Autori:

Avram ANDEA	prof. univ. dr., Cluj-Napoca
Constantin BĂLAN	cercetător principal III, Institutul de Istorie „N. Iorga", București
Paul CERNOVODEANU	Membru de onoare al Academiei Române, București
Veniamin CIOBANU	dr., cercetător principal I, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol", Iași
Ioana CONSTANTINESCU	dr., cercetător principal I, Institutul de Istorie „N. Iorga", București
Florin CONSTANTINIU	Membru corespondent al Academiei Române, București
Nicolae EDROIU	Membru corespondent al Academiei Române, Cluj-Napoca
Ladislau GYÉMÁNT	prof. univ. dr., Cluj-Napoca
Gheorghe HRISTODOL	cercetător principal III, Institutul de Istorie „G. Barițiu", Cluj-Napoca
Mihai IACOBESCU	prof. univ. dr., Suceava
Mihai MAXIM	prof. univ. dr., București
Ovidiu MUREȘAN	conf. univ. dr., Cluj-Napoca
Ecaterina NEGRUȚI-MUNTEANU	dr., cercetător principal I, Institutul de Istorie „A.D. Xenopol", Iași
Gheorghe PLATON	Membru titular al Academiei Române, Iași
Marius PORUMB	Membru corespondent al Academiei Române, Cluj-Napoca
Aurel RĂDUȚIU	cercetător principal III, Institutul de Istorie „G. Barițiu", Cluj-Napoca
Tereza SINIGALIA	dr., cercetător principal I, Institutul de Istoria artei „G. Oprescu", București
Constantin ȘERBAN	dr., cercetător principal I, Institutul de Istorie „N. Iorga", București
Răzvan THEODORESCU	Membru titular al Academiei Române, București
Șerban TURCUȘ	conf. univ. dr., Cluj-Napoca
Radu Șt. VERGATTI	conf. univ. dr., București

ACADEMIA ROMÂNĂ

SECȚIA DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE

ISTORIA ROMÂNILOR

VOL. VI

ROMÂNII ÎNTRE EUROPA CLASICĂ ȘI EUROPA LUMINILOR (1711–1821)

Coordonatori:
Dr. Paul Cernovodeanu, Membru de onoare al Academiei Române
Prof. univ. dr. Nicolae Edroiu, Membru corespondent al Academiei Române
Secretar științific: Constantin Bălan

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
București — 2002

Redactor: Marcel D. POPA

Tehnoredactor: Ofelia COŞMAN

Secretar de redacţie: Gabriela IANCU

ISBN 973-45-0381-2
973-45-0428-2, vol. VI

SUMAR

Cuvânt înainte XI

Lista abrevierilor XV

Bibliografie generală XXI

INTRODUCERE

Izvoarele istoriei românilor în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea (N. Edroiu) XXVII

Izvoarele arheologice XXVIII; *Izvoarele epigrafice* XXVIII; *Izvoarele numismatice* XXIX; *Izvoarele heraldice* XXX; *Izvoarele sigilografice* XXX; *Izvoarele diplomatice (documentare)* XXX; *Izvoarele statistice* XXXIII; *Izvoarele genealogice* XXXIII; *Izvoarele juridice* XXXIV; *Izvoarele narative* XXXV; *Izvoarele beletristice (literare)* XXXIX; *Izvoarele didactico-ştiinţifice* XL; *Izvoarele cartografice (topografice)* XLI; *Izvoarele etnografice şi folclorice* XLI; *Izvoarele iconografice* XLI; *Presa ca izvor istoric* XLII

Cap. I. Redimensionarea Europei în secolul al XVIII-lea. Cadrul de evoluţie a Moldovei, Ţării Româneşti, Dobrogei, Transilvaniei şi Banatului 1

1. *Trecerea de la Europa Clasică la Europa Luminilor* (P. Cernovodeanu) 1
2. *Principalele mutaţii politice la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea* (N. Edroiu) 3
3. *Regresiunea otomană* (P. Cernovodeanu) 9
4. *Imperiul habsburgic — imperiu dunărean* (N. Edroiu) 17
5. *Afirmarea Imperiului rus* (P. Cernovodeanu) 22
6. *Evoluţia Moldovei, Ţării Româneşti, Dobrogei, Transilvaniei şi Banatului* 30
   a) Moldova şi Ţara Românească (P. Cernovodeanu) 30
   b) Dobrogea (Radu St. Vergatti) 39

c) Transilvania (N. Edroiu) 41
d) Banatul (N. Edroiu) 44
Bibliografie 46

Cap. II. Potenţialul uman al Ţărilor Române (1711–1820) 51
1. Evoluţia demografică a Ţării Româneşti şi Moldovei
(Ecaterina Negruţi-Munteanu, p. 51–60; P. Cernovodeanu, p. 60–70; Ecaterina Negruţi-Munteanu, p. 71–78) 51
2. Populaţie şi societate în Transilvania şi Banat
(A. Răduţiu, p. 78–91; N. Edroiu, p. 91–99) 78
3. Populaţia Dobrogei (Radu Şt. Vergatti) 99
4. Circulaţia umană în spaţiul românesc
(N. Edroiu, p. 102–103; Ecaterina Negruţi-Munteanu, p. 104–107) 102
5. Aromânii din Peninsula Balcanică (Gh. Hristodol) 107
Bibliografie 119

Cap. III. Economie şi societate 123
1. Habitat. Modul de trai 123
a) Ţara Românească şi Moldova (C. Şerban) 123
b) Transilvania (A. Andea) 137
2. Viaţa socio-economică în Moldova şi Ţara Românească 158
a) Mutaţii în domeniul relaţiilor agrare (Ioana Constantinescu) 158
b) Economia agrară
(Ioana Constantinescu, p. 167–177; C. Bălan, p. 177–182) 167
c) Industria extractivă (C. Şerban) 182
d) Meşteşugurile şi manufacturile (C. Şerban) 190
e) Fiscalitatea (C. Şerban) 215
f) Comerţul şi circulaţia monetară (C. Şerban) 225
3. Viaţa socio-economică a Transilvaniei 249
a) Mutaţii în domeniul relaţiilor agrare (N. Edroiu) 249
b) Economia agrară (N. Edroiu) 252
c) Industria extractivă (N. Edroiu) 261
d) Meşteşugurile şi manufacturile (N. Edroiu) 267
e) Comerţul şi circulaţia monetară (N. Edroiu) 283
Bibliografie 291

Cap. IV. Instituţiile Ţărilor Române 303
A. Moldova şi Ţara Românească 303
a) Domnia. Sfatul domnesc şi Adunările ţării. Organizarea administrativ-teritorială (C. Bălan) 303
b) Instituţiile urbane (C. Şerban) 323

c) Satul şi instituţiile săteşti (C. Şerban) 332
d) Biserica (C. Bălan) 337
B. Transilvania 351
a) Instituţiile centrale ale Principatului Transilvaniei (A. Andea) 351
b) Instituţiile orăşeneşti (A. Andea) 378
c) Organizarea judecătorească (A. Andea) 387
d. Reformarea administraţiei (A. Andea) 392
e) Satul şi instituţiile săteşti (A. Răduţiu) 404
f) Biserica (Ş. Turcuş) 411
Bibliografie 423

Cap. V. Ţara Românească şi Moldova sub regimul fanariot 435
1. Mentalităţi şi solidarităţi (P. Cernovodeanu) 435
2. Domniile fanariote în Ţara Românească şi Moldova (C. Bălan) 442
3. Reformele lui Constantin Mavrocordat şi Alexandru Ipsilanti 500
a) Reformele lui Constantin Mavrocordat (Fl. Constantiniu) 502
b) Reformele lui Alexandru Ipsilanti (Fl. Constantiniu) 509
4. Mişcarea de emancipare naţională în Moldova şi Ţara Românească
(Fl. Constantiniu) 512
a) Prima perioadă a luptei de emancipare naţională (P. Cernovodeanu) 514
b) A doua perioadă a luptei de emancipare naţională (P. Cernovodeanu) 519
Bibliografie 523

Cap. VI. Transilvania în epoca luminilor 527
1. Consolidarea regimului habsburgic în Transilvania şi Banat. Caracteristicile sale (N. Edroiu) 527
2. Programul lui Inochentie Micu (A. Andea) 533
3. Absolutismul luminat în Transilvania. Politica iosefină de reforme
(A. Andea) 540
4. Răscoala lui Horea (1784–1785) (N. Edroiu) 551
5. Supplex Libellus Valachorum (A. Răduţiu) 569
6. Transilvania de la Reformism la Revoluţia Democratică şi Epoca Reacţiunii (1791–1820) (L. Gyémánt) 577
Bibliografie 586

Cap. VII. Românii şi Problema orientală 589
1. Ţările Române şi Imperiul otoman 589
a) Cadrul internaţional: Imperiul otoman între declin şi reforme
(M. Maxim) 589

b) Statutul juridic al Țărilor Române față de Înalta Poartă (1711/16–1821) (M. Maxim) 591
c) Statutul domnilor. Aspecte protocolare (M. Maxim) 598
2. Principatele Române în cadrul Problemei Orientale 600
a) Principatele Române în cadrul Problemei Orientale, de la Pacea de la Karlowitz la Pacea de la Belgrad (1699–1739) (V. Ciobanu) 602
b) Principatele Române în politica orientală a marilor puteri europene între Pacea de la Belgrad și al treilea război ruso-turc (1740–1768) (V. Ciobanu) 611
c) Principatele Române în cadrul Problemei Orientale în timpul ultimelor războaie ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea (1768–1792) (V. Ciobanu) 615
d) Principatele Române în cadrul Problemei Orientale în perioada Revoluției franceze și a războaielor napoleoniene (1789–1815) (V. Ciobanu) 623
3. Războaiele austro-ruso-turce (V. Ciobanu) 630
4. Înființarea consulatelor străine în Principatele Dunărene (V. Ciobanu) 642
Bibliografie 654

Cap.VIII. Provincii românești intrate sub stăpânire străină în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea 663
1. Oltenia sub administrația austriacă (1718–1739) (P. Cernovodeanu) 663
2. Evoluția istorică a Bucovinei între anii 1774 și 1821 (M. Iacobescu) 681
3. Premisele anexării Basarabiei și primii ani ai ocupației ruse (1812–1821) 697
a) Premisele anexării Basarabiei (V. Ciobanu) 697
b) Primii ani ai ocupației ruse (1812–1820) (P. Cernovodeanu) 710
Bibliografie 720

Cap. IX. Cultura și Arta 725
A. Cultura 725
1. Țara Românească și Moldova 726
a) Cultura populară (C. Bălan) 726
b) Învățământul (C. Bălan) 736
c) Tiparul (C. Bălan) 761
d) Bibliotecile (P. Cernovodeanu) 775
e) Istoriografia (P. Cernovodeanu) 789
f) Beletristica (P. Cernovodeanu) 813
g) Literatura juridică (C. Bălan) 819
h) Știința (C. Bălan) 823

2. Transilvania 834
a) Cultura populară (N. Edroiu) 835
b) Învățământul (N. Edroiu, p. 842–847; L. Gyémánt, p. 847–850; O. Mureșan, p. 850–854) 842
c) Tiparul (L. Gyémánt, p. 854–856; O. Mureșan, p. 856–857) 854
d) Presa (O. Mureșan, p. 857–858; L. Gyémánt, p. 858) 857
e) Bibliotecile (L. Gyémánt, p. 858–860; O. Mureșan, p. 860–861) 858
f) Literatura (N. Edroiu, p. 861–863, 864–867; L. Gyémánt, p. 863–864; O. Mureșan, p. 864) 861
g) Istoriografia (N. Edroiu, p. 867–872; L. Gyémánt, p. 872–874; O. Mureșan, p. 874–876) 867
h) Filologia. Filosofia (N. Edroiu, p. 876–877) 876
i) Știința (L. Gyémánt, p. 877–879; O. Mureșan, p. 879–880) 877
B. Arta 880
1. Țara Românească și Moldova 880
a) Structuri și mentalități (R. Theodorescu) 880
b) Arhitectura (Tereza Sinigalia) 890
c) Pictura (Tereza Sinigalia) 900
d) Sculptura (Tereza Sinigalia) 904
e) Artele decorative (Tereza Sinigalia) 905
f) Teatrul (P. Cernovodeanu) 906
g) Muzica (P. Cernovodeanu) 907
2. Transilvania 909
a) Arhitectura (M. Porumb) 909
b) Sculptura (M. Porumb) 913
c) Pictura (M. Porumb) 914
d) Teatrul și muzica (N. Edroiu, p. 916–917; O. Mureșan, p. 917–918; L. Gyémánt, p. 919) 916
Bibliografie 920

Țările Române între medieval și modern. Formarea și afirmarea națiunii române și a conștiinței naționale 937
1. Noțiuni preliminare (Gh. Platon) 937
2. Premisele economice și social-istorice ale formării națiunii române (Gh. Platon) 940
3. Factorii care au favorizat emergența și cristalizarea conștiinței naționale la români (Gh. Platon) 945
Bibliografie 953

Repere cronologice 959
Domni și guvernatori în Țările Române (1711–1821) 975
Liste cronologice ale ierarhilor Bisericii (1711–1821) 985
Lista ilustrațiilor 997
Lista planșelor 1007
Indice 1013
Planșe 1073
Tabele genealogice

CUVÂNT ÎNAINTE

Cu cel de al șaselea volum al tratatului academic de *Istoria Românilor (1711–1821)* se continuă prezentarea sintetică a evoluției societății umane din arealul Dunării de Jos și intracarpatic, evoluție intrată acum în perioada ei modernă. Secolul al XVIII-lea înfățișat în cuprinsul volumului este unul de turnură în dezvoltarea societății omenești în general, consecință a gestației din secolul anterior, acum pregătindu-se, totodată, desfășurările din secolul următor, al naționalităților, când națiunea română modernă apare constituită și se afirmă în revoluțiile sociale și naționale de la 1821 și 1848–49, 1859, în importantul act care marchează însuși începutul constituirii statului național român modern.

Limitele cronologice ale volumului sunt date de momentul instaurării unor noi regimuri politice în Țările Române — cel habsburgic, respectiv cel fanariot — și de revoluția de la 1821, care o prefațează pe cea de la mijlocul secolului al XIX-lea. De altfel, chiar și în planul istoriografiei universale, a celei europene îndeosebi, limitele secolului al XVIII-lea, în înțelesul evoluțiilor istorice, le depășesc pe cele ale cronologiei absolute. Denumit și „marele secol" (Michelet), secolul al XVIII-lea, aflat sub semnul Reformismului și al Revoluției democratice, se prelungește în timp după anul 1800; în spațiul românesc el se va încheia o dată cu momentul declanșării revoluției lui Tudor Vladimirescu (1821).

Dar secolul al XVIII-lea este deopotrivă unul al Universalismului, al Rațiunii triumfătoare și al Luminilor, plin de idei novatoare în planul gândirii socio-politice și filosofice. El este secolul de formare a conștiinței naționale, afirmată în veacul următor, al XIX-lea, care avea, de altfel să-l pună în umbră, încât a putut fi apreciat deopotrivă drept secolul marii crize de conștiință (P. Hazard).

Moștenirea istorică a secolului precedent — al XVII-lea — în spațiul românesc, este semnificativă; el a debutat sub semnul celei dintâi uniri politice a țărilor române înfăptuite sub sceptrul lui Mihai Viteazul, evoluând apoi în contextul sistemului de alianțe politice încheiate între Țara Românească, Transilvania și Moldova în vremea Rákóczeștilor, a lui Matei Basarab și Vasile Lupu, precum și a succesorilor acestora, Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir. În plan politic și militar era continuat, cu inițiative dintr-o țară sau alta, sistemul instituit de Mihai Viteazul la nivelul celor trei state pe care le unise sub sceptrul său la 1600.

Secolul al XVIII-lea, la rândul său, va cunoaște noi orientări politice, ca urmare a modificării cadrului raporturilor internaționale europene și din această parte a continentului. Avansului Imperiului habsburgic în dauna Imperiului otoman, care a avut ca urmări încorporarea părților vestice ale spațiului românesc, Transilvaniei, Banatului și Maramureșului, temporar a Olteniei, iar spre sfârșitul veacului și a Bucovinei la Austria, i se alătură acțiunea reformatoare sub împărăteasa Maria Tereza și mai ales a monarhului luminat Iosif al II-lea.

Reacția Imperiului otoman s-a soldat cu instaurarea domniilor turco-fanariote în Țara Românească și Moldova. Regimul politic fanariot este nevoit să întreprindă o serie de măsuri cu caracter reformist, care au avut, printre alte consecințe, apropierea statutului și organizării instituțiilor existente în cele două principate dunărene, o cale pregătitoare de unire a structurilor lor administrative în pragul epocii moderne.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se produce, în alt rând, ascensiunea Rusiei țariste, prin victoriile armatelor acesteia frontierele imperiului răsăritean de extensiune euro-asiatică mutându-se, în etape, spre vest, apropiindu-se astfel de fruntariile statului românesc est-carpatic, de hotarele Moldovei. Răpirea teritoriului românesc dintre Prut și Nistru, a Basarabiei, de către Rusia țaristă, în 1812, prin ruperea acestuia din trupul Moldovei, marchează politica de forță a marilor puteri în această parte a Europei și avea să deschidă încă un dosar istoric, ale cărui consecințe persistă până astăzi.

În perioada celor 11 decenii avute în vedere de autorii acestui volum se produc însemnate schimbări în toate domeniile vieții societății românești. Organizarea mai bună a activităților pe unele domenii boierești-nobiliare și domnești, inovațiile introduse în agricultură (unelte agricole perfecționate, sisteme de cultură îmbunătățite etc.), în meșteșuguri, apariția manufacturilor (orășenești, domnești, dar și boierești și nobiliare) sunt semne ale modernizării în principalele sectoare ale producției de bunuri umane. Societatea se situează pe trepte mai înalte, îndeosebi prin elitele ei, prin fruntașii lumii orașelor, dar și a categoriilor de mijloc, al căror orizont de cunoaștere e mult lărgit și prin contactul cu realitățile din Centrul și Apusul Europei.

În planul vieții sociale, ca urmare a reformelor din Țara Românească (1746) și Moldova (1749) se produce desființarea legăturii personale, de glie, a țăranului aservit, iar în Transilvania sub presiunea răscoalei lui Horea (1784–1785). Aceste măsuri, alături de un spor demografic notabil pe durata secolului tratat, o dată cu înființarea de noi manufacturi, cu deosebire în așezări urbane sau preurbane, determină creșterea pieței și a rolului orașelor. Acestea se extind mult peste perimetrul format din vechile ziduri de piatră ridicate în evul mediu, proteguitoare până atunci, absorbind tot mai multe grupuri umane cu deosebire din mediul rural.

Noua concepție, Iluminismul, impunea, la rândul ei, ridicarea poporului de jos prin cultură, asigurarea unei instrucții primare. Învățământul teologic-pedagogic este în expansiune după mijlocul secolului al XVIII-lea, alături de colegiile domnești din Iași și București întemeindu-se școlile Blajului, cu urmări atât de însemnate pentru formarea intelectualității rurale românești, mai ales în Transilvania. Biserica și Școala promovează deopotrivă la sud, est și nord de Carpați, cu deosebire în orașele administrației teritoriale, la nivelul microcomunităților umane, noile idei, iluministe și reformatoare, răspândind chiar inițiative și inovații de la bineorânduirea economic de câmp și ordinea din gospodăria țărănească și buna ei întreținere până la comportamentul individual și al familiei în cadrul comunității locale. Difuziunea științei de carte, a cunoștințelor folositoare, a practicilor agricole și meșteșugărești care dădeau randament superior, se face acum și printr-o literatură economică specializată — operă de traducere în cea mai mare parte, de prelucrare după asemenea lucrări tipărite în Centrul și Apusul Europei și adaptare cerințelor economiei din Țările Române.

Un progres remarcabil se înregistrează în gândirea filologico-istorică românească. De la cronicarii evului mediu și umaniștii secolului anterior, prin efortul preiluministului Dimitrie Cantemir se asigură, la pragul de trecere înspre secolul al XIX-lea, ascensiunea Școlii Ardelene. În urma contactului benefic avut cu istoriografia și filologia europeană (la Viena și Roma), reprezentanții acestei mișcări au pus bazele cercetărilor de filologie romanică, acționând manifest pentru înlocuirea, în scrisul românesc, a slovelor chirilice cu literele „strămoșești", latine. Originea romană și latină a poporului român și a limbii române sunt susținute cu dovezi științifice indubitabile în lucrările lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Ioan Budai Deleanu sau Petru Maior. Marea idee romană devine acum, în urma statuării ei științifice, deopotrivă argument al luptei politico-naționale românești, în afirmarea națională a românilor transilvăneni.

Prin eforturile intelectualității din țările române sunt așezate temeinic, spre începutul secolului al XIX-lea, bazele culturii române moderne. Astfel, cel de-al XVIII-lea veac poate fi apreciat, chiar dacă practicile feudale încă persistă, drept unul modern, în care se pregătesc marile schimbări ce aveau să vină după anul 1821. Este un secol al înnoirilor, al tensiunii dintre tradiție și inovație, care și-a definit în acest fel propria identitate, propulsând procesul de formare a conștiinței naționale și deopotrivă al ideologiei naționale române.

*

Autorii acestui volum au avut în vedere concluziile sintezelor mai vechi de istorie românească, de la A.D. Xenopol încoace, precum și principalele rezultate ale cercetărilor istorice contemporane. Mai buna organizare și funcționare a arhivelor naționale și bibliotecilor documentare, publicarea de noi colecții și volume de izvoare istorice în ultimele decenii au venit în beneficiul istoriografiei privind acest secol.

Contribuțiile la cunoașterea științifică a acestui semnificativ secol de istorie, cuprinse de altfel într-un volum aparte de bibliografie (Ștefan Lemny, *Românii în secolul XVIII. O bibliografie*, 1, 1988) și în bibliografia curentă istorică privind cercetările din ultima jumătate de secol (*Bibliografia istorică a României*, 1, 4–9) au conturat o nouă imagine a lui. De la celebra *Istorie a literaturii române în secolul al XVIII-lea* datorată lui Nicolae Iorga (1–2, 1901, reeditare 1969), prin care erau întemeiate la noi cercetările privind acest secol, literatura de specialitate a înregistrat alte studii monografice cu privire specială

asupra problematicii lui: *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea* (Lucian Blaga, ediție postumă, 1966), *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea. 1700–1821* (Al. Duțu, 1968), *Relațiile agrare în secolul al XVIII-lea în Moldova* (V. Mihordea, 1968), *Relațiile agrare în Țara Românească în secolul al XVIII-lea* (Fl. Constantiniu, 1972), *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700–1848* (D. Prodan, 1989), *Principatele Române în raporturile politice internaționale. Secolul al XVIII-lea* (L. Boicu, 1986), *Sensibilitate și istorie în secolul al XVIII-lea românesc* (Șt. Lemny, 1990). Studiile *dix-huitièmiste* au proliferat în istoriografia română, reușindu-se astfel apropierea de preocupările științifice reunite de Asociația internațională pentru studiul secolului al XVIII-lea și promovate de aceasta în ultimele decenii.

Preocupări notabile s-au înregistrat în direcția întocmirii de repertorii și cataloage privind izvoarele istorice ale secolului în dezbatere, de editare a acestora, lărgindu-se instrumentarul de lucru și baza documentar-științifică a cercetării.

Secolul al XVIII-lea și-a definit mai bine identitatea în istoriografia română, el fiind reținut ca unul de turnură, de răscruce în evoluția societății românești, în care s-au cristalizat preludiile modernității acesteia și se înregistrează stadiul avansat al formării conștiinței naționale românești.

NICOLAE EDROIU

LISTA ABREVIERILOR

AAMB	Anuarul Arhivelor Municipiului București
AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
AARMSL	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare, București
AB	Analele Brăilei, serie nouă
ABas	Arhivele Basarabiei, Chișinău
ACRMB	Anuarul Conservatorului Regal de Muzică și Artă Dramatică, din București
AG	Arhiva genealogică, Iași
AGR	Almanahul graficei române, București
AIGS	Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai", Târgu Mureș
AIIAI	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol, Iași. Din 1990 AIIX (Anuarul Institutului de Istorie „A.D.Xenopol, Iași)
AIIC	Anuarul Institutului de Istorie, Cluj-Napoca
AMM	Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
AO	Arhivele Olteniei, serie nouă, Craiova
AR	Arhiva Românească, București
Arh.ist.	Arhiva istorică a României
ASSL	Arhiva Societății Științifice și Literare, Iași
AȘUI	Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza", Iași.
AT	Ars Transilvaniae. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
AUB ist.	Analele Universității București, Istorie
AUB. lb.sl.	Analele Universității București, Limbi slave
AUSH	Analele Universității „Spiru Haret", sr. Istorie

IZVOARELE ISTORIEI ROMÂNILOR ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Perioada cuprinsă între anii 1711 și 1821 din istoria românilor beneficiază de o cantitate de informație istorică mult mai mare decât cele anterioare. La aceasta a contribuit în primul rând administrația de stat mai densă, aparatul birocratic care sporește mai ales în Principatul Transilvaniei și Banat, unde funcționărimea austriacă instalată după înstăpânirea autorității habsburgice își întinde treptat tentaculele asupra așezărilor din teritoriu. Izvoarele documentare și cu deosebire lucrările statistice (conscripții urbariale, fiscale, numărări ale satelor, târgurilor și orașelor, familiilor contribuabililor, militarilor, negustorilor, credincioșilor după confesiune etc. sau catagrafiile din Țara Românească și Moldova), lucrări care în Banat și Transilvania sub împăratul Iosif al II-lea ating faza recensământului general al populației, permit cunoașterea mai îndeaproape de realitate a dimensiunii umane și a unor procese istorice. Se deschide astfel, începând cu această perioadă istorică, posibilitatea cuantificării istoriei.

Începând cu secolul al XVIII-lea deci, nu penuria de izvoare, ci mai degrabă bogăția acestora ridică probleme cercetărilor istorice, documentării în domeniu. Ordonarea izvoarelor scrise, documentare mai ales, în instituțiile arhivistice, fișarea dosarelor și pieselor existente și publicarea cataloagelor fondurilor arhivistice continuă să fie, în acest context, obiective de lucru și științifice importante în sistemul Arhivelor Naționale din România.

În sfera surselor istorice și a documentării în domeniul mai vast al științelor istorice se constată multiplicarea categoriilor de izvoare o dată cu secolul al XVIII-lea. Continuă să fie utilizate sursele din epocile și perioadele istorice anterioare, chiar dacă valoarea lor informațională pentru cercetarea istorică se diminuează acum (astfel izvoarele arheologice, epigrafice sau numismatice). În schimb, apar noi categorii de izvoare (cele statistice generale) și se extind textele juridice tipărite; izvoarele etnografice și folclorice încep să fie înregistrate prin culegeri la teren chiar. Se constituie presa ca izvor istoric, aruncând lumină asupra mișcărilor de opinie, pe care o și influențează de altfel, și reținând, de asemenea, în pagină tipărită, o serie de texte aparținând documentației istorice generale.

În alt rând, izvoarele externe din cadrul fiecărei categorii de izvoare se multiplică în proporție mai mare, dată fiind înmulțirea factorilor producători de texte scrise, a expansiunii scrisului ca atare, dar și ca urmare a circulației umane sporite și deopotrivă

a informației, o dată cu interesul accentuat care se manifestă acum pe continent față de estul și sud-estul Europei, față de statele și provinciile istorice românești.

Izvoarele arheologice privind această perioadă istorică scad în importanță și se reduc numeric. Cu prilejul săpăturilor sistematice efectuate în perimetrul unor fortificații sau edificii ecleziastice medievale (biserici, mănăstiri) este înregistrat și cercetat deopotrivă nivelul de cultură corespunzător secolului al XVIII-lea, fiind descoperite și reținute unelte agricole și meșteșugărești, obiecte de podoabă, unele din mormintele dezvelite, ustensile de uz casnic, tezaure monetare, monumente epigrafice. Câteva dintre obiectivele cercetate arheologic au funcționat doar în perioada în discuție (de ex. biserica din Mesteacăn-Brad, jud. Hunedoara, în care s-a ținut adunarea țărănească din 31 octombrie 1784, în organizarea lui Crișan, sau mănăstirea Vaca, din apropiere). Rămân valoroase descoperirile privind satul medieval dispărut, informația oferită de arheologia rurală pentru această perioadă.

Rezultatele cercetărilor arheologice care privesc și secolul al XVIII-lea sunt comunicate prin intermediul rapoartelor arheologice prezentate la sesiunile anuale organizate în ultimele patru decenii, rapoarte și comunicări publicate apoi în periodicele principalelor muzee din țară, ele contribuind — prin informația conținută — la mai buna cunoaștere a civilizației acestui secol de tranziție spre lumea modernă.

Izvoarele epigrafice sporesc ca număr în perioada cuprinsă între anii 1711 și 1820, însă valoarea lor informațională pentru istoriografie este de asemenea în scădere. Inscripțiile murale, de pe pietrele de mormânt și pisaniile bisericilor și mănăstirilor ridicate sau refăcute în această perioadă, conțin informații precise cu privire la datarea edificiilor și monumentelor respective, dezvoltarea meșteșugurilor și artelor, fiind utile reconstituirilor istorice de detaliu privind istoria locală îndeosebi. În această perioadă epigrafele sunt redate tot mai mult în limba română (cu alfabet chirilic), făcându-se — și în cazul acestui gen de texte scrise — trecerea de la limbile de cultură (slavona, latina, greaca veche) la limba vernaculară.

Multe din inscripțiile provenind din secolul al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea se găsesc publicate în ultimul veac în colecțiile editate de Nicolae Iorga, de alți specialiști, în Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice (1908–1945), respectiv în Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania (1926–1938). În perioada postbelică a fost inițiat corpusul *Inscripțiile medievale ale României*, primul volum apărut la Editura Academiei în 1965 înmănunchind 1 250 de inscripții provenind din orașul București sau păstrate aici și datate între anii 1395–1800, volum prevăzut cu un studiu privitor la problematica epigrafiei medievale și moderne datorat lui Alexandru Elian. Un nou volum din acest corpus a apărut abia după trei decenii, el cuprinzând inscripțiile provenite din județul istoric Argeș, volum alcătuit de Constantin Bălan, purtând un titlu mai adecvat (*Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV–1848)*, București, 1994, 645 p.).

Continuarea corpusului de inscripții medievale și moderne după principiile cronologic, topografic și al categoriilor de monumente epigrafice pentru celelalte județe și regiuni ale țării se află între obiectivele științifice prioritare ale epigrafiei medievale și moderne românești.

Izvoarele numismatice provenind din această perioadă istorică ce precede emisiunile de bancnote și a biletelor de bancă prin care monedele vor fi înlocuite și reduse în rolul avut până acum pe piața de schimb, își au încă importanța lor. Este vorba de monedele străine — turcești și austriece în primul rând — întrucât după instaurarea regimului fanariot în Țara Românească și Moldova și a celui habsburgic în Transilvania, Banat și Părțile Vestice, emisiunilor monetare autohtone li se pune capăt. Sunt prezente și monedele polone și rusești, cele venețiene sau bătute în vestul Europei, care suplinesc lipsa monedelor locale resimțită tot mai mult în urma intensificării schimburilor de produse la pragul de trecere între secolele XVIII și XIX. Studiul acestor izvoare numismatice ale perioadei este de natură să indice dimensiunea circulației monetare, a schimburilor comerciale în interiorul spațiului românesc și direcțiilor înspre care se orienta comerțul extern al Țărilor Române în noul context internațional.

În ultima jumătate de secol s-au înmulțit numărul tezaurelor monetare descoperite prin cercetări arheologice sau în mod întâmplător, precum și al monedelor care au circulat în Țările Române în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor, monede intrate acum în patrimoniul cabinetelor numismatice ale muzeelor sau în colecții particulare (vezi *Bibliografia Numismatică Românească. Bibliographia Numismatica Daco-Romana* întocmită de Aurel H. Golimas și Gheorghe C. Cristache, București, 1984, precum și numeroasele prezentări de tezaure monetare și monede descoperite publicate în periodicele muzeelor românești).

Baterea de ***medalii*** în Țările Române este oprită și ea acum, Constantin Brâncoveanu fiind chiar acuzat de Poarta otomană pentru medaliile jubiliare confecționate în 1713, la împlinirea a 25 de ani de domnie. La fel, cele ieșite sub Constatin Hangerli constituie o excepție. În provinciile românești încadrate în Imperiul habsburgic dreptul de a bate medalii este concedat unor gravori — austrieci mai ales — cum era Rudolf Liebhard, care a confecționat — după model viu, la începutul anului 1785 –medaliile reprezentând portretele lui Horea, Cloșca și Crișan, pentru vânzarea cărora și-a deschis un punct Alba Iulia și își făcea reclamă în ziare. În Transilvania și Banat au fost bătute sau au circulat mai multe medalii reprezentându-i pe împărații habsburgi (Maria Tereza, Iosif al II-lea, Francisc al II-lea), medalii destinate deopotrivă propagandei și întreținerii cultului imperial (vezi G. Buzdugan și Gh. Niculiță, *Medalii și plachete românești. Memoria metalului*, București, 1971, 289 p.).

Izvoarele heraldice se înmulțesc în acest segment de timp, tot mai multe blazoane familiale și mai ales steme de comunități, teritoriale și ale statelor și provinciilor românești fiind redate pe acte, manuscrise, sigilii, pe monumente epigrafice, edificii etc. Comunitățile umane din localități — inclusiv rurale — asociații profesionale, confesionale, școli își asumă anumite simboluri în stemele care să le reprezinte, pe care le rețin deopotrivă în imaginea sigiliilor lor. În provinciile românești înglobate Imperiului habsburgic — Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, Bucovina — apar acum reprezentări heraldice care stau în relație cu noile realități politice, cu instituțiile administrative care se organizează (vezi Dan Cernovodeanu, *Bibliografia heraldicii românești*, București, 1977, X + 90 p. și de același specialist *Știința și arta heraldicii în România*, București, 1977, 508 p. (ediție revăzută și sporită în franceză, Paris, 1995), precum și Maria Dogaru, *Din heraldica României. Album*, București, 1994, 191 p. + XCIV pl., respectiv Silviu Andrieș-Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, 1998, 168 p.+ VIII pl.)

Crearea Institutului Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta" cu sediul la Iași în 1996 este de natură să contribuie la intensificarea cercetărilor de specialitate, la introducerea în circuit științific a tot mai multor izvoare heraldice.

Izvoarele sigilografice se multiplică, de asemenea, datorită înmulțirii entităților politico-administrative, a instituțiilor statului o dată cu modernizarea societății. Cancelariile din teritoriu și localități emit mai multe acte acum, pe care își aplică sigiliul propriu. Tiparele sigilare depozitate în muzee și pecețile cu care s-au sigilat actele păstrate în arhive reprezintă mărturii importante pentru cunoașterea istoriei instituțiilor, de la nivelul central până la cel local, a modului de funcționare juridico-politic al acestora. Practic, în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor se conturează mai clar și se modernizează ierarhia instituțională a statului în Țările Române, care vehiculează o cantitate de informație sporită concretizată în acte sigilate. Rolul de instrument juridic al sigiliului impune prezența lui, cu toată informația pe care reprezentările heraldice și inscripțiile de pe acesta o pot oferi cercetărilor istorice.

Cu privire la izvoarele sigilografice provenind din această perioadă istorică s-au publicat numeroase studii în ultima jumătate de secol, care pot fi consultate pe baza bibliografiilor de specialitate; lucrarea Mariei Dogaru, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic* (București, 1976, 282 p.) a repertorizat, la rândul ei, numeroase sigilii utilizate în Țările Române în această perioadă. Constituirea Comisiei de Heraldică, Genealogie și Sigilografie pe lângă Institutul de Istorie „N. Iorga" din București în 1971, reorganizarea ei ca organism științific al Academiei Române în 1990 și înființarea filialelor acesteia la Iași (1993) și Cluj-Napoca (1995) au impulsionat cercetările în domeniul acestei științe speciale a istoriei și lărgit categoria izvoarelor sigilografice.

Izvoarele diplomatice (documentare), cu deosebire cele ***interne***, formează principala categorie de surse istorice pentru studiul perioadei în analiză. Actul de cancelarie — statală, al instituțiilor centrale, teritoriale sau locale — conține o informație istorică

extrem de prețioasă, de mare valoare pentru reconstituirea faptelor, fenomenelor și proceselor istorice. Din realitatea că actele oficiale sunt instrumente juridice pentru probarea relațiilor înscrise în cuprinsul lor, ele sunt păstrate în arhivele particulare și naționale și căutate de istorici. Prin legislația arhivistică din ultimul secol (legea referitoare la organizarea și funcționarea Arhivelor Statului adoptată în 1925 și mai ales Legea Arhivelor Naționale din 1995) toate documentele emanate de cancelariile statale, organismele publice sau private — economice, sociale, culturale, militare și religioase, precum și de către persoane fizice alcătuiesc fondul arhivistic național, căruia statul îi asigură protecție specială.

Pe măsura constituirii Direcțiilor Generale ale Arhivelor Statului din Principatele Române cu 170 de ani în urmă și mai buna lor organizare după Unirea din 1918, personalul din arhive a procedat la ordonarea fondurilor și întocmirea *îndrumătoarelor de arhive, de fonduri, cataloagelor de documente* pe probleme și în funcție de locul de păstrare (de ex. *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țărilor Române în secolele XVII–XIX. Documente din Arhivele Statului Sibiu*, întocmit de Dumitru Limona, 1–2, București, 1966–1967, 581 p.; 523 p.; sau *Catalogul documentelor turcești* întocmit de Mihail Guboglu, 1–2, București, 1960–1965, 728 p.; XLVII + 700 p.).

Întrucât colecția de documente medievale interne — (*Documente privind istoria României* — DIR și apoi *Documenta Romaniae Historica* — DRH) are drept limită cronologică finală anul 1711 respectiv 1716 pentru Seriile A. Moldova și B. Țara Românească, și 1437 pentru Seria C. Transilvania, actele din secolul al XVIII-lea sunt publicate în volume tematice (excepție face colecția de documente *Moldova în epoca feudalismului* care apare la Chișinău: Volumul 7/1–2. *Recensămintele populației Moldovei din anii 1772–1773 și 1774*, Chișinău, 1975, 608 + 528 p.; 8. *Documente moldovenești din secolul al XVIII-lea (1711–1750). Cărți domnești și zapise*, Chișinău, 1998, 255 p.).

Astfel, au fost publicate colecțiile de *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*. 1. *Țara Românească* și 2. *Moldova*, București, 1961–1966, 961 p., 794 p.; *Izvoarele răscoalei lui Horea. Seria A. Diplomataria*, 1–6, București, 1982–1993 sau volumele lui Vlad Georgescu (*Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines. 1768–1830. Répertoires et textes inédits*, București, 1970, 197 p., respectiv Valeriu Șotropa *Proiecte de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976, 306 p.). Pentru Transilvania texte de acest gen se găsesc adunate de Teodor V. Păcățian în *Cartea de Aur sau luptele politice naționale ale Românilor de sub coroana ungară* (1–8, Sibiu, 1902–1915), 1. *Înainte de redeșteptare. Anii redeșteptării 1848–49. Sub absolutism* (Sibiu, 1902, VII + 790 p.).

Alte fonduri de documente se referă la istoria economică (*Documente privitoare la economia Țării Românești. 1800–1850*, publicate de I. Cojocaru, 1–2, București, 1958), a comerțului (D.Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc. 1473–1868*, București, 1931), la raporturile domeniale (D. Prodan, *Iobăgia pe domeniul Băii de Arieș la 1770*, Cluj, 1948; Șt. Pascu și Tr. Gherman, *Urbariul satului Cetan din prima jumătate*

a sec. XVIII, în Anuarul Institutului de Istorie din Cluj 3, 1960, p. 171–253) și la viața social-administrativă (*Condica lui Constantin Mavrocordat*, ed. Corneliu Istrati, 1–3, Iași, 1985–1987). Au fost publicate colecții documentare aparte cu privire la istoria orașelor (Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei. 1700–1868*, 1–5, Brașov, 1901–1906; G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București. 1594–1821, 1634–1800*, 1 și 3, București, 1961 și 1982; I. Caproșu, *Documente privitoare la istoria orașului Iași. 3. Acte interne, 1691–1725*, Iași, 2000, 4. *1725–1740*, Iași, 2a), sau a unor județe (G. Potra, *Tezaurul documentar al județului Dâmbovița. 1418–1800*, Târgoviște, 1972).

Unele volume de documente (scrisori, corespondență) privesc viața și activitatea unor personalități politice și culturale din secolul al XVIII-lea (Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma. 1745–1768*, 1–2/1–2, Cluj-Napoca, 1997, XXXII + 263 p.; LV + 403 p.; 387 p., conținând textele a 343 documente inedite ale episcopului de Blaj).

Numeroase documente interne referitoare la Țările Române în secolul al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea depistate de specialiști în arhive se găsesc publicate în ultimele decenii în *Revista arhivelor*, în anuarele institutelor de cercetare și periodicele diferitelor muzee din țară, în diverse poligrafii.

Izvoarele diplomatice externe se înmulțesc și mai mult pentru această perioadă. Documentele externe au o importanță mărită pentru istoria Țărilor Române din răstimpul cuprins între anii 1711 și 1821 prin informația conținută, număr și varietate. Instaurarea regimului habsburgic în Transilvania și Banat și a celui fanariot în Țara Românească și Moldova au avut drept consecință sporirea numărului de acte emise de cancelariile din jurul Curții din Viena și a Porții otomane în chestiuni referitoare la principatele românești.

Cu deosebire cancelariile instituțiilor centrale din Viena — între care Cancelaria Aulică a Transilvaniei — încorporează problematica principatului intracarpatic, a Banatului și Părților Vestice în activitatea lor curentă, ea reflectându-se în actele emise de acestea.

Acte externe referitoare la istoria Țărilor Române dintre anii 1711 și 1821 provenind din diferite fonduri arhivistice păstrate în străinătate se găsesc publicate în corpusuri documentare mai vechi, cum este colecția *Documente privitoare la istoria românilor* — sau Colecția *Hurmuzaki* — volumele 6–10, 13–14, 16, 19–20 și supl. 1/1–4, sau cele editate de N. Iorga. În seria nouă a *Colecției „Hurmuzaki"* sunt publicate rapoarte consulare ruse dintre anii 1770 și 1796 (1, București, 1962, 812 p.) și rapoarte consulare austriece, 1812–1823 (București, 1967, 1021 p.).

Documentele turcești privind istoria României sunt adunate în colecția cu acest titlu întocmită de Mustafa A. Mehmed (1. 1455–1774; 2. 1774–1791 și 3. 1791–1812, București, 1976–1986) și în volumul alcătuit de Valeriu Veliman privind *Relațiile româno-otomane. 1711–1821. Documente turcești* (București, 1984, 795 p.). La rândul său, I. Dumitriu-Snagov a publicat un volum referitor la *Românii în arhivele Romei. Secolul XVIII* (București, 1973, 566 p.).

Pentru studiul „vieții oltenești", a „istoriei administrative și fiscale, asupra vieții economice, religioase și sociale" a Olteniei din prima jumătate a secolului al XVIII-lea sunt de cea mai mare utilitate volumele de documente vieneze adunate de C. Giurescu și publicate sub titlul *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci* (1–3, București, 1913–1944).

Izvoarele statistice. Modernizarea societății și politica reformistă practicată în secolul al XVIII-lea sub autoritatea Curții din Viena mai ales a impus efectuarea de lucrări statistice care să cuprindă întregul teritoriu statal/provincial și cât mai multe aspecte. Interesul cade în primul rând asupra dimensiunii factorului uman, creator de bunuri, urmărindu-se înregistrarea numărului total al populației, precum și structura ei: rang/stare socială, sex, mediu de locuire (rural sau urban), confesiunea, etnia/naționalitatea ș.a. Asemenea criterii sunt riguros stabilite prin rescriptul Mariei Tereza din 1754 și apoi prin decretul împăratului Iosif al II-lea din 1784, sub care se efectuează de altfel primul recensământ general al populației din Banat, Părțile Vestice și din Principatul Transilvaniei între anii 1784 și 1787 (prelucrat de Danyi D. și David Z., *Az első magyarországi népszámlálás. 1784–1785* (Primul recensământ din Ungaria. 1784–1785), Budapesta, 1960). Multe lucrări statistice referitoare la populație sunt repertorizate de Costin Feneșan în colecția de *Izvoare de demografie istorică*. 1. I. *Secolul al XVIII-lea. Transilvania* (București, 1986, 434 p.); 2. *Secolul al XIX-lea — 1914. Transilvania* (București, 1987, 776 p.).

Pentru Moldova și Țara Românească sunt cunoscute recensământurile (catagrafiile) populației din anii 1772–1773 și 1774 (publicate de I. Ionașcu, *Despre județele Olt și Argeș, în catagrafia din anii 1773–1774 de la Moscova*, în „Mitropolia Olteniei" 10,1958, 3–4, p. 248–292; *Despre catagrafia ținutului Putna din anii 1773–1774*, în „Revista arhivelor" 1, 1958, 1, p. 121–130; cu privire la ținuturile est-carpatice în colecția *Moldova din epoca feudalismului*, 7/1–2, Chișinău, 1975).

Alte lucrări de natură statistico-economică sunt sămile mănăstirilor din țară (*Sămile mănăstirilor de țară din Moldova pe anul 1742*, publicate de I. Bogdan în „Buletinul Comisiei Istorice" 1,1915, p. 217–279), a celor din Țara Românească, sămile de vistierie (I. Caproșu, *Sama vistieriei Moldovei din decembrie 1784*, în „Cercetări istorice" 16,1997, p. 69–109; Corneliu Istrati, *Condica Vistieriei Moldovei din anul 1816*, Iași, 1979), precum și condicile mitropoliilor.

Puterea centrală este interesată acum și de alte date statistice, ca cele referitoare la contribuabili, la numărul de așezări și case locuite, la inventarul agricol sau numărul de animale, de unde proveneau venituri importante pentru stat. Pentru Transilvania, Banat, Părțile Vestice și Maramureș asemenea lucrări statistice se găsesc menționate în *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania. 1690–1847* întocmit de Aurel Răduțiu și Ladislau Gyémánt (București, [1995], CX + 819 p.).

Izvoarele genealogice se constitue din interesul individual, familial și al autorităților de a cunoaște ascendența și descendența unor indivizi și familii, în funcție de care se

transmiteau titlurile de nobilitate (boierești și nobiliare), condiția juridică a persoanelor și mai ales bunurile, posesiunile și proprietățile. În interiorul marilor familii, actele privilegiale sunt păstrate pentru a constitui probă juridică în privința situațiilor menționate, fiind angajați specialiști care să le ordoneze și să întocmească arborele genealogic și tabelele genealogice, dar mai cu seamă spița de neam, care indica persoanele îndrituite la moștenirea acelor titluri și bunuri (cota parte cuvenită). În fondurile arhivistice de care dispunem se păstrează numeroase asemenea „lucrări" genealogice, spițe de neam ale unor mari familii nobiliare și boierești, deținătoare de înalte dregătorii și funcții în stat, dar și aparținând unor mici nobili, nemeși, boiernași, mici dregători, mazili, preoți, răzeși, orășeni și târgoveți.

Asemenea izvoare genealogice se înmulțesc după mijlocul secolului al XVIII-lea, de când Curtea din Viena întreprinde acele cercetări privind nobilimea din Principatul Transilvaniei, Maramureș, precum și din Bucovina după răpirea ei de către Habsburgi (vezi, spre exemplu: Joódi Pál, *Máramaros vármegye 1749–1769. évi nemesség vizsgálata* (Cercetarea nobilimii din comitatul Maramureș din anii 1749–1769), Máramarossziget-Sighetul Marmației, 1943, 240 p.). Numeroasele conscripții, recensăminte, numărări ale populației efectuate din dispoziția Vienei înregistrează acum și situația socială, condiția juridică a persoanelor și familiilor, fiind marcată starea nobiliară a posesorilor de privilegii în textele acestor anchete păstrate în fondurile arhivelor naționale. În Țara Făgărașului sunt înregistrați acum boierii români cu numeroșii lor descendenți.

În Țara Românească și Moldova încep a se efectua acele catagrafii care oferă prețioase date statistice, fiind izvoare de demografie istorică și parțial izvoare genealogice. Banul Mihai Cantacuzino (1723–1793) a întocmit *Ghenealoghia* propriei familii (editată de N. Iorga în 1902, București, XI + 565 p. + 9 tabele genealogice).

Aceste lucrări de genealogie, adevărate izvoare pentru cercetarea genealogică, sunt publicate și comentate în periodicul de specialitate - unul dintre primele apărute la noi — „Arhiva genealogică" scoasă la Iași de Sever Zotta (1–2, 1912-1913), continuată de „Arhiva genealogică română" (1, București, 1944) și mai ales în „Arhiva genealogică" reluată la Iași în 1989, care și-a fixat drept una din sarcinile științifice prioritare editarea acestui gen de texte, a desenelor din epocă reprezentând arbori genealogici de familii. Mai trebuie amintite și migăloasele cercetări ale lui Mihai Sorin Rădulescu, *Genealogii* (București, 1999) și *Genealogia românească. Istoric și bibliografie* (Brăila, 2000).

Izvoarele juridice ale perioadei sunt reprezentate în primul rând de legiuiri, codice de legi și acte juridice, dintre primele cele mai multe fiind tipărite sub domnii Țării Românești și ai Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Se constată, în fapt, intensificarea activității puterii centrale din Principatele Dunărene în vederea adoptării și publicării de legiuiri și coduri juridice prin care să fie modernizate înseși instituțiile politico-juridice românești. Pe baza acestor izvoare juridice scrise se pot studia: nivelul de evoluție la care a ajuns vechiul drept românesc, interferențele dintre dreptul consuetudinar și influențele venite din afară, practicile juridice de la noi într-un

răstimp când se întreprindeau eforturi de sistematizare a legislației în procesul de reformare a instituțiilor.

Istoriografia română a manifestat un interes deosebit în ultima jumătate de secol pentru adunarea și editarea izvoarelor vechiului drept românesc scris, fiind republicate în ediții critice moderne textul acestora. Astfel, *Pravilniceasca Condică (1780)*, tipărită la București sub domnul Alexandru Ipsilanti, care se bazează pe pravilele și hrisoavele legislative precedente (București, 1957, 268 p.). Din Moldova provine *Sobornicescul Hrisov (1785)*, care desființează sistemul danilor meșteșugite (București, 1958, 110 p.), precum și *Condica civilă a Moldovei* promulgată de Scarlat Callimachi în 1817, al cărui nume îl poartă (*Codul Calimach. 1816–1817*, reeditare București, 1958, 1016 p.). Un cod amplu de legi este publicat în Țara Românească în timpul domniei lui Ioan Caragea (reeditare sub titlul *Legiuirea Caragea. 1818*, București, 1955, 339 p.).

Specialiștilor în adunarea și editarea sau reeditarea izvoarelor vechiului drept românesc scris le datorăm edițiile critice privitoare la *Legislația agrară a Țării Românești (1775–1782)* (București, 1970, 236 p.) și la *Legislația urbană a Țării Românești (1765–1782)* (București, 1975, 316 p.). Într-un volum au fost publicate *Acte judiciare din Țara Românească dintre anii 1775–1781* (București, 1973, 1050 p.), fiind editat, de asemenea, *Manualul juridic al lui Andronache Donici din 1814* (București, 1959, 183 p.).

După instaurarea regimului habsburgic în Transilvania și Banat, apoi și în Bucovina, în aceste provincii intră în vigoare și se aplică prevederile codicelor de legi imperiale, elaborate în timpul împărătesei Maria Tereza și a lui Iosif al II-lea, de tendință modernizatoare. Legile votate de Dieta Principatului Transilvaniei în secolul al XVIII-lea sunt înserate sub denumirea de *Articuli Novellares* (Kolozsvári Sándor, Óvári Kelemen, *Magyar Törvénytár. 1540–1848 évi erdélyi törvények* (Codul de legi maghiar. Legile Transilvaniei din 1540–1848), Budapesta, 1900)

Izvoarele narative tradiționale, de genul cronicilor, se înmulțesc acum, dar scad în importanță, făcându-se trecerea înspre istoriografia propriu-zisă (Ioachim Crăciun, Aurora Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV–XVIII privind istoria României*, București, Editura Academiei, 1963). După „marele secol" al cronisticii românești, afirmată în principal în limba română de la Grigore Ureche la Miron Costin, în Țara Românească ea culminând cu *Letopisețul cantacuzinesc* și cu *Istoriile domnilor Țării Românești*, în veacul al XVIII-lea acest gen de izvoare narative își reduce valoarea informațională. În Moldova se remarcă personalitatea lui Ion Neculce, autorul letopisețului țării pentru răstimpul cuprins între anii 1661 și 1743 (ed. Gabriel Ștrempel, București, 1982), apoi *Cronica anonimă a Moldovei. 1661–1729 (Pseudo-Amiras)* (ed. Dan Simonescu, București, 1975), Axinte Uricariul (*Letopisețul Țării Moldovei. 1711–1715*) (ed. Andrei Eșanu și Valentina Eșanu, Chișinău, 1999); *Cronica paralelă a Țării Românești și a Moldovei (1290–1724)* (ed. Gabriel Ștrempel, 1–2, București, 1993–1994) sau Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul Țării Moldovei (1733–1774)* și Ioan Canta, *Letopisețul Țării Moldovei*

(*1741–1769*) (ed. Aurora Ilieș și Ioana Zirneu, București, 1987). În Țara Românească, Radu Popescu continuă cronica internă până în anul 1729.

Alți cronicari ai secolului al XVIII-lea sunt banul Mihai Cantacuzino, alcătuitorul deja menționatei *Ghenealoghii a familiei Cantacuzino*, dar și al unei *Istorii a Țării Românești* până la 1776; Ianache Văcărescu, Dionisie Eclesiarhul (cu al său *Cronograf al Țării Românești de la 1764 până la 1815*) (ed. D. Bălașa și N. Stoicescu, București, 1987) sau Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Istoria Țării Românești... 1796–1818 și a treia domnie a lui Alexandru Vodă Suțul... 1819–1821*, în *Opere*, ed. Marcel-Dumitru Ciucă (București, 1996) ori *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu* (*1802–1830*) (ed. Ilie Corfus, București, 1966). O scriere „de familie", cu multe date de istorie politico-socială și culturală este *Cronica Ghiculeștilor* sau istoria Moldovei între anii 1695 și 1754 (ed.de Nestor Camariano și Adriana Camariano Cioran, la București, 1965, 808 + LV p.).

Un izvor narativ complex de la începutul perioadei este descrierea Țării Moldovei realizată de Dimitrie Cantemir în 1716, în limba latină, lărgind un text propus Academiei din Berlin în 1714 (traducere germană a lui J.L. Redslob, tipărită în periodicul „Magazin für die neue Historie und Geographie" în 1769–1770 și în volum separat la Frankfurt și Leipzig, 1771; traducere românească sub titlul *Scrisoarea Moldovei*, M-rea Neamț, 1825, 344 p., reluată sub titlul *Descrierea Moldovei*, Iași, 1851 și 1868, versiunea latină fiind publicată la București în 1872). Textul cantemirian a avut numeroase ediții ulterioare, până la cea academică din anul jubiliar 1973 (*Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae. Descrierea Moldovei*, ed. de Gh. Guțu ș.a., București, 1973, 404 p. + 1 h.).

După o parte geografică, urmează descrierea „politică", cea mai extinsă, în care de fapt sunt prezentate instituțiile statului, stările sociale, dar și obiceiurile moldovenilor; lucrarea se încheie cu descrierea stării bisericești, a limbii și scrierii moldovenilor.

Istoriografia savantă începe să fie reprezentată în spațiul românesc prin ilustrul cărturar Dimitrie Cantemir, a cărui operă istorică, geografică, etnografică și literară este elaborată după anul 1711. Repetatele ediții, cu deosebire a cunoscutei lucrări din 1716, *Descrierea Moldovei* sau *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* (2 vol., ed. Stela Toma, București, 2000), dar mai ales inițierea publicării ediției critice de *Opere complete* ale lui Dimitrie Cantemir sub îngrijirea acad. Virgil Cândea este de natură să pună în valoare o prestigioasă operă științifică, de nivel european.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor se afirmă activitatea istorică și filologică a reprezentanților Școlii Ardelene. Rămase multă vreme în manuscris sau editate fragmentar, lucrări fundamentale ale lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior sau Ion Budai-Deleanu au fost publicate în ultimul deceniu de avizați cercetători științifici.

Menționăm, de asemenea, volumele din colecția tematică de izvoare narative referitoare la răscoala lui Horea publicate la bicentenarul evenimentului (*Izvoarele răscoalei lui Horea. 1784–1785. Seria B. Izvoare narative*, 1–3, București, 1983–1984).

Dintre ***izvoarele narative externe*** sunt importante pentru istoria Țărilor Române cronicile turcești (vezi *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase. 3. Sfârșitul sec. XVI — începutul sec. XIX*, București, 1980, XVIII + 446 p.), cele ungurești (publicate în colecția *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*) sau descrierile austriece ale Banatului mai ales, care în parte sunt și jurnale de călătorie. În *Tezaur de monumente istorice pentru România* (1–3, București, 1862–1864), Al. Papiu-Ilarian a editat, în original și traducere românească, numeroase documente și izvoare narative interne și cu deosebire externe — cronici, scrieri istorice, descrieri cu privire la toate provinciile românești din arhivele și bibliotecile din Austria, Germania, Italia, Polonia, Ungaria.

Autobiografiile — în fapt memorialistica — redactate de unele personalități, dar și funcționari de rang mai mic, nu lipsesc în secolul al XVIII-lea. Ele sunt surse complementare de informare istorică asupra evenimentelor pe care le-au trăit sau despre care au cunoștință autorii acestui gen de texte narative, edificându-ne totodată asupra mentalităților din epocă, asupra formației, viziunii și modului de percepere a lucrurilor de către aceștia.

Astfel, Rettegi György, și-a scris amintirile din deceniile trei–nouă ale secolului al XVIII-lea sub titlul *Emlékezetre méltó dolgok. 1718–1784* (Lucruri vrednice de amintire) (ediție îngrijită de Jakó Zsigmond, București, 1970) și Michael Conrad von Heydendorf (1730–1821), notar al scaunului Mediaș, care realizează în a sa *Eine Selbstbiographie* (ediție R. Theil, în „Archiv des Vereine für Siebenbürgische Landeskunde", N. F., XIII–XVIII, 1876–1883) o amplă frescă a Transilvaniei din a doua jumătate a sec. al XVIII-lea, în care descrie pe larg și călătoriile lui Iosif al II-lea în Principat înainte de răscoala lui Horea.

Alt gen de izvoare narative sunt reprezentate ***de jurnalele călătorilor străini***, însemnări ale unor oameni politici, diplomați, militari sau simpli călători, în trecere sau care au stat mai mult în Țările Române. Din interesul sporit al lumii occidentale, dar și al celei răsăritene, reprezentată acum în primul rând de Rusia țaristă, pentru spațiul sud-est european, în contextul în care conflictele militare dintre marile puteri cu aspirații de dominație în regiune, războaiele austro-ruso-turce s-au desfășurat în principal în teritoriile Dunării de Jos, au rezultat și „memoriile" unor politicieni și diplomați înaintate unor monarhi sau domnitorilor români, precum și „jurnalele" de călătorie datorate unor personalități care au trecut prin spațiul românesc (Al. Sadi-Ionescu, *Bibliografia călătorilor străini în ținuturile românești*, București, 1915, 160 p.).

Astfel, Fr. Schwantz von Springfels (circa 1690–1728), care descrie Oltenia la 1720–1723; Charles-Claude de Peyssonnel (1720–1790), care a redactat între 1750 și 1762 al său *Traité sur le commerce de la Mer Noire* (publicat în 2 vol. la Paris în 1787) sau R.G. Boscovich, un om de știință aparținând mai multor domenii, cu al său *Giornale di un viaggio da Constantinopoli in Polonia* (Bassano, 1784) interesând descrierea călătoriei pe segmentul din Dobrogea, Țara Românească și Moldova. Numismatul și arheologul Domenico Sestini (1750–1832) este călător prin Țara Românească în 1779–1780, iar

Lazzaro Spallanzani (1729–1799), naturalist, trece prin Țara Românească și Transilvania în 1786, lăsându-ne descrierile acestor călătorii. Prin Banat trec și notează stările de lucruri consilierul aulic I. von Born (1742–1791), totodată mineralog, în 1770 (lucrarea sa este publicată la Frankfurt-Leipzig în 1774), respectiv Francesco Griselini (1717–1799), prezent în Banat în 1774–1776, care a scris și tipărit lucrarea intitulată *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichet des temeswarer Banats* (1, Viena, 1780; ediția cea mai nouă datorată lui Costin Feneșan, Timișoara, 1984, 336 p.).

În contextul războaielor austro-ruso-turce ofițeri prezenți în spațiul românesc lasă însemnări despre cele văzute aici, ca I.V. Korostovțev în 1769–1770. În drum spre Constantinopol, ambasadori ruși traversează spațiul nostru și rețin în scris informații despre români. Generalul Fr.W. von Bauer, german aflat în serviciul Ecaterinei a II-a, și-a publicat în franceză *Memoriile istorice și geografice asupra Țării Românești* (la Frankfurt și Leipzig, în 1778).

Alte texte de asemenea natură le datorăm lui Fr.-J. Sulzer (1735–1791): *Geschichte des transalpinischen Daciens* (I–3, Viena, 1781) și lui St.I. Raicevich (1739–1792): *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia* (Napoli, 1788).

Sunt de menționat și călătoriile inverse, ale celor din țările române în afara lor: Mikes Kelemen (1690–1761), nobil secui, are memoriile sub formă de „scrisori" (ed. 1980), după moda timpului (peste 200) pentru anii 1738–1739, descriind stările de lucruri de la linia Dunării de Jos; sau Zöld Péter, tot secui, care întreprinde călătorii misionare în Moldova în anii 1766–1767, descrise și publicate în limba germană sub titlul *Reise nach der Moldau* (Bratislava, 1783).

Dintre așa-numitele „memorii" sau „istorii" menționam pe cele datorate lui Jean-Louis Carra (1742–1793), originar din Burgundia, romancier cu preocupări filosofice intrat în slujba domnului Moldovei Grigore al III-lea Alexandru Ghica în 1776: *Histoire de la Moldavie et de la Valachie* (tipărită la Bouillon și nu la Iași, cum se indică pe foaia de titlu, în 1777, și noi ediții la Paris, 1778, respectiv Neufchatel, 1781, și traduceri germane tipărite la Frankfurt și Leipzig în 1789, respectiv Nürnberg, 1821 și una rusească din 1791); precum și lui Alexandre d'Hauterive (1754–1830), intrat după 1784 în suita ambasadorului regelui Franței la Constantinopol, aflat în Moldova în 1785 și 1787, numit consul al Republicii Franceze la New York în timpul Revoluției și apoi director al Arhivelor Naționale ale Franței. „Memoriile" și jurnalul său de călătorie de la Constantinopol la Iași din iarna anului 1785, intitulate *La Moldavie en 1785* și respectiv *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à S.A.S. le Prince Alexandre Ypsilanti hospodar régnant en 1787* sunt publicate mai întâi de A. Ubicini (în „Revue de géographie" în 1877, 1879 și 1880) și de Șt. Orășanu și I. Bianu (București, 1902).

Pentru primele două decenii ale secolului al XIX-lea un prețios izvor de informații istorice sunt „lucrările" agenților diplomatici englezi Th. Thornton (*The present state of Turkey*, 1–2, Londra, 1807) și mai ales W. Wilkinson (*An account of the Principalities of Walachia and Moldavia*, Londra, 1820), care a stat în Țările Române timp de patru ani, între 1814 și 1818.

Jurnalele sau descrierile de călătorie constituie un gen narativ plin de observații comparatiste și detalii asupra stărilor din Țările Române, înfățișării așezărilor umane și locuitorilor acestora, tradițiilor și obiceiurilor lor, asupra climei, reliefului, solului, bogățiilor subsolului. Părțile referitoare la spațiul românesc din jurnalele de călătorie, multe dintre ele tipărite în diverse țări europene la scurt timp după redactarea lor, se găsesc adunate și comentate la N. Iorga, *Istoria românilor prin călători* (ediția a II-a, 1–4, București, 1928–1929; reeditare într-un singur volum de Adrian Anghelescu, București, 1981, 705 p., la perioada aflată în analiză referindu-se volumul al II-lea: *De la jumătatea veacului al XVII-lea până la 1800*, respectiv al III-lea, *De la 1800 până în epoca războiului Crimeii*), la P.P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române* (București, 1930, 272 p.), Gh.Gh. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia* (București, 1947, 464 p.) și mai ales în monumentalul corpus *Călători străini despre Țările Române*, 8 [1689–1716] (București, 1983, 691 p.), și în continuare, 9 [1716–1768], conținând extrasele privind Țările Române din jurnalele a 47 călători (București, 1997, 704 p.); 10 [1769–1800]: partea I [1769–1786], cu extrase din 45 călători (București, 2000, 795 p.), partea a II-a [1787–1800] (București, 2001, 704 p.), înglobând extrase din 44 călători, colecția încheindu-se aici, la 1800; volumele au fost îngrijite de: Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru și Paul Cernovodeanu.

Însemnările de pe cărți și manuscrise datorate unor personalități cultural-politice (între care cuprindem și *ex libris*-urile), dar mai ales ale „scriitorilor mărunți" sunt deosebit de sugestive pentru studiul vieții microcomunităților umane, a comportamentului individual, pentru reconstituirea mentalităților cotidiene. Interesul istoriografiei pentru acest gen de „texte", declanșat de N. Iorga după primul război mondial (N. Iorga, *Istoria prin cei mici*, în „Revista istorică" 7, 1921, p. 26–62) a condus la câteva rezultate notabile în ultimele decenii (Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1975, XII + 340 p. — culese de pe manuscrisele și cărțile românești vechi păstrate la Biblioteca Academiei Române din București; Florian Dudaș, *Vechi cărți românești călătoare*, București, 1987, 239 p.; Marieta Adam-Chiper, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, 1996, 200 p.).

Izvoarele beletristice (literare) rețin o serie de evenimente — mai cu seamă dintre cele tragice — petrecute în spațiul românesc în acest răstimp istoric. Cele mai multe îmbracă forma „cronicilor" și povestirilor în versuri, ca de pildă *Versuri pentru moartea domnului Grigorie Ghica* (la Iași în 12 octombrie 1777), în care se găsesc reflecții asupra soartei și stărilor de lucruri nestabile (*Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII–XVIII)*. Ediție critică de Dan Simonescu, București, 1967, 352 p.). La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor creația literară românească va înregistra o nouă etapă în evoluția sa.

În mediile românești instruite, orășenești și chiar al elitelor rurale au circulat și au fost lecturate așa-numitele ***cărți populare***, cu subiecte din Antichitate și Evul Mediu, adevărate romane: *Alexandria, Archirie și Anadan, Varlaam și Ioasaf, Sindipa, Esopia, Istoria*

surpării Troadei etc. Pentru mai multă atracție exemplarele manugrafiate din aceste cărți sunt ilustrate cu desene care îndrumau imaginația cititorului. *Cărțile populare* au constituit o lectură captivantă până în pragul Epocii Moderne, când cadrul socio-cultural, ideologic și mental se modifică.

Aceste texte se constituie în surse istorice benefice studiului sensibilităților din lumea cunoscătorilor de carte (M. Gaster, *Literatura populară română*, București, 1883; N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, 1–2, București, 1929-1938, 271 p., 450 p.; ediția a II-a, București, 1974; I. C. Chițimia și Dan Simonescu, *Cărțile populare în literatura română*, 1–2, București, 1963, XXXIX + 456 p., 416 p.).

În mediile culte, alături de aceste cărți, „populare", erau căutate în sec. al XVIII-lea și așa-numitele ***„cărți de înțelepciune"*** — *Floarea darurilor, Divanul, Pildele filosoficești*, texte cuprinzând sfaturi „moralicești", discursuri celebre — prin care se conturează un adevărat „manual" al cetățeanului (Alexandru Duțu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, 168 p.).

Izvoarele didactico-științifice se constituie ca urmare a apariției și dezvoltării învățământului, intrat acum într-o nouă etapă. Instruirii primare pe lângă biserică îi urmează cea din cadrul mănăstirilor și gimnaziilor orășenești. Școli mai înalte, colegii, funcționează la Alba Iulia, Iași, București, Cluj, Sibiu, Aiud. În 1754 se deschid școlile Blajului și apoi cele din granița militară bănățeană și transilvăneană, toate contribuind la ridicarea nivelului științei de carte, al instruirii din Țările Române.

Bibliotecile acestor școli și listele/cataloagele cărților aflate în fondurile lor, registrele și matricolele școlare indicând clasificarea elevilor, precum și manualele școlare (unele rămase în manuscris) formează categoria izvoarelor didactico-științifice, pe baza cărora se poate reconstitui istoria învățământului (Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, 1–3, București, 1915–1918, reeditare București, 1975; N. Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944, 231 p.). În arhive și biblioteci se păstrează programe de învățământ, matricole școlare, alte acte privind funcționarea instituțiilor de învățământ, deosebit de utile studiului acestui domeniu al istoriei culturale românești.

Pentru Transilvania, unde alături de învățământul românesc funcționează școlile săsești (gimnaziile orășenești mai ales), cele ungurești și secuiești, izvoarele istorice de acest gen sunt mai bogate, ele păstrându-se în fondurile arhivistice ale colegiilor respective.

Între textele de caracter didactico-științific se regăsesc și materialele publicate în vechile ***calendare*** românești, la care se ajungea prin sistemul prenumerării, al împrumutului, lecturilor mediate și de grup (Mircea Tomescu, *Calendarele românești. 1733–1830. Studiu și bibliografie*, București, 1957, 155 p.; Georgeta Răduică și Nicolin Răduică, *Calendare și almanahuri românești. 1731–1918. Dicționar bibliografic*, București, 1981, 800 p.).

Izvoarele cartografice (topografice). După Harta Țării Românești datorată stolnicului Constantin Cantacuzino, tipărită la Padova în 1700, Dimitrie Cantemir întocmește, în jurul anului 1716, Harta Moldovei. Prezența Habsburgilor în Transilvania, Banat și pentru scurt timp în Oltenia, a permis topometrilor austrieci să întocmească hărți detaliate ale acestor provincii românești, devenite prețioase izvoare istorice. La sfârșitul perioadei în atenție se depășește etapa desenării de hărți, cu detalii aproximative, și se intră, așadar, în faza ridicării de hărți prin măsurări topografice la teren. Aceste hărți permit cunoașterea nivelului atins de tehnica ridicărilor topografice, de știința cartografiei, precum și studierea detaliilor de relief, a amplasamentului așezărilor umane, căilor de comunicație într-un răstimp când circulația oamenilor și a bunurilor produse de aceștia se intensifică și extinde pe spații mai largi.

Pentru asemenea lucrări cartografice, în care sunt reproduse izvoare istorice de acest gen, avem lucrarea lui Marin Popescu-Spineni, *România în izvoarele geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru* (București, 1978, 254 p.), precum și volumul realizat de Radu Grigorovici, *Bucovina în primele descrieri geografice, istorice, economice și demografice* (București, 1998, 464 p.).

Izvoarele etnografice și folclorice ne parvin, cu deosebire, atât ca *document intrinsec*, cât și ca *descriere de intermediar* tocmai din această perioadă istorică. Piesele aparținând arhitecturii populare de lemn din sec. XVIII — de la gospodării și instalații din perimetrul lor și până la biserica satului — au fost recuperate și depozitate în muzee etnografice (în primul rând în perimetrul secțiilor în aer liber al acestora), constituind materialul informațional de bază pentru studiile etnografice întreprinse în ultimul secol.

Tot acum se înregistrează desprinderea, din textul de cronică sau a celor beletristice, a descrierii etnologice, prin binecunoscuta lucrare cantemiriană din 1716, *Descriptio Moldaviae*, care cuprinde capitole speciale *despre obiceiurile, ceremoniile de logodnă și de nuntă și înmormântarea* la moldoveni. Sunt date, de asemenea, informații despre jocurile populare, portul, credințele (superstițiile), cultele străvechi ale locuitorilor din statul românesc est-carpatic, dar generale românilor, fiind totodată transcrise versuri de bocet la înmormântare.

Creația ***folclorică*** începe, astfel, acum să cunoască primele „înregistrări", tot în Moldova Ion Neculce prelucrând 42 de legende istorice populare, aflate în circulație, pe care le-a grupat sub titlul *O samă de cuvinte* (ediție Gabriel Ștrempel, București, 1982).

Izvoarele iconografice, care provin și din epocile anterioare, devin mai numeroase acum și primesc un suport tehnic nou: gravura. Pictura murală redată în interiorul bisericilor și mănăstirilor înfățișează și portretele ctitorilor. Icoanele pe lemn și sticlă realizate în diferite centre din țară, adevărate școli de pictură „populară", erau solicitate de anumite medii și sensibilități, pe care le modelau totodată. Miniaturistica de manuscris câștigă în varietate și adresabilitate; proliferând în cadrul ei portretistica voievodală/

domnească, fixându-se totodată imaginea tip a unor personaje istorice anterioare, antice sau medievale (N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, 1–2, București, 1905, VI + 224 p.; 249 p. + pl.; reeditări la Craiova, 1921, 336 p. și București, 1992, 277 p., acestea din păcate fără ilustrațiile din ediția princeps).

Utilizarea tehnicii gravurii permite redarea cu finețe, mai clară, a portretelor unor personalități, a imaginilor din războaiele secolului, înfățișării unor orașe, fortificații, curți nobiliare sau biserici. Reproduse pe diferite foi volante, stampe, care se vindeau în anumite centre, la târguri, și care circulau ca „istorii ilustrate", acest gen de izvoare iconografice ne transmit imaginea unor personaje și evenimente din trecut, permițând cunoașterea acestora și deopotrivă a ceea ce era dat spre vizualizare până la omul de rând din desfășurările istorice de atunci (vezi de ex. pentru răscoala țărănească din 1784–1785, albumul lui Octavian Beu, *Răscoala lui Horea în arta epocii*, București, 1935).

Cabinetele de stampe din țară (Biblioteca Academiei Române-București, Biblioteca Centrală Universitară din Cluj-Napoca) și străinătate (Bibliotecile Naționale din Viena, Paris, Roma, Budapesta) depozitează prețioase piese aparținând categoriei izvoarelor iconografice, cu ajutorul cărora se ilustrează, de regulă, sintezele și monografiile istorice.

Presa ca izvor istoric. O dată cu modernizarea societății, cu intensificarea circulației umane și a schimbului de informație, cu evoluția tehnicii tiparului, în secolele XVII–XVIII se constituie un nou gen de texte, devenit apoi o consistentă categorie de izvoare istorice: *presa*. De la acele *avvisi*, *relationi* sau *zeytung*-uri din secolele XV–XVII se ajunge la presa periodică (prin „Gazette de France", 1631) respectiv la presa cotidiană (în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin periodicele din apusul Europei și din tinerele state nord-americane).

Materialele publicate în coloanele jurnalelor europene și de peste ocean sunt corespondențe, relatări sau scurte știri despre evenimente mai deosebite petrecute în diferite zone geografico-umane, rapoarte, comentarii, însemnări de călătorie etc., prin care se introduc realități privind state și populații într-un anumit circuit informațional pe măsura înmulțirii numărului ziarelor și a cititorilor lor.

Astfel, gazetele din Europa au relatat despre principalele evenimente din spațiul sud-est european, între care războaiele austro-ruso-turce desfășurate deopotrivă pe teritoriu românesc, despre reformele lui Constantin Mavrocordat, pe larg despre răscoala lui Horea (1784–1785), unele dintre aceste știri fiind preluate de ziare din statele nord-americane (vezi *Izvoarele răscoalei lui Horea. 1784–1785*. Seria B. *Izvoare narative*. 3. *Presă, broșuri. 1784–1785*, București, 1984, XX + 451 p., unde sunt republicate știrile despre eveniment din presa internă și externă).

Cel dintâi periodic apărut în Țările Române este ziarul de limbă germană de la Sibiu intitulat „Siebenbürger Zeitung" (1784–1787), continuat de „Kriegbote" (Sibiu, 1788–1791) și de „Siebenbürger Bote" (Sibiu, 1792–1862). Tot la Sibiu apărea publicația periodică germană „Siebenbürgische Provinzial Blätter" (1805–1824) și în limba maghiară „Erdélyi Magyar Hirvivő" (1790). Materialele publicate în coloanele acestor ziare, atunci

de format mic (*in octavo*), priveau viața politică, evenimentele din capitala Marelui Principat al Transilvaniei, dar și de la curțile domnilor munteni și moldoveni, conflictele militare din apropiere, informații cultural-bisericești etc.

La Iași erau imprimate, în 1790, câteva numere din periodicul „Courier de Moldavie", profilat mai ales pe informații de război.

Din aceste gazete publicate în Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea erau preluate o serie de știri și comentarii de presa din centrul și apusul Europei, asigurându-se și alimentându-se astfel interesul cititorilor europeni pentru spațiul sud-est european.

Capitolul I

REDIMENSIONAREA EUROPEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. CADRUL DE EVOLUȚIE A MOLDOVEI, ȚĂRII ROMÂNEȘTI, DOBROGEI, TRANSILVANIEI ȘI BANATULUI

Continentul european înregistrează în secolul al XVIII-lea importante mutații politico-militare, socio-economice și culturale care au drept consecință redimensionarea lui. Se afirmă acum curente cultural-ideologice — în principal *Iluminismul* —, care deschid interesul general pentru cunoaștere și contribuie la lărgirea ariei de difuzare a unor noi concepte, înglobând teritorii apreciate acum ca aparținând Europei. Conceptul însuși de *Europă* se redefinește prin extensiune geografica-politica și culturală, noi regiuni și popoare aderând, prin elitele lor cultural-politice, la mișcarea de idei a timpului, de anvergură europeană lărgită, sau sunt încorporate în aceasta.

Pentru regiunile din centrul, estul și sud-estul Europei regresiunea otomană și extensiunea Imperiului habsburgic — care devine treptat un imperiu dunărean — au însemnat situarea lor de acum într-o sferă de interes sporit al Europei de până atunci față de evoluțiile acestora. După 1683 mica Europă Clasică se va extinde, astfel, prin reîncorporarea Europei danubiene în spațiul ei. Procesul s-a desfășurat de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, cu prelungiri în primele decenii ale celui următor, vizând deopotrivă Țările Române.

1. Trecerea de la Europa Clasică la Europa Luminilor

După ce la sfârșitul evului mediu spațiul mediteranean fusese depășit printr-o mutație spre nord, înspre creștinătatea latină, care începea a se numi Europa, acum, la pragul de trecere dintre secolul al XVII-lea și cel de al XVIII-lea, se produce o altă mutație la fel de importantă: de la Europa Clasică la Europa Luminilor. Până pe la 1680 Europa Clasică fusese o Europă mică, limitată în sud-estul ei de expansiunea otomană de până atunci și de înapoierea Rusiei. Restrângerea treptată a teritoriului stăpânit de turci pe continentul european, după 1683, și reformarea Rusiei sub Petru I cel Mare, care își face apariția în spațiul pontic și în regiunea de est a Mării Baltice sunt fenomene politico-militare care au contribuit la extensiunea Europei pe aceste direcții. În nord, frontiera europeană atinsese pădurea scandinavă. Europele periferice, în continuă lărgire, își asigură de-acum tot mai mult legăturile cu teritoriile vechii Europe Clasice, determinând

trecerea de la Mica Europă de până atunci la Marea Europă, care este cea a Secolului Luminilor. Pierre Chaunu vorbea chiar de o conștiință a dilatării spațiului european, exprimată prin cosmopolitismul Secolului Luminilor. Oricum, față de Europa Mediteraneană din vremea Renașterii, și respectiv Europa Clasică de la mijlocul secolului al XVII-lea, Europa Secolului Luminilor va înregistra o dimensiune cu mult mai vastă, nu doar în accepțiune geografico-politică, ci și în privința profunzimii cuprinderii conceptului ca atare. Spiritele din jurul *Enciclopediei* susțineau că superioritatea Europei stă în creștinism, cu morala lui binefăcătoare, care tindea spre fericirea societății. *Enciclopedia* însăși stabilea ca trăsături semnificative ale Europei, prin care ea compensa micimea teritoriului său față de celelalte trei părți ale lumii: comerțul, navigația, avuția, gândirea, hărnicia, artele, științele și meseriile.

Europa Mare a Secolului Luminilor, prin reîncorporarea teritoriilor creștinătății supuse mai înainte Imperiului turcesc și a vechii creștinătăți orientale, se dublează față de Europa epocii anterioare. Simultan cu acțiunea de recuperare a vechilor spații creștine, de mutare a „frontierei" spre est și sud-est, se realizează colonizarea cu elemente din propriul spațiu, care nu mai aparțin acum unei singure etnii europene.

În aceste desfășurări militar-politice faptul cel mai important este reîncorporarea Europei Dunărene, ale cărei urmări se răsfrâng și asupra Țărilor Române. După momentul consumat în fața Vienei în 1683 urmează recâștigarea câmpiei dunărene, Imperiul habsburgic reușind să ajungă, după trei decenii și jumătate de efort politico-diplomatic și mai ales militar, în regiunea Dunării de Jos, „frontiera" dunăreană trecând după 1718 prin Oltenia. Pentru un timp frontiera de sud-est a Europei se stabilizează pe aliniamentul Dunării, Savei și sudului Banatului timișan până în zona Porților de Fier.

Dacă în nord frontiera scandinavă rămâne fixă, Europa Luminilor poate înainta înspre răsărit, în spațiul lumii slave. Împărțirea Regatului Poloniei între Austria, Prusia și Rusia a însemnat deopotrivă împingerea Europei-„frontieră" spre est, până pe linia Sankt Petersburg — Odessa, cele două mari porți de ieșire în Europa ale vastului spațiu rus, Curtea imperială rusă controlând acum ferm și linia Uralilor, până la care unii europeni se întrebau dacă se întinde continentul lor.

Această „basculare" a Europei înspre est și sud-est are drept consecință dublarea teritoriului ei precum și a populației. Între 1700 și 1800 Europa Luminilor și-a dublat deopotrivă populația, creșterile cele mai semnificative, comparând cele trei mari zone ale sale — centrală, mediteraneană și de est — înregistrându-le aceasta din urmă. Dublarea seculară a Europei teritoriale, precum și a celei populaționale, are consecințe importante asupra evoluției generale a societății europene.

Europa Luminilor încorporează, așadar, un teritoriu relativ vast, un peisaj demografic în accentuată creștere, dar ea este deopotrivă o Europă a ideilor. Nici un curent cultural-ideologic de până la cel al Luminilor n-a înregistrat o atât de mare extensiune teritorial-demografică precum acesta. Orizontul de așteptare era acum unul mai vast și mijloacele de comunicare se extind pe spații mai întinse și interumane mai numeroase și în continuă perfecționare. În Țările Române, ideile iluministe pătrund cu oarecare

întârziere, filierele fiind dinspre lumea germană și italiană în Transilvania și Banat, respectiv cea franceză în Țara Românească și Moldova, mai mult prin intermediul grecilor și rușilor. Purtătorii preceptelor teoretice și practice ale noului curent sunt cărțile tipărite în apusul și centrul Europei care circula în spațiul românesc, secretarii particulari ai domnilor deveniți consilieri în acest sens, alte persoane care erau în contact cu noile idei. În general se apreciază că secolul al XVIII-lea este unul de hegemonie franceză în viața spirituală a Europei

În secolul al XVIII-lea se intensifică circulația umană și se înmulțesc mijloacele de comunicare între oameni și regiuni mai îndepărtate ale continentului. Informația despre stările de lucruri din diferite zone este colportată acum nu doar de negustori, ci și de călători, al căror număr este în creștere pe măsura organizării curselor de transport regulate. Contactul personal cu realitățile din alte regiuni devine benefic nu doar în planul cunoașterii individuale, ci și al acțiunii practice. Chiar dacă Europa călătoriilor este pentru un timp o Europă urbană, treptat începe să fie contactat — chiar dacă și numai în tranzit la început — și mediul rural, mai ales în regiunile de margine, unde acesta domina până la absolut. Jurnalele scrise și tipărite în marile centre europene, care au avut asigurată o largă difuziune continentală, rețin, în spirit comparatist, realitățile din provinciile recent încorporate Marii Europe.

Extensiunea presei, ca mijloc modern de informare scrisă și tipărită, marile jurnale europene având acum apariție cvasicotidiană, are consecințe însemnate asupra formării unei opinii de cuprindere europeană. Ziarele specializate în difuzarea de informație politică apărute în principalele capitale europene (Paris, Viena, Londra, Bruxelles, Stockholm, Madrid, Köln, Berlin etc.) inserează acum în aria lor de interes și informare evenimente petrecute în regiuni socotite până atunci la marginea continentului european sau situate în afara lui.

Circulației umane și a ideilor i se alătură mai rapida extensiune a inovațiilor tehnice, a sistemelor de lucru îmbunătățite din agricultură, a noilor plante de cultură și rase de animale. O literatură economică tipărită este menită să difuzeze noutățile în cele mai variate domenii.

2. Principalele mutații politice la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea

Europa cunoaște, la pragul de trecere dintre secolele XVII și XVIII, importante mutații politice, care au influențat evoluțiile din diferite regiuni ale continentului. Este perioada când, după două-trei decenii de la Pacea Westfalică, reizbucnesc în diferite părți ale Europei pronunțate conflicte politico-militare în care sunt antrenate țări, provincii și popoare, prin armatele acestora — modernizate și ele — urmărindu-se atingerea intereselor proprii, rezumate în principal la ascensiune politică și extensiune teritorială.

În Apus se desfășoară confruntări pentru succesiune la tron: în Anglia (1688–1701) și Spania (1701–1714), în care context se încearcă reglementarea în notă modernă a

chestiunii. Astfel, în Anglia, după sfârșitul dinastiei Stuarților, în 1688, și evenimentele petrecute în deceniul următor, succesiunea la tron este reglementată prin acel *Act of Settlement* din iunie 1701, care prevedea deopotrivă responsabilitatea miniștrilor și inamovibilitatea judecătorilor. Marea putere insulară este preocupată în continuare de problemele atlantice, de vastul său imperiu colonial, pe care și-l lărgește în perioada următoare.

În Spania, în urma decesului lui Carol al II-lea, ultimul rege din dinastia de Habsburg pe tron spaniol (1700) se declanșează Războiul de succesiune dintre anii 1701 și 1714, Austria, aliată cu Anglia și Olanda încercând să stăvilească intervenția Franței în această problemă. În cele din urmă este recunoscut ca rege al Spaniei Filip al V-lea de Bourbon, prin tratatele de la Utrecht din iulie și august 1713, fiind însă impusă condiția ca Franța și Spania să nu poată fi unite vreodată sub aceeași coroană.

Prevăzătoare, Curtea din Viena stabilea în același an (1713), prin „Sancțiunea Pragmatică", succesiunea la tronul imperial și în linie feminină, precum și indivizibilitatea teritoriilor sale.

Franța devenise în secolul al XVII-lea o mare monarhie europeană, al cărei rol pe continent este în continuă creștere. Ițele politicii și diplomației sale nu se limitau la regiunile din apusul Europei, ci vizau și Marea Baltică și Peninsula Scandinavă și se întindeau până în Rusia și la Constantinopol, în sud, încercând să supravegheze desfășurările din Peninsula Italică și Mediterana. Rolul ei european este reflectat și de faptul că franceza s-a impus ca limbă a diplomației timpului, iar realizările în plan cultural-artistic, al vieții spirituale, fac din capitala Parisului, „orașul-lumină" al continentului și nu doar al acestuia.

După o scurtă perioadă de apropiere a celor două eterne rivale, Anglia și Franța, într-o primă „antantă cordială", îndreptată contra politicii Spaniei și Imperiului habsburgic în Peninsula Italică, în timpul regenței tânărului rege Ludovic al XV-lea (1715–1774) exercitată de ducele Philippe d'Orléans și de cardinalul Fleury, iar la Londra sub guvernarea lui Robert Walpole și trecând peste Războiul de Succesiune la tronul Poloniei (1733–1735) unde rușii și austriecii au câștig de cauză, în timp ce noul război austro-ruso-turc (1736–1739), aduce un reflux al înaintării Vienei spre răsărit și o situație temporizatoare pentru Rusia, se declanșează după 1740 marile crize ale continentului european. Antagonismele dintre Anglia și Franța se acutizează pe toate planurile, în Europa ca și în teritoriile coloniale, iar în căutare de susținători pe continent, cele două puteri ajung la alianțe și răsturnări de alianțe ce perturbă întreg sistemul european, pe o perioadă ce, incluzând și războaiele Revoluției franceze, ca și campaniile lui Napoleon Bonaparte, se întinde până la Congresul de pace de la Viena din 1815, care instaurează o nouă ordine pe continent.

În Europa Răsăriteană și de Sud-est se produce, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, o importantă schimbare de forțe. Pe fondul decăderii Imperiului otoman, ale cărui efective militare erau alungate de sub zidurile Vienei în 1683 — denumit de Erich Zöllner „anul turcesc", moment al maximei expansiuni a otomanilor în Europa — se ridică Austria, Imperiul Habsburgilor înregistrând o continuă extensiune teritorială. Contraofensiva austriacă pe direcția estului și sud-estului Europei, împotriva Imperiului otoman, va constitui de acum una dintre prioritățile politicii Habsburgilor. Instăpânirea Vienei asupra Ungariei (partea fostă pașalâc turcesc) și Principatului Transilvaniei în urma victoriilor asupra turcilor, obținute la Buda (1686), Mohács (1687), Slankamen (1691) și Zenta (1697) era recunoscută prin Pacea de la Karlowitz (azi Sremski Karlovci) (ianuarie 1699). Prin același tratat Austria dobândea cea mai mare parte a Sloveniei și Croația, înglobând teritorii situate între Alpii Răsăriteni și Carpații Răsăriteni, a căror axă o constituia Dunărea (în zona ei mijlocie). Efective ale armatelor imperiale străbat chiar peste Carpații Meridionali, staționând un timp în Țara Românească.

Austria începea astfel să se afirme, la pragul de trecere dintre secolele XVII–XVIII, drept o mare putere europeană, consolidându-și acest rol în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a celui următor.

În decădere este acum și Regatul Poloniei, chiar dacă nu în aceeași măsură. Deși Polonia încheiase o „pace veșnică" în 1686 cu Rusia și reprimea prin tratatul de la Karlowitz (în 1699) Podolia și partea din Ucraina stăpânite de Poarta otomană, apar semnele vizibile ale slăbirii puterii sale. În interior se manifestă anarhia șleahtei, a panilor, stăpâni pe dietă, regatul fiind grav amenințat în timpul Războiului Nordului (1700–1721) la care Polonia participă, și care s-a desfășurat în mare parte pe teritoriul ei. Regele Suediei reușește chiar să ocupe Varșovia în 1704, să-l detroneze pe regele August al II-lea și să-l impună pe Stanisław I Leszczyński. Ridicarea Rusiei sub Petru I cel Mare și victoria ei de la Poltava (iulie 1709) asupra Suediei lui Carol al XII-lea salvează însă pentru câteva decenii Regatul polon.

Dinspre răsărit începe să se afirme Rusia țarilor, care atinge granița stăpânirilor turcești în regiunea Mării Negre. Seriei războaielor austro-turce li se adaugă acum cea a războaielor ruso-turce, în cursul secolului al XVIII-lea acestea cel mai adesea interferându-se. Sub Petru I (1696–1725), care se introdusese în treburile statului rus în anii anteriori, în timpul lui Ivan al V-lea, Rusia începe să joace un rol mai important în Europa, acum fixându-se cele două direcții de expansiune rusească spre vest: cea înspre regiunea Mării Baltice, în dauna Suediei și Poloniei, respectiv spre Marea Neagră, în detrimentul Imperiului otoman. Armata țarului își făcea, astfel, în 1711, apariția în spațiul românesc, în apropierea gurilor Dunării.

Imperiul otoman nu-și manifestă slăbiciunea de acum doar prin pierderile teritoriale din Europa. Diminuarea puterii sale se reflectă și în Asia, unde apare aceeași Rusie și se desfășoară războaiele persano-turce, care vor duce la restrângerea teritoriilor stăpânite de Poartă în aceste regiuni.

În centrul Europei statele germane înregistrează transformări importante în interior, asigurându-și progresul economic și afirmându-se deopotrivă în planul politicii europene. Se întrevede ascensiunea Prusiei, ale cărei interese ajung în conflict cu Austria și Franța, apoi cu Polonia și Rusia. Peste Alpi, Veneția face eforturi să-și mențină pozițiile politice și economice, dar în nordul Peninsulei Italice apar la începutul secolului al XVIII-lea trupe franceze și austriece, confruntările dintre ele vizând ducatele din regiune, precum

și Regatul de Neapole și Sicilia. Pacea de la Utrecht (1713) marca începutul stăpânirii austriece în Italia.

Marile mutații politice și confruntările de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor indicau evoluțiile din noul secol al XVIII-lea: rolul continental al Angliei și Franței, decăderea accentuată a Imperiului otoman, acutizând „problema orientală" și ascensiunea Austriei și apoi a Rusiei țariste, ultimele trei mari puteri atingând direct evoluția Țărilor Române.

În secolul al XVIII-lea în metodele de guvernământ ale marilor monarhii continentale s-a ivit și teoria despre transformarea societății prin voința și prin „concepția filosofică rațională"[1] a suveranilor. Teoria despotismului luminat pornea de la premisa că umanitatea progresa încontinuu, prin difuzarea luminilor și dezvoltarea rațiunii. De aceea, monarhii, meniți a deveni „despoți luminați", trebuiau să primească învățătura filosofilor pentru a întări statul cât mai mult conceput după legile rațiunii capabile să asigure libertatea personală, „prin suprimarea sclavajului și a servajului, libertatea comerțului, industriei, navigației, libertatea civilă, o libertate politică limitată și o toleranță religioasă rezonabilă, concomitent cu răspândirea presei și a tiparului. Monarhii aveau datoria să asigure egalitatea în fața legii, să suprime deci privilegiile din naștere"[2]. Toți cetățenii urmau să fie impozabili, să fie judecați de aceleași tribunale, să suporte aceleași pedepse. „Promovarea în societate avea să se facă după talent", iar „cei mai buni" cetățeni „trebuiau să fie ridicați în funcțiile cele mai înalte. Din inegalitatea talentelor, rezulta inegalitatea de avere, care era de asemenea naturală, iar proprietatea rezultată prin folosirea libertății era naturală și sacră. Despotul luminat trebuia să sprijine inviolabilitatea proprietății dobândită pe baza talentelor, înconjurându-se astfel de o aristocrație a talentelor și a averilor acumulate pe baza lor"[3]. Potrivit concepției filosofilor vremii, sistemul educațional era privit ca un factor de progres, care trebuia încredințat statului laic și nu Bisericii. Aceste idei novatoare au stârnit interesul mai multor suverani ai vremii, preocupați să renoveze societatea contemporană lor, care au intrat în legătură cu filosofi ai timpului. Astfel, Frederic al II-lea, Ecaterina a II-a sau Iosif al II-lea au cultivat raporturi cu Voltaire, Diderot, d'Alembert.

Frederic al II-lea, deși pacifist prin opțiunile filosofice, s-a angajat totuși în războaie pentru ridicarea Prusiei la rangul de mare putere europeană a veacului al XVIII-lea, în timp ce Ecaterina a II-a și Iosif al II-lea au recurs la anumite reforme administrative în scopul întăririi statului nobiliar. Și alți suverani europeni au adoptat poziția de „despoți luminați", înconjurându-se de reformatori care au încercat să regenereze economia agrară și industrială ca fiziocrați sau discipoli ai fiziocraților, să restructureze aparatul fiscal, să uniformizeze justiția, să întărească armata : în primul rând Ludovic al XVI-lea al Franței cu ajutorul economiștilor Turgot, Necker și Calonne, apoi Carol al III-lea al Spaniei, care s-a bizuit pe Aranda, Campomanes și Florida Blanca, Jose I al Portugaliei pe marchizul

[1] Dumitru Almaș, *Despotismul luminat*, în SAI 19, 1972, p. 42.
[2] *Ibidem*, p. 43.
[3] *Ibidem*, p. 43–44.

de Pombal, Gustav al III-lea al Suediei pe Ulrik și Karl Scheffer sau Cristian al VII-lea al Danemarcei pe Struensee și Bernstorff[1]. Totuși, tabloul „colaborării" între monarhi, filosofi și reformatori nu trebuie idealizat, deoarece în realitate dialogul dintre aceștia a constituit un excelent mijloc de publicitate pentru ambii parteneri, întrucât nici Frederic al II-lea, de pildă, nu s-a lăsat călăuzit de Voltaire și cu atât mai puțin Ecaterina a II-a de Diderot, prevalând totdeauna, în mod pragmatic, la toți suveranii, rațiunea de stat. De fapt, despotismul luminat din Europa secolului al XVIII-lea, a deschis perspective noi în evoluția structurilor socio-culturale ale lumii europene, în care elemente capitaliste s-au putut integra în societatea ce își trăia sfârșitul, a Evului de mijloc, când s-au lărgit și prerogativele și poziția burgheziei în raport cu aristocrația. Aceasta implica o reajustare, o renovare a tuturor structurilor societății, dar bazele ei nu au fost modificate și nici privilegiile nobilimii abolite. Numai Anglia a avut o poziție aparte în „concertul european", ca monarhie cu veche tradiție parlamentară, în care regii din dinastia de Hanovra domneau dar nu guvernau, iar toată puterea era concentrată în mâna parlamentului și a guvernului în care se roteau membrii celor două grupări politice „whig" și „torry" — iar fuziunea de interese între marea burghezie comercială și aristocrație a creat premisele unei dezvoltări economice neașteptat de prospere; evoluția fără precedent a tehnicii, inventarea suveicii zburătoare de John Kay (1733), perfecționarea mașinii cu abur universală, prevăzută cu un regulator centrifugal de James Watt (1784), inventarea războiului de țesut mecanic de Edmund Cartwright (1787) ș.a. au dat naștere în Anglia primei perioade a revoluției industriale din lume (1760–1790).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea însă gândirea filosofilor luminilor se radicalizează, ei susținând ideea că „societatea trebuie să fie organizată pentru fericirea oamenilor", respectându-se drepturile lor naturale. De aceea, oamenii trebuiau să fie liberi să-și aleagă guvernul care le garanta drepturile, enciclopedistul Diderot socotind chiar că „guvernul" și nu monarhul „trebuia să dețină toate puterile ca să-și poată îndeplini misiunea". Rousseau, Mably, Jefferson sau Thomas Paine „au împins chiar gândirea până la teoretizarea dreptului la insurecție împotriva celor care violează drepturile naturale ale omului"[2] și popoarelor.

În acel moment s-a ajuns la „divorțul" dintre monarhii „despoți luminați" și filosofii prea îndrăzneți, întrucât și reformele despotismului luminat, oricât de complexe și sistematice, de coerente și de bine intenționate au fost, au eșuat, deoarece „nu s-au întemeiat pe o clasă nouă — burghezia — ci tot pe aristocrație, prin esența ei conservatoare. Statul feudal nu se mai putea reforma, trebuia înlăturat"[3]. Dacă revoluția victorioasă a coloniilor engleze din America de Nord a dat naștere Statelor Unite ale

[1] *Ibidem*, p. 45.
[2] *Ibidem*, p. 43.
[3] *Ibidem*, p. 48.

Americii, prima republică burgheză din lume, dotată cu cea mai înaintată Constituție (1787) și care a creat cu adevărat condițiile favorabile dezvoltării relațiilor capitaliste, întruchipând într-o anumită măsură idealul iluminiștilor, n-a constituit o primejdie prea mare pentru monarhiile absolutiste din Europa, în schimb declanșarea marii Revoluții franceze din 1789 a schimbat cu totul evoluția istorică a vechiului continent. Multe din reformele sugerate de „filosofi" au fost preluate de Revoluția franceză și aplicate cu metode revoluționare, în folosul clasei noi — burghezia, și al statului nou — statul burghez modern. Dacă în prima sa etapă revoluția a avut un caracter liberal (1789–1792), menținând monarhia, dar pe baze constituționale cu respectarea Declarației drepturilor omului și ale cetățeanului adoptată de Adunarea Națională Constituantă la 26 august 1789, în care burghezia a fost aliniată cu nobilimea liberală, o dată cu abolirea monarhiei (21 septembrie 1792), radicalizarea facțiunilor politice și cu instaurarea regimului „teroarei", revoluția a „derapat" și s-a îndreptat spre o sângeroasă dictatură; burghezia s-a debarasat atunci atât de „iacobinii" extremiști, cât și de regaliștii retrograzi și a instaurat o republică bazată pe o nouă Constituție la 1795, care consacra revenirea la legalitate.

Dar Franța revoluționară a trebuit să facă față asalturilor Europei monarhice coalizate, care vedea în răspândirea ideilor democratice și liberale o mare primejdie pentru regimurile absolutiste de pe vechiul continent. Prima coaliție alcătuită între 1792 și 1797, în care pivotul a fost alcătuit din Imperiul habsburgic, Prusia și Anglia a suferit înfrângeri răsunătoare care au consolidat tânăra republică din vestul Europei și o dată cu sporirea teritoriilor în Belgia, la Rin și în Italia, a ajutat-o și la răspândirea ideilor renovatoare. Regimul francez se schimbă însă în urma preluării puterii de către Napoleon Bonaparte, la început în perioada Consulatului, apoi a Imperiului, în care reinstaurează monarhia și se proclamă împărat (1804). Coalițiile europene împotriva lui se multiplică o dată cu creșterea nemăsurată a puterii sale și a transformării Franței într-o adevărată monarhie autoritarist-militară, trăind numai din cuceriri și războaie. După nefericita expediție din Rusia (1812), puterea lui Napoleon se destramă și în curând e învins de o coaliție ce a reunit aproape toate țările Europei (1814), fiind silit să abdice și să accepte suveranitatea derizorie asupra Insulei Elba.

Scurta revenire în Franța în timpul celor o sută de zile (1815) nu poate remedia situația lui Napoleon, care abdică definitiv și, predându-se englezilor, este exilat până la moarte în Insula Sf. Elena (1821). Deși Congresul internațional al puterilor învingătoare întrunit la Viena între 1814 și 1815 încearcă să consolideze Europa monarhică prin crearea Sfintei Alianțe, reunind Austria, Rusia și Prusia, totuși ideile de libertate, egalitate și fraternitate răspândite de francezi în toată Europa triumfă în conștiința popoarelor și asigură, treptat, victoria capitalismului în mai toate țările continentului și chiar în fostele colonii spaniole din America de Sud și Centrală, care își dobândesc independența și ratifică victoria deplină a capitalismului asupra feudalismului în lume. Acest proces de renaștere socială și spirituală, evoluând lent de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale celui de-al XIX-lea și în Europa de sud-est, dominată de Imperiul otoman retrograd și anchilozat în structurile sale în pofida unor timide încercări de reformă, a pătruns și în rândul popoarelor din Balcani, în primul rând al grecilor, adevărați „difuzori" ai ideilor Revoluției franceze în această zonă și apoi și al românilor, sârbilor și bulgarilor, câștigați și ei la ideile „luminilor", dar împletind aspirațiile de egalitate cu cele de factură națională, pentru îndepărtarea dominațiilor străine de pe pământul patriilor lor. Și în acest sens istoria românilor din Principatele Dunărene și Transilvania a stat în conexe și multiple legături cu aceea a imperiilor absolutiste, habsburgic, otoman și rus, cu a căror destine a fost strâns împletită.

3. Regresiunea otomană

Izbucnirea unor conflicte majore pe continentul european, în care au fost implicate toate marile puteri, și anume războiul de succesiune la coroana spaniolă (1701–1714) între Casa de Austria, Anglia, Olanda și aliații lor împotriva Franței, precum și cel Nordic între Rusia, Polonia și Suedia (1701–1721), au lăsat deoparte pe turci, izolați și slăbiți.

Între 1700 și 1714 s-au succedat, la intervale foarte scurte, 12 mari viziri, iar după o răzvrătire sângeroasă a ienicerilor a fost adus la putere Ahmed al III-lea (1703–1730). Apoi, o dată cu venirea la putere a marelui vizir Mehmed Baltagi (1710), adept al politicii „de forță", exponent al cercurilor influențate de intrigile diplomației franceze și suedeze, acesta l-a determinat pe sultan să declare război Rusiei (20 noiembrie 1710). Eșecul campaniei de la Prut a obligat însă pe țar să încheie o pace precipitată cu turcii (12/23 iulie 1711), prin care le retroceda Azovul și renunța la alte înlesniri, între care prezența unei ambasade permanente ruse la Constantinopol. Totuși, unele cercuri din capitala Imperiului otoman au fost nemulțumite de pacea de compromis încheiată cu Rusia, de la care pretindeau concesii mai însemnate. Timp de aproape doi ani delegații ruși au dus negocieri chinuitoare cu Poarta, care amâna mereu ratificarea păcii și de abia după alte declarații de război, neurmate de operații militare, prin tratatul încheiat la Constantinopol la 17/27 iunie 1713 s-a pus capăt, pentru un timp, litigiilor cu Rusia.

Încurajate de neașteptatul succes în campania de la Prut, cercurile belicoase de la Poartă în frunte cu marele vizir Ali pașa, ginerele (Damad) sultanului Ahmed al III-lea, au purtat în 1714–1715 un război victorios împotriva adversarului mai slab reprezentat de Veneția, recucerind Moreea.

Și, pierzând simțul măsurii și al echilibrului, otomanii s-au considerat în stare să înfrunte și pe inamicul lor mult mai periculos, Imperiul habsburgic, deși ei erau inferiori din punct de vedere al armamentului și tehnicii moderne de luptă marilor state europene, determinând pe sultan să declare război la 26 aprilie 1716. Înfrângerea catastrofală a turcilor la Petrovaradin de către armatele austriece conduse de vestitul Eugeniu de Savoia, la 5 august 1716, unde a pierit însuși marele vizir Ali Damad pașa, a constituit o lovitură cumplită pentru Poartă. După doi ani, în timpul cărora a suferit numai pierderi și

insuccese, Imperiul otoman a fost constrâns să accepte încheierea păcii cu Casa de Austria prin mediația puterilor maritime Anglia și Olanda. Tratatul de la Passarowitz (azi Požarevac) (21 iulie 1718) consfințește pierderea Serbiei de nord cu Belgradul, a Banatului și a Olteniei (ruptă din trupul Țării Românești) de către Poartă, supusă unor însemnate pierderi teritoriale și de prestigiu.

După încheierea acestei păci nefavorabile, sultanul Ahmed al III-lea a încercat să aducă unele reforme Imperiului otoman necesare pentru supraviețuirea lui, în dorința de a-l renova și a-l mai apropia de civilizația europeană. Astfel, în decursul deceniului al treilea al secolului al XVIII-lea el a inaugurat așa-numita „Epocă a Lalelelor" (Lâle Devri), în care se constată procese înnoitoare în organizarea flotei și a armatei, a administrației de stat, în învățământ și cultură (folosirea tiparului cu caractere arabe din 1728) ș.a. Aceste eforturi de a introduce Imperiul otoman în lumea statelor europene moderne s-au izbit însă de reacția conservatoare a cercurilor militare și ecleziastice islamice de la Poartă, grupate în jurul ienicerilor și ulemalelor bigote, adepte fanatice ale Coranului. Acestea, sub conducerea lui Patrona Halil, Muslu, Kel Ali și a altor rebeli, s-au răzvrătit la 28 septembrie 1730, provocând o răscoală sângeroasă în capitala Imperiului otoman, ce a dus la răsturnarea sultanului la 1 octombrie și la înlocuirea sa la tron cu nepotul de frate, Mahmud I (1730–1754), precum și la înlăturarea marelui vizir Ibrahim pașa, alt ginere al lui Ahmed al III-lea, prin Mehmed Silahdar pașa. Răsculații și-au impus voința silind pe noul sultan nu numai la schimbarea unor dregători ai Porții, ci și la mazilirea hanului Crimeii, Mengli Ghirai al II-lea, înlocuit cu fratele său Kaplan I Ghirai (1730–1736), precum și a domnului Țării Românești, Constantin Mavrocordat, căruia i-a urmat în scaun Mihai Racoviță (6/17 octombrie 1730); încercarea de a-l izgoni pe Grigore al II-lea Ghica din Moldova a eșuat, însă. Nemulțumit de aroganța și pretențiile răsculaților, Mahmud I, cu ajutorul kehaielii vizirului, Ibrahim Kabakulak pașa și a marelui kapudan al flotei, Abdi pașa, a trecut la reprimarea mișcării, Patrona Halil și tovarășii săi fiind atrași la palatul imperial la 25 noiembrie 1730 și uciși. O a doua răscoală a ienicerilor, de mai mică amploare, a avut loc la 25 martie 1731, fiind însă prompt înăbușită. Sultanul a luat măsuri ferme de curmare a anarhiei, numind un nou mare vizir în persoana lui Osman Topal pașa și pe Damad Ahmed pașa ca mare kapudan al flotei. Curând însă, Imperiul otoman va trebui să facă față unei crize majore pe plan extern.

*

Deși încheiase cu Rusia în 1720 un tratat pentru reglementarea problemei Poloniei și altul în 1724 privind delimitarea teritoriilor sale din regiunea transcaucaziană și ajunsese la o înțelegere în privința Persiei, totuși, din cauza izbucnirii războiului pentru succesiune la tronul Poloniei (1733–1735) încheiat numai în folosul austriecilor și rușilor, Imperiul otoman și-a înăsprit relațiile cu Curtea de la Sankt Petersburg. Criza s-a accentuat și în urma incursiunilor tătarilor, auxiliari ai Porții în Imperiul rus și încălcării hotarelor acestuia spre a veni în ajutorul turcilor, angajați din nou în Persia, s-a dezlănțuit un alt război ruso-turc (27 martie 1736) după atacarea Crimeii și a regiunii Azovului de către trupele

țariste. Rușii pustiiesc Hanatul tătar din Crimeea fără a obține însă un succes definitiv. Ostilitățile se prelungesc și în anul următor, rușii avându-și asigurat și concursul Casei de Austria, cu care încheiase un tratat de alianță în 1726, reînnoit peste zece ani. Imperiul habsburgic a intrat în război contra Porții la 6 iunie 1737. În cursul tratativelor unui congres pentru încetarea ostilităților reunit la Nemirov, între 5/16 august și 3/14 octombrie 1737, aliații au avut pretenții teritoriale exorbitante, încât otomanii au fost siliți să continue războiul. De altfel, evoluția conflictului va deveni favorabilă otomanilor. Rușii au efectuat doi ani la rând (1736–1737) incursiuni victorioase în Crimeea, dar fără să se poată menține acolo. La fel austriecii, la declanșarea operațiilor de război în Serbia spre Bosnia și din Oltenia spre Țara Românească, după câteva succese efemere și îndoielnice, pierd curând inițiativa. Armatele sultanului de pe frontul din Balcani erau instruite acum de un întreprinzător militar francez, contele Claude Alexandre de Bonneval, convertit la islamism sub numele de Ahmed și numit de contemporani „Bonneval pașa", care a reformat și modernizat trupele otomane, ducându-le la succes. Poarta dispunea, în plus, ca instrument de diversiune, și de partizanii curuți antihabsburgici ai tânărului prinț Iosif Rákóczi, operând pe Dunăre. În campania de la Dunăre din 1738, deși n-au izbutit să dea o lovitură decisivă imperialilor, otomanii au reușit să le dejoace toate planurile, să le anihileze orișice succes și să-i determine, mai asiduu decât oricând, a solicita o pace de compromis. Deoarece Poarta nu a mai acceptat medierea de pace anglo-olandeză, considerând-o părtinitoare față de aliați și declarându-se în schimb de acord cu aceea oferită de Franța, prin ambasadorul ei la Constantinopol, Louis Sauveur, marchiz de Villeneuve, austro-rușii au fost, până la urmă, nevoiți să accepte. Austriecii, învinși, retrocedează otomanilor provinciile pierdute, Serbia de nord cu Belgradul și Oltenia, păstrând doar Banatul, prin Pacea de la Belgrad (18 septembrie 1739); rușii, deși intraseră în Moldova și armatele lor n-au fost înfrânte, s-au resemnat să accepte Pacea de la Belgrad, în condiții nefavorabile lor, tot prin medierea lui Villeneuve, ratificând-o la 18/29 decembrie 1739 și fiind siliți să restituie otomanilor toate cuceririle făcute, inclusiv Azovul, ale cărui fortificații au fost însă dărâmate. În urma medierii Păcii de la Belgrad în favoarea turcilor, Franța a devenit puterea cea mai influentă pe malurile Bosforului, obținând prin marile capitulații acordate în 1740 extinse privilegii și facilități comerciale în bazinul răsăritean al Mediteranei.

*

Într-o lungă perioadă dintre anii 1740 și 1763, caracterizată prin cele două mari conflicte militare dintre puterile europene, Războiul pentru Succesiune la tronul Austriei (1741–1748) și cel de Șapte ani (1756–1763), Imperiul otoman nu s-a implicat în politica generală, temându-se să participe în vreo coaliție îndreptată împotriva imperiilor habsburgic și rus, după cum au instigat la început Franța, iar după răsturnarea alianțelor Anglia și Prusia lui Frederic al II-lea. Poarta a adoptat un sistem „pacifist", prudent, de neutralitate, ce reflecta starea sa de slăbiciune și decădere. Într-adevăr, la mijlocul secolului al XVIII-lea cauzele declinului și ale regresului puterii otomane erau prea profunde și numeroase pentru ca descompunerea imperiului să mai poată fi împiedicată.

Consolidarea marilor domenii particulare (*mülk*), fie în detrimentul statului, a micilor proprietari sau a țăranilor posesori de pământ (*çiftlik*) a dus la slăbirea continuă a autorității centrale, făcând loc anarhiei politice feudale prin extinderea tendințelor de autonomie ale diferitelor provincii. S-au manifestat tot mai evident veleitățile de emancipare ale unor guvernatori de provincie, aceștia ajungând până la o atârnare pur nominală de sultanul suzeran. Provincii importante ca Marocul, Algeria, Tunisia și Egiptul în Africa, Arabia și Siria în Asia încep să submineze din ce în ce mai mult dependența față de centrul puterii otomane de la Constantinopol.

Puterea proprietarilor latifundiari fiind în creștere, abuzurile devin necontenite, mai ales în perceperea dărilor în mod fraudulos în folos propriu, privând statul de aportul financiar indispensabil bunei sale funcționări. Sultani ca Osman al III-lea (1754–1757) și Mustafa al III-lea (1757–1774) sunt siliți, la presiunile aristocrației turbulente, să renunțe, la urcarea lor pe tron, la dările obișnuite (*bahșiș*) de la posesorii de feude și stăpânii de ferme (*mukataa*), ca și la taxele percepute pentru reînnoirea *beratelor*, dătătoare de privilegii, contribuind astfel la sporirea averii și puterii *aianilor* (mari feudali). Pe lângă birurile percepute de pătura privilegiată, mai existau și taxele impuse de stat, ce au determinat fuga țăranilor impozabili și o permanentă fluctuație de populație, deteriorând grav raporturile agrare din imperiu și adâncind astfel declinul producției economice în general. Industria locală era înăbușită prin regimul corporatist atât de strict și rigid al breslelor meșteșugărești (*esnaf*), împiedicând orice progres tehnic și făcând-o incapabilă să reziste puternicei concurențe desfășurate pe piața otomană de produsele străine europene ale marilor puteri maritime, în special Anglia și Franța, reglementate prin *capitulații* extrem de favorabile desfășurării activității comerciale ale acestora în imperiu. Decăderea economică este dublată și de cea a forței militare a imperiului, corpurile de elită ale *ienicerilor* și *spahiilor* devenind acum adevărate gărzi pretoriene, insubordonate și sedițioase, care, pierzând vechile virtuți ostășești, se implică din ce în ce mai mult în camătă și comerț dintr-un spirit mercantil. Din 160 000 de *ieniceri*, numeric peste măsură la mijlocul secolului al XVIII-lea, de abia 10 000 se mai aflau efectiv sub arme. De asemenea, puterea de foc a artileriei otomane era în continuă scădere, fiind inferioară și demodată față de aceea modernizată și superioară a armatelor europene, cărora a trebuit să le facă față, iar tehnica de luptă și strategia pe câmpurile de bătaie erau la fel de învechite. Flota turcă, la rândul ei, odinioară atât de redutabilă, a decăzut, construcția vaselor devenind defectuoasă atât sub raportul concepției, cât și al execuției, căpitanii lor, ca și marinarii, fiind lipsiți de cunoștințele nautice necesare. Eforturile lui „Bonneval pașa" sau mai târziu ale baronului François de Tott de a încerca o modernizare a armatei otomane s-au dovedit până la sfârșit zadarnice din pricina spiritului rutinier și retrograd al autorităților de la Constantinopol, xenofobe și disprețuitoare a tot ce venea din afara lumii musulmane. *Coranul* a constituit sursa legilor religioase și civile și tot ce nu intra în preceptele sale era respins și repudiat. Educația copiilor s-a limitat în a le insufla disprețul și ura față de celelalte nații și religii. De aceea, statul otoman, prin impermeabilitatea sa dovedită față de achizițiile civilizației și culturii moderne, a rămas

izolat și claustrat într-un univers mental depășit. În afară de aceasta, o racilă care submina și mai mult existența Imperiului turcesc era corupția generalizată în aparatul de stat: de la sultan și marii dregători până la ultimii subalterni, de la judecători până la cei mai umili slujbași. Slăbiciunea sultanilor, supuși intrigilor de harem, venalitatea și incapacitatea marilor viziri discreditează în bună măsură autoritatea centrală, tot mai contestată de pașalele și guvernatorii de provincii, care încercau să acapareze cât mai multă putere în fiefurile lor. Totodată, fundamentalismul islamic a împiedicat fuziunea cuceritorilor musulmani și a învinșilor creștini din sud-estul continentului într-o națiune și a exclus, totodată, treptat pe cei dintâi din viața istorică a popoarelor din Europa. Înfeudați preceptelor *Coranului*, măcinați de venalitate și corupție, slăbiți din punct de vedere economic, politic, militar și administrativ, otomanii s-au găsit în imposibilitatea de a face față noului asalt al Rusiei din vremea țarinei Ecaterina a II-a, care le-a dat lovituri nimicitoare în perioada 1768–1792.

Pregătită cu grijă pe plan diplomatic, prin asigurarea unei alianțe cu Prusia lui Frederic al II-lea spre a neutraliza Imperiul habsburgic, atrăgându-și Anglia de partea sa, profitând de rivalitatea acesteia cu Franța, care sprijinea pe otomani, Rusia a intrat în război cu Poarta în octombrie 1768 și a izbutit să ocupe Principatele Dunărene și să obțină victorii însemnate asupra inamicului în Crimeea între 1769 și 1770. Datorită pretențiilor teritoriale exagerate ale Rusiei solicitate Porții pentru încheierea păcii în 1770–1771, Prusia s-a apropiat de Imperiul habsburgic net ostil unei asemenea rezolvări a conflictului. Pentru a menaja susceptibilitățile celor două monarhii, Ecaterina a II-a, printr-o politică abilă, dar cinică, de „compensații", a procedat împreună cu ele printr-o convenție încheiată la 25 august 1772 la smulgerea unor părți din trupul Poloniei, stat slab, măcinat de tulburări, rivalități, profunde contradicții interne și incapabil să se apere. După tratativele, neîncununate de succes de la Focșani și București (1772) purtate între beligeranți prin dezlănțuirea unei masive ofensive la sud de Dunăre, rușii zdrobesc pe otomani și silesc pe noul sultan Abdul Hamid I (1774–1789) și pe dregătorii Porții să încheie în chip precipitat pacea de la Kuciuk-Kainargi (Küčük Kainarça) la 10/21 iulie 1774 în tabăra învingătorilor. Restituind Porții doar Principatele Dunărene și unele insule din arhipelagul grecesc ocupate din timpul expediției navale a fraților Orlov în Marea Egee (1770) — condiție *sine qua non* reclamată de toate celelalte mari puteri — rușii au obținut în schimb independența Crimeii tătărești, anexarea unor importante porturi la Marea Neagră, libertatea comerțului în bazinul pontic și accesul prin Strâmtori la Mediterană, dreptul de a deschide consulate în Imperiul otoman oriunde li se va părea necesar și, în sfârșit, acela de a interveni în favoarea supușilor creștini și a religiei ortodoxe, prin protejarea lăcașurilor de cult. Poarta a mai trebuit să consimtă și la rușinoasa cedare a Bucovinei către Imperiul habsburgic (17 mai 1775) ca preț al menținerii neutralității austriece în trecutul război ruso-turc. Conflictul ivit între Imperiul habsburgic și Prusia din pricina crizei bavareze (1778–1779), precum și războiul purtat de Franța și Spania cu Anglia pentru independența coloniilor americane, a lăsat mână liberă țarinei Ecaterina a II-a de a impune Porții otomane semnarea convenției de la Ainali Kavak (21 martie 1779),

prin care prerogativele califale ale sultanului asupra hanatului „independent" al Crimeii au fost reduse la minimum, iar stipulațiile păcii de la Kuciuk-Kainargi confirmate și întărite. Profitând de alienarea raporturilor dintre austrieci și prusieni, Rusia acceptă să se apropie de împăratul Iosif al II-lea, care se declară de acord cu planul himeric al Ecaterinei a II-a de a reînvia sub coroana marelui duce Constantin imperiul grecesc, ocupând Constantinopolul și a izgoni pe turci în Asia (mai 1781). Datorită însă opoziției ferme a celorlalte puteri europene care au uitat pentru moment de conflictele dintre ele spre a opune un refuz categoric fantasticului plan „grecesc", cabinetul de la Sankt Petersburg se mulțumește doar — invocând ca pretext tulburările ivite între tătari după abdicarea hanului Șahin Ghirai — cu anexarea Crimeii, a Insulei Taman și a Cubanului. Astfel, aproape întreg țărmul nordic al bazinului pontic a căzut sub stăpânirea Rusiei, iar Poarta, neputând să i se opună, presată și de austrieci, a consimțit să semneze actul de cesiune din 8 ianuarie 1784. Acest fapt n-a constituit totuși decât o amânare a conflictului, deoarece otomanii nu erau dispuși să se resemneze cu pierderea însemnatelor poziții în Marea Neagră și în plus au intrat în alertă și din pricina încălcărilor săvârșite de ruși în Georgia. De aceea, printr-o ultimă zvâcnire de fanatism și orgoliu, Poarta a declarat din nou război Rusiei la 15 august 1787. Imperiul habsburgic sub Iosif al II-lea, deși întâmpina neașteptate dificultăți în Occident prin răscoala din Țările de Jos, a trebuit să se conformeze alianței încheiate cu Rusia și să declare război otomanilor (30 august 1787). Războiul a evoluat, la început, indecis și nefavorabil pentru aliați care nu izbutesc să treacă la operații decisive decât în 1789 prin victoriile mareșalilor Suvorov și Saxa-Coburg, care reușesc să ocupe Principatele Dunărene; după aceea s-a trecut la un război de uzură. Complicațiile ivite pe continentul european prin încheierea Triplei Alianțe între Anglia, Prusia și Olanda, dar mai ales izbucnirea revoluției din Franța, punând în primejdie metodele de guvernare ale monarhiilor absolutiste, îndeamnă pe austrieci, înregistrând acum eșecuri în Serbia și Banat, să accepte mediația anglo-prusiană și să încheie pacea „albă" de la Șiștov (4 august 1791), restabilind situația de *status-quo ante bellum*. Rusia, în schimb, rezistând presiunilor Prusiei și mai ales Angliei, întârzie încheierea războiului până nu obține de la turci recunoașterea pierderii Oceakovului și a întregului litoral nord-pontic până la Nistru prin pacea semnată la Iași (29 decembrie 1791/9 ianuarie 1792).

*

Dându-și seama de starea acută de inferioritate a armatei otomane față de adversarii săi, tânărul sultan Selim al III-lea (1789–1807) a hotărât să procedeze la o însemnată restructurare a ei. De pildă, numărul ienicerilor crescuse disproporționat până la 400 000 de indivizi, dintre care numai 60 000 își îndeplineau funcțiile ostășești, iar combatanți efectiv nu erau decât vreo 25 000, slab disciplinați și lipsiți de pregătire pe câmpurile de luptă. *Nizam-i Djedid* (Noua ordine) decretată printr-un ferman din 1793 preconiza adânci transformări pentru a familiariza societatea otomană cu cuceririle lumii moderne. Astfel, se preconiza nu numai organizarea unei armate în stil european, dar și efortul de a cunoaște știința și tehnica europeană în genere, de a promova un stil de guvernare adaptat

la cerințele politice moderne. S-a hotărât aplicarea procesului de reciprocitate în relațiile diplomatice internaționale, bazate pe stabilirea unor reprezentanțe și ambasade permanente otomane în principalele capitale europene care își aveau acreditați trimiși la Poartă. De asemenea, s-a recurs la o serie de îmbunătățiri și în aparatul administrativ și financiar al statului, la introducerea învățării limbii franceze în școlile militare și în rândurile corpului diplomatic otoman.

Din nefericire, toate aceste inovații n-au fost pe placul cercurilor politice și clericale închistate într-un conservatorism retrograd, încurajând tendințele separatiste ale unor pașale. Unul dintre cei mai mari adversari ai puterii centrale s-a dovedit a fi cunoscutul pașă de Vidin, Osman Pazvantoglu, care a refuzat să mai recunoască autoritatea sultanului, creându-și un adevărat fief la Dunăre, terorizând și populația din Balcani și Țara Românească prin expediții prădalnice. Totodată, debarcarea corpului expediționar al lui Napoleon Bonaparte la 1798, în Egipt, provincie a Imperiul otoman, duce la izbucnirea războiului cu Republica franceză, în care Poarta a fost sprijinită de Anglia și, în mod paradoxal, de Rusia țaristă. Egiptul a fost cucerit de francezi, dar flota lor fiind nimicită de cea engleză în portul de la Abukir (1798) le-a fost tăiată retragerea. Bonaparte a încercat să cucerească Siria, dar a fost oprit la Accra (1799) și s-a retras din nou în Egipt la Alexandria. Trupele otomane debarcate de englezi la Abukir au fost zdrobite de Bonaparte (1799), care însă a părăsit Egiptul în august al aceluiași an spre a se întoarce în Franța. Corpul expediționar francez, rămas fără prestigiosul său comandant, n-a putut face față situației și a capitulat în fața englezilor (1801), care l-a repatriat pe vasele lor. Egiptul a fost înapoiat Imperiului otoman, prin Pacea de la Amiens (1802), dar nu s-a mai integrat niciodată în mod real în acest stat, deoarece noul său conducător Mohammed-Ali pașa (1805–1848) s-a distanțat din ce în ce mai mult de Constantinopol.

În Balcani în 1804 a început răscoala sârbilor conduși de Gheorghe Petrović Karagheorghe împotriva Porții otomane pentru dobândirea autonomiei, iar acțiunea ostilă a țarului Alexandru (Aleksandr) I de a intra cu trupele sale în Principatele Dunărene sub pretextul luptei de apărare împotriva lui Napoleon, devenit împărat al Franței, a provocat reacția fermă a turcilor, care au declarat război Rusiei (decembrie 1806). Toate avatarurile prin care a trecut Imperiul otoman la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea au pus sub semnul întrebării programul de reforme, mai ales instituționale, inițiate de Selim al III-lea. Eșecurile înregistrate pe plan extern și noul război cu Rusia au încurajat cercurile retrograde din imperiu, alcătuite mai ales din ieniceri și cler, care își vedeau amenințate privilegiile prin „Noua Ordine" inițiată de sultan și de aceea ele au sprijinit revolta lui Kabkci-Mustafa ce a degenerat într-un adevărat război civil. Constrâns de evenimente, Selim al III-lea și-a retractat întreg sistemul său de reforme, dar a fost detronat de rebeli și înlocuit la tron cu vărul său Mustafa al IV-lea (1807–1808). Acest act a provocat reacția „reformatorilor" în rândul cărora s-a numărat Mustafa pașa Bairaktar, care în fruntea partizanilor săi, a pornit de la Dunăre spre Constantinopol spre a salva pe sultanul Selim. Dar acesta a pierit de mâna rebelilor, care în cele din urmă au fost înfrânți de Bairaktar, Mustafa al IV-lea fiind înlocuit la tron la 28 iulie 1808 cu

fratele său mai tânăr, Mahmud al II-lea (1808–1839), adept al principiilor reformatoare. Mustafa pașa Bairaktar a devenit mare vizir, iar noul sultan a semnat cu marii dregători ai imperiului un act de „convenție" (*Sened-i-Ittifak*) ce avea menirea de a statua poziția *aianilor* și *ereţfilor* (mari feudali) față de autoritatea supremă a sultanului. Din punct de vedere teoretic, actul schimba concepția asupra „originii divine" a monarhiei, sultanii având acum anumite limite în exercitarea suveranității lor asupra reprezentanților marilor feudali care solicitau, dar trebuiau să și obțină asigurarea privilegiilor lor. Refractari continuării reformelor, unii *aiani* au dezlănțuit o mișcare în urma căreia marele vizir Mustafa pașa Bairaktar, sprijinitor al modernizării imperiului, a fost nevoit să se sinucidă (21 noiembrie 1808).

Toate aceste tulburări au slăbit rezistența Porții otomane în războiul purtat cu Rusia, care s-a desfășurat în condiții nefavorabile turcilor, ei înregistrând eșecuri pe frontul de la Dunăre. Totodată, Constantinopolul a devenit un centru al intrigilor diplomației europene, reprezentanții lui Napoleon — care în realitate avea un rol duplicitar, oscilând între ideea împărțirii Imperiului otoman cu Austria și Rusia sau a menținerii lui ca factor de presiune împotriva Rusiei — asigurând pe sultan de susținerea împăratului Franței în timp ce trimișii Angliei militau la Poartă pentru încheierea unei păci de compromis cu rușii spre a coaliza toate forțele de pe continent cu scopul înfrângerii temutului corsican.

În fața perspectivelor de a fi atacați de Napoleon, în cadrul tratativelor de la Giurgiu (1811) și București (1812) rușii au renunțat la intenția de a anexa Principatele Dunărene și datorită atitudinii inflexibile a Porții, mutând succesiv hotarul între cele două imperii pe linia Dunării, Milcovului, Siretul, ei au acceptat în cele din urmă pe aceea a Prutului, anexând prin Pacea de la București (28 mai 1812) Basarabia, partea Moldovei între Prut și Nistru, contrar dreptului ginților și a respectării autonomiei Principatelor; sârbii au fost părăsiți de ruși, răscoala lor fiind reprimată în 1813, iar Karagheorghe s-a refugiat în Austria. După doi ani a izbucnit o nouă răscoală a sârbilor (1815), condusă de data aceasta de Miloș Obrenovici, care a obținut în 1817 recunoașterea sa de către Poartă ca principe autonom al Serbiei, după înlăturarea lui Karagheorghe care, reîntors din Austria, a fost asasinat de oponenții săi.

Prăbușirea Imperiului napoleonian, înfrânt de coalizarea aproape a întregii Europe împotriva sa, a dus la primul congres internațional continental, cel de la Viena (1814–1815), în care învingătorii au hotărât soarta Europei. Dar problemele Imperiului otoman au fost lăsate de o parte, datorită opiniilor complet diferite manifestate la Londra, susținătoare a integrității imperiului sultanilor, celor de la Sankt Petersburg, partizane a desființării și împărțirii sale.

Problema orientală a revenit pe scena politică de pe continent cu toată acuitatea atunci când mișcările revoluționare din 1821 ale Eteriei grecești și a lui Tudor Vladimirescu au pus din nou în pericol stabilitatea Imperiului otoman, devenit „omul bolnav" al

Europei. Istoria Principatelor Dunărene a fost strâns legată de cea a otomanilor suzerani în tot decursul secolului al XVIII-lea și în primele decade ale celui de-al XIX-lea, epocă în care au fost înscăunate la Iași și București domniile fanariote spre a lega Țările Române și mai mult de Poartă, politică ce a înregistrat însă un eșec, consumat în 1821.

4. Imperiul habsburgic — imperiu dunărean

Imperiul habsburgic realizează, după despresurarea Vienei în 1683, o veritabilă expansiune spre sud-estul Europei, instaurându-și treptat stăpânirea asupra teritoriilor câștigate de la turci. Timp de peste două secole extensiunea puterii Casei de Habsburg s-a realizat în principal prin instăpânirea ei treptată asupra provinciilor riverane Dunării mijlocii, în final fiind vizată și regiunea Dunării de Jos. Deși confruntați cu problematica din Țările de Jos și a celor spaniole, nu în ultimul rând cu cea nordică, Habsburgii au urmărit consecvent expansiunea lor pe cursul Dunării, în jos, reușind transformarea Imperiului habsburgic într-un imperiu dunărean. Fiecare dintre cei cinci împărați care s-au succedat în tronul habsburg în perioada cuprinsă între anii 1711 și 1820: Carol al VI-lea (1711–1740), Maria Tereza (1740–1780), Iosif al II-lea (1780–1890), Leopold al II-lea (1790–1792) și Francisc al II-lea (1792–1805), devenit doar Francisc I al Austriei între 1805 și 1835, au avut în atenție extinderea imperiului înspre estul și sud-estul Europei, obligând până în final imperiul otoman să se restrângă la spațiul sud-dunărean, balcanic.

În 1711, când Carol al VI-lea urca în tronul imperial, Rusia lui Petru cel Mare avea efective armate în zona Prutului inferior, în vecinătatea Gurilor Dunării, care se confruntau cu cele otomane, acestea din urmă reușind să-și mențină controlul asupra Principatelor Dunărene. Introducerea domniilor fanariote în Moldova și Țara Românească semnala dorința Porții otomane de a le păstra sub propria suzeranitate. În același an Curtea din Viena încheia Pacea de la Satu Mare, prin care reprezentanți ai nobilimii din Ungaria și Transilvania îi recunoșteau autoritatea. Austria se putea, în consecință, concentra asupra Războiului de Succesiune la tronul Spaniei, izbucnit în 1701, în care adversarul său principal era Franța, sprijinită de electorii din Bavaria și Köln. Pacea de la Utrecht (1713) recunoștea pe Filip al V-lea de Bourbon ca rege al Spaniei, războiului punându-i-se capăt prin Pacea de la Rastatt (Rastadt) (1714), prin care Habsburgii primesc Regatul Neapolelui, Sardinia, parte din Toscana, Ducatul Milanului și posesiuni în Țările de Jos.

Drept urmare, în anii următori atenția Curții din Viena se va îndrepta iarăși asupra regiunii Dunării de Jos, între 1716 și 1718 desfășurându-se războiul austro-turc câștigat de imperiu. Înfrângerea turcilor la Petrovaradin (5 august 1716) de către armatele imperiale comandate de Eugeniu de Savoia și ocuparea Belgradului (la 18 septembrie 1717) determină Poarta otomană să încheie Pacea de la Passarowitz (iulie 1718), prin care Austria se înstăpânește asupra Banatului, nordului Serbiei (cu Belgradul), nordului Bosniei și Olteniei. Tot acum supușii austrieci primesc dreptul de comerț în spațiul Imperiului otoman.

Astfel, Imperiul habsburgic atingea, la sfârșitul anului 1718, în urma încorporării acestor provincii, cea mai mare extensiune teritorială de până atunci.

În urma unui nou război cu Poarta, la care ia parte și Rusia (din anii 1735–1739), Austria pierde însă Serbia, care revine Imperiului otoman, precum și Oltenia, reintegrată Țării Românești; ea își consolidează însă stăpânirea asupra Banatului.

Dacă la începutul domniei lui, Carol al VI-lea fusese confruntat cu Războiul de Succesiune din Spania, moartea lui declanșează Războiul de Succesiune din Austria. Cu el Casa de Austria se stingea, în 1740, pe linie masculină. Încă în 1713, prin „Sancțiunea Pragmatică" (*Pragmatica Sanctio*), se stabilea ca succesiunea la tron să se facă și în linie feminină, prevăzându-se, totodată, indivizibilitatea și inseparabilitatea țărilor Monarhiei. În acel an împăratul nu avea încă copii, cei născuți după aceea au decedat, cu excepția a două fiice: Maria Tereza (născută în 1717) și Maria Ana (născută în 1718, decedată în 1744).

Cu toate acestea, în 1740 drepturile Mariei Tereza sunt contestate de Carol Albert al Bavariei, August al III-lea al Saxoniei și de Filip al V-lea al Spaniei, declanșându-se, în consecință, Războiul de Succesiune la tronul Austriei. Acesta va dura până în 1748, când prin Pacea de la Aachen era recunoscută „Sancțiunea Pragmatică" și Maria Tereza ca împărăteasă. În acest timp s-au desfășurat două războaie austro-prusiene (1740–1742 și 1744–1745), în urma cărora Austria pierde Silezia în favoarea Prusiei.

După 1748 Maria Tereza este preocupată de consolidarea autorității ei la nivelul puterii centrale din imperiu și a Curții vieneze asupra întregului complex de țări și popoare aflate acum în cuprinsul lui. Împreună cu colaboratori apropiați, împărăteasa concepe o serie de reforme prin care urmărea să modernizeze structurile politice, provinciale și administrative dintr-un imperiu atât de vast, să articuleze în sens modern viața socio-economică a țărilor care îl compun. Peste tot oamenii fideli Curții sunt repede promovați în funcții și dăruiți cu onoruri, titluri și proprietăți, prin care apoi împărăteasa putea să pună în aplicare măsurile preconizate la nivel central. Toate eforturile aveau în vedere consolidarea autorității imperiale în țările monarhiei, legarea mai strânsă a acestora de centru, uniformizarea prin modernizare în scopul obținerii de venituri sporite.

Disputa pentru Silezia, care avea o situare strategică între statele germane și Austria, precum și bogății în măsură să atragă puterile învecinate, nu s-a încheiat însă prin Pacea de la Dresda (decembrie 1745). După un deceniu izbucnește un conflict militar mai amplu, numitul Război de șapte ani (1756–1763), al doilea și ultimul conflict de amploare din timpul domniei Mariei Tereza. Cele două tabere în conflict erau Austria aliată cu Franța, Spania și Rusia, care luptau împotriva Prusiei aliată la rândul ei cu Saxonia și alte state germane, precum și cu Anglia. După confruntările militare de la Rossbach și Leuthen (1757), în care învingător este Frederic al II-lea al Prusiei, urmează bătălia de la Kunersdorf (august 1759), câștigată de armatele ruso-austriece, care ocupă Berlinul în anul următor (1760).

Desfășurările ulterioare de pe câmpurile de luptă și în funcționarea sistemului de alianțe conduc la tratatul încheiat la Hubertusburg (februarie 1763) de Austria cu Saxonia și Prusia, prin care se recunoștea încă o dată stăpânirea acesteia din urmă asupra Sileziei.

În urma acestor evoluții, Austria se concentrează asupra problemei poloneze, participând la împărțirea unui regat măcinat de convulsii interne și față de care nu schițează acum nici un gest de recunoștință pentru intervenția lui din 1683 în salvarea Vienei. În urma primei împărțiri a Regatului Poloniei — la care mai participă Rusia și Prusia — Austria înglobează Oswiecimul și Zatorul, partea de sud a voievodatelor Cracoviei și Sandomierzul, practic aproape întreaga Galiție (cu excepția Cracoviei), fiind principala beneficiară a tratatului de la Varșovia din 25 iulie 1772. Dieta polonă era obligată, un an mai târziu, să accepte această împărțire impusă de cele trei mari puteri din vecinătate. Marele favorit al evenimentelor din acei ani rămâne însă Rusia, care tocmai purta un război cu Poarta otomană (1768–1774), în urma tratatului de pace ruso-turc de la Kuciuk-Kainargi ea înstăpânindu-se asupra altor teritorii, smulse de la turci, controlând de acum bazinul Mării Negre.

De slăbiciunea Imperiului otoman însă continuă să profite și Austria, care în urma Tratatului austro-turc încheiat la 7 mai 1775 se înstăpânește asupra Bucovinei, ruptă din trupul vechii Moldove, pe care o va încorpora ulterior Galiției. Curtea din Viena își asigura astfel legătura teritorială între Transilvania și Galiția, amenajând căile de comunicație și transport dintre cele două provincii.

Împărăteasa Maria Tereza, care a salvat patrimoniul monarhiei habsburgice în 1741, a reușit, prin tenacitate și dinamism, capacitate de adaptare la cele mai neașteptate situații și împrejurări, să consolideze un vast imperiu și să-l extindă în continuare. Pe mulți dintre fiii și fiicele sale (a născut doisprezece copii) i-a plasat, în urma unei chibzuite politici de alianțe matrimoniale, în poziții-cheie ale monarhiilor europene. Interesată în consolidarea alianței politico-militare cu Franța, sprijină căsătoriile cu Bourbonii, arhiducesa Maria-Antoaneta fiind așezată pe tronul Franței, iar Maria-Carolina pe cel al Regatului Neapolelui. Alte fiice, prin căsătorii, ajung ducese de Parma (Maria-Amelia), de Saxonia-Teschen (Maria-Cristina), prin aceasta asigurând deopotrivă guvernoratul Țărilor de Jos. În momentul unei noi încercări, ca cea din 1765, ea consimte la coregență, între anii 1765 și 1780 guvernând împreună cu fiul ei mai mare, Iosif al II-lea. Acesta fusese ales rege romano-german în 1764, iar la moartea tatălui său, Francisc I Ștefan, survenită în august 1765, în demnitatea de împărat, conducând de acum imperiul împreună cu mama sa Maria Tereza.

Pe parcursul celor 15 ani de coregență, Iosif al II-lea s-a introdus și mai mult în treburile imperiului. S-a implicat cu deosebire în conducerea armatei și a politicii externe a monarhiei, ajutat fiind de cancelarul Kaunitz. Întreprinde mai multe călătorii în diferite provincii ale imperiului, pentru a vedea la fața locului stările de lucruri din cuprinsul lor, acordând nenumărate audiențe și primind cereri și plângeri din partea supușilor aparținând tuturor categoriilor sociale. A șocat astfel stările privilegiate din țările mărginașe, mai ales din Ungaria și Transilvania, unde aristocrația nobiliară, conservatoare în cel

mai înalt grad, se lupta din răsputeri să-și apere vechile privilegii, intervenția Curții din Viena în sfera raporturilor din interior văzând-o mergând în detrimentul pozițiilor sale. Încercarea Vienei de ameliorare a condiției țăranilor aserviți, de dezvoltare a manufacturilor și comerțului, de asigurare a progresului învățământului public nu era pe placul nobilimii conservatoare, care opune în comitate rezistență, tergiversând aplicarea măsurilor reformiste.

Cele patru decenii de domnie a împărătesei Maria Tereza, ultima suverană a Casei de Habsburg, au marcat, indiscutabil, o evoluție pozitivă a imperiului. Pierderea Sileziei a fost compensată prin luarea Galiției și Bucovinei, populația monarhiei sporind în acest interval de timp (1740–1780) cu aproape o treime, în pofida participării la mai multe războaie, în care a înregistrat pierderi umane. Imperiul habsburgic și-a îmbogățit resursele de stat, ameliorându-și situația financiară. Armata imperială împânzea vastul teritoriu al monarhiei, din Țările de Jos până la Dunărea de Jos, în sud statele italiene, iar în nord până în Boemia și Galiția. La frontiera militară austro-turcă era instituit sistemul regimentelor de graniță, al cărui rol nu va mai fi, în perioada următoare, doar unul local, pentru scopul inițial.

Autoritatea centrală, a Curții din Viena, apărea consolidată și alianțele cu marile monarhii europene funcționau prin evidențierea deopotrivă a intereselor Austriei. Istoricii pot afirma că Imperiul habsburgic a cunoscut, în vremea Mariei Tereza, „un frumos secol XVIII".

La moartea Mariei Tereza (24 octombrie 1780) Iosif al II-lea rămânea singur la cârma destinelor Imperiului habsburgic. Cele două soții ale sale, Isabella de Bourbon-Parma și Maria Josepha de Bavaria, decedaseră mai înainte (în 1763 și, respectiv, 1767), fără a avea copii, împăratul putându-se consacra exclusiv problemelor guvernării. A ținut să se implice în cât mai multe din chestiunile imperiului, interne și externe deopotrivă, prelungind programul său zilnic de lucru așa cum nu o mai făcuse nici un antecesor în tronul imperial. Se socotea el însuși slujbaș al unui stat care trebuia să funcționeze ireproșabil. A reușit să concentreze în jurul său o elită care l-a sprijinit în aplicarea unui vast program de reforme. Scopul final al acestuia era asigurarea statului centralizat și unificat, sporirea autorității Curții din Viena asupra tuturor provinciilor monarhiei. În 1785 limba germană devenea limba oficială în toate provinciile imperiului, împăratul introducând între anii 1787 și 1788 o legislație elaborată în spirit iluminist, dar care constituia deopotrivă un instrument uniformizator.

În plan extern, Austria nu scapă să participe, începând din 1788, la un nou război cu turcii, alături de Rusia, care îl declanșase 1787. Sunt împrejurările în care prințul Coburg ocupa, în noiembrie 1789, Bucureștii. Prin Pacea de la Șiștov din august 1791, Austria își consolida situația anterioară intrării în război, însă Rusia, care a continuat conflictul cu Poarta otomană, reușește prin Pacea de la Iași (ianuarie 1792) să atingă linia Nistrului, ajungând astfel în hotar cu Moldova.

Moartea prematură a împăratului Iosif al II-lea (februarie 1790) întrerupea seria reformelor sale și linia politicii externe a imperiului. Izbucnirea revoluției în Franța punea noi probleme monarhiilor europene. Nobilimea din Ungaria și Transilvania întrevede,

în asemenea împrejurări, posibilitatea refacerii pozițiilor sale și în diete cu dezbateri îndelungate și furtunoase, pline de patimă, anulează reformele iozefine și instaurează un regim de reacțiune. Dieta Transilvaniei ținută la Cluj în 1790–1791 proclamă revenirea la situația anterioară reformelor tereziene și iozefine, înăsprind regimul de supunere a țărănimii dependente, a românilor — în majoritate absolută în Principat — respingând cu mânie aristocratică revendicări ce se găseau în linia curentului de modernizare din acel timp.

Se încheia, astfel, o jumătate de secol de guvernare iluministă, de monarhie reformistă, inaugurându-se, după moartea subită a împăratului Leopold al II-lea (1 martie 1792), perioada reacțiunii interne.

În planul politicii externe și al alianțelor cu marile puteri europene, în contextul evoluției evenimentelor din Franța revoluționară, se produce în 1792 ruptura Austriei de aceasta și alianța cu Prusia, prin care se pun bazele primei coaliții antifranceze. Drept urmare, Franța declară război Austriei (aprilie 1792), declanșându-se astfel perioada războaielor dintre ele, care vor dura până în 1815. Executarea lui Ludovic al XVI-lea și a Mariei Antoaneta la Paris (ianuarie 1793) grăbește încheierea tratatului de alianță austro-englez (august 1793), îndreptat împotriva Franței revoluționare, care amenința tot mai mult și interesele Angliei.

Austria participă la a treia împărțire a Poloniei (ianuarie 1795) — cea de a doua, din 1793, realizându-se în baza unui acord ruso-prusian prin neglijarea Vienei. Acum Imperiul habsburgic înglobează regiunea Cracoviei și fâșia Galiției apusene. Marea problemă pentru Austria continuă să rămână însă ascensiunea Franței revoluționare, în care se afirmă geniul militar și politic al lui Napoleon Bonaparte.

Confruntările de pe câmpurile de luptă din prima perioadă dau câștig armatelor franceze: la Fleurus, în 1794, apoi în nordul Italiei, 1796–1797, când se remarcă Napoleon. Tratatul de pace austro-francez de la Campoformio (octombrie 1797) obliga Austria să renunțe la teritoriile belgiene și să admită ocuparea malului stâng al Rinului (cu excepția Kölnului) de către Franța, Viena menținându-și stăpânirea asupra teritoriilor italiene până la râul Adige. După câteva bătălii câștigate de armata austriacă, în 1799, la Marengo (în iunie 1800) învinge Napoleon, tratatul austro-francez de la Lunéville marcând ascensiunea Franței pe Rin și în nordul Peninsulei Italice. La 18 mai 1804, Napoleon Bonaparte s-a proclamat împărat al francezilor, luându-și numele de Napoleon I.

Reacția lui Francisc al II-lea a constat din renunțarea la coroana Sf. Imperiu romano-german de sorginte medievală și ridicarea Austriei la rangul de monarhie autocrată de sine stătătoare (august 1804). Prin alăturarea ei la eforturile Angliei și Rusiei, a contribuit la formarea celei de a III-a coaliții antinapoleoniene (august 1805), din care mai făceau parte Suedia și Neapolul. Armata franceză învinge însă în același an la Ulm și Austerlitz, prin tratatul franco-austriac de la Bratislava (Pressburg) Napoleon controlând situația din statele germane. Sunt împrejurările în care Francisc al II-lea renunță la coroana Sfântului Imperiu de Națiune Germană, el rămânând doar împărat al Austriei sub numele de Francisc I.

După o scurtă perioadă de răgaz, în care încearcă să-și refacă propriile forțe, introducând în 1808 obligativitatea serviciului militar, Austria reia, în primăvara anului 1809, operațiunile împotriva Franței. Succesul nu-i surâde nici acum, căci în luna mai a aceluiași an Napoleon I intră în Viena. Două luni mai târziu el înfrânge armata austriacă la Wagram, prin Pacea de la Schönbrunn (octombrie 1809) Austria pierzând Triestul și Salzburgul, o parte din Carintia și coasta Dalmației, precum și Galiția apuseană. În anul următor Napoleon I se căsătorea cu Maria Luiza, fiica lui Francisc al Austriei, în încercarea de a-și consolida puterea în Franța și Europa. În planul politico-militar extern, consecința acestui fapt a fost tratatul de alianță franco-austriac îndreptat împotriva Rusiei și participarea Austriei la războiul franco-rus din 1812. Eșuarea campaniei din Rusia determină reorientarea Austriei, care se raliază în 1813 celei de a VI-a Coaliții antinapoleoniene, contribuind la victoria acesteia în confruntarea de la Leipzig („Bătălia Națiunilor") din același an.

Congresul de la Viena (septembrie 1814 — iunie 1815), prin care urmau să se reglementeze problemele europene de după Napoleon și înfrângerea Franței revoluționare, a ales nu întâmplător capitala austriacă drept loc de desfășurare. Timp de zece luni Viena a găzduit cea mai strălucită întrunire de suverani și diplomați din Europa de până atunci. Congresul a hotărât, între altele, să acorde Austriei Galiția, Stiria, Tirolul, Dalmația, Trieste, Veneția și Lombardia, imperiul refăcându-și astfel autoritatea în nordul Italiei și în bazinul Adriaticii. Pentru a-și proteja interesele, Austria, Rusia și Prusia vor semna la Paris — fapt semnificativ — în septembrie 1815, actul prin care se constituie „Sfânta Alianță", care va reprima mișcările revoluționare din deceniile următoare, dovedindu-și prezența și în cursul revoluției din 1848–1849.

Imperiul habsburgic parcursese, astfel, pe durata unui secol, un traseu evolutiv pozitiv, care a însemnat extensiunea lui teritorială în bazinul Dunării mijlocii, devenind un imperiu dunărean și consolidându-se ca atare. În plan intern a recurs la o politică reformistă, ceea ce a dus la modernizarea statului. Tendințele de centralizare și de uniformizare a unui imperiu cu atâtea provincii și popoare ce deveneau națiuni în sens modern n-au putut fi însă realizate, determinând convulsiile de la 1848, care au continuat și în ultima jumătate de secol din existența lui.

5. Afirmarea Imperiului rus

Începutul secolului al XVIII-lea este dominat în Rusia de figura autoritară și renovatoare a țarului Petru I cel Mare (1696–1725), care reînnoiește structurile statului din temelii, transformând țara dintr-o monarhie înapoiată de la periferia Europei într-o mare putere continentală, cu ieșire la Marea Baltică și cu o armată și o flotă puternică, integrate în civilizația de tip occidental. El a consolidat economia rusă, încurajând dezvoltarea manufacturilor și a industriei incipiente și a adoptat tarife vamale ridicate. Impozitele au fost colectate regulat prin fixarea unei capitații fixe (1724) plătite de

țărănimea aservită, robii alcătuind laolaltă masa iobagilor, având obligații aparte și față de nobilimea proprietară de pământ. În orașe a fost încurajată negustorimea bogată, ea primind anumite drepturi în legislația urbană, dar plasându-și în schimb surplusul de capital în industrie. A fost statuat și dreptul de primogenitură la nobili, fiul cel mai mare urmând să fie unic moștenitor al averilor părintești, care nu mai erau împărțite și altor copii, aceștia urmând să îndeplinească slujbe plătite în serviciul statului. Petru a hotărât ca două treimi din nobilime să slujească în armată, iar restul în administrația civilă; țarul a adoptat pentru nobilii ruși titlurile europene de baroni, conți și principi. Petru s-a sprijinit de altfel pe auxiliari prețioși, ridicați din oameni de rând, ca P.I. Șafirov, conducând Afacerile Externe, A.D. Menșikov, însărcinat cu conducerea armatei, procurorul Jaguzinski, pe care i-a ridicat la rang de nobili și i-a integrat în noua aristocrație a țării, devotată lui. Pentru întărirea imperiului nobiliar rus, țarul a procedat și la alte reforme, împărțind țara în gubernii (1708) și înființând Senatul (1711) alcătuit din 9 membri și un procuror general, care avea menirea să redacteze proiectele de lege ce urmau să fie adoptate de el și să administreze statul în absența sa temporară din țară. Senatul s-a substituit astfel Dumei boierilor, căzută în desuetudine. Vechile prikazuri au fost înlocuite prin 9, apoi prin 12 colegii (1718–1722), acestea având echivalentul ministerelor din cabinetele europene, unul fiind însărcinat cu Afacerile Externe, două conducând armata și flota, celelalte girând Justiția, Finanțele, Comerțul, Manufacturile și Minele. Petru I și-a subordonat și Biserica, desființând patriarhatul și înlocuindu-l cu un colegiu spiritual sau Sfântul Sinod, subordonat lui.

Marea atenție a țarului a fost îndreptată asupra modernizării și ameliorării tehnicii de luptă a armatei, transformată după model european, împărțită în regimente, batalioane și divizii, cu soldați recrutați obligatoriu din rândul populației active, îmbrăcați în uniforme și echipați cu puști având baionete, precum și perfecționării atât a infanteriei, cât și a artileriei. Astfel, armata rusă, în afara sotniilor căzăcești, a atins cifra de 200 000 de soldați, împărțiți în 130 de regimente. Totodată, țarul s-a preocupat și de dotarea Rusiei cu o flotă puternică la Marea Baltică, numărând 38 de corăbii de război cu pânze și multe altele cu vâsle, folosite mai ales pe marile fluvii interioare. În sfârșit, pentru a sublinia importanța Rusiei, Petru I și-a luat în 1721 și titlul de *imperator* (împărat), spre a-și manifesta și pe această cale egalitatea cu celelalte monarhii europene. Datorită capacității sale militare, el a putut înfrânge Suedia, principalul său adversar în Războiul Nordic și să-și asigure supremația în Marea Baltică, la țărmurile căreia a și ridicat, în 1712, la vărsarea Nevei, noua sa capitală, Sankt Petersburg, concepută după o arhitectură modernă, numărând după 15 ani o populație de 70 000 de locuitori. În politica externă preocuparea prioritară a lui Petru I a fost de a asigura țării sale o fereastră spre Europa; de aceea, a transferat pe planul doi problema orientală, nereușind să rezolve ieșirea Rusiei la Marea Neagră, pierzând Azovul, câștigat de la turci în 1696, datorită înfrângerii suferite în Campania de la Prut (1711), episod colateral și secundar al Războiului Nordic. Totuși, prestigiul Rusiei, putere coreligionară, s-a afirmat cu tărie în rândul popoarelor ortodoxe din Balcani, care au început să întrevadă, încă din această epocă, zorile eliberării lor de

sub dominația otomană. Domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir, a plătit chiar cu exilul definitiv opțiunea sa către Rusia, în 1711.

După moartea lui Petru cel Mare, Rusia a cunoscut dominația țarinelor (împărătese) ce a cuprins aproape întreg secolul al XVIII-lea între 1725 și 1796, cu scurtele întreruperi ale domniilor nerelevante ale nevârstnicilor Petru al II-lea (1727–1730) și Ivan al VI-lea (1740–1741) și a nevolnicului Petru al III-lea (1761–1762). În 1726 a fost instalat un organ suprem de conducere, „Înaltul consiliu secret", de care au trebuit să țină seama atât Ecaterina I (1725–1727), văduva lui Petru, cât și nepotul său de fiu minor Petru al II-lea, dar la alegerea la tron a nepoatei sale de frate, Ana Ivanovna (1730–1740) această instituție a fost dizolvată, iar noua împărăteasă a domnit în mod autocrat, bazându-se pe nobilimea credincioasă. Calitățile de guvernare ale Anei Ivanovna au fost însă mediocre; de aceea a și căzut sub influența favoritului ei, un german din Mittau, ambițios și fără scrupule, Ernst Johann Biron, care și-a arogat puteri supreme în stat. El a germanizat aparatul de stat și administrativ al Rusiei, introducând funcționari străini, căpătuiți cu o mulțime de privilegii. Colegiul externelor a fost condus de contele Andreas Ostermann, iar armata de feldmareșalul conte Burchard von Münnich. Populația a fost din nou potopită de biruri și orice opoziție reprimată printr-un instrument de teroare denumit „Cancelaria secretă"; de aceea epoca de dominare a lui Biron a căpătat numele de *bironovscina*. Domnia Anei Ivanovna a fost mai importantă din punct de vedere al politicii externe, unde datorită alianței încheiată cu Imperiul habsburgic (1726), Rusia a intervenit cu succes în războiul de succesiune la tronul Poloniei (1733–1735), impunând ca rege pe favoritul Vienei, August al III-lea de Saxonia, suveran însă mai mult clientelar Curții de la Sankt Petersburg; a dobândit o serie de victorii împotriva Hanatului tătar din Crimeea, pe țărmurile Mării Negre și în Moldova în timpul noului război austro-ruso-turc (1736–1739), încheiat însă fără achiziții teritoriale pentru ruși prin Pacea de compromis de la Belgrad (1739), din pricina usturătoarelor înfrângeri suferite de austrieci, care au pierdut Serbia de nord cu Belgradul și Oltenia. La moartea țarinei (1740), a fost înscăunat la tron nepotul ei, Ivan al VI-lea, un prunc nevârstnic, sub regența mai mult decât contestată a lui Biron. De aceea, după îndepărtarea favoritului și înlocuirea lui cu mama tânărului Ivan, Ana Leopoldovna, favorabilă și ea elementelor germane, a fost urzit un complot de către regimentul de gardă Preobrajenski și de nobilimea autohtonă, care au detronat și arestat pe tânărul țar cu familia sa și au adus la putere pe Elisabeta Petrovna, fiica lui Petru cel Mare.

*

În timpul domniei acesteia se poate vorbi de o adevărată „perioadă de aur a aristocrației", întrucât privilegiile nobilimii s-au înmulțit, ea degrevându-se în același timp din ce în ce mai mult de obligațiile de serviciu față de stat, stipulate în vremea lui Petru I. Anumite norme de dezvoltare a economiei ruse prin desființarea vămilor interne (1753) au fost adoptate datorită măsurilor preconizate de șeful colegiului de finanțe, P.I. Șuvalov, iar pe plan științific și cultural s-au înregistrat îmbunătățirea activității Academiei de Științe, creată în 1726 prin activitatea meritorie a celui dintâi savant rus, Mihail Vasilievici Lomonosov (1711–1765), cu precădere în științele fizico-chimice și în înființarea primei universități la Moscova (1755). În viața externă, politica Rusiei s-a afirmat pe plan european în alianță cu Imperiul habsburgic, după ce a purtat un război victorios împotriva Suediei, anexând Finlanda de sud-est în 1743. Elisabeta, sfătuită de versatul diplomat contele A.P. Bestujev-Riumin, conducătorul Afacerilor Externe, a luat parte în faza finală la Războiul pentru Succesiunea la tronul Austriei, susținând alături de Anglia pe împărăteasa Maria Tereza, împotriva Franței și Prusiei, care sprijineau pe pretendentul Carol al VII-lea al Bavariei.

*

Războiul s-a încheiat prin Pacea de la Aix la Chapelle (1748), în urma căreia Maria Tereza a fost recunoscută ca împărăteasă (1740–1780), dar trebuind să cedeze Silezia Prusiei lui Frederic al II-lea. Puterea acestuia neliniștind atât Imperiul habsburgic, cât și Rusia, ca și Franța, fostul său aliat, în curând s-a ajuns la încheierea unei alianțe austro-franco-ruse, peceduite de suveranii acestora, Maria Tereza, Ludovic al XV-lea și Elisabeta Petrovna, dezlănțuindu-se astfel Războiul de șapte ani (1756–1763) împotriva Prusiei fredericiene, sprijinită acum de Anglia. Victoriile austro-ruse au adus pe Frederic al II-lea în pragul dezastrului, aliații ocupând chiar orașul Berlin (1760), dar moartea împărătesei Elisabeta (1762) l-a salvat. Într-adevăr, tronul a revenit unui nepot de soră, Petru al III-lea de Holstein-Gottorp (1762), un prinț mărginit și militaros, înfeudat cu totul influenței germane, ca admirator înfocat al lui Frederic al Prusiei. De aceea, el a scos Rusia din război, dând răgaz Prusiei să încheie cu Imperiul habsburgic Pacea de la Hubertusburg (1763), prin care dobândea definitiv Silezia, în timp ce Franța, pierzându-și imperiul colonial din Canada și India, a semnat cu Anglia tratatul de la Paris în același an. Intervenția nefericită a lui Petru al III-lea în Războiul de șapte ani, privând Rusia de toate izbânzile sale, politica sa internă brutală și cazonă — în pofida faptului că prin legea „libertății nobilimii" (februarie 1762) a degrevat-o de serviciul militar și civil obligatoriu — au nemulțumit cercurile largi ale ofițerimii și aristocraților fideli statului, care la îndemnul fraților Orlov, ofițeri în garda imperială, au urzit un complot prin care Petru al III-lea a fost răsturnat de la putere și apoi ucis. Locul său a fost ocupat de soția sa, Ecaterina Alekseevna (fostă prințesă germană Sofia de Anhalt Zerbst), o persoană superioară, cultivată, mult atașată de Rusia și nutrind mari ambiții. Domnia Ecaterinei a II-a (1762–1796) a constituit o perioadă de puternică afirmare a Imperiului rus, atât în Europa, cât și în privința problemei orientale, unde Imperiul otoman primește lovituri puternice. Împărăteasa a consolidat structurile statului prin reforme înțelepte, fiind animată de idei „iluministe", purtând corespondență și întreținând legături cu Voltaire, Diderot și alți filosofi enciclopediști și consacrându-se fără preget ridicării Rusiei. Ea a avut drept colaboratori prețioși pe N.I. Panin și A.A. Bezborodko, iar ca favoriți, cu multiple atribuții militare, politice și administrative, pe A.G. Orlov, G.A. Potemkin și Platon Zubov. Chiar de la începuturile domniei, Ecaterina a II-a a convocat o Comisie legislativă (1767–1768),

alcătuită din reprezentanții tuturor claselor sociale, exceptând șerbii. Deși această comisie n-a legiferat nici o lege, totuși consultarea ei a îngăduit împărătesei să adopte o serie de măsuri administrative cu caracter birocratic pentru întărirea statului, a poliției și a armatei. Dar politica eronată de asuprire a șerbilor, lăsați în întregime la dispoziția stăpânilor lor, ce au căpătat chiar dreptul de a-i deporta pe cei recalcitranți în Siberia, între anii 1763 și 1785, numai pentru ca Ecaterina a II-a să obțină sprijinul necondiționat al nobilimii, au provocat mari tulburări în rândul țărănimii aservite, culminând cu răscoala din regiunea Volgăi, condusă de Emilian Pugaciov, care a fost înfrântă cu destulă dificultate (1773–1775). Pe de altă parte, prin secularizarea averilor mânăstirești în 1764, peste 2 milioane de țărani au fost aduși sub autoritatea statului. După 1775, Ecaterina a II-a a trecut la reforme administrative de structură, împărțind Rusia în 50 de gubernii a câte 300 000 de locuitori, iar guberniile au fost divizate în câte 10 județe, consolidând rolul nobilimii în organismele locale; de asemenea, în 1785 a fost adoptat un nou statut al nobilimii, ce a obținut printr-o cartă consfințirea privilegiilor sale și alta similară a fost acordată și orașelor și magistraturii municipale. În sfârșit, ca reprezentantă a „despotismului luminat", împărăteasa a încurajat literele, științele și artele liberale ce au apropiat și mai mult țara de restul Europei, adâncind procesul ei de modernizare și elevare spirituală. Toate aceste măsuri, ce au creat din Rusia un imperiu autoritar nobiliar, n-au putut evolua însă până la o autentică transformare a lui într-un stat înclinat spre toleranță și emancipare a țărănimii aservite. Totuși, prin mijloacele pe care le-a avut la dispoziție, printr-o armată și o flotă puternică, imperiul Ecaterinei a II-a s-a impus în politica europeană, jucând într-adevăr un rol de seamă în destinele continentului. În primul rând Rusia a eliminat din joc vechile sale rivale, Polonia și Suedia; pe prima, după reducerea ei la un stat clientelar sub domnia lui Stanisław al II-lea Poniatowski (1764–1795), un favorit al Ecaterinei a II-a, a și desființat-o prin succesivele ei trei împărțiri ce au avut loc între 1772 și 1795, cu concursul Prusiei și al Imperiului habsburgic, prin așa-zisa politică de „compensații". Suedia a fost din nou înfrântă și umilită în războiul din 1788–1790, în urma căruia Rusia și-a consolidat stăpânirea în Finlanda și Carelia. Dar cele mai mari succese, de adevărat prestigiu, imperiul Ecaterinei a II-a le-a dobândit în problema orientală. În urma a două războaie victorioase purtate cu otomanii între 1768–1774 și 1787–1792, al doilea în colaborare cu austriecii, rușii reușesc să obțină dreptul la liberă navigație în Marea Neagră (1774), independența (1774), apoi anexarea Crimeii (1783) și a întregului litoral nordic al bazinului pontic până la Nistru (1792), precum și dreptul de a interveni în favoarea supușilor ortodocși ai Porții și a respectării autonomiei Principatelor Dunărene; în 1783 instituie și protectoratul asupra Georgiei răsăritene.

*

Izbucnirea Revoluției franceze din 1789 și radicalizarea ei au obținut ferma condamnare a împărătesei, care a apelat la coalizarea suveranilor europeni pentru salvarea monarhiei franceze, căzută în mâinile „anarhiștilor" și „ateilor". Totodată, Ecaterina a II-a a trecut și la represalii interne, interzicând în Rusia orice manifestare liberală considerată ostilă

monarhiei absolutiste de drept divin; apreciatul scriitor Aleksandr Nikolaevici Radișcev, datorită scrierii sale *O călătorie de la Petersburg la Moscova* (1790), în care lua apărarea șerbilor, blamând cu toată severitatea comportarea abuzivă a nobililor, a fost condamnat la moarte, pedeapsă comutată prin 10 ani de exil în Siberia, iar filosoful francmason Nikolai Ivanovici Novikov, adept al enciclopediștilor, patron de librării și autor al unui ziar satiric „Bondarul", ca și al altor reviste, în care la rândul său dezvăluia abuzurile proprietarilor de pământ și starea jalnică a șerbilor, a fost întemnițat din ordinul împărătesei în fortăreața Schlusselburg pe 15 ani. Ecaterina a II-a s-a aliat celorlalte monarhii continentale și maritime, în primul rând Imperiului habsburgic, Prusiei, Angliei spre a interveni împotriva Republicii Franceze, dar moartea ei în 1796 a zădărnicit acest proiect. Fiul și moștenitorul ei, Pavel I Petrovici (1796–1801), fire îngustă și brutală, adorând stilul cazon și viața militară după model prusac, a instaurat în țară un regim despotic și autoritar, bazat tot pe sprijinul marii nobilimi, dar spre a evita tulburările țărănești a promulgat un ukaz în 1797 prin care stabilea șerbilor doar trei zile de corvoadă pe săptămână în folosul moșierilor, fiind libere și toate duminicile. Proprietarii au respectat însă prea puțin aceste dispoziții, transformându-și șerbii în adevărați sclavi pe care puteau oricând să-i scoată la vânzare.

*

În politica externă, Pavel I a reînnoit legăturile cu Imperiul habsburgic și Anglia spre a combate Republica Franceză, mai ales după ce Bonaparte a debarcat în Egipt (1798), îndepărtându-se astfel și de Imperiul otoman, care s-a alăturat coaliției împotriva sa. Flota rusă sub comanda amiralului Feodor F. Ușakov a repurtat o serie de succese în arhipelagul grecesc și în Mediterana, cucerind Corfu și Malta, iar trupele de uscat, sub comanda vestitului general Aleksandr Vasilievici Suvorov s-au acoperit de glorie în campania din nordul Italiei și în Munții Alpi în 1799, forțând trecerea pasului Saint-Gothard. Instaurarea lui Bonaparte ca prim-consul (1799), defecțiunea Austriei și cucerirea insulei Malta de către englezi, îl determină pe Pavel I să încheie pacea cu Franța și chiar să se apropie de această țară spre a lupta împotriva Angliei. Ruperea relațiilor cu Londra, aducând mari prejudicii legăturilor economice tradiționale ale Rusiei cu monarhia insulară, alianța impopulară cu Bonaparte și tiranicul regim intern instaurat de Pavel I, în pofida anexării Georgiei (1801), duc la urzirea unui complot de către marea nobilime împotriva sa, urmat de asasinarea țarului (1801). Fiul și succesorul său, Alexandru I Pavlovici (1801–1825) restabilește legăturile cu Anglia și monarhiile continentale Austria habsburgică și Prusia, coalizându-se din nou mai târziu împotriva Franței. În primii ani de domnie ai lui Alexandru I, care se dorea continuatorul operei bunicii sale Ecaterina a II-a, el a înfăptuit unele reforme în dorința modernizării statului. Astfel, reunind în jurul său un grup de tineri nobili cu vederi mai liberale, Stroganov, Novosilțev, Kociubei și Czartoryski, care au alcătuit un „Comitet secret", a încercat o ameliorare a țărănimii aservite. Astfel, un ukaz din decembrie 1801 îngăduia negustorilor, burghezimii și țăranilor coroanei să cumpere pământ, iar printr-altul din februarie 1803 se legalizau contractele de eliberare

intervenite între șerbi și proprietari, care o dată cu libertatea individuală își puteau păstra pământurile pe care munceau; de asemenea, s-a recunoscut dreptul țăranilor de a se răscumpăra din șerbie în schimbul plății unei sume de bani destul de ridicate, putând să ajungă chiar până la 5 000 de ruble. Totodată, „Comitetul secret", sprijinit de țar, a realizat în 1802 o reformă administrativă de proporții, desființând colegiile create de Petru cel Mare și înlocuindu-le cu 8 ministere: de Război, al Marinei, Afacerilor Externe, Interne, Justiție, Finanțe, Comerț și Instrucțiune Publică, având ca titulari — după modelul modern european — miniștri responsabili în fața suveranului. Senatul a fost reorganizat ca organ judiciar suprem al imperiului, urmând a veghea asupra respectării legilor, iar toate treburile importante ale țării au fost supuse examinării Consiliului de Stat, organ consultativ al țarului, înființat în 1810. În 1804 a fost promulgat și un regulament al învățământului superior, fiind acordată autonomia universitară, iar în afară de Universitățile din Moscova și Derpt, au mai fost înființate alte două în 1805 la Harkov și Kazan; în sfârșit, în 1819 și Institutul pedagogic principal din Sankt Petersburg a fost transformat în universitate. Domnia lui Alexandru I a fost agitată pe plan extern, Rusia fiind aproape încontinuu implicată până în 1815 în conflictele de pe continentul european.

*

Alianța cu Anglia, Austria și Prusia în coalițiile antinapoleoniene între 1804 și 1807 a supus Imperiul rus unor grele încercări. Victoriile lui Napoleon, care a zdrobit pe austrieci și prusieni — scoțându-i din luptă — au silit pe Alexandru I să ajungă la o întâlnire și o înțelegere cu adversarul său la Tilsit (iunie 1807) și să consimtă la o răsturnare a alianțelor, recunoscând cuceririle împăratului francez în Europa și aderând la blocul continental împotriva Angliei, promițându-i-se în schimb mână liberă în sud-estul european în problema orientală. Alianța artificială franco-rusă n-a fost de durată, nefiind sinceră și contravenind mai ales în mod grav intereselor economice și politice ale Imperiului rus. În această perioadă Alexandru I și-a luat ca prim consilier pe Mihail M. Speranski, care în 1809 și-a încheiat proiectul de reforme intitulat „Introducere la codul de legi al Imperiului", conceput în spirit novator, încercând să adapteze monarhia capitalismului modern, protejând științele, comerțul și industria și dorind să ușureze situația țărănimii prin asigurarea libertății individuale a tuturor componenților ei. De asemenea, Speranski a propus convocarea unei Dume de Stat alcătuită din proprietari, independent de statutul lor social; alegerile urmau să se desfășoare în patru etape: cantonale, de district și de provincii, culminând cu cele de Stat. Nici o lege nu putea să fie promulgată fără avizul Dumei de Stat și al Consiliului de Stat, iar miniștrii trebuiau să fie răspunzători numai față de Dumă. Propunerile lui Speranski au fost primite cu ostilitate și un net refuz din partea aristocrației de a le da viață, considerându-le de inspirație „revoluționară" și temându-se că-și va pierde privilegiile; s-a admis să funcționeze doar Consiliul de Stat, cu simplu rol consultativ, alcătuit numai din membri aleși de țar.

Numărul ministerelor a fost ridicat la 11 prin crearea celui al Poliției, Căilor de comunicații și Controlului de stat. În această perioadă, profitând de răgazul oferit de

Napoleon, care era preocupat de rezistența populară întâmpinată în Spania și nevoit să trimită armate în Peninsula Iberică spre a curma opoziția și a lupta împotriva trupelor engleze debarcate în Portugalia, Alexandru I și-a reglementat raporturile cu Suedia, învinsă într-un nou război (din 1808–1809), prin care a pierdut întreaga Finlandă anexată la Rusia și nevoită să adere blocusului continental instituit de Napoleon contra Angliei. În același timp, Rusia s-a implicat din nou în problema orientală în timpul altui război cu Imperiul otoman (1806–1812), în urma căruia a reușit să răsluiască teritoriul Moldovei, anexând Basarabia, pe care Poarta nu avea dreptul s-o cedeze, nefiind teritoriu otoman și aparținând unui principat autonom, rușii reușind să-și așeze hotarul la Prut și gurile Dunării (1812), maxima lor extindere spre Balcani. Dar raporturile cu Franța lui Napoleon înveninându-se din ce în ce mai mult, acesta neascunzându-și intenția de a înfrânge Rusia și a o face să se supună necondiționat pretențiilor sale, Alexandru I și-a luat măsuri de prevedere cu atât mai mult cu cât participarea la blocada continentală a ruinat comerțul rus. Marea nobilime, puternică și influentă și ostilă cu totul influenței franceze, a reușit să determine pe țar în a-l elimina pe reformatorul Speranski, socotit un adept al ideilor revoluționare și să restabilească vechile legături cu Anglia. Campania lui Napoleon împotriva Rusiei din vara și toamna anului 1812 s-a încheiat printr-un eșec dezastruos, armatele franceze, după o dificilă înaintare și efemeră ocupare a Moscovei, fiind zdrobite în urma contraofensivei conduse de mareșalul Mihail Ilarionovici Kutuzov și izgonite în Polonia în timpul iernii 1812–1813. A urmat apoi din nou coalizarea Rusiei cu Anglia, Austria, Prusia, Spania și Suedia, împotriva Imperiului napoleonian care s-a prăbușit sub loviturile reunite ale aliaților, aceștia ocupând Parisul în martie 1814, Alexandru I făcându-și intrarea triumfală în capitala Franței. După abdicarea și trimiterea lui Napoleon în insula Elba, aliații în frunte cu Rusia au convocat Congresul internațional de pace de la Viena (1814–1815), care a stabilit soarta Europei pentru primele decenii ale secolului al XIX-lea. Scurta revenire de 100 de zile a lui Napoleon în Franța nu a împiedicat ruinarea definitivă a imperiului său după înfrângerea de la Waterloo (1815), el abdicând a doua oară și predându-se englezilor; a fost, de data aceasta, exilat în insula Sf. Elena, unde a și murit în 1821.

*

Congresul de la Viena și-a încheiat lucrările reducând Franța la hotarele din 1792 și restaurând peste tot monarhiile abolite sau înfrânte de Napoleon. Pentru a împiedica și pe viitor orișice ridicare a vechiului lor adversar și, mai ales, răspândirea ideilor revoluției din 1789, Alexandru I — căzut sub influența mistică a baroanei Iulia von Krüdener — a încheiat „Sfânta Alianță" cu Austria și Prusia, menită a stăvili acțiunile de împotrivire față de guvernele „legitime" și a ordinei de stat. Acest regim a domnit necondiționat în Europa până în 1830 și a inițiat reprimările sângeroase prin intervenții externe ale mișcărilor revoluționare din Spania și Italia și condamnarea ridicării eteriștilor greci din Imperiul otoman. Ultimii ani de domnie ai lui Alexandru I au fost umbriți de recăderea Rusiei într-un regim brutal de asuprire și de reprimare a oricărei mișcări de regenerare

a societății inițiate de unele cercuri ale nobilimii liberale grupate în societăți cu caracter conspirativ, ca de pildă: „Societatea adevăraților și credincioșilor fii ai patriei" (1816), „Alianța prosperității" (1818–1821) sau „Societatea din Sud" și cea „din Nord" (1821–1825), conduse de A. Muraviov, P.I. Pestel, M.P. Bestujev-Riumin, D. Davidov ș.a. În țară s-a instaurat regimul de teroare contrarevoluționară de către ministrul de Război Aleksei Arakceiev, devenit favorit a lui Alexandru I, fondatorul coloniilor militare de țărani asupriți, care, trăind în condiții mizere cu familiile lor, trebuiau să asigure armata permanentă a țării, fiind transformați în soldați „pe viață".

Cu toate racilele care mai persistau în Rusia, aceasta devenise totuși, fără îndoială, cea mai mare și mai influentă putere de pe continent, arbitrând destinele Europei prin „Sfânta Alianță" și transformându-se, treptat, într-o monarhie pe cale de modernizare, mai ales în privința administrației și a instituțiilor locale de stat, precum și a pătrunderii accentuate a capitalismului în sectorul economic. Cu atât mai greu a atârnat cuvântul Rusiei și în „problema orientală", prin întărirea influenței sale în Balcanii ortodocși și în Principatele Dunărene, în al căror destin a început să joace un rol de seamă mai ales după 1774.

6. Evoluția Moldovei, Țării Românești, Dobrogei, Transilvaniei și Banatului

a) Moldova și Țara Românească

Schimbările produse în raportul de forțe ale marilor puteri în înfruntările pentru afirmarea supremației lor în spațiul dunărean au determinat Poarta otomană, care a cunoscut în epocă înfrângeri și pierderi teritoriale, să instituie regimul domniilor fanariote în Moldova (1711) și în Țara Românească (1716), ca o cale de a le menține sub o mai puternică autoritate. Aceasta a agravat starea de dependență a Principatelor pe plan politic și economic față de Imperiul otoman, ceea ce a dus la știrbirea drepturilor deținute în baza statutului de autonomie de care au beneficiat până atunci, deși în plan internațional a fost păstrat formal regimul lor de *dar al-'ahd* (de recunoaștere a suzeranității, cu plata unui tribut — haraci).

Domnii numiți acum erau recrutați direct de marii demnitari otomani din clientela politică a Fanarului constantinopolitan, fără consultarea înaltului cler și a boierimii autohtone, ca în epocile anterioare, când voievozii munteni sau moldavi aleși de țară primeau în genere doar confirmarea de la Stambul.

În condițiile instaurării regimului fanariot în cele două state românești de la sud și est de Carpați au sporit obligațiile și cererile necontenite ale Porții, cu grave urmări în ceea ce privește creșterea fiscalității, dar și a abuzurilor slujbașilor din aparatul administrativ și a creditorilor din clientela principilor din mediul turco-grecesc al Fanarului. Aceasta a făcut adesea insuportabil traiul contribuabililor neprivilegiați aparținând masei mari a populației autohtone.

Existența, adeseori dramatică, a locuitorilor din Moldova și Țara Românească, în condițiile prezenței atâtor alogeni din lumea greco-levantină, deținători de funcții și slujbe, dintre care unii interesați să-și sporească avuțiile pe căi abuzive, a stârnit protestele populației. Acestea au dat Porții noi prilejuri de intervenție, care au dus și la schimbarea domnilor și a capuchehaialelor, bănuiți a fi tolerat pe cei ce produceau daune în „seraiul împărătesc" de la Stambul.

Domnii instituiți de Poartă, de teama unor defecțiuni, sub aspect politic, în favoarea Rusiei și Imperiul habsburgic, adversare ale Imperiului otoman, au fost nevoiți să reducă puterea combativă a oștii de țară, prin diminuarea efectivelor, deși numărul corpurilor slujitorești, formate din mici grupuri, a crescut.

Prin interzicerea legăturilor directe ale principilor greci cu țările străine din afara lumii musulmane și printr-o supraveghere mai strictă a raporturilor lor externe, cele două Principate Dunărene au cunoscut doar o relativă izolare pe plan diplomatic, deoarece fanarioții s-au arătat destul de destoinici prin activitatea agenților trimiși peste hotare[1]. Asistăm, de asemenea, și la o oarecare întărire a monopolului Porții asupra exportului de produse ale Moldovei și Țării Românești, ce a provocat unele neajunsuri situației lor economice.

O evaluare a realităților din Principatele românești în timpul regimului fanariot implică însă și demersuri asupra contextului evenimențial în care ele au ființat de-a lungul veacului al XVIII-lea și în primele decenii ale celui următor, într-o zonă de puternice confruntări militare între marile puteri: Imperiul habsburgic, Rusia și Imperiul otoman.

În această epocă, procesul general de dezvoltare a Principatelor a continuat totuși, fiind însă departe de evoluția cunoscută de statele din centrul și nord-vestul Europei. Prefacerile în ritmuri lente care au avut loc în structurile lor socio-economice au provocat destrămarea rânduielilor lumii evului de mijloc și au asigurat trecerea treptată a Țărilor Române spre modernitate[2].

În ceea ce privește contactul cu fanariotismul, este știut că el a fost stabilit încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când Poarta a încercat să asigure o mai mare supunere a românilor, o dată cu aducerea în domnie a arvaniților Ghica, a rumelioților Duca, a grecilor Rosetti și Cantacuzino, pentru a împiedica atragerea celor două state

[1] Jean C. Filitti, *Rôle diplomatique des Phanariotes de 1700 à 1821*, Paris, 1901.

[2] Considerații generale la Ștefan Lemny, *La critique du régime phanariote: clichés mentaux et perspectives historiographiques*, în *Culture and Society* (ed. Al. Zub), Iași, 1985, p. 17–30; Damian Hurezeanu, *Regimul fanariot, o poartă spre modernizarea Țărilor Române?*, în *Historia manet. Omagiu Demény Lajos*, București, 2001, p. 399–412.

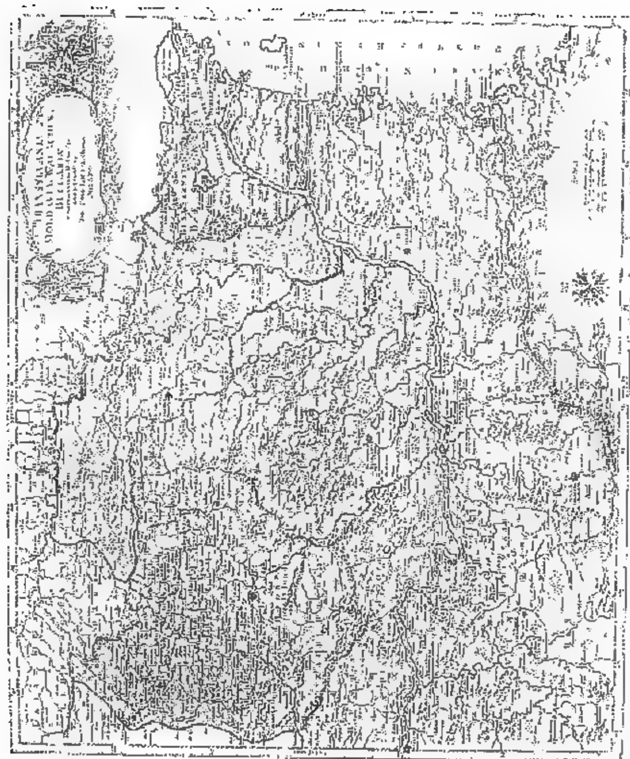

Fig. 1 *Transilvania, Moldova, Valahia și Bulgaria.* Trieste, 1748–1755, de T. C. Lotter.

dunărene de partea marilor puteri creștine care se afirmau în sud-estul european, Austria habsburgică și Rusia țaristă[1].

Domnii fanarioți continuau deci în veacul al XVIII-lea o formulă deja experimentată, dovedind mai multă obediență față de Stambul, de care depindeau direct. Acești principi venetici, deși erau îngrădiți de dominația otomană, au urmărit totuși să legitimeze pretențiile lor de suverani, dând strălucire și fast Curții domnești, respectând tradițiile Ortodoxiei, care îi putea lega de trecutul țării. Era un mijloc folosit de altfel de principii fanarioți de a asigura continuitatea statală, căutând rădăcini în țară prin promovarea unor alianțe de familie cu boierii localnici. Mavrocordații își făceau chiar un titlu de glorie de a fi coborâtori din vechii voievozi pământeni ai Moldovei, și anume din Alexandru cel Bun sau Ștefan cel Mare.

În răstimpul scurs dintre 1711 și 1821, domnia a fost acordată de Poartă reprezentanților a 11 familii ale protipendadei din Fanar sau greco-române fanariotizate, și anume: Callimachi (Călmașul), Caragea, Ghica, Hangerli, Ipsilanti, Mavrocordat, Mavrogheni, Moruzi, Racoviță, Giani-Ruset și Suțu[2]. În genere, mulți dintre cei înălțați la rangul de stăpânitori ai Principatelor îndepliniseră funcția de mare dragoman al Porții sau al Flotei, dregători intimi *reis-efendi*-ilor (miniștri de Externe), marilor viziri și marilor kapudani (amirali), adevărații conducători ai destinelor Imperiului otoman. Ei erau inițiați în politica externă, aveau contacte cu personalul diplomatic străin de la Constantinopol și cunoșteau, în afara limbilor greacă și turcă, cel puțin italiana și franceza[3].

Între principii fanarioți unii s-au dovedit adevărate personalități, inițiatori și susținători de programe reformatoare desfășurate în epocă. Avem în vedere pe cei doi Mavrocordați, Nicolae, fondator al regimului, om foarte cultivat, și fiul său, Constantin, un adevărat adept al Luminilor, care avea să-și lege numele de desființarea *rumâniei* în Țara Românească și a *vecinie*i în Moldova, deci de abolirea regimului de servitute al țăranilor, transformați — teoretic — în oameni liberi, deși, datorită rânduielilor existente, erau supuși, sub alte forme, boierilor sau înalților clerici, stăpânitori de pământ. Același Constantin Mavrocordat a reformat oștirea, a dat o primă legiferare statutului boierimii, a susținut Biserica, învățământul și justiția. Un alt reprezentant de prestigiu al fanarioților a fost Grigore al II-lea Ghica, protector al învățământului, culturii, ctitor de școli și spitale și apărător al intereselor Principatelor, împotriva abuzurilor tătarilor bugeaglii. În rândul acestora se situează Grigore al III-lea Ghica, apărătorul Bucovinei, Alexandru Ipsilanti,

[1] Constantin Șerban, *Les préliminaires de l'époque phanariote*, în *Symposium L'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 29–39; Andrei Pippidi, *Aux origines du régime phanariote en Valachie et Moldavie*, în RESEE 11, 1973, 2, p. 353–358; *Phanar. Phanariotes. Phanariotisme*, în *Hommes et idées du sud-est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 341–350.

[2] Ion Ionașcu, *Le degré de l'influence des Grecs des Principautés Roumaines dans la vie politique de ces pays*, în *Symposium. L'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 222.

[3] Epaminonda Stamatiades, *Biografiile marilor dragomani greci din Imperiul otoman* (trad. C. Erbiceanu), București, 1897, *passim*.; Basil Sfyroeras, *Οἱ δραγομάνοι τοῦ στόλου* (Dragomanii flotei), Atena, 1965, sub voce.

de asemenea un reformator, bun gospodar și administrator, ca și fiul său Constantin, socotit „ca cel mai însemnat om al Fanarului", care a nutrit chiar gândul întruchipării „Daciei", prin unirea celor două Principate sub coroana sa, dar într-un stat clientelar Imperiului rus. Alți domnitori, ca Alexandru Moruzi, Mihail Suțu, Nicolae Caragea, Scarlat Callimachi, sunt cunoscuți prin încercările lor administrativ-edilitare și judecătorești de renovare a statului. La polul opus rămân domniile — în general nepopulare — ale lui Ștefan Cehan Racoviță, Nicolae Mavrogheni, Constantin Hangerli sau Ioan Caragea, dar și aceștia marcați de identități ce i-au detașat pe unii de alții, dacă ne referim la Mavrogheni sau Caragea.

O particularitate în epocă a constituit-o strămutarea la intervale scurte de timp a principilor fanarioți dintr-o țară într-alta, procedeu care, în plan economic-fiscal mai ales, a avut urmări grele. Această practică a favorizat totuși dezvoltarea unitară a instituțiilor în amândouă statele, ca și procesul lent al unificării lor politice, vreme în care o parte din dregători și slujitori cu familiile lor au trecut împreună cu principii înscăunați atât în Moldova, cât și în Țara Românească.

Din punct de vedere al poziției lor politice, se constată până la 1774 o fidelitate aproape necontestată a domnilor fanarioți față de Poartă. Slăbirea puterii și a autorității Imperiului otoman, minate de contradicțiile interne, de emanciparea pașalelor de la hotare față de puterea centrală, ce au înlesnit lupta de eliberare a popoarelor din Balcani, au condus la apariția „defecțiunilor" în rândul fanarioților, în contextul agravării „Problemei Orientale" și a pierderilor teritoriale continue ale statului otoman în fața adversarilor săi, habsburgici și țariști. Domni ca Grigore al III-lea Alexandru Ghica, Alexandru Mavrocordat „Firaris", Constantin Ipsilanti ș.a. contestă atotputernicia Porții, se ridică împotriva ei, sprijinindu-se pe ruși, chiar dacă unii din ei plătesc cu capul nesupunerea față de Istanbul. În ultimii ani ai perioadei fanariote, se încearcă o „cartelare" a domniilor la trei mari familii, dispuse încă la concesii față de Stambul, anume: Callimachi, Moruzi și Suțu (două ramuri)[1], dar acestei epoci, al cărei apus era evident, avea să-i pună capăt mișcarea revoluționară din 1821.

Schimbările de domni fanarioți, uneori pe scurte durate de timp (ei înșiși fiind preocupați să ocupe unul din scaunele vacante), de cca 37–38 de ori în Țara Românească și Moldova în 110 ani a dat naștere sistemului scoaterii la mezat a tronului, politică bazată pe corupție și venalitate, întreținută de creditorii domnilor și de unii din marii dregători de la Poartă, susținători ai lor. Aceasta a făcut ca domnia să nu fie acordată după merit, ci mai ales după numărul pungilor vărsate la Stambul, schimbarea principilor fanarioți (o domnie avea în medie o durată de trei-patru ani), aducând mari profituri slujbașilor Porții și în același timp provocând creșterea continuă a obligațiilor locuitorilor birnici din Țările Române.

[1] Andrei Oțetea, *Un cartel fanariot pentru exploatarea Țărilor Române*, în *Scrieri istorice alese* (ed. S. Papacostea, Fl. Constantiniu), Cluj-Napoca, 1980, p. 203–212.

În conducerea treburilor statului domnii fanarioți erau înconjurați de o clientelă grecească, dar în viața internă preponderenți ca număr și putere rămâneau tot boierii autohtoni, indiferent de gradul lor de supunere față de principii din fruntea statului muntean sau moldav. Aceștia, cu toate că trebuiau să țină Principatele sub strictă obediență a Porții, au contribuit la emanciparea și reînnoirea instituțiilor, la dezvoltarea târgurilor și orașelor, la încurajarea în plan economic a unei burghezii comerciale, lipsite, însă, de o ideologie proprie și de putere politică.

Regimul fanariot se dezvăluie, așadar, ca un sistem de contraste învederând deopotrivă decădere și emancipare pe multiple planuri, conservatorism politic și despotism luminat, dar și obscurantism sau stăruințe în promovarea învățământului, artei, culturii și tiparului, un timp al infiltrării puternice a alogenilor în viața socio-economică și politică a Principatelor, în care a avut loc însă treptata lor autohtonizare și asimilare. Fenomenul fanariot n-a constituit o discontinuitate în istoria premodernă a Principatelor, evoluția vieții de stat și politice, deși s-a desfășurat într-un nou cadru, și-a păstrat identitatea națională care a rămas *preponderent* românească. Numai slăbiciunea militară a Porții otomane în fața vecinilor ei a îngăduit răsluirea hotarelor Principatelor, între 1711 și 1821, lipsite de posibilitatea de a riposta, dar condamnând smulgerea din trupul țării a Olteniei de către armatele imperiale (din fericire, vremelnică), apoi ocuparea Bucovinei și a Basarabiei, de către Habsburgi și ruși, prin înțelegere cu Poarta. Cabinetele de la Viena și Sankt Petersburg, care se pretindeau apărătoare ale „creștinilor" năpăstuiți de apăsarea Porții, s-au dovedit în fapt interesate să-și extindă stăpânirea peste o bună parte a teritoriului statelor românești.

Radiografia societății sub domniile fanariote. Evoluția categoriilor sociale, conexiunile, interdependențele, dar și contradicțiile și antagonismul dintre ele explică o serie de fenomene din trecutul Țărilor Române în perioada fanariotă, altminteri greu de sesizat sau susceptibile de a fi greșit interpretate.

Boierimea n-a constituit o clasă omogenă; ea apare stratificată în mai multe categorii, pornind de la protipendada conservatoare și tradițională (câteodată chiar retrogradă, dar numărând în rândurile sale și figuri luminate), până la pătura mijlocie reformistă, ce includea dregătorii de treapta a doua sau a treia, și la boiernașii animați de idealuri înaintate, apropiați burgheziei. Elementele alogene au fost în parte și treptat asimilate, iar cinul boierilor greci, deși numeric nu era preponderent, și-a făcut simțită prezența în unele segmente din viața societății românești a timpului[1].

[1] Dan Berindei, Irina Gavrilă, *Analyse de la composition de l'ensemble des familles de grands dignitaires de la Valachie au XVIIIe siècle*, în „Communicaciones al XV Congresso Internacional de la ciencias genealogica y heraldica, Madrid, 19–25 septembrie 1982", I, Madrid, 1983, p. 244–246; Dan Berindei, *Fanariotische Herrscher und Rumänische Bojaren in den Rumänischen Fürstentümern (1711–1821)*, în RRH 23, 1984, 4, p. 313–326; Paul Cernovodeanu, *Mobility and traditionalism: the evolution of the Boyar Class in the Romanian Principalities in the 18th century*, în RESEE 24, 1986, p. 249–257.

Burghezia din Principate în secolul al XVIII-lea se afla de-abia la începuturile ei, remarcându-se mai mult prin activități comerciale, ce generau acumulare de capital. În structurile ei și-au aflat locul negustorii și deținătorii de întreprinderi, cămătarii și alți posesori de capital, care dobândiseră experiență în activități economice, investind surplusul veniturilor și câștigurilor în afacerile productive. Compoziția socială a acestei clase în devenire este extrem de diversă: de la boieri și clerici arendași, practicând negoț, sau figurând în postură de proprietari de manufacturi și prăvălii pentru desfacerea mărfii proprii, până la negustori specializați, în speță toptangii, ce aveau legături cu străinătatea. Ei operau cu trate și polițe, posedau case de comerț cu ramificații externe; la nivelul cel mai de jos sunt întâlniți în număr mare negustori și meseriași mărunți (*mărchitani*), ce desfăceau bunuri cu bucata, de natură agro-alimentară sau vestimentară, în dughenele de pe ulițele târgurilor și orașelor sau marfă de calitate inferioară produsă în ateliere rudimentare, deservind și lumea rurală. În rândurile negustorilor se aflau și destui alogeni (greci, germani, armeni și evrei), organizați în bresle separate. Această categorie socială amorfă și fără trăsături specifice nu putea alcătui un „tiers état" (o stare a treia) în secolul al XVIII-lea, lipsindu-i nu numai coeziunea, dar și „inteligenția", acea pătură de intelectuali liberi profesioniști, capabilă să-i asigure individualitatea prin făurirea unei ideologii proprii[1].

De-abia spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, prin influența Iluminismului pătruns din Transilvania și promovat de Școala Ardeleană, apoi prin receptarea ideilor Revoluției franceze, în Principate se constată o anumită radicalizare a ideologiei politice; apar medici, profesori, ingineri topografi sau agronomi și alte categorii de intelectuali — unii străini, alții asimilați — care, alăturându-se altor categorii, își propun un program de revendicări alături de boierimea și negustorimea liberală, bazat pe aspirațiile de regenerare a nației române, de ridicare a țăranului atât de grav aservit, de renunțare la vestigiile trecutului, de înlăturare a regimului fanariot, demodat și depășit, care își încheiase ciclul de existență istorică, de încadrare a Principatelor în lumea în care burghezia și capitalismul începuseră să se afirme cu tărie[2].

Tot atât de interesant de analizat este rolul și influența clerului — de la înalții ierarhi la umilii preoți de țară — rol jucat pe plan politic, religios și cultural în genere în epoca fanariotă. S-a observat astfel că dacă în Țara Românească se poate constata o anumită afluență a clericilor greci în poziții mai radicale, în schimb în înalta ierarhie din Moldova numărul și rolul lor a fost neglijabil. Dar chiar și dintre mitropoliții și episcopii greci din principatul muntean s-au detașat figuri remarcabile — cum a fost, de pildă, aceea a lui Neofit I Cretanul, colaboratorul cel mai apropiat al lui Constantin vodă Mavrocordat

[1] Constantin C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, 1972, p. 217-228; Paul Cernovodeanu, *Elemente incipiente ale burgheziei în societatea românească sub fanarioți*, în RdI 1987, 5, p. 479–492.

[2] Paul Cernovodeanu, *Le retentissement idéologique de la Révolution Française dans la société roumaine (1789–1804)*, în RRH 28, 1989, 3, p. 227–244; *La Révolution Française et les Roumains. Études à l'occasion du Bicentenaire*, publiées par Al. Zub, Iași, 1989.

— ce s-au apropiat de valorile spirituale ale poporului nostru și au sprijinit îndeosebi cultura în limba națională. Trebuie observată și stăruința depusă de înalți prelați în folosul clerului de rând, cu nivelul de viață redus, pentru îndreptarea carențelor de educație și școlarizare care generau abateri de ordin economic sau chiar civil ori penal. Sunt încercări de renovare spirituală pe calea monahismului „luminat", a combaterii abuzurilor egumenilor mănăstirilor închinate, prin poziția adoptată în opera de păstorire a poporului, potrivit învățăturilor dogmatice și a ritualului Bisericii Răsăritene. Astfel, ecleziaștii au îndeplinit un însemnat rol în apărarea credinței, limbii și a tradițiilor comune românilor, de pe întregul spațiu dintre Carpați, Dunăre și Marea Neagră. Trebuie avute însă în vedere și celelalte confesiuni, care au jucat un rol de seamă în viața alogenilor, conviețuind în mijlocul poporului nostru, în spiritul toleranței religioase de care s-au bucurat aceștia în Principate în veacul al XVIII-lea și mai ales la începutul celui următor[1]. Fiecare comunitate, și anume: catolică, protestantă, armeană sau evreiască, și-au avut proprii conducători spirituali și lăcașurile lor de cult, beneficiari și ale unor imunități din partea domniei.

Problema socială cea mai acută, care a frământat Țările Române în decursul secolului al XVIII-lea a fost aceea a raporturilor dintre țărani și stăpânii de pământ. În această perioadă boierimea a intensificat exploatarea țărănimii dependente de pe moșiile ei și a căutat să aservească păturile moșnenești, spre a obține cantități sporite de cereale pentru piață. Locuitorii satelor trebuiau să facă față și unui regim fiscal istovitor, pentru ca domnii fanarioți să poată împlini cererile mereu sporite ale Porții.

Reformele pe plan economic și social inițiate în Principate de Constantin Mavrocordat — în spiritul Luminismului timpuriu și al experimentului înfăptuit în Oltenia de austrieci — au tins către o nouă reglementare a raporturilor dintre țărani și stăpânii de pământ, în scopul limitării instabilității masei rurale, oprind „fuga" acestora și, deci, evaziunea fiscală. Desființarea „rumâniei", în 1746 și 1749, în ansamblul dispozițiilor fiscale și administrative luate de domnie, a reprezentat un act de justiție realizat sub impactul rezistenței înverșunate a boierimii; de aceea, foștii rumâni, în noua situație de clăcași, poslujnici sau scutelnici, continuau să fie dependenți, printr-o serie de obligații, și de persoana stăpânitorului de moșii[2].

Viciile din sistemul relațiilor agrare ale societății românești a secolului al XVIII-lea, exploatarea fiscală, ca și agravarea regimului dominației otomane întâlnite și după reformele instituite de Alexandru Ipsilanti — au accentuat conflictele sociale pe multiple planuri în rândul țărănimii. Faptul este ilustrat, în afara „fugii" de pe moșii, și printr-o serie de răzmerițe și frământări, culminând cu tulburările înregistrate, mai ales, în anii 1749, 1752, 1761 și 1764.

[1] Gheorghe Speranță, *Dovezi de toleranță religioasă în Țările Române*, în BOR 83, 1965, 7–8, p. 740, 744, 747; Paul Cernovodeanu, *Toleranța religioasă sub fanarioți*, în MSIA, nr. 4, t. 25, 2000, București, 2002, p. 83–102.

[2] Florin Constantiniu, Șerban Papacostea, *Les réformes des premiers Phanariotes en Moldavie et en Valachie: essai d'interprétation*, în „Balkan Studies", Thessaloniki, 13, 1972, 1, p. 89–118.

În această perioadă se accentuează destrămarea societății vechiului regim, fapt vădit și de apariția primelor ateliere manufacturiere în principalele centre urbane din Moldova și Țara Românească, un început de specializare a meșteșugarilor. De asemenea, prin dezvoltarea comerțului intern și extern, negustorii și târgoveții înstăriți încep să-și impună puterea pe plan economic și să vestească zorile noilor rânduiri capitaliste. Dar și acești reprezentanți ai unei burghezii în devenire sufereau — ca și masele țărănești — de pe urma abuzurilor aparatului fiscal și administrativ al regimului fanariot. Sunt stări de lucruri care au generat tulburările și frământările orășenești — luând de multe ori amploare — surprinse la București, Ploiești, Câmpulung-Muscel, Roman, Bârlad, Huși și în alte localități[1].

Cadrul social al epocii și-a avut repercusiunile sale și în planul creației literare și științifice românești din secolul al XVIII-lea, zămislite în condițiile lipsei de libertăți a majorității populației și de luptă acerbă dusă împotriva acelei părți a boierimii și clerului dominate de o ideologie conservatoare. În domeniul istoriografiei, acestea s-au manifestat atât în lucrări care au expus și au apărat punctul de vedere al partidei boierești conservatoare, cât și în scrieri ce i-au făcut opoziție. Și o categorie și cealaltă au apelat la exemple din istoria universală, deși aceasta a încetat de a mai servi drept fundal al istoriei naționale, preocupările individualizându-se mai ales o dată cu intensificarea conflictelor ideologice în perioada imediat următoare izbucnirii Revoluției din Franța și a războaielor revoluționare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Pe plan politic general, dominația otomană asupra Țărilor Române a fost agravată în timpul regimului fanariot prin creșterea fără precedent a exploatării la care erau supuse, datorită profundei crize a Imperiului otoman, în a cărui structură se iviseră germenii descompunerii. Moldova și Țara Românească erau menite a suplini, prin ridicarea haraciului, pierderile tot mai accentuate suferite de vistieria otomană, iar livrările forțate, pe baza sistemului de monopol, trebuiau să asigure, în primul rând, aprovizionarea capitalei imperiului. Sfârșitul secolului al XVIII-lea se caracterizează prin declinul din ce în ce mai pronunțat al puterii otomane, datorită șubrezirii bazelor sale economice, corupției și anarhiei militare. În afara Imperiului habsburgic, care a urmărit o politică de continuă expansiune înspre Balcani, adversara cea mai hotărâtă a Porții s-a dovedit a fi, însă, Rusia, ce căuta să-și satisfacă anumite interese economice și politice în bazinul apusean al Mării Negre. Campaniile duse de aceste două mari puteri împotriva Imperiului otoman au contribuit în mod indirect și la lupta de emancipare a popoarelor din Balcani de sub dominația turcească.

În războaiele austro-ruso-turce și ruso-turce din secolul al XVIII-lea și primele decenii ale celui de-al XIX-lea, oștirile austriace, dar mai ales cele rusești, au dat numeroase bătălii pe teritoriul Principatelor, smulgând Porții otomane, prin biruințele dobândite, o mulțime

[1] C. Șerban, *Aspecte din lupta orășenilor din Țara Românească și Moldova împotriva asupririi feudale în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, în „Studii" 13, 1960, 6, p. 27–45; 14, 1961, 2, p. 623–658.

de concesii. La luptă a participat și o parte din populația Moldovei și Țării Românești, alcătuind primele corpuri de „voluntiri" înrolați în oștirile străine, ce și-au vărsat sângele pentru eliberarea țărilor noastre de sub stăpânirea otomanilor[1]. Lupta, ca și tendințele de emancipare față de suzeranitatea Porții, și-au găsit un larg ecou în istoriografia epocii, reflectând opiniile diverse manifestate în societatea românească în pragul secolului al XIX-lea. Dacă unii membri ai boierimii, legați de cercurile fanariote, se arătau credincioși Porții, pentru a-și menține privilegiile, în schimb numeroși reprezentanți ai aceleiași clase sociale sau din rândurile clerului și ale boiernașilor, târgoveților, meșteșugarilor și din marea masă a țărănimii — militau pentru eliberarea Moldovei și Țării Românești de sub stăpânirea turcească și a domniilor fanariote. Printre oponenții regimului otoman se făceau resimțite pozițiile boierimii privind înfăptuirea unor reforme sociale, mai ales sub impulsul ideilor radicale ale Revoluției franceze o adevărată platformă ideologică din care și-au putut împărtăși opțiunile păturile sociale antrenate în lupta pentru regenerarea Țărilor Române. Mica boierime, clerul și intelectualitatea măruntă, pe de o parte, negustorii și patronii de ateliere manufacturiere, interesați în promovarea relațiilor economice de tip capitalist, pe de alta, trec, din a doua decadă a secolului al XIX-lea, la organizarea unor acțiuni menite să le deschidă accesul spre puterea politică. De aceeași ideologie erau animate și păturile sociale cu poziții asemănătoare din rândurile popoarelor grec și sârb, acum opoziția față de regimul de dominație otomană luând amploare pe plan interbalcanic. Este o vreme în care se definesc opțiunile diferitelor clase și pături sociale față de structura regimului fanariot în țările noastre, de la opoziția nobiliară până la răscoalele populare fățișe, care s-au reflectat din plin în diversele cronici, istorii politice, pamflete și manifeste ce au circulat în această epocă. Traducerile abundente după lucrări din istoria universală, în special de tendință antiotomană sau cu caracter protestatar-revoluționar, difuzate în manuscris, demonstrează acum ponderea preocupărilor din istoriografia românească și latura practică ce începe să le definească[2].

Accentuarea exploatării țărilor noastre, mai cu seamă în a doua decadă a secolului al XIX-lea, a provocat în 1821 izbucnirea mișcării revoluționare de sub conducerea lui Tudor Vladimirescu, care — în condițiile create și de dezlănțuirea acțiunilor Eteriei pentru eliberarea Greciei — a dus la înlăturarea regimului fanariot în Moldova și Țara Românească.

b) Dobrogea

În secolul al XVIII-lea, structura administrativă a Dobrogei, ca provincie de graniță a Imperiului otoman, și-a conservat forma anterioară de *eyalet*, înglobând și raialele de la nordul Dunării (Turnu, Giurgiu, Brăila, Ismail și Chilia); era condusă de un *seraskier*,

[1] Al. Vianu, *Note privitoare la participarea voluntarilor români la războiul ruso-austro-turc (1787–1792)*, în „Analele româno-sovietice", seria Istorie, 10, 1956, 3, p. 97–111.

[2] Andrei Oțetea, *La désagrégation du régime phanariote*, în *L'époque phanariote*, p. 439–445.

cu sediul efectiv la Silistra (Silistri, Ozü, iar românește Dârstor), echivalent în rang cu un vizir cu trei tuiuri, ceea ce dovedea importanța sa deosebită în plan militar[1]. Adeseori seraskierul sau pașa de Silistra își muta, însă, reședința la Babadag, localitate așezată în centrul Dobrogei, mai apropiată de Isaccea, folosită ca vad de trecere a Dunării pentru trupele otomane în campaniile lor îndreptate în acest veac împotriva adversarilor lor, rușii. Babadagul a constituit, de altfel, și un centru operativ al marilor viziri în timpul războaielor din 1736–1739 și 1768–1774 spre supravegherea operațiilor militare purtate pe teritoriul Principatelor și, în special, pe cel al Moldovei; în timpul primului conflict amintit, marele vizir Mehmed pașa Yegen a primit aici, în 1737–1738, pe ambasadorii puterilor maritime Anglia și Olanda, Sir Ewerard Fawkener și Cornelis Calkoen, însărcinați de guvernele lor ca mediatori — fără succes — între otomani și adversarii lor pentru încheierea păcii.

Principalele *kazale* (plase sau districte turcești conduse de *kadii*) de pe teritoriul Dobrogei de la nord până la linia Mangalia — Ostrov au rămas în număr de opt până în secolul al XIX-lea, și anume: Tulcea, Hârșova, Isaccea, Babadag, Karasu (ulterior Medgidia), Mangalia, Silistra și Constanța (Küstenge). Întreg aparatul administrativ-militar al kazalelor provinciei se recruta numai din elementele clasei dominante islamice sau islamizate, turci și tătari, deoarece Dobrogea aparținea sistemului otoman al oastei de provincie. Pentru populația creștin-ortodoxă a eyaletului, alcătuită din români majoritari, bulgari, greci și ruși minoritari, supuși (raiale) autorităților otomane, autoritatea spirituală supremă o deținea un mitropolit cu sediul la Brăila (vechea Mitropolie a Proilaviei), dar cu reședința și la Silistra, precum și un episcop din Cerveni sau Cervenavoda, în apropiere de Rusciuk (Russe).

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ferită de zonele directe de conflict militar, Dobrogea a cunoscut o simțitoare dezvoltare materială, fără a evolua, însă, pe măsura posibilităților, deoarece Dunărea era încă un fluviu închis în perimetrul otoman, iar populația productivă era puțin numeroasă, din pricina obligațiilor militare la care erau supuse elementele musulmane. În ultimele decenii ale veacului, Dobrogea se transformă în teatru de război, având de îndurat operații militare pustiitoare pe teritoriul ei. Acutizarea „Problemei Orientale" sub Ecaterina a II-a, prin ofensiva nestingherită a Rusiei spre Balcani, Strâmtori și Mediterana, duce la izbucnirea dezastruosului război pentru turci din 1768–1774, când pierd Chilia în 1770, iar în urma ofensivei generalilor Weissmann și Miloradovici din 1771 sunt siliți să cedeze, după lupte aprige, așezările întărite de la Tulcea, Isaccea, Măcin și Hârșova. Babadagul a căzut de două ori în mâinile rușilor, o dată în 1771 sub generalul Weissmann, iar a doua oară în 1773, când a fost distrus de trupele generalului Ungern. Localitățile din Dobrogea au fost trecute prin foc și sabie de către învingători. Prin tratatul de la Kuciuk-Kainargi (10/21 iulie 1774), rușii au obținut libertatea navigației pe Dunăre și Marea Neagră pentru flota lor comercială.

[1] Pentru trecutul provinciei în epocă, vezi pe larg Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998.

Următorul conflict austro-ruso-turc din 1787–1791 preface din nou teritoriul Dobrogei în teatru de război; rușii, trecând Dunărea în 1790, au intrat în Tulcea, cucerind Isaccea și alungând pe tătarii ce staționau la Babadag, iar peste un an, la 1791, izbutind să dobândească Măcinul. În urma Păcii de la Iași (29 decembrie 1791/9 ianuarie 1792), prin care Rusia ajunge la Nistru, iar Austria redobândește și ea dreptul de liberă navigație la Dunărea de Jos și Marea Neagră, Dobrogea intră în circuitul comercial internațional, de care beneficiază însă prea puțin din cauza necontenitelor conflicte armate și războaie. Noul război ruso-turc din 1806–1812 aduce cu sine alte multe pagube și suferințe teritoriului dobrogean, devenit din nou câmp de luptă între cei doi adversari. În 1809 trupele ruse, de sub comanda kneazului Prozorovski, au trecut Dunărea, ocupând temporar orașele Babadag, Isaccea și Tulcea; campania a fost reluată în 1810 cu mai multă ardoare de către feldmareșalul kneaz Kamenski, flăcările bătăliilor atingând Hârșova, Turtucaia, Babadag, Razgrad, Rusciuk, Giurgiu, Nicopole și Silistra, a căror cădere — chiar vremelnică — a grăbit sfârșitul ostilităților. Prin Pacea de la București din 16/28 mai 1812, Imperiul rus, corropind Basarabia, ajunge vecinul Dobrogei la nord de Dunăre, anexând și brațul Chilia. La 1817 colosul din nord acaparează și brațul Sulina, pentru ca ulterior să cucerească întreaga Deltă, controlând astfel gurile Dunării până la vărsarea în Marea Neagră și comerțul internațional pe acest fluviu până la războiul Crimeii.

c) Transilvania

O dată cu înfrângerea răscoalei conduse de Francisc al II-lea Rákóczi și încheierea păcii de la Satu Mare (1711), prin care nobilimea, reprezentată de contele Alexandru Károlyi, realiza împăcarea cu Habsburgii, Transilvania și Părțile Vestice sunt tot mai strâns legate de Curtea din Viena. Consolidarea regimului austriac în noile provincii se realizează treptat și în dauna puterii nobiliare, a aristocrației ardelene, care se străduia să mențină și în noile împrejurări vechiul regim constituțional al Transilvaniei, după cum imperiul se angajase prin Diploma Leopoldină din 1691.

Teritoriul intracarpatic continuă să fie organizat în Principat până în 1765, când sub împărăteasa Maria Tereza statutul Transilvaniei este ridicat la acela de Mare Principat. Împăratul conduce provincia în calitate de principe (apoi de mare principe) al Transilvaniei, solicitând tot mai puțin puterea nobiliară și instituțiile din teritoriu. Nobilimea transilvăneană nu mai are deci căderea să-l mai aleagă pe principe și nici măcar pe guvernatorul țării, numit de acum de Viena. Împăratul numește apoi comandantul general al armatei imperiale din Principat, precum și pe tezaurarul acestuia, întotdeauna dintre oamenii fideli Curții imperiale. Dieta țării este cu încetul limitată în funcțiile ei, convocată tot mai rar și din 1762 deloc. Guvernul Transilvaniei însuși devine doar un organ executiv al puterii centrale, care trebuie să îndeplinească măsurile stabilite de Curtea din Viena. Subordonarea instituțiilor țării față de Cancelaria aulică a Transilvaniei, înființată în 1794 cu sediul la Viena, lângă împărat, și a comandantului militar general

al provinciei direct Consiliului de Război al Curții imperiale asigurau conducerea provinciei de către împăratul habsburg[1].

Astfel, politica externă și internă a Transilvaniei, administrația și armata imperială (cea nobiliară fusese desființată), finanțele și legislația (prin generalizarea treptată a celei austriece) sunt toate în mâna împăratului vienez, care le dirijează prin organismele centrale create și așezate în capitala imperiului. Cancelaria aulică și Consiliul de Război — supuse direct împăratului — sunt instrumentele centralizatoare prin care Viena își asigură conducerea în noile provincii.

Curtea din Viena intervine și în peisajul confesional al Principatului. Dacă la început ea afișează un atrăgător spirit de toleranță religioasă, treptat se observă eforturile ei de a întări catolicismul în noile teritorii peste care s-a instăpânit. Unirea unei părți a românilor ortodocși din Transilvania cu Biserica Romei și crearea instituției Bisericii Unite a românilor (greco-catolică) se încadrează în această politică a imperiului. În timpul acestor convulsii confesionale se conturează însă, prin viziunea înaintată a episcopului de Alba Iulia și Făgăraș, Inochentie Micu, cel dintâi program politic-național al românilor din Transilvania.

Participarea Austriei la războaie duse pe mai multe fronturi, dar în principal în regiunile din sud-estul Europei, a impus organizarea militară deosebită a provinciilor de frontieră, între care Transilvania și Banatul. Întărirea fortificațiilor existente în momentul cuceririi și ridicarea altora noi (Alba Iulia, Cluj, Timișoara etc.) și dispunerea de regimente imperiale în interior fac parte din programul clar al Curții din Viena de a se consolida în teritoriu. Pe fâșia de graniță sunt înființate regimente speciale, grănicerești, prin recurgerea la înarmarea și instruirea populației din cuprinsul ei. Din Banat și până în Bucovina, urmând zona subcarpatică de interior, două regimente românești de infanterie și unul de dragoni, trei regimente secuiești de infanterie și unul de cavalerie, împreună cu regimentul româno-iliric din Banat asigură după 1762–1764 paza frontierei din aceste părți ale imperiului.

Pentru a atinge mult dorita unitate a imperiului și a-i exploata din plin bogățiile, Curtea din Viena întreprinde o serie de reforme în administrație și finanțe, în structurile și viața economică, în domeniile culturii și învățământului. O primă etapă este cea a reformismului terezian (1740–1780), marcat în ultima lui perioadă de intervenția regentului Iosif al II-lea, fiul împărătesei. Deceniul iozefin (1780–1790) este unul de continuare a reformelor în imperiu, când se încearcă impunerea limbii germane în administrație și înlăturarea autonomiilor locale în care nobilimea se opunea tranșant măsurilor Curții. În 1784 Iosif al II-lea decide o nouă împărțire administrativ-teritorială a Marelui Principat al Transilvaniei, prin care sunt desființate autonomiile nobiliare maghiare, ale sașilor și secuilor[2].

[1] Vezi pe larg Rolf Kutschera, *Landtag und Gubernium in Siebenbürgen. 1688–1867*, Köln-Viena, 1985.
[2] Avram Andea, *Iluminism și modernizare în societatea românească*, Cluj-Napoca, 1996.

Pe fondul acestui conflict dintre nobilime și Curte s-a desfășurat răscoala lui Horea (1784–1785), cea mai mare ridicare țărănească din imperiu din acel secol. Problematica țărănească și românească din Transilvania era acum pusă în evidență pe cale violentă, revoluționară, iar larga difuziune a ecourilor ei în străinătate, în Europa și peste Atlantic, o puneau în lumină universală. Urmarea directă a răscoalei e patenta imperială din august 1785 de desființare a iobăgiei (legării de glie) în Transilvania și Ungaria[1].

Moartea împăratului Iosif al II-lea (1790) a oprit cursul reformelor în imperiu, nobilimea deschizându-și lupta pentru restituirea vechilor ei privilegii. Dieta Transilvaniei din anii 1790–1791, edificatoare prin componența ei socială (85% nobili) și națională (din 447 de reprezentanți doar episcopul de Blaj, Ioan Bob, e român, dar prezent ca regalist), este preocupată să-și recâștige pozițiile deținute înainte de epoca reformelor, a celor iozefine îndeosebi. Noul împărat, Leopold al II-lea, pentru a depăși momentul critic, acceptă multe din pretențiile nobilimii, segmentul liberal al acesteia aderând la ideile social-politice noi difuzate cu deosebire din Franța revoluționară.

O nouă fază se înregistrează acum în lupta politico-națională a românilor transilvăneni prin acel act reprezentativ denumit *Supplex Libellus Valachorum*, înaintat împăratului din Viena, dar trimis de acesta dietei reacționare din Cluj. El rămâne cel mai important act al românilor transilvăneni din secolul al XVIII-lea, în cuprinsul căruia, printr-o argumentație temeinic fundamentată, se cereau drepturi pe seama națiunii române din Principat[2].

Reacțiunea internă continuă și sub urmașul lui Leopold al II-lea, fiul său, împăratul Francisc al II-lea (1792–1835, după 1804 ca Francisc I), care o mută spre nivelul central. Acesta este confruntat de seria războaielor antinapoleoniene, Austria — proclamată imperiu anterior desființării celui de națiune germană, la 1806 — aliindu-se cu celelalte monarhii europene împotriva Franței revoluționare. În context, efective ale regimentelor de graniță din Banat și Transilvania participă la bătăliile pe care Imperiul habsburgic le duce cu armatele lui Napoleon Bonaparte. Războiul imperiului cu Franța (dus între 1792 și 1815) a avut și alte consecințe asupra Transilvaniei și Părților Vestice, în primul rând de natură economică și socială[3]. După Congresul de la Viena (1814–1815), care a sărbătorit Europa restaurată, Curtea imperială se poate ocupa iarăși de stările de lucruri din interior și evalua raporturile sociale existente. Conscripția czirakiană din 1820 încerca să reglementeze raporturile dintre nobilime și țărănime, însă ele, datorită tergiversărilor la care recurge sistematic nobilimea, refractară oricăror măsuri în acest sens, vor rămâne în general în aceleași cadre până la revoluția de la 1848.

*

După cucerirea Principatului Transilvaniei de către Imperiul habsburgic, Părțile Vestice și teritoriile care făcuseră parte din pașalâcul Orăzii sau al Timișoarei (Aradul, Zărandul)

[1] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*[2], I–II, București, 1984, *passim*.
[2] Idem, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, București, 1984.
[3] Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania. 1780–1848*, București, 1986.

sunt alipite Ungariei, împăratul habsburg stăpânindu-le în calitate de rege al Ungariei. Organizate în comitate, aceste teritorii sunt subordonate Consiliului locumtenențial de la Buda, înființat în 1724, în fruntea căruia este pus Palatinul. La rândul său acesta era subordonat Cancelariei aulice ungare cu sediul la Viena (creată încă în 1693), care depindea direct de împărat.

Acestui Consiliu locumtenențial de la Buda îi vor fi subordonate după 1778–1889 și cele trei comitate organizate pe teritoriul Banatului, înglobat atunci la Ungaria.

Măsurile reformiste preconizate de Curtea din Viena întâmpină și aici rezistența nobilimii maghiare, retrasă în comitate — excepție făcând cele bănățene, unde ea lipsea.

d) Banatul

După Pacea de la Karlowitz (1699), Imperiul habsburgic și-a oprit pentru un timp acțiunile antiotomane, fiind în principal ocupat de Războiul pentru Succesiunea la tronul Spaniei (1701–1714) și de înfrângerea răscoalei lui Francisc II Rákóczi (1703–1711). Victoriile Curții din Viena asupra răsculaților din Ungaria și Transilvania era pecetluită prin Pacea de la Satu Mare (1711), iar asupra Franței și Spaniei prin Pacea de la Rastadt (1714). Revenit după această ultimă dată pe frontul antiotoman, Imperiul habsburgic folosește ca pretext războiul turco-venețian declanșat în 1715 — în care context Poarta a recucerit Moreea — pentru a redeschide ostilitățile.

Războiul austro-turc desfășurat între 1716 și 1718 i-a adus Austriei alte victorii pe câmpurile de luptă, în urma cărora s-a putut instăpâni asupra unor noi provincii. Eroul acestui război e din nou Prințul Eugeniu de Savoia, care a înfrânt efectivul armat al marelui vizir în regiunea Savei, la Petrovaradin (1716), și a cucerit cetatea Belgradului în anul următor, 1717. Obosite și risipite, resturile oștilor turcești se retrag spre Balcani, Poarta otomană fiind obligată să semneze Pacea de la Passarowitz, prin care i se smulg noi teritorii.

Pacea de la Passarowitz, mediată de Anglia și Olanda, atribuie Austriei nordul Serbiei cu Belgradul, Banatul Timișoarei și Oltenia, aceasta desprinsă din trupul Țării Românești. Curtea din Viena ceruse mai mult, anume și munții Moldovei cu mănăstirile în care se instalară efectivele ei între timp, dar arbitrii păcii nu-i acordă decât ceea ce a ocupat în zona Dunării, noua graniță austro-turcă fiind stabilită pe linia de contact existentă atunci între efectivele militare ale celor două tabere.

Odată intrat sub stăpânire habsburgică, Banatul primește o organizare aparte. Teritoriul cuprins între Mureș, Tisa, Dunăre și munții din est ai Banatului, datorită situării lui la marginea zonei de conflict militar, este introdus mai întâi sub administrație militară austriacă. Șase guvernatori, începând cu Cl. Fl. Mercy (1718–1734) și terminând cu Fr. L. Engelshofen (1740–1751) asigură timp de trei decenii dominația Habsburgilor asupra provinciei, supravegherea mișcărilor Porții otomane și participarea de efective austriece la războiul antiotoman din 1735–1739.

Întrucât după Pacea de la Belgrad (septembrie 1739) Austria trebuie să restituie Imperiului otoman provinciile de la sud de Sava și Dunăre, precum și Oltenia — dar nu și Banatul, acesta rămânând de acum în componența imperiului — Curtea din Viena introduce în provincie administrația civilă în 1751. Același Fr. L. Engelshofen devine primul ei „președinte" (1751–1753). Aceasta până în 1778, când Banatul era înglobat la Ungaria[1].

Provincia ca atare a fost organizată ca domeniu al Coroanei, un domeniu erarial (fiscal), unde statul (Coroana imperială) era singurul stăpân. În context, Iosif al II-lea vizitează provincia în trei rânduri: la 1768, 1770 și 1773, pentru a se informa asupra stărilor de lucruri existente în cuprinsul ei și aplana unele conflicte.

Obligațiile locuitorilor Banatului erau exclusiv cele față de stat, fiind relativ reduse. Curtea din Viena a impus însă unele dări noi, obligația de a presta lucrări publice și contribuții pentru întreținerea armatei imperiale. Statul a putut efectua lucrări de asanare și canalizare a teritoriului, de sistematizare a așezărilor, cu deosebire a celor întemeiate prin colonizări și de îmbunătățire și raționalizare a agriculturii. A putut experimenta culturi și tehnici agricole noi. Rezultatul a fost creșterea puterii economice a provinciei și în consecință ridicarea ei socială și culturală.

Încorporarea Banatului la Ungaria în 1778 și împărțirea lui în trei comitate (Caraș, Timiș și Torontal) în 1779 îndrumă provincia pe altă cale de evoluție în perioada următoare.

---

[1] Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial. 1716–1778*, Timișoara, 1997.

Capitolul II

POTENȚIALUL UMAN AL ȚĂRILOR ROMÂNE (1711–1820)

1. Evoluția demografică a Țării Românești și Moldovei

Situația demografică din Țările Române în secolul al XVIII-lea prezintă aspecte cu totul inedite față de perioadele anterioare, ca și în comparație cu secolul următor.

Veacul al XVIII-lea a fost marcat de puternice convulsii sociale, economice și politice care au avut efecte, în cea mai mare parte negative, asupra evoluției populației. Dacă în secolul al XVII-lea s-a observat o prosperitate economică însoțită de creșterea populației, mai ales în vremea domniilor lui Matei Basarab și Vasile Lupu, situația se schimbă la sfârșitul secolului și mai ales la începutul celui de-al XVIII-lea. Pentru Țările Române se deschide o perioadă de grele suferințe. Disputate de vecini puternici: Imperiul otoman, Imperiul austriac și Rusia țaristă, ele au fost transformate în teatre de nesfârșite lupte, însoțite de ocupații militare prelungite și de calamități naturale (secetă, invazii de lăcuste, inundații, foamete, epidemii).

Regimul turco-fanariot instaurat după 1711 în Moldova și în Țara Românească (1716), a agravat și mai mult situația populației. Domnii sunt schimbați foarte des de Poartă, fiscalitatea se accentuează, abuzurile dregătorilor și ale slujbașilor se amplifică, obligațiile materiale ale Moldovei și Țării Românești față de Stambul sporesc în proporții fără precedent. Sub povara impozitelor și a spolierii de către organele administrative, țărănimea și, în general, masa impozabilă a locuitorilor a fost silită să se ascundă, să găsească mijloace de a scăpa de urgia lor.

Teritoriul țării a fost ciuntit de provincii întregi, în 1718 Oltenia este anexată de Austria și retrocedată Țării Românești abia peste două decenii (1739); în 1775 este răpită Bucovina cu nordul Moldovei de Austria, iar în 1812 Basarabia, teritoriu al Moldovei dintre Prut și Nistru — de către Rusia.

Locuitorii au dispus de prea puțin răgaz să se refacă între numeroasele războaie: 1711, 1716–1718, 1735–1739, 1768–1774, 1787–1792, 1806–1812, când trupele străine — turcești, austriece, rusești — care se confruntau cel mai adesea pe pământul lor, luau și prădau tot ce găseau în cale.

Pe lângă aceasta trebuie avute în vedere cererile apăsătoare ale sultanilor și interesele domnilor fanarioți și ale clientelei lor de a scoate cât mai multe venituri în perioadele scurte de domnie. Astfel, obligațiile s-au înmulțit, devenind din ce în ce mai înrobitoare,

iar lipsa unei stabilități în perceperea lor, fapt la care contribuiau în mare măsură solicitările neașteptate ale Porții, a produs mari perturbări în sistemul fiscal, cu consecințe dezastruoase pentru contribuabili.

În aceste condiții, firește, nu era de așteptat o sporire importantă a populației din Principatele Române.

Locuitorii țării se îndeletniceau cu creșterea vitelor, iar agricultură propriu-zisă făceau numai atât cât era necesar. Animalele erau ușor de salvat, ele puteau fi ascunse la munte și în păduri, ca să nu fie luate în evidența organelor fiscale sau rechiziționate.

Lipsa de stabilitate, războaiele, obligațiile fiscale împovărătoare, abuzurile de tot felul au determinat locuitorii, mai ales masa impozabilă, la continui peregrinări pentru a se putea adăposti, fapt ce este subliniat de surse narative și numeroase documente ale vremii. În vremea lui Nicolae Mavrocordat, cronicile muntene menționau că „țăranii...umblă strămutându-se dintr-un sat într-altul"[1].

Mobilitatea populației, îndeosebi a celei rurale făcea aproape imposibilă o evidență exactă a ei. Inexistența unor recensăminte generale sau a unor înregistrări riguroase a nașterilor, căsătoriilor și deceselor anulau posibilitatea de a cunoaște numărul exact al locuitorilor.

Aproape toate izvoarele statistice din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea privind populația au un caracter fiscal și, ca atare, trebuie utilizate cu multă rezervă, căci toate clasele și categoriile sociale erau interesate să ascundă numărul real al contribuabililor și potențialul demografic al țărilor.

Cifrele consemnate de călătorii străini sunt contradictorii, adesea exagerate, iar cele inserate în statisticile fiscale păcătuiesc mai ales prin lipsuri: categorii întregi de oameni neînregistrați, fie că nu erau impozabile, sau că plăteau dările deosebit de masa contribuabililor, fie că erau fugiți, ascunși etc. În primele decenii ale secolului al XVIII-lea, după datele ce le avem, ar părea că are loc o scădere a populației, explicabilă prin ocupațiile militare, invazii, jafuri, calamități naturale și, mai ales bejenirii în proporții mari a țăranilor. Însă, ceea ce a scăzut aproape dramatic a fost numărul de contribuabili și nu acel al întregului efectiv demografic.

Indicăm mai jos câteva cifre aproximative — numai orientative — la care s-au oprit specialiștii, privind evoluția populației celor două țări românești extracarpatice pe parcursul secolului al XVIII-lea.

	Țara Românească	Moldova	
1701–1710	1 000 000 suflete	1739	400 000 suflete
1739	735 000 suflete	1774	568 000 suflete
1745 (fără Bucovina)	800 000 suflete	1803	700 625 suflete
1791 (fără Bucovina)	1 500 000 suflete	1810	814 884 suflete

[1] R. Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. C. Grecescu, București, 1963, p. 301.

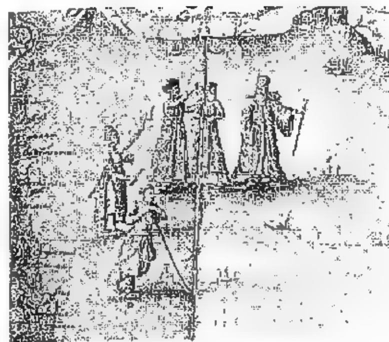

Fig. 2 Detaliu din Harta Olteniei a lui Friederich Schwanz (1723).

Trebuie avut în vedere că evidențele din veacul al XIX-lea au înregistrat datele cu mai puține omisiuni. Luând în considerație toate lipsurile indicate mai sus, privind valoarea investigației statistice, putem aprecia totuși că în deceniul patru al secolului al XVIII-lea cele două țări române puteau avea 1 000 000–1 200 000 locuitori, la sfârșitul lui efectivul demografic se ridica la peste 2 000 000, iar în anii următori Revoluției lui Tudor Vladimirescu la peste 3 000 000 de locuitori.

Deși au fost momente de criză, ca de exemplu în 1710–1739, când se poate observa o scădere a populației, în general, efectivul demografic existent în deceniul patru al secolului nu numai că s-a menținut în anii care au urmat, ci a și crescut, foarte lent, însă continuu, reușind să se dubleze. Acest fapt a avut loc în mod deosebit la sfârșitul veacului al XVIII-lea, când ritmul de creștere s-a accentuat în mod deosebit la sfârșitul veacului al XVIII-lea, mai ales după încheierea războiului din 1768–1774 și în primele decade ale secolului următor. Pentru ambele țări române o perioadă cu oscilații uneori negative, este înregistrată în deceniile trei-șapte ale celui de-al XVIII-lea veac, când se vorbește chiar de o „depopulare" a lor. Străinilor care vizitau aceste locuri li se părea, față de rodnicia pământului și întinderea terenurilor necultivate, că țara era puțin populată. Generalul Bauer afirma că la introducerea peceților — în evidența fiscală — din Țara Românească se aflau 147 000 contribuabili, din care în 1745 rămăseseră 70 000, iar la sfârșitul domniei lui Constantin Mavrocordat numai 35 000, restul de trei pătrimi părăsiseră satele unde fuseseră înscriși[1]. Este deci vorba doar de o micșorare a masei impozabile. În fața dărilor enorme, a abuzurilor comise de aparatul administrativ, țărănimea a răspuns prin fugă. Documentele menționează numeroși fugari din sate, case pustiite și chiar așezări întregi „sparte". Cea mai mare parte a contribuabililor fugiți nu au părăsit țara, ci s-au adăpostit prin alte părți, unde puteau fi feriți de oamenii domniei. În Moldova, cronicarul Ion Neculce, referindu-se la domnia lui Grigore II Ghica (1739–1741), afirma că „bieț(ii) oamen(i)" nu aveau unde să se ducă, „numai în codrii"[2], iar cronicarul Ion Canta scria ceva mai târziu că „mulți oameni de frică și de sărăcie fuge prin munți și prin codri"[3].

[1] *Călători străini*, 10/1, p. 162.
[2] Ion Neculce, *Letopisețul*, ed. G. Ștrempel, București, 1982, p. 759.
[3] Ioan Canta, *Letopisețul Moldovei*, ed. A. Ilieș, I. Zmeu, București, 1987, p. 160.

În Oltenia, sub regimul fiscal şi administrativ austriac de la 1718–1739, au fugit din judeţul Romanaţi circa 2 300 de familii, iar din Vâlcea 1 500. Boierii olteni se temeau ca, în condiţiile date, „să nu pierim cu totul şi să ne stingem"[1].

Fuga era atât de frecventă, încât contemporanii ajunseseră să o socotească drept o caracteristică, „un obicei" al ţăranului. Un raport moldovean din 1742 relatează că mulţi dintre aceştia „nu sintu eşiţ din ţar(ă), ce îmblă din sat în sat ş(i) den ţinut în ţinut, mistuindu-s(ă) [dispărând] după obiceiul lor"[2]. În 1748, banul Craiovei dădea poruncă să fie aduşi sătenii mănăstirii Strehaia, care „şăd răsipiţi prin păduri, unii într-o parte, alţii într-alta"[3].

Unii dintre fugari treceau şi graniţa, fie din Valahia în Moldova şi invers, fie în Transilvania sau în sudul Dunării. Cei care ajungeau dintr-o ţară românească în alta găseau o a doua patrie prin limbă şi moravuri asemănătoare. Mulţi se reîntorceau acasă atunci când socoteau că erau condiţii favorabile sau li se promiteau scutiri fiscale. Evident, în aceste împrejurări nu era vorba de o reducere a populaţiei pe ansamblul ei, ci de o continuă fluctuaţie a contribuabililor, de la an la an, ceea ce producea mari dificultăţi administraţiei şi vistieriei şi, în general, economiei româneşti. De aceea, domnii au încercat prin promisiuni sau ameninţări să-i determine pe ţărani să revină în satele lor străduindu-se să asigure în acelaşi timp şi o modalitate de uşurare a perceperii dărilor. Între acestea menţionăm măsurile fiscale ale lui Nicolae Mavrocordat şi mai ales ale lui Constantin Mavrocordat. Dar acestea deveneau inoperante în condiţiile cererilor mari şi neaşteptate ale Imperiului otoman, în timpul confruntărilor cu celelalte puteri şi a deselor schimbări ale domnilor.

La mijlocul secolului, înşişi sultanii încep să fie îngrijoraţi de reducerea numărului contribuabililor români. Deplasarea permanentă a acestora ajunsese să prejudicieze nu numai interesele fiscale ale domniei, dar şi pe cele ale Porţii. Eliberarea de şerbie a rumânilor sau vecinilor de către Constantin Mavrocordat avea în vedere şi atragerea şi aşezarea acestora în ţară, din moment ce într-un hatişerif al sultanului se poruncea „că iaste pohta şi porunca să se adune cei înstrăinaţi"[4]. Poarta, în loc să micşoreze pretenţiile şi să impună domnilor fanarioţi o reducere a impozitelor care ar fi dus la statornicirea populaţiei contribuabile, acuza pe boierii ţării că ascundeau pe ţăranii fugari. Într-o poruncă pentru domnul Moldovei, Matei Ghica (1753–1756), se insista nu numai asupra faptului că ţăranii „fug de la casele lor şi se risipesc, dar se şi adăpostesc în satele boierilor, iar aceştia îi ascund şi îi apără ca să nu plătească dările împărăteşti. Astfel ei îşi umplu satele cu raiale ca să tragă foloase de pe urma lor"[5].

[1] C. Giurescu, *Material*, 2, *1726–1732*, ed. C.C. Giurescu, Bucureşti, 1944, p. 448, nr. 170; p. 463, doc. 186.
[2] N. Iorga, *Studii şi documente*, 6, p. 389.
[3] *Documente sec. XVIII*, I, *Ţara Românească*, p. 481.
[4] *Ibidem*, p. 453–454.
[5] *Cronica Ghiculeştilor*, ed. N. Camariano şi A. Camariano-Cioran, p. 689.

Cercetarea făcută în 1756 de domnul Moldovei, Constantin Racoviţă, ca să afle din ce pricină „sunt prin multe locuri lipsă de oameni" în unele silişti „nici au apucat cineva să locuească" şi unde „nici stăpânii moşiei cine este nu se ştie", a condus la constatarea că „s-au întâmplat de multe ori vremi turburate şi prăzi la ţara aceasta de-au pustiit locurile". Acelaşi document arăta că domnul a cercetat şi situaţia din „părţile străine cu care se megieşeşte Moldova", aflând adevărul, că în toate aceste teritorii „se află şi moldoveni foarte mulţi", desigur fugari[1].

În 1766, Scarlat Ghica în Ţara Românească făcea promisiuni de a apăra pe cei ce se întorceau la locurile lor, dar în acelaşi timp ameninţa cu firmanul sultanului pe cei ce trecuseră în sudul Dunării.

Generalul Bauer credea în deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea că „ar trebui un lung şir de ani pentru a reda Ţării Româneşti strălucirea ei de odinioară; pentru a reînvia atâtea oraşe, altădată populate şi înfloritoare şi pentru a reface atâtea sate, odinioară bogate şi atâtea locuinţe pustii"[2].

Era perioada când mulţi locuitori din Muntenia şi Oltenia au trecut în sudul Dunării constituind sate româneşti pe malurile sârbeşti şi bulgăreşti, iar din Moldova au trecut Nistrul în gubernia Chersonului, în regiunile respective aflându-se şi astăzi o numeroasă populaţie românească.

Mobilitatea a fost, desigur, mai mare în perioadele de război şi ocupaţii militare, când oamenii îşi părăseau casele adăpostindu-se pe unde puteau. Mărturii numeroase ni s-au păstrat din vremea conflictului ruso-turc dintre anii 1768 şi 1774. Numai în ţinutul Cârligătura, din Moldova, din 1 925 case înregistrate de statistică 35 erau pustii, locuitorii din ţinuturile Covurlui şi Tecuci fiind „mutaţi" cu dările în sate din alte ţinuturi[3]. În satul Cornu din ţinutul Covurlui rămăsese un singur birnic, restul erau „fugiţi în Petroasa în olatul Isaccii"[4].

Fluctuaţia locuitorilor nu a scăzut decât masa impozabililor, iar după ce anii de război sau de criză treceau oamenii se înapoiau de obicei la casele lor, iar sătenii care emigrau peste hotare erau repede înlocuiţi de alţii, care se înapoiau şi intrau în ţară din teritoriile învecinate.

Fireşte, *densitatea populaţiei ţărilor române* era redusă, dar nu cu mult sub nivelul celei existente în epocă în unele din statele vecine. Repartiţia geografică a locuitorilor nu era, de altfel, uniformă. În zona subcarpatică exista o mai mare densitate, în timp ce câmpia era mai slab populată, cu multe sate devastate în cursul războaielor şi a oştilor străine. De pildă, Oltenia cunoştea o densitate mai mare decât Muntenia, care avea un întins spaţiu de câmpie la sud-est. La fel, mai puţin locuită era partea de sud şi de răsărit

[1] D.C. Sturdza-Scheianu, *Acte şi legiuiri privitoare la chestia ţărănească*, se. I, 1, Bucureşti, 1907, p. 23.
[2] *Călători străini*, 10/1, p. 150.
[3] *Moldova. Recensămintele 1772–1773 şi 1774*, 7/1, p. 484–485.
[4] *Ibidem*, p. 107.

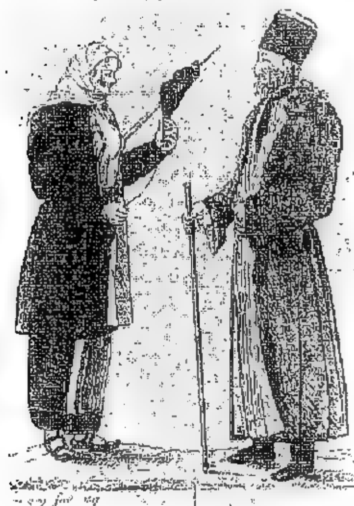

Fig. 3. Țărani din Moldova (sec. XVIII).

a Moldovei, unde la 1774 s-a calculat o densitate de 7,7 la km² față de teritoriul populat, în care se aflau zece locuitori pe km², distribuția pe zone geografice fiind: pe teritoriul dintre munții Carpați și râul Siret de 16, pe spațiul cuprins între râurile Prut și Siret de 10 și pe întinderea dintre Nistru și Prut de 7 locuitori la km². În 1774–1803 densitatea Moldovei a crescut la 11,8, iar a teritoriului populat la 14,34, păstrându-se același raport în cele trei zone menționate, cu tot sporul ceva mai ridicat dintre Siret și Nistru (între munții Carpați și râul Prut densitatea sporind cu 120%, între Prut și Siret cu 150%, iar între Nistru și Prut cu 189%).

Contrastele în răspândirea populației s-au datorat mai ales vitregiei timpurilor. Depresiunile subcarpatice și intramontane, ca și ținuturile deluroase împădurite, mai ferite au fost și cele mai populate. De asemenea, valul de imigrații cel mai important a venit din teritoriile subjugate de Austria. Pe măsură ce numărul locuitorilor se mărea, zonele mai joase de câmpie și cele de sud-est se bucurau de un spor mai mare de oameni.

Corespunzător evoluției locuitorilor a evoluat și *numărul satelor*. Datele privind numărul acestora sunt însă și mai puțin sigure. Organele administrative care le înregistrau nu aveau instrucțiuni precise în această privință. De multe ori erau trecute în rândul satelor așezările temporare: câșlele, odăile, căsăriile, alteori două ori trei sate, chiar și mai mari, dacă aparțineau aceluiași proprietar erau înregistrate drept unul.

Pentru a ilustra situația de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea indicăm totuși câteva cifre. În Țara Românească, după hărțile întocmite în 1790–1791, existau 2 954 așezări rurale. Numeroase sate erau însă pustii și distruse în urma războiului din 1787–1791, mii de oameni din sudul și estul țării trebuind să se evacueze, ca, de altfel, și din orașele: Giurgiu, Buzău, Râmnic, Focșani. Cu toate aceste distrugeri, majoritatea satelor s-au refăcut și numărul lor a sporit în anii următori.

În Moldova, în 1772, s-au numărat 2 036 așezări rurale, iar la mijlocul secolului următor, pe un teritoriu redus aproape la jumătate, se aflau 2 302 sate. Numai în spațiul dintre Prut și Carpați numărul așezărilor a evoluat în primele trei decenii ale secolului al XIX-lea astfel:

Anii	Nr. sate	Nr. orașe și târguri	Total așezări
1803	1 430	25	1 455
1826	1 647	35	1 682

Deși avem rezerve asupra exactității acestor cifre, ele vădesc o creștere continuă a satelor. Un exemplu la un teritoriu mai restrâns, ale cărui hotare administrative nu s-au modificat, poate ilustra și mai bine situația. În ocolul Vrancei, din ținutul Putna, alcătuit din așezări libere răzășești, cu o veche tradiție locală, numărul satelor în 1774–1820 a sporit astfel: 1774 — 14 sate; 1803 — 15 sate; 1820 — 20 sate.

Ne putem închipui în ce ritm s-au înmulțit așezările pe moșiile întinse și mai puțin locuite ale boierilor și mănăstirilor.

Multe așezări care au apărut la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea adăugau la numele lor atributul: „de Jos", „de Sus", „de Mijloc", „Joseni", „Suseni", „din Vale", „din Deal". Unele așezări precum Osebiții, Esiții, Atârnații, Ungurenii, Munteni, Olteni, Cordunenii, Ruși, Sârbi, Sârbești etc. evidențiază prin denumirea lor proveniența locuitorilor acestora.

În Țările Române, ca și în cele vecine, predominau satele mici, cu case în cea mai mare parte unifamiliale. La aceasta contribuia și modul în care se practica agricultura, folosirea moinei sălbatice, prin desțelenirea și exploatarea ogorului până la epuizarea fertilității, precum și lăsarea lui în pârloagă, ca și dezvoltarea mai ales a creșterii vitelor. Și din acest punct de vedere se observă unele schimbări de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Câșlele sau târlele și odăile, așezări păstorești, locuite cele mai adesea temporar, de câteva familii, cu două-trei case, au devenit în prima jumătate a secolului următor așezări statornice, permanente. Acesta era rezultatul firesc al îndesirii populației, al înaintării culturilor cerealiere prin substituirea pășunilor. S-au dezvoltat sate noi nu numai în locul așezărilor temporare, păstorești, dar și în jurul hanurilor sau al ratoșelor și al caselor de poștă. În zonele mai joase ale Munteniei și Moldovei coborârea așezărilor rurale a continuat în proporții însemnate în tot secolul al XIX-lea. Formarea de noi sate a urmat, în general, modelul străvechi al alcătuirilor rurale sub formă de „roire", de plecare, în special a tinerilor însurăței, dintr-un sat „matcă" sau „stup" și întemeierea de noi așezări în apropiere, care continuă să păstreze legătura cu vechiul sat. La acestea s-au adăugat „sloboziile" alcătuite prin colonizare. S-ar putea spune că în majoritatea cazurilor cele constituite prin roire erau rezultatul sporului natural al populației care determina, mai ales, familiile tinere să părăsească, să „iasă", să „se osebească" din satul de baștină și să-și întemeieze noi așezări, de obicei pe firul unei ape, „la vale", „în jos", „în sus" de vatra strămoșească.

Sloboziile au avut un rol însemnat în menținerea și creșterea efectivului demografic din cele două țări românești. Ele au fost create de proprietari cu sprijinul domniei pentru atragerea locuitorilor și statornicirea lor în așezări cărora li s-au acordat privilegii fiscale,

mulți veniți de peste hotare. Fuga țăranilor era provocată de povara fiscală, celelalte condiții de existență, îndeosebi obligațiile în muncă față de proprietari, erau mai ușoare decât în țările din jur. De aceea, prin acordarea de garanții împotriva fiscalității locuitorii din statele vecine erau atrași în noile așezări. În momentul în care visteria încerca să-i supună și pe locuitorii sloboziilor la regimul comun al birnicilor satelor, ele se depopulau și sfârșeau prin a se sparge chiar.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sloboziile se înmulțesc și capătă mai multă stabilitate, contribuind la extinderea culturilor agricole și la repopularea unora din moșiile țării, mai ales cu țăranii români veniți din teritoriile învecinate și din fugarii reîntorși. Astfel, se consemnează în documente că cei fugiți din județul Romanați în sudul Dunării s-au înapoiat după trei luni și sub cuvânt că erau străini „au intrat în sloboziile străinilor și s-au făcut străini"[1].

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea erau menționate slobozii aproape în toate județele și ținuturile țării, atât pe moșiile boierești și mănăstirești, cât și pe cele răzășești. În catagrafia din 1774 erau nominalizate peste 10 slobozii numai în ținuturile Bacău, Soroca, Botoșani, Covurlui, Tecuci și Cernăuți. La 1803 numărul lor a sporit (în ținutul Iași erau 6, în Putna și Tecuci câte 5, în Suceava și Orhei câte 3 și câte una în ținuturile Covurlui, Greceni, Soroca, Herța și Botoșani)[2]. În 1816 erau consemnate în Moldova 24 slobozii: câte 6 în ținuturile Covurlui și Putna, 5 în Tecuci, 2 în Tutova și câte una în ținuturile Herța, Iași, Neamț, Bacău, Botoșani[3].

Numărul acestor slobozii era desigur fluctuant, unele dispăreau, fie că locuitorii plecau nemulțumiți de condițiile care li se ofereau, fie că, după mai mulți ani de existență, își pierdeau calitatea de slobozii; în același timp altele apăreau pe măsura ce noi imigranți se îndreptau spre Țările Române. Astfel, în Moldova la începutul secolului al XIX-lea numeroase sate de colonizare iau ființă în nordul țării ca urmare a pătrunderii unor valuri importante de români bucovineni[4].

În Țara Românească, în 1818, domnul Ioan Caragea, pentru a ușura situația birnicilor, a impus la dări și pe locuitorii sloboziilor. Rezultatul a fost că sloboziile „s-au spart" și vreo 500 de familii s-au întors la locul lor de origine; pentru a împiedica și pe ceilalți să plece, ocârmuirea a fost silită să restabilească, în iulie 1819, privilegiile străinilor.

Cu timpul aceste așezări și-au pierdut caracterul de slobozii, intrând în rândul satelor, locuitorii lor fiind asimilați situației generale a țăranilor birnici. Doar numele unora din ele au rămas să le amintească originea.

*

[1] DANIC București, Administrative vechi (Țara Românească), dosar nr. 2304/18, f. 83.
[2] *Uricariul*, 7, p. 242–377; 8, p. 242–363.
[3] C. Istrati, *Condica visteriei Moldovei din anul 1816*, Iași, 1979, p. 1–119 și p. 148.
[4] DJAN Iași, tr. 644, op. 708, nr. 350, f. 23–25.

În evoluția populației din cele două Principate un rost însemnat l-au avut și etniile conlocuitoare care, împreună cu *românii majoritari*, au conviețuit aici, ei ocupând diferite poziții în viața socio-economică. Pe lângă minoritarii greci și armeni, cu o prezență recunoscută din epocile anterioare, acum se înmulțesc evreii emigrați masiv din regiunea galițiană și din Imperiul otoman, ca, de altfel, și rușii, cazacii și lipovenii, colonizați mai ales în Moldova, apoi sârbii și bulgarii din sudul Dunării, statorniciți îndeosebi în principatul muntean, ca și albanezii (*arnăuții*), cu rosturi mai ales militare în firavele corpuri ostășești ce mai subzistau pe lângă domnii fanarioți sau ca majordomi în casele boierești. În Moldova mai ființau și colonii unguresti — de rit catolic –, în cuprinsul câtorva orașe sau în mediul rural din ținutul Bacău, precum și poloni, austrieci, germani și sași, îndeosebi meșteșugari, aflați deopotrivă și în Țara Românească. Locuitorii de origine occidentală, francezi, elvețieni sau italieni, se aflau în număr infim, întâlniți ca secretari sau preceptori la Curțile domnești din Iași și București, afirmându-se și cu îndeletniciri economice sau liberale de-abia în primele două decade ale secolului al XIX-lea. În sfârșit, o poziție aparte o aveau țiganii sau romii, cu pondere demografică destul de mare, dar deținând, cu precădere, un statut social inferior, acela de robi.

Între etnicii amintiți, *grecii* au avut un rol important din punct de vedere politic și cultural, deși demografic aportul lor a fost puțin relevant. Elementul preponderent grecesc a rămas cel comercial, majoritatea locuitorilor din această etnie ocupându-se, primordial, cu negoțul intern și extern, cu arendășia și zărăfia, ei statornicindu-și casele, proprietățile și derulându-și afacerile la București și Iași, ca și în marea parte a orașelor din Moldova și Țara Românească sau în porturile dunărene, printre care Galați. În afara celor cu îndeletniciri economice, alcătuind un fel de elită comercială cu anumite trăsături ale unui capitalism în devenire, alți reprezentanți ai acestei etnii se numără printre membrii claselor privilegiate, fiind boieriți și deținând slujbe la curțile domnilor fanarioți și în aparatul administrativ; o bună parte o alcătuia însă intelectualitatea (profesori și dascăli la Academiile domnești, medici, scriitori și literați), ca și clerul (egumeni ai mănăstirilor închinate, călugări și alte figuri ecleziastice, de la preoți până la episcopi). Majoritatea alogenilor greci au reușit să se integreze treptat în societatea românească, unii fiind chiar asimilați. Ca și în secolul precedent, susținătorii principilor provenind din lumea grecească au pătruns mai ales în clasele de sus, dobândind slujbele cele mai profitabile, ranguri de boierie și, prin încuscriri, au intrat în rândul stăpânilor de moșii. St. I. Raicevich, fost consul austriac în Țările Române la sfârșitul secolului al XVIII-lea, observa că „fiecare domn aduce cu el un mare număr de greci, cărora le dă dregătoriile cele mai mănoase.... Mulți dintre aceștia, datorită favoarei domnului, se însoară, spre folosul lor, în Moldova și Țara Românească sau ajung boieri stăpâni de moșii"[1].

Se cunoaște și din cele relevate de Ion Neculce, că în Moldova Grigore II Ghica (1726–1733) a dat în mâna grecilor și dregătoriile locale, „iar boerii de țară era numai

[1] *Călători străini*, 10/1, p. 505.

cu numele, că la nemica nu-i mai întreba"[1]. Sub Grigore Callimachi „grecii, Drăceștii [Suțu] toți și cu alte neamuri a lor ... mânca țara cum le era voia"[2].

Unii dintre boierii greci, constantinopolitani, veniți în această perioadă, ca și o parte dintre negustori, lipsiți de o bază internă proprie, nu au putut însă să obțină decât un rol politic și social trecător și, de cele mai multe ori, se retrăgeau o dată cu mazilirea domnului susținut. De aceea, boierimea pământeană continua să reprezinte principala forță politică în Țările Române. O parte din cei prezenți, împreună cu domnii fanarioți, au contribuit mai mult la răspândirea culturii și învățământului în limba greacă, la grecizarea, în oarecare măsură, a boierimii locale.

Armenii, deși au avut reprezentanți de timpuriu în Moldova, încă din veacul al XIV-lea, în epoca fanariotă coloniile lor se mențin la un nivel mediu, fiind susținute îndeosebi cu emigranți din Transilvania și mai puțin din îndepărtata lor patrie sau din Levant. Majoritatea așezărilor armenești se aflau în Moldova, unde existau și centre vechi la Suceava, Hotin, Botoșani, Dorohoi, Vaslui, Galați, Iași, Cetatea Albă, Siret și Roman; ulterior, s-au extins și la Cernăuți și Chișinău. O serie de topice, ca Valea Armeanului, Dealul Armeanului, Lunca Armeanului, Fântâna Armeanului ș.a. în apropiere de Botoșani, Dorohoi, Vaslui, Lăpușna etc. indică numeroasele așezări ale acestor minoritari și în jurul marilor orașe. Principala aglomerare de armeni din capitala Moldovei se afla în centrul orașului, între Curtea domnească și Beilic, populând Podul Vechi și ulițe negustorești, în cuprinsul Mahalalei Armenești, mărginită de malurile pârâului Cacaina, unde sălășluiau acești minoritari cu familiile lor în case proprii cu ogrăzi și livezi și unde-și practicau îndeletnicirile și negoțul. Printre ei se numărau mai ales meșteșugari (blănari, mindirigii, ciubotari, bogasieri, cavafi, rachieri, cafegii etc.) rânduiți în bresle.

Anual, la 16 iunie, se decreta iertarea armenilor de „hârtii" și de „angarii", de orice dare afară de vamă, comărit și cuniță pe cai. Sub Grigore al II-lea Ghica li se conferă privilegiul din 1739: ei urmau a plăti unele dări pentru negoțul întreprins mai ales cu vite și cai, având voie să ia 200 de stoguri de fân domnesc la Botoșani, cu 2 lei stogul, a ține ciobani unguri și moldoveni cu bir special, obligații și înlesniri menținute și în vremea lui Constantin Mavrocordat[3].

Întâia condică de orânduieli a lui Grigore al III-lea Ghica, alcătuită în 1775, desemnează pe marele căminar să perceapă 20 lei de la starostele de armeni, cu toată breasla, iar pentru marele cămăraș 30 lei. Tot prin acest așezământ, domnul fixează venitul cotăritului din toată Moldova pentru armenii pământeni ce vând cu cotul: 3 lei, iar pentru cei străini, lioveni sau constantinopolitani 2,5.

---

[1] I. Neculce, *op. cit.*, p. 728.

[2] Ioan Canta, *op. cit.*, p. 173.

[3] N. Iorga, *Studii și documente*, 6, p.372, 378–379, 436; Idem, *Documente Callimachi*, I, p. 417; 2, p. 2–3.

O statistică a Moldovei de peste Prut din 1798 enumeră șase dugheni armenești la Chișinău, patru la Orhei și la Telinești[1]. Condica liuzilor pe 1803 indică la Chișinău 44 birnici anual cu 660 taleri. Trecând pe la Iași în 1808, clericul mechitarist Minas Bajaskian relevă aici 150 de case ale armenilor și două biserici de piatră închinate „Sf. Grigore Luminătorul" și „Fecioarei Maria"[2]. Tot acest cleric apreciază populația armeană din alte orașe moldovenești la 200 de indivizi la Tecuci, 110 case la Roman, 400 la Botoșani, 50 la Târgu Ocna și 30 la Galați. Armenii din Roman au căpătat succesiv la 1760, 1799, 1803, 1814 și 1820 de la domnii fanarioți privilegiul lor, ca breaslă națională, prin care li se fixa ca bir unic suma de 2 200 lei pe an, plus răsura de 15 parale pentru fiecare leu. Ajutornița de iarnă consta din 15 lei de bogasierie, 10 de brașovenie, 10 de cavafărie și 8 de băcănie, ca și de rachierie și de mumgerie, iar cafegiii plăteau haraci doar lui Cafegi-bașa. Cârciumile armenilor dădeau ajutorniță 3 lei de bute și 60 de parale de poloboc. „Desăgarii" lor erau liberi să cutreiere satele, iarmaroacele și târgurile; pentru cheltuielile târgului erau impuși doar cu 60 de bani de casă. Desetina pentru stupi și porci se ridica numai la 4 parale[3]. În privința orașului Botoșani, domnul Constantin Moruzi întărea armenilor de acolo, la 27 noiembrie 1779, privilegiul de a plăti câte 4 parale vechi de stup și de râmător, până la 3 000 de bucate, nefiind supărați pentru alte dări sau angarii, urmând să dea doar 30 de bani într-un an, de casă[4]. Condica liuzilor din 1803 atestă la Botoșani breasla armenilor cu 62 liude și un bir anual de 2 300 taleri. Negustorii armeni au format, până la privilegiul de autonomie parțială a Botoșanilor din 1819, unul din grupurile naționale ale comercianților orașului, păstrând dreptul îndătinat de a vinde bogaseria ș.a. Din rândurile negustorilor armeni s-a desprins o pătură bogată, care a intrat în aceea a elitelor și a pătruns în sfera boierimii la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, printre aceștia remarcându-se membrii familiilor Pruncu, Goilav, Cerchez, Kapri ș.a.

Breslele armenești au ființat și în Țara Românească, conduse de către un staroste. Cea mai mare colonie a acestor minoritari se afla la București, locuind în Mahalaua Armenească, între cea a Săpunarilor și Podul Târgului de Afară, unde se afla și principala lor biserică cu hramul „Sf. Arhangheli", refăcută la 1781 sub Alexandru Ipsilanti. Acest lăcaș și unul mai mic, înălțat sub Mihai Racoviță (1741–1744) au fost amintite atât de învățatul preot Hugas Ingigian, care vizita orașul pe la 1785, cât și de clericul mechitarist Minas Bajaskian; el numără în București și 120 de case ale armenilor meseriași și negustori[5]. În 1743 Mihai Racoviță a scutit colonia armeană din capitală de la dajdea fumăritului pentru ca banii să-i folosească doar pentru întreținerea lăcașului nou construit. În general, membrii comunității armene din București — din rândul cărora s-au evidențiat

---

[1] Idem, *Studii și documente*, 21, p. 107 și urm.

[2] Minas Bajaskian, *Călătorie în Polonia și în alte părți locuite de armeni*... (în limba armeană, trad. H. Dj Siruni), Veneția, 1830, p. 207.

[3] N. Iorga, *op. cit.*, 6, p. 341.

[4] *Ibidem*, 7, p. 127–128.

[5] M. Bajaskian, *op. cit.*, p. 206.

figurile de mare comerciant ale lui Krikor Anuș și mai ales aceea a omului de afaceri din cale afară de bogat și integrat în viața politică și diplomatică a țării, Manuc Mirzaianț, ce a urcat chiar treptele boieriei și a clădit hanul de renume din apropierea ruinelor vechii Curți Domnești — au fost neguțători și mici antreprenori, în special în domeniul alimentației (brutari, plăcintari, simigii) și al desfacerii tutunului (tutungii) și a cafelei (cafegii); unii s-au îndeletnicit și cu zărăfia. Catagrafia incompletă din 1810–1811, alcătuită de autoritățile ruse în București, înregistrează un număr de 447 armeni în mahalalele Răzvan, Negustori, Mântuleasa și Staicu, în majoritate negustori, meșteșugari sau preoți, locuind uneori cu chirie, iar alții fiind proprietari.

La 22 mai 1794, locuitorii armeni ai capitalei au primit de la domnul Alexandru Moruzi o așezare specială la dăjdie, lăsându-li-se 16 liude cu ajutoare spre a cislui între dânșii, după puteri. La 15 februarie 1819, Alexandru Suțu a întărit pe noul staroste al armenilor, iar la 22 septembrie 1820 le dă o carte domnească privitoare la reorganizarea breslei lor, prin care le cerea ca, adunându-se cu sfat de obște, să aleagă patru epitropi care vor desemna la rândul lor pe viitorul conducător.

O altă comunitate armeană care a prosperat în Țara Românească a fost aceea din orașul Focșani. Clericul Bâjășkian constata aici în 1808 o colonie de 60 de familii[1], ce avea biserica „Sf. Gheorghe", înălțată la 1733 sub Grigore al II-lea Ghica.

Împotriva armenilor s-au ridicat, mai mult din rivalitate economica, unele elemente grecești, care au încercat sa asmută și clerul ce le era ostil, dar fără mare succes.

În rândul balcanicilor pot fi integrați și refugiații *sud-dunăreni*, cuprinși sub numele generic de *„sârbi"*, în realitate fiind în mare parte *bulgari*.

Ei au imigrat în special în timpul războaielor austro-ruso-turce. Astfel, cei mai mulți din voluntarii bulgari și sârbi care au participat la aceste războaie, de teama represiunilor și a răzbunării turcilor, nu s-au mai reîntors în sudul Dunării și, împreună cu familiile lor și alți refugiați din zonă, au preferat să se stabilească în Țările Române și în sudul Rusiei, unde li s-a creat un regim privilegiat, mai cu seamă din punct de vedere fiscal. În consecință, imigrările cele mai importante de bulgari și sârbi au avut loc între anii 1769–1774, 1793–1806 și 1806–1814, mai cu seamă în aprilie 1810, după ce generalul rus Kamenski a cucerit localitățile Arnăutkioi și Razgrad. Majoritatea imigranților s-a stabilit la București și în satele din județul Ilfov. Avem de-a face, însă, și cu sârbi veniți de la Belgrad, Ostrița, Meciko și alte localități. Bulgarii erau însă originari nu numai din cele două așezări menționate mai sus, dar și de la Blinov, Tatar-Bazargik, Turtucaia, Silistra, Cernavodă, Ruse, Giurgiu, Plevna, ca și din satul Costini și alte localități mărunte din sudul Dunării.

Între anii 1740 și 1834, bulgarii și sârbii s-au așezat în 348 localități din 19 județe ale Țării Românești, cele mai multe din județele Ilfov (87), Ialomița (35), Teleorman (36), Romanați (32), Dolj (41). Dintre toate acestea, un număr de 55 au denumiri

[1] *Ibidem.*

specifice, fiind create sau repopulate cu bejenari sud-dunăreni: Sârba, Sârbi, Sârbești, Sârbicești, Străini, Străinii Sârbi, Sârboani, Bulgari etc.

În Moldova sunt înregistrate, în 1774, în ținutul Covurlui aproape 400 familii venite de peste Dunăre, dintre care 330 stabilite în Galați, pe baza scutirilor acordate de administrația militară rusă; în ținutul Tutova 170 de familii, din care 108 în orașul Bârlad, stabiliți în 1771–1773. De asemenea, în același an se găseau sârbi și bulgari în ținuturile Tecuci, Greceni, Fălciu și chiar în nord în Orhei și Cernăuți[1]. În 1803 erau 565 familii în ținutul Orhei, 141 în ținutul Fălciu (44 bulgari și 97 sârbi) și, tot astfel, în ținuturile Greceni, Codru, Tutova, Tecuci[2]. În 1816 în ținutul Fălciu erau menționați 50 capi de familie bulgari în satul Berezeni și 284 „sârbi hrisovoliți" ce plăteau dările de două ori pe an, în afară de 30 bejenari din satul Novacii Bulgari și Moldoveni.

Sursele timpului îi mai amintesc și pe *albanezi* („arvaniți" sau „arnăuți"), slujitori în corpurile însărcinate cu paza Curții Domnești, a orașelor și hotarelor, parte din ei fiind recrutați cu rosturi „civile", participând și în casele boierești ca slugi și feciori, îndeosebi în centrele urbane.

În 1820 se găseau în satele Moldovei, pe lângă sud-dunăreni, și un număr mic de *cazaci, ruși, lipoveni*, unii fugiți mai ales din pricina persecuțiilor religioase și a răscoalelor căzăcești din vremea Ecaterinei a II-a, dar și *găgăuzi* veniți în special din sudul Rusiei (Ucraina de azi), o dată cu familiile de sârbi și bulgari, care au preferat să se stabilească în spațiul moldav dintre Prut și Carpați, în Basarabia, ca și în zona dunăreana. Mulți dintre aceștia, înregistrați în catagrafia din 1820, veniseră de numai 1 până la 5 ani[3].

Unii sud-dunăreni, așezați în special în orașe și târguri, au deschis dughene și ateliere diverse, se îndeletniceau cu comerțul mărunt de băcănie sau practicau mici meserii (căldărari, fierari, cizmari, croitori etc.). În bună măsură însă, sârbo-bulgarii s-au stabilit la sate, angajându-se ca slugi (vieri, pădurari, argați) sau luând locuri de hrană în aceleași condiții ca și clăcașii români.

Bulgarii, încă de la începutul secolului al XIX-lea, s-au făcut cunoscuți ca pricepuți grădinari. Ei arendau terenuri în apropierea orașelor, pe care practicau grădinăria, astfel și în preajma Bucureștilor, la Cioplea. În această privință erau atât de bine știuți, încât toate grădinăriile de legume din țară erau desemnate și la începutul secolului al XX-lea cu numele de „bulgării", deși culturile aparțineau și românilor.

Este dificil de apreciat numărul total al acestor imigranți din sudul Dunării. O parte dintre ei se reîntorceau peste câțiva ani în patrie, alții, înainte de a se stabili într-o localitate, trecuseră prin mai multe regiuni, cum era cazul bulgarilor și sârbilor veniți din sudul Basarabiei.

[1] *Moldova. Recensămintele, 1772–1774*, 7/1, p. 24–216; 7/2, p. 78–484.

[2] *Uricariul*, 7, p. 242–377; 8, p. 242–363

[3] De exemplu, în orașul Huși s-au găsit pe lângă 136 „sârbi hrisovoliți după hrisoave", și alți 42 bejenari veniți de cinci ani, iar în orașelul Fălciu pe lângă 52 sârbi hrisovoliți și alți 50 veniți de patru, cinci ani (Vezi DJAN Iași, *Catagrafia din 1820 a ținutului Fălciu*).

Unii dintre bulgarii și sârbii fără familii, care participaseră ca voluntari în războiele austro-ruso-turce, au rămas în Țările Române ca *arnăuți*, fiind folosiți de domnie, de dregători și de unii boieri ca oameni de pază. De exemplu, în 1774 numai în ținutul Soroca se aflau 600 arnăuți pe proprietăți răzeșești și mai ales boierești[1].

În ceea ce-i privește pe *evreii* aflați încă de mai înainte vreme în Principate, numărul lor a crescut în epoca fanariotă în urma imigrărilor unor grupuri iudaice din diferite zone ale Europei, proces desfășurat însă în ritm mai lent până către 1750.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a avut loc o adevărată dislocare a colectivităților evreiești din nord-estul continentului, determinată, în special, de motive socio-politice. Măsurile aspre fiscale și administrative antievreiești, luptele de partidă, persecuțiile, pogromurile, răscoalele, răzvrătirile și războiele soldate cu ocupații militare prelungite și schimbări teritoriale au agravat starea de insecuritate și sărăcie a populației din aceste zone și au avut ca efect plecarea în masă a evreilor din Țările Baltice, teritoriile Prusiei, Poloniei și Rusiei. Astfel de măsuri antievreiești au început să se aplice în Prusia după 1750 de către Frederic cel Mare. Războiul de 7 ani (1756–1763) a pricinuit mari pagube și suferințe populației evreiești din teritoriile germane și poloneze, ca și răscoalele și răzvrătirile ulterioare din Ucraina și Bielorusia. Legislația drastică privind evreii din Cehia, Moravia și Silezia, instituită de Maria Tereza, și apoi împărțirea Poloniei și măsurile administrative, fiscale, economice severe luate împotriva evreilor din regiunile poloneze intrate sub stăpânirea Austriei și Rusiei, ca și experimentele împăratului Iosif al II-lea de modernizare forțată a evreilor din Galiția, au contribuit la acest val de emigrare iudaică.

Constrânși de mizeria materială, de insecuritatea bunurilor și vieții, de permanentele vexațiuni și, deseori, expulzați cu forța, evreii au început să se îngrămădească în regiunile din nordul Moldovei și nord-estul Transilvaniei.

Războaiele austro-ruso-turce, soldate cu ocupația militară repetată a teritoriului Moldovei (1768–1774, 1787–1792, 1806–1812), au facilitat pătrunderea lor în acest spațiu. În Bucovina, de pildă, jumătate din populația evreiască existentă la 1776 s-a așezat în perioada ocupației ruse. În mai puțin de șase ani, între 1769 și 1774, au venit în Bucovina, în medie 224 de suflete pe an.

Răpirea Bucovinei de către Austria în 1775 a avut ca urmare imediată, atât o puternică emigrare a evreilor din această provincie în Moldova, cât și pătrunderea masivă în Bucovina a celor veniți din teritoriile poloneze ocupate de Austria și Rusia. Între 1787 și 1792 numărul evreilor din Iași s-a împătrit, mai ales după ce în 1790 Bucovina a fost alipită administrativ la Galiția.

A doua și a treia împărțire a Poloniei, din anii 1793 și 1795, au adus un nou val de evrei în Moldova.

[1] De exemplu, 49 la stolnicesa Catrina Caragi, 48 la paharnicul Ilie Ruset etc. (*Moldova în epoca feudalismului*, 6/1, p. 354–369).

Treptat însă, din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea începe să se observe o reacție față de creșterea numerică a imigranților evrei. În 1764 domnul Grigore Ghica le interzicea acestora să locuiască la sate, iar în 1766 să țină orânzi (cârciumi) acolo, dispoziții care se vor repeta și în anii următori[1]. În 1796 dările plătite de evreii hrisovoliți au fost ridicate la 16 pungi (8 000 lei) pe an, pe lângă banii „angăriilor" (alți 8 000 lei) și cotul de postav al Cămărașului și venitul Agiei pentru cârciumi.

Cu toate acestea, noii veniți nu contenesc. La începutul secolului al XIX-lea, în 1803, spre deosebire de situația existentă cu trei decenii în urmă, în toate capitalele de ținut, cu excepția orașului Focșani, se formaseră comunități evreiești. În 1804 divanul țării constata că „s-au umplut toate târgurile de jidovi, fără a ave vreun folos de la dânșii, domniea sau țara"[2], iar domnul Alexandru Moruzi a dispus luarea unor măsuri pentru oprirea intrării în țară a evreilor, înștiințându-se în această privință și guvernul austriac.

După 1806, la acest proces de imigrare participă și cei din Rusia. Încheierea păcii de la București și răpirea Basarabiei în 1812 au adus alți evrei în Moldova dintre Prut și Carpați.

La 1816 se semnala că circa 20 000 de evrei polonezi „izgoniți de guvernul rusesc stăteau gata să năvălească în Moldova. «Dar domnul [Scarlat Callimachi], departe de a voi să împoporeze această țară», scrie agentul austriac, «cu un așa număr de vagabonzi, a dat cele mai aspre porunci a li se opri intrarea»"[3]. Procesul odată declanșat nu a putut fi oprit.

Centrul de existență al comunității israelite s-a stabilit astfel în Moldova, unde se aflau cei mai numeroși reprezentanți ai etniei. După modelul otoman al *isnaf*-urilor, în mod similar cu armenii, evreii au fost constituiți într-o breaslă cu caracter mixt, etnic și economic, anume „breasla jidovilor", prin care erau reglementate raporturile dintre obștea evreiască din Principate și autoritatea domnească. Atât „breasla jidovilor" din Moldova, cât și „breasla evreilor" din Țara Românească, beneficiau — în schimbul obligațiilor fiscale asumate față de puterea centrală — de posibilitatea de a face comerț, de a se organiza și administra după o jurisdicție proprie, a-și crea viața religioasă potrivit legii lor, incluzând dreptul de a ridica sinagogă și, în general, de a avea o anumită autonomie internă, ferită de imixtiuni străine. Conducerea breslei a fost asigurată la început de un staroste, iar cea religioasă de un rabin, ambii confirmați de domnie. Prin plata dărilor, obștea evreiască din Principate era cuprinsă în complexul breslelor de negustori și meseriași neortodocși, dar supuși ai țării, pământeni nu străini. Când obștile evreiești s-au înmulțit, breasla din Iași devenind reprezentanta tuturor comunităților, numărul staroștilor a sporit la doi sau trei, conducătorul lor devenind „baș staroste", iar rabinul îndrumător a fost recunoscut, la rândul său, după modelul constantinopolitan, ca

[1] *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, 2/2, București, 1990, nr. 159, p. 247–248.
[2] *Uricariul*, 1, p. 19.
[3] N. Iorga, *Documente Callimachi*, 1, p. 255.

„hahambașa", adică marele rabin al tuturor evreilor din Moldova, ulterior încorporându-i sub jurisdicția sa și pe coreligionarii din Țara Românească.

În ceea ce privește obștea din comunitățile moldave, izvoarele indică o creștere a numărului indivizilor din secolul al XVIII-lea, nu numai prin spor natural, ci, mai ales, prin colonizări, încurajate de domnie, în special pentru împopularea așezărilor urbane cu meseriași pricepuți și neguțători; în acest sens este tipic hrisovul dat de Constantin vodă Mavrocordat la 2 aprilie 1742, prin care chema „oameni străini" în țară, asigurându-le imunități fiscale, în afara plății unui bir anual modic de 5 1/2 lei de cap de familie[1].

În perioada fanariotă întâlnim așezări evreiești — în afara comunităților mai vechi stabilite la Iași, Suceava, Piatra Neamț, Botoșani, Bacău, Siret, Bârlad, Roman, Dorohoi, Chișinău și Soroca — și în alte locuri: în târgurile Ștefănești (țin. Dorohoi — 1720), Lăpușna (țin. Orhei — 1735), Orhei (1742), Târgu Ocna (țin. Bacău — 1742), Hârlau (1742), Bălți (țin. Suceava — 1792) etc. De asemenea, unii domni au emis hrisoave prin care evreii, alături de alți alogeni, au fost chemați să înființeze târguri și așezări noi, cum ar fi de pildă, la Șoldănești (1780) sau Șomuz, numit ulterior Fălticeni (țin. Suceava), Vlădeni, numit ulterior Mihăileni (țin. Suceava — 1792), Burdujeni (țin. Suceava — 1792), Telenești (țin. Orhei — 1794), Pânzăreni (țin. Iași), Sulița (țin. Botoșani — 1806), Podul Iloaie (țin. Iași — 1810), Săveni (țin. Dorohoi — 1818) etc., în afara repopulării altor așezări mai vechi, ca de pildă cea de la Târgu Frumos (țin. Cârligătura).

Referitor la dinamica populației evreiești din Moldova, până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, nu dispunem de date statistice. Cele mai sigure ni le oferă primul recensământ al populației Moldovei efectuat de autoritățile militare de ocupație ruse, în mai-iunie 1774, din care rezultă — adunați pe târguri, ocoale și ținuturi — 1 323 capi de familie evreiești, dintre care 843 în mediul urban (63% din totalul populației evreiești) și 480 în cel rural (adică 37%), desemnați ca „rufetași", adică breslași, beneficiind de un regim fiscal privilegiat față de restul birnicilor, însumând circa 4 000 de suflete la orașe și târguri și 2 000 la sate, adică 8,8% din totalul populației orașelor și târgurilor din Moldova și 0,6% din cel al locuitorilor de la sate. La sfârșitul perioadei fanariote, dintr-un extras general privind populația Moldovei din anul 1821, rezulta un total de 3 645 familii de evrei pământeni și 1 557 familii de evrei „sudiți", adică străini emigranți puși sub jurisdicția consulară austriacă, rusă și franceză.

Majoritatea evreilor din Moldova activau în perioada fanariotă în comerț, arendășie, meșteșugărie, camătă și manufacturi; mulți erau proprietari de case și dugheni, situații întâlnite și la cei din Țara Românească. În secolul al XVIII-lea, comunitatea din București era condusă de un staroste — cu rol fiscal-administrativ — dar și ca locțiitor de „hahambașa", adică a conducătorului religios al obștii din Principate, care își avea reședința la Iași. Instituția stărostiei a fost desființată în 1831, prin prevederile Regulamentului Organic, la fel ca și hahambășia în Moldova.

---

[1] *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, 2/1, București, 1998, p. 134–135, doc. 153.

În ceea ce privește dinamica populației evreiești din principatul muntean, nu dispunem de date precise: la începutul secolului al XIX-lea, Dionisie Fotino îi înglobează laolaltă cu toți ceilalți străini în 1 500 de familii[1], pe când elvețianul François Recordon îi apreciază cam la 5–6 000 de indivizi, adunați aproape cu toții la București, Craiova și Pitești[2]. În catagrafia incompletă ce ne-a rămas numai pentru câteva mahalale, efectuată de administrația militară rusă privind orașul București în 1810–1811, sunt recenzați nominal doar 732 de evrei de ambe sexe, populând în special mahalalele Colțea, Sf. Gheorghe Vechi și Stelea[3]. În sfârșit, la 20 septembrie 1820 erau înregistrați în capitala Țării Românești doar 127 capi de familii birnici, însumând probabil, cu familiile lor, aproximativ 635 de persoane, împărțiți după meserii în 32 de „liude".

Alte grupuri etnice. Printre imigrările semnalate, mai cu seamă în Moldova, ca urmare a evenimentelor politice de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, după cele trei împărțiri consecutive ale Poloniei între Prusia, Austria și Rusia, amintim pe cea a *polonezilor*. Deși puțin numeroși, ei încep să fie semnalați în unele târguri și sate moldovenești la puțin timp după prima împărțire (1772). În catagrafia din 1774 apar deseori străini veniți din Polonia, fără a se specifica totdeauna dacă erau polonezi sau evrei, alteori se indică clar că era vorba de polonezi, „șleahtici". De exemplu, în ținutul Soroca se menționau 497 bejenari din care: 251 din „țara leșească", 38 din Polonia și din raiaua Hotin și 38 evrei din Polonia și ținutul Hotin. În același an erau notați în satele ținutului Cernăuți 59 de „șleahtici"[4].

În epoca fanariotă, alogenii de origine maghiară, italiană, germană sau austriacă aparținând Bisericii Catolice s-au menținut — în general — la un nivel destul de redus ca număr și mai ales în mediul urban; din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea se mai întâlnesc — deși în număr mic — pe lângă italieni și francezi sau elvețieni, îndeosebi în rândul secretarilor și preceptorilor de la Curțile domnești. În Moldova, la 1743 erau 1 270 familii catolice, adică aproximativ 6 350 de indivizi, pentru ca în 1776 să se dubleze până la cifra de 12 000, în majoritate unguri; după mărturiile contelui d'Hauterive, ei au ajuns în 1786 la 15–16 000 de persoane[5]. Medicul sibian Andreas Wolf făcea cunoscută în 1796 existența a 13 parohii catolice cu credincioși, mai ales maghiari — la Iași, Huși, Roman, Valea Seacă, Focșani, Săbăoani, Hălăucești, Răchiteni, Iacobeni, Adjudeni, Rotunda, Călugăra și Grozești, fiecare din ele posedând, pentru întreținerea comunităților, moșii cu vii, livezi și ogoare. Un centru catolic mai însemnat se afla la Iași, unde, în afara ungurilor și germanilor, se mai

---

[1] Dionise Fotino, *Istoria vechii Dacii*, trad. G. Sion, 3, București, 1859, p. 167.

[2] François Recordon, *Lettres sur la Valachie...écrites de 1815 à 1821*, Paris, 1821, p. 76.

[3] Paul Cernovodeanu, Irina Gavrilă, Panait I. Panait, *Catagrafia orașului București din anii 1810–1811*, în RdI, s.n., 1, 1990, 7–8, p. 721.

[4] *Moldova. Recensămintele 1772–1774*, 6/1, p. 345, 454.

[5] *Călători străini*, 10/1, p. 693.

întâlnesc în 1733 și clerici poloni pentru deservirea bisericii franciscane sau ungurești, cu hramul „Adormirea"[1]. De asemenea, la Săbăoani ființa o importantă colonie de ceangăi, ca și în regiunea Bacău. În restul așezărilor, populația alogenă de confesiune catolică se afla într-o proporție neînsemnată.

În ceea ce privește Țara Românească, comunitățile — alcătuite din unguri, germani, dar și din bulgari ciprovicenì convertiți la catolicism, statorniciți în satul Brădiceni (Gorj) — populau îndeosebi centrele urbane din București, Câmpulung, Târgoviște, Curtea de Argeș, Râmnicu Vâlcea și Craiova. În București, sub Constantin Mavrocordat, în deceniul al patrulea al secolului al XVIII-lea, exista un grup de aproape 100 de credincioși, adică 12 „case" sau familii așezate statornic în oraș, reprezentând 52 de „suflete", recrutate dintre străini, provenind în special din Polonia, Veneția, Raguza, Ungaria și Transilvania, ce erau reuniți în jurul bisericii Bărăția cu hramul „Maicii Domnului"[2]. În 1764, într-o vizită canonică, episcopul de Nicopole, Niccolo Pugliesi, a numărat la București tot 11 familii de catolici armeni și 58 de suflete din diverse neamuri: germani, italieni, francezi. Catolicii din oraș erau cu precădere meseriași, dar mai ales negustori, iar câțiva se aflau în serviciul Curții Domnești. În capitala Țării Românești trăia și o mică comunitate luterană, alcătuită mai ales din sași, la 1730 sub conducerea spirituală a unui pastor, în mahalaua Stejarului, unde și-a durat mai târziu în 1753, un lăcaș de cult la insistențele ministrului suedez la Poartă, Gustav Celsing. În Moldova este întâlnită o modestă colonie de lucrători de religie evanghelică originară din Prusia, care a lucrat în manufactura de postav și pânză de la Chipereşti, în apropiere de Iași, între 1764 și 1768, iar în capitala Moldovei, după mărturiile lui Andreas Wolf, trăiau la sfârșitul secolului al XVIII-lea peste 80 de coloniști germani membri ai Bisericii Evanghelice[3].

Toți minoritarii de care am amintit, așezați în număr mai mare sau mai mic pe pământul românesc, în epoca fanariotă, au conviețuit, în general, pașnic cu autohtonii, care au dat dovadă de toleranță, primindu-i în rândurile lor și asigurându-le posibilități de trai și de păstrare a specificului etnic.

*

Țiganii, ca populație aservită, sunt împărțiți, ca și în epocile anterioare, după apartenența la stăpânii lor, în robi domnești, boierești și mănăstirești. Cei mai numeroși erau primii, care își exercitau meseriile pe teritoriul Principatelor sau la Curțile domnești, unde îndeplineau munci ordonate. Asigurau venituri însemnate domniei prin dările la care erau supuși. Astfel, în 1810, venitul obținut de stat în timpul ocupației ruse — de la țiganii domnești din Țara Românească, totalizând 3 427 familii recenzate, se ridica

[1] *Ibidem*, 10/2, p. 877.

[2] Francisc Pall, *Date noi despre istoria Bucureștilor la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în MIMB 4, 1966, p. 28–29.

[3] Andreas Wolf, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, I, Sibiu, 1805, p. 169–173.

la 700 000 de taleri, 3 000 dramuri de aur și numeroase dări în natură; în Moldova, la aceeași dată, au fost numărate 1 878 familii de țigani domnești, de la care se obțineau până la 125 000 de taleri. Un grup aparte în sânul acestora îl formau țiganii *aurari* și *rudari*, reuniți în bresle. Ei se îndeletniceau cu spălatul nisipului aurifer din râuri (mai ales din Olt, în Țara Românească, și din Bistrița, în Moldova), aducând venituri însemnate domniei, iar în unele cazuri asigurau și pe acelea ale doamnelor țării. Modul lor de viață era cel nomad, obținerea aurului practicându-se în sezonul cald, ei locuind în corturi. Toamna și iarna se strămutau la câmpie sau în alte locuri prielnice, îndeletnicindu-se cu olăria și lemnăria pentru locuitorii satelor învecinate. Reuniți în cete, acești țigani din Principate ascultau de vătafi și bulibași, care-i reprezentau în fața autorității statului. Supravegherea țiganilor domnești revenea însă unui dregător de la curte, anume marelui armaș în Țara Românească și hatmanului în Moldova.

Țiganii boierești proveneau din danii domnești, cumpărături, moșteniri, zestre; boierii stăpâni dispuneau pe deplin de acești robi ca de orice bun mobil sau imobil, putându-i vinde, dona (în special mănăstirilor), schimba, zălogi, lăsa moștenire, prin întărire domnească. Pe domeniile, în curțile și casele boierești erau ca slugi și meșteșugari. Aveau aceeași organizare în cete conduse de vătafi și bulibași. Deși robii particulari erau scutiți de obligații față de stat, începând cu domniile fanariote, atât țiganii boierești, cât și cei mănăstirești au fost obligați să plătească și ei unele taxe și să presteze corvezi. În special în Moldova, ei au plătit desetina de stupi și gorștina de mascuri, obligați să dea cai de olac și să facă podvoade (dacă aveau cai), să achite mucarerul și să efectueze unele munci către stat. Robii se puteau căsători între ei, dar cu acceptul stăpânului; până în veacul al XVIII-lea, orice însoțire prin căsătorie între oameni liberi și țigani îi transforma automat pe cei dintâi în robi. Inovația pe care o aduce în acest domeniu „Așezământul" lui Constantin Mavrocordat din 1746 în Țara Românească și 1749 în Moldova fixează noul statut al căsătoriilor mixte. Astfel, românul sau româncа ce lua în căsătorie o țigancă sau un țigan își păstra în continuare condiția de om liber, iar copiii născuți din aceste însoțiri legitime erau liberi. În privința meșteșugurilor practicate de țiganii robi pe domeniile stăpânilor lor, ei desfășurau o adevărată gamă de îndeletniciri ca: fierăritul, potcovăritul, lemnăria, pielăritul, sau în categoria produselor agro-alimentare; astfel, erau fierari, lăcătuși, săbieri, cuțitari ș.a. sau morari, bucătari, cofetari; roabele se preocupau cu cusutul, brodatul, torsul lânei, spălatul rufelor, bucătăria și alte treburi casnice și gospodărești. Țiganii au fost folosiți uneori și la muncile agricole, dar numai la cele care nu necesitau o pricepere deosebită, lucrătorii ogoarelor rămânând în exclusivitate țăranii.

Țiganii robi ai mănăstirilor proveneau în cea mai mare parte din donații făcute de domni și boieri. Ei erau folosiți la muncile câmpului sau ca meseriași, dar și la tăiatul și căratul lemnelor. Când lucrau într-alte părți, țiganii erau obligați să plătească diferite sume de bani mănăstirilor de care aparțineau. Robii ce locuiau în incinta lăcașurilor monastice sau în jurul lor slujeau ca meseriași și slugi, iar roabele erau întrebuințate la torsul lânii

Țiganii nomazi, fie că erau domnești, boierești sau mănăstirești, colindau țara în cete, cărându-și corturile, ducând cu ei tot avutul. Ei își instalau sălașurile la marginea unei așezări, de predilecție rurală, unde își practicau o vreme meșteșugurile, iar în cazul aurarilor sau rudarilor și al lingurarilor — care trăiau în locuri izolate —, pe malul unor râuri sau păduri. Meșteșugarii fierari, potcovari, căldărari, lăcătuși etc. erau într-o permanentă mișcare dintr-o așezare într-alta, căutând comenzi pentru meseriile lor, ceilalți practicau o migrație sezonieră, vara lucrând și trăind la munte sau în păduri, iar iarna coborând la câmpie pe o moșie dispusă să-i primească.

Călători străini, ca Friedrich Wilhelm von Bauer sau maiorul Pierce Balthasar von Campenhausen, ofițeri în armata rusă, primul în războiul ruso-turc din 1768–1774, al doilea în războiul austro-ruso-turc din 1787–1791, s-au arătat preocupați de țigani și traiul lor în lucrările ce le-au lăsat asupra Principatelor. Ei i-au deosebit pe aceștia după îndeletnicirile lor; astfel Bauer remarca pe *rudari* (temnari), *ursari* (cei ce plimbau ursul să joace prin sate), *lăieși* (prelucrând arama și îndeletnicindu-se cu meșteșuguri brute) și *vătrași* (cei care trăiau în case și locuiau în sate, fiind scutiți de impozite și lucrând pentru stăpânii lor)[1]. Campenhausen deosebește însă pe *lingurari* (confecționând linguri și alte obiecte casnice), *ursari*, care îndeplineau și rolul de lăutari, *lăieși* (ocupându-se cu ghicitul, dar și cu furtișagurile) și *vătrași* (apreciați la vreo 600 de familii în Moldova și plătind domnului capitația)[2].

O dată cu sfârșitul secolului al XVIII-lea și mai ales la începutul celui de-al XIX-lea se poate constata tendința de accentuare a procesului de sedentarizare a țiganilor, care în drum spre emanciparea lor și desființarea robiei, vor renunța treptat, în următoarele decenii, la nomadism, ce va deveni o trăsătură mai puțin semnificativă.

*

Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, în ciuda vicisitudinilor timpului, populația din cele două țări române nu a scăzut datorită — în bună parte — și imigrației de peste hotare. Dacă în deceniile 3–7 ea a crescut lent, cu unele oscilații negative, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea ritmul de creștere se va accelera în mod considerabil, mai ales în Moldova.

Fluxul migrator a întreținut aproape permanent un număr mai ridicat de bărbați, în comparație cu al femeilor, în toate cele trei țări române, atât în mediul rural, cât și în cel urban. Este posibil ca această situație să fie și rezultatul unei subînregistrări a femeilor, ca urmare a unor prejudecăți, sau datorită mortalității mai ridicate în rândul lor, dar cel mai probabil era și efectul migrațiilor din exterior care antrenau mai mult bărbații. La populațiile mai stabile, în general, numărul femeilor este mai ridicat, ele emigrau după bărbați și erau mai numeroase în locurile de unde se pleca. În 1810, în Moldova se înregistrau 51,80% bărbați și numai 48,38% femei.

[1] *Călători străini*, 10/1, p. 162.
[2] *Ibidem*, 10/2, p. 883–884.

Natalitatea este apreciată de toți autorii ca fiind deosebit de ridicată în această perioadă, datorită căsătoriilor la vârste tinere a ambilor parteneri[1], mai ales a femeilor, diferența de vârstă între soți și durata medie a căsătoriei fiind mai mare în mediul rural, ceea ce a permis o prolificitate ridicată. Cu toate acestea, *dimensiunea familiilor* nu depășea 4–5 membri, datorită mortalității ridicate, în special la vârste foarte mici. Jumătate din cei născuți nu reușeau să depășească 10 ani.

Mortalitatea infantilă atât de mare era o caracteristică a timpului. Situația se prezenta la fel pentru toate provinciile istorice românești. Abia la începutul secolului al XIX-lea, mai exact din deceniul al doilea, începe să se observe o oarecare ameliorare a indicelui mortalității infantile, și datorită introducerii vaccinului antivariolic, la scurt timp după descoperirea lui[2]. Mortalitatea era, de altfel, ridicată la toate grupele de vârstă, ca urmare a epidemiilor — mai ales a ciumei — care făceau ravagii, a lipsei de igienă și măsuri sanitare corespunzătoare și, de asemenea, mizeriilor provocate de numeroase invazii, războaie, ani consecutivi de calamități naturale (secetă, grindină, inundații, cutremure, invazii de lăcuste etc.), urmați de foamete, care au contribuit la decimarea populației în multe regiuni ale țării.

Ciuma a fost una din epidemiile care au înspăimântat cel mai mult lumea medievală, atât în Occident, cât și în Orient. În răsăritul Europei, din cauza lipsei de documente, fenomenul a fost puțin studiat, deși a avut aici o vizibilă frecvență. În Peninsula Balcanică ea a pătruns mai ales din Asia și a fost prezentă aproape neîntrerupt în satele turcești. În această regiune exista o diferență între molima din marile orașe și cea din sate. Orașele Constantinopol, Adrianopol și Sofia fiind, ca și principalele porturi, teren propice pentru propagarea epidemiei, au fost supuse fără încetare flagelului. În sate, mizeria țăranilor contribuia la întreținerea aproape constantă a epidemiei, dar în loc să îmbrace o formă acută, ca în orașe, ea a căpătat una cronică, mai benignă. Satele de pe văi, cu epidemii mai frecvente și periculoase, trebuie distinse de cele de la munte, unde acestea erau mai rare, servind de refugiu oamenilor din orașe. Recoltele slabe, sărăcia și lipsa de igienă au favorizat răspândirea bolii. Căile prin care a pătruns în Țările Române au fost identice cu principalele drumuri comerciale și militare. În Moldova și Țara Românească ea s-a răspândit mai cu seamă în timpul războaielor, la 1716, 1718, 1735, 1739, fiind adusă de trupele de ocupație și de echipajele vaselor de comerț. Între anii 1768 și 1830 a devenit aproape endemică. În noiembrie 1784, de exemplu, ciuma bântuia în București, în octombrie 1790 era semnalată în Moldova, în vara anului 1792 era din nou detectată la București, în vara lui 1795 cuprinsese ambele Principate. În 1796 au fost menționate cazuri la Galați și Focșani, precum și în Țara Românească, iar în 1797 și 1798 la Iași și Hotin. La începutul veacului următor, prezența ei este tot atât de des amintită.

[1] În *Codul Callimachi* se stabilea vârsta de logodnă la 14 ani pentru bărbați și la 12 ani pentru fete.
[2] Edward Jenner a descoperit vaccinul antivariolic în 1796 și a fost introdus în Țările Române în 1800, când dr. Constantin Caracaș începe administrarea lui, populației din București. Din anul 1804 toți medicii de stat erau obligați să efectueze gratuit vaccinarea antivariolică.

În perioada de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și până la mijlocul celui următor sunt cunoscute trei mari epidemii: de la 1792–1795, în 1813–1814, aceasta amintită sub numele de *ciuma lui Caragea* în Țara Românească și 1819 în Moldova. În primii ani ai veacului apar semnalate diferite boli infecțioase, epidemii, care în sudul Moldovei nu se știa sigur dacă este ciumă. La 1812, boala bântuia la Odessa și la Constantinopol, de unde, în octombrie, pătrundea în suita lui Caragea în drum spre București. În vara anului 1813 făcea ravagii în Țara Românească, mai ales în București. În toamnă, molima se răspândise în Galați, Focșani și Huși, iar în ianuarie 1814, producea victime și la Bârlad și Vaslui. În luna mai 1814 cazuri izolate erau semnalate din nou la Galați. În anii 1812–1814 ea a provocat mai puține decese decât în Țara Românească. Datorită măsurilor sanitare luate (în drum spre Iași s-au organizat stațiuni de carantină), epidemia nu s-a răspândit mai departe de Vaslui. Cu toate acestea, ea persista în stare latentă. În noiembrie 1815 erau cazuri în două sate din ținutul Bacău, în iunie 1815 se menționau iarăși morți de ciumă în Galați și Focșani, unele îmbolnăviri apar și în 1816, iar în septembrie 1818 la Galați, Bacău și Târgu Neamț. În martie 1819, epidemia făcea victime tot la Galați și în satele din jur. Cu acest prilej localitățile contaminate au fost izolate și s-a instituit un cordon sanitar pe Prut și la Galați. În vara aceluiași an molima apăruse însă la Iași și în așezările mărginașe, ca și în ținuturile vecine (Vaslui, Cârligătura). În toamna, erau semnalate cazuri mortale și în nord, la Botoșani și Dorohoi.

Informațiile lăsate de diferiți călători străini sau din rapoartele consulare atestă că ciuma din 1819 a fost destul de virulentă.

Din diverse relații s-a apreciat că între 1740 și 1830 numărul victimelor de ciumă s-a ridicat numai în Țara Românească la aproximativ 127 170, ceea ce ar însemna o pierdere impresionantă de vieți omenești.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea preocupările pentru îmbunătățirea stării sanitare au devenit din ce în ce mai numeroase, începând să se pună problema organizării asistenței medicale și a serviciului farmaceutic. În București, pe lângă spitalele vechi: Colțea (1715), Pantelimon (1735) și Sf. Visarion (1750), s-au înființat altele noi: Dudești (1796), Filantropia (1811–1813), Sărindari (1822). În Iași, spitalul Sf. Spiridon se organizează la mijlocul secolului al XVIII-lea. La sfârșitul veacului apar apoi la Craiova, Buzău, Slatina, Roman și altele. De asemenea, sunt numiți medici publici în orașele București, Iași, Craiova, Botoșani, Focșani, Râmnicu Vâlcea, iar în secolul următor în toate orașele. Din deceniile al doilea și al treilea se iau măsuri pentru vaccinarea („altuirea") copiilor împotriva variolei. Pentru prevenirea răspândirii epidemiei de ciumă se organizează servicii de carantină.

Măsurile sanitare, deși timide și departe de a răspunde necesităților, vor deveni tot mai numeroase și mai eficiente, mai ales în veacul al XIX-lea și vor contribui la reducerea treptată a mortalității, la eradicarea ciumei în 1830 și la diminuarea efectelor holerei, după prima manifestare din 1831.

Economia Țărilor Române fiind preponderent agrară, firește că majoritatea covârșitoare a populației era legată de agricultură și locuia în sate, *proporția populației urbane* în secolul al XVIII-lea fiind foarte redusă. Informațiile demografice privind centrele urbane sunt numeroase, dar fără adevărată valoare statistică. Ele provin, pentru al XVII-lea veac, mai ales de la vizitatorii comunităților catolice, iar pentru cel al XVIII-lea de la călătorii străini sau secretarii domnitorilor fanarioți.

După cifrele contradictorii din aceste descrieri, așezările urbane erau în genere mici, doar cele două capitale: Bucureștii și Iașii fiind mai mari, urmate în Țara Românească de Târgoviște, Craiova și Ploiești, iar în Moldova de Suceava și Galați. Între restul centrelor urbane și capitale erau mari diferențe.

La începutul secolului al XVIII-lea, Del Chiaro, secretarul domnului Constantin Brâncoveanu, descria Bucureștii ca un oraș vesel și plăcut datorită caselor cu grădini mari și pomi. Numărul locuitorilor îl aprecia la 50 000[1].

Orașul Iași era înfloritor în vremea domnului Vasile Lupu. Dimitrie Cantemir aprecia că prin 1660–1670 ar fi avut circa 12 000 de case, dar evenimentele de la sfârșitul secolului (numeroase incendii, incursiunile tătare și cazace și apoi războiul ruso-turc de la 1711) l-au devastat, numărul caselor scăzând cu o treime[2].

Pentru orașele românești, mai ales a celor din Moldova, sfârșitul secolului al XVII-lea și prima jumătate a secolului al XVIII-lea a însemnat o perioadă de grele încercări. Multe așezări urbane au decăzut și au încetat a mai fi orașe, de exemplu Baia și Cotnari în Moldova, Baia de Aramă, Orașul de Floci, Gherghița în Țara Românească, altele s-au dezvoltat și le-au luat locul. În 1711 Bârladul „a rămas numai o pajiște". După un călător polon, Fălciul, „care fusese mai înainte un orășel populat", nu mai avea în 1759, după ce îl ruinaseră tătarii, „decât vreo zece-douăzeci de case"[3]. În 1766 un alt călător poposea în „orășelul nou clădit Fălciu"[4].

Cu toate oscilațiile mari în ceea ce privește numărul locuitorilor și al clădirilor din orașele celor două țări românești, pe parcursul secolului al XVIII-lea se poate observa o continuitate a vieții urbane aproape în toate aceste așezări. Deși populația lor era în genere mai puțin numeroasă și încă legată de agricultură, activitățile specifice negustorești și meșteșugărești se mențineau și se dezvoltau, ca dovadă existența multor bresle și organizarea altora noi, ca și înființarea de târguri săptămânale și bâlciuri.

După densitatea populației și intensitatea vieții economice, cele două capitale se impuneau ca centre importante în sud-estul Europei. Multe orașe și târguri confruntate cu greutăți deosebite reușesc să se refacă uimitor de repede. De pildă, acele care în urma războiului din 1768–1774 se aflaseră într-o situație deosebit de precară: Tecuci, Focșani, Buzău, Brăila, Giurgiu etc.

---

[1] *Călători străini*, 8, p. 372.
[2] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 73.
[3] *Călători străini*, 9, p. 420.
[4] *Ibidem*, p. 506.

Populația urbană, mai ales în orașele mari, avea un aspect foarte eterogen: negustori, meșteri, clerici, boieri, slujbași, robi țigani, străini, sudiți. Diferențierile sociale, mai ales de avere, se accentuează treptat. Alături de negustori și meșteri, boierii mari sunt din ce în ce mai interesați să ridice case în așezările urbane și să le locuiască periodic, alături de o mică boierime legată prin interese diverse și mai ales prin funcții administrative; în același timp numărul celor fără ocupații certe, veniți recent de la sate și de peste hotare sporește.

Tendința domnilor de a răsplăti pentru slujbe pe unii boieri, făcându-le danii din moșiile orașelor și chiar din vatra unor târguri, a continuat și în secolul al XVIII-lea. În Moldova, unde daniile au fost mai numeroase, s-au înstrăinat moșiile a 15 orașe în frunte cu Iașii; de asemenea, părți din aceea a Bucureștilor. Proprietarii pretindeau dijmă și clacă pentru moșii, iar pentru casele și locurile din vatra târgurilor bezmăn; ca urmare au loc în această perioadă numeroase conflicte între orășeni și proprietarii târgurilor (de exemplu, la Dorohoi, Roman, Bârlad, Huși).

Cele mai multe orașe au încă un aspect rural, deși de la începutul secolului al XIX-lea începe să se simtă un nou suflu urban. Bucureștii și Iașii au cunoscut un aflux important de populație, ele se distanțează tot mai mult de restul localităților urbane. De pildă, în 1811 din totalul de 4 189 prăvălii din Țara Românească 86% erau în București, 5,5% în Craiova, iar restul de 8,5% în cele 17 județe ale țării[1]. După București, Craiova înregistrează, de asemenea, un spor important demografic, iar Ploieștii se afirmă din ce în ce mai mult, datorită deplasării drumului comercial spre Transilvania pe Valea Prahovei, îndeosebi după tratatul de comerț turco-austriac din 1784. În Moldova, pe lângă Iași, pe locul al doilea ca mărime se situează Suceava și Cernăuți, însă o dată cu răpirea Bucovinei se ridică în mod deosebit Botoșanii, ca urmare a legăturilor comerciale cu Austria și Rusia, apoi portul Galați atât de important în traficul cu Imperiul otoman.

După Pacea de la Kuciuk-Kainargi au apărut noi orașe și târguri, mai ales în localitățile unde proprietarii obținuseră din partea domniei dreptul de a ține târguri săptămânale și bâlciuri anuale. Pe locul unde meșteșugarii, negustorii și țăranii își încheiau afacerile de comerț, de obicei în marginea unui sat prosper, se înființau cârciumi, prăvălii și dughene, hanuri, oboare pentru vite, în jurul cărora se înjghebau apoi și gospodării stabile. Hrisoavele domnești cu referire la aceste târguri cuprindeau, printre altele, și obligația stăpânilor de moșie de a da locuitorilor ce se stabileau aici locuri de case, prăvălii, izlaz pentru vite etc. Unele din târgurile periodice au devenit permanente, satele respective transformându-se treptat în așezări urbane, ca de exemplu, Găești, Vălenii de Munte, Drăgășani ș.a. în Țara Românească sau Fălticeni, Buhuși, Mihăileni, Panciu ș.a. în Moldova. Deși la început au avut un caracter semiurban, ele au cunoscut apoi o evoluție proprie, unele devenind, în condiții speciale, orașe importante chiar din primii ani ai secolului al XIX-lea. De exemplu, Fălticenii, înființat în 1778, ca o replică a Sucevei, rămasă sub stăpânirea austriacă, a ajuns capitală de ținut și sediul isprăvniciei ținutului Suceava, remarcându-se cu o activă viață comercială pe tot parcursul secolului următor.

[1] DANIC București, Administrative vechi, Țara Românească, dosar nr. 2310/1811.

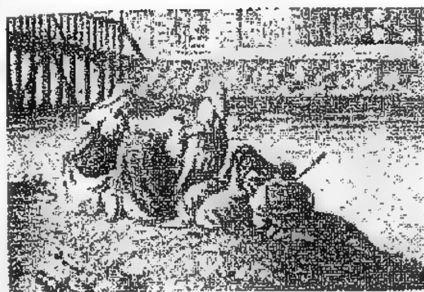

Fig. 4 Detaliu din acuarela lui Luigi Mayer (1794), înfățișând femei spălând rufe în Dâmbovița.

Mihăileni, întemeiat ca târg în 1792, va deveni mai târziu, cu sprijinul domnului Mihail Sturdza, în deceniul al IV-lea al secolului al XIX-lea, reședința ținutului Dorohoi, ulterior însă decăzând.

Populația orașelor a crescut continuu de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, sporul ca pretutindeni nefiind cel natural decât în foarte mică măsură, el provenind, mai cu seamă, din migrația țăranilor la orașe și a străinilor de peste hotare.

Numai în Moldova dintre Prut și Carpați numărul locuitorilor din mediul urban a crescut de la circa 30 395 suflete în 1774 la circa 48 050 suflete în 1803[1] și la 129 413 în 1832. Desigur, cifrele sunt orientative, dar ele indică un spor substanțial al locuitorilor din orașe pe parcursul unei jumătăți de secol.

La începutul veacului al XIX-lea în Moldova peste 90% din populație se afla la sate, gradul de urbanizare fiind foarte scăzut (9,11%), însă în următoarele trei decenii acest procent s-a ridicat la aproape 11%.

De asemenea, au sporit localitățile semiurbane (târgurile). Astfel, în Țara Românească, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, erau 25 de târguri și orașe. În Moldova aceste așezări cunosc o creștere puțin obișnuită, de la 18 orașe înregistrate în 1774, în arealul dintre Prut și Carpați, la 24 în 1803, când s-a adăugat, pe lângă Herța și Adjud, târgurile Fălticeni, Mihăileni, Panciu și Burdujeni.

Apariția în curs de numai o jumătate de secol a unui număr atât de mare de așezări semiurbane a fost determinată de factori de ordin economic și demografic. Impulsul deosebit dat economiei Țărilor Române în urma tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi (1774), posibilitățile de dezvoltare, în condițiile restrângerii monopolului otoman, garantării autonomiei, liberei navigații pe Dunăre și Marea Neagră au deschis perspective deosebite dezvoltării agriculturii, schimburilor comerciale, industriei meșteșugărești.

Înființarea târgurilor s-a impus și datorită sporirii în ritm deosebit a populației în acest răstimp. Cele mai multe din așezările semiurbane, constituite în epocă, au luat ființă în satele cu bâlciuri și târguri periodice, devenite târguri permanente. Apariția lor este mai numeroasă în Moldova, deoarece aici populația a crescut în proporție mai mare decât

[1] În 1774 s-au înregistrat 6 079 capi de familie, înmulțit cu coeficientul 5 dau 30 395 suflete; în 1803 erau 9 388 capi, deci 46 940 suflete, suma ce s-a întregit la 48 050, incluzând și populația probabilă a orașului Focșani, după datele din evidențele ulterioare, ca lipsind în catagrafia din 1803.

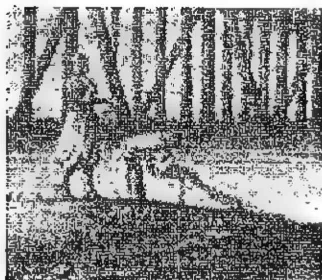

Fig. 5 Detaliu din acuarela lui Luigi Mayer (1794), înfățișând un pescar cu năvodul în Dâmbovița.

în celelalte provincii românești, datorită puternicului val de imigrație din Bucovina, Galiția și Basarabia. Sporul de populație neagricolă, între care mai ales evreii, a fost deosebit de important în formarea acestor târguri, favorizate și de schimbările de frontieră care au impus în Moldova dezvoltarea unor noi centre comerciale și administrative. Trebuie avut în vedere și faptul că în Muntenia și Oltenia drumurile conduc mai lesne la orașe și sate, nu ca în Moldova, unde predomină dealul și podișul. Nu întâmplător aceste așezări au fost socotite de unii cercetători ca un fel de „compensare ale orașelor în mediul rural" și rămân caracteristice Moldovei, deși în număr mai redus au apărut și în celelalte provincii românești.

Procesul a avut loc și în teritoriile ocupate de Austria și Rusia. În Bucovina s-au format pe vechile drumuri comerciale, în vetrele unor sate care și-au continuat existența alături de nucleele orășenești. În Basarabia au apărut, de asemenea, întâi în nord, în ținuturile Hotin și Bălți (Noua Suliță, Briceni, Edineț, Râșcani, Bălți, Pânzăreni), ulterior extinzându-se și în părțile sudice.

Spre deosebire de așezările semiurbane din Țara Românească și Transilvania, al căror număr și rol nu au fost atât de importante ca în Moldova, aici înființarea lor devenise o necesitate pentru asigurarea unui echilibru regional în expansiunea demografică spre orașe, cu atât mai mult cu cât centrele urbane moldovenești erau departe de a putea oferi posibilități de muncă și câștig unui spor tot mai ridicat de populație.

Statisticile timpului evidențiază clar că la sfârșitul secolului al XVIII-lea, chiar după ravagiile provocate de războiul ruso-turc, încheiat cu Pacea de la Kuciuk-Kainargi, orașele moldovenești se prezentau ca aglomerații urbane importante.

Târgurile înființate în această perioadă aveau o structură etnică bine definită: o populație rurală covârșitor românească, la care s-a adăugat un nucleu urban, alcătuit dintr-un număr de străini, în mare parte evrei, ce ocupa o uliță de dughene situată fie în mijlocul satului, fie la marginea lui, în funcție de drumurile care-l străbăteau. Pe măsură ce afacerile se dovedeau rentabile, nucleul creștea, sporind îngrămădirea caselor și dughenelor pe un spațiu restrâns, luând adesea în târgurile din nord forma unui ghetou de tip galițian, alături de satul cu casele caracteristice așezărilor românești. Cu timpul, în afară de evrei, s-au mai adăugat și alți străini (nemți, polonezi, armeni), ca și români cu ocupații neagricole. În ceea ce privește raportul populației românești la cea a evreilor din aceste târguri, observăm că la mijlocul secolului al XIX-lea evreii reprezentau 22,52%. Desigur însă că pe zone geografice proporția evreilor în târgurile din nordul țării era mult mai ridicată, deseori și peste 50%, în timp ce în cele din sud numărul lor era sub 10%.

Dezvoltarea orașelor a impus o serie de măsuri edilitare. Astfel, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea s-a trecut la corectarea cursului râului Dâmbovița, înainte de a intra în București și întocmirea unor șanțuri de deviație pentru a preveni inundațiile. De asemenea, s-au continuat eforturile, începute de la mijlocul secolului al XVIII-lea în ambele capitale, pentru asigurarea apei potabile, prin organizarea unui serviciu de „suiulgii" sau cișmigii și captarea de noi izvoare. Astfel de eforturi apar la sfârșitul veacului și la începutul celui următor și în alte orașe (Craiova, Târgoviște, Focșani etc.).

Pentru prevenirea incendiilor s-a recomandat construirea caselor din piatră și cărămidă și s-au înființat în cele două capitale servicii de pompieri (slujitori tulumbagii), dotate cu sacale, tulumbe, căngi, topoare etc.

Pentru curățenie și ordine în mediul urban s-au stabilit piețe speciale de staționare a carelor și căruțelor și s-a interzis tăierea vitelor în oraș.

De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în cele două capitale străzile principale erau podite cu lemn (Podul Mogoșoaiei, Podul Șerban vodă).

Iluminatul străzilor cu felinare („fănare") fixe s-a introdus la Iași în 1806, iar la București în 1814. Construirea de noi hanuri și hoteluri în mai toate marile orașe și, mai ales, în reședințele de scaun, ca și ridicarea unor case cu mai multe nivele sunt mărturii ale dezvoltării economice și demografice. Aceste începuturi edilitare anunțau transformările pe care aveau să le cunoască orașele românești către mijlocul secolului al XIX-lea.

Creșterea populației în Țările Române se integrează de altfel unui proces general care a avut loc în toată Europa. Saltul demografic a devenit evident pe continentul nostru de la mijlocul secolului al XVIII-lea, cuprinzând nu numai partea occidentală, dar și cea nordică și central-răsăriteană. Astfel, o creștere importantă are loc și în Polonia, Țările Baltice, Ungaria. Acest proces a devenit vizibil în Țările Române la sfârșitul aceluiași veac și începutul celui următor, când, pe lângă sporirea efectivului demografic, asistăm la o redistribuire a populației pe zone geografice, la accentuarea procesului de urbanizare și la intensificarea migrațiilor. Între creșterea populației și progresul economic a existat întotdeauna o corelație. Lărgirea pieței interne, dezvoltarea schimburilor comerciale, extinderea culturilor agricole erau semne evidente pentru orientarea capitalistă a economiei românești.

Pentru Țările Române, preponderent agrare, cu o viață economică bazată în principal pe relații feudale, creșterea numărului locuitorilor avea să ridice probleme de ordin economic și social deosebit de importante. Dacă până către sfârșitul secolului al XVIII-lea statele dunărene cu o populație mai puțin densă puteau asigura hrana unui număr dublu de locuitori, cu condiția sporirii suprafețelor de pământ cultivate, de la începutul veacului următor faptul nu mai era posibil fără o transformare a regimului agrar. În 1805 boierii moldoveni se adresau la Înalta Poartă, cerând ca țăranii clăcași să fie impuși să lucreze pe moșii o zi din zece. Ei își justificau pretenția arătând că sătenii prestau numai 12 zile pe an „de la o epocă necunoscută, în vremea aceea când țara nu era bine locuită, toate locurile pământești nu aveau nici un preț"[1]. Firește,

[1] D. C. Sturdza-Scheianu, *op. cit.*, p. 59, în text făcându-se referire la o „zeciuială a zilelor, care după cuviința dreptății, trebue a ne lucra, precum și în alte părți, ca unii ce se hrănesc pe moșiile noastre".

boierii exagerau pentru a-și susține interesele, dar recunoșteau că sporirea populației ridicase prețul moșiilor, în vreme ce condițiile de muncă în baza vechilor servituți feudale nu mai corespundeau nevoilor. În același timp, îndatorirea de a da țăranilor clăcași de pe moșie loc de hrană suficient, paralel cu creșterea numărului lor și a interesului tot mai mare pentru extinderea culturilor cerealiere, începea să stânjenească pe proprietari. Terenurile nou desțelenite, defrișările („curăturile") încep să se reducă de la începutul secolului al XIX-lea. Acum grija stăpânilor de moșii urmărea asigurarea unei rezerve a domeniului, care să nu fie impusă obligației de împărțire în locuri de hrană motivată. Dar tot ceea ce se putea face în această privință sub regimul social-politic existent atunci era extinderea culturilor cerealiere pe seama terenurilor de pășune și a pădurilor. În raport însă cu creșterea populației, mărirea numai în suprafață a culturilor agricole devenea nesatisfăcătoare. Îmbunătățirile tehnice, introducerea de noi plante, ameliorările aduse sistemului de cultură încep să preocupe din ce în ce mai mult societatea românească în primele decenii ale secolului al XIX-lea, exprimând căutări pentru soluționarea problemelor noi tot mai presante.

Presiunea demografică a fost unul din factorii importanți de modificare a tehnicii de producție și prin aceasta a regimului economic și social, așadar proces determinat, în mare măsură, de creșterea deosebit de importantă a populației din Țările Române de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a secolului următor.

2. Populație și societate în Transilvania și Banat

În marea ei majoritate populația Transilvaniei în secolul al XVIII-lea continuă să fie o populație agricolă, având la bază tradițiile sociale ale familismului conjugal. O familie era alcătuită în medie din cel puțin cinci membri. În plan social-economic structurile demografice sunt bine cunoscute, inclusiv cantitativ, datorită marilor și repetatelor conscripții ale epocii, care, înregistrând — cu toate imperfecțiunile știute — categoriile fiscale în segmente distincte de populație, ne lasă să întrevedem relativ ușor condiția și apartenența socială (țărani aserviți — iobagi și jeleri –, țărani liberi, nobilime — mică, mijlocie și marea aristocrație –, orășenimea — meșteșugari, negustori, funcționari). Aceste structuri ne apar suficient de bine conturate și în plan etnic (de naționalitate, limbă și cetățenie: români, unguri, secui, sași etc.), în plan geografic și administrativ (predii, sate, târguri, orașe — cu cetățeni de drept și suburbani — grupate în comitate, scaune, districte și teritorii grănicerești). Mai puțin clară și indecisă cantitativ ne apare populația epocii ca fenomen biologic. În acest domeniu al biodemografiei suntem condamnați încă la estimări aproximative, la considerații vagi, sau chiar la ignoranță. Admitem cu certitudine, la modul general, doar fenomenul de creștere și expansiune demografică, cu calificativul de moderate, cu procente ridicate, atât la natalitate cât și la mortalitate, ultima fiind totuși în scădere continuă, caracteristici tipice pentru societățile rurale întârziate, cum este și cazul Transilvaniei.

Dificultatea unui calcul cât de cât riguros vine de la incertitudinea cu privire la numărul populației Transilvaniei la început de secol, respectiv la anii 1690–1720, pentru care nu dispunem decât de estimări aproximative, făcute la nivel minimal, ele însele variind între cifrele de 5/600 000 și 970 000 de locuitori. Pot acestea fi luate în calcul în raport cu cifra de circa 2 400 000 de locuitori cât număra populația provinciei la 1831 ? Un asemenea spor poate fi admis numai cu amendamentul că la început de veac populația Transilvaniei depășea cifra de un milion de locuitori. În aceste condiții este mai prudent să conchidem că în „secolul lung" (până la 1830) el atinge un procent mai ridicat în țările din estul continentului comparativ cu cele occidentale, dar greu măsurabil. Explicația creșterii populației în Transilvania în perioada de care ne ocupăm a pus în discuție mai mulți factori, unii cu caracter mai general, cum sunt: ameliorarea tehnicilor agricole, cu randamente superioare în îmbunătățirea cantitativă și calitativă a mijloacelor de subzistență, anumite progrese ale medicinii și igienei publice, alții cu caracter special, îndeosebi marea mobilitate în spațiu, cu deosebire migrări „masive" de populație din Țara Românească și Moldova, estimare astfel de istoricii unguri.

La o analiză atentă a fenomenelor de impact demografic s-a observat însă că nici unul din acești factori, priviți separat sau luați împreună, nu oferă explicații satisfăcătoare. Așa-numita „revoluție agricolă" a secolului include desigur progrese, dar mai degrabă la nivelul unui interes entuziast pentru agronomie decât în rezultatele generale hotărâtoare. Perioada alternează ani de producție agricolă bună cu ani dificili, de foamete. General e mai degrabă fenomenul de minimă nutriție decât belșugul. Un bilanț pozitiv înregistrează întâi extinderea suprafețelor agricole, cu accent pe creșterea pământului arabil. Se adaugă apoi generalizarea culturii porumbului, introducerea culturii cartofului, în Banat și a orezului. Creșterile rămân însă la nivel extensiv prin extinderi (defrișări, desțeleniri, hidroameliorații, desecări). Progresul depinde în aceste condiții în mare măsură de factorii climatici.

Înregistrările contemporane arată pe parcursul perioadei un număr de circa 60 de ani „răi", marcați alternativ de ierni geroase și prelungite, de ploi diluviene însoțite de mari inundații, de călduri excesive și arșiță, urmate de secetă. Sunt tot atâtea recolturi de producție agricolă care generează penurie, foamete, scăderea rezistenței la boli, epidemii catastrofale de ciumă. La calamitățile naturale amintite se adaugă apoi vicisitudinile istorice. Luate în calcul, acestea sporesc la rândul lor gradul de dificultate al analizei fenomenului demografic, lăsând adesea o amprentă mai adâncă decât primele în evoluția populației.

Desigur, instaurarea regimului habsburgic în Transilvania, în comparație cu cel anterior, al stăpânirii otomane, aduce un plus de stabilitate politică internă. Aceasta la nivelul instituțiilor politice n-a putut însă asigura prin ea însăși aceeași stabilitate în plan social; nici de la început și nici de-a lungul întregii perioade.

Evenimentele secolului, cum au fost răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea, tulburările stârnite de unirea religioasă, culminând cu largi mișcări sociale ca acelea a lui Visarion Sarai sau a călugărului Sofronie, cele prilejuite de înființarea regimentelor de graniță, răscoala lui Horea, însoțită de desființarea șerbiei și de dreptul de libertate personală a

iobagilor, s-au răsfrânt în gradul ridicat de mobilitate a populației, sporind procentul ei natural cu depopulări la scara socială sau, invers, cu reașezări de populație în funcție de aceste conjuncturi.

Fenomenul este mai vizibil în mărturiile contemporane cu referire la populația românească, nu neapărat pentru că ei, românii, ar fi cei mai mobili, ci pentru că ei constituie masa, majoritatea absolută a populației, îndeosebi la nivelul celei servile, a jelerilor în special, a categoriilor sărace, dezavantajate economic și aflate în mai mare mișcare decât alții.

La aceste nivele nici ungurii, nici secuii, proporțional cu numărul lor nu sunt mai stabili. Nu e de ocolit nici faptul că mobilitatea românilor se desfășoară într-un spațiu etnic propriu mai larg, cu o îndelungată tradiție istorică comună, de o parte ca și de cealaltă a Carpaților. Sensul în care ea este preponderentă ? Pentru secolul al XVIII-lea s-a dovedit că mai degrabă cei din Transilvania emigrează spre Țara Românească și Moldova, decât invers. Ceea ce nu înseamnă că fenomenul se limitează la stabiliri definitive. Trebuie admis totuși și aspectul bejeniilor temporare și într-un sens și în altul. De remarcat că, statistic, în sens riguros, este greu de cuprins un asemenea fenomen. „Nu e român de aici [= din Transilvania] care să nu fi fost cel puțin o dată în viața sa în Moldova sau în Țara Românească" notează un text contemporan[1], ilustrând tocmai acest „dus-întors" ce caracterizează epoca la scară socială, având la origine cauze multiple, în primul rând și determinant, asupririle sociale și religioase din Transilvania, sau regimul fiscal și instabilitatea politică atât de caracteristice pentru Țara Românească și Moldova.

Deși Transilvania n-a cunoscut în această perioadă războaie desfășurate pe teritoriul propriu, cu excepția invaziei turco-tătare din 1717, spre deosebire de principatele vecine, care rămân în continuare expuse războaielor, campaniilor și ocupațiilor militare ruse, turcești și austriece (în intervalul 1711–1812 șase războaie cu tot ceea ce incumbă, însumând 27 de ani), această provincie n-a fost scutită însă de sarcinile militare ce i-au fost impuse în cadrul general de susținere a efortului de război al imperiului, într-o Europă marcată de acute rivalități dinastice. Supusul se vede astfel plasat continuu și din ce în ce mai apăsător într-o ipostază dublă, de militar și de contribuabil, obiect totodată al unei politici demofile la modă în practica despotismului luminat al epocii.

Consecințele de ordin demografic sunt desigur preponderent negative; adâncesc gradul de pauperitate, contribuie la instabilitate socială; în acest sens ia proporții fenomenul dezertărilor, categorie aflată repetat în atenția autorităților, și, deosebit de grav, facilitează epidemiile.

Toți acești factori învederează în evoluția demografică ritmuri diferite, cu salturi și căderi, nota dominantă rămânând un spor de populație la sfârșitul perioadei, care nu se poate explica în conjuncturile atât de complexe ce o caracterizează decât pe seama unor mecanisme de autoreglare la nivelul comunităților sociale. Nu se poate susține că,

[1] *Histoire de la Transylvanie.* Sous la direction de Béla Köpeczi, Budapesta, 1992, p. 400.

exceptând Banatul, unde importanța colonizărilor are o pondere notabilă, sporul general în teritoriile Transilvaniei s-ar datora unor segmente de populație aduse din afara provinciei.

Să urmărim însă mai îndeaproape cronologia conjuncturilor de impact demografic, la scară generală, desigur, pentru că la nivel local sau regional mai restrâns, situațiile pot să difere: 1703–1711: Răscoala antihabsburgică a lui Francisc Rákóczi al II-lea, mobilizând un efectiv militar de peste 8 200 de oameni, de toate neamurile și din toate clasele sociale, pe un teatru larg de operațiuni militare, cu perturbări demografice, inclusiv emigrări, jafuri, foamete; 1709–1711: epidemie de ciumă, soldată cu zeci de mii de victime și declin demografic; 1711–1719: ani alternând anotimpuri ploioase însoțite de mari inundații, cu secetă, generând scumpete, foamete; 1717–1720: epidemie de ciumă, cea mai violentă cunoscută în Transilvania, cu peste 100 000 de victime; 1730–1736: ani alternând anotimpuri predominant ploioase, cu ani de secetă, cu recolte slabe, agravând subnutriția; 1737–1739: epidemie de ciumă cu răbufniri și în anii următori 1740–1742, făcând 60 000 de morți din cele peste 71 000 de cazuri de îmbolnăviri; mortalitate excesiv de mare și în Banat și în fostul Partium; 1746–1749: invazii pustiitoare de lăcuste, recolte distruse, scumpete, foamete; 1755–1757: epidemie de ciumă, ultima mare epidemie de acest fel în Transilvania; epidemiile ulterioare, din 1770–1771, 1786, 1813–1814, au fost limitate la sud-estul provinciei; 1757–1761: mișcarea lui Sofronie, cu o puternică motivație religioasă, pentru ortodoxie, dar și cu accente sociale, antifeudale, a dat naștere unei represiuni brutale; a făcut necesară o înregistrare mai riguroasă a românilor separat la cele două biserici: ortodoxă și greco-catolică; 1784–1785: Răscoala lui Horea, stârnind în întreaga provincie mari convulsii sociale; între consecințe, decretul de desființare a șerbiei; 1785–1787: ani cu dereglări climatice, alternând ploi, inundații, căderi de grindină, care au prejudiciat recoltele, declanșând scumpete și foamete; 1792–1795: aceleași fenomene, la care s-a mai asociat și secetă și ger; ani de foamete, subnutriția continuă, generând bolile specifice, mai ales scorbutul; ani dificili, ca și următorii din acest punct de vedere, datorită sarcinilor militare sporite în efortul de război împotriva lui Napoleon: recrutări forțate, dări, rechiziții, agravează tensiunile sociale, sporesc instabilitatea, cauzează perturbări demografice; 1813–1817: ploi prelungite, recolte proaste, foamete, cu grad de calamitate, „sărăcimea murea pe sub garduri și alăturea drumurilor"; în 1817 împăratul însuși vizitează provincia.

Un cumul, așadar, de factori ce influențează negativ o dezvoltare demografică liniară. Un impact agravant pe fondul unor realități sociale și altfel foarte dure ce caracterizează regimul iobăgesc, în care supusul avea de cheltuit către stăpân nu numai un cortegiu întreg de prestări de bunuri din produsele sale agricole, ci și mai mult de 200 de zile lucrătoare pe an cu titlu de robotă. Asupra lui se revarsă apoi sarcinile publice, dările către stat, către armată. O existență la limita suportabilă, amenințată repetabil de stări catastrofale, întreține și explică fenomenul masiv al migrației ce caracterizează întreaga perioadă. De aici nu se poate deduce însă nici teoria „depopulării" unor spații geografice întinse, nici teoria „populării" altor spații, în compensație, până la schimbarea în consecință (cazul Transilvaniei) a raportului numeric între diferite etnii, respectiv a preponderenței

românilor care acum, mai ales în a doua jumătate a veacului, ar fi majorat în comparație cu ungurii populația țării.

Nici un izvor nu probează o asemenea modificare, dimpotrivă, izvoarele statistice ale perioadei pot fi mai degrabă interpretate în sensul emigrării românilor din Transilvania în proporție mai mare decât a imigrărilor. Așa-numitul lor „nomadism" este în realitate practica tradițională a unor îndeletniciri economice legate de oierit, numită impropriu transhumanță, în sistemul căreia se mișcă turmele, nu mase mari de oameni. O statistică din anul 1831, care înscrie toate vitele păstorilor din Transilvania urcate la vărat în plaiurile județelor muntenești în număr de 846 207 specifică și numărul de 4 217 ciobani care le însoțesc, ceea ce înseamnă că la o turmă de circa 400 de oi revin trei ciobani.

Luând seama apoi că populația Țării Românești era (la 1831) de 1 920 590 de locuitori, o migrație masivă de aici în Transilvania într-o fază precedentă ar presupune o cifră neverosimil de mare a acestei populații. În sfârșit, fenomenul migrației, așa cum apare în izvoarele vremii, se dovedește a fi caracteristic nu în componenta sa de naturalizare, de stabilire definitivă în alt teritoriu, ci temporară, doar cât este necesar, până apar condițiile propice de revenire la locurile de origine. În epocă termenul care definește fenomenul migrației este *bejenie* (cu derivatul *bejenar*), or sensul cuvântului pune accentul tocmai pe acest ultim aspect: bajenia este un „abandon vremelnic", bejenarul este un „fugar", un „refugiat temporar". „Căci săracii bejănari... O așa nenorocire nici cum le-au trecut prin gând. Căci aștepta să se-ntoarcă înapoi cât de curând", scria vornicul Alexandru Beldiman, referindu-se la întâmplările din 1821 în Moldova, prilejuite de Eterie[1].

Dacă e să facem referiri, întemeiați însă pe date mult mai riguroase, la modificări în structura și numărul populației, acestea s-au petrecut nu prin imigrație, ci prin colonizare, și ele au în vedere mai puțin Transilvania propriu-zisă, ci mai mult Banatul și, eventual, Partium. Colonizările au fost rezultatul unei politici oficiale, preocupare constantă a Curții vieneze de sporire a populației în noile sale provincii răsăritene. În Banat spre exemplu, după încorporarea la imperiu în 1718 și până spre 1790, au fost așezați un număr de peste 80 000 de coloniști, majoritatea de origine germană, dar și alții ca italieni, cehi, croați, francezi, ceea ce a modificat sensibil structura etnică a populației, fără însă a putea micșora prea mult elementul românesc autohton, care rămâne precumpănitor. Colonizarea s-a făcut nu numai cu popularea în adaos pe seama așezărilor existente, ci și prin înființarea câtorva zeci de noi sate. Costurile sociale ale populării Banatului s-au răsfrânt mai mult asupra locuitorilor autohtoni decât pe seama investițiilor oficiale.

În Principat colonizarea este mult mai redusă, limitându-se la cei circa 4 000 de austrieci („landleri") aduși, îndeosebi cu forța după anul 1734, și așezați, cea mai mare parte, în satele din jurul Sibiului.

Noul regim politic al Transilvaniei, ca provincie a Imperiului habsburgic, n-a adus modificări esențiale nici în ceea ce privește societatea în ansamblul alcătuirilor sale. Ea continuă să rămână adânc divizată, cu aceleași componente de bază ale categoriilor

[1] M. Kogălniceanu, *Cronicele*, 3, p. 379.

privilegiate, nobilimea, clerul înalt și orășenimea bogată, o pătură relativ numeroasă de țărănime liberă și în sfârșit marea masă a țărănimii aservite, de iobagi și jeleri. Distincții noi apar, e adevărat, dar numai la nivelul și în cadrul categoriilor impozabile. Deși noul regim pe parcurs s-a străduit să impoziteze și nobilimea, aceasta a reușit să-și salveze imunitatea fiscală, prin tradiție prerogativa fundamentală a condiției ei social-politice, sau cum o exprima un text dietal: „libertatea de căpetenie a națiunii (=nobilimii)", „întreaga ei lumină a ochilor". Față cu politica de reforme a absolutismului luminat nobilimea păstrează o atitudine conservatoare. Eliminată sau redusă ca forță politică la prerogative ale organelor centrale de guvernământ, ea rezistă la nivelul autonomiilor locale, se folosește de instrumentele acestora pentru a-și asigura privilegiile feudale. După prăbușirea sistemului iosefin revine în forță, recâștigând aproape integral vechile poziții predominante în viața politică a Principatului, antireformismul epocii precedente alimentând de acum o ideologie a rezistenței maghiare antihabsburgice cu o pronunțată tentă națională.

Reticența la inovație se vădește și în modul ei de a cultiva un stil de viață tradițional, domeniu în care pătrund cu greu elementele civilizației occidentale cotidiene, altfel foarte costisitoare, pe care și le pot permite puține familii din aristocrația înaltă de conți și baroni. Mai puțin solicitată militar, îndeletnicirile ostășești trec pe plan secund, impunându-se treptat gustul pentru o educație și o instrucție de nivel superior în științe, în învățarea limbilor străine, în interesul pentru lectură. Este și perioada întemeierii unor mari biblioteci. Tendințele de modernizare sunt însă mereu frânate de proporția mare a nobilimii mijlocii, mult mai tradiționalistă.

Statistic, nobilimea scutită de impozit, înțelegând aici marea aristocrație și nobilimea mijlocie, cuprindea la 1767 un număr de 4 324 de familii, cu peste 20 500 de persoane, câte înscrie o statistica din anul 1772, cifră care, socotită a fi sub numărul real, a fost amendată la valoarea de 135 370, probabil de severul guvernator al provinciei, M.-I. von Auersperg, în materialele pregătite pentru Iosif al II-lea, în ajunul primei sale călătorii în Transilvania. În corpul social are o pondere de peste 6%, mult peste media țărilor Europei Occidentale. În Franța, de pildă, proporția era de 1,3%.

Nobilimea de o sesie și boierimea Țării Făgărașului, categorii impozabile (înscrise distinct în tabelele de dare), care formează pătura nobilimii mici, însumează cifre care variază: 8 317 + 800 de familii în 1765/1766; la 8 449 + 737 în 1772 (sau 56 622 + 4 910 de persoane în statistica lui Auersperg); 10 843 + 530 în 1785; 9 752 + 484 în 1795; 11 770 + 638 în 1805 etc. (ani cu cifre relativ apropiate de cele arătate mai sus).

Acestei categorii îi aparțin și circa 2 000 de familii din ținutul Chioar. În Principat repartizarea ei teritorială este disproporționată. Mai numeroasă în scaunele secuiești, relativ redusă în comitate, aproape inexistentă în scaunele săsești. Economic, mica nobilime nu se deosebește de țărănimea din sânul căreia s-a ridicat și al cărei stil de viață țărănească liberă continuă să o caracterizeze. Păstrând anumite drepturi politice, în pofida impozabilității la care e supusă, pătura nobilimii mici rămâne și în această perioadă fidelă mai degrabă aspirațiilor unui regim nobiliar decât ale celui reformist practicat de instrumentele puterii centrale.

O pondere importantă în ansamblul societății o deține și acum, la sfârșit de epocă feudală, ba chiar în creștere numerică, pătura țărănimii libere. Înscrisă în statisticile fiscale ale vremii sub titlurile de libertini, români liberi, sași și germani liberi, unguri liberi și secui liberi, ea totaliza la 1765/1766 un număr de 45 637 de familii; la 1772: 50 697 de familii, sau, în statistica Auersperg, 333 508 suflete; la 1785: 64 083 de familii; la 1795: 71 043 de familii; la 1805: 81 540 de familii; la 1821: 81 965 de familii. Teritorial, redusă în comitate, o găsim concentrată în scaunele săsești și secuiești, unde s-a putut menține la adăpostul unor prevederi legislative de autonomie comunală. Deși românilor „liberi" le-a fost contestată cu o înverșunată gelozie „concivilitatea" pe Pământul Crăiesc, socotit a fi teritoriu săsesc în exclusivitate, de unde și supunerea lor la dijme către biserica luterană, satele românești din această zonă de libertăți țărănești s-au bucurat de o dezvoltare economică superioară comparativ cu cele de iobagi din comitate. A contat cu deosebire o motivație mai bine susținută a muncii, ci având șansa unor posibilități sporite de desfacere pe piață a produselor lor, în special în comerțul cu lână și piei de animale.

O categorie aparte a țărănimii libere o formează familiile de grăniceri, locuitori ai satelor din regiunile carpatice ardelene la granița cu Moldova și Țara Românească, militarizate în perioada anilor 1761–1766 și puse sub comanda și administrația organelor militare. După 1766, până la 1769, cu o structură asemănătoare se organizează și granița bănățeană. Aici, la scurt timp după înființare, în 1775, ea era socotită la 63 000 de locuitori. În granița ardeleană statisticile indică următoarele cifre: la 1765/1766: 22 415 familii; la 1772, 23 077 de familii (*milites limitanei*), în statistica Auersperg 151 923 de suflete; la 1785: 27 435 de familii; la 1803: 131 942; la 1830: 169 061. La cifre apropiate de acestea urcă și populația grănicerească din Banat de-a lungul anilor.

Dar clasa socială cea mai numeroasă din Transilvania o formează populația de iobagi și jeleri.

Statisticile înscriu în Principat cele două categorii astfel: la 1765/1766: iobagi — 109 190 de familii; jeleri — 50 126 de familii; la 1772: iobagi — 114 602 de familii; jeleri — 50 267 de familii; (Auersperg) = 1 112 250: iobagi — 754 400 de persoane; jeleri — 357 850 de persoane; la 1795: iobagi — 128 258 de familii; jeleri — 68 106 de familii; la 1804: iobagi –139 617 de familii; jeleri — 76 678 de familii; la 1821: iobagi — 117 960 de familii; jeleri — 56 710 de familii.

Fluctuațiile de creștere, stagnare și descreștere numerică sunt după cum se vede nesemnificative dacă luăm cele două categorii împreună. Sporurile țin pasul cu creșterea demografică generală. Se menține în mare și proporția de 2/1 (iobagi/jeleri). Socotind că, mai ales după desființarea șerbiei la 1785, distincțiile dintre cele două categorii se estompează, se poate observa că în pofida menținerii acestor distincții, mai ales în plan juridic și fiscal, în cel economico-social asistăm la o mai pronunțată întrepătrundere și într-un sens și în altul, de jelerizare a iobăgimii pe de o parte, de încercare a jelerilor în a-și apropia pentru urmași drepturi de moștenire a sesiei.

Iobagii și jelerii formează populația satelor ce alcătuiesc mai mult sau mai puțin compact domeniile feudale, împărțind aici nu numai pământul arător, ci și toate celelalte componente ale unei geografii agricole (pășuni, livezi, vii, fânețuri, păduri, ape, munți) cu stăpânii feudali în sistemul tradițional al unor raporturi servile îndelung și meticulos formulate juridic. Deși păstrează încă 2/3 din suprafața agricolă, cu titlu de sesie (iobăgească sau jelerească), față de 1/3 cât se socotește a fi pământul alodial, proporțional cu numărul de familii (țărănime/nobilime), gospodăria agricolă țărănească continuă să rămână, în condițiile date, o capacitate economică redusă, atât cât să satisfacă la limita sărăciei necesitățile de trai ale titularilor ei. Nici gospodăria alodială nu se dovedește, în regimul productivității scăzute al prestațiilor iobăgești, respectiv al robotei, a fi capabilă de o reală dezvoltare spre piața agricolă. Ceea ce poate fi disponibilizat dinspre gospodăria supusului iobag se valorifică bănește pentru a acoperi sarcini fiscale către stat, iar ce s-ar disponibiliza pe ansamblul domeniului în beneficiul stăpânului, se cheltuiește pentru a susține un lux anacronic, cu cota parte destinată stocurilor domeniale de provizii, ca prevedere pentru anii ce ar putea antrena riscuri de producție.

Lumea rurală a domeniului feudal rămâne blocată în propriile neputințe de progres, din ce în ce mai evidente, aglomerând contradicții pe care politica energică de reformă socială a regimului absolutismului luminat o ține încă într-un echilibru fragil și precar. Răscoala lui Horea, încercând o lichidare în forță a raporturilor feudale, dezvăluie dramatic criza adâncă în care se găsea societatea din Transilvania în ansamblu. Sub presiunea desfășurărilor sale și mai ales a imperativului său major, ce viza desființarea regimului iobăgesc, răscoala dezvăluie totodată limitele politicii reformiste. În plan social, după răscoală, cu toate încercările de revenire la „normalitatea" tradițională a raporturilor feudale, acest lucru n-a mai fost posibil. Declinul acestor raporturi, conștientizat de țărănimea iobagă, va sfârși prin desființarea lor revoluționară la 1848.

Orășenimea, înscrisă în tabelele de dare sub numele de taxaliști, este la rândul ei o categorie socială compozită și neuniformă. Juridic ea se diferențiază după categoriile de așezări urbane pe care le populează. În ordinea importanței economice, și ca număr de populație, pe primul loc se situează orașele libere regești, 11 la număr în Principat (Alba Iulia, Bistrița, Brașov, Cluj, Mediaș, Sebeș, Sibiu, Sighișoara, Târgu Mureș, Gherla și Dumbrăveni, cărora li s-a atribuit acest statut în anul 1786), în Partium trei (Baia Mare, Baia Sprie și Satu Mare) și Timișoara, în Banat, cu statut de oraș liber din anul 1781; o altă categorie o formează așa-numitele „orașe nobiliare" și târgurile (*oppida*), peste 65 ca număr.

Statistic sunt înscrise în Principat — cu obligații fiscale — un număr de familii, după cum urmează: la 1765/1766: 13 238 de familii; la 1772: 14 303 de familii din care în orașele libere regești: 7 507 de familii; în același an statistica Auersperg înscrie ca număr de persoane 48 980 de orășeni în orașele libere regești și 44 740 de locuitori ai orașelor nobiliare și târgurilor; la 1785: 10 791 de familii; la 1795: 10 864 de familii; la 1805: 10 752 de familii; la 1821: 14 054 de familii.

În ordinea mărimii, la scara Transilvaniei, având peste 10 000 de locuitori se situează doar trei orașe „mari" (în recensământul populației din timpul lui Iosif al II-lea): Brașov cu 17 792 locuitori, Sibiu cu 14 066 locuitori și Cluj cu 13 928 locuitori; cu peste 5 000

Fig. 6 Țărancă română din Transilvania (sec. XVIII).

de locuitori se înscriu: Timișoara (9 479 locuitori), Satu Mare (8 378), Târgu Mureș (5 934), Sighișoara (5 517). Celelalte au sub 5 000 de locuitori. Cifrele cuprind în număr mare, alături de „cetățenii" propriu-ziși ai orașelor, domiciliați *intra muros*, locuitorii cartierelor din afară, din așa-numitele „maiere", suburbii populare — cu excepția celei din Șcheii Brașovului — de zilieri agricoli. Așa se face că aglomerările urbane păstrează, dezvoltă chiar, acel caracter de amestec între urban și rural al orașelor din Transilvania.

Tabloul rețelei orășenești transilvănene arată o slabă dezvoltare urbană în secolul al XVIII-lea. Șansele de progres rămân reduse atâta timp cât politica economică a Curții vieneze rezervă provinciei sale răsăritene un loc mai puțin decât modest în ansamblul relațiilor de diviziune a muncii între Est și Vest. Activitățile meșteșugărești și comerciale rămân de aceea la nivelele impuse de relațiile tradiționale, legate îndeosebi de piețele de desfacere oferite în principatele de peste munți și la sudul Dunării. Sunt însă mereu stânjenite de nesiguranță, bulversate de prelungirele campanii militare, aici pe teatrul disputelor și rivalităților austro-ruso-turcești.

Dezvoltarea unei burghezii orășenești în sens modern, capitalist, este apoi greu de conceput în contextul unor raporturi predominant feudale de tip agrar. Meșteșugari și negustori continuă să-și exercite profesia în cadre tradiționale, de breaslă, pe baza vechilor privilegii, reînnoite. Progresul e mai mult tehnic, de specializare, de superspecializare chiar. Meseriile de bază s-au diversificat într-o puzderie de subspecialități, nomenclatorul lor însumând circa 120 de poziții. Iată câteva în sectorul prelucrării pieilor: blănari, ciurari, cizmari, șelari, tăbăcari, tecari sau în domeniul țesăturilor, a pănurilor: albitori, boiangii, ceaprazari (găitănari, firetari), ciorăpari, filatori, funari, imprimeri, mătăsari, pangliccari, pălărieri, pănurari, perpetari, pivari, pânzari, postăvari, torcători, tunzători de postav. Ne găsim în sectorul micii producții meșteșugărești, de atelier redus, producătorul fiind adesea și neguțătorul cu amănuntul al producției proprii. În curs de constituire sunt, mai ales spre sfârșitul veacului și primele decenii ale secolului următor, stabilimentele de tip industrial (manufacturi, mici fabrici); ele au de înfruntat însă o slabă susținere investițională, ca și un cadru juridic inadecvat, ambiguu și obstaculant. Instalarea unei fabrici de arnici în hotarul satului Hăghig stârnește plângerea sătenilor pe la 1809; aceștia

cer autorităților să transfere și asupra întreprinderii obligațiile (în esență feudale) care apasă asupra lor (slujbele urbariale, erariale și „cătănești") de vreme ce se împărtășesc din beneficiile locului[1]. Adnotările reprezentantului fabricii pe marginea punctelor cuprinse în cerere contrapun două mentalități diferite, contradictorii: celor care trăiesc „după iușul (=legea) nemeșesc" cu obligații servile, sau a „industriașului" punând la baza întreprinderii sale principiul muncii „libere". E cumpăna celor două lumi, la răscrucea trecerii de la feudalism în lumea pieței capitaliste.

Componenta mai dinamică a orășenimii o formează negustorimea, mai ales cei antrenați în comerțul internațional. Statistic, în tabelele de dare se cuprinde doar o parte, sub titlul de taxaliști. Ea poate fi regăsită însă la rubricile speciale sub nume de evrei, greci, armeni, bulgari. Însumând cifrele de la aceste nominalizări vom observa o creștere numerică de la o înregistrare la alta: la 1765/1766: 508 familii; la 1772: 584 de familii, sau în statistica lui Auersperg 5 814 suflete; la 1785: 632 de familii; la 1795: 740 de familii; la 1805: 942 de familii; la 1821: 1 220 de familii. Organizați în companii comerciale, înzestrate cu privilegii și statute proprii (la Alba Iulia, Brașov, Sebeș, Sibiu), negustorii numiți generic „greci", între ei și greci, dar și aromâni, bulgari, sârbi, albanezi, și desigur români ardeleni sunt purtătorii unui comerț activ, acoperind o zonă geografică largă. Iată o biografie ilustrativă, cum este cea a lui Mihail Ioan Țumbru. Născut în Macedonia, își începe ucenicia în „meșteșugul" comerțului de timpuriu. Stabilit în 1782 la Brașov se căsătorește cu Paraschiva, fiica negustorului român de acolo, Ioan Boghici, obținând cetățenia chesaro-crăiască. Relațiile lui comerciale se distribuie între Timișoara, Lugoj, Ciacova, Belgrad, Vârșeț, Panciova, Zemlin, Târnovo, Pesta, Lipsca, Brașov, Făgăraș, Sibiu, Gherla, Iași, Galați, București, Viena, Salonic, Constantinopol etc. Profesionist al afacerilor, s-a inițiat nu numai în practica schimburilor, ci și în teoria contabilității, studiind manualele de specialitate cumpărate la Viena. El este organizatorul și contabilul acestei întrepride case de comerț susținută cu capital de socrul său în tovărășie și bogatul negustor craiovean Hagi Stan Jianu. Obiectul activității este comerțul în toată gama formelor sale: export, import, tranzit, cu bumbac, lână, ceară, vopsele pentru textile, piei, mătase, pârzeturi, vin, pește, grăsime, untdelemn, zahăr, cafea ș.a. În centrele amintite are angajați proprii, un personal numeros, cu care întreține o bogată corespondență, de obicei în limba greacă, limba de afaceri în această zonă europeană. Are însă și prăvălii permanente pentru negoțul cu amănuntul la Sibiu, Timișoara, Pesta și Viena. Foarte profitabilă s-a dovedit „tovărășia" cu tăbăcarii din Săcele, investind masiv în activitatea acestora. Le finanțează achiziția de piei brute de pe piața Țării Românești, ca și materialele necesare prelucrării lor, îndeosebi scumpie din Bulgaria, pe care sub formă de cordovane le livrează fie meșterilor armeni la Gherla, fie negustorilor la Viena. Din profitul afacerii casa Țumbru încasează 2/3, 1/3 fiind partea săcelenilor. Abilitatea lui se vădește apoi în speculațiile pe piața valorilor mobiliare, în așa-numitul zarafâc cu galbeni sau cu cambii.

[1] N. Iorga, *Acte românești și câteva grecești din archivele Companiei de comerț oriental din Brașov*, Valenii de Munte, 1932, p. 197–204.

Pe ruta Viena — București — Constantinopol, și într-un sens și în altul, în funcție de conjuncturi favorabile, întâlnite și sesizate prompt, ele sunt vehiculate, sfidând atâtea riscuri, cu profituri substanțiale. Mai ales în această ipostază negustorul brașovean se dovedește a fi un remarcabil precursor al lumii financiare moderne.

În acest sens se mișcă și alte întreprinderi productive și negustorești în Transilvania, exercitând o presiune spre liberalizarea activităților economice, de desființare a monopolurilor și privilegiilor de tipul autonomiilor feudale. Tendința este evidentă în numeroasele demersuri ce asaltează autoritățile după 1820.

Un regim aparte îl au în sistemul fiscal al epocii minerii, spălătorii de aur, tăietorii de sare și plutașii, înscriși ca atare în poziție distinctă. Statistic numărul lor laolaltă apare astfel: la 1765/1766: 1 671 de familii (numai mineri și plutași); la 1772: 4 080 de familii sau în statistica Auersperg, 26 860 de persoane; la 1785: 8 537 de familii; la 1795: 8 861 de familii; la 1805: 9 579 de familii; la 1821: 8 755 de familii. Sub raport social aceste categorii pot avea condiții diferite: între ei unii sunt proprietari, alții sunt iobagi sau jeleri, alții fiind simplii lucrători salariați (cazul minerilor). Tendința este de sporire a angajaților liberi, salarizați.

În sfârșit, conscripțiile fiscale mai înscriu sub numele de țigani (domiciliați, separat corturari și nomazi) și vagabonzi, ceea ce am numi categoria marginalilor în societate. Statistic numărul lor arată astfel: la 1765/1766: 12 053 de familii; la 1772: 10 932 de familii sau în statistica Auersperg, 71 950 de suflete; la 1785: 12 106 de familii; la 1795: 12 439 de familii; la 1805: 13 313 de familii; la 1821: 9 626 de familii, cifră mai mică decât precedenta, probabil ca urmare a mortalității ridicate la această categorie defavorizată, cauzată de devastatoarea foamete din anii precedenți.

Sub numele de „alții", fără specificare, conscripțiile mai adaugă un număr nesemnificativ de familii: 81 de familii la 1765/1766 sau 121 de familii la 1805.

Recapitulând, populația impozabilă din Principat distribuită după categoriile fiscale arătate cuprinde ca număr de familii un total de: 264 715 în 1765/1766 (cu rectificarea din 1768/1769 la 303 831); 302 986 în 1772; 326 191 în 1785; 338 094 în 1795; 344 950 în 1805; 301 164 în 1821.

Cifrele indică la modul general o evoluție plauzibilă. Ea se desfășoară de-a lungul secolului în aceleași structuri învechite, pe care încercările de reformă nu le-au putut modifica.

Numărul mai redus al populației impozabile la anul 1821, cu peste 43 000 de familii față de înregistrarea de la 1805 se înscrie în tendința de scădere a ponderii țărănimii aservite datorită unui proces istoric caracteristic amurgului relațiilor feudale. La aceasta se adaugă depopulările în urma foametei din anul 1817. Iară, mai în detaliu, raportat la iobagi și jeleri, acest proces: 1805 — 216 295 de familii; 1808 — 214 255 de familii; 1815 — 193 218 de familii; 1821– 174 670 de familii.

Celelalte categorii impozabile, în lumina înregistrărilor cantitative, nu denotă modificări esențiale, cu excepția țărănimii libere în ușoară și continuă creștere: 45 637 de familii în 1765/1766 — 81 965 de familii în 1821.

Mai puțin cercetată rămâne încă problema categoriilor neimpozabile. Conform reglementărilor erau scutiți de dare (*exempti*) și nu apar de regulă în tabelele fiscale nobilimea, cea mare și mijlocie, până la stăpânul de moșie care avea cel puțin trei iobagi. Sunt scutiți de dare și categoria supușilor alodiali, așa-numiții curialiști, argați, slugi, viziții, alte persoane cu familiile lor aflați în slujba stăpânului și care nu au sesii iobăgești sau jelerești. De asemenea, o parte a preoțimii, în temeiul unor reglementări speciale. Se mai adaugă scutiri temporare, scutiri speciale pentru neputincioși, nou veniți, calamitați.

Un corectiv puternic e de avut în vedere în ce privește cifrele populației impozabile, acela al neînregistrărilor, din motive tehnice, sau din fraudă, prin mituirea funcționarilor, nedeclararea supușilor de stăpânul feudal al moșiei, prin sustrageri de la înscriere și abandonul locului în momentul înregistrărilor. Cu toate aceste rezerve, tabloul populației Transilvaniei în lumina criteriului fiscal oferă imaginea unei dimensiuni fundamentale a societății epocii, adânc divizată. Pe de o parte, o masă de supuși platnici, din contribuția cărora se asigură întreținerea unui stufos aparat administrativ, dar mai ales cheltuielile enorme ale structurilor și funcționării armatei imperiale; pe de alta nobilimea scutită, în număr mare, încărcând, indirect, prin volumul scutirilor, cuantumul contribuției celorlalți.

Noul regim aduce în Transilvania inovații nu numai în domeniul politicii fiscale. El intervine și stabilește propriile relații și cu biserica, diferențiat, în funcție de religia diferită a supușilor săi. Inițiază și în acest domeniu cercetări proprii, pune în lucru conscrierea clerului, a supușilor. Ne oferă și aici o largă și bogată imagine a societății ardelene în această nouă ipostază, esențială pentru imaginea de ansamblu, cu atât mai mult cu cât apartenența la o religie sau la alta este revelatoare pentru identificarea etnică a locuitorilor țării. Pe confesiuni populația Transilvaniei a fost înregistrată de mai multe ori în epocă. Reținem, din numeroasele statistici contemporane, datele lui Auersperg din anul 1772, cu precizarea că sunt cele mai ridicate, însumând pe ansamblu o cifră globală apropiată de aceea privind suma categoriilor fiscale.

Conform înregistrărilor confesionale, populația se prezenta astfel: ortodocși: 1 043 117 (bărbați — 536 175; femei — 506 942); greco-catolici: 222 856 (bărbați — 113 318; femei — 109 538); calvini: 261 758 (bărbați — 133 246; femei — 128 512); luterani: 244 639 (bărbați — 118 009; femei — 126 630); catolici: 174 081 (bărbați — 87 118; femei — 86 963); unitarieni: 53 545. Însă din conscripții precedente aflăm că la rubrica „alții" (decât cei amintiți) se înscrie cifra de circa 10 000 suflete.

În 1772 populația Transilvaniei era așadar de circa 2 010 000 de locuitori, din care contribuabili peste 1 858 000. Din populația totală a țării majoritatea absolută o reprezentau românii, în proporție de 62,98%, cu 1 265 973 de suflete, de religie ortodoxă și greco-catolică. Urmau ungurii și secuii (calvini, unitarieni și romano-catolici), în număr de 489 384, adică 24,35% și sașii luterani în număr de 244 639 de suflete, adică 12,17%.

În Partium, la o populație estimată a fi fost în anul 1787 de circa 692 000 de locuitori (din care o parte în teritorii din fostele comitate Bihor și Satu Mare care astăzi aparțin Ungariei, iar altă parte din fosul comitat Maramureș, Ucrainei), populația românească (ortodocși 275 510 și greco-catolici 98 948) reprezenta peste 54%, față de unguri

(reformați 182 300, catolici 126 286) cu peste 44%, evrei 6 268, adică 0,9% și germani (luterani 2 250) cu 0,32%.

Pe categorii sociale proporțiile sunt asemănătoare cu cele din Principat.

În Banat estimări pentru același an, 1787, indică o populație de peste 695 000 de locuitori, din care circa 130 000 aflați în granița militară.

O statistică din 1797 îi înscrie etnic astfel: 394 228 de români, adică 56,72%, 147 050 de sârbi, adică 21,15% și 126 634 de germani, adică 18,22%. Așadar, și în Partium și în Banat, dar în proporție ceva mai redusă decât în Principat, românii formează majoritatea absolută a populației.

În istoria veacului nu e de mirare că problema românească a avut o greutate specifică, atât în politica Curții vieneze în Principat, cât și în cercurile administrativ-politice ale provinciei. Ea devine o problemă centrală, din ce în ce mai acută pe măsură ce esența și dimensiunile ei se conștientizează la nivel propriu. E susținută de însăși ponderea românilor în ansamblul corpului social.

O pondere masivă în masa țărănimii aservite, de iobagi și jeleri, aproape în întregimea lui poporul român din Transilvania se confunda în iobăgime. Răscoala lui Horea a fost cu precădere răscoală de iobagi români. Elementul românesc e apoi mereu în creștere în suburbiile orașelor în acele „maiere" ale Bistriței, Mediașului, Sibiului, Albei Iulii, și ale altora, pătrunde treptat în structurile funcționărești, animă în cadrul companiilor „grecești" comerțul. Aspiră în Șcheii Brașovului la statutul de cetățeni egali cu locuitorii cetății propriu-zise. Accede în teritoriile graniței militare la funcții de comandă, ofițerești, năzuind dinspre toate categoriile sociale la instrucție și educație culturală, spre cărturărie, spre școli proprii. Este un efort general de edificare spirituală proprie. Nu le sunt străine nici sentimentul libertăților țărănești, de tradiție în teritoriile scaunale sau în districtele Făgărașului, Hațegului sau Chioarului, Maramureșului, nici chiar orgoliul nobleței de blazon. Nu întâmplător începe să se afirme acum ideea unei nobilimi proprii, care să fie reprezentativ națională. Ne găsim doar într-o societate dominată de principiul privilegiilor aristocratice. O afirmă *Supplexul* din 1791, o găsim la Șincai, o reclamă în cele din urmă necesitatea programului revoluției. E de recuperat pentru națiune — cere la 1848 Bărnuțiu în *Discurs* și „acest ram nobil" al neamului pentru că „ramul numai fiind în legătură cu arborele înverzește".

Societatea civilă a Transilvaniei ia act de condiția proprie dezvoltării sale într-un proces lent, e drept, dar ireversibil, inclusiv în mediul românesc. Transpunerea în plan politic, prin aspirații cu caracter politic, spre o dezvoltare modernă stăpânește deopotrivă mediile responsabile ale ungurilor, sașilor și românilor. Convergente în programele sociale, aceste aspirații s-au dovedit în cele din urmă puțin pregătite, dacă nu chiar inapte să fuzioneze într-o doctrină comună a dezvoltării generale. O experiență istorică dură și de lungă durată, anulează prin adâncimea contradicțiilor sale de ordin social șansa unei dezvoltări moderne, capabile să le dezlege echitabil. Înverșunarea de a le găsi o soluție națională diferită s-a dovedit a fi o formulă ireconciliabilă.

O societate modernă, a îndreptățirilor egale pentru toți locuitorii Transilvaniei, nu era posibilă operând doar substituiri în natura contradicțiilor sociale. Transferul de

privilegii de la o clasă socială numai la una din „națiuni", minoritară și social și etnic, și-au lăsat amprenta în dezvoltarea istorică ulterioară cu sechele vii până astăzi.

*

Recensămintele de populație efectuate de austrieci începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea — prin cel întocmit de Iosif al II-lea făcându-se trecerea de la perioada prestatistică la cea statistică în materie — evidențiau realitatea că în peisajul demografic al Transilvaniei, Părților Vestice și Banatului elementul românesc deținea majoritatea absolută. Administrațiile și regimurile politice care s-au succedat, dominațiile străine asupra acestor provincii românești, cu toată politica lor de colonizări și așezări de populații și grupuri alogene, n-au reușit să le cucerească și din punct de vedere etnic. Mai mult, spațiul transilvan continuă și acum să fie un veritabil izvor demografic românesc, capabil să contribuie la refacerea potențialului uman al principatelor extracarpatice, afectat în mai mare măsură în cursul secolului al XVIII-lea.

Fig. 7 Orășeancă săsoaică (sec. XVIII).

*

O prezență mai accentuată în viața economică și culturală a Transilvaniei și Banatului o constituie *aromânii*. În contextul înaintării Austriei înspre regiunea Dunării de Jos și mai ales a înăspririi regimului turcesc în teritoriile pe care Poarta le stăpânește pe continentul european, printre grupurile de populații care se refugiază în Imperiul habsburgic se numără și cel al aromânilor. Alături de aceștia se așează în imperiu și vlahi din nordul Peninsulei Balcanice, care au avut până atunci un rol militar în cadrele Imperiului otoman. Revin împreună cu aromânii, cu care adesea sunt confundați în spațiul Europei Centrale, unde cu toții sunt denumiți și „greci", pentru că erau ortodocși (de religie „grecească" și vorbeau pe lângă aromână și limba greacă), fiind foarte buni negustori, ocupație practicată în Balcani de companiile grecești.

Aromânii și vlahii nord-balcanici sunt prezenți la Veneția și Lipsca, la Nürnberg și chiar la Hamburg, contribuind la susținerea și intensificarea comerțului dintre Orient și Occident. Curtea de la Viena era interesată, în spiritul orientării mercantiliste și pentru sporirea veniturilor vistieriei imperiului, de intensificarea traficului comercial pe această direcție, înspre Balcani, sprijinind activitatea companiilor comerciale și a negustorilor

Fig. 8 Orășean sas (sec. XVIII).

antrenați în practicarea lui încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Austria își consolida astfel expansiunea sa economică în Orient.

În spațiul transilvan sunt întâlniți în secolul al XVIII-lea la Brașov, Sibiu, Cluj, Oradea, Arad, iar în Banat colonii întregi de aromâni se așează la Timișoara, Caransebeș, Lugoj, Mehadia, Răchitova și Panciova. Dacă ocupația principală a acestora era negustoria, fiind buni cunoscători ai drumurilor comerciale din Balcani și Centrul Europei până în regiunile de sud ale Rusiei, unii practicau diferite meserii. Alții vor cumpăra pământ, mai ales în Banat, 1780, devenind mari proprietari de moșii, pe care urmăreau să le exploateze cât mai profitabil.

Prin caracterul lor întreprinzător în afaceri negustorești și financiare, unii aromâni au pătruns în companiile comerțului levantin, obținând firmane de liber trafic de la Poarta otomană. La 1763 au beneficiat de un astfel de privilegiu, pe lângă negustorii Nicolae Dimitri și Nicolae Zaharia, Petre Luca, ginerele său Hagi Constantin Pop, cunoscuți comercianți aromâni de la Sibiu. Din veniturile acumulate de unele din marile familii aromânești stabilite în Transilvania, Banat și Părțile Vestice, cum era familia Sina, aceștia, pe lângă investiții în terenuri și clădiri, în exploatarea moșiilor se vor implica în ridicarea unor edificii de cult. Așa de pildă, lângă Cluj, la Someșeni, biserica românească ortodoxă aparținea aromânilor clujeni, care au ctitorit apoi și Biserica din Deal, tot de la Cluj (1796), sau Biserica cu Lună din Oradea (1792) și tot în epocă și pe cea din Beiuș.

Alții s-au afirmat ca sprijinitori ai culturii și învățământului românesc, ai tiparului — preoți și dascăli, care se vor integra treptat în societatea românească a timpului. Chiar dacă în lumina izvoarelor statistice (recensăminturi și estimări) numărul lor este mai greu de stabilit, fiind cel mai adesea încadrați la rubrica „alții", rolul economic și cultural al acestora a fost unul deosebit.

*

Pe *naționalități*, în Principatul Transilvaniei nu se înregistrează nici în urma cuceririi habsburgice schimbări de structură care să modifice sensibil ponderile anterioare. Pierderile

umane pricinuite de războaiele și conflictele sociale dintre anii 1680 și 1710, condițiile de viață din această perioadă au determinat stagnare în evoluția populației. Peisajul demografic al Transilvaniei, Banatului și Părților Vestice se reface treptat, la aceasta contribuind și măsurile luate de Curtea din Viena, după consolidarea regimului prin Pacea de la Satu Mare (1711).

Sub aspectul structurii etnice, estimările făcute de noile autorități, austriece, sau de alții, în baza unor repetate conscripții (fiscale, militare, confesionale, pe categorii sociale etc.) îi prezintă pe *români* ca formând majoritatea absolută a populației *Principatului Transilvaniei*. Iezuitul Andreas Freyberger, în cea mai veche relatare istorică asupra unirii românilor transilvăneni cu Biserica Romei (1702), reținea faptul că deși românii locuiau peste tot în Principat, erau atât de numeroși încât, dacă se uneau efectiv cu catolicii, această confesiune ar fi devenit cea mai puternică din Transilvania[1]. În conformitate cu raportul pe care generalul comandant J. Fr. Preiss

Fig. 9 Țărănci române din Banat (sec. XVIII).

l-a înaintat în 1773 coregentului Iosif, în preajma vizitei sale în Transilvania, populați Marelui Principat prezenta următoarea structură: români — 677 308 (63,54%), maghia — 257 825 (24,18%); sași — 130 884 (12,27%), deci un total de 1 066 017 (100%)

O dată cu instaurarea și consolidarea regimului habsburgic în Transilvania, Curte din Viena încearcă aducerea unor grupuri de *germanici* pentru a întări această componen din Principat, a cărei pondere, relativ cu celelalte etnii, datorită unor norme și situaț în interiorul grupului, este în scădere. Unele rezultate se înregistrează în orașele reges săsești și în cuprinsul scaunelor săsești și mai puțin în teritoriul comitatens. Pri pătrunderea armatei imperiale în Principat, a funcționarilor austrieci și clerului catol

[1] „[Românii] sunt răspândiți în toată Transilvania și în această secuime, ba chiar pe pământurile și scaunele sașilor. Nu există sat, nu există oraș, suburbie care să nu-și aibă românii săi. Neamul este con mereu rustic și pastoral, putându-i deosebi de oricare cetățean al Transilvaniei după îmbrăcămintea paro din lână de capră. Dar sunt vestiți ca număr. Trec de două sute de mii și, dacă vor păstra o unire fidelă catolicii, dreapta credință va fi pe viitor cu mult mai puternică și numeroasă decât toate sectele din Transilvan (Andreas Freyberger, *Historica Relatio Unionis Walachicae cum Romana Ecclesia*. Versiune românească studiu introductiv de Ioan Chindriș, Cluj-Napoca, 1996, p.32–33).

[2] C. Sassu, *Românii și ungurii*, București, 1940, anexa VI.

(în mare măsură de origine germanică sau germanizat), ponderea populației germane (săsești, austriece, svăbești) este asigurată aproape la aceeași dimensiune.

Un tablou etnic mai complex prezintă *Banatul*, ca urmare a valurilor de colonizare efectuate la inițiativa și cu sprijinul Curții din Viena. Primul loc îl dețin coloniștii de origine germanică veniți din Austria și teritoriile germanice, din părțile Suabiei mai ales, de unde și denumirea generică de *șvabi* dată populației germanice aduse în Banat, numărul lor ridicându-se în anul 1797 la peste 126 000 de suflete[1]. Modul de organizare al gospodăriei țărănești, nivelul de cultură și mentalitățile cu care vin grupurile de coloniști de origine germanică, spiritul de ordine al acestora i-au influențat pozitiv pe ceilalți locuitori, societatea bănățeană în general.

Încă la sfârșitul secolului al XVII-lea *sârbii* veniți în Banat au primit așa-numitele „drepturi ilirice", care au fost de natură să atragă alte grupuri de sârbi din teritoriile rămase sub stăpânire otomană; de privilegiile „ilirice" doreau să se împărtășească, în noul context, chiar și românii bănățeni. Așezați în mai multe sate fie de pe linia Dunării sau spre Mureș și către părțile Timișoarei și Aradului. Centrul lor politic și confesional devine Timișoara. Dintre populațiile alogene venite în Banat o dată cu schimbările militare și politice de la cumpăna secolelor XVII–XVIII sârbii alcătuiesc ponderea numerică cea mai mare, în 1797 ea fiind evaluată la 147 000 suflete[2].

În urma retragerii otomane și o dată cu înaintarea habsburgică înspre sud-estul Europei, se așază în Banat și câteva elemente *ungurești*, cu deosebire în Timișoara, precum și în orașele vestice Arad, Oradea, dar ponderea rămâne nesemnificativă până spre mijlocul secolului al XIX-lea.

Mai important în secolul al XVIII-lea este numărul *bulgarilor* așezați în Banat: 8 683 înregistrați în 1769–1774 și tot atunci peste 5 000 de țigani[3].

În perioada tratată, mai sunt prezente și alte grupuri etnice: slovaci, italieni, francezi, croați, reduse numeric, dar care au colorat și mai mult peisajul etnic al provinciei.

Pentru Principatul Transilvaniei prima estimare a numărului de *țigani* privește anii 1786–1787, el fiind apreciat la 12 370[4]. Înregistrările din 1794, 1811, 1818 îi situau în Principat între 60 000 și 72 000 de suflete. Estimările acestea, precum și recensămintele de populație ulterioare, riguros organizate și efectuate, au rămas îndepărtate de realitate datorită modului de viață nomad al celor mai multe grupuri ale acestei etnii, dificultăților de înregistrare ca atare. Unii dintre țigani se așază la marginea orașelor și târgurilor, efectuând diferite munci solicitate de conducerile acestora, sau pe lângă curțile nobiliare din unele sate transilvănene.

---

[1] A. Țintă, *Colonizările habsburgice în Banat. 1716–1740*, Timișoara, 1972, p.52, 73.

[2] *Ibidem*.

[3] Numărul populației totale, civile și grănicerești din Banat și după naționalitate, în anii 1769–1774, cf. J. H. Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)/Das Banat vom Ursprung bis jetzt (1774)*, ed. de Costin Feneșan și Walker Wollman, Timișoara, 2000, p. 24 și 40.

[4] J.M. von Liechtenstern, *Handbuch der neuesten Geographie des Österreichischen Kaiserstaates*, 3, Viena, 1818, p. 1496–1497.

Evreii, menționați în Transilvania în secolele XIV–XV, au primit încă sub principele Gabriel Bethlen (în 1623) — cei de origine spaniolă (sefarzii) — libertăți de așezare și de practicare a comerțului, de a se organiza și trăi în religia proprie, după obiceiurile lor rituale[1], ridicându-și sinagogă la Alba Iulia. Alături de sefarzi, pătrund grupuri de evrei din nord-vest și nord (așchenazi), veniți din Austria (de unde și denumirea de evrei „nemți"), Polonia, Moravia, Galiția; astfel, de la circa 1 000 de suflete după începutul secolului al XVIII-lea, la sfârșitul lui numărul evreilor din Transilvania, părțile vestice și Maramureș depășesc cifra de 8 000[2].

Fig. 10 Lăutar țigan din Transilvania (sec. XVIII).

În Banat, numărul populației iudaice este relativ mic în decursul secolului al XVIII-lea (circa 350 suflete), fiind în creștere doar spre mijlocul secolului următor. Ei practică micul comerț sau arendează cârciumile, fierbătoriile de rachiu, vămile, măcelăriile și morile, acumulând capital pe care îl investesc apoi în alte asemenea stabilimente sau îl dau împrumut cu dobândă variabilă.

Existența *armenilor* în Transilvania este de durată mai veche, cu deosebire în târgurile și la marginile orașelor, ocupându-se mai ales cu negoțul și anumite meserii. Un grup mai numeros de armeni trece în Principat din Moldova după evenimentele militare și sociale din anul 1672. Locurile în care se așază noii veniți sunt cele din răsăritul Transilvaniei (Gheorgheni, Frumușeni), de pe Târnave (Dumbrăveni) și mai ales la Gherla. Comunitatea armenească din Gherla va obține de la împăratul Carol al VI-lea și apoi de la Maria Tereza largi privilegii, între care și pe cel de a edifica un nou oraș în apropierea cetății existente aici (care se denumește în limbajul documentelor din epocă „Armenopolis"), prețul fiind atragerea lor la catolicism.

Numărul acestora este în creștere spre sfârșitul perioadei: de la cel estimat în Transilvania în 1786–1787 de 1 225[3], el ajunge la circa 6 000 în 1818[4].

---

[1] *Magyar-zsidó Oklevéltár*, II–III, Budapesta, 1937, p. 84–86, 199–201.

[2] Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623–1944)*, București, 1994, p. 23.

[3] J. M. von Liechtenstern, *ibidem*.

[4] J.Leonhard, *Lehrbuch zur Beförderung der Kenntnis von Siebenbürgen*, Sibiu, 1818, p. 14–17.

În sfârșit, este de reținut prezența *rutenilor* în Maramureș, care totalizau circa 80 000 de suflete la sfârșitul perioadei în atenție. Prin pătrunderea lor continuă în Maramureșul istoric — secolele XV–XVIII — rutenii ajung să depășească pe români și celelalte etnii în teritoriul din dreapta Tisei a acestei vechi provincii istorice românești.

*

Elitele din Transilvania și Banat. Secolul al XVIII-lea aduce schimbări notabile în sfera structurilor sociale din Principatul Transilvaniei și din Banat, inclusiv în privința elitelor. Procesul de modernizare a societății atinge deopotrivă viața socială, raporturile dintre diferite categorii sociale. Noua putere centrală încearcă atenuarea regulii ereditâții, după care se făcea până acum ascensiunea în poziție socială și funcții. Curtea din Viena, o dată cu străduințele de atragere a nobilimii transilvănene la țelurile ei politice — cu deosebire în prima parte a secolului al XVIII-lea, pentru consolidarea stăpânirii ei în noile provincii cucerite — recurge și la politica de înnobilări și numiri în funcție a unor elemente noi, întru totul fidele ei. Pe acestea le contrapune vechii nobilimi din Principat, de proveniență medieval-feudală, care se vede scăzută treptat în funcții politice și rol militar la nivelul țării.

În Banat, Curtea din Viena are teren și mai larg în acțiunile ei. Cucerit prin forța armelor, după o lungă perioadă de război cu Poarta otomană, Banatul se prezenta în 1718 ca o provincie unde structurile de tipul feudalismului militar otoman, distruse acum, puteau fi ușor înlocuite cu altele noi, după dorința noului stăpân. Aici, crearea unor elite cu totul noi nu întâmpină nici o oprelişte.

În prim planul structurilor elitare din Principatul Transilvaniei se situează nobilimea. Fără a constitui o categorie socială omogenă — ea fiind formată din marea aristocrație și din nobilimea mijlocie, dacă ținem seama de realitatea scutirii de impozit — nobilimea transilvăneană se prezintă în acest secol al XVIII-lea, în ansamblul ei, unitară în privința rezistenței în fața măsurilor reformiste preconizate de Curtea din Viena. Scăzută în atribuții politice și militare, preluate hotărât de Viena după 1711 prin aparatul birocratic și armata imperială introdusă aici, nobilimea transilvăneană putea de acum pătrunde doar în mod individual în noile structuri și ca elemente supuse împăratului habsburg. Ea rămâne o stare privilegiată în Principat, recunoscută ca atare prin Diploma Leopoldină din 1691 și menținută de Viena, care încearcă să o atragă în sfera ei de influență, ca sprijin în guvernarea provinciei nou cucerite. Vârfuri ale elitei nobiliare transilvănene sunt numite în posturi și funcții ale noii administrații habsburgice, în Principat (Guberniu, în comitate, ca reprezentanți ai Curții) sau la instituțiile create pe lângă Curte (Cancelaria aulică transilvăneană, Cameră etc.), dăruite acestea, în consecință, cu beneficii consistente. Este cazul familiilor Apafi, Teleki sau Bánffy, din sânul cărora mai mulți membrii sunt numiți în fruntea instituțiilor nou create. Unii dintre marii baroni și conți vor fi învestiți de regimul habsburgic nou instaurat în Transilvania cu titluri princiare, încercându-se astfel fracționarea stratului elitar al nobilimii provinciei.

În corpul social al Principatului Transilvaniei nobilimea constituia o pondere relativ mare, peste 6 %, depășind cu mult realitățile din Centrul și Apusul Europei (în Franța

ponderea nobilimii era de 1,3 %, proporția celei din Transilvania apropiindu-se însă de cea existentă atunci în Polonia).

Nobilimea transilvăneană se menține, în secolul al XVIII-lea, ca una domenială, de pământ, posedând întinse domenii funciare și dominând la nivelul comitatelor. Privilegiul aristocratic și mentalitățile de sorginte medievală sunt menținute de ea cu încrâncenare în perimetrul comitatens, deopotrivă teren clasic al iobăgiei. Aici și rezistența la nou este mai mare, aici s-a retranșat nobilimea conservatoare în fața reformismului terezian și iosefin și de pe această bază ea va reacționa după 1790, în perioada de restituiri, când va cere revenirea la vechile ei privilegii. La pragul de trecere spre secolul al XIX-lea, în vremea Revoluției democratice, anumite elemente nobiliare manifestă atitudini liberale, pe care le cenzurează însă în raport cu Viena și cu celelalte structuri sociale din Principat, tocmai pentru a nu-și vedea știrbite propriile privilegii, de pe urma cărora beneficia în continuare.

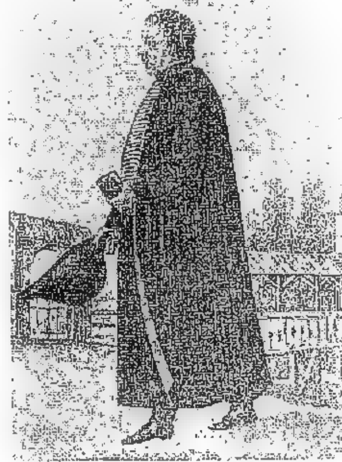

Fig. 11 Notabil sas (sec. XVIII).

Din punct de vedere etnic, nobilimea transilvăneana era masiv de origine maghiară sau maghiarizată. Ea provenea din categoria nobiliară medievală, instituită în timpul Regatului Ungariei, și care a supraviețuit în vremea Principatului sub suzeranitate otomană, apărându-și cu cerbicie statutul social-politic. Curtea din Viena îi recunoaște statutul de nobilitate în baza pactului la care convine în prima perioadă a instăpânirii ei în Principat și va acționa pentru subordonarea ei. În interiorul nobilimii transilvănene se afla elemente nobiliare catolice de origine română, precum și o nobilime calvinizată de dată mai recentă (înnobilată în secolul al XVII-lea, sub principii calvini) și în consecință cu trăsături etnice, românești, încă puternice. Acestora li se adaugă nobilimea armalistă, ridicată în secolele XVI–XVII prin merite militare, care s-a multiplicat în mediul rural prin descendență în familii patriliniare.

Noua putere, regimul habsburgic, încearcă modificarea spectrului social din Transilvania, la nivelul elitar recurgându-se la politica de înnobilări: circa jumătate dintre cei înnobilați în Transilvania în cursul secolului al XVIII-lea provin dintre români. Faptul a fost apreciat drept un atac mascat al Curții imperiale asupra nobilimii de tradiție din Principat. Puterea economică a acestora nu era în primul rând funciară, cei mai mulți fiind dintre funcționarii legați de Curte, dintre cei cu rol militar la nivelul Principatului, în cetăți sau la paza hotarului, ofițeri, alții prelați, clerici, comercianți etc.

Astfel, alături de nobilimea de tradiție, care și-a pierdut etnia și confesiunea, și de nobilimea medievală târzie, de cea armalistă, acestea încă atașate corpului etnic românesc, se constituie noua nobilime românească. Numită și nobilime de competență, ea își datorează ascensiunea în primul rând pentru merite profesionale: instrucție superioară, afirmare în activități administrativ-funcționărești, economice-negustorești, militare nu în ultimul rând. Sunt ridicate la statut nobiliar elemente din rândul clerului superior, din interiorul Bisericii catolice în primul rând, în cazul românilor din noua lor biserică, cea greco-catolică, iar spre anul 1800 și din rândul celei ortodoxe.

În Transilvania se menține și categoria boierimii românești, în părțile ei sudice, în Țara Făgărașului. Datorită statutului ei de categorie liberă, cu oarecare stare materială, elemente din rândurile acesteia se pot ridica acum în funcții administrative, locale și teritoriale, și chiar de la nivelul instituțiilor provinciale și centrale. Curtea imperială susține ridicarea acestor elemente în schimbul fidelității, pe care de fapt le impune la nivel teritorial și provincial, pentru a contrabalansa pretențiile și conservatorismul marii nobilimi.

Presiunea Curții asupra categoriilor privilegiate se exercită și prin politica de impunere fiscală și de exceptare a unor elemente nobiliare de la dări, precum și prin verificările repetate a actelor de nobilitate. La mijlocul secolului al XVIII-lea Curtea din Viena întreprinde anchete asupra nobilității în cadență strânsă: în Maramureș, de pildă, între anii 1746 și 1769, pe durata a două decenii deci, se efectuează șase mari investigații privind nobilimea, cu care prilejuri se poate constata și dimensiunea acesteia într-un spațiu tradițional românesc.

Elitele orășenești provin masiv din rândul patriciatului săsesc. Din interiorul acestuia sunt aleși juzii primari ai marilor orașe transilvănene (așa la Sibiu, Brașov, Sighișoara, Mediaș). Cei devotați Vienei sunt promovați în funcții înalte, la nivelul instituțiilor provinciei și de la Curte, în cazul familiei Brukenthal trecându-se chiar peste criteriul confesional impus de Viena.

Din orașe se ridică negustorimea, pătura comercianților, o dată cu intensificarea schimburilor de produse cu centrul și apusul Europei. Dar Austria sprijină comerțul cu zona Balcanilor și a Orientului, în care context se afirmă așa-zisele elemente grecești, levantine, între ele multe fiind românești din sudul Transilvaniei, precum și din sânul familiilor aromâne trecute în imperiu în urma evenimentelor petrecute în sudul Dunării, a presiunii exercitate de otomani asupra regiunilor din apropierea liniei de conflict austro-turce.

O dată cu instituirea Bisericii greco-catolice Curtea imperială procedează la recunoașterea sau acordarea de titluri elementelor din vârful ierarhiei acesteia, a clerului superior, cazul familiei Micu de Sadu fiind elocvent în acest sens: în 1729 el devine Klein, liber baron de Szad. Titlul era unul de funcție, episcopul unit având loc în dieta țării pentru aceasta, și ca regalist, nu ca nobil român sau ca reprezentant al propriei națiuni.

În urma politicii promovate de Curtea din Viena la nivelul elitelor, se constată penetrarea treptată a vechilor structuri nobiliare ale Principatului Transilvaniei prin mărirea ponderii și chiar a rolului elementelor ridicate pe merit, a nobilimii de competență. În Banat acest fenomen se constată imediat după cucerire, în peisajul social găsit după

regresiunea otomană fiind rapid implantate elementele aduse aici de noul regim. În teritoriu crește rolul funcționarilor erariali, iar în localități al cnezilor și obercnezilor. Într-o a doua etapă, după 1779–1780, când Banatul este încorporat la Ungaria și organizat în comitate, vânzarea terenurilor funciare, a minelor s-a făcut în favoarea elementelor ce posedau deja titluri de funcție, precum și bani, prin care acestea și-au constituit sau lărgit odată mai mult averile, consolidându-și poziția elitară în cadrele imperiului.

Elita noilor pături sociale ridicate în sânul societății românești în secolul al XVIII-lea — starea clerului, nobilimii, militară și orășenească — va elabora programul politic al luptei naționale românești, expus în 1790-1792 sub formă de *Supplex Libellus Valachorum*.

Din rândul noii nobilimi, prioritar, se va constitui nobilimea liberală, aprehensivă pentru nou, inovație, perfecționare a formelor de organizare a societății, călăuzită de ideile Revoluției democratice și care se va afirma în deceniile ce preced Revoluția pașoptistă.

3. Populația Dobrogei

Din punct de vedere demografic, alături de populația majoritară musulmană turco-tătară, stabilită mai ales în partea de sud, în Dobrogea și-au dus viața și alți locuitori din comunitatea creștină, relativ numeroși: români, bulgari, greci, armeni, ruși, lipoveni, lipcani și chiar raguzani și italieni. Printre minoritari s-au aflat și evrei.

Izvoarele otomane de cancelarie, ca și registrele de evidență fiscală, funciară, administrativă, înregistrează populația Dobrogei în două categorii: musulmană și nemusulmană.

Românii predominau în actualele județe Tulcea și Constanța, în timp ce bulgarii erau majoritari în Cadrilater, alături de ceilalți creștini. Până la mijlocul veacului al XVIII-lea numărul locuitorilor bulgari din așezările din Tulcea și Constanța era relativ mic, dar a crescut apoi datorită colonizărilor din Imperiul rus (Ucraina) și Basarabia. Un izvor permanent de reîmprospătare a populației românești dobrogene — în afara sporului natural — l-au constituit imigrările peste Dunăre din Principate datorită, mai ales, asprei fiscalități a regimului fanariot opresiv. Deoarece locuitorii musulmani ai Dobrogei nu se îndeletniceau cu agricultura, trebuind să facă față cu prioritate obligațiilor militare, cultivarea pământului a revenit, în parte, și țăranilor emigranți aici așezați pe posesiunile ereditare ale proprietarilor islamici, așa-zisele *çiftlik*-uri, suplinind lipsa brațelor de muncă și aprovizionând piața internă cu grâne. Alți români au pătruns aici pe calea transhumanței mocanilor transilvăneni care, după trecerea Dunării, se răsfirau pentru păscutul oilor spre Tulcea, Constanța și Mangalia, trecând prin localități cu caracter aproape curat românesc, ca Turtucaia sau Popina. Autoritățile otomane — din motive preponderent economice — au dat dovada unei mari toleranțe etnice și religioase față de acei păstori din Transilvania care, datorită persecuției politice și religioase a guvernanților de la Viena, doreau să renunțe de a se mai întoarce în locurile lor natale și rămâneau pentru totdeauna în Dobrogea. Toponimicele înregistrate în hărțile și

documentele din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui de-al XIX-lea (*deftere* și *tapiuri* turcești) confirmă prezența unei numeroase populații de agricultori, păstori, crescători de vite, pescari, meșteșugari și negustori, care au dat nume românești așezărilor umane, cursurilor de apă, văilor și dealurilor, ostroavelor, lacurilor, iezerelor și grindurilor din Deltă, regiunilor împădurite, câmpiilor și țărmurilor mării.

Atât în orașe, cât și la sate, izvoarele otomane indică pe teritoriul actualelor județe Tulcea și Constanța, inclusiv în orașul Silistra și în localitățile înconjurătoare, 7 000 gospodării (*hane*), cu câte cinci persoane într-o atare gospodărie, adică aproximativ 35 000 de musulmani[1].

În cazalele (*kazà* = plasă) Hârșova și Silistra existau circa 3 500 gospodării nemusulmane, dintre care 2 500 în cazaua Silistra, deci în jur de 17 500 nemusulmani[2]. În 1714 cazalele Isaccea, Ismail și Brăila adăposteau 8 000 de nemulsumani capi de familie, care plăteau impozitul (*cizie* — capitație), pentru circa 40 0000 de locuitori[3].

Referitor la cazaua de la Bazargic, așa cum rezultă dintr-un registru cadial otoman, aici sunt atestate pentru anii 1739–1740, 78 de localități[4], iar la 11 octombrie 1786 ele au sporit la 82. În cuprinsul lor apar 977 capi de familie musulmani, 50 de români și 21 de bulgari[5].

În cuprinsul orașului Bazargic, în diferitele sale mahalale, se găseau și nemusulmani, astfel: la *Eski Kirani* (Geamia Verde) erau nouă armeni capi de familie; la *Haci Hazir* se aflau șase creștini români și bulgari capi de familie; la *Gazi Baba* ființau și 28 de familii de armeni; la *Haci Iusuf* existau 11 familii de creștini români și bulgari; la *Haci Ahmet* locuiau 22 de familii de creștini români și bulgari, meșteșugari sau negustori; la *Haci Sinan* erau nouă capi de familie armeni; în mahalaua *Durbali*[6] se găsea și un croitor creștin.

Numeroșii călători străini, care au străbătut prin Dobrogea în secolul al XVIII-lea, atestă prezența masivă a populației românești în așezările din această provincie. În 1722 hatmanul căzăcesc Filip Orlik, trecând pe aici, atesta că la Hârșova a fost rugat de numeroșii creștini din oraș — printre care se aflau desigur și români — să obțină învoire de la Poartă pentru construirea unei biserici[7]. Solul polon Iosif Podoski amintea, la 1759, de „moldovenii" din Măcin[8], iar la 1762, mai spre sud, abatele și savantul raguzan Ruggiero Giuseppe Boskovich pomenea de românii din Ienikiöi

---

[1] Strașimir Dimitrov, Nikolai Jecev, Velko Tonev, *Istoria na Dobrudja* (Istoria Dobrogei), 3, *1430–1878*, Sofia, 1988, p. 25.

[2] *Ibidem*, p. 26.

[3] *Ibidem*, p. 27.

[4] Strașimir Dimitrov, *Osmanski izvori za istoriata na Dobrudja i severoiztocina Bălgarie* (Izvoare otomane privind istoria Dobrogei și a Bulgariei de nord-est), Sofia, 1981, p. 27–29.

[5] *Ibidem*, p. 186–187.

[6] *Ibidem*, p. 338–342. Mulțumim domnului dr. Adrian Tertecel pentru datele comunicate nouă aici, extrase de domnia sa după izvoare bulgare și otomane.

[7] *Călători străini*, 9, p. 142.

[8] *Ibidem*, p. 422.

(Satu Nou)[1]. Diplomatul Johann Christian von Struve, din suita generalului Kutuzov, ambasador extraordinar al Rusiei la Constantinopol, preciza, la 1794, că târgul Măcin și împrejurimile sale erau locuite pe o rază de 3–4 leghe de către un mare număr de moldoveni și valahi. Pe lângă vechii locuitori turci, colonizați după cucerirea Dobrogei de către otomani în secolul al XV-lea și care sunt prezenți mai mult în mediul urban, jucând un rol militar în cadrul garnizoanelor de apărare de-a lungul Dunării, se mai întâlnesc în veacul al XVIII-lea și valuri noi de tătari strămutați din Crimeea și Bugeac în urma războaielor ruso-turce din 1768–1774, 1788–1791 și 1806–1812; treptat, ei și-au pierdut rolul de auxiliari militari ai turcilor, îndeletnicindu-se acum mai mult cu agricultura și creșterea animalelor pe *çiftlik*-urile proprietarilor. Totodată, în secolul al XVIII-lea se primenesc și așezările bulgărești din satele Dobrogei prin continue emigrări din nord-estul țării, datorită regimului politic-administrativ mai blând din provincie decât cel din patria de origine, supusă unei conduceri mai rigide din partea autorităților otomane.

În această perioadă își afla locul în Dobrogea și o populație venită din diferite regiuni ale Rusiei, alcătuită cu precădere din cazaci, lipoveni și ruteni. Cazacii zaporojeni, care însoțiseră pe hatmanul Mazeppa în refugiul său de la Bender, ca aliat al regelui Carol al XII-lea al Suediei după înfrângerea suferită la Poltava (1709), au primit de la Poarta otomană drept de locuire în pământul dobrogean, stabilindu-se, îndeosebi, în regiunea Isaccei, a lacului Razelm și în limanul Babadagului. Rândurile lor au fost îngroșate de alți emigranți după desființarea autonomiei cazacilor din Rusia, la 1775, de către țarina Ecaterina a II-a, noii veniți instalându-se în regiunea gurilor Dunării. Lipovenii au emigrat în grupuri mici în Dobrogea, sub presiunea persecuțiilor religioase din timpul domniei lui Petru I cel Mare, continuate și sub Ecaterina a II-a și s-au îndeletnicit mai mult cu pescuitul în zona Deltei Dunării. La fel, și rutenii originari din raiaua Hotinului sau din Galiția ocupată de Habsburgi. În centrele urbane dobrogene mai sunt întâlniți, îndeletnicindu-se preponderent cu negoțul, evrei, armeni și greci, atestați documentar în așezările din Silistra, Isaccea, Babadag, Constanța și Mangalia.

*

Extinderea relațiilor bănești, accentuată în secolul al XVIII-lea, a amplificat cu timpul preocupările marilor proprietari de pământ de a-și intensifica desfacerea produselor agro-alimentare, sporită numai prin accentuarea exploatării muncii servile a țărănimii de pe *çiftlik*-urile lor. Pentru populația nemusulmană, situația era și mai dificilă, datorită faptului că plătea în plus și haraciul, capitație obligatorie cuvenită stăpânilor turci. La acestea se mai adăugau și obligațiile materiale pe timp de război, ca și necesitatea de a asigura paza militară a provinciei, prin înscrierea locuitorilor în corpurile de *neferi*, auxiliari ai armatei otomane. Țăranii mai erau forțați să plătească dări speciale și corpurilor de ieniceri stabilite în provincie și care abandonaseră, în mare măsură, rosturile lor militare.

---

[1] *Ibidem*, p. 460.

Această oprimare fiscală — deși relativ mai scăzută în raport cu opresiunea fanarioților din Principate și cele ale erariului imperial din Transilvania, dublate de persecuțiile politică și religioasă ale Vienei — a provocat multe proteste, frământări, răzmerițe și chiar răzvrătiri armate în rândul localnicilor. Astfel, datorită majorării abuzive a taxelor, la 1783 a izbucnit o răscoală în Deliorman, reprimată în mod sângeros de pașa de Silistra cu ajutorul unei oștiri de 6 000 de oameni dotați cu artilerie grea. Peste patru ani s-a produs o altă răzvrătire împotriva autorității sultanului în portul Kara-harman, locuit în mare măsură de creștini, extinsă și în alte localități de pe litoral populate de coreligionari. La 1792 țăranii din Rasova, pe Dunăre și din alte 11 sate apropiate au luat calea pribegiei, nemaiputând îndura venalitatea guvernatorului otoman. În provinciile sud-dunărene ale Imperiului otoman se produc ridicări ale unor feudali, ayani și pașale, contra autorității centrale — cu repercusiuni și în Dobrogea —, sustrăgându-le de sub ascultarea sultanului. Este cazul îndelungatei rebeliuni a lui Osman Pazvantoglu, pașă de Vidin, care a atras de partea sa și pe ayanii de la Silistra, Hârșova și Măcin, pustiind, între 1797 și 1806, nu numai ținuturile de la sud și nord de Dunăre, adică Bulgaria, Muntenia și Oltenia, dar și Dobrogea, ale cărei sate și orașe au fost distruse și pârjolite de bandele de jefuitori de delii și cârjalii. Acest fenomen a accentuat starea de slăbiciune și decădere a Imperiului otoman, care nu mai putea face față nici loviturilor nimicitoare primite de la adversarii săi ruși și austrieci.

4. Circulația umană în spațiul românesc

Fenomen cunoscut în interiorul provinciilor locuite de români apare mai bine documentat în secolul al XVIII-lea, diferiți factori și împrejurări contribuind la generarea lui. Mai întâi, contextul extern, confruntările dintre imperiile din vecinătate — habsburgic, otoman și rus — războaiele desfășurate în special pe teritoriul Principatelor Dunărene, au drept consecință dislocări de populație, bejenia etc. Regimul politic și fiscal diferit în Transilvania și, respectiv, în celelalte două principate au determinat, în situații limită, trecerea înspre țara cu mai puține impuneri față de stat și unde nici stăpânii locului nu aveau un aparat domenial și de organizare riguroase.

Circulația grupurilor umane între cele trei principate a fost favorizată și de diferențele existente în privința densității populației în interiorul fiecăreia și de necesitățile de refacere a peisajului demografic, mai accentuate în teritoriile extracarpatice.

Deplasarea locuitorilor (indivizilor, familiilor și unor microgrupuri) este determinată acum și de sporul de populație înregistrat în regiuni mai ferite de evenimente militare și care nu au cunoscut nici epidemii pustiitoare. Din așezări cu potențial demografic accentuat se produce „roirea" unor indivizi și mai ales a familiilor tinere („însurăteilor"), fenomen soldat cu întemeierea de noi habitate în vecinătate, circulație umană pe care o putem denumi *vicinală*. Se ajunge, astfel, la sate cu denumiri duble și chiar triple, după criteriul vechimii (~ Nou, ~ Vechi), al mărimii (~ Mare, ~ Mic) sau al altitudinii la care

se situează pe cursul aceluiași fir de apă (~ Sus, ~ Jos, ~ Mijloc). Uneori așezările rurale poartă denumiri duble, în funcție de grupurile etnice care se stabilesc în vecinătatea celui preexistent.

Alt nivel al circulației umane vizează deplasări de grupuri umane pe spații în interiorul aceleiași provincii (circulația *internă*). Unele categorii sociale sunt mai dispuse să se îndrepte spre alt loc: sunt cele aduse în pragul sărăciei din lumea satului, țăranii aserviți. Aceștia se mișcă înspre zonele de vechi libertăți sau înspre târguri și orașe, în care încearcă să pătrundă pentru a scăpa de servitute, de obligațiile față de stăpânii domeniali. Dar și în aceste microregiuni „privilegiate" se produc „ieșiri" de populație atunci când se atentează la libertățile lor de către boieri și nobili din vecinătate sau prin intervenția puterii centrale din stat. În Transilvania, în zona grănicerească, în urma introducerii rigorilor militare, familii de români — dar și secui — fug în interior sau peste Carpați, iar din regiunile de margine ale Țării Românești și Moldovei înspre ostroavele Dunării și în Dobrogea. Se înregistrează îndeosebi mutarea (fuga) țăranilor aserviți de pe o moșie pe alta.

Un important fenomen petrecut în epocă îl constituie mai ales trecerile de populație dintr-o țară românească în alta (circulația *interromânească*), în fond în interiorul aceluiași spațiu etno-demografic, în care românii erau majoritari. Cadrul politic deosebit — cel austriac în Transilvania, Banat, Partium (Părțile Vestice) și apoi în nordul Bucovinei, cel turco-fanariot în Țara Românească și Moldova, cel otoman în Dobrogea — precum și regimurile fiscale și politicile confesionale ale puterii centrale au determinat deplasările de populație între cele trei provincii românești, cu deosebire dinspre Transilvania înspre Principatele Dunărene, unde noii veniți — *bejenarii* — sunt așezați în așa-numitele *slobozii* și habitate de „ungureni".

Un factor relevant pentru circulația umană în spațiul românesc, cu urmări benefice în plan demografic și mental general românesc, al evoluției societății l-au constituit deplasările sezoniere ale oierilor transilvăneni la sud de Carpați. În părțile Brașovului („săcelime"), ale Sibiului („mărginime") și Hunedoarei (zona „pădurenilor") îndeletnicirile pastorale depășeau pe cele agricole, fiind principalul lor mijloc de existență. Locuitorii din aceste regiuni practicau păstoritul sau pendularea între două zone geografico-climaterice ale spațiului românesc, modalitate prin care își asigurau creșterea și înmulțirea numeroaselor turme de oi: între pășunile alpine din vecinătatea așezărilor lor stabile (vara) și câmpiile, unde anotimpul rece dura mai puțin, din Muntenia și Dobrogea (iarna). Este deci vorba de un *păstorit pendulatoriu* și nu transhumant, cum impropriu a mai fost denumit de către etnografi și chiar de unii istorici. Deplasarea o făceau ciobanii ce însoțeau turmele, în funcție de anotimp (iarna-vara) și nu familiile oierilor. Acestea rămâneau în satele lor de caracter stabil și continuau să se îndeletnicească cu prelucrarea lânii (industria textilă casnică), a produselor animaliere și cu comercializarea lor, precum și cu agricultura, la dimensiunea suprafețelor arabile existente.

Pe traseele de pendulare între pășunile din munții transilvăneni și câmpiile muntene și dobrogene, în punctele mai importante de staționare și tranzit, mocanii brașoveni și sibienii au întemeiat câteva așezări, care au avut la început statutul de slobozii.

Referindu-ne la bejenari, mai numeroși în această perioadă, ei sunt întâlniți fie în grupuri compacte în „slobozii", dar și răspândiți în alte așezări rurale și urbane din cele două țări române. Prezența lor a reprezentat un factor de echilibru în menținerea și creșterea efectivului demografic, pe lângă sporul natural redus, a mobilității populației și îndeosebi a continuei scăderi a masei contribuabililor.

Bejenarii, în majoritate, erau români veniți din afara granițelor, moldoveni trecuți în statul de la nord de Carpați sau munteni fugiți în Moldova, dobrogeni ajunși la nord de Dunăre, numeroși transilvăneni, iar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale celui următor, bucovineni și basarabeni. La aceștia s-au adăugat tot acum și sud-dunărenii bulgari și sârbi. Printre fugari se aflau țărani ce se adăposteau de mai mult timp la diverși stăpâni de domenii și care reușeau să obțină scutiri de dări în schimbul unor obligații suplimentare de muncă pe moșie. În general, beneficiau total de imunități pe timp limitat (1–3 ani), după care plăteau birul pe jumătate pentru încă o perioadă, fiind apoi asimilați locuitorilor birnici.

La mijlocul secolului al XVIII-lea, Constantin Racoviță le permitea unor bejenari să-și aleagă dintre dânșii un om pe care să-l aibă judecător. În cazul grupurilor mai mari de fugari veniți de peste hotare la sfârșitul secolului, pentru a fi apărați de abuzurile organelor administrative și fiscale, erau puși sub protecția unui „ispravnicat al străinilor".

În genere, ei primeau un hrisov care le confirma exceptarea de la dări sau plata lor parțială, fiind cunoscuți astfel și sub numele de bejenari hrisovoliți. Pentru a-i recompensa pe unii dintre aceștia, care au adus servicii deosebite țării sau domnilor, li se acordau acte de confirmare a unor oameni „străini" (scutiți de bir).

În Moldova cărțile pentru bejenari au cunoscut o afluență deosebită, mai cu seamă în anii 1800–1817, de la Alexandru Moruzi, Mihail Suțu, Scarlat Callimachi. De exemplu, numai spătarul Iancu Costache din târgul Fălciu a primit mai multe hrisoave în 1801 de la Constantin Ipsilanti pentru 20 de oameni, în 1803 de la Alexandru Moruzi pentru 50, în 1805 de la același domn pentru 15, în 1813 de la Scarlat Callimahi tot pentru 15, iar în 1817 i se mai acordau acte pentru încă 50 de oameni. În total domnii moldavi au dat 150 de cărți pentru fugari[1].

Bejenarii aveau ocupații diferite, în cea mai mare parte fiind fie lucrători agricoli, sau poslușnici ai mănăstirilor și slugi pe moșii. Alții, când veneau izolați, erau tocmiți cu bac (simbrie), ca argați, pădurari, prisăcari, jitari, văcari, morari, cărbunari, lucrători cu plata la cherestele sau în manufacturi și ateliere. De exemplu, în 1820, în ținutul Bacău, erau înregistrați printre cei 94 bejenari din Comănești și „31 lucrători la sticlărie unguri și nemți". Tot atunci mai apăreau menționați și 32 „burlaci calfe pe la dugheni și argați". Este anul când în evidențele ținutului Bacău apar 632 bejenari, din care 600 în sate[2].

[1] DJAN Iași, tr. 644, op. 708, nr. 308, f. 17.

[2] *Ibidem*, *Catagrafia ținutului Bacău din 1820*, f. 257–290, 305–313.

Imigrările în Țara Românească și Moldova, fie cu statut de bejenari sau simplu refugiați (fugari), au avut loc pe toată zona lor de frontieră. Cererile repetate de extrădare din partea ocârmuirilor: fie a Moldovei pentru cei fugiți în Muntenia, a Valahiei privitor la muntenii așezați în statul de la est de Carpați, a Austriei relativ la transilvănenii și bucovinenii emigrați sau a Rusiei pentru basarabeni, nu au putut fi îndeplinite.

Cel mai important contingent de imigranți în Țara Românească și Moldova l-a dat pe tot parcursul secolului al XVIII-lea și al XIX-lea *Transilvania*. Permanent se strecurau prin trecătorile Carpaților Meridionali și Răsăriteni românii care pribegeau, din cauza impozitelor ridicate, a obligațiilor grele de muncă pe moșiile nobililor, a asupririi naționale și confesionale.

În anumite momente valul de imigrare a transilvănenilor a fost atât de mare, încât a îngrijorat administrația austriacă. În 1767 ambasadorul Prusiei la Poarta otomană raporta, poate exagerând, că au trecut în Moldova și în Valahia 24 000 de familii. Într-un memoriu prezentat în 1773 Curții de la Viena, se arăta că numărul mare al celor veniți de la nord de Carpați în Moldova și Valahia i-a neliniștit pe locuitorii din aceste țări, care strigau că toată Transilvania vine la noi („tota Transilvania ad nos venit")[1]. În 1774, în județul Vlașca au fost înregistrate 600 familii de ungureni, reprezentând 15% din populația de aici. În 1781, secretarul domnitorului Alexandru Ipsilanti, Fr. J. Sulzer, aprecia pe cei trecuți din Transilvania și Muntenia la 8 000 de fugari[2].

După înăbușirea răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan un alt val de refugiați transilvăneni s-au stabilit în Valahia, Moldova și Bucovina.

S-a calculat că de la 1740 până la 1832, transilvănenii pribegiți în Țara Românească ar fi creat 85 de localități. Catagrafiile românești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor îi denumesc „ungureni", iar mocanii ardeleni ce se stabileau în Moldova mai purtau și numele de „țuțuieni"[3]. Marea majoritate a acestor bejenari sunt întâlniți în zona de nord a Valahiei și de vest a Moldovei.

La popularea unora dintre slobozii, mai ales a celor din sud (județele Ialomița și Covurlui), au contribuit și românii veniți în veacul al XVII-lea și al XVIII-lea din *Dobrogea*, uneori în grupuri restrânse, adesea individual. Numele unora dintre aceștia: Decian, Dicianu, Dobrogeanu, Dârstoreanu etc. au rămas mărturie a originii lor.

Printre refugiații care au mărit în mod considerabil efectivul demografic al Moldovei dintre Prut și munții Carpați, începând de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, au fost bucovinenii. Imigrarea de-a dreptul impresionantă s-a produs la scurt timp după răpirea provinciei de către Austria (1775) și o dată cu părăsirea Bucovinei de cea mai mare parte a boierimii, care a preferat să trăiască în Moldova, dovadă a unui protest de masă a românilor împotriva anexării.

[1] G. Vâlsan, *Carpații în România de azi*, în CL 56, 1924, p. 512.

[2] Fr. J. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, 3, p. 39–40.

[3] În Târgu Neamț exista o mahala a țuțuienilor, iar în 1850 una din mahalalele orașului Fălciu se numea „a bejenarilor mocani" (DJAN Iași, tr. 644, op. 708, nr. 308, f. 28).

După 1775, pentru populația românească din Bucovina a început o epocă de suferință și de luptă în menținerea drepturilor, libertăților și păstrarea ființei naționale, atitudinea noii administrații stârnind nemulțumiri profunde și protestele în rândul tuturor păturilor sociale, care au condus la emigrări masive în Moldova. Avem în vedere în special nesocotirea drepturilor consuetudinare ale țăranilor clăcași, după trecerea moșiilor mânăstirești sub administrația statului. Noile îndatoriri față de proprietari, înăsprirea condițiilor de trai și consecință a concurentei brațelor de muncă aduse din Galiția, favorizarea coloniștilor străini în dauna localnicilor, recrutările pentru armata austriacă în perioada campaniilor napoleoniene constituiau motive puternice care au determinat țăranii români să dea foc caselor și acaretelor și să treacă cu vitele peste „cordonul" de graniță impus de Austria spre Moldova. Este un adevărat exod, care a durat mai multe decenii, fără a putea fi stăvilit de noua administrație, cu toate măsurile și anchetele întreprinse pentru a-i extrăda pe dezertorii din Bucovina[1]. Aici, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, avusese loc un spor natural remarcabil al populației, la care s-au adăugat, de la începutul secolului al XIX-lea și imigrări masive dinspre Galiția, Ucraina și Transilvania. În locul românilor bucovineni trecuți în Moldova au fost aduși coloniști germani și mai ales ruteni. Elementul românesc a continuat totuși să domine aici, datorită sporului natural și a numărului mare de transilvăneni refugiați după răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan.

S-a evaluat că între anii 1788 și 1792 au imigrat în Moldova din Bucovina 21 034 locuitori, din care vreo 9 000 s-ar fi reîntors. Într-un raport oficial din 13 septembrie 1786 se menționa că au fost părăsite 277 case din districtele: Suceava, Siret, Vijnița și Cernăuți[2]. În iulie 1805 un alt val de circa 3 000 de familii a plecat din Bucovina[3].

În 17 aprilie 1806, agentul francez la Iași raporta că emigrările continuă și că în curs de un an refugiații cu familiile, uneltele agricole și animalele, ar fi atins cifra de 10 000 și numărul acestora pare să crească. El afirma că „un popor care provoacă astfel de dificultăți conducerii cu siguranță nu este fericit"[4]. În 1815 Consiliul aulic din Viena aprecia că în cursul anului ar mai fi plecat 16 000 locuitori, cei mai mulți din satele: Iacobeni, Lucavița, Adâncata, Mărăței, Bosancea, Negoștina, Corbu. Până în deceniul al treilea al secolului al XIX-lea imigrarea bucovinenilor în Moldova s-a prezentat ca un adevărat exod. Plecau familii întregi cu numeroși copii, cu averea mișcătoare (vitele), în urma lor lăsau casele pustii sau le dădeau foc. În deceniile următoare imigrările din Bucovina au continuat, dar în proporții mai reduse, de astă dată cei mai mulți care veneau în Moldova erau tineri, între 15 și 30 de ani, în genere fără familii.

[1] Hurmuzaki, 19/2 p. 298, nr. 396, p. 299, nr. 398; 20/1 p. 154, nr. 172 și p. 142, nr. 154 și urm.; N. Iorga, *Documente Callimachi*, 2, p. 197.

[2] *Ibidem*, p. 120-122, 125.

[3] Hurmuzaki, 16, p. 685, nr. 1581.

[4] *Ibidem*, p. 710, nr. 1607.

Majoritatea așezărilor rurale din nordul Moldovei erau pline de bucovineni. Multe sate înființate de ei aici au luat numele de Cordăreni (în ținuturile Botoșani și Dorohoi), Cordeni (ținutul Fălciu), Cordun (ținutul Roman) etc.[1].

Populația dintre Prut și Carpați a primit un spor important și în urma răpirii *Basarabiei* de către Rusia în 1812, când numeroși basarabeni s-au stabilit în Moldova. În primii ani au trecut 3 000 de familii peste Prut din nordul provinciei și o mie de țărani din ținutul Greceni. Cei mai mulți români dintre aceștia erau acum numiți „ruși".

La sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, în spațiul moldav este înregistrat ca atare, un ritm de creștere mai mare decât al Țării Românești. Pe un teritoriu redus la jumătate, în momentul unirii cu Țara Românească, populația crescuse cu aproximativ 796 000 suflete, deci în medie cu 14 000 pe an, sporul fiind de 150%.

Migrațiile românilor de o parte și de alta a Carpaților, a Prutului, a cordonului austriac, a Milcovului, au avut o importanță deosebită în menținerea și dezvoltarea conștiinței unității de neam. Ele au constituit, cum observa Mihai Eminescu, „temelia unei epoci", ceea ce putem spune pentru toate migrațiile românești de pe parcursul secolului al XVIII lea și începutul secolului al XIX-lea. Astfel, circulația care a avut loc între provinciile istorice din întreg spațiul etnic românesc a contribuit la consolidarea acelorași mentalități și idealuri naționale.

5. Aromânii din Peninsula Balcanică

Etnogeneza popoarelor, ca și evoluția limbilor vorbite de acestea, sunt procese istorice îndelungate, dificil de urmărit în dezvoltarea lor istorică, deoarece ea este arareori evocată de documente necontroversate, iar când sursele există cercetătorii manifestă circumspecție față de interesele celor care au creat astfel de mărturii. Este și cazul populației aromâne de sorginte latină prezentă în arealul Peninsulei Balcanice pe parcursul a două milenii de existență.

Scrierile istorice privind romanitatea orientală recunosc, în marea lor majoritate, că prin cucerirea de către romani și apoi menținerea acestora, vreme de mai multe secole, în spațiul de la Adriatica la Marea Neagră s-a produs o romanizare ireversibilă a populațiilor supuse acestui proces.

Mijloacele prin care s-a realizat romanizarea au fost multiple și diverse. Ele au început prin cucerirea militară, apoi prin măsuri administrative, multiple colonizări, revigorarea vieții economice, a celei culturale și, pornind din secolul al IV-lea, prin intensificarea creștinării Balcanilor, care a fost un element de coeziune spirituală, socială și lingvistică.

Începând cu veacul al VII-lea masiva pătrundere a slavilor și avarilor a avut un puternic impact asupra arealului romanității din nordul și sudul Dunării. O parte a locuitorilor

[1] Vezi C. Istrati, *op. cit.*, p. 119 și urm.

a acceptat supraviețuirea cu noii cuceritori, dar mulți dintre localnici s-au refugiat în zone mai ferite și mai greu accesibile, sau au emigrat către sudul și vestul Peninsulei Balcanice.

În atari circumstanțe, romănitatea orientală, chiar dacă a primit o puternică lovitură, ea nu a putut fi distrusă complet și mărturiile existenței sale, care s-au înmulțit o dată cu trecere secolelor, confirmă această constatare.

După secole de tăcere, la începutul mileniului al II-lea, surse din epocă readuc la lumină existența unei etnii latinofone denumită cu termenul de vlah. Acest cuvânt definește numele populației romanizate aflătoare la nordul Greciei, în Albania, Macedonia, Bulgaria și Iugoslavia de astăzi, precum și o mulțime de „Vlahii" (*comunitas Valachorum*), care dezvăluie autonomia juridică și fiscală a amintitei etnii în cadrul Imperiului bizantin. Dar această populație nu se numește pe sine vlahi. Ei își zic aromâni, armâni, arămâni sau rumuni, toate denumirile derivând din tulpina *romanus*. Este probabil motivul pentru care profesorul Weigand, unul din cei mai asidui cercetători ai limbii și istoriei acestui neam, a optat, în monografia sa, pentru numele de aromâni (*Aromunen*). În decursul secolelor XIX și XX ei au mai fost denumiți macedoromâni, români macedoneni, macedovlahi sau români sud-dunăreni, toate denumirile semnalate definind una și aceeași populație de origine latină din sudul Dunării, înrudită prin istorie și limbă cu daco-românii din nordul Dunării.

Începând cu secolul al XIV-lea aromânii s-au confruntat cu expansiunea otomană în Peninsula Balcanică. În acest context, deși autoritățile politice au fost schimbate, modul de viață al acestora nu s-a modificat prea mult. În schimbul unor taxe fixe și a unor prestații militare, vlahii reușesc să-și mențină organizarea autonomă în virtutea tradiționalei „legi valahe" (*jus Valachicum, Zakon Vlahon*).

Și în timpul expansiunii Habsburgilor în Peninsula Balcanică existența aromânilor este confirmată de noile autorități. La 1630 Ferdinand al II-lea acordă un act solemn, *Statuta Valachorum*, prin care vlahii din Slovenia sunt regrupați în trei capitanate în frunte cu un jude sau cnez (*iudex sive knesius*). Deceniile următoare aduc, atât în partea stăpânită de otomani, cât și în cea supusă austriecilor, o tot mai accentuată pierdere a autonomiei vlahilor și o asimilare a lor în rândul populației din zonă.

Încercând să fixăm spațiul de locuire al românilor sud-dunăreni la începutul timpurilor moderne, vom avea următoarea configurație: grupul cel mai numeros al aromânilor — și cu o mai puternică afirmare — locuia în Tessalia, Munții Pindului, Macedonia, Epir și Albania, micșorându-și rândurile în ținuturile Serbiei, Bosniei, Muntenegrului și până în Dalmația. Existau apoi în est meglenoromânii din Tracia, și istroromânii, care trăiau în vestul Peninsulei Balcanice. Fiecare din aceste grupuri aveau, ca expresie lingvistică, un dialect aparținând limbii române comune din nordul și sudul Dunării. În zona Belgradului, de la râul Morava, trecând prin Vidin și până la Silistra locuiau românii timoceni, care vorbeau dialectul daco-român.

Această arie a habitatului românilor sud-dunăreni s-a micșorat față de secolele anterioare, deoarece dominațiile bizantină, sârbă, bulgară, otomană și austriacă au provocat migrații și strămutări forțate, colonizări sau chiar emigrări înspre zone mai îndepărtate.

La acest proces de strămutare trebuie luat în calcul, mai ales pentru epoca modernă, și procesul de deznaționalizare, care a diminuat continuu numărul aromânilor prin asimilarea acestora în rândul elementelor etnice majoritare cu care conviețuiau laolaltă.

Când devin obiectul cercetării unor savanți și călători străini, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, mărturiile privind existența românismului sud-dunărean sunt confirmate deplin.

Într-o lucrare a savantului german Johannes Thunmann, tipărită la Leipzig (1774), se arată că „valahii de dincolo de Dunăre sunt un popor mare și numeros și compun jumătate din populația Traciei și trei sferturi din cea a Macedoniei și Thessaliei. Și în Albania locuiesc mulți aromâni. *Vorbesc același grai ca și frații lor de dincoace de Dunăre* [subl.ns.] însă amestecat cu multe cuvinte grecești … De 750 de ani sunt cunoscuți sub numele de vlahi și … se numesc ei înșiși rumani sau rumuni"[1].

Vorbind despre preocupările comerciale ale valahilor consulul francez de la Ianina, F.Ch.L. Pouqueville, într-o lucrare publicată la 1820–1822, remarcă faptul că „Deoarece soarta nu putea fi decât fericită pentru astfel de oameni economi, s-au văzut timp de jumătate de secol, adică din 1760 și până în zilele noastre megalo-vlahii din Călăriți, Săracu, Metovo, Apropotamos și Zagor răspândindu-se pe diferite piețe maritime ale Mediteranei" …, dar și la Viena, Constantinopol și Moscova[2]. Un alt francez, E.M. Cousinery, relatând aspecte din economia și societatea aromânilor la răscrucea secolelor XVIII–XIX, scria: „Amintirea vechilor libertăți a determinat emigrarea, care a fost generală la urmașii acestor vechi ostași romani. Munții Epirului și ai Iliriei macedonene deveniră refugiul lor. Ei se opriră mai întâi în Pind, care le era mai accesibil. Acolo se întâlnesc și acum în număr mai mare. *Datorită limbii lor, nu poți să nu-i recunoști. Vorbesc și acum latină, iar dacă îi întrebi: de ce neam sunteți? Ei răspund cu mândrie: Roumani*"[3].

Și englezii au fost interesați de sud-estul european din mai multe motive pe care nu le detaliem. Astfel, îl cităm pe W. M. Leake, care a întreprins un voiaj în această zonă în perioada 1804–1810, notând, cu o precizie și acuratețe uimitoare, multe realități găsite pe traseul parcurs și, bineînțeles, date cu privire la viața, limba și istoria aromânilor. Despre aceștia el scrie: „… aromânii constituie o ramură a aceleași națiuni, care s-a născut nu numai în fertilele regiuni din nordul Dunării de Jos, în prezent cunoscută în Europa, în general, sub numele de Walachia, dar de asemenea în numeroase din regiunile muntoase ale Traciei"[4].

Călătorul englez parcurge multe localități aromâne relatând diferitele aspecte cu privire la orașele, satele, casele aromânilor, apoi cele ce se referă la modul de viață și la obiceiurile acestora, subliniind ordinea, curățenia și confortul unui astfel de habitat.

---

[1] *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, coordonatori Stelian Brezeanu și Gheorghe Zbuchea, București, 1997, p.138.
[2] *Ibidem*, p.146–147.
[3] *Ibidem*, p.150–151.
[4] Tega Vasile, *Aromânii văzuți de călători englezi (până la 1900)*, București, 1998, p.17.

În seria celor ce s-au aplecat asupra istoriei și limbii aromânilor, chiar dacă cercetarea s-a făcut spre sfârșitul secolului al XIX-lea, concretizată prin monografia de excepțională calitate, trebuie citat învățatul german Gustav Weigand cu lucrarea *Die Aromunen: Etnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der Sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, apărută la Leipzig în 1895–1896.

Percepția cărturarilor români din nordul Dunării față de românii sud-dunăreni începe de timpuriu, din vremea cronicarilor și continuă cu stolnicul Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, reprezentanții Școlii Ardelene, E. Murgu, M. Kogălniceanu, acestora adăugându-se scrierile pașoptiștilor, ca să ne referim doar până la jumătatea secolului al XIX-lea. Toți subliniază asemănarea românilor din stânga și din dreapta Dunării, de unde decurge și unitatea neamului nostru.

Din sursele citate mai sus, din cercetările istoricilor și lingviștilor străini și români se poate observa că toate stăpânirile succesive, de la bizantini și otomani, la austrieci au fost nevoiți să se acomodeze realităților existente și să accepte, mai ales în zonele centrale ale Peninsulei, formele locale de autoconducere, adunarea bătrânilor și autoritatea celnicului local, asimilat cnezului.

În primul rând, pentru secolele XVI–XVIII, autonomiile vlahe erau prezente pe o arie întinsă, desemnând, prin nume și conținut, prezența instituțională a elementului românesc, continuitatea și vigoarea acestuia în ansamblul popoarelor slave, grecești și turcești.

Astfel, din evul mediu până spre epoca modernă, otomanii au garantat românilor sud-dunăreni o autoadministrație, un regim fiscal privilegiat, precum și un sistem militar local pentru protejarea locuitorilor, așa-zisele trupe de armatoli. În virtutea acestor drepturi, vlahii erau conduși de șefi proprii, numiți cnezi și primikiuri, aleși de ei și confirmați de autoritatea otomană.

Misiunea cnezilor era să-i ajute pe funcționarii otomani la strângerea dărilor fiscale, să asigure îndeplinirea obligațiilor militare de către membrii întregii comune, să vegheze la păstrarea ordinii și să judece procesele mărunte. În schimb, ei erau scutiți de dări și li se atribuiau posesiuni destul de întinse. Această autonomie se diminuează cu timpul, dar va fi prezentă până în secolul al XIX-lea. Restrângerea ei se datorează reducerii importanței strategice a unor regiuni locuite de aromâni, ceea ce face să descrească și ponderea lor ca element militar. Pe de altă parte, datorită funcțiilor economice, comerciale, în raporturile dintre Orient și Occident, care cunosc o dezvoltare remarcabilă, comunitățile urbane aromânești din Epir își păstrează privilegiile și chiar și le întăresc în secolul al XVIII-lea. În unele cazuri, sistemul autonomiei mergea până acolo încât comunitatea aromână putea interzice pătrunderea turcilor pe teritoriul lor, cu condiția ca tributul să fie plătit la cel mai apropiat oraș în care se găsea un trimis al sultanului. După cum remarcă Pocqueville, în acest mod și-au păstrat condiția privilegiată cele 40 de sate de vlahi din jurul orașelor Calarites, Siraco, Clisura, care plăteau tribut sultanei până spre veacul al XIX-lea.

În schimbul dreptului de a folosi pământul, pășunile și munții, supușii vlahi ai sultanului urmau să achite impozitul pe case și pe grupuri de familii, dări, care se constituiau ca un fel de arendă ce o plăteau ca oameni liberi.

Pe aceste întinse suprafețe aromânii practicau, în primul rând, creșterea animalelor – oi, capre, cornute mari, cai, catâri –, dar și agricultura. Mai ales păstoritul a fost preocuparea lor permanentă, fiind favorizat de mediul geografic muntos, de posibilitățile deplasărilor pe întinse spații, care a dat naștere cunoscutului fenomen al pendulării pe itinerarii tradiționale, la mare distanță, ca pricepuți crescători de vite, neîntrecuți în prepararea brânzei și a cașcavalului, căutate în țară și străinătate. Deplasarea numeroaselor turme se făcea, în funcție de anotimpuri, între locurile de pășunat de la șes în timpul iernii, iar vara pe înălțimea munților.

Spre deosebire de nomadism, păstoritul pendulatoriu practicat de aromâni le-a dat posibilitatea să viețuiască în așezări stabile, gospodării grupate în sate mici și mari, unele de mărimea unor târguri, unde rămânea, în tot timpul anului, o bună parte a familiilor lor. Ei dețineau și așezări duble, la munte și la câmpie, apropiate de locurile de pășunat. Faptul că nu erau nomazi este dovedit de continuitatea habitatelor aromânilor în aceleași locuri din timpuri imemoriale și până în zilele noastre.

Legat de păstorit și cu această practică s-a dezvoltat și cărăvănăritul. Pe lângă numeroasele turme de oi și capre, aromânii creșteau herghelii de cai și catâri pe care-i foloseau la transportul avutului lor de la munte la șes și invers, în practica de transhumanță. Cu timpul această preocupare se diferențiază de păstorit și devine de sine stătătoare, căci caravanele se înmulțesc și se specializează, participând la transportul produselor brute sau manufacturizate, precum și la schimbul de mărfuri de care ei aveau nevoie. Cărăușia i-a dat prilej aromânului să cunoască întreaga Peninsulă Balcanică, ba mai mult, să bată drumurile Orientului și ale Occidentului și, astfel, să vină în contact direct cu civilizația europeană, cu creația materială și spirituală a acesteia, dobândind caracteristicile negustorilor internaționali.

Faima de mari negustori, dobândită în secolele XVII–XIX, este pe deplin confirmată de mai toate sursele istorice. Acte raguzane, venețiene, franceze, vieneze, ca și cele din Principatele Române, conțin indubitabile mărturii despre amploarea comerțului practicat de aromâni. Dacă la sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor direcția principală a comerțului lor era spre Italia, prin Durazzo și Veneția, în cea de a doua parte a secolului al XVIII-lea, datorită schimbărilor din politica economică a Imperiului otoman și a taxelor vamale excesive practicate de Veneția, ea s-a îndreptat în foarte mare parte pe noul traseu: Belgrad – Buda – Viena. Această schimbare de proporții a activității comerciale a înlesnit și crearea unei importante diaspore aromâne în noile teritorii de activitate. Bucurându-se de acreditări speciale de la sultan, în virtutea capitulațiilor din secolul al XV-lea și reconfirmate apoi, aromânii s-au putut mișca liber în Imperiul otoman, în cel austriac, în Principatele Române, până în Asia Mică și Egipt.

Austria a încurajat, prin multiple mijloace, prezența lor în traficul zonei, care a contribuit la dezvoltarea economică, atât de necesară în contextul epocii moderne. Căci

ei erau cunoscuți de autoritățile austriece, care depuneau stăruințe spre a-i atrage în Imperiul habsburgic. Atât în timpul domniei Mariei Tereza, dar mai ales pe vremea lui Iosif al II-lea, s-au luat măsuri pentru ca negustorii și meșteșugarii aromâni să fie stabilizați în Austria, în vederea creșterii puterii economice a imperiului. La 1782 a fost distins cu titlul de noblețe un consilier financiar pentru că de la 1755 încoace a reușit să stabilească în Austria 500 de familii de supuși turci. Pe la 1753, și administrația Banatului dăduse dispoziții celor din subordine ca, în fiecare lună, să prezinte un tablou cu numărul supușilor turci care doresc să se așeze definitiv în Banat.

Datorită acestor împrejurări, în cursul câtorva decenii, o însemnată parte a comerțului central al Europei a fost preluat de întreprinzători aromâni. După unii autori (Martin Schwartner și D. Popovici), prin mijlocirea companiilor comerciale, aceștia dețineau tot comerțul de la Atena până la Pesta și Viena, trecând prin Serbia, Bosnia, Principatele Române și mergând până în Polonia, Germania și Rusia. Ei exportau lână, țesături de lână (stofe groase, flocate, pături, cergi, covoare), obiecte de pielărie, mătăsuri, cafea, brânzeturi, ceară, tutun și ulei. Importau mai ales țesături fine: catifea, stofe, țesături de mătase și bumbac, sticlă, hârtie, arme, zahăr și multe altele.

Pentru a avea cât mai multe mărfuri la export și pentru folosință proprie, aromânii au dezvoltat o industrie proprie de o largă diversitate. În primul rând au valorificat produsele rezultate din economia agrară a gospodăriilor lor. Prepararea brânzeturilor ajunsese vestită nu numai în Peninsula Balcanică, dar și în Italia, unde se exportau cantități însemnate din aceste produse. Prelucrarea lânii și realizarea diferitelor țesături, de la stofe mai groase la cuverturi, cergi, flocate, pături, flanele, brâie, desagi, saci, perdele, ciorapi; cape din căprină (un fel de mantale foarte căutate și la export) erau prezente în mai toate gospodăriile care dispuneau de războaie de țesut, vârtelnițe și alte instrumente necesare acestei preocupări tradiționale.

Numeroasele turme de oi, capre, cornute mari și cai ofereau materia primă și pentru obiectele de pielărie: harnașamente pentru cai, samare, chingi, curele, cojoace, tâmbări, opinci, pantofi.

Trăitori în zone muntoase, multe acoperite cu păduri, au dezvoltat și o importantă industrie a lemnului și un însemnat comerț cu cherestea.

În Tessalia, Epir, Albania, Macedonia și Serbia aromânii au constituit un factor economic de seamă prin exercitarea de numeroase meșteșuguri. Ei au fost dulgheri și sculptori în lemn, fierari, cuțitari, clopotari, armurieri, zidari și constructori, artiști în prelucrarea aurului și argintului. După Weigand, „aromânii sunt cei mai neîntrecuți meșteri în cizelarea obiectelor de artă în argint și în lemn, cu toate că lucrează fără să aibă modele în fața lor. Lucrarea obiectelor de aur și argint constituie meșteșugul lor național". Meseriile practicate de ei le întâlnim nu numai în locul lor de baștină, ci și în Imperiul habsburgic, mai ales în Banat, unde sunt frecvent semnalați în secolul al XVIII-lea.

Numărul mare de meșteșugari, ca și importanța lor economică, a avut drept consecință creșterea prețuirii lor, fiind apreciați ca notabili în sat și oraș.

O imagine clară asupra dezvoltării meșteșugurilor și a modului în care acestea se desfășurau se desprinde dintr-un studiu apărut la Viena în anul 1791 (folosit de Victor Papacostea în *Civilizația românească și civilizația balcanică*), în care se afirmă că moscopolenii aveau 14 corporații, după alții ele ajungeau la 50, reprezentând categorii industriale și comerciale. Cele mai importante erau ale aurarilor, argintarilor, arămarilor și armurierilor. Urmau acelea ale industriei textile și croitoriei, băcanii, cizmarii, constructorii și zugravii. Fiecare corporație era condusă de un Consiliu alcătuit din maiștrii cei mai bătrâni, iar primii maiștri ai celor 14 corporațiuni alcătuiau o conducere supremă care judeca toate pricinile. În statutele corporațiilor se sublinia necesitatea solidarității membrilor, se combătea concurența lacomă dintre „frați", erau prevăzute încheierea contractelor de muncă și simbria. Corporațiile se angajau și în opere sociale și culturale. Ele finanțau acțiuni de binefacere, de înfrumusețare a bisericilor sau participau la susținerea tiparului și a Academiei moscopolene.

Ca un corolar al acestei activități economice pe toate planurile, în secolele XVI–XVIII, asistăm la transformarea multor târguri în adevărate centre urbane, cu toate caracteristicile unor orașe moderne comparabile, după spusele călătorilor străini, cu centrele europene. Cele mai importante așezări urbane au fost Clisura, Șatista, Trikala, Kalaritai, Metsovo, Gramoste, Shipska, Samarina, Ohrida, Bitolia, Seres, Zemlin și, în fruntea tuturor, vestita Moscopole. Legendara înflorire a orașului Moscopole, locuit de aromâni, cu cele 12 000 de case, cu multe magazine, cafenele, ateliere meșteșugărești bogate, cu cartiere numeroase și frumoase, cu piețe și bazaruri, cu școli, biserici, tipografie și vestita Academie a situat acest centru, cu circa 50 000 de locuitori, în fruntea orașelor din sud-estul Europei. De altfel, însuși faptul că la Moscopole s-au stabilit agenți comerciali străini cu 50 de ani înainte de a se îndrepta spre Salonic constituie o dovadă. Un reprezentant francez s-a instalat aici în anul 1694, iar unul englez în 1718. Pe lângă dezvoltarea economică legată de industria metalurgică, textilă etc., Moscopole a „proiectat" o întinsă rețea de drumuri, cu o cărăușie ingenios organizată, care ducea spre porturile Adriaticei, spre interiorul Greciei, a Macedoniei, a Serbiei și, alăturând alte centre economice din vecinătate, a inițiat o expansiune comercială spre Veneția, Ragusa, Triest, Viena, Lipsca, dar și spre Orient, către Asia Mică și Egipt. În acest chip orașul a ajuns o adevărată metropolă a Peninsulei Balcanice, apreciată, dar și mult invidiată. În contextul războaielor de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, a anarhiei pricinuite de diminuarea autorității centrale a sultanilor, satrapii locali turci și albanezi au provocat atacuri repetate asupra căilor de comunicații și în cele din urmă au atacat și distrus orașul mai ales prin ultima lovitură din anul 1788. Aceeași soartă au avut-o și alte localități ca Shipska, Linotope și Nicolica, determinând un mare val de emigrare înspre Ungaria, Austria, Transilvania, Muntenia, Moldova etc. Weigand estima numărul aromânilor refugiați de la Moscopole, plecați în Europa și Orient, la circa 20 000 de suflete.

Pe lângă rostul economic și comercial, Moscopole a avut și un important rol cultural. Bogățiile acumulate în decursul multor decenii, precum și legăturile cu mari centre culturale europene au îngăduit populației moscopolene accesul la instruire în școli de

toate gradele, la multiple activități culturale și bisericești. Încă din 1730 aici și-a început activitatea o tipografie, singura existentă în sudul Dunării la acea vreme, iar la 1744, a avut loc o reorganizare a învățământului și s-a înființat „Noua Academie", „podoaba cea mai înaltă a orașului", cum o atestă o mărturie a timpului. În această Academie s-au format o seamă de intelectuali cu o cultură superioară dobândită, atât în orașul lor, cât și în centre ale lumii europene. Prin operele lor, ei au atras atenția savanților din Europa, care au luat cunoștință cu mult interes de poporul aromânilor și de limba lor de origine romanică.

În zorii vremurilor moderne s-a produs și o sincronizare cu curentele europene cu care au venit în contact direct, prin activitățile comerciale, ceea ce a condus și la prima renaștere națională a aromânilor. Astfel, sub impactul Epocii Luminilor, a tendinței de comunicare în graiurile materne, care a cuprins mai ales popoarele aflate de multă vreme sub autoritatea diferitelor imperii și sub influența unor limbi dominante, aveau să se cristalizeze și opțiunile aromânilor pentru limba și conștiința lor națională.

Se știe că în Evul Mediu limba latină, pentru Occident și limba greacă veche pentru Orient, erau cele mai des uzitate de cărturari, dar și de cei care elaborau acte în administrație, comerț și școală.

Deși conștienți de apartenența lor etnică la o romanitate orientală, autodenumindu-se aromâni, deci diferiți de grecii, turcii, bulgarii, albanezii sau sârbii din zonă, activitatea culturală a moscopolenilor sau a celor din alte orașe aromâne se desfășura totuși în limba greacă. În acele vremuri și în centrele de la București și Iași, protipendada, o mare parte a boierimii și unii negustori erau instruiți în școli de limbă și cultură greacă. La fel și la alte popoare balcanice, influența culturii bizantine a avut o înrâurire destul de îndelungată. În epoca de trezire a națiunilor moderne, elenismul, potențat și de succesele sale pe tărâm național, prin mișcările revoluționare îndreptate împotriva Imperiului otoman, a exercitat o mare forță de atracție asupra aromânilor. La revoluția națională elenă aromânii au fost în primele rânduri atât în conducerea mișcării de eliberare, cât și în masa de luptători, astfel că numeroși armatoli au participat la mișcarea de independență a grecilor.

Activitățile și acțiunile lor în plan comercial, religios, cultural, politic, de lungă tradiție elenistică, le-au impus aromânilor utilizarea limbii grecești, considerată de ei ca un instrument indispensabil atât pentru expansiunea comercială, cât și pentru progresul lor cultural. Așa se explică faptul că în planul conștiinței lor naționale, în epoca la care ne referim, aromânii vor pendula între Bizanț și Roma.

Încercarea de ieșire de sub tutela grecismului își are originea la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Prima breșă o realizează Teodor Cavalioti, fost rector la „Noua Academie" din Moscopole, care a publicat la Veneția, în 1770, cea mai importantă lucrare a sa, *Protopeiria* sau Prima învățătură, în traducere din grecește. Pe lângă textele biblice pe care le conține cartea sa, Cavalioti introduce pentru prima dată în literatura cunoscută până atunci, un dicționar sau vocabular cu 1 170 de cuvinte grecești cu traducerea acestora în dialectul aromân și în limba albaneză, fiind deci cea dintâi apariție în *scris* în limba romanică, vorbită de așa-zișii vlahi din Peninsula Balcanică. Aceasta a

stârnit un interes deosebit, dat fiind faptul că în știința europeană a timpului lingvistica comparată a constituit o preocupare a savanților care studiau cu asiduitate și interes feluritele limbi ale continentului.

Nu după multă vreme, învățatul german Johann Thunmann a publicat, la Leipzig (1774), *Protopeiria* lui Cavalioti într-o carte precedată de un studiu istorico-filologic asupra românilor sud-dunăreni. Entuziasmul lui Thunmann va fi împărtășit ulterior și de Picot, Miklosich, Mayer și alții și astfel se va deschide o pistă importantă având ca obiectiv cercetarea originii macedo-românilor și romanității orientale.

Probabil că după modelul lui Cavalioti, Daniil Moscopoleanul publica, tot la Veneția (1794), *Învățătura introducătoare*, reprodusă la 1814 în cartea călătorului englez W. M. Leake, apărută la Londra.

Acest „lexicon tetragloson" cuprindea un vocabular și un ghid de conversație în patru limbi: greacă, vlahă, bulgară și albaneză. Autorul mărturisea clar că scopul cărții sale era să facă din albanezi, aromâni și bulgari adepți ai limbii și culturii grecești, considerată mult superioară. Dar faptul că a pus în circulație un vocabular aromân și expresii de conversație în aceeași limbă era o dovadă a existenței și importanței idiomului etnic de sorginte romană. De fapt, propaganda elenistică, atitudinea extrem de neprietenoasă a Patriarhiei din Constantinopol față de limba română ne dezvăluie cât de greu era pentru aromâni să se exprime nestingherit în limba lor maternă. Repetate anateme erau clamate asupra celor ce scriau sau vorbeau în școală și biserică dialectul aromân, unii ierarhi greci pretinzând că limba lor a vorbit-o și o rostește Dumnezeu. Așa cum grecii au ars cărți bulgărești, se presupune că au fost înlăturate și monumente scrise în dialectul aromân. Cert este că avem mărturii de la începutul secolului al XIX-lea că un Cosma Etolianul, ca și Neofit Ducas, au condus o acțiune propagandistică perseverentă și tenace de grecizare a aromânilor și, în atari condiții, era dificil ca încercările de relansare a dialectului aromân să aibă șanse de succes în spațiul lui de obârșie. Misiunea aceasta va fi preluată de diaspora aromână din Imperiul habsburgic, mai ales de cea din Viena și Budapesta. Învățații aromâni din noile teritorii în care s-au refugiat, fiind mai departe de presiunea elenismului, vor tranșa disputa Bizanț-Roma în favoarea latinității. Activitatea lor a fost favorizată și de atmosfera spirituală mai tolerantă a politicii școlare și confesionale promovată de iosefinism.

În acest context apare la Viena, în 1797, cartea lui Constantin Ucuta, imprimată în tipografia aromânului Marcu Puiu, considerată a fi primul abecedar aromânesc. Din lectura prefeței se vede în mod deslușit pledoaria autorului pentru ca tinerii să învețe în limba maternă prin care pricep mai ușor și mai repede decât în altă limbă. De asemenea, spune Ucuta — tot creștinul să se închine Domnului în limba în care s-a născut pentru că pe aceasta și sufletul și mintea o înțelege.

Apariția acestei cărți n-a fost un act personal, întâmplător sau singular; tipăriturile ulterioare vor dovedi că în diaspora aromână s-a instalat un curent menit să întărească conștiința națională a aromânilor și să înfățișeze opiniei științifice și politice europene existența unei populații de sorginte latină în Peninsula Balcanică.

În perioada 1808–1809 Gheorghe Constantin Roja publică la Buda două cărți: *Cercetări asupra românilor sau aşa-numiţilor vlahi care locuiesc dincolo de Dunăre* şi *Măestria ghiovăsirii* (=citirii) româneşti cu litere latineşti, care sunt literile românilor ceale vechi spre polirea a toată ginta românească ceii din coace şi ceii din colo de Dunăre. Influenţat, probabil, de J. Thunmann şi de operele fruntaşilor Şcolii Ardelene, Roja are o viziune generală mult mai apropiată de realităţile istorice, considerând că etnogeneza românilor din nordul şi sudul Dunării e comună, deci cele două numuri sunt înrudite, mai ales că şi unii şi ceilalţi se numesc romani. Pornind de la romanitatea limbii noastre, autorul pleda pentru folosirea „scrierii cu litere latine vechile litere ale românilor", în locul celor cu caractere greceşti sau chirilice. Gh. Roja este unul din primii învăţaţi, alături de P. Maior care a cerut crearea unei limbi literare unitare în locul celor două dialecte existente, operaţiune în care urma să fie excluse cuvintele greceşti şi cele de origine slavă, înlocuite cu expresii ale limbii latine. Cartea *Cercetări asupra românilor* ... a avut o largă difuzare, căci din lista prenumeranţilor reiese că s-au cumpărat 637 de exemplare, număr destul de mare pentru acel timp şi mai ales pentru un spaţiu lingvistic neromanic.

În acelaşi proces al întăririi conştiinţei naţionale şi al tendinţei latinizante se înscrie şi apariţia la Viena, în 1813, a *Gramaticii aromâne*, scrisă de Mihail Boiagi, prima lucrare cu caracter ştiinţific al acestui dialect. În prefaţă se desluşeşte clar ideea autorului, care are în vedere unitatea limbii române vorbită de „patru milioane de sulfete" (se referă şi la dacoromâni), răspândită pe un întins teritoriu, dar supusă limbii stăpânitorilor din motive politice. În continuare subliniază faptul că, vorbind o limbă romanică, evident că surorile acesteia sunt limbile italiană, franceză şi spaniolă. Boiagi ia apărarea fermă a utilizării limbii române, declarând că „românii, chiar dacă ar fi hotentoţi, totuşi ar fi avut dreptul şi datoria să se cultive prin propria lor limbă, ca mijloc de desăvârşire. Limba română face parte însă, cum am arătat mai sus, dintre acele limbi moderne care sună mai frumos ca toate. Apoi este vorbită de patru milioane de români, un număr ce nu poate fi dispreţuit ..."[1].

Cu toate că lucrarea a apărut la Viena, reacţia Patriarhiei ecumenice, apărătoare fervent al menţinerii supremaţiei limbii greceşti în Peninsula Balcanică a fost promptă şi dură, dezvăluind teama faţă de tendinţele de manifestare a conştiinţei naţionale româneşti în acest spaţiu. De aceea, într-o enciclică menită să ajungă la cunoştinţa tuturor, patriarhul îl afurisea nu numai pe Boiagi, ci şi pe toţi cei care dau crezare acelui eretic. Drept urmare, s-a trecut la distrugerea tuturor exemplarelor care au pătruns în ţinuturile din sudul Dunării, la fel şi a altor scrieri în dialectul aromân. N-a fost cruţată nici lucrarea lui Cavalioti.

În anul 1819 a fost publicată la Pesta o carte mai puţin cunoscută, având drept autor pe Georg Montan (probabil Munteanu), profesor la şcoala naţională vlahă din aceeaşi localitate. Lucrarea poartă următorul titlu: *Istoria pe scurt a naţiunii vlahe din Dacia şi Macedonia* şi de la început se poate remarca faptul că autorul consideră că vlahii din

[1] *Românii de la sud de Dunăre*, p.144–145.

Dacia şi cei din Macedonia constituie o singură şi distinctă naţiune, tot el pledând pentru cultivarea identităţii naţionale a românilor din dreapta şi din stânga Dunării.

Completăm aceste apariţii editoriale cu *Dicţionarul în cinci limbi: ellinescu, grecescu, rumanescu, nemtescu şi matsarescu (maghiar)*, aprobat să apară în 1821, dar care a rămas în manuscris (1302 pagini), elaborat de moscopoleanul Nicolae Ianovici, care a activat şi la Timişoara.

Toate aceste scrieri, menţionate mai sus, ilustrează preocuparea învăţaţilor aromâni care îşi dădeau osteneala spre a demonstra lumii civilizate existenţa unei naţiuni aromâneşti, distincte faţă de celelalte naţiuni din Balcani şi, în special faţă de naţiunea greacă, faptul că această naţiune nu era singură, ci era o rudă foarte apropiată a naţiunii române de la nord de Dunăre.

Este semnificativ faptul că aromânii din Ungaria s-au întâlnit şi s-au înţeles bine cu dacoromânii de acolo, constituind împreună comunităţi şi asociaţii, fiind ortodocşi, participând laolaltă la slujbe sau la ctitorii bisericeşti.

Acest contact între aromâni şi dacoromâni, care a avut loc în cuprinsul Imperiului habsburgic, mai puţin studiat în istoriografia noastră, pornind de la conştientizarea originii latine a limbii şi poporului nostru, avea să ajungă la reliefarea aspectelor ce au condus la formarea conştiinţei naţionale. Faptul că în această parte s-a realizat pentru prima dată o colaborare între românii sud şi nord dunăreni, arată că în Principate, ca şi în Balcani, forţa elenismului în secolul al XVIII-lea şi începutul celui următor era puternică, în unele straturi superioare ale societăţii şi culturii pe care o patronau. Să amintim numai faptul că Neofit Duca, profesorul grec de origine aromână, cel ce a avut cuvinte jignitoare la adresa limbii române, fiind combătut cu fermitate pentru această atitudine de Gh. Boiagi, a predat chiar la Academia domnească din Bucureşti, o şcoală susţinătoare a elenismului sprijinită de principii fanarioţi, fiind alungat peste graniţă numai după ce Gh. Lazăr a fost chemat în Muntenia.

Constatăm, de asemenea, că negustori şi proprietari aromâni din Ungaria, Banat şi Transilvania vor îmbrăţişa ideea identităţii lor etnice, în sensul apartenenţei la românitate, încercând să se delimiteze de elementul grec. Această diferenţiere va merge până acolo încât, la 1802, asistăm la o dispută între grecii şi aromânii din Pesta, care determină, în cele din urmă, pe aromâni să ceară un preot român (daco-român) care să slujească în biserică.

Dacă multă vreme acceptaseră folosirea limbii elene şi chiar confuzia care s-a creat prin numirea lor drept greci, deşi erau români (e adevărat că şi din interese mercantile), acum mulţi dintre ei îşi dezvăluie adevărata identitate, fapt ilustrat de conscripţia de la Budapesta, realizată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în care sunt cuprinşi negustorii ortodocşi din zona respectivă ce se declarau aromâni.

Atât cărţile tipărite de diaspora aromână, cât şi manifestările deschise privind apartenenţa lor la românitate, ei fiind în contact cu ideile şi uneori chiar cu reprezentanţi ai Şcolii Ardelene, au avut consecinţe benefice în direcţia potenţării conştiinţei naţionale a românilor. E cunoscut faptul că în casa lui Atanase Grabovschi, unchiul viitorului

mitropolit al Transilvaniei, marele Andrei Șaguna, se întâlneau intelectuali români din spațiul Imperiului habsburgic.

Efervescența cultural-națională a acestora l-a determinat pe cunoscutul editor român Zaharia Carcalechi să dea drept model pe românii macedoneni care, deși erau crescuți între străini, se străduiau cu mare bucurie pentru cultura lor. De aceea, trebuie să luăm în considerare multiplele strădanii care, în cele din urmă, au putut forja caractere puternice, ilustrate de Șaguna, Gojdu, Mocioni și alți cărturari aflați în slujba națiunii române și care au contribuit din plin la realizarea idealului național.

Din păcate, penetrarea acestor idei în locurile de autohtonitate ale aromânilor, deci în Peninsula Balcanică, au avut mai puține șanse de izbândă în epocă. Răspândirea lor printre alte etnii majoritare, lipsa instituțiilor fundamentale: școală și biserică pentru cultivarea limbii materne la un nivel superior și inexistența unui stat propriu, care să le organizeze existența la adăpost de imixtiuni din afară, sunt factori obiectivi de necontestat. Opresiunea cultural-bisericească apăsa puternic asupra acestei populații. Școlile, bisericile și alte instituții erau dominate de limba greacă. Pe lângă acești factori trebuie să avem în vedere și succesele luptei revoluționare și realizările politice deosebite care au dus la întemeierea statului liber grecesc la începutul secolului al XIX-lea, deci înaintea tuturor popoarelor din zonă. Această realizare însemna și o victorie a ortodoxismului față de necreștini, factor foarte important în mentalitatea acelor timpuri. Dacă ținem seama și de ascendența culturii elene față de celelalte culturi ale popoarelor de aici, vom găsi explicațiile plauzibile la întrebarea de ce aromânii au fost atât de receptivi la influența greacă, în așa măsură încât un însemnat număr dintre ei au devenit grecomani, deși vorbeau în casă un idiom romanic, mulți dintre ei considerându-se greci.

În cursul evoluției istorice a aromânilor s-a putut constata permanența conștiinței privind originea latină, căci de-a lungul secolelor ei n-au abdicat de la identitatea lor, numindu-se tot timpul aromâni. Această conștiință a identității lor i-a făcut să se deosebească de turci, greci, sârbi, bulgari sau albanezi cu care conviețuiau.

În secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, în consens cu ideile din Epoca Luminilor, această romanitate orientală de la sud de Dunăre și-a manifestat în mod clar existența și s-a ilustrat prin activități economice, comerciale, producții editoriale și prin viața culturală și bisericească, fapte care au determinat lumea științifică și politică a vremii să manifeste un interes deosebit față de ea, dovadă fiind mărturiile rămase în documente și cărți. Lucrările editate, mai ales de diaspora aromână din cuprinsul Imperiului habsburgic, ne oferă suficiente argumente pentru a confirma că aromânii au ajuns la o formă de conștiință națională și prin apropierea de dacoromâni, constatând identitatea cu aceștia. Era rezultatul unui proces ce a dus la afirmarea primei renașteri naționale a aromânilor, ei punând bazele altor speranțe în cea de a doua etapă a afirmării lor, care se va amplifica după revoluțiile sociale și naționale de la mijlocul secolului al XIX-lea, veac al libertății națiunilor.

BIBLIOGRAFIE

ACHIM, Viorel, *Țiganii în istoria României*, București, 1998.

ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU, Maria Matilda, *Știri despre Babadag în Evul Mediu*, în RdI 31, 1978, 3, p. 445–463.

ANDEA, Susana, ANDEA, Avram, *Structuri transilvane în epoca Luminilor*, Cluj-Napoca, 1996.

ARBORE, Alexandru P., *Din etnografia Dobrogei. Contribuțiuni la așezările tătarilor și turcilor în Dobrogea*, București, 1920.

—, *Informațiuni etnografice și mișcări de populațiune în Basarabia sudică și Dobrogea în veacurile XVIII și XIX, cu privire specială la coloniile bulgărești din aceste regiuni*, Cernăuți, 1929.

BAJASKIAN, Minas, *Călătoria în Polonia și în alte părți locuite de armeni, urmași ai vechilor locuitori din orașul Ani* (în limba armeană, trad. de H.Dj. Siruni), Veneția, 1830.

BRAHARU, D., *Familii macedo-române în fosta Austro-Ungarie*, Slatina-Olt, 1944.

CALLIMACHI, Scarlat, CRISTIAN, S., *Călători și scriitori străini despre evrei din Principatele Românești*, Iași, 1935.

CÂMPEANU, Remus, *Elitele românești din Transilvania veacului al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2000.

CERNOVODEANU, Paul, GAVRILĂ, Irina, PANAIT I. Panait, *Catagrafia orașului București din anii 1810–1811*, în RdI, s.n., 1, 1990, 7–8, p. 705–723.

CIOBANU, Ștefan, *Contribuții privitoare la numărul populației în Țările Românești la 1810*, în „Arhiva pentru știință și reformă socială", București, 2, 1920, nr. 1–3, p. 85–97.

CSETRI Al., IMREH St., *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul orânduirii feudale (1767–1821)*, în *Populație și Societate. Studii de demografie istorică*, 1, Cluj, 1972, p. 139–238.

DJUVARA, Neagu, *Diaspora română în secolele XVIII și XIX*, în vol. *Aromânii. Istorie. Limbă. Destin* (coordonator: Neagu Djuvara), București, 1996.

EDROIU, Nicolae, *Studii de genealogie*, 1, Cluj-Napoca, 2000.

EHRLER, Johann Jakob, *Banatul de la origini până acum (1774)/Das Banat vom Ursprung bis jetze (1774)*, ed. de Costin Feneșan și Volker Wolman, Timișoara, 2000.

FENEȘAN, Costin, *Populația din Marele Principat al Transilvaniei într-o statistică din 1772–1773*, în Istoria Românici. Pagini transilvane. Coordonator: acad. D.Berindei, Cluj-Napoca, 1994, p.122–136.

—, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial (1716–1778)*, București, 1996.

FILITTI, Ioan C., *Din Arhivele Vaticanului*. 1. *Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate*, București, 1913.

Capitolul III

ECONOMIE ȘI SOCIETATE

1. Habitat. Modul de trai

a) Țara Românească și Moldova

Sub regimul fanariot, societatea românească din cele două Principate a cunoscut, încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, o și mai mare influență orientală (turcească) decât până atunci, în privința habitatului și a modului de trai, mai ales al reprezentanților clasei politice conducătoare, boierimea și domnul țării. Ulterior, în a doua jumătate a aceluiași secol și la începutul celui următor — al XIX-lea — aceasta a manifestat treptat o preferință mai accentuată pentru înnoiri venite pe căi directe sau indirecte din Occidentul european, ce aveau să le marcheze drumul spre progres și civilizație. Sunt realități surprinse de contemporani ai acelor vremi, mai ales în memorialele călătorilor străini, care s-au referit pe de o parte la aspectul curților domnești și al caselor boierești și țărănești, iar pe de alta la alimentația, vestimentația și la cele mai importante obiceiuri și momente de divertisment ale locuitorilor din mediul urban sau rural.

Curtea domnească. În privința habitatului aulic, sursele relevă că, de regulă, era constituit din mai multe construcții de piatră și cărămidă, „mândre și mărețe", menite să răspândească strălucirea familiei domnitoare în conștiința supușilor țării și a oaspeților străini în trecere prin Țara Românească și Moldova. La București, curtea princiară se afla pe timpul lui Constantin Brâncoveanu în Târgul din Lăuntru, de pe malul stâng al Dâmboviței, iar la Iași în Târgul de Jos, pe malul stâng al Bahluiului.

Ridicat pe două nivele și împodobit în exterior cu ceardacuri sau foișoare, sprijinite pe coloane de marmură, de modă țarigrădeană, palatul domnesc cuprindea, la nivelul superior, apartamentul domnului și separat al doamnei, ambele prevăzute cu paraclis și feredeu. Numeroase alte încăperi mari, boltite, aveau diferite destinații cu caracter public, precum: sala Divanului cel Mare, unde se țineau judecățile, dar și banchetele ocazionale, sau a Divanului cel Mic, rezervat întâlnirii boierilor din sfatul țării. Urmau apoi cele două săli ale Visteriei, într-una din ele aflându-se tronul domnesc, unde erau primiți în audiență înalții slujbași ai curții otomane și oaspeții străini de seamă. La București, ea era cunoscută ca „sala cu stele", datorită decorației pereților. În palatul domnesc de

la Iași se afla, de asemenea, sala Vistieriei sau haznaua țării. De obicei accesul în clădirea palatului se făcea pe scări exterioare, cea principală fiind rezervată familiei princiare și oaspeților.

Spre deosebire de curtea domnească din Iași, cea din București era înconjurată de un zid de incintă de piatră, de formă patrulateră, prevăzut cu turnuri la colțuri și la poarta principală. În interiorul acesteia se aflau: biserica, clădirile ocupate de seimenii din garda domnească, locuințele pentru slujbașii curții, cuhnia sau bucătăria, magaziile cu provizii, grajdurile, precum și șopronul (slonul) pentru adăpostirea caretelor și rădvanelor. Construcțiile erau situate în preajma unei frumoase grădini în stil italian, specifică Renașterii târzii. Anton Maria del Chiaro, secretarul particular al lui Constantin Brâncoveanu, relata în însemnările sale din 1718 că în mijlocul ei fusese ridicat un foișor prevăzut cu stâlpi de piatră, înconjurat cu straturi de flori, unde domnul țării lua prânzul și-și făcea siesta după masă.

Cât privește palatul princiar din Iași, acesta avea două ziduri de incintă concentrice. În cuprinsul celui mai larg se găsea *curtea din afară*, prevăzută cu trei porți de acces, purtând fiecare un nume deosebit: cea domnească, a seimenilor și a dragonilor. Aici se aflau cazarma dărăbanilor, dependințele (grajdurile, magaziile cu provizii), precum și locul de osândă al tâlharilor și boierilor trădători, iar înăuntrul celui mai îngust se situa *curtea interioară*, în care accesul se făcea numai pe o poartă către palatul domnesc.

În cursul secolului al XVIII-lea, cele două curți — din Iași și București — au suferit avarii importante, ce au dus uneori la distrugerea lor până la temelie, cauzate fie de incendii, fie de cutremure, dar mai ales de războaiele ruso-austro-turce desfășurate pe teritoriul celor două Principate. Prin grija domnilor țării, ele au renăscut pentru a-și relua funcția în cadrul vieții politice a statului.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, Curtea domnească din București fiind ruinată cu totul și de nelocuit, Alexandru Ipsilanti a construit o alta, în 1775–1776, pe Dealul Spirii, o înălțime care domina capitala Țării Românești, aflată pe malul drept al Dâmboviței, în amonte de cea veche. Noua curte, înconjurată de un zid de apărare din piatră, de formă poligonală, cuprindea mai multe clădiri, cea mai impunătoare dintre ele fiind palatul domnesc. Acesta, zidit pe două nivele, era prevăzut cu patru scări și trei foișoare sau ceardacuri, după moda țarigrădeană. La primul nivel erau amenajate încăperi destinate principalelor instituții ale țării: Logofeția, Hătmănia, Vistieria; la al doilea nivel se găseau: apartamentul domnului și separat al doamnei, un paraclis, un feredeu, precum și salonul cel mare împreună cu tronul domnesc, unde erau primiți în audiență oaspeții străini. În incinta acesteia au mai fost construite: cazarma gărzii, locuințele pentru slugi, bucătăria (cuhnia), grajdurile, magaziile cu provizii. Noua curte din București a avut o existență efemeră; după repetate incendii, unele puternice, ca cel din 1812, ea a fost ruinată și părăsită, locul rămânând sub numele de „Curtea arsă". După această dată domnii Țării Românești s-au instalat în diferite case mari boierești de pe Podul Mogoșoaiei, amenajate special, într-una din ele decedând, în ianuarie 1821, ultimul domn fanariot, Alexandru Suțu.

Nici Curtea domnească din Iași n-a avut o soartă mai bună, fiind refăcută în 1727 după incendiul din 1723, când s-a construit și un turn înalt la poarta cea mare, în care a fost instalat un ceas, după moda apuseană. Ea a suferit însă o nouă renovare, într-un stil arhitectonic mixt, adică românesc și țarigrădean, după incendiul din 1753. Dar, în urma focului din 1785, distrugerile necesitând mari sume de bani pentru refacere, pe care nici domnul Moldovei de atunci și nici urmașii săi, până la începutul secolului al XIX-lea, nu puteau să le procure, și-au amenajat reședința în unele case mari boierești din mahalaua Muntenimei de Mijloc. Cel care va reda o nouă strălucire curții din Iași va fi Alexandru Moruzi, la 1804–1806, reclădind-o într-o factură cu totul modernă, europeană. În acest scop, el a folosit meșteri aduși din Franța, menționați în cronica versificată aparținând lui Ioniță Arhip din Suceava, intitulată *Stihurile preînălțatului domn Alexandru Constantin Moruzi voevod 1806*.

Noua reședință a fost inaugurată la 28 august 1806. Era clădită pe două nivele: la cel superior se aflau apartamentele domnului și ale doamnei, sălile pentru banchete și baluri, ale postelniciei, pentru primirea boierilor, și ale spătăriei, pentru ceremoniile de la Curte, precum și sala tronului, unde erau audiați oaspeții străini. După mărturiile călătorului rus Dimitrie Bantâș-Kamenski, care s-a aflat în 1808 la Iași, în timpul ocupației ruse, rezultă că palatul construit de Alexandru Moruzi a trezit un interes deosebit în conștiința contemporanilor. El afirma într-o scrisoare particulară, după ce l-a vizitat, că era „interesant prin faptul că are tot atâtea ferestre câte zile are anul și atâtea uși câte săptămâni sunt într-un an"[1]. Un deceniu și ceva mai târziu, un alt călător, diplomatul Ignatie Iakovenko (1820), avea să facă unele aprecieri interesante cu privire la arhitectura palatului domnesc din Iași, și anume că acesta era construit „într-un stil european combinat cu cel asiatic"[2] (în sensul de oriental, otoman).

O particularitate a habitatului aulic din timpul regimului fanariot o constituie înmulțirea fără precedent a numărului de *case domnești de țară*, înființate în apropierea capitalelor celor două Principate sau în regiuni ceva mai depărtate de acestea, menite să asigure conducătorilor statului și familiilor lor un climat de destindere trupească și spirituală, de odihnă temporară, de plăcere, departe de viața cotidiană tumultuoasă de la curțile domnești din București și Iași. De altfel, existența acestor reședințe monarhice secundare devenise o modă în acea vreme, întâlnită în multe alte state europene, apreciată în societatea franceză sau cea engleză, în cea germană, italiană sau rusă și chiar în cea otomană, care purtau denumiri diferite (*maisons de plaisance, Lusthäusechen, palazzini, Summerhouses*), deși structura lor era aproape identică. Această modă, urmărind ieșirea din cotidian, începuse să ia ființă la noi încă din perioada anterioară, pe timpul domniilor lui Gheorghe Duca în Moldova și a lui Constantin Brâncoveanu în Țara Românească. În stilul acestor case domnești de țară se făceau simțite inițial elemente autohtone, însă ulterior au început să predomine cele țarigrădene, chiar venețiene, ultimele menționare

[1] G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 172.
[2] *Ibidem*, p. 206.

Fig. 12 Mănăstirea Mihai Vodă cu casele domnești din incintă, acuarelă de Luigi Mayer (1794).

întâlnite mai ales în Țara Românească. Construite pe două nivele, cu scări de acces exterioare, erau amplasate fie la marginea unui heleșteu, fie pe o colină, pentru ca beneficiarii lor să se bucure de o „priveală" plăcută. Ele dispuneau de mai multe încăperi spațioase cu tavane boltite și ale căror pereți văruiți erau încărcați cu motive florale lucrate în stuc.

La începutul secolului al XVIII-lea funcționau, în imediata apropiere a capitalei Țării Românești, astfel de case domnești de țară mai vechi la mănăstirile Plumbuita, Cotroceni și Mihai Vodă — aici, la 11 iulie 1794, Alexandru Moruzi l-a primit pe ambasadorul Angliei, Sir Robert Ainslie —, la care ulterior s-au adăugat câteva mai noi în timpul domniei lui Nicolae Mavrocordat. Una se afla la mănăstirea Văcărești, având la fațadă un foișor deschis, sprijinit pe coloane cu fusul răsucit și capiteluri în stil neoclasic, o alta la marginea Târgului din Afară, situată lângă biserica Foișor, pe un loc al mănăstirii Radu Vodă (ante 1730), înzestrată și aceasta cu un foișor și o grădină. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea datează casa de țară a domnului Nicolae Mavrogheni, ridicată lângă ctitoria sa, biserica cu hramul „Izvorul Tămăduirii", și situată la capătul de nord al Podului Mogoșoaia, lângă un chioșc și o cișmea

Este vremea în care au fost construite case domnești de țară și în Moldova. În afară de cele din perioada anterioară de la târgul Hârlău, mănăstirile Galata și Cetățuia de lângă Iași, s-au mai clădit în imediata apropiere a capitalei Moldovei, mai întâi pe dealul Copoului de către Grigore al II-lea Ghica (1735–1739), sub numele de foișor, deși acesta era prevăzut cu apartament pentru familia domnitoare și cerdac pentru oaspeți. Aici venea deseori domnul împreună cu boierii, dregătorii, dar și cu mazilii pentru a petrece și a asista la întreceri cu caracter militar (halcă), obicei întâlnit și la Ioan Teodor Callimachi

Fig. 13 Casa Drugănescu din Stoenești-Dâmbovița (sec. XVIII).

(1758–1761). Grigore al II-lea Ghica a mai construit, în prima sa domnie (1726–1733), case de țară în incinta mănăstirilor Galata și Bârnova și la poalele dealului Cetățuia, unde fusese cândva biserica hatmanului Balica, ultima primind numele de Frumoasa, datorită faptului că pe lângă o biserică ce purta acest nume, s-a mai amenajat și o grădină „desfătătoare cu fel de fel de flori"[1]. Abatele Ruggiero Boscovich relata, după ce a vizitat-o în 1762, că era alcătuită din două clădiri, într-una aflându-se apartamentul domnului, iar în cealaltă al doamnei. De asemenea, se mai spune că ambele aveau frumoase plafoane și pereți auriți. Cronicarul anonim al Ghiculeștilor afirmă că domnul țării venea adesea aici pentru a bencheui cu boierii săi. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea casa domnească de țară de la Frumoasa a fost pusă și la dispoziția numeroșilor oaspeți de seamă străini veniți din Imperiul otoman, ca și din lumea europeană. Impozanta construcție avea geamuri la ferestre, iar în camere se găseau sofale, scaune și perne.

Casa boierească. Încă înainte de începutul veacului al XVIII-lea, multe case aparținând boierimii continuau să fie construite din lemn și cu ziduri de paiantă, cu excepția acelora ale marilor dregători, ridicate din cărămidă și piatră acoperite cu șindrilă, situate în mijlocul unei grădini întinse, înconjurate de o incintă formată din palisadă. Cât privește arhitectura lor, aceasta era inițial cea tradițională, autohtonă, asemănătoare cu a caselor țărănești, ridicate pe două nivele, primul fiind alcătuit din camere boltite, destinate depozitării de provizii și unelte. La al doilea nivel, folosit numai ca locuință, se ajungea pe o scară

[1] *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. N. Camariano și Adriana Camariano-Cioran, București, 1965, p. 291.

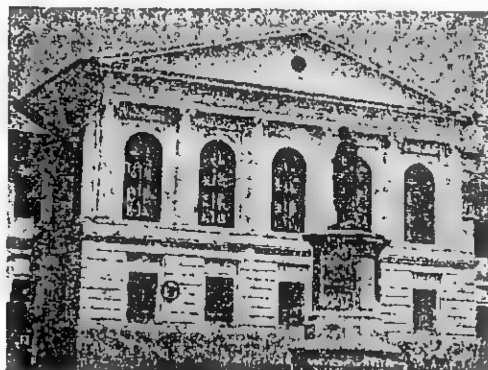

Fig. 14 Casa Alecu Balș, Iași (1815).

exterioară, la capătul căreia se intra mai întâi într-un cerdac sau foișor, aprijinit de stâlpi de lemn sau cărămidă și de acolo într-un salon mare, patrulater, pe marginile căruia se înșirau mai multe încăperi, așa cum se mai prezintă și azi casele marelui vornic Iordache Crețulescu și ale stolnicului Constantin Cantacuzino din Târgoviște. De obicei, casele boierești din capitalele celor două Principate erau amplasate la București în Târgul din Lăuntru, în apropierea Curții domnești, iar la Iași în Târgul de Jos, pe ulița domnească; pentru construcția lor se aduceau adesea meșteri din Transilvania, precum: zidari, lemnari, pietrari, stucatori. După instaurarea regimului fanariot, stilul arhitectonic tradițional, autohton, întâlnit la casele boierești, a fost înlocuit treptat cu cel țarigrădean, într-o măsură mai mare la București și mai mică la Iași, reflectat în decorarea fațadelor, cu arcade, cu ferestre în formă de treflă și cu balcoane închise, care ieșeau în afară, depășind streașina, fapt remarcat în 1759 de călătorul polon Iosif Podoski, în trecere prin capitala Moldovei. Acum nu numai că numărul caselor dregătorilor domniei construite din piatră era în continuă creștere, atât la București, cât și la Iași, dar se constată apariția unor noi elemente în arhitectura lor, care oglindește tot mai mult o influență modernă, europeană, apreciată de o parte din călătorii străini ca fiind de modă germană, iar de alții de modă italiană. Astfel, ambele nivele ale clădirii erau acum destinate locuinței, apoi de la parter se ajungea la primul cat pe o scară interioară, care pornea de la intrarea principală, iar acoperișul lor se realiza din țiglă, în loc de șindrilă. Tot ca o inovație de natură arhitectonică se constată, spre sfârșitul regimului fanariot, apariția în structura casei boierești a unui gang acoperit pentru trăsuri, amplasat la ușa principală de intrare de la parter, care apăra de intemperii această parte a clădirii. Referindu-se la una din casele boierești din Iași construită în noul stil, călătorul Andreas Wolf afirma că aceea aparținând lui Scarlat Sturdza, fiul marelui logofăt Dumitru Sturdza, era „foarte frumoasă și clădită după gustul european cât mai rafinat“[1]. Dar la Iași astfel de case mai posedau în acea vreme și alți mari boieri, precum Alecu Balș, Costache Ghica, Gheorghe Canta, Petrache Cazimir, Dumitru Racovița, Dimitrie Beldiman etc. Cât privește cele din București, consemnate în planurile topografice întocmite de inginerii austrieci la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ele aparțineau boierilor Nicolae Brâncoveanu, Constantin Crețulescu, Vintilă Corbeanu, Pană Filipescu, Radu Slătineanu, Nicolae Dudescu, aflate nu numai pe Podul Mogoșoaiei, ci și în unele mahalale, la Colțea, Sfântu Sava, dar și în cele de pe malul drept al Dâmboviței.

[1] Andreas Wolf, *Beiträge zu einer statistischen historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Hermannstadt, 1805, p. 271.

Fig. 15 Casa Bagdat din Tohani-Prahova (1774)

În privința interiorului caselor boierești, cu precădere din capitalele celor două Principate, izvoarele narative externe confirmă faptul că încăperile de locuit erau întotdeauna dispuse pe laturile unui salon central, în formă de cruce.

Ca și domnitorii, marea boierime obișnuia în această vreme să-și ridice *case de țară*, fie în apropierea capitalei Țării Românești și Moldovei, fie pe unele moșii, căutând în acest fel să-i imite pe aceștia prin confortul adecvat al construcțiilor lor. Astfel, lângă București marele vornic Ienăchiță Văcărescu avea casă de țară la Băneasa, pe malul lacului cu același nume, cu două nivele, la primul aflându-se odăile slugilor, iar la al doilea apartamentele de locuit, o alta, la Leordeni (Ilfov), aparținea marelui vornic Mihai Manu, construită în stil neoclasic, tot cu două nivele, numai pentru locuit, iar intrarea în clădire se făcea printr-un gang boltit, deasupra căruia se afla un cerdac închis; legătura între cele două nivele se realiza pe două scări interioare. Tot atât de interesante mai erau casele de țară ale marelui logofăt Dinicu Golescu de la „Belvedere", vizitată în 1820 de diplomatul

rus Ignatie Iakovenco și cea a marelui ban Constantin Dudescu de la Frunzănești, pe malul apei Pasărea, aflată într-o grădină cu pomi, de specific local, dar și străin. Asemenea case au mai fost ridicate în Țara Românească de marii dregători, vornicul Iordache Otetelișanu la Benești (Vâlcea), banul Mihai Cantacuzino la Florești (Prahova), Pană Filipescu banul la Filipeștii de Târg (Prahova), de vornicul Radu Golescu la Golești (Argeș) — aceasta înconjurată cu incintă de zid de 5 m înălțime și cu turnuri la colțuri etc., iar în Moldova de vornicul Iordache Balș la Pașcani, de banul Bașotă la Șoldănești, de hatmanul Răducanu Roset la Plopeni, de postelnicul Dumitrache Sturdza la Miclăușani.

Fig. 16 Cula Greceanu de la Măldărești – Vâlcea (sec. XVIII ultimele decenii).

În general, boierimea de toate rangurile a avut case de țară în mediul rural, de unde, prin intermediul vechililor lor, și-au administrat bunurile funciare.

O categorie deosebită de case de țară o constituie cele fortificate, întâlnite numai în Muntenia și Oltenia, sub numele de *cule* (turn în limba turcă), apărute și în perioada anterioară, dar care, în timpul regimului fanariot, au cunoscut o adevărată înflorire. O astfel de culă exista încă din 1746 pe valea Topologului, în județul Argeș, aparținând lui Ștefan Balotă, clucer de arie. Prezența lor în cadrul habitatului rural boieresc s-a făcut simțită în condițiile incapacității organelor administrative locale de a proteja viața și averile micii boierimi de țară împotriva atacurilor tâlharilor, pe de o parte, iar pe de alta ca urmare a organizării rezistenței pentru supraviețuire a autohtonilor împotriva incursiunilor pustiitoare provocate de bandele de jefuitori otomani veniți de la Ada Kaleh și Vidin.

Cula era o construcție cu baza aproape pătrată, cu laturi de la 6 la 12 m, clădită pe două-trei nivele, cu ziduri groase de până la 1 m, din cărămidă și piatră. Accesul la al doilea nivel se făcea pe o scară interioară, ca și la nivelul următor. Primul nivel era destinat depozitării de provizii sau de materiale și ținea loc și de adăpost pentru vite. Culele sunt atestate în documente în regiunea deluroasă a Olteniei și Munteniei, pe văile râurilor Motru (cu afluenții lui), Jiu, Gilort, Olteț, Olt, Topolog, Argeș, Râul Doamnei, la Cerneți, Glogova, Șiacu, Curtișoara, Măldărești, Câmpu Mare, Retevoiești și excepțional în județele Ilfov și Teleorman.

Fig. 17 Casa Melik — București (circa 1760)

Casa orășenească sau de târgoveț În timpul regimului fanariot casele orășenilor sau ale târgoveților aveau o înfățișare relativ modestă în comparație cu ale boierilor de toate rangurile. În secolul al XVIII-lea ele erau construite cu precădere din lemn, cu pereții făcuți din garduri de nuiele împletite, tencuite pe dinăuntru și pe dinafară cu lut, iar acoperișurile alcătuite cu stuf, paie, fân și, în cel mai fericit caz, cu șindrilă sau draniță, motiv pentru care călătorul străin von Weismantel (1713–1714) le asemăna, pe cele din Iași, cu niște „colibe"[1], părere confirmată și de alți călători străini, de pildă, Stanislav Chometowski (1712–1714), John Bell of Antermony (1748) și abatele Rugiero Boscovici (1761).

Ca aspect general, ele erau mici și joase, deci cu un singur nivel, fiind înconjurate de grădini prost îngrijite și de o incintă cu gard. În partea centrală a așezărilor urbane, aceste case, ce aparțineau unor meșteșugari și negustori și ale căror ferestre erau acoperite cu hârtie unsă, în loc de geam, aveau ca anexă la fațadă câte o prăvălie sau dugheană pentru desfacerea de mărfuri pe piața locală. Începând din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în părțile periferice ale orașelor și târgurilor, încă mai predominau case mici și joase, având o înfățișare „meschină și sărăcăcioasă", multe în formă de bordeie cu acoperiș de paie și scoarță de copac, întâlnite chiar în capitalele celor două Principate, în care locuiau laolaltă nu numai întreaga familie, dar și animalele lor de curte.

În privința modului de construcție al acestor case, J.L. Carra, un călător străin care le-a privit îndeaproape, afirmă că ele erau clădite „din garduri de nuiele lipite cu pământ galben și cu balegar de vacă, bine amestecate împreună, iar pe dinăuntru și pe dinafară

[1] *Călători străini*, 8, București, 1983, p. 351

sunt tencuite cu un fel de humă cenușie-albă"[1]. Cât privește stilul lor arhitectonic, remarcat mai ales la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, reprezintă o adaptare la cerințele vieții urbane, a modelului de casă țărănească cu două nivele, prevăzută cu cerdac și cu prispă, la care s-au adăugat unele elemente orientale, arcadele cu stâlpi care sprijineau acoperișul. Astfel de case orășenești care au supraviețuit incendiilor, cutremurelor, războaielor și tuturor sistematizărilor în scop edilitar s-au mai păstrat până în secolul XX în unele orașe, chiar și în București, una aparținând lui Manolache vătaf de harabagii, ca și casa Melik; la Iași casele Sturdza și Balș, la Ploiești casele Dobrescu și Hagi Prodan, ultima aparținând unui negustor căldărar; la Ocnele Mari, la Câmpulung (Argeș), la Suceava etc. În privința spațiului de locuit, aceste case aveau de obicei un plan comun, alcătuit dintr-o sală centrală, alungită, numită tindă, pe laturile căreia figurau două sau patru camere și dependințele.

Casa țărănească. Aceasta se deosebea fundamental de cele ale boierilor și orășenilor prin proporțiile ei, prin materialul de construcție din care era făcută și prin aspectul care o caracteriza. La începutul secolului al XVIII-lea locuințele țăranilor, răspândite în mediul rural, în cătune și sate erau, în marea lor majoritate, bordeie, îngropate mai mult de jumătate în pământ, acoperite cu frunze sau cu coceni de porumb. Accesul se făcea pe o scară săpată în pământ, iar apoi se ajungea într-o încăpere prevăzută cu o vatră pentru încălzit și pregătit bucatele, fumul ieșind pe un hogeac (horn, coș), săpat tot în pământ. La suprafața solului, această locuință țărănească nu se vedea din depărtare, prezența ei fiind atestată doar de fumul ce ieșea din horn. Călătorul francez contele d'Hauterive le numea „stupi" (ruches) și le asemăna cu unele existente în țara sa în satele din regiunile Beauce și Sologne, adăugând că erau locuite de familii numeroase, alcătuite din zece persoane (părinți și copii). Astfel de bordeie au dăinuit în cele două Principate și la începutul secolului al XIX-lea, după mărturia consulului englez W. Wilkinson. Starea jalnică a acestor case țărănești reflectă gradul de sărăcie care-i împiedica pe țărani să-și construiască o locuință de lemn la suprafața solului, ca și o formă de evaziune fiscală în ce privește îndatoririle avute față de vistieria domnească; bordeiul îi proteja totuși pe săteni pe vreme friguroasă. În mediul rural mai existau și case țărănești la suprafața solului, numite colibe, fără o sistematizare edilitară, depărtate unele de altele, cele de la câmpie deosebindu-se mult, din punctul de vedere al construcției și interiorului, de locuințele din zona de deal și de munte. Ele erau construite în general din lemn și paiantă, după o tehnică rudimentară tradițională. În formă patrulateră, cu stâlpi de lemn la colțuri, având pereții din garduri de nuiele împletite, acoperite pe dinăuntru și pe dinafară cu tencuială de lut, iar acoperișul format din mai mulți căpriori, peste care se așternea un strat gros de paie sau stuf. O astfel de colibă avea doar o odaie mare și o polată, care slujea de cămară. În odaia folosită ca locuință se afla un cuptor care servea deopotrivă pentru pregătit mâncare și pentru dormit. Colibele din zona de munte erau mai spațioase și posedau unele dependințe pentru animale și materiale.

[1] *Ibidem*, 10/1, București, 2000, p. 345.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea casa țărănească a evoluat în concordanță cu înnoirile realizate la nivelul întregii societăți. Ea a fost construită în cadrul unor sistematizări de natură edilitară, adică de-a lungul unei ulițe, având însă proporții încă modeste (circa 3 m lungime, lățime și înălțime), clădită din vălătuci (pământ amestecat cu rogoz), cu acoperișul tot din paie sau stuf, dar cu streașina sprijinită pe stâlpi de lemn, de-a lungul unei prispe, cu ferestre protejate cu câte o bășică groasă, unsă, pentru a permite pătrunderea luminii înăuntru. În interiorul casei, alcătuită dintr-o odaie mare, se afla o sobă cu două cuptoare, care servea atât de pat, cât și pentru pregătirea mâncării. După unii călători străini, aceste case se asemănau cu cele existente în Ungaria, Ucraina și Polonia.

În privința ***vieții cotidiene*** a membrilor societății românești din cele două Principate, aceasta a cunoscut încă de la începutul secolului al XVIII-lea modificări spectaculoase, în special la nivelul reprezentanților clasei politice conducătoare (domnul și boierii), care au căutat să imite practicile țarigrădene în domeniul îmbrăcămintei, al hranei și distracțiilor. În schimb, în rândul orășenilor și mai ales al țăranilor se constată menținerea obiceiurilor tradiționale.

Cum era și firesc, membrii familiei domnitoare din cele două Principate au optat, din motive de oportunitate, pentru moda țarigrădeană, mai ales că mulți dintre domnii fanarioți trăiseră la Istanbul înainte de ocuparea tronului. Acest fapt se reflectă și în portretele lor, în calitate de ctitori, din tablourile votive ale unor lăcașuri de cult, alteori în gravuri din acea vreme, cum este portretul lui Alexandru Ioan Mavrocordat din scaunul Moldovei (1785–1786). De obicei, domnul țării era prezentat în costum de ceremonie, având pe cap o căciulă de blană cu muche înaltă deasupra, iar corpul înveșmântat într-un caftan lung până la pământ, fără mâneci, cu ceaprazuri late de aur, îmblănit cu hermină și agrafat la gât. La rândul ei, doamna țării era înfățișată în rochie de brocard acoperită parțial de o mantie cu revere îmblănite, iar pe cap de asemenea o căciuliță din blană, așa cum apare pe peretele bisericii Frumoasa de lângă Iași doamna Zoe Ghica, soția lui Grigore al II-lea Ghica.

Despre vestimentația boierimii, numeroși călători străini atestă în însemnările lor faptul că aceasta se asemăna cu cea turcească, bărbații purtând pe cap un calpac sau un işlic și pe corp un anteriu larg până la glezne, cu mâneci lungi, încheiat cu copci în loc de nasturi și îmbrăcat peste cămașa de borangic. În ceea ce privește încălțămintea, aveau ciorapi și papuci țuguiați, căptușiți cu piele, pe vreme rea papucii fiind înlocuiți cu pantofi din marochin. Jupânesele boierilor erau îmbrăcate cu șalvari fini cu ilic sau pieptar, peste care se acopereau cu un anteriu lung, înlocuit iarna cu giubea (haină largă din postav), iar în picioare cu papuci sau conduri.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pe măsură ce dominația otomană în cele două Principate a început să intre în declin, ca urmare a înfrângerilor suferite de turci din partea oștilor austriece și rusești și a ocupației militare străine, pătura superioară a societății românești, venită în contact direct și indirect cu practicile civilizației europene,

în mai toate domeniile de activitate, a abandonat treptat moda ţarigrădeană în vestimentaţie, preferând-o pe cea din ţările cele mai avansate de pe continentul nostru. Fenomenul este atestat de unele mărturii contemporane, ce sesizează atitudinea unor boieroaice mai tinere, care se îmbrăcau după moda venită de la Paris şi Viena. Ea a pătruns în această vreme şi în iatacul doamnei ţării; la începutul secolului al XIX-lea, de exemplu, Safta, soţia lui Constantin Vodă Ipsilanti, purta rochii de modă europeană, după mărturia călătoarei franceze Christine Reinhard. În schimb, boieroaicele mai în vârstă preferau costumul naţional în locul modei ţarigrădene. În ceea ce-i priveşte pe domnii ţării şi pe boierii de rang diferit, aceştia continuau să apară în veşminte orientale, chiar şi la începutul secolului al XIX-lea. Dar în educaţia boierimii se constată o puternică influenţă europeană — apuseană —, cei mai mulţi vorbind perfect franţuzeşte şi italieneşte şi folosind adeseori chiar expresii alese.

În privinţa îmbrăcăminţii locuitorilor din mediul urban, aceasta era întrucâtva deosebită de a boierilor, mai simplă şi mai puţin costisitoare, purtată de diferite categorii, şi anume: negustori, meşteşugari, cărturari, clerici, dascăli, grămătici etc. Uneori însă cei mai înstăriţi dintre negustori, cu legături puternice în ţările europene — apusene — căutau să imite într-o anumită privinţă boierimea de rang inferior, aşa cum se reflectă în portretele unora dintre ei aflate în tablourile votive ale ctitoriilor lor. Aşa, de pildă, Staico neguţătorul şi Apostol bacal, ctitori la biserica Bradu din Bucureşti, sunt îmbrăcaţi cu giubele îmblănite şi cu capul acoperit de işlice. Tot astfel este reprezentat Constantin cojocarul, ctitor la biserica „Sf. Constantin" din acelaşi oraş, şi Ionaşcu cupeţul la biserica din Slatina, care-i poartă numele, ca şi Petrache zugravul, purtând pe cap un işlic în colţuri, iar corpul înveşmântat cu o giubea împodobită cu blană.

În ceea ce priveşte îmbrăcămintea ţăranilor, aceştia şi-au păstrat portul tradiţional, având pe cap căciula din blană de miel, mai ales iarna, iar pe corp cămaşa ce atârna peste iţari, prinşi cu o cingătoare, peste care era acoperit cu un cojoc de blană de oaie, mai ales pe vreme rea; în picioare aceştia purtau de obicei opinci din piele netăbăcită. Un călător străin de la începutul secolului al XIX-lea, Langeron, afirmă că opincile sătenilor români semănau cu cele ale ţăranilor din Spania. Apoi, referindu-se la vestimentaţia ţărăncilor, constată că ele aveau o fustă scurtă, cămaşă şi tunică lungă, capul fiindu-le acoperit cu un voal alb, dar numai acelea măritate. O observaţie subliniată de contemporanii vremii constă în faptul că vestimentaţia, ca şi încălţămintea ţăranilor era confecţionată de aceştia în cadrul gospodăriei lor.

În timpul regimului fanariot, *alimentaţia* locuitorilor din Principate a fost în general asemănătoare cu cea din perioada anterioară din punctul de vedere al abundenţei la nivelul Curţii domneşti şi al caselor boiereşti. Călătorul străin Anton Maria del Chiaro arăta în monografia sa că la Curtea domnească din vremea lui Constantin Brâncoveanu masa era foarte îmbelşugată şi se desfăşura în mod riguros, urmând un anumit protocol, mai ales la servirea bucatelor; de exemplu, înainte de ospăţ şi după, toţi comesenii se spălau pe mâini într-un lighean de aramă, apoi aceştia serveau o băutură tare, votca, iar la sfârşitul ospăţului se sorbea cafeaua şi urma fumatul din narghilea. Acelaşi observator străin mai

afirmă că la sărbătoarea Sfintelor Paşti, domnul ţării dădea un banchet în „sala cea mare", la care participa personal şi un altul era oferit de doamna ţării în apartamentul ei jupâneselor boierilor, în care evolua o orchestră compusă din tobe şi ţambale. La aceste mese se serveau nu numai mâncăruri alese, ci şi băuturi dintre cele mai fine. Banchete similare erau organizate şi la Curtea domnească din Iaşi pe timpul domniei lui Dimitrie Cantemir, consemnate, cu multe amănunte, de numitul domn în lucrarea sa *Descrierea Moldovei*. Aici, comesenii obişnuiau să închine pahare de vin înalţilor monarhi ai vremii cu care domnul ţării se afla în bune relaţii, în frunte cu sultanul.

În prima jumătate a veacului al XVIII-lea, potrivit modei ţarigrădene în organizarea ospeţelor, la Curtea domnească şi în casele boiereşti se ardeau mirodenii înainte de servirea bucatelor şi erau introduse printre felurile de mâncare tradiţionale şi cele specific orientale (*pilaful*). În lipsa cuţitelor şi furculiţelor, comesenii foloseau lingura pentru ciorbe şi mâncăruri cu sos şi degetele pentru consumul fripturilor tăiate în prealabil în felii. Desertul era alcătuit din dulceţuri, halva şi cafea. În timpul mesei evoluau şi dansatori, care executau dansuri orientale; de obicei la banchetele oferite unor oaspeţi străini erau invitaţi şi unii dintre marii dregători ai ţării.

Şi alimentaţia întâlnită în modul de viaţă al boierimii era îmbelşugată. Anton Maria del Chiaro descrie cum se desfăşura un banchet în „salonul" casei bucureştene al unui mare dregător, după un protocol similar cu cel de la Curtea domnească, dar de proporţii mai modeste (spălatul pe mâini înainte şi după ospăţ, servitul băuturii înaintea bucatelor, aducerea deodată a tuturor felurilor de mâncare). El adaugă şi faptul că la astfel de ospeţe se servea şi mămăligă, dar cu unt şi brânză. Diferiţi călători străini de la începutul secolului al XIX-lea sesizează însă şi unele noutăţi în cadrul ospeţelor din marile case boiereşti, de exemplu folosirea de săpunuri parfumate pentru spălatul mâinilor, servirea la masă a bucatelor pentru toate gusturile, distrarea oaspeţilor cu muzică executată la pian sau clavecin şi la harpă, introducerea dansului, la care participau după ospăţ comesenii.

În ceea ce priveşte alimentaţia locuitorilor din mediul urban, ea era mult mai modestă faţă de cea întâlnită în casele boiereşti. În acest climat se constată tot mai mult influenţa orientală atât în privinţa felurilor de mâncare, cât şi a pregătirii lor, obicei care se va păstra şi în epoca modernă. În general, în gospodăriile acestora se serveau la masă ciorbe de legume şi din carne de pasăre, de bovine şi ovine, apoi fripturi din carne de oaie, pastramă de capră, tocană din legume şi cu carne (iahnie, lb. turcă), tocăni cu sos, dar şi sarmale (sarmak = a înveli, lb. turcă), pilaful şi plăcintele cu brânză şi carne, iar ca băuturi rachiul şi vinul. Nu lipseau nici dulciurile, ca halvaua, salepul, limonada (*limoni* = lămâie, în neogreacă şi în turcă).

Cum era şi de aşteptat, alimentaţia din mediul rural era foarte precară. Călătorul suedez von Weismantel relata, la începutul secolului al XVIII-lea, că cei mai mulţi ţărani din cele două Principate nu consumau pâine din cauza sărăciei, ci o plăcintă coaptă în spuză, făcută din făină de mei. Tot din făină de mei se mai făcea şi o fiertură, pe care o mâncau cu lapte şi cu brânză. În privinţa băuturii, ei consumau braga, ca şi tătarii, vinul fiind prea scump. Relativ la alimentele specifice, din gospodăria ţărănească, la călători

străini sunt amintite supa de varză, ceapa, usturoiul, pentru că mai rar dispuneau de carne, pește și vânat. În loc de pâine, mulți se hrăneau cu mămăligă din făină de porumb și un aluat din făină de mei — pe care o obțineau în gospodăria lor la râșnița manuală. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea se constată că orășenii și târgoveții adoptaseră în alimentație feluri de mâncare de modă țarigrădeană, consumând tot mai multă carne de ovine la prepararea acestora, de exemplu *ciulamaua* (fiertură din făină, lapte și unt, la care se adăuga și carne de pasăre), *ghiveciul* (mâncare din legume cu carne), *iahnia* (mâncare de zarzavat cu carne de oaie sau cu pește), *pilaful* (fiertură de orez cu unt și carne de ovine), *iaurtul* (lapte prins și acrit cu frunze de stejar), *cașcavalul* (brânza de oaie întărită într-o formă rotundă), iar ca dulciuri *magiunul* (o fiertură din poame — prune, struguri și dovleac), *halvaua* (prăjitură din făină rumenită amestecată cu miere și tahân).

Distracțiile au ocupat un loc important în viața cotidiană a locuitorilor din mediul urban și rural din cele două Principate în această perioadă. Cele mai multe știri însă se referă mai ales la reprezentanții clasei politice conducătoare. În Iași, în timpul domniei lui Ioan Mavrocordat (1743–1747), boierilor „le era bine", afirmă cronicarul Pseudo-Enache Kogălniceanu, de asemenea și domnului, pentru că el iubea „preumblările, halcalele și zicăturile", în timpul cărora se serveau gustări după moda țarigrădeană, petreceri care durau ziua și noaptea. Acestea erau organizate de domni și pe la casele de țară, la care invitau și pe marii lor dregători; de exemplu Nicolae Vodă Mavrocordat în a doua domnie din Țara Românească (1719–1730) făcea astfel de petreceri în casele de la Văcărești, Cotroceni și Fundeni, iar Grigore al II-lea Ghica, domnul Moldovei (1735–1739), în cele de lângă Iași, de la Copou, în timpul cărora cântau muzicanții cu instrumentele lor specifice. De altfel, fiul acestuia din urmă, Matei Ghica, și el domn în Moldova (1753–1756), organiza petreceri similare la foișorul de la Copou, dar și la Curtea domnească, unde erau poftite și jupânesele de boieri, ca să danseze în fața sa și a doamnei țării.

De asemenea, în cadrul acestor momente de divertisment, la curțile domnești din București și din Iași aveau loc petreceri de familie, precum logodne și nunți, de la care nu lipseau marii dregători. Cu acest prilej se desfășurau și dansuri în ograda de aici. Cronicarul Radu Popescu relatează că la astfel de petreceri s-au încins și hore, jucate de boieri și jupânesele lor în mijlocul Curții domnești, care au durat timp de o săptămână și unde s-au interpretat cântece de pahar. Astfel de petreceri date de domnie aveau și un caracter oficial, ele fiind în legătură și cu întronarea sultanilor, spre pildă a lui Osman al III-lea, eveniment care în 1754 s-a sărbătorit la Iași, însoțit de iluminații în tot orașul.

Pornind din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea se organizează și baluri după moda europeană, unde boierii și jupânesele lor evoluează dansând nu numai dansuri autohtone (hora), dar și străine (englezești, poloneze, grecești), în timpul balului funcționând și un bufet cu zaharicale, iar pentru a da un supliment de strălucire se mai aprindeau și artificii. Boierii din cele două Principate întreprindeau deseori, cu caretele lor aduse de la Viena, plimbări în locuri special amenajate pentru petreceri, în apropierea Capitalei țării, lângă Iași, la Galata, iar la București, la Băneasa

și Herăstrău. Deseori se întâlneau boierii în salonul locuințelor lor pentru a se distra cu jocuri de cărți, nu numai în Capitala țării, dar și în alte orașe de provincie, de pildă la Craiova.

b) Transilvania

Cunoașterea reală a habitatului secolului al XVIII-lea, ca istorie a relației dintre om și spațiul geografic în care acesta a trăit, este departe azi de a constitui un fapt împlinit, lipsindu-ne imaginea complexă a varietății tipurilor de organizare a spațiului în care s-a derulat viața umană. Reconstituirea relației om-natură din perspectiva istoriei amenajării spațiului geografic, care a fost și rămâne în același timp și un spațiu social, ne poate dezvălui însă noi dimensiuni ale muncii imense pentru constrângerea naturii depuse cu tenacitate de locuitorii Transilvaniei și Banatului în secolul al XVIII-lea.

O asemenea istorie este una a vieții omului, luată în toată complexitatea sa materială și spirituală, o istorie în primul rând a formelor de organizare ale colectivităților umane în efortul lor de a pune în serviciul propriu și a valorifica superior resursele naturale ale mediului în care au trăit. Din această perspectivă încercăm să surprindem câteva aspecte ale relației care s-a stabilit în secolul al XVIII-lea în Transilvania și Banat între locuitori și suportul teritorial al activității lor.

În lumina datelor statistice utilizate obișnuit de istorici pentru această epocă[1], în primul rând a celor oferite de conscripțiile fiscale realizate și repetate parțial pentru anii 1698–1727, respectiv de recensământul modern al lui Iosif al II-lea din 1785–1786, rezultă caracterul și structura prevalent sătească sau rurală a așezărilor și populației din Transilvania.

Astfel, în conscripțiile amintite sunt consemnate pentru Principat, la începutul secolului al XVIII-lea, un număr total de 2 466 de localități, dintre care, în afară de sate, 3 orașe libere regești, toate pe Pământul Crăiesc (*Fundus Regius*), 12 orașe și 52 de târguri răspândite în comitate, în scaunele secuiești și în scaunele și districtele săsești. Toate aceste localități în număr de 67, cu un statut juridic altul decât cel de sat, reprezintă doar 2,71% din totalul așezărilor înscrise. În privința familiilor contribuabile înregistrate, proporția acestora în orașe și târguri luate împreună reprezintă doar 16,54% din totalul general. Numărul localităților consemnate în recensământul iosefin este de 2 604, dintre care 9 orașe libere regești și 65 de târguri care împreună ating cifra de 74 și constituie 2,84% din totalul așezărilor recenzate. Cât despre numărul de familii de drept înregistrate la 1785–1786 în orașele și târgurile ardelene, proporția acestora se ridică la 14,60% din totalul general.

---

[1] Acsády Ignácz, *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21* (Populația Ungariei în epoca Pragmaticei Sancțiuni 1700–1721), Budapesta, 1896; *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, (Primul recensământ al Ungariei 1784–1787), Budapesta, 1960.

Dincolo de relativitatea exactității cifrelor, bine cunoscută în cazul celor fiscale, procentele proporțiilor evidențiază, cu pregnanță, ponderea redusă a așezărilor cu statut juridic de oraș sau târg în ansamblul habitatului transilvănean. Aceste așezări luate în opoziție cu satele le-am putea considera, cel puțin din punct de vedere al funcțiilor economice și administrative îndeplinite, respectiv a caracteristicilor demografice și arhitecturale ale unora, ca având un caracter, în cazul orașelor, urban și, în cel al târgurilor, semiurban. Fără îndoială, această terminologie este mult simplificată și chiar schematizată, dar este în principiu reținută pentru a nu complica analiza, cu toate că include o mare bunăvoință în judecarea gradului extrem de redus de urbanizare al multora dintre târguri, în fapt, simple sate mai mari cu drept de a ține târg săptămânal.

Dacă habitatul sătesc sau rural se definește în primul rând prin funcția sa agrar-pastorală, cel urban și semiurban are funcții economice suplimentare, strâns legate în orașe de munca breslelor, multe din acestea prezente și în târguri, respectiv de activitatea diferențiată, ca proporții și intensitate, a negustorilor din orașe și târguri. Fără a ignora activitatea meșteșugarilor sătești, lemnari, butnari, pietrari, olari etc. care își comercializau propria producție, în cazul celor aparținători orașelor producția și negoțul acestora aveau cu totul alte dimensiuni și caracteristici, impunând în același timp o anume structurare și amenajare a spațiului urban. Acesta se distinge de cel rural prin construcțiile sau, cel puțin, prin o parte a locuințelor sale cu funcții de ateliere, prăvălii și hanuri sau prin nelipsita piață cu tot ce însemna pulsul și ritmarea de peste an a zilelor de târg, ritmare legată de sărbătorile religioase și de ciclurile agrar-pastorale.

Aceleași orașe și târguri erau de regulă reședințe ale unor „officii" (*officia*), de la caz la caz, nu numai a propriilor Magistrate și Consilii de conducere cu slujbașii din subordine, ci și ale unor funcționari ai țării din domeniile administrativ, judiciar, financiar-cameral, militar, vamal, de poștă și minerit. Aceștia aparțineau fie instituțiilor provinciale (Guberniu, Tabla Regească, Tezaurariat, Comisariatul Suprem și Exactorat, Prefectura Armelor etc.), fie celor locale (comitate, scaune, districte judiciare, comisariate militare, direcții miniere și salinare, vămi și stații poștale etc.), prezența și activitatea lor având un însemnat impact atât asupra structurii socio-profesionale a populației reședinței, cât și asupra relațiilor complexe ale acesteia, în primul rând comerciale, cu satele învecinate.

Din punct de vedere demografic habitatul urban și cel semiurban au de asemenea caracteristici proprii, date în primul rând de gradul de concentrare al populației sale mult mai ridicat în raport cu cel al habitatului rural[1]. Potrivit recensământului iosefin, totalul celor 289 306 de familii de drept conscrise cu un număr de 1 443 371 de suflete era astfel repartizat: 16 706 de familii cu 71 281 de suflete în cele 9 orașe libere regești, adică o medie de 1 856 de familii, respectiv 7 920 de locuitori pe oraș; 25 571 de familii cu 115 284 de suflete în cele 65 de târguri, adică o medie de 393 de familii, respectiv 1 774

[1] Pentru o analiză mai complexă însoțită și de tabele statistice vezi Avram Andea, *Habitat și populație în Transilvania secolului al XVIII-lea*, în „Civilizație medievală și modernă românească", Cluj-Napoca, 1985, p. 132–140.

de locuitori pe târg, în timp ce 247 029 de familii cu 1 256 806 de suflete reveneau celor 2 530 de sate, adică o medie de 98 de familii, respectiv 497 de locuitori pe sat. Aceste deosebiri marcante între mediile numărului de familii sau de suflete și, am adăuga, accentuate extrem de mult în unele cazuri particulare, transpuse în procente dau 4,93% populație orășenească sau urbană, 7,98% populație de târgoveți sau semiurbană și 87,07% populație sătească sau rurală. Faptul evidențiază gradul redus al urbanizării habitatului transilvănean, comparabil acum la 1785–1786, cu cel al Angliei și Franței medievale. Aceasta pentru că în Transilvania sfârșitului de secol XVIII era extrem de mic numărul localităților dezvoltate urbanistic iar populația acestora rar depășea până și cifra de 10 000 de locuitori, care la acea dată, după specialiști, caracteriza un oraș mic în Europa Apuseană. Astfel, dintre orașele libere regești doar 3 depășeau pragul amintit, anume Brașovul cu cei 17 671 locuitori de drept înregistrați, Sibiul cu 13 313 și Clujul cu 12 603, în timp ce toate celelalte — Sighișoara, Târgu Mureș, Alba Iulia, Bistrița, Mediaș și Orăștie — numărau sub 5 500 de locuitori, Orăștia ajungând la minimul de 3 190.

Recensământul lui Iosif al II-lea înregistrează și marile diferențe — cu impactul lor negativ asupra unor funcții, precum cea comercială și a mobilității sociale, ale habitatului rural — de repartiție a populației orășenești și de târgoveți în cuprinsul celor 11 comitate ale Principatului. Unele dintre comitate, precum Trei Scaune (care cuprindea și orașul Brașov) și Sibiul, aveau în orașe peste 15% din locuitori, în timp ce altele, precum comitatele Hunedoara, Făgăraș, Odorhei, Solnocul de Mijloc și Solnocul Interior erau lipsite complet de orașe. Nici repartizarea populației din târguri nu era mai echilibrată, prezentând în general aceleași diferențe, ponderea acesteia variind de la 3,37% în comitatul Târnava la 16,33% în cel al Albei, e adevărat, fiecare mai având și populație orășenească. Dar și în cazul comitatelor amintite, ca lipsite de orașe, ponderea populației de târgoveți este foarte redusă, variind de la 3,93% în Hunedoara la 10,35% în Făgăraș. Ponderea populației orășenești și de târgoveți împreunate, altfel spus urbană și semiurbană luată împreună, pe de o parte, comparată pe comitate cu ponderea celei sătești sau rurale se prezintă astfel: Trei Scaune cu 28,33% populație urbană și semiurbană față de 71,66% rurală, Cluj cu 21,34% față de 78,64%, Alba cu 19,65% față de 80,33%, Sibiu 19,49% față de 80,49%, Târnava cu 11,26% față de 88,72%, Făgăraș cu 10,35% față de 89,64%, Turda cu 10,30% față de 89,69%, Odorhei cu 7,74 % față de 92,25%, Solnocul de Mijloc cu 6,97% față de 93,02%, Solnocul Interior cu 6,43% față de 93,56% și Hunedoara cu 3,93% față de 96,06%, media generală fiind de 12,91% populație urbană și semiurbană față de 87,07% populație rurală. Aceste date, cu toată relativitatea cifrelor, pun în lumină caracterul masiv rural al habitatului, satul transilvănean, ca formă de organizare definită prin legislația vremii, cuprinzând la sfârșitul secol al XVIII-lea peste 87% din locuitorii țării și constituind adevăratul reazem demografic și fiscal, de muncă și susținere a statului și întregii societăți.

Prin ponderea sa covârșitor țărănească în plin secol al XVIII-lea, populația Transilvaniei și a Banatului, indiferent de etnie și confesiune, a fost strâns legată de pământ care reprezenta suportul spațial al activității sale agrar-pastorale. Populația satelor constituia,

pe departe, prin numărul și munca ei baza producției de bunuri necesare satisfacerii nevoilor întregii societăți și reazemul fiscal și militar al țării. Satul cu locuitorii săi producea alimentele pentru hrana de fiecare zi, materiile prime indispensabile meșteșugurilor, și susținea, alături de meșteșugari, activitatea de negoț, furnizând în același timp, prin dări, partea covârșitoare a resursele financiare necesare bunei funcționări a statului cu instituțiile sale, inclusiv cele culturale. Din pământ, prin cultivarea ogoarelor erau obținute cerealele, prin păstorit erau crescute animalele, prin lemnărit era valorificată pădurea, prin minerit erau exploatate salinele și minele etc., tot atâtea activități de valorificare prin muncă și pricepere umană a resurselor naturale.

Aproape toate așezările sătești din secolul al XVIII-lea aveau deja o vechime apreciabilă, unele de mai multe secole, puține datorându-și apariția acum, în special cele de colonizare austriacă. Opțiunea pentru o anume localizare a satelor la data întemeierii lor, mărimea pe care au înregistrat-o din punct de vedere demografic de-a lungul timpului și o aveau în secolul al XVIII-lea, formele pe care le-au dobândit și mai cu seamă structura lor, adică densitatea gospodăriilor și modul acestora de rânduire în aglomerări, au fost determinate atât de factorii naturali sau geografici, cât și de cei socio-economici sau istorici. Cu deosebire forma și structura comunităților rurale, ca de altfel și a celor orășenești, reprezintă, într-un fel, imaginea cea mai fidelă a societății vremii, a rezultatului împletirii și conlucrării strânse între factorii naturali și umani.

În secolul al XVIII-lea, după criteriul structurii, distingem 3 tipuri de sat: 1) *tipul risipit* (sau de munte) al satului sau aglomerării de gospodării ale crescătorilor de vite de la munte; 2) *tipul răsfirat* (sau de pădure) al satului cu funcțiuni mixte din regiunile cu posibilități de agricultură, creșterea animalelor, podgorii, livezi și fânețe din regiunile de coline; 3) *tipul adunat* (sau de câmpie) al satului unde predomina agricultura extensivă sau intensivă și creșterea rațională a vitelor. Acest din urmă tip de habitat, în varianta sa compactă, adică din punctul de vedere al îngrămădirii excesive a locuințelor, dar nu și al îndeletnicirii mult mai complexe a locuitorilor săi, a fost caracteristic și orașelor și târgurilor. Tipurile de habitat menționate corespundeau, așadar, atât varietății ocupațiilor umane de la păstorit la cultivarea pământului cât și formelor geografice de bază ale reliefului, respectiv zonei montane, colinare și de câmpie sau de stepă.

Habitatul risipit cuprinde satele montane cu viață pastorală, în care casele și gospodăriile sunt împrăștiate și izolate pe mari spații, fiecare gospodărie având proprietatea sa în jurul locuinței. Practic lipsește o vatră a satului, cu străzi și drumuri publice, locuitorii acestor așezări comunicând între ei prin cărări și poteci. Păstoritul și cultura fânețelor constituie pentru aceștia îndeletnicirea de bază, economia agricolă fiind una restrânsă și aleatorie, practicată pe platformele și plaiurile înalte sau pe pantele însorite terasate. Acest tip de economie, completat cu veniturile rezultate din exploatarea pădurii și prelucrarea lemnului, necesita o proprietate funciară individuală și implicit a satului întreg incomparabil mai mare decât a satelor agricole din câmpie. Regiunea cea mai caracteristică și mai extinsă din Transilvania cu acest tip de habitat a fost aceea a Țării Moților din Munții Apuseni, cuprinsă între Crișul Repede și Mureș, cu sate precum Măguri și Mărișel pe Someșu

Cald sau Albac și Vidra pe Arieș, unde gospodăriile cu casele risipite și grupate în așa-zisele „crânguri" urcau până la altitudinea de 1 300 de m. Asemenea tipuri de sate și-au perpetuat răspândirea, e adevărat mai mult sub formă insulară, și în unele părți înalte ale Banatului de Răsărit, în regiunea Pădurenilor din Munții Poiana Ruscă, în aceea a Branului cu Măgura Branului, a sudului Țării Bârsei, a părților răsăritene de sub munte ale depresiunilor Giurgeu și Ciuc, a izvoarelor Bistriței ardelene și a Someșului Mare, cu prelungiri peste Obcinele Moldovene, și a Ruscovei din Munții Maramureșului. Factorul geografic este cel care explică în primul rând forma și structura acestor sate de tip risipit, nelipsind însă nici factorul etnic, fiind așezări locuite aproape în exclusivitate de români. Lipsa acestui tip de habitat pe versanții sudici și răsăriteni ai Carpaților, cu toată prezența unor condiții locale similare celor din Transilvania, a fost explicată printr-un posibil „arhaic caracter de refugiu" al populației românești din satele risipite, ulterior, din cauza dimensiunii colonizărilor străine, slab primită de Podișul sau Câmpia Transilvaniei, la care ar fi de adăugat, pentru Munții Apuseni, „împiedicarea revărsării libere a locuitorilor munteni și deleni către șesul Tisei"[1].

Tipul de habitat cel mai extins din punct de vedere geografic și cel mai caracteristic pentru români, inclusiv pentru cei din Transilvania, Partium și Banat, pare să fi fost cel al satelor răsfirate din regiunile colinare, depresionare și de podiș cu înălțimea între 200 și 600 de m. A fost tipul cu cele mai multe variante, rezultat atât a condițiilor geografice și a evoluției demografice, cât și a influențelor suferite din partea populațiilor conlocuitoare săsească și maghiară. Răspândirea tipului de sat răsfirat în regiunile de dealuri cu păduri de fag și de stejar ne permite, la fel de bine, numirea acestui sat ca unul de tip colinar sau de pădure. El este, într-un anume fel, rezultatul acțiunilor ample și îndelungate de defrișare care au dus în timp la apariția unor întinse regiuni cu un sistem bine articulat de policulturi și ocupații mixte, de la cultivarea pământului și păstorit, la pomărit și viticultură. În condițiile fragilității economiei medievale și premoderne acest tip de așezare rurală cu îndeletnicirile sale mixte rămânea cel mai viabil în fața unei productivități relativ modeste a pământului arabil și a acțiunii neprevăzute a calamităților naturale, niciodată însă suficiente pentru a putea compromite în totalitate sistemul complex de venituri al unei asemenea așezări. Casele și gospodăriile acesteia erau răslețite între ele, înconjurate fiecare de propriile fânațe, vii și livezi, uneori chiar de ogoare, case grupate sub forma unor cătune înșirate fie de-a lungul văilor și a drumurilor, fie în luminișurile de pădure obținute prin defrișare. Era un tip de habitat intermediar, între cel risipit al satelor pastorale de munte și cel adunat al satelor agricole din câmpie, în care extinderea așezării se făcea de regulă prin adaosuri de mici aglomerări, fără grija unei vetre anume a satului și fără preocuparea unei protejări a gospodăriilor, lipsind îngrăditurile

[1] Vintilă Mihăilescu, *O hartă a principalelor tipuri de așezări rurale din România*, în „Buletinul Societății Regale Române de Geografie", XLVI (1927), p. 68. Pentru Transilvania analiza și cartografierea tipurilor de habitat rural la Romulus Vuia, *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*, București, 1937.

Acest tip de sate prezintă frecvente tendinţe de aglomerare fie în forma sa de-a lungul drumului, eventual şi a văii, fie mai cu seamă în fundul micilor depresiuni adâncite între dealurile Câmpiei Transilvaniei. Unele sate mai bine situate în zona de contact dintre deal şi câmpie şi aflate la încrucişări de drumuri s-au dezvoltat cu timpul în târguri, devenind aşezări de tip adunat. Pentru tipul de sat răsfirat din Transilvania, Banat şi Partium au fost stabi ite mai multe variante, precum cea bănăţeană şi de podgorie arădeană, din regiunea Crişurilor, a râurilor Barcău şi Crasna, a Someşului Superior şi Lăpuş, respectiv varianta ardeleană din Transilvania intracarpatică. Dintre aceste variante cea de pe râurile Someş şi Lăpuş pare să fie cea mai bine reprezentată şi păstrată, în timp ce restul variantelor, din regiunile Banatului, Beiuşului, Năsăudului, Târnavelor şi a Mureşului din Câmpia Transilvaniei, parţial chiar din Secuime, comportă mai mult sau mai puţin pecetea unei evoluţii spre tipul adunat. Aceste caracteristici se explică fie prin influenţele venite dinspre satele adunate săseşti şi ungureşti, fie prin politica de colonizare germană şi de regularizare a satelor promovată de oficialitatea austriacă în secolul al XVIII-lea.

Habitatul de tip adunat sau concentrat se găsea răspândit geografic în câmpie şi în văile largi ale râurilor şi, prin excepţie, în unele zone colinare, rezultat al politicii oficiale. Satele de tip adunat caracterizează populaţiile colonizate, cu deosebire saşi şi şvabi, şi, în general, regiunile recent populate de oficialitate. La români s-a ajuns la acest tip de sat ca o consecinţă a poruncilor imperiale din secolul al XVIII-lea. În afară de teritoriul ardelean locuit de saşi, unde domină satele de tip adunat, cu tendinţe pe alocuri spre varianta compactă, acelaşi tip îl întâlnim şi în Câmpia Tisei, de la Dunăre până la Someş, comportând mai multe variante. Am aminti în zona de câmpie a Sătmarului, până la valea Barcăului, satele adunate de formă alungită şi îngrămădite fără vreo ordine stradală, amprentă evident medievală, de dimensiuni mici şi relativ apropiate între ele, în timp ce în ţinutul Crişurilor, până aproape de Mureş, predomină marile sate adunate de formă radial-concentrică şi foarte depărtate unele de altele, de unde şi nevoia pentru ele a sălăşurilor pastorale, ulterior a celor agricole[1]. Elementele germanice aduse şi colonizate în Transilvania medievală, adică saşii, la fel cu şvabii şi alte populaţii (italieni, spanioli, francezi, bulgari, sârbi etc.) din secolul al XVIII-lea colonizaţi în Banat şi în proporţii reduse în regiunea Sătmarului nu s-au putut aşeza după voie, ci potrivit dispoziţiilor de colonizare regale, respectiv imperiale.

Patentele din secolul al XVIII-lea au fixat locul aşezărilor, întinderea şi forma acestora, numărul lor de familii, direcţia şi lărgimea străzilor, locul pieţei centrale şi a clădirilor publice, suprafaţa de pământ cu care era înzestrată fiecare familie, felul şi modul organizării gospodăriei acesteia. Astfel noile aşezări alcătuite din străini, cu formele lor regulate şi moderne, rezultate de pe urma politicii oficiale de colonizare, au ajuns să contrasteze izbitor cu celelalte sate preexistente în câmpie, cele mai multe româneşti şi în parte sârbeşti. Unele dintre acestea, multe de tipul răsfirat, au fost supuse concentrării şi au trebuit

[1] Ştefan Manciulea, *Sate şi sălaşuri din Câmpia Tisei*, în „Buletinul Societăţii Regale Române de Geografie", L(1931), p. 145–173.

să-şi modifice structura şi forma în sensul noilor porunci împărăteşti. Aşa s-a născut tipul de sat adunat de colonizare recentă, sub forma tablei de şah sau a tipului geometric, cu străzi drepte şi intersectate perpendicular, largi şi cu plantaţii de arbori şi pomi, cu trotuare şi casele aşezate liniar cu frontul la stradă, cu gospodăriile simetrice şi lipite una de alta, lipsite aproape total de grădinile de pomi şi legume, expresie a unei vieţi precumpănitor agricole. Prin lucrările de canalizare a râurilor şi de secare a mlaştinilor au putut fi redate agriculturii suprafeţe întinse de pământ şi, în acelaşi timp, prin amenajarea marilor drumuri ale negoţului şi poştei care legau Banatul cu Transilvania, Ungaria şi Viena, li s-a impus satelor apropierea de aceste artere de circulaţie cu tot ce însemnau responsabilităţile de siguranţă şi pază, plus obligaţiile schimbării cailor de poştă şi, în lipsa hanurilor, chiar a găzduirii călătorilor.

Pentru prima dată în secolul al XVIII-lea se poate vorbi de o adevărată politică a habitatului promovată de oficialitate faţă de aşezările ardelene şi bănăţene, politică care din motive economico-fiscale, militare şi sociale a adus schimbări de proporţii în peisajul multor regiuni. Astfel este suficient să amintim masivele colonizări din Banat sau cele parţiale din Sătmar, înregimentarea unor sate româneşti şi secuieşti din sudul şi răsăritul Transilvaniei, mai puţine din sudul Banatului, politica de regularizare sau sistematizare a satelor răsfirate din ţinutul Crişurilor (districtele Beliu, Pomezău, Sărand şi Vaşcău) sau din comitatul Caraşului şi intenţiile, realizate doar parţial, de intervenţie şi modificare, cu prilejul răscoalei din 1784, a habitatului risipit pe domeniul Zlatnei din Munţii Apuseni şi în partea înaltă a comitatelor Zarand şi Arad.

În Banatul cuprins între Dunăre, Tisa şi Mureş, colonizările austriece repetate din perioadele carolină (1716–1740) şi tereziană (1745–1772), fără a mai socoti cea iosefină (1782–1787), au dus la constituirea, după datele lui Johann Jakob Ehrler, a nu mai puţin de 43 de aşezări germane (6,69%), plus alte 16 mixte — acestea de regulă oficii şi subofícii administrative, de poştă şi de vamă — din totalul de 642 de oraşe, târguri şi sate, cu un număr de 53 000 de germani (14,10%) din totalul de 375 740 de suflete, dintre care 220 000 de români (58,55%)[1]. Tipul adunat şi forma geometrică a aşezărilor de colonişti au fost extinse treptat şi asupra habitatului preexistent românesc şi sârbesc din întreaga zonă de câmpie a Banatului şi Aradului, care habitat a fost restructurat, dobândind o înfăţişare nouă şi conformă preceptelor oficiale.

Mai mult, după înglobarea Banatului la Ungaria (1778–1779) şi în contextul reglementării urbariale din anul 1780, congregaţia comitatului Caraş s-a ocupat insistent şi de regularizarea comunelor cu gospodării şi case dispersate. Astfel, la 3 octombrie 1783, s-a cerut Consiliului Locumtenenţial din Buda, invocându-se atât interese urbariale cât şi publice, regularizarea satelor prin adunarea şi alinierea la străzi a caselor şi gospodăriilor, arătându-se că doar târgurile Lugoj şi Caransebeş aveau casele adunate. Ca urmare, la 11 iunie 1784, a apărut rezoluţia împărătească care dispunea sistematizarea satelor din Caraş, solicitându-se comitatului alcătuirea unui plan care să fie înaintat comisiei

[1] Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, Timişoara, 1982, p. 30 şi 129–153.

districtuale Timișoara. Lucrările pregătitoare de conscriere a locuitorilor și de întocmire a planului s-au prelungit până la 17 mai 1796, de când datează acest plan comitatens care consemna un număr doar de 10 comune montane regularizate din totalul de 217; urmând ca alte 47 să fie supuse aceleași practici în anul 1797. Drept argumente au fost invocate, de la caz la caz, faptul că locuitorii ar fi răi din fire și dedați la furturi și jaf, asociindu-se cu hoții, sau dimpotrivă cei cinstiți ar fi expuși hoților prin așezarea în păduri și munți, în locuri lăturalnice; dimensiunile reduse ale unor localități din vecinătatea altora mai mari străbătute de drumul poștal, impunându-se împreunarea lor pentru siguranța călătorilor și în interesul poștei, satul putând să suporte mai bine sarcinile legate de schimbarea cailor și evartir[1]. S-a ajuns astfel, prin intervenția oficialităților și în interesul acestora, la apariția tipului adunat al așezărilor românești din partea submontană și colinară a Banatului, acolo unde nici evoluția în timp, nici factorii geografici și economici sau vreo colonizare, exceptând unele așezări miniere, nu explică aceste schimbări ale habitatului.

Un proces similar s-a petrecut, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, și în districtele Beliu, Pomezeu și Sărand din regiunea Crișurilor. La 3 martie 1773 cancelarul Ungariei putea raporta Mariei Tereza despre executarea ordinului de sistematizare și concentrare a satelor din amintitele districte, enumerând satele de case strămutate și reconstruite la locurile ordonate. În districtul sau vidicul Vascăului acțiunea de „spargere a caselor" și de „strângere într-un loc a satului", așa cum s-a întâmplat și cu localitatea Ștei, a avut loc încă din anul 1772, fiind consemnată și de preoți pe filele cărților bisericești[2]. Aceeași practică s-a înregistrat și în legătură cu satul Chisindia din ținutul Gurahonț, comitatul Arad, dar, să recunoaștem, că atât în acest comitat, cât și în cel al Bihorului sau al Carașului dispozițiile oficiale nu au putut fi executate întocmai și peste tot, încât au rămas până azi destule sate românești răsfirate sau chiar risipite.

În privința satelor din zonele de înregimentare, fie românești, fie secuiești, a existat de asemenea preocuparea și, am adăuga, reușita incontestabilă a concentrării caselor și a gospodăriilor răsfirate, considerându-se că răspândirea acestora pe întinderi foarte mari constituia cauza pentru care disciplina grănicerilor lăsa mult de dorit iar adunarea lor la instrucție întâmpina dificultăți. Asemenea constatări sunt prezente în multe rapoarte ale ofițerilor din regimentele de graniță, fiind înregistrate cu regret chiar de viitorul împărat Iosif al II-lea în Banat, cu prilejul vizitei sale din anul 1773, motiv pentru care a întocmit și o listă cu satele care urmau a fi mutate și adunate. Măsuri asemănătoare au fost luate și în Secuime sau în districtul militar al Năsăudului, unde am aminti cazul satului Vărarea, mutat cu forța de pe înălțimile însorite și adunat pe malul stâng al Someșului Mare, în dosul umbros al muntelui, sub numele nou de Nepos.

[1] I. Boros, *Regularea comunelor în județul Caraș 1784-1796*, în „Analele Banatului", III (1930), Nr. 2, p. 30-42.

[2] Sabin Opreanu, *Așezările românești de tip adunat din Țara Crișurilor și din Banat*, în „Revista Geografică", II (1945), Fasc.1–4, p. 121–123.

Răscoala lui Horea desfășurată în principal în satele de pe domeniul erarial al Zlatnei și în zona montană a comitatului Zarand a prilejuit, după cum era de așteptat, atitudini și judecăți aspre asupra utilității sociale a satelor risipite. Într-un raport din 15 noiembrie 1784, maiorul Stojanich socotea necesar, în vederea preîntâmpinării izbucnirii evenimentelor, strângerea la un loc în sate adunate a „crângurilor" și caselor risipite de pe domeniul Zlatnei, folosindu-se la nevoie și de prezența armatei. În același spirit era formulată și seria de întâmpinări, din 28 noiembrie 1784, a cancelarului Francisc Eszterhäzy care, absolvând de vinovăție nobilimea, recomanda drept remedii ale viitoarei pacificări inclusiv concentrarea caselor împrăștiate prin munți, propunere a cărei aplicare împăratul opinează că trebuia deocamdată amânată. În scopul unei mai bune supravegheri și a unui control mai strâns peste iarnă al participanților la lupte, Comandamentul militar se adresa Guberniului, la 20 decembrie 1784, solicitându-i părerea dacă nu socotea oportună distrugerea caselor risipite din munții Albacului pentru a zădărnici eventuala adăpostire a răsculaților. Măsuri similare discuta, în decembrie 1784, și adunarea comitatului Arad care găsea drept soluție pentru prevenirea tulburărilor concentrarea satelor mici și a caselor dispersate, propunând pentru cercul Mureș chiar strămutarea câtorva sate românești în altă parte și aducerea de coloniști[1]. Trebuie să subliniem însă că toate aceste intenții și dorințe au rămas în faza de proiecte și propuneri, cel mult dezbătute în unele instituții centrale sau locale, fără a ajunge să fie aplicate, de unde și supraviețuirea până azi a tipurilor de habitat risipit și răsfirat în multe din aceste părți.

Dacă într-adevăr dezvoltarea habitatului uman a rămas multă vreme una organică, depinzând de condițiile și resursele oferite de mediul geografic pe care munca umană l-a modelat și valorificat după necesități, asociind factorului natural pe cel istoric, totuși secolul al XVIII-lea a înregistrat o intervenție masivă și directă a statului absolutist care a reușit în anumite regiuni, cu deosebire în câmpia Banatului și Aradului, în zona submontană și colinară din același Banat și Țara Crișurilor, precum și în teritoriile regimentelor de graniță, să bulverseze și să schimbe masiv structura și forma habitatului tradițional. Această politică a habitatului a vizat fie întemeierea prin colonizare de noi așezări, fie restrângerea, dacă nu lichidarea, satelor de tip risipit și răsfirat, evident, cu scopul unei valorificări economice superioare a câmpiei, a eficientizării funcționării sistemului fiscal și a organizării militare grănicerești. Dacă din perspectiva dezvoltării și a intereselor statului această intervenție este de înțeles, în schimb pentru condițiile concrete în care funcționa economia gospodăriei țărănești din Transilvania, Banat și Partium această intervenție în forță a provocat dezorganizarea sistemului tradițional al muncii țărănești.

Trebuie să precizăm însă că o asemenea politică de regularizare sau sistematizare a satelor putea fi promovată cu rezultate pozitive doar în condițiile realizării prealabile a unei reglementări urbariale care să stabilească mărimea sesiei, pe categorii de pământuri, cu care urmau să fie înzestrați țăranii iobagi în vederea unei impuneri individuale la dări cât mai echitabile. Aceasta, de altfel, și explică reușita, fie și parțială, a concentrării satelor

[1] D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, II, București, 1979, p. 19–21, 114–115 și 187.

răsfirate și risipite nu întâmplător în Banat și Partium, adică, tocmai acolo unde a fost extinsă reglementarea urbanală din 1767 realizată în Ungaria, problema politicii habitatului constituind în fapt aceea a politicii sociale a statului față de regimul domenial.

Locuința. Dacă habitatul secolului al XVIII-lea reprezintă imaginea fidelă a organizării și modului de viață al comunităților umane dintr-o așezare, locuința poartă cu sine în aceeași epocă imaginea familiei. Atât în societățile sătești sau rurale, cât și în cele orășenești sau urbane tipul locuinței depindea acum de grupul familial pe care îl adăpostea, casa constituind prin excelență un segment din viața socială.

Casa luată într-un sens nu atât restrictiv, de simplă construcție de locuit, ci într-unul larg, de spațiu organizat și funcțional, ca parte a activității și vieții complexe de familie, a reprezentat un fenomen general cu forme și cu funcții multiple care pune în evidență relația strânsă dintre mediul social și familie, aceasta considerată în îndeletnicirile și nevoile sale. Ca întotdeauna, și în acest secol, casa a fost construită de om nu numai cu materialul pe care îl avea la dispoziție și cu mijloacele tehnice de care dispunea, ci și cu gândul și preocuparea la rosturile pe care construcția trebuia să le îndeplinească, de la caz la caz, fie în munca de fiecare zi a țăranului sau meșteșugarului, fie, dimpotrivă, în viața aristocratică de societate a nobilului sau a orășeanului bogat. Astfel exista un anume tip de casă strâns legat de felul de trai al familiei proprietarului, de la impunătoarele reședințe nobiliare sătești la palatele acelorași stăpâni din târguri și orașe sau ale patriciatului orășenesc, de la casele obișnuite ale țăranilor, meșteșugarilor și negustorilor la modestele construcții, mai mult adăposturi decât case, ale sărăcimii din lumea satelor și suburbiile

Fig. 18 Casa din Rășinari în care a locuit episcopul Dionisie Novacovici al Transilvaniei (1761–1767).

orașelor. Într-un fel, se poate spune, că în epoca, existau tot atâtea case diferențiate ca aspect și funcționalitate, cât de diversă era însăși structura socială și repartiția bogăției în societate.

În Transilvania secolului al XVIII-lea lipsea o curte princiară, în condițiile în care țara nu mai avea decât un simplu locțiitor al împăratului, cu titlul de guvernator, practic un înalt funcționar care își avea reședința în orașul unde se găsea Guberniul. Cum acesta a funcționat un timp la Alba Iulia și Cluj, mai apoi la Sibiu până în 1790, reședința guvernatorului a fost cel mai adesea o casă mai de vază închiriată în aceste orașe, lipsită de prea mult fast și de preocuparea unor investiții de lux. Interesul împăraților a stăruit mai cu seamă în legătură cu cetatea și cazarma militară, în această privință construcția carolină din Alba Iulia (1714–1738), cu cele două porți dinspre oraș în forma arcului de triumf și realizate în stil baroc, fiind mai mult decât lămuritoare.

Același baroc de școală austriacă este întâlnit tot mai frecvent, luând locul arhitecturii renascentiste, în construcția și compoziția noilor castele domeniale și a palatelor orășenești nobiliare. Este adevărat că, pe de o parte, mai vechi castele nobiliare, în stil renascentist, își continuă existența, precum cele de la Racoșul de Jos, Medieșul Aurit, Lăzarea, Gornești, Iernut și prima variantă a celui de la Bonțida, dar și în cazul acestora dispare funcția militară a turnurilor de la colțuri, impunându-se în exclusivitate funcția rezidențială a construcției. În schimb, înălțarea noilor castele și, în general, a curților nobiliare este lipsită de grija fortificării, de unde și deschiderea spre exterior a noii arhitecturi civile care, de acum, caută aerul și lumina prin ferestrele mari, chiar dacă mai păstrează uneori, ca o amintire a vechilor turnuri, pavilioanele locuibile de colț. Într-un fel această tendință înnoitoare spre deschidere și grija pentru fațada principală este ilustrată, încă din secolul al XVII-lea, și de pridvorul sau „loggia" unor castele și curii nobiliare, precum a lui Daniel de la Vârghiș, a familiilor Béldi-Mikes din Ozun, Bethlen din Bahnea și Sânmiclăuș etc.

Castelele nobiliare în stil baroc, construite în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, renunță la curtea închisă de tradiție renascentistă și adoptă planul compoziției compacte, cu o grijă deosebită pentru monumentalitatea fațadei, cum este cazul castelelor Haller din Coplean-Dej sau Wesselény din Jibou, aparținătoare unor familii cu rosturi politice dintre cele mai înalte în istoria Principatului. În același stil, dar într-o compoziție cu trei aripi dispuse în formă de potcoavă, cu deschiderea pe o latură a curții și cu preocuparea pentru măreția fațadei, a fost refăcut, spre mijlocul secolului, castelul de la Bonțida, urmat la câteva decenii de construirea castelelor familiei Teleki de la Gornești și Dumbrăvioara, din județul Mureș. Noua arhitectură poate fi ilustrată și în orașe de palatele episcopului catolic din Oradea, respectiv a familiilor Bánffy din Cluj și Brukenthal din Sibiu, toate realizate după planurile unor cunoscuți arhitecți ai vremii. Aceste construcții aristocratice, cu o pregnantă funcție socială reprezentativă, impresionează prin tratarea plastică a fațadelor, a intrărilor și scărilor de primire, fiind prevăzute cu vaste spații rezervate recepțiilor și festivităților. Fațada principală a palatului Brukenthal și stilistica curții interioare a palatului Bánffy din Cluj vor constitui, la începutul secolului al XIX-lea, modelul palatelor în stil clasic sau empire Toldalaghi-Korda și Teleki din Cluj, construcții

Fig. 19 Palatul Teleki din Gornești.

impunătoare și acestea, ca de altfel toate cele amintite[1], în care viața aristocratică de societate și relațiile mondene își vor găsi cu generozitate cadrul adecvat de manifestare.

Toate aceste construcții, fie că erau castele de la țară sau palate de la orașe, exprimau o societate puternic ierarhizată, exteriorizând puterea și rangul social al stăpânilor. Stilul baroc sau clasic al acestor somptuoase case nobiliare era într-un fel și un stil al superiorității sociale, mărturisind privilegiile și opulența de care se bucurau familiile care le-au ridicat. Aceeași grijă pentru personalizare se realiza și prin localizarea lor centrală în planul orașului sau a satului, prin forma și mărimea lor concepute de arhitecți de profesie, prin folosirea în construcție a materialelor nobile (piatra fasonată și marmora), prin monumentalitatea fațadelor de la stradă și a porților de intrare, prin ferestrele largi care luminau încăperi spațioase, acestea încălzite la nevoie prin impunătoare sobe de cahle, prin bogăția decorativă a pereților și a plafoanelor interioarelor, prin distribuția și specializarea numeroaselor încăperi cu atenția sporită acordată spațiilor de primire și ceremonie, fără a lipsi vastele anticamere și marile saloane, sufrageriile și dormitoarele, toate garnisite cu tapete și stofe de mare preț, cu mobilier de lux și broderii alese. Astfel, locuințele marilor familii nobiliare și a celor înstăriți de la orașe au putut juca un rol esențial de identificare și de situare în ierarhia socială a celor care le stăpâneau și le foloseau, oferindu-le acestora ambianța desfășurării vieții de fiecare zi.

Noua estetică a barocului, la dimensiuni reduse și în forme simplificate, își face simțită prezența din plin în refacerile și extinderile caselor orășenești din piețele centrale ale principalelor orașe, precum Sibiul, Brașovul, Bistrița, Clujul, Timișoara etc. fără a lipsi însă nici din peisajul urbanistic a unor așezări mai mici, caz ilustrat atât de bine prin casa în stil baroc din Gherla[2].

[1] Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, București, 1965, p. 251–259 și 391–395.
[2] *Ibidem*, p. 259–261.

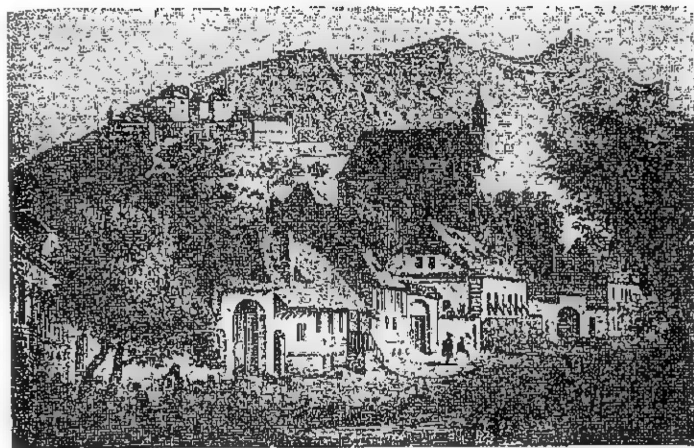

Fig. 20 Cartier al Brașovului cu Strada de Mijloc (sec. al XVIII).

În opoziție cu toată această mișcare de înnoire, arhitectura de lemn a caselor țărănești cunoaște cu totul alt ritm de dezvoltare, rămânând parcă încremenită în formele sale tradiționale. Abaterile de la regulă au mai mult caracter de excepție și ele privesc elementele înstărite din lumea satului care reușesc, mai mult prin slujbe și negoț decât prin munca câmpului, să depășească condiția medie socială a familiei țărănești. Țăranul își privește casa doar ca o parte componentă a gospodăriei sale, subordonată funcțiilor esențiale ale acesteia, economice în primul rând, de unde și subsumarea ei ansamblului, fiind adesea mai redusă în dimensiuni decât șura și grajdul. De aceea problema casei țărănești este mai degrabă o problemă a gospodăriei și curții țărănești cu tot ceea ce înseamnă modul de trai al familiei cu îndeletnicirile sale pastorale și agrare, cu grija firească pentru adăpostirea animalelor și a rezervelor alimentare atât pentru acestea, cât și pentru om. Împletirea strânsă între viața omului și cea a animalelor merge atât de departe încât sub același acoperiș, evident cu individualizarea părților, se ajunge a fi adăpostite familie, păsări și animale. Așadar, casa țărănească a fost un spațiu locuit minimal, care pune în lumină interacțiunea dintre familie și ocupațiile acesteia, o construcție ridicată cu materialul ieftin al locului și cu mijloacele tehnice simple pe care le avea la dispoziție.

Casa țărănească era una construită din lemn, material perisabil, și tocmai pentru aceasta nu era făcută pentru a dăinui și a fi transmisă peste generații. Ea nu cunoaște, decât prin excepție, zidul de piatră și cărămidă, nici acoperișul cu țigle. Structura și pereții săi sunt din lemn și chirpici sau, în câmpie, chiar din pământ bătut, iar acoperișul obișnuit din

paie și trestie, mai rar din șindrile și draniță. Este o casă de valoare mică și materialele folosite în construcție sunt în măsură să o indice cel mai bine. Sistemele de asamblare ale multora rămân încă rudimentare, chiar dacă nu puține se remarcă și prin îmbinări meșteșugite în sistemul cozii de rândunică, în timp ce lemnul fățuit și la vedere era sculptat cu mult simț artistic. În general, casa țărănească este scoasă în evidență și pusă în valoare cu deosebire de anexele gospodărești care o înconjoară și îndeplinesc funcțiile esențiale ale gospodăriei.

Dintre tipurile de casă țărănească cel mai vechi și mai puțin evoluat este cel al *casei cu cămară*, păstrat cel mai bine în Țara Hațegului cu ținutul Pădurenilor și în Țara Moților, în alte părți sub formă izolată. Planul acestui tip arhaic cuprinde două încăperi, dintre care una pentru locuit, *casa*, și o alta pentru păstrarea rezervelor alimentare, *cămara*, ambele cu intrare separată, fie direct din curte, fie dintr-un gang sau prispă, numită *târnaț*. Case cu cămări au fost și cele două variante din Cărpiniș care au aparținut lui Cloșca și Crișan, fiind ridicate la anul 1752, respectiv la 1784.

Prima dintre încăperile acestui tip de casă avea funcții multiple, fiind locul unde familia locuia, gătea hrana, mânca, dormea și desfășura diverse activități. Această multifuncționalitate se regăsea în vatra deschisă cu coș, numit *căloi* sau *căloniu* la pădureni, *caminiță* la moți, în *masa* plasată în colțul opus și încadrată de două bănci (*lavițe*), eventual încă o măsuță joasă și portabilă (*masa mică*), în *patul* unic și fixat în stâlpi având în fața câteva scaune cu spătar (*scaune*), în *blidarele* sau *fogașele* pentru veselă, înlocuite ulterior cu un mic dulăpior (*podișor*), la care se mai adăuga *culmea* sau *tindeele* pentru atârnarea țesăturilor și veșmintelor. În locul cuptorului de pâine avem străvechiul *țest*, înlocuit mai apoi cu *cuptorițea* din curte, unde pe timp frumos se și gătea. Cea de a doua încăpere, *cămara*, fără ferestre și foc, adăpostea alimentele, uneltele, unele veșminte și alte lucruri care nu erau păstrate în casă, putând fi adesea întâlnită la moți și ca o construcție aparte. Nu lipseau nici cazurile întâlnite în Hațeg, în câmpia Banatului sau în părțile Bistriței unde casa cu cămară se prelungea cu *șura* și *grajdul* sub același acoperiș.

Un alt tip de casă veche țărănească era cel din Banat sau *casa cu tindă* care cuprindea două sau trei încăperi: camera de locuit numită *sobă*, cea de gătit numită *tinda*, cu rol de anticameră atât pentru sobă cât și pentru *cămară* sau *clet*, atunci când aceasta exista sau era folosită drept a doua cameră de locuit (*soba mică*). Această casă bănățeană cu tindă este tocmai cea descrisă la 1774 de Johann Jakob Ehrler: „Casa întreagă constă dintr-o cămăruță și o bucătărioară. În cămăruță atârnă de obicei o gravură de slabă calitate înfățișând un sfânt, de cele mai multe ori Sf. Gheorghe Cavalerul, patronul lor. Aici se află de asemenea unul sau două paturi din lemn negeluit, o masă, la rândul ei nedată la rindea, un dulap, uneori câteva scaune cioplite cu propria mână și câteva pături. Soba este clădită din lut. Nici în bucătărie nu se află ceva deosebit. Hornul este din împletitură de nuiele lipită cu chirpici și de aceea nu se folosește vreo vatră deosebită, ci focul e aprins de-a dreptul pe pământ. Un ceaun în care se fierb toate bucatele atârnă de un lanț, deasupra focului. Numai în cazuri cu totul izolate și arareori, se găsesc cuptoare pentru fiertul mâncării. Pe lângă ceaunul amintit se află un altul, folosit la aducerea apei. Unul sau

două blide și mai multe farfurii de lemn împodobesc masa. Lingurile sunt tot din lemn, dar cuțitele și furculițele — pe care românul le poartă întotdeauna cu sine într-un săculeț, oriunde s-ar afla — sunt de lucrătură turcească"[1]. Soba de încălzit amintită era una oarbă, alimentată cu foc din tindă, aceasta prevăzută cu vatră deschisă și coș ce dădea direct afară prin acoperiș. Unele case puteau avea și galerie (*târnaț*) în timp ce despre lipsa și suplinirea cămării (*spais*), aflăm că grânele și porumbul erau păstrate într-o ladă sau, frecvent, depozitate în gropi arse în pământ. În partea de câmpie, sub influența șvabilor, s-a ajuns pe alocuri la casa lungă și perpendiculară pe stradă, construită sub același acoperiș cu grajdul (*stalog*). Prin aceeași influență germană, a tipului numit *oberdeutsch*, a fost explicată, ca de altfel și preluarea curții de tip *franconian* în satele de-a lungul drumului, și trecerea vetrei în tindă și înlocuirea ei în încăperea de locuit cu soba oarbă.

Pentru nordul Transilvaniei, în părțile Sătmarului, Maramureșului, Sălajului de nord și Năsăudului avem variantele tipului de *casă cu cuptor în casa de locuit* și cu *tindă* rece, eventual și cu o a treia încăpere pe rol de *cămară* sau *casă mică*. Acest tip de casă, ilustrat de casa din Berbești-Maramureș, construită în anul 1775, în cazul neacoperirii cu *draniță* sau *șindrile*, avea tinda înzestrată cu *băbura*, dispozitiv menit a proteja de scântei acoperișul de paie. Casa putea avea galerie pe o parte sau, în varianta din Maramureș, pe două părți, în acest din urmă caz fiind prevăzută cu stâlpi sculptați și numită *șatră*.

Un tip mai nou de casă îl reprezintă cel răspândit mai ales în centrul Transilvaniei și în Bihor și numit al *casei cu cuptor în tindă*, prevăzută cu două sau trei încăperi: cea de locuit sau *casa*, *tinda* și *cămara* care putea fi și pe rol de *cameră de locuit*. La acest tip de casă, tinda în care se ajungea din galerie și, apoi, din care se intra în încăperile care o flancau, era înzestrată în plus cu un cuptor pentru pâine așezat pe un podium (*pomnol*) plasat în fundul tindei, în timp ce gătitul hranei se făcea pe vatra din fața gurii cuptorului.

Asemenea case, păstrate în varianta cu cămară, avem din Geoagiul de Sus, construită la 1740 de Gheorghe Pop, respectiv din Galda de Sus, înainte de refacerea din anul 1778.

Dincolo de formele culturale și anumite constrângeri naturale pe care le exprimă tipurile de case țărănești din secolul al XVIII-lea, întreaga tipologie se bazează în fond pe casa elementară cu două sau trei încăperi, pe modul de comunicare între acestea și, mai ales, pe sistemele de gătit și încălzit. În rest, toate casele aveau cam același inventar sărăcăcios, dar cu particularități și cu numiri diferite de la o regiune la alta, rezultat al influențelor exercitate de populațiile conlocuitoare germană, maghiară, secuiască etc. Casele țărănești adăposteau familii numeroase, care trăiau, cel puțin pe timpul iernii, într-o singură cameră și dormeau adesea în același pat. În cea mai mare parte aceste case erau sărăcăcioase în mobilier și întunecoase, lipsindu-le ferestrele de sticlă, exprimând nu atât bunăstarea, cât constrângerile materiale și opresiunile sociale la care erau supuși cei care le aveau. Nu lipseau, desigur, nici familiile fără foc și acoperiș, atât la sat, cât și la oraș, cărora precaritatea vieții le refuza o casă, dovadă că într-o situație statistică pe anii 1784–1787 pentru Transilvania, la un număr de 436 074 de familii existau doar 393 948 de case,

[1] *Op. cit.*, p. 49–50.

adică o medie de 0,90 case pe familie, ce număra 5,16 membri[1], însemnând că o familie din zece nu se bucura de casă.

Costumul. În societatea feudală puternic ierarhizată a Transilvaniei și Banatului din secolul al XVIII-lea, era de așteptat ca la inegalitatea familiilor în privința locuinței să-i corespundă o inegalitate pe măsură a membrilor acestora și în privința costumului cu funcția sa socială. Într-o lume în care diversele categorii sociale aveau dreptul prin lege și obișnuințe îndătinate să-și sublinieze starea prin îmbrăcăminte, purtarea acesteia era firesc să fie riguros reglementată. Nobilul stăpân înzestrat cu privilegii trebuia distins și prin veșminte de iobagul supus, țăran lipsit de libertate personală și legat de glie până în anul 1785. Aceeași funcție socială o îndeplinea și costumul patriciatului orășenesc, al meșteșugarilor breslași și negustorilor, cu toții doritori să-și etaleze rangul și statutul profesional în societate. Întrucâtva asemănător se punea și problema purtatului de arme, veritabile accesorii ale costumului, purtatul acestora fiind îngăduit restrictiv prin lege, în funcție de tipul lor, doar nobilimii, înalților funcționari, celor aflați în serviciul militar al statului dar și al stăpânilor, celor cu îndeletniciri care le reclamau și le justificau etc.

În prima jumătate a secolul al XVIII-lea, asupra chestiunilor vestimentare, care țineau în fond de prestigiul social și de imaginea persoanei, se revine mereu cu mai vechi articole dietale sau, dimpotrivă, sunt luate noi hotărâri care încearcă să păstreze respectarea regulilor statornicite, semn că acestea erau prea adesea nesocotite. La un moment dat, la Sibiu, conducerea orașului a încercat, prin *Regulamentul ținutei și al Poliției* (1752), să lovească în asemenea tendințe de „uzurpare" a costumului, împărțind locuitorii în nouă categorii și îngăduind doar celor din prima„domni înalți funcționari, consilieri guberniali și proconsuli să se îmbrace după propria prudență și chibzuință"[2], restul fiind obligați, sub amenințarea pedepsei bănești, să poarte un costum pe măsura categoriei sociale căreia aparțineau. Următorul regulament somptuar sibian din anul 1760 va fi formulat în termeni mult mai generali și inofensivi, pentru ca intervenția din 1766 a împărătesei Maria Tereza să pună capăt unor asemenea practici[3].

Schimbările erau provocate atât de puterea pe care o dobândește banul și bunăstarea în fața privilegiilor, cât mai ales de răspândirea noului mod de viață vienez adus în țară și promovat de militarii și funcționarii germani, reazemul de nădejde al noii stăpâniri. Cu aceștia, cu nobilii și patricienii deschiși colaborării cu noile autorități, cu toții dornici de ascensiune politică și socială, se răspândește moda și plăcerea de a purta îmbrăcămintea germană. Noul costum reprezenta, fără îndoială, noile tendințe ale societății și moravurilor vremii, constituind o imagine fidelă a prefacerilor gusturilor și mentalităților.

[1] Natalia Giurgiu, *Populația Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în „Populație și societate", I, Cluj, 1972, p. 104.

[2] Apud Angelika Schaser, *Reformele iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială*, Sibiu, 2000, p. 178.

[3] *Ibidem*, p. 178–179.

Ca urmare a noilor necesități, treptat își fac apariția în orașele ardelene, în primul rând la Sibiu, ca reședință a instituțiilor centrale, meseriași necunoscuți până acum în țară, cum ar fi croitori, pantofari și perucheri „germani". Un timp viața acestora nu a fost prea ușoară, dată fiind ostilitatea breslelor locale care se simțeau concurate și amenințate în ocupațiile lor tradiționale. Cu toate acestea noii veniți, sprijiniți de clientela lor influentă, reușesc să-și desfășoare activitatea de promovare a noului, obligându-i curând și pe breslașii sași să se adapteze cerințelor vremii.

Succesele noii mode nu au scăpat criticilor aspre ale tradiționaliștilor și nostalgicilor, aceștia judecând inovațiile ca fiind mai mult sau mai puțin primejdioase. Asemenea critici, cu un oarecare iz moralizator, întâlnim, spre exemplu, în scrierea *Metamorphosis Transylvaniae* a lui Petre Apor sau în manuscrisele lui Martin Felmer. Acesta din urmă, referindu-se la modificările suferite de îmbrăcămintea sașilor, constata, pe la 1764, că „cu puțini ani în urmă, accesoriile franțuzești purtate în Germania, cum ar fi peruci, cozi atașate, meșe de bucle, coafuri pudrate și altele asemănătoare nu au fost cunoscute în Transilvania sau considerate fleacuri ridicole. Însă mania pentru nou și-a creat drumul și aici"[1]. Astfel portul tradițional atât al nobililor maghiari, cât și al patricienilor sași a făcut loc celui „german", noua modă câștigând mai cu seamă tineretul și funcționarii, în timp ce vechiul port rămânea bătrânilor și, mai apoi, a ajuns să fie însușit de categoriile scăpătate.

Noua modă vestimentară și noile toalete care au ispitit slăbiciunile femeilor au dus la creșterea considerabilă a cererii de țesături străine care au luat locul textilelor autohtone, după cum a sporit și importul de accesorii costisitoare, multe familii cheltuind nepermis de mult pentru un lux de-a dreptul ruinător. Cu toate riscurile oprobiului public, cele mai multe din doamnele nobile s-au lăsat cuprinse de farmecul toaletelor apusene, germane și franțuzești, garnisându-și garderobele cu toate noutățile zilei, de la mătăsurile de mare preț la broderiile alese, de la pantofii și ciorapii nemțești la mănușile și basmalele de mătase, de la umbreluțele „nemțești" la evantaie, de la pălăriile de modă apuseană la perucile pudrate, de la podoabele de coafură la nenumăratele giuvaeruri scumpe, constând din inele și brățări, din cercei și ochiete, ceasornice-medalioane etc. Un lux cu adevărat risipitor care sfida orice gesturi de austeritate vestimentară și îngăduia rolul elegantelor vremii și vieții lor mondene.

În contrast cu această lume bogată și puternică, documentele vremii ne dezvăluie în aceeași societate și mulțimea celor săraci, țărani și orășeni deopotrivă, descriși cel mai adesea în hainele lor de lucru, mai rar de sărbătoare. Erau truditori ai pământului sau în ateliere pentru care veșmintele se potrivesc cu starea lor, fiind simple și ieftine. Costumul țărănesc este mai puțin schimbător, mai puțin supus influențelor străine, confecționat obișnuit din pânza sau postavul țesut și vopsit în casă. Dacă în înfățișarea sa generală costumul țărănesc pare să rămână neschimbat, totuși în anumite detalii, în unele accesorii

[1] Apud *ibidem*, p. 177.

a.

b.

c.

Fig. 21 Țărani din Transilvania în portul specific secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea început.
a. Țărancă română.
b. Țărani sași.
c. Țărani maghiari.

înnoirile și-au făcut totuși loc, datorită mai cu seamă legăturilor cu târgurile și orașele sau raporturilor cu populațiile conlocuitoare mai vechi sau recent colonizate.

Costumul secolului al XVIII-lea din Transilvania și Banat se poate spune că a înregistrat schimbări esențiale la nivelul celui nobiliar și al patriciatului orășenesc, ca urmare a mutațiilor politice intervenite, noua stăpânire habsburgică aducând cu sine moda vestimentară germană care a îndepărtat total și definitiv orice elementele orientale preexistente

în costumul tradițional. Opțiunea pentru noul costum a însemnat subscrierea fără rezerve la una din formele reprezentative ale civilizației europene din epoca Luminilor.

Alimentație. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, înnoirile constatate în domeniile locuinței și costumului sunt vizibile și în alimentație și arta culinară. Noua modă își face simțită prezența și aici prin diversificarea alimentelor și a inovațiilor în materie de preparare și de servire a acestora. Schimbările au tulburat și au frapat spiritele vremii, practicile culinare îndătinate văzându-se amenințate. Reacțiile nu au întârziat, atitudinile *pro* sau *contra* afirmându-se în societate și regăsindu-se în scrisul vremii, ilustrat mai ales de însemnările unui Petre Apor sau Ștefan Wesselényi.

Interesul pentru diversificarea alimentației și pentru îmbogățirea rețetarelor culinare este mai vechi și se pare că a stat în strânsă legătură cu activitatea diplomatică a curții princiare. Pentru nevoile acesteia, confruntată cu regulile etichetei primirii solilor străine, a fost realizată la 1680 de Ioan Keszei traducerea cărții de bucate *Ein new Kochbuch* (Viena, 1608) a lui Marx Rumpolt. Traducerea tipăriturii vieneze s-a bucurat de prețuire și, la scurt timp, copii în manuscris ale acesteia au circulat în rândul unor mari familii nobiliare, precum Apor (1719) și Bethlen (la mijlocul secolului XVIII).

La cumpănă de veac, înnoirile din alimentație și-au putut face loc inițial la curțile marii nobilimi și a patriciatului săsesc, de unde treptat au trecut în bucătăria nemeșimii de rând, a boierimii făgărășene și a numeroși locuitori din orașe și târguri. Dislocarea unei anumite tradiții în acest domeniu s-a făcut însă cu destulă dificultate și cu multă reținere. Un rol important în acest proces l-a avut atât prezența trupelor austriece în Transilvania, cât și atitudinea unei părți a nobilimii ardelene și a orășenimii înstărite deschise colaborării cu noua stăpânire politică.

Relevante pentru acest aspect al vieții cotidiene sunt însemnările făcute în jurnalul său de nobilul Ștefan Wesselényi, aflat la Sibiu împreună cu guvernatorul Transilvaniei Gheorghe Bánffi, a cărui ginere era și-i slujea de mână dreaptă în chestiunile politice și în relațiile cu generalii imperiali. Pe parcursul mai multor ani, între 1703 și 1708, consilierul intim consemnează organizarea de mese festive comune, prilejuite de petrecerile oferite de ofițerii austrieci sau de nobilimea țării. De fiecare dată sunt pomenite și prezentate distinct mâncărurile „unguresti", adică ardelenești, de cele „nemțești", așezate fie în comun la aceeași masă, cum stăteau de altfel și comesenii, fie, de cele mai multe ori, puse separat pe aceeași masă sau chiar pe mese diferite. Inițial se remarcă o mare reticență de ambele părți față de mâncarea necunoscută a celuilalt, dar treptat, fie și numai din politețe sau din respectarea unei anumite etichete, s-au consumat din ambele feluri de preparate, sfârșind prin a fi acceptate și apoi chiar agreate[1].

Această modă nouă în domeniul alimentar evident că și-a făcut loc și a fost promovată cu deosebire de nobilimea catolică care a înțeles de la început să colaboreze cu autoritățile

[1] Wesselényi István, *Sanyarú világ napló 1703–1708* (O lume tristă. Jurnal, 1703–1708), editor Magyari András, I (1703–1705), București, 1983, p. 189, 213, 243, 260 și 411.

militare imperiale, urmărind și obținând demnități înalte în conducerea țării. Pentru a putea fi pe placul noului stăpân și a-l cinsti după cuviință în diverse împrejurări, și nu în ultimul rând cu prilejul fastuoaselor banchete, mulți dintre nobili au început să-și procure bucătărese nemțoaice. Așa de exemplu, Ștefan Apor, ajuns mare tezaurar al țării, angajase o astfel de bucătăreasă renumită pentru a-i permite să facă față cerințelor impuse de prezența austriecilor și de noua etichetă a vremii, gestul său dovedindu-se curând molipsitor.

Treptat, la curțile nobiliare din întreaga Transilvanie bucătăresele și bucătarii germani iau locul celor locali sau, mai degrabă, aceștia din urmă se adaptează cerințelor vremii, însușindu-și noile rețetare și tehnici culinare. Faima priceperii acestora în arta cocăturilor și a gătitului depășește curând granițele țării și ajung să fie cunoscuți peste Carpați, fiind solicitați să slujească la curtea domnească din București a lui Ștefan Cantacuzino (1715)[1] sau să învețe ucenici din Iași ai doamnei Ana Racoviță (1723)[2]. Asemenea cereri izvorâte din dorința de a beneficia de noua bucătărie, numită tot „nemțească" și râvnită de boierii din Țara Românească, se vor înmulți pe parcursul secolului, așa cum ne dezvăluie corespondența acestora păstrată și adresată între anii 1794 și 1807 cunoscutului negustor sibian Hagi Constantin Pop[3].

Alimentația societății ardelene din secolul al XVIII-lea oferă imaginea unei îmbogățiri și diversificări a consumului de lux nobiliar și orășenesc. Tarifele și reglementările vamale păstrate, facturile de comenzi ale caselor comerciale și diversele însemnări de cheltuieli și din jurnalele de familie, dar mai cu seamă corespondența vremii, pun în lumină pretențiile unei lumi dominată de o nouă sensibilitate alimentară. Pentru satisfacerea acesteia sunt adăugate preparatelor culinare tradiționale altele noi în care, întocmai ca în bucătăria burgheză apuseană, influențată cu deosebire de cea franceză, sporește partea legumelor și a salatelor proaspete, a supelor și sosurilor, a prăjiturilor și dulciurilor, a fructelor proaspete și conservate, cărora importul le asociază diverse sortimente de condimente și citrice, de paste făinoase și orez, de brânzeturi și zahăr, de cafea și multe altele.

La fel cu bucătăria apuseană, supele dobândesc și în Transilvania prețuire alături de ciorbe și o dată cu ele sporește interesul pentru legume și grădinărit. Acest interes este ilustrat de prezența pe lângă curțile nobiliare a unor grădinari pricepuți sau de obiceiul unor familii nobile, precum Apor, Haller, Kalnoki etc. de a amenaja răsadnițe pentru a beneficia de legume proaspete timpurii. Cu timpul, unele grădini nobiliare sunt înzestrate cu adevărate sere, precum a baronului Samuel Brukenthal, și ajung să fie renumite în țară și străinătate, atrăgând numeroși vizitatori curioși dintre nobilii ardeleni și boierii din Țara Românească, aceștia din urmă doritori, la 1796–1797, să cumpere diferite fructe, cu deosebire ananas[4].

---

[1] Arhivele Naționale Maghiare, P.658, 9 cs., Nr.2216.

[2] *Br. Apor Péter verses müvei és levelei (1676–1752)* (Operele în versuri și corespondența baronului Apór Peter, 1676–1752), editor Szádeczky Lajos, II, Budapesta, 1903, p. 109.

[3] N. Iorga, *Scrisori de boieri și negustori olteni și munteni către casa de negoț sibiană Hagi Pop*, Bucuresci, 1906, p. 29–30 și 42.

[4] *Ibidem*, p. 34–35.

Într-un fel se poate spune că Transilvania oferea, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, bucătari și grădinari pricepuți, obișnuiți cu cultura și gătitul după noi rețete a alimentelor de bază tradiționale, de la cereale și carne la patiserie, toate acestea îmbogățite acum cu noile sortimente de legume și fructe. Practic modelul alimentar tradițional, în care au mai stăruit un timp elemente orientale, a fost înlocuit, cel puțin în sânul nobilimii ardelene și a orășenimii înstărite, cu unul occidental sau „nemțesc". Mai mult, s-a ajuns spre 1790 ca tot mai mulți boieri și negustori de frunte din Principatele Române să-și înlocuiască bucătarii autohtoni și greci cu cei aduși din orașele ardelene, mai ales sași, care să gătească după moda „nemțească" sau „evropenească".

Procesul de modernizare din bucătăria transilvană a vremii este ilustrat și de varietatea și cantitatea sporită a produselor alimentare de import. Pentru trebuințe culinare se importă din Viena, Leipzig, Fiume, Triest și Veneția ingrediente, orez, zahăr, cafea, parmezan, șvaițer, ceai, lămâi, portocale și alte produse. E adevărat că anumite cantități din acestea, pentru o pătură restrânsă de consumatori, se importau și în secolele precedente, dar caracteristica rămâne difuzarea consumului lor dincolo de curțile marilor nobili și de casele orășenilor înstăriți, printre consumatori numărându-se în tot mai mare măsură și mica nobilime sau chiar negustori de rând.

Mutațiile petrecute în planul sensibilității alimentare se regăsesc și în domeniul băuturilor de fermentație și distilație, acestea din urmă ajungând să fie nelipsite din consumul de alcool al secolului al XVIII-lea. În tot mai mică măsură vinurile locale sau importate de peste Carpați satisfac pretențiile consumului de lux, care încorporează frecvent din acest secol vinul francez de Frontignan, cel unguresc de Tokaj și Ausbruch-ul german, la care adesea se adăuga șampania franceză. Nelipsite erau și lichiorurile, ajunse într-un fel la modă și numite cu un termen de origine italiană *rozol*, fiind aduse în sute de „quartinii" din orașele Triest, Veneția, Viena, Breslau, din Franța etc.

Evoluția spre modernizare a bucătăriei ardelene și, în general, a vieții de societate este dovedită și de vesela de lux, de serviciile de tacâmuri, de pahare de cristal și sticlă. Secolul al XVIII-lea a fost epoca individualizării folosirii tacâmurilor și a paharelor, acestea specializate pe categorii de băuturi.

Prefacerile înnoitoare în structura și natura alimentelor, în rețetele de preparare a acestora, în folosirea noilor băuturi (șampanie și rozol), în utilizarea individualizată a tacâmurilor, la care ar fi de amintit și noile etichete de servire și prezentare a bucatelor și băuturilor evidențiază că alimentația și servirea mesei celor din înalta societate ardeleană se situa la nivelul practicilor din Europa vremii.

Petrecerea timpului liber. Viața cotidiană din societatea transilvană a secolului al XVIII-lea a încorporat elemente noi și în privința modalităților de petrecere a timpului liber. Ca durată, acesta era deosebit de la o categorie socială la alta, fiecare înțelegând să-l valorifice cu propriile posibilități.

Lectura rămâne și în acest secol o îndeletnicire plăcută pentru mulți dintre știutorii de carte și, desigur, pentru cei care aveau mijloacele materiale procurării acesteia. Interesul pentru cititul cărților este ilustrat de producția impresionantă a oficinelor tipografice, de preocuparea alcătuirii de biblioteci private, multe impresionând prin numărul lor mare de volume sau, dimpotrivă, prin raritățile bibliofile pe care le cuprindeau. O noutate aparte în domeniu îl aduce lectura feminină și locul dobândit de gazetele vremii. Strâns legat de plăcerea cititului era și aceea a scrisului, schimbul epistolar fiind cultivat ca o modalitate de exersare a spiritului și de promovare a relațiilor mondene, cultura epistolară figurând în fruntea bunelor conveniențe care trebuiau învățate.

Dezvoltarea vieții de societate în secolul al XVIII-lea a atras după sine și un interes sporit pentru muzică și dans. Se recunoaște muzicii capacitatea de a contribui la dezvoltarea și înnobilarea personalității, de unde preocuparea pentru educația muzicală și pentru inițierea în arta dansului de societate, fiind căutați și aduși maeștri de muzică și dans din orașele germane și franceze. Practic vizitele în familie, petrecerile prilejuite de anumite aniversări și, în general, petrecerea timpului liber sunt tot mai mult nelipsite de latura muzicală. Dansurile și muzica instrumentală sunt asociate balurilor și carnavalurilor, după cum întrunirile muzicale din saloanele epocii cunoscute sub numele de *serate*, după francezul *soirée*, sunt tot mai frecvente, ajungându-se și la alcătuirea primelor ansambluri orchestrale.

În epocă era foarte gustat jocul de cărți, la care mulți dintre nobili și orășeni pierdeau uneori averi întregi. Cărțile de joc nemțești și franțuzești sunt comercializate de casele de negoț în sute de duzini iar la petrecerile nocturne împătimiții știau și obișnuiau să joace ombre, faro, pharaon și alte jocuri. Un oarecare interes apare și pentru jocul de șah, fiind înregistrată în 1785 prima carte de specialitate de la noi a acestui joc de inteligență. Pentru îndemânare, am aminti biliardul sau jocul spaniol prezent în cafenelele din orașe, joc pe care la Sibiu între 1781 și 1783 îl practica până și un copil de prăvălie. Alte modalități de petrecere a timpului liber era călăritul, vânătoarea, plimbatul cu trăsura, voiajul termal sau călătoria în străinătate, evident, tot atâtea plăceri pe care și le puteau îngădui doar stăpânii.

Din aceste simple enumerări sau analize mai amănunțite a diverselor aspecte ale modului de trai din societatea transilvăneană a secolului al XVIII-lea, rezultă complexitatea evoluției acestuia, fiind supus unui proces de înnoire și modernizare constantă. Beneficiara acestor schimbări nu a fost însă întreaga societate, avantajele revenind diferențiat categoriilor sale componente, în primul rând nobilimii și patriciatul orășenesc.

2. Viața socio-economică în Moldova și Țara Românească

a) Mutații în domeniul relațiilor agrare

Dreptul feudal de stăpânire asupra domeniilor moșiilor cunoaște unele modificări în secolul al XVIII-lea, ca reflex al dezvoltării economiei de mărfuri și, implicit, a creșterii

valorii pământului. El rămâne totuși grevat de obligația stăpânului de a le asigura locuitorilor de pe domeniul său pământ pentru ogor, fânaț, imaș, pădure și o sursă de apă, conferindu-i în schimb dreptul de redevență asupra întregii activități umane desfășurate pe moșie (agricultură, meșteșuguri, comerț, pescuit, albinărit etc.). Pentru trebuința sa, stăpânul avea dreptul să-și oprească locul cel mai bun („rezerva"), dar nu-i era permis să ia locul desțelenit („curat") de clăcași, cum se precizează în codul de legi sancționat de Alexandru Ipsilanti la 1780, care, de fapt, prelua cutuma.

Dreptul feudal include în același timp pe cel de folosință, ereditar dar inalienabil, al locuitorilor asupra moșiei, condiționat de plata unor redevențe (așa-numitul „adet al moșiei": prestații în muncă sau bani, dijma din produse, plocoane etc.); clăcașul are drept de folosință deplină asupra locuinței, a vitelor și uneltelor de muncă, a grădinii de lângă casă și a viei sădite de el (nu și asupra locului), pe care însă este obligat să nu o lase nelucrată mai mult de trei ani; asupra „curăturilor" (terenuri puse în circuitul agricol prin defrișare, secare, „curățare") făcute prin propria strădanie (dar cu acceptul în scris al stăpânului), clăcașul avea un drept de cvasiproprietate, de folosință perpetuă și ereditară, stăpânul neputând să i-l ia decât în caz de desherență sau fugă, dar îl poate cumpăra.

Dacă prin reformele lui Constantin Mavrocordat stăpânii de moșii pierd dreptul de stăpânire asupra persoanei producătorului direct (rumân sau vecin), în compensație ei își consolidează, treptat și o dată cu rentabilizarea agriculturii, pe acela de stăpânire asupra pământului, prin degrevarea lui de o serie de servituți, țintind la limitarea dreptului de folosință al clăcașilor. Caracteristică în acest sens este schimbarea de mentalitate oglindită în documentele vremii, în care dreptul de posesiune nu mai este menționat față de sat, ci față de moșie: satele nu se mai numesc boierești sau mănăstirești, ci doar așezate pe moșii boierești sau mănăstirești (vezi statisticile fiscale). Procesul de consolidare a dreptului de stăpânire transpare și din dispozițiile *Pravilniceștii Condici*, ca actele de stăpânire a moșiilor să fie înscrise în condici speciale la ispravnicatele de județ și ca toate moșiile să fie hotărnicite (ispravnicii asigurând specialiști, chiar gratuit). A fost însă necesar mai mult de un secol pentru ca stăpânii de moșie să se transforme în stăpâni de pământ, în proprietari deplini, în sens capitalist.

În acest proces, țărănimea clăcașă este treptat deposedată de dreptul consuetudinar de folosință ce-l avea asupra pământului: se reduc locul de hrană și numărul vitelor pe care le poate crește o gospodărie, se generalizează prin lege dreptul de monopol al stăpânului asupra construcții și exploatării instalațiilor prelucrătoare (mori, pive, fierăstraie etc.), asupra întregului comerț ce se putea face pe moșie (cârciumi, băcănii etc.), ca și asupra apelor și pădurilor, se abroga dreptul de protimisis la arendarea moșiei ce-l aveau clăcașii în virtutea dreptului de folosință etc.

În Principatele Române, ca și în alte țări din răsăritul Europei, acest proces de degrevare a dreptului de stăpânire nu a dus cu necesitate la alungarea țăranilor de pe moșie (deși unele încercări locale au existat) și la transformarea ei în întreprindere capitalistă, exploatată cu muncă salariată în vederea producției de mărfuri. În condițiile în care economia se baza pe cultivarea pământului cu o tehnică rudimentară, în condițiile unei reduse densități

demografice și în lipsa unor acumulări suficiente de capital, țărănimea clăcașă a fost numai parțial deposedată de dreptul de folosință și fără a fi alungată, ci dimpotrivă, legată indirect de moșie prin interzicerea din rațiuni fiscale a dreptului de strămutare; moșia este astfel asigurată cu brațe de muncă și inventar agricol. Țăranul clăcaș ajunge în cele din urmă un fel de chiriaș, împovărat de o fiscalitate necruțătoare și aflat practic la discreția stăpânului de pământ care îi putea impune condițiile sale în orice contract ar fi încheiat (învoieli pentru achitarea obligațiilor fiscale, pentru loc suplimentar de hrană și fân etc.). De aici decurge starea lui de dependență reală față de stăpân, prin intermediul pământului deci, și nu personală, ca până la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Caracteristic pentru această perioadă este faptul că *relațiile dintre stăpâni și clăcași* sunt acum reglementate prin lege de către puterea centrală (fapt ce-i conferă domnului un spor de putere), tinzându-se să se elimine cutuma și să uniformizeze cuantumul obligațiilor clăcășești, pentru a reduce una din cauzele fenomenului de instabilitate a țărănimii. Totodată, statul (prin ispravnicii de județ/ținut) era garantul aplicării legii în cazul nesupunerii locuitorilor la obligațiile clăcășești prin trimiterea de „porunci" sau „cărți domnești" și de executori („mumbașiri").

Insuficiența unei piețe remuneratorii (datorită monopolului turcesc asupra exportului și a slabei dezvoltări a orașelor) și condițiile de nesiguranță generală create de regimul turco-fanariot și de frecventele războaie i-au determinat pe majoritatea stăpânilor de domenii să nu fie interesați în practicarea unei agriculturi în regie proprie (pe așa-numita „rezervă") de mare anvergură, ci mulțumindu-se să cultive doar pe moșia de reședință și cu produsele provenite din dijma micului producător. În aceste circumstanțe, valoarea moșiei (venitul și deci prețul ei) era dată nu atât de valoarea intrinsecă a pământului, cât de numărul locuitorilor ei și de volumul activităților economice prestate de aceștia și dijmuite de stăpân.

Dreptul la dijma din orice produs realizat pe moșie (inclusiv din cele meșteșugărești destinate vânzării), indiferent de către cine și de unde ar fi venit să cultive (scutiți fiind, prin tradiție doar preoții, dascălii și vătafii), decurgea din dreptul feudal asupra pământului, dar din această dare nu rezulta o stare de dependență a producătorului față de stăpânul moșiei. Stăpânul nu-i poate obliga pe clăcașii moșiei sale, deși încearcă uneori, să-și facă semănăturile pe pământul care-l locuiesc și nu pe altul. Dintr-un document din 25 martie 1810 referitor la clăcașii din Popești (Ilfov) rezultă că ei „cu vicleșug" își lasă locurile ca „să aibă moșia pe care șede numai suhat vitelor lor și ei merg de ară pe alte moșii"[1].

Dijma a rămas, în principiu, cea existentă de secole, a zecea parte din produse (cu excepția legumelor și a fructelor din grădinile de lângă casă, destinate consumului propriu); numai din porumb, pentru a evita unele nereguli la prelevarea ei, legea prevedea darea a 4 banițe de grăunțe sau 8 știuleți la pogon; pentru vie se dădea „otaștina", o vadră de vin din 20; dijma din fân, deși legea stabilea din zece una, varia de la regiune la regiune, deseori din 5 căpițe, una, alteori în bani. În ambele țări, dijma a fost percepută în

[1] DANIC, Ms. 891, f. 50–51.

copleșitoarea majoritate a cazurilor în natură și a constituit pentru stăpâni/arendași una din principalele lor surse de cereale-marfă; producătorul era obligat s-o transporte cu carul său la casa stăpânului/arendașului.

Stăpânul mai avea dreptul la „adetul" pentru pășcutul vitelor (numit „suhat", în bani sau produse; pentru stâni intervenea regimul de arendare), pentru stupărit ca și pentru pescuitul în bălți (nu și în râuri; în iazuri, fiind în proprietatea exclusivă a stăpânului de moșie, locuitorii nu aveau drept de pescuit, decât dacă se învoiau în mod special, deci dacă le arendau); de la fiecare gospodărie mai primea o găină de Crăciun și un pui de Sf. Petru, ca și alte plocoane, conform unui străvechi obicei.

Majoritatea marilor stăpâni de moșii, nevoiți să locuiască în capitală sau în marile orașe, antrenați în dregătorii sau alte slujbe la stat care le aduceau venituri mai consistente și sigure, deschizându-le și calea pentru abuzuri și corupție, își dau în arendă moșiile (peste 75% în Țara Românească și peste 50% în Moldova, în ajunul aplicării Regulamentelor Organice), de regulă unor negustori. Arendășia în agricultură devine astfel o altă caracteristică a acestei perioade. Arendașul, deși este obligat prin lege și prin contractul de arendare să se substituie doar stăpânului de moșie în relațiile cu locuitorii, respectând normele feudale de exploatare a moșiei, totuși, ca purtător de capital și ca negustor, este interesat într-o măsură mai mare decât stăpânul domenial în creșterea producției de mărfuri, devenind un ferment în destrămarea relațiilor feudale și un vector de pătrundere a capitalismului în agricultură. Condiții favorabile sunt create după 1774 și 1802, pe măsură ce monopolul turcesc este îngrădit (achizițiile de produse agrare în contul Porții otomane urmând a fi făcute la prețul pieței) și solicitările de grâne pe alte piețe cu prețuri remuneratorii se înmulțesc. De aici și preocuparea stăpânilor/arendașilor pentru extinderea suprafețelor însămânțate în regie proprie (pe rezervă), iar necesarul de muncă sporit este dobândit în primul rând prin majorarea obligației clăcii impuse locuitorilor moșiei, în cadrul relațiilor feudale dominante în societate.

Cuantumul clăcii (în Moldova numită „boieresc") a fost fixat de puterea centrală la 12 zile pe an (indiferent dacă locuitorul primea sau nu teren în folosință și indiferent de întinderea acestuia), în ambele țări, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea și menținut cu unele derogări (pe moșiile mănăstirești sau pe cele de margine — de hotar — unde erau prevăzute 6 zile) și adaosuri în legislația agrară până la Regulamentele Organice. Dar măsura în care au fost aplicate în practică prevederile locale a diferit foarte mult în cele două țări extracarpatice, strâns legat de gradul de participare la producția de mărfuri, ca și de evenimentele istorice date.

În Țara Românească, obiceiul a păstrat aproape peste tot un număr de zile de clacă mai redus decât cel legal, iar *Pravilniceasca Condică* (1780), ținând seama de această realitate, deși proclamă obligativitatea de principiu a celor 12 zile de clacă, admite valabilitatea încheierii unor învoieli între stăpâni și clăcași pentru un număr de zile de clacă mai mic, sau răscumpărarea lor, la latitudinea stăpânului însă, cu un zlot (90 de bani), așa-numitul „zlot de vatră", indiferent de numărul de zile stabilit eventual prin învoială particulară încheiată anterior. Această derogare a avut o însemnătate practică

incontestabilă: cu foarte mare greutate și numai pe alocuri au putut fi impuse sătenilor cele 12 zile legale de clacă, în general prestându-se doar între 3 și 9 zile. Abia după 1818, când prin *Legiuirea Caragea* se anula obiceiul învoielilor particulare pentru mai puțin de 12 zile de clacă și se sporea în mod legal munca obligatorie și gratuită a clăcașilor, adăugându-se ziua de arătură și transportul unui car de lemne (prestate până atunci numai în virtutea unui vechi obicei și nu pe toate moșiile), ridicându-se totodată substanțial prețul răscumpărării clăcii de la 90 de bani la 12 taleri (1 440 bani !) — aceasta și din pricina devalorizării talerului în raport cu galbenul, dar și a creșterii prețurilor la produsele agricole — asistăm la o adevărată campanie pentru supunerea locuitorilor uneori prin violență, cu concursul autorităților statale, la obligațiile prevăzute de noua lege. La violența clăcașii au răspuns cu violență, în general în satele de lângă Dunăre și îndeosebi în cele din Oltenia, unde obiceiul conservase un cuantum de sarcini de muncă mai redus (pe alocuri neexistând chiar deloc obligația clăcii, ca spre exemplu în satele de pe moșia Islaz, arendată casei de comerț Hagi Ianuș, prefațând marea furtună ce va fi declanșată în 1821.

Arendășia a jucat rolul principal în lupta pentru ștergerea obiceiului și aplicarea legii încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar mai ales după 1818. Arendașul, interesat să valorifice la maximum resursele moșiei, reușește fără scrupule, cu duritate, într-o măsură mult mai mare decât stăpânul, să impună legea celor 12 zile și a celorlalte obligații clăcășești (ziua plugului, carul cu lemne, plocoanele etc.).

În Țara Românească este destul de larg răspândită preferința stăpânului/arendașului pentru convertirea în bani a obligațiilor clăcășești, îndeosebi pe moșiile îndepărtate și mai ales după 1818, când ziua de clacă este evaluată la 1 taler, depășind de câteva ori prețul muncii libere, salariate, din care cauză se plângeau, la 1820, clăcașii din Ciofrângeni (Argeș), arătând divanului că „arendașul ce ține moșia nu îi pune să lucreze, ci le cere câte taleri unul pă zi", deși ziua de muncă se plătea cu 20 de parale[1]. La cei 12 taleri pentru clacă, se adăugau alți 3–4 pentru ziua de plug (pentru plata cărora se întovărășeau câte 3–4 gospodării), plus alți 3–4 taleri pentru carul de lemne etc. Dar calculul arendașului de a percepe în bani obligațiile clăcășești și de a angaja mâna de lucru salariată (uneori) mai ieftină și mai productivă, se lovește de rezistența clăcașilor, care acum nu numai că reclamă dreptul de a presta muncă și nu bani, dar se apără alungând cu forța pe lucrătorii angajați cu bani, aduși de regulă de pe alte moșii și uneori pe ascuns, obținând câștig de cauză în instanțele judecătorești. Răspândirea muncii salariate avea deci de întâmpinat o serie de obstacole ridicate de societatea feudală, care respinge practicarea unor noi relații de muncă, impunând cu prioritate perpetuarea celor vechi.

Domnia, la rândul ei, era, în principiu, interesată ca obligațiile clăcășești să fie prestate în natură și nu în bani, pentru a asigura în felul acesta puterea birnicului de plată a sarcinilor fiscale: „clacă, iar nu bani" revine stereotip în rezoluțiile domnești și în poruncile de executare a țăranilor în efectuarea ei, principiu întâlnit în egală măsură și în Moldova.

[1] *Ibidem*, Ms. 1121, f. 27 v.

Există situații însă când arendașii sunt aceia care pretind prestarea clăcii în muncă și refuză insistența clăcașilor de a o răscumpăra în bani, de regulă acolo unde obiceiul sau învoiala stabilise plata unei sume mici în schimbul clăcii, iar arendașii invocă legea și reușesc de cele mai multe ori să impună clăcașilor cele 12 zile în natură.

Conform *Pravilniceștii Condici*, clăcașii nu puteau fi duși să muncească pe moșii mai îndepărtate de 2–3 ceasuri, iar cele 12 zile trebuiau eșalonate pe cele trei anotimpuri favorabile agriculturii, excluzând iarna. În mod obișnuit, munca de clacă era folosită la cositul și transportul fânului și la sapa porumbului; aratul pe rezervă se făcea de regulă într-o zi suplimentară, cu toate plugurile satului, înainte ca țăranii să-și are ogorul propriu.

În Moldova, stăpânii și arendașii de moșii, antrenați într-un grad mai mare în economia de piață și cultivând în regie proprie suprafețe mai mari, percep cu predilecție în natură „boierescul" și, mai mult, reușesc pe diferite căi, să sporească volumul de muncă gratuită impusă locuitorilor moșiei. Încă din 1766 și 1767, prin „așezămintele" lui Grigore Ghica și Grigore Callimachi, ei își asigură o normă („nart") pentru diferitele munci ce se executau în cadrul celor 12 zile legale, concentrate acum în anotimpurile „vii" pentru agricultură; prețul răscumpărării se dubla și el, fiind fixat la 2 lei. În anii 1775–1777 și 1803–1805, ca efect al îngrădirii monopolului turcesc și al creșterii posibilității la exportul de cereale, boierii încercau să obțină „zeciuiala" zilelor anului, fără să izbutească însă. În anii 1803–1805, ei propuneau, totodată, niște norme de lucru care în practică necesitau 36 de zile, însemnând, în fond, zeciuiala zilelor anului. Relevant pentru transformările ce au avut loc în economia agrară și în gândirea economică a vremii, în urma îngrădirii monopolului turcesc, sunt argumentele cu care boierii cer la început de veac (imediat după 1802) sporirea substanțială a boierescului: ei pretind că numai fânul ce-l cosesc locuitorii în folosul lor depășește valoarea celor 12 zile de boieresc și că sarcina acelor 12 zile este o rămășiță „de la o epocă necunoscută", când moșiile erau fără preț, țara slab locuită, cheltuielile mici și toate erau ieftine. Interesant de observat teza fiziocrată și mercantilă cu care se pledează: sporirea obligațiilor de muncă ale locuitorilor, având în vedere extinderea suprafețelor însămânțate, ar duce la dezvoltarea agriculturii care, la rândul ei, asigură belșugul și ieftinătatea; ei pledează de asemenea pentru creșterea exportului de cereale sau industrializarea lor (prelucrarea lor în velnițe).

În 1805 boierii pun în discuție, pentru prima dată, și limitarea dreptului de folosință al locuitorilor asupra moșiei, propunând anume suprafețe de fânaț și imaș pe care stăpânul să fie obligat să le distribuie țăranilor, în funcție de zonă (țara Moldovei era împărțită în trei mari zone) și de un număr limitat de vite de muncă ale fiecărei gospodării, după categoria socio-fiscală în care fusese clasată (fruntașă, mijlocașă, codașă); cei ce dețineau un număr mai mare de vite, socotite ca fiind pentru negoț, urmau să se învoiască pentru „prisoase", cu obligații suplimentare celor de clacă și dijmă. Boierii își întăreau, în felul acesta, dreptul de stăpânire în fața tendinței clăcașilor (a celor înstăriți, mai ales) care, și ei supuși influenței pieței, încercau să-și extindă ogoarele și numărul de vite în vederea comercializării.

O noutate este și propunerea împărțirii fânațului pe moșiile „strâmte" (cu loc insuficient), în patru părți, una fiind rezervată stăpânului. Deși anaforaua boierilor nu a fost sacționată de domn, în practică acest principiu s-a aplicat și extins și asupra terenului arabil; ba, mai mult, moșia era împărțită doar în trei, una revenind stăpânului, reducând și mai mult lotul țărănesc. Această practică va fi legiferată prin „așezământul" lui Ioniță Sandu Sturdza din 1828 și prin Regulamentul Organic. Principiul a fost valabil apoi și în Țara Românească, prin preluarea lui de către Regulamentul Organic de aici.

În societate mai existau în perioada abordată multe alte moduri de angajare a brațelor de muncă, la care stăpânii/arendașii recurg, după conjunctură, într-o măsură mai mică sau mai mare. Un loc important în economia domeniului îl ocupă acele categorii de scutelnici, poslușnici (breslași, în Moldova), slugi etc., degrevate total sau parțial de sarcinile fiscale și muncile publice, puse la dispoziția stăpânului de moșie în virtutea unui privilegiu feudal ce decurgea din dreptul de stăpânire asupra moșiilor, din rangul dregătoriei ce o ocupa în ierarhia feudală sau pur și simplu acordate prin „milă" (donație) domnească. Toți cei care intrau în aceste categorii se angajau pe bază de contract scris („învoială") și pe termen limitat (de regulă 3 ani, dar care se putea perpetua), față de stăpân/arendaș ca în schimbul scutirilor fiscale să-i presteze o serie de obligații în muncă, produse sau bani, ori intrau în rândul personalului domestic sau administrativ al moșiei, după necesitățile beneficiarului, primind uneori în plus și o simbrie („hac"). Când angajamentul se făcea în muncă, numărul zilelor prestate întrecea de mai multe ori numărul zilelor de clacă/boieresc ce le revenea ca simpli clăcași; în mod obișnuit, formula era (mai ales în Moldova) o săptămână de muncă din trei sau una din patru, deci o treime sau o pătrime din numărul zilelor unui an, depinzând de cuantumul sarcinilor fiscale de care erau scutiți. Prin abuz, deseori în complicitate cu funcționarii fiscali, stăpânii angajau un număr de oameni scutiți cu mult mai mare decât cel acordat oficial, uneori sate întregi, urcând până la o treime și în unele momente chiar până la jumătate din numărul birnicilor.

Neputința micii gospodării de a se achita de sarcinile fiscale mereu crescânde și intempestive și de muncile publice atât de incomode, dar și pentru a fi ocrotită de abuzurile și durităţile funcționarilor fiscali, prezintă pentru stăpâni/arendași o sursă inepuizabilă și sigură de angajare a brațelor de muncă ieftină în schimbul scutirii sau al plății birului. Achitarea birului muncitorului angajat prin contract la diferite munci agricole constituie în ultimă analiză o formă de retribuție, chiar dacă plata ei nu se făcea direct celui angajat, ci vistieriei, în contul birului acestuia. Pentru stăpâni/arendași aceasta însemna o investiție de capital, iar pentru țăran o posibilitate de achitare a birului prin vânzarea unui cuantum de muncă suplimentară clăcii. De altfel, și în mentalitatea oamenilor din acea vreme munca prestată în contul plății birului era interpretată ca muncă plătită, „muncă cu bani", făcând deosebirea calitativă dintre cele două genuri de muncă.

O altă cale de procurare a brațelor de muncă ieftină era cea a împrumuturilor bănești cu plata dobânzii în muncă, practicată pe scară întinsă și însoțită de abuzuri, în special în Țara Românească la sfârșit și început de secol, XVIII–XIX, cu grave consecințe de ordin social (devine un nou mijloc de aservire a țărănimii), în ciuda interzicerii ei repetate

de către Alexandru Ipsilanti și Ioan Caragea care, observând că unii săteni își vânduseră libertatea pentru datorii, îi eliberau, arătând că nimeni nu avea voie „să cumpere întru robie lăcuitori de ai ceștii țări"[1].

În volumul de muncă necesară exploatării moșiilor, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, aceea salariată ocupă, mai ales în Moldova, un loc din ce în ce mai important, fără a înlocui și nici depăși însă cantitativ munca de clacă și a categoriilor de „scutiți". Un prim domeniu în care este angajată prestația salariată este cel al organizării economico-administrative a domeniului (ispravnicei, vătafi, argați, pădurari, paznici etc.), apoi în muncile specializate și permanente (lucrul viilor, al livezilor de pomi fructiferi, creșterea vitelor, stupărit etc.), ca și pentru exploatarea monopolurilor, când acestea nu erau arendate separat (cârciumari, morari, băcani etc.). În toate aceste sectoare de activitate erau angajați oameni cu salariu anual (simbrie), pe un anumit termen (unu–trei ani) și de cele mai multe ori obținându-li-se scutiri fiscale ce intrau în calculul simbriei. La muncile sezoniere (coasă, seceră, anumite operații în cultura viței de vie și pomărit), se mai angajau muncitori plătiți cu ziua, recrutați uneori chiar dintre clăcașii moșiei, dar deseori veniți de la mari distanțe, din zona de deal (unde nu găseau de lucru la ei acasă, terenurile agricole fiind restrânse, iar densitatea demografică mare). Pentru transporturi funcționa un tarif aparte, al chiriilor.

Țiganii „căsași" sau „vătrași", deci cei statorniciți, care primeau și loturi de arat și cosit, furnizau în plus, acolo unde era cazul, un mare volum de muncă, obligațiile lor depășind pe cele ale clăcașilor (erau, în schimb, scutiți de dijmă, iar loturile primite erau gata arate, de obicei, prin grija stăpânului/arendașului). În majoritatea cazurilor erau supuși la lucru o săptămână (asigurând o permanență), „la câmp" sau „la ogradă", femeile urmând și ele a face „lucru femeiesc" (prelucrarea cânepii, a inului, a lânii etc.). Erau folosiți la prașilă, seceră, treier, culesul porumbului, al viilor etc. Din rândul lor se recruta și parte din slugile casei, bucătari, vizitii, rândași, dârvari, pristavi etc. și deseori erau folosiți pentru a-i constrânge pe locuitorii moșiei la prestarea obligațiilor clăcășești.

*

Exigențele Porții otomane mereu sporite de produse agricole și dificultățile pe plan intern, cu deosebire în anii de după război sau calamități naturale, au făcut ca producția agricolă să devină problemă de stat. Domnia este nevoită (de fapt, la ordinul Porții) să ia măsuri pentru forțarea ritmului de dezvoltare a agriculturii: organizează ample campanii pentru extinderea suprafețelor însămânțate și instituie un aparat executiv de profil, numind boieri și „mazili-zapcii" însărcinați cu scoaterea silită a țăranilor la arat, cu organizarea întovărășirilor la plug, cu asigurarea semințelor etc. Este edificatoare, în acest sens, circulara din 18 august 1779 a lui Alexandru Ipsilanti către ispravnicii de județ cu referire la înmulțirea zaherelelor pentru Țarigrad, cerând să-i îndemne pe țărani ca „atât toamna,

[1] BAR, Ms. 267, f. 25, doc. din 27 ianuarie 1813; vezi și *Ibidem*, f. 13 v și 41 v; *Pravilniceasca Condica 1780*, (ed. Andrei Rădulescu), București, 1957, p. 204–205; V.A. Urechia, *Istoria românilor*, 11, p. 481

cât și primăvara" ei „să are și să semene" nu numai „mălai și porumb, ci și grâu și orz"[1]. Însăși domnia se preocupă de importul de sământă în anii cu recolte dezastruoase și chiar de ameliorarea unor soiuri ori de introducerea unor plante noi de cultură.

O altă serie de măsuri luate în Țara Românească și Moldova viza încurajarea și cointeresarea clăcașilor: protejarea dreptului de folosință asupra pământului, acordarea aceluia de *protimisis* la arendarea moșiei pe care locuiau, a dreptului de cvasi-proprietate asupra curăturilor făcute de ei în vederea extinderii ogorului, a livezilor de fân, a plantațiilor de vie și pomi fructiferi; neimpozitarea cerealelor, protejarea timpului de muncă al țăranului prin sistarea acțiunilor juridice; a perceperii dărilor către fisc și a muncilor publice în lunile de maximă importanță pentru lucrările agricole; interzicerea zălogirii uneltelor agricole; măsuri de organizare teritorială a satului (comasarea în vatra satului a locuințelor împrăștiate prin țarini și livezi, mai ales după războaie, invazii străine, ciumă etc.); pentru apărarea culturilor de stricăciunea vitelor, obligându-i pe săteni să-și îngrădească țarina, fânațul, via ș.a.m.d. și să angajeze paznici plătiți de obște; pentru evitarea incendierii ariilor sau a stogurilor de fân, interzicându-se pârjolirea miriștilor etc.

Încurajați erau și stăpânii de moșii: prin acordarea de adevărate prime sub forma oamenilor scutiți de dările fiscale (total sau parțial) și puși la dispoziția stăpânilor explicit în vederea „ajutorării lucrării pământului" și, strâns legat de politica demografică, prin acordarea de scutiri fiscale temporale pentru străinii aduși să le populeze moșiile și deci să le pună în valoare prin activități agricole; prin majorarea obligațiilor clăcășești, în primul rând prin sporirea numărului zilelor de clacă/boieresc, la care în Țara Românească se adăugă în mod expres „ziua plugului", iar în Moldova prin fixarea „nartului" unei zile de muncă; prin acordarea de licențe (privilegii) la exportul produselor agricole sau la prelucrarea lor în velnițe etc.

Dar, domnia nu poate obliga pe stăpânii de moșii să practice agricultură în regie proprie (aceasta ținând, probabil, de legi nescrise privind raporturile ei cu boierii), așa cum o face în cadrul campaniilor agricole cu clăcașii ori, mai târziu, cu arendașii sau cu egumenii, silindu-i pe aceștia din urmă să nu dea în arendă principalele moșii, ci să le cultive în regie proprie.

Un efect benefic asupra dezvoltării agriculturii trebuie să fi avut și politica de prețuri inițiată de Alexandru Ipsilanti în Țara Românească la 15 noiembrie 1775 și continuată de succesorii săi; fixarea prețurilor maximale la principalele produse și munci agricole cu mult mai mari decât cel de până atunci nu putea fi decât stimulatorie.

Problema producției agricole în Țările Române a preocupat deopotrivă și pe sultan, mai ales după pierderea Crimeii de către Imperiul otoman (1783), când Țara Românească și Moldova devin principalele furnizoare de cereale pentru Poartă. Prin firmanele de învestitură, ca și prin altele emise în mod expres, domnilor li se ordonă să asigure sporirea

[1] *Documente privind fiscalitatea în secolul al XVIII-lea în Țara Românească*, doc. 211, în ms. la Institutul de Istorie „N. Iorga", București.

producției cerealiere în vederea garantării aprovizionării capitalei turcești, fapt de care depindea chiar menținerea lor la domnie.

La rândul lor, administrațiile militare rusă și austriacă instalate în Principatele Dunărene în timpul războaielor antiotomane, au luat măsuri directe pentru extinderea forțată a suprafețelor cultivate, și indirecte, prin oferirea, uneori, de prețuri sporite la produsele rechiziționate pentru armată.

b) Economia agrară

Producția agricolă. Premise naturale. Stimulată de comerț și de politica de reformă a puterii centrale, agricultura nu s-a putut dezvolta totuși pe măsura condițiilor oferite de excepționala fertilitate a solului, de bogata rețea hidrografică și de clima propice[1].

Pământul negru de pădure din zonele proaspăt defrișate, ca și solul de câmpie, unde stratul de humus putea atinge (în județul Vlașca, spre exemplu), după martorii contemporani acelor vremuri, o grosime de câțiva stânjeni (a circa 2 m)[2], era deosebit de fertil pentru toate culturile, situând Țările Române pe primele locuri în Europa. Observatorii străini apreciau că solul din Moldova este mai fertil decât cel din Țara Românească, dând nu numai o mai mare productivitate, ci și o calitate superioară produselor agricole de aici.

Rețeaua hidrografică (mult mai densă și cu un debit mult mai mare decât astăzi) asigura irigarea naturală a solului, influența în mod benefic clima, înlesnea schimbul de mărfuri (Someșul, Mureșul, Oltul, Siretul, Prutul și alte râuri fiind navigabile), constituindu-se totodată într-un imens rezervor piscicol. Pe de altă parte însă, ea prezenta un mare neajuns pentru agricultură prin frecventele inundații ce se produceau mai ales primăvara și prin mulțimea mlaștinilor ce se formau, acoperind întinse suprafețe cultivabile, poluând aerul („gazul" de mlaștină) și sporind dificultățile de transport pe drumurile atât din zona de stepă, cât și de pădure.

În ceea ce privește clima, oamenii de știință din acea vreme o caracterizează cu ierni de scurtă durată și blânde, cu puțină zăpadă, ceea ce făcea aproape inutile grajdurile pentru vite; dar s-au întâmplat și ierni aspre, când temperatura a scăzut până la –30° R (–37,5° C), când Dunărea îngheța până la o adâncime de 6 „picioare" (circa 2 m)[3], de puteau trece carele cele mai grele (și oștile de pradă ale lui Pazvantoglu), ca spre exemplu în iernile 1798/9, 1802/3, 1804/5, 1807/8 și vestita iarna 1812/3. Primăverile erau de regulă timpurii, înlesnind cositul fânului chiar în luna aprilie; vara arșița era mare și se putea

[1] Vezi și aprecierile căpitanului Schwanz von Springfels privind Oltenia (1720–1723), la Hurmuzaki, 9/1, p. 637 și 644, în trad. rom. la *Călători străini*, 9, p. 67 și 75.

[2] P. Samarian, *O veche monografie sanitară a Munteniei de dr. Constantin Caracaș (1800–1828)*, București, f.a., p. 30.

[3] I.St. Raicevich, *Osservazioni storiche, naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*, Napoli, 1788, p. 41; cf. și *Călători străini*, 10/1, p. 491.

prelungi până în octombrie; toamna era deseori ca primăvara și uneori pomii rodeau a doua oară (ca în anii 1806, 1819, 1821). Se estima că în Moldova clima este mai aspră decât în Țara Românească, și anotimpurile mai instabile, ploile mai frecvente și mai dăunătoare, iernile mai lungi și mai aspre, zăpada mai abundentă.

Nu au lipsit însă aberațiile climatice (secetă, inundații, ierni timpurii sau prelungite primăvara), care alături de alte calamități naturale, precum invaziile de lăcuste, epidemiile și epizootiile (acestea două din urmă însoțind de regulă războaiele), ca și războaiele înseși au provocat mari pagube agriculturii. S-a calculat că între 1705 și 1821, în cel puțin 50 de ani recoltele au fost deficitare și șeptelul simțitor redus, cu deosebire în anii 1746–1749, 1781–1783, 1791–1795, 1806–1807 și 1810–1811. În schimb, în alți 25 de ani, producția agricolă a fost prodigioasă, ca în anii de pace 1755, 1759, 1775–1778, 1785, 1787, 1796, 1818–1820. Pentru ceilalți 42 de ani, neavând informații, se presupune o producție mediocră (obișnuită)[1].

*

Principalul realizator al producției agricole rămâne și în răstimpul abordat aici gospodăria țărănească — clăcașă sau liberă. Aceasta este constrânsă, în mod direct și indirect, să producă peste necesarul satisfacerii propriilor sale mijloace de existență și de perpetuare, un surplus substanțial destinat pieței, având în vedere plata obligațiilor fiscale, aprovizionarea Porții, a armatelor de ocupație etc. Din plusul gospodăriei clăcașești, o altă parte era prelevată gratuit de stăpânul moșiei drept dijmă, plocoane etc., iar alta era transformată în bani pentru plata clăcii și a celorlalte obligații ce decurgeau din dreptul de folosință asupra moșiei când acestea erau convertite în bani sau când clăcașii luau în arendă moșia.

Așa-numitele havalele sau angarale (obligația birnicilor de a presta diferite munci publice ca: transporturi la mari distanțe, repararea drumurilor, a cetăților turcești etc., de a da cai, boi, care, fân pentru poștă sau transporturi militare în timpul ocupațiilor străine etc.), care se dovedeau mai apăsătoare decât birul, ca și trimiterea de mii de secerători și cosași peste Dunăre la cererea Porții, au lipsit gospodăria țărănească de o cantitate însemnată de muncă tocmai în sezonul de maximă importanță pentru lucrările agricole din cuprinsul ei.

La toate aceste cauze, care au frânat producția agricolă a micii gospodării, se adaugă modul barbar în care se făceau rechizițiile de produse în vederea satisfacerii cerințelor Porții, prin trimiterea unor oameni care să scormonească cu baionetele locurile unde erau ascunse în gropi cerealele, să inventarieze noile recolte de pe câmp, procedând fie cu blândețe, fie cu amenințări, hârtii cu anateme, ca să nu se ascundă „nici un singur bob"[2], și caracterul deseori silit și spoliator al comerțului impus țăranilor. Iar lipsa de cointeresare și deci de inițiativă, cumulată cu lipsa de pregătire și de capital, au făcut ca

[1] Ioana Constantinescu, *Fenomenul meteorologic, agricultura și societatea românească în „secolul fanariot"*, în SMIM 11, 1992, p. 21–62.

[2] V. Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711–1821). Documente turcești*, București, 1984, doc. 215.

nivelul tehnicii, lăsat pe seama micului producător, să rămână înapoiat și rutinar până în ajunul perioadei Regulamentare.

Așa se explică și faptul că în această perioadă cultura cerealieră, deși se extinde, ocupă arii extrem de restrânse, ceea ce contrariază pe străinii veniți îndeosebi dintr-o Europă aflată în plină revoluție agrară și mai ales în circumstanțe nefaste pentru economia românească (prezenți aici ca ofițeri, topografi etc. în timp de război), ori străbătând doar drumurile principale a căror vecinătate era evitată de așezările sătești și prin urmare lăsată necultivată. Câmpia Română, spre exemplu, zona cea mai propice agriculturii, dar și cea mai expusă devastărilor armatelor străine angajate în luptă, rămâne în etapa de până la Regulamentul Organic aproape în întregime necultivată, iar pădurea, în ciuda defrișărilor masive ce au loc o dată cu sfârșitul secolului al XVIII-lea (în principal în scopul comercializării lemnului pentru construcții navale și edilitare, ca și sub imperiul cerințelor turcești), este elementul predominant în peisajul celor două Principate, ocupând peste două treimi din suprafața lor.

Aria restrânsă a însămânțărilor se explică și prin sistemul agro-pastoral practicat în mod tradițional, care impunea scoaterea din uz a cel puțin jumătate din terenul arabil, lăsat „spre odihnă" și transformat în pășune un număr de ani, pentru refacerea fertilității, ca și prin raritatea plugului, rămas de altfel la un nivel tehnic extrem de rudimentar. În Moldova, după aprecierea consulului englez W. Wilkinson (1814–1818), se lucra abia a șasea parte din câmpie, iar un boier muntean afirmă că în ajunul Regulamentului Organic nouă zecimi din pământul arabil în Țara Românească era nedesțelenit.

Producția cerealieră, sub presiunea pieței și a politicii agrare, crește, cu deosebire la începutul secolului al XIX-lea, în primul rând prin extinderea suprafețelor arabile, în dauna pădurii și a pășunii, și nu prin înnoiri tehnologice care să ducă la sporirea productivității și rentabilizarea muncii. Ea nu reușește însă în etapa dată, să depășească în ponderea economiei de piață sectorul creșterii vitelor.

Tehnica folosită era înapoiată, transmisă prin tradiție, din generație în generație de țărani. Dar la sfârșitul secolului al XVIII-lea, o dată cu pătrunderea germenilor unei noi gândiri economice, apar și slabe peocupări științifice de răspândire a unor cunoștințe tehnice privind îmbunătățirea metodelor de cultivare a pământului. În 1796 este tipărită în Țara Românească o traducere (sau o prelucrare) din germană, intitulată sugestiv *Oarecari secreturi ale lucrării pământului și al meșteșugului sădirii*[1]. Desigur, această broșură nu a putut avea o circulație prea mare (din pricina analfabetismului, în primul rând), după cum probabil nici cea tradusă din polonă în anul 1806 (reeditată în 1825), în Moldova, cu sfaturi pentru combaterea dăunătorilor, și evident acestea nu au fost singurele. Apariția acestor tipărituri, ca și circulația în manuscris a diverselor sfaturi gospodărești, mai apoi cuprinse în calendare și publicații periodice, își au semnificația lor, ele anunțând saltul calitativ cunoscut sub numele de revoluție agrară, ce va începe însă după abolirea

[1] BAR, *Cartea Veche Românească*, nr. 602.

monopolului turcesc prin Pacea de la Adrianopol (1829) și pătrunderea produselor românești în circuitul european.

În tehnica producției cerealiere din perioada abordată predomină, ca și în secolul anterior, asolamentul bienal sau sistemul celor două câmpuri, care consta nu în rotația culturilor pe aceeași solă (ca în practicarea unei agriculturi moderne), ci în alternarea culturii cu pășunea: terenul cultivabil al unei moșii era împărțit în două mari tarlale (numite câmpuri, hotare, țarini etc.), pentru ca pe una din ele fiecare gospodărie să-și cultive individual câte un lot, iar pe cealaltă să-și pască în comun vitele; în anul următor, li se inversa destinația. Această practică avea în vedere refacerea permanentă a fertilității solului prin „odihnă" și „tărlire" și răspundea în același timp nevoilor sectorului creșterii vitelor, cu deosebire a celor de tracțiune, care trebuiau ținute în gospodărie, la îndemâna plugarului; corespundea deci caracterului mixt, agro-pastoral, al economiei din perioada dată.

Alături de acest sistem mai este încă destul de răspândit un altul, mai vechi, cu prioritate în Moldova, dar și în Țara Românească, la șes, în care un teren este cultivat continuu, până la istovire, și apoi părăsit 10–20 și chiar 30 de ani, pentru a se reface, fiind transformat în pășune sau fânaț, după care era din nou desțelenit și cultivat.

Adoptarea sistemului celor trei câmpuri — sistemul trienal — prin care pământul era împărțit în trei tarlale, una destinată pășunii, alta semănăturilor de toamnă, alta celor de primăvară și care își schimbă prin rotație anuală rostul, deși este economicos și cunoscut încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea, nu s-a făcut necesar, datorită marii disponibilități a pământului și a rarității brațelor de muncă.

Toate aceste sisteme care includ o verigă de timp pentru refacerea fertilității pe cale naturală fac de regulă inutilă „gunoirea" (îngrășarea cu gunoi de grajd) și deci reducerea unor procedee, a unor eforturi suplimentare și a unor investiții, în cele din urmă reducerea prețului de cost. Gunoirea a fost practicată doar în zona de munte, unde pământul arabil era arid și puțin, și densitatea demografică mare, ori la culturile speciale (vița de vie, legume, mai târziu și la porumb). De altfel, refacerea fertilității era asigurată și prin obiceiul ca ogoarele să fie transformate în izlaz din toamnă până în primăvară (de la 26 octombrie și până la 23 aprilie); de asemenea, cenușa rezultată în urma operației de defrișare sau din arderea miriștilor pentru eliberarea terenurilor în vederea aratului (în ciuda restricțiilor) contribuia și ea la refacerea fertilității și la distrugerea dăunătorilor.

Aratul era operația cea mai grea și mai costisitoare, dar hotărâtoare, în cadrul muncilor agricole. Plugul greu, primitiv, cerea un mare cuantum de forță de muncă: 4–8 perechi de boi pentru aratul în pământul desțelenit (la șes, mai puține) și chiar 12 perechi în țelină, iar pentru mânatul acestui atelaj impresionant erau necesari câte 3–4 „pogonași", plus cel care ținea coarnele plugului. Era necesar ca 3–4–5 gospodării să se întovărășească pentru a „alcătui" un plug, care era și foarte scump, cu întregul său atelaj. Un singur plug era deci folosit pe rând la aratul ogoarelor mai multor gospodării și numai după ce executa arătura pe ogorul stăpânului/arendașului de moșie ori al funcționarului

abuziv din aparatul de stat, fapt ce s-a constituit într-unul din impedimentele hotărâtoare în dezvoltarea agriculturii.

Terenul era arat în mod obișnuit o singură dată pe an, cu brazda nu prea adâncă, toamna ori (mai rar) primăvara și însămânțat imediat (în pământul reavăn). Pământul proaspăt desțelenit se lăsa în primul an necultivat, apoi era cultivat cu varză, lăptuci, pepeni pentru a reduce salinitatea și a înăbuși cu frunzele lor buruienile. Toamna se ara și se semăna cu grâu, de regulă, iar în anul următor se lăsa necultivat, apoi din nou cu grâu, și numai după câțiva ani cu porumb sau alte cereale. Aratul, ca și strânsul recoltei, se făcea cu întreg satul odată, pentru ca ogoarele să fie în același timp eliberate în vederea pășcutului liber, în comun, al vitelor tuturor sătenilor.

În ce privește randamentul seminței, știrile sunt contradictorii. Unii observatori străini dau indici de productivitate exagerat de mari: recolta ar realiza de 25–30–50 de ori sămânța, iar meiul chiar de 300 de ori[1]. Un raportor consular rus din anul 1808, informând asupra potențialului economic al Țării Românești, arată însă că ogoarele bine lucrate produc fără îngrășare de 8–10 ori sămânța la grâu, de 18–20 ori la orz și de 20–24 ori la porumb și mei[2]. W. Wilkinson consemnează și el că în general se realiza de 16 ori sămânța, iar în anii buni până la de 25 de ori. Cunoscător direct al realităților românești, dr. C. Caracaș arăta că specia de grâu arnăut, cea mai productivă, dădea de 15 ori sămânța în anii buni, iar grâul „ordinar" (cel obișnuit), de 12 ori. Pe baza studiului unor cazuri concrete consemnate în documentele de arhivă, se poate afirma însă că randamentul obișnuit nu era decât de 2,5–5 ori sămânța la grâu[3], iar la porumb se putea obține (după calculul dijmei) în anii buni 2 244 kg știuleți sau 1 260 kg boabe la hectar[4].

Modul de depozitare a cerealelor era primitiv, practicat de secole, în gropi mari, arse și pietruite. Se puteau astfel conserva mai mulți ani, dar se depreciau și căpătau un miros de pământ și nu mai puteau servi ca sămânță; în același timp, erau expuse la pierderi însemnate, datorate inundațiilor, insectelor etc. Numai porumbul era depozitat la suprafață, în pătule.

Începând de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cerealele depreciate serveau ca materie primă velnițelor de rachiu și în mai mică măsură fabricilor de bere. Producția cerealieră nu era însă pregătită pentru industrializare, fără să pericliteze aprovizionarea populației și a Constantinopolului. De aceea a fost interzisă în repetate rânduri prelucrarea cerealelor bune, chiar și în anii prosperi, iar a celor depreciate permisă numai pe bază de licențe („cărți domnești") speciale.

---

[1] Vezi și Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. Academiei Române, București, 1973, p. 109.

[2] P. Cernovodeanu, Alvina Lazea, *Noi izvoare statistice în arhivele ruse privitoare la Principatele Române*, în RA 35, 1973, 1, p. 65.

[3] Fl. Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, 1972, p. 51.

[4] C. Șerban, *Câteva date privind producția cerealieră din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în „Terra nostra" 3, 1973, p. 257.

Grâul a ocupat locul principal în producţia de cereale şi a format cel mai frecvent obiect de tranzacţie, fiind mai ales solicitat de oraşe şi la export. Era monopolizat de turci, dar printr-o contrabandă deseori semilegală lua şi calea peste Carpaţi sau spre Polonia. W. Wilkinson aprecia că recolta anuală de grâu în Moldova putea fi de 10 milioane de chile (fără să indice capacitatea chilei, cu o variabilă între 24 şi 260 ocale). Campaniile agricole organizate de puterea centrală au avut în vedere în primul rând semănatul grâului. Marea gospodărie cultiva în principal grâu, iar gospodăria ţărănească îndeosebi în scopul vânzării, pentru achitarea noianului de obligaţii băneşti.

Spre deosebire de secolele anterioare, se preferă cultura grâului de toamnă, care dădea un randament superior, era mai bogat în elemente nutritive şi se conserva mai bine. Grâul din Moldova era considerat superior celui din Ţara Românească.

În amestec cu grâul se cultiva deseori secara, fapt ce va crea dificultăţi la export pe piaţa europeană, după abolirea monopolului turcesc. Orzul, a doua cereală solicitată de turci, ocupa din această cauză suprafeţe importante; era utilizat ca furaj pentru cai. Ovăzul se cultivă din ce în ce mai puţin şi se exportă împreună cu orzul, cu predilecţie în Imperiul otoman. Hrişca, slab cunoscută în Ţara Românească, găseşte în Moldova o mai mare apreciere, atât pentru hrană, cât şi la velniţe. Meiul rămâne cu o pondere însemnată în agricultura ţărănească, îndeosebi în Ţara Românească, constituind, după porumb, un element încă important în alimentaţie la sat. La oraş, din mei se prepara braga.

Porumbul deschide în acest secol o nouă etapă în istoria agriculturii româneşti, devenind încă de la început cultura tipică a micii gospodării, dând un specific etnic hranei ţărăneşti (datorită în primul rând faptului că se combină fericit cu laptele şi brânza, alimente la îndemâna ţăranului în acelaşi timp crescător de vite). Rapida lui răspândire se datorează perfectei sale adaptabilităţi la condiţiile de climă şi sol, chiar şi în zone mai greu accesibile plugului, el putând fi „pus" cu sapa, ca şi în grădinile de lângă casă, productivităţii sale extrem de ridicate, excelentelor calităţi nutritive, dar mai ales modului uşor şi simplu de preparare a hranei, multiplelor sale întrebuinţări (pentru animale, păsări, mai apoi ca materie primă la velniţe), precum şi faptului că nu a fost cerut de turci (decât în momente de criză acută). În anii '80 ai secolului al XVIII-lea, în Moldova a fost aclimatizat un nou soi, de „porumb mic", numit şi „popuşoi de trei luni", probabil soiul „hangan", adus mai apoi şi în Ţara Românească.

Legumicultura — ramură relativ nouă — cu un pronunţat caracter comercial, înregistrează un puternic avânt în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, transformând mari întinderi de pământ în grădini, în afara celor de lângă casă, îndeosebi în apropierea oraşelor şi a târgurilor. Impulsul este dat pe de o parte de schimbarea şi diversificarea regimului alimentar, o dată cu procesul de modernizare a societăţii, mai ales în sânul claselor avute şi orăşeneşti, pe de altă parte de pătrunderea prin imigrare a unor categorii de populaţie din Balcani specializată în grădinărit, care îşi continuă în noile aşezări preocupările de acasă, aducând tehnici noi şi seminţe de legume încă necunoscute în Ţările Române: dovlecei, vinete, bame, roşii, ardei, conopidă, soiuri noi de varză etc.

Cartoful este introdus în alimentaţie şi în cultură spre sfârşitul secolului al XVIII-lea în Banat şi Transilvania, în teritoriul regimentelor de graniţă mai întâi, extinzându-se însă abia la începutul secolului al XIX-lea, cu deosebire în teritoriile grănicereşti ale Năsăudului, Făgăraşului şi scaunelor secuieşti, după greaua foamete din anii 1814–1817, dar şi în nordul Moldovei, întâmpinând rezistenţă din partea gospodăriei ţărăneşti; va fi impus numai prin campanii susţinute şi legi speciale doar după marea foamete din anii 1829–1831. Întârzierea s-a datorat probabil şi obişnuinţei deja câştigate a ţăranului român de a se hrăni în mod preferat cu mămăliga şi lapte.

O serie de legume continuă să fie cultivate în câmp, ca varza, spanacul, gulíile, de obicei în primul an după desţelenire. O dată cu extinderea ogoarelor de porumb, se trece la culturi mixte, în cuiburile de porumb punându-se şi boabe de fasole, mazăre, dovleci. Bostănăriile ocupă zone întinse în luncile marilor ape, soiuri de pepeni roşii şi galbeni stârnind uimirea călătorilor străini.

Până în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, adevăratul grădinărit se practica numai pe moşiile unor mari boieri şi mănăstiri sau ale domnilor, care îşi fac o mare fală din grădinile şi serele de legume, fructe şi flori, cu sorturi exotice, pe care le întreţin cu grădinari străini (nemţi, francezi) şi cu multă cheltuială. Cam din această vreme apar însă marii grădinari întreprinzători care produc pentru piaţa orăşenească, întrecându-se în a aduce legume cât mai timpurii şi, fireşte, la preţuri de lux. Dezvoltarea pieţei legumicole este atestată şi de apariţia negustorilor specializaţi — zarzavagiii — care pe la 1780 se şi organizează, după cerinţele timpului, în breaslă.

La şes, sate întregi practică grădinăritul, însăşi toponimia înregistrând fenomenul apariţiei unor localităţi ca: Vărzari, Grădinari, Cepari etc.

Pomicultura. Intensificarea circulaţiei băneşti şi creşterea consumului de alcool (o dată cu evoluţia societăţii româneşti) au imprimat un ritm alert dezvoltării pomilor fructiferi, cu deosebire a livezilor de pruni, avându-se în vedere distileriile.

Încurajaţi de câştigurile mari obţinute prin vânzarea rachiului, de prerogativele dreptului de folosinţă asupra „curăturilor", iniţial de neimpunerea fructelor la dijmă, dar şi de politica de prohibire a importului de rachiu (ţinând seama, în mod expres, de creşterea potenţialului economic al birnicului), clăcaşii încep în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, cu deosebire în zona subcarpatică din Ţara Românească, să planteze sute şi chiar mii de pruni de gospodărie, uneori în dauna ogoarelor, a fânaţului şi chiar a viilor, alarmând pe stăpânii de moşii. În Moldova, pomicultura cunoaşte de asemenea o fază extensivă, dar prunul nu va ocupa aceeaşi importanţă economică, precum cea din judeţele Muscel, Argeş, Vâlcea, Prahova etc., probabil şi din cauza răspândirii aici a obiceiului (sub influenţă poloneză) de a se distila rachiu din cereale. Se mai plantează pe scară mare mărul (sunt mult apreciate speciile de „măr domnesc", despre care I.St. Raicevici afirmă că este cel mai bun din Europa, şi „paradis"), cireşul, nucul, caisul, piersicul, gutuiul etc. Dar mai dăinuie pădurile de pomi fructiferi în stare sălbatică, ce îi impresionează atât de mult pe străini.

Se înregistrează preocupări deosebite pentru reînnoirea tehnologiilor pomicole, pentru combaterea dăunătorilor, pentru ameliorarea soiurilor prin altoire (cunoscută de mult, dar acum practicată pe scară largă, pe marile domenii și nu numai, de obicei cu specialiști străini).

Cultura viței de vie a constituit o ocupație tradițională a poporului român, ea continuând să dețină și în secolul al XVIII-lea un loc destul de important în economia agrară românească. În urma experienței viticole acumulate și în baza condițiilor pedoclimatice existente s-au conturat, în timp, zonele favorabile pentru cultura viței de vie, în perimetrul cărora ea a devenit o preocupare economică însemnată a locuitorilor și stăpânilor de domenii. Din cele șase zone viticole de ansamblu care s-au delimitat în spațiul românesc ne vom referi aici la dealurile Subcarpaților Meridionali (din părțile Craiovei și Drăgășanilor până la cele dintre Prahova și Buzău); șesul Dunării (din Mehedinți până în Brăila); dealurile Moldovei (cu marea concentrare din jurul podgoriei Odobeștilor și cu microzona viticolă de la Cotnari – Hârlău); de asemenea, la colinele Dobrogei (cu cele două concentrații de la Niculițel – Tulcea și Murfadar – Ostrov). Condițiile de cultură variază de la o zonă la alta, ele fiind vitregite în șesul Dunării și în Dobrogea.

Producția anuală de vin este estimată de străini la peste 4 milioane de vedre de vin în Moldova în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, iar în Țara Românească, în primele decenii ale secolului următor, la peste 20 de milioane de vedre (a câte 10 ocale, deci peste 300 milioane de litri). Productivitatea varia în funcție de condițiile meteorologice și de regiune, dar în anii buni putea ajunge la 90–100 vedre de vin la pogon. Cele mai apreciate soiuri erau vinurile de Cotnari (care puteau concura cu cele de Tokaj și Bordeaux), Nicorești, Odobești, Iași, Huși, în Moldova, iar în Țara Românească cele din dealurile Pitești, Drăgășani, Râmnicu Sărat, Secuieni etc. Se producea în special pentru piața locală, dar, intrând în preocupările Porții otomane, se și exporta în mari cantități, mai ales în Polonia și Rusia, în Transilvania și Austria.

Stăpânii și arendașii acordă o deosebită atenție viticulturii, întrucât vânzarea vinului în satele de pe moșiile lor, în virtutea dreptului la cârciumărit, a constituit pe tot parcursul perioadei cea mai mare sursă de venit bănesc a moșiei. Ei erau apărați de concurența străină prin legi de prohibire a importului de vin și rachiu, beneficiau de scutiri fiscale și obțineau facilități de export.

Lucrul viilor cerea o specializare și continuitate, calități pe care munca de clacă nu le întrunea. De aceea, de foarte timpuriu, în sectorul viticol erau angajați salariați, buni cunoscători, așa-numiții vieri și pogonari. În perioada abordată, stăpânii și arendașii recurg aproape în totalitate la prestația cu plată direct sau indirect (prin plata birului lucrătorilor) și prin angajarea scutelnicilor ori a poslușnicilor. Pe alocuri se practica altoirea, dar tehnica prelucrării și conservării vinului lăsa mult de dorit, după aprecierea străinilor.

La rândul ei, gospodăria țărănească, încurajată de marea rentabilitate a viticulturii și de un drept special de folosință asupra viilor, extinde suprafețele plantate pe cont propriu, uneori folosind, la rândul ei, muncă salariată. Dar inițiativa țărănească a fost frânată de o serie de taxe fiscale, unele temporale, altele permanente.

Cultura plantelor tehnice, deși este mai veche și reușește perfect în condițiile de climă și sol existente în Țările Române, ocupă, pe ansamblu, un loc destul de modest. Cânepa și inul dețin o poziție ceva mai însemnată între plantele cultivate în Moldova. Tutunul, introdus în cultură la noi spre sfârșitul secolului al XVII-lea, se extinde acum relativ repede, el fiind însă de calitate inferioară celui importat din Austria și Turcia. Se mai cultivau o serie de plante din care erau extrași coloranți naturali folosiți la prelucrarea pieilor și a textilelor, deși aceștia erau obținuți din flora spontanee.

Cu toată opoziția multora dintre stăpânii domeniali și a țăranilor de a introduce în cultură plante noi din categoria celor numite tehnice, acestea pătrund treptat în economia agricolă din Țările Române, ajungând să fie apreciate pentru calitățile lor și veniturile obținute prin vânzarea produselor acestora.

Creșterea vitelor continuă să fie principala sursă de venit, favorizată de condițiile naturale excelente, de existența pășunilor montane, impusă de raritatea brațelor de muncă și subordonată în bună parte cultivării pământului; era impulsionată de comerț mai mult decât toate celelalte ramuri de producție (prețul vitelor fiind întotdeauna mai rentabil, posibilitățile de export mai mari, transportul mai lesnicios, ceea ce încuraja și contrabanda peste munți).

În același timp a fost însă stânjenită de fiscalitate și de abuzurile aparatului fiscal, impozitele pe vite — principalul avut al țăranului — constituind una din însemnatele avuții pentru stat și domn, care la rândul lor trebuiau să satisfacă servituțile față de Poartă. Calamitățile naturale, războaiele, stăpânirea străină ș.a. au provocat în plus mari pagube șeptelului, repercutate în mod catastrofal asupra ariei ogoarelor și a nivelului de trai. În răstimpul 1711–1848, epizootia a secerat vitele cu miile în cel puțin 16 valuri, totalizând 23 de ani, în unele sate fiind nimicite în totalitate[1].

Pentru țăran, creșterea vitelor se impunea nu numai din necesitatea de a practica agricultura și a-și asigura transporturile, ori pentru executarea obligațiilor în muncă față de stăpânul moșiei (în cazul clăcașilor) sau stat, ori pentru asigurarea hranei și a îmbrăcăminții, ci și pentru faptul că vitele constituiau aproape singura lui posiblitate de a „face" banii atât de necesari plății noianului de dări (fiscale, în primul rând), erau „moneda lui de schimb"[2].

Fiind principala avere a țăranilor, numărul vitelor este luat drept criteriu de bază în calculul birului pe gospodărie, la distribuirea loturilor pentru ogor și fânaț, în cazul clăcașilor, la stratificarea lor în cele trei categorii social-fiscale (fruntași, mijlocași, codași).

---

[1] Ioana Constantinescu, *op. cit.*, p. 21–62.

[2] A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, București, 1977, p. 40.

Creșterea vitelor mari a fost impulsionată de faptul că Poarta, neextinzându-și monopolul asupra lor (interesată doar de unele subproduse, ca seul și cervișul) a lăsat liber (cu anumite intermitențe) exportul lor peste Carpați. Unii stăpâni/arendași fac din creșterea vitelor o mare întreprindere, întreținând și vânzând anual sute și chiar mii de capete de vite ori fabricând renumitul cerviș, pastramă, seu etc., în vederea livrărilor cu precădere în Imperiul otoman. Este sectorul în care, după viticultură, se investește capital în angajarea brațelor de muncă pentru îngrijirea vitelor și cositul fânului.

Vitele se cresc aproape peste tot sub cerul liber, de regulă în „bătătura casei" sau într-un spațiu îngrădit („ocol"), grajdurile fiind aproape necunoscute în curțile țărănești, întâlnite numai în unele gospodării boierești și mănăstirești. Aceasta face ca în timpul unor ierni excesiv de geroase și cu zăpadă abundentă să se petreacă adevărate catastrofe în șeptelul țărănesc, cum s-a întâmplat în iarna 1798/9.

Ponderea cea mai mare o dețin oile. Aria restrânsă a culturilor și tehnicile agrare — sistemul moinei sau al celor două câmpuri — ca și obiceiul tradițional după care miriștea era transformată în pășune de la 26 octombrie până la 23 aprilie, precum și marea întindere a pășunilor montane creau condiții excelente creșterii unui însemnat număr de oi, atât în perimetrul satului, cât și la stânele din munți, de unde toamna erau coborâte la șes, în bălțile Dunării. După unele aprecieri ale contemporanilor, la sfârșitul secolului al XVIII-lea Țările Române se situau, în ce privește numărul oilor, pe primele locuri în Europa, imediat după Spania, Anglia și Franța. Diferite case boierești, ca și o parte din mănăstirile bogate posedau câteva mii de oi. Unii autori socotesc că în Țara Românească se creșteau până la patru milioane de oi[1] și capre, iar alții că, împreună cu Moldova, se ajungea la circa patru milioane, la care se adăugau alte cinci sute de mii, sau până la două milioane, ale păstorilor transilvani ce-și aduceau iarna turmele în zonele mai calde din sudul țării. Se exportau anual cu sutele de mii în Imperiul otoman, în contul furniturilor obligatorii, la prețuri de monopol.

Erau cunoscute, ca și în secolul anterior, trei rase principale: țigaia (îndeosebi în Moldova), bârsana și stogorsc (hibrid). În Țara Românească, o dată cu dezvoltarea manufacturii de postav, pe la 1805 se fac încercări reușite de aclimatizare a unei rase spaniole, dar care în Moldova nu a dat rezultate[2].

Exploatarea resurselor pădurii a continuat, înregistrându-se mai cu seamă intensificarea folosirii materialului lemnos. Spațiul Țărilor Române era acoperit în proporție de 60–70% cu păduri, care coborau din vârfurile Carpaților Răsăriteni, Meridionali și

[1] Spre pildă, în Oltenia, între anii 1726 și 1731, numărul oilor a variat între 300 000 la 600 000 (Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpânire austriacă (1716–1739)*, ediție îngrijită de Gheorghe Lazăr, București, 1998, p. 77–78).

[2] Lâna și produsele din această rasă au atins un preț de patru ori mai mare față de cele ale soiurilor autohtone. V.A. Urechia, *Istoria românilor*, 11, p. 296; 8, p. 661; Manolache Drăghici, *Iconomia rurală și domestică*, Iași, 1834, p. 24.

Apuseni, pe cele două versante, până în zonele dealurilor mici și ale câmpiei. De asemenea, dealurile Transilvaniei erau masiv împădurite, ca și podișurile Moldovei, până la Nistru.

Pădurile Carpaților, podișurilor și câmpiilor românești erau bogate în specii de copaci, de la cele din categoria foioaselor până la rășinoase. În multe zone se păstrau codrii seculari și exemplare de arbori a căror vechime atingea o jumătate de mileniu. Astfel, în Pădurea Vlăsiei, în codrul Herței și Pădurea Slătioara (aceasta în masivul Rarău), în Munții Apuseni și în pădurile Maramureșului. Esențele de stejar și brad erau tăiate și curățite, buștenii fiind transportați pe calea apelor, sub forma plutelor, pe râurile Bistrița, Siret, Mureș, înspre localitățile unde fierăstraiele hidraulice îi transformau în cherestea, valorificată apoi în construcții sau la export.

Fauna pădurilor, de la iepuri și mistreți până la urși, constituia o adevărată bogăție pentru vânat, iar peștii din apele de munte sporeau mijloacele de trai ale locuitorilor și de consum pe domenii. Fructele de pădure, îndeosebi ghinda și jirul, asigurau hrana turmelor de porci duse vara și toamna în pădurile de stejar și de fag[*].

Albinăritul. Ca preocupare economică de mai veche tradiție, creșterea albinelor este demonstrată și de stratul lingvistic de origine latină a limbii române. Sunt cunoscute astfel de la cuvântul albină 14 derivate ale sale, precum și acelea ce se referă la: stup, fagure, miere și ceară. Fr. J. Sulzer îi numește pe stuparii din Țara Românească drept „mari meșteri ai albinăritului"[1], iar cei din Moldova obțineau „mierea cea mai limpede și curată, fiind ca muselina albă"[2], după cum observase încă din veacul precedent istoricul turc, Evlia Efendi-Celebi.

Principatele erau bogate în terenuri melifere, în păduri cu floră corespunzătoare albinăritului și condiții climatice propice. Geologul austriac Hacquet constata că în Moldova, „Teritoriul țării, care e acoperit cu păduri de tei și cu câmpuri în care abundă flori minunate, pare a fi creat anume pentru această insectă [albina — n.n.] atât de folositoare"[3].

Sursele istorice se referă la existența „din belșug" a stupilor și la ocupația locuitorilor cu albinăritul. La 1785 medicul Ioan Molnar Piuariu aducea la lumină și prima lucrare despre *Economiia stupilor* (apărută la Viena), destinată spațiului românesc. De altfel, referințele de toponimie: Stupina, Stupini, Prisaca, Prisăceni, Matca ș.a. stau și ele mărturie interesului locuitorilor Țărilor Române pentru creșterea albinelor și obținerea mierii și a cerii, produse căutate mai ales în comerțul spre Constantinopol, Triest și Veneția. Ele aduceau un venit de peste 1 000 de pungi de bani anual, cum remarca, la 1762, omul de știință Ruggiero Giuseppe Boscovich. Ceara de albine provenită din Moldova și

[*] Pentru diferite alte aspecte, să se vadă paragraful 3, *Viața socio-economică a Transilvaniei: b) Economia agrară. Exploatarea resurselor pădurii.*

[1] Franz-Joseph Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, 1, Viena, 1781, p. 90.

[2] C.J. Karadja, *Un istoric turc despre noi*, în RI 9, 1923, 4–6, p. 93.

[3] Hacquet's, *Neueste Physikalisch-politische Reisen in den Jahre 1788*, 2, Nürnberg, 1791, p. 73.

transportată la Veneția și Trist de negustorul aromân din Brașov, Mihail Țumbru, era foarte mult apreciată la sfârșitul secolului al XVIII-lea, în 1781 fiind vândute numai la Veneția 100 000 kg de ceară de calitate superioară. Spre Veneția ducea mari cantități de ceară achiziționată din Țara Românească și Casa de comerț a fraților Marcu din Sibiu, după cum rezultă din registrul pentru ceară păstrat din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

În economia Principatelor Dunărene, atât domnia, boierimea, mănăstirile și clerul parohial, cât și numeroșii locuitori ai satelor, chiar și orășeni și târgoveți, s-au preocupat de stupărit necesar traiului, aducător de câștiguri[1]. De aceea, domnii fanarioți, pentru a spori veniturile cămării, au dus o adevărată politică de impunere a deținătorilor de stupi și de prisăci sau de reglementare a prețului ocalei de ceară, cum va proceda, spre pildă, Mihai Racoviță, la 1742, stabilind prețul de 100 bani ocaua.

Cât de căutat era acest produs se desprinde și din negoțul împuternicitului cu afaceri al lui Hagi Pătru Luca, cel care achiziționa la 1770 de la unul din boierii Brâncoveni 1 229 ocale de ceară cu 54 de parale și jumătate ocaua, preț ce avea să crească în 1777 la doi taleri, fapt ce explică interesul crescătorilor de albine pentru sporirea numărului stupilor. De pildă, la 1769 Toader Cantacuzino vistierul îl înzestra pe fiul său Vasile cu 312 stupi așezați în prisăcile de la Popești și Verișani și cu alți 350 ce se aflau la Căcărezeni și Braniște. Din informațiile transmise de Andreas Wolf se știe că logofătul Cantacuzino Deleanul deținea 13 000 de stupi în mai multe prisăci.

În „Sama visteriei Moldovei" pe 1763, suma totală a stupilor claselor privilegiate ajungea la 670 000, ce aduceau cămării domnilor un venit de 74 439 lei anual.

Pentru concesionarea desetinei din spațiul moldav, la 1792 vistierul Iordache Cantacuzino cheltuise 91 600 lei, în afară de venitul stupilor din ținutul Botoșani, de 4 000 de taleri, care îi revenea doamnei. Cuantumul lor, în continuă creștere, ajungea, în 1815, la un sfert din *nemnaturile* (încasările) destinate cămării domnilor, evaluate atunci la 400 000 lei.

În Țara Românească desetina din stupi se ridica, spre pildă, în 1769, la 60 650 piaștri, din totalul de 640 000, cât era venitul casei lui Grigore al III-lea Ghica.

Valoarea mierii este evidențiată în actele vremii, care atestă pentru București, în 1805, existența la negustori a 7 550 vedre necesare consumului locuitorilor, ca și traficului comercial.

Franz-Josef Sulzer, în lucrarea consacrată *Daciei Transalpine* (1781), releva că atât din cultura viermilor de mătase, cât și din albinărit se puteau realiza importante câștiguri. El constatase din propria experiență de stupar că albinele se înmulțesc foarte repede. Fiind ajutat de pastorul Theodor Lange, reușise ca prin roire să obțină de la zece stupi de patru ori mai mult, în timp ce în zona dinspre Dunăre, cu flori melifere, se puteau întemeia, de la o colonie de albine, prin separarea puietului, până la alți zece stupi.

[1] În Oltenia sub stăpânirea austriacă s-a estimat existența a 200 000 de albine (Hurmuzaki, 6, p. 485; S. Papacostea, *op. cit.*, p. 60–81).

Bun cunoscător al situației existente în Țara Românească, secretarul domnesc Anton Maria del Chiaro (1710–1717) constata în scrierea sa consacrată Valahiei că practicile albinăritului în epocă erau legate — ca un adevărat ritual — de calendarul creștin. El precizează că la sărbătoarea Înălțării Domnului începe să se nască puietul, care părăsește mătcile și se așează în noii stupi anume pregătiți. Apoi sunt efectuate diferite lucrări în interiorul stupilor, după a treia roire, lucrări ce se desfășurau până către 8 septembrie — Nașterea Maicii Domnului. În următoarea etapă, când stupii erau plini de miere, urma recoltatul și pregătirea lor pentru timpul răcoros, la 25 octombrie, în preajma Sf. Dumitru fiind puși la adăpost. Domenico Sestini remarca, pe la 1780, că, pentru a fi protejați de frig, stupii sunt așezați uneori sub pământ și acoperiți, iar în primăvară scoși din nou afară, astfel fiind reluat ciclul albinăritului.

Toamna, negustorii cumpărau mierea cu vadra, ce echivala cu 48 de libre (circa 500 grame) la prețul de un real, iar după extragerea cerii era introdusă într-un larg circuit economic. După constatările lui Hacquet, pe la 1788–1789, mierea din sudul Basarabiei, din Moldova în general, „era tot așa de vestită ca și aceea din Franța, de lângă Narbonne"[1], el considerând că poienile și prisăcile trebuiau apărate de distrugerile de care erau amenințate.

Pescuitul, „vânatul" peștelui a continuat să fie practicat și acum în economia Țărilor Române. Fapt explicabil ținând seama de cerințele populației, în creștere în veacul al XVIII-lea și în primele decenii ale celui următor, de legăturile comerciale și schimburile cu alte țări.

Sursele interne și observațiile călătorilor și secretarilor domnești se referă la o adevărată bogăție de pește pe piața Bucureștilor. Este știut că numai de-a lungul Dunării se aflau circa 93 de bălți, în afară de alte circa 150 de iazuri și heleștee mai mari existente în restul Țării Românești. Ele se constituiau în importante surse de asigurare a hranei pentru numeroși locuitori din lumea satelor, a orașelor și a târgurilor. Așa cum remarcase și Franz-Josef Sulzer, secretarul domnului Alexandru Ipsilanti (la 1780), nu lipseau speciile atât de căutate ca morunul, adus de la Brăila și Galați, întâlnit și la Porțile de Fier, de asemenea crapul scos în principal din Balta Greaca, ale cărei venituri au fost concedate de domnie mănăstirii Plumbuita-București, zonă de pescuit de unde porneau carele cu pește sărat ce străbăteau întinse rute de comerț.

La acestea trebuie adăugate: lostrița, adăpostită în râurile de munte, sau păstrăvul, precum și nisetrul, viza, păstruga, cega, somnul, șalăul și scrumbiile. Dionisie Fotino observa, în cunoscuta sa scriere istorică privind *Istoria generală a Daciei*, folosul ce-l mai aveau locuitorii cu icrele și racii care se vindeau pe piață. Sulzer aducea și informația că pe lângă pește țăranii consumau melci în zilele de post.

Cei ce plăteau „măjăritul" puteau pescui în unele din bălțile aflate sub supravegherea vameșilor domnești, a oamenilor boierești sau ai mănăstirilor. Satele de moșneni, spre

[1] Hacquet, *op. cit.*, p. 73.

exemplu cele de la Borcea sau Feteşti şi altele, erau libere să practice „vânatul" peştelui, în timp ce locuitorii de pe domeniile stăpânitorilor de moşii, laici şi clerici, se aflau sub ascultarea acestora, îndeplinind obligaţiile ce le reveneau. Sursele timpului amintesc şi de pescarii domneşti, atestaţi de pildă la 1724, 1752, în Bucureşti sau la Câmpulung Muscel.

Situaţii asemănătoare sunt întâlnite în Moldova, şi aici fiind vădite trebuinţele de aprovizionare a populaţiei cu cantităţi mari de peşte aduse atât din râurile interioare, Siret şi Prut cu afluenţii lor, ca şi din atâtea alte lacuri şi bălţi, în special de la Dunăre, din zona Galaţilor. Este o vreme în care nu întâmplător sunt menţionate dughene de vândut peşte „din cel proaspăt", spre pildă la Iaşi (18 martie 1714) sau tot aici „Uliţa Majarilor" (decembrie 1723).

Tot acum sunt amintiţi, în sursele documentare, pescarii domneşti, boiereşti şi mănăstireşti, cum erau la 1733 cei şase locuitori străini de la Galaţi, scutiţi de dări, în slujba mitropolitului Moldovei Antonie. De altfel, vlădica de la Iaşi avea pescari — oameni liberi fără bir — şi la apa Prutului (1767), iar mănăstirea Putna tot la vadul de la Galaţi se folosea de 11 „pescari cu vătavul lor".

La Suceava, aşa cum stabilea Grigore Callimachi la 2 iulie 1761 în legătură cu organizarea târgului săptămânal, „pescarii cu marfa lor" deţineau locul de pe Uliţa Ponii.

La 1820 Mitropolia din Bucureşti avea înţelegere cu trei pescari de la Podul Pitarului — Ilfov, ca să dea câte 10 ocale de peşte pe săptămână, în postul Sânpetrului, al Crăciunului, de Blagoveştenie (Buna Vestire) sau de Preobrajenie (Schimbarea la Faţă).

Cât de interesat era înaltul ierarh al Ţării Româneşti să obţină cantităţile de peşte sărat de la Balta Greaca o dovedesc mai multe înscrisuri către vameşii de acolo, pornind de la 1722, 1733, 1742 ş.a., cu referire la cele două maje contractate — „maja de câte şase boi" (documentul din 12 septembrie 1748). Dintr-o poruncă dată lui Dima negustorul la 27 septembrie 1794, se ştie că el trebuia să livreze Mitropoliei 2 400 ocale de peşte sărat, din mila care i se cuvenea vlădicăi.

În Dobrogea se practica pescuitul marin, care aducea importante venituri locuitorilor satelor de pe ţărmul Mării Negre. Datorită cantităţilor mari de peşte recoltate aici, vânzarea lui se făcea în regiunile de peste Dunăre şi Carpaţi, icrele negre fiind căutate şi mai departe în Europa (Grecia, Polonia, Rusia, Danemarca).

*

Cerinţele de alimente din consumul populaţiei, corespunzând şi postului din calendarul creştin, au condus la specializarea multor negustori în această branşă, care contractau cu vătafii pescarilor cantităţi însemnate de peşte. Numai în judeţul Ilfov, în catastiful de la 1819, figurau 337 de pescari mănăstireşti şi boiereşti, banul Grigore Brâncoveanu având atunci 17 oameni din rândul acestora, care prindeau peşte în şase localităţi situate fie la Balta de pe Mostişte sau la aceea de la Snagov (documentul din 5 august 1799).

Sunt dovezi ale unor noi practici pe tărâm economic ce se subsumează trebuinţelor societăţii româneşti în epocă, surprinse mai ales în viaţa fruntaşilor boierimii.

Vânătoarea. Cadrul natural al Ţărilor Române, marcat şi în veacul al XVIII-lea de întinse păduri, cu o bogată reţea de ape, cu mirişti şi păşuni, dominante în zona alpină, a favorizat existenţa a numeroase vieţuitoare şi, totodată, interesul pentru vânătoare. Avem din anii 1713–1714 relatarea unui oştean, Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel, din armata lui Carol al XII-lea al Suediei, al cărui cartier a fost stabilit câtăva vreme la Bender-Tighina. El aminteşte că în Moldova era „un belşug nemaiauzit de tot soiul de sălbăticiuni" (cerbi, căprioare, urşi şi mistreţi), care umblau în turme, ca oile. Observă, de asemenea, foarte multe dropii, potârnichi şi din cele de câmp, găinuşi de munte, raţe, gâşte, becaţine. Deşi arată că şi cel mai umil ţăran putea să prindă şi să vâneze în orice loc, aşa cum ar dori, totuşi erau puţini oameni care voiau să le prindă, cu toate că se puteau hrăni numai din acest vânat.

Andreas Wolf constata că ţara este „o grădină zoologică lăsată de natură", referindu-se şi la mulţimea lupilor, vulpilor, a iepurilor ş.a.

În legătură cu afirmaţia lui Weismantel despre slaba preocupare a localnicilor în ce priveşte vânătoarea, relevăm că Franz-Joseph Sulzer, secretarul domnesc al lui Alexandru Ipsilanti, însemna în studiul său despre Dacia Transalpină (1781) că în epocă principii, fiind greci, le plăcea să stea în casă şi să rezolve afacerile, pe sofa, iar valahii, la rândul lor nu mai erau războinici. Aceasta a făcut ca în decursul a doi ani domnul să meargă o singură dată la vânătoare, dar fără puşti, însoţit de o mare suită a Curţii sale, când a întreprins de fapt o plimbare în pădurea vecină de stejari.

Într-adevăr, domnii fanarioţi nu au manifestat, ca cei autohtoni din veacurile precedente, o adevărată preocupare pentru vânătoare. Aceasta de teama de a nu atrage privirile asupra lor, prin exerciţiul armelor în timpul desfăşurării vânătorilor.

Totuşi, fruntaşii boierimii practicau vânătoarea pe moşiile lor aflate mai aproape de munţi, folosindu-se de sătenii locurilor ca să omoare fiarele sălbatice, de asemenea ca să-şi îndestuleze masa sau pentru blănurile diferitelor specii de vânat: urşi, lupi, vulpi, iepuri ş.a.

La 1798, fostul mare clucer Grigore Brâncoveanu organiza o vânătoare în cinstea consulului francez Flury şi nu domnul fanariot Constantin Hangerli (1797–1799).

Actele vremii fac referiri la oameni care vânau în partea muntelui pe moşia mănăstirii Voroneţ (jud. Suceava), cum preciza Matei Ghica, din scaunul Moldovei, la 12 ianuarie 1754, poruncind ispravnicilor ţinutului să-i silească pe aceştia să plătească după obiceiul locului.

Deşi domnii fanarioţi nu s-au arătat preocupaţi de vânătoare, sursele timpului amintesc pe vânătorii domneşti, care îndeplineau anumite porunci, cum erau păzitorii braniştei de la Gura Comarnii, unde se împreunau drumul Huşilor cu cel al Bârladului, şi anume „pe Ignat vânător gospod" sau pe „Toader vânător gospod" ş.a.

Preţurile vietaţilor vânate erau, spre pildă, de şase sau opt groşi împărăteşti pentru o căprioară; blana de vulpe era preţuită, în 1742, la 20–30 lei; cea de vidră la doi aspri, sângeapul (jderul negru) la doi lei, samurul (jderul galben) la opt parale[1].

[1] Pentru cunoasterea cursului monedelor în epocă şi al echivalenţelor monetare, vezi în acest capitol paragraful c. *Comerţul şi circulaţia monetară.*

Abatele Ruggiero Giuseppe Boscovich, care a poposit în Moldova în vremea lui Grigore Callimachi (1761–1764), se referă la blănurile de iepure exportate, fapt remarcat și de raguzanul Stephan Ignaz Raicevich pe la 1782–1786, el menționând că anual sătenii din Țara Românească prindeau în special iarna 300 000 de iepuri, iar cei din Moldova 200 000. Pieile lor erau destinate Imperiului otoman, în 1820 numai din Muntenia fiind vândute 400 000 de bucăți.

Țăranii din Moldova mai prindeau anual peste 10 000 de jderi cu gușă albă, foarte căutați. Printre viețuitoarele mai deosebite observate de călătorii străini în spațiul moldav sunt amintiți și zimbrii, mai ales între Ghimeș și Rodna, cum nota Sulzer.

În Dobrogea, în afară de vietățile întâlnite în celelalte țări românești, călătorii străini au remarcat păsările acvatice de pe lacurile din zonă, lebede, pelicani, rațe, găinușe ș.a.

Mulțimea și diversitatea speciilor de vânat reflectă condițiile de mediu prielnice, pornind din zona Dunării și până la platurile carpatine, spre deosebire de alte arii geografice ale sud-estului Europei, ceea ce explică și observațiile călătorilor străini impresionați de bogăția faunei din Țările Române.

c) Industria extractivă

Exploatarea bogățiilor subsolului în evul mediu era unul din monopolurile domniei care, folosind mijloace tehnice rudimentare, punea în valoare cele mai căutate zăcăminte precum: *sarea, aurul, păcura, arama, fierul și silitra.* Pe timpul războaielor austro-ruso-turce, în Țărilor Române ocupate vremelnic de trupele beligerante, s-au întreprins pentru prima dată o seamă de cercetări geologice de către mineralogi străini în scopul descoperirii de noi bogății. Astfel, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, un grup de ingineri militari austrieci, în frunte cu căpitanul Friedrich Schwanz, a efectuat investigații în Oltenia la minele de aramă și fier, interesat și de extragerea aurului din nisipul aurifer al unor ape curgătoare. De asemenea, în anul 1737 alți specialiști austrieci au pătruns din Transilvania, prin trecătoarea Ghimeș, în Moldova pentru a stabili valoarea zăcămintelor de sare de la Târgu Ocna și a păcurii din zona localității Moinești[1].

La sfârșitul secolului al XVIII-lea un agent străin, Bilistein, aflat în slujba Curții din Viena, a făcut cercetări de acest fel în județul Mehedinți, unde a aflat resurse de minerale și minereuri: fier, gips, marcasit, aur și sulf, în afară de ape minerale, acestea din urmă în 16 localități din totalul de 47 investigate[2]. Cam în aceeași vreme (1796), un grup de mineralogi austrieci efectuau investigații similare în Bucovina, unde s-a descoperit un important zăcământ de sare la Cacica și unul de fier la Iacobeni, pe valea Bistriței Aurii. Apoi, în 1810–1811, o echipă de mineralogi ruși din Sankt Petersburg a întreprins cercetări geologice în mai multe județe din Principate (Mehedinți, Muscel, Saac, Buzău, Putna,

[1] C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, 3, București, 1944, p. 118, nota 3
[2] Huhmuzaki, 1971, p. 64–69.

Bacău, Neamț și Suceava) în scopul organizării exploatării bogățiilor subsolului. Cu acest prilej au fost căutate zăcăminte de fier, aramă, plumb, argint, aur, mercur, sare, sulf și păcură, nedescoperite pentru moment[1].

Exploatarea sării. Din punctul de vedere al venitului realizat în economia Țării Românești și a Moldovei, *sarea* se afla pe primul loc. Existând în mari cantități în subsolul statului de la sud de Carpați, cum remarca și călătorul Del Chiaro pe timpul lui Constantin Brâncoveanu[2], salinele s-au exploatat după 1700 în mai mică măsură decât în perioada anterioară. Pe rând, cele șapte ocne de sare (Ocna Mare, Ocna Mică, Teișani, Slănic, Ghitioara, Telega și Săraru) s-au închis treptat ca urmare a supraproducției care ducea la scăderea prețului de desfacere a ei pe piața internă și externă. Astfel, din 1705 s-au oprit cele de la Săraru și Ghitioara, din 1710 Teișani, iar înainte de 1774 Ocna Mică, rămânând numai salinele de la Ocna Mare, Telega și Slănic, ultima fiind considerată cea mai productivă, ea furnizând sarea de cea mai bună calitate. Aceasta se mai exploata direct din suprafețele salinifere de către țăranii din județele Saac, Buzău și Râmnicu Sărat. În Moldova, extragerea ei era practicată la început numai în ținutul Bacău, la Târgu Ocna, fapt semnalat și de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei.* Domnul mai adăuga că deschiderea altor exploatări era evitată din motive economice, ca nu cumva belșugul de sare extrasă să micșoreze prețul acesteia pe piața de desfacere[3].

Tehnica folosită la exploatarea ocnelor de sare în Principatele Române se baza pe practicarea unor gropi largi cu un diametru de circa 2 m săpate perpendicular în terenul salinifer de către lucrătorii numiți *ciocănași* în Țara Românească, iar cei care scoteau bolovanii (drobii) de sare, încărcați în saci din piele cu ajutorul unui scripete (crivac) pus în mișcare de forța animală, se numeau *măglași.* În Moldova tăietorii de sare erau *șavgăii*, iar țiganii robi se ocupau cu scoaterea din ocnă a cantității de sare. După ce se săpau gropile până la o adâncime de 40 m, ei părăseau locul respectiv și efectuau alte săpături în imediata apropiere, fapt care făcea neproductivă o astfel de practică. Exploatarea ocnelor a cunoscut unele progrese tehnice, după cum remarca și călătorul Raicevich (1789), observând că atunci se săpau de la început două deschizături în terenul salinifer, una perpendiculară și o alta oblică (înclinată). Prima servea la purificarea aerului din fundul ocnei și la scoaterea la suprafață a bucăților de sare în greutate de un chintal (100 kg), iar a doua era folosită de lucrători pentru a intra și a ieși din salină[4].

În privința forței de muncă, pe lângă ciocănași, șavgăi și măglași, mai lucrau în ocnă diferiți meșteșugari: dulgheri, lemnari, fierari, dar și slujbași, grămătici, cămeși sau casieri, vameși; unii consolidau pereții ocnei, alții țineau evidența cantității de sare extrasă. Cât

[1] I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Țării Românești. 1800–1850*, 1, București, 1958, p. 119–124, 127–128.
[2] *Călători străini*, 8, p. 370–397.
[3] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 103.
[4] Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie.* Traduit par italien par I.M. Legeune, Paris, 1822, p. 50–51.

priveşte condiţia juridică a lucrătorilor în ocnele de sare, aceasta era diferenţiată. Astfel, unii din ei erau oameni liberi (moşneni şi răzeşi) care efectuau un număr de zile pe an pentru a-şi îndeplini obligaţiile faţă de domnie, alţii fiind dependenţi (vecini şi rumâni) care-şi aveau gospodăriile pe moşiile stăpânilor de pământ (boieri şi mănăstiri), unde se afla ocna respectivă. O altă categorie o formau ţiganii robi ai mănăstirilor posesoare de terenuri salinifere. În afară de aceştia erau folosiţi şi unii condamnaţi de drept comun care-şi ispăşeau pedeapsa muncind ani de-a rândul în ocnă pentru delicte grave. Oamenii liberi angajaţi la extragerea sării beneficiau de o mică plată în bani, de o anumită cantitate de sare numită *mertic* şi de scutirea de taxe fiscale, cum ar fi: văcăritul, deseatina, gorştina, camăna, braniştea, besmenul etc. Retribuţiile şavgăilor au fost consemnate în hrisoave, ca cel din 1741, care cuprinde atât drepturile, cât şi îndatoririle lor, plătiţi până atunci cu un ban pentru fiecare drob de sare extras de-a lungul a două săptămâni, când se calculau drepturile băneşti cuvenite. Pentru apărarea intereselor şi creşterea veniturilor lor, şavgăii s-au organizat într-o breaslă de tip meşteşugăresc, numită *rufet*. Astfel, ei au reuşit în 1741 să-şi sporească leafa la trei bani, apoi, în 1783, la patru bani, iar în 1814 la 12 bani. În schimb, oamenii aserviţi, care munceau la ocnă, aveau obligaţia să presteze „claca de sare" în cantitate de 400 bolovani pe an (un bolovan depăşea 40 kg).

În general, în ocnele din Principate lucrau câteva sute de oameni. În Ţara Românească, la începutul secolului al XVIII-lea, sunt amintiţi la Ocna Mare 38 ciocănaşi şi 50 măglaşi. Spre sfârşitul aceluiaşi secol, numărul ciocănaşilor a sporit la 69, ceea ce înseamnă că şi al măglaşilor trebuie să fi fost proporţional mai mare. În 1811, o evidenţă oficială a forţei de muncă la ocne — ciocănaşi, măglaşi şi meşteri — relevă la Slănic 64 de lucrători, iar la Telega 18. Cât priveşte datele statistice de la Ocna Mare, acestea se referă numai la *măglaşi*, în număr de 3; cât priveşte *ciocănarii*, erau ţigani ai mănăstirii Cozia. Datele privind dinamica forţei de muncă la Ocna din Moldova (ţinutul Bacău) sunt mai precise. Aici, în 1762 apar înregistraţi 225 şavgăi, iar în 1810 aproape dublu, 511, cifră care scade treptat în anii următori la 400 în 1813 şi 300 în 1814.

Cantitatea de sare extrasă din ocnele Ţării Româneşti în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a fost de 25 milioane ocale (ocaua = 1,271 kg), din care 8 milioane producea ocna de la Slănic. Şi în Moldova exploatarea sării era destul de intensă. Astfel, la Târgu Ocna, în a doua jumătate a aceluiaşi secol, ea atingea cifra de 10 milioane de ocale, în timp ce la începutul secolului următor ajunsese la 15 milioane de ocale în 1801–1802 şi la 20 milioane de ocale în anii 1806–1812. Despre producţia de sare la ocna Cacica din Bucovina se ştie că nu depăşea pe la 1800 cifra de 1 425 tone anual.

Exploatarea ocnelor din Principate se mai făcea şi prin arendarea la întreprinzători particulari, de obicei la negustori, pe o durată de trei ani, în baza unui contract. În secolul al XVIII-lea, pe timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, potrivit relatărilor lui Del Chiaro, ocnele din Ţara Românească au adus un venit anual domniei de 20 000 galbeni, circa 30 000 de lei, iar de la cele din Moldova se realizau 10 000 de piastri, circa 10 000 de lei. La începutul secolului al XIX-lea ocnele din Ţara Românească au adus un câştig de 600 000 lei, iar cele din Moldova, 229 800 de lei.

Avantajele materiale obţinute de unii lucrători din ocne erau departe de cerinţele lor cu caracter economic. De asemenea, lipsa unor măsuri de protecţie menite să preîntâmpine accidentele din ocne (surparea pereţilor gropilor şi a bolţilor unor galerii, inundarea acestora cu apa provenită de la izvoare subterane etc.) provocau suferinţe şi chiar moartea în rândul lucrătorilor, după cum semnalează Raicevich. O catagrafie a ţinutului Bacău din 1820 a înregistrat printre alţi locuitori un număr de 17 văduve de şavgăi şi 23 de şavgăi „ce sunt stricaţi în slujba ocnei"[1].

Condiţiile grele de muncă în ocne, retribuţia necorespunzătoare şi mai ales abuzurile unor slujbaşi ai arendaşilor au provocat în numeroase rânduri nemulţumiri nu numai ale ciocănaşilor, măglaşilor şi şavgăilor, dar şi ale ţiganilor robi. Ele s-au manifestat prin diferite forme de protest de la jalbe la strămutarea şavgăilor pe alte moşii, cum s-a întâmplat în Moldova în anii 1787 şi 1806, sau refuzul ciocănaşilor de la ocna Slănic de a mai lucra şi judecata lor cu stareţul mănăstirii Colţea, de care au depins timp de aproape un deceniu (1785–1793). De asemenea, refuzul rumânilor de la ocna Telega de a mai presta „claca de sare" şi fuga ţiganilor ciocănaşi ai mănăstirii Cozia de la Ocna Mare, aduşi ulterior înapoi de zapciii domniei.

Minereurile feroase şi neferoase. Pe următorul loc ca importanţă în industria extractivă erau: fierul, arama şi aurul. În Ţara Românească, primele amintire s-au exploatat la Baia de Fier (jud. Gorj) şi la Baia de Aramă (jud. Mehedinţi). Călătorul Del Chiaro le atestă existenţa pe timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu[2]. În acea vreme se ştie că extragerea aramei s-a făcut prin arendarea terenului cuprifer de către logofătul Mihai Conţescu, cel care a plătit anual suma de 10 000 taleri (circa 5 000 de lei) la vistieria ţării. În contractul său se prevedea obligaţia de a vinde arama ca metal numai domniei la preţul fixat de aceasta. Sistemul de exploatare a aramei s-a menţinut în Oltenia şi pe timpul stăpânirii austriece (1718–1739). Astfel se constată că în 1728 vornicul Matei Glogoveanul a încheiat un contract pentru minele de la Baia de Aramă pe timp de trei ani (ianuarie 1728–decembrie 1730), care prevedea, printre altele, extinderea extragerii pe o suprafaţă mai mare, angajarea de către arendaş a forţei de muncă recrutate din rândul meşteşugarilor, cărora se obliga să le asigure nu numai salariul, dar şi uneltele necesare; cât priveşte procurarea materialului lemnos necesar la topirea minereului în furnalul din apropierea minei, aceasta se făcea pe cheltuiala arendaşului. El avea libertatea de a vinde metalul obţinut la preţul pe care-l fixa. Tehnica extragerii minereului de aramă era asemănătoare cu cea folosită la ocnele de sare. La începutul secolului al XVIII-lea la Baia de Aramă sunt semnalate circa 30 de gropi de exploatare.

Practica extragerii minereului de fier nu a mai continuat în Ţara Românească după moartea lui Constantin Brâncoveanu, importul din Transilvania fiind mai convenabil

[1] Gh. Ungureanu, *Rufetul ocnelor din Moldova şi revolta şavgăilor din 1840*, în SMIMod 1, 1957, p. 121, nota 38.

[2] *Călători străini*, 8, p. 370–397.

pentru cei ce îl prelucrau în atelierele lor meșteșugărești. De altfel, proiectul austriac din 1719 de a continua în Oltenia exploatarea acestui minereu nu s-a mai finalizat. În schimb, în Moldova fierul a început să fie extras cu rezultate remarcabile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și anume, în Bucovina. Aici, primele mine de fier au funcționat din 1783 la Iacobeni, pe valea Bistriței, cu ajutorul minerilor experimentați aduși de la Zips, din podișul Boemiei, când s-a construit și primul furnal de topit minereul, înalt de 8 m. După mai bine de un deceniu, exploatarea acestei mine de fier a fost arendată de autoritățile austriece unui industriaș, Anton Manz din Styria. El a ridicat noi furnale, a extins aria geografică a exploatării minereului și a altora de plumb și argint la Cârlibaba și de aramă la Pojorâta. Călătorul ungur Vincenz Batthyany relatează în 1805 că mina de la Pojorâta era alcătuită din trei cuptoare de topit minereul, din 12 curățitoare de metal, mai multe filere de făcut drugi de fier, precum și trei ciocane mici de modelat metalul topit în bare. În privința calității fierului obținut, el afirma că era superior celui similar suedez importat până atunci în Imperiul habsburgic[1], afirmație confirmată de alt călător străin, contele de Karaleay, care semnalează și întreprinderea metalurgică de fier și aramă de la Pojorâta.

În 1805 aceste mine au produs o cantitate de metal de circa 300 chintale (30 tone), aducând un venit anual întreprinzătorului de 100 000 galbeni. Minereul scos din adâncuri era zdrobit la suprafața solului în șteampuri acționate de forța hidraulică. În exploatarea zăcămintelor s-au săpat nu numai gropi perpendiculare, ci și galerii orizontale de-a lungul cărora circulau vagonete. Cu timpul, numărul minerilor care lucrau la aceste întreprinderi metalurgice s-a ridicat la câteva mii de oameni. Ei au primit din partea autorităților austriece terenuri pentru a-și construi case proprii, prevăzute cu grădini, livezi și pășuni pentru vite.

Exploatarea aurului în Țara Românească și Moldova s-a făcut prin extragerea acestui metal prețios din nisipul aurifer al unor ape curgătoare și anume: Oltul, Jiul, Gilortul, Lotrul, Bistrița din Oltenia, Argeșul, Ialomița și Bistrița Aurie. Călătorii englezi W. Hunter (1792) și E. D. Clarke (1801) au descris în jurnalele lor procedeul extragerii aurului. El consta din utilizarea unei planșete din lemn de tei, prevăzută cu adâncituri transversale și acoperită cu bucăți de postav, ținută în plan înclinat la 45°, pe care se arunca cu lopata nisip aurifer amestecat cu apă. După scurgere, sedimentul era spălat cu apă pentru a se îndepărta nisipul și a se culege firișoarele de aur prinse de postav. Metalul prețios era topit în mici furnale aflate în imediata apropiere a apei curgătoare pentru a fi transformat în lingouri.

Extragerea aurului din apa râurilor se făcea din vechime de către țiganii rudari. Aceștia erau grupați în sălașe conduse de vătafi, fiecare alcătuite din 10–15 familii. Până în 1795 cei din Țara Românească au aparținut mânăstirii Cozia, apoi domniei. În 1736 s-a consemnat existența a 400 de țigani rudari și 433 în 1749; ulterior numărul lor a scăzut

[1] Batthyany, *Reise durch einen theil Ungarn, Siebenbürgen, Moldau und Bukowina in Jahre 1805*, Pesta, 1811, p. 93.

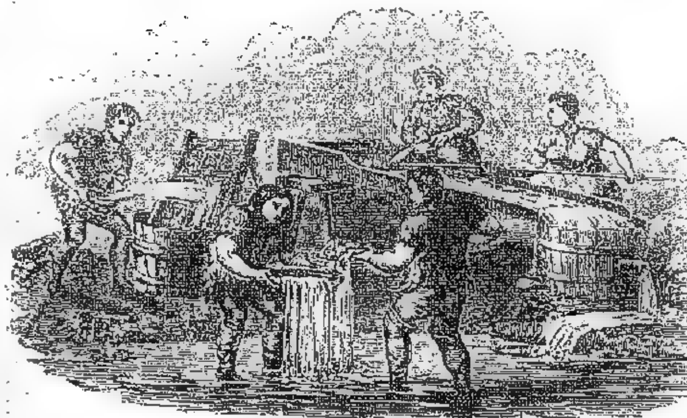

Fig. 22 Țigani rudari (circa 1801).

la 213 în 1774, pentru ca la sfârșitul secolului să sporească la 409. În secolul al XVIII-lea au apărut și aurarii rumâni pe valea Lotrului. În Moldova numărul țiganilor rudari care lucrău pe valea Bistriței Aurii nu era atât de mare.

Cantitatea de aur extrasă din nisipul aurifer era variabilă. Del Chiaro afirmă că pe vremea lui s-au predat la domnie 16 ocale de aur (circa 18 kg), cantitate exagerat de mare, deoarece în 1701 s-au înregistrat la Cancelaria domnească circa 2 kg aur[1]. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea generalul von Bauer afirma că aurul predat de țiganii rudari era de 3 kg[2]. La începutul secolului al XIX-lea evidențe oficiale confirmă că aurul datorat domniei era de 7,5 kg[3].

În afară de minereurile amintite, în Principate se mai exploata și *păcura*, numită deseori în documente *dohot*. Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, menționa exploatarea rudimentară de pe valea Tazlăului Sărat, nu departe de Moinești (jud. Bacău), sub numele de *bitumen*, iar într-un document din 1753 se precizează săparea mai multor gropi de păcură pe moșia mănăstirii Bistrița, la Lucăcești și Moinești. Despre extragerea în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea știrile sunt mult mai numeroase, pe de o parte în jurnalele unor călători străini: anonimul francez din 1758–1762, St. Raicevich în 1788, Andreas Wolf în 1795 și Baltazar Hacquet (1790), ultimul semnalând exploatarea

[1] *Călători străini*, 8, p. 370–397

[2] De Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 86.

[3] Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, 3, București, 1859, p. 186.

Fig. 23 Vedere de pe Olt într-o zonă de extragere a nisipului aurifer, acuarelă de Luigi Mayer (1794).

păcurei lângă Vicov, în Bucovina. Pe de altă parte, în Catastihul vămilor din 1765, ca, și în Condica liuzilor din 1803, unde sunt mai multe referiri la scoaterea păcurei în județul Bacău și la Lucăcești, Doftana, Plopul, Prajești, Leorda etc.

Știri despre exploatarea păcurei în Țara Românească figurează pentru județele Dâmbovița și Prahova, într-un document din 1753, în jurnalele călătorilor străini precum: Sulzer (1781), care afirma că localnicii separau păcura de apă în anumite instalații numite de el impropriu „fabrici", Stephan Raicevich (1788), preciza că acest mineral era de două feluri după culoare: negru și roșu, fiecare din ele având întrebuințări diferite. Cât privește cavalerul von Radischts (1789), acesta sublinia abundența păcurii sub numele de *naftă*, care „gâlgâia din pământ"; un anonim german din anii 1790–1791 relata că păcura se exploata în Țara Românească la Câmpina, pe valea Prahovei. Consulul englez din București, W. Wilkinson (1814–1818), făcea, printre altele, observația că izvoarele de păcură se aflau de obicei în apropierea ocnelor de sare din Prahova.

Exploatarea păcurii consta în săparea de gropi adânci de câțiva metri în solul respectiv. Din aceste gropi mineralul amestecat cu apă se scotea cu gălețile pentru a fi depozitat în butoaie, de unde apoi se culegea cu o lingură de lemn de la suprafața lichidului. Puțurile de păcură aflate pe moșiile domnești erau arendate la diferiți întreprinzători; în 1810 ele au produs un venit la vistieria Țării Românești de 67 300 lei. Cele aflate pe moșiile boierilor, mănăstirilor și țăranilor liberi puteau fi exploatate în regie proprie, timp de

physikalisch-politische Reisen
in
die Dacischen und Sarmatischen
Nördlichen Karpathen.
Erster Theil.
Nürnberg
1790.

Fig. 24 Foaia de titlu a lucrării lui B. Hacquet (1790).

40 de zile pe an, perioadă după care păcura extrasă era vândută domniei la un preț rezonabil de circa 60 bani vadra. În timpul războiului ruso-turc din 1806–1812, țăranii vindeau vadra de păcură cu un taler, adică cu 120 bani, deci la un preț dublu. Se apreciază că producția de păcură era în Muntenia de 120–150 litri pe zi.

În Moldova se comercializa nu numai păcura, ci și groapa de păcură, al cărei preț varia între 300 și 1 000 lei la începutul secolului al XIX-lea, în concordanță cu cantitatea de mineral care putea fi extrasă. Alteori prețul gropii de păcură se calcula în produse în natură (de ex., în 1810 s-a vândut la Doftana o groapă de păcură cu 2 merțe de păpușoi, adică cu 4,3 hl de porumb).

Păcura extrasă era utilizată de localnici la unsul roților mijloacelor de transport[1] și al unor obiecte din piele (curele, hamuri), precum și ca medicament de uz extern contra înțepăturilor de insecte. De asemenea, ea găsea întrebuințare la iluminatul curților boierești pe timp de noapte cu ajutorul unor torțe unse cu păcură, numite masalale (termen turcesc care înseamnă torță).

În această perioadă s-a început și exploatarea ***cărbunelui de pământ*** sau de piatră, cum apare în documentele din Țara Românească și Moldova, dar cu rezultate mai promițătoare numai la Grozești, în ținutul Bacău.

Cât privește *silitra* (sarea alcătuită din potasă de culoare albă și acid azotic), folosită la obținerea prafului de pușcă, aceasta se afla în pământul de culoare neagră din câmpia de sud a Moldovei, din Vrancea, semnalată nu numai de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*[2], dar și într-o condică de venituri și cheltuieli din timpul lui Constantin Brâncoveanu[3]. Tehnica de obținere a silitrei consta în dizolvarea, în mai multe vase cu apă a pământului care conținea alcaloid, după care, prin evaporarea apei, aceasta se depunea pe fundul vaselor. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea (1742) — după relatarea

[1] Vezi Ioan Bogdan, *Sumile mănăstirilor din Moldova pe anul 1740*, în BCIR, 1915, p. 226, 231, 239, 244, 255, 262, 266, 269.

[2] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 105.

[3] *Condica de venituri și cheltuieli a lui Constantin Brâncoveanu*, București, 1878, p. 122, 176, 408, 412, 500, 502, 525, 692.

unui călător turc — rezultă că în această ţară lucrau nu mai puţin de 3 000 de oameni pentru strângerea silitrei. De asemenea, potrivit relatărilor călătorului Raicevich din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se estima că se expediau la Istanbul circa 20 000 ocale (aproximativ două tone şi jumătate).

d) Meşteşugurile şi manufacturile

Meşteşugurile orăşeneşti. În aşezările urbane din Principatele Române meşteşugarii, desprinşi acum de preocupările agrare, au cunoscut condiţii optime pentru practicarea meşteşugurilor, în comparaţie cu cei de pe domeniul feudal şi din mediul rural, în privinţa procurării materiei prime şi a desfacerii produselor finite pe piaţa permanentă a acestora. Ei beneficiau de protecţia domniei în baza unor privilegii şi scutiri pentru combaterea concurenţei mărfurilor similare desfăcute de negustorii autohtoni şi străini.

Atelierele orăşeneşti realizau produse alimentare, obiecte de larg consum (încălţăminte, îmbrăcăminte), de uz casnic (săpun, lumânări), mobilier, mijloace de transport, precum şi piese de podoabă şi de cult. Meseriaşii se ocupau, totodată, cu construcţia de locuinţe şi biserici, precum şi cu prestarea de servicii speciale, cum ar fi cele asigurate de bărbieri şi băieşi.

Între meşteşugurile de *bunuri alimentare*, *morăritul* se afla pe primul loc. Măcinatul cerealelor se făcea, mai ales, la *morile de apă* care asigurau în bună parte cantitatea de făină pentru atelierele *brutarilor*, *franzelarilor*, *covrigarilor*, *simigiilor* şi *plăcintarilor*. La Bucureşti, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea funcţionau cinci mori de apă cu 18 roţi, vreme în care existau şi la Târgovişte, Buzău, Piteşti, Curtea de Argeş, Râmnicu Sărat ş.a., în unele centre urbane fiinţând doar câte o moară cu patru roţi. În Moldova, la Iaşi, sunt atestate în aceeaşi perioadă mori pe apele Bahluiului şi Nicolinei.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, numărul lor a crescut. La Bucureşti existau 21 de mori pe râurile Dâmboviţa şi Colentina; la Buzău 9 pe iazul anume construit aici[1]. Morile aparţineau nu numai orăşenilor, ci şi unor mănăstiri, episcopii şi Mitropoliei ţării. În Moldova, mori de apă fiinţau şi la Suceava, Focşani, Botoşani, Roman, precum şi în târgurile Hârlău, Trotuş, Ocna şi Neamţ.

Gravura pictorului italian Luigi Mayer, din 1794, a surprins cele două mori cu câte o roată, de pe apa Dâmboviţei, în dreptul mănăstirii Mihai Vodă, precum şi alte clădiri[2].

Morile de apă erau în funcţiune numai câteva luni pe an, deoarece vara, pe timp de secetă şi iarna, când îngheţau râurile, activitatea lor înceta. Atunci, cantitatea de făină necesară orăşenilor era asigurată de *morile cu cai*. În anii 1793–1794 existau la Bucureşti

[1] Vezi şi Gh. Cantuşel, Matei Vlad, *Contribuţii cu privire la studiul morilor de la Buzău*, în SAI 2, 1957, p. 209–236.

[2] Paul Cernovodeanu, *Călătoria pictorului Luigi Mayer în Ţara Românească (1794)*, în RI 5, 1994, 1–2, p. 129–139.

Fig. 25 Mori pe râul Dâmboviţa, detaliu din acuarela lui Luigi Mayer (1794).

16, înfiinţate din porunca domniei. La Iaşi sunt cunoscute mori cu cai în mahalalele Bărboiul şi Muntenimea de Sus, unele din anul 1755. Necesarul de făină mai putea fi produs în mediul urban şi de *morile de vânt* atestate la Bucureşti în 1797 lângă cişmeaua Mavrogheni. La începutul secolului al XIX-lea funcţionau şi în partea de sud a capitalei, pe dealurile Piscului şi Văcăreştilor. Ele şi-au continuat activitatea şi în deceniile următoare la Buzău, Râmnicu Sărat, Iaşi, Dorohoi, Botoşani, Galaţi şi Vaslui.

Morile erau construite de meşteri specializaţi în prelucrarea lemnului şi a metalelor, în baza unui contract.

În vederea măcinării, cerealele erau spălate şi uscate, operaţii în urma cărora se pierdea circa 50% din cantitate; în final, se obţinea circa 35% tărâţe şi restul făină. Taxa pentru măcinat, în 1797 era de un taler de chila de grâu.

Brutăriile din Ţara Românească erau deservite de meşteri *brutari* şi *pitari* în Moldova. La Iaşi au fost înregistraţi, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, 19 pitari, numărul lor menţinându-se constant, cum se desprinde din „Condica liuzilor" de la 1803[1]. Ei sunt semnalaţi şi la Târgu Ocna, Târgu Neamţ, Suceava şi în alte centre. În Ţara Românească brutarii apar atestaţi la Bucureşti, către sfârşitul secolului al XVIII-lea, în toate mahalalele oraşului. La 1810 se aflau aici de 33, apoi şapte la Focşani, şase la Caracal, cinci la Buzău şi câte trei la Târgovişte, Piteşti şi Ploieşti.

Ei erau obligaţi să respecte regulile stabilite de domnie privind producerea pâinii în cele două sortimente: albă şi neagră de 1 653 gr, cernutul făinii („cu multă grijă"), facerea aluatului („cât mai bine frământat"), coacerea ei („fără să se ardă")[2].

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea sunt atestaţi *simigii*, cei care făceau pesmeţi şi covrigi (simit=covrig lb. turcă)[3], *plăcintarii* întâlniţi la Bucureşti, Iaşi, Craiova, Târgu Ocna. În capitala Moldovei au fost înregistraţi în catagrafia din 1750, 10 plăcintari, dar la câteva decenii numărul acestora a sporit la 25, răspândiţi în Uliţa Mare, Podul Vechi

[1] *Uricariul*, 8, 363. În *Condica liuzilor* sunt menţionate 142 liude pitari, în realitate numai 17 erau pitari propriu-zişi, restul fiind personal auxiliar. În altă catagrafie din 1820 sunt semnalaţi la Iaşi 20 liude pitari, din care numai 24 pitari propriu-zişi.

[2] DANIC, ms. 52, f. 90 v.

[3] Simigiii sunt consemnaţi la Bucureşti, Craiova, Cerneţi, Ploieşti, Baia de Aramă, Iaşi, Focşani; vezi DANIC, mnea Radu Vodă XXX–1, 2; Biserica Curtea Veche, I–1; mnea Banului V–55, 56; Ep. Roman, IX–15.

și în mahalalele Bărboi, Rusească, Hagioaia și Broșteni. De asemenea, apar *cofetarii*, care făceau de obicei bomboane și zaharicale, consemnați în documente la București și Iași.

În mediul urban, în ramura alimentației publice își mai desfășurau activitatea meșteșugarii care prelucrau cereale pentru obținerea de băuturi alcoolice, precum *berarii*, *rachierii*, *vutcarii*, *bragagiii*, semnalați la Iași, Suceava, Târgu Neamț, Galați, București, Craiova, Buzău. În 1774 la Iași erau 5 vutcari și 15 bragagii.

Tot în domeniul alimentației lucrau și *măcelarii*, numiți în Moldova *mesercii* și *casapi*, care își practicau meșteșugul în *scaune de carne*. La București, ele funcționau pe malul apei Bucureștioara în Târgul Cucului, iar la Iași în Târgul de Jos pe podul Meserciilor care ducea în valea Cacainei. În catagrafia din 1750 la Iași au fost consemnați 13 mesercii, sporind în 1820 la 34. La București existau la sfârșitul secolului al XVIII-lea 33 de măcelari. În celelalte așezări urbane numărul acestora sau al casapilor era mai mic[1].

Amplasarea scaunelor de carne a fost reglementată de domnie încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Pentru apărarea sănătății orășenilor, zalhanalele (termen turcesc pentru cuvântul abator) au fost mutate la marginea așezărilor urbane în avalul unei ape curgătoare. La București unele funcționau în mahalaua Broșteni, lângă mănăstirea Radu Vodă, altele pe malul Colentinei, aproape de mănăstirea Plumbuita; la Craiova zalhanalele ființau pe pârâul Tabacilor, la Târgoviște pe malul Ialomiței. În majoritatea orașelor și târgurilor din Moldova, scaunele de carne au fost stabilite în locul numit *Cacaina*, unde se depozitau gunoaiele. Aceeași măsură a fost luată și pentru noua amplasare a atelierelor tăbăcarilor din toate așezările urbane ale celor două Principate, aflate în continuă creștere. Astfel, în București, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, s-au înființat 18 noi tăbăcării dar la începutul veacului al XIX-lea existau aici nu mai puțin de 61, concentrate în spațiile care le purta numele. Mahalele ale tăbăcarilor erau și la Craiova, Târgoviște, Vălenii de Munte, Focșanii moldoveni.

În Moldova unii tăbăcari se specializaseră încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea în confecționarea numai a tălpilor pentru orice fel de încălțăminte, ei fiind așezați la Iași în mahalaua cu același nume. Mahalale ale tălparilor (tălpălarilor) mai sunt atestate și la Botoșani.

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea tăbăcarii din Pitești și Curtea de Argeș lucrau din piei de capră cordovane (piele fină) folosite de *cizmari* și pentru obținerea încălțămintei de tot felul, așa cum se realiza în multe orașe din Moldova. În această vreme se produce o specializare îngustă, unii meseriași, numiți *cavafi*, lucrau încălțăminte din piele groasă, alții *condieragii*, *papugii* și *pantofarii* își realizau producția din piele subțire. Cât privește pe *ciubotari*, întâlniți numai în Moldova, lucrau mai ales cizme (ciobote), în ateliere atestate în mai toate așezările urbane.

Pieile tăbăcite, dar mai groase, erau destinate și atelierelor unde se executau piesele de harnașament de către *șelari* și *curelari*. Primii apar la București mai întâi, pe ulița numită „în șelari", iar la sfârșitul secolului al XVIII-lea în mahalaua cu același nume, aproape de Curtea Veche; la Iași își aveau locul în Târgul de Jos și cel de Sus, iar la Botoșani în vatra liberă a orașului. La rândul lor, curelarii sunt atestați în număr mai mare decât șelarii la București, Craiova, Iași, Ploiești, Focșanii munteni.

[1] Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969, p. 266–267.

Cei mai numeroși meșteșugari desprinși din rândul tăbăcarilor erau *cojocarii* și *blănarii*[1], prezenți în mai toate orașele și târgurile, care încă la începutul secolului al XVIII-lea s-au diferențiat între ei după calitatea produsului finit în *cojocari groși* și *cojocari subțiri*, precum și în *blănari groși* și *blănari subțiri*. Atelierele lor erau de asemenea grupate în cadrul unor ulițe și mahalale. La mijlocul secolului al XVIII-lea la Iași au fost înregistrați 48 de blănari și nouă cojocari[2], iar în 1774 mai mulți, 85 blănari și 20 cojocari. În aceeași vreme, la Botoșani lucrau 30 de blănari. Influența modei orientale în îmbrăcămintea orășenilor și a boierimii, a determinat specializarea unor blănari și cojocari, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, care au început să execute *ișlice* și *calpace* (căciuli înalte de postav, acoperite cu pielicele subțiri de blană) numiți de aceea *ișlicari* și *calpucii*. Ei sunt cunoscuți la Iași în 1774, dar și la București.

O altă categorie de produse animale — grăsimea (seul), rezultată din zalhanale, era prelucrată pentru obținerea de săpun și lumânări necesare gospodăriilor din așezările urbane. Atelierele *săpunarilor* erau înzestrate cu utilaj tehnic rudimentar (cazane, căldări, putini) pentru depozitarea materiei prime și prelucrarea ei, precum și a cenușei de plante ce se combina cu seul pentru realizarea săpunului. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea săpunăriile sunt întâlnite la București, Craiova, Târgoviște, Focșani, dar și la Iași, Bârlad, Botoșani, Târgu Neamț etc. La începutul secolului al XIX-lea au fost înregistrați zece săpunari la București, opt la Craiova, șase la Focșanii moldoveni și patru la Iași. Numărul mic de săpunari la Iași se explică prin faptul că unii lumânărari făceau și săpun. La București meșterii săpunari își aveau atelierele în mahalaua ce le purta numele încă din 1720. La sfârșitul secolului al XVIII-lea săpunăriile și lumânăriile din orașe au fost mutate în spațiul extravilan pentru prevenirea extinderii incendiilor izbucnite deseori în aceste ateliere meșteșugărești.

În privința *lumânărarilor*, ei foloseau nu numai seul, dar și ceara de albine pentru facerea lumânărilor. Pe lângă căldări de aramă, linguri de turnat materia topită, ei mai posedau și tipare de lemn și metal de dimensiuni diferite pentru că produceau și făclii (lumânări mai groase) destinate lăcașurilor de cult. De la mijlocul secolului al XVIII-lea lumânărarii din cele două Principate cunoșteau și procedeul de înălbire a cerii de albine pe cale naturală prin expunerea la soare a unor foi subțiri din ceară timp de o săptămână. Lumânărarii sunt atestați în secolului al XVIII-lea la București, Craiova, Focșani în număr apreciabil. În Moldova ei erau cunoscuți și sub numele de *mumgii* (mum=lumânare în

[1] Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, 3, ed. de Dinu C. Giurescu, București, 2000, p. 404–405 și urm.

[2] M. Deschiacu, Șt. Olteanu, Victor Teodorescu, *Istoria prelucrarii pieilor pe teritoriul României*, București, [1984], p. 110.

lb. turcă) și *făclieri*. În catagrafia din 1750 au fost înregistrați 12 făclieri, iar în cea din 1774 un număr de 16 făclieri. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, lumânărarii aveau ateliere și în alte orașe, de ex. la Botoșani, Ploiești, Roman, iar la începutul secolului al XIX-lea la București erau înregistrați 21 lumânărari, opt la Craiova care lucrau și săpun[1], cinci la Ploiești, câte trei la Târgoviște și Pitești, câte doi la Buzău și Focșanii munteni, dar și la Iași în mahalaua Ferelec și la Focșanii moldoveni.

Tot în mediul urban se mai confecționau țesături din fibre textile animale și vegetale de către *postăvari*, *pânzari*, *mătăsari*. De altfel, în 1799 încep să fie plantate în Țara Românească pe moșiile Mitropoliei livezi de duzi necesare pentru hrănirea viermilor de mătase, fapt care a stimulat producerea de țesături din mătase de către meșteșugarii autohtoni. La București[2] atelierele erau grupate în mahalaua Bisericii Albe din Postăvari. De remarcat că la sfârșitul secolului al XVIII-lea încă funcționa o pivă de postav în mahalaua Sf. Elefterie din capitala munteană. Postăvarii mai aveau ateliere în orașele Craiova, Focșanii moldoveni și Iași.

Pe lângă postavul și pânza realizate în atelierele din așezările urbane apar și cele lucrate de către *pâslari*, *ceaprăzari* și *gâitănari*, articole destinate completării unor piese de harnașament, dar și a îmbrăcămintei de modă orientală. Acești meșteșugari sunt întâlniți și în Moldova la Iași, Botoșani, Târgu Neamț, iar în Țara Românească mai ales la București și Craiova.

Produsele textile semifinite erau apoi colorate cu diferite vopsele de natură vegetală și minerală de *boiangii* în atelierele lor aflate în secolul al XVIII-lea pe ulița numită „în boiangii", la București situată în Târgul din Lăuntru, mahalaua Sf. Gheorghe Vechi, iar la Iași în Târgul de Jos, pe Podul Vechi. Din 1768, la porunca domniei, atelierele boiangiilor din București au fost mutate la marginea orașului, iar ulterior și în alte așezări urbane.

În general, prelucrarea țesăturilor vopsite se făcea în faza finală în atelierele *croitorilor*, care au cunoscut însă o specializare îngustă încă din secolul al XVII-lea, în concordanță cu îmbrăcămintea specifică confecționată, aceștia numindu-se *abagii*, *zăbunari*, *băibărăcari*. În secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea va continua specializarea lor, apărând *mindirigii*, *sucmănarii*, *șalvaragii*, *pantalonarii*. *Zăbunarii* sunt întâlniți numai în orașele din Țara Românească, iar băibărăcarii, sucmănarii și mindirigii doar în așezările urbane din Moldova.

Cei mai numeroși meșteșugari care prelucrau țesăturile erau *croitorii*. La Iași, în 1750 au fost înregistrați 27 și numai 5 abagii, trei băibărăcari și un mindirigiu, iar două decenii mai târziu, în 1774, numărul lor sporise la 81 croitori, 17 abagii, 12 băibărăcari și 8 mindirigii. La București în 1791, se aflau 59 croitori, precum și mulți abagii, șalvaragii,

[1] Breasla lumânărarilor și a săpunarilor de la Craiova a obținut, la 17 august 1725, un statut (vezi S. Papacostea, *Cel mai vechi statut de breaslă meșteșugărească din Țara Românească*, în RA 3, 1960, 1, p. 215–218).

[2] Vezi pentru unele informații și Constantin C. Giurescu, *Istoria Bucureștilor*, ediția a II-a, revizuită și adăugită, București, 1979, p. 101–102.

ultimii instalați pe ulița numită „în șalvaragii". Asemenea meșteșugari își desfășurau activitatea și în alte orașe, de ex. croitorii și abagii la Târgu Ocna, croitorii și băibărăcarii la Botoșani, abagiii la Craiova, Pitești și Bârlad, zăbunarii la București pe ulița numită „în zăbunari".

La începutul secolul al XIX-lea în catagrafia din 1810 la București figurau 28 abagii, 28 șalvaragii, la Craiova 11 abagii, la Cerneți patru abagii și un croitor, la Pitești trei abagii și un croitor, iar în 1820 în Moldova la Iași erau doi băibărăcari și 137 croitori, la Focșanii moldoveni zece abagii, 32 croitori și un șalvaragiu.

În ceea ce-i privește pe meșteșugarii din *ramura construcțiilor*, ei erau specializați în edificarea clădirilor de locuit cu anexele lor, dar și a instituțiilor civile și de cult; realizau însă și mijloace de transport, mobilier, lucrări de artă, obiecte de uz casnic și podine pentru acoperirea principalelor ulițe din capitalele celor două Principate. Aceste meșteșuguri erau practicate de *lemnari*, *pietrari*, *zidari* și *zugravi*, unele din ele diversificate prin specializări, atestate încă din secolul al XVII-lea. Astfel, din rândul lemnarilor se desprinseseră: *teslarii*, *dulgherii*, *tâmplarii*, *șindrilarii*, *strungarii*, *dogarii*, *rotarii*, *stolerii* etc., iar al zidarilor, *cărămidarii*[1].

Ei lucrau numai la comanda clientului în baza unui contract, nerespectarea acestuia atrăgând sancțiuni.

În secolul al XVIII-lea se aflau la București 73 lemnari, care prelucrau produse semifinite (cherestele), la Craiova 11, la Iași doi lemnari, opt teslari, doi butnari, precum și o teslăriță și o butnăriță, pe lângă un stoler și doi tâmplari. La începutul secolului al XIX-lea numărul acestor meșteșugari a sporit considerabil. Astfel la București au fost înregistrați 205 dulgheri, 10 tâmplari, 14 dogari, la Ploiești zece dulgheri și rotari, la Focșanii moldoveni doi dulgheri, la Iași 85 teslari cu trei calfe.

Zidarii foloseau cărămida lucrată de *cărămidari*, iar *pietrarii* își procurau singuri materialul pentru construcție, de pildă opt meșteri din Iași scoteau singuri piatra în secolul al XVIII-lea din Dealul lui Păun, aflat aproape de capitala Moldovei. Și unii și alții de obicei lucrau edificii civile destinate unor orășeni înstăriți, boierilor și domniei, munca lor având un caracter sezonier. Cărămidarii, așezați la marginea siturilor urbane, făceau cărămidă dintr-un lut special, cu ajutorul unor tipare de lemn, pe care o ardeau într-un cuptor clădit în forma unui trunchi de piramidă. Arderea câtorva mii de cărămizi dura aproximativ două săptămâni.

La București ei au dat naștere în secolul al XVIII-lea inițial mahalalei „cărămidarilor", din apropierea morii Cotroceni; ulterior și celei de a doua dinspre mănăstirea Radu Vodă, fapt pentru care a primit numele de Cărămidarii de Sus, iar cealaltă, mahalaua Cărămidarii de Jos. La începutul secolului al XIX-lea au fost consemnați la București nouă cărămidari și 115 zidari, la Iași 62 pietrari și cărămidari.

[1] Vezi St. Olteanu, C. Șerban, *op. cit.*, p. 165–169.

În privința *zugravilor*[1], multă vreme ei au împodobit cu picturi cu tematică liturgică pereții unor lăcașuri de cult, fiind organizați, la 28 noiembrie 1786, într-o breaslă, sub îndrumarea starostelui Ioniță, ajutat de trei proestoși la judecarea pricinilor dintre ei. De la începutul secolul al XVIII-lea, aceștia au început să efectueze și lucrări pentru construcții civile. În 1709 spătarul Toma Cantacuzino cerea de la Brașov un meșter zidar pentru „spoirea" caselor sale din București, și un stucator. În prima jumătate a aceluiași secol, zugravii au spoit localul spitalului pe lângă mănăstirea Colțea din București. Drept urmare, în această vreme au apărut *zugravii de binale* și *zugravii de subțire*. Unii din acești zugravi de binale și de subțire sunt menționați în documentele vremii, mai ales în capitalele celor două Principate, dar și la Craiova, Târgoviște, Târgu Jiu, Ploiești etc.

În centrele urbane un loc important l-au ocupat și meșteșugari care prelucrau metalele feroase și separat pe cele neferoase. În prima categorie se aflau *fierarii* (herari, covaci) din care se desprinseseră anterior: *potcovarii, lăcătușii, armurierii* numiți *tufeccii* și *fișeccii* (termeni turcești). În a doua, cei care prelucrau arama și metalele prețioase sub numele de *clopotari, căldărari, spoitori*, pe de o parte, iar pe de alta, *aurari* sau *zlătari, argintari* sau *cuiumgii* (termen turc).

Prin specializarea unora din acești meșteșugari, în rândul fierarilor apar *cazangiii, cuțitarii, tinichigiii* etc., iar între aurari și argintari se afirmă *giuvaiergiii*. În schimb, dispar meșteșugurile de *săbieri* și *clopotari*, domnitorii din cele două Principate preferând să înzestreze armata țării cu arme albe aduse din Imperiul otoman și din Transilvania, iar clopotele erau procurate mai ales de la Brașov și Sibiu, de la Viena și Graz sau de la Pesta și Gdańsk — Polonia.

Numărul acestor meșteșugari era relativ restrâns chiar la București și Iași, deși ei activează și în alte așezări urbane ca Botoșani, Târgu Ocna, Focșanii moldoveni, Craiova, dar la începutul secolul al XIX-lea va fi în creștere.

Cei care prelucrau metale prețioase și-au sporit și ei numărul, ca urmare a comenzilor din partea domniei, a unor boieri și orășeni înstăriți. La Iași au fost atestați în 1750, 13 zlătari și un giuvaiergiu, iar în 1774, 21 aurari (zlătari) și un giuvaiergiu. În schimb, la București numărul lor era ceva mai mic. Pentru începutul secolului al XIX-lea aici sunt cunoscuți 12 giuvaiergii și 31 argintari, la Târgoviște doi argintari, iar la Iași 74 argintari și un giuvaiergiu, la Focșanii moldoveni trei argintari.

În epocă au mai existat și alte meșteșuguri mai puțin evoluate, practicate de *olari, sticlari, fântânari*, numiți *suiulgii* (termen turc), atestați la Câmpulung Muscel, Târgu Jiu, Râmnicu Sărat, Târgu Ocna, Bârlad, Botoșani.

În mediul orășenesc erau, de asemenea, cei care prestau servicii la comandă: *bărbieri, băieși* și *lăutari*. Primii, posedând și cunoștințe medicale cu caracter empiric, aplicau lipitori și ventuze, scoteau dinți, tămăduiau plăgi deschise, făceau masaje etc. Ei aveau un mare număr de prăvălii, mai ales în capitalele celor două Principate, de ex. la Iași în 1750 au

[1] Vezi și N. Iorga, *Scrisori și zapise de meșteșugari români*, București, 1926, p. 50; Alexandru Ligor, *Meșteri și meșteșuguri din vechime*, Vaslui, 1997, p. 94.

fost înregistrați 19 bărbieri, iar în 1774 aproape dublu; la București nu numai că existau câteva zeci, însă din 1725 în oraș ființa și o uliță se numea „ulița bărbierilor"[1]. Prezența lor este cunoscută și la Craiova, Târgoviște, Ploiești, Râmnicu Vâlcea, Urlați, Ocna Mare, Focșanii munteni, iar în Moldova la Botoșani, Galați și Roman.

Băieșii își desfășurau munca în incinta băilor publice. La mijlocul secolul al XVIII-lea, cea mai importantă din Iași se numea „Feredeul cel mare"[2]; la București în 1820 funcționau patru băi publice.

Lăutarii, a căror activitate avea o mare tangență cu arta muzicală, erau prezenți în diferite așezări urbane, ca: Ocnele Mari, Craiova, Iași, Huși, Focșanii moldoveni, Botoșani, Galați.

Vătășiile și breslele. Meșteșugari din așezările urbane au cunoscut ca forme de organizare profesională atât *vătășiile*, cât și *breslele*. Primele, mai vechi cu aproape un secol și jumătate, au apărut în cadrul curților voievodale, având un caracter administrativ, de subordonare a slujbașilor mărunți, față de un vătaf (de unde și numele lor de *vătășii*), de ex. vătășiile de aprozi, de postelnicei, de vistiernicei, de păhărnicei, de comișei, de pitărei, de șetrărei. Vătafii ca și vătășiile se aflau sub directa autoritate a domnilor, care-i numea în funcție. Acest mod de organizare a fost atribuit și meșteșugarilor din centrele orășenești, care aveau preocupări asemănătoare într-o vreme când nu exista concurență între meșteșugari din interiorul orașelor și nici din partea celor veniți din alte centre[3]. Pe măsură ce mai mulți meșteșugari au trecut de la producția la comandă la aceea pentru piață, iar pe piața locală urbană a apărut concurența neloială, domnia a acordat autonomie administrativă acestor vătășii, transformându-le în *bresle* de tip apusean.

Ca atare, meșteșugarii cu aceleași profesiuni au primit dreptul de a-și alege singuri organele de conducere în frunte cu *starostele*, de a-și stabili o ierarhie proprie, precum și sorturile de produse finite. Ei beneficiau de unele privilegii și scutiri la procurarea materiei prime, având drept de *protimisis* (preferențial) la monopolul desfacerii produselor pe piața locală, la stabilirea unor forme de protecție socială pe baza principiului întrajutorării.

Apariția breslelor de meșteșugari de tip apusean în cele două Principate, ca asociații profesionale libere este atestată de la sfârșitul secolului al XVI-lea, apoi în veacul al XVII-lea, atingând apogeul în cel de-al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea. În Țara Românească, până la 1770, breslele de tip apusean sunt atestate la: *Focșani* — ale croitorilor (1716); la *București* — ale cojocarilor (1725) și cizmarilor (1754); la *Craiova* — ale săpunarilor și lumânărarilor (1725) și separat ale lăutarilor (1735); a croitorilor armeni (1739). În aceeași perioadă (până la 1770) în Moldova sunt cunoscute bresle de meșteșugari la *Iași* — a ciobotarilor (1710), a croitorilor (1728), a blănarilor și cojocarilor

[1] DANIC, ms. 131, f. 165–166.

[2] *Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, Cronici moldovenești*, ed. Aurora Ilieș și Ioana Zmeu, București, 1987, p. 60.

[3] Petre P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 285.

(1754), a bărbierilor și separat a blănarilor subțiri (1755), a tălpălarilor (1767); la *Bârlad* — a săpunarilor (1748); la *Botoșani* — a ciobotarilor (1767) și a blănarilor (1768); la *Piatra Neamț* — a soronarilor (lumânărarilor și săpunarilor) (1759).

În Moldova, la sfârșitul secolului al XVIII-lea numărul breslelor de meșteșugari se dublase față de veacul precedent, realitate vădită în preajma lui 1800 și la *București*, unde au fost atestate 36 de bresle. În ajunul anului 1821, la *Iași* erau 32, iar în *capitala Țării Românești* 40.

Este o vreme în care, pe lângă vechile bresle, s-au constituit unele noi: la *București* — ale șalvaragiilor, pânzarilor și abagiilor (1776), blănarilor (1780), işlicarilor (1782), plăpumarilor (1800), măcelarilor (1807), brutarilor, jimblarilor, tâmplarilor, potcovarilor (1810–1814); la *Craiova* — breslele croitorilor (1777), cojocarilor (1780); la *Pitești* — a bărbierilor (1807), cavafilor și cizmarilor (1815), croitorilor (1819), papugiilor (1819); la *Râmnicu Vâlcea* — a croitorilor (1791); la *Târgu Jiu* — a pietrarilor și cărămidarilor (1815). În Moldova au apărut bresle noi la: *Huși* — a ciobotarilor (1790), a lăutarilor (1797), bărbierilor (1803); la *Botoșani* — a făclierilor (1794), a tabacilor (1800), a brutarilor (1805); la *Focșanii* moldoveni a croitorilor, a lăutarilor (1775); la *Iași* — a plăcintarilor (1774), a bărbierilor (1783); la *Piatra Neamț* — a cizmarilor, ciobotarilor și tăbăcarilor (1800).

Deși au apărut bresle noi, de tip apusean, unele *vătășii* au continuat să funcționeze în orașe, mai ales cele care lucrau la comanda clientului sau care s-au transformat în bresle ceva mai târziu. Astfel, la *București* sunt atestate *vătășiile* de șelari (1705), de zăbunari (1743), de zidari (1754), de lemnari (1780), de dogari (1788), de săpunari (1805–1806); la *Craiova* — vătășii de pitari (1779) și croitori (1787). În Moldova, la *Iași* sunt cunoscute cele de pietrari (1704–1705), de butnari (1706), de curelari (1727) și săhaidăcari (1738).

Sub impactul dominației otomane și a regimului domniilor fanariote breslele au suferit o puternică influență orientală, mai ales din ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea. Cele mari sunt deseori numite *isnafuri*, iar celelalte *rufeturi*. De aceea și conducătorii lor, ale staroștilor, vor fi cunoscuți sub alte denumiri: starostele de argintari este numit *cuiumbaș*, cel de cojocari *calpaccibașa*, de blănari *chiurcibașa*, cel de lumânărari *mumgibașa*, de zugravi *nacașbașa* etc.

Condițiile juridice privind asistența breslelor de meșteșugari erau incluse într-un *hrisov domnesc* la data înființării lor, și apoi confirmat când se succedau noi domni. Acesta se asemăna diplomelor acordate de unii monarhi europeni asociațiilor de meșteșugari din țările lor. Alexandru Ipsilanti (1774–1782, 1796–1797) și Constantin Ipsilanti (1801–1805), în Țara Românească, și Mihai Șuțu (1792–1795), în Moldova, au organizat vechile bresle de meșteșugari, dându-le noi cărți domnești, care le reglementa funcționarea lor cu mai multă eficiență.

În Moldova hrisovul breslei era înscris într-o condică numită *catastihul breslei*, în care se consemnau, de-a lungul vremii, și întăririle ulterioare ale altor demnitari, de asemenea cărțile de blestem ale mitropolitului, episcopilor și ale marilor boieri. Ca și în breslele din alte state europene, *ierarhia profesională* a breslașilor cuprindea pe primul loc *meșterii*

numiți în Moldova *jupâni*, care se bucurau de dreptul de a poseda un atelier propriu, care era totodată și prăvălia de desfacere a mărfurilor. Urmau apoi *calfele*, ca personal ajutător al acestora. Numărul meșterilor breslași era diferențiat de la o breaslă la alta, de ex. aceea a blănarilor din *Botoșani* în 1768 cuprindea 30 membri, iar a blănarilor, croitorilor, bărbierilor, abagiilor și cojocarilor din *Roman* 13 meșteșugari. În Țara Românească, breasla lumânărarilor de la *București* avea 14 membri, iar a măcelarilor, între 1776 și 1783, doar 13 meșteșugari.

În cadrul asociației, calfele puteau ajunge meșteri numai în urma unui examen însoțit de o probă practică. Apoi plăteau o taxă la conducerea acesteia, care în Moldova se numea *bărbanță*.

Ucenicii erau de obicei recrutați din rudele apropiate ale meșterilor breslași. Aceștia învățau meșteșugul respectiv timp de câțiva ani, fiind promovați apoi în rândul calfelor.

Starostele breslei ales de obștea ei se bucura de anumite prerogative: el angaja calfele și ucenicii, achiziționa materia primă pe care o distribuia echitabil membrilor breslei, ținea evidența acestora, judeca procesele dintre breslași, avea în păstrare hrisovul, catastihul, arhiva și sigiliul acesteia, acorda ajutoare bănești breslașilor în caz de boală, bătrânețe și deces din sumele strânse în *cutia breslei* provenind din taxe și amenzi. Starostele breslei era asistat în exercitarea prerogativelor sale de mai mulți *epitropi* aleși din rândul breslașilor.

Implicate profund în viața economică a așezărilor urbane, breslele de meșteșugari[1] contribuiau cu mari sume de bani la construirea, repararea și întreținerea unor biserici ale căror hramuri erau recunoscute ca patroni ai membrilor lor. La *București* breasla bărbierilor se îngrijea de trebuințele bisericii Curtea Veche; la *Iași* aceeași breaslă avea grijă de biserica „Sf. Ilie"; la *Craiova* breasla croitorilor ocrotea biserica Mântuleasa.

În adunări festive, la ceremonii religioase, fiecare asociație de meșteșugari era prezentă în frunte cu conducerea ei, cu *steagul* și *făclia breslei*.

Problemele profesionale ale breslașilor erau rezolvate fie de adunarea restrânsă sau de aceea anuală a întregii obști. Faptul că unii breslași au acumulat mari sume de bani, că au achiziționat bunuri funciare și fixe (case, prăvălii, pivnițe), în perimetrul vilan și extravilan, a condus la cristalizarea unei pături de meșteșugari mai înstăriți, opusă celei cu venituri modeste. Aceasta a adâncit contradicțiile social-economice în rândul lor, menținerea monopolului de achiziționare a materiei prime și de produse finite pe piața locală a orașelor aflate sub protecția domniei, a favorizat totuși prosperitatea meșteșugarilor breslași, în general a acelora ce au putut să facă față concurenței mărfurilor aduse de negustorii străini sau produse de întreprinderile manufacturiere.

Meșteșugurile domeniale au cunoscut în Țara Românească și Moldova o adevărată înviorare, expresie a unui proces istoric început încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea. El s-a înfăptuit într-un ritm mai accentuat în zona urbană, în târguri și orașe și mai lent în mediul rural la sate și pe domeniile domniei, ale boierimii și bisericii. Utilitatea lor

[1] Vezi pentru problematica breslelor, St. Olteanu, C. Șerban, *op. cit.*, p. 405–415.

era firească în condițiile existenței economiei naturale și a extinderii suprafeței domeniilor stăpânilor de pământ în detrimentul proprietății libere țărănești. De altfel, marile domenii funciare dispuneau de o importantă rezervă de materie primă și de o forță de muncă încă numeroasă, capabilă să susțină produse meșteșugărești necesare gospodăriilor domnești, boierești și mănăstirești, menită să reanime pentru o vreme, de mai bine de un secol, economia naturală subminată de aceea de piață bazată pe producția simplă de mărfuri.

În marea lor majoritate domeniile boierești și mănăstirești posedau pentru măcinarea cerealelor *mori de apă*, purtând denumiri diferite, ce le defineau caracteristicile tehnice. La șes se întâlneau *morițti*, mori mici cu o singură roată, *mori gonace* și *mori cu dubasuri*, adică mori plutitoare instalate pe un ponton sau pe o luntre mare special construită, legată la mal cu parâme. Acestea pluteau pe cursul apei, schimbându-și poziția după curentul ei. Mai erau apoi *mori înjugate*, adică perechi de roți de moară pe un ax comun. La deal și la munte se întâlneau mai ales *făcae de moară*, mori mici cu fusul roții în poziție verticală, având în partea inferioară câte 4–6 aripi în formă de căuș în care izbea apa venită printr-un jgheab.

În sămile mănăstirilor din Țara Românească pe anii 1730–1740 au fost consemnate 125 de mori aparținând unui număr de 60 de instituții monahale[1], iar într-una similară din Moldova din 1742 s-au înregistrat doar 30 în posesia a 20 de mănăstiri, cifră sub cea reală[2]. La sfârșitul secolului al XVIII-lea au fost semnalate circa 700 de mori în Țara Românească într-o evidență realizată de mai mulți ofițeri austrieci[3].

Morile de apă erau făcute de către meșteri „iscusiți și de pricepere", după cum se menționează în capitolul „Pentru mori noao" din *Pravilniceasca condică* a Țării Românești de la 1780[4]. Construirea unei mori costa între 60 și 120 de taleri, și se ținea seama ca ea să nu provoace pagube moșiilor și altor mori din vecinătate, fapt care putea genera procese între stăpânii de pământ. Meșterii efectuau la comandă expertize de natură tehnică înainte de construirea lor, cum s-a procedat în anii 1705–1706 pe moșia stolnicesei Iordăchioaia de la Popricani (ținutul Iași) aflată pe malul Jijiei, pentru ca moara proiectată să nu înece pe acelea ale mănăstirii Aron Vodă[5]. Alteori, ei stabileau daunele ce urmau să fie plătite celor păgubiți, cum s-a întâmplat în 1777, când ispravnicii din județul Argeș au constatat, pe baza unor mărturii, că moara serdăresei Bălașa Rătescu de pe apa Argeșului îneca moșia paharnicului Constantin Gălășescul[6].

---

[1] DANIC, ms. rom. 377.
[2] Ioan Bogdan, *Sămile mănăstirilor de țară din Moldova pe anul 1742*, în BCIR 1, 1915, p. 217–279.
[3] BAR, Secția Hărți. *Harta Țării Românești din 1790*.
[4] *Pravilniceasca Condică 1780*, p. 150–152.
[5] DANIC, AN. CCI-40; CCXXII-1.
[6] *Acte judiciare din Țara Românească. 1775–1781*, ed. întocmită de Gh. Cronț și colaboratorii, București, 1973, p. 335–337.

Morile de pe domeniile stăpânitorilor de pământ erau de mărimi diferite; una mare cu nouă roți a mănăstirii Cotroceni se afla pe apa Colentinei la Herăstrău[1], iar alta cu patru roți o deținea mănăstirea Comana pe râul Argeș.

Producția morilor era în raport direct cu capacitatea, cu debitul și cu viteza curentului de apă. Aceea cu două roți de pe Olteț, a mănăstirii Brâncoveni, măcina 690 de chile de cereale, în 1793, în timp ce o moară pe Olt, numai cu o singură roată, realiza același randament. Ele aduceau venituri însemnate deținătorilor de moșii. Cea a Mitropoliei de pe apa Teleajenului a realizat, în 1771–1772, 3 360 ocale de mălai și făină[2], iar moara boierului Răducanu Rosetti de la Tețcani (ținutul Roman) a produs, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, o merță și 5 dimirlii de făină de grâu și 45 merțe și 7 dimirlii de făină de păpușoi[3].

Pe domeniile feudale mai funcționau *velnițe* și *poverne* pentru obținerea rachiului sau holercei. De proporții diferite, acestea erau constituite din cazane sau căldări de aramă cu capace metalice sau de lemn prevăzute cu țevi de scurgere a băuturii alcoolice. Sămile mănăstirilor din Țara Românească în anii 1730–1740 au consemnat circa 60 de velnițe cu 70 cazane[4], iar aceea a mănăstirilor din Moldova un număr mai mic. Și pe domeniile boierești și domnești funcționau velnițe și poverne, dar existența lor este mai puțin semnificativă. După câteva într-o evidență din 1783 privind domnia lui Constantin Moruzi se fac referiri la „opt sute de căldări"[5] — velnițe care au funcționat atunci. Materia primă utilizată de ele o constituiau cerealele stricate, umezite accidental, dar și intenționat, pentru că venitul rezultat din vânzarea holercei era mai mare decât acela obținut din vinderea cerealelor. Uneori se foloseau și prune sau perje la producerea de rachiu la velnițe. La sfârșitul secolului al XVIII-lea, autoritățile otomane s-au arătat îngrijorate de faptul că velnițele din Moldova aveau un mare consum de cereale, care depășea volumul celor exportate până atunci la Înalta Poartă.

Pe domenii își mai desfășurau activitățile *zalhanalele* sau *abatoarele*, cum erau cele de pe moșia mănăstirii Mislea de la Fundeni în 1739, care produceau, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, un venit de 20 taleri pe an. O tradițională îndeletnicire o constituiau *atelierele de țesut*, semnalate și de călătorul străin Del Chiaro în domnia lui Constantin Brâncoveanu, în multe case boierești în care se brodau cu flori de mătase și cu fire de aur cămăși și năframe. În cele mănăstirești se lucrau orare, epitrahile, văluri de tâmplă etc. Importante pentru producerea îmbrăcămintei erau *pivele* și *dârstele* care finisau, cu ajutorul ciocanelor hidraulice, țesăturile groase din lână destinate confecționării de dulame și mantale cu glugă. Episcopia Buzăului poseda astfel de pive la Cislău și

---

[1] DANIC, ms. rom. 377, f. 10.
[2] *Ibidem*, ms. rom. 618, f. 67v.
[3] Radu Rosetti, *Cum se căutau moșiile în Moldova la începutul secolului al XIX-lea*, București, 1909, p. 232.
[4] DANIC, ms. rom. 377.
[5] V.A. Urechia, *Istoria românilor. Seria 1774–1786*, 2, București, 1892, p. 910.

Pârscov, mănăstirile Cotroceni și Mihai Vodă pe apa Dâmboviței, la marginea orașului București, iar aceea de la Neamț pe moșiile de pe valea Tazlăului, la începutul veacului al XIX-lea. O pivă cu găvane și cu patru ciocane funcționa, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pe valea Prahovei la Comarnic, aparținând unui boiernaș și valora 70 de taleri, iar o alta, cu mai multe ciocane, se afla în ținutul Putna, și era folosită de mănăstirea Soveja[1]. În privința venitului realizat de o pivă obișnuită „care bate postav", acesta se ridica în prima jumătate a secolului al XVIII-lea de la 36 la 65 taleri[2].

Pe domeniile domniei, boierimii și mănăstirilor din Principate se mai întâlnesc în epocă și alte meșteșuguri cu o specializare îngustă, practicate de *croitori*, *băibărăcari* și *cizmari*, la curtea domnească din Iași, *blănari*, *cojocari*, aflați pe moșia Episcopiei Roman, *ciobotari*, pe aceea de la Deleni a boierului Iordache Ghica și la curtea lui Ștefan Buhăescu, *butnari*, *stoleri*, *lemnari*, *teslari* de la curtea domnească din Iași, *săpunari* de pe pământul boierului Gavriil Conachi și *lumânărari* pe moșia boierului Constantin Dudescu.

Mulți meșteșugari domeniali care utilizau ca materie primă lemnul, pe lângă uneltele tradiționale, foloseau și instalații hidraulice, anume *fierăstrău*, *bierăstrău* sau *joagăr* pentru confecționarea scândurilor și șindrilei. Un astfel de *bierăstrău* a funcționat, încă din anul 1780, pe moșia domnească de lângă București, la marginea lacurilor formate de apa Colentinei menționat deseori de călătorii străini în însemnările lor despre capitala Țării Românești. Ele aparțin doamnei Reinhard (1806), lui Laurençon (1809), Lagarde (1811), Wilkinson (1814), Recordon (1815), von Stürmer (1816). De asemenea, multe fierăstraie funcționau și în Moldova, pe moșiile mănăstirii Neamț pe valea Tazlăului. Printre cei ce practicau meșteșuguri pe domenii sunt întâlniți și: *olari*, *bărbieri*, *lăutari*. Cât privește pe *ceasornicari*, aceștia proveneau, mai ales, din rândul sudiților străini stabiliți temporar sau definitiv la curtea domnească sau în orașe, cum era cel din Iași în anii 1757–1759[3].

Forța de muncă folosită în practicarea meșteșugurilor provenea în cea mai mare măsură din rândul autohtonilor, fiind alcătuită din scutelnici și poslușnici, cărora li se alăturau numeroși țigani robi, care trăiau în sălașe, menționați în 1759 și de călătorul străin Fr. Murhard la curțile boierești.

Cu toate eforturile stăpânilor de domenii de a avea un număr cât mai mare de meșteșugari, ei nu au putut să împiedice destrămarea economiei naturale dată fiind calitatea inferioară a produselor meșteșugărești realizate cu un inventar rudimentar, în comparație cu cele din mediul urban, ca și prețul scăzut la care se puteau procura mărfurile similare de pe piața internă. Primele semne ale procesului decăderii meșteșugurilor domeniale s-au manifestat și ca urmare a adoptării unor noi practici specifice economiei de piață, spre exemplu prin angajarea meșteșugarilor ambulanți sau prin cumpărarea din afara gospodăriei a unor produse. În registrul de cheltuieli al mănăstirilor din Țara Româ-

[1] Șt. Olteanu, C. Șerban, *op. cit.*, p. 336.
[2] DANIC, ms.rom. 377, f. 18.
[3] Vezi și informațiile lui Paul Mircea Florea, *Scurtă istorie a ceasului în Moldova și Țara Românească*, în „Hrisovul", s. n., 1, 1996, p. 93–107.

nească din anii 1730–1740 sunt menționate obiecte de îmbrăcăminte procurate astfel: dulame, nădragi, cămeși, cojoace, brâie (de ex. o dulamă costa 5,5 taleri), de încălțăminte ca opinci, ghete (de ex. prețul unei perechi de cizme era de 1 taler și 52 de bani).

Tot așa în sămile mănăstirilor din Moldova din 1742 au fost consemnate sumele cheltuite pentru procurarea de coase, cuțite, topoare, oale și străchini, mijloace de transport (un car costă 8 lei), putini, șindrilă și draniță (13 000 bucăți de șindrilă erau prețuite la 10 lei, iar 8 000 bucăți de draniță la 5 lei) ș.a.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, stăpânii de domenii continuau să cumpere pentru nevoile gospodăriilor lor mărfuri meșteșugărești de pe piața internă (de ex. pentru curtea domnească din Iași la 1780 erau achiziționate, printre altele, 18 căruțe, 36 coți și 25 sănii)[1].

Meșteșugurile țărănești. În mediul rural o mare parte a cerințelor gospodăriilor țărănești era asigurată de industria casnică, dar și de meșteșugul sătesc specializat, care lucra la comandă și pentru piață. Meșterii de țară își procurau materia primă din resurse locale, fie prin schimb cu altfel de produse, fie achiziționată direct de la stăpânii de pământ și de la negustorii autohtoni. În atelierele lor, aceștia prelucrau în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea produse agricole și animale, plante textile, lemn, roci industriale și de construcție și într-o măsură mai mică chiar metale feroase și neferoase. Datorită faptului că țăranii din anumite așezări practicau în bună parte un anume meșteșug, se întâlnesc sate ca acare de: *Blidari*, *Căldărari*, *Cărămidari*, *Cărbunari*, *Pietrari*, *Ploscari*, *Rotari*, *Șelari*, *Șindrilari* etc.

Deși *morăritul* era un monopol feudal în Țara Românească și Moldova, țăranii liberi — moșnenii și răzeșii — posedau mori în proprietate individuală sau în cadrul obștii sătești, care funcționau în vadurile apelor aflate parțial sau în totalitate pe moșia lor. În 1791 erau mai multe mori pe apa Bilca, ținutul Putna, opt la număr aparțineau mănăstirii Bârnova, ținutul Iași, altele unor mici boieri, vornicul Gheorghe Deleanu și pitarul Constantin Burghele, iar încă patru (una cu două roți și trei cu câte o roată) răzeșilor din satul Boșorcani, ținutul Covurlui[2]. Stăpânirea morilor de apă de către țăranii liberi era apărată de domnie față de marii deținători de pământ. Astfel, în 1736 egumenului mănăstirii Adam i se interzicea să construiască o moară pe gârla moșiei Cleni fără consimțământul răzeșilor de acolo[3].

Mori țărănești erau socotite și cele care funcționau pe unele domenii feudale unde țăranii liberi arendau un vad și construiau pe cheltuiala lor instalația respectivă, după ce aceștia obținuseră acordul stăpânului locului și încheiaseră o tocmeală privind taxa ce trebuia plătită, *havaiet* sau *embatic* în Țara Românească și *bezmen* în Moldova. Havaietul

[1] BAR, ms. rom. 882, f. 34.
[2] Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, 4/2, Iași-Huși, 1915, p. 164–166.
[3] DANIC, Mănăstirea Adam, VI–546.

putea fi dat nu numai în bani, ci și în natură, așa cum au procedat răzeșii de pe moșia Vânători cu egumenul mânăstirii Neamț în 1755[1].

În epocă, valoarea arendei pentru vadurile de moară folosite de țăranii liberi a sporit într-un ritm accentuat în Țara Românească în comparație cu aceea din Moldova. Pentru o moară de pe moșia episcopiei Huși se plătea la începutul secolului al XIX-lea un bezmen de 20 lei pe an, iar pentru o alta de pe moșia Gruiu din județul Argeș un embatic între 350 și 1 000 taleri pe an. Prețul morilor țărănești, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu o roată și o pereche de pietre era în Țara Românească de 22 până la 54 taleri, iar una cu două roți de 250 taleri. Ele aduceau un venit relativ modest, totuși de la aceea cu două roți de pe apa Bârladului se obțineau anual 50 taleri, iar de la alta, care funcționa în satul Corbișori (jud. Muscel), circa 180 ocale de făină de porumb[2].

În gospodăriile sătești prelucrarea cerealelor avea drept scop și obținerea rachiului produs, până în secolul al XVIII-lea, din prune (perje), tescovină, din drojdia vinului și din vinul care nu mai era bun de băut, în instalații rudimentare numite *poverne*[3]. În schimb, holerca (horilca), realizată numai din cereale (grâu, secară, hrișcă), se importa din Polonia prin negustorii cazaclii și abia din secolul al XVIII-lea începe să se producă și în Moldova în *velnițe*, băutură alcoolică despre care Miron Costin arăta — în cronica sa — că este dăunătoare organismului uman[4]. Obținerea de rachiu în gospodăriile țărănești din cereale, după sistemul polonez, începe să fie îngrădită de monopolul feudal privind vânzarea vinului pe moșiile stăpânilor de pământ.

Pentru producerea horilcei se folosea, la nivel european, încă de la începutul secolului al XVIII-lea un *alambic*, descris de Dimitrie Cantemir în *Istoria ieroglifică*. Dar răspândirea velnițelor, mai cu seamă în Moldova, a cunoscut în scurt timp o amploare fără precedent. O evidență din 1776 consemna un număr de 151, iar după un deceniu, ele ajunseseră la 800[5]. Abundența de materie primă — cereale — dar mai ales profitul obținut din vânzarea horilcei i-a determinat chiar și pe unii stăpâni de pământ să înființeze velnițe, în loc de poverne. Situația afecta însă aprovizionarea Imperiului otoman cu zaherea. De aceea, Constantin Moruzi (1777–1782) a hotărât ca velnițele să folosească drept materie primă numai mălai sau făină de păpușoi, secară și grâne stricate[6]. Tot cu acel prilej s-a făcut publică constatarea că velnițele consumaseră pe timp de opt luni 120 000 chile de cereale (chila de Galați), adică circa 28 800 000 ocale[7].

Apoi, Alexandru Mavrocordat Deli-bei (1782–1785) a interzis activitatea acestor instalații, cu toate protestele posesorilor lor, importul de horilcă și producerea ei în velnițe

[1] *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea. 2. Moldova* (ed. V. Mihordea și colaboratorii), București, 1966, p. 283.
[2] Ioan Răuțescu, *Mănăstirea Aninoasa*, Câmpulung Muscel, 1933, p. 139–140
[3] *Uricariul*, 4, Iași, 1857, p. 453.
[4] Miron Costin, *Opere* (ed. P.P. Panaitescu), București, 1958, p. 82.
[5] Alexandru Gonța, *Începutul industriei alcoolului în Moldova feudală*, în AIIAI 8, 1971, p. 147.
[6] *Uricariul*, vol. cit., p. 454; Al. Gonța, *op. cit.*, p. 149.
[7] Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii*, București, 1971, p. 210, referitor la *chila de Galați*.

rămăsese prohibită, deși guvernul Poloniei, ca și ambasadorul Franței la Istanbul au făcut demersuri pe lângă Înalta Poartă în această problemă. Hotărârea domniei a afectat atunci relațiile comerciale româno-polone[1]. Restricțiile impuse s-au menținut și la începutul secolului al XIX-lea, cu excepția proprietarilor care obțineau cărți „de slobozenie" pentru a cumpăra zaherele ca materie primă. De fapt, în Moldova din 1805 a început iarăși să se producă horilcă. În 1813 sunt cunoscute unele velnițe care funcționau legal la Huși și Târgu Frumos, iar din 1814 se constată că producerea băuturii intrase deja în legalitate, aducând un mare venit la visterie.

Printre meșteșugurile alimentare țărănești un loc de seamă l-au ocupat și *uleriile* sau *oloinițele*, care prelucrau mari cantități de miez de nucă uscat și semințe de plante oleaginoase (cânepa, inul, rapița, dovleacul) în instalații speciale alcătuite din pive, unde se zdrobeau semințele până la transformarea lor în făină. Produsul era apoi amestecată cu apă pentru a se realiza un aluat. După deshidratarea aluatului prin prăjire, acesta era apoi presat într-un teasc prevăzut cu „berbeci", cu ajutorul cărora se scotea din el uleiul. Exemplare ale acestor teascuri se mai află în unele muzee de artă populară (Botoșani, Târgoviște, Câmpulung Moldovenesc, București, Iași).

Și grăsimile animale erau prelucrate în ateliere țărănești a căror producție era destinată pieței periodice din târguri și orașe. Sunt astfel sate în care locuitorii practicau meșteșugul *săpunăritului*, numite de aceea *Săpunari* (Argeș și Romanați)[2], determinativ ce însoțește uneori onomasticele meșteșugarilor –de ex. Vasca, săpunarița din satul Vinărești (1788)[3] și Ion sin Taaul, săpunar din Odobești (1796)[4]. La rândul lor, *lumânărarii* produceau făclii și lumânări destinate gospodăriilor orășenilor și stăpânilor de moșii. În 1790–1798 cinci lumânărari de țară au confecționat făclii din ceara obținută de la clientul lor, boierul Gavriil Conachi, fiind plătiți cu câte 20 parale ocaua de făclie[5].

În secolul al XVIII-lea în multe așezări rurale existau meșteșugari care practicau țesutul și prelucrarea țesăturilor sub numele de *postăvari de țară*. Acolo unde numărul acestora era mare, satele s-au numit *Postăvari*, ca în județele Dâmbovița și Ilfov. Ei posedau nu numai războaie de țesut orizontale, dar și instalații, numite *stează* și *pivă*, iar postavul se scămoșa, iar țesătura devenea mai deasă, fiind supusă un timp mai îndelungat la un curent de apă. Asemenea șteaze puteau fi întâlnite pe Siret, Trotuș, Putna, Moldova[6]. A doua, piva sau *piua*, era alcătuită din mai multe perechi de ciocane de lemn, care acționau alternativ asupra bucăților de postav aflate într-o covată, pentru a le face mai flexibile

[1] Gh. Duzinchevici, *Contribuții la istoria legăturilor comerciale româno-polone în secolul al XVIII-lea*, București, 1935, p. 3–8.
[2] De Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt-Leipzig, 1778, p. 182.
[3] DANIC, Mănăstirea Neamț, XCI–275.
[4] N. Iorga, *Studii și documente*, 7, București, 1904, p. 67.
[5] BAR, ms.rom. 4507, f. 85; DANIC, Documente istorice, III-55.
[6] Constantin Turcu, *Steaza — instalație primitivă sătească pentru perfecționarea unor țesături casnice*, în „Studii" 8, 1955, 4, p. 113–118.

și mai rezistente. Ele sunt atestate la Polovragi, Arcani, Stroiești, Câmpufomi (Gorj)[1], la Bezdead pe Ialomița, la Comarnic și Breaza pe apa Prahovei și la Vânători (Neamț), la Fetionesti și Muncel pe apa Zăbrăuțului (Putna), la Câmpulung Moldovenesc, pe apa Moldovei[2]. Meșteșugarii care lucrau la pive se numeau *piuari* sau pivari.

Vadurile de piuă de pe domeniile boierești și mănăstirești puteau fi arendate de răzeși și moșneni în urma plății havaetului stabilit cu învoială. Astfel, moșnenii din Costești (Vâlcea) luau în arendă, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, vadul de pe moșia mănăstirii Bistrița, ca și răzeșii de la Vânători (Neamț), a căror pive pentru sumane de apa Neamțului se aflau pe moșia mănăstirii Neamț. Aceștia, în 1753, dădeau anual havaet câte 22 potronici (adică 220 bani) și se obligau să lucreze și sumanele mănăstirii, dar cu plată. Pentru havaetul vadului de pivă de pe moșia mănăstirii Bârnova, țăranii din satul Popeni (Putna) plăteau în 1781 câte 2 lei pe an[3], adică 240 bani. În cazul pivelor acționate de mai multe mori, havaetul sau embaticul era mai mare, precum cel plătit în 1794 de arendașul unei pive de 4 mori aflată pe moșia Mănăstirii Dintr-un Lemn (Vâlcea) în valoare de 6 taleri pe an, adică 720 bani[4]. O atare instalație era prețuită la 430 lei la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

La pive se finisau și *pâslele*, țesături din păr de capră, folosite la șeile cailor. Se cunosc și așezări cu acest nume (*Pâslari*, jud. Saac).

În procesul de finisare unele țesături de postav erau prelucrate în instalații speciale numite *dârste*, ce se compuneau din doi cilindri sau valuri, confecționați din lemn, cu un diametru mai mare de un stat de om și cu o lățime de până la doi stânjeni. Montați în încăperi speciale, unul din acești cilindri pe care se fixau bine întinse *cergile* (pături groase și păroase) se rotea încet mișcat de o forță hidraulică, frecându-se de o leasă făcută din spini pentru a se scoate firele lungi din bătătura postavului. Apoi cergile se întindeau pe al doilea cilindru, care prin învârtire circulară într-un mediu umed și cald, rostogolea materialele aflate în interiorul lui pentru ca țesătura cergii să se *învâlească*, adică să se mai îngroașe[5]. Mai puțin numeroase ca pivele, fiind întâlnite în ambele la sfârșitul secolului al XVIII-lea, o dârstă cu o roată de moară instalată pe apa Prahovei lângă Breaza (Prahova) se cumpăra cu 50 taleri, iar o alta cu două roți, cu 65 taleri[6].

Ele au funcționat și în Moldova pe malul apelor Putna, Soveja, Trotuș, Bicaz, Moldova, Neamț, Cracău; în ținutul Neamț se aflau la: Pipirig, Vânători, Stejari, Iapa, și alte ținuturi; în Țara Românească pe malul apelor Olt, Dâmbovița, Doamnei, Prahova și Ialomița. Cele mai multe existau pe apa Prahovei la Comarnic și Breaza. Dârstele puteau aparține

[1] Gh. Cărăbiș, *Mori și pive pe valea Jaleșului (Gorj) în secolele XVII–XIX*, în „Studii" 15, 1962, 4, p. 937–941.
[2] DANIC, Mănăstirea Neamț, CXI–22.
[3] *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, 2. *Moldova*, p. 507.
[4] DANIC, Mănăstirea Dintr-un Lemn, XV–26.
[5] Constantin Istrati, *Despre dârstele din Moldova în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Studii și cercetări științifice. Istorie-Filologie", Iași, 1, 1962, p. 122–123.
[6] BAR, ms. rom. 260, f. 129–130.

și țăranilor liberi. O bună parte din ele se aflau în vadul apelor de pe moșii boierești sau mănăstirești, fiind arendate de aceștia, în schimbul plății havaetului. În 1796 un anume Vasile Făcăoariu dădea mănăstirii Bârnova un bezmen anual în valoare de 7 lei pentru dârsta de pe apa Bilca (Putna)[1], iar în 1796 țăranii moșneni din Breaza plăteau embatic pentru dârstele aflate pe moșia doamnei Ruxandra Hangerli[2].

În mediul rural, țesăturile de postav erau prelucrate în atelierele aparținând *croitorilor de țară*, care lucrau la comandă și deseori cu materia primă a clientului. Ei sunt atestați în documentar în județele Romanați, Argeș, Vâlcea, Dolj, Mehedinți, Dâmbovița, Muscel, Teleorman, Buzău, Saac, iar în Moldova în ținuturile Putna, Cârligătura, Fălciu, Tecuci etc.

Unii croitori de țară confecționau îmbrăcăminte folosind postavul numit *aba*, fapt pentru care li se spunea *abagii*, iar în Moldova, *sucmănari*.

Un loc special l-a ocupat la sate prelucrarea pieilor de animale domestice și sălbatice de către *pielarii de țară*. Aceștia depozitau mai întâi pieile crude (sărate și apoi uscate) — provenind din gospodăria proprie, obținute de la zalhanale, de la măcelari și casapi, sau de la negustori — în *gropi de dubit*, iar în cazul unor cantități mai mici, în căzi mari de metal. Peste acestea se turna o soluție care conținea substanțe tanante, provenite din coajă de stejar, ghindă, scumpie, pațachină[3], în scopul îndepărtării resturilor de grăsime și mai ales a părului și totodată pentru a le spori gradul de conservare și de menținere a elasticității. Asemenea ateliere ale pielarilor de țară, amplasate la marginea așezărilor rurale și în avalul apelor curgătoare din imediata vecinătate, existau în județul Dolj, la Preajba și Mofleni, în Vâlcea lângă Horezu, în Argeș lângă Pitești, în județul Slam Râmnic în satul Tăbăcari și la Buzău, iar în Moldova în ținuturile Suceava, Botoșani și Iași.

Tăbăcăritul țărănesc a cunoscut un deosebit avânt în epocă, urmare a nevoii crescânde de piei argăsite necesare atelierelor unor meșteșugari specializați, în vederea realizării obiectelor de îmbrăcăminte și încălțăminte de către *opincari*, *cizmari*, *cojocari*, *blănari*, dar și de harnașament de către *curelari* și *șelari*. Numărul lor l-a impus uneori pe acela al așezării, și anume: satele *Cojocari* din județul Vlașca și ținutul Vaslui și *Blănari* în județul Slam Râmnic.

În documente *cizmarii de țară* sunt menționați și sub numele de *cavafi* pentru că ei confecționau încălțăminte la comandă, dar și pentru piață din piele mai groasă pentru *cizme* sau *ciobote* de *iuft* sau *teletin*, prevăzute cu carâmbi până la genunchi sau *ghete* cu potcoave de fier. În privința *șelarilor de țară*, aceștia executau șei din piele de vițel fixat pe postav sau pâslă și montate apoi pe un schelet de lemn de tei. O dată cu șeaua se mai realizau și curelele pentru scări și chingi. La rândul lor, *curelarii de țară* lucrau separat părțile componente ale harnașamentului.

[1] DANIC, Mănăstirea Bârnova, II–26.
[2] BAR, ms. rom. 260, f. 127.
[3] Informații și la N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*. 2. *Epoca mai nouă*, București, 1925, p. 101 (cu referire la *scumpie*); V.A. Urechia, *Istoria românilor*, 4, București, 1893, p. 177–179; 5, p. 116–117 (cu referire la *pațachină — boia*). Pentru scumpia cultivată în Câmpia Română, cf. BAR, ms. rom. 5658, f. 451.

Cel mai răspândit meșteșug țărănesc, în Moldova și Țara Românească, a fost cel practicat de *lemnari*, specializați ca: *butnari* (ce făceau butii), *dogari* (ce lucrau butoaie), *cofari* (meșteri de donițe), *linguari*, *ploscari*, *hambari*, *rotari*, *caretari*, *podinari*. De asemenea *lemnari*, *șindrilari* și *dulgheri* (termen de origine orientală) își desfășurau activitatea construind locuințe și anexele lor, dar și unele instalații cu caracter industrial: fierăstraie, dârste, pive etc.

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea *lemnarii de țară* au clădit în Oltenia numeroase cazărmi pentru administrația austriacă și au făcut podine pentru ulițele orașului Craiova, dar și mijloace de navigație pe apa Oltului[1]. În acea vreme fondul forestier din cele două Principate, acoperea aproape 85% din suprafața lor, în marea majoritate a satelor existând meșteșugari de prelucrare a lemnului. De aceea și numele așezărilor: *Șindrilari* (ținutul Vrancea), *Rotari* (Cârligătura), *Blidari* (jud. Vâlcea), *Legănari* (Vlașca), *Rotari* (Saac). O evidență relativă a celor din Moldova în „Condica liuzilor" la 1803, le confirmă prezența în diferite ținuturi, astfel: *rotari* (Cârligătura și Tutova), *butnari* (Bacău, Tecuci, Tutova), *dogari* (Bacău), cei care făceau sănii și căruțe (Roman)[2]. *Podinarii* care lucrau pentru ulițele din orașul București, proveneau din județele Buzău, Saac, Prahova, Dâmbovița, Argeș ș.a. Lemnarii din cele două Principate mai executau la fierăstrău catarge expediate cu plutele pe apa Siretului pentru negustorii din schelele dunărene de la Brăila și Galați, care le transportau mai departe pe Marea Neagră, Marea Egee și Mediterana, în porturile cărora se construiau vase cu pânze.

Tot în domeniul construcțiilor își desfășurau activitatea în așezări rurale: *cărămidarii*, *pietrarii* și *zidarii*. Unii din aceștia au lucrat la comandă pentru administrația imperialilor în Oltenia (1718–1739) la modernizarea drumului *Via Carolina* deschis de austrieci pe valea Oltului. Aici au fost folosite mijloace tehnice de nivel european și anume, un *ascensor* destul de rudimentar, acționat de o forță hidraulică, care transporta pe un plan înclinat un vagonet încărcat cu piatră, cărămidă, var și nisip[3].

Cărămidarii din sate efectuau la comandă pentru stăpânii de domenii și pentru unii orășeni, mari cantități de cărămidă „bine arsă" și după „tiparul gospod", destinată locuințelor, dar și pentru unele instituții publice (spitale) din București și Iași.

Tot la comandă lucrau și *olarii*, care confecționau vase din lut purtând amprente regionale. Când *olăritul țărănesc* devenea ocupația de bază a unor comunități, satele se numeau Olari, ca cele din județele Romanați, Ialomița și Prahova[4].

Manufacturile. Ca întreprinderi cu caracter industrial, deosebite de atelierele meșteșugărești, manufacturile din Principate se remarcă prin existența unui număr mare

[1] C.C. Giurescu, *Construcții navale în Principatele Române în secolele XVII și XVIII*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 319–320; vezi și K. Wolf, *Navigațiunea pe Olt și importanța ei pentru români*, București, 1893, p. 10–11.

[2] *Uricarul*, 7, Iași, 1886, p. 248, 281, 289, 295, 310, 314, 318; 8, p. 336–337.

[3] Hurmuzaki, 9/1, p. 625–626.

[4] Bauer, *op. cit.*, p. 138.

de lucrători, dar și salahori aflați toți în subordinea unui patron. Acesta, după ce a investit un capital bănesc în fonduri fixe, urmărește să dobândească, cu cheltuieli mici, beneficii de pe urma produsului finit, destinat pieței. În organizarea activității manufacturiere era introdusă diviziunea tehnică a muncii, pentru a realiza, în timpul cel mai scurt posibil, o cantitate cât mai mare de produse[1].

În privința capitalului bănesc, acesta provenea, pe de o parte din Visteria țării, unde erau strânse veniturile domniei rezultate din vânzarea slujbelor cu caracter politic și administrativ, din arendarea vămilor, ocnelor, minelor, din încasarea taxelor fiscale. Ele purtau în general numele de *luumeturi* în Țara Românească și de *rusumaturi* în Moldova și a căror valoare se ridica anual la câteva sute de mii de lei. Însemnate sume bănești erau obținute și de stăpânii de pământ implicați tot mai mult în economia de schimb, pe piața internă sau externă, prin desfacerea a unor produse naturale de pe moșiile lor, precum mierea, ceara, vitele, cerealele, lemnul, băuturile spirtoase etc.[2]. Dar venituri acumulau și din arendarea moșiilor[3], rezultate din monopoluri feudale, precum și din prestațiile scutelnicilor și poslujnicilor, din gloabe și havaeturi, din taxele de folosință a pădurilor și pășunilor etc.[4], bani investiți apoi în manufacturi.

Înființarea de întreprinderi manufacturiere în Principate a fost favorizată și de răspândirea în rândul posesorilor de capital — domn, boieri și negustori — a ideilor economice mercantiliste, potrivit cărora propășirea societății era posibilă prin sistarea importului acelor mărfuri de „interes obștesc"[5], care puteau fi realizate cu forțe proprii. De altfel, de la începutul secolului al XVIII-lea, călătorul italian Anton Maria Del Chiaro surprindea faptul că în Țara Românească unii meșteșugari autohtoni deprindeau foarte ușor meșteșugurile străine „românii sunt înzestrați cu foarte multă pricepere și sunt în stare să reușească în orice meserie...cât despre alte îndeletniciri meșteșugărești, le duc la capăt minunat de bine. Învață tot ce văd și nu este lucru de mână, fie de modă turcească, fie după obiceiul nostru, pe care să nu-l imite foarte bine"[6].

Astfel, s-a cristalizat în conștiința contemporanilor din Principate convingerea că înființarea unor manufacturi autohtone ar fi sporit nu numai prestigiul țărilor lor la nivel european, dar ar fi stimulat și procesul acumulării de mari sume de bani prin reducerea considerabilă a cheltuielilor de achiziționare a mărfurilor străine ce nu puteau fi realizate cu forțe proprii. Această mentalitate colectivă este oglindită în cuprinsul unor hrisoave domnești și surse narative. Avem în vedere actul din 14 iulie 1764 pentru înființarea

[1] François Perroux, *Le capitalisme*, Paris, 1969, p. 14–15.

[2] Sergiu Columbeanu, *Date privitoare la economia agrară în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii", 1962, 1, p. 111–132; N. Corivan, Ilie Grămadă, *Despre gospodăria feudală din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în SMIM 5, 1962, p. 257–280.

[3] Ioana Constantinescu, *Arendășia în gospodăria Moldovei și Țării Românești până la Regulamentul organic*, București, 1985.

[4] Andrei Oțetea, *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism*, în SMIM 4, 1960, p. 349–356.

[5] Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriei mele*, București, 1952, p. 179–180.

[6] *Călători străini*, 8, p. 380

manufacturii de lumânări și ceară albă la București[1] sau relația referitoare la întreprinderea manufacturieră de postav de la Chiperești[2] (ținutul Iași) din 1766, ca și documentul din 18 august 1794 destinat manufacturii de postav de pe moșia Pociovaliște (județul Ilfov). El consemnează explicit interesul pentru aceasta: „nu numai că are trebuința țara aceea (adică Țara Românească, n.n.) de lucruri ce vin din părți străine, să piardă atâția bani, ci încă să câștige trimițându la alte părți acelea ce ar putea pune la stare în faptă ca să se lucreze și să facă într-însa"[3].

Ținând seama de originile capitalului bănesc folosit la investirea lui în fondurile fixe ale manufacturilor, apare firesc ca acestea să funcționeze pe moșiile stăpânilor de pământ (domnul, boierii și înaltul cler), având în vedere că aceștia dispuneau pe de o parte de o mare cantitate de materie primă, iar pe de alta de forța de muncă a țăranilor dependenți (rumâni și vecini), obligați să presteze anual față de stăpânii lor zile de clacă. În prima jumătate a secolului al XVIII-lea aceste îndatoriri nu erau încă reglementate oficial, dar în a doua jumătate a veacului amintit și la începutul secolului al XIX-lea ele se ridicau la 12 zile pe an în Țara Românească și la 24 în Moldova. Alte manufacturi au funcționat și în așezările urbane, dar până la 1760 numărul lor în Principate a fost relativ redus. Una, aflată lângă Târgoviște (la două mile depărtare spre nord), producea sticlă foarte transparentă, curată și de culoare albastră, superioară celei aduse din Polonia, care avea defecte. O altă manufactură de sticlă se afla, în anii 1740–1741, pe moșia Călugăra (ținutul Bacău) unde lucrau 12 sticlari veniți din Transilvania, obligați față de domnie să-i livreze anual 500 cable de geam și 100 de butelii de sticlă; în schimb, întreprinzătorul putea folosi lemn din pădure pentru cuptoarele de topit sticla. La Iași funcționa în 1752 o manufactură de produs lumânări aparținând unui negustor francez, F.I. Linche, în tovărășie cu un grec, Sterie. Acea de postav, a boierilor Cantacuzini, în funcțiune de la sfârșitul secolului al XVII-lea pe moșia Afumați, lângă București, apare atestată în 1742, în jurnalul unui călător otoman. Aici se lucra un postav de culoare albastră și roșie, boiangiii din întreprindere provenind din sudul Dunării, de la Șistov[4].

După 1760 și până la 1821, numărul manufacturilor a sporit și s-a diversificat ca urmare a progresului înregistrat de procesul acumulării primitive a capitalului investit în funcționarea lor, iar pe de alta, datorită concentrării acestora în mediul urban, în special în capitalele celor două Principate. Astfel, la *București* au funcționat întreprinderi manufacturiere de postav în anii 1796–1803 și 1819, de tors bumbac în 1803, de săpun în 1780, de lumânări de ceară albă în 1764, 1785–1792, 1813, de paste făinoase, cum

[1] *Documente privind istoria orașului București*, ed. de Fl. Georgescu, P.I. Cernovodeanu, Ioana Cristache Panait, București, [1961], p. 110–112.

[2] Vezi Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 120–121.

[3] V.A. Urechia, *Istoria românilor. Seria 1786–1800*, 3, București, 1892, p. 294 (Hrisovul fabricii de postav).

[4] Morcelle Karadja, *Principatele Române văzute de un funcționar turc în veacul al XVIII-lea*, în AO 12, 1933, p. 275.

era și aceea „cu ergalii de aramă și de lemn", cumpărată de doamna Ruxandra Hangerli la 23 septembrie 1798[1], dar și altele din anii 1798–1799, 1815, de bere în 1815, de testemeluri (basmale) din 1800 timp de două decenii, de sandagealîc (țesătură de matase) din1803, de săpun de lux (tarabolis) în 1780; la *Târgoviște* de sticlă în anii 1783, 1791–1793, 1800; în Moldova la *Iași* de bere în anii 1786, 1800–1818, de ulei din 1818, de paste făinoase din 1811; la *Galați* de paste făinoase, în anii 1805– 1816, cu întreruperi ; la *Roman* de bere în anii 1815–1816; la *Bârlad* de lumânări din 1767; la *Vaslui* de postav în anii 1801–1803. De asemenea, în documente sunt semnalate mai multe *proiecte* privind înființarea de manufacturi, dar nefinalizate, la *București* de arme în 1794, de pavele de lemn în 1820, la *Vaslui* de postav în anii 1799 și 1803.

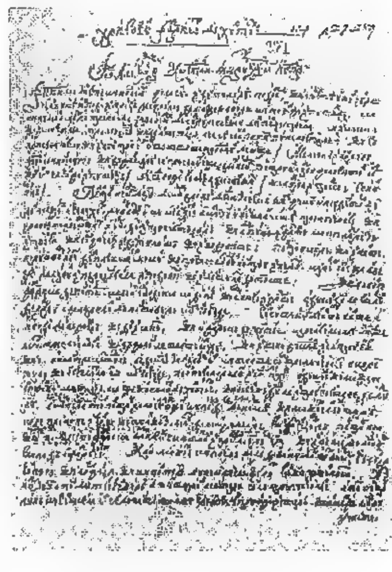

Fig. 26 Așezământul lui Alexandru Vodă Moruzi pentru fabrica de hârtie de la Cațichea – Ilfov (27 noiembrie 1799).

În aceeași perioadă au mai funcționat manufacturi în mediul rural pe moșiile unor stăpâni de pământ. De pildă, în Țara Românească cele care produceau obiecte din sticlă sunt atestate la *Vălcana* în 1769, la *Șotânga* în 1793, la *Fuceceni* în 1791, la *Doicești* în 1800 timp de aproape două decenii, toate în județul Dâmbovița. Acelea care realizau hârtie funcționau la *Fundeni* în 1765, lângă București, la *Batiștea* (jud. Prahova) în 1776, la *Cațichea* (jud. Ilfov) în anii 1793–1803, la *Mărcuța* lângă București în 1780, în timp ce pastele făinoase se produceau la *Agești* și *Cornești* (jud. Prahova), în 1792. În Moldova ființau manufacturi de sticlă pe moșiile *Vitijeni* în 1772, *Deleni* în 1786, ambele în ținutul Hârlău, la *Miclăușeni* în ținutul Roman în 1798, pe moșiile *Tazlău* în 1800 și *Comănești* în 1819, ambele în ținutul Bacău și la *Dolhești* în 1802 în ținutul Suceava, iar de postav pe moșia *Ruginoasa* (ținutul Iași), în primii ani ai secolului al XIX-lea.

Printre întreprinderile din epocă ce au funcționat în Principate se numără și *șantierele navale* și *tipografiile*. Primele, cu caracter industrial cunosc diviziunea tehnică a muncii,

[1] N. Iorga, *Istoria industriilor la români*, București, 1927, p. 209.

când meșteșugari de profesii diferite sunt folosiți în același timp pe lângă un mare număr de salahori. În șantierul naval aflat posibil pe malul Oltului în aval de orașul Râmnicu Vâlcea, la *Ostroveni*, sub vremelnica stăpânire a Imperiului habsburgic (1718–1739), autoritățile au construit, cu ajutorul unor meșteri locali, circa 20 vase de navigație numite șăici, un fel de șalupe. Câteva decenii mai târziu, în timpul războiului austro-ruso-turc din anii 1787–1792 autoritățile militare austriece au reluat, în 1788–1789, construcția de nave pentru a fi utilizate pe Olt, vase având dimensiuni mai mari decât cele din perioada precedentă și anume de 7 sau 9 stânjeni lungime (circa 14–18 m). În Țara Românească, sub domnia lui Constantin Mavrocordat din anii 1735–1741 își reîncepea activitatea șantierul naval de la *Giurgiu*, care funcționase și pe timpul lui Constantin Brâncoveanu (1688–1714). De altfel, Poarta cerea în 1738, printr-un firman, domnului Țării Românești să construiască aici o șaică mare în scopuri militare, armată la bord cu un tun, al cărui echipaj se ridica la 20 lopătari și 20 de ostași aflați sub comanda unui căpitan. La construirea ei au cooperat un lemnar, mai mulți meșteri fierari și salahori care au uns carena vasului cu catran și apoi l-au vopsit. Un an mai târziu, în 1739, același domn se îngrijea de executarea a încă cinci caice, bărci mai mari de război, pentru flota otomană de la Dunăre, aflată sub comanda amiralului Ahmet pașa.

În șantierul de la *Giurgiu* s-au mai construit cel puțin 24 de șeici cerute de Poartă în domnia lui Grigore al III-lea Ghica (1768–1769), iar sub Alexandru Ipsilanti (1775–1782) erau în lucru luntri pentru năvod, dubasuri necesare morilor plutitoare pe Dunăre și un galion de circa 25 m lungime prevăzut cu piese de artilerie, parâme, un adevărat vas de război destinat flotei otomane.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au mai funcționat un șantier la Brăila[1] și altul la Căscioarele (jud. Ilfov), ambele pe malul Dunării. La primul, amplasat în aval de insula Măcelarilor, s-au construit vase de tonaj diferit, destinate flotei otomane, atât cu caracter comercial (corăbii cu pânze), cât și militar, de război (fregate, galioane), având o lungime de circa 70 picioare (circa 22 m). Al doilea se afla pe malul estic al lacului Greaca, de unde se putea naviga pe un canal către malul Dunării între insulele Cârneciu și Chiostugeoaia. În timpul războiului austro-ruso-turc din anii 1787–1792 s-au construit aici vase de navigație în scopuri militare pentru armata austriacă, iar sub domnia lui Alexandru Moruzi (1793–1796), la șantierul Căscioarele, ca și în cel de la Giurgiu erau în lucru nu numai nave pentru flota otomană, dar și pentru trebuințele Țării Românești, acestea din urmă având un caracter comercial. Hrisovul domnesc din 23 noiembrie 1793 cuprindea dispoziții privind tipul de vase ce trebuiau realizate (șeici, caice, șlepuri cu punte acoperită, numite ciamuri și acicuri), pentru transportul pe Dunăre a lemnului, cerealelor și vitelor.

Moldova dispunea în această perioadă de un important șantier naval la Galați, a cărui existență a fost atestată în documente încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. În acest oraș-port erau prezenți maranguzi, adică dulgheri care lucrau lemnul pentru

[1] Constantin C. Giurescu, *Istoria orașului Brăila*, București, 1968, p. 110–111.

vase de navigație. Consulul Franței în Crimeea, Charles Peyssonel, confirma faptul că în 1760 a văzut construindu-se la *Galați* bastimente comerciale de tonaj diferit, destinate navigației pe Dunăre și Marea Neagră. Tot el preciza că vasele comerciale erau făcute la un preț foarte convenabil, ele fiind tot atât de bune ca și acelea care proveneau din țările nordice, adică din Scandinavia. Șantierul se afla în aval de orașul-port între gârla Repedea și schelă. Călătorul Ruggiero Boscovich se referea, 1762, la un vas foarte mare existent în șantier, gata de lansare, lung de peste 45 m și în lățime de 5 m. Mai târziu, în timpul domniilor lui Grigore al III-lea Ghica (1774–1777) și Alexandru Ipsilanti (1786–1788), la *Galați* au fost construite mai multe nave de război otomane, printre ele aflându-se o caravelă cu 40 tunuri la bord, un galion cu o lungime de circa 25 m, o fregată cu 26 tunuri, executate după planurile unor ingineri navali francezi. În timpul războiului austro-ruso-turc din 1787–1792 șantierul a îndeplinit comenzile de vase de război ale Porții. Dar, pe acest șantier se efectuau și reparații pentru navele comerciale și militare, fapt care confirma valoarea lui în viața economică a Moldovei[1].

În privința *tipografiilor*, ca ateliere meșteșugărești, ele aparțineau fie domniei, fie unor instituții de cult (Mitropoliei, episcopiilor și unor mânăstiri), devenind apoi, ateliere meșteșugărești orășenești, cu timpul arendate unor autohtoni sau străini stabiliți în mediul urban. Din secolul al XVIII-lea în tipografii s-a introdus diviziunea tehnică a muncii, fapt care a determinat transformarea atelierului meșteșugăresc într-o întreprindere manufacturieră. Astfel, unii erau *lemnari*, *fierari*, cei care construiau și reparau teascurile tipografiei, alții se ocupau numai cu turnarea literelor de plumb (până atunci importate o dată cu teascurile), numiți *turnători de slovă*; separat de aceștia erau *piliturii de slovă*, *zețarii*, cei care culegeau literele pentru a le pune între rame de lemn, *pelcarii*, cei ce ungeau literele cu cerneală, *deortositorii*, sau corectorii textului înainte de a fi tipărit, urmau apoi *drugarii*, care imprimau textul de hârtie, *gravorii*, executanții ilustrațiilor săpate pe lemn, numiți *xilografi*, sau pe metal, și *legătorii*.

În Țara Românească astfel de tipografii au funcționat la *București*, *Buzău*, *Târgoviște*, *Râmnicu Vâlcea*, iar în Moldova la *Iași*, *Galați*, *mânăstirea Neamț*, *Rădăuți* (până la 1777, data integrării ei în Imperiul habsburgic). Cele mai multe din ele erau conduse de orășeni. Astfel, una de la Iași avea ca patron pe Duca Sotirovici, în anii 1743–1755, o alta pe Toader Stoleru la 1786–1792. În anii 1812–1821, la Iași a mai funcționat și o tipografie unde se imprimau cărți în limba greacă. În aceeași vreme, la *București* ființau trei tipografii, una aparținând Mitropoliei Țării Românești, iar alta fraților Nicola și Iani Lazăr, între anii 1783 și 1789. Aceasta din urmă a trecut în 1817 în stăpânirea unei eforii, alcătuită din medicul Constantin Caracaș, stolnicul Răducanu Clinceanu și slugerul Dumitrache Topliceanu; a treia, în 1820, fiind înființată de Petre Efesiul[2].

[1] I. Toderascu, *Construcții navale la șantierul din Galați în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea*, în „Danubius" 2–3, 1969, p. 95–110; Idem, *Informații noi privind șantierul naval din Galați (sfârșitul secolului al XVIII-lea — prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în AIIAI 9, 1972, p. 205–220; vezi și Paul Păltănea, *Istoria orașului Galați de la origini până la 1918*, I, Galați, 1994, p. 129–130.

[2] Vezi Ștefan Olteanu, Constantin Șerban, *op. cit.*, p. 284 și urm.

Valoarea capitalului bănesc investit în manufacturi era în concordanță cu dimensiunile acestora și mai ales cu volumul de produse realizat și desfăcut pe piața internă și externă. Pentru manufactura de lumânări și ceară albă din *București* (1764) s-au investit 200 de taleri, la una similară din *Iași* 696 piaștri, la o alta, de hârtie, din Țara Românească 707 taleri și 30 bani, pentru cea de sticlă din *Târgoviște*, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, 1 000 taleri, la manufactura de fidea din *București* în 1799 o sumă de 1 410 taleri, la aceea de basmale de la *Mărcuța*[1] circa 4 000 taleri, la manufactura de farfurii 10 000 taleri, la cea de hârtie de la *Cațichea* 14 300 taleri pentru teren și separat 18 200 taleri pentru clădire, iar în ce privește aceea de postav de la *Chiperești* (jud. Iași) în 1766 o sumă de 40 000 taleri.

Utilajul tehnic al manufacturilor înființate în epocă era de proveniență autohtonă, dar și străină, fiind adus din diferite țări europene. În general, la manufacturile de postav acestea se realizau în plan local, ca și la morile de apă sau la atelierele de produs sticlă, unde cuptorul de topit se construia de către meșteri autohtoni. De asemenea, cazanele de aramă, părțile de lemn de la manufacturile de fidea și de bere erau lucrate de meșteri locali. Din străinătate se aduceau însă războaiele de țesut de la manufacturile de postav. La Chiperești astfel de utilaje proveneau din Polonia, de la Zalescic. Pentru aceea de postav de la Pociovaliște, utilajul tehnic fusese procurat de la Viena, iar la manufactura de hârtie de la Cațichea holenderele veniseră din Franța și Olanda, dar la întreprinderea manufacturieră de tors bumbac din București utilajul provenea din Anglia. Tipografiile au adus inițial piesele din Peninsula Balcanică, dar și din Transilvania, Polonia și Rusia. Ulterior, utilajul a fost realizat pe plan local cu ajutorul meșterilor autohtoni[2].

Forța de muncă angajată în manufacturi avea de obicei un caracter eterogen, fiind alcătuită din specialiști proveniți din țări europene: Polonia, Silezia, Prusia, Imperiul habsburgic (Viena, Trieste, Brașov, Sibiu) și Imperiul otoman. Cei mai mulți lucrători erau în schimb autohtoni, unii salariați, alții muncind în contul zilelor de clacă datorate stăpânului de pământ, dacă acesta era patronul manufacturii. Numărul lor era variabil, în concordanță cu proporțiile întreprinderii. La Pociovaliște s-au aflat inițial 150 de lucrători în 1776, însă după trei decenii numărul lor sporise la 243. De asemenea, cea de basmale de la Mărcuța muncea circa 100–150 oameni. La șantierele navale, numărul lucrătorilor era relativ modest (de ex. la Galați în 1786 își desfășurau activitatea 120 lucrători). În ce privește tipografiile, în 1747–1748 la aceea din *București* lucrau doar 14 oameni și anume, patru turnători, opt curățitori de slovă și doi drugari. O jumătate de secol mai târziu, la 1804, într-o tipografie de la *Iași* în 1804 își desfășurau activitatea 21 de lucrători.

---

[1] Vezi C. Șerban, *Manufactura de basmale (testemeluri) de la Mărcuța. 1800–1820*, în MIMB 3, 1965, p. 43–52.

[2] Vezi și C. Șerban, *L'innovation technologique en Roumanie aux XIXe et XXe siècles et ses implications socio-économiques*, în *Innovation technologique et civilisation (XIXe–XXe siècles)*, Paris, 1989, p. 155–172.

Retribuția forței de muncă a lucrătorilor — simbria — consta dintr-o sumă de bani, dar și din produse în natură. La șantierele navale se întâlnește ca formă a retribuției și *bacșișul* (cadoul) acordat unor meșteri și anume bucăți de postav, blănuri sau obiecte de îmbrăcăminte.

În legătură cu forța de muncă, amintim că la unele manufacturi erau folosiți ca lucrători nu numai bărbați, ci și femei și chiar copii de la vârsta de 12 ani.

Manufacturile funcționau uneori în câteva încăperi, alteori în mai multe clădiri în concordanță cu capitalul bănesc investit. Construcțiile tipografiilor erau relativ modeste, în fiecare odaie aflându-se una din secțiile acesteia. În schimb, manufactura de basmale de la Mărcuța avea șapte încăperi cu o spălătorie, în suprafață construită de circa 100 metri pătrați. Date mai ample se cunosc despre clădirile manufacturii de postav de la Chiperești (ținutul Iași), din firmanul de la 1766. Actul, însoțit de o planșă cuprinde în detaliu întreaga manufactură cu toate clădirile principale și anexele situate într-un luminiș de pădure, la marginea unei ape (Jijia), dispunând de o moară de apă, mai multe construcții destinate atelierelor manufacturii, unele mai mari, prevăzute cu câte două uși și 22 ferestre, altele mai mici, folosite ca locuințe, și anume șase la număr, pentru meșteri și 15 pentru lucrătorii de rând. Pe planșă se distinge și clădirea vopsitoriei postavului. În acea vreme, în manufacturile din Principate nu existau măsuri pentru protecția lucrătorilor împotriva accidentelor de muncă. Acestea sunt menționate în cazul unor torcători din manufacturile de postav, care-și pierdeau degetele în timpul lucrului.

Ca și în alte țări europene și în Principate se surprind nemulțumiri ale lucrătorilor cu privire la salarizare. În consecință, deseori ei întrerup munca în întreprindere, pentru astfel de atitudini, fiind amendați de către vechilul patronului.

e) Fiscalitatea

Ca și în perioada anterioară, între atribuțiile domniei intrau printre alte prerogative și stabilirea obligațiilor fiscale pentru contribuabili. De asemenea, domnii controlau îndeaproape realizarea încasărilor la termenele prestabilite și luau măsurile necesare împotriva slujitorilor domnești ce săvârșeau abuzuri de orice fel la perceperea dărilor. Totodată, aceștia fixau, pentru unii din contribuabili, noi impozite sau le anulau total sau parțial, în funcție de anumite împrejurări[1], pe altele vechi.

În trecut, veniturile țării și ale Curții domnești erau adunate la un loc, formând un tot unitar. Ulterior, *Visteria statului*, unde se strângeau dările generale, și *Cămara domnească*, păstrătoare a veniturilor proprii ale domnului, s-au separat pentru ca cererile Înaltei Porți, mereu crescânde, să nu afecteze, o dată cu bunurile țării, și pe acelea ale Curții

---

[1] N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. 1. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1971 (cap. *Funcția fiscală*), p. 107; vezi și Idem, *Privilegiile fiscale din Moldova (1741–1821)*, (2), în AIIAI 18, 1981, p. 183–200.

domnești. Drept urmare, în organizarea fiscală au început să se distingă două instituții ale Principatelor: prima, *Vistieria*, cu caracter public, aduna dările de repartiție, cea mai importantă fiind *birul*, ca impozit personal, plătit de toți locuitorii capi de familie în vârstă de minimum 16 ani[1]; a doua, ca *instituție particulară* a domniei, strângând *rusumaturile* (în Țara Românească) sau *havaeturile* (în Moldova), rezultate din administrarea vămilor interne și de la hotare (schele), din exploatarea bogățiilor subsolului, în primul rând a ocnelor de sare, precum și dările pe resursele materiale din gospodăria contribuabililor, așa-numitele *dări de cotitate*, dări pe avere, precum și dijmele din produsele agro-alimentare, ca de exemplu: oieritul, vinăriciul, dijmăritul (de stupi și de râmători sau mascuri), apoi văcăritul, încasat de două-trei ori pe an, cel de vară numit și *cunița* sau văcăritul străinilor[2]. De asemenea, dările unor sate cu regim fiscal deosebit, și anume: sloboziile[3], satele plăieșești, dar și amenzile sau ierbăritul, cutunăritul, măjeritul, fumăritul, cămănăritul, cotăritul, săpunăritul[4].

Organele fiscale sau aparatul fiscal. Pentru strângerea dărilor la care era supusă marea masă a contribuabililor, domnia dispunea, ca și în perioada anterioară, de un numeros aparat fiscal, alcătuit din dregători proveniți, de obicei, din rândul boierimii, în fruntea căruia se afla *marele vistier*[5], membru marcant în sfatul domnesc, care răspundea de strângerea veniturilor țării și cheltuirea lor. În subordinea lui se aflau, vistierii al doilea și al treilea, logofeți de vistierie (în Țara Românească) sau dieci de vistierie (în Moldova), care-l ajutau pe acesta să țină evidența socotelilor bănești în *condici* sau *catastihuri*[6]. În secolul al XVIII-lea, în statul moldav au apărut și alți subalterni ai marelui vistier, și anume vataful și condicarul de vistierie, iar în Țara Românească copiii de vistierie (de fapt fii de boieri) care, pe lângă obligația de curier, o avea și pe aceea de organ executiv fiscal, ca și *mumbașirul*, tot cu funcție executivă, dar uneori și încasator al dărilor[7]. În vremea lui Ioan Gheorghe Caragea (1812–1818), cu ocazia reorganizării cancelariei Vistieriei, aceasta cuprindea un personal numeros, alcătuit din 16 *calemuri* (calem = condei, lb. turcă), adică sameși ai Vistieriei[8].

---

[1] W. Wilkinson, *An account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, Londra, 1820, p. 60.

[2] Mihai Lazăr, *Realități fiscale în țara Moldovei, dări de cotitate în sfera economiei păstorești (secolul al XV-lea — mijlocul secolului al XVIII-lea)*, Iași, 2000, p. 197.

[3] Vlad Matei, *Colonizarea rurală în Țara Românească și Moldova în secolele XV–XVIII*, București, 1973.

[4] Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în Țările Române. 1821–1822*, București, 1945, p. 51–52; vezi și P.V. Sovetov, *Razvitie feodalizma i crestijane Moldavii (ocerki istorii renti v XVI–naciale XVIII v)*, Chișinău, 1980, p. 197–213, tablita 5 cu cele 130 dări fiscale între secolul al XV-lea și 1723.

[5] DANIC, Arhiva Teodor Balan 27 b, F. D. vol. 1. *Sistemul fiscal din Moldova până în secolul al XIX-lea, Introducere* (în ms.).

[6] N. Grigoraș, *Instituțiile feudale din Moldova*, p. 107.

[7] *Acte judiciare din Țara Românească. 1775–1781*, nr. 187, 315, 453, 464, 492, 711; curier nr. 563; executor nr. 662, 887, *mumbașir*.

[8] O. Sachelarie, N. Stoicescu, *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*, București, 1988, p. 503.

Cât privește *Cămara domnească*, aceasta se afla sub conducerea *marelui cămăraș*, în subordinea sa fiind o seamă de mici dregători, numiți în general *cămărăței*, dar și unii specializați, precum cămărașul de ocnă în funcția de administrator-casier la ocnele de sare[1].

În privința contribuabililor, adică *birnicilor*, în evidența Vistieriei, se cunoaște că ei proveneau din rândul țărănimii libere, cunoscuți sub numele de categorie fiscală neprivilegiată, plătind dările proporțional cu averea lor și fiind solidari la achitarea obligațiilor fiscale. La începutul secolului al XIX-lea, birnicii din Țara Românească erau împărțiți în trei categorii, orânduite după posibilitatea materială, și anume: birnici de frunte; birnici de mijloc și birnici de coadă[2]. La nivelul întregii Țări Românești, în 1819 ei erau în număr de 101 355, după unele evidențe[3] sau de 115 642, după altele[4].

Modul de impunere al contribuabililor din cele două Principate era asemănător cu cel din perioada anterioară. Pentru a putea percepe obligațiile fiscale ale locuitorilor, domnii trimiteau în județe sau ținuturi, înainte de începerea anului fiscal, în luna septembrie, numeroși boieri pentru a stabili nominal pe cei care trebuiau să plătească, *după puterea* fiecăruia, cum a procedat Nicolae Mavrocordat, în prima sa domnie în Moldova (1709–1710)[5], unul din aceștia fiind marele ban Savin Smucilă în ținutul Suceava[6]. Tot așa a procedat și Constantin Mavrocordat în a doua domnie din Moldova (1741–1743) care, vrând să pună la bir cu țăranii pe preoți și diaconii fără biserică, a dat poruncă ispravnicilor de la ținuturi să întocmească această situație[7]. În ceea ce-l privește pe Constantin Racoviță, înscăunat tot în Moldova (1749–1753), el i-a trimis pe boierii mari „pe la toate ținuturile și să umble prin toate satele să le pui bani noi galbeni la fieștecari sat..., unde a fi de încărcat să încarce și undi a fi de scăzut, să scazi... și acei bani să stea temeiu pân-la anu să umble, neavând voi ispravnicii nici să-i adaugă, nici să-i scadă"[8]. Aceeași cronică relevă că pe timpul domniei lui Grigore al III-lea Alexandru Ghica (1764–1767) stabilirea cuantumului dărilor s-a făcut pe sate, în ținuturi „după putința lor, dându-le țidulă (adeverință) de căți bani să dea pe an și de câte ori într-un an și pentru ce să de acei bani: atâta pentru haragi, atâta pentru sărhaturi și atâta pentru zaherele, cherestele, me<n>ziluri i altele, dându-le poruncă ca să-și strângă fieștecari sat căți oameni vor putea și între ei să să ușurezi..." [adică să se întrajutoreze ca să plătească mai ușor — n.n.][9].

---

[1] N. Stoicescu, *Subalternii marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Mijlocul sec. XV — mijlocul sec. XVIII*, în SMIM 6, 1973, p. 75

[2] I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Țării Românești*, I, București, 1958, p. 209.

[3] *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, I, București, 1959, p. 130.

[4] I. Cojocaru, *op. cit.*, p. 205–232.

[5] *Cronica Ghiculeștilor*, p.61.

[6] *Ibidem*, p. 63.

[7] Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 16.

[8] *Ibidem*, p. 54.

[9] *Ibidem*, p. 117.

Impunerea şi strângerea dărilor de la contribuabili, relatată pe larg de unii cronicari din secolul al XVIII-lea, relevă că această preocupare a domnilor din cele două Principate ocupa un loc de seamă în activitatea lor. Astfel, odată ajunşi în capitalele Moldovei şi Ţării Româneşti, o dată cu primirea învestiturii sultanului, după obicei, în a treia zi de la sosire, împărţeau mai întâi marilor boieri principalele dregătorii ale sfatului domnesc[1], apoi domnii lăsau Vistieria şi chiverniseala (adică administrarea) ţării în seama boierilor „să chivernisască ei cum or şti nevoile ţării după obiceiul vechiu, cum au fost mai înainte"[2].

Modul de impunere al contribuabililor era asemănător în Principate, ca în perioada anterioară. Mai întâi ei stabileau obligaţiile fiscale, după ce în prealabil poronciseră efectuarea de recensăminte cu caracter fiscal pentru a se cunoaşte din timp numărul acestora şi posibilităţile lor de plată a obligaţiilor. Astfel, toţi contribuabilii erau înregistraţi nominal în condicile Vistieriei pe sate, împreună cu valoarea dării datorate, verificări făcute periodic, de obicei la trei ani, pentru înlăturarea unor deprecieri privind numărul real al birnicilor. Un recensământ fiscal din 1739 a înregistrat în Ţara Românească 147 000 contribuabili[3].

Pentru plata mai sigură a dărilor, domnii stabileau ca toţi contribuabilii dintr-o aşezare rurală să fie solidari pe satul respectiv, indiferent că parte dintre ei părăsiseră din diferite motive locul de baştină, aceasta impunând celor rămaşi achitarea cotelor parte a sătenilor care lipseau.

Ca şi în perioada anterioară, perceperea obligaţiilor fiscale a funcţionat prin învoiala stabilită între Vistierie şi contribuabili — consemnată pe o bucată de hârtie întărită cu sigiliul domnesc, numită *ruptă* —, suma totală a dărilor fiind plătită anual în patru rate sau sferturi[4]. Rupta, ca învoială fiscală, s-a mai numit o vreme fie *hârtii* sau *pecete*, care de fapt era o adeverinţă de impunere. În anul 1733, în domnia lui Constantin Mavrocordat în Moldova, contribuabilii erau împărţiţi în trei categorii, după avere, cei mai avuţi plătind rupta trei galbeni, mijlocaşii doi-trei galbeni şi săracii un galben[5].

Veniturile Vistieriei în această perioadă sunt numai parţial cunoscute, deoarece multe catastihuri s-au pierdut mai ales în timpul războaielor austro-ruso-turce desfăşurate pe teritoriul Principatelor. Din aceste motive, calcularea lor şi a cheltuielilor rămâne o problemă chiar pentru specialişti. Aprecieri mai sigure se pot face acum pentru anii 1796 şi 1812. În primul caz, veniturile Vistieriei din Ţara Românească se ridicau la 17 750 000 lei, iar ale Moldovei la 11 015 000 lei[6]; în 1812 ele erau de 4 280 000 lei în Ţara Românească

[1] Ion Neculce, *Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei. O samă de cuvinte*, ed. critică Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 730–731.
[2] *Ibidem*, p. 731.
[3] Leonida Colescu, *Sistemul de impozite în epoca fanariotă*, în „Economia naţională", 10/1898, p. 576.
[4] N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 128.
[5] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 501.
[6] N. Grigoraş, *op. cit.*, p. 132–133.

şi de numai 3 161 000 lei în Moldova[1]. Acestea rezultau, dacă avem în vedere datele din 1812 din: strângerea birului, a dărilor de la mazili şi de la bresle, de la familii venite din Transilvania (aşa-zişii *ungureni*), de la ocnele de sare, vămi, păşuni, stupi, vin, tutun şi de la *Casa răsurilor* — o instituţie creată special pentru strângerea şi cheltuirea dării din răsură[2]. Pentru alţi ani, datele sunt însă incomplete.

Cheltuielile Vistieriei pot fi grupate în două categorii, unele destinate Înaltei Porţi, şi anume: *haraciul*, *mucarerul* mare şi cel mic, *peşcheşurile* şi *geaigeaua*. Spre pildă, domnii Moldovei plăteau, în 1714, darea haraciului în valoare de 133 pungi, iar la sfârşitul secolului al XVIII-lea aproape aceeaşi sumă, adică 135 pungi[3]. Ţara Românească plătea în schimb o sumă mult mai mare, de 619 pungi încă din timpul lui Constantin Brâncoveanu, menţinută fără vreo schimbare până la 1774 şi chiar după această dată, când este întărită printr-un sened imperial din 1783[4].

În ceea ce priveşte *mucarerul* (lb. turcă confirmare), era o dare de reîntărire a domniei la Poartă la început la trei ani după înscăunare şi apoi în fiecare an. Şi într-un caz şi în celălalt, valoarea mucarerului era mai mare decât a haraciului, de aproximativ 400–600 pungi[5]. O altă taxă destinată tezaurului sultanului, numită *geaigea*, a fost plătită de domnie începând din 1761[6]. La acestea se adăugă *zaherelele*, în natură (cereale: grâu, orz, dar şi făină), vite în număr mare, atât în timp de pace, cât şi pe timp de război. Astfel, în 1756, s-au cerut Ţării Româneşti sub Constantin Mavrocordat, 200 000 chile orz, 300 000 chile grâu, iar domnului Moldovei Constantin Racoviţă 100 000 chile orz şi 200 000 chile grâu[7]. Apoi, în 1786, au trimis la cererea Înaltei Porţi zaherele pentru armată: grăsimi, ceară[8], iar în 1787, 40 000 de oi, în 1791 încă 70 000 de oi, în 1792 alte 32 000 de oi, dar şi 40 000 chile orz[9], 58 000 chile făină şi 57 410 chile grâu[10].

Tot din venitul Vistieriei, reunită o vreme cu Vistieria Cămării domneşti, s-au asigurat cheltuielile pentru pavatul uliţelor din Iaşi, rezultate din vama percepută sub numele de *mortasipie*, apoi la instalarea de cişmele, tot în capitala Moldovei, la fel pentru plata lefurilor dregătorilor din venitul ajutorinţei şi al răsurei[11].

[1] A.D. Xenopol, *op. cit.*, 10, p. 129.
[2] *Ibidem*; vezi şi Ion Neculce, *op. cit.*, p. 849.
[3] Mihai Berza, *Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în secolele XV–XIX*, în SMIM 2, 1957, p. 25.
[4] *Ibidem*, p. 42; Hurmuzaki, s.n., 1, p. 117, 205, 230.
[5] C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, 2/2, Bucureşti, 1946, p. 458
[6] Gh. Brătianu, *Două veacuri de la reforma lui Constantin Mavrocordat. 1746–1846*, Bucureşti, 1947, p. 5.
[7] Mihai Guboglu, *Catalogul documentelor turceşti*, 1, Bucureşti, 1960, nr. 127, 336.
[8] *Ibidem*, nr. 371.
[9] *Ibidem*, nr. 403, 461, 466, 467, 484.
[10] *Ibidem*, nr. 489, 493.
[11] Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 117.

Scutirile de obligații fiscale. De obicei, stăpânii de pământ, din rândul cărora făceau parte boierimea și mânăstirile, deci clasa socială privilegiată, erau scutiți de orice obligație fiscală. Totuși, în perioada precedentă și arareori acum au fost și ei temporar supuși la astfel de sarcini. Inaugurând domniile fanariote în Țara Românească, Nicolae Mavrocordat, apoi și alți urmași ai săi vor acorda numeroase scutiri și privilegii[1] pentru satele de slobozie ale unor mânăstiri (Sinaia — 1716)[2], pentru ajutorarea altor lăcașuri (mânăstirile Colțea și Toți Sfinții din București; mânăstirea Sf. Vineri din Târgoviște)[3], dar și în folosul unor bresle, clerici, dregători și demnitari ai țării. Urmașul său instaurat în scaunul de la București, Constantin Mavrocordat, scutea de dări, în 1746, pe țăranii înstrăinați, reîntorși însă la locul de baștină[4]. De astfel de scutiri de obligații fiscale din partea domniei au beneficiat și alte categorii sociale, ca de pildă breasla mișeilor din Roman, călugării din mânăstirea Plaviceni (Olt), cei de la mânăstirile Moldovița, Voroneț (Suceava), Vieroș (Muscel), Strâmba (Gorj), sau epitropii mânăstirii Colțea din București[5]. Tot astfel, unii domni fanarioți îi scutesc de dări, temporar pe preoții, diaconii și țârcovnicii din Iași, pe ostașii turci martalogi paznici la moșia Trăisteni (Prahova) a mânăstirii Sinaia, satele de margine din Țara Românească, și toate mânăstirile din Moldova, în 1741[6].

În categorii deosebite se aflau țăranii *scutelnici* ai boierilor și *posluşnicii* mânăstirilor, ale căror sarcini fiscale erau plătite la Visterie de către stăpânii de pământ pe moșiile cărora se aflau și prestau anumite munci[7]. Sunt categorii care au beneficiat de imunitate fiscală, chiar înainte de reforma lui Constantin Mavrocordat. Ion Neculce, referindu-se la creșterea numărului acestora, observa că boierii mari au câte 50–60 scutelnici, mazilii 5–15 sau 20, iar jupânesele sărace câte 10–15 după boierie[8]. Dintr-o relatare de călătorie al lui William Mac Michael (1817) aflăm că dregătorii din Moldova beneficiau atunci de 40–80 țărani scutelnici[9]. La nivelul întregii țări numărul mare de scutelnici și posluşnici a afectat profund obligațiile fiscale ale contribuabililor. Astfel, la începutul secolului al XIX-lea, în principatul muntean erau cel puțin 14 346 liude din masa totală de 22 880[10]. Dacă la aceasta se adaugă și scutirile individuale sau colective, rezultă că numărul

[1] Vlad Matei, *op. cit*; pentru unele aspecte, vezi și N. Grigoraș, *op. cit.*, în AIIAI 18, 1981, p. 183–200.
[2] DANIC, Documente istorice, CCCLXXVI — 27.
[3] *Ibidem*, CCCLXVII — 180, XIV — 40, LIX — 49.
[4] *Ibidem*, Suluri, 18.
[5] *Ibidem*, Documente istorice, LXV — 229, LXVI — 8, LIX — 54, LXXXIV — 165, XXXVII — 56, LXXXIII — 87, LXXXIII —, CCCLXIII — 7, LXXVII — 163.
[6] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 850
[7] DANIC, Documente istorice, LXVI –5, LXXXIII–81, CXXIV–160.
[8] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 853; vezi și Florin Constantiniu, *Un hatișerif inedit de la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în RA 1965, 1, p. 203–212, referitor la cele observate de sultanul Selim al III-lea în 1796, privind creșterea alarmantă a numărului celor privilegiați în domnia lui Alexandru Ipsilanti, o adevărată stavilă în perceperea dărilor pentru plata haraciului.
[9] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători* (ed. Adrian Anghelescu), București, 1981, p. 461.
[10] Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 55

privilegiaților era egal cu al contribuabililor fiscali. În Moldova situația era asemănătoare, la începutul secolului al XIX-lea existând 30 000 liude scutiți de dări[1].

Politica fiscală a domnilor fanarioți va fi inaugurată prin măsurile întreprinse de Nicolae Mavrocordat, reînscăunat în Moldova (1711–1715). El a căutat să îmbunătățească soarta supușilor săi din Principate, micșorând obligațiile fiscale, mai ales prin stabilirea unui sistem echitabil de repartiție al lor, cum arătase în lucrarea lui *Sfaturi* (*Enchiridion*). Potrivit amintitei scrieri, „cei care împilează pe supuși la dări, aprind o năprasnică flacără de ură… dajdiile se cade să fie moderate să nu smulgă, cum zice proverbul, și pielea împreună cu lâna"[2]. Cum se cunoaște, domnul i-a scutit pe preoți de birul de doi galbeni impus acestora de Constantin Cantemir, a redus darea vădrăritului de la 4 la 2 bani vadra, a desființat-o pe aceea a pogonăritului viilor, ca și a mânăstirilor, a redus, de asemenea, gorștina plătită de boieri în vremea lui Mihai Racoviță.

În Țara Românească Nicolae Mavrocordat (1715–1716, 1719–1730) pune dări, cum observa cronicarul Radu Popescu, „nu afară din obiceiu… ci numai cât trebuia pentru plinirea poruncilor împărătești"[3]. Ulterior, pentru o mai bună rânduială, el a întocmit în 1724 un așezământ, pe baza catagrafiei prealabile a contribuabililor din toate județele țării, cărora le-a „dat ruptoare după puterea lor"[4], practică cu evidente rezultate, menținută până în 1728[5].

Fiul său, Constantin Mavrocordat, ca domn pe rând în ambele principate (între 1730 și 1769) a promovat o politică fiscală asemănătoare cu a tatălui său, dar măsurile luate în acest domeniu s-au concretizat într-o adevărată reformă financiară. El a înlocuit dările personale, cu una singură de 10 lei, plătită de fiecare contribuabil în patru sferturi (rate); de asemenea, a desființat unele dări pe avere (văcăritul, pogonăritul), sporind însă cuantumul altora (oieritul, vinăriciul, săpunăritul); în același timp, a stabilit scutirile și obligațiile financiare ale diferitelor categorii sociale[6], o dată cu desființarea breslelor militare, administrative și fiscale. Tot el a organizat cele două categorii de *scutelnici* și *posluşnici*, în sprijinul boierimii și al mânăstirilor și a unificat instituțiile financiare: Visteria și Cămara domnească, sub numele de *Visteria domnească*, din care se efectuau toate cheltuielile, atât ale țării, cât și ale Curții domnești[7].

Reforma lui Constantin Mavrocordat, deși a dus la o ușurare a situației birnicilor, totuși ea nu a dat rezultatele așteptate. Istoricul Teodor Bălan (1885–1972), autorul unei interesante monografii *Sistemul fiscal din Moldova până în secolul al XIX-lea*, rămasă

[1] *Ibidem*.
[2] Hurmuzaki, 14[1], București, 1915, p. 451.
[3] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, București, 1963, p. 218.
[4] *Ibidem*, p. 260.
[5] Dumitru Ciurea, *Nicolas Mavrocordato précurseur du despotisme éclairé*, în *Symposium. L'Époque phanariote*, Thessalonic, 1974, p. 359–364.
[6] C.C. Giurescu, *op. cit.*, 3/2, p. 645.
[7] *Ibidem*, p. 645.

din păcate în manuscris[1], referindu-se la aceasta, afirmă că „prin măsurile luate cu caracter financiar nu s-a simplificat aparatul fiscal, nici ordinea dorită cu prilejul încasării dărilor. Şi acum s-au comis aceleaşi greşeli ca pe timpul lui Antioh Cantemir, menţinându-se vechile biruri şi adăugându-se în plus sferturile. Aplicarea greşită a redus considerabil valoarea reformei fiscale, ba chiar a anulat-o; şi sporirea [sferturilor] peste cifra de patru pe an a contribuit la compromiterea ei"[2]. Încheind aceste observaţii, istoricul mai arăta că atât Antioh Cantemir, cât şi Constantin Mavrocordat au întreprins „numai două încercări de reforme nereuşite"[3].

Afirmaţiile lui Teodor Bălan îşi au valabilitatea, cu rare excepţii, şi pentru politica fiscală promovată de alţi domni fanarioţi în deceniile următoare. Matei Ghica în Ţara Românească (1752–1753) s-a remarcat printr-o seamă de înlesniri în ajutorul contribuabililor[4]. Ajuns apoi în Moldova (1753–1756), el şi-a dat seama că prin scăderea la 18 000 a numărului celor impuşi la dări, din totalul de 50 000, câţi fuseseră cu un deceniu mai înainte[5], ţara se afla într-o adevărată criză economică. De aceea a stabilit ca sarcinile fiscale să fie percepute în patru sferturi pe an, urmărind să uşureze situaţia contribuabililor[6]. Tot în sprijinul acestora, viitorul principe al Ţării Româneşti, Alexandru Ipsilanti (1774–1782) a înlocuit sferturile, al căror număr sporise peste măsură, cu *câmile*, ca pe vremea lui Constantin Brâncoveanu: una din ele era destinată plăţii haraciului, celelalte trei având o valoare de un galben fiecare[7]. În aceeaşi perioadă, Ioan Callimachi (1758–1761) a încercat fără succes să aşeze din nou darea văcăritului prin dezlegarea ei de jurământ, înlocuind-o cu ajutorinţa[8].

Alexandru Ipsilanti a căutat însă să aplice un procedeu mai eficace la încasarea dării personale prin gruparea contribuabililor într-o unitate fiscală, numită *liude*, alcătuită dintr-un număr variabil de familii[9]. Noul sistem de impunere a fost practicat şi în Moldova. Mai mult, acesta a servit la efectuarea unui recensământ la începutul secolului al XIX-lea pentru înregistrarea locuitorilor ţării din mediul rural şi urban, în aşa-numita *Condică a liuzilor* din 1803[10].

---

[1] DANIC, Arhiva Teodor Bălan, nr. 27 b/F. D, vol. 1, p. 292.

[2] *Ibidem*, p. 294.

[3] *Ibidem*.

[4] *Cronica Ghiculeştilor*, p. 657.

[5] *Ibidem*, p. 1019, 1090–1091.

[6] Ariadna Camariano-Cioran, *Măsuri fiscale şi administrative în Moldova, 1753–1754*, în SMIM 5, 1962, p. 508; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 669–678. Relevăm că în 1770 marii boieri din Ţara Românească s-au plâns autorităţilor militare ruse de ocupaţie că după reforma lui Constantin Mavrocordat, numărul sferturilor a crescut abuziv, atingând cifra alarmantă de „20 sferturi" (vezi *Istoria României*, 3, Bucureşti, 1964, p. 448).

[7] C.C. Giurescu, *op. cit.*, 3/2, p. 646.

[8] Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 100.

[9] Sergiu Columbeanu, *Sistemul de impunere pe liude din Ţara Românească 1800–1830*, în „Studii" 21, 1968, 3, p. 469–470.

[10] *Uricariul*, 7, p. 241–396; 8, Iaşi, 1886, p. 241–369.

Reforma fiscală a lui Alexandru Ipsilanti, la care se referă şi călătorul Lionardo Panzini, a fost modificată de succesorul său, Mihai Suţu (1783–1786), care, în 1784, a sporit numărul câmilor de la patru la cinci pe an, iar în 1804 chiar la şase[1].

Apoi, Constantin Ipsilanti din scaunul Ţării Româneşti (1802–1806) a elaborat şi a pus în aplicare *primul regulament al finanţelor în Principatele Române*[2]. Dăjdiile plătite de contribuabili fiind fixate aici nu numai după câmi şi cota stabilită pentru fiecare liude, ci şi după numărul liudelor pe ţară, care a sporit în mod spectaculos de la 40 620 în 1804 la 55 000 în 1806, ca în 1808 să scadă la 28 000 şi ulterior la 16 000, în 1811 sau la 12 439 liude în iunie 1812[3]. Drept urmare, valoarea birului plătit de contribuabili a crescut peste măsură, între 1804 şi 1812 de la 80 lei pe an la 156 lei[4]. În acest scurt interval de timp, şi numărul de familii birnice care alcătuiau o liude s-a ridicat de la 5–6, la 10–12[5], situaţie ivită sub ocupaţia militară rusă a Principatelor din timpul războiului cu turcii de la 1806–1812.

Noul domn al Ţării Româneşti, Ioan Gheorghe Caragea (1812–1818), în situaţia existentă a sporit numărul liudelor spuse la bir de la 16 000 la 18 000, reducând însă pe acela al familiilor de fiecare liude, care în 1818 ajunsese la 17 000[6]. Dar în timpul lui Alexandru Suţu, ultimul principe fanariot din Ţara Românească (1818–1821), numărul de liude va creşte din nou la 19 500[7].

Abuzurile săvârşite de cei care impuneau dările plătite de contribuabili la vistierie şi *actele de corupţie* fără precedent, mai ales din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, pot da o reală dimensiune tabloului fiscalităţii din această perioadă, reliefând extorcarea nemiloasă a majorităţii populaţiei din cele două principate.

Acestea s-au manifestat şi ca urmare a sporirii bairam-peşcheşului plătit la Înalta Poartă de cei care cumpărau tronul Ţării Româneşti sau al Moldovei, obicei practicat, de altfel, şi în perioada anterioară, dar într-o măsură mai redusă. Valoarea lui a crescut de-a lungul unui secol (1709–1812) de zece ori, şi anume de la 800 pungi date de Nicolae Mavrocordat în 1709 pentru a ocupa scaunul Moldovei[8] la 8 000 plătite de Ioan Gheorghe Caragea în 1812 pentru cel al Ţării Româneşti[9]. Drept urmare, mulţi domni fanarioţi au săvârşit abuzuri ca să obţină venituri sporite, mai ales în interese personale sau pentru a-şi plăti datoriile contractate la Istanbul în vederea obţinerii tronului. Relevăm că Nicolae

---

[1] Sergiu Columbeanu, *Birul în Ţara Românească (1775–1831)*, în SMIM 7, 1974, p. 261–262.

[2] *Ibidem*, p. 259.

[3] *Ibidem*, p. 263–265.

[4] *Ibidem*, p. 265.

[5] *Ibidem*, p. 266.

[6] *Ibidem*, p. 266–270.

[7] *Ibidem*, p. 271.

[8] Ion Neculce, *op. cit.*, 1, p. 240.

[9] A.D. Xenopol, *op. cit.*, 10, p. 9; vezi şi Ion Ionaşcu, *Politica fiscală a lui Ioan vodă Caragea oglindită în corespondenţa inedită a lui Manuc bei*, în SAI 8, 1962, p. 49.

Mavrogheni (1786–1789), la patru zile de la înscăunare, a pus *naturale* (dări în bani) pe toți boierii mari și mici, pe înalții ierarhi ai Bisericii în frunte cu mitropolitul și pe negustorii cei mari să dea „câte 60 pungi de bani, care 50, care 40, care 30, 20, 10, precum și pe boierii craioveni sub pretext că avea nevoie să repare casele domnești din București[1]. Același domn, boierind „în silă" pe cei care aflase că aveau averi, a strâns mari sume bănești sub pretextul plății lefilor la oști[2]. Despre rapacitatea lui Mihai Suțu (1791–1793), marele vistier Dumitru Fălcoianu afirma într-o scrisoare particulară că el „sta numai de jefuia păcătosul norod cu multă nedreptate încât jafurile lui Mihai vodă au întrecut jafurile lui Mavrogheni când a stins țara..."[3]. Relații asemănătoare sunt întâlnite în sursele vremii referitor la Alexandru Moruzi (1793–1796)[4] sau la Constantin Hangerli (1797–1799)[5]. Ioan Gheorghe Caragea (1812–1818) va strânge mulți bani de la locuitorii țării, vânzând aproape 5 000 de titluri de boierie plătite fiecare cu 3 600 piaștri, iar în mod abuziv a trecut pe mulți urmași ai unor boieri în categoria mazililor, pentru ca să fie scutiți de dări, luând însă de la aceștia mari sume de bani[6]. El a vândut și slujbele la cei 34 de ispravnici de județe cu 10 000–15 000 piaștri fiecare și a luat taxe chiar de la înalții ierarhi, care erau aleși în funcție; de exemplu mitropolitul a dat 700 000 piaștri, apoi a strâns și zaherea mai mult decât trebuia, surplusul fiind vândut pe piața stambuliotă[7]. De aceea, a reușit, în cei șase ani de domnie, să strângă o avere apreciată de unii contemporani la 18 milioane de lei, transportată în 36 de care, când a părăsit scaunul refugiindu-se prin Imperiul habsburgic în Italia[8].

În ceea ce privește unele aspecte din Moldova, cronicarul Manolachi Drăghici amintește că Alexandru Mavrocordat Delibei (1782–1785) ar fi poruncit ca nimeni să nu ia o para mită[9]. Dar ispravnicii ținuturilor făceau felurite abuzuri, spre exemplu luau birul la trei luni, uneori sporit sau îndoit, primind plocoane (zahăr, cafea, orez, miei sau păsări) de la contribuabili, pentru a le ușura dările[10].

Nu pot fi omise nici venalitățile unora dintre boieri, cum a fost Grigore Halepliu, mare vistier în Țara Românească pe timpul lui Ioan Mavrocordat (1716–1719), care a săvârșit numeroase abuzuri și samavolnicii, transformând această instituție într-o adevărată feudă. Nicolae Mavrocordat l-a pus apoi „la opreală", în temniță, și după controlul

[1] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764–1815)*, ed. de D. Balașa și N. Stoicescu, București, 1987, p. 39.
[2] *Ibidem*, p. 74.
[3] N. Iorga, *Studii și documente*, 8, p. 26.
[4] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 50.
[5] *Ibidem*, p. 68.
[6] Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 53.
[7] *Ibidem*, p. 52.
[8] Ion Ionașcu, *op. cit.*, p. 181; Andrei Oțetea, *Fuga lui Caragea*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 386.
[9] Manolachi Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre* (ed. Constantin Mihăescu-Gruiu), vol. II, București, 1999, p. 215.
[10] *Ibidem*, p. 247.

condicilor Vistieriei, convins de jaful care-l practicase, l-a scos din dregătorie[1]. O situație asemănătoare s-a petrecut la mijlocul secolului al XVIII-lea în Moldova, în domnia lui Ioan Callimachi, când Iordache Stavrache, grec țarigradean, mare vistier, a supus la dări boierimea și mănăstirile, deci clasa privilegiată. Strângerea dărilor s-a efectuat de către subalternii săi în mod violent, fiind reactivate aproape toate vechile dări, percepute și de la mazili sau jupânese de boieri, ceea ce a provocat o răscoală la Iași marele vistier trebuind să fugă la Istanbul[2].

Tot astfel, la sfârșitul epocii fanariote, Manolache Drăghici dezvăluie abuzurile săvârșite și de alți dregători pe timpul domniei lui Mihai Suțu (1819–1821), cum a fost Levidi, unul din creditorii săi țarigradeni, care în calitate de casier al tuturor iraturilor (veniturile Curții domnești) încasase în mod abuziv suma de un milion de lei[3]. Dar nu numai atât. În acea vreme, în 1819, agenții fiscali — zapcii — au supus tot ilegal la diferite taxe pe locuitorii din capitala țării, în timpul molimei ciumei, situație care a generat o adevărată răscoală a acestora, înăbușită de arnăuții de la curtea domnească[4].

Înmulțirea dărilor și creșterea cuantumului lor, ca și abuzurile dregătorilor din aparatul fiscal au agravat situația contribuabililor, făcând insuportabil regimul fanariot. Cu toate încercările de reformă, obligațiile față de Poartă și sumele cheltuite pentru ocuparea scaunelor Principatelor le-au agravat situația, cu deosebire sub impactul războaielor austro-ruso-turce.

f) Comerțul și circulația monetară

Comerțul. Realizarea unor progrese notabile în domeniul producției agrare, meșteșugărești și manufacturiere pe de o parte și îngrădirea treptată a monopolului otoman exercitat asupra producției pentru piață a acestor ramuri economice, pe de alta, au favorizat avântul cunoscut de comerțul Țării Românești și Moldovei în condiții cu totul deosebite după pacea de la Kuciuc-Kainargi (1774). În domeniul *comerțului intern* numeroase produse autohtone provenite din gospodăriile țărănești și ale stăpânilor de pământ, precum: vite mari și mici, cai, porci, produse animale, pește, cereale, miere și ceară, băuturi spirtoase (vin, rachiu) erau desfăcute cu ridicata sau cu amănuntul în târgurile periodice și permanente din mediul urban și în cele periodice din mediul rural.

Prețul de vânzare al acestor produse naturale pe piața internă, era sub valoarea lui reală, datorită pe de o parte taxelor și impozitelor stabilite de regimul turco-fanariot, iar pe de alta, de existența monopolurilor feudale. Stabilirea lui la desfacere era influențată și de realitățile politice din spațiul carpato-dunărean-pontic.

[1] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 259.
[2] Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 122–123; C.C. Giurescu, *Istoria lui Stavraoglu*, în *Omagiu lui Ion Bianu din partea colegilor și foștilor săi elevi*, București, 1927, p. 201–203.
[3] Manolachi Drăghici, *op. cit.*, II, p. 255–256.
[4] *Ibidem*, p. 249–250.

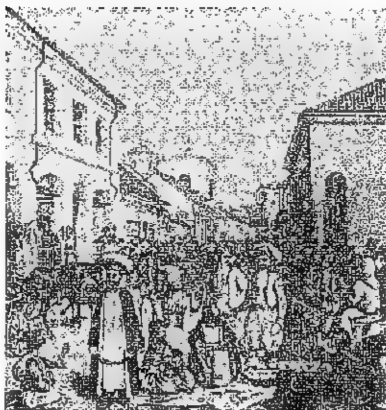

Fig. 27 Iaşi – Strada Sf. Vineri la începutul sec. XIX.

Drept urmare, în perioadele postbelice, de regulă, preţul mărfurilor desfăcute pe piaţa internă din Ţara Românească şi Moldova era cu totul depreciat, în procent de 30% până la 100% pentru o oarecare vreme. Din aceleaşi motive, au mai oscilat şi preţurile altor mărfuri, precum sarea[1], metalele feroase şi neferoase, păcura[2] sau dohotul, produse ale industriei extractive, dar şi la carne, pâine, lumânări, săpun, sticlă, ţesături, articole de îmbrăcăminte şi de încălţăminte, uneltele agricole, articolele de uz casnic, materialele de construcţie, produse ale atelierelor meşteşugăreşti[3] şi întreprinderilor manufacturiere etc.[4].

Ca şi în cazul altor state europene, cum ar fi cele germane şi italiene, unde nu se realizase încă statul naţional unitar în această perioadă, cele două Principate erau delimitate teritorial din punct de vedere politic, având fiecare o conducere proprie şi separat, o piaţă internă alcătuită din pieţe locale. Cât priveşte tranzacţiile comerciale de pe piaţa internă, acestea se desfăşurau în cadrul *târgurilor* — ca locuri special amenajate, cu prăvălii şi dughene — atât în aşezările urbane, cât şi în cele rurale.

În oraşe fiinţau unul sau mai multe târguri, unele având un caracter *permanent*, altele *periodic*: cele permanente purtau denumiri care precizau fie amplasarea lor din punct de vedere topografic, fie vechimea lor în cadrul aşezării, de pildă: *Târgul de Jos, Târgul de Sus, Târgul Vechi, Târgul Nou*, care luate împreună (două câte două) formau *Târgul Dinăuntru*, atestate documentar în Moldova la Iaşi, Suceava, Botoşani, Roman[5] ş.a. şi în Ţara Românească la Bucureşti, Târgovişte, Craiova ş.a.[6].

În târgurile permanente din aşezările urbane se aflau din abundenţă mărfuri de tot felul vândute de către negustorii şi meşteşugarii băştinaşi sau străini, dar şi de slujbaşii unor stăpâni de pământ implicaţi în economia de schimb. Aceştia posedau prăvălii şi

[1] [Ch.] de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, 2, Paris, 1787, p. 118.
[2] *Ibidem*, p. 201.
[3] DJAN Sibiu, *Fond Brukenthal*, I.2, dosar nr. 353, f. 53–54.
[4] BAR, Ms. 129, f. 28, 69, 90.
[5] N. Iorga, *Studii şi documente*, 6, Bucureşti, 1904, p. 237–238.
[6] DANIC, Ms. 131, f. 116r–116v.

dughene proprii sau închiriate în schimbul plăţii unei taxe numite *bezmen* în Moldova şi *embatic* în Ţara Românească. În goană după dobândirea unor noi venituri în cadrul economiei de piaţă, mulţi stăpâni de pământ acaparau locuri de prăvălii, pivniţe şi chiar prăvălii în oraşe pentru a le închiria negustorilor străini sau autohtoni. Astfel, la Bucureşti posedau locuri destinate comerţului, mănăstirile Radu Vodă, Cotroceni, Mitropolia Ţării Româneşti; la Cerneţi, mănăstirea Govora; la Ploieşti: banul Ianache Moruzi ş.a. în Moldova la Iaşi: mănăstirea Golia, Trei Ierarhi, Galata; la Botoşani biserica „Sf. Nicolae Popăuţi"; la Suceava biserica „Sf. Ilie"; la Bârlad vistiernicul Alistach Hrisoscoleu ş.a.[1].

Ca şi în perioada anterioară, cei care vindeau acelaşi fel de marfă aveau prăvăliile grupate pe uliţe care purtau fie numele negustorilor, fie al mărfurilor lor (de ex. uliţa abagiilor, a cavafilor, a cojocarilor, a şelarilor etc.). Tot în aşezările urbane mai existau şi clădiri special amenajate pentru depozitarea şi vinderea mărfurilor de către negustorii străini, numite *hanuri* în Ţara Românească şi *rateşe* în Moldova. După mărturia călătorului italian Anton Maria Del Chiaro, la Bucureşti funcţionau în 1717 două mari şi frumoase hanuri „demne de văzut" şi anume al lui Şerban vodă şi Sfântul Gheorghe. Acelaşi călător străin descrie un han ca fiind „înconjurat cu ziduri ... iar împrejur sunt dughene boltite, de apărare contra focului şi ţinute de negustori creştini sau turci, care plătesc o chirie lunară intendentului care are şi însărcinarea să încuie seara porţile hanului pentru siguranţa mărfurilor"[2]. În Bucureşti mai existau şi alte hanuri în această perioadă (Creţulescu, Colţea, Stavropoleos, Zlătari ş.a.). Aflat în trecere prin Bucureşti în 1759, consulul francez din Crimeea a fost profund impresionat de confortul şi aspectul plăcut al acestor hanuri: „erau foarte frumoase — afirmă el — şi mai ales măreţe, hanuri sau hotele publice ocupate de negustori bogaţi, în care se găsesc tot felul de mărfuri din toate ţările lumii comerciale"[3].

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, hanurile bucureştene aparţineau fie unor mănăstiri, 20 la număr, fie unor orăşeni, numai 5. Hanuri funcţionau la Craiova, unde, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, se afla cel al mănăstirii Horezu, altul al companiei greceşti şi ultimul numit „hanul de rând", „unde putea să vie oricine"[4]. De asemenea, erau şi la Focşani şi Piteşti. Cât priveşte Moldova, ele sunt atestate în primul rând la Iaşi, aparţinând mănăstirilor: „Trei Ierarhi", „Sf. Sava", „Sf. Vineri", apoi la Hârlău, Târgu Frumos, Suceava, Botoşani, Roman, Bârlad, Huşi, Galaţi, Focşani.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea numărul hanurilor din aşezările urbane ale Moldovei a sporit ca urmare a poruncilor date de Constantin Mavrocordat ca acestea să se înfiinţeze în toate târgurile „să fie pentru conăcit negustorilor şi a turcilor musafiri trecători"[5].

[1] BAR, Ms. 691, f. 68–69; DANIC, *Mrea Sf. Sava — Iaşi*, I.VI–4; *Mrea Bârnova*, XI–3.
[2] Anton Maria Del Chiaro, *op. cit.*, p. 9; vezi şi George Potra, *Hanurile bucureştene*, Bucureşti, 1943, p. 3.
[3] Ch. de Peyssonel, *op. cit.*, 2, p. 118; De Bauer, *Mémoires historiques et géographiques*, p. 151.
[4] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. Adrian Anghelescu, p. 305.
[5] Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 45.

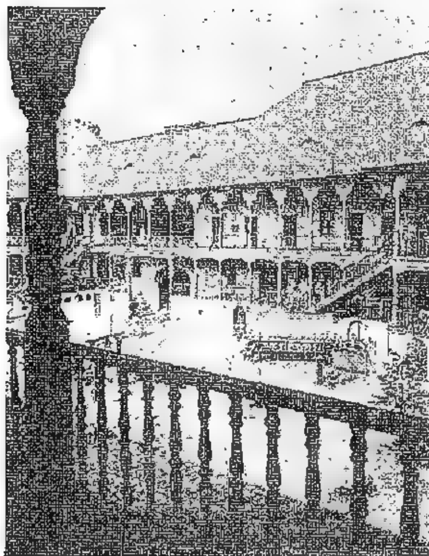

Fig. 28 București — Hanul lui Manuc, clădit în 1808, vedere din curtea interioară.

Dar hanurile și ratoșele au funcționat în această perioadă și în mediul rural, fiind amplasate de-a lungul unor importante drumuri comerciale, precum și în apropierea podurilor care permiteau trecerea negustorilor peste ape mai mari. De obicei ele se aflau pe moșii ale curților boierești sau mănăstirești. Unele din acestea s-au construit în Oltenia pe timpul stăpânirii austriece din anii 1718–1739, iar altele pe valea Prahovei, pe lângă mănăstirile Sinaia și Mărgineni, pe unde se făcea legătura comercială între Ploiești și Brașov în acea vreme[1].

Și în Moldova au existat hanuri în mediul rural la Socola lângă Iași, pe moșia hatmanului Constantin Palade de la Podul Iloaiei, pe aceea a Ghiculeștilor de la Deleni, la Pașcani (în epocă așezare rurală), la Popricani, Siliștani, Flămânzi, Ștefănești, Bălțătești, Grozești pe valea Oituzului, la Cornul Luncii în ținutul Sucevei[2].

Cât privește *târgul periodic* din așezările urbane, acesta funcționa pe locul *Târgului de afară*, amplasat la periferia orașului, și anume: unul *săptămânal* și altul *anual*. Primul, ținut cu regularitate într-o anumită zi diferită de la localitate la localitate, avea drept scop aprovizionarea populației, prin vânzare și cumpărare cu amănuntul, cu produse sătești aduse din împrejurimi: legume, zarzavaturi, animale mici, cereale, brânzeturi, miere ș.a., care prisoseau vânzătorilor. Al doilea, cel anual, avea loc, de asemenea, la o dată fixă, care coincidea cu o sărbătoare religioasă, purta numele de *zbor* sau *bâlci* în Țara Românească și *iarmaroc* în Moldova. La acest târg, care, de obicei, dura mai multe zile, organizat numai cu aprobarea domniei, participau negustori autohtoni, dar mai ales străini veniți din numeroase țări cu tot felul de mărfuri vândute însă cu ridicata sau toptanul. În anumite

[1] DANIC, Ms. 454, f. 243.
[2] Idem, *Mrea Socola*, VI–18; BAR, Ms. german 2.

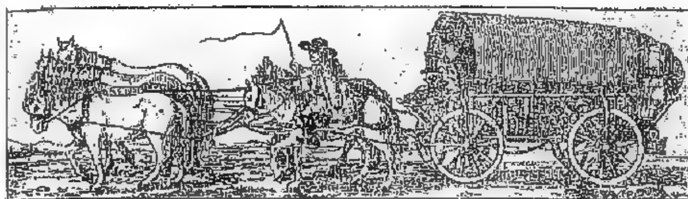

Fig. 29 Carauși transilvaneni din veacul al XVIII-lea pe drumurile Moldovei.

așezări urbane, *Târgul de afară* era fragmentat pe grupuri mai mici specializate în vinderea a diferite produse, și anume: *Târgul făinii*, atestat documentar la Iași și Botoșani; *Târgul de vite*, *Târgul cailor*, *Târgul boilor* la Galați, Suceava, dar și sub numele de *Obor* de vite, menționat la București, Craiova, Târgoviște, Pitești; sau *piața de pește* amintită la Suceava[1].

Cele mai cunoscute zboruri și bâlciuri din Țara Românească erau în această perioadă la Câmpulung (jud. Argeș), ținut la 20 iulie de Sf. Ilie, care dura 12 zile, la Craiova pe 15 august, de Sf. Maria, ca și cel din Râmnicu Vâlcea, extins până la 8 septembrie; la Buzău, ca și la Tecuci de ziua Sf. Ioan, numită și al Sânzienelor din 24 iunie; popular, acest din urmă bâlci se numea Drăgaica. Cât privește iarmaroacele, mai cunoscute în Moldova, se țineau la Târgu Siret de ziua Înălțării, la Iași la Sf. Petru (29 iunie), dar și la Sf. Dumitru (26 octombrie), la Botoșani pe 20 iulie și 8 septembrie, la Bârlad pe 23 aprilie și 29 iunie[2].

Iarmaroacele și zborurile se mai organizau și în mediul rural pe moșiile unor țărani liberi (moșneni și răzeși) și mai ales pe ale stăpânilor de pământ laici și ecleziastici, tot cu aprobarea domniei. În privința veniturilor realizate prin taxele vamale (de fapt *vama cea mică*) percepute de la negustorii care-și vindeau mărfurile, acestea aparțineau de obicei proprietarului locului, unde avea loc bâlciul sau iarmarocul, după cum în mediul urban ele reveneau domniei sau orășenilor. Dacă în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, o dată cu declinul înregistrat de viața economică din Principate s-au desființat multe iarmaroace, mai ales dinspre marginea țării, ulterior, în domnia lui Constantin Mavrocordat în Moldova (1741–1743), ele și-au reînceput activitatea, ca de ex. cel de la Horodiște. Domnul, după mărturia cronicarului Ion Neculce, a curmat și abuzurile săvârșite de unii pârcălabi — dregători domnești din orașe — care percepeau taxe mult mai mari decât trebuia pentru mărfurile vândute de negustori[3].

[1] Mihai Cantacuzino, *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, București, 1863, p. 177–178; N. Iorga, *Studii și documente*, 6, p. 237–238.
[2] DANIC, *Episcopia Buzău*, IX/1, ms. 449, f. 697–700; BAR, Ms. 237, f. 274v.
[3] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 850.

Fig. 30 Un bâlci din Ţara Românească pe la 1820.

În epocă, orăşenii şi stăpânii de pământ implicaţi tot mai mult în economia de piaţă au descoperit în activitatea târgurilor o nouă sursă de acumulare de capital. O cercetare consacrată iarmaroacelor din Ţara Românească relevă că, pe lângă vechile bâlciuri din perioada anterioară, în număr de cel mult 20, după 1744 şi până la 1820 acestea au sporit de cel puţin şase ori, astfel: între 1774 şi 1790 sunt create 32 de noi iarmaroace, din 1790–1806 încă 53, iar de la 1806 şi 1820 alte 50, deci un total de 135. În ceea ce priveşte Moldova, datele publicate până acum sunt incomplete, iarmaroacelor noi însumate nu depăşesc cifra de 20, în realitate fiind mult mai mare[1].

Iarmaroace şi bâlciuri au mai funcţionat şi la hotarele Principatelor, şi anume la *schele*, nu numai la malul Nistrului până la 1812, dar mai ales al Dunării, precum şi la trecătorile din Carpaţii sudici şi răsăriteni, pe unde se întreţineau legături comerciale cu Transilvania[2].

În comerţul intern o vie activitate au desfăşurat-o negustorii băştinaşi, acei *cupeţi*. După volumul de marfă care a circulat pe piaţa internă prin intermediul lor, cunoscuţi fie ca *negustori mari toptangii*, care vindeau marfă cu ridicata sau „cu suma mare de la magazie şi prin cântar gospod“[3], fie drept *negustori mici* ce desfăceau produsele cu amănun-

[1] *Documente privitoare la istoria economică a României. Oraşe şi târguri. 1776–1861. Moldova*, seria A, 1, Bucureşti, 1960, p. VII, n. 4 şi p. 3–81.

[2] N. Iorga, *op. cit.*, 6, p. 201, 240, 361.

[3] Andrei Oţetea, *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional*, p. 113.

Numărul prăvăliilor	Localitatea	Categoria prăvăliei				Cetăţenia negustorilor			
						Pămînteni	Sudiţi		
		I	II	III	IV		ruşi	franc.	germ.
3 238	Bucureşti	359	307	1 259	1 062	2 442	272	130	394
531	Cele 12 judeţe din Muntenia	52	149	330	—	495	16	14	6
236	Craiova	34	107	61	34	208	12	—	16
184	Judeţele Olteniei	15	43	126	—	173	5	1	2
Total: 4 009		460	606	1 400	1 021	3 318	305	165	505

Tabel cu numărul şi categoriile prăvăliilor şi cetăţenia negustorilor din Ţara Românească la 1811.

tul. Unii negustori implicaţi în comercializarea mirodeniilor, citricelor, a untdelemnului şi măslinelor, fructelor exotice etc. se numeau *băcani* în Ţara Românească şi *bacali* în Moldova, *bogasierii*, cei ce vindeau ţesături de borangic şi bumbac; la rândul lor, *mărgelarii* făceau comerţ cu ţesături uşoare de mătase împodobite cu fire de aur şi argint, dar şi cu mărgele de perle şi sticlă colorată destinată decorării odăilor de la curtea domnească, din casele boiereşti şi ale orăşenilor înstăriţi; *mătăsarii*, întâlniţi numai în Ţara Românească, erau cei care vindeau fire de mătase şi borangic; mai erau apoi *marchitanii*, adică negustorii de mărfuri mărunte, *mămularii*, negustorii ambulanţi, *precupeţii*, cei care făceau comerţ cu produse alimentare. Un loc important îl ocupau *lipscanii*, cei care comercializau marfa adusă de ei direct de la iarmarocul internaţional de la Leipzig (termenul de *Lipsca* românizat), mărfă cunoscută sub numele de *lipscanie*, vehiculată în cele două Principate în perioada anterioară prin intermediul negustorilor braşoveni[1]. În privinţa negustorilor lipscani băştinaşi, ei sunt atestaţi documentar la Bucureşti, Târgovişte, Ploieşti, Piteşti, Craiova, Focşani, dar şi la Iaşi, Botoşani, Suceava, Galaţi ş.a.

Datele statistice privind activitatea negustorilor băştinaşi pe piaţa internă sunt lacunare faţă de realitatea istorică. Astfel, la Iaşi au fost înregistraţi în 1755 numai 42 negustori, din care 33 erau bacali; în 1774 numărul lor era de 78, iar în 1808, de 169, apoi în 1820 numai 126 familii[2]. Pentru Bucureşti în 1811 au fost notaţi 3 238 negustori grupaţi în patru stări, din care 2 442 erau pământeni, iar restul sudiţi ruşi, francezi şi germani[3]. Nici pentru celelalte oraşe din Ţara Românească şi Moldova datele statistice nu sunt totdeauna elocvente. De exemplu, în Oltenia au fost catagrafiate 323 familii de negustori în 1735, cele mai multe aflate în judeţul Dolj, inclusiv oraşul Craiova; de altfel la Craiova în 1811 erau 238 de negustori[4]. În 1820, în oraşele din Moldova sunt menţionaţi: la Târgu Frumos 97 de negustori, la Vaslui 6 pământeni şi 30 evrei, la Roman 20 pământeni,

[1] Gheron Netta, *Negustori orientali la Lipsca*, Bucureşti, 1916, p. 9–11.

[2] DJAN Iaşi, ms. 1706, Catagrafia oraşului Iaşi din 1774, Tr. 106, 184, nr. 21, f. 42–44; DANIC, ms. 804, Catagrafia din 1808.

[3] DANIC, *Visteria Ţării Româneşti Administrative vechi*, 2 360/1 811.

[4] Hurmuzaki, 5, p. 518–522; DANIC, *Visteria Ţării Româneşti Administrative vechi*, 2 360/1 811.

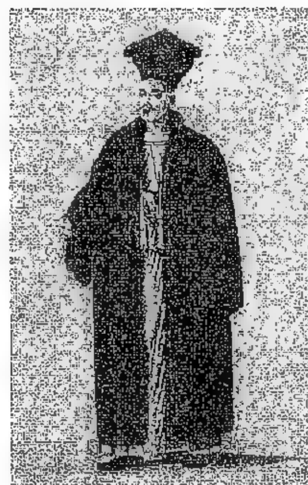

Fig. 31 Negustor din Țara Românească (sec. XVIII).

103 armeni și 104 evrei, la Fălciu 20 pământeni, 52 bulgari chiproviceni, la Burdujeni 103 evrei etc.[1].

Domnii celor două Principate au căutat să-i protejeze, încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, pe negustorii băștinași, reînnoindu-le vechile hrisoave, ca să facă față mai ușor concurenței celor străini. Sub aspect organizatoric, breslele de negustori aveau un statut juridic, membrii lor plăteau o taxă globală la Vistierie pentru a se bucura de protecția domniei. Starostele era ales din obștea breslașilor, fiind apoi recunoscut de puterea centrală. El reglementa achiziționarea de marfă de la negustorii străini toptangii, confirma zapisele de vânzare și cumpărare de prăvălii, pivnițe, locuri de prăvălii, dughene; întocmea inventare ale averilor celor decedați și judeca procesele dintre membrii acesteia. După urcarea sa pe tronul Moldovei, Grigore al II-lea Ghica a întărit hrisovul breslei din Iași (1733). În 1776, Alexandru Ipsilanti va confirma cartea negustorilor din București, iar în 1783, Alexandru Mavrocordat pe aceea a breslei din capitala ieșeană, prilej cu care s-a hotărât ca pe viitor starostele de negustori să primească confirmarea doar de la marele vistier[2].

Tot în această perioadă au apărut noi bresle de negustori specializați în desfacerea anumitor mărfuri. Astfel, la Iași a fost înființată aceea a *bacalilor* în domnia lui Grigore al III-lea Alexandru Ghica (1774–1777), întărită ulterior, în 1778, de Constantin Moruzi. Tot în 1778, s-au organizat *bacalii* la Botoșani, iar în 1796 una similară la Suceava, prin hotărârea lui Alexandru Callimachi. La începutul secolului al XIX-lea este atestată la Iași o *breaslă a negustorilor crâșmari, pescari, mahali* și *zarzavagii*, iar la Galați în 1817 a *bogasierilor*[3].

Ca și meșteșugarii și breslașii negustori din epocă au cunoscut o ierarhie profesională pornind de la meșteri, la calfe și ucenici, dispunând de o cutie unde se strângeau contribuțiile lor bănești, folosite în scopuri umanitare. Ei își alegeau un patron spiritual din calendarul ortodox, cinstit anual de întreaga obște la hramul bisericii pe care au ctitorit-o sau o sprijineau prin danii și ofrande[4]. Acestea sunt mai numeroase în Țara

[1] DJAN Iași cr. 116 op. 184 condicile 7–11, 13–16, 18–21.
[2] E. Pavelescu, *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939, p. 161.
[3] *Ibidem*, p. 153, 271, 338–339, 401.
[4] A. Oțetea, *op. cit.*, p. 111.

Fig. 32 Staicu negustorul, ctitor al Bisericii Bradu-Staicu – București (1809).

Fig. 33 Apostol Băcanul, ctitor al Bisericii Bradu-Staicu – București (1809).

Românească, în special în București, unde sunt cunoscute mai multe biserici ale negustorilor, în comparație cu Moldova și cu cele de la Iași.

În domeniul *comerțului extern*, în linii generale *se exportau* din cele două Principate produse naturale ale solului și subsolului: cereale și derivatele lor, legume, fructe, cherestea pentru construcții civile și militare, pește, vite mari și mici, produse de la aceste animale, cai, ceară și miere, băuturi spirtoase, în special vinuri, tutun, silitră ș.a. și *se importau* articole meșteșugărești și manufacturate, de băcănie, mobilier, de îmbrăcăminte și încălțăminte fină, podoabe de lux, cele mai multe fiind destinate curții domnești, boierimii și orășenilor înstăriți.

Ca și în perioada anterioară, *exportul* din Țara Românească și Moldova a continuat să fie îngrădit până la 1774 de monopolul economic instituit de Înalta Poartă încă din secolul al XVI-lea. De aceea, anumite produse naturale — considerate „tribut în natură", erau achiziționate în mari cantități, la prețuri arbitrare preferențiale, de autoritățile otomane prin reprezentanții ei. O mare parte din produsele naturale erau destinate pieței interne a puterii suzerane, în special Istanbulului, și anume *cerealele* luate ca *zaherea*, *cirezile de vite* cerute ca *sursaturi*, turme de oi și capre și derivatele lor: pastrama, cervișul, pieile, lâna, seul, brânzeturile, carnea[1]. Autoritățile otomane împiedicau sistematic, vinderea

[1] M. Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, I, București, 1960, p. 18–19.

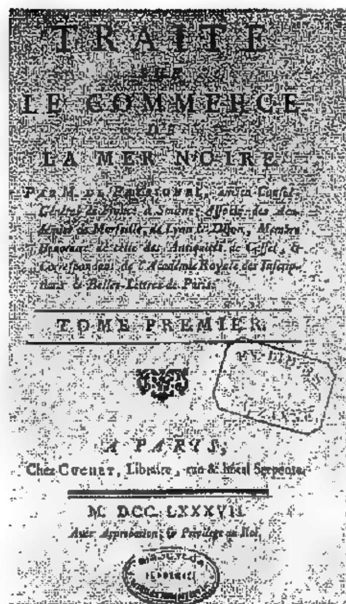

TRAITÉ
SUR
LE COMMERCE
DE
LA MER NOIRE.
Par M. de Peyssonel, ancien Consul-Général de France à Smirne; Associé des Académies de Marseille, de Lyon & Dijon, Membre Honoraire de celle des Antiquités de Cassel, & Correspondant de l'Académie Royale des Inscriptions & Belles-Lettres de Paris.
TOME PREMIER.
A PARIS,
Chez Cuchet, Libraire, rue & hôtel Serpente.
M. DCC. LXXXVII.
Avec Approbation & Privilège du Roi.

Fig. 34 Foaia de titlu a lucrării lui de Peyssonel, *Tratat despre comerțul Mării Negre*, tom I, Paris, 1787.

acestor produse pe piața externă și pe cele din Imperiul habsburgic, deși din 1718 în tratatele austro-otomane se specifica că „negustorii celor două părți" își puteau exercita „negoțul liber, în siguranță și pace"[1]. *Exportul de cereale* în Imperiul otoman după estimări din 1758 s-a ridicat la circa un milion de chile de grâu și 490 000 chile de orz, iar la începutul secolului al XIX-lea la un milion și jumătate chile de grâu[2]. Relativ la exportul de vite Boscovich și consulul austriac Raicevich[3], apreciau că la sfârșitul secolului al XVIII-lea s-au expediat la Istanbul anual 200 până la 300 de mii berbeci sau 300 de mii capete de oi, la care se adăuga cervișul de la 40 000 de vite[4]. Numai din Oltenia, la 1723 erau vândute aici 100 000 de capete de ovine, cu un taler bucata, lâna având debușeuri în Transilvania[5]. În schimb, după 1774, pe baza tratatelor și convențiilor ruso-otomane din anii 1783 și 1802, Rusia fiind puterea protectoare a Principatelor, numărul vitelor mici la export pe aceeași piață a scăzut anual la maximum 300 de mii de oi și chiar mai puțin, la 200 mii după estimările ofițerului austriac Karaczay[6]. Relativ la exportul de lemn de construcție date statistice de la începutul secolului al XIX-lea confirmă că din Moldova s-au expediat la Istanbul 1 545 catarge, 13 100 dulapuri, 3 460 scânduri de stejar, 66 000 doage, peste 10 000 de stâlpi mari de stejar și scânduri de diverse esențe. La Înalta Poartă s-au mai exportat anual 300 de mii ocale unt, 2 milioane ocale seu și nu mai puțin de 10 mii ocale silitră[7].

[1] I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, *Relațiile internaționale ale României în documente (1368–1900)*, București, 1971, p. 208, vezi p. 221.
[2] A. Oțetea, *op. cit.*, p. 49.
[3] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători* (ed. Adrian Anghelescu), p. 359, 389.
[4] A. Oțetea, *op. cit.*, p. 46.
[5] C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, 1, București, 1913, p. 639; vezi și Hurmuzaki 9_1, București, 1897, p. 644; trad. rom. la *Călători străini*, 9, București, 1998, p. 76.
[6] N. Iorga, *op. cit.*, p. 409.
[7] A. Oțetea, *op. cit.*, p. 58, 60. Hurmuzaki, s.n., 1, București, 1962, p. 668, 697.

Dar, în condițiile agravării declinului Imperiului otoman, multe din produsele naturale românești au ieșit de sub incidența monopolului economic otoman, fiind exportate fără opreliști în cantități apreciabile pe piețele unor mari puteri europene, în Rusia, Austria, Prusia, Franța, la cererile repetate ale consulilor lor de la București și Iași. Drept urmare, pe noile direcții ale exportului de produse din Țara Românească și Moldova s-au livrat în 1814 circa 160 de mii de chile de cereale în Transilvania, 60 de mii de vite în Rusia, Polonia, Austria și unele state germane, 30 de mii de cai în Rusia, Bosnia, Austria, Silezia și Polonia, mari cantități de piei de vită în Polonia și Transilvania, piei de iepure în unele state germane, lemn de construcție pentru corăbii în Franța, vinuri în Transilvania, Ungaria și Rusia, calitatea lor fiind mult apreciată de unii călători străini ca Raicevich și Adam Neale. La toate acestea s-a adăugat exportul de sare din Moldova, atestat documentar chiar de la începutul secolului al XVIII-lea, expediată prin portul Galați în Crimeea, nordul Asiei Mici și nordul Africii și din Țara Românească prin schelele dunărene din sudul fluviului[1]. De asemenea, în această perioadă, începând din secolul al XVIII-lea, se mai exportau ceară și piei crude de boi în Egipt, Veneția și Ragusa.

În privința *importului*, în cele două Principate se constată treptat lărgirea ariei geografice a pieței externe românești de unde se aduceau mărfuri provenite din ateliere meșteșugărești și întreprinderi manufacturiere, astfel că pe lângă vechile piețe externe ale Transilvaniei, Veneției, Rusiei și Imperiului otoman se mai adaugă acelea din Franța, Anglia, Austria, Prusia, Țările de Jos. În legătură cu acestea se constată că importul unor mărfuri se face direct de către negustorii din cele două Principate, nu prin intermediarii brașoveni ca în perioada precedentă. În comerțul de import sunt implicați acum și unii negustori străini, *sudiți*, care se bucurau de protecția statelor europene cu reprezentanțe diplomatice la București și Iași, aflați în concurență cu băștinașii. O anchetă contemporană, din 1770, privind importul de mărfuri în Țara Românească și Moldova ne informează că din *Imperiul otoman* se aduceau mătăsuri de la Istanbul, din insula Chios bogasii, mătase, bumbac, piei, aramă și lucruri de băcănie, din *Rusia* sau Moscovia blănuri, din care o parte se desfăceau în cele două Principate, iar altele erau expediate la Istanbul; de la *Viena*, *Lipsca*, *Veneția* și *Graz* veneau mătăsuri cu fir, iar din *Lechia* sau *Polonia* holerca, adică rachiul[2]. Date mai ample relativ la importul celor două Principate relevă că din *Imperiul habsburgic* se aduceau piese de mobilier, mijloace de transport (carete), sticlărie fină, articole de șelărie, țesături de mătase, dantele și perdele, cele mai multe de la Viena. Cunoscutele manufacturi metalurgice din Graz furnizau aici unelte agricole, sobe de fier etc., iar din alte state germane, *Silezia* și *Saxonia*, proveneau țesături manufacturate din lână și bumbac, ștofe fine, ceasornice, precum și produse de la Nürnberg. Din *Țările de Jos* sau *Olanda* se importa pânză fină de in, din *Franța* țesături fine de in și bumbac numite batist, precum și stofe de Lyon, sau țesături fine din mătase străvezie numite museline, din *Anglia*, la începutul secolului al XIX-lea veneau stofe fine de lână, iar de la *Veneția* vase de cristal,

[1] A. Ilieș, *Drumurile și transportul sării în Țara Românească (sec. XV–XIX)*, în SMIM 7, 1974, p. 223–242.
[2] N. Iorga, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 477, 485.

stofe orientale, lumânări de ceară albă, hârtie fină, precum şi articole de toaletă. Din *Polonia* se mai aduceau, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cojoace şi şube, încălţăminte din piele, pânzeturi de cânepă, frânghii, sticlărie etc. Exportul *Rusiei* excela în blănuri de samur, de hermină sau cacom, de vulpe neagră, albastră şi albă, de nurcă etc., şube de vulpi şi samur dar şi ţesături din in şi cânepă ş.a., obiecte din fier, aramă, sănii, carete, apoi diferite produse alimentare: icre, cegă afumată etc.

O mare cantitate de mărfuri coloniale sau de băcănie proveneau din *Imperiul otoman*: orez, cafea, zahăr, piper, rom, dar şi tutun, şaluri de caşmir, ştofe din Levant[1].

Un loc important în comerţul intern al Ţărilor Române l-a ocupat cel de *tranzit*. Ţinând seama de poziţia lor geografică, era firesc ca pentru transportul mărfurilor tranziate din Imperiul otoman spre alte state europene să se folosească reţeaua de drumuri din spaţiul carpato-danubian-pontic. Şi aceasta pentru că livrarea mărfurilor se putea face într-un interval de timp mai scurt în comparaţie cu calea ocolită pe mările Egee, Mediterană şi Adriatică. Negustorii implicaţi în comerţul de tranzit nu plăteau taxe vamale pe teritoriul Ţării Româneşti şi al Moldovei, în afară de aceea de 3% din valoarea mărfurilor lor încasată de vistieria otomană, în conformitate cu capitulaţiile şi tratatele de comerţ încheiate de Înalta Poartă cu puterile creştine[2].

Cele mai multe mărfuri importate din Ţara Românească şi Moldova erau transportate pe uscat cu caravanele de cai încărcaţi cu poveri şi cu căruţe grele numite harabale, conduse de cărăuşi (chirigii, harabagii). În secolul al XVIII-lea multe din aceste mărfuri au fost expediate şi cu vase de navigaţie pe Olt, pe Dunăre şi chiar pe Siret — pe timpul stăpânirii vremelnice austriece în Moldova (1789–1790)[3].

În comerţul extern al Principatelor s-au remarcat pe lângă negustorii lipscani şi numeroşi *negustori străini*. Unii din aceştia beneficiau de privilegii din partea domniei de a achiziţiona bunuri funciare pe teritoriul celor două ţări române, case cu prăvălii şi dughene în aşezările urbane, unde-şi aveau chiar reşedinţa permanentă. Aceştia erau fie *braşoveni*, fie *greci*, *armeni*, *evrei sau jidovi*, *bulgari chiproviceni*, *polonezi*, *raguzani*[4] şi în general li se acordau scutiri faţă de domnie, iar la târgul permanent sau periodic plăteau o taxă mai mică decât cei băştinaşi. Ei practicau comerţul cu toptanul sau ridicata, încercând uneori să acapareze şi comerţul cu amănuntul, spre pildă în oraşul Roman, motiv pentru care Divanul Moldovei a intervenit, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în favoarea negustorilor autohtoni. *Braşovenii*, care dominaseră, ca şi *liovenii*, schimburile economice externe ale Ţării Româneşti şi Moldovei în perioada anterioară, au cunoscut, la începutul veacului al XVIII-lea, un adevărat declin. Profitând de această situaţie, Curtea de la Viena a început să promoveze după pacea de la Passarowitz (1718) o politică de expansiune economică şi politică în Ţările Române şi în sud-estul Europei,

[1] A. Oţetea, *op. cit.*, p. 62–67, 69, 70–71.
[2] *Ibidem*, p. 25–30.
[3] C. Şerban, *Proiecte şi realizări austriece privind navigaţia pe Siret (1789)*, în „Codrul Cosminului", Serie nouă, 5 (15), 1999, p. 233–237.
[4] Dimitrie Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, ed. 1973, p. 297 şi 299.

folosindu-se de negustorii aromâni din Peninsula Balcanică, stabiliţi în Transilvania, care s-au organizat într-o asociaţie — *compania grecească* — la Braşov, Sibiu şi în alte centre. Ei mai sunt atestaţi la Craiova, Câmpulung Muscel, Buzău, Câmpina, dar şi la Iaşi. În afacerile lor prevalau produse naturale şi animaliere, mai ales: cereale, fructe, miere, ceară, vite mari şi mici, porci, dar şi băuturi spirtoase, achiziţionate de pe piaţa internă şi vândute mai ales în Transilvania, precum şi în diferite ţări europene, dar şi în Imperiul otoman. Aflat sub directa protecţie imperială, negoţul companiei greceşti avea să cunoască în această perioadă o adevărată epocă de înflorire[1] în detrimentul negustorilor braşoveni autohtoni. În Principate îşi mai desfăşurau activitatea comercială în afară de compania grecească şi o alta de etnie greacă, alogeni ce proveneau din diferite părţi ale Imperiului otoman, din Grecia continentală, din nordul Asiei Mici, din insulele Mării Egee, care comercializau mărfuri de Ţarigrad (mătase, mirodenii, vite) atestate în documente la Iaşi, Târgu Frumos, Botoşani, şi în Bucureşti[2].

În ce-i priveşte pe negustorii *armeni*, ei erau stabiliţi în Ţara Românească la Bucureşti, Târgovişte, Râmnicu Vâlcea, Craiova, iar în Moldova la Iaşi, Suceava, Botoşani, Dorohoi, Vaslui, Galaţi şi alte localităţi. Aceştia făceau comerţ cu tot felul de mărfuri alimentare, de băcănie, de uz casnic, confecţii, iar cei din spaţiul moldav şi cu cai şi vite pe care le aduceau din Polonia[3]. Negustorii *evrei*, numiţi în documente şi jidovi, erau stabiliţi în Moldova la Iaşi, Suceava, Bârlad, Roman şi alte aşezări, iar în Ţara Românească la Bucureşti şi Focşanii munteni. Ei aveau o companie comercială proprie. Cât priveşte pe *bulgari chiproviceni*, veniţi din sudul Dunării încă din perioada anterioară, erau stabiliţi în Oltenia sub administraţia austriacă (1718–1739), la Craiova, Râmnicu Vâlcea, Târgu Jiu, Târgu Brădiceni, însă ulterior s-au extins şi la est de Olt, la: Târgovişte, Bucureşti, Câmpulung Muscel, Ploieşti[4]. Ei s-au aşezat chiar şi în unele oraşe din Moldova, menţionaţi uneori cu numele de negustori sârbi.

Cunoscuţi în perioada anterioară cu deosebire sub denumirea de *cazaclii* şi *sarhoradoni*, negustorii *ruşi* sunt atestaţi mai ales în Moldova şi au fost subordonaţi marelui cămăraş al ţării. Mulţi dintre aceştia proveneau din oraşul Nejin şi avuseseră iniţial origine română sau greacă. Se ocupau cu comerţul de tranzit, achiziţionând mărfuri de la sud de Dunăre din Rumelia, pe care le duceau uneori în ţara căzăcească din regiunea Niprului, alteori către nord până la Moscova[5]. În privinţa negustorilor *polonezi*, aceştia făceau negoţ cu holerca, cu vite, dar şi comerţ de tranzit cu regiunile sud-dunărene[6], iar cei *raguzani* erau implicaţi numai în importul de mărfuri din Principate, provenite însă din diferite ţări.

[1] D. Limona, *Catalogul documentelor referitoare la viaţa economică a Ţărilor Române în secolele XVII–XIX*, 1, Bucureşti, 1966, p. 4–5.
[2] N. Iorga, *Studii şi documente*, 6, p. 319–320.
[3] H.Dj. Siruni, *Armenii în viaţa economică a Ţărilor Române*, Bucureşti, 1944, p. 5–27.
[4] C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austrieci*, 1, p. 401, 406–408; Del Chiaro, *op. cit.*, p. 13; C. Şerban, *Companiile bulgare chiproviceni din Oltenia în ajunul revoluţiei de la 1821*, în vol. *Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor*, Studii, II, Bucureşti, 1984, p. 144–152.
[5] „Arhiva Românească", 2, 1862, p. 257.
[6] N. Iorga, *op. cit.*, p. 234–272.

Între negustorii străini s-au aflat şi cei *otomani* care, spre deosebire de epoca precedentă, nu se bucurau acum de privilegiul de a avea aşezări stabile în Ţările Române, ci, dimpotrivă, le era interzisă, prin acte oficiale ale Porţii, achiziţionarea de moşii, case, în mediul rural şi urban. Cu toate acestea, mulţi dintre ei, încălcând prevederile firmanelor, au acaparat astfel de bunuri funciare şi mobiliare. Totodată, ei practicau pe scară largă cămătăria[1].

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea numărul negustorilor din Imperiul otoman a sporit, mai ales în Moldova, lor alăturându-li-se cei numiţi *lazi*, care proveneau din nordul Asiei Mici din regiunea Trapezunt. Şi aceştia au dobândit numeroase bunuri funciare, câmpuri de cultură, fâneţe, pe care au înfiinţat numeroase stupării sau prisăci, pentru a face comerţ cu ceară şi miere. De asemenea, bunuri imobile în numeroase aşezări urbane, la: Focşani, Bârlad, Vaslui, Adjud, Tecuci, Galaţi, Târgu Trotuş, Bacău ş.a. Săvârşind însă tot felul de nelegiuiri asupra localnicilor, jafuri, crime şi răzvrătiri împotriva ispravnicilor de ţinuturi, cu aprobarea Înaltei Porţi, au fost izgoniţi din Moldova în timpul celei de a treia domnii a lui Constantin Mavrocordat (1748–1749), după ce li s-au dărâmat mai întâi toate dughenele, prăvăliile, casele de trupele otomane aduse de la Silistra. Cei 7 000 de lazi, care au mai rămas, s-au refugiat în ţinuturile dintre Prut şi Nistru, protejaţi de paşa din raiaua Bender[2].

*

Datorită poziţiei geografice a Dobrogei, cu legăturile ei maritime înspre Imperiul otoman, dar şi către Mediterana, teritoriul şi porturile ei maritime şi dunărene au cunoscut un trafic comercial intens, cu o mare varietate de produse.

Cel mai complet tablou al vieţii comerciale din Dobrogea este înfăţişat de economistul şi diplomatul francez Charles de Peyssonel (1727–1790), bun cunoscător al schimburilor economice existente în regiunea ponto-danubiană. El atestă că „localităţile cele mai de seamă ale Dobrogei sunt Silistra, Babadag[3], Tulcea[4], Isaccea", iar ca porturi la Marea Neagră, Mangalia şi Constanţa. Din provincie, afirmă el, „se exportă o cantitate foarte mare de ceară; e galbenă şi de o calitate foarte bună; se vinde curată şi fără cusur", iar preţul ei varia între 38 şi 48 de parale ocaua, localităţile producătoare fiind Turtucaia, Silistra şi Bazargic. „Mierea este de o calitate mai bună decât cea din Ţara Românească şi Moldova", iar untul se găseşte „destul de abundent", dar în cantităţi mai mici decât în cele două provincii amintite. La Bazargic se desfăcea silitră „foarte bună", dar toată

[1] DANIC, *Episcopia Buzău*, LXXXI–5; *Mrea Râmnic*, 1–53; *Mitropolia Ţării Româneşti*, CCV–19; ms. 122, f. 410.

[2] Pseudo Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *op. cit.*, p. 47; *Cronica Ghiculeştilor*, p. 633.

[3] Diplomatul scoţian John Bell of Antermony descria Babadagul, la 1738, ca „un oraş mare ..., aşezat într-o vale încântătoare, înconjurată de dealuri, din vârful cărora se deschide spre răsărit o privelişte nesfârşită, cuprinzând bine şi ţărmul Mării Negre" (*Călători străini*, 9, p. 197).

[4] Acelaşi călător, Bell, preciza că la Tulcea „se află un vechi castel părăsit, care trebuie să fi fost clădit de europeni şi cum <oraşul> se înalţă printre dealuri", pe malul Dunării, are o aşezare „foarte plăcută" (*Ibidem*).

era destinată numai statului (fiscului imperial, *miri*). Dobrogea se mândrea şi cu caii ei „mici şi puternici", ca cei tătăreşti, însă „mai bine croiţi şi mai aleşi". La Isaccea, Tulcea, Daia Köi, Măcin se făcea negoţ cu „o cantitate destul de mare de vin roşu, dar de calitate mediocră", fiind încărcat anual în câte „cinci până la şase mii de care din Rusia şi Polonia" şi vândut la preţul de „50 de parale chintalul". Pentru comerţul fluvial pe Dunăre se foloseau vase anume construite, „având de la 150 până la 4 000 de chintale încărcătura", iar chiria pentru folosirea lor se ridica, pentru distanţa Vidin — Sulina, la gurile Dunării, de la „50 până la 55 de piaştri". În ceea ce priveşte porturile maritime, Peyssonel afirma că „Mangalia este un târg mare", unde se afla „o piaţă deschisă", cu un însemnat număr de magazii de grâne; „portul este destul de mare şi poate primi vase de orice mărime, dar nu este absolut sigur iarna". De aici se exportau „grâul, orzul, secara, meiul, brânza şi strugurii, care se găsesc din belşug". Constanţa, de asemenea aşezare urbană importantă, se afla „sub ordinele unui agă însărcinat totodată să trimită la Constantinopol grâul ... adunat aici în foarte mare cantitate". Portul era „nesigur"; când vântul bătea „ceva mai tare", vasele stăteau „cu mare greutate". Siut Ghiolul apărea însă ca „un loc pustiu", cu „o radă foarte rea", unde vasele ajungeau aici „câteodată vara, dar nu puteau aborda acolo iarna. Kara-Kârman sau Kara-harman (la nord de Constanţa, azi dispărut) era „un sat destul de mare" cu „mai multe magazii de grâu", acolo făcându-se „multe încărcături de cereale"[1]. Portul Kara-harman era legat de lacul văii Karasu (ce se întindea între Bogazköy — Cernavodă şi Alakapu — Poarta Albă), printr-un canal artificial, numit Laman, amintit ca atare de izvoare, la 1771; alimentat şi de apele lacurilor Taşaul şi Gargalîk, canalul asigura, astfel, ambarcaţiunilor de mic tonaj (şăici şi barcazuri), încărcate cu grâne, legătura între Dunăre şi Marea Neagră. Din pricina pustiirilor războaielor cu ruşii de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, canalul a fost distrus şi lăsat în părăsire, apoi a secat şi s-a astupat complet, devenind inutilizabil.

Circulaţia monetară. Spre deosebire de perioada anterioară, când în Ţara Românească şi Moldova au circulat concomitent cu moneda autohtonă şi multe alte străine, în epoca fanariotă transformarea mărfurilor în bani şi a banilor în mărfuri s-a efectuat prin circulaţia în exclusivitate a monedelor străine. Drept urmare, preţurile mărfurilor erau exprimate mai departe în lei şi parale, dar plata acestora se făcea cu monede venite din circuitul bănesc extern, ce purtau denumiri diferite, dezvăluind nu numai provenienţa lor, ci şi natura şi puritatea metalului din care erau realizate.

Cele aflate în circulaţie în epocă, după relatările unor călători străini: Andreas Wolf (1808), I. Karaczay (1815) şi I.M. Lejeune (1820), care au trecut prin Ţara Românească şi Moldova, aparţineau în jur de 15 tipuri şi proveneau din Imperiul otoman, Rusia, Austria, Olanda, Republica Veneţia. Piesele erau bătute din metale preţioase (aur, argint) sau din aramă şi aveau un curs legal, unele cunoscând o circulaţie destul de mare, altele însă fiind utilizate într-o mai mică măsură. Din izvoarele interne, şi anume potrivit estima-

[1] Ch. de Peyssonel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, p. 393–394.

rilor cronicarului Dionisie Eclesiarhul, se cunoaște că la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea în Țara Românească circulau cel puțin 25 de monede diferite: turcești, nemțești, olandeze, venețiene etc.[1]. Cercetările temeinice întreprinse de unii specialiști au stabilit însă că în Principate erau în uz peste 60 de diferite tipuri de monede, iar după alții chiar peste 80, toate acestea provenind din statele europene. De asemenea, în Oltenia, aflată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, timp de două decenii, sub stăpânire austriacă, au fost atestate aproximativ 30 de monede străine, iar la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor pe întregul teritoriu al Țării Românești, peste 20 tipuri monetare.

Această stare de lucruri a fost apreciată de mulți istorici, în urmă cu câteva decenii, drept un adevărat „haos monetar", în evoluția sistemului bănesc din epocă. În realitate[2], la o investigație amănunțită a acelorași izvoare, interpretate corespunzător, se ajunge la concluzia că exista totuși o *ordine* creată de funcționarea unui *sistem monetar specific*[3] dezvoltării economice a Țărilor Române în vremea domniilor fanariote. În acest sens, mai trebuie făcută precizarea că cele mai multe monede străine erau cele *turcești*[4], ca urmare a faptului că Țara Românească și Moldova se aflau în dependență de Imperiul otoman. Astfel, comerțul lor exterior era monopolizat de puterea suzerană, în sensul că plata mărfurilor destinate pieței interne otomane fiind făcută pe timp de pace și război cu bani din sistemul monetar turcesc, și anume în galbeni și în piaștri[5]. De altfel, încă din perioada anterioară, pe piața internă a Principatelor a început să circule moneda turcească, sporind mult în secolul al XVIII-lea, când a devenit o monedă etalon în tranzacțiile comerciale locale, sub numele de *piastru* sau *guruși* (derivat din germanul Groschen), moneda de argint cu valoare de 40 de parale (para = ban, lb. turcă)[6].

Divizionarele *guruș*-ului erau în epocă următoarele: *zolota guriș* = 30 parale; *yirmilic* = 20 parale (yirmi = 20, lb. turcă); *onbeșlic* = 15 parale (onbeș = 15, lb. turcă); *onluc* = *ortul* = 10 parale (on = 10, lb. turcă); *beșlic* = 5 parale (beș = 5, lb. turcă); iar multiplii groșului: *altmișlic* = 60 parale (altmiș = 60, lb. turcă); *icbilic* = 80 parale; *gedid* = 100 parale = *yuzluc* (yuz = 100, lb. turcă). Toate aceste monede turcești erau bătute în monetăria statului din Istanbul, numită *Tharapana*. Pe aceste monede figura, pe avers, locul de emitere prin cuvintele *Istanbol* fie *Qostantinye*, precum și numele sultanului cu anul Hegirei al întronării sale, iar pe revers se afla o formulă augurală pentru sultanul

[1] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 34, 37, 58.

[2] Vezi cele observate de Gh. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, p. 106, referitor la „neprecizimea și confuzia" unor cercetători ai problemei.

[3] *Ibidem.*

[4] *Ibidem*, p. 104, unde sunt prezentate monedele care au circulat în secolul al XVIII-lea.

[5] H.Dj. Siruni, *Monedele turcești în Țările Române*, în „Balcania" 2–3, 1939–1940, p. 7.

[6] I.D. Condurachi, *Istoricul sistemelor monetare din Țările Române până la 1867*, în BSNR, 1933–1934, p. 45

Fig. 35 a. Beșlic (5 parale) din 1796; b. Piastru din 1796; c. Beșlic (5 parale) din 1800.

emitent. Raportat la moneda românească de calcul, unele piese turcești aveau următoarele valori: *ortul* — 1/4 leu nou; *tulud* =1/3 leu vechi — 44 bani; 1 para = 40 lei noi = 4 800 bani = 40 lei vechi = 5 553 bani.

Dacă până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în sistemul monetar turcesc au mai figurat și monede de aur sub diferite denumiri, precum: *galbenul turcesc, altuni, istanbolii* (fiind bătută la Istanbul), *misirlii* (bătuți în Egipt = Misir, lb. turcă), *turalii*, care aveau pe o față turaua sultanului emitent, *funduclii, zingirlii, mahmudele* (bătute de sultanul Mahmud I, 1730–1754), spre sfârșitul aceluiași secol moneda de aur — *altuni* — va dispărea din circulație.

Principalele cauze ale acestui fenomen au fost, pe de o parte criza economico-financiară pe care a cunoscut-o societatea turcească în secolul al XVIII-lea, provocată de importante carențe ale sistemului politico-administrativ, care se afla la baza instituțiilor sale, iar pe de alta, ca urmare a eșecului numeroaselor campanii militare purtate de armatele otomane pe două continente, în Europa separat contra Rusiei și a Austriei sau contra Rusiei aliată cu Austria, ca și în Asia împotriva Persiei. Pe lângă faptul că acestea s-au încheiat în majoritatea cazurilor cu importante pierderi teritoriale, bogate în resurse materiale de natură strategică, ele au secătuit aproape cu totul bugetul imperiului, afectat în mare parte întreținerii trupelor otomane.

În legătură cu circulația bănească în Imperiul otoman, o dată cu pacea de la Passarowitz (1718) sultanii au fost nevoiți să facă față greutăților financiare, bătând monede din metal prețios, deseori fără acoperire, cum ar fi noii piaștri numiți *soloto*, în locul celor anteriori, a căror puritate a metalului nobil era cu mult mai mică, și anume de numai 90 de aspri în loc de 100 sau 120[1].

Dar în epoca fanariotă, pe teritoriul celor două Principate Dunărene, au mai circulat o vreme și piese austriece și rusești, ceea ce a condus la o adevărată competiție pentru dominarea pieței interne de către acestea, mai ales pe timpul campaniilor militare austro-ruso-turce din secolul al XVIII-lea și de la începutul secolului următor. Așa, de exemplu, principala monedă-etalon austriacă era *creițarul* (de la Kreuzer = cruce lb. germană, imprimată pe una din fețele piesei). Multiplii creițarului erau: *polturacul* = 1 1/2 creițari; *grosul* (de la Grosche, lb. germană) = 3 creițari; *sustacul* = 6 creițari; *pitacul* = 7 creițari; *ortul* = 20 creițari numit și *sfanțih* (de la zwantzig = 20 lb. germană), *florinul* = 60 creițari; *talerul* = 120 creițari; *galbenul imperial* sau *carolin* = 180 creițari; *ducatul* = 250 creițari[2]. Raportat la leul românesc ca monedă de calcul, valoarea unor piese austriece era în epocă următoarea: *creițarul* (crucifer, de la Kreuz — cruce în lb. germană) = 1,33

[1] Hurmuzaki, 6, București, 1878, p. 283; I. de Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, 3, Paris, 1844, p. 382.

[2] În raport cu unele monede străine, creițarul austriac avea următoarele valori: 3 creițari — un creițar polon, 2 1 creițari = un gros polon = o para turcească; 1 1 creițari = un polturac polon; 6 creițari = sustac polon; 114 creițari = un taler leuin olandez; 120 creițari = un taler francez.

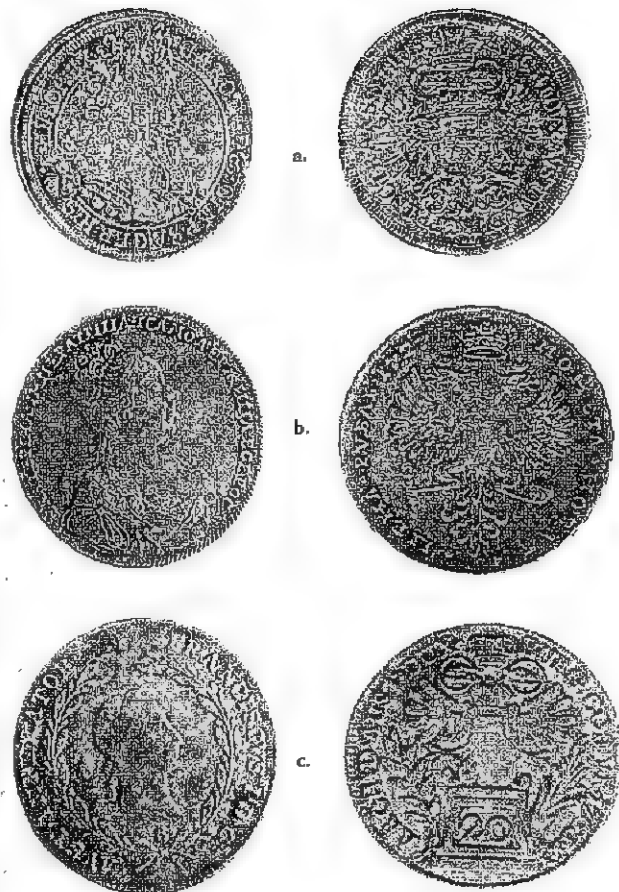

Fig. 36 a. Taler emis de Carol al VI-lea, împărat german, pentru Transilvania la 1715; b. Rublă emisă de Ecaterina I, în Rusia, la 1727; c. Monedă de 20 Kruger emisă de Maria Tereza la Viena în 1763.

bani; *grosul* = 4 bani; *talerul imperial* = 180 bani; *florinul imperial renan* — 90 bani; *talerul vechi* — 133 bani.

Acestea erau de fapt monedele aflate în circulație în Transilvania și Banat după înstăpânirea habsburgică în 1699, respectiv 1718. Monetăria Principatului Transilvaniei își va înceta emisiunile proprii o dată cu prezența austriecilor aici. Monetăria de la Alba Iulia, situată în apropierea importantelor zăcăminte aurifere din Munții Apuseni, bate acum monede austriece, căutate pentru a fi schimbate cu cele de argint turcești de către negustorii aflați în Principat.

O circulație intensă au cunoscut, câteva decenii, talerii austrieci bătuți în vremea Mariei Tereza, apreciați în continuare și în timpul domniei lui Iosif al II-lea, care a avut, de asemenea, monedă proprie. Cantitatea mare de piese emise de împărăteasa reformatoare este dovedită și de numărul celor aflate în diferite colecții și tezaure, descoperite și în cercetări arheologice.

Blocada din timpul războaielor napoleoniene a restrâns circulația monedelor apusene în Transilvania și Banat, iar pe durata războaielor austro-turce a celor bătute în Imperiul otoman.

Față de moneda turcească, cronicarul Dionisie Eclesiarhul arăta următoarele echivalențe la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor: *grușița* = grosul = 2 parale; *creițarul* = 1/30; *tult* = 1/66 zlot[1].

Cât privește moneda rusească, numită în general *denghi* (denghi = bani lb. rusă), adică *copeica* avea ca multipli *dutca* = 2 copeici și *rubla* = 100 copeici[2]. Rubla și copeica au circulat în Moldova în mod competitiv de la începutul secolului al XVIII-lea, din vremea lui Dimitrie Cantemir .

În Dobrogea au circulat, în această perioadă, monedele turcești, socotite aici „oficiale" în situația dată. Dintre cele străine, dat fiind comerțul intens practicat aici, monedele rusești și austriece au avut o prezență intensă, intensitatea circulației acestora oscilând și în funcție de conflictele militare din regiune.

În timpul campaniilor militare ruso-austro-turce desfășurate pe teritoriul Principatelor Române, circulația principalelor monede străine aici era legată de politica protecționistă promovată de comandamentele generale ale armatelor beligerante. Amintim mai întâi că în 1720, în Oltenia ocupată de către austrieci, Curtea aulică din Viena a stabilit un curs forțat al zlotului românesc echivalent cu 66 creițari sau 90 bani, pentru ca doi ani mai târziu să ajungă și la 60 creițari sau 80 bani, iar în 1728 să fie de 100 creițari pentru un leu sau 133 bani. Prin această măsură, zlotul românesc care circula în Oltenia a fost depreciat, dându-i-se un curs inferior față de cel din Imperiul otoman. În consecință, s-a redus considerabil exportul produselor din Oltenia în sudul Dunării. De fapt, la un moment dat zlotul românesc a înregistrat două cursuri, în paralel, unul recunoscut de autoritățile austriece de ocupație pentru plățile la Casa camerală sau Casa de război și

[1] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 38.
[2] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 125.

Fig. 37 a, b. Monede rusești bătute la Sadagura în 1773; c. Monedă-medalie cu efigia lui Constantin Hangerli, 1799.

altul intern, în tranzacții comerciale efectuate de populația autohtonă. Ulterior, în 1728, s-a stabilit ca atât în Oltenia, cât și în Transilvania zlotul românesc să fie cotat la 60 de creițari sau 80 bani, iar în Imperiul otoman și estul Țării Românești la 51 creițari sau 68 bani. Drept urmare, negustorii sud-dunăreni nu mai aduceau mărfurile lor în Oltenia.

În timpul ocupației austriece în Țara Românească din anii 1787–1792, prințul Coburg, comandantul militar suprem, a hotărât un curs forțat al monedelor străine din Principatele Dunărene, în număr de 20, ca să fie în folosul armatelor imperiale și a administrației sale. Astfel, *ducatul imperial* era cotat la 5 florini și 15 creițari, moneda turcească *stambolul* la numai 3 florini și 30 creițari, iar *misirul* la 3 florini[1].

Și comandamentul suprem al trupelor rusești din cele două principate, atât în anii 1768–1774, cât și în 1806–1812 a căutat soluții în sprijinul monedei rusești. Astfel, în 1771, pentru înfăptuirea aprovizionării trupelor de ocupație s-au pus bazele unei monetării de campanie în apropiere de Cernăuți, la Sadagura, pe moșia lui Peter cavaler de Garstenberg, arendată comandamentului. Ca materie primă s-a folosit arama provenită de la tunurile capturate de la turci[2]. În această monetărie s-au bătut 15 tipuri de monede în număr de circa 5 milioane bucăți, în valoare fiecare de o rublă, deși contractul inițial prevedea între 500 000 și 1 000 000 de piese[3]. Valoarea monedelor bătute la Sadagura între 1771 și 1774 era exprimată în unități din sistemul monetar turcesc (parale), dar și rusesc (denghi, copeici); astfel, unele piese erau de o para sau 3 denghi, altele de 2 parale sau 3 copeici. Pe avers acestea aveau imprimate, sub o coroană imperială, două scuturi ovale sprijinite unul de altul, pe fiecare figurând câte o stemă a Moldovei (un cap de bour) și a Țării Românești (un vultur). Deasupra coroanei și scuturilor era scris pe margine textul *Mon(eta) Mold(ovei, și Valah(iei),* iar sub scut se vedea imprimat anul emiterii; pe revers s-a înscris, într-un pătrat, valoarea de circulație: para 3 denghi sau 2 para/ 3 copeici. Emiterea acestor monede, valabile în cele două Principate, era de fapt un procedeu de propagandă a guvernului rus în rândul populației din Principate, atunci când la Focșani se discuta viitorul lor statut juridic. Autoritățile militare rusești au pus în circulație monedele de aramă pentru plata furnizorilor armatei și a diverșilor particulari, prin intermediul visteriei din cele două țări românești, urmând ca valoarea lor calculată în piese de aur și argint să fie predată de aceasta și expediată în Rusia[4]. Faptul a provocat deprecierea monedelor de aramă, iar pe piața internă s-a produs scumpirea alimentelor strict necesare. Foarte curând populația locală și-a manifestat profunda ei nemulțumire,

[1] Mihai Popescu, *Monedele întrebuințate în Țara Românească la sfârșitul veacului al XVIII-lea (după un act original contemporan din Arhiva de Război din Viena)*, în BSNR, 1928, p. 50.

[2] Johann Polek, *Die ehemalige russische Münzstätte in Sadagura*, in Jahrbuch des Bukowiner Landes Museums, 1894, p. 5–10; Dimitrie Olănescu, *Monedele din vremea ocupației rusești din anii 1769–1774*, în CL, 1914, p. 456–460.

[3] G. Severeanu, *Monetăria moldovenească de la Sadagura. 1771–1774 și medaliile baronului P.N. de Gartenberg Sadogurski*, în BSNR, 1905, p. 45.

[4] Ilie Tribus, *Circulația monedelor de la Sadagura*, în „Gazeta bucovinenilor" 3, 1936, 40–41, 10 noiembrie.

care la Iași s-a transformat într-o adevărată răscoală înăbușită de armata de ocupație de sub comanda mareșalului Rumianțev.

După încheierea păcii cu Imperiul otoman, în 1774, comandamentul rus a cerut visteriilor celor două Principate să achite și valoarea monedelor de aramă bătute la Sadagura, dar neintrate încă în circulație. La refuzul acestora, primul fiind marele vistier al Moldovei, Ioan Canta, comandamentul rus a amenințat cu expulzarea în Rusia a marelui vistier. Drept urmare, marii dregători din Moldova au înaintat o suplică mareșalului Rumianțev, prin care cereau „milostenie pentru acei ce sunt înváluiți la pricina aceasta a banilor de aramă, care este...cu multă vătămare strâmtoratei patriei noastre"[1]. Aprovizionarea armatelor ruse pe teritoriul Principatelor cunoaște o situație asemănătoare prin punerea în circulație a rublelor în 1799, când un corp expediționar a trecut prin Moldova și Țara Românească îndreptându-se spre sudul Italiei pentru a întări rezistența Regatului celor Două Sicilii împotriva armatelor republicane franceze conduse în acea vreme de Napoleon Bonaparte[2].

Este vremea în care domnul Constantin Hangerli (1797–1799) din scaunul de la București se va face cunoscut și prin *medalia* apărută în scurta lui domnie, unica de acest fel din cele ștanțate în Principatele de la sud-est de Carpați în veacul al XVIII-lea, după cea jubiliară a voievodului Constantin Brâncoveanu.

Circulația în exclusivitate a monedelor străine în spațiul românesc sub fanarioți nu era reglementată atunci[3], deși în epocă zarafii puteau stabili adevărata valoare a acestora prin comparație, ținându-se seama de cantitatea de metal prețios pe care o conținea fiecare piesă în parte. Zarafii reprezentau o parte a negustorilor străini care aveau prăvălii proprii, unde practicau această meserie. Deseori zarafii profitau de ignoranța clienților lor și produceau mari pagube bănești acestora, confirmând că unele monede străine își pierduseră total sau parțial calitatea de bani „drepți", deși în realitate acești bani nu aveau nici un defect[4]. În scopul sporirii veniturilor lor, zarafii se asociau deseori cu unii argintari pentru a falsifica monede, pe care apoi le introduceau în circuitul monetar, pe piața locală sau pe alte piețe. Asemenea falsificatori de monede străine se întâlnesc și în rândul pământenilor, numiți *calpuzani*. Descoperiți de autoritățile locale, ei erau judecați și pedepsiți în general cu osânda la ocnă[5], alteori cu expulzarea din țară dacă erau străini sub protecția vreunui consular[6], dar și cu pedeapsa capitală. Abia la începutul secolului al XIX-lea, domnii din Țara Românească și Moldova au început să ia măsuri drastice în privința zarafilor, pentru a-i împiedica să aducă pagube comerțului și să mai falsifice monede[7].

[1] *Uricariul*, 6, p. 430–431.

[2] BAR, Ms. DLXXXII-15, 16.

[3] I.D. Condurachi, *op. cit.*, p. 46.

[4] Gh. Zane, *op. cit.*, p. 262.

[5] Emil Vârtosu, *Documente privitoare la calpuzani și calpuzanlâc* (falsificarea de monede), în BSNR, 1929, p. 49–52.

[6] DANIC, *Documente turcești*, III–224, act din 1820.

[7] Gh. Zane, *op. cit.*, p. 261

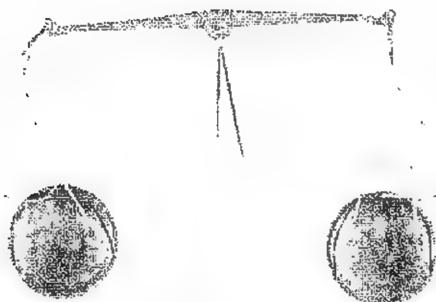

Fig. 38 Balanță pentru zarafi (sec. XVIII).

Pentru a face față crizei financiare tot mai profunde din Imperiul otoman în perioada sa de declin economic și politic în secolul al XVIII-lea, unii sultani și chiar guvernatori de provincii au emis noi monede de aur, care în realitate conțineau mai puțin metal prețios decât se cuvenea. Astfel, pe timpul sultanului Ahmed al III-lea (1703–1730), monedele de aur — *mirirlii* — au fost demonetizate, fiind înlocuite cu altele, *funduclii*. To- așa, pe vremea sultanului Mustafa al III-lea (1757–1774) au fost alterate unele monede de aur prin înlocuirea lor cu piese care conțineau numai un aliaj de aur cu un alt metal neprețios. În 1819 sultanul Mahmud al II-lea, în scopul deprecierii ducatului, a fixat cursul acestuia la 12 piaștri, deși el se vindea în Moldova cu 141 piaștri, iar în Țara Românească cu 15 piaștri.

La începutul secolului al XIX-lea, în 1808–1809, autoritățile militare rusești de ocupație au introdus în cele două Principate monede false turcești bătute la Sankt Petersburg, cu care au cumpărat provizii pentru trupele combatante[1]. La protestele Divanului Țării Românești, care a luat partea negustorilor autohtoni păgubiți, s-au asociat și acelea ale consulilor Franței și Austriei cu reședința la București și Iași. Drept urmare, banii turcești falsificați au fost înlocuiți cu cei buni, dar pe seama Vistieriei, la valoarea nominală.

Stabilirea prețurilor prin intermediul acestor monede în domniile fanariote, a afectat mult organizarea fiscală și mai ales perceperea dărilor plătite la cursul lor liber de contribuabili la vistieria țării. Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, redactată în 1716, remarca faptul că, în vreme de pace, se plătea un impozit de 80 de aspri, adică un florin de fiecare casă, și câte un imperial, adică 120 de aspri, în timp de război, iar în caz de mare nevoie pentru țară, aceeași obligație se ridica la câte un galben, care prețuia 200 de aspri[2].

În monede străine se mai calcula și prețul vitelor. De exemplu, în Moldova, în 1716, o pereche de boi se vindeau cu *5 imperiali*, iar pe timp de iarnă numai cu *3 imperiali*[3].

[1] Radu Rosetti, *Arhiva senatorilor din Chișinău și ocupația rusească de la 1806–1812*, București, 1909, p. 104–111.
[2] Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 263.
[3] *Ibidem*, p. 65.

Astfel de știri din timpul lui Mihai Racoviță (1715–1726) se referă și la tătarii așezați în Bugeac, care plăteau o taxă anuală în valoare de *o rubea* de fiecare casă și separat încă o rubea de stogul de fân[1]. O știre de la secretarul domnesc din Moldova, contele d'Hauterive, se referea și la leafa pe care o primea un ispravnic în 1797, și anume câte *150 sau 200 taleri pe lună*[2].

3. Viața socio-economică a Transilvaniei

a) Mutații în domeniul relațiilor agrare

După instaurarea stăpânirii habsburgice la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor în dezvoltarea economică a Transilvaniei, Banatului și Părților Vestice au intervenit schimbări însemnate. Consolidarea dominației austriece asupra Principatului Transilvaniei în urma Păcii de la Satu Mare (1711) a oferit Curții din Viena posibilitatea încadrării treptate a provinciei în sistemul economic al imperiului. Într-o primă etapă a încercat evaluarea potențialului uman, a bogățiilor solului și subsolului, a puterii economice a noii provincii, în vederea estimării veniturilor ce puteau intra în vistieria imperială. Se conta pe sporirea considerabilă a acestor venituri în urma exploatării raționale a tuturor resurselor existente. Sub Maria Tereza și Iosif al II-lea locul conscripțiilor izolate, pe domenii, îl iau cele generale, pe întreaga provincie, adevărate recensăminturi de populație și de dare. Sunt marile conscripții din anii 1750, 1764, 1785–1786, ultimul iosefin, fiind socotit drept deschizător al perioadei statistice în istoria Transilvaniei.

În perioada reformelor tereziene și apoi iosefine, Curtea din Viena, pe baza acestor informații documentar-statistice a putut lua măsuri de natură social-economică, în acest sens încercându-se intervenția în sfera raporturilor domeniale, aici păzite cu strășnicie de nobilimea conservatoare. Cele două direcții de acțiune, contrare, a Curții vieneze înspre schimbare, raționalizare a activităților economice, fixării clare și uniformizării raporturilor agrare (cuantumul obligațiilor țărănimii dependente, a modalităților de păstrare a lor) și de rezistență a stăpânilor domeniali se confruntă în instituțiile țării, în dietă și la nivelul comitatelor.

În statul nobiliar al Transilvaniei, unde reprezentanții claselor privilegiate făceau legea, hotărârile dietale din timpul Principatului calvin (secolul al XVII-lea) le-a întărit și mai mult acestora puterea discreționară în teritoriu. După alungarea turcilor, la umbra incertitudinii de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începuturile celui de-al XVIII-lea, abundă inechitățile, arbitrarul, abuzurile deținătorilor de domenii, scutirile și sustragerile numeroase de la plata obligațiilor fiscale. În noua provincie, regimul austriac are surpriza să întâlnească o situație aparte față de cea existentă în restul imperiului, aici prevalând sarcinile

[1] *Cronica Ghiculeștilor*, p. 233.
[2] Contele d'Hauterive, *Memoriu despre starea Moldovei la 1797*, București, 1902, p. 283.

Fig. 39 Țărani români din Transilvania la munci agricole (începutul sec. XIX).

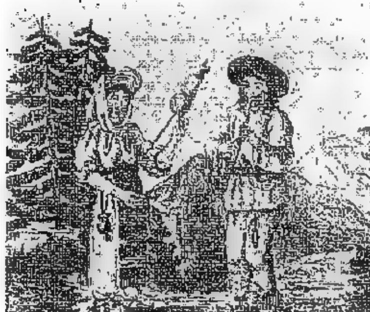

Fig. 40 Țărani români din împrejurimile Sibiului (începutul sec. XIX).

domeniale ale supușilor față de cele fiscale. În consecință, regimul habsburgic este nevoit să introducă reglementări în sfera raporturilor domeniale pentru a-și lărgi baza fiscală în vederea obținerii de venituri sporite la visteria statului, atât de necesare mai ales cheltuielilor de război.

Iată termenii în care își arătau nemulțumirea iobagii din satele făgărășene stăpânite acum de contele Iosif Teleki cu prilejul ascultării din 1726: „iarna abia ne lasă una-două zile pe săptămână ca să lucrăm pe seama noastră, iar vara deloc nu ne lasă o zi, afară de duminică, ci îndată ce primăvara vine timpul lucrului ne ține de luni dimineață până sâmbătă seara și aceasta până la jumătatea iernii. Când avem sărbătoare, slujba noastră e și mai grea, fiindcă atunci ne scote la lucru pe toți oamenii din case în stare de lucru, atât bărbați, cât și femei. Cu toate că noi sîntem de fiecare zi în slujbă, totuși acasă torc neconcenit soțiile noastre, iarna cânepă și vara lână, din pricina slujbei prea grele noi cu adevărat nu ajungem să lucrăm pe seama noastră, încât rămânem fără semănături. Abia putem semăna pe seama noastră câte 5–6 ferdele și nu sânt mai mulți de doi-trei oameni care ajung să samene câte 3–4 gălete" (plângerea iobagilor din Telechi-Recea)[1].

Mai târziu, în timpul călătoriilor lui Iosif al II-lea în Transilvania, conflictul transpare și mai mult la nivelul satelor, iobagii adresând cu miile acele „plângeri" în care erau reclamate în continuare abuzurile nobilimii și slujbașilor acesteia, gravitatea stării de dependență — materială și personală — a țărănimii iobage și jelerilor. Curtea din Viena se vede atunci obligată să impună măsuri grabnice în scopul reglementării raporturilor

[1] Șt. Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, I, Cluj, 1935, p. 344; D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700–1848*, București, 1989, p. 13.

dintre stăpâni și țăranii dependenți pentru a opri fuga de pe domenii și emigrările înspre Țara Românească și Moldova ale românilor ardeleni mai ales.

În asemenea context, problema iobăgiei devine una de stat, după mijlocul secolului al XVIII-lea, în timpul absolutismului luminat mergându-se până la desființarea șerbiei.

O primă asemenea reglementare este reprezentată de ordonanța împărătesei Maria Tereza din 25 februarie 1747, care stabilea la trei zile pe săptămână cu vitele și patru zilele cu palmele obligația în muncă a iobagilor care aveau o sesie întreagă. Jelerii erau nevoiți, tot prin această ordonanță, la prestarea unei singure zi de muncă pe săptămână.

Curtea din Viena intervine în privința fiscalității, în 1750, efectuând o conscripție generală la nivelul Transilvaniei; scopul acesteia era inventarierea resurselor fiscale ale provinciei și reformarea bazei de calcul prin introducerea unui nou sistem de dare. Nobilimea transilvaneană se opune și acestor inițiative ale Curții din Viena, aducând obiecțiuni așa-numite constituționale, bazate pe mai vechile privilegii de sorginte medievală.

Aplicarea acestor prevederi a fost însă împiedicată de nobilimea din comitate, încât împărăteasa Maria Tereza se decide pentru o reglementare mai amplă a tuturor sarcinilor iobăgești. Printr-o nouă ordonanță, dată în 1769, similară celei pentru Ungaria din 1767, se încerca înfrângerea rezistenței stăpânilor domeniali. Numită *Certa puncta*, noua ordonanță imperială urma să reglementeze robota iobagilor, ajunsă la cote ridicate, condițiile în care ea era prestată la solicitarea stăpânului de pământ. Raportarea robotei la sesia iobăgească, aceasta în continuă reducere ca suprafață, nu respecta principiul proporționalității, pe care Viena dorea să-l impună. Fărâmițarea moșiilor nobiliare a avut drept consecință impunerea prestării robotei la distanțe mari, ceea ce a ruinat gospodăria țăranilor, împingându-i la emigrare.

Actul *Certa puncta* reglementa, în cele 42 de puncte ale lui, ordonate în patru capitole, raporturile urbariale din Transilvania. Deși a fost dată ca un *Provisorium*, Curtea din Viena, intenționând să așeze mai temeinic și sistematic aceste raporturi, reglementarea din 1769 a rămas în vigoare până la desființarea iobăgiei în 1848.

Cel dintâi capitol al ordonanței imperiale încerca să fixeze și uniformizeze robota; ea era stabilită acum la patru zile cu palmele și trei cu vitele pe săptămână pentru iobag, iar pentru jeler la două dacă avea sesie și vite, dacă nu doar o zi cu palmele pe săptămână. Prestarea robotei nu putea fi solicitată dacă trebuia efectuată la o distanță mai mare de o jumătate de zi de drum.

În celelalte capitole erau apoi reglementate alte prestații ale iobagului (dijma, darurile), așa-zisele „beneficii", care trebuiau acordate supusului de către stăpân (în privința pășunatului, folositului pădurii). În capitolul al patrulea se prevedeau pedepsele — reduse și ele — în cazul nerespectării de către iobagi și jeleri a celor stabilite.

Reglementările din *Certa puncta* încercau, prin intervenția statului, să așeze pe baze „raționale" raporturile agrare din Transilvania, Curtea din Viena urmărind prin aceasta creșterea capacității fiscale a supușilor din Principat. Nobilimea provinciei nu era dispusă însă să renunțe la vechile practici, singurele pe care le considera „constituționale". În general, sub noua administrație habsburgică, nobilimea maghiară din Transilvania se

opunea oricăror măsuri ce veneau acum din direcție *guvernamentală* și nu erau hotărâri *dietale*, cadru la care ea ținea atât de mult.

Ca urmare, plângerile țărănești nu sunt curmate, Iosif al II-lea constatând stări de lucruri alarmante în timpul călătoriilor sale în Transilvania. De aceea dispune măsuri de respectare a reglementărilor date și ordonă altele pentru regiunile constituite în domeniu erarial, al statului, unde puterea de aplicare a lor este un fapt real. Astfel, în 1775–1776, prin rescript imperial și apoi decret al guberniului se dă o reglementare, socotită și ea provizorie, pentru Munții Apuseni, zonă organizată în domeniu minier, subordonat Tezaurariatului Montanistic. Iar în Banat, la sfârșitul perioadei de administrare fiscală, este dată reglementarea urbarială ce trebuia aplicată începând cu 1 noiembrie 1780. Aici robota e mult scăzută: două zile cu palmele și una cu vitele pe săptămână pentru o sesie întreagă, fiindcă era începutul introducerii ei în raportul dintre stăpân și nobil și supus domenial.

Răscoala lui Horea din 1784 a dezvăluit, în pofida acestor măsuri de reglementare urbarială luate de Viena, stări de lucruri deosebit de grave în Transilvania. Principala măsură luată de Iosif al II-lea după reprimarea mișcării este desființarea șerbiei în Marele Principat, măsură luată anterior în alte provincii răsăritene ale imperiului, dar întârziată aici. Consecința este intervenția hotărâtă a împăratului prin patenta din 23 august 1785, prin care condiția iobăgească, de supus personal, în sensul legării de glie, era desființată. Colonul, cum era denumit de acum fostul iobag, putea vinde sau dărui din bunurile sale, se putea instrui el însuși, deschizându-i-se posibilitatea de a învăța meserii pe care le putea practica. Urma să fie dată o nouă reglementare a raporturilor urbariale, fapt care nu a mai fost posibil în perioada de restaurație care a urmat morții împăratului Iosif al II-lea în 1790. Urbariul va fi în discuție repetată la nivelul dietei Transilvaniei, în care scop se efectuează conscripția czirákyană din 1820.

Măsuri radicale în problema țărănească din Transilvania nu vor fi luate însă decât în contextul revoluției de la 1848.

b) Economia agrară

Transilvania prezenta în această perioadă un „tablou agrar" complex. Pe de o parte, fondul funciar agricol, terenul arabil, era de calitate inferioară, excepție făcând luncile râurilor, tot mai mult amenajate acum pentru practicarea agriculturii. Prin defrișări se dezvelesc dealurile, agricultura urcând, în terase, pe pante argiloase și chiar pietroase, ea rămânând aici una de subzistență în primul rând. Singurul avantaj era reprezentat în provincie de clima în general constantă, fără perioade de secetă — sau umiditate accentuată și frig — prea dese sau îndelungate, ca în alte regiuni ale spațiului românesc.

Pe de altă parte, aici stăpânii de domenii, nobilimea, țineau mai mult la vechile practici agricole și privilegii în materie de raporturi agrare, fiind refractară inovațiilor din domeniul agricol, introducerii de unelte cu randament superior și a unor plante de cultură noi.

Strădușnțele repetate ale Curții din Viena îndreptate în aceste direcții sunt anulate prin lipsa de receptivitate a stăpânilor de pământ, care se temeau că prin intervenția puterii centrale în sfera raporturilor agrare și a tehnicii agricole domeniile pe care le posedau vor fi încărcate cu noi sarcini fiscale. Excepțiile de la acest „comportament" nobiliar vor surveni după începutul secolului al XIX-lea.

În schimb, este vizibilă tendința domnilor de pământ de a mări suprafețele terenurilor alodiale în dauna celor iobăgești și prin defrișări. Pământul de arătură alodial se apropie sensibil de suprafața celui iobăgesc, implicând controlul stăpânului nobil asupra organizării producției și valorificării ei integrale în beneficiu propriu. Consecința creșterii producției agricole domeniale prin mărirea suprafeței alodiale, în cadrul unei agriculturi în continuare extensive, a fost tendința sporirii obligațiilor iobăgești în muncă, a robotei, pe care Curtea din Viena încearcă să o stopeze.

Pe de altă parte, terenurile alodiale erau fărâmițate în cuprinsul domeniilor, fiind situate la distanțe mari față de curia nobiliară, ridicând numeroase probleme în privința administrării domeniale, a prestării robotei de către supus, fapt ce avea consecințe asupra randamentului muncii agricole.

În privința fânațelor, alodialul rămâne mult în urma iobăgescului, suprafețele celor dintâi fiind cu mult mai reduse, din lipsa necesității fânului pentru animale, care nu erau crescute în număr prea mare la curtea domenială. Nu același lucru se constată în cazul terenurilor cu vii, suprafața și producția celor alodiale întrecând cu mult pe cele iobăgești.

Iată situația de pe câteva domenii transilvănene, răspândite în mai multe comitate, cu tot efortul stăpânilor de a le concentra, în baza datelor oferite de inventare și conscripții efectuate în ani diferiți, după necesități[1]:

Domeniul (anul)	**Categoria terenului**	**Arător**	**Fânaț**	**Vii**
Domeniul Blaj (1726)	alodial	2 763 gălete (50%)	781 care (32%)	2 450 vedre (25%)
	iobăgesc	2 731 gălete	1 605 care	12 801 vedre
Baltazar Horvath (1737)	alodial	4 133 mierțe (31%)	339 care (35%)	1 328 vedre (29%)
	iobăgesc	9 186 mierțe	635 care	3 301 vedre
Alexandru Teleki (1754)	alodial	2 776 gălete (41%)	1 901 care (49%)	988 vedre (55%)
	iobăgesc	4 005 gălete	1 945 care	798 vedre

[1] După D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700–1848*, București, 1989, p. 57.

Cristina Rátz (1761)	alodial	1 934 gălete (40%)	775 care (47%)	4 120 vedre (47%)
	iobăgesc	2 949 gălete	889 care	4 584 vedre
Iosif Rhédei (1767)	alodial	3 218 gălete (55%)	1 000 care (52%)	1 432 vedre (74%)
	iobăgesc	2 636 gălete	924 care	507 vedre
Ioan Rhédei (1768)	alodial	1 417 gălete (42%)	491 care (30%)	2 061 vedre (83%)
	iobăgesc	1 924 gălete	1 123 care	413 vedre

Uneltele agricole folosite la pregătirea pământului pentru cultură erau cele tradiționale. Spre sfârșitul perioadei însă plugul cu structură din lemn este tot mai mult prevăzut cu brăzdar asimetric de fier, având dimensiuni mai mari și cu cuțit de fier în față. Îngrășarea pământului arabil cu gunoi animalier devine o realitate mai ales în zonele deluroase, cu teren arid, care se refăcea mai greu după culturile anterioare.

Asolamentul trienal este generalizat, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, după cum rezultă din conscripțiile urbariale generale, el apropiindu-se de cel bienal în aproape toate comitatele Transilvaniei.

Modul de folosință a terenului agricol în Transilvania între anii 1785–1820[1]

Comitatul sau districtul	Numărul satelor: Fără sole	Cu două sole	Cu trei sole	Nr. total al satelor
Crasna	3	33	31	67
Chioar	1	59	23	83
Solnocul Interior	–	15	17	32
Dobâca	–	13	8	21
Cluj	4	32	9	45
Zarand	1	1	10	12
Turda	2	9	6	17
Hunedoara	16	37	31	84
Alba de Jos	11	17	40	68
Târnava	4	1	15	20
Alba de Sus	4	2	63	69
Făgăraș	–	6	1	7
Săliște	5	–	–	5
Talmaci	–	5	–	5
Solnocul Mijlociu	2	77	54	133
Scaunul Mureș	2	24	5	31
TOTAL	55	331	313	699

[1] După Liviu Botezan, *Producția agricolă din Transilvania în perioada 1785–1820*, în „Terra Nostra" 3, 1973, p. 174.

Rezultă, din datele de mai sus, că doar în câteva comitate și districte, care aveau părți muntoase în cuprinsul lor, predomină încă asolamentul bienal (Cluj, Solnocul Mijlociu, Chioar și Mureș), în altele asolamentul bienal fiind într-un relativ echilibru cu cel trienal, generalizat și preponderent în comitatele Alba de Jos, Alba de Sus, Târnava. Alternanța culturilor pe sole se făcea de regulă între grâul de toamnă, ovăz și apoi porumb.

În baza conscripțiilor din anii 1785–1820 s-a putut constata că producția medie anuală la grâul de toamnă, cea mai importantă plantă cerealieră din Transilvania, era în aproximativ 70% din sate, de patru mierțe la una semănată — deci randament agricol de 4/1. La cerealele de primăvară (orz, ovăz, alac), în general, se obținea o productivitate mai scăzută.

O producție superioară se obținea la porumb, în condițiile climatice existente favorabile de aici: umiditate relativă și toamne lungi, în zonele de câmpie, unde a fost mai întâi cultivat. La sfârșitul secolului al XVIII-lea această plantă, care a spart tiparul tradițional al culturilor și repartiției în anume părți de hotar, apare menționată în aproape toate satele conscrise. Productivitatea ei, folosirea cocenilor ca hrană la animale au constituit principalele argumente pentru răspândirea rapidă a porumbului.

Alte condiții climatice, de organizare a producției agricole și raporturilor agrare, în privința introducerii inovațiilor de tehnică agricolă existau în Banat. O dată cu instaurarea administrației austriece după 1718, provincia este declarată domeniu al Coroanei, statul patronând toate activitățile economice de aici.

Astfel, se întreprind lucrări de asanare a terenurilor mlăștinoase, de canalizare și regularizare a principalelor cursuri de apă (Timiș, Bega), fiind introduse în circuit agricol pământuri mănoase și „odihnite". Prin funcționarii eariali Curtea din Viena poate dispune efectuarea operațiunilor agricole optime aici, cultivării plantelor productive și introducerea altora noi (porumbul, cartoful, tutunul, plantele legumicole), a unor tehnici agricole avansate și utilizarea de unelte agricole perfecționate. Satele sunt sistematizate și gospodăriile din cuprinsul lor „modernizate". Ca urmare a colonizărilor de populație germanică mai ales (din Suabia, Austria), se transferă în Banat tehnici agricole și metode de cultură din Europa Centrală și Apuseană, prin care este ridicat nivelul agriculturii.

Banatul devine astfel un mare furnizor de produse agricole al Imperiului habsburgic, agricultura evoluând aici și după 1780, când Banatul este încorporat la Ungaria și organizat în comitate, reglementările imperiale putând fi aici aplicate în deplinătatea lor.

Cultura viței de vie a cunoscut o extensiune în dealurile din centrul Transilvaniei (situate în triunghiul Alba Iulia — Aiud — Mediaș, iar în nord-vest cele din jurul Bistriței), cu și în cele din vest (cu podgoriile Recașului, Aradului, Orăzii și Sătmarului). Și aici

condiţiile de productivitate a podgoriilor înregistrează variaţii. În Banat şi părţile vestice sunt introduse acum soiuri noi de viţă şi tehnici de cultură noi, care au dus la producţii mai mari de struguri şi vinuri de calitate mai bună. În părţile Timişului, Aradului şi Sătmarului asemenea soiuri şi tehnici de cultivare a viţei de vie sunt aduse din Austria şi Germania, printre purtătorii lor fiind şvabi colonizaţi aici de Curtea din Viena după începutul secolului al XVIII-lea.

Experienţa pozitivă existentă în domeniul cultivării viţei de vie şi producerii vinului, metodele şi uneltele necesare lucrului la vie erau sintetizate şi difuzate prin intermediul *Povăţuirii către economia de câmp* (1806), datorată lui Gheorghe Şincai. Un întreg capitol este rezervat *agonisirii viilor*, în care sunt cuprinse sfaturi practice pentru buna alegere a locului şi solului unde trebuie sădite viile, asupra operaţiilor ce urmau a fi efectuate, de la răsădit până la cules şi la „facerea vinului" şi buna lui păstrare[1].

Amintim îndeosebi că în Transilvania şi Părţile Vestice erau recunoscute, pentru calitatea lor vinurile de pe Târnave şi cele din podgoria Aradului.

Plantele tehnice sunt cultivate în această perioadă în proporţie mai mare în Banat şi Părţile Vestice (Aradului, Sătmarului), apoi în Transilvania, fiind recomandate şi prin tipăriturile „agronomice" ale timpului, printre altele *Povăţuire către economia de câmp*.... Intr-una din aceste tipărituri, intitulată *Învăţătura lui Carol Filbert de Lestirie despre sădirea bumbacului* (Buda, 1810), se dădeau sfaturi şi îndemnuri pentru introducerea în cultură la noi.

Grădinăritul şi pomăritul în Transilvania se bucură acum de o atenţie sporită. În jurul curţilor nobiliare şi boiereşti, alături de parcurile cu arbori naturali şi ornamentali şi cu rândurile de flori care încântau pe stăpân şi vizitatorii lui, se extind suprafeţele grădinilor şi cele pe care se plantau pomi fructiferi. Grădinăritul şi pomăritul devin ocupaţii tot mai frecvente şi în cazul gospodăriilor ţărăneşti mai răsărite, fiindcă prin plantele cultivate şi fructele obţinute se completa şi diversifica hrana locuitorilor.

La marginea oraşelor şi târgurilor, dar în cuprinsul hotarelor lor, creşte suprafaţa grădinilor cultivate cu plante legumicole (ceapă, castraveţi, morcovi, oleaginoase etc.) şi cu pomi fructiferi, produsele lor fiind vândute apoi pe piaţa oraşului. În hotarul marilor oraşe transilvănene — ca Sibiul, Braşovul, Alba Iulia, Clujul — apar acele „măierişti", adevărate „ferme", în care grădinăritul şi pomăritul se fac prin metode moderne şi unde se obţin produse agricole solicitate pe pieţele orăşeneşti.

Grădinăritul şi pomăritul solicitau o pregătire mai atentă a pământului şi întreţinerea permanentă a culturilor respective şi pomilor. Exista deja o experienţă acumulată în acest sens şi „sfaturi folositoare" sunt date prin tipărituri specializate. În *Economia de câmp* a lui Gheorghe Şincai avem, prin capitolul V, *Despre grădini*, un adevărat mic ghid dedicat

[1] [Gheorghe Şincai], *Povăţuire către economia de câmp pentru folosul şcoalelor româneşti, celor din Ţara Ungurească şi din părţile ei împreunate*, Buda, 1806, p. 125–143.

grădinăritului şi pomăritului, fiind prezentate terenurile, uneltele şi lucrările care trebuiesc făcute după un calendar optim în „grădinile cele de legumi" şi în „cele cu pomi sau pometuri". În privinţa pomăritului, Şincai insistă în mod deosebit asupra „altoitului" şi „lecuitului" pomilor, făcând apoi o clasificare a lor „după cum le este coaja, carnea, miezul şi sâmburii rodului"[1]. Alături de meri, peri, pruni, nuci, cireşi, se cultivau acum şi vişini, duzi (frăgari) — aceştia recomandaţi şi pentru hrana viermilor de mătase — apoi gutui, piersici ş.a.

Pomăritul se extinde pe tot mai multe suprafeţe în această perioadă, atât în vatra localităţilor — satelor şi oraşelor, în jurul gospodăriilor — precum şi în hotarul lor.

Fructele recoltate erau consumate în lunile de vară şi toamna, începând acum a fi tot mai mult depozitate în podurile şi pivniţele caselor pentru hrana din timpul iernii, unele dintre ele fiind uscate toamna şi rehidratate prin fierbere înainte de consum. Din fructele livezilor, ca şi din cele ale pădurii, prin fermentare şi apoi distilare se obţinea rachiul (ţuica), având diferite grade de concentraţie alcoolică. Monopolul domenial şi cel fiscal au îngrădit producţia de băuturi destinată vânzării, crâşmăritul constituind o serioasă piedică în extinderea ei.

Creşterea vitelor a reprezentat, în Transilvania, o ocupaţie deopotrivă de necesară în cadrul economiei rurale, dată fiind calitatea inferioară a solurilor terenurilor agricole. Relieful provinciei permitea şi solicita îmbinarea culturii pământului cu creşterea vitelor, ponderea celor două ocupaţii în cadrul economiei agricole-pastorale fiind determinată de cadrul geografic existent.

În cuprinsul domeniilor nobiliare şi al sesiilor iobăgeşti, creşterea vitelor, atât de necesare la muncile câmpului, la tracţiune, apoi pentru carne şi lapte, constituia o preocupare economică de bază. În Câmpia Transilvaniei sunt preponderente vitele albe, iar în părţile nord-vestice bivolii, mai puţin pretenţioşi în privinţa hranei, însă foarte rezistenţi la cărăuşie. Creşterea oilor era mai extinsă în zonele libere şi submontane ale provinciei, unde se conturează sate profilate în domeniul oieritului. Este cazul Mărginimii Sibiului şi al satelor din jurul Braşovului, care îşi duceau turmele de oi la iernat până în Dobrogea sau Sătmar, dar şi al satelor din Făgăraş, Munţii Apuseni, Maramureş sau Oaş. Acolo unde agricultura nu dădea decât producţii minime, datorită condiţiilor climatice şi ale solului, creşterea animalelor ocupă un loc mai mare în economia ţărănească, principala furnizoare de produse agrare.

Creşterea cailor, în schimb, rămâne o preocupare a stăpânilor domeniali, în jurul curţilor nobiliare existând adevărate herghelii. Din Austria şi alte provincii ale Imperiului habsburgic sunt aduse rase superioare, ce se extind apoi în Banat şi Transilvania, folosiţi atât pentru trebuinţele localnicilor, dar şi pentru vânzarea lor. În zonele de munte sunt folosiţi caii de talie mică, care puteau căra poveri la distanţe relativ mari.

[1] *Ibidem*, p. 144–171.

În economia domenială și, respectiv, cea țărănească importanța creșterii animalelor este evidențiată și în conscripțiile ce se efectuează în secolul al XVIII-lea, tot mai mult la solicitarea Curții din Viena, pentru mai buna cunoaștere a potențialului economic al domeniilor și satelor, evident în vederea creșterii lui pentru sporirea veniturilor vistieriei statului.

Exploatarea resurselor pădurii. În secolul al XVIII-lea, ca urmare a sporului demografic natural, a politicii de colonizare a unor noi grupuri de populații alogene mai ales în Banat, Părțile Vestice, Transilvania și apoi în Bucovina, politică promovată de Habsburgi în urma cuceririi acestora, se extinde spațiul natural ocupat de om și cel destinat agriculturii, atât de necesară procurării mijloacelor de subzistență. Pădurile din arealul Țărilor Române sunt de acum supuse defrișărilor masive, fiind nevoie de tot mai mult teren arabil, ca urmare a divizării (în Transilvania) a delnițelor și sesiilor țăranilor aserviți, suprafața lor micșorându-se astfel, dar și a interesului nobilimii și boierimii, a stăpânilor domeniali în genere pentru mărirea perimetrului rezervei senioriale. Prin defrișări (runcuiri, lăzuiri) sunt introduse noi terenuri în circuit agricol și deopotrivă extinse pășunile și fânețele, solicitate și acestea ca urmare a sporirii numărului de vite din gospodăriile țărănești și de la curțile domeniale.

Tăierea copacilor din pădurile Țărilor Române se practica, de asemenea, pentru utilizarea lemnului la ridicarea de noi construcții și podirea străzilor orășenești, precum și pentru folosirea lui la producerea mangaului necesar manufacturilor de sticlă etc., ori pentru export.

În noua perioadă istorică însuși statul acordă mai multă atenție fondului forestier și exploatării lui, în procesul general de modernizare a economiei rurale, urmărind să obțină cât mai multe foloase. Astfel, la sfârșitul secolului al XVIII-lea sunt date primele „rânduieli" oficiale în acest sens, măsuri dispuse mai întâi de împăratul Iosif al II-lea pentru Transilvania (1781) și Bucovina (1786), apoi de domnia Moldovei (1792) și de cea a Munteniei (1793). Prin aceste dispoziții se avea în vedere exploatarea rațională a pădurilor, a lemnului, în vederea păstrării fondului silvic existent, evitării reducerii accentuate a suprafeței împădurite, regimul culesului fructelor de pădure, al vânătorii în cuprinsul ei și al pescuitului în apele de deal și de munte. Ordonanța silvică (*Waldordnung*) iosefină, din 1781, cuprindea, în cele 53 de articole ale sale, numeroase reglementări noi, eficiente în privința unei exploatări forestiere raționale; fiind însă prima reglementare cu caracter de lege în domeniu pentru acest spațiu, ea rămâne sumară pentru o serie de aspecte și lacunară cu privire la organizarea administrației fondului forestier, ingerința nobilimii transilvănene atenuând oricum efectele ei.

Este începutul intervenției statului în administrarea și exploatarea pădurilor, până atunci aflate la dispoziția stăpânilor domeniali și a comunităților libere, rurale și orășenești. Efectul practic al măsurilor luate de puterea centrală în Țările Române prin „rânduielile" privitoare la păduri a fost mult diminuat însă de rezistența vechilor beneficiari din teritoriu de pe urma exploatării bogățiilor acestora.

Totodată, a sporit interesul pentru extragerea rășinei din trunchiul coniferelor, în „rânduielile" privitoare la pădurile din Transilvania și respectiv Bucovina date de Iosif al II-lea, precizându-se modalitățile de obținere a acesteia, fără a se face „stricăciune codrului". Din seva dulce a jugastrului se obținea, prin fierbere, un sirop care ținea loc de miere, denumit impropriu zahăr, în vederea răspândirii acestui procedeu tipărindu-se la Buda, în 1812, broșura *Pentru facerea zahărului din musturațu de jugastru.*

Pădurea și bogățiile ei a ocupat un loc însemnat în viața poporului român, o adevărată dimensiune a existenței sale ca beneficiar al civilizației lemnului, reverberată puternic și în cultura sa populară și în creația folclorică din cele trei țări românești.

Stupăritul înregistrează o extensiune, ca ocupație economică, și în Transilvania și Banat. În Principatul Transilvaniei este în creștere atât numărul stupinelor, cât și al stupilor. Ele nu lipsesc din jurul curților nobiliare, ale multora dintre țăranii liberi sau din gospodăriile iobăgești. După constituirea regimentelor de graniță în sudul și estul Transilvaniei, locuitorii din zonele respective (Hațeg, Făgăraș, Năsăud, Rodna) sunt îndrumați să crească albine spre folosul propriu.

Zonele melifere erau deopotrivă destul de numeroase și extinse, provincia intracarpatică fiind bogată în floră de pădure și de câmp, diversă și rar atacată de secetă, datorită unei clime relativ constante. În Munții Apuseni, ai Meseșului și în satele din Maramureș, albinăritul ocupă în secolul al XVIII-lea un loc tot mai important în viața locuitorilor. În aceste zone mierea se folosea la producerea miedului, o băutură solicitată pentru calitățile ei aparte.

În contextul măsurilor reformiste promovate de Viena, a politicii de raționalizare a economiei sau în problema raporturilor agrare, pentru sporirea producției în toate domeniile, apare o literatură economică specializată. Primul tratat românesc de economie datorat doctorului Ioan Molnar Piuariu se ocupă tocmai de *Economia stupilor* (Viena, 1785, 188 + 19 p.). Alcătuit din două mari părți, *Învățătura theoretică* și *Învățătura practicească*, el însuma, sub formă de „învățături", o întreagă experiență și recomanda tehnici noi, verificate în alte provincii ale imperiului în domeniul „aceștii desfătătoare economie". Alături de lucrări apărute în germană în această privință, ca cea a lui A. Janetha și apoi a lui Mitterpacher, doctorul român folosește cunoștințele proprii, cele constatate în Transilvania: „... un iubitori de albine care se desfătează cu dânsele în Ardeal lângă Sibiu, în Șad, au îngrădit niște coșnițe în patru coștiugi, cu funduri de scânduri, găurite ca și coșnițele cele zăcătoare"[1].

Economia stupilor a lui Ioan Molnar Piuariu îndeamnă la abandonarea unor practici medievale în materie de albinărie, mărturisind deschis obiectivul spre care trebuia să se tindă: „Scopul, adecă sfârșitul economului de stupi iaste acesta: ca să-și înmulțească albinele"[2], mijloc principal de creștere a producției de miere și ceară.

[1] I. Molnar Piuariu, *Economia stupilor*, p. 55.
[2] *Ibidem*, p. 56

Sunt toate acestea imagini din existenţa unei societăţi care, în perioada premodernă, a continuat să-şi sporească preocupările pentru albinărit, aducător de atâtea folose.

Pescuitul era practicat şi în Transilvania, bogată în ape de munte, precum şi în heleşteele amenajate pe cursurile râurilor din zonele deluroase şi de „câmpie", lângă castelele şi curţile nobiliare, pentru a constitui şi un loc de divertisment. În regiunile de deal, ele reprezentau şi primele încercări de amenajare ale unor bazine hidrografice, care primăvara, o dată cu topirea bruscă a zăpezii, sau în urma unor ploi îndelungate, ameninţau cu revărsarea apelor din albiile lor.

Râurile Transilvaniei deţineau în secolul al XVIII-lea o cantitate relativ mare de peşte şi specii variate, îndeosebi cele caracteristice apelor de munte, salmonizii (păstrăvul, lostriţa, fântânelul, lipanul)[1]. Păstrăvii populau din belşug lacurile alpine ale Ţării Haţegului (din Munţii Retezat), din Ţara Făgăraşului şi Munţii Apuseni.

Pescuitul constituia însă un monopol seniorial şi nu putea fi practicat de ţăranii iobagi decât cu învoirea stăpânului de domeniu, nobilului sau magistratului orăşenesc (este cazul satelor din jurul Braşovului, înregistrat într-un raport din 1756)[1]. Heleşteele din preajma curţilor nobiliare erau bine amenajate şi întreţinute prin munca ţăranilor iobagi. Stăpânii domeniali aplicau aici, după practicile din alte ţări ale imperiului, unele metode verificate pentru hrănirea, înmulţirea şi creşterea peştilor care le populau.

Peştele de Dunăre şi Mare şi mai ales icrele negre continuau să fie aduse în Transilvania din Ţara Românească şi Dobrogea; negustorul aromân din Braşov, Mihail Ţumbru, vindea icrele negre cumpărate din zona gurilor Dunării în provinciile Imperiului habsburgic, unde erau foarte căutate[2].

Vânătoarea. Pădurile şi munţii Transilvaniei, precum şi câmpiile acesteia şi ale Banatului adăposteau numeroase rase de animale, dintre care unele de pradă, care se impunea a fi vânate. Urşii constituiau podoaba faunei Carpaţilor, iar mistreţii populau zonele mai joase, din apropierea terenurilor cultivate. Aici nobilimea continua să păstreze obiceiul vânătoarei ca divertisment, dar şi ca mijloc de procurare a cărnii pentru hrană sau pentru banchetele oferite la curţile de pe domenii.

Pe proprietăţile nobiliare, vânatul era monopol domnesc, fiind interzis supuşilor. În zonele de sate libere, în cele submontane şi montane, cum erau Munţii Apuseni, ai Banatului sau Maramureşului, vânatul era practicat de locuitori pentru procurarea mijloacelor de trai, fiind deopotrivă justificat prin necesitatea apărării propriilor gospodării şi a animalelor domestice pe care le creşteau.

---

[1] Benkő J., *Transsilvania*, 1, Viena, 1778, p. 134.

[2] *Arhiva Magistratului oraşului Braşov. Inventarul actelor înregistrate*, I, Bucureşti, 1959, p. 265.

[3] E. Limona, D. Limona, *Aspecte ale comerţului braşovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân Mihail Ţumbru*, în SMIM 4, 1960, p. 526.

c) Industria extractivă

În *Transilvania, Maramureş şi Banat*, extracţia sării şi metalelor, veniturile ce puteau fi obţinute din exploatarea acestor bogăţii ale subsolului noilor provincii cucerite de Habsburgi au interesat chiar de la început Curtea de la Viena. Între primii oameni ai imperiului care pătrundeau în aceste teritorii, uneori o dată cu armata imperială, se numărau şi specialiştii în mineralogie, în identificarea şi exploatarea zăcămintelor salinifere şi metalifere. După instăpânirea şi consolidarea regimului austriac în Transilvania şi Maramureş şi după 1718 în Banat, Curtea din Viena va trimite aici sistematic echipe de specialişti în prospecţiuni miniere pentru a descoperi noi zăcăminte de sare şi metalifere, îndeosebi de metale preţioase (aur, argint). Unele dintre observaţiile ştiinţifice ale mineralogilor austrieci sunt reţinute în jurnalele acestora, publicate încă în epocă. În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în centrele miniere din Transilvania, Maramureş şi Banat erau specialişti recunoscuţi în Europa acelui timp, ca Trautgot Delivs, Johann von Fichtel, Ignaz von Born, Müller von Reichensten sau Johann Vernier.

Un foarte bun cunoscător al exploatărilor miniere din Transilvania a fost Samuel Köleseri, el însuşi inspector şef al minelor din regiunea Abrudului, autorul unui adevărat tratat de mineralogie, intitulat *Auraria Romano-Dacica* (tipărit la Sibiu în 1717).

S-a preconizat, în vederea obţinerii de venituri sporite de pe urma extracţiei sării şi a metalelor, administrarea directă a oficiilor miniere de către Curtea din Viena. Astfel, au fost subordonate Tezaurariatului Minier al Transilvaniei toate exploatările miniere, acesta depinzând, la rândul său, de Camera Aulică din Viena.

Exploatarea sării. Ca una din marile bogăţii ale subsolului transilvan şi maramureşean, *sarea* se extrăgea de la Turda, Cojocna, Ocna Dejului, Ocna Sibiului, Sic şi Praid, organizate acum în oficii de sare, care acţionau în baza unor instrucţiuni riguroase. În Maramureş, prin Instrucţiunea Zuanna din 1726, erau reglementate activităţile economice de la Oficiul minier şi salinar Costini, Oficiile sării din Sighet şi de la Bocicoiu Mare[1]. Cele şase oficii miniere pentru exploatarea sării din Principat erau subordonate Oficiului de sare din Transilvania, care era condus de un „director al sării" (*Director rei salinarie*), ajutat de „perceptorul sării" (*salis perceptor*) şi de „controlor" (*dominus contralor*). Ocnele de sare erau dependente de oficiile de sare din subordine şi aveau în fruntea lor un „măglaş" sau „magistru al cântăririi sării" (*magulator vel salis ponderum magister*), de care trebuia să asculte întregul personal al ocnei.

La mijlocul secolului al XVIII-lea, ştim din observaţiile mineralogului J. Fridvaldszky, că ocnele din Turda aveau cinci puţuri mai importante, că la Cojocna era exploatat numai un puţ cu un diametrul la bază de 45 de stânjeni şi înălţimea de 46 de stânjeni, de aici

---

[1] *Instruction und Ordnung nach welcher das Königlichen Berg-und Salz Amht in der Maramuros von denen allda bestellten königlichen Herrn Beamten und Bedinten künftig besorget und verwaltet sollen. 1726* (DJAN Cluj, Colecţia de documente şi manuscrise, cutia 14–15).

transportându-se la Oradea în fiecare an 50 000 de măji de sare[1]. La ocnele din Sic, puțul de sare avea un diametru de 32 de stânjeni[2]. Cât privește Dejul, aici erau „două ocne foarte bogate: una la nord și cealaltă la sud. Cea dintâi are o adâncime de 22 de stânjeni, iar diametrul la bază de 16 stânjeni. Cea de-a doua are un diametru la bază de 60 de stânjeni și o înălțime de 56 de stânjeni. A existat și o altă ocnă, dar a avut neajunsul că în timpul iernilor foarte mari și umede ... zăpezile imense împiedicau în așa măsură munca, încât abia rămânea un loc pentru scări, pe care tăietorii de sare să se poată strecura din calea pericolului... Ocna Dejului, pe lângă sarea care rămânea acasă spre vânzare, în fiecare an transporta în Ungaria 80 000 de măji de sare"[3].

În privința metodei de exploatare a sării, în Transilvania și Maramureș se practica în secolul al XVIII-lea sistemul sub forma conică, tradițional, alături de care, acolo unde stratul salinifer se prezenta compact, era folosită metoda camerelor de profil trapezoidal, ele fiind despărțite prin piloni de susținere[4]. Astfel, la Ocna Șugatag, Slatina, Costini.

Generalizarea acestei metode de exploatare a sării în Maramureș avea să ducă, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, la îmbunătățirea condițiilor de aeraj și la mărirea capacității de aducere la suprafață a materiei prime, sporind astfel producția de sare. Dacă în anii 1720–1729 în Maramureș se extrăgeau anual 9 858 000 kg de sare, în perioada 1731–1750, cantitatea de sare obținută aici s-a ridicat la circa 14–16 000 000 kg, pentru ca, la 1791, ea să fie de 47 453 884 kg[5].

Sarea din Transilvania și Maramureș era destinată consumului propriu și în mare parte comercializării ei în afară; va fi solicitată în Ungaria, Ucraina și Polonia, datorită calităților ei și posibilităților de transport. Veniturile obținute din comercializarea sării sunt în creștere considerabilă de-a lungul secolului al XVIII-lea. Din Maramureș, în 1722, pe 250 000 blocuri de sare cântărind 140 000 măji se obțineau 350 000 de florini, la 1744–1745 pe 541 465 măji venitul mediu anual era de 1 458 933 florini, iar în 1788, prin vânzarea pe piața externă a 777 743 măji de sare s-au obținut 2 300 229 florini[6].

Extracția metalelor a reprezentat o îndeletnicire tradițională în zonele muntoase ale Transilvaniei, Maramureșului și Banatului. Alături de zăcămintele de fier și aramă din Hunedoara și Banatul Montan, în regiunea Munților Apuseni, a Rodnei și Băii Mari se exploatau aurul și argintul. Habsburgii posedau informații detaliate asupra bogățiilor subsolului acestor provincii, mai ales după cucerirea lor, la sfârșitul secolului al XVII-lea

[1] Johannes Fridvaldszky, *Mineralogia Magni Principatus Transilvaniae*, Claudiopoli (Cluj), 1767, p. 159, 163.

[2] *Ibidem*, p. 164.

[3] *Ibidem*, p. 166–167

[4] Ioan Dordea, *Economia sării din Maramureș în secolul al XVIII-lea*. Teză de doctorat, Universitatea „Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca, 1998, p. 177–178.

[5] Eduard Preissig, *Geschichte der Maramaroscher Bergbaues*, in „Österreichische zeitschrift für Berg-und Hüttenwesen" 25, 1877, 29, p. 312.

[6] I. Dordea, *Economia sării din Maramureș*, p. 299–300.

Fig. 41 a. Vedere și plan al Ocnei de sare de la Turda, 1767; b. Galeriile exploatării de adânc în salina de la Turda, 1767.

și începutul secolului al XVIII-lea, administrația imperială trecând la organizarea sistematică a minelor în vederea unei exploatări eficiente. În vremea Principatului sub suzeranitate otomană exploatările miniere au scăzut, dar apoi Curtea din Viena a procedat la subordonarea tuturor minelor Cămarei aulice.

Astfel, într-o regiune bogată în minereuri de fier cum era cea a Hunedoarei, Habsburgii au reușit să se instăpânească asupra unei „fierării" (*officina ferraria*) a domeniului încă în vremea răscoalei lui Francisc al II-lea Rákóczi (1709), transformând-o în atelier de fabricat armament și muniții de care imperiul avea atâta nevoie în purtarea războaielor din acel timp. După reorganizarea de către Habsburgi a mineritului hunedorean, aici se va îmbunătăți tehnica de extracție a minereurilor și de obținere a fierului. La minele din Ghelar se ridică mai multe cuptoare. Un urbariu din 1754 menționează 11 topitorii de fier pe domeniu, specificându-se faptul că cea din Sebeșel era prevăzută cu patru cuptoare cu câte două focuri. În ultima parte a secolului al XVIII-lea, în 1787, s-a construit la Toplița un cuptor (*Flossofen*) cu o capacitate mai mare, iar la Ploșca erau proiectate să fie puse în funcțiune două „ciocane hidraulice" (*Zerrnhammer*) pentru prelucrarea fierului. Unul din aceste ciocane urma să fie acționat de trei focuri și costa 3 349 florini, iar cel de-al doilea, având două focuri, 3 095 florini.

Regiunea Munților Apuseni, deosebit de bogată în zăcăminte aurifere, s-a aflat în atenția Habsburgilor încă din primii ani ai ocupației militare. În 1699, o dată cu Pacea de la Karlowitz, Curtea din Viena dispune de inspectarea imediată a minelor din regiune și întocmirea unei hărți miniere detaliate, pentru a le putea administra și exploata mai bine. Este reorganizat domeniul minier al Zlatnei — divizat apoi în cel superior și, respectiv, inferior — la Baia de Arieș fiind instituit alt domeniu minier și s-au introdus regulamentele miniere austriece (Constituția maximiliană). În 1700, austriecii restaurează minele din regiune și organizează schimbul de aur și argint. La Abrud este așezat Oficiul pentru schimbul aurului, suboficii de schimb fiind deschise la Trestia, Bistra și Sânmihaiul de Arieș, pentru a se putea supraveghea mai bine. Oficiul de schimb asigura, prin funcționarii săi, controlul la minele, șteampurile și instalațiile de spălat aur pentru a asigura corectitudinea înregistrării producției și reduce sustragerile și contrabanda cu aur.

Perfecționarea mineritului în zona Abrudului stătea în atenția inspectorului șef al minelor, care era preocupat să asigure funcționarea instalațiilor tehnice, să amenajeze lacurile existente și să construiască alte lacuri artificiale pentru ca șteampurile să aibă apă.

Sub Carol al VI-lea se definitivează organizarea mineritului în regiunea Munților Apuseni, în 1722 împăratul confirmând privilegiile Abrudului și ale Băii de Criș. Populația minieră este luată sub protecția sa, la Abrud fiind înființat un tribunal minier care să-i apere. La Zlatna era așezat sediul domeniului minier al întregii regiuni a Munților Apuseni, declarată domeniu fiscal: aici rezidau funcționarii superiori care conduceau exploatările miniere, precum și principalele teritorii care prelucrau minereul transportat aici de alte mine.

În părțile nordice, în zona Baia Mare — Baia Sprie, Curtea din Viena reia exploatarea minelor de aur și de argint, intensificând producția acestora încă din prima perioadă a

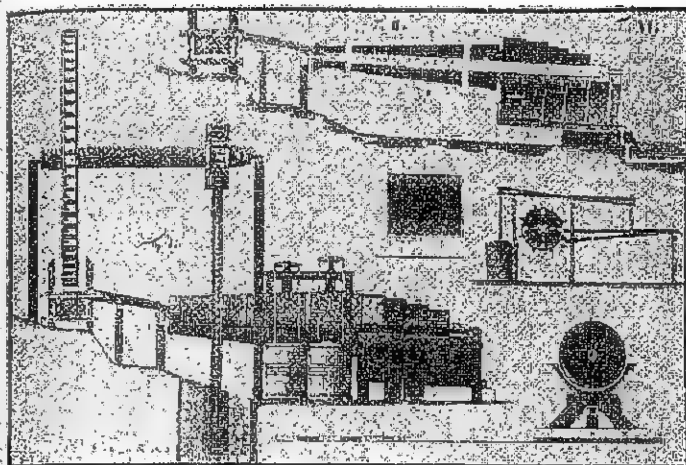

Fig. 42 Mașini de la exploatări miniere din Transilvania (sec. XVIII).

stăpânirii ei. La Baia Sprie sunt indicate topitorii de capacitate sporită în privința obținerii și prelucrării aurului și argintului.

Sunt reorganizate și minele de argint, fier și plumb de la Rodna, unde austriecii deschid noi exploatări, întrucât aici, conform raportului unui inspector minier imperial, exista „o bogăție nemaipomenită de minereuri". În noua organizare, Oficiul superior al minelor din Rodna își avea sediul la Bistrița.

Curtea din Viena recurge, în scopul sporirii producției, la ocne și mine, și deci a veniturilor de pe urma exploatării acestora, la concesionarea unora dintre minele statului, în primul rând a celor slab productive, unor persoane private, antrenând astfel capitalul particular. În acest fel, Fiscul austriac obținea din mineritul Transilvaniei un venit de 152 291 florini în 1761, care în 1772 trecea de 200 000 florini. Pierderea Sileziei, cu bogate zăcăminte miniere, îi determină pe Habsburgi să perfecționeze, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, tehnica minieră din Transilvania și Banat, să investească sume mai mari în vederea intensificării exploatărilor, cu deosebire din Munții Apuseni și bazinul Dognecea.

Banatul a primit o organizare minieră mai bună, fiind administrat, în întregimea lui, ca domeniu al Coroanei. Curtea din Viena înființează în noua provincie patru oficii montanistice (*processus metallici*), la Oravița, Dognecea, Moldova și Sasca. Bogățiile subsolului aici constau din zăcăminte de aramă, fier și plumb. Îmbunătățirile ce se aduc privesc tehnica prospecțiunilor și a extracției minereului, precum și construirea topitoriilor,

cuptoarele având o capacitate mai mare și fiind mai bine utilate decât cele existente până atunci. Asemenea topitorii s-au ridicat în regiunea minieră a Banatului, la Oravița, Sasca, Moldova Nouă, Reșița și Bocșa Montană. În 1776, la Reșița funcționa un cuptor mare de topit minereu de fier, acesta fiind transportat aici de la minele întregului district montanistic Dognecea. Un cuptor înalt se afla la Bocșa.

Organizarea eficientă a exploatărilor miniere din Banat și valorificarea metalelor obținute în provincie aduceau fiscului austriac, pe la 1760, un venit de 132 750 florini.

Pentru asigurarea creșterii veniturilor provenite din exploatările miniere din Transilvania, Banat și Maramureș, Curtea din Viena s-a preocupat de îmbunătățirea tehnicilor, de introducerea noilor utilaje miniere și, nu în ultimul rând, de ridicarea calificării lucrătorilor de la ocne și mine. Dacă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în provinciile nou cucerite de Habsburgi sunt aduși specialiști străini, mulți din alte regiuni miniere ale imperiului, unde exista o tehnică de exploatare mai avansată și experiență în extracția sării și metalelor, după mijlocul secolului se urmărește „calificarea" prin școli deschise în aceste provincii și trimiterea de localnici la școlile mai înalte din imperiu.

Rezultatul a constat în creșterea producției la ocnele de sare și minele de fier, aur și argint, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, la perfecționarea tehnicii miniere contribuind și elemente din teritoriu, în multe locuri ocupația mineritului transmițându-se în familie. S-au ridicat de aici inovatori, ca Idu Crăciun, Muntean Urs și Constantin Palade, care au construit tipuri noi de șteampuri și „mașini" de spălat aurul, utilizate pe domeniul minier al Zlatnei[1]. Este cunoscut, de asemenea, „mecanicul" clujean Samuel Emyedi pentru construirea, în 1770, a unui elevator (*Hebmaschine*) cu randament sporit în operația de scoatere a materialului din galeriile minelor[2]. La minele din Săcărâmb, Johann Huber a realizat un tip de „mașină de spălat aurul" (*Siebsätzmaschine*) care, după aprecierea administratorului minei, „era mai rentabilă nu numai în ceea ce privește numărul locuitorilor, unde se economisesc 14 oameni, ci și în ceea ce privește cantitatea extragerii de minereu, deoarece în același timp se spală cu două treimi mai mult decât prin vechea manipulare"[3].

Un alt fenomen care se înregistrează în mineritul transilvănean spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea este creșterea cuantumului muncii salariate în minerit. Dacă în prima parte a perioadei analizate a predominat sistemul muncii iobăgești, a prestației în minerit a obligațiilor supușilor iobagi, spre sfârșitul acesteia sporește numărul brațelor de muncă salariate prezente în minerit. Breșa creată în monopolul nobiliar din minerit se va lărgi o dată cu desființarea șerbiei, cu posibilitățile oferite fiilor de iobagi de a învăța și a se îndeletnici cu mineritul pe alte baze decât cele de până atunci,

[1] Al. Neamțu, *Inovatori români în tehnica minieră din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii" 10, 1957, 2, p. 97–126; idem, *Tehnica minieră din Transilvania în secolul al XVIII-lea. Invenții și inovatori*, în AIIAC 14, 1971, p. 81–104.

[2] Idem, *Tehnica minieră din Transilvania în secolul al XVIII-lea. Invenții și inovatori*, p. 88–89.

[3] *Ibidem*, p. 85.

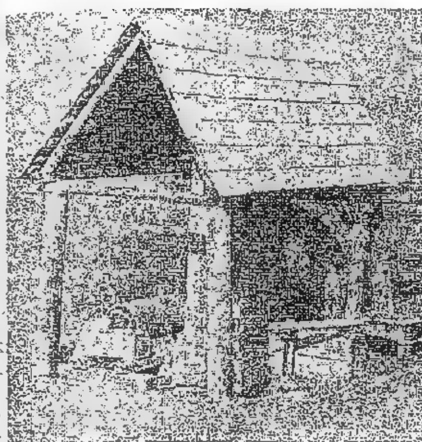

Fig. 43 Șteamp de la exploatări miniere din Transilvania (sec. XVIII).

de sorginte feudală. Relațiile noi, capitaliste, atrag tot mai mult forța de muncă liberă, salariată pentru prestația calificată, specifică celei din ocne și mine[1].

Noile raporturi bazate pe munca salariată cunosc și conflictele caracteristice acestora, datorate salariilor socotite neîndestulătoare și amenzilor excesive aplicate lucrătorilor. Asemenea situații conflictuale se înregistrează la minele din Rodna (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), la Săcărâmb, Baița (1804), fiind totodată cunoscute frământările din rândul minierilor din Munții Apuseni în cursul marii răscoale țărănești din 1784 conduse de Horea.

d) *Meșteșugurile și manufacturile*

Meșteșugurile orășenești cunosc, în Transilvania și în Părțile Vestice, și forma de organizare breslașă, având o tradiție mai îndelungată; aici și creația de tip urban era mai veche și legăturile cu orașele din Centrul și Apusul Europei mai strânse, de unde și numeroasele interferențe în structurarea lor.

Meșteșugurile din așezările urbane ale Principatului și-au continuat activitatea productivă în condițiile noului regim introdus în provincie de Habsburgi. Patriciatul orășenesc transilvănean, după depășirea perioadei frământate a anilor 1688–1711, a întrevăzut posibilitatea lărgirii pieței de achiziționare a materiilor prime și de desfacere a produselor lor în noul context politic. Rolul orașelor Principatului în general era în creștere, dată fiind poziția lor economico-geografică de acum, situarea lor în zona de contact dintre cele două imperii, habsburgic și otoman, antrenarea noii provincii într-o economie de schimb desfășurată pe spații mai largi[2]. Din noile necesități a rezultat diversi-

[1] Idem, *Condițiile de muncă și salarizare în industria extractivă din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Studii și comunicări. Arheologie — Istorie — Etnografie" (Acta Musei Regionalis Apulensis), 4, 1961, p. 243–268.

[2] I. Moga, *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul al XVIII-lea*, București, 1938, p. 86.

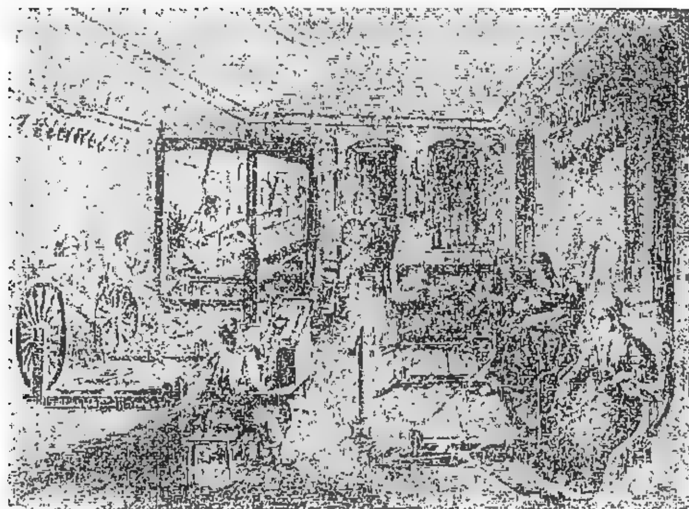

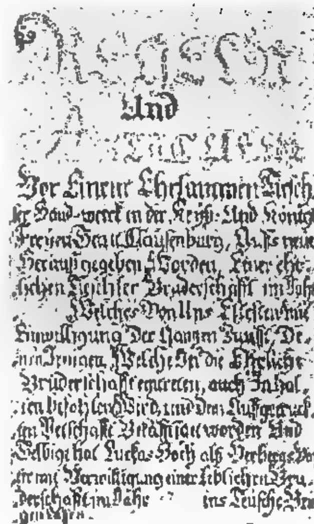
Fig. 44 Atelier de țesut din Cisnădie (începutul secolului XIX).

ficarea meșteșugurilor orășenești, mărirea numărului ramurilor lor, creșterea producției acestora și sporirea varietății produselor în cadrul aceleiași categorii, cu deosebire în cazul unor materii și obiecte de uz cotidian, care denotă, totodată, noile pretenții din societate (de ex. domeniile croitoriei, cizmăritului, al obiectelor de uz casnic).

Între orașele Transilvaniei se disting Brașovul și Sibiul, ca până acum pentru calitatea produselor de pânză, postav, pielărie, obiecte de lux din aur și argint[1], solicitate și în Moldova și Țara Românească. Cele două orașe produceau, la începutul secolului al XVIII-lea, și arme, din vânzarea cărora obțineau venituri însemnate. Clujul se remarca, pe lângă asemenea produse, prin prelucrarea metalelor prețioase obținute în regiunea apropiată a Munților Apuseni. La Cluj existau, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, 25 de bresle care înglobau cam tot atâtea branșe meșteșugărești. Dintr-o statistică alcătuită în 1771 rezultă că aici își desfășurau activitatea circa 550 de meșteșugari[2], orașul având atunci în jur de 13 000 de locuitori la recensământul iosefin din deceniul următor, însă numai 757 dintre aceștia erau înregistrați ca cetățeni cu drepturi depline.

[1] Pentru calitatea artistică a produselor aurarilor și argintarilor sași din Transilvania, vezi I. Bielz, *Arta aurarilor sași din Transilvania*, București, 1957; Horst Klusch, *Siebenbürgische Goldschmiedekunst*, București, 1988.

[2] *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 201.

Und

Der Einem Ehrsammen Tisch-
ler Hand-werck in der, Kreyß- Und Königl.
Freyen Statt Claussenburg, Auffs neue
Heraussgegeben Worden, Einer ehr-
lichen Tischler Bruderschafft im Jahr
Welches Von Uns Einstimmig mit
Einwilligung Der Gantzen Zunfft, De-
nen Jenigen, Welche In die Ehrliche
Brüderschafft eintreten, auch Inhal-
ten befohlen Wird, und dem Auffgedruck-
ten Petschafft Bekräfftiget worden Und

Fig. 45 Statutul breslei tâmplarilor din Cluj.

Alături de meșteșugari lucrau calfele, al căror rol în producția meșteșugărească era important, în Cluj de pildă existând meșteri cu câte patru-cinci calfe; numărul acestora se putea ridica la 2 000–2 500, fiind în creștere spre sfârșitul perioadei analizate datorită limitării efectivului meșterilor din bresle.

Fenomenul înmulțirii breslelor meșteșugărești, pe măsura diversificării producției și a specializării mai accentuate a lor îl surprindem la Brașov, unde în secolul al XVIII-lea apar cinci noi bresle, care se adaugă la cele constituite aici la 1700; între acestea, breasla boiangiilor (*Färber*) — 1753 și a ciubotarilor nemți (*Deutsche Schuster*) — 1781[1]. Numărul breslelor meșteșugărești brașovene ajunge, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, la 38, în 1768 însă doar jumătate dintre ele având peste 20 de membri, media celorlalte situându-se în jurul a șase membri de breaslă. Caracterul restrictiv și închis al acestora, monopolul pe care îl aveau asigurat prin vechile lor privilegii în practicarea meșteșugurilor, în procurarea de materii prime și vânzarea produselor și nu în ultimul rând numărul mic al membrilor acestor bresle devin acum serioase piedici în dezvoltarea producției de bunuri din orașe.

Breslele meșteșugărești și negustorești din centrele transilvănene devin acum și o frână în dezvoltarea urbană a provinciei. Ele vegheau la păstrarea monopolului exercitării meșteșugurilor conferit prin vechile privilegii, de sorginte medievală, închizându-se astfel într-un cerc relativ restrâns. Patriciatul orășenesc din Principat, reprezentat în primul rând de conducătorii breslelor, în mâna cărora se aflau principalele instituții administrative ale orașelor, menținea totodată restricțiile privind obținerea dreptului de cetățenie. Astfel, românilor în primul rând, care formau majoritatea populației din hinterland, le era în continuare interzisă stabilirea în interiorul orașelor, înlăuntrul zidurilor acestora, frânându-se astfel dezvoltarea așezărilor urbane și progresul vieții meșteșugărești a acestora.

Este menținută practica perceperii de taxe prohibitive la intrarea în breaslă, fiind impuse deopotrivă numeroase alte obligații pe care cu greu le puteau împlini cei care doreau să pătrundă în cuprinsul lor și în oraș în general.

[1] Eugen Pavelescu, *Meșteșug și negoț la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX)*, București, 1970, p. 16.

Curtea din Viena, interesată în promovarea principiilor mercantiliste în economie, în obținerea de venituri sporite în favoarea vistieriei imperiale, încearcă să atenueze regimul exclusivist al breslelor meșteșugărești din orașele transilvănene, să creeze breșe în autonomia tradițională pe care ele și-o apărau cu îndărătnicie. În această direcție era interesată și nobilimea, cea din Ungaria, căreia îi erau alipite comitatele și orașele vestice, încercând încă prin Dieta din 1715 să reducă taxa de înscriere în bresle de la 200–300 florini la 30 florini, impunându-se totodată obligația de a primi noi membri în bresle[1].

În Principatul Transilvaniei, primele măsuri împotriva monopolului breslelor sunt luate în 1769, însă datorită opoziției marilor patricieni din orașe, interesați în cel mai înalt grad în menținerea vechilor privilegii de breaslă, dispozițiile respective nu sunt aplicate. Se revine asupra lor în anii 1771 și 1775, dar fără nici un efect de ordin practic[2].

În cele din urmă nici Curtea din Viena nu poate reforma sistemul de organizare a breslelor meșteșugărești și negustorești din Transilvania și nici să le desființeze, ele funcționând până după mijlocul secolului al XIX-lea. Caracterul lor închis și conservator a avut urmări negative asupra vieții meșteșugărești din orașe și afirmării manufacturilor orășenești, întârziindu-le. Pe de altă parte, companiile negustorești, bazate pe alte principii, sunt afectate în dezvoltarea lor de exclusivismul breslelor din principalele centre ale provinciei.

Monopolul breslelor meșteșugărești din orașele Transilvaniei a avut însă urmări negative mai ales asupra elementului românesc din Principat. Interdicția de a intra în breaslă însemna pentru acesta interzicerea de a pătrunde în oraș. Românii erau opriți să cumpere imobile și terenuri în așezările urbane transilvănene, acestea rămânând închistate în vechile forme și înregistrând o creștere demografică lentă. Structura etno-demografică a orașelor transilvănene rămâne, astfel, datorită privilegiilor vechi, medievale, într-o accentuată disparitate față de cea a hinterlandului lor, de majoritate românească. Orașele și meșteșugurile dinlăuntrul lor nu pot absorbi, astfel, elementele capabile din mediul rural înconjurător, nu-și puteau împrospăta activitățile lor prin contribuția acestora.

Ca urmare, un monarh reformator ca Iosif al II-lea se vede silit să proclame printr-un decret, în 1785, libertatea industriei și a meșteșugurilor, care să poată fi exercitate de oricine ar dori, fără nici o restricție. Interpretarea Guberniului Transilvaniei îndreaptă textul decretului imperial înspre sfera abuzurilor, breslele meșteșugărești continuând să existe și să se închidă tot mai mult în sistemul lor de funcționare. La sfârșitul vieții sale, lui Iosif al II-lea i s-a impus retractarea acestei măsuri, iar sub împărații Leopold al II-lea și Francisc al II-lea, în Epoca reacțiunii și alte reforme socio-economice anterioare aveau să fie anulate. Breslele meșteșugărești și-au putut astfel continua activitatea în orașele Transilvaniei până după mijlocul secolului al XIX-lea, constituind o frână în dezvoltarea manufacturilor și a industriei de fabrică și a orașelor în general.

[1] Bujor Surdu, *Limitele dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea, până la răscoala lui Horea*, în AIIAC 3, 1960, p. 138–139.

[2] Sághelyi L., *A magyar üvegipar története* (Istoria industriei maghiare de sticlă), Budapesta, 1938, p. 162.

Anumite breșe în acest sistem exclusivist de organizare a meșteșugurilor orășenești se produc totuși în suburbiile unora dintre orașe și localități de caracter preurban locuite de români. În Hațeg, încă de la mijlocul secolului al XVII-lea, activau tălparii și cizmarii români, olarii de aici obținând un privilegiu în 1708; la Făgăraș, tăbăcarii, pantofarii și cizmarii își organizează ţehul într-un sistem propriu, reușind să-și apere interesele.

La Brașov însă, românii din Șchei, deși situați *extramuros*, sunt nevoiți să înfrunte piedicile Magistratului orășenesc pentru afirmarea formelor lor de asociere meșteșugărească, fiindu-le sistematic respinse demersurile. Meșteșugarii sași simțeau pericolul concurenței pe care le-o puteau face românii dacă s-ar fi organizat în bresle proprii. Solicitărilor în acest sens, dar și în alte planuri, ale românilor din Șchei, Magistratul Brașovului le răspunde răspicat în raportul său din martie 1738, rezumând conduita Patriciatului săsesc în fața tendinței românești de afirmare: „Românii de astăzi nu trebuie să iasă nicidecum din starea moșilor și strămoșilor lor, ci să se mulțumească să-și ducă viața liniștită în soarta în care s-au născut"[1].

Cu toate acestea, croitorii, cojocarii și măcelarii români din Șcheii Brașovului se asociază în vederea organizării activității lor și obținerii de înlesniri din partea Magistratului orășenesc. Măcelarii de aici se constituie într-o „asociație", la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ea denumindu-se *Compagnia Laniorum Vallachorum Bolgarszegiensium* (Societatea măcelarilor români din Șchei), cum apărea și în adresele oficiale ale Guberniului Transilvaniei; ea număra atunci peste 30 de măcelari.

În scaunele secuiești, meșteșugurile sunt practicate de locuitorii târgurilor acestora, fiind produse bunurile solicitate de târgoveți și țăranii din satele componente. Mai cunoscute pentru această perioadă sunt meșteșugurile din Târgu

Fig. 46 Român și româncă din Șcheii Brașovului (sec. XVIII).

[1] E. Pavelescu, *op. cit.*, p. 38.

Secuiesc și Odorhei. Datorită caracterului lor microzonal și situării la oarecare depărtare de marile orașe ale Transilvaniei, în teritoriu de vechi privilegii, aceste meșteșuguri nu făceau concurență serioasă breslelor din principalele orașe ale Principatului și își puteau desfășura, în consecință, activitatea lor productivă la dimensiunile agricole.

Meșteșugurile domeniale din Transilvania și Banat. Domeniile din Transilvania și Părțile Vestice cunosc o evoluție aparte în cursul secolului al XVIII-lea în funcție de clasificarea lor, fapt care și-a lăsat amprenta asupra existenței și dezvoltării meșteșugurilor din cuprinsul lor. Astfel, domeniile nobiliare se micșorează treptat, prin subdiviziuni la nivelul familiilor posesoare și epuizării daniilor. Habsburgii recunosc vechile posesiuni nobiliare în schimbul fidelității beneficiarilor, dar nu sunt dispuși să întărească pozițiile nobilimii din Principat și Părțile Vestice; când o fac, au în vedere elemente noi pe care le aduc din afară, și cărora le donează moșii. În alt rând, domeniile nobiliare sunt dispersate într-unul sau mai multe comitate, ridicând dificultăți în organizarea activităților economice în interiorul lor.

O situație specială aveau *domeniile fiscale*. Ele se constituie din domeniile princiare de până atunci, la care statul austriac adauga achiziții noi. Aceste domenii se prezentau comasat, satele componente convergând de regulă înspre o cetate, care avea funcția de *caput bonorum*. Sunt extinsele domenii ale Cetății Făgăraș, Hunedoarei, Gurghiului, Chioarului etc., Habsburgii trecând după 1711, când se consolidează în Principat, la exploatarea lor sistematică.

După 1718 Banatul întreg este declarat domeniu al Coroanei, Fiscul instaurându-și în provincie o administrație domenială proprie aflată în permanentă căutare de noi metode prin care să obțină cât mai mari beneficii.

În contextul Restaurației catolice, sprijinită de Curtea din Viena, se reconstituie *domeniile bisericești*: al Episcopiei romano-catolice de Alba Iulia, al celei de Oradea, care după înființarea Episcopiei greco-catolice de aici, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, va trece parțial în posesia acesteia (domeniul Beiușului), apoi domeniul Episcopiei greco-catolice de la Blaj, acestea fiind domenii relativ comasate.

Meșteșugurile domeniale evoluează în secolul al XVIII-lea în funcție de realitățile existente în cuprinsul acestor trei categorii de domenii. Practicarea lor este puțin susținută pe domeniile nobiliare, unde economia evoluează tradițional, la începutul perioadei prezentându-se ca una încă relativ închisă, izolată, bazată în mare parte pe producția agricolă. Domeniile bisericești, reorganizate acum, deschid posibilități noi atât meșteșugurilor domeniale, cât și celor țărănești din satele aparținătoare.

Alta era situația pe domeniile fiscale. Aici stăpânul domenial, statul, se prezintă ca inițiator și susținător al meșteșugurilor și manufacturilor domeniale, de pe urma cărora obținea venituri tot mai mari. Meșteșugurile sprijinite de Fisc sunt cele din domeniul fierăritului (în Hunedoara și Banatul Montan, unde statul edifică de altfel și întreprinderi manufacturiere proprii), luând în organizarea sa întreaga activitate economică a acestora sau arendând-o pe sume convenabile, plătite înainte unor întreprinzători. Principalele

ateliere de prelucrat fierul în Transilvania acelui timp erau situate pe domeniul fiscal Hunedoara, unde se găseau și minele de fier. Pe acest domeniu funcționau în 1774 un număr de 13 ateliere, care foloseau forța hidraulică a râului Cerna și a Gorăjdiei și Runcului (Cerna, Ghelar, Baia, Toplița, Teliuc, Plosca). Cele de la Zlaști erau pe domeniu nobiliar, ca și Rimetea (de lângă Turda)[1]. În aceste ateliere de fierărit stăpânii de domenii asigurau forța de lucru prin robota iobăgească, țărani și familii de țărani aserviți specializându-se în domeniul producerii de unelte agricole, brăzdare și cuțite de plug îndeosebi și ustensile casnice din fier, alte obiecte metalice necesare gospodăriilor iobăgești, dar și libere din zonele respective.

Practicarea meșteșugurilor pe domenii constituie de altfel un monopol seniorial, aflat deci la dispoziția stăpânului de pământ. Pe domeniile nobiliare el continuă să rămână la discreția domnului posesor, abia spre sfârșitul perioadei unii nobili consimțind practicarea meșteșugurilor de către țăranii aserviți, în schimbul unei taxe, sau arendarea instalațiilor meșteșugărești existente unor persoane dispuse să organizeze mai bine lucrul pentru profit propriu. Stăpânii domeniilor fiscale și a celor bisericești admit practicarea meșteșugurilor de către țărani și arendași, sprijinindu-le pentru sporirea beneficiilor instituțiilor respective.

Dintre meșteșugurile domeniale, cel mai răspândit și vechi este morăritul. Dreptul de a avea moară în cuprinsul unui domeniu de pământ aparținea exclusiv nobilului. Amenajarea și folosirea morilor de apă de către stăpânii domeniilor, monopolul seniorial existent în privința acestor instalații hidrotehnice rentabile aducătoare de importante venituri cunoaște o evoluție tradițională și în acest răstimp istoric.

Funcționarea morilor de apă pentru măcinat de pe domenii era asigurată prin lucrul țăranilor aserviți în contul robotei iobăgești. Tot astfel se efectuau și reparațiile acestor instalații domeniale. Cât privește taxa pentru folosința morilor de apă pe domenii de către țărani, aceasta era, de pildă, pe domeniul episcopal de Oradea la 1721 de 3 florini anual de moară[2], spre sfârșitul secolului al XVIII-lea fiind în creștere.

Alte instalații hidraulice la care țineau mult stăpânii de domenii care aveau păduri ce puteau fi exploatate erau morile de scânduri. O dată cu creșterea pretențiilor societății, se construiește mai mult din lemn, chiar la nivelul satului, al gospodăriei țărănești, mobilierul de interior fiind și el mai rafinat. Or, scândura din lemn de diferite esențe constituia elementul de bază, în lemnărit și era obținută prin tăierea copacilor la morile de scânduri (ferăstraiele hidraulice). În comitatul Bihor funcționau, de pildă, în secolul al XVIII-lea, 12 mori de scânduri, dintre care opt se aflau în zona Beiuș a domeniului bisericesc al Orăzii[3].

---

[1] Alexandru Tanaș, *Economia fierului în Transilvania între anii 1750-1780*, în „Sargetia" 13, 1977, p. 317–328.

[2] Ana Ilea, Gheorghe Mudura, Veronica Covaci, *Conscrierea domeniului Beiuș la anul 1721*, în „Crisia", Oradea, 10, 1980, p. 367.

[3] Barbu Ștefănescu (coordonator), *Agricultură, meșteșug și comerț la locuitorii zonei Beiușului în secolele XVIII–XX*, Oradea, 2001, p. 136.

După începutul secolului următor, aceste instalații meșteșugărești domeniale vor fi dublate și concurate de cele ridicate din inițiativă particulară.

În Transilvania, Părțile Vestice și Maramureș, regiuni bogate în pomi fructiferi, instalațiile de fiert țuica sunt în expansiune. Pe domeniul Beiuș, conscripția din 1721 înregistra 138 cazane de fiert țuica, iar în 1778 câte cel puțin una în fiecare sat de pe domeniu[1]. Veniturile obținute de pe urma funcționării acestor instalații tehnice alimentare de pe domeniile transilvănene și maramureșene erau destul de mari.

Meșteșugurile țărănești. În lumea satelor continuă să fie practicate și în acest răstimp istoric anumite meșteșuguri, ale căror produse erau solicitate de țărani și prin care „meșteșugarii" locali își completau sau procurau mijloacele de subzistență. Sunt meșteșugurile tradiționale din mediul rural, unde o economie relativ închisă trebuia să realizeze tot ceea ce era necesar traiului la nivelul gospodăriei țărănești și a comunității satului. După agricultură, creșterea animalelor și ocupațiile anexe acestora se înșiruie meșteșugurile sătești, care evoluează cu timpul spre o anume specializare.

Primul cadru de apariție și dezvoltare a acestor meșteșuguri este oferit de însăși *gospodăria țărănească*, în care se confecționau (sau reparau) uneltele de muncă, de transport (carul) și era țesut postavul necesar îmbrăcămintei. Cu deosebire torsul firelor de origine vegetală (din cânepă și in) și animală (din lâna oilor) și țesutul lor au constituit îndeletniciri permanente în gospodăria țăranului. Melița și războiul de țesut mai ales devin adevărate instalații tehnice la nivelul fiecărei gospodării rurale. Meșteșugurile casnice se înscriu în calendarul de muncă al țăranului în perioada de răgaz în muncile agricole oferite mai ales de anotimpul iernii, când și activitățile lui se desfășurau, datorită condițiilor climaterice, mai mult în casă.

Conscripțiile efectuate în Transilvania în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea, precum și alte surse istorice înregistrează aceste preocupări meșteșugărești, cu variații în ponderea lor în funcție de factorii socio-istorici și geografico-climaterici.

Al doilea cadru de dezvoltare a meșteșugurilor țărănești este cel oferit de însăși *comunitatea satului*. Aici apare fierarul („căoaciul") satului, care efectua reparații mai pretențioase ale mijloacelor de transport și uneltelor agricole sau le confecționa pe cele mai simple. Până la începutul secolului al XIX-lea aproape fiecare sat mai răsărit din Transilvania și Banat își are fierarul propriu, la care locuitorii lui apelează. Sunt apoi olarii, lemnarii, tâmplarii și rotarii satelor, care erau solicitați pentru produsele și muncile în care s-au specializat. Activitatea acestor meșteșugari din lumea satului — țărani cu familiile lor, care se desprind treptat și se individualizează ca atare între ceilalți locuitori, a stat deopotrivă în legătură cu existența în perimetrul respectiv a „materiei prime" pe care ei să o prelucreze, anume fierul, lutul, lemnul și lâna. În cazul acestor meșteșuguri predomină preocuparea pentru conservarea interesului familial, perpetuarea lor în interiorul aceleiași familii realizându-se prin antrenarea preferențială a membrilor familiei în calificarea și practicarea lor.

[1] *Ibidem*, p. 134.

Un fenomen care se afirmă cu pregnanță spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor este formarea *satelor specializate* în anumite meșteșuguri. Acestea apar în microzone distincte, pentru comunitățile din cuprinsul cărora ele produc, într-un răstimp când este prezent spiritul economiei moderne și când se intensifică schimburile comerciale prin care satele sunt scoase din relativa lor izolare de până atunci[1]. Astfel, cadrul meșteșugurilor casnice este depășit acum de producția meșteșugărească rurală concentrată într-un sat sau câteva sate din fiecare zonă.

Perioada când apar satele specializate în anumite meșteșuguri se apreciază a fi sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, domeniile și satele care le alcătuiau fiind antrenate acum într-o economie de schimb la nivel microzonal. Specializarea înseamnă adâncirea diviziunii muncii, realizarea unor produse de calitate mai bună, a căror competitivitate pe piață este mai mare.

Astfel, în zona Beiușului, localitățile Vașcău și Vărzarii de Jos sunt recunoscute pentru produsele de fierărie, unelte agricole îndeosebi; Vadul Crișului, Lebeceni sau Tărcaia pentru cele de olărit. Se constată, de asemenea, specializarea pe tipuri de produse din aceeași categorie, la Vărzarii de Jos fiind preponderent confecționate coase mult apreciate de țăranii din zonă, la Vărzarii de Sus secerile, la Săliște de Vașcău ulcioarele etc.[2].

Același fenomen se înregistrează în cazul meșteșugurilor țărănești legate de prelucrarea lemnului. Civilizația rurală românească rămâne și în această perioadă una a lemnului, care se găsea din belșug în perimetrul provinciilor. Casa țărănească și anexele ei, mobilierul din interior, vasele, mijloacele de transport, alte unelte și instalații țărănești sunt în continuare confecționate din lemn. La Budureasa — Bihor meșteșugul lădăritului cunoaște o dezvoltare deosebită, lăzile produse aici fiind solicitate în satele din întreaga regiune de Vest a României[3].

Un al patrulea cadru de structurare a meșteșugurilor sătești este cel reprezentat de *specializarea lor pe zone întregi*, ca urmare a condițiilor istorico-economice și geografice mai ales. Asemenea fenomen stă în legătură cu existența unei materii prime pe o arie geografico-istorică mai largă, care este exploatată preponderent de locuitorii satelor din zona respectivă. Pe de altă parte, s-a constatat lipsa terenului agricol din microregiunile respective sau calitatea lui inferioară, țăranii fiind nevoiți să recurgă la prelucrarea materiei prime existente aici.

Astfel, *meșteșugul fierăritului* este practicat în cele mai multe din satele hunedorene, uneltele agricole de fier produse aici fiind desfăcute în celelalte comitate ale Transilvaniei. Fierarii din Banatul Montan asigurau, la rândul lor, solicitările de unelte de fier ale întregului Banat. Regiunea Munților Apuseni era recunoscută pentru *meșteșugurile din lemnărit*. Obiecte casnice din lemn, vase din lemn de diferite mărimi (cofe, donițe, ciubere,

[1] Tancred Bănățeanu, *Arta populară în satele specializate din raionul Beiuș, regiunea Oradea*, în SCIA 1954, 1–2, p. 34–35.

[2] Barbu Ștefănescu (coordonator), *op. cit.*, p. 128.

[3] Idem, *Mobilier țărănesc din Crișana*, Oradea, 1997, p. 32–35.

butoaie, alte recipiente) sunt cioplite în iernile lungi din Munţi şi duse primăvara şi toamna în satele din Câmpie pentru a fi schimbate pe cereale şi alte produse care lipseau în regiunile muntoase.

În satele din împrejurimile Sibiului şi ale Braşovului, locuitorii se îndeletnicesc cu *prelucrarea lânii* de oaie, torsul lânii şi ţesutul postavului devenind ocupaţii preponderente. Aici practicarea masivă a păstoritului, care se preta arealului geografic, oferea din belşug materia primă, lâna, din care se obţinea postavul necesar îmbrăcămintii.

O specializare întâlnim şi în satele din Ţara Făgăraşului, unde meşteşugurile legate de *prelucrarea pieilor*, prezente şi în perioada anterioară, cunosc acum o expansiune deosebită. Tăbăcăritul şi argăsitul pieilor, cojocăritul, ciubotăritul şi cizmăritul devin ocupaţii ale mai multor sate făgărăşene, ele împlinind totodată noile cerinţe şi pretenţii ale locuitorilor din zona în privinţa îmbrăcămintei de piele şi încalţămintei. Pe asemenea practici meşteşugăreşti ţărăneşti s-au putut structura încă în secolul anterior, al XVII-lea, *ţehul cizmarilor* şi respectiv al *tăbăcarilor* din Făgăraş, ale căror statute sunt reînnoite la sfârşitul secolului al XVIII-lea, activitatea lor productivă fiind în continuă expansiune în deceniile următoare[1].

Instalaţii tehnice ţărăneşti. În lumea satului continuă să funcţioneze instalaţiile tehnice tradiţionale, alături de care apar altele noi. Sunt acele „măiestrii", cum erau denumite în mediul rural meşteşugurile mai pretenţioase, lucrul mai îngrijit.

Dintre toate aceste instalaţii *moara de apă* are vechimea şi răspândirea cea mai mare[2]. De aici şi denumirea mai generală a acestei instalaţii hidraulice ţărăneşti, proprie măcinatului cerealelor, care s-a dat şi altor instalaţii acţionate de forţa apei: moară de hârtie, moară de tăbăcit, moară de oloi, de „prav" (praf de puşcă) şi chiar fierăstraielor („moară de scânduri")[3]. Se cunosc, în principal, două categorii ale morilor de apă: cu „cupe" şi cu „palete". Primele erau instalate pe cursuri de apă cu debit mic, celelalte pe cursuri de apă mai mari. Dispunerea paletelor se făcea în funcţie de direcţia principală de curgere a apei, pentru obţinerea unei forţe superioare la nivelul roţii morii. Cu timpul se amenajează un canal de aducţiune a apei cu o cădere mai mare. Nu întâmplător un exemplar de moară cu palete românească se află la Muzeul de Istoria Tehnicii din München[4].

Morile de apă ţărăneşti sunt răspândite atât în satele libere, cât şi pe domeniile fiscului şi bisericeşti, ele putând fi practicate în schimbul unei taxe. Astfel, în satele mai mari

[1] Eugen Pavelescu, *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII–XIX)*, Bucureşti, 1970, p. 68–224.

[2] I.M. Ştefan, *Din istoria tehnicii româneşti*, Bucureşti, 1968, p. 37–38; Constantin C. Giurescu, *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolele XV — începutul secolului XIX*, Bucureşti, 1973, p. 137–142; Barbu Ştefănescu (coordonator), *op. cit.*, p. 130–133.

[3] Vezi Constantin C. Giurescu, *Moara de apă la români*, în „Viaţa Economică", 1966, nr. din 16 decembrie, p. 7.

[4] Constantin C. Giurescu, *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti în secolele XV– începutul secolului XIX*, Bucureşti, 1973, p. 142.

din Ţara Făgăraşului, pe fiecare curs de apă, funcţionau mori. Pe domeniul Beiuşului, aparţinând acum Episcopiei romano-catolice de Oradea, iar de la sfârşitul sec. XVIII, după înfiinţarea Episcopiei greco-catolice, de aceasta, două-trei mori erau domeniale (Beiuş, Holod şi Hăşmaş), la 1721 ele necesitând reparaţii; în schimb, atunci funcţionau în cele 97 sate ale domeniului 65 de mori ţărăneşti. În 1778 domeniul Beiuşului numărând acum 70 de sate — în urma desprinderii Vaşcăului ca domeniu — avea 133 mori ţărăneşti, dintre care şapte cu două roţi[1], fapt ce indică extraordinara lor răspândire pe parcursul unei jumătăţi de veac.

Fig. 47 Piva de postav
(sec. XVIII sfârşit ? – sec. XIX primele decenii).

Spre sfârşitul perioadei în discuţie creşte numărul *morilor de scânduri*, instalaţii prezente cu deosebire în sate specializate în prelucrarea lemnului (de exemplu, din cele 12 mori de scânduri existente în întreg comitatul Bihorului în secolul al XVIII-lea, opt se găseau în zona Beiuşului)[2].

Alte instalaţii hidrotehnice sunt piuele, dârstele şi vâltorile, prin mijlocirea cărora se îndeseau şi înfrumuseţau ţesăturile din lână. Prin forţa apei erau acţionate ciocane de lemn („maiuri") care băteau postavul pentru a deveni mai gros, mai elastic şi mai moale[3]. *Piuele şi dârstele*, acestea din urmă îndesând şi înfrumuseţând cergile — pături groase şi păroase[4] — se găsesc amplasate cu deosebire pe cursurile de apă din zonele submontane ale Transilvaniei, Banatului, Crişanei şi Maramureşului, în care păstoritul şi în consecinţă meşteşugurile profilate pe textile ocupau un loc important în viaţa locuitorilor. Exemplare din asemenea instalaţii tehnice ţărăneşti păstrate în Muzeul Tehnicii Populare din Dumbrava Sibiului, de Secţia în aer liber (de la Hoia) a Muzeului Etnografic al Transilvaniei din Cluj-Napoca şi în alte muzee etnografice şi de artă populară fac dovada ingeniozităţii meşterilor ţărani transilvăneni, bănăţeni şi maramureşeni, care le-au construit şi folosit în secolele XVIII–XIX.

[1] Barbu Ştefănescu (coordonator), *op. cit.*, p. 131.

[2] *Ibidem*, p. 136.

[3] Cornel Irimie, *Pivele şi vâltorile din Mărginimea Sibiului şi de pe Valea Sebeşului*, Sibiu, 1956, p. 6–50.

[4] Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 163–166.

În zone mai dezvoltate din punct de vedere economic, cum sunt cele din Părțile Vestice, apare, cu deosebire la începutul secolului al XIX-lea, un fenomen nou, acela al creșterii numărului de meșteșuguri în localitățile mai importante și în consecință constituirea de bresle rurale. Meșteșugarii sătești se ridică din rândul locuitorilor satelor respective, care practicau meșteșugurile sătești tradiționale. Totodată, din orașele și târgurile din zonele respective unii meșteșugari orășeni se stabilesc la sate, unde pot practica meșteșugurile lor fără ingerințele breslelor conservatoare, restrictive din orașe.

În noul cadru, meșteșugarii din așezările rurale mai mari satisfac necesitățile țărănimii în primul rând, produsele lor fiind desfăcute în târgurile periodice zonale. Aceste produse aparțin domeniului *îmbrăcămintei*, fiind realizate de croitori, pălărieri, nasturari, cojocari, *încălțămintei*, făcute de tăbăcari, ciubotari, dar și celui al *uneltelor agricole* și *mijloacelor de transport* țărănești, lucrare de fierari, rotari, dogari, șelari. O dată cu creșterea exigențelor vieții, se profilează meșteșugari sătești noi în domeniul alimentației, alături de *morari* și *măcelari* răspândindu-se *brutarii*.

Pentru a-și apăra propriile interese acești *meșteșugari sătești se organizează în bresle* aparținând unei ramuri sau mai multora (bresle mixte). Astfel, *breasla cizmarilor* din Sântana-Arad (1774) și *cea mixtă* din aceeași localitate constituită în 1817 din croitori, pantofari, morari, țesători, dulgheri, olari, brutari, tăbăcari etc. La Pecica-Arad iau ființă patru bresle (între 1816 și 1818), altele întemeindu-se în aceiași ani la Chișineu-Criș, Ghioroc, Ineu-Sebiș, Nădlac, Șeitin, precum și în Crișana la Săcuieni (1808, *breasla cizmarilor*), Olosig (1810 — *a nasturarilor*, 1820 — *a pălărierilor*) sau la Crasna și Cehul Silvaniei (*bresle mixte*, 1820)[1].

Meșteșugurile și breslele meșteșugărești rurale încorporează meserii legate de necesitățile gospodăriilor țărănești și alodiale, de la care își procurau materia primă și cărora le erau vândute bunurile produse. După cum se poate observa, cele mai multe bresle sătești s-au constituit în zonele de șes ale Banatului, Aradului și Crișanei, cu un pronunțat caracter agrar, unde agricultura era cu mult mai avansată[2].

În acest cadru de evoluție, viața arhaică tradițional țărănească din zonele respective se destramă, gospodăria țăranului fiind scoasă din izolaționismul de până acum și introdusă într-un circuit economic lărgit, care oferă produse specializate, de calitate mai bună, corespunzătoare gusturilor noi, rafinate ale locuitorilor.

Breslele meșteșugărești rurale din Părțile Vestice își definitivează statute proprii de organizare și funcționare, unele dintre ele stabilindu-și deopotrivă sigiliul propriu[3].

---

[1] Géza Kovách, *Răspândirea breslelor rurale în partea de vest a României în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, în *Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983, p. 524–527.

[2] *Ibidem*, p. 535.

[3] Augustin Mureșan, *Tipare și impresiuni sigilare reprezentând breslele din Crișana și Maramureș (sec. XVI–XIX)*, în SUBB, Historia, XLC, 2002, 1–2, p. 15–46.

Manufacturile au înregistrat în secolul al XVIII-lea o rapidă evoluție. Obstrucționate la începutul perioadei de patriciatul orășenesc transilvan, care apăra interesele breslelor meșteșugărești din marile orașe ale Principatului, dar și de nobilime, refractară încă la înnoirile aduse de Curtea din Viena, manufacturile se vor dezvolta cu sprijinul consistent al Statului.

Primele întreprinderi având caracter manufacturier din Transilvania datează din secolul al XVI-lea: sunt morile de hârtie de la Brașov, Sibiu și Cluj, apărute din inițiativă orășenească. În secolul al XVII-lea principii transilvăneni vor înființa alte mori de hârtie pe domeniile lor (Micești-Alba, Făgăraș, Gurghiu). La Porumbac, pe domeniul princiar al Făgărașului, funcționa o sticlărie, manufacturi de sticlă și potasă fiind ridicate și pe domenii nobiliare. În contextul militar-politic de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor însă, multe dintre aceste manufacturi și-au întrerupt activitatea. Au rămas în funcțiune doar acelea de fier din Hunedoara și Trăscău (Rimetea), a căror producție era solicitată în epocă.

Instăpânirea Habsburgilor asupra Transilvaniei și Banatului avea să determine modificări importante în această sferă de activitate economică. Noile provincii sunt antrenate, în urma cuceririi austriece, într-un spațiu economic-comercial lărgit, atât înspre Centrul Europei, cât și înspre Răsăritul și Sud-Estul continentului, date fiind orientările comerțului și politica economică promovată de Curtea de la Viena[1]. Mercantilismul austriac urmărea exploatarea resurselor naturale din noile provincii prin forța de muncă locală organizată de persoane calificate aduse din regiunile mai avansate ale imperiului. Ridicarea de industrii destinate prelucrării materiilor prime indigene întâmpină însă rezistența Dietei Principatului și cercurilor nobiliare, nu în ultimul rând a breslelor meșteșugărești din orașe, temătoare în fața concurenței pe care, cu siguranță, stabilimentele industriale preconizate urmau să le-o facă.

În aceste împrejurări, *Statul* austriac (erariul) rămâne principalul — și singurul la început — susținător al deschiderii de manufacturi în provinciile recent cucerite. Se constituie domeniile Coroanei, care încorporează domeniile princiare transilvănene, precum și alte bunuri (ocnele de sare, minele de fier, aur și argint etc). După cucerirea lui, Banatul întreg este declarat drept bun al Coroanei habsburgice. În acest areal economic, al domeniilor Coroanei, vor fi înființate, prin sprijinul direct al Curții din Viena, manufacturi de stat, a căror dezvoltare o va sprijini de-a lungul perioadei analizate.

Interesul Vienei se îndreaptă, de la început, înspre exploatarea bogatelor zăcăminte de minereuri din subsolul provinciilor, iar câmpul cel mai larg de acțiune îl are în cuprinsul Banatului. La Bocșa și Luncani-Făget, încă în primii ani ai noului regim și spre mijlocul secolului la Ghiroda, lângă Timișoara, sunt instalate primele ciocane hidraulice, care

---

[1] I. Moga, *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII*, București, 1938, p. 91-92. Într-un raport înaintat Vienei în 1704, redactat de doi negustori foarte buni cunoscători ai locurilor, se arăta că „negoțul oriental va îmbogăți nu numai erariul, ci și Ungaria și Transilvania, dând posibilități de trai și locuitorilor din țările vecine... Acest comerț este cel mai important din Europa” (*Ibidem*, p. 92).

prelucrau în semifabricate fierul produs în cuptoare[1]. Alături de manufacturile de prelucrare a fierului, statul austriac le inițiază, între 1722 și 1724, pe cele de prelucrare a aramei de la Moldova Veche, Sasca și Ciclova-Oravița și de la Dognecea-Reșița, unde sunt aduse, de asemenea, instalații de ciocane hidraulice, în atelierele de la Ciclova, arama fiind bătută în plăci din care se confecționau cazane, vase mari și tigăi[2].

În cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în condițiile pierderii Sileziei de către imperiu (1764), Banatul și Transilvania rămân cele mai bogate provincii în zăcăminte metalifere. Ca urmare, la Reșița se punea, la 1 noiembrie 1769, piatra fundamentală a noilor uzine, inaugurate oficial la 3 iulie 1771, fiind edificate la început două cuptoare înalte, stabilimentul industrial de aici cunoscând o extindere considerabilă în perioada următoare prin construirea forjeriei de unelte, depozitului de cărbuni, halei de amestecare și fierăriei, precum și prin amenajarea unui canal lung de 1 723 de stânjeni, prin care era adusă, din Bârzava, apa necesară instalațiilor de aici[3]. Întreprinderea industrială de la Reșița nu producea numai fier brut, ci și diverse fabricate ca armament (tunuri, mortiere, obuze, bombe) și obiecte de uz casnic (sobe de gătit, căldări, topoare etc.)[4]. Uzinele de la Reșița au primit în 1770, din partea statului, un domeniu de 22 716 ha, care s-a extins în perioada următoare, putând fi edificate astfel alte clădiri destinate producției[5].

Din descrierile lui Fr. Griselini cunoaștem procedeele tehnice de fabricare a oțelului la întreprinderea siderurgică de la Reșița. Pentru transformarea fierului în oțel, el era bătut în bare cu ajutorul ciocanelor hidraulice, apoi din nou încălzit în cuptoare speciale și bătut iarăși de ciocanele hidraulice. Urma răcirea lui într-un amestec de apă cu zgură, operația fiind repetată[6]. Se obținea, astfel, un oțel de bună calitate, solicitat la export.

Fierăritul hunedorean cunoaște și el o nouă etapă de evoluție după începutul secolului al XVIII-lea. Domeniul Hunedoarei trece, la moartea soției lui Mihail Apaffi al II-lea, în proprietatea Fiscului, care l-a arendat până în 1754, când statul preia în administrare, în regie proprie, minele și producția de fier de aici[7]. De această dată se fac îmbunătățiri tehnice, modernizarea atelierelor de fierărit hunedorene ducând la creșterea productivității lor. Astfel, dacă în 1778, la cele 13 fierării cu 26 de focuri de pe domeniul Hunedoarei se obțineau 18 537 măji 1 1/2 funți de fier din 90 646 măji de minereu, după instalarea

[1] Bujor Surdu, *Problema apariției și caracterului manufacturilor de stat din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în „Studii și cercetări de istorie", Cluj, 7, 1956, 1–4, p. 108.

[2] *Ibidem.*

[3] Gh. Molin, *Reșița. Monografia orașului, uzinelor și domeniilor*, Craiova, 1926, p. 7–8; *200 de ani de construcții de mașini la Reșița. 1771–1971*, 1, Reșița, 1971; *Două secole de siderurgie la Reșița. 1771–1971*, Cluj, 1971, p. 27–45.

[4] Fr. Griselini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, 2, Viena, 1780, p. 85.

[5] Gh. Molin, *op. cit.*, p. 9; Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 162.

[6] Fr. Griselini, *op. cit.*, p. 63.

[7] Veress Endre, *Hunyadmegye bányászatának múltja* (Trecutul mineritului comitatului Hunedoarei), în „A hunyad megyei történelmi és régészeti társulat évkönyve", Deva, 20, 1910, p. 144.

cuptoarelor înalte și introducerea unor noi tehnici de lucru aceeași cantitate de fier era extrasă din numai 54 220 măji 763 funți[1].

Alte bogății ale subsolului Transilvaniei erau prelucrate de către Stat în manufacturile de praf de pușcă de la Sibiu și Alba Iulia și de salpetru ridicate pe lângă cele dintâi[2]. În alte manufacturi ale Statului se obținea mercur (la Zlatna), vitriol, sulf, sodă.

Pentru satisfacerea cerințelor crescute în privința obiectelor de lux, Statul înființează manufacturi de sticlă în Banat (mai cunoscută fiind cea de la Călina), în Transilvania sticlăriile aparținând mai ales nobilimii. Tot Statul ridică manufactura de hârtie de la Făgăraș (în 1727–1728)[3], apoi pe cea de la Timișoara, și în acest sector remarcându-se întreprinderile nobiliare.

Prin stăruințele primului guvernator al Banatului, generalul Mercy, la Timișoara își începea, în 1727, activitatea productivă prima manufactură de postav țărănesc (aba), iar în anul următor cea de la Borlova-Caransebeș. La Făget-Banat Statul înființează, în 1723, o manufactură de păcuri, prima cunoscută pe teritoriul țării noastre și, tot în Banat, întreprinderi manufacturiere de țesut pânză (Timișoara, ante 1730) și manufacturi de piele (Timișoara, 1725; Moldova Nouă, 1727; Orșova, 1730)[4].

Produsele manufacturate aveau asigurată desfacerea lor în regiunile în care funcționau și, prin grija Fiscului, în cele două provincii, precum și în țările vecine. Mărfurile produse în fierăriile de la Reșița, Bocșa și Hunedoara erau exportate în Moldova și Țara Românească dar și în Turcia și Rusia.

Manufacturile domeniale (nobiliare) sunt cunoscute numai în anumite sectoare în Principatul Transilvaniei. Încă din secolul al XVII-lea funcționau câteva fierării pe domenii nobiliare ca cele ale familiei Barcsay (Ohaba-Hunedoara) sau Thoroczkai (Rimetea-Turda), ele ajungând să fie concurate acum de marile întreprinderi manufacturiere ridicate de Stat. Inițiativa nobiliară se îndreaptă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea înspre producerea sticlei, fiind cunoscute sticlăriile de la Ardud-Satu Mare și Săliște-Marghita, ale conților Károlyi. Este refăcută sticlăria de la Arpașu de Sus-Făgăraș și ridicate cele de la Cârțișoara-Făgăraș și Chioar de către conții Teleki. Mori de hârtie sunt înființate de conții Bethlen (la Bogata Olt-Rupea), Haller (la Roșcani-Deva), Bornemisza (la Gurghiu), Bánffy (la Bologa-Huedin) și Kemény (la Aluniș-Reghin).

Sistemul de lucru se baza aici pe munca iobăgească, alături de care se introduce, treptat, în cazul personalului calificat, cea salariată. Calitatea produselor acestor manufacturi nu

[1] Bujor Surdu, *Contribuții la problema apariției manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în AIIC 7, 1964, p. 158–159.

[2] *Ibidem*, p. 166–168.

[3] Bujor Surdu, *Din istoricul manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea. Manufactura de hârtie de la Făgăraș*, în Studii și referate privind istoria României, 1, București, 1954, p. 859–877; Jakó Zsigmond, *Az erdélyi papírmalmok feudalizmuskori történetének vázlata*, (Scurt istoric al morilor de hârtie din Transilvania în epoca feudală), 2, *1712–1848*, în SUBB, Historia 9, 1964, 1, p. 60.

[4] Bujor Surdu, *Contribuții la problema apariției manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, p. 184–185, 187, 189, 194–195.

le conferea competitivitate, desfacerea lor făcându-se mai mult în zona apropiată. Nici randamentul producţiei acestora nu le putea aduce rentabilitatea la care se aşteptau proprietarii nobili.

Manufacturile orăşeneşti ar fi trebuit să se înşiruie după cele ale Statului, însă opoziţia breslelor meşteşugăreşti le-a împiedicat apariţia şi dezvoltarea. Ele sunt puţine la număr în Transilvania: la Sibiu a funcţionat, până în 1726, un atelier de prelucrat aramă, între 1741 şi 1771 o întreprindere de produs salpetru, la sfârşitul secolului al XVIII-lea oraşul înfiinţând o manufactură pentru praf de puşcă, iar la Sebeşu de Jos manufacturi de piatră acră şi piatră vânătă. Sibiul mai avea o moară de hârtie, iar Sebeşul ridică una la Strungari în 1772. Tot la Sibiu a funcţionat o berărie (între 1717 şi 1726) şi manufactura de var, aceasta dispersată prin cele 15 cuptoare la Răşinari şi Poplaca.

Oraşele transilvănene, aşadar, rămân refractare noului sistem de producţie bazat pe manufacturi, excepţia făcută de Sibiu fiind explicabilă prin necesităţile lui sporite legate de rezidenţa autorităţilor provinciale (Guberniul, Comandamentul Militar General) şi staţionarea aici a unui important efectiv militar imperial.

Întreprinderile *manufacturiere particulare* apar în Transilvania şi Banat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi cu deosebire spre sfârşitul lui. Începutul este făcut prin arendarea de către Stat unor particulari, a câtorva manufacturi ale sale (cea de fierărie de la Luncani-Făget, în 1736; Bocşa-Română, în 1744; Ploşca-Hunedoara, în 1754; din Timişoara, de scule, postav, pânză, săpun, bere). Întârzierea apariţiei lor se datorează lipsei de capital privat. Acesta va proveni din sfera capitalului comercial, negustori din Sibiu, Braşov, Cluj, Timişoara fiind iniţiatorii unor manufacturi de confecţionat pălării şi mai ales de vopsit fire textile. La Hăghig, lângă Braşov, Costa Demetru Geanli şi negustori braşoveni au înfiinţat asemenea manufacturi, iar Ion Vlad, Dumitru Vlad şi Stoica Stoicovici la Sâmbăta de Sus-Făgăraş, aceasta însă având o durată scurtă de funcţionare (1769–1772).

Iniţiativei particulare îi aparţine ridicarea unor manufacturi de produs mătase (la Timişoara, Sibiu, Oradea) şi piele (la Timişoara, Gherla). Producţia acestor manufacturi este însă relativ redusă în privinţa tipurilor de produse şi cantităţii lor.

Progresul industriei manufacturiere în Transilvania şi Banat în secolul al XVIII-lea este relevat de statistica manufacturilor existente aici în perioada menţionată, în baza listei acestora, pe care cercetările istorice au întocmit-o cu aproape patru decenii în urmă[1].

Din cele 144 de manufacturi cunoscute, doar zece fuseseră înfiinţate anterior secolului al XVIII-lea, cinci dintre ele din domeniul fierăritului, în părţile Hunedoarei (Ploşca, Baia Nouă, Topliţa, Govăşdia) aparţinând Statului; alte două erau întreprinderi nobiliare (ale familiei Barcsay la Ohaba-Hunedoara şi respectiv Thoroczkai la Rimetea-Turda). Doar atelierul pentru prelucrat aramă înfiinţat în 1690 la Sibiu era iniţiativă orăşenească, iar moara de hârtie de lângă Aiud aparţinea Colegiului reformat din localitate, ele însă încheindu-şi existenţa în 1726, respectiv 1717.

[1] Vezi *Lista manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, la Bujor Surdu, *Contribuţii la problema apariţiei manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, p. 221–232.

În faţa opoziţiei breslelor meşteşugăreşti din Transilvania, Statul austriac a preluat iniţiativa înfiinţării de manufacturi prin care să-şi poată realiza proiectele propriei expansiuni economice. Este relevant faptul că din cele 144 de manufacturi existente în Transilvania şi Banat în secolul al XVIII-lea, 79 aparţineau Statului (erariului, fiscului, administraţiei), că 57 dintre acestea au fost înfiinţate în prima jumătate a secolului (din care 36 în perioada 1700–1730).

Iniţiativa Statului e şi mai accentuată în cazul Banatului, din cele 37 de manufacturi câte număra provincia în perioada respectivă 29 având ca proprietar erariul, 18 dintre ele fiind întemeiate de stat chiar în primul deceniu de la instăpânirea lui aici (1720–1730).

Din analiza sferei de producţie în care activau manufacturile, constatăm, atât în cazul Transilvaniei, cât şi al Banatului, orientarea Curţii din Viena înspre exploatarea bogăţiilor subsolului celor două provincii. Astfel, din cele 79 de manufacturi ale Statului, 20 erau profilate în fierărie şi opt în arămărie, 16 pentru producerea salpetrului, patru a prafului de puşcă şi câte două pentru obţinerea mercurului, sodei şi varului, în total cam 60 dintre manufacturile erariale fiind îndreptate în direcţia respectivă. Şi întemeierea lor s-a făcut imediat după cucerirea provinciilor româneşti, sectorul extractiv, al siderurgiei şi metalurgiei primare situându-se, de altfel, în afara sferei de concurenţă meşteşugărească şi restrictivităţii breslelor acestora.

Spre sfârşitul perioadei sporesc manufacturile nobiliare, 15 din cele 25 existente în secolul al XVIII-lea fiind atunci înfiinţate. Şi iniţiativa particulară devine prezentă, din cele 23 de întreprinderi particulare doar trei fiind întemeiate în prima jumătate a veacului.

Manufacturile *nobiliare* constau din morile de hârtie (opt), de produs sticlă (opt) şi potasă (cinci), în fierărit funcţionând doar patru.

Întreprinderile *particulare* ţin de domeniul prelucrării aramei (trei), cerii (trei), mătasei (trei), pielei (două), de produs pălării (două) şi vopsit textile (aici remarcându-se negustorii braşoveni şi alţi câţiva întreprinzători români din Hăghig-Sfântu Gheorghe şi Sâmbăta de Sus-Făgăraş. Din cele două manufacturi de postav existente atunci în Transilvania, una aparţinea statului (la Timişoara, din 1727), cealaltă fiind înfiinţată la Sadu-Sibiu de Ion Piuariu Molnar, ea funcţionând apoi numai ca torcătorie.

Industria manufacturieră din Transilvania şi Banat, susţinută de statul austriac în primul rând, a reprezentat un element de progres în economia celor două provincii. Până la sfârşitul secolului al XVIII-lea ele reuşesc să fie o prezenţă notabilă în sfera productivă de aici. Se reduce treptat şi ponderea muncii iobăgeşti din aceste manufacturi, crescând munca salariată şi contribuţia personalului calificat. Producţia manufacturieră însăşi o prefaţează pe aceea de fabrică din secolul al XIX-lea, îi deschide câmpul de acţiune, îi oferă sistemul tehnic, de organizare, pe care fabrica le va propulsa spre un nivel superior.

e) Comerţul şi circulaţia monetară

Cucerirea Transilvaniei de către Imperiul habsburgic la sfârşitul secolului al XVII-lea şi consolidarea regimului austriac în această provincie au dus la noi orientări în materie

de *comerţ*. Provinciile cucerite, adăugate, treptat, la cele austriece ereditare — între care se afla şi Transilvania — au cunoscut un tratament diferenţiat în cadrul politicii economice a Curţii din Viena. Aceste provincii erau destinate să constituie importante surse de materii prime (bogăţii ale subsolului, produsele agricole etc.) pentru manufacturile — şi mai apoi pentru stabilimente industriale ce se întemeiau în centrele Austriei. Prioritatea ce se acorda produselor manufacturate şi industriale austriece în cadrul politicii vamale a Imperiului habsburgic era menită să sprijine dezvoltarea pe calea industrializării a provinciilor ereditare, o politică vamală şi în domeniul finanţelor fiind aplicată în acest scop de către Curtea din Viena.

Habsburgii îşi pot aplica propriile principii şi deziderate în privinţa comerţului lor cu Orientul în contextul victoriilor militare din anii 1716–1718, finalizate în plan politico-diplomatic prin Pacea de la Passarowitz (21 iulie 1718). O săptămână mai târziu, împăratul Carol al VI-lea reuşea să încheie cu Turcia un tratat comercial (la 28 iulie 1718), care va sta la baza întregii evoluţii a schimburilor comerciale dintre cele două imperii din secolul al XVIII-lea. Negustorii din Austria şi Turcia dobândeau acum deplina libertate de a face comerţ cu o mare varietate de mărfuri, plătind reciproc o singură vamă de 3% *ad valorem*. Poarta otomană garanta negustorilor din imperiu siguranţa persoanei şi a bunurilor lor, veghind la buna derulare a tranzacţiilor lor comerciale în spaţiul otoman[1].

Prevederile acestui tratat comercial sunt confirmate prin Pacea de la Belgrad (1739), care egaliza statutul negustorilor austrieci din Imperiul otoman cu cel al comercianţilor englezi, francezi şi olandezi, în timp ce supuşii otomani nu puteau comercializa în provinciile habsburgice decât mărfuri de provenienţă turcească. În 1747, Maria Tereza a reuşit să reînnoiască tratatul comercial austro-turc de la Passarowitz şi să-l declare perpetuu[2]. Mai mult, prin „Sinedul de comerţ" încheiat cu Poarta, la 24 ianuarie 1784, Austria obţinea pentru vasele ei libertatea de a naviga pe Dunăre, Marea Neagră şi prin Bosfor, reuşind să spargă astfel monopolul circulaţiei fluviale şi maritime al navelor comerciale deţinut până atunci de Imperiul otoman.

Pentru promovarea noilor direcţii comerciale înspre Levant a fost înfiinţată *Compania Orientală de Comerţ* (1719), împăratul Carol al VI-lea acordându-i acesteia monopolul comerţului pe mare cu Turcia, negustorii din imperiu trebuind să apeleze doar la depozitele Companiei pentru mărfurile turceşti.

În 1723 lua fiinţă *Societatea comercială din Timişoara*, care s-a angajat în comerţul pe Dunăre şi Sava, până la Fiume şi Triest, declarate în 1719 porturi libere, fiind astfel deturnat comerţul pe uscat al Ţărilor Române şi Turciei cu Veneţia, tot mai mult izolată[3].

Austria prelua, în acest fel, în propriile mâini, comerţul dintre centrul Europei şi Orient, rupând legăturile comerciale ale Transilvaniei şi Ţării Româneşti cu Leipzig-ul. Curtea

[1] Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei şi explorările ei orientale*, Bucureşti, 1931, p. 18–20; I. Moga, *Politica economică austriacă şi comerţul Transilvaniei în veacul XVIII*, Bucureşti, 1938, p. 109–110.

[2] I. Moga, *op. cit.*, p. 110.

[3] *Ibidem*, p. 112.

din Viena a pus bariere vamale spre Apus, iar în Răsărit a instituit cordonul sanitar, reuşind să controleze astfel în teren traseele comerciale şi să asigure respectarea prevederilor cuprinse în tratatele comerciale impuse Porţii otomane[1].

În Transilvania, la Sibiu şi Braşov funcţionau, încă din secolul al XVII-lea, companiile greceşti de comerţ, asociaţii comerciale bazate pe privilegiile acordate de principii ţării. Suveranii Habsburgi reconfirmă, după instăpânirea lor în Principat, vechile acte privilegiale ale acestora, încercând să le direcţioneze activităţile lor. La rândul ei, împărăteasa Maria Tereza va lărgi, în 1777, privilegiile mai vechi ale companiştilor din Sibiu şi Braşov, ei primind dreptul de a comercializa orice marfă, de a face comerţ „a la minuta" în oraşul de reşedinţă, să ţină bolţi — adică prăvălie etc. În schimbul acestor înlesniri, companiştilor li se cerea să-şi probeze originea (naşterea) din Macedonia, că posedă mijloace îndestulătoare pentru practicarea comerţului, să depună jurământul de supus (*homagium*) şi să-şi aducă familiile din Turcia în Transilvania[2]. Membrii acestor companii erau, în marea lor majoritate, negustori din Turcia, care erau supuşi otomani, buni cunoscători ai rutelor comerciale din Orient şi vorbitori ai limbilor din aceste părţi. Cei mai mulţi dintre ei vorbeau greceşte şi fiind de confesiune ortodoxă („grecească") şi chiar de origine etnică grecească, încât denumirea ca atare s-a impus în privinţa celor două companii comerciale din Transilvania. Unii erau însă aromâni (din Albania, Bulgaria şi Grecia), precum şi români, albanezi, armeni, bulgari, evrei, sârbi[3]. În secolul al XVIII-lea, alături de companiile din Braşov şi Sibiu, negustorii greci se constituie în comunităţi negustoreşti şi în alte centre: la Alba Iulia, Hunedoara, Cluj, Bistriţa, Baia Mare, Arad.

Negustorii armeni din Gherla îşi întemeiază, după începutul secolului al XVIII-lea, propria companie comercială în noul oraş de pe Someş.

Numărul membrilor companiilor oscila între 22 (1716) şi 57 (1739), evidenţa lor provenind din listele sumelor pe care le plăteau pentru practicarea comerţului.

Cele două companii erau bine organizate: aveau în frunte un staroste (*proestos*), şase juraţi, un căpitan, aleşi în adunarea negustorilor companişti. Sunt menţionaţi apoi ispravnicul (supraveghetorul) companiei, care desfăşura activitate scrisă în greceşte şi româneşte, precum şi ceauşul, care trebuia „să circule, să vadă pe la negustorii străini ce marfă aduc"[4].

Mărfurile comercializate de cele două companii greceşti din Transilvania erau desfăcute în oraşele şi principalele târguri din Principat, precum şi din Ungaria, Austria şi Germania, din Moldova şi cu deosebire din Ţara Românească şi Imperiul otoman. Activitatea lor se prelungea până în Asia (Smirna, Trapezunt, Damasc)[5]. Ruta lor comercială principală

[1] Bujor Surdu, *Liniile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea, până la răscoala lui Horea*, în AIIC 3, 1960, p. 133.

[2] I.A. Grimm, *Die politische Verwaltung im Grossfürstenthum Siebenbürgen*, 3, Sibiu, 1857, p. 33–34.

[3] Vezi mai pe larg la Olga Cicanci, *Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1636–1746*, Bucureşti, 1981.

[4] *Ibidem*, p. 75–76.

[5] *Ibidem*, p. 150–151.

Fig. 48 Târg la Sibiu în 1819.

era marcată de orașele Viena, Pesta, Timișoara, Sibiu, Brașov, București, Giurgiu, Rusciuc, Istanbul, adică linia de comunicație între capitalele celor două imperii, hasburgic și otoman.

Aceste mărfuri, care constau din produse meșteșugărești (din fier, obiecte de podoabă din aur și argint), postavuri de calitate, piei bine prelucrate, pălării confecționate în Banat, Transilvania și în celelalte provincii ale Imperiului habsburgic, erau foarte căutate la sud de Carpați și de Dunăre. De asemenea, zahărul, hârtia, mătasea, ciorapii și pieptenii. Se fac acum comenzi și pentru cărți (lexicoane, enciclopedii, gramatici, calendare sau tipărituri bisericești).

Din Țările Române era cumpărată lâna ialomițeană, iar din sudul Dunării, lâna „turcească", apoi mierea și ceara de albine (din Moldova mai ales), vite, boia, apoi cereale, pește etc.[1].

Atât companiile comerciale grecești din Sibiu și Brașov, cât și cea din Timișoara, precum și Casele de comerț Hagi Constantin Pop sau Marcu din Sibiu, dar și alți negustori, cum erau Mihail Țumbru din Brașov, alături de negustoria cu mărfuri, practicau și comerțul cu valori mobiliare. Erau schimbate polițe pentru Istanbul, Târnovo, București, Brașov, Viena, din acest comerț cu cambii rezultând importante beneficii. De asemenea,

[1] Vezi, spre exemplu, *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țărilor Române în sec. XVII–XIX, Documente din Arhivele Statului Sibiu*, 1–2, București, 1966–1967.

aceleași organisme comerciale și case negustorești s-au lansat în comerțul cu monede, prin intermediul lor efectuându-se exportul de monede dintr-un imperiu în celălalt. Multe din monedele „comercializate" în acest fel aveau ca destinație piețele Ardealului și Banatului[1].

Aranjamentele comerciale ale Imperiului habsburgic cu Poarta otomană au dăunat comerțului Transilvaniei, deteriorând și mai mult balanța comercială. Dacă la începutul secolului al XVIII-lea între importul și exportul provinciei exista un raport de 1,6 la 1, după mijlocul secolului el va fi de 3 la 1, după cum rezultă din datele statistice pe care le avem pentru deceniul 1767–1777[2]:

Anii	Import (florini)	Export (florini)	Pasivul (florini)
1767	1 122 076	778 299	343 777
1769	1 434 458	842 256	592 202
1771	1 246 671	957 936	288 735
1773	1 655 872	1 026 744	629 128
1775	1 216 593	682 655	533 938
1777	1 338 213	451 088	887 125

În preajma revoluției de la 1848, deficitul balanței comerciale a Principatului Transilvaniei va atinge raportul de 4 la 1.

În pofida măsurilor prohibitive luate de Viena în privința importului produselor finite din Principatele Dunărene, pentru a le putea impune pe cele austriece, totuși schimburile comerciale ale Transilvaniei și Banatului cu Țara Românească și Moldova n-au încetat. Ele erau impuse de caracterul complementar al economiilor provinciilor românești, de tradițiile acestor schimburi, nu în ultimul rând de modul practicării lor. Cancelaria Aulică transilvană, evaluând vechimea, caracterul și realitățile acestor legături comerciale, constata, în 1779, „strânsa legătură dintre Marele Principat al Transilvaniei și provinciile vecine ale Munteniei și Moldovei"; importul foarte necesar al feluritelor materii prime, unele în mari cantități, intraseră în circuitul economic al Principatelor de la nord și est de Carpați; de asemenea, „creșterea vitelor, mai cu seamă de către cei de la graniță, care din vechime își țin turmele la păscut în Muntenia și Moldova"[3]. Toate acestea și altele erau suficiente argumente prin care Cancelaria propunea temperarea regimului strict al carantinelor,

[1] A. Oțetea, *Casa de comerț Hagi Constantin Pop din Sibiu și rolul ei în dezvoltarea comerțului în Țara Românească*, în Comunicări și articole de istorie, București, 1955, p. 44 și urm.; E. Limona, D. Limona, *Aspecte ale comerțului brașovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân Mihail Țumbru*, în SMIM 4, 1960, p. 525–564.

[2] *Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahre 972 bis 1845*, în „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde", Sibiu, 3, 1848, p. 295; Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 133.

[3] L. Moga, *op. cit.*, p. 144.

severitatea din cordonul sanitar, pentru a se putea derula schimbul de mărfuri în cantități mai mari, spre beneficiul general al economiei.

În contextul legăturilor economice dintre Transilvania și Principatele Dunărene, trebuie avute în vedere și practicarea păstoritului pendularoriu de către oierii transilvăneni din vecinătatea graniței dintre cele trei provincii românești. Păstorii români din Mărginimea Sibiului, Țara Făgărașului și a Bârsei își treceau la iernat turmele de oi la sud și est de Carpați, ajungând până în Dobrogea și apropierea Odessei. După estimările vameșilor de la Sibiu, Brașov, Oituz și Ghimeș, precum și ale vătafilor de plai, la mijlocul secolului al XVIII-lea, circa 220 000 oi, 500 cai, 2–500 porci și 5 800 vite au fost trecute de păstorii ardeleni în Muntenia și Moldova. Iar într-un raport al agentului consular din Principate se aprecia faptul că în 1792 se găseau acolo la iernat în jur de 1 500 00 oi și 80 000 cai și vite mari ale păstorilor ardeleni[1].

Circulația monetară. Încorporarea Transilvaniei, a Părților Vestice și a Banatului în Imperiul habsburgic a însemnat, totodată, încadrarea noilor provincii cucerite în sistemul monetar al Austriei. El se baza pe galbenii austrieci (ducații de aur), talerii de argint și monedele mărunte de schimb confecționate din metal comun (*polturacii* și *creițarii*). Curtea din Viena a practicat politica emisiunilor monetare separate, pentru fiecare provincie dintre cele încadrate în imperiu. Pentru Principatul Transilvaniei, provincie bogată în minereuri de aur și argint, Viena a asigurat funcționarea monetăriilor de la Alba Iulia și Baia Mare, ale căror cheltuieli pentru schimbul aurului și baterii de monedă cresc pe parcursul secolului al XVIII-lea.

Astfel, numai în anul 1761 monetăria de la Alba Iulia a cheltuit în acest scop 579 903 florini, la cea din Baia Mare suma fiind de 201 961 florini.

Încă în anul imediat următor Păcii de la Satu Mare, sub împăratul Carol al VI-lea sunt emise monedele de aur de 1 *ducat* și respectiv 10 ducați, utilizate mai mult în tranzacțiile mai mari. Pentru schimburile curente, tot în 1712 este emisă moneda mare de argint (*talerul*). Schimbul mărunt era realizat prin intermediul monedelor confecționate din metal comun (bronz, cupru, aliaj): *polturac* (în valoare de 1/2) și *creițarii* (cu valori nominale de 1/2, 1/4 și 1 și 3 creițari).

Perioada domniei Mariei Tereza se face remarcată și prin numeroasele emisiuni monetare pe care le-a susținut împărăteasa, prin cantitatea mare de monedă a acestor emisiuni, care au circulat intens în Transilvania și Banat, precum și în Țara Românească și Moldova. Este vorba de *ducații* de aur, având valorile de 1/4, 1/2, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 10. *Creițarii* bătuți în timpul împărătesei purtau cifrele valorice de 1/2, 1, 3, 7, 15, 17 și 20. Alte monede mărunte tereziene au fost *pfeningul* și *grechul*, ambele din cupru, ultima fiind atunci de valoarea cea mai mică.

[1] Andrei Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească până la 1821*, în AARMSI, sr. 3, t. 1, 7, p. 151.

Atât sub Carol al VI-lea, cât și în vremea Mariei Tereza au fost bătuți *guldeni* de aur, a căror valoare nominală era apropiată de cea a ducaților. Între anii 1745 și 1765 s-au bătut monede și în numele lui Francisc I, soțul Mariei Tereza, aceleași ca ale împărătesei, și *dinarul* din metal comun (de valoarea 1). Emisiunile monetare pentru Transilvania continuă sub Iosif al II-lea: *ducați* de aur (1, 2 în 1766, cu valoarea înscrisă 3, în 1773); *creițarii* din metal comun (10,20). De remarcat faptul că sub Iosif al II-lea începe să se introducă ordine în sistemul monetar din imperiu prin așezarea lui în baza de calcul zecimală, fapt ce va continua sub Leopold al II-lea și mai ales sub împăratul Francisc al II-lea, după 1792 (când moneda comună, *creițarii*, are valorile crescânde de 10, 20, 30)[1].

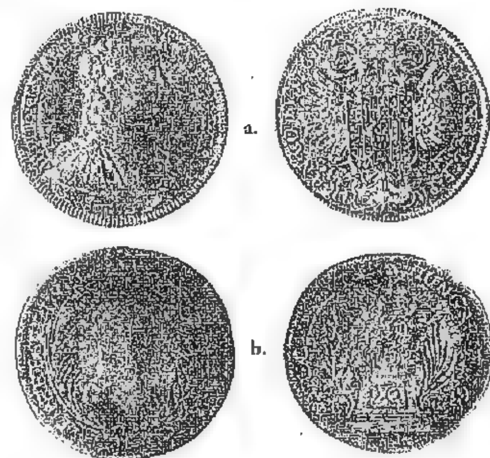

Fig. 49 a. Ducat de la Maria Tereza (1761); b. Sfanț de la Maria Tereza (1764).

Pentru schimbul din centrele miniere ale Transilvaniei încep să fie folosite în vremea Mariei Tereza *jetoanele* (bucăți din metal comun).

Monedele austriece aveau pe avers reprodus portretul suveranului din Casa de Habsburg cu inscripția numelui său și titlurile imperiale, iar pe revers, de regulă, vulturul bicefal, alături de care, în cazul unor emisiuni, este reprodusă și stema Principatului Transilvaniei.

În spațiul transilvănean și vestic, precum și în cel bănățean, au circulat intens și monedele bătute paralel în celelalte provincii ale imperiului. De asemenea, erau apreciate și monedele turcești, poloneze și rusești, care facilitau schimburile de mărfuri și mai ales operațiile de vânzare și cumpărare din regiunile de graniță cu respectivele țări.

[1] Vezi Gh. Buzdugan, Octavian Iliescu, Constantin Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 226–245.

Cantitatea mare de monedă bătută mai ales în vremea împărătesei Maria Tereza a avut drept urmare intensificarea circulației monetare din Principatul Transilvaniei. În deceniul 1767 –1777 acesta a atins următoarele valori:

Anii	Florini
1767	1 900 376
1768	1 585 629
1769	2 276 714
1770	2 181 792
1771	2 204 607
1772	2 076 958
1773	2 682 616
1774	2 157 178
1775	1 899 248
1776	1 944 245
1777	1 789 301[1]

*

În perioada aceasta se înregistrează creșterea continuă a puterii economice a categoriilor burgheze, pe măsura dezvoltării raporturilor capitaliste, a transformării capitalului comercial în capital industrial. Negustorii din Sibiu și Cluj pun bazele unor societăți industriale pe acțiuni, cei din Brașov și Timișoara înființează întreprinderi textile și de altă natură. La Brașov, Arad, Sibiu, Cluj, Oradea, Satu Mare iau naștere *case de economii*, ceea ce denotă întărirea continuă a elementelor capitaliste.

Cu toată slaba dezvoltare a industriei transilvane în raport cu situația din provinciile ereditare ale Coroanei habsburgice, o bună parte a exportului era constituită din produse manufacturiere, ceea ce a ușurat redresarea, cel puțin în parte, a balanței comerciale deficitară în urma importurilor mărfurilor de lux pe seama categoriilor sociale din vârful societății.

În concluzie, și sub acest aspect, al balanței comerciale a Transilvaniei, se reflectă rolul care i s-a dat acestei provincii românești de către Imperiul habsburgic, care o menține în situația de furnizoare de materii prime și de debușeu a produselor industriale din provinciile ereditare austriece.

---

[1] Bujor Surdu, *op. cit.*, p. 133.

BIBLIOGRAFIE

Habitatul

APOLZAN, Lucia, *Elemente comune și diferențe specifice zonale în structura așezărilor de tip risipit. Platforma Luncanilor, jud. Hunedoara*, în „Sargeția", XIV (1979), p. 573–591.

APOLZAN, Lucia, *Platforma Luncanilor. Aspecte ale vechimii și continuității așezărilor*, în „Sargeția", XIII (1977), p. 487–508.

BOROȘ, Ioan, *Regularea comunelor în județul Caraș 1784–1796*, în „Analele Banatului", III (1930), Nr. 2, p. 30–42.

CAPESIUS, Bernhard, *Die Zwangsverpflanzung österreichischer Untertanen nach Siebenbürgen im 18. Jahrhundert*, in „Forschungen zur Volks- und Landeskunde", I (1959), p. 111–144.

CERNOVODEANU, Paul, *Călătoria pictorului Luigi Mayer în Țara Românească (1794)*, în RI 5,1994, 1–2, p. 129–133 și Anexa, p. 134–139.

CRĂCIUN, Georgeta, *Călători străini despre Iași în secolele XIV–XIX*, în SAI 8,1966, p. 239–254.

CREȚEANU, Radu, CREȚEANU, Sarmiza, *Culele din România*, București, 1969.

D'HAUTERIVE, Comte, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à S.A.S. Prince Alexandre Ipsilanti hospodar régnant en 1787*, par le Comte... ed de St. Orășeanu și I. Bianu, București, 1902, text și traducere.

DICULESCU, Vladimir, *Viața cotidiană în Țara Românească în documente. 1800–1848*, Cluj, 1970.

EDROIU, Nicolae, *Casele căpitanilor principali ai răscoalei țărănești din 1784 (Horea, Cloșca și Crișan)*, în *Civilizație medievală și modernă românească*, Cluj-Napoca, 1985, p. 80–86.

FRUMA, I. , *Problema Universității săsești și a instituției celor 7 juzi*, Sibiu, 1935.

IORGA, N., *Portretele domnelor române*, publicate de ... *Portraits des princesses roumaines* publiés par..., Bucarest, 1937.

JAKÓ Sigismund, *Instrucțiuni arhivistice ale oficiilor din Transilvania 1575–1841*, în „Revista Arhivelor", 1958, Nr. 1, p. 34–81.

Lettres de madame Reinhard à sa mère 1798–1815. Traduites de l'allemand et publiées pour la Société d'Histoire Contemporaine par la baronne de Wimpffen, née Reinhard, Paris, 1900.

MANCIULEA, Ștefan, *Sate și sălașuri din Câmpia Tisei*, în BSRRG, L (1931), p. 145–173.

MIHĂILESCU, Vintilă, *O hartă a așezărilor rurale din România*, în BSRRG, LIII(1934), p. 372–381 + foto + hartă

Capitolul IV

INSTITUȚIILE ȚĂRILOR ROMÂNE

A. Moldova și Țara Românească

a) Domnia. Sfatul domnesc și Adunările țării. Organizarea administrativ-teritorială

Expresie a regimului instituit de Poartă în Principate timp de mai bine de un secol, instituția domniei trebuia să asigure nu numai îndeplinirea funcțiilor statului, cât mai ales să vegheze la menținerea celor două țări în strânsă dependență de Imperiul turcesc, să satisfacă cererile și poruncile demnitarilor de la Stambul.

În noua alcătuire, domniile fanariote erau instaurate prin numirea de către sultanul Ahmed al III-lea a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova (1711–1715), întronat apoi în Țara Românească (1715–1716). De-a lungul a peste o sută de ani, scaunele de la Iași și București au fost ocupate de 32 (33 numiți) de reprezentanți ai 11 mari clanuri familiale din mediul grecesc al Constantinopolului, mulți dintre ei schimbați dintr-o țară în alta. Astfel, la cârma statului de la est de Carpați până la 1821 sunt cunoscute 37 de succesiuni ale principilor, iar în Muntenia 39.

De obicei, domniile erau acordate pe trei ani, putând fi reconfirmate de sultan, prin plata *mucarerului* (taxă de reînvestire). Doar în două cazuri cei numiți au rezidat, datorită unor împrejurări deosebite, 11 ani: Nicolae Mavrocordat în Muntenia (1719–1730), căruia i-a fost confirmată domnia pe viață, și Mihai Racoviță în Moldova (1715–1726). Însă, cei mai mulți, respectiv 23 încoronați la București și 19 la Iași, și-au păstrat atribuțiile până la un an sau doi.

Ca atare, s-a ajuns la o adevărată competiție a diferiților pretendenți pentru acapararea scaunelor Principatelor Române, cu grave consecințe în plan economic și social, ținând seama de cheltuielile impresionante ale acestora, care s-au ridicat până la 2 000– 4 000 de pungi de bani (1 000 000–2 000 000 de lei), conform unor practici accentuate acum în lumea turcocrației. O vreme în care, cum observa la 1753 ambasadorul Franței, Pierre Dessalleurs, la Constantinopol „intriga și banii aveau câștig de cauză"[1].

[1] Hurmuzaki, Supl. I, p. 632, doc din 20 iulie 1753.

Domnii fanarioți dețineau același rang ca pașalele cu două tuiuri, iar dacă erau primiți de padișah beneficiau de ceremonialul acordat mai înainte voievozilor aleși de țară și confirmați la Poartă. Ei erau însoțiți de o camarilă formată din neamuri, favoriți din mediul grecesc, de oameni de afaceri — de obicei cămătari — protejați la Curtea domnească. Nu întâmplător, medicul sas Andreas Wolf, prezent în Țările Române (circa 1780–1797) constatase că lor le erau acordate „slujbele cele mai bănoase"[1], de la marele postelnic, cămăraș, comis, la marele grămătic și alte funcții aducătoare de venituri. O clientelă ce defavoriza pozițiile boierimii autohtone. Totuși, și în aceste condiții structurile oligarhiei localnicilor au continuat să se dezvolte, iar prezența lor s-a făcut simțită în preajma principilor de la Fanar, prin numeroase demnități obținute la Curte, unde au îndeplinit de obicei rostuti în viața administrativă și economică.

În general, alogenii din camarila domnilor, în legătură cu capuchehaielele, beneficiind de sprijinul dragomanilor, a unor viziri și kapudani de la Poartă, erau apropiați și sfetnici de taină ai acestora, îndeosebi în probleme politico-diplomatice, dar și fiscale. Dintre ei, dregători ca Alexandru Suțu și Iordache Giani Ruset sau Genet, postelnici sau mai ales capuchehaia Iordache Stavrache, preocupați de afaceri bănești au comis, sub diferiți principi, după 1750, grave abuzuri. Sporind dările și obligațiile pe seama contribuabililor sau a mănăstirilor și a boierimii, unii din cei ce se împotriveau cererilor acestora, fiind întemnițați, au provocat proteste și revolte atât la Iași, cât și la București, care au avut urmări pentru domnie. În vara lui 1753, Matei Ghica era mutat de pe tronul Țării Românești la Iași, apoi tot aici, Constantin Racoviță, la 8 februarie 1756, după mișcările din urbea bucureșteană din anul precedent. El va fi însă reînscaunat în 1763, dar, înspăimântat de ridicarea populației Bucureștilor, potrivnică practicilor și jafului lui Stavrache, și-a pus capăt zilelor (26 ianuarie 1764), consumând o mare cantitate de spirt de melasă.

Dregătorul grec stârnise și la Iași (1759), în timpul lui Ion Teodor Callimachi (Calmașul), reacții ale locuitorilor, care l-au obligat să fugă la Galați, pentru a trece dincolo de Dunăre.

Situația domniei s-a agravat și mai mult la București, unde Ștefan Racoviță (1764–1765), fratele principelui decedat, înscăunat de același Stavrache, a înlesnit abuzurile și silniciile sfetnicului său, îndreptate și asupra boierilor care se opuneau împovărării locuitorilor cu sume de bani ce le depășeau posibilitățile. Aceasta a declanșat o nouă răzvrătire a populației, zisă cea a *rufeturilor* — breslelor bucureștene (1765). Pentru abuzurile săvârșite, Iordache Stavrache a fost chemat la Stambul, unde și-a pierdut viața și averea, domnul, la rându-i, fiind mazilit și surghiunit vremelnic în insula Mitilene.

Existența instituției domniei, evoluția ei în epocă este reflectată și de jocurile de interese susținute împreună cu demnitari de la Constantinopol. Constantin Mavrocordat, care se bucura de strânse legături cu dregători ai puterii otomane, ceea ce i-a asigurat înscăunarea de zece ori în Țările Române după a cincea lui domnie la București (1756–1758), era

[1] *Călători străini*, 10/2, p. 1257.

pedepsit de sultanul Mustafa al III-lea, care i-a surprins o corespondență de taină, compromițătoare. Aceasta i-a adus mazilirea și întemnițarea scurt timp la Edicule — închisoarea celor șapte turnuri —, pedeapsă suferită și de capuchehaialele sale, de care nu a scăpat nici *meghistanii* (miniștrii) de la Poartă, surghiuniți pentru sprijinul promis principelui, desigur, în schimbul unor însemnate sume de până la 1 000 de pungi de bani. De altfel, Constantin Mavrocordat și la sfârșitul ultimei sale prezențe pe tronul de la București (1761–1763) a fost din nou închis la Edicule pentru o pâră neadevărită, a boierilor îndemnați de Dudeșu, învinuit de strângerea a 10 000 de pungi de bani din țară, spre folosul său.

Fig. 50 Pecetea domnului Constantin Mavrocordat, 1733.

Așa cum o dovedesc sursele vremii, nu numai între domnie și boierimea autohtonă au existat înfruntări, dar și rivalități ale unor reprezentanți ai familiilor fanariote, interesate în menținerea sau acapararea puterii în cele două state dunărene. În rapoartele agenților lui Constantin Mavrocordat la Stambul, adversarii săi din clanurile Ghiculeștilor și Racovițeștilor erau defăimați. Despre Țara Românească se arată în mai 1742 că aici „domnesc zece" principi și că „Mihai vodă <Racoviță> este ca o umbră"[1], ca un „falit", dintre „vagabonzii care strică țara"[2] — relație din iunie același an. În timp ce Grigore vodă <Ghica> „se străduiește prin orice chip să în Moldova, prin mijlocirea lui reis-efendi"[3] (ministru de Externe, Mehmed Efendi).

Desigur, constrânși să fie temători și supuși față de Poarta otomană, domnii fanarioți, în parte atrași de petreceri și de fast, erau priviți uneori de contemporanii din lumea europeană ca niște „prinți de carnaval"[4], cum aprecia diplomatul englez Sir James Porter la 1762.

*

În cel de-al XVIII-lea veac, în Țările Române, cârmuite de fanarioți, au pătruns numeroși locuitori alogeni, laici și clerici, din Balcani și din Levant, care au dobândit

[1] Ariadna Camariano-Cioran, *Reprezentanța diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741–decembrie 1742). Rapoartele inedite ale agenților lui Constantin Mavrocordat*, București, 1985, p. 151.
[2] *Ibidem*, p. 172.
[3] *Ibidem*.
[4] Dan Amedeu Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, I, București, 1988, p. 72.

înalte demnități și slujbe, s-au ocupat cu afaceri de negoț și bănești, au ajuns în fruntea eparhiei mitropolitane sau ale episcopiilor, mai ales în Țara Românească, ca și la arhimandria multor mănăstiri, în general la metohurile centrelor Bisericii de Răsărit. Fenomenul a stârnit — sub anumite aspecte — îngrijorarea locuitorilor autohtoni, de teama pierderii unor poziții și privilegii. Nu întâmplător, A.D. Xenopol observa că „valurile fanariote"[1] amenințau să înghită viața românească.

Sunt realități ce au determinat instituția domniei, pe Ștefan Mihai Racoviță, din scaunul de la București, să-i oprească pe oamenii străini să vină în Țara Românească: „greci, albanezi, sârbi ș.a.", în afară „de moldoveni" (cartea de la 30 iulie 1764). Actul preciza că dacă unii sunt „oameni de cinste și neamul știut", alții însă erau „proști și neștiuți", mulți goniți din patria lor pentru răutățile făcute. Venind aici, urmăresc să se înrudească cu boierii localnici, să obțină dregătorii „ce nu sunt de obrazele lor", interzicându-li-se promovarea în rândul boierimii, să cumpere moșii, vii, case, prăvălii ș.a., iar „neastâmpărându-se" unul ca acela „se va izgoni"[2], bunurile fiind luate pe seama domniei.

*

În perioada care a precedat declanșarea războiului ruso-turc din 1768, anume, după încheierea domniei lui Constantin Mavrocordat (1763), prin hotărârile Porții, între demnitarii de la București a fost introdus un nou dregător „baș boier", ca locțiitor al domnului. Titlul a rămas onorific pentru cel mai bătrân sfetnic al Curții, până în vremea lui Mihai Sturdza, care l-a acordat lui Teodor Balș.

Dacă, în această epocă, instituția domniei a cunoscut o restrângere a activităților politico-diplomatice în plan extern, cu unele excepții, referindu-ne mai ales la prezența ca plenipotențiar din partea Imperiului otoman a lui Ioan Mavrocordat la lucrările Congresului de pace de la Passarowitz (1718), în schimb în numeroasele probleme ale vieții interne a statului puterea centrală era interesată să asigure o continuitate. Ca atare, domnia, cu sprijinul boierilor sfatului, al slujbașilor din administrația centrelor județene sau ale ținuturilor, a putut pune în practică programe de reformă, exercitându-și atribuțiile pe tărâm administrativ, judecătoresc, financiar, cultural-ecleziastic, al învățământului, cum se desprinde din înscrisurile vremii. Hotărârile luate se sprijineau pe legea scrisă pentru asigurarea ordinii și întărirea autorității statului, ca factori de stabilitate în existența celor două Principate, în păstrarea autonomiei lor juridice față de Poartă. Și aceasta în pofida tendințelor manifestate de demnitarii otomani de a încorpora Țările Române în sistemul de apărare al Imperiului otoman, ca un mijloc de întărire a rezistenței sale în conflictele cu Rusia și Austria.

---

[1] A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, traducere din limba franceză de N.T. Gonea, Colecția „Carpații", 3, Madrid, 1954, p. 5.

[2] *Întregiri la lucrarea publicată de Academia Română relativ la Familia Racoviță-Cehan. Fișe nominale și fotografii de M. Racoviță*, București, 1942, p. 116–117.

O privire asupra surselor timpului, în special a documentelor interne, stă pe de o parte mărturie în privința suferințelor îndurate de marea majoritate a populației contribuabile, datorită sporirii, în timpul domniilor fanariote, a obligațiilor și fiscalității înrobitoare, iar pe de alta stăruințelor depuse pentru sprijinirea vieții cultural-ecleziastice, a școlilor, tiparului, a dezvoltării centrelor urbane și a activităților economice, aspecte care au marcat drumul străbătut de Țările Române spre modernitate.

*

Ca instituție cu rosturi definitorii în organizarea și ființarea statului, în arealul social, domnia și domnitorii desemnați de la Stambul vor cunoaște însă, într-un nou cadru evenimențial, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, deschideri spre alte orizonturi politico-diplomatice. Înfrângerile și pierderile teritoriale suferite de Poartă și instituirea administrațiilor militare rusești în statele românești, după 1768, pe mai bine de 14 ani, până la 1812, de asemenea și a Habsburgilor, pe durate mai scurte de timp, ofereau dovezi certe ale regresiunii otomane. Sunt împrejurările în care unii domni întronați de la Fanar, în contact cu agenți diplomatici străini, devotați ortodoxiei, au întreținut legături tainice cu Rusia, dar și cu reprezentanți ai Austriei și Franței — în special după declanșarea Revoluției de la 1789.

Ne referim cu deosebire la relațiile domnului Moldovei Grigore al III-lea Alexandru Ghica (1774–1777) cu Rusia. El fusese surprins de armata țaristă la 1769 în scaunul de la București și condus la Sankt Petersburg. Aici a stabilit înțelegeri tainice cu împărăteasa Ecaterina a II-a. Deconspirarea legăturilor sale cu statul rus unde, la nevoie, putea găsi sprijin și adăpost, așa cum a relatat rezidentul Prusiei la Constantinopol, Christian Friedrich von Gaffron, i-au determinat pe turci, care l-au socotit hain, să-l ucidă în noaptea de 1 octombrie 1777, în casele Beilicului din Iași, din porunca sultanului Abdul Hamid I, prin trimisul său Ahmed Bey. Informațiile aparțin lui Sir Robert Ainslie, ambasadorul Marii Britanii la Constantinopol, care preciza că domnitorul își găsise tragicul sfârșit „deoarece a îndrăznit să încurce <treburile> dintre Rusia și acest Imperiu"[1], eveniment care nu a scăpat atenției gazetelor europene, ca și protestul său atunci când Poarta a consimțit la ocuparea Bucovinei de către austrieci (1775).

Nu este un fapt izolat, ci doar o împrejurare ce atestă defecțiunile regimului instituit arbitrar de puterea otomană, bazat pe domnii care priveau acum cu mai mult interes spre realitățile lumii europene, decât la acelea depășite de vreme din Imperiul turcesc. Zece ani mai târziu, Alexandru Mavrocordat Firaris – Fugarul (1785–1786), fost dragoman la Stambul (1783–1785), era mazilit pentru preocupările sale de a obține, de asemenea, sprijinul Ecaterinei a II-a, în speranța instituirii Regatului Dacic. La începutul lui februarie 1787, domnul fanariot părăsea Iașii, trecând apoi Nistrul spre a se îndrepta către Moscova, fiind probabil informat de întâlnirea care urma să aibă loc între țarină

---

[1] Paul Cernovodeanu, *The Taking away of Bukovina (1775) and the Assassination of Grigore III Ghica of Moldavia as highlighted in English Diplomatic Reports of the Time*, în RRH 33, 1994, 3–4, p. 282.

și împăratul Iosif al II-lea la Kerson (24–29 mai 1787), ce a premers declanșării războiului austro-ruso-turc (1788–1792).

Evoluția dinamică a evenimentelor și schimbările produse în raportul de forțe al marilor puteri în preajma pătrunderii armatelor imperiale în Moldova, la sfârșitul domniei lui Alexandru Ipsilanti (1786–1788), l-au determinat și pe acest principe, pentru a evita o reacție neașteptată din partea turcilor să caute sprijin la Habsburgi. De aceea, el i-a cerut agentului austriac Franz Leopold von Metzburg de la Cernăuți, prin intermediul paterului franciscan Fedele Rochi, să mijlocească pe lângă comandantul detașamentelor care se îndreptau spre Iași înscenarea prinderii și ducerii lui în prizonierat. Faptul s-a petrecut așa cum a fost plănuit la 18 aprilie 1788, Ipsilanti cu familia lui luând drumul Moraviei, unde, după ce a rămas un timp la Brünn (azi Brno), a plecat în Austria, petrecând în pribegie patru ani.

Instituția domniei avea să cunoască însă, în alte două situații, urmarea dramatică a jocurilor de interese ale dregătorilor de la Stambul. Astfel plăteau cu viața cei ce fuseseră de fapt devotați Imperiului otoman, extravagantul principe Nicolae Mavrogheni, ucis la 1 martie 1790, iar ulterior Constantin Hangerli, căruia i-a căzut capul la 18 februarie 1799, tot la București, acuzat de abuzuri în strângerea dărilor, dar și pentru eșecul campaniei comandate de marele capudan împotriva lui Pazvantoglu.

Din perspectiva timpului se detașează apoi pozițiile partizane ale unor domni, de pildă ale lui Constantin Ipsilanti, socotit omul cel mai învățat din Fanar, înscăunat mai întâi în Moldova (1799), ulterior în Țara Românească (1802–1806, 1806–1807). Susținător al acțiunilor politico-militare ale Rusiei și bun cunoscător al intervențiilor, adesea dușmănoase ale agenților străini la Poartă, principele a urmărit să instituie în folosul său Regatul Dacic, așezat sub protecția țarului Alexandru I. El a încercat să câștige de partea sa și bunăvoința ambasadorului britanic la Poartă, Sir Charles Arbuthnot, țară aliată Rusiei. Planul lui nu era însă acceptat de demnitarii de la Stambul, fiind respins apoi și de împăratul Rusiei, la insistența comandanților militari din Principate. Domnul demis de țar din atribuțiile sale a părăsit Principatele, petrecându-și restul vieții pe pământul rusesc.

Sunt opțiuni politice ale unor domni fanarioți îndreptate spre alte orizonturi decât acelea impuse după tiparele de la Constantinopol, având în vedere și evoluția evenimentelor în arealul muntean.

*

Dificultățile cu care erau confruntate Țările Române, supuse nu numai cerețelor și obligațiilor față de Imperiul otoman, dar și față de celelalte state care își disputau supremația asupra teritoriului lor, au făcut ca boierimea, potrivnică regimului fanariot, să ceară, printr-un memoriu, încă de la Congresul de Pace de la Focșani (1772), dreptul de a alege un domn pământean, pe viață, propunere susținută de Rusia, dar neacceptată de turci, interesați să mențină sistemul politic existent. În tratatul de la Kuciuk-Kainargi

(1774) era prevăzută respectarea atribuțiilor domniei, dar în contextul în care Principatele erau socotite drept „cheler" al sultanului.

Ulterior, prin hatișeriful din 1802, domnia se instituia pe o durată de șapte ani, garantată de demnitarii otomani, iar Regulamentul din ianuarie 1819 prevedea ca principii să fie aleși doar din familiile: Callimachi, Suțu și Moruzi, socotite mari și integre. În felul acesta accesul fruntașilor boierimii autohtone la tronul Principatelor era limitat, până la anularea amintitei prevederi, o dată cu instaurarea domniilor pământene, la 1822.

Pentru întărirea autorității în statele dunărene cu structuri ale clasei dominante ostile regimului fanariot, domnia a aplicat, treptat, începând din vremea lui Constantin Mavrocordat (1739), măsuri în vederea sporirii numărului dregătoriilor cu plată și privilegii la Curțile din Iași și București. Așa s-a ajuns la dublarea sau chiar împătrirea unor funcții sau la crearea altora noi, de-a lungul a peste 50 de ani, ca acelea de: mare vornic al obștilor, a vornicului de poliție, a marelui logofăt de obiceiuri, a celui ce se ocupa cu treburile din afară, a hatmanului de divan ș.a., fiecare cu subalternii lor. În felul acesta, o însemnată parte a marilor boieri sau din rândul boiernașilor ș.a. au ocupat slujbe în directă dependență de instituția domniei, de principii de la Fanar.

Un catastih din 1752 stă mărturie efectelor în plan social ale amintitelor hotărâri, în 12 mahalale, în general din afara centrului orașului București, aproape jumătate din populația înregistrată era constituită din slujitori: oșteni cazaci, seimeni, lefegii, călărași ș.a., precum și din dregători domnești: aprozi, armășei, copii de casă, vătafi ș.a.

Ce au însemnat actele de autoritate și intervențiile principilor fanarioți asupra vieții orășenești din capitala statului o dovedește atât numirea ispravnicilor în funcțiile administrative ale urbei bucureștene, în locul judeților și pârgarilor, dar și acapararea de locuri în perimetrul așezării, în interesul domniei. Astfel, la 1722, Nicolae Mavrocordat va da în schimbul unor terenuri luate de la mănăstirea Radu Vodă, pentru ctitoria sa de la Văcărești, chiar mahalalele Tabaci și Dobroteasa.

*

Prezența domnilor fanarioți în Țările Române a fost privită în contemporaneitate de pe poziții partizane, Ioan Neculce observând, de pildă, că Nicolae Mavrocordat, la înscăunarea lui în Moldova, „moldovenește nu știe, ce iera un lucru pre cu năcaz boiarilor", nefiind cunoscător nici de „rândul țării"[1]. În a doua sa prezență la tron, cronicarul observă însă că el „îș lăsasă firea cea simaț<a>", ajungând de „trăia bine cu boiarii"[2], făcând „multă chivernisală", ceea ce era „nărocul țării" cu „Neculai vodă", care, dacă nu ar fi fost atunci, „ar hi fost pre rău de moldovéni"[3].

---

[1] Ioan Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 499.

[2] *Ibidem*, p. 627.

[3] *Ibidem*.

În alte surse, îndeosebi rapoartele și memorialele călătorilor străini, ale diplomaților și ofițerilor superiori care au participat la campaniile ruso-austro-turce, avem în vedere mai ales pe acela al generalului conte Alexandre de Langeron, de la 1790–1791, apar aprecieri sumbre la adresa fanarioților de la Stambul și la „venalitatea recunoscută"[1] a domnilor interesați în obținerea funcțiilor dorite, slugarnici față de turci.

Semnificativ în ceea ce privește interesul principilor întronați de Poartă pentru a dobândi o imagine cât mai reprezentativă în societatea românească a fost, fără îndoială, stăruința spre „autohtonizare", pentru adoptarea unei etichete care să le sublinieze meritele, aceasta și cu sprijinul ceremonialului de cult.

Prin căsătorii cu reprezentante ale boierimii locale sau cu românce fanariotizate din familiile: Văcărescu, Cantemir, Dediu-Codreanu ș.a., domnitorii din Fanar au urmărit să atragă de partea lor pe fruntașii stăpânitorilor de moșii autohtoni, pentru consolidarea situației interne a puterii centrale.

Astfel, apare mai lesne de înțeles și interesul acestora pentru ceremonialul de curte, după modelul constantinopolitan, cu elemente creștine de tradiție bizantină, preluate prin filieră neogreacă. Nu întâmplător prima lucrare de acest fel a fost alcătuită la cererea lui Grigore Callimachi, de Gheorgachi, al doilea logofăt de divan la Iași, la 5 noiembrie 1762. Cronica cuprinde, pe baza practicilor din epocă, descrieri ale fastului și etichetei din viața domnului, a primirii solilor și trimișilor străini, din timpul aniversării marilor praznice și a altor slujbe arhierești, a celor uzuale din cadrul Divanului domnesc, ca și obiceiurile protocolare avute în vedere la Curtea din Iași.

Un ceremonial aproape identic se respecta și în Țara Românească, din perioada domniei lui Alexandru Ipsilanti (1774–1782) și până în aceea a primului principe pământean, Grigore al IV-lea Ghica (1822–1828). Ea se intitula *Condica de alaiuri și alte orânduieli ce să păzesc la țeremoniile ce să fac de preaînălțații domni ai Valahii, adunate și întocmite din luminata poruncă a Mării Sale preaînălțatului nostru Grigore Dimitrie Ghica v<oievod>, la anul 1825* (păstrată în arhiva regretatului prof. George Potra). Ea cuprinde, ca și aceea moldavă, toate ceremoniile obișnuite și extraordinare ale vieții de Curte de la București, precum și de la înscaunarea fețelor bisericești, alaiurile religioase la sărbătorile Crăciunului, Anului Nou, Bobotezei, Paștilor sau a hramurilor diferitelor mănăstiri și biserici din reședința de scaun, vizitele domnești din aceste lăcașuri. O grăitoare dovadă a unității celor două Principate, ale căror instituții și mod de guvernare era asemănător, lucru firesc fiind vorba de același popor, cu aceeași limbă și tradiții în vatra de locuire a vechii Dacii.

Deși Principatele se aflau în zona de dominație otomană, într-o epocă de limitare a puterii lor, instituția domniei sub regimul fanariot fusese instituită să mențină autonomia acestora în spațiul sud-est european, la confluența jocurilor de interese ale marilor puteri. Astfel a fost asigurată continuitatea statală și instituțională, în pofida tuturor vicisitudinilor,

[1] *Călători străini*, 10/2, p. 935.

a obligațiilor fără de limită impuse de turci, dar și de ruși și austrieci, în timpul administrației lor militare.

Începând din 1781, în Statele dunărene au luat ființă consulate, mai întâi ale imperiilor vecine, iar ulterior ale altor țări aflate în legături cu domnia, reprezentanțe diplomatice ce recunoșteau astfel importanța Principatelor în viața externă, a lumii europene. Trebuie avute de asemenea în vedere progresele realizate lent, dar evident, în plan juridico-administrativ și cultural în Țările Române.

Fără a menține structuri statale corespunzătoare împrejurărilor și, mai ales oștiri permanente, domniile fanariote nu au putut apăra Principatele de năvălirile bandelor turco-tătare, de devastările produse de trupele otomane, habsburgice și rusești, care le-au transformat în teatru de război.

În această dramatică existență, în lumea românească de la sud-est de Carpați s-a putut deschide o largă cale redeșteptării naționale, marcată în Principate, după răscoala lui Horea din Transilvania la 1784, de Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu, care a pus capăt regimului fanariot, devenit perimat și anacronic.

*

Sfatul domnesc a continuat să fie și în această epocă principala instituție a statului în sprijinul domniei, în privința organizării și conducerii vieții interne, în probleme financiare, judecătorești, administrative și, în mică măsură, în politica externă, datorită supravegherii tot mai atente a Porții otomane.

Alcătuit cu deosebire din boieri autohtoni, ca și din dregători străini, dintre rudele și apropiații principilor fanarioți, ei erau numiți de către aceștia în diferitele demnități. Pentru Țara Românească sunt cunoscuți în secolul al XVIII-lea circa 600 de înalți demnitari, făcând parte din peste 230 de familii, în bună măsură cu ascendențe genealogice, și care au ocupat mai bine de 1 700 de funcții importante la curtea domnească. În componența Sfatului s-au aflat, de regulă, aici doisprezece sfetnici, de la marele ban — rezident din 1761 numai la București —, apoi vornicul, logofătul, spătarul, vistierul, clucerul, postelnicul, paharnicul, stolnicul, comisul, slugerul și pitarul. Primii cinci formau *protipendada*, reprezentând sfatul de taină al domnului. Numărul și ordinea lor în Divan au cunoscut schimbări datorate hotărârilor principilor, dar și absenței, din motive justificate, a unor demnitari. La lucrări participau și mitropolitul cu episcopii, mai ales atunci când discuțiile priveau Biserica și rosturile ei.

În Sfatul domnesc din Moldova erau prezenți opt sau zece mari dregători și patru înalți prelați, începând însă cu marele logofăt, urmat de obicei de vornic, portar sau hatmanul Sucevei, de spătar, postelnic, vistier, paharnic, stolnic, agă, clucer, sluger. În unele surse documentare, ca aceea de la 21 martie 1719, din vremea lui Mihai Racoviță, este atestat și marele ban, funcție instituită de mai înainte (1708), pentru sfetnici de încredere ai domniei, cum era, la 7 martie 1733, Iordache Cantacuzino Pașcanul, apoi și alții.

Când Sfatul îndeplinea competențe de judecată, atât la București, cât și la Iași, figura în documente sub numele de *Divan*. Ca important organism al țării, asemănător unei

mari instanțe, în atribuțiile sale intrau în special pricinile civile, dar și fapte penale, funcționând totodată și ca forum judiciar de apel. Nu întâmplător contemporanii — Mihai Cantacuzino banul — observa că „Divan se cheamă când judecă însuși domnul cu mitropolitul și cu boierii"[1].

Înmulțirea actelor de judecată în veacul al XVIII-lea a determinat domnia să acorde sfetnicilor săi competențe în acest domeniu, Divanul îndeplinind atribuții judiciare și fără a fi de față principele, sentințele fiind date însă în numele lui. Atent observator al realităților timpului, Ion Neculce preciza, de pildă, cum la a doua numire a lui Constantin Mavrocordat în scaunul Moldovei (1741–1743), atunci când făcea Divanuri „toate giudecățile le rânduia la boiari ori la ispravnici la țară". Iar dacă „nu plăcia oamenilor giudecata boiarilor", ei veneau la Divan și principele, „pe cum îi păria, le curma giudecata"[2]. Informația din cronica moldavă pune de fapt în lumină măsurile reformatoare și competențele stabilite de domnitorul amintit, în sfera judiciară, la 1740 pentru Țara Românească și în 1741 în Moldova, pentru a ușura activitatea Divanelor din cele două state românești.

Spre deosebire de celelalte forumuri cu caracter deliberativ, convocate în numele puterii centrale la intervale mai mari de timp și în împrejurări deosebite, Divanul domnesc se întrunea cu regularitate, ca să poată îndeplini atribuțiile tot mai numeroase ce-i reveneau. Acestea aveau în vedere și supravegherea activității Vistieriei, de repartizare a sarcinilor fiscale și de strângere a dărilor, de elaborare a unor înscrisuri în folosul Bisericii, clerului și școlilor și, în special, de cercetare și rejudecare a atâtor pricini de hotare, confirmări de proprietăți, acordare de danii ș.a. Sporirea îndatoririi marilor demnitari desemnați de domnie pentru înfăptuirea competențelor Divanului și aceasta în condițiile în care, după mijlocul veacului al XVIII-lea, atât în Țara Românească, cât și în Moldova unele dregătorii se dublează (vornicul din Țara de Sus și de Țara de Jos –1762 și 1765, apoi logofătul — 1775 și 1776), sau se împătresc (vornicul III și IV — 1793; al poliției — 1795; al obștii — 1797, iar în Moldova marele vornic de aprozi — 1782, ca și logofătul de obiceiuri — 1797), evidențiază acum *rostul său instituțional*, știut fiind faptul că mai înainte funcționase numai ca organism consultativ al principelui.

Pentru ultimele decenii le veacului al XVIII-lea dispunem de unele informații asupra atribuțiilor și modului de funcționare a forumului domnesc. Alexandru Ipsilanti, în al său „Συντάγματιον νομικόν" (Mic manual de legi), tipărit în 1780, stabilea ca „Divanul gospod să se facă de trei ori pe săptămâna, lunea, miercurea și sâmbăta"[3]. În primele două zile amintite trebuiau „căutate" pricinile judecate de departamente sau de veliții boieri, pentru care s-au făcut „apelație" la Divan, iar sâmbăta erau urmărite vinovățiile pușcăriei și osândirile cu hotărârile lor. Dacă se strângeau multe pricini, marii logofeți

[1] [Mihai Cantacuzino, banul], *Istoria politică și geografică a Țerii Românești* de frații Tunusli, trad. de George Sion, București, 1863, p. 18.

[2] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 850.

[3] BAR, Secția Manuscrise. Carte Românească Veche, nr. inv. II 425, f. 3.

trebuiau să dea de știre principelui ca „să facem și vinerea Divan", în afară de judecățile care cădeau în grija celor trei departamente, în fiecare zi, în afară de sărbători.

În memoriile generalului Bauer (Bawr) (1781), se arată însă că forumul domnesc „ține ședință publică de două ori pe săptămână", lumea fiind slobodă să asiste și să-și susțină cauza. Aici iau parte boierii din clasa I și a II-a — aceștia doar ca simpli asesori, în timp ce primii șapte „au cel mai mare rol la conducerea țării"[1] și ca membrii și consilieri ai Divanului. Domnul este prezent la lucrări și stă sub un baldachin, iar în stânga sa, la loc de cinste, mitropolitul. Bauer observă că sentințele erau elaborate după judecăți făcute pe baza datinilor și a obiceiurilor țării, ceea ce — după părerea lui — releva o jurisprudență nestabilă.

O dată cu declanșarea campaniilor ruso-austro-turce din 1768, de la 1787 și 1806, când, timp de 21 de ani scaunele Principatelor au rămas vacante, ca urmare a exercitării autorității armatelor de ocupație, Divanele s-au *instituționalizat*, acționând ca organe deliberative, în condițiile prezenței comandamentelor militare străine în Țara Românească și Moldova. Spre pildă, prin reforma instituită de generalul Piotr Aleksandrevici Rumianțev (circa 1769–1770), *Divanul din București a fost împărțit în patru departamente* și anume *două cu funcții judecătorești și două cu rosturi administrative*; strânse laolaltă, ele constituiau *adunarea generală a Divanului*. În arealul moldav, la Iași nu a ființat în acea vreme decât *un singur departament cu atribuții judiciare* (1769–1774), iar al doilea va fi atestat ulterior, în 1793.

În hrisovul lui Alexandru Ipsilanti, de organizare judecătorească, din 1775, au fost menținute cele patru departamente, dar primul „mai mare" reunea demnitarii mazili de treapta I și avea în grijă pricinile rânduite de domnie și pe cele trecute printr-o primă instanță de la alte departamente. A ființat chiar și o instanță de *Criminalion* sau *Criminaliceasca*, cum i se spunea celei de la Iași, aici alături de celelalte două departamente deja menționate, ele fiind prezente pe lângă *Divanul Principatului Valahiei* sau *Divanul Cnejiei Moldovei*, până la 1812.

Se cunoaște, de asemenea, că în timpul războiului din 1787–1792, la Iași funcționa o *cnejie*, pentru teritoriul ocupat de trupele rusești, iar la Roman, mai întâi o administrație militară, iar apoi alta civilă, instituită de imperiali după acapararea celor cinci ținuturi din dreapta Siretului, deci două Divane existente concomitent, până la Pacea de la Șiștov (24 iulie/4 august 1791), când oștile austriece s-au retras. Apoi, după înțelegerile dintre ruși și turci, amintitele ținuturi au fost cârmuite de trei boieri pământeni, până la înscăunarea lui Alexandru Moruzi (1792).

În perioada în care austriecii și-au menținut prezența în Muntenia (3 noiembrie 1789–24 iulie 1791), la București s-a alcătuit un Divan în frunte cu mitropolitul Cozma și unii boieri partizani ai imperialilor, încuviințat de principele feldmareșal Franz Josias de Saxa-Coburg-Saalfeld. În același timp, mai ales în Oltenia, turcii stăruiau pentru menținerea provinciei în sfera politică a Imperiului otoman cu ajutorul dregătorilor din

[1] *Călători străini*, 10/1, p. 170.

Divanul Craiovei. Aceste împrejurări au marcat tot mai puternic procesul transformării divanului într-o instituție a țării.

Divanul lărgit a funcționat în împrejurări deosebite, ca acea din iunie 1715, din Moldova, când Nicolae Mavrocordat, după o judecată pentru mănăstirea Hangul — Neamț, la care participase și patriarhul Alexandriei, Samoil, mitropolitul Ghedeon al Sucevei, fostul vlădică moldav Sava cu episcopii „și toată boierimea", au hotărât — sfătuindu-se și „cu arhierei și cu boierii țărei și cu sfatul tuturor"[1] să închine amintitul lăcaș cu averile lui la patriarhia citată.

Sfatul de obște — soborul, spre deosebire de Sfatul Domnesc sau de divanul lărgit, era mai cuprinzător, forumul întrunind, pe lângă boieri divaniți, pe mitropolitul țării și episcopii eparhiilor, pe egumenii mănăstirilor, uneori numai pe arhimandriții ctitoriilor domnești și alți dregători ai curții voievodale, de obicei 36 de persoane, convocați pe baza dispozițiilor principelui. Era cu deosebire o adunare cu caracter nobiliar, în care partea boierească și cea bisericească erau chemate să găsească rezolvări unora din marile probleme — mai ales de viață internă — privind instituirea unor dări suplimentare sau desființarea de sarcini fiscale împovărătoare, precum și soluționarea altor cerințe ale instituțiilor statelor românești ș.a. Hotărârile erau înscrise în hrisoave solemne, iar uneori erau imprimate pentru a fi cunoscute în plan mai larg.

Actul lui Constantin Mavrocordat din 7 februarie 1741, când se afla în scaunul Țării Românești, apreciat ca o adevărată constituție, consemna scutirea de dări pentru mănăstiri, cler și marile familii ale boierimii, apoi suprimarea văcăritului, a pogonăritului pe vii și stabilea plata dajdiei contribuabililor în patru sferturi, a cislei, ca și a obligațiilor țărănimii față de stăpânii de moșii, măsuri ce au necesitat o consultare mai largă cu fruntași ai clerului și ai boierimii, însumând zeci de participanți. Fapt evidențiat și de hrisovul din 14 iulie, prin care principele confirma anaforaua mitropolitului Neofit I al Țării Românești, al episcopilor, arhimandriților și al boierilor divaniți, pentru ridicarea sarcinilor bănești ce apăsau mănăstirile, clerul, boierimea, dar și în privința îndatoririi judecătorești a mazililor sau ale ispravnicilor de județe ș.a. Actul era dat „către cinul bisericesc și către neamul boieresc" și la locuitorii de obște. Hotărârile referitoare la ridicarea văcăritului erau stabilite „cu sfatul obștii"[2], ca și a pogonăritului, desființat acum, „cu tot sfatul obștii". Împreună cu domnitorul înscrisul apare semnat de 13 clerici, în frunte cu vlădica de la București, și de 20 de mari demnitari și boieri mazili.

Secolul al XVIII-lea, timp al marilor reforme, va cunoaște diferite alte hotărâri ale sfatului de obște, ca cele luate de amintitul principe, însă din scaunul moldav, relevate de imprimatul din 12 ianuarie 1742. Textul confirma acum și dreptul pentru „totu omul moșan să fie volnic a stăpâni moșia sa", în urma jalbei date de toți egumenii, de la

[1] Ioan St. Petre, *Acțiune Uricarul, Studiu și text*, București, 1944, p. 168 și 169.
[2] DANIC, Suluri I, nr. 17.

mănăstirile țării, referitor la satele care au fost „închinate pe la boieri cu toată slujba lor", ceea ce a adus pagubă lăcașurilor. Și în acest caz, domnitorul „cu sfatul de obște"[1] fixau îndatoririle la „tot omul casnic", care s-ar fi așezat pe moșia unei mănăstiri să slujească acesteia 12 zile pe an la clacă sau cu carul cu boi, cu sapa, unde era rânduit de egumen, și să dea dijma după obicei. După îndeplinirea obligațiilor, verificate de vornicul satului, acesta trebuia să-i dea celui ce prestase lucru un răvaș doveditor. Actul va fi confirmat doi ani mai târziu, la 15 ianuarie 1744, de Ioan Mavrocordat.

O semnificație aparte o are hrisovul din 1 martie 1746, pregătitor al așezământului din 5 august același an, prin care Constantin Mavrocordat, aflat iarăși în scaunul Țării Românești, vrând „să adune pe toți fiii patriei, cei risipiți din pământul lor", așa cum încuviințase și Poarta printr-un hatiserif, a strâns „sfatul de obște"[2] la Divan, cu toată boierimea, cu mitropolitul și episcopul de Râmnic, la care s-au alăturat 12 egumeni de la mănăstirile țării, ca și 26 de mari demnitari și boieri mazili și alți opt dregători de treapta a II-a și a III-a, între ei și un mare căpitan, în total 48 de clerici, sfetnici și slujbași ai curții princiare. Ei au hotărât ca rumânii fugiți care se vor întoarce în țară să fie liberi.

Cum se cunoaște, aceste forumuri nu aveau competențe judiciare, ci deliberative în probleme organizatorice, administrative, fiind convocate și pentru alegerea mitropoliților, episcopilor sau în ce privește rezolvarea unor probleme ale Bisericii.

Sub ultimii domnitori fanarioți, sfatul de obște a ființat ca adunare reprezentativă a marilor demnitari și a fruntașilor clerului, fără a avea — ca mai înainte — un caracter oficial.

Adunarea țării — adunarea stărilor (marea adunare a țării). În contextul realităților politice, dar și socio-economice ale vremii, adunarea de stări sau marea adunare a țării s-a constituit într-o instituție fundamentală a statului, cu rosturi deliberative de mare amplitudine, chemată să dea un larg temei așezămintelor stabilite.

Atunci când scaunul domnesc era vacant, cel ce convoca stările era mitropolitul, prezent în toate împrejurările în mijlocul obștei sale. Într-o atare situație, la 5/16 septembrie 1739, vlădica Antonie, împreună cu episcopii, marii boieri, egumenii mănăstirilor, dregători, slujitori și reprezentanții altor categorii sociale din Moldova, încheiau la Iași, în fruntea unei deputății, o convenție cu generalul feldmareșal Cristoph Burhard Münnich din armata rusă. Era, astfel, recunoscută autonomia țării sub garanția Rusiei, care se angaja să respecte privilegiile boierimii și ale clerului, în schimbul sprijinului trebuitor armatei și a plății unei contribuții de război.

O semnificație deosebită au însă așezămintele elaborate sub autoritatea domniei și la care reprezentarea stărilor convocate de puterea centrală înregistrează o largă participare, cu deosebire din categoria claselor privilegiate. Între acestea, o situație aparte prezintă apelul principelui Constantin Mavrocordat, din a doua a sa domnie în Moldova

[1] Idem, Documente istorice, LXV/125.
[2] *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*. 1. *Țara Românească*, ed. de V. Mihordea, S. Papacostea, Fl. Constantiniu, București, [1961], p. 453–454, nr. 291.

(1741–1743), la mărturia stărilor, pentru apărarea lui Lupu sărdarul, pârcălab de Hotin, acuzat de Poartă că s-a hainit și i-ar fi jefuit pe turci și pe negutătorii lipcani, acum fiind bogat și având „mulțime de bani". Firmanul cerea ca dregătorul incriminat să fie dus la împărăția otomană. Din relatările lui Ion Neculce se cunoaște că domnitorul „nu s-a grăbit să-l trimită, ce au chemat prea boiarii cie mari și pre alți boiari mazili și pre călugări, pre egumeni și pre neguțători și pre turci balgi", care au mărturisit „cum nu-l știu pre Lupul sărdariul să fi fost hain"[1], fapt comunicat puterii suzerane pentru a-l absolvi de presupusa vină.

Impresionante sunt de fapt cele două așezăminte pentru desființarea rumâniei în Țara Românească (5 august 1746) și a veciniei în Moldova (6 aprilie 1749), dezbătute în *mari adunări de stări* ale celor două state. În primul act solemn, reprezentând anaforaua mitropolitului Neofit I și a boierilor „noi cu toți de obște și cu toți părinții egumeni", este confirmată slobozirea și răscumpărarea rumânilor, Constantin Mavrocordat precizând că întărirea acestei hotărâri s-a făcut cu voia a „toată obștea bisericească" și de către „toți boiarii țării"[2]. Faptul este vizibil și din cele 64 de semnături, din care cinci sunt ale unor arhierei, între ei și al Chesareiei, Libiei și al Pamphilelor, urmat de 12 egumeni, de 37 de mari demnitari și boieri mazili, dar și de alți 10 logofeți și postelnicei al doilea, logofeți de vistierie, vătafi de aprozi și un fost căpitan de dorobanți. Pentru a avea o și mai mare credibilitate, actul era confirmat de Partenie, patriarhul Ierusalimului, și de Matei al Alexandriei.

Într-o mai *impunătoare adunare a țării*, de la 6 aprilie 1749, constituită atât din „parte bisericească, cât și boierească și altă obștie"[3], ce s-a ținut „în mănăstirea Triisfetitelor" din Iași, avea loc acel „sobor de întrebăciune" în vederea desființării veciniei. Așezământul purta semnăturile a patru arhierei și 18 egumeni și mai bine de 100 ale unor însemnați dregători și foști demnitari, căpitani, dar și slujbași mărunți, cum era Iordache șoimariul ș.a., ca Ștefan Caș sau Tănase socrul lui Dobre ș.a., aparținând unor straturi mai largi ale locuitorilor moldavi, astfel ca înscrisul să aibă o cât mai reprezentativă susținere.

Cele două mari adunări ale țării nu au fost singurele, dacă avem în vedere și pe aceea convocată de Constantin Cehan Racoviță în martie 1757 la Mitropolia din Iași, pentru desființarea văcăritului, cuniței și vădrăritului, la care, pe lângă clerul înalt, egumeni, boieri divaniți și alți dregători domnești erau chemați și câte șapte reprezentanți dintre mazili și ruptași din fiecare ținut, precum și negustori din orașul de scaun.

Uneori adunările de stări sunt privite ca „sfat general" (20 iunie 1759) sau, dacă ne referim la înscrisul elaborat tot într-o mai largă dezbatere din domnia lui Alexandru Mavrocordat, ca „sobornicescul hrisov" (octombrie 1785), care interzicea vânzările de pământ de către țărani la boieri, sub forma deghizată de danie.

---

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 853 și 854.

[2] *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*. 1. *Țara Românească*, p. 463–464, nr. 300.

[3] *Ibidem*, 2. *Moldova*, ed. de V. Mihordea, Ioana Constantinescu, Corneliu Istrati, București, 1966, p. 287–289, nr. 260.

Atunci când statele românești s-au aflat sub ocupația armatelor străine rusești și austriece, adunările de stări erau convocate de capul Bisericii. Astfel, vlădica Grigorie al Țării Românești avea să adune în vara lui 1774 pe episcopi, arhimandriți, egumeni, pe toți boiernașii și pe căpitani pentru a întocmi *magzarurile* adresate Porții, după încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi. Prin „ponturile" primite ca răspuns de vlădica de la București, din partea generalului feldmareșal Piotr Aleksandrovici Rumianțev, la 28 iulie 1774, pe baza hatișerifului dat de sultanul Abdul Hamid I, se confirmau vechile privilegii ale țării.

Un memoriu era adresat, la 10 mai 1791, tot din partea Țării Românești delegaților ruși și austrieci la tratativele păcii de la Șiștov, prin care se cerea autonomia statului, neutralitatea sa, având ca garante cele două mari puteri, urmând ca Imperiului turcesc să i se plătească tributul obișnuit. În ce privește alegerea domnitorului, el trebuia desemnat dintre reprezentanții stărilor ș.a.

Desigur, demersurile Principatelor sunt justificate în eforturile de a reglementa mai bine raporturile cu Poarta, cu celelalte mari puteri, Rusia și Austria, în contextul limitării treptate a autorității Imperiului otoman în spațiul de la nord de Dunăre, cu importante reverberări asupra problemei orientale.

Calea spre epoca modernă a Țărilor Române în împrejurările slăbirii influenței turcești asupra lor este surprinsă și în alte așezăminte (1802, 1805, 1817). Astfel, apare tot mai evident faptul că, de la obișnuitele activități ale sfatului și divanului domnesc, la cele ale sfatului de obște și mai ales la adunările de stări — marile adunări ale țării — actele solemne, așezămintele, surprind numeroase momente și fapte definitorii din existența societății românești în plan intern, dar și în probleme de viață politică externă, de fapt însăși procesul evoluției ei, a unora din instituțiile sale fundamentale.

*

Organizarea administrativ-teritorială. În cadrul structurilor socio-economice, politice și administrative ale Principatelor Române, ținuturile din arealul moldav și județele din spațiul de la sud de Carpați au constituit principalele unități teritoriale ale celor două state dunărene. Buna întocmire și desfășurare a activității lor oferea domniei garanția înfăptuirii unor proiecte importante pentru viața internă a țării, și anume îndeplinirea obligațiilor fiscale ale contribuabililor, păstrarea legăturilor dintre instituțiile centrale și cele locale, exercitarea atâtor atribuții judecătorești, dar și în plan militar ș.a.

Numeroasele surse documentare ale vremii, ce pun în lumină bogata activitate prestată de dregătorii și slujbașii învestiți cu diferite funcții administrative, reflectă — pe de o parte — preocuparea puterii centrale de a menține autonomiile locale, îndeosebi în ce privește alegerea cârmuitorilor satelor, a plășilor, plaiurilor sau ocoalelor, iar — pe de alta — de a consolida autoritatea statului, a domnilor fanarioți, încercând să limiteze puterea de decizie a stăpânitorilor de pământ laici și clerici în numirea fruntașilor comunităților rurale aparținătoare de domeniile lor.

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea — sub cârmuirea principilor din Fanar — a existat, în general, o continuitate din epoca precedentă atât în privința menținerii

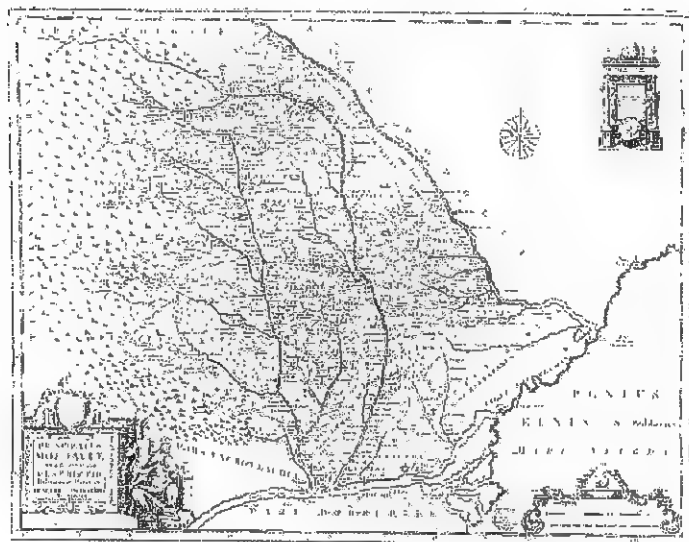

Fig. 51 Principatul Moldovei, harta alcătuită de Dimitrie Cantemir.

configurației teritoriilor ținutale și județene, cât și sub aspectul funcționării acelorași categorii de dregători și slujbași ce au ființat de mai înainte vreme.

Miron Costin și Dimitrie Cantemir s-au referit, în pragul veacului fanariot, la cele 19 ținuturi ale Moldovei: Suceava, Neamț, Roman, Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Tutova, Vaslui, Fălciu, Lăpușna, Orhei, Soroca, Hotin, Cernăuți, Dorohoi, Hârlău, Cârligătura (Târgu Frumos) și Iași. Ele se aflau, după 1700, sub autoritatea *pârcălabilor*, a *staroștilor*, precum și a *serdarilor*, ca și a *marilor căpitani de margine*.

Dregătorii ținutali erau numiți și revocați de puterea centrală, domnitorii stabilind îndatoririle lor în plan financiar, competențele de judecată sau din domeniul administrației. La 5 aprilie 1730, Grigore al II-lea Ghica se referea, printre altele, și la atribuțiile judecătorești ale *pârcălabilor* în cazuri civile și penale, cu excepția crimelor care cădeau în sarcinile marelui vornic.

Ca și pârcălabii, *staroștii* îndeplineau aceleași rosturi în ținuturile de graniță ale Putnei, Cernăuților ș.a., supraveghind strângerea dărilor, efectuând judecăți, fiind preocupați de probleme ale organizării militare în plan teritorial.

În veacul fanariot, către hotarele cu tătarii își exercita prezența *serdarul*, dregător asemănător cu hatmanul de câmp, sub ascultarea căruia erau călărașii din zonă, ca subalterni bizuindu-se „numai <pe> namestnici", localnici care puteau să-l ajute la prinderea hoților de cai, din așezările cetelor bugeaclii.

Pârcălabii și staroștii aveau ca subalterni pe *marii căpitani*. Cei orânduiți la margine asigurau paza către Țara Românească și Polonia.

Ținuturile erau împărțite, pentru o mai bună administrare, în *ocoale*, termen înlocuit ulterior cu acel de *plasă*.

*

În privința Țării Românești, aici, în primele decade ale veacului al XVIII-lea au luat ființă 17 județe, dintre care cinci în partea din dreapta Oltului: Doljul, Gorjul, Mehedinții, Romanații și Vâlcea, iar în Muntenia 12: Argeșul, Buzăul, Dâmbovița, Ialomița, Ilfovul, Muscelul, Oltul, Prahova, Râmnicul Sărat, Saac sau Săcuieni (desființat în 1845), Teleormanul și Vlașca. Datorită situației socio-politice a vremii, capitala județului Ialomița era stabilită la Orașul de Floci, pentru Vlașca ea funcționa la Găești, orașul Giurgiu aflându-se sub stăpânire turcească. Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și până la începutul celui de-al XIX-lea veac, datorită războaielor austro-ruso-turce, reședința județului Râmnicu Sărat avea să fie la Focșani. În ce privește zona aferentă Brăilei, rămasă în afara raialei turcești, ea a fost alipită la județul devenit Râmnicul Sărat și Brăila.

Dregătorii cu funcții administrative din fruntea județelor erau *vornicii* și *marii căpitani*, teritorial ele fiind organizate pe *plăși*, în spațiul de câmpie, sub cârmuirea unor *zapcii*, iar cele dinspre munte, pe *plaiuri*, așezate sub autoritatea *vătafilor*.

La început, zapciii erau numiți de dregătorii din fruntea județelor, apoi pentru a se evita abuzurile acestora, Alexandru Ipsilanti a hotărât ca ei să fie învestiți de domnie pe baza propunerilor făcute de localnici. În privința vătafilor de plai, numirea lor în funcții aparținea puterii centrale. Totuși, și în cazul lor, Ipsilanti va stabili ca plăieșii să-și aleagă singuri conducătorii. Ulterior, Mihai Suțu (1791–1793) va așeza el pe vătafii de la plaiuri, fapt revocat de urmașul său, Alexandru Moruzi, care preciza, la 15 februarie 1794, ca nimeni să nu primească „carte de vătășie făr(ă) de alegerea în scris după obicei, sub iscăliturile a tuturor locuitorilor acelui plai"[1]. Așa cum relatează Dionisie Fotino, la începutul secolului al XIX-lea, vătafii de plai se găseau sub ascultarea vornicilor.

Printre obligațiile plăieșilor care asigurau paza la hotare, pentru a opri pe cei ce încercau să treacă fraudulos hotarele în zona montană sau să-i prindă pe hoți, se număra și îndatorirea celor 11 plaiuri de a aduce „șoimi buni frumoși"[2], ca să poată fi trimiși la împărăție, cum cerea principele Mihai Suțu (7 mai 1792).

În timpul administrației austriece în Oltenia, cele cinci județe de aici se aflau sub autoritatea unor vornici, iar plășile erau cârmuite de câte un ispravnic. În aceste împrejurări, rostul marelui căpitan de margine de la Cerneți avea să fie preluat de marele căpitan de la Slatina, jud. Olt.

---

[1] V.A. Urechia, *Istoria românilor*, 3, p. 90.
[2] *Ibidem*, 4, p. 279.

Fig. 52 Hartă a Țării Românești, 1800.

Pe calea reformelor promovate atât în Țara Românească (1740), cât și în Moldova (1741), Constantin Mavrocordat a pus bazele instituției ispravnicatului, așezând la cârma județelor și ținuturilor *ispravnici* din rândul boierilor de treapta I și a II-a. Atribuțiile lor erau îndreptate în special către problemele fiscale, judecătorești, administrative, militare ș.a. La început domnitorul a desemnat câte un singur ispravnic, însă, ulterior, cum amintește și Mihai Cantacuzino banul, erau numiți „câte doi de județ".

Dat fiind faptul că ispravnicii aveau largi competențe și că adeseori comiteau abuzuri, Alexandru Ipsilanti (1774–1782) a stabilit ca unul dintre ei să se preocupe numai de treburile administrative, iar celălalt de actele judiciare.

Generalul Bauer observa, la 1778, că în județele de margine, și anume la Râmnicu Sărat și la Mehedinți, ispravnicii erau învestiți cu o mai mare autoritate, fiind doar câte un singur dregător care, spre deosebire de ceilalți, la numirea lor erau îmbrăcați cu caftan de principii fanarioți.

Aducătoare de însemnate venituri, slujba ispravnicatului se cumpăra. Astfel, în martie 1742, marele spătar Manolache Gelepul a vândut-o cu 500–600 de taleri. Câștigurile ispravnicilor puteau ajunge de la 5 000 de piaștri anual, la 30 000–50 000 de piaștri. La numirea lor, în 1819, Alexandru Suțu a perceput de la aceștia 300 000 de piaștri, dar peste câteva luni i-a revocat, aducând pe alții, de la care a cerut tot atâția bani.

Din 1813 era instituit și un ispravnicat al „ ungurenilor", al celor veniți de peste Carpați, care a fost desființat în 1818 de Ioan Gheorghe Caragea, însă la 19 aprilie 1819 Alexandru Suțu l-a reîntemeiat sub forma unor ispravnicate ale străinilor.

În sprijinul „ungurenilor", care se așezaseră pe pământul Țării Românești, Grigore al II-lea Ghica stabilise, încă la 14 mai 1750, ca ei să aleagă „dintre dânșii birăi, adecă pârcălabi"[1], confirmându-le scutirea față de stăpânul moșiei pe un an, însă să-și dea dijma.

*

Ținuturile din Moldova aveau să cunoască încă înainte de reformele lui Constantin Mavrocordat (1741–1742) noi structuri organizatorice implicate de realitățile socio-politice ale vremii. Astfel, pentru asigurarea pazei în zona de margine a țării spre tătari, către partea de vest a Bugeacului, a fost înființat *ținutul Grecenilor*, cu sediul administrativ la Greceni. De aici, pornind înspre nord, se desfășura *ținutul Codrului* (Codrul Chigheciului), unde, în cea de-a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat (1711–1715), în fruntea lui se afla un *căpitan*.

Din prima jumătate a secolului al XVIII-lea au mai ființat în partea de nord a statului moldav *ținuturile Câmpulungul-Suceava* și *Câmpulungul rusesc pe Ceremuș*, dar și acela al *Botoșanilor*, unde cârmuitor era un vornic.

În rândul ocoalelor ținutale ale arealului moldovenesc, acel al Vrancei a beneficiat de o oarecare autonomie față de dregătorii teritoriali ai ținutului Putna, de care depindea.

[1] *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, 1. *Țara Românească*, București, 1961, p. 493.

Pentru îndeplinirea îndatoririlor ce le reveneau, ispravnicii de ținuturi aveau sub orânduiala lor pe pârcălabi, pe vornicei și pe vătămanii satelor desemnați dintre locuitorii mai înstăriți. Aceștia, pentru rosturile pe care le îndeplineau, îndeosebi în privința reorganizării și strângerii dărilor ș.a., erau scutiți de plata birului suportat de locuitorii satelor în fruntea cărora se găseau.

Referitor la alegerea unora dintre amintiții slujbași, un act din 28 septembrie 1724, de la Mihai Racoviță, pune în lumină faptul că la Săbăoani, ținutul Roman, care a fost luat de la marele spătar pe seama domniei, *vornicelul* urma a fi numit aici dintre cei ce „veți socoti voi"[1] ca să le poarte de grijă, dovadă a menținerii autonomiilor locale în anumite segmente ale structurilor sociale.

Atunci când ispravnicii erau schimbați de la cârmuirea județelor și a ținuturilor, aveau datoria să lase succesorilor „toate poruncile" ce urmau a fi îndeplinite. Așa cum observa generalul Langeron la 1809, ispravnicii, prin autoritatea ce o exercitau, erau priviți ca „despoți în jurisdicția lor", comițând însă și abuzuri, care au provocat proteste și reclamații la domnie, defecțiuni puse în evidență de sursele documentare și pentru celelalte categorii de slujbași administrativi.

O dată cu retragerea tătarilor din zona de la sud-est de Prut, de pe lângă hotarul lui Halil Pașa, în urma războiului ruso-turc (1768–1774), Grigore al III-lea Alexandru Ghica a constituit *ținutul Hotărniceni* (decembrie 1775), care se mărginea spre răsărit cu *ținutul Benderului* și la nord cu acela al *Putnei*. După ce armatele ruse au ocupat teritoriul dintre Prut și Nistru, în partea de la sud a fost organizat *ținutul Tomorova* (Reni) și spre est al *Benderului*, iar la nord mai vechiul *ținut al Hotinului*.

Pe la 1788 va fi atestat și ispravnicul noului *ținut al Herței*, format dintr-o parte a districtului Cernăuți, ocupat de austrieci, ca și dintr-o fâșie de teren desprinsă din teritoriul Dorohoiului.

Atunci când tătarii bugeaclii au cotropit o parte din Lăpușna, pentru a subzista, ținutul vitregit s-a contopit cu Orheiul (1 septembrie 1776), fiind cârmuit de serdarul de Orhei.

La 1812, ținuturile: Soroca, Orhei, Hotărniceni, Codru, Greceni și o parte din Iași, care se întindeau la est de Prut, au fost încorporate teritoriului Basarabiei, ocupat de Rusia țaristă. Prin modificările în plan administrativ-teritorial produse în urma pierderii Bucovinei (1775) și apoi a Basarabiei (1812), numărul ținuturilor moldave a cunoscut o restrângere, rămânând doar 16.

Sub administrația rusească de la 1806–1812, era reînființat temporar și *județul Brăila*.

*

Sutele de dregători și slujbași domnești care au îndeplinit atribuții în cadrul ținuturilor și județelor din cele două state românești au făcut posibilă continuitatea unor instituții cu o prezență definitorie în viața societății. În parte, ei erau locuitori alogeni, greci, însă cei mai mulți au fost români, care au asigurat legătura trebuitoare între puterea centrală

[1] *Ibidem*, 2. *Moldova*, București, 1966, p. 153.

și structurile locale ale Principatelor, contribuind la menținerea unității vieții lor administrativ-teritoriale.

b) Instituțiile urbane

În concordanță cu progresele înregistrate în activitatea atelierelor meșteșugărești și a întreprinderilor manufacturiere a căror producție era destinată cu precădere pieței interne și externe din cele două Principate pe de o parte, iar pe de alta a schimbului de mărfuri integrat destul de armonios tot mai mult în cel european, era firesc ca în cele aproape 50 de așezări urbane (orașe și târguri) în 1820 — ca centre meșteșugărești și comerciale — să se producă o seamă de schimbări structurale, care reflectă faptul că societatea românească din această perioadă pășea pe calea progresului și a civilizației de tip modern. Schimbările au fost surprinse de izvoarele documentare și narative mai întâi în modul de organizare a administrației din așezările urbane și apoi în activitatea lor, desfășurată în scopul apărării privilegiilor de care se bucura obștea orășenească, acordate de puterea centrală, cel mai important dintre ele fiind autonomia locală.

La începutul secolului al XVIII-lea, și cu deosebire în perioada anterioară, conducerea orașelor și târgurilor, aproape similare cu cele din alte state europene, fusese încredințată unui reprezentant al obștii — alcătuită din oameni liberi — ales anual de aceasta și confirmat de domnul țării, numit *județ* în Țara Românească și *șoltuz* (voit) în Moldova. El conducea în colaborare cu un consiliu alcătuit din 12 *pârgari* desemnați tot de obște. În unele așezări urbane, în afara organelor administrative autohtone alese, mai existau și altele asemănătoare aparținând comunităților străine (armeană, ebraică ș.a.), menite să le apere interesele.

În privința drepturilor și îndatoririlor conducerii obștii orășenești autohtone, acestea erau: administrarea orașului, strângerea dărilor datorate domniei, îndeplinirea prestațiilor în munca față de domnie, confirmarea zapiselor de vânzare și cumpărare a bunurilor funciare și imobile, încasarea veniturilor rezultate din taxele aplicate mărfurilor străine vândute în Târgul din lăuntru, supravegherea desfășurării bâlciurilor și târgurilor în Târgul de afară, apărarea proprietății orășenești, precum și scutirile și privilegiile acordate de domnie. Ca și în perioada precedentă, reprezentanților aleși ai târgurilor li se recunoștea dreptul de a avea o *pecete* proprie, semn al autonomiei administrative și un *catastif* în care erau consemnate procesele orășenilor, precum și zapisele de vânzare și cumpărare de bunuri funciare și imobile.

Așezările urbane din cele două Principate s-au bucurat de o autonomie administrativă relativă, deoarece alături de organele lor de conducere mai funcționau și dregători numiți de puterea centrală, având unele atribuții fiscale, vamale și juridice. La începutul secolului al XVIII-lea se constată însă înlocuirea aleșilor urbei — județi și pârgari — mai întâi în București (în 1709) și la Iași (din 1712) cu dregători desemnați de domnii din Țara Românească și Moldova. În celelalte așezări orășenești, reprezentanții obștii orășenilor

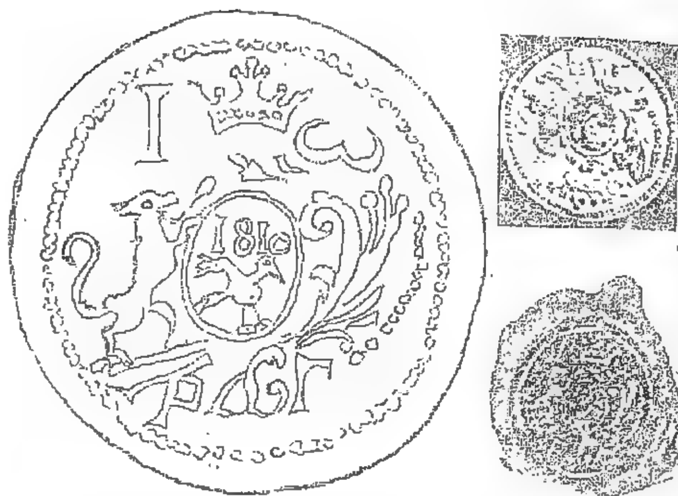

Fig. 53 Sigiliul judeţului Iorga al Câmpulungului: tiparul sigilar; amprenta de ceară; 1810.

şi-au încetat treptat activitatea în Ţara Românească la Caracal (1723), Piteşti (1727), Râmnicu Vâlcea (1737), Craiova (1770), Curtea de Argeş (1792), Slatina (1794), Târgu Jiu (1798), Ocna Mare (1803), cu excepţia oraşului Câmpulung Muscel, care şi-a păstrat acest drept până la 1831, şi în Moldova la Baia (1720), Bacău (1741), Botoşani (1742), Bârlad (1747), Roman (1760), Târgu Neamţ (1766).

În legătură cu Câmpulung Muscel, trebuie remarcat faptul că în perioada 1750–1821, judeţii aleşi de orăşeni erau confirmaţi de *ispravnici* şi de *boierii* ce deţineau caftane, stabiliţi în această urbe. Ulterior, la 20 noiembrie 1791, o dată cu desemnarea lui Sterie ca judeţ aici, i se făcea recomandarea de către Mihai Vodă Suţu să respecte toate recomandările marelui postelnic, Grigorie Suţu, „la vreme şi fără cusur", ceea ce reflectă exercitarea autorităţii domniei asupra aleşilor obştii câmpulungene, desigur şi asupra judeţilor din alte centre urbane.

Cât priveşte pe noii dregători domneşti implicaţi direct în conducerea oraşelor, în Ţara Românească aceştia s-au numit iniţial *pârcălabi*; atribuţia lor primordială a fost încasarea veniturilor locuitorilor şi judecarea proceselor dintre aceştia. Ei aveau în subordine pe *iuzbaşi*, care se îngrijeau de apărarea bunurilor şi vieţii orăşenilor şi pe *căpitanii de târg* care încasau veniturile domniei şi birul plătit la vistierie. Ulterior, în această perioadă pârcălabul a fost înlocuit cu un *vornic*, iar în alte aşezări urbane cu un *căpitan de târg*.

În fruntea administraţiei reşedinţei bucureştene, ca şi la Târgovişte, s-au aflat *marii vornici*, în ultimul oraş amintit până la 1774. În mod special, la Bucureşti a apărut un dregător domnesc numit *ispravnic de scaun*, care în lipsa domnului din capitala ţării îndeplinea printre altele şi unele din atribuţiile administraţiei locale. *Căpitanii de târg* se preocupau de: respectarea drepturilor orăşenilor şi târgoveţilor de a stăpâni deplin moşia şi vatra aşezării urbane, judecarea pricinilor dintre locuitorii urbei, publicarea vânzărilor la mezat, aprobarea ridicării de noi construcţii, controlul circulaţiei străinilor, întocmirea de catagrafii de interes local, repartizarea obligaţiilor fiscale în cadrul obştii. În aşezările urbane din Ţara Românească aflate la hotarul ţării şi anume la Cerneţi şi Focşani, căpitanul de târg se numea *căpitan de margine*.

La începutul secolului al XVIII-lea în oraşele şi târgurile din Moldova dregătorii domneşti împuterniciţi cu administrarea lor, pe lângă conducerea aleasă de obşte, erau în general *vornicii de târg*. Aceştia efectuau cercetări privind vânzarea şi cumpărarea de case şi locuri de case, dughene şi prăvălii, pivniţe, grădini, livezi, întăreau actele de danie făcute de persoane sau instituţii în folosul obştii urbei, supravegheau aplicarea scutirilor de care beneficiau orăşenii, anunţau vinderea de imobile la mezat, împiedicau încălcarea hotarului moşiei şi vetrei aşezării urbane. *Vornicul de târg* avea în subordinea sa o seamă de slujbaşi domneşti cu atribuţii diferite, cum ar fi *armaşii de târg*, cei care se îngrijeau de executarea pedepselor hotărâte de instanţele de judecată şi *căpitanii de târg*, care vegheau la menţinerea ordinii în oraş. Spre deosebire de alte aşezări urbane din Moldova, la Galaţi, dregătorul domnesc se numea *pârcălab*, cel care strângea dările pentru vistierie încasate de la negustorii care făceau comerţ de import şi export; el se îngrijea nemijlocit de administraţia oraşului.

În cursul secolului al XVIII-lea, după dispariţia şi în Moldova a organelor administrative alese de obşte, vornicii de târg au fost înlocuiţi şi ei cu *căpitanii de târg*, numirea lor în funcţie făcându-se nu numai de către domnie, dar şi de către marele hatman sau ispravnicul de ţinut. Ulterior, la începutul secolului al XIX-lea în aşezările urbane nou înfiinţate pe moşiile boiereşti şi mănăstireşti, căpitani de târg erau aşezaţi în funcţie de însuşi stăpânul de pământ, cărora aceştia i-au fost subordonaţi. Îndatoririle lor erau printre altele: asigurarea curăţeniei şi pazei în localitatea respectivă, prevenirea şi combaterea incendiilor, controlul asupra persoanelor străine, judecarea proceselor între orăşeni sau târgoveţi, stabilirea încartiruirilor, supravegherea îndeplinirii beilicului etc.

Pentru menţinerea ordinei şi a mai bunei organizări a administraţiei în capitalele celor două Principate, încă din jurul anului 1684, după mărturia cronicarului Miron Costin[1], domnia a numit la Bucureşti şi Iaşi pe *marele agă*, până atunci comandantul trupelor de *dorobanţi* (*darabani*, în Moldova) ca să se îngrijească de *străjile* de la porţile celor două mari oraşe. De asemenea, cu îndeplinirea slujbei de *burgraf*, similară cu cea de *pârcălab*. La rândul său, Misail Călugărul, interpolatorul cronicii lui Grigore Ureche, care a trăit în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, afirmă că „aga (era) ispravnic pre

[1] Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 386 şi 389.

dărăbani și pre târg, pre Iași giudeț"[1]. Alte informații transmise de Ion Neculce la 1700, în legătură cu trecerea polonului Rafael Leszczynski spre Poarta otomană vădesc că marele dregător fusese „rânduit de domnie de grijiia pe sol la gazdă de cele ce trebuie"[2], ținând seama de rosturile care le avea în cadrul orașului Iași. După reducerea oștii țării la începutul epocii fanariote, *marelui agă* i s-a mai încredințat, pe lângă apărarea curții domnești și, implicit, a familiei domnitoare, și alte atribuții, și anume: judecarea pricinilor dintre localnici, strângerea dărilor față de domnie ale acestora, efectuarea unor lucrări edilitare, precum podirea principalelor ulițe, iar după 1774 să stabilească prețuri fixe, numit *nart*, la mărfurile de larg consum și să contribuie la stingerea incendiilor izbucnite în oraș. În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea la București era numit un al doilea dregător, *marele spătar*, cu drepturi egale cu ale marelui agă, care a preluat o parte din îndatoririle acestuia, privind străjile orașului, stingerea incendiilor, asigurarea iluminatului pe ulițele principale, controlul persoanelor străine în trecere prin localitate, precum și circulația mărfurilor destinate vânzării și încasării vămii mici etc. Cei doi dregători, marele aga și marele spătar, aveau obligația să urmărească modul de aprovizionare cu mărfuri de larg consum a populației din capitalele celor două Principate, să delimiteze la nevoie vatra orașului, să organizeze corvezile pentru beilic și, mai ales, să asigure curățenia ulițelor principale. Din punct de vedere teritorial, aga răspundea de partea centrală a orașului, iar spătarul de periferiile urbei.

Pentru îndeplinirea acestor îndatoriri, cei doi dregători aveau la dispoziție numeroși subalterni. Astfel, în subordinea *marelui spătar* erau un boier logofăt și șase zapcii, fiecare cu atribuții diferite; iar marelui agă de asemenea i-au fost subordonați șapte boieri cu funcții diferite. De reținut faptul că fiecare din cei doi mari dregători dispuneau și de câte o temniță proprie, unde cei vinovați de încălcarea legilor țării își ispășeau pedepsele ce li se cuveneau după gravitatea delictelor săvârșite.

În cadrul procesului de organizare a administrației locale în capitalele celor două Principate, după 1775, apare o instituție nouă, *epitropia obștirilor*, organism alcătuit din opt boieri (câte patru din prima și a doua treaptă). În atenția lor erau mai întâi problemele breslelor de meșteșugari, întreținerea podurilor de pe ulițele principale pentru buna circulație a mijloacelor de transport și strângerea de ofrande la *cutia milelor*, ce urmau să fie distribuite populației sărace. De altfel, de proporții mai reduse, epitropiile obștirilor sau obștești au fost înființate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în alte orașe din cele două Principate.

Ulterior, în 1782, a fost creată în București o instituție nouă, numită *vornicia obștirilor* condusă de un mare dregător și anume *marele vornic al obștirilor*. Atribuțiile acestuia erau: strângerea dărilor de la orășeni prin cislă, alcătuirea periodică a catagrafiei populației, cum a fost aceea din 1798, precum și controlul sosirii și plecării străinilor. La începutul secolului al XIX-lea acest mare dregător aduna și dările de la străinii stabiliți în capitala

[1] Grigore Ureche, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1956, p. 71.
[2] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 406.

Țării Românești. Ultimele instituții administrative de interes local create la București în această perioadă, au fost *epistasiile de mahalale*, ce trebuiau să întocmească evidența intrării și ieșirii persoanelor străine, să combată furturile în dauna orășenilor, să stingă incendiile, să ia măsuri pentru prevenirea molimelor.

Și la Iași se constată în perioada cercetată înlocuirea administrației locale, alcătuită din șoltuz și de cei 12 pârgari, aleși de obște, cu *marele hatman*, care o dată cu restrângerea îndatoririlor sale militare de la întreaga Moldovă primește de la domnie și alte însărcinări și anume asigurarea pazei orășenilor de pe malul Bahluiului. În acest scop, acesta avea în subordine un *mare căpitan*, 10 alți căpitani și 1 000 de ostași cu plată, numiți *seimeni*. Marele hatman asigura și paza curții domnești. Ulterior acestui aparat administrativ subaltern i s-au adăugat mai mulți *vornici de poartă* cu ajutorul cărora se puteau delimita posesiunile funciare ale localnicilor din vatra orașului. De asemenea, marele hatman se îngrijea de străjile rânduite pe ulițele principale ale capitalei Moldovei. La începutul secolului al XIX-lea el a primit noi atribuții din partea domniei și anume: să judece pricinile dintre orășeni, să aplice pedepsele celor vinovați, să cerceteze pe tâlhari în cadrul Tribunalului criminalistic și să elibereze răvașe de drum pentru cei interesați.

Concomitent cu marele hatman a mai participat la administrarea orașului Iași în secolul al XVIII-lea și *marele aga*, căruia i s-au încredințat de către domnie: supravegherea aprovizionării cu alimente a pieței locale cu mărfuri de larg consum și la prețuri fixate în prealabil. Ca și la București, marele aga, dar și marele hatman dispuneau fiecare de câte o temniță proprie, destinată celor judecați de aceștia și pedepsiți pentru încălcarea legii. În capitala Moldovei au mai funcționat acum o seamă de instituții conduse de *epitropi* numiți de către domnie, ale căror posturi erau sanitare, culturale, sociale și economice. Acestea au fost create în timp, anume *Casa spitalurilor* (1759), *Casa Școalelor* (1766), *Casa milelor* (1776), *Casa vămilor* (1776), *Casa doftorilor* (1777), *Casa cișmelelor* (1804).

În scopul înfrumusețării Iașilor, la 1804 s-a înființat *Nazaria Podurilor* sau *Casa Podurilor* (nazar = inspector, lb. turcă), condusă de un dregător numit de domnie, reorganizată un deceniu mai târziu în 1815. Tot la începutul secolului al XIX-lea, pe timpul lui Scarlat Callimachi (1812–1819), a fost instituită în capitala Moldovei *Vornicia de obște* (1813), condusă de un mare vornic ale cărui îndatoriri erau mai mult de natură edilitară, în sensul că acesta se ocupa cu alinierea ulițelor, cu supravegherea curățeniei pe căile principale, cu combaterea incendiilor.

Existența concomitentă a mai multor instituții cu caracter administrativ în capitalele celor două Principate și totodată a unor mari boieri tot cu îndatoriri administrative a implicat o armonioasă colaborare, atât pentru dezvoltarea Bucureștilor, cât și a Iașilor. De altfel, succesele dobândite în așezările urbane din cele două Principate s-au datorat și organizării teritoriale a acestora în cartiere sau *mahalale*, cum sunt atestate în documente apărute chiar din perioada anterioară și aflate de la bun început sub conducerea unui *epistat* subordonat marelui aga și marelui spătar în Țara Românească, iar în Moldova, de asemenea, marelui agă și marelui hatman.

În privința numărului de mahalale, acesta a crescut în raport cu sporul demografic din mediul urban: astfel, la București în 1773 erau 67 mahalale și în 1798 un număr de 80[1], iar la Iași de la 11 mahalale în 1750–1755, la 20 în 1774[2]. În rândul așezărilor urbane mai mici, la Craiova au fost consemnate între 1775 și 1803 patru mahalale, iar la Botoșani de la 1775–1793 cinci mahalale.

Printre realizările spectaculoase în administrația așezărilor urbane din Principate sunt cele cu caracter edilitar. În legătură cu sistematizarea construcțiilor în București s-a emis în anul 1768 un hrisov de către domnul Alexandru Scarlat Ghica (1766–1768) privind repararea clădirilor vechi și construirea unora noi prin care se stabilea distanța minimă ce trebuia păstrată între noile construcții, și anume de 33 coți (circa 22 m) între locuințe și de 60 coți (circa 40 m) între cele destinate pentru ateliere de simigerie, brutărie, bragagerie. Pe timpul acestui domn, ca și al unuia din predecesorii săi, Ștefan Racoviță (1764–1765) au fost elaborate și niște proiecte de legislație urbană, redactate de juristul Mihail Fotino, incluse ulterior în 1777 în codul de legi alcătuit în domnia lui Alexandru Ipsilanti (1774–1782). Tot în București au apărut reglementări cu caracter edilitar după cutremurul din 1802. Drept urmare, la începutul secolului al XIX-lea, s-au trasat aici noi străzi drepte printre casele orășenilor împrăștiate ici și colo, punându-se capăt pentru o vreme acelor ulițe care șerpuiau la întâmplare. Despre această măsură luată de administrația locală sub imboldul puterii centrale Dionisie Eclesiarhul relatează următoarele în cronica sa: „Porunciia (domnul țării) să facă casele drept în rând, să iase ulițele drepte, nu șuvăite și casele una mai afară, și alta mai înlăuntru ca mai nainte, de astupa una pe alta"[3], târgul devenind mai frumos, poducile și casele vechi fiind refăcute de voievod.

De asemenea la Iași, după mărturia cronicarului Manolache Drăghici, s-a semnat în 1802 un hrisov de către Alexandru Moruzi prin care se hotăra îndreptarea și lărgirea ulițelor principale ale capitalei Moldovei și prin dărâmarea tarabelor și a foișoarelor care împiedicau circulația stradală. Tot cu caracter edilitar erau și cele stabilite la București cu privire la sancționarea vizitiilor care mânau trăsurile boierești (numite fie butci, fie carete, calești) cu viteză prea mare „fără socoteală, în treapădul mare, de nici să uita peste ce dau și se întâmpla mare primejdie, surpând oamenii și copiii"[4].

În privința acoperirii ulițelor principale din marile orașe cu podini de lemn, măsura a fost luată de administrația orașelor încă din perioada anterioară (în 1692 este atestat Podul Mogoșoaia) la București, în schimb la Iași este amintită abia pe timpul lui Constantin Mavrocordat în 1733. În cursul secolului al XVIII-lea numărul acestor ulițe podite a sporit tot mai mult, de vreme ce în topografia orașului București sunt consemnate

[1] Bauer, *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Frankfurt, Leipzig, 1778, p. 151; BAR, ms. 52, f. 89.

[2] DJAN Iași, ms. 1706; Catagrafia Moldovei din 1774, microfilm.

[3] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful Țării Românești (1764–1815)*, ed. de D. Balașa și N. Stoicescu, București, 1987, p. 85.

[4] Vladimir Diculescu, *Viața cotidiană a Țării Românești în documente 1800–1848*, Cluj, 1970, p. 127–129.

pe lângă *podul* Mogoșoaia și *podul* Târgului de afară, *podul* Beilicului, *podul* Calicilor, *podul* de pământ. În alte orașe ale Țării Românești sunt menționate ulițe podite la Craiova în 1735, iar la Târgu Jiu în 1792 obștea locală cerea domniei să acopere ulițele așezării cu piatră[1]. Despre existența celor podite, în special în capitalele celor două Principate, numeroase mențiuni sunt consemnate în jurnalele călătorilor străini, ca de ex. pentru București la Anton Maria Del Chiaro (1716), Panzini (1780), Jenne (1786), Th. Thornton (1804–1817), I. von Stürmer (1810), W. Mac Michael (1817–1818) și la Iași, lordul Porter (1761–1764), baronul de Tott (1767), lordul Baltimore (1776), Hacquet (1789), Andreas Wolf (1780–1795), Reinhard (1806).

Administrația locală urbană a dat atenție în această perioadă și măsurilor de prevenire și combatere a incendiilor, deoarece majoritatea construcțiilor din așezările urbane erau din lemn, ușor inflamabil. Izbucnit la întâmplare și alimentat deseori de vânt, focul dintr-o gospodărie se extindea cu repeziciune, afectând uneori ulițe și mahalale întregi pe care le transforma în scrum, cum s-a întâmplat la Iași în anii 1725, 1733, 1755, 1778 și la București în 1718, 1739, 1804. Pentru a preveni asemenea calamități, încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea administrația orașului recomanda localnicilor curățirea periodică a coșurilor clădirilor, precum la Craiova și la București ceva mai târziu. De asemenea, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în același scop s-au înființat în multe centre urbane din cele două Principate primele unități civile pentru stingerea incendiilor, ele fiind atestate documentar la Iași în 1776 și la București în 1790: se numeau *steaguri de foc* și erau alcătuite din meșteșugari (pietrari, teslari) și salahori, puse sub comanda unui căpitan, având asupra lor unelte speciale (topoare, căngi) pe lângă donițe, scări și sacale cu apă și tulumbe. Autoritățile administrative urbane s-au mai îngrijit și de organizarea pe plan local a unor *foișoare de foc* înălțate în turnul unor clădiri mai înalte, de unde se putea observa eventualul incendiu, pentru ca acesta să fie stins cât mai repede. În secolul al XVIII-lea funcționa un astfel de *foișor de foc* la București în turnul de lângă biserica Colțea și la Iași chiar în turnul porții de la intrare în incinta bisericii Golia. Mărturii documentare atestă înființarea *steagurilor de foc* la începutul secolului al XIX-lea la Suceava (1813) și la Botoșani (1820).

O altă importantă realizare a administrației locale în domeniul edilitar urbane o reprezintă alimentarea cu apă potabilă prin conducte subterane încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Prima de acest fel a avut loc la Focșani Munteni pe timpul lui Constantin Brâncoveanu, apoi la Craiova în vremea stăpânirii austriece (1735). În Moldova o astfel de inițiativă se constată în timpul domniei lui Grigore al II-lea Ghica (1726–1733) la Iași, iar la București abia în 1779 pe vremea lui Alexandru Ipsilanti. Mai târziu, în capitala Țării Românești funcționau în 1795 un număr de 15 cișmele,

[1] La Iași sunt consemnate, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ulițe podite, precum Podul lui Ipsilanti, Podul Verde, Podul Roș. Pentru podirea ulițelor la Iași, Alexandru Moruzi a poruncit în 1793 să se perceapă câte 8 lei de trăsura ce intra în oraș (Joseph Mikoscho, *Reise eines Polen durch die Moldau nach der Türkei*, Leipzig, 1793, p. 16).

iar în 1818 mai multe, și anume 22. În schimb la Focșani, la începutul secolului al XIX-lea sunt atestate șase cișmele. De reținut că sursa adusă pe olane subterane a urmat un traseu *pe sub apa Milcovului* pentru a ajunge în orașul Focșani[1]. Cât privește cișmelele din Iași, în cursul secolului al XVIII-lea rețeaua lor a sporit considerabil datorită sprijinului acordat administrației orașului de către domnii Grigore al II-lea Ghica (1726–1733) și Grigore al III-lea Alexandru Ghica (1764–1767).

Tot în epocă, administrația locală urbană s-a preocupat și de iluminatul public. Făcând abstracție de faptul că în locuințe pe timpul nopții erau folosite lumânări de ceară și de seu, pe ulițele orașelor și târgurilor lumina se asigura întâmplător cu *masalale*, torțe unse cu păcură, dar numai în cazul trecerii unor carete boierești. Abia din 1775 s-au luat primele măsuri de iluminat permanent a ulițelor din așezările urbane cu ajutorul felinarelor alimentate cu păcură sau ulei, așezate în locuri fixe. Astfel la Iași, la această dată existau trei felinare în Târgul de Sus, trei pe ulița Bărboi, cinci în Târgul de Jos, patru pe Podul Vechi, două pe Ulița Mare, două pe Ulița Băibăracarilor, unul pe Ulița Cizmăriei și unul în Târgul Făinii, deci în total de 21 felinare[2]. La București iluminatul public a fost realizat la începutul secolului al XIX-lea în domnia lui Ioan Gh. Caragea (1812–1818). Primele felinare fixe au fost instalate pe Podul Mogoșoaiei din 1814 la o distanță de șapte case unul de altul[3].

Administrația urbană din cele două Principate s-a remarcat și în domeniul *asistenței sanitare* prin înființarea de spitale. Astfel, la București au funcționat pe lângă mănăstirea Colțea (1708), mănăstirea Pantelimon (1750), apoi au fost înființate spitalele Visarion (1750), Dudești (1796), Spitalul nemernicilor (1812), apoi Filantropia (1813). La Iași abia din 1757 a fost creat primul spital la Spiridonie, la Craiova în același an (1757), la Roman mai târziu (1787), la Buzău (1793), iar la Slatina în 1797. De asemenea s-au obținut succese în domeniul asistenței sociale prin organizarea primelor instituții destinate ajutorării orfanilor și orășenilor săraci. După 1775 au început să funcționeze la București o *orfanotrofie* pe lângă biserica Manea Brutaru (1798), iar o alta pe lângă biserica „Toți Sfinții" (Antim) și o *casă pentru bătrâni* pe lângă biserica „Sf. Parascheva" (1786).

În schimb, pe lângă aceste realizări, administrația locală urbană din cele două Principate s-a aflat în fața unor neîmpliniri în legătură cu păstrarea privilegiilor și scutirilor acordate de domnie și mai ales cu menținerea dreptului de proprietate deplină asupra moșiei și vetrei așezării urbane. Numeroase documente din această perioadă consemnează faptul că unii domni au acordat stăpânilor de moșii — boieri și mănăstiri — danii din vatra și moșiile așezărilor urbane, punând sub semnul întrebării calitatea de oameni liberi a orășenilor și târgoveților, de vreme ce aceștia erau obligați să plătească *embatic* și *bezmen* și să facă corvezi ca și rumânii și vecinii. Drept urmare, în repetate rânduri locuitorii din orașe și târguri, lipsiți de libertatea personală, au înaintat jalbe la domnie, iar ulterior

[1] DJAN Focșani, Fond Primărie, p. 8, 9.
[2] N. Iorga, *Studii și documente*, 22, p. 24.
[3] V.A. Urechia, *op. cit.*, 10 A, p. 710.

s-au împotrivit să plătească taxe și să facă corvezi în folosul stăpânilor de pământ aflați ca proprietari pe vatra și moșia lor. Asemenea manifestări cu caracter antifeudal s-au consemnat în documente în așezările urbane din Moldova la Iași, Bârlad, Târgu Ocna, Târgu Piatra, Târgu Trotuș, Târgu Frumos, Târgu Neamț, Botoșani, Dorohoi, Fălticeni, Hârlău, Panciu, Roman, Suceava, Tecuci, Vaslui, iar în Țara Românească la București, Baia de Aramă, Caracal, Craiova, Gherghița, Ploiești, Rușii de Vede, Târgu Jiu. Această acțiune întreprinsă de orășeni pentru apărarea dreptului lor de proprietate funciară încălcat în mod abuziv chiar de domnie, în multe cazuri s-a prelungit și în epoca modernă. Ne referim în acest ultim caz la orașele și târgurile Buzău, București, Ploiești, Bacău, Bârlad, Botoșani, Hârlău, Iași, Panciu, Roman, Suceava și Vaslui. Și dacă orășenii din unele așezări urbane precum Caracal, Craiova, Târgu Jiu, Dorohoi, Târgu Ocna, Târgu Trotuș au obținut un succes deplin, cei din Gherghița, Rușii de Vede, Fălticeni, Tecuci și Focșanii Moldoveni au trebuit să accepte pierderea dreptului de proprietate asupra vetrei și moșiei lor.

Toate aceste schimbări produse pe multiple planuri cu implicarea autorităților administrative urbane în cele două Principate au avut un efect benefic asupra modului de viață orășenească pe de o parte, iar pe de alta, asupra aspectului fizic al orașelor și târgurilor oglindit în imaginea care a fost consemnată în jurnalele călătorilor străini trecători pe la noi. Așa de pildă, la începutul secolului al XVIII-lea Anton Maria Del Chiaro afirma că orașul București „situat într-un loc foarte jos și mocirlos ar fi cu totul impracticabil din cauza noroiului dacă de o parte și de alta a străzilor sale principale nu s-ar fi pus scânduri groase de stejar în formă de punte"[1]. Și dacă la începutul secolului al XVIII-lea călătorul La Mottraye considera că Bucureștii sunt „rău clădiți"[2], un altul, Stephan I. Raicevich, aprecia în 1782 că atât Bucureștii, cât și Iașii „pot fi numite mai degrabă sate mari decât orașe, fiindcă sunt alcătuite din căsuțe cu grădini mari și curți ce ocupă suprafețe întinse"[3]. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un călător german din Frankfurt face observația interesantă potrivit căreia în locuințele orășenilor mobilierul era alcătuit din piese de modă turcească, dar și occidentală. Tot așa la Iași un călător polon, Chrzanowski (1780), văzuse case mici și joase, străzile strâmte și cu scânduri în loc de pavaj, clădiri din zid fiind numai cele de la palatul domnesc și la mănăstiri. Și totuși, unor călători străini nu le-a scăpat progresul înregistrat de orașele mai mari din cele două Principate în domeniul administrației locale, care treptat aveau să imprime acestora unele aspecte exterioare, întâlnite în mai multe centre europene, vizibile și în cele aparținând societății moderne. Unul din acești diplomați, cum a fost contele Lagarde, considera în 1812 că Bucureștii aveau în înfățișarea sa „amestec de european și asiatic care îi creează un caracter specific"[4]. La rândul său, Ignatie Iakovenko, funcționar la Consulatul rus

[1] Anton Maria Del Chiaro, *op. cit.*, p. 7.
[2] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, București, 1981, p. 323.
[3] *Călători străini*, X_1, p. 507.
[4] Lagarde, comte de, *Voyage de Moscou à Vienne ...*, Paris, 1824, p. 322.

din București, afirma în 1820 că „orașul Iași e destul de frumos și poate să fie comparat cu cele mai de seamă orașe capitale de gubernii din Rusia". Orașul, adăuga el, are multe case construite după noua arhitectură europeană. Străzile, chiar de la intrare, sunt largi și drepte, cele principale fiind pavate cu lemn. Palatul principelui, continua el, e construit într-un stil european[1]. De altfel orientarea societății românești din mediul urban către un nou mod de viață pe calea progresului existent în acea vreme în țările din apusul Europei a fost surprinsă și de călătorul rus Dimitrie Bantaș Kamenski încă din 1808, care, aflându-se la Iași, a constatat această tendință și în vestimentația adoptată de boierimea autohtonă: „boierii, spune el, poartă haine turcești, iar soțiile lor haine europene ... mai toți vorbesc franțuzește și puțini <dintre ei>, rusește"[2].

c) Satul și instituțiile sătești

Cunoașterea dezvoltării instituționale a Țărilor Române în secolul al XVIII-lea ar fi incompletă fără prezentarea instituțiilor sătești. Într-o lume precumpănitor rurală, cum este societatea românească în această perioadă, instituțiile satului, ca ultimă verigă a sistemului politico-administrativ al statului aflat într-un proces de adaptare la nevoile iscate de criza regimului feudal, ajung, mai ales începând cu a doua jumătate a secolului, tot mai insistent în lumina istoriei prin atribuțiile și răspunderile lor, prin urmele scrise pe care acestea le lasă în actele vremii.

După ce mult timp instituția satului, cu origini îndepărtate în obștile țărănești libere, au parcurs o istorie „necrisă", petrecută anonim în cadrul închis al autonomiilor sătești, apoi domeniale, politica de centralizare a guvernărilor absolutiste de tip luminist, cu tot cortegiul lor de reforme economice și sociale, administrative și politice sau de altă natură, le atrage treptat în desfășurarea programelor ei. Astfel, aceste instituții devin instrumente ale unei practici administrative birocratizate, ce tinde să modifice imaginea dregătorului sătesc de altă dată, subordonat exclusiv stăpânului de moșie, înlocuind-o cu aceea a „funcționarului" modern în devenire. Între intențiile politicii etatiste, care schițează crochiul nou al instituțiilor sătești și realitatea cotidiană a satului aservit există încă un larg spațiu de exercitare a autorității stăpânului domenial. Căci, încercând să-l integreze pe judele satului în aparatul de stat, ca funcționar public, organele centrale instituționale nu l-au scos — și nici nu puteau să-l scoată — de sub autoritatea stăpânului de pământ atâta vreme cât acesta însuși continua să păstreze oficial mare parte din prerogativele imunităților sale feudale, inclusiv pe cele de ordin administrativ. Adăugând la aceasta și faptul că instituțiile sătești rămân și acum reprezentative pentru obștea satului, că unele aspecte ale vieții colective continuă să perpetueze vechi forme de autonomie obștească, desigur cele compatibile cu autoritățile suprapuse, avem liniile mari ale cadrului istoric

---

[1] Gh. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, p. 206, 210.
[2] *Ibidem*, p. 172.

în care se situează în epocă instituțiile sătești.

*

Ca și în perioada anterioară, ***așezările rurale din Principatele Dunărene*** copleșeau ca număr pe cele urbane, marea majoritate a locuitorilor acestora, în procent de aproape 90%, fiind alcătuită din țărani, ale căror ocupații de bază erau: cultivarea pământului și creșterea vitelor. Această situație rezulta din faptul că, în concordanță cu sporul demografic natural, domnii din Țara Românească și Moldova sprijiniseră procesul de roire a satelor prin extinderea curaturilor și crearea de noi așezări rurale sub numele de „slobozii", ai căror locuitori beneficiau pe termen limitat de unele privilegii de natură economică.

Întemeierea de „slobozii" pentru sporirea numărului de sate a fost surprinsă și de cronicarul Ion Neculce în Moldova pe timpul primei domnii a lui Nicolae Mavrocordat (1709–1710), care relevă: „și ficus<ă> mulțime de cărți de slobodzii, de le dedes<ă> la mână, de face sate. *Și s-începus-a să faci multe sate* (subl. ns.) pe margine și s-ar hi fostu întemeiat țara de oameni numai nu ținu mult domnie"[1].

În epoca fanariotă, apariția de noi așezări rurale a fost sprijinită în continuare de puterea centrală, nu numai pe calea înmulțirii „sloboziilor", dar și prin reforme fiscale, prin care se revenea la modul de percepere a dărilor de la țărani, prin reintroducerea cisiei, măsură luată mai înainte în Moldova de Antioh Cantemir (1700) și apoi de Nicolae Mavrocordat (1709), iar în Țara Românească, după voievodul Brâncoveanu (1701), de Nicolae Mavrocordat (1723), de Constantin Mavrocordat (1740) și mai târziu de Alexandru Ipsilanti (1774–1782) și Ioan Caragea (1812–1818). De asemenea, în Moldova, până la reforma inițiată și aplicată de Constantin Mavrocordat (1741), se remarca politica fiscală promovată de Mihai Racoviță (1715–1726), ce a afectat în special veniturile stăpânilor de domenii funciare principale, protejând pe țăranii aserviți. Nu întâmplător Ion Neculce afirma despre prosperitatea pe care au cunoscut-o așezările rurale din Moldova în acea vreme, că „țara se întemeiasă în dzilele lui și să *lățis<ă> satele*" (subl. ns.), în sensul că se înmulțiseră, „că era om foarte chivernisitor"[2].

Pe lângă amintitele hotărâri ale domniei, care au încurajat crearea de noi sate în cele două Principate s-au adăugat, în timpul regimului fanariot, și o seamă de reforme, în scopul scoaterii unui număr foarte mare de țărani din starea de aservire, inițiate de Constantin Mavrocordat, mai întâi în Țara Românească (1746) și apoi în Moldova (1749).

Devenind oameni liberi prin desființarea rumâniei și veciniei și bucurându-se de protecția domniei împotriva fiscalității excesive, țăranii așezați pe domeniile funciare ale stăpânilor de pământ au dobândit mai multă încredere în prosperitatea gospodăriilor lor, altele noi fiind întemeiate de acei care aveau nevoie de terenuri de cultură și acceptau să plătească după obiceiul pământului adetul moșiei pe care se stabiliseră. Așa se explică

---

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 501.
[2] *Ibidem*, p. 687.

faptul că a sporit numărul satelor din Țara Românească și Moldova de la 1 180 localități, consemnate în importante izvoare cartografice de la începutul secolului al XVIII-lea, precum harta Țării Românești întocmită de stolnicul Constantin Cantacuzino (tipărită la Padova, în 1700) și cea a Moldovei a lui Dimitrie Cantemir, realizată la 1716 și publicată la Amsterdam de geograful francez d'Anville, la 4 995 de localități, deci de peste patru ori mai mult. Statistica rezultă din binecunoscutele recensăminte ale populației efectuate de către ofițerii ruși în timpul războiului cu turcii din anii 1768–1774, cel privind Țara Românească publicat în 1778 de generalul Bauer, iar pentru Moldova de către istoricii de la Chișinău, în urmă cu un sfert de secol.

Urmărind în continuare dinamica demografică rurală din cele două Principate la începutul secolului al XIX-lea până la 1820, se constată că în Țara Românească au fost atestate în 1815 nu mai puțin de 2 721 de sate, fără cele trei raiale de la Dunăre (Turnu, Giurgiu și Brăila), iar în Moldova, în 1803 un număr de numai 1 837 de sate, pe baza datelor recensământului cunoscut sub numele de „Condica liuzilor". Deosebirea de informații de la o sursă la alta are două explicații: prima, că partea de nord-vest a Moldovei, Bucovina, având o suprafață de 10 771 m², împreună cu 278 de sate și cătune — a fost ocupată de Imperiul habsburgic în 1775, cu acceptul Imperiului otoman; a doua, fiindcă în timpul războaielor ruso-austro-turce din 1768–1774 și 1787–1792 un mare număr de așezări rurale s-au pustiit datorită confruntărilor militare. Din unele date statistice rezultă că în 18 din cele 22 de ținuturi ale Moldovei, nu mai puțin de 432 de sate erau considerate ca părăsite. Ar rezulta astfel că, în anul 1803, ar fi trebuit înregistrate în Moldova cel puțin 2 547 de așezări rurale, în loc de 1 837. La începutul secolului al XIX-lea, Moldova a suferit un nou mare rapt teritorial, și anume partea ei de răsărit, Basarabia, aflată între Prut și Nistru, ocupată de Imperiul rus, tot cu sprijinul Imperiului otoman. Acest teritoriu înstrăinat avea o suprafață de 45 630 m² împreună cu 685 de sate. Dacă raportăm datele la anul 1815, când a fost întocmită evidența satelor din Țara Românească de istoricul Dionisie Fotino, în Moldova ar fi trebuit să existe cel puțin 3 232 de sate.

În privința răspândirii geografice a așezărilor rurale din cele două Principate în regimul fanariot, acestea s-au încadrat într-un mediu ambiant natural, în așa fel ca locuitorii ei să beneficieze de cât mai multe avantaje în special de natură economică. Astfel, un mare număr de sate au fost amplasate fie pe malul unei ape curgătoare sau al unei bălți, unde se putea practica și pescuitul, cum ar fi satul Sasca (Suceava), lângă apa Moldovei, Topolnița (Mehedinți) lângă apa cu același nume, sau Fundulea (Ilfov) lângă Mostiștea, fie la poalele unui munte sau al unei coline, sau într-o vale, la adăpost de intemperii, precum satul Studina (Mehedinți), Nicorești (Covurlui) sau Cucuteni, în valea cu același nume. De asemenea, în apropierea unei importante căi de comunicație pentru a face mai ușor legătura cu orașul din apropiere, cum ar fi satul Văratec (Neamț) lângă șoseaua care duce la Târgu Neamț, sau Ungurașu (Neamț), la drumul mare care lega orașele Piatra și Roman. De remarcat faptul că, acum, multe alte sate s-au statornicit, totuși, cât mai departe de drumul mare și cu casele „risipite" pe o mare suprafață de teren, în zona de câmpie și de deal, ca la Miclăușani (Iași) sau Rogojelu (Gorj), dispersat la gura

unei văi, parte pe un șes, parte pe versantul unui monticol din apropiere, sau Maglavit (Dolj), extins într-o viroagă și pe teren mocirlos.

Acest peisaj rural tot mai des întâlnit în epocă a fost consemnat cu interes de unii călători străini în jurnalele lor de drum, precum abatele Boscovici, care a străbătut Moldova în 1762. El a remarcat că satul Puțeni (Covurlui) avea casele împrăștiate, răzlețe, ca și satul Stroiești (Botoșani). Atari observații sunt atestate încă din 1731, în raportul unui înalt demnitar austriac, generalul Karl von Tige, care propunea forurilor sale superioare ca astfel de sate împrăștiate (*zerstreit*), ici și colo, să fie regrupate, pentru a fi mai ușor recenzate și impuse la dări.

Spre deosebire de perioada anterioară, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când se constată că așezările rurale din Țara Românească și Moldova erau în majoritate de dimensiuni mici, cu aglomerări de gospodării, cele mai multe ajungând să aibă circa 40 de case, în epoca domniilor fanariote se întâlnesc mai multe categorii de sate, diversificate după numărul caselor și ca urmare a măsurilor luate de puterea centrală. Primele inițaitive întreprinse în acest sens în Țara Românească aparțin administrației austriece în Oltenia din anii 1718–1739, pe vremea când generalul Karl von Tige făcea propuneri de a se reorganiza așezările rurale în trei categorii, după numărul caselor, și anume: *sate mari*, având cel puțin 200 de familii, *sate mijlocii* cu 50 de familii și *sate mici* de cel puțin 25 de familii. În același scop, unii din domnii Țării Românești, precum Mihai Suțu, hotăra în 1783 ca pe viitor toate „sloboziile" create de către oamenii străini să aibă cel puțin 10 familii pentru a obține acordul domniei. Dar măsurile de organizare a așezărilor rurale nu și-au atins scopul, fapt reflectat în recensămintele efectuate în cele două Principate sub regimul fanariot. Din cercetarea acestora rezultă că, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor se conturaseră tot mai multe categorii de sate, și anume: *sate foarte mici*, având de la una la zece case; *sate mici*, între 11 și 30 de locuințe; *sate mijlocii*, cu 31–60 de case; *sate mari*, de 61–100 de locuințe; *sate foarte mari*, acestea ajungând să aibă chiar și 350 de case; așa, de exemplu, în ținutul Suceava, la recensământul din 1774, s-a constatat existența a 196 de sate, din care: 32 erau foarte mici, 70 mici, 62 mijlocii, 20 mari, iar restul de 12 sate foarte mari, cu 105–228 de case. De asemenea, în ținutul Dorohoi, din totalul de 55 de sate, cinci erau foarte mici, nouă mici, 21 mijlocii, 11 mari și nouă foarte mari, cele mai multe case fiind în satul Hudești, cu 337 case. În privința ținutului Orhei-Lăpușna, din totalul de 160 de sate, 20 erau foarte mici, 78 mici, 46 mijlocii, 12 mari și patru sate foarte mari. În ținutul Putna, din totalul de 87 de sate au fost recenzate două foarte mici, 14 mici, 43 mijlocii, 15 mari și 13 foarte mari, satul Soveja având cele mai multe case (282). Din acest punct de vedere, al numărului de case, în diferitele așezări rurale situația din Țara Românească era deosebită, așa cum se constată din cercetarea efectuată pe harta alcătuită sub conducerea colonelului Specht și manuscrisul care o însoțește. Astfel, în județul Muscel cele mai multe sate erau din categoria celor foarte mici și mici, acestea din urmă cu până la 30 de case; în județul Dâmbovița existau, de asemenea, sate foarte mici și mici, cele mijlocii fiind doar o excepție, ele având cel mult 40 de case; în județul Dolj predominau satele

mici și mijlocii, așezările foarte mari fiind o raritate, de exemplu satul Gârlești cu 141 de case. Din aceste câteva exemple rezultă că la sfârșitul secolului al XVIII-lea în Țara Românească predominau satele mici și mijlocii, iar în Moldova cele mijlocii și mari.

*

În privința instituțiilor sătești sunt necesare mai întâi unele observații generale. La fel ca în perioada anterioară, așezările rurale din Principate aveau o organizare proprie, ca și cele urbane, reprezentanții lor bucurându-se de aceleași prerogative. În Țara Românească ei se numeau *pârcălabi*, iar în Moldova *vatamani* și *vornicei*. Instituțiile sătești din așezările aservite proveneau din cele libere existente anterior, aflate în această perioadă în plin declin. Ele se deosebeau într-o oarecare măsură unele de altele, în ceea ce privește atribuțiile conducătorilor lor și mai ales în privința condițiilor judiciare de care se bucurau aceștia. Alegerea și numirea pârcălabului și a vornicului la conducerea satului aservit, dar și liber se făcea cu aprobarea domniei, ei trebuind să fie oameni de slujbă și drepți față de săteni, să fie ascultați de aceștia.

În Moldova conducătorul propriu-zis al satului era vornicelul, iar vatamanul, cel care executa hotărârile luate de acesta. În ierarhia socială, pârcălabul, vatamanul și vornicelul aveau rangul de *boieri mărunți de țară*, deseori numiți în documente ca *boieri zlotași*, pentru faptul că, mai ales în secolul al XVIII-lea, atât în Moldova, cât și în Țara Românească una din atribuțiile lor era aceea de a strânge o dare în bani numită *zlotul pentru casă* și *zlotul pentru clacă*, atunci când aceasta era convertită în bani. Boierii zlotași aveau de obicei în subordinea lor *vătășei*, prin intermediul cărora erau transmise poruncile pentru obștea satului.

În linii generale, conducătorii satelor se îngrijeau de: păstrarea ordinii publice; urmărirea transferului de proprietate funciară din hotarul satului; apărarea intereselor sătenilor împotriva abuzurilor stăpânilor de moșii, ale agenților fiscali și slujbașilor administrației județului sau ținutului; strângerea dărilor de la săteni destinate stăpânului moșiei și puterii centrale; executarea tuturor poruncilor domniei, ispravnicilor și ale stăpânilor domeniilor pe care se afla așezarea rurală; judecarea pricinilor mărunte ale membrilor comunității sătești când cuantumul despăgubirilor nu depășea suma de doi lei; stabilirea cislei, care revenea întregii comunități sătești, în concordanță cu starea materială a fiecărui membru al obștei. În privința acestei din urmă atribuții, în regimul fanariot unii din domnitorii celor două Principate au continuat s-o mențină, alții însă, au desființat-o. Constantin Mavrocordat a interzis boierilor zlotași să se amestece în stabilirea cislei, pentru a evita abuzurile săvârșite de aceștia, care-i favorizaseră pe unii membri ai comunității sătești în dauna altora, hrisovul domnesc din 1741 precizează că „boierii zlotași sau vornicii sau vatamanii nici de cum să nu se amestece în afară de oamenii lăcuitori ai satului". Mai târziu, la 1814, domnitorul Ioan Caragea al Țării Românești i-a împuternicit pe aceștia ca să o stabilească ei: „pârcălabul satului — cum se menționa într-o anafora — de acum înainte să fie îndatorat când se va face cisla în vreun sat ... să strângă pe toți

cislarii ... cum și pe preotul satului și de față cu toții să facă cisla cu dreapta analoghie, ca să nu se năpăstuiască nimeni".

Boierii zlotași trebuiau să întocmească cele două foi de cisla cu pecetea domnească, una urmând să rămână în sat, iar cealaltă să fie trimisă la visteria țării pentru a fi trecută în condica. Ei alcătuiau și un zapis ca așezământ, în care erau incluse toate obligațiile sătenilor față de stăpânul moșiei, întărit cu semnătura sa și a acestora; lor le revenea și îndatorirea de pază a potecilor plaiului din apropierea satului împotriva tâlharilor; de asemenea, răspundeau personal de obligațiile sătenilor față de domnie și de stăpânul moșiei, trebuind să scoată de la cislă pe cei decedați, să fie vechilul sătenilor în relațiile cu autoritățile locale, să facă cunoscut ispravnicilor de ținut și județ fărădelegile grave săvârșite în ocolul satului, să participe ca martor la confirmarea drepturilor de proprietate funciară a unor boieri, să respecte drepturile arendașilor moșiei acolo unde se afla satul, să respecte monopolul vinderii vinului și rachiului pe moșia stăpânului acesteia, să nu se opună poruncilor domnești date ispravnicilor care urmăreau pe rumânii și vecinii fugiți de pe moșie, să impună la gloabe pe săteni în valoare de până la jumătate de florin, și să pedepsească cu până la 20 de lovituri de toiag pe sătenii aflați în culpă; să-i aresteze și să-i pună în butuci pe sătenii zurbagii și apoi să-i trimită la domnie pentru fărădelegile lor, să semneze zapisul de eliberare din starea de aservire a vreunui vecin sau rumân din același sat în calitate de martor, să înmâneze răvașe vecinilor sau rumânilor, în care să arate că ei și-au îndeplinit toate obligațiile față de stăpânul moșiei etc.

Pentru osteneala lor, boierii zlotași beneficiau de scutiri, nu de lefi. Mai întâi erau scoși de la cislă, valoarea acesteia rămânând în seama membrilor comunității sătești. Apoi primeau câte 5 parale de la fiecare sătean. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea erau scutiți de plata birului și primeau ca retribuție câte două parale la un leu vechi pentru trebuințele lor.

Dar boierii zlotași aveau și mari răspunderi față de domn și de stăpânii de moșii. Dacă se dovedea că nu-și îndeplineau atribuțiile și obligațiile ce le reveneau, erau chemați la domnie sub paza panțârilor și pedepsiți „cu mare certare" pentru neascultare. În funcție de gravitatea vinei, puteau fi amendați să plătească de zece ori mai mult decât valoarea cislei, dacă pârcălabul sau vatamanul omiteau pe vreun contribuabil sau le-ar fi încărcat sarcinile acestora. Atunci când ei nu respectau așezământul încheiat cu stăpânul moșiei puteau fi întemnițați la ocnă.

d) Biserica

În *Moldova* și *Țara Românească*, sub autoritatea domniilor fanariote, care corespund uneia dintre cele mai frământate epoci din trecutul Principatelor, rostul Bisericii a sporit, afirmându-se ca o instituție fundamentală în stat. Fapt explicabil ținând seama de nevoile societății românești, de evoluția ei internă, când înalți ierarhi au garantat cu prezența lor ființa țării și apărarea credinței. Este o vreme în care în Principatele Române s-au

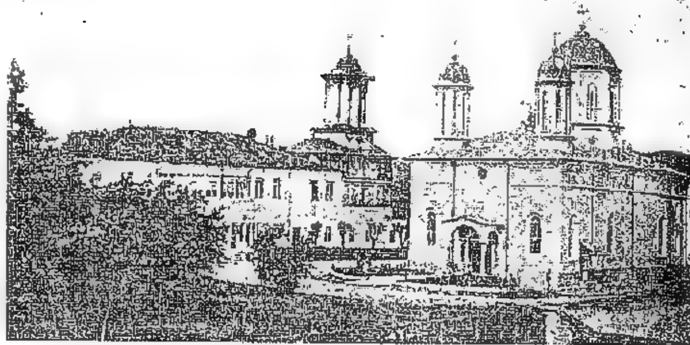

Fig. 54 Episcopia Râmnicului cu paraclisul ctitorit în 1750–1751.

făcut mai puternic simțite acțiunile întreprinse de la nord de Carpați în plan confesional și cărora Biserica a trebuit să le dea răspunsul cuvenit, veghind la hotarele ortodoxiei. O dată cu instituirea regimului fanariot și cu creșterea influenței lumii grecești și asupra instituției ecleziastice, mai ales în Muntenia, cârmuirea austriacă, după ocuparea provinciei din dreapta Oltului (1718–1739), așeza Episcopia de Râmnic, în plan ierarhic, sub îndrumarea Mitropoliei sârbești de la Karlowitz. O soartă asemănătoare avea de la 1783 Episcopia de Rădăuți, adusă tot în subordinea ierarhică a aceleiași arhiepiscopii, de unde era încurajat vechiul filon al tiparului de expresie slavonă.

Atunci când Rusia a declanșat luptele cu Turcia și armatele ei au pătruns în Principate, temporar, la cârma Mitropoliei Moldovei, erau instalați Ambrosie de Ecaterinoslav ca vicar (1788–1792), apoi episcopul de Akkerman și Tighina, Gavriil Bănulescu-Bodoni (martie-iunie 1792), exarh al Sinodului rusesc, așezat ulterior în amândouă Statele Dunărene (1808–1810).

Confruntată cu jocul de interese al Austriei și al Rusiei — în conflictele lor cu Poarta și cu lumea musulmană — instituția ecleziastică din Țările Române de la sud-est de Carpați va fi angajată într-un amplu program, potrivit necesităților societății moldave și din Muntenia, ce a dus la afirmarea treptată a limbii române în Biserică, la o intensă activitate pe tărâm cultural-ecleziastic și în care mișcarea paisiană a avut un rol deosebit, a învățământului și tiparului, deschizătoare de noi orizonturi în drumul celor două state spre modernitate.

Biserica a îndeplinit, de asemenea, un însemnat rost în raporturile dintre societate și stat, sporind legăturile cu ctitorii și susținătorii miilor de lăcașuri parohiale și cu sutele de fundații monahale, înălțate sau refăcute acum de categorii mai largi ale populației,

de noua boierime în ascensiune, de orășeni, clerici, negustori, meseriași, megieși localnici ș.a. O vastă mișcare, deci, benefică pentru păstrarea tradițiilor și obiceiurilor de specific național, de cultivare a relațiilor dintre cele trei state românești, cu ortodoxia din lumea răsăriteană, și cu alte culte, cu vizibile deschideri spre noile orizonturi de cunoaștere ale vremii.

Organizarea eparhială. Mănăstirile, lăcașurile parohiale și clerul ortodox. Rosturile importante îndeplinite de Biserică și de ierarhi în slujba Ortodoxiei, în raporturile cu domnia, cu alte instituții, ca și în plan social, sau în sprijinul centrelor de cultură ecleziastică din Balcani și din Orientul Apropiat au implicat o bună organizare a vieții clericale. Aceasta ca rod al strădaniilor unor distinși prelați din fruntea eparhiilor și a atâtor alți cărturari și harnici cârmuitori ai mănăstirilor și parohiilor.

Fig. 55 Pecetea episcopului Iacov al Romanului.

Ca și în etapele precedente, eparhiile s-au aflat sub îndrumarea mitropoliei și a episcopiilor. În cea de la Iași, unde au rezidat în epocă 11 arhierei, mitropolitul își exercita autoritatea confesională asupra clerului din ținutul omonim, din Cârligătura, Hârlău, Neamț și din regiunea de sud a Sucevei. Celelalte trei eparhii intrau sub jurisdicția *Episcopiei Romanului*[1], a *Hușilor*[2] și a *Rădăuților*[3], îndrumate de 30 prelați, șirul lor fiind întrerupt după 1775, atunci când ultima dioceză cintă în frunte cu episcopul Dosoftei Herescu, a urmat noua formă de organizare stabilită de administrația austriacă a Bucovinei.

Spre deosebire de Țara Românească, la cârma Mitropoliei moldave, pornind de la arhiereul Ghedeon de Agapia (1708–1723) și până la distinsul ierarh Veniamin Costachi

---

[1] În scaunul eparhial au păstorit 13 ierarhi, de la Pahomie (1706–1714), la Gherasim Clipa (1803–1826), având în subordine confesională lăcașurile și clerul din ținutul Romanului, din Vaslui, Tutova, Tecuci, Putna, Covurlui, Trotuș, Bacău și Adjud. Prin activitatea și lucrările întreprinse în incinta Catedralei Episcopiei s-au remarcat ierarhii Ioanichie (1747–1769) și Leon Gheuca (1769–1786).

[2] La cârma episcopiei, pornind de la arhiereul Sava (1709–1716) și până la Meletie (1803–1826), s-au făcut cunoscuți 11 prelați, unii provenind din obștile monastice de la Putna și Neamț și care s-au aflat și în fruntea Episcopiei Romanului (Ghedeon, Teofil, Gherasim), a Rădăuților (Varlaam) sau a Mitropoliei Moldovei (Iacov Stamati — 1792–1803). Sub jurisdicția ierarhilor erau ținuturile: Fălciului, Lăpușna, Orhei și Soroca.

[3] Până la ocuparea Bucovinei de austrieci la 1775, în eparhie s-au afirmat șase episcopi, începând cu Calistru (1708–1729) și până la Dosoftei Herăscu (1750–1781), ei având în grijă ținuturile Hotin, Dorohoi, Tecina și zona nordică a ocolului Sucevei.

(1803–1808; 1812–1842), este cunoscut un singur prelat străin, Nichifor Grecul din Pelopones (1739–1750).

Pentru păstrarea scaunului mitropolitan sub autoritatea înalților ierarhi autohtoni a fost invocată, în spiritul tradiției, hotărârea unui Sinod ținut pe 1 ianuarie 1752 la Iași, organizat de arhiereul Iacov (1750–1760), cu prezența celor trei episcopi și a 24 egumeni, care, sub blestem, au stabilit ca în scaunul Vlădicăi să fie aleși numai români. Cercetări mai noi consideră actul sinodal un apocrif produs ca o justificare de a stăvili alegerea egumenului Iacov grecul de la mănăstirea Barnovschi, în 1786, ca mitropolit al țării. În urma protestului ierarhilor și al boierimii, acesta a fost numit însă de domnie în fruntea Eparhiei de Roman (1792)[1].

Era obiceiul ca episcopul de Roman să treacă la Mitropolie, cel de Rădăuți în locul său, iar prelatul de la Huși în eparhia vacantă amintită mai înainte. Desemnarea episcopului — dintre egumeni — se făcea de către mitropolit și boieri și era încuviințată de voievod, în timp ce propunerile pentru capul bisericii se luau în Divanul țării cu confirmarea domniei, a Patriarhiei de Constantinopol și chiar de la Poartă. Arhiereul era purtat călare, cu alai, pentru a-l înfățișa obștii, practică menținută în Moldova până la urcarea pe tron a lui Ioan Mavrocordat, principele socotind, la 20 iulie 1743, că acesta este un lucru „făr' de cale", episcopii urmând a pleca de la Curte „cu caréta domnească cu șase telegari"[2].

Prin tradiție se știa că Inochentie de Putna, ierarh al eparhiei Hușilor (1752–1782), priceput administrator al bisericii, obișnuia să umble călare prin satele răzeșilor, săvârșind servicii liturgice, botezându-le copiii.

La fel ca în Moldova, în Țara Românească instituția ecleziastică era organizată în patru eparhii; în aceea a mitropoliei cu reședința la București au slujit 13 arhierei, dintre care șase pământeni și tot atâția din lumea grecească, începând cu Mitrofan de Nisa (1716–1720), șirul continuând până la Dionisie Lupu, titular de Sivas (1819–1823). Sub jurisdicția lor se afla clerul din județele: Ilfov, Vlașca, Teleorman, Argeș, Muscel, Olt, Dâmbovița, Prahova, Ialomița și Râmnicu Sărat. În ceea ce privește episcopiile, un rol însemnat în viața cultural-ecleziastică a țării l-a îndeplinit lăcașul *Eparhiei Râmnicului Vâlcea*[3], dar și cel de la *Buzău*[4], precum și reședința episcopală înființată în 1793, la

[1] Vezi Ștefan Gorovei, *Semnificația unor documente false din veacul al XVIII-lea*, în AIIAI 26, 1989, 1, p. 431–463, 464–480; Rusandra Moașa, *Un mitropolit grec al Moldovei în veacul XVIII: Nichifor al Sidei*, în IN 2–3, 1996–1997, p. 71–79.

[2] *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762*, ed. Dan Simonescu, București, 1939, p. 304.

[3] Unde au păstorit peste cele cinci județe din Oltenia, 10 prelați de la Damaschin (1708–1725) la Galaction (1813–1824). După primul ierarh menționat, urmașii săi, Ștefan de Govora (1726–1727), Inochentie de Tismana (1727–1735) și Climent (din 1735) s-au aflat în scaun în timpul administrației austriece (1718–1739).

[4] Eparhia a avut la cârma ei 11 prelați, pornind de la Ioasaf de Argeș (1708–1716), urmat de Daniil (1716–1719), viitorul mitropolit, și până la Gherasim Rătescu (1819–1824). Sub îndrumarea lor confesională erau clericii din județele Buzău și Săcuieni.

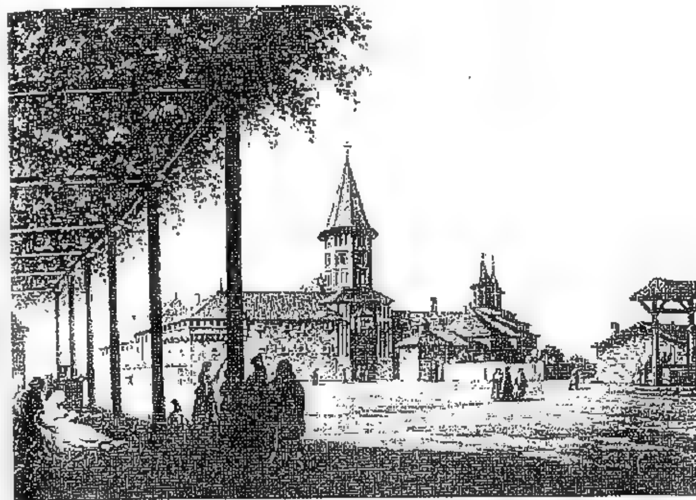

Fig. 56 Mănăstirea lui Neagoe Basarab din Curtea de Argeș, acuarelă de Luigi Mayer, la 1794.

Curtea de Argeș[1], unde a păstorit ierarhul Iosif (1793–1820). În ansamblu, 23 de prelați au vegheat la îndeplinirea îndatoririlor preoților de sub autoritatea lor.

Organizarea eparhială în plan teritorial a înlesnit dialogul conducătorilor Bisericii din Principate cu îngrijitorii și clerul din sutele de mănăstiri și schituri și miile de parohii din orașe, târguri și sate. Și aceasta nu numai pentru menținerea ordinii și îndrumarea vieții ecleziastice sau de a corela prezența Bisericii la realitățile și trebuințele societății din cele două țări, dar și în ce privește raporturile cu domnia în sprijinul Ortodoxiei. Este o vreme în care, prin slujirea credinței, Biserica era chemată să mențină în atenția credincioșilor exemplul devoțional al martirilor creștinătății, ce i-au dat tărie în apărarea lumii răsăritene de erezii, de vrăjitorii, de superstiții, condamnate de înalții ierarhi ai eparhiilor.

În structurile instituției ecleziastice, *mănăstirile* și *schiturile* înălțate de domnitori, boierime, clerul înalt și alți ctitori aveau de îndeplinit un însemnat rol la veghérea Ortodoxiei în spiritul preceptelor teologiei, la promovarea învățăturii și a practicilor bisericești pe calea tot mai largă în secolul al XVIII-lea, a triumfului limbii române în desfășurarea liturghiei.

[1] Eparhia nou înființată prelua sub jurisdicția ei bisericile și slujitorii din județele Argeș și Olt. După ierarhul Iosif de Sivas, a urmat episcopul Ilarion (1820–1823), sfătuitor al lui Tudor Vladimirescu.

De la fundații monastice și eremitice a căror tradiție avea să fie continuată prin ridicarea unor impresionante edificii voievodale, ca aceea a mănăstirii Văcărești a lui Nicolae Mavrocordat (1716–1724) sau a complexului de zidiri de la „Sf. Spiridon" din Iași (1751–1772), în secolul fanariot ctitoriile monastice, mai ales schiturile, vor fi durate și de reprezentanții altor categorii ale populației, din rândul orășenilor și târgoveților, nu numai al boierimii și al clerului. Prezența negustorului Martin Buliga la ridicarea, în 1745, a lăcașului ce-i poartă numele, la Pitești, participarea sa la clădirea schitului Stănișoara-Argeș (1747) și chiar a unor „megiași moșteani" la înălțarea în 1758–1761 a chinoviei de la Lacul Negru-Călinești (Muscel) și a atâtor altora constituie dovezi evidente.

Evaluări cantitative vădesc că în secolul al XVIII-lea fuseseră ctitorite în Moldova 21 mănăstiri și 102 schituri, iar în Țara Românească 18 mănăstiri și 93 schituri. Statistici efectuate la 1810 semnalau, pentru Moldova, existența a 203 mănăstiri cu 1 860 călugări, iar în Țara Românească 204 chinovii cu 1 034 monahi.

În procesul organizării vieții administrative a Principatelor, domnia și înalții ierarhi ai Mitropoliilor din Iași și București au urmărit să reașeze traiul obștilor monahale pe un temei apropiat vechilor canoane. Prin diferite așezăminte, date și individual mănăstirilor Dintr-un Lemn — Vâlcea (1746), Slatina–Suceava (1813) ș.a., Constantin Mavrocordat, Mihai Racoviță, Grigore al III-lea Ghica ș.a., dar mai ales Alexandru Ipsilanti au stabilit rânduielile ce trebuiau respectate la alegerea egumenilor, a ieromonahilor cu atribuții administrative — proestoși, eclesiarhi, economi — precum și normele de viețuire a călugărilor în cadrul comunității.

Preocuparea domniei față de lăcașurile monastice își găsește o motivație și în faptul că un număr mare dintre acestea, și anume 72 de mănăstiri și 24 de schituri cu peste 550 de clerici, erau închinate, către sfârșitul veacului al XVIII-lea, la Ierusalim, Athos, Muntele Sinai și altor locuri, aflându-se sub cârmuirea egumenilor străini. Cercetări statistice din primul deceniu al secolului al XIX-lea atestă că în Moldova, 11 chinovii fuseseră supuse Sfântului Mormânt, iar alte 26 la Muntele Athos, cuprinzând 187 de fețe bisericești. Numai în București circa 20 de însemnate ctitorii voievodale, ale boierimii și ale unor înalți prelați, și anume: Radu Vodă, Mihai Vodă, Cotroceni ș.a., deveniseră metohuri ale patriarhiilor din Orientul Apropiat sau la alte centre ortodoxe din sud-estul Europei. Moșiile și bunurile tuturor acestor edificii erau aproximate — pentru epoca fanariotă — la o treime din venitul țării, ajuns atunci în folosința lăcașurilor tutelare.

Urmărind să stăvilească abuzurile comise asupra averilor mănăstirești, Nicolae Mavrocordat cerea, pe la 1715, egumenilor din spațiul moldav să înfățișeze periodic trimișilor domniei situația veniturilor și a cheltuielilor. De la urmașul său Constantin Mavrocordat, interesat de asemenea de buna orânduială a obștilor monastice, s-a păstrat chiar Catastihul cu sămile tuturor mănăstirilor țării de la 1742–1743, iar din 1759 Așezământul lăcașurilor monahale cu danii și reglementări ale voievozilor Țării Românești și confirmări ale patriarhilor.

În cadrul marelui său program de reforme, principele Constantin Mavrocordat, ca de altfel și alți domnitori (ulterior Alexandru Ipsilanti) avea să acorde, în februarie 1741, scutiri de dări pentru chinoviile din Muntenia, iar la 1742 și acelora din Moldova, ele

trebuind însă să susțină prin contribuții bănești anuale desfășurarea învățământului, așezat sub supravegherea mitropoliilor, ca și a spitalelor, în special în timpul epidemiilor.

Semnificativ pentru problematica ființării mănăstirilor, în contextul socio-politic al timpului, este și hrisovul din 14 ianuarie 1742, prin care Mihai Racoviță, făcând referiri la canoane ale lui Iustinian, la soboarele bisericii, la cele însemnate de teologi ca Fotie, la cronicarul bizantin Zonaras ș.a., stabilește ca mănăstirile și clerul să fie supuse arhiereului locului — un drept veghetor și povățuitor al lor. Pentru a conferi o mai mare credibilitate actului, voievodul precizează că până și împărații otomani dau în *beratele* lor înalților ierarhi tot o astfel de „volnicie". Hotărâri firești după atâtea „răzmerițe" ce aduseseră „mare strămutare" în Principate.

Este vremea în care curentul de reînnoire a monahismului, pornit din Rusia și propovăduit cu deosebire de Paisie Velicicovschi, originar din Poltava Ucrainei, trăitor 17 ani la Athos, își va face simțit imboldul pentru priveghera moralei creștine, în spiritul învățăturii și culturii ecleziastice. Aceasta se desprinde din neobosita activitate în Țara Românească, sub îndrumarea starețului Vasilie de la Poiana Mărului, mai întâi în schiturile de la Dălhăuți–Vrancea, Trăisteni–Focșani și Cârnu–Buzău (1744–1746), iar apoi în Moldova. Aici, adăpostit cu discipolii săi la mănăstirea Dragomirna, ulterior la Secu (din 1775), și cu deosebire la Neamț (de la 1779), prin trăirea monahală și vasta activitate cărturărească, exercițiul isihasmului Paisian a căpătat însemnate dimensiuni, mișcare privită în plan spiritual ca o „renaștere creștină în secolul lui Voltaire"[1] ce s-a reverberat pe întinse spații.

Consolidarea structurilor bisericii și creșterea prestigiului ei este nemijlocit legată de efortul de organizare și de mai trainic dialog cu *clerul parohial*. Răspândiți în plan teritorial, ținând seama că la 1810 existau în Moldova 2 313 biserici cu 4 692 preoți, iar în Muntenia 3 105 lăcașuri deservite de 8 617 slujitori ai credinței, ei trebuiau să îndeplinească un însemnat rol și în viața societății. Parohiile din fiecare eparhie se aflau sub îndrumarea *protopopiatelor*, organizate pe ținuturi și județe și în cuprinsul lor pe districte și plăși. La 1785 în Țara Românească își exercitau funcția 31 de protopopi, numărul lor ajungând la 1808–1809 la 45, în fiecare principat. Aleși dintre preoții cu știință de carte și pregătire teologică, numiți de mitropolit și confirmați de domnie, ei erau împuterniciți să-i supravegheze și să-i îndrume pe slujitorii bisericii în practicile liturgice, să țină evidența parohiilor. Protopopii de la ținuturi și județe aveau, la 1775, și drept de jurisdicție peste „partea bisericească", să țină în închisoarea protopopiei pe cei în culpă, chiar și pe unii dintre mireni.

Pe baza rânduielilor stabilite în structurile ierarhice ale instituției ecleziastice, toți preoții și diaconii plăteau la învestirea cu toiag a mitropolitului „ploconul vlădicăi", însă la alegerea episcopului dintr-o eparhie, „ploconul cârjei", iar la confirmarea protopopului o „dare a bastonului", numai din partea celor aflați sub autoritatea lor. Unele taxe se percepeau de la clerul parohial în folosul mitropoliților și episcopilor la anumite sărbători și în alte împrejurări.

---

[1] D. Zamfirescu, *Paisianismul. Un curent românesc în istoria spiritualității europene*, București, 1995, p. 9.

Fig. 57 Cuviosul Paisie Velicicovschi (1722–1794), starețul mănăstirilor Neamțul și Secul, gravură din 1817.

Preoții, a căror venituri proveneau și din sumele obținute din prestații liturgice, au beneficiat de scutiri de dări de la domnie, cu deosebire din vremea lui Constantin Mavrocordat (1741, 1742), a lui Alexandru Ipsilanti (1775), deși înmulțirea peste măsură a parohilor, cum remarcase Grigore al III-lea Ghica la 15 iunie 1764, ducea la decăderea bisericii. Totuși, nevoia de a sprijini clerul avea să-l determine și pe exarhul mitropoliei, Gavriil Bănulescu-Bodoni, să hotărască la 24 iunie 1811 criterii pentru apărarea acestora de dări și obligații.

Consolidarea poziției preoțimii și a bisericii era firească în perioada de după 1774, când scăderea influenței puterii suzerane asupra Principatelor Dunărene sporise protestele și neorânduielile față de domniile fanariote și de Poarta otomană, instituției ecleziastice revenindu-i un însemnat rol în slujirea credinței străbune în arealul românesc. Pentru aceasta, Alexandru Ipsilanti și alți principi ce i-au urmat în scaun au căutat să folosească autoritatea Bisericii și ca un mijloc de menținere a ordinii în parohiile din sate, târguri și chiar din orașe. Prin înscrisul din 5 iulie 1775, domnitorul recomanda cârmuitorilor eparhiali ca locuitorii să nu lipsească de la slujbele obișnuite, cei ce nu vor asculta să fie dați în seama căpitanului plășii pentru a fi trimiși la domnie „să-și ia căzuta pedeapsă". Nu erau singurele acțiuni *manu militari*, căci pârcălabii satelor trebuiau să ia măsuri punitive, să-i amenințe cu punerea în jug lângă biserică pe cei reclamați de preoți că nu participă la „sfânta liturghie". Aceste practici, nemaiîntâlnite în viața populației ortodoxe din Țările Române, constituiau de fapt amenințări pentru cei ce ar fi căutat să provoace tulburări cu grele consecințe asupra principilor fanarioți. De aceea, amintitele dispoziții au fost menținute și de Mihai Suțu care, la 8 august 1785, recomanda ca mai întâi localnicii să fie îndemnați cu blândețe, iar apoi „să-i și siliți" să asculte slujbele religioase, în timp ce Nicolae Mavrogheni (1786–1790), prezent în scaun, pe durata unuia din războaiele austro-ruso-turce, interesat să păstreze liniște în societatea vremii, poruncea a se „bate rău, fără milă" cei ce nu veneau de sărbători la biserică.

Teama voievozilor numiți de Poartă privind soarta domniei în epocă era justificată, de vreme ce reverberări ale spiritului voltairian și ale ecoului Revoluției franceze de la 1789 erau receptate cu interes și de români, de pildă de cei din statul moldav, hotărâți să facă și ei „înjugări de împotrivire vederată"[1].

[1] *Uricariul*, 3, p. 63, din jalba boierimii și a clerului către domn, la 29 martie 1804.

Prin stăruințele înalților ierarhi și a numeroși clerici din Moldova și Țara Românească, Biserica a putut înfăptui însemnate programe în viața cultural-ecleziastică, în apărarea și sprijinirea Ortodoxiei, fiind totodată angajată pe tărâm politico-administrativ, contribuind, printre altele, și la „cutia milosteniei" pentru ajutorarea săracilor, cum hotăra Ștefan Racoviță (15 ianuarie 1765). Mitropoliți, episcopi și egumeni ai marilor mănăstiri au fost prezenți alături de domnie și boierime în soboare și divane la înfăptuirea unor acte semnificative pentru existența Principatelor. Instituția ecleziastică a depus strădanii și în păstrarea autorității lor și ca exarhi ai plaiurilor asupra românilor transilvăneni, care erau legați de creștinătatea răsăriteană.

În numele „Imperiului credinței", mitropolitul Grigorie al Țării Românești și Inochentie, episcopul de Huși, în fruntea unor reprezentative delegații de arhimandriți și boieri, se aflau la 1770 la Sankt Petersburg pentru a obține de la Ecaterina a II-a protecția asupra celor două Principate, după victoria armatelor rusești împotriva oștirilor otomane. Același arhiereu din arealul Munteniei, Grigorie al II-lea (1760–1770; 1771–1787), avea să pledeze pentru drepturile românilor pe lângă contele Orlov, reprezentantul împărătesei Rusiei la tratativele cu turcii, din 1772, de la Focșani. Meritele sale în apărarea intereselor țării l-au determinat pe Alexandru Ipsilanti să-l recomande la 10 octombrie 1776 patriarhului ecumenic Sofronie al II-lea, pentru titlul rămas vacant de locțiitor al Scaunului Cezareei din Cappadocia, al doilea după capul Bisericii de Răsărit în ierarhia sinodală.

Opțiunile prelaților față de realitățile socio-politice ale vremii s-au făcut simțite în lumea moldavă încă din toamna anului 1739, când mitropolitul Antonie (1730–1739) părăsea țara, însoțind în retragere trupele rusești, o dată cu restabilirea autorității turco-fanariote. În alte împrejurări, cârmuitorul Mitropoliei Moldovei, Iacov I Putneanul (1750–1760), împreună cu o delegație de clerici și boieri urmaseră calea până la hanul Kârâm Ghirai, în toamna lui 1758, ca să deplângă devastatoarea năvălire a tătarilor din Bugeac. Înaltul prelat, care un an mai târziu participa la mișcarea de protest a populației de la Iași împotriva abuzurilor favoritului domnesc, grecul Stavrache, era înlocuit în februarie 1760 cu arhiereul Gavriil Callimachi, fratele domnului moldovean. Vlădica din scaunul ieșean și episcopul de Roman Leon Gheuca aveau să ceară, în 1771, generalului Rumianțev sprijin pentru înlocuirea elinei din învățământ cu limba poporului, fapt neacceptat, cunoscându-se rostul cărților grecești de cult și laice în epocă. Ierarhul care a păstorit până la 1786, și succesorii săi, Leon Gheuca (1786–1789), Iacov al II-lea Stamati (1792–1803) și, mai ales, Veniamin Costachi (1803–1810; 1812–1842), au avut merite deosebite în încurajarea tiparului și a scrierilor în limba română, a învățământului, în refacerea unor lăcașuri de cult, a cunoașterii legilor și povățuirea norodului pe baza Pandectelor, a Codicelor civile și penale, dar și în apărarea Patriei și a intereselor românilor din provinciile istorice ocupate de imperiali. Este vremea în care Mitropolia se organizează mai bine și sub aspect administrativ cu ajutorul unor slujbași, vătafi, notari și eclesiarhi, îngrijitori ai arhivelor, odoarelor și cărților însemnatei instituții a clerului moldav.

Fig. 58 Mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei (1760–1786).

Fig. 59 Iacov al II-lea Stamati, mitropolit al Moldovei (1793–1803).

În perioada deosebit de grea în care s-a aflat Moldova în anii 1789–1792, arhiereul Iacov al II-lea Stamati a putut să-l înlăture pe Gavriil Bănulescu din scaunul vlădicesc între 1793 și 1803 și să răscumpere de la ruși circa 300 de prizonieri turci pentru a-i trimite la Stambul, un adevărat act ce dă dimensiune învățăturii creștine.

Peste decenii, în vara lui 1819, înaltul ierarh Veniamin Costachi va fi implicat și el în aplanarea frământărilor țărănimii moldave, declanșate împotriva abuzurilor stăpânitorilor de pământ, a domnitorului Scarlat Callimachi, ce marcau de fapt criza regimului fanariot.

În Țara Românească, după păstoria mitropoliților Daniil (1719–1731) și Ștefan (1731–1738), când Episcopia Râmnicului a fost scoasă de austrieci de sub autoritatea arhiereilor din scaunul Bucureștilor, cel ce i-a urmat, Neofit I Cretanul (1738–1753), prin inițiativele și vizitele sale canonice în eparhie — la 1746 și 1747 — s-a făcut cunoscut atât în rândul clerului monahal și parohial, cât și al mirenilor. Condica sa de casă din 1742 vădește grija lui pentru respectarea disciplinei canonice din mănăstiri, în administrarea averilor lor, dar și referitor la comportamentul clerului, la măsurile punitive când erau încălcate rânduielile bisericești stabilite de „duhovniceasca dicasterie" — for de judecată. La 1753, ierarhul va fi prezent la acțiunile declanșate față de dările împovărătoare impuse în domnia lui Matei Ghica. El a vegheat la mai buna organizare a bisericii, la sprijinirea școlilor, la dezvoltarea raporturilor cu Patriarhia ecumenică. Și arhiereul Dositei Filitis (1793–1810), prin măsurile stabilite și strădaniile sale în interesul obștii în vremea secetei din 1793–1794, a ciumei care a bântuit la 1795–1796, prin susținerea protopopiatelor și reducerea la jumătate a dărilor de la preoți — ploconul vlădicăi și al cârjei — a contribuit la creșterea prestigiului instituției ecleziastice.

Distinse figuri de prelați — teologi și cărturari —, adevărate spirite luministe, și-au găsit locul și în fruntea episcopiilor celor două țări dunărene. Astfel, Leon Gheuca, din eparhia Romanului (1769–1786), cunoscător al limbii franceze, a dat la tradus mai multe

Fig. 60 Mitropolitul Veniamin Costachi, episcop al Romanului (1796–1803).

lucrări ce s-au tipărit (*Teatrul politic, Telemah*) și a participat, în 1778, alături de fruntași ai boierimii, la manifestări potrivnice înscăunării principelui Constantin Moruzi. Este, de altfel, vremea afirmării și a altor clerici cărturari la „Cercul literar și politic" al prelatului Gheuca și al arhiereului Veniamin Costachi, cum era și Gherasim, arhimandritul Mitropoliei ș.a., ce și-au făcut simțită prezența la mănăstirea Slatina.

Acum sunt tot mai vizibil receptate de cârmuitorii eparhiilor mesajele mișcării de idei innoitoare din lumea europeană. Nu întâmplător, în prefețele *Mineelor*, traduse în românește de episcopul Chesarie al Râmnicului (1773–1780), ierarhul a introdus texte din valoroasa *Enciclopedie* a lui Diderot și D'Alambert, unele referitoare la vechi obiceiuri ale românilor, ce își găseau originea în lumea romană, de unde pornea însăși „linia neamului" lor de obârșie latină. În rândul teologilor iubitori de cultură s-au remarcat în epocă și alți prelați, ca episcopii de Buzău, Cozma (1763–1787) și Costandie Filitti (1793–1819) sau păstorul din fruntea eparhiei Argeșului, Iosif (1793–1820).

Clerici destoinici sunt întâlniți și în funcționarea protopopiatelor. Astfel, Lazăr Asachi era ridicat de Vlădica Veniamin Costachi, la 6 septembrie 1803, la treapta de „protopresbiter", mai mare peste toți protopopii, fiind desemnat să participe și la lucrările „duhovnicestii judecătorii" a Mitropoliei din Iași. Instituția era mai veche și funcționa în Țara Românească la 1743, cunoscând o nouă organizare din 1810, în amândouă Principatele, ca „duhovnicească consistorie" sau instanța „dicasteriei", așa cum se numea de mai înainte. Pe această cale, s-a putut menține ordinea ecleziastică în lumea clerului și rânduielile canoanelor, fiind aplicate după pravilă sentințe de competența Bisericii, mergând până la caterisirea celor în culpă, la cercetarea unor preoți „tulburători și nesupuși la porunca domnească și arhierească"[1], ca cei din plasa Muntele-Vâlcea (1804).

În contextul socio-politic al timpului înalții ierarhi din Principate au depus stăruințe și pentru stăvilirea „eresurilor" și interzicerea intrării în țară a unor tipărituri socotite necorespunzătoare, ca cele de la Blaj[2], sau chiar arderea cărților cu erezia lui „Hristodul", cum cerea la 1795 mitropolitul Dositei Filitti[3]. Sunt preocupări prin care Biserica încerca să asigure propovăduirea credinței în arealul românesc potrivit tradițiilor Ortodoxiei.

[1] DANIC, ms. rom. nr. 157, f. 51–52.

[2] „Pline de neadevăruri", tipărite la Lipsca (DANIC, Mitropolia Țării Românești, DXXXII/1, documentul din 23 septembrie 1804).

[3] DANIC, ms. rom. nr. 141, f. 66 și 67 (16 și 19 mai 1795).

Instituția eclezlastică din statele dunărene a fost puternic legată de realitățile lumii răsăritene prin exercițiul raporturilor creștine. Mai înalt, ca urmare a relațiilor firești dintre Țările Române de la sud-est și nord de Carpați, în cuprinsul cărora aceleași cărți de slujbă traduse, treptat, în românește, au circulat de o parte și de alta, răspândind în plan larg preceptele teologiei dogmatice și practicile liturgice. La 1742, Constantin Mavrocordat cerea să se aducă din Țara Românească „Evanghelii, Apostole și Liturghii", ca să fie „pe-nțeles pe la biserici" în Moldova[1]. Este cunoscut, de asemenea, sprijinul dat de domnie și înalți prelați clerului ortodox din Transilvania, mai ales bisericii din Șcheii Brașovului, precum și legăturile dintre vlădica românilor neuniți din Ardeal, Dionisie Novacovici, episcop de Buda și Mohács, de la 1761, cu Grigore Socoteanu din scaunul Râmnicului (1749–1764).

Viața Bisericii din Principate a fost marcată în epoca fanariotă și de prezența unor arhierei din arealul răsăritean, adesea pe durate mai lungi de timp, și anume patriarhi ai Ierusalimului, Hrisant Notara (1707–1731), Avramie al II-lea (1775–1787) sau Samuil al Alexandriei (1710–1723) ș.a. La Soborul din mai 1765 de la București, urmărind, prin rugăciuni dresate Cerului, încetarea epidemiei de ciumă, împreună cu mitropolitul Grigorie (1760–1787) s-au aflat Nicodim al Sardelor-Lidia; Mathei al Ierapolei-Galathia; Asia Mică; Hrisant, episcop al Grevenilor și Mitrofan al Drinopolei-Serbia, Neofit al Cervenului-Bulgaria și alți ierarhi, egumeni ai țării, în frunte cu domnitorul Ștefan Racoviță și numeroși boieri.

Mai mult decât în etapele precedente, acum sprijinul bănesc acordat de români patriarhiilor, focarelor de cultură ecleziastică de la Athos, din alte centre ale sud-estului european — biserici și școli — stau mărturie solidarității creștine a locuitorilor din Principatele Dunărene cu lumea ortodoxă încorporată Imperiului otoman. Este semnificativ, totodată, sprijinul îndreptat la 1814 de mitropolitul Veniamin Costachi către arhiereul Serafim din „Siria Emisis", ținând de Eparhia Antiohiei, refugiat în Moldova, și care a beneficiat de lăcașul „Sf. Nicolae" din Munteni de Sus-Iași, ca mângâiere „pentru bătrânețile sale"[2], unul din atâtea acte de acest fel învederate în epocă.

Alte culte din Principatele Dunărene. Comunitățile etnice trăitoare în Moldova și Țara Românească au cunoscut în procesul evoluției lor o mai vie prezență sub aspect confesional. În bună măsură ele își găsesc expresia în *cultul catolic* și *greco-catolic*, în ritualul *bisericii armene* — gregoriană (de rit oriental) sau catolică, în cel *iudaic*, cu deosebire pentru evreii așkenazi și sefarzi, precum și în acela al sașilor *luterani* și *protestanți*, a *lipovenilor* (popovți, bezpopovți, molocani și scapeți), a *bulgarilor* — ortodocși sau catolici (Pavlicieni), a *grecilor* ș.a.

Mănăstirile și bisericile *catolicilor* din București, cum era Bărăția, sediul Arhiepiscopiei, sau de la Câmpulung-Muscel, Craiova, Râmnicu Vâlcea, Târgoviște, din satele Brădiceni, Cioplea ș.a., s-au aflat mai ales sub îngrijirea reprezentanților Ordinului franciscanilor

[1] *Pseudo-Enache Kogălniceanu*, p. 16
[2] *Uricariul*, 7, p. 64–67.

observanți din provincia Bulgaria și alte ordine religioase, cum atestă memoriul conventualului Blasius Kleiner (1764–1766), beneficiind uneori de danii și de scutiri din partea domniei. Episcopii erau vizitatori și aveau titlul de Nicopole.

Lăcașul bucureștean *Bărăția* a suferit refaceri în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, cu sprijinul negustorului Constantin Lisa din Chios, ctitor și la mănăstirea Bărăției din Câmpulung-Muscel, decedat la 1741. Conventul a fost distrus de un incendiu la 1804 și apoi refăcut la 1812, beneficiind de danii și scutiri din partea domniei (1803–1812). Aici s-au păstrat mormintele sprijinitorilor lăcașului, armeni catolici sau germani, care abjuraseră „erezia luterană", cum era chirurgul Christian Maler († 1741) ș.a.

În ce privește *Bărăția Câmpulungului*, „Sf. Iacob", dăinuind cu sprijinul comunității localnicilor, germani, armeni, sârbi catolici, a fost îngrijită în epocă de peste 25 de gardieni, cum era și Antonie Csubrin, prezent în fruntea mănăstirii după 1780 timp de aproape două decenii. La 1730, pisarul domnesc Nicolae Wolf a contribuit la refacerea clopotniței și a zidului de împrejmuire. Franciscanii de aici beneficiau, la 27 martie 1813, de confirmarea vechilor privilegii de către principele Ioan Gheorghe Caragea.

Munificiența domnească s-a îndreptat și asupra *Conventului Bărăția* — „Sf. Maria", din Târgoviște, la 18 iulie 1754, în sprijinul spitalului nou făcut de către curatorul conventului pentru cei suferinzi, danii întărite de Constantin Ipsilanti la 7 februarie 1805, în ajutorul fratelui Ienuper, și în 1813 de Ioan Gheorghe Caragea. Trei ani mai târziu, franciscanii târgovișteni se aflau sub ocrotirea fratelui Ambrosius al Bărăției din București.

Referitor la lăcașul comunității catolice — Bărăția de la Râmnicu Vâlcea — actele interne de după 1775–1793 atestă că se afla sub protecția domniei.

Sașii luterani din București obțineau dreptul de a-și face biserica de la Alexandru Ipsilanti, la 4 iulie 1774, în mahalaua Stejarului, în locul unui mai vechi lăcaș de la 1753–1756, ce se deteriorase. Biserica, terminată după 1775 și sfințită în 1778, de parohul Johann Klockner, a beneficiat de sprijinul domniei, fapt vădit de actele din 1791, 1793, 1805, sau de cele din vremea lui vodă Caragea (1813, 1814).

Spre deosebire de Țara Românească, în arealul moldav adepții catolicismului au putut avea o mai mare răspândire, reședința de scaun de la Iași adăpostind sediul prefectului celor două misiuni de cult, la 1711, Fisio Antonio Zaluci, iar pe la 1750, Clément Laydec, recunoscut de Constantin Racoviță (1749–1753) ca epitrop general peste cei ce țineau de Biserica Apusului. Orașul Bacău adăpostea Catedrala episcopală, iar la Huși, Trotuș, Galați și în alte centre sau în satele Călugăra, Fărăoani, Grozești, Moghilău ș.a., viețuiau însemnate comunități catolice, ale căror lăcașuri și parohii beneficiau de scutiri din partea domniei. Diferite memoriale din 1743, 1747, 1762 ș.a. se referă la unguri locuitori în 62 așezări, la sași, poloni, germani, italieni, francezi, spanioli, ultimii amintiți mai ales ca dezertori din armatele imperialilor. Ei însumau circa 6 000 de adepți ai Bisericii de la Roma, constituiți, către 1792, în 12 parohii, cum observa medicul sas Andreas Wolf, alte surse referindu-se la circa 12 000–13 000 de catolici. Franciscanii, în general italieni, aparțineau Ordinului Minoriților Conventuali, dar și al Observanților, fiind înlocuiți, dinspre sfârșitul secolului al XVIII-lea, cu misionari Pasioniști. Episcopii erau vizitatori dintre Minoriți sau Dominicani, iar prefectul numit de Congregația De Propaganda Fide.

încercările de consacrare la Roma a prefecților de Bacău ca o practică împotriva obiceiului țării au dus la proteste din partea domniei în 1815, 1819, 1820, cei numiți astfel fiind opriți să intre în Moldova.

Luteranii obținuseră, de la principele Alexandru Moruzi, la 1803, un loc la Copou pentru comunitate; o biserică a lor, clădită mai înainte, arsese în 1753. *Protestanții*, chemați la 1759 de Ioan Theodor Callimachi, reușiseră să ridice, în 1813, lăcașul din Păcurarii Iașului, având ca păstor pe Wilhelm Harte.

Armenii, de rit oriental — gregorieni — sau occidental, cu deosebire din Moldova, aveau o veche tradiție și continuitate de locuire, în special la Suceava, care a adăpostit, la mănăstirea Zamca, Episcopia armenească. La cârma eparhiei se afla în 1745 prelatul Ignatie. Statistica armenilor din 1809 relevă pentru spațiul moldav 1 159 de familii, viețuind în 13 așezări urbane, cu tot atâtea lăcașuri la Iași, Botoșani, Galați, Târgu Ocna, Hotin, Chișinău ș.a., spre pildă biserica Hâncești-Lăpușna, clădită de Manuc Bei. În București, mai vechea ctitorie a comunității de rit oriental era refăcută la 1781, iar pentru o altă fundație de cult tot de aici Mihai Racoviță dădea comunităților încuviințarea zidirii, la 16 august 1742, în afară de aceea care ființa la Focșani. Parohiile din amândouă țările erau deservite de 27 preoți, îndrumați de șase protopopi.

Memorialul pastorului transilvan Peter Zöld, de la 1766–1767, face referiri la armenii din Târgul Trotușului și Târgu Ocna „molipsiți de ereziile lui Eutiches"[1], iar în jurnalul din 1768 al lui Ernst Kleemann se vorbește de „armenii schismatici"[2], care aveau două lăcașuri la Chilia Nouă, deosebiți de cei romano-catolici.

Față de unele opțiuni confesional-dogmatice manifestate în comunitatea armeană, socotite „eresuri", mitropolitul Veniamin Costachi interzicea, la 1816, sub blestem, drept credincioșilor ortodocși să întrețină legături cu aceasta.

Reprezentativă pentru *evreii* din Principate, mai numeroși în Moldova, a fost în epocă obștea comunitară de la *Iași*, care, așa cum remarca Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, puteau avea oriunde sinagogi, însă din lemn, fiind conduse de starosti, iar în plan confesional de marele rabin — *hahambașa* — recunoscut și de lumea iudaică din Muntenia. Cultul mozaic se desfășura în case de rugăciuni, numite adesea școli, și în sinagogi, cum era aceea din capitala ieșană (1714), cu rabini eruditi din Polonia. Alte sinagogi mari ființau: la *Piatra Neamț*, refăcută în 1766; la *Târgu Neamț*, reclădită din lemn după hotărârea domniei din 1776, iar la *Huși*, reconstruită la 1794, cu încuviințarea episcopului ortodox al eparhiei, ca și în alte circa 10 localități moldave, ca de pildă la *Hârlău* (1812–1814). În arealul de la sud de Carpați, la *București*, după 1715 evreii așkenazi au putut ridica mai multe case confesionale în diferite etape, și anume în mahalaua Popescului (1764), apoi după 1766 lăcașul de lângă hanul mănăstirii „Sf. Gheorghe Nou", demolat ulterior la cererea patriarhului Ierusalimului, iar către sfârșitul secolului al XVIII-lea aceea din mahalaua Schitul Măgureanu, ce a existat până în 1813, când a ars.

[1] *Călători străini*, 9, p. 512.
[2] *Ibidem*, p. 628.

Spre deosebire de comunitarii așkenazi, sefarzii de-abia din 1811–1818 au avut sinagogile lor înălțate cu aprobarea stăpânirii. Una ființa în hanul evreiesc din apropierea Foișorului de Foc, clădit în 1817. Starostii evreilor din Muntenia, reprezentând și obștile iudaice de la Bucov-Ploiești, Craiova sau Focșani, erau și vechili ai hahambașilor de la Iași.

În *Bucovina*, comunitățile au fost constituite și cu evrei veniți din Polonia și Rusia, marele rabin rezidând mai ales la Cernăuți, unde sinagoga fusese distrusă de armatele rusești, apoi refăcută după 1774. Datorită unor măsuri restrictive impuse de administrație, sute de familii au părăsit ulterior provincia.

Reprezentanții obștilor locuitorilor străini, în procesul existenței lor în cadrul structurilor socio-economice ale Țărilor Române s-au aflat într-un continuu dialog cu domnia, cu înalți ierarhi, trebuitor păstrării identității și confesiunii lor. Toleranță cu celelalte culte din Principate, instituția eclezastică a căutat să mențină, față de acestea, pe un plan mai elevat, imaginea Bisericii Ortodoxe, fapt surprins și de unii misionari catolici, care s-au referit mai ales la veniturile eparhiilor, la săvârșirea cu fast a slujbelor de sărbători. În realitate, o stăruitoare și amplă activitate era înfăptuită nu numai pe tărâm administrativ și al teologiei dogmatice pentru apărarea ortodoxiei, dar și a formării conștiinței unității de neam a românilor, în promovarea învățământului, culturii și artelor, în spiritul marilor idei din Secolul Luminilor.

B. Transilvania

a) *Instituțiile centrale ale Principatului Transilvaniei*

Guberniul. Consacrarea juridică a statutului Principatului Transilvaniei, ca parte din Imperiul romano-german sau habsburgic, după numele dinastiei, s-a realizat prin Diploma leopoldină cu valoare constituțională din 4 decembrie 1691. Noua realitate politică, rezultată prin voința Stărilor ardelene și sub presiunea procesului de redimensionare politico-geografică în Europa Centrală a stăpânirilor Casei de Habsburg, a fost recunoscută internațional prin Tratatul de pace de la Karlowitz (1699) și acceptată din nou de Stări, câțiva ani mai târziu, prin Tratatul de la Satu Mare (1711). De acum, consolidarea temeinică a regimului austriac în Transilvania constituia doar o chestiune de voință și de timp a noului stăpân. Ulterior, Pacea cu turcii de la Passarowitz, din vara anului 1718, întărea poziția Imperiului habsburgic în Răsărit, aducându-i noi câștiguri teritoriale, printre care și Banatul, care însă nu a fost inclus nici în Principat, nici în regatul Ungariei, ci păstrat separat, ca domeniu al Coroanei.

Potrivit Diplomei Leopoldine, Transilvania era integrată Imperiului ca principat cu vechile sale hotare, care vor fi stipulate și recunoscute și prin prevederile Păcii de la Satu Mare. Se subînțelegea și s-a avut în vedere în discuțiile care s-au purtat ca Principatul ardelean a cuprins de la constituirea sa, pe lângă teritoriul intracarpatic, fost voievodal, și comitatele din așa-zisul *Partium*. Aceste hotare vor rămâne însă mereu în discuție, Ungaria, ca regat, solicitând prin Dieta sa de nenumărate ori comitatele vestice, în timp

ce Principatul Transilvaniei și-a pretins neîntrerupt dreptul asupra acestora în întregimea lor.

Ca urmare a acestei rivalități, destinul *Partium*-ului a avut de suferit și a înregistrat o evoluție sinuoasă pe întreg parcursul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea. La început au fost desprinse din Principat și anexate Regatului ungar comitatele Debrețin, Bihor și Satu Mare, pentru ca ulterior, prin decretul din 1732, să intervină o nouă împărțire, comitatele Arad, Maramureș și jumătate din Zarand trecând la Ungaria, în timp ce Crasna, Solnocul de Mijloc, Chioarul și cealaltă jumătate din Zarand rămâneau în componența Transilvaniei.

Încoronarea lui Carol al VI-lea (1711–1740) ca împărat, dar și rege al Ungariei, sub numele de Carol al III-lea, nu a adus cu sine schimbări care să afecteze statutul juridic al Transilvaniei, aceasta rămânând pe mai departe ca principat distinct în cadrul Imperiului habsburgic. Împăratul menține și respectă separația politică față de Ungaria, nu invită la încoronarea sa ca rege al acesteia și pe reprezentanții Stărilor ardelene, dar, e adevărat, nici nu le îngăduie acestora să-și aleagă, după moartea tânărului Mihail Apafi al II-lea, un alt principe.

Pragmatica Sanctio, adoptată în anul 1713 din motive de desherență masculină directă în familia Habsburgilor, prin care se asigura succesiunea pe linie feminină la tronul imperial, Principatul Transilvaniei o va primi iarăși separat, chiar înainte de Ungaria, în Dieta din februarie 1722.

Cât privește Banatul, în înțeles de fostul pașalâc (*eialet*) al Timișorii, acesta, deși cucerit și dobândit în 1718 de la turci, nu va fi integrat din punct de vedere administrativ nici Transilvaniei și nici Ungariei. În schimb i-a fost rezervat un statut aparte fiind considerat achiziție nouă (*neoacquisiticum*) și declarat domeniu al Coroanei și Camerei imperiale (*Kron- und Kammerdomäne*), fiind supus sub o administrație imperială proprie (*Kaiserliche Banater Landes-Administration*), militaro-civilă sau „comună" (*gemeinschaftliche*) până în anul 1751 în frunte cu un guvernator, civilă mai apoi și sub conducerea unui președinte. Doar în anii 1778–1779, Banatul a fost organizat administrativ în trei comitate (Caraș, Timiș și Torontal) și integrat în structurile instituționale ale regatului Ungariei[1].

Diploma Leopoldină din 1691, rezultat al unor negocieri mereu reluate, îndelungate și dificile, purtate în final cu abilitate de Nicolae Bethlen, păstra Transilvania ca principat. Pentru liniștirea Stărilor și respectarea aparentă a dreptului acestora la *libera electio* a principelui, actul îngăduia în principiu minorului Mihail Apafi al II-lea să urce pe tron la împlinirea majoratului, întrucât Dieta îl recunoscuse încă din 1681 de succesor al tatălui său. În fapt, acesta însă nu se va bucura și nu va exercita vreo prerogativă princiară, iar după moartea sa neașteptată, intervenită la 1 februarie 1713, un alt principe al țării nu a mai fost ales. De altfel, împăratul se va comporta, încă din anul 1691, ca un adevărat principe, numindu-și locțiitor, cu titlul de director suprem (*Supremus Status director*)

---

[1] Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716–1778*, Timișoara, 1997, p. 9–88.

sau guvernator (*Gubernator*), desemnat inițial și un timp dintre candidații propuși de Dietă, mai apoi dintre persoanele de încredere, după propria-i voință.

Transilvania s-a menținut în șirul lung al titlurilor imperiale ca principat, deosebit de regatul Ungariei, principe fiind împăratul însuși, care conducea țara printr-un locțiitor sau reprezentant numit guvernator. Contele György Bánffy a fost primul guvernator (7 februarie 1691 — 5 noiembrie 1708), calitate pe care a îndeplinit-o concomitent și alături de discutabilul principe minor, Mihail Apafi al II-lea, căruia Stările îi recunoscuseră încă în 1681 calitatea de succesor.

Încă de la începutul activității sale, în locul „condițiilor" dietale de altădată pentru principe, *guvernatorului* i-au fost precizate obligațiile prin instrucțiuni imperiale: păstrarea credinței față de împărat, informarea periodică a acestuia despre situația din țară, respectarea instituțiilor și a legilor Principatului, a Stărilor și religiilor constituționale, colaborarea cu general-comandantul armatei imperiale în caz de război și, nu în ultimul rând, supravegherea, controlul și asigurarea expedierii decretelor și dispozițiilor imperiale la toate nivelurile administrației provinciale[1].

Curând, guvernatorul a ajuns să îndeplinească calitatea de președinte al Deputăției Țării (*Landesdeputation*), un fel de consiliu gubernial lărgit, instituită în 1709 de Curtea vieneză în fruntea Transilvaniei. Era formată din 16 membri, cu toții noi, câte patru de fiecare religie receptă, respectându-se deocamdată, pentru liniștirea Stărilor, reprezentativitatea structurilor politico-confesionale existente, fără acordarea vreunui avantaj pentru catolici. Primul președinte (*praeses*) al Deputăției a fost numit contele Stephan Haller (10 august 1709 — 2 mai 1710), urmat între 2 mai 1710 și 31 martie 1713 de baronul István Wesselényi[2]. Fără îndoială că înființarea acestei instituții, de tradiție princiară și interimară, într-un fel fortuită, trebuie raportată la situația de criză și de excepție generată de mișcarea politică separatistă a curuților conduși de Francisc Rákóczi al II-lea.

La scurt timp după Pacea de la Satu Mare, mai precis în anul 1713, s-a revenit la instituția Guberniului și a fost „restabilită" funcția de guvernator al Transilvaniei. Cu acest prilej, deși Dieta din 1712 a votat și a înaintat candidatura lui István Wesselényi, totuși Curtea vieneză, după avizul negativ al General-comandantului Stainville, că cel propus nu ar corespunde cerințelor, a numit ca guvernator o altă persoană, care figura doar pe lista consilierilor, anume pe Sigismund Kornis (31 martie 1713 — 15 decembrie 1731). Tot acum, în 1713, împăratul Carol al VI-lea a acceptat alcătuirea Guberniului din 12 consilieri, dar în rândul celor propuși și susținuți de Dietă a introdus nume noi, precum cele ale lui Andreas Szentkereszti și Ioannes Hosman.

Constatăm, astfel, o primă limitare mai gravă și ostentativă a prerogativelor dietale datorată intervenției directe a împăratului sau influenței excesive a General-comandantului,

---

[1] *Mon. Com. R. Trans.*, p. 78–87.

[2] Amintim că în epoca principelui Mihail Apafi o *Deputăție a țării* a funcționat în locul Consiliului princiar, pentru asumarea unor decizii de mare importanță, nu mai puțin de trei ori: la 1664, 1680–1683 și 1685–1690.

ajungându-se de-a dreptul ca un aviz de general să tragă mai mult în cumpănă decât un vot dietal. Se dezvăluia o dată mai mult nesocotirea voinței Stărilor de către împărat și prevalarea intereselor acestuia, care vor fi impuse constant cu concursul generalilor austrieci. De altfel, acești generali comandanți ai oștirii imperiale, care treceau de străini după legile țării, vor obține, contrar prevederilor *Diplomei leopoldine* — e adevărat că pentru început sub titlu de președinte interimar și nu de guvernator — propria numire în fruntea țării, începând cu anul 1732, adică la scurt timp după moartea lui Sigismund Kornis și retragerea din funcție a lui István Wesselényi.

Cât privește persoana contelui Sigismund Kornis, se poate spune că a fost un devotat al Casei domnitoare, un susținător hotărât al centralismului și absolutismului monarhic. Era un catolic fervent, cheltuindu-și o bună parte din activitate în recâștigarea și consolidarea pozițiilor pierdute de catolicii ardeleni prin Reforma religioasă din secolele precedente. Era doar unul dintre beneficiarii noii stăpâniri care a adus cu sine numirile preferențiale în funcții după criterii confesionale, avantajând catolicii din marile familii de vază, precum Bánffy, Haller, Wesselényi, Kornis, Apor, Kálnoki etc. Nu întâmplător și întreaga serie a guvernatorilor și președinților Deputăției Țării au fost desemnați dintre nobilii catolici sau reformați reveniți la catolicism.

După retragerea guvernatorului István Wesselényi (1732), constatăm promovarea altor inovații vizavi de Guberniu, împăratul numind provizoriu ca președinte al acestuia pe General-comandantul Franz Anton conte von Wallis, fost „director suprem" al Olteniei. Acesta era un sprijinitor al absolutismului imperial și un recunoscut apărător al intereselor catolicismului din țară. E adevărat că nu a rămas în funcție decât doi ani, dar, dincolo de numirea sa interimară și neconformă *Diplomei leopoldine*, a fost creat un precedent extrem de primejdios pentru conducerea Principatului în direcția unei posibile militarizări, pe viitor fiind desemnați ca guvernatori și alți generali.

Astfel, în epoca domniei Mariei Tereza s-a ajuns, din rațiuni politice legate de practicile reformiste, ca guvernatorii civili înălțați dintre nobilii țării să fie alternați cu cei recrutați dintre militari și străini, așa cum rezultă și din simpla lor enumerare: baronul Johann Haller (1734–1755), General-comandantul Franz Wenzel Wallis (1755–1758), baronul Lászlo Kemény (1758–1762), general-comandanții Adolf von Buccow (1762–1764), Andreas Hadik (1764–1767) și Karl O'Donell (1767–1770), urmați de contele austriac Maria Joseph von Auersperg (1771-1774) și abia, după toți aceștia din urmă, un sas, baronul Samuel Brukenthal (1774–1787), om de încredere al Curții și, sub raport confesional, primul luteran în seria guvernatorilor ardeleni. Prin schimbarea acestuia cu György Bánffy al II-lea (1787–1822) s-a revenit din nou la seria guvernatorilor recrutați din rândurile nobilimii maghiare din Principat.

Evident, succinta înșirare a guvernatorilor e lămuritoare și extrem de sugestivă pentru însăși evoluția fostei instituții princiare redusă la rangul de simplă dregătorie a țării: din candidați indigeni propuși de Dietă și confirmați de împărat au ajuns mai apoi a fi desemnați în exclusivitate de suveran, fără concursul Stărilor, chiar dintre străini și militari. Dar, indiferent că au fost civili ridicați dintre nobili sau desemnați dintre generalii imperiali

ei s-au remarcat deopotrivă ca reprezentanți și susținători activi ai politicii împăratului în Principat. Rostul lor era să promoveze politica imperială și să lege prin succesele acesteia tot mai strâns Transilvania de imperiu. Ca o condiție a numirii lor, cu toții au fost și trebuiau să fie devotați dinastiei și monarhului, având un rol esențial în guvernarea Principatului. În această practică politică era de așteptat ca general-comandanții numiți în prima demnitate a țării să se remarce prin zel și loialitate, în condițiile în care puterea armatei stătea de sprijin în spatele noii stăpâniri habsburgice.

Fig. 61 Samuel Brukenthal, guvernatorul Transilvaniei (1774–1787).

Guvernatorul (*Supremus Status director* sau simplu *Gubernator*), numit mai târziu președinte al Guberniului (*Regium Gubernium praeses*), administra provincia, în numele împăratului, cu ajutorul unui Consiliu gubernial regesc (*Consilium Regium Gubernial*e). Potrivit Diplomei leopoldine instituția urma să fie alcătuită din 12 membri, dintre care cel puțin (*saltem*) trei trebuiau să fie catolici, restul să aparțină, fără precizarea proporției, celorlalte confesiuni recepte sau recunoscute. Dacă inițial Guberniul a cuprins un număr mai restrâns și variabil de membri, cu timpul, pe măsura apariției de sarcini noi, însoțită de aglomerarea cu acte și întârzieri în rezolvarea lor, s-a simțit nevoia sporirii numărului de consilieri, cifra acestora statornicindu-se la 12 în 1713.

Fig. 62 Guvernatorul Transilvaniei György Bánffy al II-lea (1787–1822).

Din motive de eficiență și într-un spirit novator s-a renunțat treptat la sistemul tradițional de vot scris (*censura*) transmis prin curier cu prilejul ținerii sesiunilor, fiind înregistrate demersuri repetate din partea împăratului sau a unora dintre guvernatori, pentru permanentizarea într-o primă fază, cel puțin a unui număr de 6-7 consilieri la sediul Guberniului, pentru ca ulterior, prin reformele tereziane și iosefine, să se ajungă la lichidarea absenteismului și a deciziilor individuale, fiind promovat sistemul de muncă pe comisii și cu referate.

La ședințele Guberniului aveau dreptul, dar nu și obligația strictă, să participe, alături de guvernator, toți membri componenți, într-o ierarhie riguros reglementată și în timp

puțin schimbată, de la generalul suprem al oștii țării (*summus militiae Transylvanicae generalis*) la cancelarul provincial (*cancellarius provincialis*), tezaurar (*thesaurarius regius*), președintele Stărilor (*Statuum praeses*), cel al Tablei regești (*Tabulae regiae praeses*), episcopul catolic, comitele sașilor (*comes nationis Saxonicae*) și alți consilieri intimi în ordinea vârstei și a vechimii lor în Guberniu.

Semnificativă, pentru politica de consolidare a pozițiilor catolicilor în structurile înalte ale puterii provinciale, rămâne acordarea în anul 1719 a unui loc în Guberniu pentru episcopul romano-catolic și la scurt timp, în 1721, ridicarea acestuia pe primul loc în ierarhia consilierilor guberniali. Prin aceasta era asigurată în Guberniu nu numai reprezentarea în exclusivitate a unei singure religii recepte a țării, ci și preeminența consilierului său. Aceeași politică sistematică de catolicizare este ilustrată pregnant și de evoluția sub raportul apartenenței confesionale a membrilor Guberniului. Ca urmare a renunțării la eligibilitatea dietală și a intervenției directe și repetate a împăratului în numirea acestora, s-a putut ajunge ca să avem, deja în anul 1735, următoarea compoziție: din totalul de 12 consilieri nu mai puțin de șapte catolici, la un număr de cinci reformați, dintre care trei calvini, respectiv două evanghelici sau luterani și nici unul unitarian.

În privința componenței și a proveniénței sociale a guvernatorilor și a consilierilor acestora se impun de asemenea câteva constatări. Pe întreg parcursul secolului al XVIII-lea se poate reține, făcând abstracție de general-comandanții străini, recrutarea guvernatorilor, cu excepția baronului Samuel Brukenthal, din câteva mari și vechi familii aristocratice, precum Bánffy, Wesselényi, Kornis și Kemény. O situație întrucâtva diferită întâlnim în privința componenței sociale a consilierilor, supuși în mai mare măsură unui proces de primenire și ascensiune socială mai cu seamă în epoca reformelor. Aceștia, deși proveneau cu toții din rândurile nobilimii și a patriciatului săsesc, totuși o parte însemnată s-au ridicat din familii mai puțin prestigioase, făcând carieră în slujbele înalte ca oameni noi, răsplătiți pentru priceperea și credința lor. Am aminti astfel, încă din prima jumătate a secolului, pe un Andreas Szentkereszti, György Bálintith, Samuel Köleseri sau Ignác Bornemisza, iar din epoca reformelor iosefine pe românii Iosif Mehesi și Ștefan Costa.

Prerogativele și competențele guvernatorului și ale Guberniului, ca instituții supreme ale Principatului, vizau o mare diversitate și complexitate de probleme, în măsura în care acestea nu țineau de resortul unor instituții specializate, precum Tabla Regească, Tezaurariatul, Comisariatul și Exactoratul Provincial, Prefectura Armelor etc. În domeniul eclezuastic sau religios Guberniul se ocupa de relațiile dintre religiile recepte, dintre acestea și cele tolerate sau dintre credincioșii de rit unit și neunit, la care ar fi de adăugat o serie de chestiuni matrimoniale. În sfera problemelor politice intrau raporturile cu oficiile aulice, transmiterea dispozițiilor acestora în teritoriu, elaborarea diferitelor instrucțiuni și regulamente pentru oficialii din subordine, organizarea alegerii acestora și confirmarea lor, verificarea unor acte privilegiale în cauzele de nobilitate îndoielnică, soluționarea unor probleme de indigenat, sechestrarea bunurilor unor familii nobiliare, aplanarea unor controverse de hotar între jurisdicțiile din țară sau a unor neînțelegeri între națiunile politice, realizarea unor conscripții ale populației etc. Atribuțiile judiciare vizau diferite cauze civile și penale în apel, cum ar fi cele de bunuri nemișcătoare de mai mare valoare, respectiv cazuri de ucideri și blasfemii, de răzvrătiri și lotrie, solicitări de grațieri și de punere în libertate; procese de chezășii, de tutelă, de partaj și moștenire, de datorii și faliment, inclusiv ale negustorilor greci. În materie economică, Guberniul urmărea dezvoltarea agriculturii și a noilor culturi, precum cea a cartofului, repartiția dărilor în natură și bani, modul cum acestea erau adunate; verifica și intervenea în politica prețurilor la diferite produse, în perceperea vămilor și a arenzilor fiscale; supraveghea și se îngrijea de buna funcționare a poștei, a transporturilor pe uscat și apă, interesându-se de starea drumurilor și a podurilor, de construirea cetăților și a cazărmilor, altfel spus, acorda sprijinul necesar oficiilor erariale, fiscale și militare din țară. Se cuvine să mai consemnăm că nu i-au fost străine nici problemele legate de mișcarea populației, de dezvoltarea învățământului, de reglementarea practicilor urbaniste din marile orașe și, nu în ultimul rând, de sănătate, cu grija pentru construirea de spitale, amenajarea de carantine și intervențiile în cazul epidemiilor de ciumă.

În general, din analiza evoluției atribuțiilor și a modului de funcționare a instituțiilor guvernatorului și a Guberniului, rezultă că acestea au cunoscut sub noua stăpânire habsburgică o transformare esențială în raport cu instituțiile similare din epoca principatului autonom pe care, cel puțin inițial, au dorit, fără însă a reuși, să le continue. Instituția guvernatorului care deși s-a vrut deliberativă, întocmai ca instituția princiară de altădată, a ajuns să fie una executivă, în timp ce Guberniul nu a mai putut perpetua rosturile consultative ale Consiliului princiar, devenind și el o instituție executivă. Așadar, atât guvernatorul, cât și Guberniul, ca instituții politice ale țării, nu numai că și-au pierdut treptat tot mai mult din competențe, dar pur și simplu au fost transformate în adevărate servicii birocratice și instrumente docile puse în slujba voinței monarhice și a practicilor reformiste promovate mai cu seamă de Maria Tereza și Iosif al II-lea.

Sediile guvernatorului și a Guberniului au fost fixate inițial la Alba Iulia, dar o dată cu mișcarea curuților, pentru o mai bună apărare, au fost mutate la Sibiu. Nu întâmplător, aici s-a încercat și s-a reușit permanentizarea lor până în anul 1790, într-un oraș german și nu nobiliar, într-un oraș gazduitor și al altor instituții de mare importanță pentru Viena, precum Prefectura Armelor cu General-comandantul trupelor imperiale și Tezaurariatul. Aceste instituții, prin dependența lor nemijlocită de Viena, de Consiliul Aulic de Război (*Consilium Bellicum Aulicum*, *Hofkriegsrat*), respectiv de Camera Aulică (*Hofkammer*), puteau și trebuiau să supravegheze îndeaproape activitatea guvernatorului și a Guberniului, să o influențeze pe cât posibil și la nevoie chiar să intervină. Cu toate aceste rațiuni politice nu au lipsit însă strămutările de sediu, dar ele au fost conjuncturale, determinate de anumite evenimente de excepție. Astfel, guvernatorul Sigismund Kornis, din cauza ciumei care a bântuit cumplit în anii 1717–1719, s-a mutat temporar cu Guberniul în orașul Cluj, ocazie de care a încercat să profite, solicitând rămânerea definitivă aici. Curtea din Viena nu a încuviințat însă această cerere și după moartea lui Kornis, în 1731, Guberniul a trebuit să se întoarcă la Sibiu. Va rămâne aici, cu mici intermitențe, până după moartea împăratului Iosif al II-lea, când Stările biruitoare în lupta cu reformismul absolutist au impus strămutarea ostentativă și definitivă a Guberniului la Cluj.

Tabla Regească. Instanță supremă de judecată în principat, Tabla Regească (*Tabula Regia Judiciaria, királyi tábla*) continuă, în secolul al XVIII-lea, mai vechea Tablă princiară, constituind un for de apel pentru pricinile înaintate de Scaunele generale de judecată ale comitatelor și scaunelor secuiești, precum și a celor înaintate de orașele libere regești. Pricinile locuitorilor sași puteau ajunge la acest for de judecată doar când unii dintre ei, în calitate de reclamanți, se judecau în apel cu nobili din comitate sau din scaunele secuiești. Tabla Regească putea să judece și, în primă instanță, anumite pricini de mai mare importanță. Împotriva sentințelor ei se putea face apel la Guberniu, la Cancelaria Aulică a țării, în cazuri cu totul speciale chiar la împărat.

Tabla Regească din Transilvania avea în frunte un președinte (*Tabulae regiae in Transylvania judiciariae praeses*) care, în secolul al XVIII-lea, era și președinte de drept al Dietei, având totodată calitatea de consilier gubernial. Propus de Dietă sau alteori de președintele Stărilor în această înaltă funcție juridică, președintele Tablei trebuia să obțină confirmarea împăratului. În alcătuirea sa Tabla Regească cuprindea și trei protonotari (*magistri prothonotarii, itélőmesterek*), dintre care unul, potrivit Diplomei leopoldine, trebuia să fie catolic. Se făcea excepție cu cei existenți în slujbă la data emiterii actului solemn, aceștia urmând să rămână neschimbați. Aceeași Tablă Regească mai includea și un număr de 12 asesori (*assessores, ülnökek*), dintre care 3 catolici, număr și proporție care nu au fost respectate ulterior. Cifra de 12 a fost înscrisă și în noul statut de funcționare cu care Dieta din februarie-martie 1695 a înzestrat instituția, prevăzându-se ca pe viitor Tabla Regească să nu poată funcționa decât cu numărul complet de asesori care, la fel ca și secretarii protonotarilor, trebuiau să fie de față la procese.

În desfășurarea activității Tablei Regești un rol foarte mare îl aveau protonotarii, slujbași de carieră, persoane instruite și cu o temeinică pregătire juridică. În acest sens amintim cazurile, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, ale lui Samuel Kálnoki și Peter Alvinczi. Mulți protonotari și-au început cariera de la treptele de jos ale instituției, și după ce au îndeplinit diferite sarcini, au ajuns în această importantă funcție juridică. Alții au reușit, dimpotrivă, să o depășească și să realizeze o carieră ascendentă, cum a fost cazul lui Samuel Kálnoki care a obținut în 1694 numirea ca vicecancelar al Cancelariei Aulice a Transilvaniei.

Asesorii actuali (*assessores actuales*) ai Tablei Regești, în număr de 12, au ajuns cu timpul să fie obligați, pentru a fi la timp la dispoziția celor interesați și implicați în procese, să locuiască în perioada dezbaterii proceselor la sediul acesteia. Mai târziu, în condițiile volumului sporit de muncă și pentru accelerarea judecării proceselor au fost numiți încă 12 asesori supranumerari (*assessores supernumerarii*), pentru a înlocui în caz de lipsă pe cei obișnuiți.

Printre asesori se număra întotdeauna și directorul domeniilor fiscale, cum a fost cazul lui Petru Dobra, ca reprezentant al Tezaurariatului și participant nelipsit în completul de judecată al Tablei Regești pentru cauzele fiscale, de unde și numele acestui funcționar de director al cauzelor fiscale (*director causarum fiscalium*). Universitatea săsească nu a avut mult timp, datorită specificului organizării sale juridice, asesori la Tabla Regească, deși a solicitat un astfel de drept, fără însă a-l obține, cu prilejul Dietei din noiembrie 1698. În rândul asesorilor actuali intrau de regulă fii ai marilor familii nobiliare, pentru

care în secolul al XVIII-lea activitatea desfășurată la Tabla Regească reprezenta o adevărată școală pentru viitoarea lor carieră publică, unii dintre ei ajungând și consilieri guberniali.

Printre cei care susțineau prin munca lor vasta activitate scripturistică a Tablei Regești s-au numărat și scribii sau secretarii, funcționari mărunți care activau pe lângă fiecare protonotar în număr de până la 30. Este greu de precizat numărul lor total, variind de la un an la altul în funcție de sarcinile cu care se confrunta instituția și de posibilitățile sale financiare de angajare. Scribii erau recrutați din rândurile fiilor de nobili mijlocii aflați în căutarea unei cariere și care găseau aici șanse reale de afirmare și promovare.

După o perioadă de schimbare repetată a locului de întrunire, Tabla Regească a început să funcționeze din anul 1737 în orașul Mediaș, stabilindu-și însă reședința definitivă în 1754 la Târgu Mureș, unde va funcționa până la desființare, cu o scurtă întrerupere sub domnia lui Iosif al II-lea. Din anul 1786, o dată cu înființarea celor trei districte comisariale (Cluj, Sibiu și Făgăraș) și a celor două Table districtuale (*Tabulae districtuales*) de la Cluj și Târgu Mureș, ca instanțe de judecată suplimentare și intermediare între comitate și Tabla Regească, aceasta a fost mutată de la Târgu Mureș la Sibiu, unde va rămâne până după moartea împăratului.

Evoluția Tablei Regești a urmat îndeaproape soarta politică și confesională a principatului, cunoscând promovarea elementelor catolice, deja majoritare în 1715, și presiunea practicilor reformiste ale Curții din Viena care căuta să pună instituția în slujba intereselor sale absolutiste și centralizatoare. Astfel, după mișcarea curuților, prin „propunerile regale" (*propositiones regales*) din 1713 Dieta a fost solicitată, fără succes, să reorganizeze Tabla, inițiativă urmată în anul 1731 de adoptarea unor instrucțiuni care veneau să-i prelungească activitatea de funcționare, până acum în 2 intervale, prin introducerea unui scaun octaval de judecată pentru cauzele fiscale, și să reglementeze ordinea dezbaterii proceselor și modul de executare a sentințelor pronunțate. Măsura a fost completată cu elaborarea și adoptarea în 1737 a unui nou regulament de funcționare care circumscria atribuțiile Tablei Regești în raport cu celelalte scaune de judecată, introducea funcționarea permanentă și protocoalele de ședință, stabilea statutul președintelui, protonotarilor, asesorilor și remunerarea angajaților, fixa un sediu stabil, preciza procedurile și termenele de judecată, modul de întocmire și limba actelor, pronunțarea sentințelor etc.

Datorită acestor îmbunătățiri ale activității sale, cu deosebire funcționării permanente și definirii mai restrictive a pricinilor de competența sa, Tabla Regească va reuși treptat să lichideze din procesele restante, multe din secolul al XVII-lea, și să facă față numărului în creștere a cauzelor curente, realizând astfel o însemnată etapă în modernizarea sa. Epoca reformelor tereziane și iosefine își va pune amprenta mai cu seamă asupra reorganizării forurilor subordonate Tablei Regești și a însușirii metodelor birocrației moderne legate de oficiile de registratură și arhivare a bogatului material scripturistic rezultat de pe urma activității instituției.

Comisariatul Suprem Provincial și Exactoratul. La sfârșitul secolului al XVII-lea, în condițiile regimului de ocupație militară, instituțiile centrale ale țării au trecut printr-un proces de evidentă transformare ca urmare a confruntării cu dificultățile economico-fiscale

generate de întreținerea armatei imperiale. Astfel a apărut, încă din anul 1691, o instituție nouă cu atribuții în stabilirea și strângerea contribuțiilor militare, în rezolvarea problemelor legate de încartiruirea și aprovizionarea trupelor străine, în asigurarea plății sumelor de bani la care țara s-a obligat față de conducerea acestora și în apărarea populației de excesele și abuzurile autorităților de ocupație. Această instituție nou apărută a fost Comisariatul Suprem Provincial (*Supremus Commissariatus Provincialis*) care va funcționa fără întrerupere, pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, în subordinea directă a Guberniului.

Instituția odată constituită s-a dezvoltat treptat în strânsă legătură cu prestațiile în creștere față de armata imperială, angajată în repetate războaie care într-un fel s-au permanentizat. În această situație, Stările au înțeles nu numai să acorde sprijin activității comisarului suprem provincial (*supremus commissarius provincialis*), ci și să-l supravegheze și controleze cât mai strâns. Instituția cu rosturile sale de mânuire a banului public rezultat din dări trebuia păstrată și folosită în lupta cu împăratul și instituțiile aulice pentru conservarea prerogativelor fiscale ale Dietei. Ca urmare, în dezbaterile dietale din vara anului 1737 hotărârile luate cu privire la Comisariatul Provincial au fost departe de așteptările și interesele lui Carol al VI-lea, de unde și întârzierea, până în 1744, a instrucțiunilor imperiale de reorganizare a instituției și de circumscriere a atribuțiilor acesteia. Acum, într-un context și efort mai larg de reformare a sistemului fiscal al Principatului, împărăteasa Maria Tereza reușește să transforme Comisariatul Suprem Provincial într-un oficiu modern al administrației financiare din Transilvania.

Potrivit acestor reglementări din 1744 și completărilor aduse ulterior în anul 1760, conducătorul instituției a dobândit dubla calitate de consilier gubernial și prim consilier tezaurarial, având în subordine patru circumscripții cu tot atâția comisari provinciali adjuncți (*adjuncti provinciales commissarii*) care rezidau la Sibiu, Brașov, Cluj și Deva. Dispunea de o Cancelarie comisarială (*Cancellaria Commissarialis*) proprie și de o Casă Provincială (*Cassa Provincialis*) în frunte cu un perceptor general (*generalis perceptor*), oficii înzestrate cu funcționari auxiliari de lipsă de la concipiști, verificatori de sămi, registratori și arhivari, la canceliști și accesiști etc.

Activitatea Comisariatului Suprem Provincial se baza însă în primul rând pe munca celor câteva zeci de perceptori regali (*regii perceptores*) prezenți câte unul în fiecare cerc (*circulus*) comitatens, scaunal și districtual, adică în număr de 1 până la 3 într-o jurisdicție în funcție de mărimea acesteia, și câte unul în fiecare oraș liber regesc, târg nobiliar și loc taxalist (*locum taxale*), acestea supuse la o dare globală. În epoca reformelor seria perceptorilor regali va fi completată cu aceea a numeroșilor comisari de plasă (*commissarii processuales*) consemnați, pentru anii 1787 și 1789, în număr de 216. Și unii și alții, în cercurile și plasele în care activau, se îngrijeau de verificarea capacității de plată a contribuabililor și înscrierea bunurilor acestora în tabelele de impunere, de rectificarea acestor tabele la nevoie, de strângerea dărilor și întreținerea armatei încartiruite, de furnizarea datelor primare necesare pentru întocmirea periodică a situațiilor încasării contribuțiilor și restanțelor etc.

Mult timp activitatea Comisariatului Suprem Provincial a fost stânjenită de sistemul fiscal învechit și desuet al *porților*, care a funcționat în Principat până la anul 1730, urmat

de sistemul asemănător al *calculilor*, ambele bazate pe dările de repartiție și impunerea colectivă a jurisdicțiilor de către Dietă. Astfel, numărul de unități impozabile, adică de *porți* și *calculi*, stabilit de Dietă era repartizat de aceasta, după o proporție convenită tot de ea, pe cele trei națiuni privilegiate care, la rândul lor, recurgeau la subrepartiții pe comitate, scaune și districte[1]. Sistemul excludea impunerea individualizată pe gospodărie și veniturile acesteia, între stat și contribuabili interpunându-se Dieta, instituție reprezentativă a Stărilor și direct interesată în ascunderea capacității fiscale reale a contribuabililor. De aici efortul constant al împăratului Carol al VI-lea de a schimba sistemul fiscal al Principatului, pentru a-l înlocui cu unul bazat pe impunerea directă, individualizată și incomparabil mai echitabilă a contribuabililor.

În ideea sporirii veniturilor statului se impunea însă și un control mai riguros asupra aparatului fiscal și, mai cu seamă, asupra modului de gospodărire a banilor publici rezultați din adunarea contribuțiilor. Așa se explică inițiativa imperială din anul 1730 de a înființa un Exactorat Provincial, adică un oficiu contabil de control a mânuirii încasărilor și cheltuielilor din dări. Nu întâmplător crearea acestui instrument de verificare a bilanțurilor fiscale și realizarea unei conscripții a populației contribuabile a stăruit în atenția Curții imperiale și a provocat în același timp ostilitatea îndârjită a Stărilor. Interesele divergente ale părților în materie de impozabilitate explică atitudinea rezervată a Stărilor ardelene, deficiențele conscripțiilor fiscale înfăptuite cu concursul acestora în anii 1713, respectiv în 1721, efortul și reușita lor de a amâna până în anul 1750 o nouă conscriere fiscală solicitată de suveran. Discuțiile aprinse și potrivnice din Dietă la adresa proiectului Exactoratului Provincial înaintat acesteia de împărat, la 1 iunie 1737, au stat de asemenea în legătură cu aceleași atitudini și interese potrivnice, explicând înființarea tardivă, prin rescriptul imperial din 19 decembrie 1742, a mult râvnitului oficiu fiscal.

Exactoratul înființat era organizat după modelul celorlalte instituții similare din provinciile imperiului, având în frunte un prim socotitor (*primarius exactor, fiszámvevő*), ajutat de trei adjuncți și alți auxiliari. El a conlucrat strâns în materie de impozite cu Comisariatul Suprem Provincial și a funcționat neschimbat până în anul 1764. Acum, prin rescriptul imperial din 10 iulie, a fost reorganizat, munca de contabilitate fiind separată sub numele de *Cancellaria Revisoria*, numită ulterior *Cancellaria Rei Contributionalis*, și trecută în 1770 sub tutela Guberniului, în timp ce restul atribuțiilor privitoare la dări au fost transferate așa-numitei *Commissio in Re Tributaria* sau *Commissio Contributionalis* din cadrul Guberniului. Sub această formă reorganizată și sub numele de „cancelarie" Exactoratul Provincial va străbate cu bine, îndeplinindu-și riguros atribuțiile, întreaga epocă a reformelor tereziene și iosefine.

---

[1] Am amintit că în așa-numitul *sistem-calcul* darea Principatului, stabilită la 100 de unități impozabile (*calculus*), era împărțită după următoarea proporție: din cei 100 de „calculi" un număr de 37 reveneau comitatelor și districtelor nobiliare, 38 scaunelor și districtelor săsești, 17 scaunelor secuiești și opt orașelor libere regești. Valoarea în bani a unui *calcul* putea să fie mărită sau micșorată în funcție de necesități. Asemănător a funcționat și *sistemul porților*, doar că numărul acestora s-a ridicat la câteva mii și sistemul lor nu a fost pe deplin generalizat, fiind completat cu perceperea și a unor sume globale pentru locurile taxaliste, companiile de negustori, preoții români și sași etc.

Activitatea de strângere a dărilor și de control a mânuirii banilor desfășurată de Comisariatul Suprem Provincial, respectiv de Exactoratul Provincial numit și *Cancellaria Rei Contributionalis* a fost eficientizată, chiar dacă nu ușurată, o dată cu reformarea radicală a sistemului de impunere din Transilvania. Astfel, *Systhema Bethlenianum* (1754), *Systhema Buccowianum* (1763) și *Systhema Bruckenthalianum* (1769), numite așa după creatorii lor și complementare într-un fel, au avut marele merit de a fi înlăturat sistemul de impunere tradițional al porților și calculilor, stânjenitor politic și dezavantajos economic pentru statul absolutist, înlocuindu-l cu unul modern, din care era exclus orice rol al Stărilor în materie de fiscalitate, iar impunerea cu cele două elemente ale sale — darea pe cap (*taxa capitis*) și darea pe avere (*facultas*) — raporta impozitul în mod direct și individualizat atât la contribuabil, cât și la bunurile sale impozitare. Prin utilizarea conscripțiilor fiscale și a controlului contabil a fost lărgită baza impunerii, a crescut rigoarea acesteia și a perceperii dărilor, respectiv a supravegherii și controlului sumelor de bani adunate, statul fiind în vădit câștig financiar chiar dacă nu a reușit, pe parcursul secolului al XVIII-lea, să impună la dare și bunurile nobiliare.

Cancelaria provincială. Cancelaria provincială (*Cancellaria Regia Provincialis Transilvanica*) a reprezentat în secolul al XVIII-lea una din instituțiile centrale de care Guberniul s-a folosit în conducerea țării. Evoluția și dezvoltarea acestei instituții reflectă întocmai transformările pe care Principatul le-a suferit sub noua stăpânire politică. Curtea de la Viena era preocupată să integreze și să subordoneze voinței sale întreaga structură de stat a Transilvaniei, inclusiv cancelaria. Aceasta era o instituție cu tradiții, cu o îndelungată funcționare și înzestrată cu un personal profesionist, bun cunoscător al legilor și așezămintelor constituționale ale țării.

La data instăpânirii Habsburgilor în Principat, cancelaria ardeleană avea în frunte, prin Nicolae Bethlen, un nobil dintre cei mai instruiți și mai respectați de Stări pentru priceperea sa în treburile publice. Era doar unul dintre artizanii Diplomei leopoldine, aparținea prin origine marii nobilimi și se identifica cu interesele acesteia, ale Stărilor în general, opunându-se din răsputeri politicii imperiale de subordonare a instituției pe care o conducea față de Cancelaria aulică. De la început a înțeles să rezerve conducătorului instituției vieneze doar titlul de vicecancelar, încercând să-i supravegheze și controleze activitatea, stârnind în cele din urmă ostilitatea împăratului, care la arestat și îndepărtat din funcție.

Instituția a rămas vacantată pentru mai multe decenii, până în anul 1742, răstimp în care a împărtășit soarta mai generală a instituțiilor centrale ale Principatului, în primul rând a Guberniului, fiind redusă în atribuțiile sale, transformată într-un simplu oficiu de mediere a corespondenței oficiale vieneze, oficiu de primire a rescriptelor imperiale și de distribuire în teritoriu a ordinelor guberniale. Rosturile politice mult restrânse ale acestei cancelarii, comparativ cu ale Cancelariei aulice, contrastau cu volumul impresionant al muncii scripturistice realizat de un personal cu titluri modeste dar extrem de numeros, de care cancelarul era ajutat în activitatea sa. Instituția constituia un veritabil laborator al birocrației moderne, în care tinerii practicanți își însușeau secretele viitoarei slujbe. În Cancelaria provincială, numită și *Major Cancellaria* mai mult pentru a flata orgoliul ardelenilor, întâlnim, în a doua jumătate a secolului, nu atât consilieri cu titluri înalte, cât simpli registratori (*registratores*) și expeditori (*expeditores*), ajutați de mai multe zeci de jurați notari și canceliști (*jurati notarii et actuales*), la care ar fi de adăugat un traducător al cancelariei (*translator cancellariae*) pentru actele în limba română și un oficiu poștal cu 12 curieri provinciali sau poștași (*cursores ordinarii provinciales vulgo postae insigniti*) în frunte cu un *postarum magister*.

Tezaurariat. O altă instituție centrală a Principatului cu rosturi economico-financiare era Tezaurariatul care se ocupa de administrarea așa-ziselor venituri regaliene ale țării, rezultate din saline și mine, baterea monedei, vămi, domenii fiscale și dijme ecleziastice secularizate. La început și cu toată însemnătatea acestor venituri pentru împărat, conducerea Tezaurariatului a rămas pentru un timp, până după Pacea de la Karlowitz (1699), în mâna ardelenilor. Aceștia au păstrat în fruntea instituției, în calitate de tezaurar (*thesaurarius, kincstartó, Schatz Meister*), pe vârstnicul Johann Haller (1692–1694), după a cărui demisie, au obținut numirea lui István Apor (1695–1702). Potrivit unor instrucțiuni din anul 1693[1], au rămas neschimbate și oficiile inferioare, cu cei doi inspectori ai sării și minelor, respectiv a vămilor (*salis et aliarum fodinarum, tricesimarum inspectores*) și tot atâția prefecți ai bunurilor fiscale, respectiv a dijmelor (*bonorum fiscalium et decimarum praefecti*), moștenire directă din perioada Principatului autonom.

Întrucât aceste venituri erau de drept ale suveranului, intervenția acestuia pentru a le sustrage controlului Guberniului și a le supune direct Camerei Aulice era o chestiune de timp. Inițiativa debutează în anul 1699 prin trimiterea în Transilvania a unei comisii camerale (*Commissio Cameratica*) în frunte cu Thavonath, care să investigheze și să evalueze veniturile regaliene, să găsească și să propună măsuri pentru sporirea lor și, în fine, să reducă din funcționarii ardeleni iar pe cei rămași să-i dubleze cu specialiști străini care în fapt să-i supravegheze și controleze. Era o primă etapă în scoaterea instituției tezaurariale de sub autoritatea Guberniului, urmată în 1702, o dată cu demisia lui Ștefan Apor, de vacantarea pentru mai multe decenii, până în timpul reformelor tereziane, a funcției de tezaurar. În tot acest răstimp, Tezaurariatul subordonat de acum direct Camerei Aulice a funcționat practic sub controlul comisarului militar provincial din Transilvania, funcționar german care era supus Consiliului Aulic de Război, în problemele militare, și Camerei Aulice, în cele financiare. Această tutelă militară exercitată asupra Tezaurariatului încetează în anul 1724, o dată cu numirea unui comisar cameral (*cameralis commissarius*), recrutat și el dintre străini, ca toții, până la reactivarea funcției de tezaurar, germani catolici din provinciile ereditare. În fața acestor practici abile dar și potrivnice, instituția tezaurarială a putut supraviețui doar cu prețul supunerii totale față de Camera

---

[1] Fr. A. Schmidt, *Chronologisch-systematische Sammlung der Bergesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, 5 (*1656–1708*), Viena, 1835, p. 428.

Aulică, prin mijlocirea căreia împăratul și-a asigurat dreptul și controlul deplin asupra tuturor veniturilor camerale din Transilvania.

Cu începere din anul 1742 la conducerea instituției a revenit, prin numire imperială și după o îndelungată întrerupere, un nou tezaurar ardelean în persoana catolicului Ioan Thoroczkai. Este adevărat însă că acesta avea atribuții mult restrânse față de predecesorii săi de altădată, că instituția, prin instrucțiunile de funcționare primite în 1743, primea o nouă formă de organizare care accentua subordonarea față de Viena. Tezaurariatul rămânea pe mai departe sub dependența directă a Camerei Aulice și era supus controlului financiar al Băncii Generale (*Universalbankalität* sau *Bankalitat*) vieneze, cunoscând după 1745, o dată cu desființarea acestei instituții bancare, noi schimbări vădit influențate de reformele tereziene realizate în domeniul cameral cu concursul lui Haugwitz.

De acum, Tezaurariatul va funcționa structurat în două secții sau compartimente, în funcție de natura și proveniența veniturilor pe care le administra. Una din secții funcționa la Sibiu, anume *Thesaurariatus in cameralibus*, și se ocupa de veniturile salinare, tricesimale, a domeniilor fiscale și a dijmelor secularizate, în timp ce o alta, *Thesaurariatus in monetariis et montanisticis*, cu reședința la Zlatna, se îngrijea de minerit, baterea monedei și administrarea pădurilor, având în subordine și un for judiciar (*Judicium montanum*). În perioada care a urmat, sub presiunea restructurărilor reformiste de la nivel central, aceste secții sau unele competențe ale lor au fost trecute pentru un timp în subordinea unor colegii și comisii aulice camerale nou înființate - precum Colegiul Direcției Miniere și Monetare (*Münz- und Bergwerksdirektionskollegium*), respectiv *Hofcommission in Banaticis, Transylvanicis et Illyricis* - pentru ca, din anul 1760, întreaga structură a Tezaurariatului să reajungă și să rămână, până la reformele iosefine, în subordinea strictă și nemijlocită a Camerei Aulice.

Tezaurarul care conducea cele două secții, în calitate de președinte (*praeses*) al fiecăreia, avea la îndemână, ca oficii proprii, atât o cancelarie tezaurarială (*Cancellaria Thesaurarialis*), cât și o Contabilitate sau Exactorat cameral (*Exactoratus Cameralis*), la care ar fi de adăugat un Consiliu cameral format din nouă membri. Aceștia, cu excepția comisarului suprem provincial, se aflau în subordinea sa ca directori, prefecți și magiștri ai direcțiilor și oficiilor care intrau în componența Tezaurariatului. Astfel, secția *Thesaurariatus in cameralibus* cuprindea direcția domeniilor fiscale (*Directoratus regio-fiscalis*) al cărei director (mult timp Petru Dobra) era și cojude și asesor la Tabla Regească; oficiul plăților camerale (*Officium solutorium camerale*); oficiul sării cu un prefect răspunzător de transportul acesteia (*praefectus transportuum*) și un inspector salinar (*inspector salis*) pentru cele 5 ocne de la Turda, Cojocna, Ocna Dej, Praid și Ocna Sibiului; un oficiu al vămilor în frunte cu inspectorul vămilor (*tricesimarum inspector*) ce avea în subordine vameșii primari (*primarii tricesimatores*) ai districtelor vamale Brașov, Cluj, Orăștie și Sibiu; perceptoratul arendei dijmelor regale în frunte cu un *inspector* care avea sub autoritatea sa câte un perceptor al dijmelor regale (*regalium decimarum perceptor*) pentru fiecare comitat și un număr de 3 sau 4 comisari (*commissarii decimales*) cu dijmuitorii lor din Pământul Crăiesc (*Fundus Regius*). Secția *Thesaurariatus in monetariis et montanisticis* includea oficiul monetar de

la Alba Iulia (*Officium Monetarium* sau *Domus Monetaria Carolinensis*); Tribunalul minier (*Judicium Montanum*) și oficiul minier suprem sau direcția minieră Zlatna (*Supremum Officium Montanum* sau *Directio montanistica Zalathnae*) care avea în subordine minele de neferoase cu domeniul fiscal al Zlatnei, oficiul de preschimbare a aurului (*Auri Compsoratus*), oficiul pădurilor (*Officium Rei Sylvestris*), oficiul minelor de fier al Hunedoarei, al topitoriilor de fier condus de un *praefectus ferri officinarum*, la care am mai putea adăuga oficiul minier Rodna. Evident, ne găsim în fața unei organizări extrem de meticuloase, alături de care s-a înscris înzestrarea mineritului cu numeroși specialiști străini, tot atâtea măsuri menite să asigure o mai bună exploatare și valorificarea a resurselor naturale ale provinciei, în acord cu principiile mercantiliste ale vremii.

Prefectura Armelor. Armata. Principatul Transilvaniei a ajuns sub stăpânire austriacă prin diplomație și armată. Aceasta din urmă trebuia să devină reazemul noului regim politic, de unde și atenția deosebită acordată instituțiilor militare. Diploma leopoldină, chiar dacă păstra teoretic oastea țării, punea în prim plan trupele imperiale cu comandantul lor general, obligatoriu un german. După punerea la grea încercare a regimului prin mișcarea curuților (1703–1711), susținuți de o însemnată parte a Stărilor, grija viitoare a împăratului va fi, înainte de toate, întărirea propriei forțe militare. Ca urmare, pe întreaga durată a secolului al XVIII-lea, oastea tradițională a țării nu va mai fi convocată, acordându-se în schimb atenție maximă încartiruirii și păstrării în țară a oștii imperiale.

Securitatea țării căzând de acum în grija noilor forțe staționate în Principat, a fost înființat la Sibiu un comandament militar al acestora, o Prefectură a armelor (*Praefectura Armorum*) sau *Generalatus*, în frunte cu un președinte (*praeses*) sau comandant general subordonat nemijlocit Consiliului Aulic de Război (*Hofkriegsrat*). Acesta dispunea de o Cancelarie de război (*Cancellaria bellica*) condusă de un secretar ajutat de mai mulți cancelişti și accesiști, cancelarie din care nu lipsea un traducător de maghiară și doi interpreți, unul de turcă și altul de greacă.

Pe lângă comandamentul armatei funcționa și un Comisariat de Război (*Commissariatus Bellicus*) provincial care era în subordinea directă a Comisariatul Suprem de Război (*Generalkriegskommissariat*) de la Viena și care avea dublă subordonare: în probleme militare Consiliului Aulic de Război, respectiv Prefecturii Armelor de la Sibiu, iar în cele financiare Camerei Aulice, respectiv Tezaurariatului. Comisariatul de Război provincial cuprindea în rândul său trei subcomisariate, la Cluj, Brașov și unul pentru regimentele grănicerești, și avea o casierie de război (*bellica cassa*) prin care prelua sumele rezultate din încasarea contribuțiilor militare, se îngrijea de încartiruirea și de aprovizionarea armatei, executa plățile pentru angajații militari.

Legat de dotarea armatei cu armamentul și muniția de lipsă, funcționa câte un arsenal (*Domus armamentariae*) la Sibiu, Brașov, Alba Iulia și Cluj conduse de vicecolonei care răspundeau și de tehnica de artilerie (*rei tormentariae*). Pentru construcțiile de cazărmi, cetăți, diverse fortificații, poduri etc. armata dispunea de un *Corpus rei militaris architectonicae vulgo Ingenieur Corps* format din opt specialiști, dintre care patru la Sibiu,

doi la Alba Iulia și câte unul la Brașov și Cluj. Pentru satisfacerea trebuințelor medicale ale armatei aceasta avea o comisie de sănătate (*sanitatis commissio*) condusă de militari dar compusă din mai mulți specialiști, medici (*doctores*), chirurgi (*chyrurgi*) și farmaciști (*apothecarii*). În grija armatei se găseau și carantinele sau lazaretele (*stationum contumacialium, lazaretorum*) cu directori și oficiali proprii cu posturile de pază la Turnu Roșu, Timiș, Bran, Vama Buzăului, Oituz, Ghimeș, Vulcan, Brețcu și Brașov.

Sub comanda Prefecturii Armelor de la Sibiu se găseau, din a doua jumătate a secolului, și cele două regimente grănicerești (*legiones*) românești, respectiv trei secuiești, primele cu reședința la Orlat și Năsăud, având comandă proprie și deosebită, după cum era de așteptat, de a trupelor presidiale (*praesidiorum*) din cetățile și fortificațiile de la Sibiu, Brașov, Cluj, Alba Iulia, Turnu Roșu, Târgu Mureș, Gherla, Deva, Făgăraș și Miercurea Ciuc.

Era o organizare temeinică, armata constituind reazemul de bază al noii stăpâniri, un mijloc de apărare al țării dar, la nevoie, și de asigurare a succeselor expansiunii imperiale, în competiție cu Rusia, pe seama slăbiciunii Porții otomane.

Cancelaria Aulică. Legătura între instituțiile centrale ale imperiului și autoritățile provinciale din Transilvania se realiza prin intermediul Cancelariei Aulice (*Cancellaria Caesareo-Regia Transilvanico-Aulica*), cu sediul la Viena. În fruntea instituției a stat inițial un vicecancelar aulic, mai apoi, din 1742, un cancelar aulic (*aulae cancellarius regius, cancellarius regius aulicus transylvanicus* sau simplu *aulae cancellarius*) care era și consilier intim al Majestății Sale imperiale, ajutați de consilieri și referenți (*consiliarii et referendarii*), secretari (*secretarii aulici*), registratori etc. În competența sa intrau problemele administrative, judiciare, religioase, precum și o parte din cele camerale (*cameralia*) ale țării.

Creație după modelul celorlalte cancelarii existente deja la Curtea vieneză și născută înainte de toate din propriile necesități, dar și din respingerea subordonării principatului față de Cancelaria Aulică a Ungariei, a fost gândită de ardeleni să funcționeze ca o instituție dependentă în primul rând de Guberniu și Dietă, menită a fi doar o prelungire a Cancelariei țării și o mijlocitoare în relațiile cu împăratul. După tratative îndelungate purtate de Petru Alvinczi și încheiate cu succes, noua cancelarie a început să funcționeze din anii 1694–1695 în frunte cu un vicecancelar în persoana lui Samuel Kálnoki, nobil catolic, ca de altfel toți urmașii săi preferați de suveran candidaților reformați propuși și susținuți de Stări.

Șefului acestei cancelarii i s-a rezervat doar titlul de vicecancelar pentru a-i sublinia subordonarea față de Guberniu și Cancelaria țării, situație care a durat până în anul 1742, când Maria Tereza a pus terminologia în concordanță cu noua realitate politică. De acum, prin schimbarea titlurilor, Cancelaria Aulică va fi condusă de un cancelar, subordonat în exclusivitate puterii centrale și având asigurată supremația indiscutabilă față de cancelarul provincial (*provincialis cancellarius*), acesta redus în fapt la rolul unui veritabil „vicecancelar" al Transilvaniei.

Situația a rămas neschimbată până în timpul domniei lui Iosif al II-lea care, prin rescriptul din 14 august 1782, a unificat Cancelaria Aulică a Transilvaniei cu aceea a Ungariei. Noua cancelarie numită *Cancellaria regia Hungarico-Transylvanica Aulica* a funcționat până la moartea împăratului (1790), având în frunte un cancelar ajutat de unul sau doi vicecancelari, dintre care unul reprezentant al Transilvaniei. Schimbarea era în strânsă legătură cu efortul centralizator al politicii absolutiste, cu strădania împăratului de a comasa, eficientiza și omogeniza, inclusiv prin oficializarea limbii germane în administrația și cancelariile provinciale, structurile instituționale ale imperiului

Dieta. Printre instituțiile centrale ale Principatului pe care Diploma leopoldină le-a recunoscut și noul stăpân se angaja să le respecte s-a numărat și Dieta, instituție reprezentativă pe Stări care cuprindea în componența sa delegații trimiși de cele trei națiuni politice și patru religii recepte. Dacă pe timpul principatului autonom Stările ardelene reușeau să-și asigure dominația politică în stat cu ajutorul Dietei, în condițiile noului regim politic, ca urmare a măsurilor de limitare mai generală a prerogativelor instituțiilor de stat ale Transilvaniei, cele trei națiuni politice și patru religii recepte își pierd tot mai mult din vechile rosturi în viața publică a țării. În general, sub stăpânirea austriacă, Dieta decade ca adunare a reprezentanților Stărilor privilegiate, pierzându-și treptat rosturile tradiționale de organ prin care se realiza și se manifesta solidaritatea și, uneori, împotrivirea acestora față de puterea centrală.

Tot acum, datorită noii evoluții, puternic marcată de absolutismul imperial, prin care prerogativele instituției Adunării țării au fost restrânse, s-a simțit nevoia schimbării oficiale a numelui acesteia din *Comitia* în *Dieta*. În terminologia Diplomei leopoldine, instituția încă este numită *Comitia* iar în legătură cu întrunirea ei se preciza că urma să fie convocată și pe viitor, după procedura veche, o dată pe an, pentru soluționarea problemelor publice curente ale țării, pentru administrarea justiției și, în general, pentru a dezbate „propunerile regale" (*propositiones regias*). Această reglementare a convocării sesiunilor dietale constituia în fapt o primă abatere de la respectarea modului de funcționare al instituției, dacă avem în vedere că, de regulă, sub domnia principelui Mihail Apafi Adunarea țării se întrunea pentru votarea dărilor de două ori pe an, plus ori de câte ori se considera necesar.

Dezbaterile Dietei erau conduse de președintele Tablei Regești de judecată (*Tabulae Regiae judiciariae praeses*), care avea și calitatea de consilier gubernial. În privința votului funcționa un sistem mixt, marii nobili și demnitarii votând individual, reprezentanții colectiv. Față de reprezentanții de drept și de cei aleși, adesea se punea greutatea pe regaliști, pe cei trimiși de împărat și fideli acestuia. Numărul regaliștilor a fost lăsat nehotărât, pentru a-l putea spori, la nevoie, până la majoritate față de reprezentanții aleși. Comisarul imperial primea de regulă însărcinarea din partea tronului și în interesul acestuia să influențeze prin toate mijloacele „buna" desfășurare a lucrărilor Dietei. Legile și dispozițiile adoptate în Dietă intrau, desigur, în vigoare numai după sancționarea lor de către împărat.

În privința prerogativelor, în noile condiții de supunere față de Viena, trebuie să recunoaștem că nu mai poate fi vorba de păstrarea intactă a prerogativelor de altădată,

dispărând înainte de toate cele privitoare la dreptul de liberă alegere (*libera electio*) a principelui, calitate dobândită acum de împărat, Dietei rămânându-i doar posibilitatea propunerilor de candidaturi pentru locțiitorul suveranului sau guvernator. Prin aceasta a sporit autoritatea puterii centrale în Principat, precum și posibilitățile acesteia de a interveni în viața politică a țării. Așadar, de la principiul liberei alegeri a principelui s-a ajuns la cel al propunerii de candidați din rândul cărora împăratul își desemna după voie locțiitorul. Mai mult, încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, nu a mai fost respectat nici măcar acest principiu, guvernatorul ajungând să fie numit de împărat după bunul plac, prin ignorarea candidaturilor, preferații fiind dintre străini, așa cum a fost cazul mai multor comandanți generali.

Dintre aceste practici care au sfidat voința Stărilor, am aminti cazul candidaturilor lui István Wesselényi, secretarul și ginerele fostului guvernator György Bánffy. Acesta susținut și votat de Dietă în 1712, a fost respins prin avizul comandantului general Stainville, împăratul numind în 1713 guvernator pe Zsigmond Kornis. Situația s-a repetat în anul 1734, când Dieta l-a votat din nou pe același Wesselényi, împăratul preferând de data aceasta pe Johann Haller, trecut doar pe lista consilierilor guberniali. De acum, asemenea opțiuni imperiale vor dobândi caracterul de regulă, încât s-a ajuns ca, între anii 1734 și 1787, toți guvernatorii să fie numiți numai dintre generalii străini sau oamenii de încredere ai suveranului.

Reducerea prerogativelor Dietei se regăsește și în plan militar, deoarece au dispărut atribuțiile sale de altădată vizavi de oastea țării sau *militia indigena*, cum i se spune oficial în Diploma leopoldină, în condițiile în care convocarea acesteia a fost abandonată în secolul al XVIII-lea. Este adevărat că Dieta este chemată și acum să dezbată probleme militare, dar acestea țin de o altă structură, de armata imperială, adusă să staționeze în țară și care în lipsa cazărmilor și a mijloacelor financiare ridică mari probleme de încartiruire, de găzduire și întreținere cu hrană și furaje. Altfel spus, discuțiile și hotărârile Dietei privesc mai degrabă o fiscalitate oneroasă pusă în slujba armatei imperiale, o armată care nu mai este a țării, ci una străină.

Problema veniturilor statului nu mai constituie pentru dezbaterile dietale decât subiect restrâns și circumscris, în condițiile în care „regaliencle" sau veniturile „camerale" din mine, saline, domenii ale statului, vămi, arenda dijmelor și baterea monedei cad în competența Tezaurariatului, luat ardelenilor și pus în subordinea directă a Camerei Aulice. E adevărat că problema dărilor și a contribuțiilor, cu un cuvânt a impozitelor, rămâne încă pentru o jumătate de secol în mâna Stărilor, constituind practic singura și ultima pârghie eficientă de care acestea se mai pot folosi în lupta lor politică împotriva absolutismului monarhic. Dar și în această privință, temerile își fac loc motivat, solicitările și presiunile repetate ale suveranului legate de conscripțiile fiscale și, în perspectivă, de schimbarea sistemului de impunere, putând duce la anularea oricărui control al Dietei asupra fiscalității. Nu întâmplător discuțiile cele mai aprinse și care au stârnit împotrivirea cea mai mare au fost în legătură cu fiscalitatea, cu solicitarea repetării conscripțiilor compromise din anii 1713 și 1721, cu schimbarea sistemului de impunere pe „porți" și „calculi", cu reorganizarea administrației financiare a Comisariatului Provincial Suprem și a înființării Contabilității sau Exactoratului Provincial. Desigur, ar putea fi invocate și alte aspecte ale restrângerii prerogativelor Dietei, dar credem că cele deja amintite sunt ilustrative pentru impactul noului regim politic asupra evoluției Stărilor din Transilvania, care lipsite de armată și finanțe au fost treptat supuse voinței imperiale.

Convocarea Dietei, care înainte era o atribuție a principelui, a devenit acum un drept al împăratului, după cum tot acesta fixează problemele ce urmează a fi discutate iar, în final, hotărârile îi parvin pentru a fi sancționate. Se subînțelege că inițiativa convocării aparține împăratului, care prin mijlocirea Guberniului și a Cancelariei provinciale adresează viitorilor participanți invitațiile de participare. Modul de convocare al Dietei, ceremonialul deschiderii, succesiunea desfășurării propriu-zise a dezbaterilor, sistemul de vot practicat și închiderea lucrărilor au rămas neschimbate, doar că printre participanți se numără acum și reprezentantul împăratului. Când acesta solicita și aștepta din partea Dietei votul favorabil într-o problemă în care era direct interesat, nu pregeta a trimite ca reprezentant al său la lucrări chiar pe comandantul general. La nevoie însă, cu ocazia sancționării, putea să intervină, și se cunosc asemenea situații, pentru a refuza sau modifica anumite hotărâri dietale cum a fost și cazul listelor nominale de candidați pentru demnitatea de guvernator sau de consilieri guberniali. Mai grav era însă faptul că Dieta a pierdut dreptul de a face propuneri de candidaturi pentru unii din marii demnitari ai țării, precum comandantul general și tezaurarul, numirea acestora și a subalternilor lor depinzând în exclusivitate de voința împăratului. Această practică nu reprezintă decât consecința directă a scoaterii armatei și a veniturilor camerale de sub controlul Dietei pentru a slăbi puterea de opoziție a Stărilor.

Cu toate aceste limitări ale prerogativelor tradiționale ale Dietei, totuși aceasta rămâne, pentru mai bine de o jumătate de secol, și sub noua stăpânire, o instituție reprezentativă și consultativă a Stărilor, a cărei evoluție însă va duce la transformarea sa într-un organ executiv al politicii absolutiste imperiale. Aceeași Dietă și-a pierdut treptat și dreptul de a elabora instrucțiuni proprii pentru reglementarea funcționării instituțiilor superioare ale țării, cum ar fi Guberniul, Cancelaria Aulică sau Tezaurariatul, acestea primindu-le de la împărat sau de la alte oficii aulice. În noile împrejurări, Dietei nu i-a rămas decât cel mult posibilitatea de a le aduce precizări pentru o mai bună aplicare, regulă care a ajuns valabilă pentru oricare din rescriptele imperiale. Așadar, Dieta s-a transformat în timp dintr-o instituție legislativă într-una mai mult executivă, pentru ca din anul 1762, o dată cu preocuparea accelerării reformelor și cu promovarea noilor sisteme de impunere fiscală (*Systhema Bethlenianum* și *Bucowianum*), din care Stările cu votul lor au fost eliminate, împărăteasa Maria Tereza să renunțe până și la convocarea ei.

Cât privește compoziția Dietei, la lucrările ei luau parte reprezentanți ai celor trei națiuni politice și patru religii recepte, elementele constitutive de bază ale constituționalismului transilvan din trecut dar și din vremea stăpânirii habsburgice. Astfel printre participanți amintim consilierii membri ai Guberniului, protonotarii și judecătorii Tablei regești, comiții supremi ai comitatelor, juzii supremi ai scaunelor săsești și secuiești, câte

doi deputați aleși din fiecare comitat și district nobiliar, același număr din partea scaunelor secuiești, a scaunelor și districtelor săsești, a orașelor libere regești, a târgurilor nobiliare privilegiate și a locurilor taxaliste, la care se mai adăugau „regaliștii", adică cei desemnați și invitați pentru a participa la dezbateri prin scrisori regale (*litterae regales ad personam*). Se mai adăugau patru deputați ai capitlurilor catolice de la Alba Iulia și Cluj Mănăștur. Obișnuit, la Dietă se prezenta fiecare reprezentant sau delegație cu instrucțiuni precise din partea celor care i-au trimis, putând să prezinte și memorii cu anumite plângeri sau cereri. Amintim cazul episcopului Inochentie Micu Klein, deputat regalist, care solicita Dietei, la 28 septembrie 1737, o serie de revendicări pentru ameliorarea situației clerului și credincioșilor greco-catolici pe care îi păstorea. O situație similară întâlnim la 21 iunie 1791, când în Dieta de la Cluj cei doi episcopi ai românilor, Ioan Bob și Gherasim Adamovici, au înaintat și prezentat cunoscutul *Supplex Libellus Valachorum*.

Dezbaterile dietale durau de regulă câteva săptămâni sau prin excepție mai mult, în funcție de importanța problemelor care erau dezbătute. Spre exemplu, Dieta ținută la Cluj în 1790–1791 a durat cu întreruperi aproape nouă luni și a cuprins 417 nume, dintre care 296 de regaliști și diverși funcționari, plus 121 reprezentanți aleși. Dintre aceștia vreo 85% sunt nobili, apoi 90% maghiari și secui, 10% sași, românii fiind prezenți doar prin episcopul Ioan Bob, ca deputat regalist.

Dacă convocarea Dietei o făcea Guberniul, deschiderea avea loc prin citirea de către comisarul plenipotențiar a rescriptului împărătesc care ținea locul cuvântului de tron, după care se citeau proiectele sau propunerile de legi ce urmau a fi dezbătute și votate. Cât despre locul de întrunire al Dietelor, acestea s-au întrunit în diferite orașe, precumpănind cu deosebire Clujul. Neparticiparea la dezbateri era sancționată cu o amendă de 200 de florini.

Modul de întrunire al Dietei suferă schimbări pe parcursul secolului al XVIII-lea. Dacă înainte era convocată și se întrunea obișnuit de două ori pe an, acum nu mai este convocată cu aceeași periodicitate, fiind nesocotit chiar caracterul anual înscris în Diploma leopoldină. În condițiile ascendentului politic al puterii centrale și a dominării de către împărat a nobilimii, Dieta a ajuns să fie tot mai rar convocată sau deloc. Astfel de la 1762 până la Dieta omagială din 1781, care a durat două zile, Dieta nu a mai fost convocată. Iosif al II-lea a convocat Dieta, cu prilejul succesiunii la tron, doar pentru a obține din partea acesteia obișnuitele declarații și jurăminte de fidelitate.

Dezbaterile dietale au vizat o mare diversitate și complexitate de probleme, dintre care în unele Diete au fost discutate „propuneri" (*propositiones*) ale împăratului privind chestiunile politice, precum în februarie 1722, când principatul Transilvaniei, prin votul reprezentanților Stărilor, a primit separat și înainte de Ungaria *Pragmatica Sanctio* din 1713. Acest act solemn și de mare importanță constituțională pentru imperiu asigura succesiunea pe linie feminină la tronul imperial în condițiile desherenței masculine directe în familia Habsburgilor.

Nelipsite au fost în dezbaterile dietale problemele fiscale legate de votarea dărilor, de realizarea unor conscripții fiscale precum cele din anii 1698, 1703, 1713 sau 1721,

culminând cu cea din 1750. Un loc aparte l-a ocupat, desigur, chestiunea înlocuirii sistemului tradițional de impunere pe „porți" și, după 1730, a sistemului fundamentat pe unitățile de impunere numite *calculi*, sisteme prea puțin deosebite între ele, pentru ca, pe baza conscripției fiscale din anul 1750, să poată fi inaugurat un sistem de impunere nou și modern, anume *Systhema Bethlenianum* (1754). Alteori în Dietă, cum s-a întâmplat în iunie 1724, în prezența și la cererea expresă a comandantului general Hugo Damian von Virmond, s-a discutat lichidarea restanțelor și sporirea dării pentru acoperirea cheltuielilor de întreținere a armatei imperiale staționate în Principat. Aceeași problemă a creșterii cuantumului dărilor se reîntâlnește și în Dieta de la Cluj, din iunie 1730, în care se dezbate votarea contribuției țării de 500 000 de florini. În general, Dietele votau dările ordinare și extraordinare, repartizarea acestora pe comitate, scaune, districte, comunități orășenești și taxaliste, nelipsind nici discuțiile aprinse pe marginea unor proiecte de conscripții fiscale sau sisteme noi de impunere solicitate de puterea centrală și față de care Stările au fost constant reticente.

Un loc aparte și de mare importanță l-au avut în Diete dezbaterile de natură legislativă, cu toate că această prerogativă se reducea la simpla adoptare de legi imperiale și luarea de măsuri pentru o mai bună aplicare a acestora, la reglementări în funcțiile organelor administrativ-judecătorești, la revizuiri de titluri și privilegii nobiliare, la acordarea dreptului de indigenat sau cetățenie, la discutarea unor proiecte noi legislative sau de perfecționare a legilor și procedurilor judiciare existente etc. Sunt prezente și discuții pe tema arondărilor de jurisdicții comitatense, scaunale, districtuale sau, în cazul Dietei de la Cluj din 1732, dezbaterea recâștigării comitatelor încorporate la Ungaria, adică Maramureșul, Solnocul Interior, Crasna și jumătate din Zarand. Dezbaterile dietale se mai ocupă și de alegeri de funcționari și confirmarea acestora, de reglementarea eligibilității funcționarilor municipali, de înlăturarea abuzurilor electorale, de proceduri și reformări ale scaunelor de judecată, de căsătoriile mixte și diferite chestiuni bisericești, de probleme de mișcare a populației, colonizarea țiganilor, poște, carantine etc. S-ar putea aminti și preocupările cu caracter social de reglementare a obligațiilor iobăgești față de stăpânii de pământ sau cele din domeniul economic, precum mărirea potențialului producției agricole, creșterea ponderii industriei și comerțului prin dezvoltarea meșteșugurilor și stimularea negoțului, reglementarea statutelor breslelor și manufacturilor, întreținerea și repararea rețelei de drumuri și poduri, luarea de măsuri în sprijinul navigației fluviale necesară transportului de sare, problema vămilor etc. Începând cu anii 1790–1791 discută și probleme de limbă, în condițiile în care limba germană a fost introdusă în 1784–1785 ca limbă oficială, măsură contestată vehement de Stări atât la data adoptării ei, cât mai ales acum în contextul mișcării de „restituire" postiosefină, când a fost anulată.

Se poate spune că Dieta a fost menținută ca organ de guvernământ principal al țării și convocată, cel puțin până la anul 1762, dar i-au fost restrânse mereu atribuțiile. În general, împăratul și Curtea din Viena au alimentat și au folosit disensiunile dintre națiunile politice și religiile recepte pentru a le slăbi și astfel a le supune mai ușor. Această practică a rămas o constantă a politicii austriece, aceasta în condițiile în care Stările s-au

opus sistematic măsurilor de reformă și prin această atitudine au provocat măsura extremă a împărătesei Maria Tereza de a renunța la convocarea Dietei. Această instituție își va regăsi însă rostul „constituțional" tradițional în 1790, o dată cu moartea împăratului Iosif al II-lea, când se va implica în promovarea mișcării de „restituiri" atât a privilegiilor nobiliare, cât și a structurilor instituțional-politice anterioare epocii reformelor.

Organizarea administrativ-teritorială. Instăpânirea habsburgică în Transilvania a păstrat aproape neschimbată, până în epoca reformelor tereziane și iosefine, organizarea administrativ-teritorială a țării în comitate și districte nobiliare, în scaune secuiești și în scaune și districte săsești. Dacă structurile instituționale cu modul lor de funcționare ale acestor jurisdicții au fost perpetuate, în schimb câteva comitate ale Principatului au fost înstrăinate prin includerea în regatul Ungariei. De la început, comitatele Satu Mare și Bihor, ultimul eliberat de sub turci, nu au mai fost reintegrate principatului Transilvaniei, iar din anul 1732, alte două comitate, Maramureș și Arad, plus jumătate din comitatul Zarand au fost trecute în componența aceleiași Ungarii.

În urma acestor cesiuni și până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, unitățile administrative ale Principatului ardelean se prezentau astfel: un număr de zece comitate (Alba, Târnava, Hunedoara, Turda, Cluj, Dăbâca, Solnocul Interior, Solnocul de Mijloc, Crasna și Zarand), la care se adăugau districtele Făgăraș și Chioar, ultimele trei comitate nominalizate împreună cu districtul Chioar constituind așa-zisul *Partium*; un număr de cinci scaune secuiești cu filialele lor (Odorhei cu Cristur și Brăduț, Trei Scaune cu Micloșoara, Ciuc cu Gheorgheni și Cașin, Mureș și Arieș), plus nouă scaune săsești (Sibiu, Sighișoara, Mediaș, Sebeș, Miercurea, Cincu Mare, Rupea, Nocrich și Orăștie) cu cele două districte Brașov și Bistrița, alcătuind împreună Universitatea săsească (*Universitas Saxonum*).

Administrația imperială a Banatului (*Kaiserliche Banater Landes-Administration*) s-a păstrat, între anii 1718 și 1778, ca o entitate aparte, expresie a stăpânirii directe militare și camerale, având un caracter militaro-civil sau „comun" (*gemeinschaftliche*) până în 1751, respectiv civil după această dată. Teritoriul bănățean a fost subîmpărțit inițial în 13, ulterior și definitiv în 11 districte: Timișoara, Ciacova, Vârșeț, Cenad, Lipova, Becicherecu Mare, Palanca Nouă, Panciova, Caransebeș, Orșova și Lugoj. În perioada 1718-1739, administrației bănățene i-au fost subordonate și districtele sârbești din cadrul Oficiilor administrative Golubac și Negotin de la sud de Dunăre. Pentru scurt timp, administrația Banatului a cunoscut și organizarea cercuală potrivit noului sistem al guvernatorului Iosif de Brigido.

Cât privește administrația principatului Transilvaniei, fiecare comitat era condus de un comite suprem (*supremus comes*) numit de Gubernui și reprezentant al acestuia în teritoriu. După 1763, o dată cu introducerea Tablei continue de judecată, comitele suprem va îndeplini și calitatea de președinte al acesteia (*Tabulae Continuae Judiciariae praeses*). În calitatea sa de autoritate civilă supremă în comitat avea rolul să vegheze asupra îndeplinirii dispozițiilor și ordinelor guberniale, asupra bunei funcționări a administrației generale și a scaunelor de judecată, răspunzând în același timp și față de autoritățile militare

imperiale. Era ajutat de un vicecomite (*vicecomes*) ales din sânul nobilimii comitatului de către Adunarea acestuia (*congregatio comitatensis seu marchalis*), dregător de activitatea căruia depindea în cea mai mare parte rezolvarea problemelor administrației și justiției comitatense.

Cu reformele tereziane și iosefine, pe măsura sporirii sarcinilor de soluționat la nivel de comitat, numărul vicecomiților va fi sporit, vicecomitelui ordinar (*ordinarius vicecomes*) fiindu-i adăugat un vicecomite adjunct sau substitut (*substitutus vicecomes*). În subordinea acestora activau și îndeplineau diverse sarcini, în funcție de întinderea și subîmpărțirea comitatului, un număr variabil de juzi și vicejuzi ai nobililor (*judices et vicejudices nobilium*), perceptori regali (*perceptores regales*), care, împreună cu vicecomiții, alcătuiau jurații sau asesorii obișnuiți (*jurati seu assessores actuales*) ai comitatului, dublați în timp și pentru a fi înlocuiți în caz de lipsă la judecăți cu un număr corespunzător de jurați supranumerari (*assessores supernumerarii*). De activitatea scripturistică a comitatului răspundea notarul (*ordinarius notarius*), dublat uneori de un vicenotar (*vicenotarius*), care erau și păstrătorii actelor, fiind ajutați în munca lor de secretari (*amanuenses, secretarii*) și de scribi (*scribae tabulares*). Cu timpul, atenția acordată problemelor sanitare, explică prezența în rândul funcționarilor comitatensi a unui chirurg (*chyrurgus*), mai rar a unui medic (*medicus*), la care ar fi de adăugat mulți alți slujbași mărunți, precum comisari (*commissarii*), administratori (*procuratores*), temniceri cu păzitorii de lipsă (*carcerarii cum satrapis*), executori judecătorești (*justitiae executores*), curieri călări (*obequitatores*), străjeri(*hajdones*), diverși portari (*janitores*) etc.

Organizarea districtelor Făgăraș și Chioar a fost asemănătoare comitatelor, cu deosebirea că în locul comitelui suprem și a vicecomitelui exista un președinte districtual (*praeses*) secondat de un vicecăpitan (*vicecapitaneus*) al cetății.

În interiorul lor comitatele, ca și districtele menționate, se împărțeau în cercuri (*circuli, kerületek*), care la rândul lor se subîmpărțeau în mai multe plase (*processus, járások*), în funcție de numărul mai mare sau mai mic al așezărilor din jurisdicția respectivă. Cercurile aveau fiecare în frunte câte un *substitutus vice comes* și un *supremus judex* sau *ordinarius judex nobilium* (fibiró, fibirău, cum îi ziceau românii), iar plasele câte un *vice judex nobilium* (szolgabiró, solgăbirău) dublat mai târziu de un *comissarius processualis*.

Dintre organele cele mai importante ale comitatului amintim Adunarea generală (*congregatio generalis*), respectiv scaunele de judecată, toate alcătuite din nobili. Până în secolul al XVIII-lea nu se poate face o deosebire precisă între competențele Adunării generale și a scaunelor de judecată care funcționează pe lângă ea, problemele discutate în ambele fiind trecute în același protocol. Treptat aceste două instituții se despart și dezbaterile lor ajung să fie trecute, mai cu seamă în vremea funcționării *Tablelor continue* (1763–1787) și a *Sedriilor judiciare* (1787–1790), în protocoale distincte, unul pentru problemele politice sau administrative, altul pentru cele judiciare.

Adunarea generală se întrunea de două ori pe an iar rezolvarea problemelor curente se făcea de către oficialii permanenți ai comitatului, motiv pentru care instituția și-a pierdut din caracterul său administrativ, ajungând tot mai mult un organ legislativ local pus în slujba intereselor fiscale și militare imperiale. Participarea la ședințele adunării era

obligatorie, cei absenți fiind pedepsiți inițial cu trei mărci, de unde și denumirea mai veche de *congregatio marchalis*. Adunarea alegea funcționarii comitatului, elabora și modifica propriile statute de funcționare, desemna și înzestra cu instrucțiuni delegații la Dietă, dezbătea rescriptele imperiale și ordinele guberniale în vederea aplicării lor, putea formula și înainta forurilor superioare diverse plângeri sau gravamine de interes general sau particular, se implica în conscrierea contribuabililor, în repartizarea și adunarea dărilor, în soluționarea la nevoie a problemelor militare de încartiruire, a mișcărilor de populație sau a celor legate de epidemii și epizootii etc.

Cât privesc competențele judiciare ale instituției comitatense acestea erau exercitate, până la Tablele continue, prin cele trei instanțe de judecată ale comitatului, anume scaunul general de judecată al nobililor (*sedria generalis, sedes judicialis nobilium*), scaunul parțial (*sedria partialis*) pentru cauzele nobiliare minore și scaunul filial (*sedria filialis*), instanță de apel a cauzelor iobăgești.

Organizarea administrativ-teritorială tradițională a secuilor, cu specificul ei dat de componenta militară a căpităniei scăunale, a cunoscut sub noul regim politic poate cea mai mare schimbare dintre toate jurisdicțiile țării. Se cunoaște că pe timpul Principatului autonom scaunele secuiești au ajuns să aibă în frunte câte un jude suprem regal (*supremus judex regius, fikirálybíró*) numit de principe, respectiv un căpitan scăunal (*capitaneus sedis, székkapitány* sau *fökapitány*) ales de obștea locuitorilor, înalți dregători dublați cu timpul de locțiitori, adică de vicejuzi și vicecăpitani. După înfrângerea mișcării curuților (1711) care a fost susținută și de secui s-a renunțat la serviciile militare ale acestora iar în fruntea scaunelor secuiești nu a mai fost îngăduită alegerea de căpitani.

Astfel scaunele secuiești Odorhei, Trei Scaune (constituit din Sepsi, Kézdi și Orbai), Ciuc, Mureș și Arieș au dobândit o organizare demilitarizată și asemănătoare comitatelor, cu singura deosebire că deținătorul autorității supreme scăunale se numea nu comite suprem, ci jude suprem regal. Acesta era desemnat de împărat prin mijlocirea Guberniului dintre candidații propuși de Dietă, ca reprezentant al puterii centrale, în timp ce subalternii săi erau aleși de Adunarea generală scăunală (*congregatio generalis, közgyülés*) și doar confirmați de suveran. O dată cu inaugurarea în scaune a Tablelor continue (1763), judele suprem regal a dobândit și calitatea de președinte al acestora (*Tabulae Continuae judiciariae praeses*). În îndeplinirea numeroaselor sarcini politico-administrative și juridice care îi reveneau era ajutat, în funcție de mărimea scaunului și a numărului de cercuri (*kerületek*) și de filii pe care acesta le cuprindea, de mai mulți vicejuzi regali (*vicejudices regii*), de perceptori regali (*regii perceptores*), care constituiau jurații sau asesorii actuali (*actuales assessores*), dublați de cei supranumerari, de un *ordinarius publicus notarius* și un *vicenotarius*, la care ar fi de adăugat alți mici funcționari amintiți și la comitat, precum scribi (*scribae tabulares*), procuratori (*procuratores*), chirurgi (*chyrurgi*), comisari rectificatori (*rectificatores commissarii*) pentru aparatul fiscal etc. Am aminti că în fruntea scaunelor filiale, precum Brăduț la Odorhei, Micloșoara la Trei Scaune, Cașin și Gheorgheni la Ciuc, se găsea câte un vicejude regal și un *ordinarius notarius*, acesta din urmă deosebit de cel scăunal.

Fiecare scaun se diviza în cercuri (*circuli, kerületek*), cu care erau asimilate și scaunele filiale, care la rândul lor se subîmpărțeau în mai multe plase (*processus, járások*), în funcție de numărul așezărilor din fiecare circumscripție cercuală și scaun filial. Cercurile și scaunele filiale erau conduse de câte un vicejude regal dublat în cele mai multe cazuri de un perceptor regal, acesta putând fi comun și la două cercuri, în timp ce plasele aveau în frunte un comisar (*commissarius processualis*) care, printre altele, supraveghea și alegerea juzilor și a juraților sătești.

Asemănător cu instituția comitatensă, în fiecare scaun activa o Adunarea generală (*congregatio generalis, közgyülés*), în mare cu aceleași funcții ca și la comitat, și câte două instanțe de judecată, anume scaunul general de judecată (*sedria generalis, derékszék*) și cel filial (*sedria filialis, filialis szék* sau *fiúszék*), acesta din urmă rezultat al procesului de iobăgire în Secuime. La acestea ar fi de adăugat, cu rosturi similare scaunelor parțiale comitatense, vicescaunele de judecată (*vice sedria, viceszék*) constituite în scaunele administrative filiale, plus vicescaunul de la Miercurea Nirajului dublat, în anul 1731, cu un altul la Târgu Mureș, ambele în același scaun secuiesc al Mureșului.

Din punct de vedere al organizării și funcționării administrativ-juridice Universitatea săsească cu scaunele și districtele sale a rămas practic neschimbată până la reformele administrative ale lui Iosif al II-lea din anii 1783–1784. Națiunea politică a sașilor a sprijinit de la început noua stăpânire habsburgică și a putut beneficia de protecția acesteia, obținând numirea pentru prima dată în fruntea Principatului a unui membru al său, în persoana guvernatorului Samuel Brukenthal (1774–1787), în timp ce Tablele continue instituite în 1763 de Maria Tereza în Transilvania nu au fost extinse și asupra jurisdicțiilor săsești. Cum acestea au cunoscut o mai mare diversitate de structuri instituționale în raport cu comitatele nobiliare și scaunele secuiești, cuprinzând atât scaune cât și districte cu caracteristici proprii, atât orașe libere regești cât și simple orașe și târguri privilegiate a căror conduceri administrativ-judiciare s-au suprapus și s-au contopit cu cele scăunale sau districtuale, era firesc să rezulte forme de organizare specifice de la scaune la districte sau chiar de la un grup de scaune la altul.

În fruntea Universității săsești, adică a comunității celor nouă scaune (Sibiu, Sighișoara, Mediaș, Sebeș, Miercurea, Cincu Mare, Rupea, Nocrich și Orăștie) și a districtelor Brașov și Bistrița, se afla un comite al națiunii săsești (*comes nationis Saxonum*), ca reprezentant al împăratului, consilier de drept în Guberniu și având calitatea de jude regal (*judex regius*) al scaunului principal al Sibiului. În general scaunele săsești aveau în conducere un jude regal dublat de un jude scăunal. Față de această organizare scăunală, cea districtuală a Brașovului și a Bistriței erau deosebite, aici întâlnindu-se alături de judele primar al orașului și districtului (*liberae regiae civitatis et districtus judex primarius*) un projude (*civitatis et districtus projudex*), acesta din urmă însoțit la Brașov și de un cvestor (*quaestor civitatis et districtus*). În subordinea acestor dregători de frunte scăunali și districtuali se găseau mulți alți oficiali, de la perceptori regali și simpli strângători de dări (*exactores contributionum*), la notari, secretari, chirurgi, fără a lipsi, în număr de 12, senatorii din scaunele cu orașe sau jurații (*cives jurati*) din cele cu târguri, cu rosturile lor bine cunoscute în scaunele de judecată.

Această organizare administrativă a Universității săsești, ca de altfel și cea comitatensă nobiliară și scaunală secuiască, a durat până în anii 1783–1784, când, prin reformele administrative ale împăratului Iosif al II-lea, a fost organizat un număr de 10, mai apoi de 11 comitate, rezultate prin desființarea, comasarea și regruparea în unități noi a jurisdicțiilor tradiționale ale celor trei națiuni politice. Cu acest prilej au apărut următoarele comitate: Alba, Hunedoara, Sibiu, Târnava, Făgăraș, Trei Scaune, Odorhei, Turda, Cluj, Solnocul Interior și Solnocul de Mijloc. Scopul politic unificator și omogenizator al reformei rezultă atât din generalizarea ca formă de organizare a instituției comitatense, cât și din alcătuirea teritorială a noilor comitate, croite voit prin mixtarea mai vechilor comitate nobiliare, districte și scaune secuiești și săsești. Spre exemplificare, am aminti că noul comitat Turda cuprindea și o parte din fostele comitate Cluj și Dăbâca, plus districtul săsesc al Bistriței, în timp ce comitatul Trei Scaune îngloba fostul scaun secuiesc, districtul săsesc al Brașovului sau Bârsei și o parte din comitatul Alba de Sus.

Cât privește organizarea internă a acestor noi comitate, se pot constata modificările firești rezultate de pe urma reformelor iosefine care au separat la nivel comitatens problemele administrative de cele judiciare, fiind înființat câte un *officiolatus in politicis*, respectiv un *officiolatus in judicialibus*, primul condus de un *ordinarius vicecomes*, al doilea de un *substitutus vicecomes*, care erau, în primul caz, *praeses in politicis et oeconomicis*, în al doilea, *praeses in judicialibus*. Rolul sporit al acestor vicecomiți și existența comisarilor regali, în calitate de administratori ai comitatelor din subordine, explică reducerea apreciabilă a competențelor oficiilor de comiți supremi, multe, de altfel, voit vacantate. În rest, comitatele perpetuau mai vechea împărțire în două sau trei cercuri (*circuli*), fiecare în frunte cu câte un jude nobiliar dublat de un perceptor regal, subîmpărțite la rândul lor în mai multe plase (*processus*), fiecare condusă de un vicejude nobiliar și un comisar de plasă. Adunarea generală a comitatului și-a pierdut mult din vechile atribuții, fiind practic transformată într-un organ executiv pus în slujba puterii centrale, în timp ce problemele judiciare, o dată cu desființarea în 1787 a Tabelelor continue, au fost trecute în competența Sedriilor judiciare.

Noile comitate au fost grupate de Iosif al II-lea în trei districte, anume Cluj, Sibiu și Făgăraș, fiecare în frunte cu câte un comisar regal (*commissarius regius*), reprezentant direct al împăratului. Primul district cuprindea comitatele Cluj, Solnocul Interior, Solnocul de Mijloc și Turda, fiind condus de comitele suprem al Solnocului Interior în calitate de comisar regal și administrator al comitatelor Cluj, Turda și Solnocul de Mijloc. Districtul Sibiului îngloba comitatele Sibiu, Alba, Hunedoara și Târnava, având în frunte pe comitele suprem al comitatului Sibiu în calitate de comisar regal și administrator al celorlalte trei comitate din subordine. În componența districtului Făgăraș intrau comitatele Făgăraș, Odorhei și Trei Scaune, comitele suprem al Făgărașului îndeplinind funcția de comisar regal și administrator al celorlalte două comitate.

Această organizare în comisariate regale și comitate a durat până la Edictul de restituire (*Restitutionsedikt*) din 1790 a lui Iosif al II-lea, după care s-a revenit la situația anterioară reformelor, fiind reînființate vechile comitate, scaune și districte. Se subînțelege că teritoriul celor 6 regimente grănicerești din Transilvania, înființate între anii 1762 și 1764, s-a

bucurat de un regim administrativ militar în subordine nemijlocită față de Consiliul Aulic de Război.

În privința comitatelor din Partium care au fost încorporate treptat Ungariei, prin lupta Stărilor de aici, amintim că acestea și-au păstrat mai vechea organizare și pentru regat au făcut parte, alături de alte teritorii vestice locuite de mulți români, din gruparea așa-zisă a comitatelor de peste Tisa (*comitatuum Transtibiscanum*): Arad, Zarand, Bekes, Bihor, Cenad, Csongrad, Caraș, Timiș, Torontal, Satu Mare, Maramureș, Szabolcs, Ugocsa și, cel puțin sub formă de pretenții în unele șematisme, Crasna și Solnocul de Mijloc.

Banatul dobândit de Habsburgi de la turci prin Tratatul de la Passarowitz (1718) a fost considerat un bun nou-dobândit (*neoaquisticum*), ocupat în temeiul dreptului războiului (*iure belli*), motiv pentru care a fost pus sub autoritatea nemijlocită a forurilor centrale vieneze (Camera Aulică, Consiliul Aulic de Război și Comisia Neoacquisitică), ca domeniu al Coroanei și Camerei imperiale (*Kron- und Kamerdomäne*), fiind încredințat unei Administrații a țării (*Landes-Administration*) cu caracter militar și civil, până în 1751, numai civil după această dată, până în 1778, când Banatul a fost integrat Ungariei. În desfășurarea activității sale guvernatorul, numit președinte în timpul administrației civile, a fost ajutat de un colegiu de patru consilieri, câte doi militari și tot atâția civili sau camerali, și de o serie de oficii (*Ämter*) înființate la Timișoara și care îi erau direct subordonate.

După mai multe căutări, prin decretul aulic din 1718 teritoriul Banatului a fost împărțit din punct de vedere administrativ în 13 districte, reduse în anii 1719–1720 la cifra de 11: Timișoara, Caransebeș, Orșova-Almăj, Lipova, Lugoj-Făget, Cenad, Ciacova, Becicherec, Panciova, Vârșeț și Palanca Nouă iar Clisura Dunării cu strâmtorile a format un district aparte. În fruntea acestora activa un colegiu de 4 administratori superiori (*Oberverwalter*) și fiecare district avea un administrator districtual (*Distriktverwalter*) iar în subunitățile districtuale, diferite ca număr de localități și numite *Processe*, funcționa câte un subadministrator (*Unterverwalter*). Administrația locală a satelor colonizate cu șvabi și mai vechea organizare cnezială românească au impus administrației provinciale o serie de caracteristici proprii. Această organizare administrativă districtuală s-a păstrat practic neschimbată în toată perioada 1718–1775, fiind urmată de încercarea de reformă și inaugurarea sistemului lui Brigido (*Brigidoisches System*), prin care, în anii 1775–1777, mai vechile districte din Banat au fost grupate în patru mari cercuri (*Kreise*), anume Timișoara, Lugoj, Vârșeț și Csatád (Lenauheim). Aceste unități administrative erau conduse de un căpitan cercual (*Kreishauptmann*) care avea în subordine mai multe domenii (*Herrschaften*). Noua organizare cercuală a fost de scurtă durată, deoarece prin încorporarea la Ungaria a Banatului, administrația acestuia a revenit, în mai 1779, la forma comitatensă, fiind create noile comitate Caraș, Torontal și Timiș. Cât privește regiunea minieră, aceasta beneficia de o organizare distinctă în 5 domenii aparținătoare Direcției Miniere Bănățene, în timp ce granița militară își avea și ea propria jurisdicție în dependență directă față de Consiliul Aulic de Război.

Indiferent de forma pe care a îmbrăcat-o și numele pe care l-a purtat organizarea administrativ-teritorială a Transilvaniei și Banatului, se poate spune că aceasta, prin oficiile și angajații săi, a fost solicitată, controlată și adesea constrânsă de împărat pentru a răspunde

voinței sale politice. Reorganizată succesiv, supusă unor repetate practici reformiste, administrația cu aparatul său funcționăresc a devenit pe parcursul secolului al XVIII-lea un oficiu modern pus în slujba atât a statului, cu interesele sale militare și fiscale, cât și a protejării cetățeanului în calitatea sa de contribuabil.

b) Instituțiile orășenești

Regimul habsburgic în Transilvania a fost fixat în termeni juridici prin *Diploma leopoldina* din 4 decembrie 1691 care reglementa nu numai organizarea administrativ-politică a teritoriului nou dobândit, ci și statutul *orașelor libere regești*, a *orașelor* și *târgurilor privilegiate* din cuprinsul Principatului. Conscripțiile fiscale din anii 1698–1727 efectuate pentru Transilvania și Partium consemnează un număr de trei orașe libere regești (*liberae regiae civitates, szabad királyi városok*), toate pe Pământul Crăiesc, 12 orașe (*civitas, városok*) răspândite în comitate, în scaunele secuiești și pe Pământul Crăiesc și 45 de târguri (*oppidum, mezővárosok*) repartizate de asemenea pe întreg cuprinsul Principatului, la care se adăugau alte șase târguri în Partium[1].

În aceste împrejurări multe dintre orașele și târgurile țării au depus eforturi stăruitoare pentru redobândirea unui statut juridic superior, respectiv acela de orașe libere regești sau de orașe privilegiate în cazul târgurilor, statut pierdut în împrejurările tulburi de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor. După ani de insistențe, în cele mai multe cazuri eforturile au fost încununate de succes, multe dintre orașele și târgurile ardelene obținând să fie repuse în vechile lor libertăți regești. Astfel, recensământul iosefin putea consemna în anul 1786, din totalul de 2 604 de localități, nu mai puțin de nouă orașe libere regești, plus 65 de târguri[2]. Marile orașe care beneficiau de așa-numitele drepturi „regaliene" au fost: Alba Iulia, Brașov, Cluj, Sibiu, Bistrița, Mediaș, Sighișoara, Târgu Mureș și Orăștie, la care împăratul a mai adăugat, în anii 1786–1787, orașele armenești Armenopolis sau Gherla și Elisabetopolis sau Dumbrăveni. În Banat și Partium, în teritoriile intrate în componența regatului Ungariei, avem consemnate pentru anii 1785 și 1788 următoarele orașe libere regești și montanistice (*liberae regiae ac montanae civitates*): Timișoara, Theresiopolis sau Vinga, Satu Mare, Baia Mare sau Rivuli Dominarum și Baia Sprie, alături de care ar mai fi de amintit orașele obișnuite Oradea și Arad. Cum privilegiile priveau întreaga comunitate orășenească, populația era de acum juridic liberă și se bucura de o largă autonomie, reflectată în forma de organizare a administrației și justiției orașelor[3].

[1] Avram Andea, *Habitat și populație în Transilvania secolului al XVIII-lea*, în *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, Cluj-Napoca, 1985, p.132.

[2] *Ibidem.*

[3] Pentru cazul Clujului, documentat arhivistic, vezi Avram Andea, *Iluminism și modernizare în societatea românească*, Cluj-Napoca, 1996, p. 89-113 (cap. *Urbanism și administrație orășenească*).

Administrația orașelor din Principatul Transilvaniei, Partium și din Banat a continuat în secolul al XVIII-lea cadrul mai vechi de structurare și ierarhizare[1], orașul fiind condus de un *Sfat orășenesc*, numit *Magistrat* sau *Senat*, în frunte cu doi juzi, unul reprezentând comunitatea, altul puterea centrală. Aceștia erau judele primar sau orășenesc (*judex primarius, judex civitatis*), respectiv cel regesc (*judex regius*), care au ajuns să poarte cu timpul nume diferite de la oraș la oraș. Astfel, pentru a doua jumătate a secolului până la reformele lui Iosif al II-lea, în cazul orașelor libere regești Sibiu, Sighișoara și Mediaș, judele primar purta numele de *consul*, în timp ce la conducerea altor orașe săsești și a celor ungurești, care aveau același statut juridic, precum Brașov, Bistrița, Cluj, Târgu Mureș sau Alba Iulia reprezentantul ales al comunității se numea *judex primarius*. Acest nume este întâlnit și în orașele privilegiate din Partium și Banat. În timpul reformelor iosefine folosirea titlului de *consul civitatis* se extinde și în orașele ungurești, întâlnindu-se în 1787 la Cluj, respectiv în 1789 la Alba Iulia și Târgu Mureș. Caracteristica așezărilor cu statut de orașe libere regești consta în scoaterea administrației și justiției acestora de sub orice dependență a jurisdicțiilor teritoriale, comitatense și scaunale, și atârnarea directă de puterea centrală.

Membrii duumviratului orășenesc, de la caz la caz, dobândeau calitatea de conducători ai orașelor fie prin eligibilitate, fie printr-un sistem mixt care presupunea doar propuneri de candidați și desemnarea dintre aceștia a persoanei preferate de către împărat. Astfel juzii primari erau aleși anual, mai apoi la doi ani, de Adunarea sau congregația orașului și confirmați de autoritățile superioare, dintre orășenii cu stare, după modalitățile prevăzute în statutele comunității, în timp ce juzii regali erau numiți de suveran prin mijlocirea Guberniului dintre candidații înscriși pe listele înaintate de orașe.

Judele orășenesc sau *primarul* era cel care prezida întrunirile Magistratului sau congregațiile comune ale Magistratului și Centumviratului. Tot el, mai târziu, sub reformismul iosefin, datorită introducerii în administrația orașului a sistemului colegial sau dicasterial, prin care soluționarea problemelor se făcea în ședințe, se ocupa cu repartizarea actelor pentru referate. De acum se permanentizase pe masa primarului un registru separat al decretelor și ordinelor guberniale. Îndeplinirea acestora și sentințele pronunțate de justiția orășenească erau controlate de *judele regal*, reprezentant al puterii centrale.

Pe lângă duumviratul juzilor, Sfatul orășenesc sau Magistratul (*senatus, consulatus, magistratus*) rămânea autoritatea executivă supremă a orașului. În componența sa intrau 12 jurați (*jurati cives, senatores*) aleși anual de Comunitatea centumvirală la Cluj și în orașele săsești sau de Comunitatea juraților (*Esküdtek közössége*) la Târgu Mureș, prin vot liber și individual. În cazul unora dintre orașe, precum Clujul, s-a promovat principiul parității etno-politice și confesionale. La o situație asemănătoare s-a ajuns și la Târgu Mureș, unde s-a dispus, prin ordinul gubernial din 1731, ca din totalul membrilor Sfatului orășenesc jumătate să fie reformați, jumătate catolici, judele primar trebuind și el la doi

[1] Drept izvor de bază pentru instituțiile orășenești din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cf. *Schematismi dicasteriorum et officialium Magni Principatus Transylvaniae pro annis 1767–1790.*

ani să fie ales alternativ din aceste comunități[1]. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, numărul senatorilor marilor orașe s-a statornicit în jurul cifrei de 12, cu excepția Sibiului care a cunoscut un spor sensibil, ei deținând diverse funcții și fiind retribuiți, alături de primar, pe statul de salarii. Printre ei întâlnim delegații aleși de congregație să participe la întrunirile dietale, unde prezentau și susțineau interesele orașului potrivit instrucțiunilor primite.

Activitatea Magistratului, ca organ al administrației orășenești, se desfășura în clădirea primăriei numită *Domus publica* sau *Curia senatoria*, situată obișnuit în piața centrală a orașului (*Forum publici*). Prezența la dezbateri era riguros urmărită iar neparticiparea sancționată cu amenzi. Natura problemelor care intrau în competența Magistratului orășenesc era diversă, privind domeniul administrației, justiției, ordinii publice, fiscalității, gospodăririi economice, organizării militare și asistenței sanitare.

Senatorii elaborau în adunări sau congregații comune cu centumvirii și membrii Comunității juraților statutele orășenești care constituiau acte normative obligatorii pentru comunitatea orașului, reglementându-se prin ele drepturile și obligațiile locuitorilor; alegerea Magistratului de către centumviri sau jurați, ordinea în care centumvirii și jurații trebuiau să stea la ședințe, modul de executare a hotărârilor luate de aceștia, sarcinile și îndatoririle întregului corp de senatori și ale comunității centumvirale și de jurați, alegerea și atribuțiile diferiților funcționari ai orașului, modalitățile de percepere a dărilor, măsurile de limitare și înlăturare a abuzurilor. Tot în sarcina Magistratului cădea și întocmirea și definitivarea statutelor breslelor orășenești. Deci o bogată legislație orășenească ce evidențiază larga autonomie internă de care se bucurau orașele libere regești.

Funcționalitatea juridică a instituției magistratuale s-a concretizat în faptul că era primul for de judecată pentru cetățenii orașului, de la care apelul era adresat, prin sustragere de la jurisdicția teritorială comitatensă, direct forurilor superioare centrale, precum Tabla Regească, Guberniu etc. Ca instanță judecătorească, Sfatul orașului hotăra în procesele de trădare, omor, incendiere, vrăjitorie, furt și alte pricini. Același Magistrat se mai ocupă de îmbunătățirea normelor procedurale ale sistemului de judecată și chiar de perfecționarea legilor. Uneori, în cauze mai mici, Magistratul își exercita prerogativele juridice și prin organe subordonate, cum era scaunul orfanal (*sedis orphanalis*) sau comisia cridală (*commissio cridalis*), prezidate în general de un senator.

În domeniul fiscal, colaborând cu centumvirii sau membrii Comunității juraților, senatorii alcătuiau sistemul de impunere, repartizare și percepere a dărilor. Dieta țării impunea orașului suma obligațiilor care apoi era repartizată în cote părți de dare pe familiile, casele și loturile de pământ impozabile. Erau exceptate casele în care locuiau juzii și senatorii orașului. Se pretindea de regulă orașului o dare ordinară (*contributio ordinaria*) și la nevoie, când rațiunile statului o reclamau, una extraordinară (*contributio extraordinaria*).

[1] Traian Popa, *Monografia orașului Târgu Mureș*, Târgu Mureș, 1932, p. 33.

Cum însă prima jumătate a secolului al XVIII-lea a fost marcată de războaie neîntrerupte și cele mai multe pierdute de austrieci, aceștia au permanentizat pentru orașele ardelene perceperea ambelor dări și chiar a unor suplimentări. Această situație a unor dări foarte ridicate, într-o vreme când orașele erau bântuite de repetate epidemii și epizootii, explică de ce problemele fiscale s-au aflat în centrul preocupărilor congregațiilor, orașele nereușind să-și lichideze datoriile nici la mijlocul secolului, fiind iertate în cele din urmă de împărăteasa Maria Tereza. Astfel a fost și cazul Clujului, ai cărui locuitori aveau de plătit, la 1734, drept dare ordinară nu mai puțin de 5 000 de florini renani, și alți 5 460 de florini renani, dare extraordinară, obligații achitate cu un spor însemnat, încât totalul sumei plătite s-a ridicat la 11 320 de florini renani[1].

Economia orașelor cu problemele ei specifice intra și ea în sfera de activitate a Magistratului, interesat de buna gospodărire a fondurilor bănești și materiale, în care sens stabilea modul de finanțare a funcționarilor, aproba cuantumul cheltuielilor primarului, fixa prețurile maximale ale pieței, stabilea taxele plătite de străinii care intrau cu mărfuri pe porțile orașului, dădea dispoziții privitoare la bâlciuri, la prețurile curente pentru ziua de muncă la diferite lucrări, reglementa îngrijirea și folosirea rațională a pășunilor, fânețelor și pădurilor orașului. Pentru o mai bună garantare a îndeplinirii acestor dispoziții cu caracter economic, în alcătuirea Magistratului orașelor săsești Sibiu, Brașov, Sighișoara, Mediaș și Bistrița se alegea obișnuit un administrator sau vilic (*villicus* sau *Hann*). Din rândurile senatorilor marilor orașe se obișnuia a fi desemnați comisarii comerciali (*commerciales commissarii*), președintele comisiei teritoriale (*praeses commissionis territorialis*) și al comisiei pieței orașului (*commissionis forensis civitatis*), în a cărui subordine activau juzii pieței (*judices fori*) și supraveghetorii (*agoranomi*) acesteia. Controlul direct al fondului locativ al orașului se realiza la Sibiu, Brașov și Cluj prin inspectorul cartierelor sau cvartalelor (*inspector quartariorum*) care avea în subordine trei *magistri quartariorum* la Sibiu și doi la Cluj și Brașov, dintre care unul *in civitatem*, altul *in suburbia*. În orașele mai mici, precum Sighișoara, Mediaș, Bistrița și Târgu Mureș, lipsește inspectorul, funcționând doar doi magiștri ai cvartalelor. O situație similară se întâlnește și în orașele din părțile Vestice, la Timișoara, Oradea, Arad, Satu Mare și Baia Mare.

Aspectul militar al vieții orășenești făcea parte tot din domeniul de preocupări al senatorilor, care rezolvau problemele de această natură fie singuri, fie prin conlucrare cu centumvirii și jurații, în cadrul congregațiilor comune, după gravitatea cazului. În această privință, în orașele înzestrate cu ziduri și cetăți precum Sibiu, Brașov, Cluj, Sighișoara, Mediaș, Târgu Mureș, Oradea, Timișoara, Arad și Satu Mare ei se îngrijeau de luarea măsurilor de apărare în caz de primejdie, repartizând breslelor sectoare delimitate din zidurile și sistemul de turnuri al orașului, pe care trebuiau să le apere adesea sub conducerea unora dintre ei. Când zidurile și turnurile erau distruse, așa cum s-a întâmplat în timpul răscoalei lui Francisc Rákóczi al II-lea la Cluj, Magistratul orașului a luat măsuri

[1] Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga" Cluj-Napoca, Colecții Speciale, Ms. nr. 603, *Descriptio Claudiopolis*, p.66.

de refacere a acestora[1]. Prezența armatelor austriece cu acest prilej în oraș, staționarea lor aici până la amenajarea *Cetății*, au ridicat grele probleme de încartiruire și aprovizionare, rezolvarea acestora revenind tot congregației magistratuale și centumvirale.

Alte chestiuni de care se interesa magistratul orașelor erau cele legate de serviciul asistenței medicale și farmaceutice. Acestea deveneau foarte urgente în timpul epidemiilor de ciumă, când se luau hotărâri de evacuare din oraș a persoanelor suspecte și de internare a lor în carantine și lazarete. Tot Magistratul avea dreptul de patronat (*jus patronatus*) asupra spitalelor, precum Sf. Elisabeta din Cluj, aflat în vecinătatea pieței publice[2]. Se adăugau apoi competenței senatorilor intervențiile de ajutorare a populației sărace și de aplanare eventual a neînțelegerilor confesionale, dispozițiile restrictive față de așezarea străinilor în oraș, reglementările cerșitului și multe alte măsuri luate prin sau fără conlucrarea cu centumvirii.

Instituția acestora, *Centumviratul*, nu era decât un consiliu lărgit, format din o sută de bărbați aleși (*centumviri electi*), cu funcția unui organ consultativ subordonat Magistratului și ales de acesta în preajma expirării mandatului său și al celor doi juzi. Acești o sută de bărbați, numiți de obicei în actele clujene *Centum patrum*, erau aleși dintre orășenii cu stare mijlocie, căsătoriți și proprietari de case, alegând și ei la rândul lor juzii și noii senatori. Structural centumviratul Clujului comporta, în secolul al XVIII-lea, sub raport etno-politic un număr egal de reprezentanți pentru maghiari și germani, proporționalitatea, așa cum rezultă din listele de centumviri păstrate[3], fiind respectată și în privința celor trei confesiuni sau religii recepte ale orașului: catolică, calvină și unitariană. În alte orașe, precum la Sibiu și Mediaș, unde funcționarii desemnați dintre centumviri erau luterani, prin decretul din 1732 s-a dispus promovarea în funcții și a catolicilor în proporție cu numărul lor[4]. La Târgu Mureș, instituția similară Centumviratului din Cluj și din orașele săsești număra doar 42 de membri și se numea Comunitatea juraților (*Esküdtek közönsége*)[5]. Alegerile centumvirale și de jurați aveau loc anual.

Centumvirii aleși depuneau în mod individual jurământul, declarând credință oficialităților superioare, angajându-se să execute întocmai serviciile încredințate, să sprijine Biserica căreia îi aparțineau, să păstreze secretele dezbătute în congregații și să respecte pe cei mai vârstnici din Centumvirat. Îmbrăcămintea lor oficială, reglementată la Sibiu

[1] *Ibidem*, p. 20–26.

[2] *Ibidem*, p. 33–34.

[3] DJAN Cluj, *Fond Primăria Municipiului Cluj*, Adunări generale 1718–1765, vol. 3–4. O asemenea listă, din 20 decembrie 1747, se intitulează *Cathalogus generalis dominorum Centum patrum ex gratia divina in viris agentium*.

[4] G. Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141–1876*, Sibiu, 1941, p. 81; Domnica Avrigeanu, *Contribuții la cunoașterea instituției centumvirilor din orașul Sibiu (1495–1876)*, în RA 47, 1970, nr. 1, p. 25.

[5] Ioan Moldovan, *Primăria municipiului Târgu Mureș*, în *Îndrumător în Arhivele Statului Județul Mureș*, București, 1984, p. 99.

printr-un ordin din 1752[1], era pelerina neagră, în care se înveșmântau atunci când se întruneau pentru rezolvarea diferitelor probleme în *Domum senatorium* sau *Curiam congregationis* din piața centrală a orașului, unde se așezau la mese după vârstă și rang.

Deciziile și hotărârile se adoptau la început prin vot deschis și aclamații, introducându-se apoi și votul secret. Divulgarea secretelor dezbătute în ședințe atrăgea după sine excluderea din centumvirat. Lipsa de la ședințe era și ea riguros pedepsită cu amenzi în bani. În schimbul participării la viața publică a orașului, centumvirii beneficiau de o serie de favoruri, cum erau scutirea de a participa la încartiruirea armatei și deținerea unor funcții mai mărunte în administrația orășenească. Dintre ei se alegeau de obicei oratorul, inspectorii și subinspectorii teritoriali, dijmuitorii orașului, căpitanii de porți, perceptorii și subperceptorii, diferiți comisari și executori, judele târgului, divizorii și diverși adjuncți și locțiitori ai unor funcționari. Cu alte cuvinte erau elementele care împânzeau de cele mai multe ori funcțiile minore ale orașului.

Centumviratul colabora cu Magistratul în congregațiile comune, contribuind, pe această cale, la elaborarea legislației orășenești și la rezolvarea celor mai diverse probleme de natură administrativă, economică, fiscală, sanitară, confesională, conscripțională și de alegere a funcționarilor și a delegaților la Dietă. Era însă, prin excelență, un organ de control, care verifica socotelile orașului, repartizările de impozite, folosirea și gospodărirea ogoarelor și livezilor orășenești. Neregulile constatate erau înaintate Magistratului sub forma unor reclamații cunoscute sub numele de *postulate centumvirale*. Acestea se refereau de cele mai multe ori la urbanistica orașului, la aprovizionarea cu apă potabilă, la păstrarea salubrității orașului, la anumite reglementări ale comerțului mărunt, la situația farmaciilor și a spitalelor etc.

În fruntea centumvirilor sași și din Cluj, respectiv a juraților din Târgu Mureș, se găsea *oratorul* ales dintre ei la doi ani și care era purtătorul lor de cuvânt. Candidau mai mulți pretendenți și cel care reușea să fie ales trebuia să depună jurământul de credință în fața Magistratului și a adunării centumvirale. Nu puțini dintre oratori erau aleși dintre persoanele de vază ale comunității orășenești, îndeplinind ani la rând această slujbă, cum a fost și cazul, între 1700 și 1713, a meșterului argintar Sebastian Haan din Sibiu[2]. Oratorul avea însărcinarea să comunice centumvirilor problemele care urmau a fi dezbătute în congregațiile convocate de primar, încât aceștia să se poată pregăti pentru discuții. Tot oratorul lua parte la diferite comisii care verificau socotelile orașului, își da concursul la înlăturarea abuzurilor din viața administrativă și avea în păstrare listele de cetățeni ai orașului. Pentru aceste servicii beneficia de unele scutiri temporare sau permanente de dări și uneori se întâmpla să fie și retribuit. Când sarcinile oratorului au sporit, încât singur nu le mai putea soluționa, s-a trecut la alegerea unui *viceorator*. Astfel se ajunge

[1] G. Müller, *op.cit.*, p. 84.

[2] Domnica Avrigeanu, *op.cit.*, p. 26.

că să existe un *orator primarius* sau *ordinarius* și un *viceorator*, situație pe care o întâlnim în cazul unora dintre orașele ardelene din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Peisajul structurii instituționale a orașelor se completează cu instituția *vicejuzilor* a căror număr a variat, în cazul Clujului, de la trei în anul 1734 pentru a se fixa definitiv la cifra de nouă în 1816. Erau aleși dintre centumviri, după principiul parității confesionale a celor trei religii recepte ale orașului, și puteau ocupa diferite funcții fiscale, de gospodărire sau de supraveghere și control public, ca acelea de perceptor alodial, perceptor al domeniului închisorii sau al casei săracilor, de casieri fiscali, de econom al orașului, de inspector al închisorii, al săracilor și cerșetorilor și de subinspector al iluminatului de noapte sau al drumurilor, podurilor și hotarului orașului. Puteau să fie aleși între vicejuzi chiar medicul (*physicus*) și chirurgul (*chirurgus*) orașului.

În viața comunității orășenești problemele privitoare la dreptul succesoral intrau în competența unui serviciu de partaj numit *divizorat* și format din 8 persoane (*divisores*) alese dintre cele două națiuni politice și trei religii recepte ale Clujului. Acest organ avea în frunte un prefect (*divisorum praefectum*) și se ocupa de împărțirea bunurilor celor decedați între moștenitori. Divizorii aveau și atribuții judecătorești în pricini mai simple legate de moșteniri și tot prin ei se apela în cazurile importante la forul superior de judecată, care era Magistratul. Nu era străin divizoratul nici de reglementarea cerșitului, practicat deseori de orfani. De aceea pentru cei săraci au fost deschise *aziluri*, iar pentru apărarea intereselor orfanilor minori s-a înființat un scaun orfanal în frunte cu inspectorul orfanilor (*orphanorum inspector*).

Cât privește perfecționarea activității și fixarea structurii aparatului fiscal orășenesc, a *perceptoratului* sau *oficiului fiscal*, progresele înregistrate datează mai cu seamă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Anterior, repartiția nedreaptă a sarcinilor publice, sustragerea multora dintre funcționarii orașului de la plata acestora și folosirea arbitrară a fondurilor bănești au prilejuit repetate plângeri către Guberniu. Ca urmare, în anii 1741, 1754 și 1764 au fost trimise la Cluj comisii guberniale de anchetă care au putut constata neregulile, făcându-se propuneri privind „raționalizarea" administrației financiare a orașului. Mai mult, între anii 1765 și 1769, a fost instituit un controlor gubernial și a fost creată o *Domestica Exactoria Commissio* pentru purtarea socotelilor. Consecința acestor intervenții a fost o preocupare mai sistematică de repartizare judicioasă și strângere la timp a dărilor, de administrare și ținere a evidenței veniturilor publice, fapt care presupunea funcționarul specializat în această muncă. Din noul aparat fiscal, care reprezenta interesele puterii centrale față de oraș, făcea parte perceptorul regesc (*regius perceptor*), ales de regulă dintre senatori și ajutat de trei subperceptori și de doi comisari rectificatori. Pentru diversele dări și venituri destinate orașului era importantă activitatea perceptorilor alodiali, la care se adăugau rosturile multiple ale casierilor și socotitorilor fiscali.

Pentru definitivarea conturării cadrului structural al administrației orașelor ardelene se cuvine să menționăm și câțiva dintre funcționarii mai mărunți care-l întregesc. Astfel erau căpitanii cvartalelor (*capitanei quartarum*), executorul judecătoresc (*justitiae executor*), temnicerul (*carcerarius, custos carceris*) ajutat de străjeri (*hajdones*), comisarii pentru fân

și lemne (*commissarii faeni et lignorum*), păzitorii porților orașului (*custodes portarum*), străjerii de noapte (*nocturni vigiles*), paznicii închisorii (*satrapae civitatis*), paznicii felinarelor (*custodes lampadum*), însărcinatul cu problema noilor veniți în oraș (*vajvoda neocolonorum* sau *neorusticorum*), tobosarul (*tympanotriba*) și alții[1]. Deci o administrație complexă structural, cu un foarte mare număr de funcționari de diferite categorii, care evidențiază activitățile multiple și curba ascendentă a dezvoltării orașelor în epoca Luminilor.

Cât privește funcționarea administrației orășenești, mult timp, în cadrul acesteia, soluționarea problemelor, când nu vizau interesele întregii comunități, se făcea nu în ședințe, ci personal, de unul sau altul dintre funcționari. Dacă exista o diferențiere a atribuțiilor, în schimb permanentizarea persoanelor în funcții era inexistentă, neputându-se vorbi de o continuitate în activitatea funcționarului supus alegerilor anuale. Acest fapt a împiedicat transformarea lui în slujbaș modern, specializat și permanentizat prin angajare. Singur notarul orașului (*notarius civitatis*) era un funcționar permanent, deținând funcția timp îndelungat prin realegeri anuale. Era nevoie de această continuitate pentru însăși buna funcționare a administrației, dublată tot mai mult de o activitate scripturistică intensă ce caracterizează evoluția cancelariilor orășenești.

Acum, în secolul al XVIII-lea, o dată cu reformismul luminat, sarcinile notarului se înmulțesc, autoritatea lui este în plină creștere, motiv pentru care se alege și câte un secretar (*secretarius*), la început temporar, cu timpul permanent. Funcția se va transforma în aceea a vicenotarului (*vicenotarius*) care va întregi, alături de arhivar (*archivarius*) și alți scribi, compozițional și funcțional cancelaria orășenească, așa cum aceasta a fost atât de bine surprinsă în cazul orașului Târgu Mureș[2].

Cancelaria cu notarii permanentizați, noul tip de act individualizat, adică axat pe o singură problemă, și arhiva modernă cu ordinea strictă în materialul depozitat constituiau doar condiții necesare, nu și suficiente pentru buna circulație a actelor între oficialitatea orășenească și puterea centrală. Era nevoie pentru aceasta de *sistemul de registratură* care să înlesnească circulația rapidă a actelor și să ofere posibilitatea evidenței lor de ambele părți. Sarcina acestei operațiuni cădea în seama întregului aparat notarial, prin care registratura a devenit un auxiliar prețios al cancelariei și arhivei orășenești, aceasta din urmă reglementată prin dispozițiile oficiale din 1770.

Pentru realizarea ideii de modernizare, de cât mai bună funcționare a aparatului administrativ, inclusiv al celui orășenesc, reformismul terezian și iosefin a statornicit definitiv în funcționarea instituțiilor *sistemul colegial* sau *dicasterial*, prin care rezolvarea problemelor care țineau de competența acestora se făcea în ședințe, hotărârile fiind luate în numele instituției. Actele care urmau a fi supuse dezbaterilor erau în prealabil înregistrate și numai dacă întruneau condițiile necesare li se întocmeau de către notari și senatori

[1] Pentru întreaga gamă de funcționari ai orașelor și târgurilor vezi *Schematismi dicasteriorum et officialium Magni Principatus Transylvaniae pro annis 1767–1790.*

[2] L. Moldovan, *Din istoria cancelariei orașului Târgu Mureș*, în RA 46, 1969, 1, p. 33–41.

referate, după care erau dezbătute în ședințe și apoi trecute în protocolul acestora. Dezbaterile erau prezidate de judele primar asistat de judele regal, de un număr de șase senatori și de notar. În absența judelui primar, prezidarea revenea celui regal.

Chestiunile dezbătute de *Magistratul* sau *Senatul* orașelor se grupau în economice sau alodiale, administrative sau politice, judiciare și orfanale, toate fiind trecute, la început, în același protocol, fără deosebire. O dată cu separarea operată de Iosif al II-lea între administrație și justiție, are loc, în cazul Clujului, începând cu luna mai 1785, dedublarea protocolului de ședințe în *Protocollum oeconomicum-politicum* și *Protocollum juridicum*[1], semn că ședințele se despărțiseră și ele în administrative și judiciare, după cum se dezbăteau în ele probleme administrative și economice (*politica et cameralia*) sau judiciare (*judicialia*). Întreaga serie de procese-verbale, la sfârșitul fiecărui an, era ordonată cronologic și compactată într-un volum pe care se scria anul actelor și căruia i se alcătuia un *index* alfabetic.

Astfel, administrația orașelor a dobândit, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, o funcționare impregnată până în cele mai intime articulații ale ei de spiritul modern, pentru ale cărei rațiuni de operativitate s-a trecut și la o grupare pe oficii (*officia*) a activității și atribuțiilor diverșilor funcționari (*officiolantium*). Au fost constituite oficiile notariatului (*officium notariatus*), poliției și administrației (*officium politiae et villicatus*), contabilității și economiei (*officium exactoratus et oeconomiae*), fiscalității (*officium fiscalatus*), perceptoratului regal (*officium perceptoratus regii*), casei alodiale și aprovizionării (*officium cassae allodialis et casarmalis*), divizoratului(*officium divisoratus*), viceiudicatului (*officium vicejudicatus*), sănătății (*officium sanitatis*) și cel al cvartalelor (*officium quartariale*), toate reprezentând certe dovezi ale „raționalizării" structurării și funcționării administrației orășenești din principatul Transilvaniei.

Beneficiari de pe urma mișcării de modernizare a administrației orășenești au fost nu numai deținătorii de funcții, ci întreaga comunitate a orașului. Îi folosea și acesteia, în aceeași măsură, *sistemul dicasterial* de funcționare, cu eliminarea deciziilor personale, adesea subiective, și actul de tip nou, individualizat și formulat mai clar, care puteau fi tot atâtea elemente menite să înlăture arbitrarul și abuzurile. Venind zilnic în contact cu noua administrație „raționalizată", orășeanul de rând trebuia să se adapteze și, cu timpul, să-și însușească noile practici în domeniul propriu de activitate. Astfel, noile concepții se difuzează larg în societate și pătrund în toate compartimentele activității umane, contribuind la modelarea celor administrați, care ajung să fie tot mai mult dominați de o nouă atitudine și mentalitate față de oficialitatea orășenească.

Dacă restructurările instituționale și funcționale ale administrației orășenești din Cluj, ca de altfel și din celelalte orașe ale Transilvaniei, au comportat pecetea raționalizării, determinațiile acestei mișcări de modernizare și de adaptare a instituțiilor urbane la nevoile dezvoltării societății au stat nu atât într-o concepție doctrinară, cât mai cu seamă într-o necesitate fiscală. Confruntată cu deficitele financiare și presată de permanentizarea insolvabilității fiscale administrația orășenească a înțeles, după mijlocul secolului al XVIII-lea,

[1] DJAN Cluj, *Fond Primăria Municipiului Cluj, Protocollum oeconomicum-politicum, 1785*, p. 137.

că trebuie să recurgă la măsuri de restructurare și schimbare radicală a funcționării sale. Astfel, orașul a putut deveni atât un executant prompt al ordinelor puterii centrale, cât și un bun plătitor care să-și achite cu regularitate obligațiile fiscale. De aici și interesul pentru sporul factorului uman, cu funcția sa fiscală de element contribuabil, la care s-a adăugat, pentru un timp, și efortul conducerii orășenești de a se opune așezării în oraș a nobilimii, exceptată în virtutea statutului privilegial de la plata dărilor.

Secolul al XVIII-lea a adus cu sine în viața orașelor atât interesul Habsburgilor pentru potențialul lor fiscal, cât și o anume politică de a le proteja și spori populația contribuabilă. Semnificative rămân în acest sens privilegiile acordate comunităților și așezărilor de bulgari de la Vinga și armeni de la Gherla și Dumbrăveni, așezări ridicate cu timpul la rangul de orașe libere regești. În general, se constată o atenuare a restricțiilor intrării în orașe, cu deosebire în suburbii, promovarea toleranței religioase, susținerea libertății comerțului și a dezvoltării pieței, încurajarea înființării de manufacturi și a progreselor tehnice, toate cu scopul asigurării unui minim al bunăstării generale în vederea solvabilității fiscale.

Urmarea firească a acestei politici populaționiste a fost o creștere însemnată a numărului de locuitori în orașe, cu deosebire în cele libere regești. Astfel, la 1785–1786, acestea cuprindeau, după datele recensământului iosefin, un număr de 71 281 de suflete, ceea ce reprezenta 4,98% din totalul locuitorilor Transilvaniei istorice[1]. Cel mai mare oraș al Transilvaniei, cu importante rosturi meșteșugărești și comerciale în acei ani, era Brașovul, care număra 17 671 de locuitori, dintre care numai 1 261 cu drepturi cetățenești depline. Sporul demografic urban realizat în orașe și târgurile privilegiate prin imigrarea populației rurale a fost completat de cel datorat creșterii natalității și reducerii mortalității infantile, ca urmare a îmbunătățirii condițiilor de trai și a progreselor înregistrate de asistența sanitară, precum și a scăderii frecvenței epidemiilor. Curba sporului de populație a devenit una ascendentă, în deplină concordanță cu mișcarea demografică general europeană a secolului al XVIII-lea.

c) Organizarea judecătorească

Prin Diploma leopoldină împăratul recunoștea și se angaja să respecte legile Aprobatelor și Compilatelor (*Approbatae et Compilatae leges*), Decretul tripartit al lui Verböczi (*Decretum Tripartitum Verböczii*), cu excepția lui *jus resistendi* anulat și de Dieta Ungariei de la Bratislava (Pojon), Constituțiile și dreptul orășenesc (*Constitutiones, jus municipale*) în vigoare al sașilor, altfel spus întreaga zestre juridică a țării. De asemenea, se angaja să lase totul neschimbat, potrivit obiceiului în uz, în autoritatea Tablei de judecată, a magiștrilor protonotari și asesorilor (*Tabulae Judiciariae, magistrorum protonotariorum et assessorum*), precum și a tribunalelor inferioare (*inferiorum tribunalium*) în privința

[1] Să se vadă A. Răduțiu, L. Gyémánt, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690–1847*, București, 1995, p. 294–296.

administrării justiției, cu păstrarea însă a dreptului de apel la împărat în cauzele mai însemnate. Acest cadru constituțional îngăduia principatului Transilvaniei să-și continue propriul sistem juridic, cu structurile sale instituționale și cu practicile sale anterioare, la care însă evoluția sub noua stăpânire va aduce modificările și adaptările cerute de necesitățile noului stat și de dezvoltarea societății.

Principiul separării puterilor în stat lipsește în secolul al XVIII-lea, încât funcționarii publici aveau atribuții multiple de la cele administrative și fiscale la cele judiciare. Situația este ilustrată de însăși corpul asesorilor comitatenși în rândul cărora intrau atât simpli juzi și vicejuzi ai nobililor, fără slujbe anume, cât și vicecomiții și perceptorii regali care deveneau și ei jurați asesori când intrau în completul scaunelor de judecată. Din această situație a rezultat lipsa de independență a judecătorilor și juraților care, prin caracterul eligibil al funcției lor, cu excepția comitelui suprem, singurul numit, erau îndatorați față de cei care i-au ales, adică față de nobilimea comitatului sau a scaunului, respectiv a elementelor înstărite din sânul comunităților orășenești. De aici și imparțialitatea acestora este întotdeauna suspectă.

Organizarea justiției a urmat îndeaproape în evoluția sa structurarea instituțională a administrației, cel puțin la nivelul unităților administrativ-teritoriale și al localităților. Până în a doua jumătate a secolului, lipsind separația puterilor publice, frecvent aceeași funcționari însărcinați cu executarea legilor erau și împărțitori de dreptate, stând în calitate de juzi sau președinți și jurați în scaunele de judecată.

În Transilvania secolului al XVIII-lea prerogativa supremă în materie judecătorească revenea împăratului, acesta judecând în ultimă instanță cauzele în apel mai importante și totodată singur avea dreptul de grațiere. Anumite pricini, de o gravitate deosebită, puteau să le judece în apel și Cancelaria Aulică și Guberniul. Tabla Regească și Universitatea săsească rămâneau însă principalele instanțe de apel pentru ardeleni, prima pentru locuitorii nobili din comitate, districte și scaune secuiești, a doua pentru sașii din cuprinsul scaunelor și districtelor săsești. Mai rar au fost și pricini ale sașilor care s-au judecat la Tabla Regească, respectiv ale nobililor care s-au judecat la scaunul de judecată al Universității săsești, anume în procesele mixte, în care sasul reclamant se judeca cu reclamatul nobil la Tablă, respectiv nobilul reclamant se judeca cu sasul reclamat la scaunul Universității.

Cât privesc competențele judiciare ale instituției comitatense acestea erau exercitate, până la Tablele continue înființate în 1763 de împărăteasa Maria Tereza, prin nu mai puțin de trei instanțe sau scaune de judecată ale comitatului. Primul era Scaunul general de judecată al comitatului (*sedria generalis, sedes judiciaria comitatus*) în care se judecau în exclusivitate pricinile penale ale nobililor și civile care depășeau suma de 100 de florini, de unde și numele de scaun de judecată al nobililor (*sedes judicilis nobilium*) sau simplu de scaun nobilitar (*sedes nobilitaris*), respectiv în maghiară *derekszék*, cu același înțeles. Acest scaun de judecată funcționa pe lângă Adunarea generală (*congregatio generalis*) a comitatului și era prezidat de comite sau, în lipsa acestuia, de vicecomite sau, mai târziu, când existau doi vicecomiți ai comitatului, de unul dintre aceștia. Din alcătuirea

completului de judecată mai făceau parte cei doi juzi primari sau supremi (*supremi judices nobilium*) ai comitatului, un număr de 7 jurați nobili (*jurati nobiles, assessores*) și notarul (*notarius*).

În epoca Principatului autonom al Transilvaniei și până la mijlocul secolului al XVIII-lea, Adunarea generală și Scaunul general de judecată al comitatului, deși funcționau separat, având uneori protocoale distincte pentru dezbateri, este greu de definit raportul dintre competențele lor, întrucât la această dată puterea judecătorească nu era separată de cea executivă. Pe măsură ce administrația s-a despărțit însă de justiție, începând cu Tablele Continue (1763) și sfârșind cu reforma administrativă din 1783–1784 a lui Iosif al II-lea, constituindu-se în comitate oficii administrative (*officiolatus in politicis*), respectiv judiciare (*in judicialibus*), s-a ajuns ca divizarea protocoalelor comitatense să dobândească, dincolo de practica strict scripturistică, un suport real, expresie a evoluției spre modernitate a structurilor puterii de stat.

O altă instanță comitatensă pentru nobili era Scaunul parțial de judecată (*sedes judiciaria partialis, sedria partialis, congregatio partialis judiciaria, alszék*) care judeca pricinile civile de mai mică importanță, anume cele care nu depășeau suma de 100 de florini, fiind prezidat de judele suprem al nobililor (*supremus judex nobilium*).

Instanța de apel a cauzelor iobăgești era așa-numitul Scaun filial (*sedria filialis, congregatio filialis judiciaria*, în ungurește *fiuszék* sau *filialis szék*) al cărui președinte era tot judele suprem al nobililor și care funcționa, împreună cu Scaunul parțial, pe lângă Scaunul general de judecată. Țăranii iobagi ajungeau să se judece în apel la Scaunul filial al comitatului numai după ce în primă instanță s-au judecat fie la Scaunul dominal sau al stăpânului, fie la Scaunul sătesc.

În Scaunul de judecată dominal sau al stăpânului nobil (*forum dominale, úriszék*), dreptul de a judeca îl avea însuși stăpânul, dar care obișnuit delega acest drept judelui curții sau provizorului (*udvarbíró, provisor*) ce prezida completul de judecată compus din mai mulți jurați proveniți din rândul iobagilor și a slujitorilor săi domeniali. Scaunul dominal judeca pricinile dintre supușii iobagi ai stăpânului, dintre aceștia și slujitorii stăpânului, apelul făcându-se la Scaunul filial al comitatului.

Scaunul de judecată sătesc (*forum pedaneum*) era instanța de judecată care judeca pricinile mărunte ale sătenilor, precum injurii, bătăi, pagube și furturi mici etc. până la valoarea de 1 florin. În fruntea acestui scaun se găsea judele satului ajutat de mai mulți jurați aleși dintre bătrânii satului. În timp, competențele acestui scaun s-au restrâns în favoarea celui dominal, stăpânul nobil având tot interesul să-l transforme într-un simplu auxiliar.

În scaunele secuiești organizarea scaunelor de judecată a fost în multe privințe asemănătoare cu cea din comitate. Astfel din Adunarea generală scaunală s-a desprins și a funcționat alături de ea Scaunul general de judecată (*Sedria generalis, derék szék*) care avea în frunte pe judele suprem regal (*supremus judex regius, királybíró*), acesta ajutat de asesori jurați și de notar. Scaunul general dezbătea și judeca în primă instanță procesele de moștenire ale nobililor și pricinile în valoare mai mare de 100 de florini, constituind

în același timp și instanța de apel pentru sentințele pronunțate de Scaunul de judecată vicescăunal.

Cauzele nobiliare în valoare mai mică de 100 de florini reveneau vicescaunului de judecată (*vice sedes, vice szék*) prezidat de un vicejude regal (*vice judex regius*), în componența sa intrând mai mulți asesori jurați și un notar. Ca o caracteristică pentru vicescaunul de judecată de la Miercurea Nirajului, aparținător scaunului administrativ Mureș și dublat în 1731 de un alt vicescaun de judecată la Târgu Mureș, ar fi că evoluția acestuia nu a dus la transformarea lui într-un scaun filial administrativ, așa cum se presupune că s-ar fi născut celelalte scaune filiale.

Scaunul filial de judecată (*sedria filialis, fiú szék*) era instanța la care se judecau pricini de o anumită valoare ale iobagilor și oamenilor de rând și, totodată, funcționa ca for de apel pentru cei nemulțumiți de hotărârile pronunțate în scaunele dominale și sătești. Scaunele dominale din Secuime au apărut mai târziu și s-au dezvoltat în strânsă legătură cu procesul de iobăgire a țărănimii libere.

Această organizare judecătorească a comitatelor și scaunelor secuiești a cunoscut o restructurare esențială în anii 1763–1764, o dată cu reformarea justiției și crearea Tablelor Continue (*Tabula continua*) de către Maria Tereza. Prin noua instituție juridică, ale cărei instrucțiuni de funcționare datează din 11 octombrie 1763 și unde se judecau cauzele nobililor și ale persoanelor libere, se urmărea să se dea justiției un plus de continuitate, să se realizeze un început de separare a ei de administrație, să o scoată pe cât posibil de sub influența Stărilor și să o pună sub controlul mai strâns al statului. De acum competențele scaunelor de judecată amintite pentru nobili au fost preluate de Tablele Continue înființate câte una la nivelul fiecărui comitat și scaun. Alături de acestea ființau scaunele dominale (*sedriae dominales*) în care se judecau supușii nobililor, după cum s-au mai păstrat scaunele de judecată ale orașelor iar pentru problemele miniere activa un tribunal minier (*judicium montanum* sau *montanisticum*). Acest prim început de separare a justiției de administrație a fost desăvârșit de împăratul Iosif al II-lea prin reforma administrativă din 1784 și instituirea Sedriilor judiciare din 1787.

Pentru cei care se judecau la Tabla Continuă, la scaunele de judecată ale orașelor libere regești și la tribunalul minier instanța de apel (*forum appelatorium*) o constituia Tabla Regească cu sediul la Târgu Mureș. Dacă aceasta modifica hotărârea primului scaun de judecată, adică a celor trei amintite, se acorda dreptul de recurs la Guberniu ca instanță superioară de apel (*forum revisiorum*), de unde, prin excepție, la Cancelaria Aulică sau chiar la împărat, ca judecător în ultimă instanță.

Până la generalizarea pe întreaga Transilvanie a Sedriilor judiciare iosefine, organizarea judecătorească a sașilor a rămas practic neschimbată, Tablele Continue nefiind introduse în scaunele și districtele săsești. De asemenea, nici Tabla Regească nu reprezenta pentru sași o instanță de apel decât în cazurile speciale ale unor procese mixte în care reclamatul era un nobil sau un om liber din afara jurisdicției Universității săsești. Pentru membrii națiunii politice săsești care cu toții erau juridic oameni liberi — ce se bucurau de drepturile unei concivilități exclusiviste atât vizavi de celelalte două națiuni politice, a nobililor, respectiv a secuilor, cât și față de românii conlocuitori pe Pământul Crăiesc (*Fundus Regius*) — instanța superioară de apel era scaunul de judecată al Universității săsești care se întrunea la Sibiu. Aici se judecau în recurs cauzele înaintate de scaunele, districtele și orașele libere săsești, eventual pricinile mixte cu reclamanți nobili sau oameni liberi din comitate și scaunele secuiești. Scaunele de judecată de la nivel de districte și scaune administrative săsești judecau în prim apel procesele înaintate de sate și târguri și în primă instanță pricinile de mai mare importanță. Scaunele de judecată ale orașelor libere regești Sibiu, Brașov, Sighișoara, Mediaș și Bistrița judecau atât procesele în prim apel, cât și toate pricinile indiferent de valoarea lor. În schimb, cauzele obișnuite sau de mică însemnătate ale sașilor erau judecate în scaunele de judecată ale târgurilor și satelor. Lipseau scaunele de judecată dominale, întâlnite în comitate, sașii fiind cu toții oameni liberi. O situație specială întâlnim în cazul unor sate românești, din cuprinsul scaunului Sibiu pe care magistratul orășenesc le trata drept iobăgești și supuse jurisdicției sale, deși erau constituite din vechime în două scaune administrative și judecătorești distincte, un fel de scaune filiale, anume Săliște și Tălmaciu (*Sedes Szeliste, Selister Stuhl*, respectiv *Talmats*).

O dată cu reformele administrative și judiciare iosefine Universitatea săsească și-a pierdut individualitatea organizării judecătorești, fiind generalizat același sistem în întreg Principatul Transilvaniei. Pentru prima dată în istoria țării erau desființate orice deosebiri de organizare judecătorească existente până acum între jurisdicțiile celor trei națiuni politice, respectiv între comitatele și districtele nobiliare, scaunele secuiești și scaunele și districtele săsești. Prin rescriptul imperial din 13 iulie 1784 au fost înființate un număr de 11 noi comitate, cu separarea problemelor administrative de cele judiciare, fiecare cu oficiul său judiciar (*officiolatus in judicialibus*) condus de vicecomitele substitut (*substitutus vicecomes*) al comitatului în calitate de președinte în probleme judiciare (*praeses in judicialibus*). În fiecare comitat funcționa o Sedrie judiciară sau *Forum subalternum*, scaun nobiliar de judecată în primă instanță, de la care cauzele au ajuns, pentru scurt timp, în prim apel la Tabla Regească. Se subînțelege că în sate și pe domeniile nobiliare, pentru oamenii de rând și iobagi, își continuau activitatea scaunele sătești și dominale. La 13 ianuarie 1786, când împăratul a dispus gruparea noilor comitate în 3 districte comisariale, au fost înființate, pe lângă Tabla Regească mutată la Sibiu, două Table districtuale (*Tabulae districtuales*) de judecată cu sediile la Cluj și Târgu Mureș, ca instanțe suplimentare și intermediare față de Tabla Regească. De la scaunul de judecată al acesteia, după punerea în practică a rescriptului imperial din 16 ianuarie 1786 de restructurare a Guberniului într-o secție administrativă (*Gubernium in politicis et cameralibus*) și o alta juridică (*Gubernium in judicialibus, Regium Gubernium judiciale*), cauzele în recurs ajungeau la secția juridică a Guberniului, și de aici, eventual în ultimă instanță, la împărat.

Această ultimă formă de organizare judecătorească a principatului a avut însă o viață scurtă, încetând o dată cu Edictul de restituire din 28 ianuarie 1790, după care s-a revenit în mare parte și în domeniul judiciar la mai vechea organizare dinaintea reformelor iosefine.

d. Reformarea administrației

Administrația Principatului Transilvaniei sub noul regim politic al stăpânirii habsburgice a cunoscut în secolul al XVIII-lea o dezvoltare complexă, în funcție de cadrul constituțional al Diplomei leopoldine (1691) în care a funcționat și a fost marcată de politica centralistă promovată de împărații Carol al VI-lea, Maria Tereza și Iosif al II-lea, suverani a căror domnii reprezintă tot atâtea etape în evoluția absolutismului austriac și a structurilor instituționale centrale și administrativ-teritoriale din Principat. Preluarea sub stăpânire habsburgică a acestuia a însemnat demararea unui efort susținut din partea Curții vieneze de a integra organic noile teritorii în imperiu, intervenind constant pentru adaptarea organizării și funcționării instituțiilor Principatului la politica de stat imperială. Astfel, Transilvania epocii absolutismului carolin și, mai apoi, a celui terezian și iosefin ne oferă imaginea unei restructurări și prefaceri înnoitoare a administrației sale, atât la nivel central cât și teritorial, aceasta devenind treptat, mai cu seamă în timpul Mariei Tereza și a lui Iosif al II-lea, servitorul devotat al monarhului luminat.

Întreg demersul reformator al acestor suverani a însemnat un efort de „constituționalizare" imperială opus perpetuării particularismelor provinciale și propriilor tradiții constituționale ale entităților istorice înglobate imperiului, urmărindu-se uniformizarea structurilor instituțional-administrative, cu evoluții mult diferite, și impunerea provinciilor separate altădată principiul unității și omogenității politice a monarhiei. Promotorii reformelor aveau convingerea, întemeiată de altfel, că singur absolutismul putea realiza, în secolul al XVIII-lea, suprimarea distincțiilor provinciale și învingerea rezistenței din partea Stărilor susținătoare a acestora. Pentru acest motiv apare clar că pentru împărații reformatori dificultățile se iveau nu atât în formularea rescriptelor și edictelor, a diferitelor instrucțiuni și regulamente aulice, cât mai ales în aplicarea lor eficientă și fără întârziere la particularitățile locale ale provinciilor.

Deosebirile între acestea erau prea mari și rezistențele nu erau de ignorat pentru a se putea acționa uniform și concomitent în toate, fapt pentru care reformele administrative, fiscale, juridice etc. au fost realizate pe provincii, diferențiat și la date diferite: mai devreme și radical în statele ereditare, precum ducatul Austriei, regatul Boemiei, Moravia etc., mai târziu și în forme moderate în Ungaria, Transilvania, Banat, Oltenia și Bucovina. Primele constituiau entități politice integrate de mult timp monarhiei, supuse unor mai vechi și repetate practici reformiste, cu instituții și structuri social-politice dezvoltate și mult deosebite de cele oferite de noile teritorii încorporate prin anexare de la Imperiul otoman. Unele dintre acestea, precum părți din Ungaria, Partium și Banatul, constituiau foste pașalâcuri turcești, altele, precum Transilvania, Oltenia și, mai târziu, Bucovina, chiar dacă nu au cunoscut decât suzeranitatea otomană, prezentau totuși, în raport cu Europa Centrală, stadiul unor evoluții instituționale retardate, dar nu mai puțin complexe și originale. Din cauza acestei compoziții eterogene a monarhiei, împărații Carol al VI-lea, Maria Tereza și Iosif al II-lea au întâmpinat în politica lor reformistă cu scop centralizator și unificator mari rezistențe, unele de neînvins, trebuind adesea să se mulțumească cu măsuri parțiale și cu rezultate incomplete.

În cazul reformismului carolin, din cauza rezistenței îndârjite a Stărilor și a dificultăților generate de confruntările militare externe, împăratul a trebuit să încerce și să promoveze, pentru înfăptuirea măsurilor de reformă, conlucrarea cu Stările ardelene, prin această caracteristică realizându-se un regim politic pe care l-am putea defini absolutist-constituțional. Acest regim s-a prelungit în Transilvania și în prima parte a domniei împărătesei Maria Tereza, care coincide cu epoca reformelor lui Haugwitz (1740–1760), și a luat sfârșit o dată cu încetarea convocării Stărilor, adică a Dietei (1762). După această dată, monarhia trecând cu bine peste dificultățile externe, ultimele generate de Războiul de 7 ani, și dispunând în interior, prin realizările lui Haugwitz și înființarea de către Kaunitz a Consiliului de Stat (1761), de pârghiile necesare relansării și radicalizării reformei, a inaugurat pentru Transilvania un regim politic strict absolutist, promotor al reformelor în afara oricărei colaborări cu Dieta, de acum desființată. Acest răstimp cuprins, în mare, între anii 1760 și 1780, ar corespunde epocii reformelor lui Kaunitz și însumează a doua parte a domniei Mariei Tereza și întreaga domnie a lui Iosif al II-lea (1780–1790), putând fi definit drept epoca reformelor absolutismului luminat. Evident că această periodizare a reformelor caroline, tereziene și iosefine nu este numai în funcție de un criteriu politic strict provincial, ce ar sta în legătură cu rolul diferit, de la o epocă la alta, rezervat Dietei, ca instituție a Stărilor, ci și în funcție de evoluția mai generală a mișcării de reformă în monarhie, cele două etape ale unui proces reformator de durată deosebindu-se mult prin conținutul, complexitatea și realizările lor.

Domnia împăratului Carol al VI-lea a însemnat, dacă nu o reușită deplină, cel puțin una parțială și o necesară pregătire a terenului pentru reușita viitoarelor reforme înfăptuite de urmașii săi. Este adevărat că a fost constrâns de realitățile politice interne și de dificultățile generate de confruntările externe în care s-a angajat să se mulțumească cu măsuri parțiale și realizate din mers, fără ca acestea, cel puțin pentru Principatul Transilvaniei, să ajungă a se constitui într-un sistem reformist coerent și bine articulat. Excepție poate a făcut Banatul cu statutul său distinct, de domeniu al Coroanei, unde lipsa structurilor nobiliare și a rezistențelor din partea acestora a îngăduit ca provincia și administrația bănățeană să devină un adevărat laborator al reformismului carolin. În schimb, pentru Transilvania situația era incomparabil mai complexă, statutul politic recunoscut acesteia prin Diploma leopoldină din 1691 oferind Stărilor cadrul constituțional și legal de a se opune unei politici vieneze absolutiste și reformatoare.

În Principatul ardelean, cu tradițiile sale de fost stat calvino-reformat, noua stăpânire a urmărit de la început, pentru a avea un sprijin suplimentar în interiorul țării, refacerea pozițiilor bisericii catolice, vitregită în trecut prin degradarea la rangul unui simplu vicariat, biserică pe care împărații de la Viena, secondați de iezuiții mandatari ai Contrareformei, înțelegeau să o instrumentalizeze politic. De aici și insistențele cu care se intervine în Transilvania, încă din timpul împăratului Leopold I, pentru numirea de catolici în posturile cheie ale administrației aulice și centrale a țării, practică continuată cu aceeași consecvență și de urmași. În acest sens am amintit impunerea, peste voia Stărilor, a catolicului Samuel Kálnoki în fruntea Cancelariei Aulice a Transilvaniei (1694), a unor gubernatori

de aceeași confesiune din familiile Haller, Kornis și Kemény sau cel puțin, dacă nu susținători ai acesteia, simpatizanți, precum Gheorghe Bánffy. Acestor exemple ar fi de adăugat și numirea unui alt catolic, în persoana lui Ștefan Apor, la conducerea Tezaurariatului (1695) sau, fără a mai nominaliza, numărul în creștere a consilierilor catolici din Guberniu, ajunși în majoritate absolută la 1735, în timp ce asesorii jurați catolici ai Tablei Regești deveniseră majoritari încă la 1715. Desigur, toate acestea constituie dovezi concludente pentru ce a însemnat în Principat politica de „catolicizare" a structurilor instituționale de stat.

Prin această politică de refacere a pozițiilor Bisericii Catolice în Principat, la care ar fi de asociat și efortul de atragere a românilor la Unirea religioasă, de renunțare la forța militară a țării și înlocuirea acesteia cu armata imperială a comandantului general de la Sibiu, de vacantare a funcției de tezaurar (1702) și de cancelar provincial, prin îndepărtarea lui Ștefan Apor, respectiv a lui Nicolae Bethlen, de dublare a unora dintre înalții funcționari provinciali cu specialiști camerali străini și comisari militari germani și, în general, de restrângere a prerogativelor instituțiilor centrale fundamentale ale Principatului, precum Guberniul cu Cancelaria Provincială, Comisariatul Suprem Provincial, Tabla Regească, Dieta etc., Carol al VI-lea a pregătit practic terenul viitoarei reușite a reformelor de structură tereziane și iosefine. Desigur, au existat și neîmpliniri ale acestor eforturi, în primul rând socotim nereușita realizării, până în anul 1750, a unei conscripții fiscale corespunzătoare, care să îngăduie înlocuirea sistemului tradițional de impunere (pe *porți* și *calculi*) a dărilor pentru a elimina din funcționarea acestuia necesitatea votului dietal și, prin aceasta, a lipsi Stările de singura și ultima pârghie politică reală de care mai dispuneau la mijlocul secolului.

Fără toate aceste demersuri și reușite caroline, fie unele și parțiale, străduințele de centralizare și de modernizare a statului, după precepte „raționale", a instituțiilor sale, atât sub raport structural, cât și funcțional, nu puteau înregistra succese în a doua jumătate a secolului. Cu atât mai mult reformismul terezian și cel iosefin, cu marea sa complexitate, vizând și administrația provincială transilvăneană, nu ar fi reușit să schimbe în esență funcționarea acesteia cu rosturile sale de preluare, transmitere și executare a dispozițiilor centrale. Tocmai la nivelul acestei administrații ni se dezvăluie însă gradul de realizare a politicii puterii centrale, anume cât a preluat și la cât a renunțat aceasta din vechiul cadru instituțional provincial, cum l-a modificat și l-a adaptat trebuințelor sale, cum Stările și Ordinele locale au căutat și, parțial, au reușit să eludeze rescriptele reformiste, să amâne punerea lor în practică și chiar să mențină pe mai departe multe din stările de fapt.

Administrația secolului al XVIII-lea a constituit astfel prisma prin care s-au răsfrânt o mare parte din dificultățile realizării reformelor absolutismului luminat, multe din eforturile pe care împăratul și Curtea din Viena le-au depus și mijloacele prin care instituțiile aulice au acționat, în numele și interesul „binelui public", pentru a face din administrație un instrument util, pus în serviciul rațiunii de stat și al progresului și modernizării societății.

În politica de cultivare a etatismului, statul absolutist trebuia înainte de toate să învingă rezistențele nobilimii care politic și social nu putea accepta să fie supusă puterii centrale, care pentru a nu ceda și a putea rezista cu mai multe șanse de reușită s-a retranșat în organele reprezentative sau „constituționale" ale Stărilor și Ordinelor. Pentru aceasta, Consiliul gubernial, Dieta, congregațiile sau adunările comitatense, scăunale și municipale în Transilvania, ca instituții reprezentative ale nobilimii, ale patriciatului și orășenimii înstărite trebuiau slăbite, reduse în competențele și atribuțiile lor, pentru a le supune, controla și transforma în instrumente docile ale puterii de stat absolutiste. Opoziția Stărilor, lupta pentru conservarea pretinsului „constituționalism" provincial, efortul nobilimii solidarizate în a limita puterea statului și, în special, a prerogativelor monarhului era de așteptat să genereze și să declanșeze o politică de aversiune a acestuia față de libertățile regimului reprezentativ pe Stări, față de nobilimea privilegiată și necontribuabilă, politică care ținea de însăși reforma statului.

Împărații reformatori și consilierii lor, în frunte cu un Haugwitz sau Kaunitz, erau conștienți că succesul reformelor pe care le doreau realizate depindea înainte de toate de păstrarea și consolidarea elementelor de coeziune și unitate ale imperiului. Acestea erau Coroana și persoana împăratului, catolicismul, armata, instituțiile aulice și funcționarii germani impuși de împărat în posturile cheie ale structurilor instituționale provinciale, elemente de coeziune statală care trebuiau să ducă la apropierea, omogenizarea și armonizarea diverselor țări și provincii aflate în stadii de evoluție diferită. Totul era cu atât mai necesar, cu cât Imperiul romano-german ocupa o mare întindere iar împărații Casei de Habsburg erau departe de a fi dominanți chiar în lumea germană. De aceea factorii politici vienezi au înțeles că forța imperiului stătea în organizarea sa internă, întemeiată pe structurile militare comune și pe loialitatea unui aparat birocratic dacă nu modern, cel puțin modernizat, și în regulile de funcționare a aceste organizări, la care se adăuga Biserica Catolică, misionară prin iezuiții săi în multe din teritoriile nou dobândite, printre care și Transilvania.

Reformele absolutismului luminat în Imperiul habsburgic au pornit atât de la experiențe și doctrine europene, folosindu-se de acestea, cât mai ales de la propriile tradiții oferite generos de reformismul carolin, lovindu-se însă de limitele propriilor realități de care reformatorii au trebuit să țină seamă. Unul din secretele succesului probabil se găsește în maniera în care împărații Maria Tereza și Iosif al II-lea au știut să caute și să recruteze colaboratorii, precum un Haugwitz, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels și alții, cu toții inițiatori și apoi realizatori ai reformelor. Aceștia prin știința și priceperea lor, prin tenacitatea și dăruirea de care au dat dovadă în practicile reformiste au reușit în timp să asigure marile prefaceri pe care le-a traversat statul și societatea.

Epoca reformelor tereziane a fost dominată de cunoscutele personalități Haugwitz și Kaunitz, care într-un fel au dat numele lor periodelor în care au activat și au reformat, respectiv primul până la anul 1760, al doilea după această dată. Fiecare dintre cei doi și-a propus în demersul său reformator, înscris într-un sistem coerent, să disloce integral instituțiile învechite și disfuncționale, spre a le înlocui cu altele noi, dar în practică s-au

văzut siliți și obligați să opereze mai puțin ambițios, să promoveze, de la caz la caz, și măsuri parțiale asupra cărora să revină în totalitate sau doar cu ajustări. Evident, lucrurile s-au complicat atunci când instituțiile rămase nemodificate și interferate cu cele nou create au împiedicat și funcționarea, pe măsura așteptărilor, a acestora din urmă, necesitând fie ajustări repetate, fie chiar anularea momentană a măsurii de reformă.

Un asemenea flux reformator, cu toate sinuozitățile sale, a început o dată cu domnia Mariei Tereza (1740–1780), când contele Haugwitz și colaboratorii săi au avut inițiativa regrupării instituțiilor centrale, pentru a le circumscrie atribuțiile în sensul restrângerii rolului instituțiilor tradiționale consultative, precum Conferința Permanentă (*Ständige-konferenz*) sau Ministerială (*Ministerialkonferenz*) axată precumpănitor pe probleme de politică externă (*externa*), acestea trecute, de altfel, în atribuțiile Cancelariei de Stat (*Staatskanzlei*) înființată în 1742. În schimb au fost mult sporite prerogativele unor instituții mai mult executive, precum Directoratul Public și Cameral (*Directorium in Publicis et Cameralibus* sau *Directorium in Internis*), creație din 1749 a lui Haugwitz și preocupat de problemele interne ale statului, în primul rând de administrație, finanțe și fiscalitate, instituție transformată de creatorul ei într-un veritabil instrument de subordonare a consilieratului executiv. Haugwitz mai are marele merit de a fi separat și asigurat un statut de independență justiției prin crearea, în anul 1749, a Curții Supreme de Justiție (*Oberste Justizstelle*).

Promovarea consilieratului executiv în spiritul Directoratului Public și Cameral va înregistra succesul deplin doar mai târziu, în ianuarie 1761, când Kaunitz a reușit să înființeze Consiliul de Stat (*Staatsrat*). Cu aceasta mai vechea Conferință Ministerială, cu practicile membrilor săi influenți de a se interpune între reformatori și împărat, a dispărut, cu toate că instituția încercase să se adapteze vremii, să-și schimbe preocupările, luându-și în 1749, nu întâmplător, numele de Conferința Internă (*Conferentia in Internis*) în concurență cu *Directorium in Internis*. Dezavantajul acesteia din urmă decurgea din nașterea sa prin unificarea Cancelariilor Aulice ale Austriei și Cehiei, având o jurisdicție teritorial restrânsă în raport cu Conferința Internă, motiv pentru care Haugwitz i-a adăugat Directoratul Comercial General (*Universalkommerzendirectorium*), înființat de împărăteasă în 1746, și la un moment dat chiar secția camerală a Tezaurariatului transilvănean. Prin înființarea de către Haugwitz a Directoratului (1749) și a Curții Supreme de Justiție, respectiv a Consiliului de Stat de către Kaunitz (1761), practic în monarhie au fost create pârgiile instituționale ale mișcării de reformă a statului.

Pentru reformele din Transilvania, epoca lui Haugwitz (1740-1760) a însemnat reluarea și realizarea unor inițiative caroline de reformă. Dacă armata cu Prefectura Armelor din Sibiu nu a înregistrat măsuri de reorganizare deosebite, în schimb alte instituții și compartimente ale vieții sociale au fost supuse din plin procesului de reformare. Ca urmare a rezultatelor înregistrate în practica de „carolicizare" a instituțiilor, fiind dobândită flexibilitatea acestora pentru puterea centrală, împărăteasa Maria Tereza a pus capăt, în 1742, vacantării acestora prin „restaurarea" Cancelariei Provinciale și a Tezaurariatului, în fruntea acestuia din urmă fiind numit catolicul János Thoroczkai. Cât privește problema

cancelariilor Principatului, vicecancelarul aulic a fost ridicat în rang și înzestrat cu titlul de cancelar, depășindu-l însă mult în atribuții pe cel al Cancelariei Provinciale, acesta fiind redus practic la calitatea unui adevărat vicecancelar. Tot în anul 1742, după încercarea nereușită a lui Carol al VI-lea de a obține în 1737 din partea Dietei înființarea unui serviciu de contabilitate fiscală, acesta își începe activitatea sub numele de Exactoratul Provincial a cărui președinte va fi numit peste câțiva ani, prin rescript imperial, consilier gubernial. Toate aceste instituții primesc în anii 1742–1746 noi instrucțiuni de funcționare, prin care li se circumscriu atribuțiile, fiind transformate în mare parte în instrumente ale puterii politice centrale.

Un loc aparte în practicile reformiste ale Mariei Tereza l-a ocupat interesul pentru realizarea în Transilvania a unei noi conscripții fiscale pe baza rezultatelor căreia să poată fi înlocuit sistemul de impunere. Asemenea inițiative sunt cunoscute, chiar mai multe, și din epoca carolină, dar au rămas fără rezultat. Astfel împărăteasa s-a adresat și ea Dietei, cerând, prin rescriptul din 20 iulie 1742, constituirea unei comisii care să elaboreze un proiect de conscriere fiscală pe care urma să-l înainteze Curții. Solicitarea și-a găsit rezolvarea doar în Dieta din 1749, care a hotărât constituirea unei *Delegata Commissio* în frunte cu Nicolae Bethlen care va elabora proiectul noii conscripții, permițând în anul 1750 punerea acesteia în practică. Pe baza acesteia, la scurt timp, în 1754, a fost într-adevăr inaugurat în țară un nou sistem de impunere (*Systema Bethlenianum*) care raporta impozitul individualizat direct la contribuabil, eliminând rolul votului dietal în așezarea, repartizarea și perceperea dărilor. Prin aceasta funcția fiscală tradițională a Dietei era spulberată, împărăteasa dispensându-se de votul acesteia, în timp ce Stările pierdeau o pârghie de neînlocuit și, într-un fel, singura pe care o mai aveau în lupta lor politică. Practic *Systhema Bethlenianum* (1754), completată ulterior de *Systhema Buccowianum* (1763) și *Systhema Brukenthalianum* (1769), a înmormântat Dieta, care din anul 1762, arătându-se potrivnică planului de reorganizare a țării întocmit de comandantul general Buccow, a încetat să mai fie convocată iar ultimele sale articole de legi incluse în *Corpus Juris* nu vor mai depăși anul 1755.

De acum, împărăteasa și consilierii săi reformatori, puteau să promoveze ostentativ guvernarea absolutistă căci nu mai aveau de înfruntat vreo opoziție a Dietei, drumul reformelor fiind în principiu complet deschis. Într-un fel, în noua situație, era de așteptat ca prerogativele politice pe care le reclama instituția reprezentativă pe Stări să nu-și mai găsească rostul, ajungând în contradicție cu interesele și principiile absolutismului monarhic luminat. Acest regim politic, promotor al unor reforme ce restrângeau privilegiile Stărilor, înțelegea de acum să se folosească de o guvernare în exclusivitate prin rescripte și decrete, impunând prin forță la nevoie stricta respectare și aplicare a acestora. Astfel s-a ajuns ca unii guvernatori, care erau și comandanți generali (Adolph Buccow, Andreas Hadik și Karl O'Donell), sau cel puțin persoane de încredere ale Curții (Maria Joseph Auersperg și Samuel Brukenthal), la fel cu cei mai mulți dintre membrii Guberniului, dintre șefii germani ai Cancelariilor Aulică și Provincială, dintre alți înalți funcționari să devină instrumente nu numai docile, ci și utile politicii absolutiste.

În plan juridic, după reorganizările caroline succesive ale activității Tablei Regești și înzestrarea acesteia cu instrucțiunile de funcționare din anul 1737, preocupările de căpetenie ale împărătesei Maria Tereza și a consilierilor săi au vizat, în concordanță cu concepția juriștilor timpului, „umanizarea" sistemului de drept prin generalizarea noilor principii cuprinse în Codul civil terezian (*Codex Theresianus*) și în cel penal (*Constitutio criminalis Theresiana*), precum eliminarea torturii din instrumentalizarea proceselor, reconsiderarea regimului pedepselor etc. Împărăteasa a arătat același interes și reorganizării forurilor nobiliare de judecată din subordinea Tablei Regești, instituindu-se în anii 1763–1764 așa-numitele Table Continue (*Tabula continua*) în comitate și scaunele secuiești. Din instrucțiunilor de funcționare a acestora, emise la 11 octombrie 1763, se desprinde grija împărătesei pentru a asigura justiției un plus de continuitate, pentru a spori controlul statului asupra acesteia și a restrânge influența Stărilor asupra ei, cu gândul de a reașeza într-un spirit modern, prin nesocotirea rangului social, raportul dintre legalitate și echitate, dintre gravitatea delictelor și asprimea pedepselor. Rămâne explicabil de ce împotriva acestei noi ordini judiciare inspirată din principiile Codului penal și instituită, fie și parțial, în Transilvania s-a ridicat nobilimea, în 1790, criticând acest cod care, în judecata lui aspră, „ar fi supus pe nobil și nenobil la aceeași procedură și la aceeași pedeapsă"[1]. Maria Tereza, urmată în pildă de fiul succesor, a încercat constant, din interes fiscal pentru iobagul contribuabil, să-i restrângă jurisdicția seniorială, să-l scoată de sub arbitrarul stăpânului său, oferindu-i pentru prima dată posibilitatea de a se plânge împotriva abuzurilor și, la nevoie, de a se judeca cu propriul stăpân. Nu întâmplător apar acum, la forurile superioare, la Tablele comitatelor, la Guberniu, la Tezaurariat sau chiar la Curtea imperială, purtătorii unor plângeri individuale sau colective, precum cei ai supușilor de pe domeniul Zlatnei. Urmașul la tron, împăratul Iosif al II-lea, pentru a cunoaște mai bine și nemijlocit inechitățile vieții sociale și pentru a putea interveni mai eficient în îndreptarea lor, cu gândul la foloasele „binele public", a preferat să călătorească adesea în lungul și latul monarhiei, inclusiv în Transilvania și Banat.

Domnia lui Iosif al II-lea (1780–1790) a dat însă un impuls fără precedent procesului de reformare a structurilor etatice, inclusiv celor administrative și juridice, acest monarh luminat, spirit practic, dar și adept al ideilor filosofice, înțelegând să descătușeze energiile și să promoveze valorile în viața publică. Prin edictul de toleranță din 1781 a asigurat nu numai liberul exercițiu pentru toate religiile, ci a ridicat politic și toate restricțiile, îndepărtând discriminările confesionale, în Transilvania pentru credincioșii religiilor nerecepte, în primul rând ortodocși, la numirea în funcții, punând la baza angajării doar capacitatea și meritele personale. Prin aceasta lărgea baza recrutării personalului funcționăresc și stimula dezvoltarea fidelității față de stat și împărat a multora dintre supușii până acum marginalizați.

Aceeași grijă pentru echitate, pentru reciprocitate între îndatoririle și beneficiile supușilor săi, în vederea egalizării șanselor lor, o urmărește împăratul, ca o problemă

[1] Gusztáv Thirring, *Magyarország népessége II. József korában*, Budapesta, 1938, p. 101.

specifică, și pe Pământul Crăiesc (*Fundus Regius*). În calitatea lui de stăpân direct al acestui teritoriu, de principe, decretează egalitatea în drepturi cu sașii, prin edictul de concivilitate din 22 martie 1781, a tuturor locuitorilor Pământ săsesc (*Land der Sachsen*) și chiar a celor din Principat, aparținători națiunilor politice maghiară și secuiască. Măsura aducea cu sine acordarea dreptului de cetățenie și de proprietate în orașele și satele săsești pentru toți locuitorii Transilvaniei, fără vreo distincție. De generozitatea acestui edict urmau să beneficieze, desigur, în primul rând românii conlocuitori cu sașii, motiv de împotrivire și rezistențe îndârjite din partea Universității săsești. Tocmai pentru aceasta împăratul s-a văzut nevoit să revină, în 1782, cu un nou ordin pentru a repeta egalitatea în drepturi a celor două comunități. Cu stăruința care-l caracteriza, Iosif al II-lea a reușit treptat să învingă rezistențele, să restrângă vechile „libertăți" exclusiviste săsești și chiar să lichideze dependența unora dintre satele românești, precum cele din scaunele Săliște și Tălmaciu, față de municipalitatea sibiană. Politic și în perspectivă, măsura aducea o gravă atingere statutului privilegiat al Universității săsești și practic a constituit, dacă nu un prim pas, cel puțin o pregătire a acesteia, în direcția integrării omogenizatoare în marea structură administrativă și juridică a principatului.

În Transilvania, din punctul de vedere al rațiunii de stat și a politicii absolutiste unificatoare, asemenea măsuri erau cu atât mai necesare cu cât autonomiile locale ale comitatelor nobiliare, ale scaunelor secuiești și ale scaunelor și districtelor săsești erau dublate de cele rezultate din sistemul constituțional tradițional al celor trei națiuni politice și patru religii recepte. Pentru dislocarea acestora din Principat și reușita acțiunii unificatoare și centralizatoare a monarhului se impunea depășirea nivelului central sau gubernial al administrației provinciale prin pătrunderea și coborârea pe treptele de jos ale acesteia. Numai o reformă a administrației și justiției comitatense și scăunale putea cu adevărat să lichideze particularismele perpetuate din trecut și să îndepărteze rivalitățile Stărilor revendicatoare fiecare a propriei autonomii teritoriale, întruchipată în subdiviziunile țării și a jurisdicțiilor acesteia pe care le-au numit Pământul Ungurilor, Pământul Secuiesc și Pământul Săsesc. Aceste autonomii cu unitățile administrativ teritoriale din cuprinsul lor erau cu atât mai stânjenitoare pentru politica absolutistă unificatoare cu cât structurile lor instituționale nu mai erau compatibile celor aulice reformate și mai mult, după 1762, Stările în lipsa convocării Dietei, au transformat congregațiile comitatense și scăunale într-un instrument al opoziției și rezistenței față de politica reformatoare.

Situația reclama o acțiune energică din partea împăratului, care prin ordinele din 26 noiembrie 1783 și 13 iulie 1784, realizează într-adevăr o nouă împărțire administrativă a țării inițial în 10, ulterior în 11 comitate, rezultate prin desființarea, comasarea și regruparea în unități noi a mai vechilor jurisdicții ale celor trei națiuni politice. Scopul politic al reformei rezultă atât din generalizarea ca formă de organizare a comitatului, cât și din compoziția teritorială a acestuia, croit voit prin împreunarea unor părți din fostele comitate, scaune și districte. În acest fel nu puteau fi lichidate vechile teritorii sau „pământuri" ale națiunilor politice, fiind grav lovită în primul rând instituția

comitatensă, instituție nobiliară prin excelență. Pentru a spori controlul său asupra noilor comitate, împăratul a dispus în 13 ianuarie 1786 gruparea lor în trei districte conduse de comisari personali care numeau funcționarii comitatului, îi îndrumau și supravegheau îndeaproape. Prerogativele însăși ale comitatelor au fost mult restrânse, autonomiile practic desființate, adunările condiționate de alegerea deputaților pentru o Dietă inexistentă, dreptul de a-și întocmi statute proprii suprimat, eligibilitatea funcționarilor înlocuită cu numirea și salarizarea acestora etc.

Asemenea măsuri iosefine se regăsesc în epocă și în alte părți ale imperiului, inclusiv în Ungaria, împărțită și ea în 10 circumscripții, printre acestea numărându-se și cele două din *Partium*, cu centrul la Oradea, respectiv Timișoara. Toate acestea erau intervenții în forță împotriva rezistenței Stărilor, retranșate acum, în lipsa dietelor, în spatele cadrului constituțional local oferit de vechile comitate, intervenții strict necesare pentru politica de centralizare și, în fond, de înnoire sau „raționalizare" a administrației, comitatul trebuind să devină și el un element constitutiv și activ al forței publice pusă în slujba politicii etatiste.

În noile împrejurări e de înțeles de ce aparatul funcționăresc al comitatului, în frunte cu vicecomiții, nu mai trebuia ales de obștea comitatului din rândurile marii nobilimi, ca reprezentanți ai acesteia, ci numit de împărat, prin intermediul comisarilor, restrâns în atribuțiile sale, chiar salarizat de stat pentru a deveni un executant fidel și prompt al dispozițiilor puterii centrale. Atât ei, cât și instituția comitatensă nu trebuiau să mai exprime tendințele unei autonomii locale, autoritatea și puterea în aceste structuri teritoriale trebuind să fie exercitate în numele împăratului, prin funcționari credincioși acestuia și să corespundă întru totul imperativelor guvernării absolutiste.

În acest sistem de conducere, autoritatea congregațiilor sau adunărilor comitatense și scaunale nu-și mai putea găsi locul, trebuind și ea să fie lichidată, cu atât mai mult cu cât, prin neconvocarea Dietei, aceste adunări ajunseseră cadrul organizat al rezistenței Stărilor față de politica absolutistă a monarhului. Prin ele, doar, nobilimea aducea la cunoștința acestuia revendicările și doleanțele sale, prin ele înțelegea aceeași nobilime să se apere împotriva politicii etatiste, să opună autorității împăratului pe cea a drepturilor istorice, „constituționale", derivate din „statutele" proprii. Acestei concepții bazată pe tradiția nobiliară, pe aristocrație în conducere și pe ordinea „istorico-constituțională", monarhul îi opune concepția sa despre nevoile prezentului, despre interesele binelui public, despre utilitatea unei administrații modernizate, capabilă să funcționeze în spiritul politicii reformatoare și a prerogativelor imperiale.

De aici acțiunile și măsurile hotărâte luate de împăratul Iosif al II-lea împotriva Stărilor, împotriva instituțiilor acestora devenite tot atâtea obstacole în calea reformelor înnoitoare legitimate teoretic în numele preceptelor filosofiei politice a raționalismului *Aufklärung*-ului. Astfel centralismul absolutist înțelege să se substituie, în demersul său reformator, autonomiei locale a comitatului, transformat treptat într-o simplă circumscripție administrativă a statului „raționalizat" și preocupat să se adapteze din mers pentru a răspunde mai bine necesităților dezvoltării societății.

Administrația locală, orășenească și sătească, nu a scăpat nici ea practicilor reformiste. Și la acest nivel reformele iosefine au vizat extinderea și controlul puterii politice asupra autorităților locale ale statului fie cu scopul de a slăbi și subordona autonomiile municipale, acolo unde existau și erau puternice, în cazul orașelor libere regești, fie, dimpotrivă, pentru a spori atribuțiile autorității publice sătești vizavi de cea seniorială, nobiliară. Se urmărește eliminarea oricărei autorități interpuse între suveran și supuși, aceștia din urmă, prin utilitatea lor publică, fiscală și recrutabilă, considerați drept fundament al statului.

În Transilvania, orașele libere regești, înzestrate cu largi privilegii și autonomii municipale, trebuiau restrânse în libertățile lor, supuse controlului riguros al politicii etatiste, pentru ca instituțiile lor să devină tot atâtea instrumente fidele voinței monarhului. Exemplul unora, precum Clujul, rămâne semnificativ, făcând dovada restructurării și schimbării funcționării tradiționale a administrației sale municipale. Prin rostul sporit al *judelui regal*, prin gruparea pe oficii (*officia*) a activității diverșilor slujbași și prin adoptarea în funcționare a *sistemului colegial* de soluționare a problemelor în ședințe, administrațiile Clujului și a celorlalte orașe din Principat au devenit treptat tot atâția agenți executivi ai puterii centrale, dar și beneficiare a unui proces complex de „raționalizare" și modernizare a structurilor etatice.

Aceeași intervenție a puterii centrale absolutiste este prezentă, deocamdată mai slab, și la nivelul administrației sătești, prin încercarea de a scoate juzii sătești de sub influența și controlul stăpânilor de sate, sporindu-le autoritatea în scopul intervenirii și interpunerii în conflictele dintre iobagi și nobili. Era o măsură menită să consolideze statutul social al supusului contribuabil și recrutabil la nevoie în fața arbitrariului senioriaI, să limiteze pe cât posibil puterea și abuzurile stăpânilor de pământ.

Se constată, prin urmare, un efort tenace din partea monarhului luminat de a interveni pentru subordonarea administrației controlului politic la toate nivelele, de la Guberniu și comitat până la oraș și sat, urmărindu-se ca aceasta să devină pârghia de care puterea politică să se folosească eficient pentru a impune sistemul practicii sale etatiste și pentru a da serviciilor publice impulsul conform intereselor sale. Într-un fel, puterea politică înțelegea să traseze drumul și se străduia să constrângă administrația a-l urma în calitate de servitor fidel și devotat voinței monarhului luminat. Pentru a asigura cu adevărat o asemenea funcționare era însă necesară o supraveghere și un control permanent, sarcină care revenea instituțiilor aulice subordonate direct împăratului. Acestea erau obligate să intervină la nevoie pentru a îndepărta disfuncționalitățile constatate prin impunerea de noi instrucțiuni și regulamente de funcționare, prin schimbarea și sporirea aparatului funcționăresc cu persoane de încredere și cu o bună pregătire juridică.

În alt plan, ca o expresie a dezvoltării statului și a modernizării structurilor sale prin reforme, s-a putut ajunge treptat la afirmarea și biruința principiului modern al separării puterilor în stat, la despărțirea în exercițiul conducerii a puterilor executivă și judecătorească. S-a promovat delimitarea cu precizie și grijă a atribuțiilor administrative de cele judiciare ale instituțiilor, ajungându-se la deplina specializare a acestora sau, cel puțin, a unor componente ale activității lor. Preocuparea în această direcție și munca în sistem

colegial sunt ilustrate de întreaga practică reformistă de circumscriere și redefinire prin regulamente și instrucțiuni a competențelor instituțiilor așa cum o dovedește și înființarea în cadrul acestora a numeroase secțiuni, comisii (*commissiones*) și oficii (*officia*) specializate și menite să funcționeze în acord cu preceptele birocrației moderne. În acest sens este suficient să amintim rolul juridic îndeplinit de Tablele Continue (1763–1787), Sedriile judiciare (1787–1790) și Tablele districtuale (1786–1790) sau dubla compartimentare din 1784 a noilor comitate (*Officiolatus in politicis, Officiolatus in judicialibus*), respectiv a Guberniului din 1786 (*Gubernium in politicis et cameralibus, Gubernium in judicialibus*). La acesta din urmă am adăuga, pentru anul 1787, structurarea activității sale pe următoarele comisii și oficii: *Commisio literaria* în frunte cu guvernatorul Samuel Brukenthal și din care făcea parte și românul Ștefan Costea, *Commissio ecclesiastica* prezidată curios de un laic, în persoana tezaurarului, *Commissio contributionalis, Commissio in secularibus fundationalibus*, plus mai multe oficii, precum *Officium registraturae, Officium expeditarae, Officium protocoli consilii, Officium fiscalis Directoratus, Officium Politiae* etc. fără a lipsi un oficiu al poștei și găzduirii în frunte cu un *supremus cursorum provincialium et quartiriorum magister* sau un despărțământ de măsurare a pământului compus din trei *geometra*. Toată această restructurare și funcționare se regăsește și în diversificarea și specializarea categoriile de protocoale ale dezbaterilor la nivel de Guberniu, comitate și a marilor orașe, protocoale separate pentru problemele administrative (*politica et cameralia*) de cele judiciare (*judicialia*).

Întreagă această structurare a unei munci complexe, reglementată și controlată riguros, copleșită adesea de avlanșa dispozițiilor, a instrucțiunilor etc. la care trebuia răspuns la timp și corespunzător a atras după sine înființarea oficiilor moderne de registratură și arhivă. Acestea trebuiau să răspundă bogatei activități scripturistice, prin care a sporit numărul actelor și s-a intensificat circulația lor, resimțindu-se acut nevoia legăturii și a evidenței celor din activitatea curentă cu cele mai vechi, păstrate în arhivă. Ca urmare, practica a impus ca orice act atât la intrare, cât și la ieșire să fie înregistrat, să fie individualizat printr-un număr de ordine, care să permită atât depozitarea sistematică cât și găsirea lui în arhivă. Nu a lipsit nici preocuparea pentru întocmirea de repertorii, indici etc. tot atâtea auxiliare necesare în birocrația modernă. Întreg acest proces de modernizare și raționalizare a activității scripturistice a fost reglementat în epocă prin instrucțiunile păstrate cu privire la perfecționarea serviciului de registratură al Cancelariei provinciale (1742), la extinderea și generalizarea organizării acestuia la Guberniu (1768), Tablele Continue (1763), comitate (1772) și orașe (1772). Alături de acest efort am consemna și pe cel legat de preocuparea organizării arhivelor instituțiilor țării, a înzestrării lor cu localuri proprii, activitate reglementată și ea cu grijă în epocă, după cum o dovedesc instrucțiunile de organizare a arhivelor Tablei Regești (1737), Tezaurariatului (1743), Guberniului (1765) etc.

Această politică de modernizare a funcționării structurilor instituționale ale statului, cu începuturile sale în epoca carolină dar mult amplificată prin reformismul terezian și iosefin, a făcut ca administrația Transilvaniei și Banatului să ajungă a fi dominate structural

și organizatoric de principiul unității și al ierarhizării, iar funcțional de sistemul colegial sau dicasterial. Astfel, mai vechile deosebiri dintre administrația centrală austriacă, cea provincială a Principatului și locală a comitatului și orașului sau satului chiar dacă nu au fost lichidate, cel puțin au fost în parte atenuate, dobândindu-se un puternic cheag unificator, atât de necesar procesului de modernizare. Aceeași funcție pozitivă urma să o îndeplinească, potrivit rescriptului din 11 mai 1784, și introducerea limbii germane, în locul latinei, ca limbă oficială a administrației și justiției, pentru a asigura o cât mai bună funcționare a acestora, constituind în același timp și un element suplimentar de unitate a imperiului.

Rezultatul întregului ansamblu de practici reformiste în administrația monarhiei secolului al XVIII-lea, cu deosebire a celor promovate de Maria Tereza și Iosif al II-lea, s-a regăsit și în principatul Transilvaniei în separarea executivului de juridic, în asigurarea unei funcționări complexe a structurilor administrative la diferite nivele și în promovarea unor principii de unificare și omogenizare a imperiului pentru ca acesta să devină cu adevărat un stat modern. De pe urma acestora a sporit loialismul funcționarului față de stat, a fost asigurată continuitatea instituțională în rezolvarea diferitelor probleme și au fost mult reduse posibilitățile de abuz ale aparatului funcționăresc. Prin numirea în funcții și salarizarea acestora, prin renunțarea la caracterul personal al funcțiilor și transformarea lor în magistraturi, în organe regnicolare, erau lovite și slăbite totodată vechile instituții cu eligibilitatea lor de sorginte medievală, lichidată dependența slujitorului de cei care l-au ales, dislocate particularismele provinciale etc.

Această nouă administrație din principatul Transilvaniei constituie expresia efortului centralizator, a mijloacelor și modalităților prin care statul absolutist, în conlucrare sau nu cu Stările, a acționat pentru a face din administrație și funcționari un instrument fidel și devotat. În același timp, administrația a devenit, prin aceste prefaceri, un mijloc activ de difuzare a progreselor civilizației birocrației Luminilor, exercitând asupra societății o supraveghere atentă și permanentă, o intervenție constantă pentru a corecta și dirija tendințele societății, punându-le în acord cu interesele rațiunii de stat. Prin noua administrație statul, fie el și absolutist, a ieșit tot mai mult din sfera problemelor strict politice, pentru a pătrunde în cele mai diferite compartimente ale vieții sociale cu scopul îmbunătățirii condițiilor de viață ale supușilor, urmărind să facă din aceștia cetățeni credincioși, dar și mai buni contribuabili.

Treptat, și pentru slujitorii ei, administrația a devenit ea însăși o sursă de înalte titluri nobiliare sau chiar de noblețe, atunci când aceasta lipsea, răsplătind eforturile celor angajați cu puterea minții în slujba statului. Spre exemplificare am aminti că funcția de vicecancelar aulic i-a adus, în 1697, lui Samuel Kálnoki titlul de conte, în timp ce secretariatul gubernial l-a ridicat, în 1761, pe Samuel Brukenthal la noblețe, însoțită peste câțiva ani de titlul baronal și dobândirea funcției de președinte al Guberniului și gubernator (1774–1777). Așadar, s-a statornicit o nouă atitudine față de cel care servește statul, față de funcționarul adesea înnobilat fie și numai pentru priceperea și meritele sale, încât noblețea de funcție a fost asociată și apoi substituită celeia de sânge. Astfel că noua categorie socială a

funcționarilor înnobilați nu numai că a apărut ca un produs al birocrației secolului al XVIII-lea, dar a devenit și un element definitoriu al acestui secol, de acum ascensiunea socială putându-se realiza și mai puțin nobil prin naștere, dar nu mai puțin nobil prin școală și merite personale.

De pe urma acestor mutații s-a resimțit însăși învățământul, găsindu-și locul în programele școlare, alături de disciplinele tradiționale, elementele de drept și științe camerale (*Kameralwissenschaften*), atât de necesare instruirii *viitorului* funcționar. Apare deci, strâns legat de nevoile statului, în special de cele ale administrației, ceea ce am putea numi politica școlară a statului din epoca Luminilor, regăsibilă atât în *Ratio Educationis* (1777), cât și în *Norma Regia* (1781).

Urmărirea efortului de reformare a administrației din Transilvania secolului al XVIII-lea credem că oferă istoricului posibilitatea de a surprinde în evoluția sa complexă unul dintre cele mai interesante procese istorice de care s-a legat însăși modernizarea structurilor vieții de stat și ameliorarea condiției general umane a supușilor acestuia. Măsurile de reformă ale administrației au început mai devreme cu instituțiile aulice, au fost extinse treptat și în provinciile imperiului, inițial la nivel central, ulterior și local, pentru ca în final să rezulte structuri cu o nouă organizare și funcționare, cu o nouă mentalitate atât a funcționarilor, cât și a celor administrați. Pentru aceștia din urmă contactul cu noua administrație a însemnat adaptarea lor la practicile administrative moderne și acceptarea pe nesimțite a metodelor birocratice ale acesteia, modalitate prin care s-a difuzat larg și aproape imperceptibil în întreaga societate valorile și spiritul Luminilor. Pentru stat, consecința înfăptuirii reformelor, mai cu seamă a celor din timpul Mariei Tereza și Iosif al II-lea, a fost înainte de toate transformarea monarhiei eterogene într-un imperiu modern, capabil să controleze și să utilizeze resursele umane și materiale de care dispunea.

e) Satul și instituțiile sătești

În *Transilvania*, principalul dregător sătesc este *judele*, *birău* sau *chinez* în *Banat*, *săndie* (*săndic*) în Țara Bârsei și în unele sate din Țara Făgărașului. În actele latinești îi corespund termenii: *judex*; *judex pagi*; în ungurește *biró*; *falusi biró*; *folnagy*, de unde și în limba română *fănogiu*, *funagiu*: în satele săsești *Hann*, *Villicus*. Există și un *vicejude* sau *birău mic*, numit în Țara Românească și în unele sate din sudul Transilvaniei *săndie*.

Judele satului era ajutat în exercitarea funcțiilor sale de *jurați*, numiți și *pârgari*, de *sfatul bătrânilor satului*, cunoscuți în unele locuri ca *unchiași*.

Activitatea scriptică pe care o implică aceste dregătorii o face *preotul localnic*, dar satul poate angaja un *logofăt* al său, iar spre sfârșitul secolului pe *notarul satului*.

În subordonarea judelui sătesc se găsesc apoi o seamă de mici slujbași ai săi, cum sunt: *străjerii*, *jitarii* sau *paznicii de câmp*, *pândarii* sau *paznicii de vie*, *gornici* sau *paznicii de pădure*, *craimicii*, *măcincașii*, *cărăușii*, *păstorii satului* ș.a. În satele săsești și în unele

sate românești în care funcționează *vecinătățile*, acestor dregători li se adaugă *tatăl vecinătății* sau *gocimanul*, numit și *țighidu*.

Instituțiile sătești au fost mai puțin studiate comparativ cu acelea centrale sau teritoriale, deși materialul documentar este suficient de bogat și variat ca să permită reconstituirea numeroaselor aspecte legate de dezvoltarea lor istorică în această epocă. Dintre instituțiile sătești amintite ne vom referi mai ales la *judele satului*, pentru că este cea mai importantă și a fost mai bine cercetată, cumulând, în activitatea sa, ansamblul atribuțiilor pe care diferențiat le exercită în mod separat ceilalți dregători sătești.

*

Alegerea sau numirea judelui sătesc exprimă în plan local sau regional stadiul la care se găsește procesul istoric de agravare a aservirii țărănimii, atât în cadrul raporturilor feudale, cât și în acelea cu fiscalitatea. Ca urmare, obștile sătești au pierdut sau sunt acum pe cale să piardă dreptul de a-și alege judele. Peste acest drept se suprapune acela al stăpânului domenial de a numi judele, în concurență cu puterea de stat, interesată la rându-i de a avea sub controlul său pe principalul dregător al satului ca o ultimă verigă într-un aparat politico-administrativ din ce în ce mai birocratizat.

Înregistrăm, astfel, până în această perioadă târzie, coexistența unor forme ale vechilor autonomii sătești cu altele caracteristice imunității feudale pe care statul reușește cu greu să le disloce și să le supună tendințelor sale centralizatoare. Dacă n-a reușit încă să-l transforme pe jude în exclusivitate într-un organ al său, a reușit însă să-i dubleze subordonarea.

Obștea sătească mai păstrează dreptul de a alege pe jude în satele libere, în unele aparținând domniei, în cele de la plaiuri sau de „ungureni", întemeiate în Moldova și în Țara Românească. În Transilvania acest drept se mai menține în unele așezări românești de pe Pământul Crăiesc, la Săliște de exemplu, în satele din granița militară, în acelea libere săsești și în Secuime. Autoritatea publică se insinuează în această autonomie străveche. O menține dar o și condiționează de propria confirmare pe care dregătorul nou ales trebuie s-o dobândească.

Într-o cerere pe care o adresează cu 97 de semnături Magistratului din Brașov (30 octombrie 1794) locuitorii din Zărnești arată că l-au ales din nou ca *birău* pe Bratu Prișcu pentru că „s-au purtat cu cinste și cu omenie și au fost supuși și ascultători Cinstitului Sfat". Așteaptă deci ca Magistratul să-l confirme în dregătorie[1].

În alegerea judelui sătesc de către obștea sătească un rol important îl aveau jurații și bătrânii satului.

Foarte rar în satele de pe domeniile feudale se mai menține obiceiul alegerii judelui de către comunitate, iar după jumătatea secolului al XVIII-lea cazurile sunt cu totul

[1] DJAN Brașov, Actele Magistratului, 2438/1794.

excepționale. Mai pot fi întâlnite cel mult acolo unde caracterul raporturilor de proprietate însuși e pus în discuție, se contestă de către săteni o stăpânire feudală asupra locului.

În Transilvania, în satele aservite s-a impus dreptul stăpânului de pământ de a-l numi pe jude sau cel puțin de a influența alegerea sau confirmarea acestuia. Faptul se reflectă în toate reglementările elaborate de comitate, în situațiile tot mai frecvente în care nici unul dintre supuși nu acceptau de bună voie această dregătorie. În comitatele apusene ale Transilvaniei cuprinse în Partium, unde se aplica urbariul terezian (1772), actul prevedea ca stăpânul de pământ să numească trei candidați, din care obștea să aleagă unul.

În Banat, urbariul din 1780 precizează și aici că „Nici unii a obștei nu iaste slobod să-și aleagă *chinezul* fără de știrea domnului pământesc". Acesta — se arată în urbariu — trebuie să fie reprezentat la alegere. El propune trei candidați vrednici să poarte dregătoria, din care obștea îl desemnează pe *chinez*, ca unul care a primit numărul cel mai mare de voturi. Au drept de vot numai supușii cu sesii urbariale. Chinezul care și-a purtat bine slujba poate fi reales în anul următor, iar cel care nu și-a dus-o cu vrednicie poate fi scos din slujbă înainte de a i se fi împlinit anul.

Cine putea fi ales jude ? Obișnuit, el este un bărbat de vârstă mijlocie, rar peste 60 de ani, băștinaș sau stabilit de multă vreme în satul său. Actele îl menționează printre „oamenii de frunte" ai satului, adică „om vrednic să poarte de grijă oamenilor", „om de slujbă drept", „vrednic de slujbă", „om mai de ispravă" etc., de preferință știutor de carte.

În satele graniței militare, o ordonanță din anul 1764 îl recomandă să fie ales dintre foștii subofițeri sau dintre alți oameni capabili să înțeleagă strădaniile stăpânirii pentru binele locuitorilor.

În ce privește starea lui materială, stăpânul de pământ preferă pe supusul sărac, ca să păgubească mai puțin prin scutirea lui de sarcini iobăgești. Puterea publică preferă, dimpotrivă, un jude înstărit, garantând și cu avutul propriu strângerea dărilor. Pe măsură ce funcția se încarcă mai mult de obligații și răspunderi decât de avantaje, tot mai puțini sunt cei dispuși să o poarte. Sunt locuri unde supușii sunt obligați să poarte slujba, pe rând, după rândul caselor, în altele slujba se poartă obligatoriu, alternativ, de la supușii unui stăpân la supușii altui stăpân. Nu se fac excepții nici în ce privește categoria socială a supușilor. O îndeplinesc și iobagii și jelerii. Comitatul Crasna a stabilit în anul 1716 ca slujba de jude sătesc să o poarte și nobilii fără avere.

Comitatul Turda a instituit, în anul 1770, obligativitatea purtării dregătoriei de jude sătesc, dar numai pentru țărani.

Judele este ales toamna, în lunile septembrie sau octombrie. În unele locuri se precizează data sărbătorii Sf. Mihail (29 septembrie), în altele data de 1 noiembrie, la Săliște în sărbătorile Crăciunului. În general însă 1 noiembrie e data intrării în slujbă a noului jude. „Chinejia ține un an și să începe de la noiemvrie întâiu", se menționează în urbariul pentru Banat din anul 1780. Alegerea anuală a judelui e generală, dar aceasta nu este o regulă obligatorie. S-au făcut încercări (comitatul Crasna) și pentru o perioadă mai scurtă, pe o jumătate de an, pe un trimestru, ba chiar pentru o lună, încercări ce nu s-au impus.

Mai degrabă excepțiile au în vedere o durată mai lungă, de doi ani, sau chiar pe un timp nelimitat. În satele săsești, după anul 1805, judele satului se alege pe o perioadă de doi ani. Judele vechi poate fi reales. Se cunosc juzi aleși succesiv mulți ani la rând. Sunt cazurile în care ei întrunesc atât asentimentul satului, cât și pe cel al stăpânului de pământ și al oficiilor publice superioare. Înlocuit în dregătorie, fostul jude continuă să fie menționat sau trece în rândul juraților. El poartă răspunderea actelor sale și, după ce nu mai este ales, poate fi pedepsit dacă ulterior s-au descoperit nereguli de care s-a făcut vinovat în timpul purtării dregătoriei. În satele săsești, el are datoria să-l sfătuiască și să-l ajute pe judele în funcțiune.

Judele este instalat în funcție de stăpânul de pământ al locului, de regulă prin împuternicitul său; de asemenea, și de o ierarhie superioară, de un oficial al județului, ținutului, orașului, scaunului sau comitatului. În comitate îl instalează unul din juzii nobililor.

Pe timpul dregătoriei, judele își îndeplinește funcția căutând să respecte obiceiurile locului cele care mai conservă vechile norme juridice și etice de viață obștească; se subordonează stăpânului de pământ, dregătorilor săi și oficiului public superior. Ca reprezentant al puterii publice, el are datoria să dea publicității și să aplice foarte numeroasele decrete și ordonanțe domnești, guberniale, toate poruncile ce i se adresează din partea instituțiilor publice superioare.

Pe timpul slujbei, casa sau bordeiul judelui îndeplinește într-un fel funcția de local public. Acolo se adună judele, jurații, bătrânii satului pentru a lua hotarârile lor. Pe poarta casei sale se afișează înștiințările publice. În locuința și curtea lui se păstrează provizoriu obiectele sau animalele pierdute, fiind și loc de arest temporar pentru cei ce urmează a fi judecați în detenție.

Obligațiile judelui sătesc sunt numeroase și foarte diferite. Ele decurg din tripla lui poziție de reprezentant al obștii satului, de exponent al autorității stăpânului de pământ și al puterii publice. Pe unele le exercită tradițional, altele se adaugă din nevoile specifice ale epocii. Cele mai multe sunt exercitate însă după instrucțiuni din ce în ce mai riguroase, pe care le primește ierarhic. Secolul al XVIII-lea, mai ales începând cu a doua lui jumătate, a coborât corespondența oficială cu tot cortegiul de acte până la nivelul dregătoriei de jude sătesc. Obiceiului juridic, nescris, i s-au adăugat în această perioadă regulamentele scrise, normative de tot felul, menite, în ideea unei politici etatiste să atragă pe cât se poate satul în sfera operativă. Pentru a fi acceptabile și a putea fi larg reprezentate, în Transilvania se traduc și se tipăresc apoi în limbile vorbite, în română, maghiară, germană.

Îndatoririle principale ale judelui sătesc în această perioadă sunt cele fiscale. El ține evidența contribuabililor, ia parte la conscrierea lor, răspunde de corectitudinea întocmirii ei, de repartizarea dării pe unitățile impuse; strânge dajdea, are de grijă să o predea la timp, asigură întreținerea dregătorilor statului pe timpul îndeplinirii acestei atribuții, reglementate pe baza numeroaselor ordonanțe guberniale în care se publicau dispozițiile respective cuprinse în decretele împărătești sau de curte. Judele strânge dările, repartizate pe supuși cu știrea stăpânului de pământ. El are răspunderea îndeplinirii obligațiilor feudale către acesta. Participă la conscrierea supușilor, la stabilirea învoielilor dintre ei și stăpânul

moșiei, se pune chezaș pentru respectarea întocmai a condițiilor contractuale de către supuși, intervine în numele lor pentru a impune stăpânului respectarea obligațiilor sale față de țărani. Judele satului asigură executarea îndatoririlor de muncă, lucrul, claca, ajutorul, robota. Într-o jalbă (12 ianuarie 1786) pe care o dau locuitorii din Beliu (comitatul Arad) episcopului, cerându-le să le apere respectarea sărbătorilor, se arată cum, în ziua de Crăciun, „au venit ișpanul Beliului înaintea ușii bisericii și au strigat să iasă *birăul* și cu toți oamenii afară din biserică... minteni tot omul să iasă și cu carăle și cu boii să meargă la slujba domnească, să ducă lemne la Egărie"[1]. Tot judele satului răspunde de prestarea dijmei; uneori o strânge el însuși, de obicei asistă la alegerea părții de dijmă cuvenită stăpânului.

Pentru reglementarea strângerii dijmelor din cereale, Guberniul Principatului Transilvaniei precizează, în ordonanța sa din 28 noiembrie 1786, nr. 10 978, că dijmuirea trebuie să se facă în termen de 24 de ore de la așezarea recoltei în clăi. Dacă stăpânul nu s-a îngrijit să-și ia dijma, supusul are dreptul să-și dijmuiască recolta „prin birăul satului sau jurați" și lăsând dijma pe câmp, să-și poată duce roada acasă[2]. În registrele de dijmă ale capitlului episcopiei de Oradea, la sfârșitul tabelului pentru fiecare sat al domeniului, juzii atestă, cu semnătură, alături de un jurat și de notar, că dijmuirea s-a făcut în prezența lor. În urbariul pentru Banat (1780) se precizează că la conscrierea bucatelor de dijmă de către dregătorii domnești va fi de față *chinezul* cu doi jurați.

Judele satului răspunde de îndeplinirea întocmai și a celorlalte obligații, a datului, a censului în bani, a respectării de către supuși a monopolurilor feudale.

În Transilvania, unde s-a ajuns încă din secolul al XVII-lea la crearea unui jude anume în subordinea stăpânului de pământ, a unui jude domnesc separat de cel al satului, îndeplinirea obligațiilor către stăpân cade mai ales în sarcina judelui domnesc.

La începutul secolului al XVIII-lea, în unele părți ale provinciei (Odorhei, Crasna), s-a stabilit că stăpânul poate avea un jude domnesc în acele localități în care sunt cel puțin zece iobagi. În comitatul Crasna, la 1764, un asemenea jude putea fi ținut de stăpân numai dacă avea cel puțin 40 de iobagi într-o localitate. Se cunosc însă cazuri în care el numește un jude propriu chiar în situația în care deține numai doi iobagi, căci funcția însăși este socotită ca slujbă domnească. Dacă stăpânul sau stăpânii unui sat au juzi proprii, judele satului rămâne totuși cu obligații ce ating raporturile urbariale, însă în asemenea situații el le exercită nu atât ca dregător urbarial, ci ca reprezentant al autorității publice, cu efortul continuu pe care-l face să scoată aceste raporturi din domeniul dreptului privat și să le pună sub incidența dreptului public.

Judele satului îndeplinește, pe lângă obligațiile sale fiscale și urbariale, obligații judecătorești. Astfel, el exercită atribuțiile juridice în scaunul de judecată al stăpânului de pământ. Numai în pricini mărunte, până la un florin gloabă sau, în unele locuri, până la 3 florini, el judecă, împreună cu jurații și bătrânii satului, în scaunul sătesc. Dar

[1] Ed. I. Găvănescu, *Mărturii românești din eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, p. 87.
[2] A. Răduțiu, *Decretele lui Iosif al II-lea de reglementare a dijmei din anii 1786–1787 tipărite în limba română*, în AMP 2, 1978, p. 147.

judecata lor poate fi apelată la scaunul domenial. În urbariul localității Ileni (Făgăraș, 1788), se precizează că scaunul de aici judecă după legile și obiceiurile satului. El este format din jude și cinci jurați aleși dintre bătrânii satului, în prezența vicejudelui nobiliar. Judecă pricini mai mici, unele cauze de repartiție a sarcinilor publice, cauzele locuitorilor satului între ei sau cu străini, dacă valoarea daunei nu depășește un florin unguresc.

În Banat, urbariul din 1780 arată că în acele locuri unde obștea satului are dreptul de a pedepsi cu amenzi sau pedepse corporale greșelile cele mai mici, cum sunt „împărăchierile și bătăile", stăpânul de pământ trebuie să vegheze ca pedepsele să se facă cu măsură și să se ceară aprobarea comitatului pentru aplicarea lor.

În satele săsești pricinile se judecă de obicei nu în cadrul obștii și de jurații locului, ci de către judele târgului sau orașului din apropiere. Funcția juridică a judelui se exercită aici ca asesor în scaunul de judecată al judelui de târg sau de scaun. Pentru săteni acest lucru însemna cheltuieli și vreme irosită în plus, drept pentru care prin rescriptul regesc din 22 septembrie 1797 publicat de Guberniul Principatului Transilvaniei sub nr. 6 800/1797 și tipărit și în limba română (punctul al treilea) se poruncește să se revină la aplicarea obiceiului ca pricinile mărunte să se judece în fața birăilor și juraților locali din fiecare sat[1].

După câte se vede, exercitarea atribuțiilor judecătorești de către juzii sătești reflectă același proces îndelungat, de știrbire a autonomiei obștii sătești și în materie juridică, ce continuă încă în secolul al XVIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, fără să fi fost suprimată cu totul. Deși sfera de competență a judelui a fost redusă la pricini mărunte, nu era înlăturat însă dreptul juridic popular, „obiceiul" ca normă juridică. Ca drept consuetudinar, „obiceiul" rămâne viu, se aplică nu numai în scaunele sătești de judecată, ci și în forurile domeniale, în cauzele dintre iobagi pe care acesta le dezbate.

Alte obligații ale judelui sătesc sunt cele militare. El trebuie să asigure recrutarea, să stabilească repartizarea și executarea corespunzătoare a rechizițiilor pentru armată, să dispună încartiruirile când se fac în satul lui, să le asigure cu hrană pentru oameni și cai. Găzduiește și întreține aparatul militar în trecere prin sat, se îngrijește de atelaje pentru transporturile militare. E pus adeseori să urmărească pe dezertori, instrucțiuni speciale îi cer să identifice orice prezență străină în sat. Când dezertorul e om din sat, judele trebuie să execute confiscarea averii sale.

Judele răspunde de ordinea și paza satului. Pune străjile de noapte, în cazuri speciale face însuși de strajă. Urmărește și prinde pe hoți și tâlhari. Pentru prevenirea și stârpirea hoților el are datoria să cunoască toate ieșirile din sat ale locuitorilor. Dă răvașe de drum celor care pleacă, în care arată ziua și destinația călătoriei. În satele de plai, pârcălabii se pun chezași înaintea vatafilor de respectarea dispozițiilor referitoare la prevenirea și prinderea răufăcătorilor, la purtarea corectă a sătenilor înșiși. Judele satului e dator să dea ajutor la prinderea hoților, de vor trece prin satele lor, sau să înștiințeze poterile când îi vor simți pe undeva. Dacă în sat sau în preajma lui se va întâmpla vreo hoție, o tâlhărie, pârcălabul va trebui să-l despăgubească pe păgubaș; când se va dovedi nepăsător

[1] Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, fond. Unit. nr. 849.

în prinderea și urmărirea tâlharilor va fi osândit cu ocna. Judele veghează, de asemenea, ca nimeni dintre săteni să nu devină gazdă sau tăinuitor de hoți.

În Transilvania instrucțiunile comitatelor, ordonanțele Guberniului prevăd pedepse foarte aspre pentru judele care tăinuiește prezența străinilor ascunși în sat. E spânzurat sau tras în țeapă, iar satul amendat cu sume mari.

Judele satului are în atribuțiile sale și paza contra incendiilor. El trebuie să ia măsuri de prevenire a celor care pot apărea. În caz de incendiu, să dea alarma, să fie primul la locul producerii lui, să identifice cauzele, să-l prindă pe incendiator ca să-l predea judelui nobiliar și să facă estimarea pagubelor.

Alte atribuții ale judelui se referă la igiena și starea de sănătate a oamenilor și animalelor. Instrucțiuni speciale precizează cum să procedeze în caz de epidemii. El trebuie să umble din casă în casă în fiecare dimineață, să constate dacă nu cumva sunt suspecți de boală, în atare situație să-i scoată cu întreaga familie la marginea satului în locuri de carantină special amenajate, unde să fie ținuți cel puțin trei zile, ca să se lămurească natura bolii; de va fi ciumă, să anunțe oficiile superioare pentru a fi duși la lazaret; bordeiul sau casa celui bolnav să fie arse. Animalele bolnave trebuiau sacrificate și îngropate în locurile indicate. Să aibă grijă ca sătenii să nu arunce în ulițe gunoiul etc.

Judele satului veghează asupra moralității satului, „pentru creștineasca viețuire de obște", pedepsind pe cei care nu merg la biserică, pe cei care înjură. El interzice chefurile în cârciumi după miezul nopții. De asemenea, are grijă ca părinții să-și trimită copiii la școală.

O seamă de alte obligații mai are judele față de obște, privind integritatea averii satului, a pământurilor, pășunilor, pădurilor, apelor comune, a animalelor, a stării fizice a oamenilor. El asigură respectarea tradițiilor locale, asistă „strigările" făcute în adunările obștești, autorizează lăzuirile în pădurea satului, dă mărturii în pricini controversate ce se judecă în lipsa altor probe juridice, își asumă în scris angajamente, se pune chezaș în numele satului. Tot astfel participă la recomandările în alegerea preotului și a dascălului, la construirea, repararea și întreținerea bisericii, a înzestrării acesteia cu cărțile necesare. E martor la întocmirea contractelor între membrii obștii, a testamentelor. El ține una din cheile de la cutia sau lada satului, în care se păstrează actele și banii comunității. Este purtătorul de cuvânt al satului în toate chestiunile care îi ating interesele. Tot judele angajează și controlează pe slujbașii din subordinea sa; aplică amenzile pentru „pripasuri".

Față de îndatoririle sale, atât de numeroase, drepturile lui sunt oricum mai puține și mai mici în comparație cu obligațiile arătate. În general, judele nu primește salariu. În anumite cazuri, doar juzii satelor libere sunt salarizați de comunitate, dar și aici regula nu e generală. În așezările rurale de graniță, în districtul Năsăud, primeau o retribuție de 12 florini[1]. Răsplata lui se face în general prin scutiri. E scutit de dare, de dijme, de prestațiile în muncă, fără ca aceasta să fie absolută, ea căzând în sarcina satului. Se mai adaugă apoi unele părți din amenzi, care pot merge până la o treime din suma totală; în unele locuri beneficiază de o zi de lucru din partea sătenilor, iar în altele ține în folosință pământuri comune, mai ales fânațe. Primește, de asemenea, din sumele strânse pentru

[1] V. Șotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj-Napoca, 1975, p. 157.

dare. Socotind că obligațiile, câte le are, sunt nu mai multe, ci și riguros reglementate, față de drepturile amintite, să mai adăugăm că acestea din urmă nici măcar nu cunosc o reglementare, depind atât de generozitatea stăpânului locului, cât și de posibilitățile diferite ale satului de a-l răsplăti pe jude. Așa s-a ajuns ca funcția de jude, altădată o dregătorie de frunte și râvnită, în secolul al XVIII-lea să devină o povară în plus în sarcina țărănimii.

f) Biserica

În Transilvania viața religioasă continuă să rămână tensionată și după 1711. Deși Diploma Leopoldină din 1691 asigura încă în primul punct că vor fi menținute neschimbate raporturile confesionale din Principat, egalitatea între religiile recepte (Calvină, Catolică, Luterană și Unitariană), regimul austriac, după consolidarea lui aici, va întări prin toate mijloacele Catolicismul. Biserica Catolică este favorizată politic și material de noul regim, uneori chiar prin forța armatei, în dauna celorlalte religii ale țării. Este refăcută Episcopia Catolică de la Alba Iulia, rolul episcopului crescând între instituțiile Principatului.

Nici asigurarea dată prin Diploma Leopoldină că în funcții vor fi numiți doar „indigeni" și fără vreo deosebire de religie nu mai este respectată de Curtea din Viena, ponderea catolicilor în aparatul de stat fiind cu totul disproporționată față de a celorlalți.

Regimul austriac sprijină, în noile împrejurări, unirea românilor cu Biserica Romei și întărește noua instituție a Bisericii Greco-Catolice, reușind totodată să-și subordoneze biserica armenilor așezați cu puțin timp înainte în Transilvania.

*

Biserica Ortodoxă transilvăneană traversează, în asemenea context, o perioadă extrem de dificilă până la mijlocul secolului al XVIII-lea. Comunitățile ortodoxe reușesc să subziste totuși, cu greu, în unele părți ale Transilvaniei, întrucât unirea eclezistică a clerului ortodox cu Biserica Romei din anii 1697–1701 nu reușise să polarizeze toate forțele eclezistice românești din Transilvania. Era și firesc datorită circumstanțelor instituționale, dar și materiale. Polemica subiectului este încă destul de proaspătă pentru a se încerca o exegeză definitivă. Cert este că nu era recunoscută comuniunea cu Roma mai ales în mediul unde exista o puternică preponderență organizatorică românească ce reușise să conserve nu doar un prestigiu instituțional, dar și o relativă prosperitate materială. Este vorba mai ales de zonele Brașov, Făgăraș, Hunedoara. În mod evident, nu trebuie să se omită contextul geografic, comunicarea organică și stabilă între cele două versante ale Carpaților și radierea influenței unei puternice și generoase Biserici Ortodoxe din Țara Românească. Cel mai ilustrativ exemplu este oferit de credincioșii din arealul brașovean, care au declarat că recunosc dependența eclezistică de Mitropolia Ortodoxă a Ungrovlahiei. În 1728 brașovenilor le-a fost permis să depindă eclezistic de Episcopia Râmnicului, pentru ca din 1739 să fie în permanentă legătură cu Mitropolia de la Karlowitz.

Cât privește Banatul, acesta a intrat mai târziu sub stăpânire austriacă, unirea religioasă nereușind să se extindă în cuprinsul ei.

Este destul de dificil încă a se afirma cu certitudine, în date statistice exacte, care a fost proporția comunității de observanță orientală în comuniune cu Roma și a credincioșilor de același rit, care nu recunoșteau Sfântului Scaun autoritatea confesională. Se pare că lucrurile în adâncime se prezentau destul de confuz, încălcarea deciziilor politice sau ecleziastice era epidemică, astfel că orice efort de recenzare corectă era sortit eșecului. Retromăsurătorile generate de polemica dintre confesiuni trebuie abandonate, în condițiile în care cercetările de antropologie culturală întreprinse în ultimele decenii au relevat o foarte mică penetrație în zonele rurale a discuțiilor speciose ce alimentau disputele confesionale.

Unul din momentele de răbufnire a tensiunilor și contradicțiilor care animau pe cei uniți și pe cei neuniți a fost anul 1744 și are ca exponent principal pe Visarion Sarai, un eremit sârbo-român, cu experiență atonită (de aici puternica încărcătură polemică cu care a privit fenomenul unirii ecleziastice). Itinerarul său, inițiat în ianuarie 1744 în Banat, conține ca etape Lipova, Dobra pe valea Mureșului, Deva, Orăștie, Săliște, Sibiu. Stimulat de o viziune exclusivistă și negativistă — explicabilă prin experiența sa intelectuală — asupra raporturilor dintre Biserica Romană și cea Ortodoxă, Visarion Sarai a indus mulțimilor în fața cărora predica un sentiment identitar în raport cu tradiția răsăriteană care risca să degenereze în mișcări de masă, periculoase nu doar pentru precarele instituții unite, dar și pentru echilibrul politic din țară. Și acest eveniment se suprapune peste încercările lui Inochentie Micu și dubiile asupra relevanței politice și materiale a recunoașterii comuniunii cu Roma. Autoritățile militare și civile au luat măsuri radicale soldate cu arestarea lui Visarion Sarai și a unor membrii ai anturajului acestuia la Sibiu. Se pare că Visarion Sarai a murit în detenție în închisoarea austriacă de la Kufstein.

Consecința a fost că autoritățile austriece s-au străduit să-i încunoștiințeze pe locuitorii români din Transilvania, prin intermediul unei proclamații emise în 1745 de guvernatorul Transilvaniei, contele Haller, de necesitatea recunoașterii și adoptării „credinței unite". Au fost luate măsuri coercitive care limitau foarte mult orice fel de manifestare publică a aderenței la Biserica Ortodoxă, precum și interdicții pentru cei care ar întreține raporturi confesionale și instituționale (mai ales hirotonii) cu clerul de la sud de Carpați.

Totodată, a început un proces metodic de inducere a acceptării comuniunii cu Roma și a dependenței de episcopul unit în satele care până atunci nu subscriseseră la unirea ecleziastică. Exista o rezistență, firească, simțită mai ales în părțile din sudul Transilvaniei. Se distinge zona Sibiului și a Făgărașului, de unde doi reprezentanți, Oprea Miclăuș și Ioan Oancea, au călătorit în 1748 la Viena pentru a înainta cererile comunităților pe care le reprezentau. Răspunsul la solicitarea lor de a nu fi presați în direcția acceptării unirii au fost măsurile de constrângere cu ajutorul armatei, ceea ce a determinat ca o nouă delegație să se îndrepte spre Viena în 1749. Nici acest demers nu a avut urmări pozitive, ca și cel făcut în 1752 de preotul Moise Măcinic din Sibiel și același Oprea Miclăuș, și care s-a soldat cu întemnițarea lor. S-a făcut un apel din partea protopopului

Nicolae Popa din Balomir chiar la țarina Rusiei Elisabeta Petrovna. Putem enumera aici și pe ieromonahul Nicodim, care a încercat demersuri atât la împărăteasa Maria Tereza, cât și la țarina Elisabeta. Mișcarea revendicativă generată de ambianța ortodoxă din Transilvania a determinat-o în cele din urmă pe Maria Tereza să emită la 13 iulie 1759 un decret prin care, cu numeroase restricții și clauze prohibitive, se acorda totuși permisiunea desfășurării activității Bisericii Ortodoxe din Transilvania. Clauzele însă erau atât de nepermisive încât decretul a fost refuzat. Consecința a fost imediată și a luat forme de manifestare cu caracter sedițios, unde revendicările de aspect confesional primează alături de altele cu caracter social. Este vorba de așa-numita răscoală a lui Sofronie din Cioara din anii 1759–1761. Cu experiență atât de preot de mir, cât și de monah, el era călăuzit spiritual de o viziune tipic monahală asupra organizării ecleziastice. După ce autoritățile i-au distrus schitul, Sofronie a fost arestat, însă imediat prin presiunea unei mase de țărani revoltați a fost eliberat. S-a refugiat în Munții Apuseni, de unde a început o intensă activitate revendicativă, solicitând episcop ortodox, restituirea bisericilor, eliberarea tuturor celor închiși sub învinuirea de a fi profesat ortodoxia. Situația s-a inflamat rapid, mișcarea extinzându-se până în nordul extrem al țării. Maria Tereza a fost nevoită să recunoască la 20 octombrie 1760 necesitatea studierii acestui „dosar". Imediat Sofronie din Cioara procedează la o revigorare instituțională a ortodoxiei transilvane, în calitate de „vicar al Sfântului Sinod din Karlowitz", cum se autointitula. Principala instituție pe care s-a întemeiat a fost sinodul. A convocat numeroase reuniuni de preoți și mireni cu caracter sinodal, între care se distinge sinodul de la Alba Iulia din 14–18 februarie 1761, evidențiind nu numai o problematică cu o înșiruire de revendicări, ci și un îndreptar de viață pentru responsabilii de comunități ortodoxe.

Cum mișcarea risca să degenereze în urma nesoluționării cererilor protestatarilor, Maria Tereza a trimis în Transilvania, în 1761, o misiune militară condusă de generalul Adolf von Buccow și o alta de "bune oficii" în fruntea căreia se afla episcopul ortodox sârb de Buda, Dionisie Novacovici, care s-a stabilit la Rășinari. După o perioadă de tatonări, în care s-au prezentat pozițiile ambelor părți și s-a luat act de a celei ortodoxe inclusiv prin consultarea lui Sofronie, care apoi trece în Țara Românească, generalul von Buccow, prin proclamația din 9 aprilie 1761 a impus desfășurarea a două conscripții, una din partea organismelor administrative, cealaltă din partea protopopilor uniți. Conscripțiile trebuiau să dea adevărata dimensiune a realităților confesionale și patrimoniale ale românilor din Transilvania. Rezultatele au fost următoarele: 2 250 preoți uniți la 25 223 familii, 1 365 preoți ortodocși la 128 635 familii, 515 biserici unite și 1 362 ortodoxe, ele nu erau în conformitate cu ceea ce Curtea vieneză scontase. Anticipând parcă această situație, generalul von Buccow a luat o decizie atunci și astăzi considerată iresponsabilă, aceea a distrugerii așezămintelor monahale și eremitice din Transilvania. Începută în vara anului 1761, această campanie va continua și în următorii ani. Se dorea anihilarea vieții monahale ortodoxe românești din Transilvania (polemica istoriografică declanșată în jurul subiectului căuta să inducă ideea unor așezăminte monahale deja în stadiu de ruină sau nelocuite),

în urma unor constatări obiective care identificau aceste mănăstiri ca principalul rezervor al vocațiilor contestatare și a rezistenței la presiunea confesionalizantă greco-catolică.

Tensiunile nu au încetat nici după misiunea lui A. von Buccow. O încercare de reglementare a situației se înregistrează la 29 octombrie/8 noiembrie 1781, când împăratul Iosif al II-lea a emis *Edictul de toleranță* prin care se interzicea persecutarea pe motive de credință. Se permitea comunităților construirea de biserici, accesul la preot și învățător. Edictul a fost amendat în ianuarie 1782 printr-un rescript ce îngreuna "transferul" de la o confesiune la alta, e vorba de uniți și ortodocși, pentru ca prin *Patenta de unire* din 20 august 1782 să se încerce stabilizarea situației confesionale și să se interzică „prozelitismul".

După cum s-a văzut, o dată cu venirea generalului A. von Buccow în Transilvania se întrezărește o speranță de rezolvare a situației instituționale a Bisericii Ortodoxe din Principat. Aceasta era se pare misiunea lui Dionisie Novacovici, obedient ordinelor imperiale și care la venirea în Transilvania avea o sarcină de „administrator" și nu de episcop propriu-zis. Decretul imperial pentru instalarea lui ca episcop ortodox al Transilvaniei a fost emis la 13 iulie 1761. S-a stabilit, după un periplu prin Șcheii Brașovului și Sibiu, la Rășinari. A încercat să-și îndeplinească cu relativă conștiinciozitate misiunea (vizitații canonice, scrieri teologice polemice) însă datorită imposibilității situației în care se afla, fiind privit cu suspiciune și de imperiali și de români, a preferat să demisioneze de fapt din oficiul său episcopal provizoriu în 1767. Noul episcop a fost numit la 12 ianuarie 1770 de către Maria Tereza, în persoana lui Sofronie Chirilovici, persoană agreată de Mitropolia de la Karlowitz. Chirilovici s-a văzut și el confruntat cu o situație precară, cu injoncțiuni ale episcopilor uniți. Vexat destul de mult, Chirilovici solicită transferul și în 1774 este numit episcop al sârbilor din Buda, cu dreptul de a hirotoni preoții ortodocși din Transilvania. Conducerea curentă a eparhiei a fost încredințată protopopului Ioan Popovici din Hondol.

La recomandarea mitropolitului de Karlowitz, Iosif al II-lea l-a numit, la 6 noiembrie 1783, ca episcop ortodox de Transilvania pe Ghedeon Nichitici. Tot în această perioadă se reglementează și statutul instituțional al episcopiei ortodoxe din Transilvania. În același an 1783 se stabilește dependența spiritual-dogmatică a acestei episcopii de Mitropolia de la Karlowitz, iar în decembrie 1786 și sub aspect administrativ. Deși a ocupat tronul episcopal doar patru ani, Nichitici a avut o activitate intensă. A încercat, pe lângă o nouă conscripție (au rezultat peste 120 000 familii ortodoxe), o diviziune administrativă flexibilă a eparhiei sale (31 protopopiate cu 981 parohii), s-a străduit să modernizeze administrația parohială, a multiplicat contactele cu corpul clerical.

După moartea lui Ghedeon Nichitici, întâmplată la 17 noiembrie 1788, a fost numit, la 31 martie 1789 un alt episcop în persoana lui Gherasim Adamovici. Noul prelat s-a implicat activ în problemele politice, fiind un deschis susținător al actului *Supplex Libellus Valachorum*. *Supplexul* înaintat împăratului la 30 martie 1792 a fost semnat de episcopii celor două biserici ale românilor din Transilvania, Ioan Bob și Gherasim Adamovici. Acest demers a atras asupra lui Adamovici o seamă de vexațiuni. După moartea sa, în aprilie 1796, nu a mai fost numit un episcop în scaunul ortodox al Transilvaniei timp de 14 ani. Până la alegerea în 1810 a lui Vasile Moga ca episcop ortodox al Transilvaniei, afacerile curente au fost încredințate „consistoriului eparhial".

Fig. 63 Episcopul Vasile Moga.

În ceea ce privește părțile de sud-vest ale Ardealului și Banatul, aici situația instituțională a ortodoxiei românești era diversă datorită puternicului aflux de emigranți sârbi, care în trei valuri succesive (1690–1691, 1716, 1737) s-au revărsat înspre părțile vestice ale țării noastre. Prin diploma semnată de Leopold I la 21 august 1690, sârbii imigranți beneficiau de așa-numitele „privilegii illirice", iar patriarhul sârb devenea reprezentantul instituțional al populațiilor ortodoxe din imperiu. După Pacea de la Passarowitz, când Banatul a intrat definitiv sub jurisdicție habsburgică, scaunele episcopale de la Timișoara și Caransebeș au continuat să fie în stare de dependență față de mitropolia de Karlowitz, cu ierarhi exclusiv sârbi, între care pot fi enumerați episcopul Gheorghe Popovici al Timișoarei (1745–1757) și episcopul Ioan Georgevici al Caransebeșului (1749–1769). Estimările demografice relevă că în cele două eparhii, pe la 1740, trăiau 183 000 de români și doar 25 000 de sârbi.

Cu referire la părțile Aradului, în 1695 între cei șapte episcopi sârbi confirmați de împăratul Leopold I se numără și Isaia Diacovici „al Timișoarei și Ineului", care s-a stabilit la Arad în 1706. Între episcopii reprezentativi din zonă pot fi enumerați Isaia Antonovici (1731–1748), responsabil un timp și de eparhia Caransebeșului, și Sinesie Jivanovici (1751–1768). Episcopii ortodocși ai Aradului aveau competențe și în Bihor. În 1792 s-a înființat la Oradea-Velența Consistoriul Ortodox subordonat Episcopiei de Arad.

Biserica Unită. La începutul secolului al XVIII-lea Biserica românilor din Transilvania se găsea într-o situație deloc confortabilă. Unirea ecleziastică proclamată puțină vreme înainte era necesar să fie consolidată pentru a se justifica în mod concret și vizibil decizia recunoașterii autorității Romei. Reacțiile împotriva acestui act de acceptare a unei comuniuni cu Sfântul Scaun erau prezente și vor ritma întregul secol al XVIII-lea.

Primul episcop al Bisericii românești unite din Transilvania, Atanasie Anghel, a avut de înfruntat situații diverse, cu origini deosebite, care aveau desigur ca determinant mecanismul unirii ecleziastice. Într-o primă fază s-a confruntat cu o nerecunoaștere a autorității sale în zonele de masivă prezență românească la: Brașov, Făgăraș, Hunedoara,

Fig. 64 Episcopul unit Atanasie Anghel († 1713).

Alba Iulia. Din Țara Românească au fost oprite toate ajutoarele care până atunci au permis supraviețuirea unei autorități ecleziastice românești în Transilvania. Talonat îndeaproape de instituția teologului iezuit[1], care trebuia să asigure atât Curtea din Viena, cât și Curia papală de observanța principiilor unirii ecleziastice și a definițiilor conciliare posttridentine[2], Atanasie Anghel avea un spațiu de manevră relativ redus. Această situație a determinat o notă de ambiguitate în exercițiul său ierarhic, fapt relevat mai ales de „soborul protopopilor“ din 1711, instanță care, cu acordul lui Atanasie Anghel și se pare și sub presiune sau influență calvină, a încercat să facă un pas înapoi în acceptarea principiilor unirii ecleziastice. Intervenția hotărâtă a teologului iezuit Gabriel Hevenessi a făcut posibilă retractarea deciziilor luate în „sobor“.

Decedat în 1713, Atanasie Anghel a avut ca succesor pe Ioan Giurgiu Patachi, ajuns episcop în urma unui proces electoral dificil și confuz. Alegerea lui era sancționată de împăratul Carol al VI-lea la 23 decembrie 1715. Întrucât în 1715 a fost restaurată vechea episcopie latină de Alba Iulia și tot în aceeași perioadă a fost distrusă, prin edificarea cetății bastionare imperiale, vechea catedrală mitropolitană ortodoxă construită în timpul lui Mihai Viteazul, noului episcop i s-a stabilit de către Curtea imperială vieneză rezidența în Făgăraș, urmând ca susținerea financiară să provină din veniturile realizate de două proprietăți, de la Gherla și Sâmbăta de Jos, puse la dispoziție de Dieta transilvană. Tot în această vreme se realizează și acreditarea instituțională din partea Sfântului Scaun a noii unități episcopale. La 6 iulie 1716 Congregația *De Propaganda Fide* a acceptat înființarea noii Episcopii. Decizia pontificală care sancționa avizul Congregației a venit din partea lui Clement al XI-lea la 3 februarie 1721, reluată de succesorul său Inocențiu al XIII-lea la 15 iulie 1721, cunoscută de exegeza istoriografică românească sub numele de *Rationi congruit* (de fapt este vorba de două bule). Se recunoștea episcopul Patachi — care este totodată înălțat la rangul de baron — ca episcop al

[1] Instituția teologului iezuit a fost în permanență o chestiune ce a nemulțumit mare parte din clerul unit, mai ales pe cel care, miza dincolo de acordurile privind realizarea unirii ecleziastice, pe respectarea principiilor tradiției orientale. Astfel, Samuil Micu se pronunța în sensul că „Vlădicul să putea zice a theologului vicareș“.

[2] Au sprijinit mai ales cateheza în conformitate cu definițiile conciliare tridentine și ordonanțele posttridentine. Ca urmare a preocupării lor au fost tipărite și difuzate o serie de catehisme în acord cu observanța catolică: *Pânea pruncilor sau învățătura credinții creștinești strânsă în mică sumă*, Alba-Iulia, 1702; *Catehismul lui Canisius*, Cluj, 1703; *Catehismul mare*, Sibiu, 1709.

Făgărașului, urmând ca locașul catedralei să devină vechea biserică românească din Făgăraș. Intrarea în posesia așa-zisei catedrale a determinat o serie de fricțiuni cu populația locală și cu clerul local. În ceea ce privește activitatea lui teologică, o serie de surse lasă să se înțeleagă că a încercat, probabil și consecință a presiunilor exercitate, să introducă modificări de inspirație romano-catolică în conținutul dogmatic al observanței orientale a românilor transilvăneni uniți cu Roma, nerespectând astfel clauzele unirii ecleziastice. După moartea sa, la 21 octombrie 1727, conducerea Episcopiei a fost asigurată ad-interim de iezuiții Adam Fitter și György Régai.

În urma procesului electoral deschis prin decesul lui Ioan Giurgiu Patachi, a fost propus ca episcop Ioan Micu — Inochentie Micu. Încă în 1729 împăratul Carol al VI-lea îl numise drept consilier al său, la cerere în 27 februarie 1729 fiind ridicat și el la rangul de baron al imperiului. A fost hirotonit arhiereu la 25 octombrie 1730, și introdus în Dieta transilvăneană în 1732. Întronizarea lui s-a săvârșit la 28 septembrie 1732.

Inochentie Micu nu este doar inițiatorul unui vast program de emancipare politică a românilor transilvăneni. El este și inițiatorul unei remarcabile sistematizări și organizări a oficiului episcopal al uniților români din Transilvania. În 1733 a purces la recenzarea românilor transilvăneni. Datele recensământului, vag contestabile, au relevat existența a 2.742 preoți uniți și a 453 preoți ortodocși. Inochentie Micu s-a însărcinat cu problema rezolvării chestiunilor materiale ale clerului român din Transilvania, în acord în fapt cu principiile în uz în Biserica Romano-Catolică. La fel ca și în cazul revendicărilor cu caracter național, chestiunea materială a fost mult amendată în sens negativ de către oficialii transilvăneni. O reușită a lui Inochentie Micu rămâne transferarea sediului episcopal de la Făgăraș la Blaj, unde s-a mutat în 1737. Imediat a început demersurile pentru ridicarea catedralei românilor uniți, dedicată „Sfintei Treimi“, catedrală ce ar fi găzduit în același timp și o mănăstire cu 11 călugări, precum și un seminar cu 20 de elevi. A întocmit și o bibliotecă de 350 de volume.

Pentru a reuși în demersurile sale și a avea o acoperire cât mai largă a consultat adeseori corpul clerical. În două sinoade, ținute în 1739 și 1742, având acordul protopopilor, a cerut limitarea prerogativelor teologului iezuit și în acord cu principiile unirii ecleziastice renunțarea la încurajarea conversiunilor din ritul grec în cel latin. În mod evident acțiunea sa în plan ecleziastic nu poate fi separată de excepționala sa militanță în câmpul revendicărilor politice cu caracter național. Expresie a conjugării celor două nuanțe ale activității sale a fost întreaga sa carieră episcopală, dar pregnant este exprimată în convocarea și desfășurarea „Soborului Mare“ al Episcopiei de Blaj pentru ziua de 25 iunie/6 iulie 1744. Dintr-un total de circa 150 de persoane participau aproximativ 44 de protopopi. Acest sinod, dincolo de dezbaterile obișnuite de-acum — chestiunea teologului iezuit, drepturile materiale ale preoțimii românești — a deschis și problema consistenței și relevanței unirii ecleziastice, a insuccesului în plan material a acestei decizii ecleziastice de recunoaștere a comuniunii cu Roma. Polemica confesională a înregistrat-o ca o pocăință pentru actul unirii ecleziastice. Credem că e suficient doar a arata dubiul exprimat în sinod, pentru a releva maturizarea reflecției corpului clerical românesc din Transilvania.

Fig. 65 Episcopul unit Petru Pavel Aron.

Chemat la Viena pentru explicații, Inochentie Micu s-a văzut pus în postura unui învinuit împotriva căruia s-a deschis ancheta. În fața acestei evoluții el a încercat o ultimă soluție și a plecat la Roma, plin de speranțe. Aici a căutat prin toate mijloacele să exprime valențele acțiunilor sale, să le justifice în acord cu dorințele celor pe care-i păstorea. Raporturile de forțe au fost însă în defavoarea lui, și la 7 mai 1751 i-a fost impusă retragerea din scaunul episcopal. A încetat din viață în exil, la Roma, la 22 septembrie 1768.

Inochentie Micu a lăsat în urma lui o situație instituțională destul de bine precizată în cazul Bisericii Unite. Astfel că imediat după renunțarea impusă la tronul episcopal s-a declanșat procesul electoral care trebuia să-i desemneze urmașul. La 4 noiembrie 1751 sinodul electoral a înaintat candidaturile a trei clerici. Alesul a fost Petru Pavel Aron, un cleric cu o pregătire relativ solidă la Colegiul *De Propaganda Fide* din Roma, vicar al lui Inochentie Micu din 1745. Solicitat să meargă la Viena în vederea stabilirii condițiilor accesului la oficiul episcopal, Aron a fost nevoit să se confrunte cu o situație de evidentă răceală în raport cu uniții din Transilvania. Rezultatul acțiunii lui Inochentie era înnăsprirea tratamentului rezervat românilor în comuniune cu Roma. Au fost impuse noului episcop destul de multe condiții care încercau să evite libertatea de mișcare pentru ierarhul român. Cea mai vizibilă era menținerea teologului iezuit, care avea sarcina de a-l consilia pe episcop. Instalarea a trenat și abia în 1754 noul episcop și-a preluat atribuțiile.

Petru Pavel Aron a continuat preocupările lui Inochentie Micu. A deschis primele trei școli la Blaj la 1 noiembrie 1754: școala elementară, gimnaziul și seminarul. Numărul elevilor a ajuns în scurt timp la 300. A fondat o nouă mănăstire cu hramul "Buna Vestire" în 1760, unde a deschis un nou seminar. Sub el a crescut tipografia de la Blaj, înființată în 1747. E remarcabil faptul că din punct de vedere al redacției lucrările publicate la Blaj încercau să se situeze pe linia observanței orientale, așa cum fusese specificat în constituția inițială a actelor unirii ecleziastice.

Murind episcopul Aron în anul 1764, Curtea din Viena a ales, în urma votului exprimat de sinodul electoral, ca episcop al românilor uniți, pe Atanasie Rednic. Figura lui rămâne relativ controversată, atât datorită polemicii declanșate cu contracandidații săi la tronul episcopal, cât și a unei exagerate propensiuni spre un exercițiu ierarhic sprijinit pe decizii adesea discutabile.

Lui Atanasie Rednic i-a succedat, în 1772, Grigore Maior. Una din primele acțiuni la care a participat a fost „sinodul" episcopilor uniți de la Viena din 1 martie–23 aprilie

1773. Acest sinod este decisiv pentru trasarea unei bariere împotriva latinizării bisericilor orientale în comuniune cu Roma. Prin interzicerea, în 1773, a Ordinului iezuit de către Viena, a fost înlăturată și presiunea teologului iezuit. Grigore Maior s-a remarcat printr-o aplecare specială către problemele educaționale. Dincolo de sprijinirea materială a tinerilor aflați la învățătură, a reorganizat activitatea seminarială și a sprijinit afluxul masiv la studiu la Viena și la Roma a numeroși tineri proveniți din ambianța română unită. Spre sfârșitul vieții, datorită unor conflicte interne, a unor neînțelegeri cu episcopul latin de Alba Iulia, dar și a unei inobservanțe față de prevederile *Edictului de toleranță* emis de Iosif al II-lea în 1781, a fost nevoit să se retragă din tronul episcopal. L-a înlocuit protopopul de Târgu Mureș, Ioan Bob, numit în 1782 și intronizat în 1784. Figură controversată datorită unei atitudini ambigue, inteligibilă însă prin prisma oficiului ce îl exercita, Ioan Bob a fost privit de contemporanii săi drept o persoană slabă, care nu a reușit să se ridice la înălțimea așteptărilor pe care poziția sa o solicita. Destinul său este legat de *Supplex Libellus Valachorum*, însă și în acest caz a dovedit o excesivă diplomație, care a scăzut ca ecou mișcarea inițiată la 1791. Ceea ce contemporanii nu i-au iertat lui Bob a fost excesiva lui aplecare spre latinizarea tradițiilor orientale, tradiții care conform subscripției la unirea ecleziastică nu trebuiau încălcate. I s-a reproșat, de asemenea, exercițiul de autoritate, încercarea de înlăturare a instituțiilor tipic orientale, și înlocuirea acestora cu unele de inspirație latină, interzicerea divorțului, apelul la arhiepiscopia primațială de Eszergom pentru chestiuni ce țineau de dreptul canonic oriental. Se pare că Ioan Bob, reprezentant al unui curent moderat din ambianța clerului român unit, a știut să facă din obediența față de autorități o cale de a se menține în funcție până la moartea sa, la vârsta de 91 de ani, în 1830.

Cum exercițiul ierarhic al episcopului românilor uniți avea în competență un teritoriu relativ imens, iar episcopia Muncaciului aparținea unor realități diverse de cele existente în părțile de vest ale Transilvaniei, Curtea vieneză a decis, după ce acceptase o vreme o formulă hibridă (episcopul Meletie Covaci, episcop vicar al episcopului latin de Oradea pentru românii uniți), înființarea, la 16 iunie 1777, a Episcopiei Unite de Oradea. Subordonată Arhiepiscopiei de Esztergom și mult mai bine controlată, paradoxal, s-a manifestat ca principalul reper politic și cultural pentru românii transilvăneni în această perioadă. Primul episcop a fost Moise Dragoș (1777–1787). I-a urmat Ignatie Darabant, sprijinitor activ al lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, artizan al actului *Supplex Libellus Valachorum*. La moartea lui Darabant, în 1805, a fost numit episcop Samuil Vulcan, figură de relief a culturii românești moderne, conducând eparhia mai bine de trei decenii.

Cât privește Maramureșul, acesta a fost disputat din punct de vedere jurisdicțional de episcopii uniți de Muncaci și de ierarhia ortodoxă, care s-a menținut aici până în 1739. În 1776 a fost înființat vicariatul greco-catolic al Maramureșului cu reședința la Sighet sub dependența episcopului de Muncaci, transferat apoi la Ujgorod. Vor reveni sub jurisdicție românească în 1853, o dată cu înființarea Episcopiei Unite de Gherla.

Biserica Romano-Catolică. După instaurarea stăpânirii habsburgice în Transilvania și consolidarea lor aici, în 1711, cu sprijinul Curții din Viena se va produce restaurația catolică în Principat. Diploma Leopoldină din 1691 recunoștea sistemul celor trei „națiuni" și patru religii „recepte", dar prin aceasta, practic, Catolicismul era ridicat, din starea avută mai înainte, în timpul Principatului calvin, la poziția celorlalte. Treptat, Curtea vieneză va întări autoritatea Episcopatului Catolic de la Alba Iulia, restaurat după 1711. Numește în funcții de preferință catolici. Obligă bisericile protestante din Principat să-i restituie edificiile de cult și bunurile preluate în cursul Reformei religioase. La Cluj, biserica din piața centrală a orașului, trecută în mâinile unitarienilor după Reformă, revine acum catolicilor.

La Alba Iulia au rezidat, între 1707 și 1827, deci timp de 120 de ani, 15 episcopi catolici, dintre ei remarcându-se Mártonfi György III (1713–1721), primul episcop după restaurația catolică în Transilvania, Bajtay József II Antal (1760–1772), care în 1763 a deținut și funcția de președinte al Guberniului Transilvaniei, precum și Batthyány Ignác I (1780–1798), cunoscut sprijinitor al culturii.

Biserica Catolică din Transilvania s-a întărit și prin subordonarea *bisericii armenilor*, veniți din Moldova în 1762. Sub episcopul Minas Zilifdar, care rezida la Bistrița, se produce trecerea lor la catolicism. Următorul ierarh armean, Oxendios (Axente) Vărzărescu, după studii la Colegiul De Propaganda Fide, este hirotonit în 1685, devenind în 1690 vicar apostolic în Transilvania, în anul următor fiind consacrat la Lemberg. El își va așeza, în 1700, reședința la Gherla, fiind vicar și administrator al Bisericii Catolice Armenești până la decesul său, survenit în 1715. Jonas, care l-a urmat în scaunul de Gherla, devine în 1721 dependent de episcopul catolic de la Alba Iulia, după 1741 Roma controlând situația și mai strâns prin subordonarea celor patru plebaniate armenești episcopatului romano-catolic al Transilvaniei.

Realizarea unirii ecleziastice a unei părți a românilor ortodocși din Transilvania în 1697–1701 și crearea Bisericii Greco-Catolice (Unite) va consolida pozițiile Catolicismului în Principat, fapt dorit și sprijinit de Curtea din Viena.

În Banat, după instăpânirea Habsburgilor aici, se produce colonizarea de populație catolică, în acest mod Curtea din Viena urmărind să sprijine Catolicismul în noua provincie a imperiului, dată fiind proporția mare aici a ortodocșilor (români, sârbi, aromâni, bulgari) și inaderența lor la unirea ecleziastică.

În timpul Reformei Religioase s-a propagat *Calvinismul*, constituindu-se în principala Biserică Reformată din Transilvania, cu sediul la Cluj. Reședința acesteia a fost mutată însă la Alba Iulia (între 1682 și 1716) și apoi la Aiud (1782–1849). Între anii 1690 și 1836 s-au succedat la conducerea Bisericii Calvine 18 episcopi superintendenți, doar șapte dintre ei decedând pe timpul exercitării funcției. În 1726 s-a introdus o nouă regulă a succesiunii, după care la moartea episcopului notarul general prelua atribuțiile superintendentului. Astfel, până la mijlocul secolului al XIX-lea, 17 episcopi și-au obținut în acest fel funcția.

După o perioadă de sporită autoritate, pe care a avut-o la nivelul Principatului în cursul secolului al XVII-lea, Biserica Reformată Calvină decade o dată cu instaurarea Habsburgilor în Transilvania. Cu sprijinul Curții din Viena, edificiile de cult preluate mai înainte de reformații calvini de la catolici sunt restituite acestora. Deși prin Diploma Leopoldină din 1691 și apoi prin Edictul de toleranță dat de Iosif al II-lea în 1781 se recunoștea în continuare libertatea cultelor protestante și egalitatea dintre ele, catolicii transilvăneni se bucură de atenția sporită a Curții imperiale, în dauna celorlalți, a calvinilor în special. Prin trecerea la Unirea cu Roma, nici biserica românilor ortodocși din Transilvania nu mai depinde de superintendentul calvin.

Redusă în pozițiile ei la nivelul Principatului Transilvaniei și al instituțiilor de la Curte, pierzând deopotrivă din bunurile ei materiale, izolată la Aiud spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Biserica Reformată (Calvină) transilvăneană încearcă să se mențină prin reacția generală a nobilimii și orășenimii maghiare la politica de reforme a Vienei.

Biserica Evanghelică de Confesiune Augustană, prima dintre religiile reformate din Transilvania admise prin hotărâri dietale, socotită în continuare receptă prin Diploma Leopoldină din 1691, era biserica sașilor trecuți la Reformă. Episcopii (superintendenții) acestei confesiuni și-au avut reședința la Biertan (între anii 1572 și 1867). Dacă în timpul Principatului calvin prestigiul ei se încerca a fi scăzut, după instaurarea regimului austriac în Transilvania Biserica Evanghelică se bucură de oarecare sprijin. Viena catolică o dorea aliată ei în acțiunile pe tărâm confesional-cultural, dar nu să se consolideze prea mult. În interiorul orașelor săsești evanghelice sunt înălțate edificii de cult catolice, unele biserici luterane fiind expropriate. Autoritățile habsburgice pretind noi contribuții financiare orașelor săsești.

Între anii 1711 și 1822 Biserica Evanghelică (Augustană) a avut în frunte opt superintendenți, toți decedând în funcție. Dintre aceștia, Georg Jeremias Haner (1759–1777) s-a dovedit a fi mai activ, având unele inițiative în epoca reformelor tereziane. Se inițiază elaborarea unui Regulament consistorial, prin care să se înființeze un Consistoriu Superior format din consilieri evanghelici, funcționari de frunte ai națiunii săsești, precum și din clerici evanghelici care dețineau funcții de conducere, prin care organism trebuiau să fie apărate drepturile bisericii. Obiectivele propuse nu s-au putut reliza decât parțial, fiindcă prin Reglementările (*Regulationen*) din 1795–1805 și Instrucțiunea imperială din 1807 administrația ecleziastică luterană era limitată în puterea ei de decizie, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor amestecul Vienei în treburile Bisericii Luterane transilvănene fiind unul direct.

Biserica Unitariană (sau *Antitrinitariană*) întemeiată de David Ferenc la Cluj, unde și-a avut sediul permanent, era confesiunea reformată a păturilor mijlocii și mai sărace ale ungurilor transilvăneni și secuilor, din rândul acestora din urmă provenind mai mulți episcopi. Recunoscută prin Diploma Leopoldină din 1691, ea nu este însă încurajată

de Curtea din Viena. Se conducea prin sinodul propriu, episcopii rezidenți în Cluj exercitându-și autoritatea ierarhică asupra comunităților aparținătoare confesiunii.

În fruntea Bisericii Unitariene au stat, între anii 1692 și 1836, șase episcopi, decedați cu toții în funcție, dând o medie de păstorire de un sfert de veac. Dintre aceștia, Szentábrahámi Lombárd Mihály, episcop între 1737 și 1758, totodată rector al Școlii superioare din Cluj, este considerat al doilea întemeietor al religiei unitariene, prin catehismul *Systema universae theologiae christianae* și lucrarea sa de dogmatică *Summa universae theologicae christianae secundum unitarios*, fundamentând preceptele acesteia. Sub episcopatul lui Lázár István (1786–1811) s-au construit majoritatea bisericilor unitariene din Transilvania, între care și catedrala din Cluj, a confesiunii.

Comunitățile evreiești — de așkenazi și sefarzi — adepți ai *cultului mozaic*, cresc ca număr în Transilvania după începutul secolului al XVIII-lea. De la mijlocul acestui secol ele primesc dreptul de a avea rabin-șef, care rezida la Alba Iulia, unii dintre ei fiind întăriți oficial de episcopul catolic din Principat (de la Alba Iulia). Între 1742 și 1823 sunt menționați în Transilvania opt rabini, dintre care Jochanan ben Izsak (1758–1760) fusese mai înainte rabin la Belgrad, iar Benjamin Jehosua Zeeb Wolf (1764–1777) la Cracovia. În principalele orașe transilvănene sunt ridicate sinagogi, în jurul cărora se desfășoară viața comunităților respective.

BIBLIOGRAFIE

Acte judiciare din Țara Românească. 1775–1781, ed. de Gheorghe Cront, Alexandru Constantinescu, Anicuța Popescu, Theodora Rădulescu, Constantin Tegăneanu, București, 1973.

Alba Iulia. 2000, Alba Iulia, 1975.

ALZATI, Cesare, *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, Cluj-Napoca, 1998.

ANDREESCU, C., *Știri noi asupra aducerii apei în Iași în cursul secolului al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, în AR 3,1939, p. 193–273.

ANTONOVICI, Iacov episcop, *Documente. A.Locuri*, în IN 4,1924, p. 112–120.

Arad. Monografia orașului de la începuturi până în 1989, Arad, 1999.

ARDELEANU, Ioan, *Episcopul Moise Dragoș*, Oradea, 1921.

AVRAM, Cezar, DINICĂ, Ciobotea, P. S. DAMASCHIN Coravu Severineanu ș.a., *Bisericile Craiovei*, Craiova, 1998.

BARBU, Daniel, *Portretul unui discipol: Ștefan al II-lea al Ungrovlahiei*, în RI 3,1992, 5–6, p. 547–557.

BARBU, Violeta, *Dicționar prosopografic al ierarhilor, misionarilor și preoților care au acționat în Vicariatul Apostolic al Valahiei ori pe teritoriul Arhiepiscopiei catolice din București în secolul al XIX-lea*, în „Verbum" 3–4,1992–1993, p. 272–287.

—, *The Polemic Theology during the Second Half of the 18th Century. A Religious Dimension of the Alterity*, în „The Jews", București, 1996, p. 19–26.

Basarabia, aspecte din istoria bisericii și a neamului românesc, Iași, 1993.

BALAN, Constantin, *Biserici, clerici și ctitori în evoluția socio-politică a Țării Românești (sec. XVII a doua jumătate – sec. XIX primele decenii). Unele considerații*, în RI 5,1994, 1–2, p. 75–88.

BĂNĂȚEANU, Vlad, *Armenii în istoria și în viața românească*, București, 1938.

BĂRBAT, B., *L'institution de l'office du „théologien" dans l'Église Roumaine Unie*, în „Orientalia Christiana Periodica" 29, 1963, 1, p. 155–200.

BÂRLEA, Octavian, *Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus. Die rumänische Unierte Kirche zwischen 1713–1727*, în „Acta Historica VI, Societas Academica Dacoromana", Monachii, 1966, p. 5–219.

BEJU, Ioan, HITCHINS, Keith, *Biserica Ortodoxă Română în secolul al XVIII-lea. Conscripții, statistici, urbarii*, Sibiu, 1991.

BENJAMIN, Lya, *O pagină puțin cunoscută din istoria Țărilor Române (studiu de caz – acuzația de omor ritual)*, în BCMA 1,1998, p. 27–29.

Capitolul V

ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA SUB REGIMUL FANARIOT

1. Mentalități și solidarități

Prima perioadă a regimului fanariot — care reprezintă și epoca de apogeu a subordonării economice și politice a Țărilor Române de către Imperiul otoman până în vremea războiului ruso-turc încheiat prin pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774) — se caracterizează, în general, prin răspândirea tot mai evientă în păturile culte ale societății a limbii și culturii grecești. Fără îndoială, limba română — al cărei triumf fusese consacrat încă din secolul al XVII-lea — predomina ca instrument de expresie unitar pentru toate păturile societății, dar concomitent începe să fie utilizată ca limbă de cultură și neogreaca, iar mai rar elina. Acest fenomen își avea multiple explicații: greaca, limba umanistă prin excelență și care se preda nu numai în înaltele școli de la Constantinopol, dar și în marile centre universitare ale Europei, frecventate și de unii tineri studioși români, începuse a fi răspândită în țările noastre chiar din veacul precedent, prin mijlocirea cărturarilor, ierarhilor trecători sau a negustorilor și dregătorilor greci împământeniți în Moldova și Țara Românească. Afluxul acestora a crescut însă considerabil în epoca fanariotă. Domnii veneau acum însoțiți de clientela lor constantinopolitană, erau înconjurați de clerici, grămătici și dascăli greci sau cunoscând la perfecție această limbă, încurajau tipărirea de cărți grecești sau răspândirea în cópii manuscrise a operelor originale și a traducerilor, ca și a cronicilor oficiale de curte în neogreacă și elină. Învățământul — atât cel particular, lăsat pe seama dascălilor care predau primele noțiuni elementare de scris, citit și catehism, odraslelor boierești, cât și cel superior, din cadrul Academiilor domnești din București și Iași — s-a efectuat mai ales în greaca cultă sau vorbită. Făcând abstracție de fanarioți — dregători în serviciul Porții și apărători ai intereselor turcești — și de scopurile urmărite prin încercarea de „grecizare" a societății românești în secolul al XVIII-lea, ce a întâmpinat însă o opoziție din partea celor mai diferite pături și categorii sociale în Țările Române, nu se pot contesta aspectele pozitive prezentate de contactul între tânăra cultură românească și străvechea cultură elină ca și cea neogreacă, deținătoare a unor bogate tradiții, fapt ce a contribuit la apropierea celor două popoare din sud-estul Europei, suferind de pe urma aceleiași dominații străine.

Sfârșitul regimului fanariot (1774–1821), corespunzător accentuării destrămării sistemului vechilor raporturi sociale în Țările Române și trecerii spre capitalism, se prezintă însă ca o etapă decisivă în opera de modernizare și laicizare a culturii românești, asimilând, într-o manieră proprie și creatoare, elemente ale culturii europene dar adaptate specificului său. Influența pozitivă a iluminismului — în special a celui de factură franceză de nuanță mai radicală, receptat în Moldova și Țara Românească la început prin filiera neogreacă și rusă, apoi pe cale directă — s-a exercitat în special în cadrul procesului de clarificare ideologică a păturilor sociale de mijloc și al unei părți a boierimii, interesate în înlăturarea vechiului regim, și animate de dorința unor prefaceri în structura societății românești. Pătrunderea limbii și culturii franceze în Țările Române a constituit un pas al acestui proces desfășurat într-un interval de timp îndelungat și prezentând diferite aspecte.

Cei dintâi promotori ai influenței franceze în Principate au fost, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, chiar domnii fanarioți, înscăunați adeseori după ce îndepliniseră funcția de mari dragomani ai Porții. În această calitate ei erau datori să cunoască limbi străine — în special franceza — pentru a putea ține contactul cu ambasadorii marilor puteri la Constantinopol, a iniția tratative și a informa Divanul împărătesc de evenimentele care se petreceau în cuprinsul Europei. Deosebita trecere de care se bucurau ambasadorii Franței la Poartă în secolul al XVIII-lea a înlesnit domnilor fanarioți posibilitatea de a întreține strânse legături cu acești diplomați și de a-și recruta secretarii din personalul recomandat de dânșii; sunt cunoscute, astfel, numele unui Jean Mille sau Millo, atașat pe lângă Grigore al II-lea Ghica (1747), François Linchou, abil comerciant și om de încredere al lui Constantin vodă Racoviță (între 1741 și 1760), Simion, fost consul, slujind lui Grigore Callimachi (1769), puțin scrupulosul literat Jean Louis Carra, aflat pentru scurt timp la Iași între 1776 și 1777 pe lângă Grigore al III-lea Ghica, Pierre Chabert și abatele Marchand în serviciul lui Constantin Moruzi (1777), Pierre La Roche și Tissandier folosiți de Nicolae Caragea (1782–1783) și Mihai Suțu (1783–1786), renumitul conte d'Hauterive (1785) și filologul Jean Baptiste le Chevalier (1787), atașați lui Alexandru Mavrocordat Firaris și Alexandru Ipsilanti, Géliotencourt, în serviciul lui Constantin Ipsilanti (1802), ba chiar și plastograful din „afacerea colierului" Retaux de Vilette, recomandat de ducele de Choiseul-Gouffier, ambasadorul lui Ludovic al XVI-lea la Poartă, unuia dintre domnii fanarioți etc. Deoarece aceștia s-au îngrijit, de asemenea, să-și procure și profesori străini pentru educația beizadelelor și manifestau atâta interes pentru cultura și civilizația franceză, clientela grecească din jurul lor, dar și boierii băștinași, care doreau să se bucure de favoruri și protecție încep — din spirit de imitație — să-și caute pentru copii, dascăli și pedagogi din apusul Europei sau greci înzestrați cu cultură occidentală. Boierii se ambiționează să cunoască limba franceză, pe care la început o vorbeau fără suficiente cunoștințe de gramatică sau ortografie. De aceea, predarea acestei limbi a fost admisă oficial în școlile grecești din Principate prin reformele inițiate de Alexandru Ipsilanti (1776), care a deschis, totodată, porțile învățământului pentru pături sociale mai largi. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea s-a

inițiat și alcătuirea unei gramatici ca și dicționare greco-franceze pentru ușurarea învățării acestei din urmă limbi.

O notă informativă a consulatului rus din Iași din 15 martie 1806 preciza că: „dorința de a învăța limba franceză a devenit atât de generală și de mare în această țară, încât pare a degenera într-o epidemie; ea se întinde chiar și până la femeile înaintate bine în vârstă; nemaifiind destui profesori, Parant, comisar [de rang consular — n.n.] francez, s-a însărcinat să mai aducă ... de la Constantinopol"; în afara dascălilor Lesboix Dubignon, abatele Geiger, abatele Hommel, Trécour „alți profesori de franceză, al căror număr se ridică de la 12 la 15, sunt fie germani, fie poloni sau greci. Îți poți forma o idee a entuziasmului pentru această limbă prin părăsirea totală a școlii latine, prin lipsă de elevi, care s-au împrăștiat în căutarea învățăturii franceze"[1].

Fig. 66 Boier din Moldova (sec. XVIII).

O altă cale de pătrundere a influenței franceze în Principatele Române a fost aceea a publicațiilor, introduse la început de fanarioți în bibliotecile lor. În curând și boierii autohtoni au început să-și alcătuiască biblioteci, ba chiar și negustorii avuți, în care operele scriitorilor francezi în original, dar de cele mai multe ori în traduceri grecești, dețineau un loc de frunte. Printre boierii moldoveni și munteni care posedau biblioteci, mai ales în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor, se numărau beizadeaua Radu Cantacuzino, Radu Fărcășanu, Dumitru Grecianu, banul Grigore Brâncoveanu, Ioan Balș, Ioan Paladi, Nicolae Canta, Ioniță Sturdza, Vasile și Ilie Carp, Iordache Cantacuzino, Toader Jora, Ștefan Stârcea, vistierul Iordache Rosetti ș.a. Domeniile cărora aparțineau aceste cărți erau deosebit de variate, dar literatura și filosofia se citeau cu precădere. Ulterior, s-au răspândit și gazete franceze sau de limbă franceză, predominând cele cu conținut politic. Printre periodicele cele mai căutate atât de domni, ca de pildă Constantin Mavrocordat (1740) sau Grigore al III-lea Ghica (1777), cât și de boieri, cum erau postelnicul Dimitrie Manu (1803–1804), vornicul Iordachi Slătineanu (1804), Nicolae Brâncoveanu, Pană Băbeanu (1808) ș.a., menționăm „Journal Encyclopédique", „Journal de Frankfort", „Spectateur du Nord", „Gazette de Vienne", „Courrier de Londres", „Journal Littéraire", „Mercure de France" etc. În felul acesta s-a făcut primul contact cu ideile înaintate ale Apusului, a căror influență asupra mentalului

[1] Hurmuzaki, s.n., 4, București, 1974, p. 615.

Fig. 67 Boieroaică din Moldova (sec. XVIII).

culturii românești — dominat încă în mare măsură de un spirit teologic conservator — s-a dovedit a fi deosebit de rodnică.

Răspândirea influenței franceze nu s-a făcut însă în țările noastre numai prin mijlocirea fanarioților. Un rol de seamă l-au jucat în această privință și ofițerii din rândul armatelor de ocupație ruse, staționând pe teritoriul Principatelor în timpul numeroaselor războaie purtate cu turcii la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Rușii beneficiaseră de influența franceză în tot decursul secolului luminilor, iar citirea *Enciclopediei*, contactul cu operele lui Montesquieu, Voltaire și Diderot, pe care împărăteasa Ecaterina a II-a îi admira, nu fără oarecare ipocrizie, au animat unele cercuri liberale spre tendințe de reforme; pe de altă parte, aristocrația rusă — încercând să imite purtarea și felul de trai al nobilimii de la Versailles — s-a înconjurat numai de secretari și institutori, pedagogi francezi, a început să vorbească în mod curent această limbă, să frecventeze spectacole de teatru date de trupe pariziene, să creeze instituții de cultură și învățământ după model francez. În felul acesta, ofițerii ruși — parte din ei de origine străină — veniți cu armatele în Principate, vorbeau destul de bine franceza și se înțelegeau cu boierii pământeni sau greci în această limbă. Ei au difuzat, de asemenea, gazete și cărți în franceză și au fost inițiatorii primului periodic apărut pentru scurtă vreme la Iași, „Courier de Moldavie" (1790). În sfârșit, tot ofițerilor ruși cu vederi înaintate li se datorează și apariția primelor loji masonice din Moldova, animate de o ideologie protestatară față de racilele regimului fanariot.

Preceptorul fiilor lui Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești, abatele Lionardo Panzini, menționa, la 18 martie 1776, în corespondența sa: „Cât privește masoneria, vă voi da o informație de pe aici. În Moldova s-a așezat o colonie a lor și care este plină de râvnă. Dar deoarece aceasta produce la greci o indignare grozavă, căci sunt preveniți contra «Frăției» ca împotriva unei secte antireligioase, libertine și oculte, patriarhul Constantinopolului [Sofronie al II-lea, 1774–1780 — n.n.] a trimis în aceste două Principate o bulă de afurisenie, plină de anateme și blesteme, împotriva societății și a membrilor ei, aruncându-i epitetele cele mai ciudate din lume. Domnul nostru [Alexandru Ipsilanti — n.n.] nu a pus să fie vestită lumei încă, întrucât această plantă nu a încolțit aici, deși pe vremea rușilor [în timpul ocupației militare ruse din războiul ruso-turc, 1768–1774 — n.n.] aceștia o cultivau între ei și pentru plăcerea lor ... Efectul stării despre această bulă este că toți au acum curiozitatea de a citi pe Voltaire și să devină

frați"[1]. Francmasoneria a apărut în Moldova în timpul ocupației militare ruse (1769–1774), când s-a înființat la Iași o lojă militară, la 29 aprilie 1772, bătându-se chiar două medalii pentru comemorarea acestui eveniment; idealurile democratice ale „Frăției" au pătruns și în unele cercuri boierești oponente regimului fanariot, în rândurile cărora se numărau Iordache Cantacuzino, logofătul Constantin Rosetti-Bălănescu, Manolache Bogdan, Ioniță Cuza, Manolache Romanò, paharnicul Iordache Darie Dărmănescu, ba chiar și clerici, ca arhidiaconul Mitropoliei, mai târziu episcop de Roman, Gherasim Clipa Barbovschi sau viitorul mitropolit Leon Gheuca, implicați în comploturile îndreptate împotriva lui Grigore al III-lea Ghica în 1777 și Constantin Moruzi din septembrie 1778. Înființarea consulatelor ruse la București și Iași a înlesnit manifestările de opoziție ale cercurilor autohtone împotriva abuzurilor dregătorilor Porții și a întărit considerabil, prin politica adoptată de cabinetul de la Sankt Petersburg, procesul de desprindere al Țărilor Române de lumea orientală.

A treia cale pe care a pătruns influența franceză în Țările Române s-a datorat prozelitismului unor emisari ai revoluției din Franța, fie poloni emigranți, foști combatanți în armata lui Kosciuszko, fie reprezentanți ai burgheziei peninsulare grecești, animați de dorința eliberării patriei de sub dominația străină, în rândul cărora amintim cu precădere pe faimosul revoluționar și patriot Rigas Velestinlis, apoi pe cărturarul Manases Eliad, serdarul Gheorghe Saul, medicul Dimitrie Polizu, negustorii Dumitrache Turnavitu, Avrami din București, George Mihail din Iași, Dimitrie Nicolidis, George Teohari ș.a. O notă a consulatului rus din Iași din 5 iunie 1799 amintea că „săptămâna trecută ... doctorul Polizu a fost arestat și întemnițat; au fost ridicate toate hârtiile sale și s-a constatat că se îndeletnicea cu traducerea în grecește a filosofiei lui Kant și a mai multor scrieri franțuzești, care nu pomeneau decât de revoluție și de răsturnarea vechiului sistem politic"[2]. Acestora li s-au adăugat câțiva comercianți de seamă francezi stabiliți în Principate, afișând idei iacobine și zeloși propagatori ai ideilor republicane, printre care Peller și Hortolan și, în sfârșit, consulii francezi veniți din 1796 să întărească prestigiul influentului stat burghez din Apusul Europei, cum au fost Émile Gaudin și Charles Flûry la București, Joseph Parant la Iași sau Joseph Ledoulx, viceconsul în același oraș. Spre deosebire de influența exercitată prin intermediul cercurilor fanariote sau a ofițerilor ruși, nu toți adepți ai idealurilor înaintate, și care s-a rezumat în special la difuzarea limbii și culturii franceze a vechiului regim, câteodată de pe pozițiile unui iluminism moderat, noua normă de pătrundere a elementelor de cultură franceză s-a deosebit complet de precedenta datorită caracterului radical dobândit prin propagarea în societatea românească a ideilor revoluției în spirit materialist. Nu fără o deosebită însemnătate în acest domeniu a fost contribuția patrioților greci din Balcani, exponenți ai burgheziei renăscute, profesori, negustori, clerici cu vederi înaintate ș.a. opuși fanarioților în interese, sentimente și idei. Toți aceștia,

[1] Nino Cortese, *La Valachia durante il Principato di Alessandro Ipsilanti*, în „L'Europa Orientale", Roma, II (1922), nr. 3, p. 165; parțial tradus în *Călători străini*, X_1, p. 213.

[2] Hurmuzaki, s.n., 4, p. 256.

pătrunși de luminile filosofiei raționaliste răspândite prin operele, în original sau traduceri, ale lui Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot și alți reprezentanți ai noii ideologii burgheze, au contribuit la crearea unui spirit laic emancipat în cultura greacă și română, la reconsiderarea atitudinii față de instituțiile feudale perimate, la necesitatea înlocuirii orânduirii sociale ce le-au generat și, nu în cele din urmă, la creșterea avântului mișcării de eliberare națională. În sfârșit, cel din urmă mod de răspândire a influenței franceze în Principate avea să se datoreze, la începutul secolului al XIX-lea, curentului promovat de cărturarii transilvani care, redeșteptând în sufletul poporului nostru sentimentul originii latine, a contribuit la definitiva apropiere de Franța a tinerei generații și prin conștiința comunității de gintă.

Laicizarea progresivă a culturii românești, începând cu ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, a constituit un proces lent, însă sensibil în ansamblul său, ducând la adoptarea altor mentalități. Traduceri modeste în limba română, dar semnificative, în casele boierești, din operele lui Oxenstierna, Voltaire, Massillon, Rousseau, Pope ș.a., ca și interesul manifestat în special de către luminatul episcop de Râmnic, Chesarie, care s-a folosit de *Enciclopedia* lui Diderot și d'Alambert în prefața *Mineelor* sale, ca și pentru alte publicații înaintate ale vremii, dovedesc că răspândirea ideilor luministe în unele pături ale claselor dominante constituia un fapt de netăgăduit. Manifestarea spiritului de opoziție al unor reprezentanți ai boierimii și clerului înaintat, animați de idealuri iluministe împotriva rânduielilor regimului fanariot, s-a făcut resimțită atât în Moldova, cât și în Țara Românească. Astfel, dintre mărturiile însemnate amintim pe acelea provenind din notele informative ale consulatului rus din Iași, ce preciza, de pildă, la 18 august 1798, că marele postelnic Cananò „și-a încheiat inspecția pe care a făcut-o din porunca domnului, în câteva ținuturi, și anume în Botoșani, Dorohoi, Hârlău, Suceava", căutând „pe toți cei care puteau să arate oarecare înclinare spre libertate sau spre revoluție, și a arestat din rândul lor câteva persoane"[1]; de asemenea, la 10 aprilie 1799 se făcea cunoscut că noul domn Constantin Ipsilanti „a primit ordin de la sultan să curețe Moldova de toți republicanii și îndată după sosirea sa să se înceapă urmărirea lor; acei dintre ei care sunt străini să fie izgoniți din țară, iar cei care sunt localnici să fie strașnic pedepsiți"[2]; la 20 octombrie 1799 Consulatul rus făcea cunoscută o listă cu numele „republicanilor" din Iași, din rândul cărora se numărau, în afara prozeliților, localnici nenominalizați, a medicului Polizu, socotit conducător al grupului, și al locțiitorului său Duchain, alias Manget, de origine polonă, partizan al lui Kosciusko și dascăl în casa beizadelei Mavrocordat, următorii: Hagi Vasile, negustor grec, sudit austriac; Przyszchowski, ofițer polon, partizan al lui Kosciusko și Denisko, protejat al lui Alexandru Vodă Callimachi; Predetić, fost ofițer austriac, dascăl în casa văduvei Palade; Rubalet din Trier, dascăl în casa lui Constantin Balș; Eustratie, medic grec, prieten al lui Polizu; Bayer, un saxon; Ferdinando, dentist italian, sosit de la Constantinopol; Amboulet, profesor de dans,

[1] *Ibidem*, p. 199–200.

[2] *Ibidem*, p. 248.

francez; Bruchner, farmacist german; un maltez, dascăl de italiană, expulzat din București etc.[1]. De asemenea, era înfierat pamfletul anonim, dar provenind din „cinul boieresc" primit de mitropolitul Moldovei Veniamin, care, în ședința Divanului din 24 martie 1804, se adresa domnului Alexandru Moruzi spre a lua măsuri pentru descoperirea și pedepsirea autorilor „vrednici de toată hula", în care se afla încuibat „cugetul răzvrătirii" și „a nesupunerii franțuzești"[2].

În Țara Românească, pe filele unui cronograf de la sfârșitul secolului al XVII-lea, care a aparținut mănăstirii Hurez, figurează mai multe însemnări, alcătuite cu aproape un veac mai târziu, la 3 decembrie 1793, atestând pedepsirea boierilor olteni Nicolae Gigârtu, polcovnicul Mincu Vulturescu și Scarlat Milcoveanu cu surghiun la mănăstirea Arnota, precum și a părtașilor lor, clucerul Scarlat Izvoranu, fratele său Constantin și Ianeu Slătineanu, la mănăstirea Bistrița pentru vina de a fi criticat administrația lui Alexandru Vodă Moruzi și a se fi plâns de abuzurile comise de fostul sameș (dregător fiscal) al județului Olt, Constantin Rădescu[3]. De asemenea, la 12 noiembrie 1800, consulatul rus din București anunța difuzarea la Curtea domnească a unui pamflet împotriva cârmuirii țării și pedepsirea autorului său, stolnicul Scarlat Drugănescu care, judecat în Divan, a fost coborât în rândul dajnicilor, îmbrăcat în haine proaste și surghiunit la mănăstirea Snagov[4]. Așadar, reprimarea brutală a unor asemenea acțiuni de „frondă" în Principate demonstra, în mod evident, teama domnilor străini și a boierimii retrograde, legate de soarta lor, față de răspândirea ideilor înaintate, incompatibilitate cu mentalitatea închistată a vechiului regim; de altfel, condamnarea ideologiei pernicioase intereselor strâmte ale protipendadei a fost lăsată și pe seama unor înalți ierarhi ai Bisericii Răsăritene, într-un scop vădit de intimidare. Astfel, la 9 august 1798, consulatul rus din Iași preciza că „arhiepiscopul [de fapt mitropolitul Iacob Stamate — n.n.] a primit o circulară de la patriarhul din Constantinopol [Grigore al V-lea — n.n.] spre a o agăța de ușile tuturor bisericilor, prin care acest prelat făcea mustrări pastorale tuturor credincioșilor, de a se păzi cât mai bine împotriva amăgirilor francezilor"[5]. De altfel, aceeași sursă de informații recunoștea, la 10 septembrie 1805, că mica boierime și neguțătorimea din Moldova, „cu toate că îi este cu neputință să ridice capul și să se înarmeze cu mijloacele potrivite, cel puțin pentru a o sfătui pe aceasta <marea boierime>, nu încetează de a trimite din timp, pe căi ocolite, zadarnicele lor plângeri domnului împotriva asupritorilor lor [ajungând] până la a împrăștia scrieri tinzând să redeștepte spiritul întregei nații asupra mizeriei ei apropiate, dacă nu se va ajunge la înfrânarea acestor lupi devoratori (este numele dat de obicei tuturor marilor boieri) și a se pune frâu lăcomiei lor nemăsurate"[6].

[1] *Ibidem*, p. 270–271.

[2] N. Iorga, *Penseurs révolutionnaires roumains de 1804 à 1830*, în „Revue Historique du sud-est européen" 11, 1934, 4–6, p. 86–87.

[3] BAR, ms. 2593, f. 1–2.

[4] Hurmuzaki, s.n., 4, p. 295.

[5] *Ibidem*, p. 196.

[6] *Ibidem*, p. 586, doc. 489.

Mersul ireversibil al societății românești spre progres nu a putut fi stăvilit prin nici un fel de măsuri coercitive, adoptate de autoritatea de stat sau ecleziastică. Difuzarea continuă a operelor și concepției iluministe, pătrunzând tot mai masiv din pătura subțire a boierimii liberale în rândurile mai largi ale burgheziei în primele decenii le secolului al XIX-lea, a contribuit la schimbarea mentalului colectiv, la procesul de închegare a noului ideal politic și cultural al acestei clase sociale în ascensiune, interesată în promovarea relațiilor economice de tip capitalist. În preajma mișcării revoluționare din 1821, în afara luptei pentru înlăturarea regimului fanariot și desființarea iobăgiei, burghezia incipientă și-a mai fixat ca un obiectiv important de atins în programul'ei necesitatea promovării culturii naționale unitare pentru toate cele trei țări române. În linii generale, în secolul al XVIII-lea se desprinde astfel imaginea unei societăți complexe, agitată de convulsii și contradicții, trecând de la un regim vetust de tip oriental la zorile europenizării (mai ales între 1774 și 1821), a unei societăți care pășește timid și nesigur, dar inexorabil, spre modernism, spre conștientizarea politică, spre un ideal măreț, al luptei de eliberare națională și socială, bazată pe comunitatea de origine, limbă și cultură a întregului popor.

2. Domniile fanariote în Țara Românească și Moldova

Ca o consecință a instaurării regimului fanariot în Țările Române de la sud-est de Carpați și în condițiile politice în care Imperiul habsburgic și Rusia țaristă și-au manifestat tot mai puternic interesul pentru supremație la linia Dunării, în scaunele de la Iași și București au fost numiți direct de la Poartă principi dintre greci sau cei grecizați, care prezentau mai multă garanție pentru puterea otomană.

O vreme, după aprecierile sumbre ale lui Nicolae Bălcescu, ce anunța „apunerea naționalității", o dată cu pătrunderea la nord de Dunăre a atâtor străini, A.D. Xenopol, la rându-i, își exprimase temerea față de afluența grecească din epocă, ce putea „să înghită" viața românească. N. Iorga, care constatase mai întâi declinul statelor dunărene sub cârmuirea principilor trimiși de la Stambul, a revenit asupra opiniilor sale, întrebându-se dacă „Au fost Moldova și Țara Românească provincii supuse fanarioților ?"[1], sau, apreciind că se putea vorbi, în perioada de până la 1768, de un „fanariotism de tradiție românească"[2], în care fondul autohton a dat o puternică expresie evoluției pe tărâm cultural-artistic și ecleziastic.

O privire de ansamblu asupra secolului fanariot vădește că, în pofida marilor suferințe și dificultăți, de altfel greu de prefigurat, cu care au fost confruntați românii, ei și-au

[1] N. Iorga, *Au fost Moldova și Țara Românească provincii supuse fanarioților?*, în AARMSI, sr. 3, t. 18, 1936–1937, p. 347–366.

[2] Idem, *Istoria românilor prin călători* (ed. Adrian Anghelescu), București, 1981, p. 351–352.

statuat individualitatea în sud-estul Europei, continuând drumul spre modernitate, spre afirmarea naționalității, ca rezultat al dezvoltării structurilor etnice*.

Până către jumătatea veacului al XVIII-lea, domnii din Principate au fost desemnați din trei clanuri familiale: Mavrocordat, Racoviță și Ghica, schimbați succesiv dintr-o țară în alta, începând cu Nicolae Mavrocordat, reașezat pe tronul Moldovei (1711), mutat după patru ani pe cel din Muntenia (1715). Astfel a ajuns în scaunul de la Iași ***Nicolae Mavrocordat*** (26 septembrie/7 octombrie 1711–25 decembrie/5 ianuarie 1716), fiul cunoscutului om politic, diplomat și cărturar, Alexandru „Exaporitul" (consilierul de taină al sultanului), dintr-un neam grecesc fruntaș, încuscrit, prin mama sa Sultana, cu vechea familie domnitoare a Bogdăneștilor din Moldova, deoarece cobora prin femei din Alexandru cel Bun.

După înfrângerea armatelor țarului Petru I la Stănilești și retragerea în Rusia a lui Dimitrie Cantemir, țara se găsea într-o situație dramatică de pe urma jafurilor turco-tătare din vara anului 1711, cu o boierime aflată în mare parte în refugiu și mulți locuitori bejeniți. Stare agravată și de prezența detașamentelor lipcane, polone și suedeze, ce-l însoțiseră pe regele Carol al XII-lea, care își așezase reședința la Varnița, lângă Bender (Tighina).

Ocupând tronul în capitala moldavă la 8/19 noiembrie 1711, Nicolae Mavrocordat pentru a preveni incursiunile prădalnice ale hoardelor tătare, a încheiat înțelegeri cu Devlet Ghirai al II-lea, hanul Crimeii (1708–1713).

Prin demersuri la Stambul, principele a obținut un firman de la sultanul Ahmed al III-lea, în vederea izgonirii polcurilor leșești rămase pe teritoriul moldav, încercând să-l determine pe Carol al XII-lea să se întoarcă în patria lui (1711–1712), dar fără succes. Monarhul suedez era susținut de demnitari otomani și din hanatul tătarilor, partizani ai continuării războiului cu Rusia, proiect susținut și de ambasadorul Franței, Pierre Puchot conte Des Alleurs, spre deosebire de eforturile reprezentanților Angliei și Olandei care, în 1712–1713, la Constantinopol, căutau să-i determine pe turci să definitiveze tratativele de pace cu țarul Petru I.

Corespondența întreținută de Nicolae Mavrocordat cu sfetnici ai regelui suedez, cancelarul și rezidentul de la Iași, căpitanul Briant vădește incertitudinile principelui, dar și interesul de a-i capta bunăvoința, domnul semnând adesea ca un „Amicus benevolis"[1] (9 decembrie 1711).

Atunci când la Poartă au fost luate hotărâri ferme — la începutul anului 1713 — privind distrugerea reședinței lui Carol al XII-lea de la Varnița, capturarea și aducerea lui cu forța la Demirtaș, lângă Edirne, populația și boierimea, nemulțumită de abuzurile militarilor din slujba regelui, s-au revoltat și i-au obligat pe „domnii poloni" să se înapoieze

* În cercetarea de față acordăm atenție în special aspectelor politice, problemele vieții interne fiind abordate tematic în capitolele III–IV și VII–X.

[1] Hurmuzaki, 9/1, p. 478.

acasă la ei, iar trupele organizate să le îndrepte către Bender, așa cum poruncise un seraskier turc.

Este, de fapt, vremea în care și fostul rege al Poloniei, Stanisław I Leszczyński, părăsind tronul ocupat de August al II-lea (1709), a trecut în Transilvania iar de aici a pătruns la sud de Carpați, pe la Câmpulung, îndreptându-se sub anonimat la Iași. Aici a fost recunoscut și reținut sub pază la mănăstirea Trei Ierarhi, de unde, cu încuviințarea Porții, a fost dus la Bender, urmând a se întâlni, în iulie 1713, cu hanul tătar Kaplan Ghirai I (1713–1716). Craiul se bizuia mai ales pe legăturile cu Abdi Pașa în încercarea de a redobândi, cu oști turco-tătare, tronul pierdut, lăsând însă greșit să se înțeleagă că beneficia și de sprijinul șleahticilor poloni. El oferea, în schimb, puterii otomane cetatea Camenița.

Informat de planurile rivalului său, August al II-lea a reușit să-l ia în captivitate pe Stanisław Leszczyński și să-l trimită în Saxonia, întărind totodată Camenița, pentru a rezista atacurilor otomane.

Sunt împrejurările în care, după pacea de la Adrianopol, Abdi Pașa a ocupat Hotinul (1713), efectuând, și cu salahori moldoveni și munteni, lucrări ample de fortificare a vechiului bastion moldav. Acestuia i-au alăturat abuziv și partea de la nord de Prut, din județul Cernăuți, ca și teritoriul din preajma cetății, ceea ce a dus la crearea raialei Hotin (1715–1717), cu urmări deosebit de grele pentru amândouă principatele.

Nicolae Mavrocordat a amintit însă demnitarilor otomani că integritatea teritoriului Moldovei era apărată de „capitulațiile" acordate de Poartă din vechime, principele referindu-se în acest sens și la prevederile păcii de la Carlowitz (1699), intervenție rămasă fără de urmări.

Domnul era socotit la Stambul om de încredere, trimițând „vești" în legătură cu viața politico-diplomatică a țărilor din sud-estul și centrul Europei, lui cerându-i-se chiar „sfat" în diferite probleme. El beneficia însă de informațiile primite de la agenții străini cu care se afla în corespondență.

Cea de-a doua domnie a principelui în Moldova îi aducea noi experiențe nu numai în legătură cu contextul evenimențial, dar și în ce privește relațiile cu supușii săi, pentru care Ion Neculce avea aprecieri pozitive.

Evoluția precipitată a evenimentelor în sud-estul și centrul continentului a determinat Poarta otomană să-l aducă pe ***Nicolae Mavrocordat*** în scaunul Țării Românești (25 decembrie 1715/5 ianuarie 1716 — 3/14 noiembrie 1716), cu sprijinul lui Kaplan Ghirai I, hanul Crimeii, în locul rămas vacant după înlăturarea lui Ștefan Cantacuzino.

Timpul scurt cât a ocupat, la început, tronul de la București este marcat de puternice înfruntări dintre armatele austriece și cele otomane, de răsunătoarele victorii ale Habsburgilor, ajunși la hotarele de nord-vest ale Țării Românești. Aceasta a sporit interesul unei mari părți a boierimii din Oltenia și Muntenia pentru a înlătura, cu ajutorul nemților, stăpânirea otomană și a instaura în fruntea statului un voievod pământean.

La cererea Porții, Nicolae Mavrocordat s-a străduit să stăvilească pătrunderea catanelor în Oltenia, trimițând la Orșova (Rușava) pe Iordache Ruset, și pe serdarul Petru Obedeanu cu 3 000 de oameni. Însă, după retragerea detașamentelor otomane la Cladova, au părăsit

Fig. 68 Nicolae Mavrocordat, domn al Moldovei (1711–1715) și al Țării Românești (1715–1716; 1718–1730).

și ei locul, înlesnind celor circa 200 de oșteni ai imperialilor să pătrundă în „cornul de țară" de la Cerneți, jud. Mehedinți, dar și în alte zone. Sunt acte puse în practică și de boierii Barbu Cornea Brăiloiu serdar, Radu Bengescu ș.a., care au sprijinit înaintarea detașamentelor nemțești la Târgu Jiu, unde au provocat mari daune și jafuri, cu toate că domnul luase măsuri de întărire a pazei la hotare.

Deși reacția lui Nicolae Mavrocordat față de atacurile „podgheazurilor" austriece a fost promptă, însă lipsită de efectul dorit, el s-a arătat totuși interesat să-și ofere serviciile imperialilor. Cum remarcase Del Chiaro, s-a apelat la curatorul Bărăției din București, minoritul observant Michel Iavich, trimis de domnie pentru tratative la generalul Stephan von Steinville și la prințul Eugeniu de Savoia. Dar, în corespondența lui Mavrocordat cu marele vizir Ali Pașa, capturată o dată cu înfrângerea turcilor la Petrovaradin, principele își dezvăluia atitudinea potrivnică față de imperiali și de răsculații unguri, Ferenc Horvath și János Pápai. El avea, desigur, în vedere că în Transilvania găsise adăpost Gheorghe Cantacuzino, fiul voievodului Șerban.

Este, de altfel, știut că la venirea în țară, principele i-a persecutat pe Cantacuzini și le-a confiscat moșiile, pe care le-a dăruit demnitarilor din camarila sa și spre a fi sigur de păstrarea scaunului de la București, a oferit marelui vizir Ali Pașa 1 000 de pungi (500 000 lei) pentru a-i ucide pe Ștefan Cantacuzino și pe tatăl său, Constantin stolnicul, întemnițați la Stambul.

Domnul s-a străduit să pună stavilă atacurilor catanelor, trimițând, la începutul verii lui 1716, pe Șerban Bujoreanul, mare ban, cu Petre Obedeanu și o seamă de slujitori, împotriva lor[1].

Faptul că o parte dintre căpitanii și marii boieri îi primeau „bucuroși" pe nemți, că principele Mavrocordat „nu se poate încrede în localnici"[2], cum se arăta într-o scrisoare din 12 septembrie 1716, l-a determinat să organizeze o tabără la Călugăreni ca să supravegheze și să răspundă la atacurile detașamentelor austriece. La 15 august 1716, un „podgheaz" comandat de căpitanul Stephan Detrine von Pivoda, a pătruns pe la Câineni și s-a coborât spre Pitești și Golești, amenințând să se îndrepte spre București.

---

[1] Radu Popescu vornicul, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. de Const. Grecescu, București, 1963, p. 224.

[2] Hurmuzaki, 14/2, p. 704.

De această situație au profitat boierii ostili lui Mavrocordat, Radu Golescu mare spătar, Grigore Băleanu mare logofăt, Șerban Bujoreanu mare ban ș.a., în înțelegere cu vlădica Antim Ivireanul, care l-au informat despre aducerea lui Gheorghe Cantacuzino în scaun de către austrieci. Speriat de zvonurile auzite, principele, cu toată Curtea sa, a fugit în grabă spre Giurgiu (25 august/4 septembrie 1716). La Odaia, unde Nicolae Mavrocordat s-a oprit pentru un scurt popas, mitropolitul Antim, care îl însoțise, a cerut să se întoarcă în capitală pentru a nu-și lăsa turma credincioșilor fără păstor, mai ales că un curier adusese aici alte vești despre presupusa sosire a nemților cu pretendentul cantacuzin. Alarmat, domnitorul a plecat în grabă la Giurgiu și de aici a trecut la Rusciuk.

Informat apoi că la București nu se întâmplase nimic, că i se întinsese o capcană, principele, căruia Poarta îi conferise și atributul de *seraschier*, a cerut intervenția câtorva sute de tătari. Pornind către capitală, cu sprijinul a cinci steaguri turcești (31 august/11 septembrie 1716) și ajungând la Fântâna Radului Vodă, a poruncit să fie ucis Pătrașcu Brezoianu mare vornic, acuzat că a urmărit să ocupe domnia.

Reinstalat la Curtea domnească, Nicolae Mavrocordat l-a închis aici pe vlădica Antim, care anunțase poporul de venirea unui nou domn și pentru scrisorile sale cu „învoieli către germani"[1]. Aceeași soartă aveau și alți 12 boieri socotiți uneltitori, ca și predicatorul curții, Ioan Avramie, întemnițat la mănăstirea Snagov. Caterisit la cererea lui Mavrocordat, fostul vlădică a fost înlocuit cu mitropolitul Mitrofan de Nissa și surghiunit la mănăstirea Muntelui Sinai. Antim avea să fie ucis de oștenii otomani care-l însoțeau, trupul fiindu-i aruncat în râul Tundja, afluent al Mariței, la sfârșitul lui septembrie 1716.

Urgia principelui și a dregătorilor săi apropiați s-a dezlănțuit asupra boierilor și a negustorilor bănuiți că așteptau să vină nemții la București, ei fiind supuși la „dări extraordinare", iar cine nu plătea imediat era întemnițat și bătut, situație în care Barbu Bălăceanu clucerul pârât că invocase venirea catanelor ca să apere țara de „jug", își pierdea capul chiar în Curtea domnească (3/14 noiembrie 1716). Fratele său, Drăghici Bălăceanu, a fost deposedat de 13 500 taleri, de numeroase alte avuții, unele obligat să le dea lui Dumitrache Ramadan spătar și Ianache Stama postelnic, apropiați ai principelui. Știri din 18 septembrie fac referiri chiar și la boieroaicele văduve întemnițate pentru achitarea sumelor la care fuseseră impuse. Era o imagine în care Del Chiaro vedea „ultima treaptă a prăpădului" pe care o mai puteau suporta românii între jafurile tătarilor și ale husarilor imperiali[2], la care trebuiau adăugate și silniciile domniei.

Prezența trupelor otomane și tătărăști în țară și persecutarea boierilor, presupuși partizani ai nemților, au generat cereri de sprijin către imperiali împotriva lui Nicolae Mavrocordat, cum arătase și Barbu Cornea Brăiloiu serdar în scrisoarea din <octombrie> 1716. Atitudinea lui i-a adus din partea principelui stigmatul de „trădător", zeci de alți demnitari îndreptându-se spre austrieci. Cei rămași în preajma domnului au continuat să făurească planuri pentru înlăturarea sa din scaun. Astfel, marii dregători „Golescul,

[1] *Ibidem*.
[2] *Călători străini*, 9, p. 395.

Fig. 69 Nicolae Mavrocordat este luat prizonier de la Curtea Veche din București, de un detașament austriac (14/25 noiembrie 1716).

Băleanul și Bujoreanul" l-au sfătuit pe Mavrocordat să-l numească ban mare pe Radu Popescu vornicul, un apropiat al său și să-l trimită cu cetele de slujitori la Craiova, împotriva catanelor și a celor aflați în legătură cu detașamentele nemțești. După plecarea acestora spre partea de vest a țării (3/14 noiembrie 1716), Radu Cornea Brăiloiu serdarul, împreună cu boierii mai sus-amintiți, au cerut intervenția grabnică a căpitanului Stephan Dettine von Pivoda, comandantul bavarez al unui detașament de 1 200 de sârbi, acțiune aprobată de generalul Stephan Steinville, pentru a-l captura pe principele fanariot, lipsit acum de paza necesară.

Venind în taină din Transilvania, la14/25 noiembrie 1716, Dettine von Pivoda și o parte din oștenii săi au pătruns prin surprindere în Curtea domnească din București, obligându-l pe principe cu familia și rudele sale să-l urmeze în prizonierat pe drumul spre Brașov, apoi la Sibiu[1].

Planurile Stambulului de menținere a Țărilor Române în deplină ascultare cu ajutorul domniilor fanariote erau astfel subminate sub impactul evenimentelor politico-militare.

După capturarea principelui, boierimea, adunată în mare număr la Târgoviște, a stabilit să așeze țara sub suzeranitatea imperialilor, fiind depus chiar un omagiu de către doi reprezentanți de frunte ai acestora în fața generalului Steinville, comandantul militar al Transilvaniei (28 noiembrie 1716). Fruntașii clasei boierești, ca și reprezentanți ai

[1] Radu Popescu vornicul, *op. cit.*, p. 234.

neguștorilor se angajau, printr-un legământ, să susțină aducerea în domnie a lui Gheorghe Cantacuzino (5 decembrie 1716). Până la îndeplinirea opțiunii lor a fost instituită, de către generalul Steinville, o deputăție formată din patru demnitari, care să se ocupe provizoriu de treburile statului.

Pentru a nu pierde controlul asupra Țării Românești, Poarta l-a numit însă caimacam pe ***Ioan Mavrocordat***, fost dragoman la Constantinopol, așezat în scaun tot cu sprijinul lui Kaplan Ghirai I, hanul Crimeii (21 noiembrie/2 decembrie 1716–23 februarie/6 martie 1719), căruia, ulterior, i-a confirmat și domnia. Urmărind să îndrepte situația internă, el a condamnat politica fratelui său în conflictul cu boierimea, cu efecte devastatoare pentru țară. Portretul de principe blând cum îl închipuie Ion Neculce, în raport cu figura — văzută acum aprigă — a lui Nicolae Mavrocordat, oferă o imagine asupra guvernării sale.

Interesat să reglementeze raporturile cu autoritatea austriacă de dincolo de Carpați, Ioan Mavrocordat a încheiat, prin trimișii lui, o convenție la Sibiu (24 februarie 1717), prin care se obliga să plătească 100 de pungi de bani generalului Steinville; în schimb, acesta garanta retragerea detașamentelor nemțești care se adăpostiseră la mănăstirea Mărgineni — Prahova și la vechea ctitorie domnească de la Câmpulung-Muscel, cum se precizează într-un înscris din 23 februarie același an. Principele fanariot recunoștea stăpânirea austriecilor asupra Olteniei, ocupată de curând de trupele imperialilor. Actul, întocmit în șase puncte, exprima în ultimul său aliniat dorința ambelor părți de a menține o armonie între ele. Ca atare, scrisorile de la 23 februarie și 4 martie 1717 arătau că „au ieșit nemții și cătanele din țară", ca și boierii ar fi revenit din refugiu, cu excepția câtorva, despre care se afirmase că „e mai bine să lipsească"[1].

În corespondența lui Ioan Mavrocordat cu generalul Steinville, dar mai ales cu prințul Eugeniu de Savoia, se reflecta îndeosebi interesul de a susține, prin intermediul ambasadorului Angliei Edward Wortley Montagu și al rezidentului Olandei la Poartă, Jacob Colyer, pacea cu otomanii prin tratative ce puteau fi duse și la București. Erau comunicate și hotărâri ale Porții de a pătrunde în Transilvania împreună cu domnii români față de politica imperialilor în această zonă (scrisorile din primăvara și vara anului 1717). Comandanții militari erau rugați să nu ocupe țara (3 septembrie 1717), principele arătându-și hotărârea de a face unele servicii Habsburgilor.

Boierimea, prin deputății trimise în Ardeal, cerea însă comandanților militari să elibereze Muntenia de dominația otomană, fie păstrându-l pe principele fanariot (13 septembrie 1717) sau recomandând înlăturarea lui (14 septembrie 1717). Un alt demers al grupării ostile domnului (23 septembrie 1717) făcea apel la armatele imperialilor ca „să elibereze patria noastră de jugul necredincioșilor"[2] și să așeze un alt voievod pământean. Ioan Mavrocordat trebuia — după alte surse — să fie pedepsit pentru marile sume de

[1] Hurmuzaki, 14/2, p. 811–812.
[2] *Ibidem*, 6, p. 197.

bani scoase din țară în folos personal. Aluzie de fapt la intenția lui de a oferi Imperialilor o importantă subvenție prin intermediul lui Theyls, dragomanul lui Colyer și cu sprijinul plenipotențiarilor austrieci Talmann și Virmond ca să redobândească Oltenia alături de Muntenia, amenințată de incursiunile cătanelor. Ulterior, în iunie 1718, o deputăție a boierilor se adresa lui Carol al VI-lea ca să ia sub stăpânirea sa și Muntenia pentru a o scoate de sub autoritatea Stambulului[1].

Domnul, obligat față de puterea otomană, era nevoit să transmită informațiile ce interesau Poarta. Unele priveau concentrarea a 2 500 de catane și haiduci la Sadova-Dol, și construirea a 1 000 de lunuri pe Olt și pe Jiu, în vederea atacării așezărilor turcești din zona Dunării (7–16 octombrie 1717)[2].

Pentru priceperea sa pe tărâmul activității diplomatice, padișahul îi poruncea principelui, la 5/16 noiembie 1717, să se prezinte grabnic în tabăra imperială de la Adrianopol și să participe, ca un al treilea reprezentant al Porții, la pregătirea lucrărilor de pace dintre Imperiul habsburgic și cel otoman. Aici s-a întâlnit și cu ambasadorul Olandei, Colyer, căruia i s-a cerut să intervină la imperiali în vederea evacuării Olteniei, demers neîmplinit.

Tot la cererea sultanului, Ioan Mavrocordat pornise către Niș (26 martie/6 aprilie 1718) și apoi la Pojarevaț, în legătură cu tratativele de pace. Bailul Carlo Ruzzini îi scria dogelui Veneției, la 8 iulie 1718, referitor la influența pe care principele o exercita asupra hotărârilor consilierilor otomani la Congresul de la Passarowitz (Pežarevač). Acum, sultanul Ahmed al III-lea poruncise ca locuitorii din Oltenia, pe care Ioan Mavrocordat îi trecuse peste Dunăre, să fie așezați în jurul Bucureștilor.

Pe baza prevederilor păcii de la Passarovitz, Nicolae Mavrocordat era eliberat din prizonieratul de la Sibiu și se întorcea la București (13/24 septembrie 1718), fiind primit cu mare cinste de fratele său, Ioan Mavrocordat, de boieri, slujitori și orășeni, eveniment marcat și de prezența a numeroși locuitori alogeni. Nu întâmplător, Marco Porfiropol din Cipru, dascăl la Academia domnească din București, îi scria la 24 februarie 1719, patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului: „Tot Fanarul e aici; nu mă mai gândesc la Constantinopol"[3].

Domnitorul cu întreaga sa familie a plecat apoi la Adrianopol, unde i s-a acordat iarăși domnia. În aceste împrejurări, ***Nicolae Mavrocordat*** ocupa pentru a doua oară tronul Munteniei, într-una din cele mai îndelungate prezențe în epocă — 11 ani și jumătate (1/21 martie 1719 – 3/14 septembrie 1730), marcată de ostilitatea unora din marii lui demnitari.

Generalul conte Damian Hugo von Virmond, director al Administrației austriece în Oltenia, arăta, de altfel, că mulți boieri din Muntenia, în frunte cu Cantacuzinii,

[1] *Ibidem*, p. 232–234.
[2] Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711–1821). Documente turcești*, București, 1984, p. 114–117.
[3] Hurmuzaki, 14/2, p. 847.

intenționau să-l înlăture pe principe din scaunul de la București. El întreținea legături cu rebelii unguri de la Rodosto (Tekirdağ — oraș în Turcia), potrivnici stăpânirii imperialilor în Ardeal, folosindu-se pentru aceasta și de agentul Franței, medicul Daniel Fonseca, evreu portughez (8 noiembrie 1719) de la Curtea sa.

Atașamentul domnului pentru Franța era recunoscut și de ambasadorul curții din Versailles la Constantinopol, Jean Louis d'Usson, marchiz de Bonnac, care preciza că acesta avea aprobarea Porții să trimită agenți în Polonia, Moscova și chiar în Imperiul habsburgic (10 mai 1719).

Pentru a evita o altă capcană din partea boierimii pământene, Nicolae Mavrocordat s-a înconjurat îndeosebi cu dregători alogeni, greci din camarila sa, ei reprezentând 34%, cea mai ridicată prezență a unor demnitari străini în sfatul țării, de-a lungul veacului fanariot.

Datorită meritelor sale în cârmuirea statului de la sud de Carpați, în supunerie față de Stambul, principelui îi era confirmată domnia pe viață la trei ani după revenirea pe tronul bucureștean.

Însă, datorită raporturilor tensionate dintre Nicolae Mavrocordat și boierimea autohtonă, în 1726 cei ce se socoteau asupriți părăseau țara; doisprezece fruntași ai acestora au trecut în Moldova. Printre ei se afla și Nicolae Roset, fost mare logofăt, Ion Dediu (Dediulescu), fost mare vistier ș.a., care au cerut ajutor lui Mihai Racoviță în vederea înlocuirii principelui. La 10 iunie 1728, Nicolae Roset îi scria patriarhului Hrisant Notara că se aflau atunci în pribegie în Transilvania, fiindcă era bănuit de o presupusă înțelegere cu Mihai Racoviță, care încerca să ocupe tronul Țării Românești.

La rândul său, Nicolae Mavrocordat i-a determinat pe otomani să trimită un kapugi bașa ca să-i întoarcă pe pribegi, dar fără de folos, deoarece aceștia părăsiseră Moldova și se aflau deja în siguranță la nord de Carpați.

În urma declanșării conflictelor lăuntrice ale tătarilor din Bugeac, domnul moldav, ca și cel din Țara Românească, la porunca Porții au fost obligați să-l ajute pe hanul din Crimeea în aplanarea disputelor pentru putere. Nicolae Mavrocordat, care pornise cu oastea țării spre hotarul de est, se afla, la 22 decembrie, la Măxineni — Râmnicu Sărat. Aici a primit însă poruncă să revină la București. Obligațiile față de turci și de tătari, suportate de țară, erau păgubitoare. În scrisoarea către patriarhul Hrisant, din 31 decembrie 1727, principele, referindu-se la trecerea unui agă spre Hanatul din Crimeea arăta „și iarăși cheltuieli și pungi <de bani> și iarăși daruri; de unde putere, prea venerate părinte, de unde atâția bani ?"[1].

Sursele timpului pun în lumină acțiunile principelui pe tărâmul diplomației, în raporturile cu susținătorii intereselor Franței la Stambul și cu plenipotențiari francezi de la Poartă, între aceștia și medicul Daniel Fonseca. Nicolae Mavrocordat s-a aflat în raporturi și cu doctorul Dimitrie Notara, căsătorit aici la 4 octombrie 1723.

[1] *Ibidem*, p. 937.

... Înscrisuri din 1723, 1725 ș.a. se referă la preocuparea ambasadorului Franței la Constantinopol ca „să întrețină corespondență"[1] cu domnul fanariot de la București, cuprinzând aprecieri laudative la rapiditatea cu care soseau de aici în capitala Imperiului otoman diferitele știri. Bailul Francesco Gritti, în raportul către dogele Veneției, din 15 decembrie 1725, amintește de un „canale" prin care ajungeau veștile din „Vallachia", cu detalii, apreciate ca „o înclinație a localnicilor", pentru care acreditații „ambasadelor", puteau „să rămână înmărmuriți"[2].

Scrisorile marchizului Louis de Villeneuve, trimisul regelui Franței la Poartă, din 17 decembrie 1728, 28 octombrie 1729 sau 24 decembrie același an, atestă, pe lângă interesul său de a păstra o corespondență fructuoasă cu domnul Țării Românești, și aprecierea de care acesta se bucura din partea suveranului de la Versailles, Ludovic al XV-lea.

Prospectarea realităților vieții politico-diplomatice a statelor europene, prin intermediul agenților străini sau preluarea unor noutăți din diferite „Avissi" sau „Zeitung-uri" ale vremii, constituiau îndatoriri trasate domnilor români de Poartă. Ei puteau să pătrundă astfel spre alte orizonturi decât cele ale Imperiului otoman, rămas mult în urmă față de evoluția țărilor europene. Din Rusia știrile erau transmise prin curieri, care străbăteau așezările tătare din Bugeac. Misive și informații ajungeau și din Polonia, traversând fie Moldova, fie Transilvania, aduse de asemenea prin trimiși și agenți ai domnului sau pe calea circuitelor obișnuite ale corespondenței. Noutățile din arealul Imperiului habsburgic luau drumul de la Viena prin Ungaria și de aici în Țara Românească. Activitatea diplomatică era susținută și prin strădaniile capuchehaialelor cu care Nicolae Mavrocordat întreținea o vie comunicare, de la ei fiind preluate și mesaje ale ambasadorilor acreditați la Poartă. Diferite evenimente politico-diplomatice erau cunoscute în sud-estul Europei și, ca urmare, a prezenței atâtor călători și misionari străini în drumurile lor către București și Iași, între aceștia și distinși prelați și clerici, ofițeri superiori, oameni de știință ș.a.

De numele principelui care își încheia viața la 3/14 septembrie 1730, răpus de molima ciumei era legată impresionanta ctitorie monastică de la Văcărești (1722–1724), așezată ca metoh la Patriarhia de Ierusalim (1721) și înzestrată cu tipografie, școală grecească și cu o valoroasă bibliotecă, ce a dus faima Mavrocordaților în lumea europeană.

În situația existentă după moartea principelui, boierimea l-a propus la tron, după mai vechile practici, pe fiul cel mare, ***Constantin Mavrocordat*** (3/14 septembrie — după 4/15 octombrie 1730), pe care, la început, Poarta l-a acceptat în schimbul plății a 2 000 de pungi (1 000 000 de lei), împărțiți „în taină și pe față", o importantă sumă pentru acea vreme. Dar, în urma declanșării revoltei lui Patrona Halil, de la Constantinopol (17/28 septembrie 1730), când au fost înlăturați de la putere sprijinitorii tânărului vlăstar din stirpea Mavrocordaților, în locul său era numit Mihai Racoviță,

[1] *Ibidem*, 9/1, p. 605.
[2] *Ibidem*, p. 606.

după ce alt pretendent, grecul Ianaki Buçukaki, susținut de partida lui Halil, neavând suficienți bani pentru a-și cumpăra scaunul, a fost decapitat.

Pe baza relațiilor și a marilor sume cheltuite la Poartă, ***Constantin Mavrocordat*** a ocupat tronul de șase ori la București și de patru ori la Iași, el apărând astfel, cum observase N. Iorga, ca „un candidat național". Instaurat a doua oară în Țara Românească (13/24 octombrie 1731 — 5/16 aprilie 1733), Constantin Mavrocordat va fi preocupat să se apropie de realitățile românești. Neavând însă experiența necesară domniei, a lăsat treburile statului pe seama boierilor din sfatul țării, în majoritate autohtoni, dar și străini, greci.

Interesat să-și asigure succesiunea într-una din cele două țări românești, pe calea relațiilor cu demnitarii de la Stambul, cu oameni de afaceri sau prin intermediul capuchehaialelor, Constantin Mavrocordat va ajunge la o adevărată competiție pentru tron cu Racovițeștii, apoi și cu Ghiculeștii. Un raport olandez din 28 august 1732, îi dădea în vileag demersurile făcute la Constantinopol ca Mihai Racoviță, care fusese înlăturat din scaunul Țării Românești (13 octombrie 1731), să fie surghiunit la Lemnos[1].

Prin substanțialele oferte bănești și jocuri de interese de la Poartă, el va schimba tronul din Muntenia cu Grigore al II-lea Ghica, trecând în scaunul de la Iași. În prima domnie în Moldova, ***Constantin Mavrocordat*** (5/16 aprilie 1733 — 5/16 noiembrie 1735), va fi însoțit de o camarilă numeroasă în care predominau grecii, țara cunoscând acum atâtea „nevoi", cum observa Ion Neculce, referindu-se la dările grele scoase pe seama contribuabililor.

Preocupat și aici de viața politico-diplomatică a statelor europene, domnul își va îndrepta atenția către realitățile din Polonia. La 19 iunie 1734 Senioria venețiană era înștiințată că un curier al lui Constantin Mavrocordat adusese cu cinci zile mai înainte o scrisoare privind ajutorul dat de Franța și Suedia în timpul Războiului de Succesiune la tronul polon, la ridicarea asediului „orașului Danțica" (Gdansk).

Însă în locul scaunului ieșean ***Constantin Mavrocordat*** se va strădui să-l obțină pe cel de la București (16/27 noiembrie 1735–5/16 septembrie 1741), perioadă în care se face mai puternic simțită personalitatea sa ca reformator în viața social-economică și administrativă a statului și în sfera raporturilor diplomatice, mai larg deschise acum către lumea europeană.

Interesul domnului pentru stabilirea unor legături în plan extern, era determinat de evoluția problemei orientale în perioada pregătirii și desfășurării războiului austro-ruso-turc, din 1735–1739, când Țările Române au fost expuse atacurilor și invaziei oștilor străine.

Trupe imperiale de sub comanda generalului conte Franz Paul von Wallis, director suprem al Administrației austriece în Oltenia, au trecut la sud de Carpați, ocupând orașele Curtea de Argeș, Câmpulung Muscel și s-au îndreptat spre București (iulie 1737). Constantin Mavrocordat, a fost silit să se retragă către Oltenița și apoi peste Dunăre, la

[1] N. Iorga, *Știri despre veacul al XVIII-lea în țările noastre după corespondențe diplomatice străine*, I. *1700–1750*, București, 1909, p. 33 [ex. din AARMSI, s. 2, t. 32, 1909–1910].

Turtucaia, după ce toți boierii l-au părăsit și s-au așezat sub protecția Casei de Austria (31 iulie 1737). Detașamente prădalnice de turci și de tătari au întreprins însă puternice jafuri asupra capitalei bucureștene, silindu-i pe nemți să se retragă la Târgoviște, unde au fost obligați să-i însoțească și mitropolitul Ștefan și o parte dintre boieri. Carantele au pornit apoi spre Câmpulung, în timp ce armata imperialilor din Oltenia suferea înfrângeri din partea turcilor și părăsea provincia.

Printr-o proclamație adresată locuitorilor din Oltenia (29 octombrie/9 noiembrie 1737), principele îi îndemna să se depărteze de cârmuitorii austrieci. Curând, prin hotărârile Păcii de la Belgrad (7/18 septembrie 1739), provincia românească din dreapta Oltului era readusă în hotarele Țării Românești, Constantin Mavrocordat numind mare ban pe Matei Cantacuzino-Măgureanu (1739–1741).

În noile condiții politice, avantajoase pentru puterea otomană, aceasta nu a întârziat să ceară domnilor din Principate să transmită informații despre planurile și intențiile Curților imperiale de la Viena și Sankt Petersburg, fapt raportat de bailul Nicolo Erizzo, la 15 martie 1740. Ca o reacție față de poruncile primite de la Stambul, internunțiul austriac la Constantinopol, baronul Heinrich von Penklern, îi scria mareșalului imperial baron von Engelshoffen, la 11 ianuarie 1741, atrăgându-i atenția asupra corespondenței secrete a principilor Moldovei și Țării Românești cu Poarta, ceea ce impunea mai multă grijă în raporturile cu ei.

Stăruințele și relațiile lui Mihai Racoviță la Constantinopol îi vor aduce domnia de la București, iar ***Constantin Mavrocordat*** va fi numit pentru a doua oară pe tronul de la Iași (5/16 septembrie 1741–9/20 iulie 1743), obținut cu plata a 500 de pungi (250 000 de lei). Este vremea continuării și aici a reformelor instituite deja în statul de la sud de Carpați, financiară, administrativă, judecătorească și, ulterior, a celei sociale.

Fiind cunoscut pentru prestigiul de care se bucura în lumea sud-est și central europeană, rezidentul Suediei la Poartă, Karl Edvard Karleson, avea să-i ceară sprijin în privința desfășurării unor acțiuni în folosul țării lui. Mavrocordat va refuza să îndeplinească serviciile solicitate de plenipotențiarul suedez, referindu-se la situația grea în care se afla țara sa (24 mai/4 iunie 1742)[1]. După încă un schimb de misive, Constantin Mavrocordat îi comunica lui Karleson, la 22 august același an, că nu poate sluji „ doi patroni" sau „două puteri"[2], adică în același timp și planurilor Porții și celor ale Suediei.

Principele era angajat acum într-un mai larg program politico-diplomatic. La propunerile puterii otomane din 2 octombrie 1742, de a sprijini misiunea unui curier tătar trimis la ambasadorul turc de la Sankt Petersburg, el va alătura un om al său care să observe cu atenție situația din Rusia, în interesul Porții.

Legăturile cu plenipotențiari ai țarului, cu personalități ale vieții politice de la Moscova, Sankt Petersburg și Kiev fuseseră asigurate încă de mai înainte prin misivele purtate de

[1] Hurmuzaki, 6, p. 563.
[2] *Ibidem*, p. 567.

serdarul Lupu Anastasă sau oamenii lui, Andrei și Constantin Pogor ș.a., în 1742 dregătorul moldav referindu-se la „slujba lui de peste 20 de ani adusă Imperiului Rosiei"[1].

Despre direcțiile relațiilor externe ale domnitorului și corespondența prin Polonia către Franța sau spre alte locuri se vorbește și într-un raport din 1 martie 1742 al agentului polon de la Constantinopol, Lomaca[2].

Cârmuitor al unui stat aflat la „marginea Imperiului otoman", Mavrocordat trebuia să detecteze cele mai „așteptate" știri pentru cancelaria marelui vizir (17 martie 1741), menținând „peste tot" o rețea de agenți.

Un prețios ajutor în chestiunile turcești comunicate demnitarilor de la Stambul îl oferea lui Constantin Mavrocordat „cronicarul" Constantin Daponte (Chesarie), un apropiat al său. În slujba principelui s-a aflat și chirurgul Jean Benoit Locman, stabilit în 1741 în Moldova, cu fiii săi: Pierre, Etienne și Antoine, care au slujit îndeosebi interesele Franței în Moldova. Nu întâmplător capuchehaialele principelui observau că la *Stavrodromion* — cartierul ambasadorilor de la Poartă, noutățile sosite aici, prin stăruințele lui Constantin Mavrocordat, dezvăluiau „multă gândire"[3] și pricepere în strângerea informațiilor.

Principele era și un sprijinitor al solilor și curierilor, pentru transmiterea corespondenței către Poartă, Polonia și spre Rusia sau Austria, ceea ce implica mari cheltuieli, visteria fiind obligată să le recupereze pe seama contribuabililor.

Memorialul lui Markos Antonios Katsaitis, aflat la Iași, în toamna lui 1742, se referă la personalitatea principelui. La Curtea sa se afla medicul francez Joseph Bertin și marchizul de Magnan, folosit în special în alcătuirea corespondenței către Curțile Rusiei, Austriei ș.a. Un mediu de viață elevat în capitala ieșeană, unde temporar și-a găsit locul și pictorul genovez Liotard sau medicul Depasta.

La încheierea domniei lui Constantin Mavrocordat, Poarta a numit în locul său pe ***Ioan Mavrocordat***, fratele lui (20/31 iulie 1743–mai 1747), perioadă în care s-au accentuat obligațiile contribuabililor ceea ce a adus „greutate și nevoie" pentru „bieții săraci". În schimb, boierii, mai ales cei de țară, profitând de imunitățile acordate, își sporeau avuțiile.

Domnitorul, iubitor de petreceri, lăsase treburile țării pe seama dregătorilor săi, dând atenție locurilor de desfătare, cum era Foișorul clădit de el la Cetățuia-Iași, lângă heleșteul de la Frumoasa.

Ioan Mavrocordat și-a sfârșit cârmuirea în urma învinuirilor aduse la Stambul, unde era privit ca „tiran mare și rău platnic"[4], conform relatării agentului saxono-polon, levantinul Crescente Francesco Giuliani (mai 1747).

[1] Damian P. Bogdan, *Legăturile serdarului Lupu Anastasă cu rușii (1721–1751)*, în SMIM 2, 1957, p. 358.

[2] N. Iorga, *op. cit.*, p. 35.

[3] Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, București, 1985, p. 169.

[4] N. Iorga, *op. cit.*, p. 36.

Acum, în scaunul de la București fusese instalat, din același clan familial, ***Constantin Mavrocordat***, numit pentru a patra oară aici (iulie 1744–aprilie 1748). Rapoarte din 25 mai și 25 august 1744 fac referiri la cele 600 de pungi de bani cheltuite de noul principe pentru a-și înlătura rivalul, pe Mihai Racoviță, arătând cum „aceste familii de greci își scot ochii una alteia"[1], cel înlăturat din scaun fiind și exilat pe insula Lemnos (Limia). Prețul intronării era mai mare, sursele vremii, apreciind că „i se mai storseseră 2 550 de pungi"[2], în afară de ce datora atât el, cât și Ioan Mavrocordat hanului tătar, de la numirea lor în domnie (relație din 1 iulie 1745).

Fig. 70 Constantin Mavrocordat, domn al Moldovei (1742–1743).

La Iași rezida tot acum Grigore al II-lea Ghica, în locul căruia demnitarii de la Poartă l-au readus pentru a treia oară pe ***Constantin Mavrocordat*** (aprilie 1748–20/31 august 1749). Principele a dat și aici expresie programului de reforme, în iunie 1749 fiind desființată vecinia. Cu sprijinul pașei de Hotin, el și-a continuat demersurile în vederea izgonirii negustorilor turci — *lazii* — ca să pună stavilă jafurilor acestora în târgurile și orașele moldave.

Domnul va menține bune raporturi cu ambasadorul Olandei la Poartă, Elbert de Hochepied, prin intermediul doctorului Andrea Frydenryk (13/24 iulie; 13/24 octombrie 1748, 20 februarie/2 martie 1748).

Cunoscând condiția de dependență a principilor fanarioți față de Poartă, ambasadorul francez Roland Puchot conte Des Alleurs putea afirma, la 10 august 1748, că „ei nu înseamnă nimic astăzi", că sunt „un fel de arendași ai sultanului", care îi alege dintre greci[3].

Urmărind să-i prelungească domnia, marele vizir Abdulah Pașa i-a cerut principelui 300 de pungi de bani. Neacceptând însă propunerea, Constantin Mavrocordat va cunoaște nu numai mazilirea, dar și exilul cu detenție în turnul Lemnos, pe ostrovul Mitilene, cum consemnează biograful lui, Petru Depasta, în scaunul de la Iași fiind instaurat Constantin Racoviță.

Rapoarte din 3 martie și 7 aprilie 1753 ale bailului Antonio Diedo se referă la uneltirile lui Mavrocordat, întreprinse cu mari cheltuieli, împotriva lui Grigore al II-lea Ghica, dar fără să-l poată înlătura din scaun. Împotriva intrigilor sale și a legăturilor cu pașalele de la Cairo și de Saida și cu kapudanii flotei turcești erau luate severe măsuri.

[1] *Ibidem*.

[2] *Ibidem*, p. 37.

[3] Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 594–595.

Mavrocordat va încerca totuși, prin intermediul ambasadorului Franței, să obțină tronul, fiind însă interesat să submineze și pozițiile adversarilor săi Racovițești și Ghiculești.

Constantin Mavrocordat va ajunge iarăși în fruntea Țării Românești (8/19 februarie 1756–august 1758), continuând pe calea legăturilor tainice cu capuchehaialele sale și cu demnitari de la Stambul să urzească planuri împotriva rivalilor săi, surprinse însă de sultanul Mustafa al III-lea, fapt relevat și de bailul Francesco Foscari (30 septembrie 1757). Padișahul, socotind că acestea erau o complicitate la intrigă, pentru creșterea profiturilor și extorcări masive de bani, o uneltire față de ordinea din Imperiul otoman, l-a înlăturat din scaun și l-a închis la Edikulè, soartă pe care au avut-o și demnitarii incriminați, unii suferind și exilul.

Cu toate acestea, datorită legăturilor păstrate cu demnitari ai Porții și pentru serviciile aduse puterii otomane, ***Constantin Mavrocordat*** obținea și cea de-a șasea domnie — și ultima — în Țara Românească (5/16 iunie1761–20 martie 1763). Dar nici acum nu va fi cruțat de conflictele pentru putere dintre marii boieri, care îi erau potrivnici, îndeosebi din partea lui Constantin și Nicolae Dudescu, fost mare clucer, a marelui spătar Dumitrache Ghica și alți demnitari care îl acuzau că a luat abuziv 10 000 pungi de bani din țară, mai ales cu sprijinul lui Mihai Cantacuzino-Măgureanu, mare vistier.

După plângerile la Stambul împotriva sa, domnul era mazilit și din nou întemnițat, împreună cu capuchehaialele sale și cu alți boieri. Denunțul din tabăra ostilă principelui s-a dovedit însă a nu fi întemeiat.

Eliberat de la Edikulè, după încă șapte ani de așteptare, ***Constantin Mavrocordat*** redobândea tronul la Iași, pentru a patra oară (18/29 iunie–4/15 decembrie 1769). Aici își va sfârși și viața în condițiile declanșării războiului ruso-turc (1768–1774). Atunci oastea otomană a părăsit Hotinul, s-a retras pe la Țuțora către Dunăre, împrejurări în care principele, nevoit să se retragă, a fost prins la Galați de un detașament din armata țaristă (21 noiembrie/1 decembrie 1769). Fiind suferind și mai ales privind cu ostilitate prezența trupelor țariste în Moldova, în urma unor acuzații aduse unui ofițer rus, a fost atacat și rănit la cap; agravându-se starea sănătății, după călătoria spre Iași, în puține zile a decedat la Curtea domnească.

Spirit luminat, într-o epocă a preiluminismului, Constantin Mavrocordat a fost un promotor de reforme și un sprijinitor al culturii. Petru Depasta i-a dedicat scrierea *Constantin vodă sau scrisoarea faptelor vrednice de pomenire întâmplate în Dacia sub Constantin Mavrocordat.*

Domniile Mavrocordaților, îndeosebi ale principelui Constantin, s-au desfășurat paralel sau urmându-le pe acelea ale Racovițeștilor și Ghiculeștilor.

După ce Nicolae Mavrocordat a trecut în Țara Românească, pe tronul de la Iași, rămas vacant, Poarta l-a așezat pe ***Mihai Racoviță***[1] (25 decembrie/5 ianuarie 1716–25 septembrie/5 octombrie 1726), una din cele mai îndelungate prezențe — 11 ani. El mai

[1] Vezi și M. Racoviță-Cehan, *Familia Racoviță-Cehan. Genealogie și istorie*, 1, București, 1942, p. 80–99.

ocupase scaunul ieșean de două ori, și era socotit de moldoveni ca un „pementian", după relatarea lui Neculce, ultima oară fiind înlăturat de turci, pentru legăturile lui cu Rusia.

Dacă la început se arătase cu „dreptate și blândețe", apoi venind încărcat de datorii de la Stambul și înconjurat de câțiva greci, aceștia, aprecia Neculce, „l-au adus la stricăciune"[1], iar prin acordarea preferențială a dregătoriilor rudelor și apropiaților săi, boierimea autohtonă și mazilii se socoteau „călcați și batjocoriți".

Îndeosebi boiernașii din așezările dinspre plaiuri, s-au constituit într-o grupare, hotărâți să-l înlăture pe domnul fanariot cu ajutorul trupelor austriece, așa cum s-au petrecut evenimentele în Țara Românească. În fruntea mișcării protestatare s-au aflat: stolnicul Vasile Ceaurul, Gheorghe Velicico slugerul, Miron Cuza serdarul, căpitanul Conțescu, Nicolae Șoldan postelnic ș.a.

O delegație a celor răzvrătiți s-a dus, în acest scop, la Brașov, la generalul baron Karl von Tige, ca să așeze sub protecția imperialilor teritoriul de la est de Carpați și până la Siret, zonă de unde se pornise acțiunea împotriva lui Mihai Racoviță. După capturarea principelui urma să ocupe domnia Moldovei Vasile Ceaurul, căruia îi fusese acordat titlul de „Graf" — conte.

Cu recomandarea generalului Steinville de la Sibiu căpitanul Francisc (Ferentz) Ernaut din Lorena, cu un grup de 100 de nemți și 200 de cătane, a trecut munții și s-a adăpostit mai întâi în mănăstirea Cașin, de unde a efectuat raiduri de pradă în jur, ocupând apoi mănăstirile Neamț, Miera ș.a. Incursiunile lor, împreună și cu cete de moldoveni, au fost întreprinse către Roman, Adjud, Focșani și până spre Brăila sau la Fălciu și Bârlad, producând mari stricăciuni.

Sultanul Ahmed al III-lea, înștiințat de situația din Moldova, îi poruncise, în noiembrie 1716, lui Mihai Racoviță și boierilor din preajma lui să recruteze grabnic oșteni pentru respingerea „podgheazurilor". Acestea s-au instalat și la Comănești — Bacău și voiau să atace târgul Iași. În sprijinul domnului s-a hotărât să fie trimise detașamente de la raialele Brăilei, Hotinului și de la tătarii din Bugeac. Seraskier-hatman al oștilor moldave fusese numit Constantin Ipsilanti, căpetenie căutată de cătane pentru a fi capturat.

La 2 ianuarie 1717, baronul von Tige îi cerea lui Mihai Racoviță, în numele generalului Steinville, „ceva tribut", pentru ca țara de la est de Carpați să nu fie trecută „prin foc și sabie"[2], deși într-un raport diplomatic britanic al lui Abraham Stanyan de la Viena, de la 23 decembrie 1716, se amintea de trimiterea unor soli ai principelui pentru stabilirea condițiilor închinării țării la imperiali[3], informații contrazise de evoluția evenimentelor.

Atacurile „podgheazurilor" și ale cetelor de moldoveni înarmați au limitat autoritatea puterii centrale doar la ținuturile Iași și Orhei. De aceea, Mihai Racoviță l-a trimis pe marele ban Dumitru Macri, pe Constantin Costachi, mare vistier și pe turcul Hasan la tătari după ajutor, iar pe Dimitri Cuza cu o seamă de slujitori împotriva cătanelor.

[1] Ion Neculce, *Opere. Letopisețul Țării Moldovei* și *O samă de cuvinte*, p. 655.
[2] *Vakayı-ı Eflâk* (Cronica anonimă), ed. de Valeriu Veliman, în *Saeculum*, Iași, 1977, p. 22.
[3] Paul Cernovodeanu, *Anglia și războiul austro-turc (1716–1718)*, în RI 9, 1998, 5–6, p. 466.

Detașamentul căpitanului Ferentz a înaintat spre Iași și a pătruns spre Curtea Domnească prin surprindere, principele, prevenit cu puțin timp mai înainte, abia putând să scape peste Podul Beilicului și să se refugieze cu câțiva apropiați ai săi la mănăstirea Cetățuia (10/21 ianuarie 1717). În luptele ce au avut loc o dată cu sosirea tătarilor, oștenii veniți din Ardeal au suferit o dramatică înfrângere pe dealul Cetățuiei și al Hlincei, unde căpetenia lor a fost prinsă de un tătar, de la care era răscumpărat de domn și pedepsit cu pierderea capului pentru distrugerile și suferințele provocate în țară. Trupurile celor uciși de tătari au fost așezate într-o movilă lângă Iași (la *Parasca*), marcată de o cruce de piatră memorială (1717). Tot acum plătea cu viața și marele spătar Dimitrie Cuza, învinuit de trădare față de principele moldav.

Mihai Racoviță, la cererea tătarilor de a le plăti 60 de pungi de bani pentru ajutorul acordat împotriva cătanelor, neavând cum să-i răsplătească, i-a învoit să prade timp de șase zile ținuturile din dreapta Siretului, de unde pornise mișcarea protestatară a boierilor și mazililor. Aceasta a făcut ca mai tot pământul moldav să fie robit „de nu să va putea îndrepta în veci" (actul din 21 iulie 1720), Nicolae Șoldan, fost postelnic, recunoscând că ajunsese atunci „capu cătanelor" și al cetelor de moldoveni cu „feciori de boieri"[1].

În campaniile efectuate apoi de domnie din ianuarie și până la sfârșitul lui mai 1717, detașamentele austriece s-au retras în Transilvania. Astfel, planurile imperialilor și stăruința boierimii potrivnice turcilor de a scoate țara de sub influența Porții nu au izbutit.

La începutul lunii august 1717, la porunca lui Ahmed al III-lea Mihai Racoviță își unea oastea cu a căpeteniei tătarilor din Bugeac, Azamet Ghirai, cu Colceag Aga, pașa de Hotin, și cu detașamentul generalului Esterhazy, într-o incursiune prădalnică în Ardeal și pentru susținerea răscoalei ungurilor împotriva stăpânirii austriece. Urmând drumul pe la Câmpulung Moldovenesc, au trecut la Rodna și de acolo la Bistrița, dând foc orașului și producând mari jafuri și robiri. Dar la vestea căderii Belgradului în stăpânirea imperialilor, Mihai Racoviță s-a reîntors în țară prin pasul Oituz. La Vama, ținutul Câmpulung, un monument lapidar (la *Rogoază*), a rămas mărturie atacului pustiitor care a lovit Transilvania (1717).

În anii în care imperialii și-au exercitat mai puternic influența asupra Țării Românești și în Moldova (1716–1718) și o parte dintre dregători erau bejeniți, vlădica moldav Ghedeon al II-lea și alți ierarhi și boieri dintre Sturdzești s-au adresat lui Dimitrie Cantemir, aflat în Rusia, ca să revină în scaunul de la Iași. Într-un memoriu către Petru I se arăta că boierimea îl aștepta să vină în țara lor acum în împrejurările prielnice ale războiului austro-turc. În acest sens se adresa și în scrisoarea către Ion Neculce, refugiat la Nijboj, în Polonia, cancelarul Golovkin (23 noiembrie 1718).

Pentru meritele lui Racoviță în păstrarea tronului și apărarea Moldovei de podghiazurile nemțești, Poarta i-a acordat *titlul de erou*.

[1] N. Iorga, *Lupta lui Mihai Racoviță cu boierii rebeli — după un act nou*, în RI 7, 1921, p. 63–65 (p. 62–67).

Demnitarii moldoveni au continuat să mențină raporturile cu Rusia, cu Dimitrie Cantemir și secretarul lui, Ivan Ivanovici Ilinski, mai ales prin Lupu Anastasă stolnicul și spătarul Constantin Gavriliță, îndeosebi (28 iunie 1721). Drumurile lor se îndreptau spre Kiev, pentru obținerea actelor de tranzit (2 februarie 1723), de asemenea spre Moscova la cancelarul Gavriil Ivanovici Golovkin și la Dimitrie Cantemir în fața cărora se angajau să lucreze în interesul politicii țarului și al Rusiei, acțiuni ce nu-i erau străine lui Mihai Racoviță.

La porunca sultanului, în 1724, Mihai Racoviță era silit să trimită 2 000 de care și 4 000 de oameni în sprijinul Porții, pentru refacerea unor cetăți. Principele, deși a dobândit un firman al padișahului ca să-i scoată pe tătarii stabiliți în hotarele Moldovei, a amânat acest plan, preferând — din lipsă de bani — să primească în continuare dările de la bugeaclii ce dețineau un întins teritoriu din dreptul cetății Bender (Tighina), către vest și de-a lungul râului Ialpug, spre sud, până aproape de Toboc, însumând 32 de ore de mers în lungime și două ore în lățime.

Ion Neculce constatase că prezența lui Racoviță la cârma statului moldav a fost împovărătoare în comparație cu domniile lui Nicolae și Constantin Mavrocordat sau a lui Grigore al II-lea Ghica. Cei 11 ani cât s-a aflat pe tronul ieșean au adus — cum observa și cronicarul Neculai Muste — oști străine, jafuri, robiri, foamete, ciumă și epizotii.

Către sfârșitul domniei Mihai Racoviță a întreținut strânse legături cu boierii munteni, potrivnici lui Nicolae Mavrocordat, Nicolae Roset logofătul, Ion Dedulescu vistierul, Asan cămărașul ș.a., care au găsit temporar adăpost în Moldova. Aceasta a făcut ca la Stambul să se hotărască înlăturarea lui de pe tron, așa cum ceruse și internunțiul de la Poartă, Michael von Talmann, acuzându-l de interzicerea desfășurării comerțului negustorilor austrieci în țară, contrar prevederilor tratatului de la Passarowitz (1718). În locul lui era instaurat, la 1726, într-o domnie de șapte ani, Grigore al II-lea Ghica.

După declararea, în 1730, a răscoalei lui Patrona Halil la Stambul, ***Mihai Racoviță*** a ocupat scaunul Țării Românești[1], pe o perioadă scurtă de timp (6/17 octombrie 1730–13/24 octombrie 1731), cu plata a 170 de pungi de bani către Murlu, un alt conducător al revoltei ienicerilor. Pentru relațiile principelui cu Constantin Ventura, dragomanul kapudanului flotei otomane, condamnat la moarte de Ibrahim pașa el avea să fie întemnițat; însă numirea unui nou vizir, a lui Mehmed Pașa (1730–1731) i-a adus eliberarea din închisoare.

Urmărind să-și reia tronul Țării Românești în 1730, Constantin Mavrocordat a dat 1 000 de pungi la Stambul ca să obțină pieirea lui Mihai Racoviță. Acesta era trimis de aceea în exil pe insula Mitilene, de unde și-a recăpătat libertatea tot cu o importantă sumă plătită ajutătorilor lui de la Poartă. Astfel, au sporit adversitățile între reprezentanții unor clanuri familiale, Racovițeștii apropiindu-se din interese partizane de Ghiculești, și ei situați treptat pe poziții ostile Mavrocordaților.

[1] Vezi și M. Racoviță-Cehan, *op. cit.*, p. 99–102.

După zece ani de la mazilire sa, ***Mihai Racoviță*** va reocupa din nou scaunul de la București pentru ultima oară[1] (septembrie 1741–iulie 1744), o dată cu numirea lui Constantin Mavrocordat pe tronul Moldovei. Însă agenți de la Poartă ai lui Mavrocordat (1741–1742) îl defăimau pe Racoviță, referindu-se la situația grea din țară datorită sporirii dărilor și obligațiilor. La reînnoirea domniei pe încă un an, principele a supus contribuabilii la grele sarcini fiscale (1743), mii de locuitori din Oltenia (15 000 după unele surse) trecând Dunărea pentru a scăpa de povara lor. Protestele boierimii la Stambul, au dus, de aceea — cu tot sprijinul primit din partea susținătorilor săi, a „Mihaliților" — la pierderea scaunului. Un raport al bailului Veneției la Poartă (13 august 1744) arătase că Mihai Racoviță era să-și piardă și capul dacă nu ar fi plătit 1 000 de pungi de bani, ceea ce a dus doar la surghiunirea lui pe insula Tenedos.

Din același clan familial urma la cârma statului moldav ***Constantin Racoviță***[2], fiul fostului domnitor (20/31 august 1749–22 iunie/3 iulie 1753). Încă de la numirea sa, locuitorii au fost confruntați cu abuzurile caimacamului Iordache Stavrache (august-decembrie 1749), trimis să vegheze treburile țării. Nemulțumiți de aceasta, patruzeci de mari dregători mai vârstnici și mulți alți boieri tineri, au fugit la Căușani, la tătari, arătând greutățile care i-au împovărat pe contribuabili. Astfel, principele a fost silit să-l alunge pe spătarul Stavrache și pe postelnicul Iordache Geanet, care s-au refugiat la Galați spre a lua calea Țarigradului. Constantin Racoviță a trebuit să ia măsuri și împotriva negustorilor turci, a lazilor, ce „strica țara", în ținuturile Dorohoi, Botoșani, Hârlău ș.a., pe care i-a izgonit cu ajutorul unui firman de la Stambul.

Evenimentele politice din Europa de la mijlocul veacului au exercitat un clar impact la București și Iași. O vie activitate diplomatică va fi întreținută îndeosebi pe „canalul" de tranzit al corespondenței expediate din Polonia prin Moldova către Constantinopol sau din Rusia și de la Hanatul din Crimeea.

Poziția strategică deținută de Țările Române a determinat Franța să numească aici un secretar cu însemnate rosturi în cifrarea și transmiterea misivelor oficiale către Iași și București ale ambasadei franceze de la Varșovia sau a unor nobili poloni susținători ai diplomației secrete, domnitorii fanarioți întocmind și ei rapoarte săptămânale așteptate cu interes la Poartă.

Surse externe fac referiri și la preocuparea principelui, ca de altfel și al domnului Țării Românești, de a cumpăra gazete din Germania, Polonia și Olanda. Constantin Racoviță întreținea o mai veche relație și cu diplomatul olandez, Elbert de Hochepied, rezident la Poartă (17/28 februarie; 1/12 aprilie 1750, Iași ș.a.).

Instrucțiunile trimise de la Stambul, la 21 februarie 1751, cereau îndeosebi principelui Moldovei „date interesante" din Polonia, de la familia Potocki sau de la marele general Branicki, ca să se știe „tot ce se petrecea în nord"[3] și pentru posibilitatea legăturilor cu

[1] *Ibidem*, p. 102–106.
[2] *Ibidem*, p. 110–118.
[3] *Ibidem*, p. 600.

hanul tătar. Un rol însemnat în comunicarea noutăților revenea lui de Castera sau francezului Linchou — care trebuia atras în acțiuni de informare în Regatul polonez. Constantin Racoviță cerea în acest sens încuviințarea Porții ca să-l trimită ca agent acolo. Pentru misiuni diplomatice în Polonia, legate și de preocuparea Franței de a-și asigura protecția asupra ordinului călugărilor franciscani din Moldova[1], era folosit și prefectul catolic de la Iași, Layder (corespondența din 11 februarie, 6 și 9 iulie 1752). Bănuit că slujește mai degrabă interesele imperialilor, preotul Layder era nevoit să părăsească țara în 1753.

Culoarul moldav de comunicare cu Polonia a cunoscut o mai intensă activitate când principele Racoviță și pașa de Hotin au primit instrucțiuni speciale de la sultanul Mahmud I referitoare la nobilii din regatul vecin de la nord, ce trebuiau îndemnați la unire și armonie în interesul patriei lor și a Imperiului otoman. Padișahul avea în vedere stăvilirea influenței Curții de la Viena și a Rusiei asupra unei părți din șleahticii poloni, apel făcut nu întâmplător în timpul Dietei de la Grodno (9 iulie și 3 septembrie 1752). Rosturile îndeplinite de Constantin Racoviță acum, îi dădeau posibilitatea ambasadorului francez des Alleurs să afirme ca principele „este geniul grec"[2], care se folosea de agentul François Tomas Linchou, fostul său secretar, în misiuni pe lângă Dieta din Polonia (scrisori din 20 septembrie și 2 octombrie 1752).

Constantin Racoviță era mutat apoi în scaunul de la București[3] (22 iunie/3 iulie 1753 — 8/19 februarie 1756), unde îl urmau și câțiva sfetnici apropiați, Ion Cantacuzino Pașcanu, postelnicul Costache Genet, care îl înlocuia pe Iordache Stavrache, de asemenea Linchou (Lință), marele sluger, preocupat și de negoț.

Situația din Regatul polon al lui August al III-lea, în timpul înfruntărilor dintre partizanii monarhiei și adepții constituției aristocratice în frunte cu Ignacy Potocki, era urmărită de Constantin Racoviță, interesat de „ce se petrece" la Varșovia în legătură cu influența Rusiei și a partizanilor ei. Principele scrisese și unui număr de nobili poloni, încercând să le mențină atașamentul față de puterea turcească, dar fără rezultate (8 septembrie 1754).

Știind că Matei Ghica din scaunul de la Iași deținea titlul de prinț al imperiului, Constantin Racoviță și-a exprimat dorința ca Franța să-i recunoască strădaniile în interesul politicii ei în această zonă a Europei, pentru a primi o distincție de la regele Ludovic al XV-lea.

Încă din primăvara anului 1755, fruntași ai marii boierimi, uniți în legătură cu Constantin Mavrocordat, mazil, care uneltea de la Pera sperând să reocupe tronul de la

[1] Asupra intereselor Bisericii de la Roma și a Congregației De Propaganda Fide, a Curții de la Viena, a Poloniei, a Franței, în ce privește ființarea Ordinului Minoriților Conventuali ai Sf. Francisc sau al iezuiților din Moldova, încă din deceniile precedente, cf. și V. Mihordea, *Contribuție la istoria catolicismului în Moldova în secolul al XVIII-lea. Protecția franceză pentru călugării franciscani*, Vălenii de Munte, 1934.
[2] Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 619–620, scrisoarea din 3 septembrie 1752
[3] Vezi M. Racoviță-Cehan, *op. cit.*, p. 118–123.

București, căutând să obțină dregătoriile mai importante din Sfatul domnesc s-au revoltat. Ei erau grupați în jurul lui Constantin Dudescu, fostul mare vornic, cu fiul său Nicolae, mare stolnic, a lui Barbu Văcărescu marele ban, la care s-au alăturat boierii de peste Olt, chiar și episcopul de Râmnic, Grigore Socoteanu. O delegație a lor urma să se îndrepte către Adrianopol, situație în care Constantin Racoviță a căutat o cale de înțelegere cu cei ce i se împotriveau. Astfel a acceptat să-l izgonească pe Iordache Gemet și pe alți greci care comiseseră abuzuri, de asemenea să fie trimiși la Stambul, alături de capuchehaialele țării, și doi demnitari numiți de boieri, serdarul Sandu Bucșănescu și Ștefan Mănăilă setrarul. Un fapt și mai neobișnuit în raporturile cârmuitorilor fanarioți cu boierimea autohtonă a fost hotărârea acesteia de a limita veniturile principelui la 3 000 de pungi, cu adaosul celor provenite de la vămi și ocne, precum și al cămării domnești.

Protestele împotriva domnului și neînțelegerile ivite apoi între marii boieri pentru obținerea dregătoriilor au întreținut intrigile lui Manolache Gelepul la Poartă. Prin hotărârea marelui vizir, Ștefan Văcărescu și fratele său Barbu au fost exilați pe insula Cipru, ultimul citat pierzându-și chiar viața acolo. O pedeapsă asemănătoare suporta și capuchehaiaua Iordache Stavrache, iar cei doi dregători ce trebuiau să reprezinte la Poartă gruparea boierească potrivnică principelui au fost puși în lanțuri și trimiși în țară.

Situația existentă în plan intern în Țara Românească l-a determinat pe ***Constantin Racoviță***, care cunoscuse ostilitatea boierimii, să se mute în scaunul de la Iași[1] (8/19 februarie 1756 — 9/20 martie 1757), însă cu mari eforturi bănești, ceea ce a implicat așezarea unor dări grele, nepopulare (văcăritul, cunița ș.a.). La plângerea locuitorilor, principele, împreună cu reprezentanți din toate straturile țării au hotărât, sub autoritatea cărții patriarhului ecumenic Chiril al V-lea și a mitropolitului Iacov, ca aceste dări să nu mai fie scoase în țară. Pentru importanța sa, așezământul a fost tipărit la 20 februarie/1 martie 1757, ca de altfel și hrisovul privitor la desființarea vădrăritului, din același an.

De la Curtea din Iași domnul a continuat să păstreze legături cu Hanatul din Crimeea, unde, la recomandarea rezidentului francez Charles de Peyssonel, a trimis un agent — capuchehaia — la Bakčesarai, unde, la fiecare 15 zile sosea un lipcan cu corespondența din partea sa, privind evenimentele din lumea europeană, pe baza știrilor adunate de Linchou.

Înlocuirea marelui vizir, Mustafa Pașa cu Ragîb Mehmed pașa (1757–1763), intrigile urzite la Poartă de capuchehaiaua Iordache Stavrache, i-au adus domnului mazilirea, în locul său fiind numit Scarlat Ghica. Atașat politicii otomane și intereselor diplomației franceze, la Stambul principele i-a informat pe demnitarii Porții în legătură cu opțiunile politice ale celor trei partide create în jurul împărătesei Elisabeta a Rusiei, fie în sprijinul marelui duce Petru sau în favoarea prințului Ivan (relație din 1757 a trimisului olandez la Istanbul, Elbert de Hochepied).

Prin scrieri ticluite, capuchehaiaua Nicolache Draco Suțu îl va acuza pe Constantin Racoviță că ar fi încercat cu ajutorul agentului francez Linchou să-i revolte pe boierii

[1] *Ibidem*, p. 124–129.

din Moldova, ca să ceară la Stambul reînscaunarea lui la Iași. În urma hotărârii nedrepte a padișahului, Constantin Racoviță era surghiunit în turnul Lemnos (Limnu) de pe ostrovul de la Mitilene, iar Linchou, mai întâi arestat și învinuit de provocarea morții lui Lascarache Gemet, era decapitat (1763). De mânia sultanului nu au scăpat nici capuchehaialele Nicolae Suțu și Aripache Vlasto, ținuți 30 de zile în temniță pentru uneltirile lor de la Poartă.

Constantin Racoviță va ajunge apoi în Țara Românească, în ultima sa domnie[1] (9/20 martie 1763 — 26 ianuarie/6 februarie 1764), după înlăturarea lui Constantin Mavrocordat, confruntat acum cu intrigile lui Iordache Stavrache, investit ca baș capuchehaia de sultanul Mustafa al III-lea (1757–1774), în locul lui Baș Mihalopol (Iordache), un apropiat al principelui, trimis în exil la Famagusta, în insula Cipru.

La urcarea în scaun domnul s-a aflat în bune raporturi cu fruntașii boierimii, cărora le-a încredințat demnitățile importante din sfatul țării. Apoi Constantin Dudescu banul, împreună cu vărul principelui, Dumitrașco Racoviță vornicul și Badea Știrbei Drăgănescu vistierul au produs tulburări, urmărind ca dregătoriile să fie acordate de Constantin Racoviță „după pofta lor"[2]. De aceea, Cantacuzinii, Mihai Măgureanu logofătul și fratele său Pârvu Măgureanu vornicul, aparținând altei puternice grupări, nu vor mai accepta funcții la Curtea domnească, din vara și începutul toamnei lui 1763.

Sporirea autorității boierilor din tabăra ce-i era potrivnică l-a determinat pe domn să-i ceară baș capuchehaialei Stavrache „să-l scape de tulburările Dudescului"[3]. Versatul stambuliot, interesat să aducă la Poartă cele 2 800 de pungi de bani din datoria pusă pe seama lui Constantin Mavrocordat, pentru care se aflau încă întemnițați șapte dregători din camarila grecească a fostului principe, a cerut marelui vizir să-i închidă și pe alți boieri din țară pentru a-i înspăimânta și a accepta strângerea sumei restante. Între aceștia se aflau Constantin și Nicolae Dudescu, Mihai și Pârvu Cantacuzino ș.a.

Încercarea lui Constantin Racoviță de a se folosi și de mărturiile lui Mihai Cantacuzino în condamnarea lui Constantin Dudescu, socotit „vrăjmaș", care „strică odihna tuturor domnilor"[4] și a țării nu a avut ecoul dorit. Ca atare, Mihai și Pârvu Cantacuzino-Măgureanu, au fost puși în fiare, ca și ceilalți dregători deținuți în temnițele Curții, ceea ce a declanșat protestul boierimii și revolta populației Bucureștilor, care i-a eliberat pe cei închiși.

Temându-se de urmările faptelor petrecute, domnul fanariot, suferind, și-a pus capăt zilelor, consumând o mare cantitate de alcool de melasă (26 ianuarie/6 februarie 1764) și a fost înmormântat la Mitropolie.

[1] *Ibidem*, p. 130–134.
[2] N. Iorga, *Despre Cantacuzini. Studii istorice bazate în parte pe documentele inedite din Arhiva d-lui G.Gr. Cantacuzino*, București, 1902, p. 133.
[3] *Ibidem*, p. 134.
[4] *Ibidem*, p. 136.

Este o vreme în care pozițiile partizane ale boierimii autohtone, așa cum remarcase și Nicolae Iorga, se fac mai puternic simțite, față de autoritatea principilor de la Fanar și de sprijinitorii lor din lumea greco-levantină.

Acum Iordache Stavrache, capuchehaia pentru amândouă principatele, va stărui la Stambul ca să-l aducă pe tronul de la București pe ***Ștefan Racoviță***, fratele fostului domn (26 ianuarie/6 februarie 1764 — 18/29 august 1765). Noul cârmuitor al țării apărea, nu întâmplător, contemporanilor ca un „vichil"[1] al puternicului stambuliot, acesta fiind privit ca adevăratul „domn, domnului Ștefan vodă" (Chesarie Daponte).

El a chemat la Constantinopol pe fruntașii boierimii, care fuseseră întemnițați și le-a propus să strângă 7 000 de pungi de bani, fiind absolviți pentru început de alte obligații, urmând ca Mihai Cantacuzino să primească dregătoria de mare vistier, propuneri acceptate de aceștia.

Capuchehaiua, ca „să dea mai multă spaimă"[2] localnicilor la sosirea lui Ștefan Racoviță în scaun, pe baza unui firman de la Puterea otomană a pedepsit cu spânzurătoarea pe fostul mare stolnic Ștefanache Cremidi, „amestecător" între domnie și boieri, și pe Iordache Băjescu medelnicerul, om bun și „fără de vină", care era și ispravnic de județ (26 aprilie/7 mai 1764).

Dregătorii din lumea greco-levantină, lacomi de bani, l-au îndemnat pe principe să-i oblige pe sferniicii săi să mai scoată încă 1 000 de pungi de bani de la contribuabili prin darea fumăritului. Opunându-se, capuchehaiaua a obținut un alt firman (2/13 ianuarie 1765) și i-a închis pe Dudești, Cantacuzini ș.a. în număr de zece demnitari[3], pe unii în casele domnești, cum hotărâse domnul și nu în temniță, vreme în care „în țară și în București gemea norodul de acele grele biruri"[4]. Aceasta a declanșat răscoala, zisă și a „rufeturilor", datorită prezenței breslașilor la revoltă, întâmpinată de Ștefan Racoviță cu arnăuții și beșliii turci din garda Curții, trei dintre participanți fiind uciși, iar boierii întemnițați mutați în beciuri mai sigur de apărat în fața atacului mulțimii (13/24 mai 1765).

Abuzurile săvârșite de Iordache Stavrache au provocat proteste și din partea pașalelor de la Dunăre. Căutând să mai îndrepte situația, abilul caimacam i-a eliberat pe boierii închiși și a redus birurile care îi apăsau pe locuitori. Dar, în fața acuzațiilor marelui vizir, sultanul l-a pedepsit cu moartea, Stavrache fiind întemnițat și strangulat (17/28 august 1765), imensa lui avere evaluată la 3 000 de pungi (1 500 000 lei) a fost confiscată, iar una din casele de la Stambul risipite.

[1] Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, ed. Aurora Ilieș și Ioana Zirnea, București, 1987, p. 121.
[2] N. Iorga, *op. cit.*, p. 140.
[3] După cele comunicate de Iordache Stavrache, „opsprezece mari boieri" «legați de gât și de picioare»" (C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, 3, București, 2000).
[4] N. Iorga, *op. cit.*, p. 142.

La rându-i, Ștefan Racoviță, mazilit (18/29 august 1765) și surghiunit pe ostrovul Mitilene, obținea apoi eliberarea cu sacrificii bănești. El încheie domniile celor trei principi din neamul *Cehan-Racoviță*.

Un alt clan familial, al *Ghiculeștilor*[1], care dăduse încă din veacul precedent doi voievozi, s-a remarcat în epoca fanariotă prin încă cinci domni, începând cu ***Grigore al II-lea Ghica***, nepot de soră al lui Nicolae Mavrocordat, înscăunat mai întâi în Moldova[2] (26 septembrie/7 octombrie 1726 — 5/16 aprilie 1733). El a rămas la cârma principatului aproape șapte ani, după ce în etapa precedentă îndeplinise funcția de mare dragoman la Poartă (1716–1726), apreciat pentru calitățile sale de diplomat.

La Iași boierimea era bucuroasă că acum „au găsit liniște și mângâiere"[3], deși Dumitrașco Racoviță, fratele principelui înlocuit din scaun, și ginerele său, Iordache Costache-Venin, căutau sprijin la tătarii bucegii să-l readucă pe Mihai Racoviță.

Grigore al II-lea Ghica, la Stambul, întreținuse raporturi cu ambasadorii Franței, Angliei și Olandei, cu miniștrii rezidenți ai Rusiei, Poloniei, cu agenți de la tătari și cu internunțiul habsburgic la Constantinopol, Michaël von Talmann, referitor la transmiterea în secret a știrilor despre negocierile de la Stambul (16 noiembrie 1726). Domnul i-a acordat acestuia importante sume de bani, sperând să-l folosească ca agent al Moldovei în probleme diplomatice, în sprijinul fratelui său, dragomanul Porții Alexandru Ghica (1726–1741).

O dată cu declanșarea revoltei tătarilor din Bugeac (octombrie 1727), sub Adil Ghirai împotriva fratelui său, Mengli Ghirai, hanul Crimeii, Moldova era amenințată de atacurile acestora. La porunca Porții, Grigore al II-lea Ghica și oastea țării trebuiau să se alăture efectivelor lui Mustafa pașa de la Hotin pentru a stăvili mișcarea tătarilor, fapt pentru care bugeaclii au întreprins acțiuni devastatoare în Moldova.

Serviciile aduse de domnitor puterii otomane și mai ales sumele importante oferite la Stambul i-au asigurat reconfirmarea tronului pe încă trei ani (martie 1729), iar de la tătari — fapt neobișnuit — a cerut despăgubiri pentru jafurile făcute în țară. Bugeaclii dovedind apoi abuzuri în stabilirea plăților, principele a trebuit să înapoieze o însemnată sumă, așa cum i se recomandase de la Poartă.

După decesul lui Nicolae Mavrocordat (1730), o parte dintre boierii Țării Românești, în frunte cu Constantin Văcărescu marele vistier, au venit la Iași pentru a-l îndemna pe Grigore al II-lea Ghica să le fie domn, principele neacceptând însă propunerea.

În timpul răscoalei lui Patrona Halil la Istanbul era sprijinit să ocupe domnia Moldovei geambașul Ianaki Buțukaki (17/28 septembrie 1730), dar care, o dată cu restabilirea autorității sultanului Mahmud I (1730–1754), își va pierde viața, neavând suficienți bani ca să acceadă la tron.

[1] Vezi Anastasie Iordache, *Principii Ghica. O familie domnitoare din istoria României*, București, 1991.
[2] *Ibidem*, p. 42–53.
[3] *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 257.

Domnul din clanul Ghiculeștilor a fost un susținător al învățământului de treaptă înaltă la Iași, precum și al Bisericii și a Ortodoxiei.

Prin hotărârea Porții, ***Grigore al II-lea Ghica*** era adus în Țara Românească[1] (5/16 aprilie 1733 — 16/27 noiembrie 1735), aici, ca și în Moldova, pentru a acoperi cheltuielile făcute la obținerea tronului a sporit obligațiile fiscale. Prin înființarea *Cămărășiei* de la București și prin reorganizarea vămilor (1733–1734), s-au putut realiza noi venituri în folosul visteriei, pe baza mai bunei reglementări a taxelor la mărfurile vehiculate în schimburile economice.

Evoluția situației politice în sud-estul și centrul Europei a impus domniei urmărirea cu atenție a intereselor marilor puteri, aceasta și în legătură cu misiunile îndeplinite de dragomanul Porții, Alexandru Ghica, în preajma declanșării războiului austro-ruso- turc (1735).

Plângerile pornite din țară și mai ales uneltirile vărului său, Constantin Mavrocordat, care căuta să reocupe tronul de la București, au dus la mutarea lui ***Grigore al II-lea Ghica***, fără de voia sa, pe scaunul de la Iași[2] (16/27 noiembrie 1735 — 3/14 septembrie 1739), fapt ce a contribuit la înăsprirea raporturilor dintre cei doi domni.

În derularea evenimentelor politico-militare din timpul conflictului Rusiei și Austriei cu turcii[3] (1736–1739), principele și-a făcut simțită prezența pe tărâm diplomatic, pentru stabilirea unei înțelegeri între cele trei puteri. Totodată, a căutat să îndeplinească numeroasele obligații impuse de Poartă și anume „zaherele" și „nesfârșite angherii" și să participe cu oastea în tabăra de la Hotin. Plecând în campanie, Grigore Ghica a lăsat caimacami pe Sandu Sturdza logofăt, pe marii vornici Constantin Ruset și Iordache Cantacuzino și alți boieri.

În august 1736, domnul, însoțit de fiul său Matei și de boieri, la porunca marelui vizir Abdullah pașa, s-a dus în tabăra de la Isaccea, unde erau de față pentru consultări și Fetih Ghirai al II-lea, hanul Crimeii, Colceag pașa de la Hotin și dragomanul Alexandru Ghica. La porunca vizirului, 10 000 de oșteni otomani trebuiau să ierneze în ținutul Orhei, o adevărată povară asupra țării.

Atunci când Imperiul habsburgic și-a oferit mediația între Rusia și Poartă, urmărind de fapt să-și extindă autoritatea în sud-estul Europei și peste Principatele Române, Grigore Ghica a comunicat Porții planurile și jocurile de interese ale acestora.

Datorită abilității politico-diplomatice a domnului Moldovei, demnitarii de la Stambul i-au cerut să înceapă, în numele său, negocieri de pace cu Rusia, fără intermediari, cum îl informa Claudius Rondeau, rezident britanic la Sankt Petersburg, pe secretarul de stat la externe, lordul William Harrington (15/26 martie 1737). Într-o misivă a trimisului

[1] Vezi Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 53–54.

[2] *Ibidem*, p. 55 și urm.

[3] Să se vadă și cap. VII, paragraful 3, pentru evenimentele petrecute în 1736–1739, aici referindu-ne numai la anumite aspecte din domnia lui Grigore Ghica.

rus la Poartă, Aleksei Andreievici Vișneakov, către Grigore al II-lea Ghica erau cuprinse știri tocmai despre negocieri ruso-turce de la Petersburg (26 martie 1737).

Sunt cunoscute acum și încercările ambasadorilor Angliei și Olandei, Sir Everard Fawkener și Cornelius Calkoen, pentru stabilirea unor înțelegeri între Austria și Rusia cu turcii, reprezentați de marele vizir Mehmed Silahdar pașa (1736 — august 1737) și de Abdullah pașa, acțiuni de care Grigore Ghica era informat datorită relațiilor sale cu Calkoen prin intermediul lui Hasan pașa (scrisorile din 4/15 iulie și 11/22 iulie 1737)[1].

După ce Imperiul habsburgic, aliat al Rusiei, a declarat război Puterii otomane (27 mai/7 iunie 1737), un corp de oaste de 5 000 de oameni a pătruns din ordinul generalului conte Franz Paul von Wallis, pe la Câmpulung Moldovenesc, Oituz și Trotuș, pentru a-l determina pe domn să accepte suzeranitatea imperialilor sau să părăsească tronul. Cu ostenii țării și cu ajutor de la turci și tătari, Grigore Ghica a reușit să respingă trupele austriecilor, fapt apreciat de marele vizir.

Eșuarea tratativelor de la Nemirov, începute la 5/16 august 1737, și declanșarea apoi a atacurilor atât ale Casei de Austria, cât și ale Rusiei au deschis noi direcții diplomației de la Poartă, cu implicarea ambasadorului Franței, de Villeneuve, și a domnului Moldovei în menținerea și difuzarea corespondenței părților aflate în conflict.

De fapt și John Bell de Antermony, secretarul rezidentului englez Rondeau de pe lângă Curtea țarinei Ana Ivanovna, se îndrepta spre Constantinopol cu aceleași misiuni, oprindu-se și la Iași, unde era primit de principele Ghica (4/15 ianuarie și, ulterior, la 29 aprilie/10 mai 1738)[2].

Bine informat în privința derulării vieții politice a timpului, a acțiunilor militare, Grigore Ghica comunica demnitarilor turci, prin curierii lui, știri despre retragerea armatei austriece din țară în Transilvania (4 septembrie 1737), precum și despre porunca dată de țarină mareșalului Münnich ca să-și regrupeze trupele în Ucraina.

Pe baza contactelor cu consilierul Nepluiev întreținute cu ajutorul locotenentului Andrei Repninski (Repnin), principele moldav trimitea răspunsurile așteptate de vicecancelarul rus, contele Andrei Ivanovici Ostermann (18 iunie 1738), din tabăra de la Socola — Iași. Ulterior, la 28 septembrie același an, Ghica îi scria de la Soroca lui Nepluiev în legătură cu negocierile de pace, misiva fiind transmisă de pârcălabul Petre Duca, un apropiat al domnului. Duca va îndeplini misiuni și la generalul Aleksandr Nikolaevici Rumianțev, căruia îi aducea propuneri de pace din partea puterii otomane.

Calea moldavă era o rută străbătută nu numai de misive, ci și de oameni politici, diplomați, agenți și curieri ce treceau prin Iași. De Villeneuve se referea, de pildă, la Andrei Repninski, care era „încărcat de scrisori" aduse de la Curtea lui Grigore Ghica la Stambul, pentru el (5 noiembrie 1738).

[1] P. Cernovodeanu, *Politica orientală engleză între 1733–1739. 2. Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736–1739)*, în SMIM 18, 2000, p. 95–107.

[2] *Călători străini*, 9, p. 193–194 și 197.

Domnul Moldovei făcuse primele propuneri pentru a determina Rusia să perfecteze o înțelegere cu turcii (20 februarie 1739), urmărind, prin demersuri la Viena, și încheierea unei păci separate a celor două puteri cu Poarta.

Existența unei puternice reacții față de Imperiul otoman, întreținută și de urmașii lui Antioh Vodă Cantemir, principii Constantin și Dimitrie, ofițeri superiori în armata rusă, ca și de Constantin Cantacuzino fiul fostului voievod al Țării Românești, Ștefan Cantacuzino, a făcut posibilă în a doua parte a anului 1739 pătrunderea armatelor feldmareșalului Münnich până la Iași (3/14 septembrie 1739), după înfrângerea zdrobitoare a oștilor turcești la Hotin. Grigore al II-lea Ghica era astfel silit să se retragă treptat spre Galați, atunci când a fost părăsit de slujitori și boierime, pentru a primi ajutoare de la pașalele de la Dunăre și de la tătari.

Cererile exagerate ale feldmareșalului Münnich, pentru el, dar și pentru țarină, ca și obligația țării de a contribui cu 20 000 de ducați la susținerea campaniei militare, de a orândui tot atâția osteni și alte apăsătoare îndatoriri prevăzute în *ponturile* stabilite de comandantul trupelor țariste au produs nemulțumirea și reacția boierimii.

Prin victoria Imperiului otoman asupra nemților și încheierea păcii de la Belgrad (7/18 septembrie 1739), feldmareșalul Münnich era obligat să părăsească Moldova, cu el plecând în refugiu și mitropolitul țării, Antonie, înlocuit cu ierarhul Nectarie, grec de origine.

După 13/24 octombrie 1739, Grigore al II-lea Ghica și-a reluat domnia întreruptă de ocupația trupelor rusești la Iași. Însă stăruința sa la Curtea de la Sankt Petersburg pentru negocieri de pace a fost privită la Stambul ca o apropiere de Rusia, cum observa de Villeneuve la 1739.

Chiar fratele său, dragomanul Alexandru Ghica, recompensat pentru serviciile aduse Împărăției turcești cu titlul de „principe al Moldovei" (14 ianuarie 1740), va fi înlăturat, ca de altfel și marele vizir Mehmed pașa, care plătea cu capul (1741), sub acuzații dușmănoase ale noului vizir, Hadji Ahmed pașa. Domnul era și el înlocuit în scaunul de la Iași de Constantin Mavrocordat.

Deși mazil la Constantinopol, datorită cunoștințelor și relațiilor sale, a intermediat negocieri între Prusia și Poartă (13 decembrie 1741), dar uneltind cu Mihai Racoviță împotriva lui Constantin Mavrocordat pentru ocuparea domniei, Grigore Ghica a fost exilat la Thenedos (20 iulie 1741).

Șase ani mai târziu, tot printr-o hotărâre de la Stambul, ***Grigore al II-lea Ghica*** era readus pentru a treia oară la cârma Moldovei (mai 1747–aprilie 1748). Ocupând tronul de la Iași, a fost nevoit să îndeplinească obligațiile față de „Porțile turcești", sursele istorice arătând că erau „mâncători mulți pe ace vreme"[1], ceea ce l-a determinat pe domn să iasă „de supt cheltuială" și să dobândească scaunul Țării Românești.

Cu eforturi bănești, ***Grigore al II-lea Ghica*** era numit în al doilea rând în fruntea statului muntean[2] (aprilie 1748–23 august 1752), în locul rivalului său Constantin

[1] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 35.
[2] Vezi și Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 67 și urm.

Mavrocordat, căutând să îndepărteze „asupreala săracilor" prin noile reglementări prevăzute în *testamentul* (așezământul) său.

Acum, în afara relațiilor întreținute cu reprezentanții Austriei și Rusiei la Poartă, Grigore Ghica va păstra legături și cu noul ambasador al Olandei, Elbert de Hochepield (scrisorile din 21 martie/1 aprilie 1748 și din 29 iulie/9 august 1749), dar și contacte cu rezidentul Suediei, Ulrik Gustav von Celsing. Domnul îl informa, la 18/29 ianuarie 1749, că le va asigura tuturor celor de confesiune „Augustană" — protestantă, din Muntenia, libertatea de a se manifesta în ritualul lor.

În primii ani ai cârmuirii principelui Ghica, protopopul și fostul vicar general al Episcopiei greco-catolice din Transilvania, Nicolae Balomir, abjurând Uniația, s-a stabilit temporar la București pentru a obține sprijinul domnului în folosul coreligionarilor ortodocși. El se angaja să determine până la 16 000 de români de dincolo de munți să emigreze la sud de Carpați. Grigore Ghica a privit cu prudență oferta protopopului, nevrând să provoace un conflict cu Imperiul habsburgic.

Din porunca marelui vizir principele va trimite la Poartă pe fiul său Matei ca să ocupe demnitatea de mare dragoman, în care de fapt s-a și distins (1752), ulterior fiind numit pe tronul de la București.

Principe luminat și reformator, ca și vărul său Constantin Mavrocordat, în cele cinci domnii din Moldova și Țara Românească a căutat să asigure o cale mai bună de dezvoltare a Principatelor și de stabilitate a vieții locuitorilor.

În testamentul său principele Ghica îl orânduise la tron pe fiul lui, Scarlat, dar prin influența exercitată la Poartă de Gheorghe Başa Mihalopol, hatmanul, era ales în fruntea Țării Românești, ***Matei Ghica***[1], ginerele acestuia (24 august/4 septembrie 1752 — iunie 1753).

Lipsa de experiență a tânărului domn, abuzurile săvârșite de sfetnicii din camarila sa grecească, ca și atitudinea dușmănoasă față de boierimea care-l susținuse pe fratele său Scarlat, au menținut o stare de nemulțumire împotriva lui. Stăpânitorii de moșii laici și clerici, în frunte cu vlădica Neofit I Cretanul, cu Constantin Dudescu, fostul mare vornic, au trimis o plângere la Stambul prin medelnicerul Ștefanache, arătând cele săvârșite de sfetnicii principelui.

Constatând răzvrătirea populației adunată la Mitropolie (21 mai 1753), sultanul Mahmud I hotăra ca ***Matei Ghica*** să fie trecut în scaunul de la Iași[2] (23 iunie/4 iulie 1753 — 8/19 februarie 1756). Principele sosise cu numeroși demnitari din lumea greco-levantină, printre ei și spătarul Iacovache Rizo, hatmanul Gheorghe Başa Mihalopol, postelnicii Alexandru Draco Suțu și Nicolache Draco Suțu.

Experiența dobândită în prima domnie l-a determinat să reglementeze situația grea a locuitorilor chiar din zonele în care negustorii lazi s-au așezat abuziv pe pământul țării, și au acaparat locuri și au făcut cășle.

[1] *Ibidem*, p. 71–72.
[2] *Ibidem*, p. 72–74.

Iubitor de petreceri și preumblări, el a construit foișorul de la Copou, loc de desfătare atât pentru doma, cât și pentru boierii care-l însoțeau aici.

Principele a întreținut corespondență cu marele general al Coroanei Poloniei, Branicki, referindu-se la relațiile de vecinătate dintre cele două țări (19 mai 1754), confirmate de înalta personalitate de la Varșovia (4 iulie 1754). Legăturile erau menținute prin agenții moldavi, Ianachi Millo, căpitan și apoi staroste de Cernăuți (4 noiembrie 1754), ca și prin intermediul domnului Leonardi, aflat atunci la Varșovia. Sursele vremii se referă și la raporturile lui Matei Ghica cu Sankt Petersburgul, de care s-ar fi aflat „în foarte mare dependență"[1].

Ce au însemnat jocurile politice ale unor principi fanarioți pentru a se arăta deplin atașați politicii turcești, deși activitatea lor diplomatică le dezvăluie și alte opțiuni, o reflectă măsurile stabilite de Matei Ghica la decesul sultanului Mahmud I (13 decembrie 1754) și la încoronarea lui Osman al III-lea (1754–1757), când în tot Iașul și prin târgurile moldave „au făcut mari dulanma"[2] — iluminații, timp de o săptămână în toate nopțile, împodobind la Curtea domnească porțile cu oglinzi și *sir* — poleială și cu verdeață și ale caselor și dughenelor, luminând ulițele cu candele, aducând și meterhanele — muzici — și „pehlivani" pentru rostit zicături.

Din același clan familial ajungea apoi la cârma statului moldav, ***Scarlat Ghica***[3], fratele mai mare al fostului domn (februarie 1757 — august 1758), care și-a cumpărat tronul cu 300 de pungi de aur.

Domnul, fiind silit să acopere cheltuielile făcute la Poartă, a mărit unele dări și a reintrodus-o pe cea mai nepopulară, văcăritul. Pentru mai buna organizare administrativă, erau orânduiți acum câte doi ispravnici la ținuturi, unul român și altul grec.

În viața politico-diplomatică, Scarlat Ghica, fiind apropiat de imperiali și de ruși, i-a considerat suspecți pe frații Linchou, atașați de Franța, obligându-i să părăsească orașul Iași; François Lincou era de altfel decapitat ulterior la Stambul (1760).

Din capitala moldavă principele continua să desfășoare însă legături cu oameni politici poloni, cu diferiți agenți diplomatici, întreprinse și cu sprijinul lui Ianachi Millo, aflat în slujba sa (1758). Bănuit de turci pentru vederile sale îndreptate spre imperiali și ruși, Scarlat Ghica era mazilit și temporar surghiunit din porunca noului padișah. Schimbarea domnilor fanarioți avea drept urmare starea de mizerie adusă de „orgoliul grecilor" aflați în întrecerea pentru tron cu ajutorul „forței banilor", cheltuieli enorme suportate însă de locuitorii țării[4], cum se arată într-un raport diplomatic (august 1757).

O dată cu înlocuirea principelui cu Ioan Teodor Callimachi, Moldova a cunoscut o dramatică incursiune a tătarilor nogai.

Scarlat Ghica va fi adus însă în scaunul de la București[5], în locul lui Constantin Mavrocordat (august 1758 — 5/16 iunie 1761), obținut cu 1 000 000 de piaștri. Aici

[1] N. Iorga, *art. cit.* (II), în AARMSI, s. 2, 32, 1910, p. 686 (actul din 24 iulie 1755, Constantinopol).
[2] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 68.
[3] Vezi Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 74.
[4] Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 705–706.
[5] Vezi și Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 75–76.

s-a străduit să-i alunge pe turci de la serhaturi, care acaparaseră terenuri și își făcuseră cășle, producând mari pagube și suferințe locuitorilor din câmpia Dunării. Înlăturarea a costat însă 800 de pungi de bani (400 000 de lei). Cronicile timpului recunoscându-i meritele, nu întâmplător precizau că „și cu boierii se împăca bine"[1]. Atunci când tătarii nogai s-au abătut și peste Siret, în județele Buzău și Brăila, către sfârșitul lui septembrie 1758, pentru a feri țara de jafurile lor, principele le-a dat 100 de pungi de bani, aceștia îndreptându-se spre nord-estul Moldovei[2].

Scarlat Ghica era numit ulterior (a treia oară) tot în Țara Românească[3] (18/29 august 1765 — 2/13 decembrie 1766). Acum a reușit să răscumpere de la sultana Validé, pentru 25 000 lei, plătiți annual, Odaia Vizirului, întinsă suprafață de pământ ce aparținea raialei Brăila, domeniu intrat sub administrația domniei.

În ctitoria de la Sf. Spiridon Nou — București, inscripția de pe mormântul său îl amintește drept cârmuitor al „Daciei", ca „un părinte blând" pentru toți supușii[4].

La cererile venite din țară, Poarta l-a numit pe fiul său, ***Alexandru Scarlat Ghica***, pe tronul de la București (2/13 decembrie 1766 — 17/28 octombrie 1768). Terminând lăcașul ctitorit de tatăl său, el stabilea, în așezământul din 5 iulie 1768, ca în fiecare an să fie înzestrate câte nouă fete sărace din trei categorii sociale, ultimele „de a treia mână"[5], primind 50 de taleri.

Urmărind evoluția evenimentelor militare din 1768, Alexandru Scarlat Ghica îi va îngădui arhimandritului de la mănăstirea Argeșului, să recruteze oameni pentru cetele de volintiri în ajutorul armatelor rusești.

O dată cu izbucnirea războiului ruso-turc (1768), sultanul Mustafa al III-lea l-a înlocuit pe tânărul principe cu ***Grigore al III-lea Alexandru Ghica***[6], fost capuchehaia și dragoman, care ocupase mai întâi tronul de la Iași (18/29 martie 1764 — 23 ianuarie/3 martie 1767).

În Moldova el le cerea sfetnicilor săi să fie „cu mare dreptate săracilor"[7], hotărând sumele ce trebuiau strânse de la sate, sub supravegherea ispravnicilor de la ținuturi, luând măsuri pentru buna gospodărire a capitalei ieșene, pentru susținerea Academiei „epistimilor" — științelor (1766), înființarea unor cișmele sau a fabricii de postav de la Chiperești (1766).

[1] [Mihai Cantacuzino banul], *Istorie politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774 dată mai întâi la lumină în limba grecească la anul 1806 de Frații Tunusli*, tradusă de George Sion, București, 1863, p. 162.
[2] Dan Haidarli, *Relațiile moldo-tătare de la finele deceniului 6 și începutul deceniului 7 ale secolului al XVIII-lea*, în RdIst.Mold, Chișinău, 8, 1997, 1–2, p. 37.
[3] Vezi Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 76.
[4] *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București*, 1. *1395–1800* (redactor responsabil Alexandru Elian), București, 1965, p. 390
[5] DANIC, Suluri II, nr. 3.
[6] Vezi și Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 83 și urm.
[7] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 116.

Fig. 71 Grigore al III-lea Alexandru Ghica, domn al Țării Românești (1768–1769).

În activitatea diplomatică, legată mai ales de interregnul din Polonia după moartea regelui August al III-lea (1763), Grigore al III-lea Ghica s-a folosit în misiunile de la Varșovia de francezul La Roche, străduindu-se să-i determine pe demnitarii turci să-l recunoască pe Stanisław Poniatowski, ales monarh (7 septembrie 1764), iar trimișii săi să fie primiți la Stambul, aici acționând în sprijinul său și Nicolae Panaghiotis (14 martie 1766)[1]. Principele întreținuse corespondență și cu marele general al Coroanei Poloniei, hatmanul Franciszek Ksawery Branicki, dovedindu-se un susținător al prințului Radziwill, refugiat în Ungaria (15 august și 23 decembrie 1764).

Grigore al III-lea Ghica îl informa și pe hanul tătar despre noutățile din Polonia, cum amintea consulul francez din Crimeea, Fornetti. Chehaiaua de la Balcesarai aflase că puterea turcească îi poruncise să trimită spioni în Rusia pentru a relata despre ultimele lucrări de fortificații, apoi aceștia, deghizați în negustori, să se îndrepte către zona Noua Serbie (6 ianuarie 1766).

Principele moldav va comunica Porții și date despre apropierea Imperiului habsburgic de Rusia (2 iunie 1766), activitate diplomatică întreprinsă însă „cu mari cheltuială".

La împlinirea a trei ani de cârmuire, principele cunoștea mazilia spre „nenorocire beților săraci, a lăcuitorilor"[2].

Grigore al III-lea Alexandru Ghica va fi înscăunat apoi în Țara Românească (17/28 octombrie 1768 — 5/16 noiembrie 1769) în locul lui Alexandru Scarlat Ghica, în perioada grea a declanșării războiului ruso-turc (1768–1774), a noilor realități politice, în care principele a păstrat legăturile cu Confederația polonă[3].

Când colonelul Nazarie Karazin a pătruns în județele Prahova și Ialomița, îndemnându-i pe locuitori să nu se supună regimului principelui fanariot și să se înscrie între „volintirii" ca să lupte împotriva turcilor, domnul le-a cerut boierilor să stăvilească acțiunile acestora. Ulterior, volintirii au intrat în București (5/16 noiembrie 1769), reușind să-i alunge pe oștenii otomani și să-l ia în captivitate pe Grigore al III-lea Ghica, care va ajunge în Rusia.

[1] Veniamin Ciobanu, *Moldova și conflictul diplomatic polono-turc din anii 1764–1766*, în AIIAI 9, 1972, p. 159–183.

[2] Pseudo-Enache Kogalniceanu, *op. cit.*, p. 124.

[3] V. Mihordea, *Les pourparlers de Grigore Al. Ghica, prince régnant de Valachie, avec les confédérés polonais en 1769*, în RRH 4, 1965, 4, p. 681–689.

După încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774), deși ***Grigore al III-lea Alexandru Ghica*** trebuia să fie ales pe viață, pe tronul de la București a fost numit de la Stambul domn în Moldova[1] (28 septembrie/9 octombrie 1774 — 1/12 octombrie 1777), la intervenția Rusiei, pe baza angajamentelor față de țarina Ecaterina a II-a. Guillaume Emmanuel Guignard, conte de Saint Priest, ambasadorul francez la Poartă, releva că el era „vândut de atâta timp" Curții imperiale ruse și că singur s-a lăsat prins la București[2] (17/28 septembrie 1774).

Domnia lui Grigore al III-lea Ghica va fi confruntată cu plângeri ale unor boieri împotriva sa la Constantinopol și la Sankt Petersburg, manifestare chiar și o dată cu fuga la Hotin, spre sfârșitul lui septembrie 1777, a câtorva mari dregători ce-i erau ostili.

Opoziția lui Ghica față de pretențiile Casei de Austria i-a atras dușmănia reprezentantului acesteia la Constantinopol, atunci când a adus dovezi împotriva cererilor plenipotențiarilor privind ocuparea Bucovinei, internunțiul Thugut a cerut Porții să-l mazilească pe Grigore al III-lea Ghica (3 mai 1775).

Demnitarii de la Stambul apreciau și ei că apropierea principelui de Rusia era „periculoasă", având în vedere și corespondența sa cu regele Prusiei, Frederic al II-lea, aliat al Rusiei (1777). De aceea Poarta l-a mazilit, înlocuindu-l cu dragomanul Constantin Moruzi, iar Kara Hissarli Ahmed Bey a fost trimis să-l aducă la Stambul sau să-l ucidă, după ce dragomanul rezidentului Prusiei, Ianache Frangopulo, a trădat pe domn, informând puterea otomană despre corespondența lui secretă cu Sankt Petersburgul[3].

Dregătorul turc, primit în casele Beilicului la Iași, l-a chemat pe Grigore al III-lea Ghica în seara de 1/12 octombrie 1777 la el, unde i-a arătat firmanul de mazilire și porunca de a-l aduce la Constantinopol. Încercând să scape din mâna oamenilor lui Ahmed Bey, domnitorul a fost asasinat din ordinul acestuia.

Lumea europeană a fost impresionată, aflând din *zeitung*-urile vremii de sfârșitul dramatic al ultimului principe fanariot din clanul Ghiculeștilor[4].

Domnul a avut ca secretar pe aventurierul francez Jean Louis Carra, care a alcătuit *Istoria Moldovei și a Țării Românești*, prin compilație după opusuri ale lui Dimitrie Cantemir.

În șirul domnilor din scaunul Moldovei era instaurat, dintr-o altă familie, ***Ioan Teodor Callimachi*** (august 1758 — a. 28 mai/8 iunie 1761), ce se instruise la Lemberg și la Constantinopol, ajungând să dețină demnitatea de terziman și apoi de dragoman la Poartă (1741–1751).

Înainte de a fi sosit la Iași s-a declanșat conflictul dintre Hoarda din Crimeea și aceea de la Edisan în care s-au angajat și tătarii nogai din Bugeac, care au invadat țara, îndeosebi în ținuturile: Lăpușna, Chigheci, Covurlui, Tecuci, Fălciu și parțial în Iași, luând după

[1] Vezi și Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 87.

[2] Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 905.

[3] Paul Cernovodeanu, *The Taking Away of Bucovina (1775) and the Assassination of Grigore III Ghica of Moldavia as highlighted in English Diplomatic Reports of the Time*, în RRH 33, 1994, 3–4, p. 279–280.

[4] Vezi și Anastasie Iordache, *op. cit.*, p. 92 și urm.

unele izvoare 40 000 de robi și alte imense prăzi. După înlăturarea lui Kîrîm Ghirai, boierii au cerut sultanului Mustafa al III-lea despăgubiri din partea hoardei care a jefuit Moldova, Poarta poruncind lui Selim Ghirai să fie strânși banii necesari acoperirii jafurilor[1].

Măsurile întreprinse de capuchehaiaua Iordache Stavrache, care i-a supus la obligații fiscale și pe boieri și mănăstirile, au provocat noi tulburări după ce acesta a încercat să-i pedepsească pe 12 dregători, care se îndreptau spre Căușani ca să se plângă la *kalgay*-ul tătarilor. Astfel locuitorii din Iași s-au revoltat și au pătruns în Curtea domnească, Stavrache reușind însă să fugă la Galați.

Ioan Callimachi a căutat să reintroducă văcăritul, așezat sub blestem; de aceea, mitropolitul Iacov s-a retras de la cârmuirea Eparhiei, fiind scoasă totuși *ajutorința*, o nouă sarcină fiscală.

Prin cartea domnească de la 31 ianuarie 1759, Ioan Callimachi incrimina acele „vorbi răsuflate", ale unor boieri zavistnici, poruncind ispravnicilor ca pe cei ce „scornesc lucruri netrebnice"[2] să-i aducă la judecată.

Principele este primul cârmuitor care a avut un preceptor și secretar francez la Curtea sa, pe La Roche, întreținând corespondență cu ambasadorul Franței, de Vergennes, cu reprezentantul Regatului celor două Sicilii, Ludolf, cu rezidentul Poloniei, Jozef Podoski, cu lordul James Porter, ambasadorul Angliei, și cu Kodja-Ragîb Mehmed pașa, marele vizir (1757–1763), un apropiat al principelui. Din Moldova fuseseră trimiși câțiva agenți și la Kîrîm Ghirai, hanul Crimeii, de la Bakčesarai (1758–1764).

Cum observase de Vergennes, în epocă Rusia plănuia să ajungă la Nistru, iar Dunărea să-i servească de hotar, însă Moldova, deși avea legături cu statul țarist, nu era dispusă să schimbe „o crudă opresiune" cu alta (1 decembrie 1759). Poarta căuta, la rându-i, să împiedice pătrunderea în Moldova a Rusiei, instăpânită în Ucraina poloneză și în Podolia.

Cu toate relațiile de la Stambul, Ioan Teodor Callimachi era înlocuit în scaunul de la Iași cu fiul său ***Grigore Callimachi*** (28 mai/8 iunie 1761 — 17/28 martie 1764), protejat de capuchehaiaua sa de la Stambul, Nicolache Suțu.

Principele a înfrumusețat și a susținut mănăstirea Sf. Spiridon din Iași (1752), la care s-a adăugat spitalul (1756–1758), lăcașul monastic devenind acum stavropighie a Patriarhiei de Constantinopol (1763).

Grigore Callimachi va fi angrenat în acțiuni diplomatice în legătură cu diversiunea hanului tătar, în înțelegere cu regele Frederic al II-lea (1761), împotriva Habsburgilor, după înfrângerile suferite de monarhul prusian în Războiul de șapte ani.

Acțiunile purtate de Ianachi Millo, staroste de Cernăuți, și de alți împuterniciți ai domnului erau privite acum de ambasadorul de Vergennes ca o posibilă schimbare de sistem în raporturile diplomatice de vreme ce „grecul speculativ și părtinitor pentru

[1] Dan Haidarli, *Relațiile moldo-tătare de la finele deceniului 6 și începutul deceniului 7 ale secolului al XVIII-lea*, în RdIst. Mold. Chișinău, 8, 1997, 1–2, p. 35–47.

[2] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, 1, București, 1902, p. 565–567

dușmani"[1] invita la corespondență cu Anglia și Prusia, întrerupând o mai veche practică (3 iulie 1761).

Fig. 72. Grigore Callimachi, domn al Moldovei (1761–1764 și 1767–1769).

În privința misiunilor spre Hanatul din Crimeea legate de conflictul tătarilor cu Polonia, Grigore Callimachi îl informa pe han (8 aprilie 1763) despre porunca Porții de a negocia înțelegerile dintre ei. Ca mediator, Callimachi s-a folosit de secretarul pentru corespondență străină, Ianachi Millo, trimis în acest scop în regatul de la nord, polonii acceptând ca discuțiile de pace cu tătarii să aibă loc la Camenița, în iulie-august 1763, nu la Iași sau la Balta[2], fapt care a dus la retragerea tătarilor în Crimeea și renunțarea Prusiei la intervențiile acestora.

După decesul regelui August al III-lea (1763) situația din Polonia era urmărită cu interes de Poartă, domnii Țării Românești și ai Moldovei fiind obligați să trimită la Varșovia emisari capabili să surprindă tot ce era interesant de observat (23 decembrie 1763).

Serviciile făcute de Grigore Callimachi ambasadorului Franței (26 ianuarie 1764) contrar intereselor Rusiei și Prusiei i-a determinat pe reprezentanții celor două state, după încheierea înțelegerii dintre ele (11 aprilie 1764), să-și unească eforturile pentru a se opune acțiunilor diplomatului francez și colaborării sale cu principii Moldovei.

Domnia lui Grigore Callimachi s-a încheiat ca urmare a intrigilor lui Ianache Stavrache, care se străduia să-l readucă la cârma statului moldav pe Grigore al III-lea Ghica. În locul său a revenit însă ***Grigore Callimachi*** în a doua domnie (23 ianuarie/3 februarie 1767 — 3/14 iunie 1769), o vreme marcată de derularea pregătirilor militare din preajma războiului ruso-turc.

Principele aflat sub influența dregătorilor greci, cum era Nicolache Draco Suțu, capuchehaiaua, a fost confruntat cu mișcările boierimii, 16 protestatari fugind la seraskierul din Bugeac, de unde au trimis o plângere la hanul tătar, cerând să-i scape de asuprirea oamenilor lui Grigore Callimachi (12 octombrie 1767).

Prin intermediul agentului La Roche, aflat la Varșovia (14 martie 1767), domnul comunica Porții săptămânal date asupra tulburărilor produse de ruși în Polonia, situație de care se interesa și baronul de Tott, în serviciul Franței.

[1] Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 720.

[2] V. Mihordea, *Participarea diplomatică a Moldovei la aplanarea neînțelegerilor polono-tătare în 1763*, în „Studii" 19, 1966, 2, p. 321–342.

Agravarea raporturilor dintre Poartă și Rusia în legătură cu situația din Polonia și pregătirile de luptă ale puterii otomane, care a declarat război Curții de la Sankt Petersburg (30 octombrie 1768), au obligat Principatele să susțină armatele Porții. Dar, principele, neîmplinind poruncile de la Stambul pentru a strânge o oaste de țară și proviantul trebuitor detașamentelor turcești, deși îi fuseseră trimiși banii necesari, pe care i-a folosit ca să-și plătească datoriile la Poartă, și-a agravat situația față de marele vizir, mai ales după ce *zahereaua* de la Soroca și marile turme de oi ale turcilor de la Bender-Tighina (45 000) au fost capturate de trupele rusești.

Dificultățile întâmpinate de turci în conflictul cu Rusia, în care domnul a avut și partea lui de vină, i-a adus mazilirea (3/14 iunie 1769). Trimis la Constantinopol, Grigore Callimachi era decapitat la 28 august/8 septembrie 1769, ca și dragomanul său, Nicolache Draco Suțu, iar fratele principelui, Alexandru[1], va fi întemnițat, în urma plângerilor depuse de boierii țării.

Victoriile armatelor țariste împotriva turcilor au dus la instaurarea administrației militare ruse atât în Moldova (27 septembrie/8 octombrie 1769 — septembrie 1774), cât și în Țara Românească (5/16 noiembrie 1769 — 10/21 iulie 1774).

Numeroși locuitori din Principate, din dorința înlăturării dominației otomane, s-au înscris ca *volintiri*, noi cete ostășești fiind strânse la chemarea fostului egumen de la Argeș, Nicolae Balomir, a polcovnicului Ilie Lăpușneanu care, împreună cu pitarul Dumitrache Varlaam, au pătruns în București (5 noiembrie 1769).

Este cunoscut, de asemenea, eroismul voluntarilor din detașamentul comandat de spătarul Pârvu Cantacuzino, angajat în luptele de la Comana cu trupele turcești, ale pașalelor de la Dunăre, mult mai numeroase, și care au pierit cu toții (decembrie 1769).

În această vreme au fost instituite Divane ale unor mari dregători sub autoritatea administrației ruse. Cronicele timpului remarcau că Țara Românească „domn n-avè", ci „o samă di boeri căuta trebile", iar pe aici „... cătanele și cazacii"[2].

O dată cu pătrunderea oștilor țariste în Muntenia, marele ban al Craiovei, Emanuel (Manole) Giani Ruset, cu ajutorul pașalei de la Vidin i-a atacat în două rânduri pe „volintiri", încercând, la 15/26 ianuarie și la 26 ianuarie/6 februarie 1770, să ocupe Bucureștii, dar fără succes. Retrăgându-se cu oștile turcești, a revenit apoi la Craiova, așteptând primăvara pentru a se uni cu forțele marelui vizir, Halil Pașa, la Isaccea.

Unele surse se referă la ofensiva lui Sarim Ibrahim pașa, care ar fi pătruns în București prin surprindere, silind detașamentul rusesc cantonat aici să se retragă (25 martie 1770). Atunci Giani Ruset a fost numit „voievod al orașului"[3] cu un venit de 75 000 de piaștri și i s-a acordat o scutire a plății tributului pentru cinci ani. Aceasta i-ar fi determinat pe circa 20 000 de fugari să revină în așezările lor (14 aprilie 1770). Prezența lui ***Emanuel***

[1] Relativ la prezența sa în scaunul de la Iași (1795–1799) și a fiului său Scarlat Callimachi, cu cele trei domnii (1806, 1807–1810, 1812–1819) ne vom ocupa în paginile următoare.

[2] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 147.

[3] Hurmuzaki, Supl. I/1, p. 805, documentul din 14 aprilie 1770.

Giani Ruset (1715–1794) la cârma Țării Românești a fost de scurtă durată. El s-ar fi aflat în scaunul Bucureștilor, posibil de la sfârșitul lui mai-iunie, când a primit însemnele domniei de la vizirul Halil Pașa și până în octombrie 1770[1].

Încă din primăvară, trupele turcești ale lui Sarim Pașa, ale seraskerilor de Brăila, Abdi Pașa, de Bender, Mehmet Pașa și ale pașei de Bosnia urmăreau să se îndrepte spre Iași. Aici situația era agravată de incursiunea tătarilor nogai, din ianuarie-februarie 1770, în ținuturile din sud-est și de la răsărit ale țării[2], care îngreuna în însemnată măsură și aprovizionarea oștirii rusești.

Victoriile armatelor țariste din vara și toamna anului 1770 și retragerea vizirului Halil peste Dunăre, au dus la restabilirea administrației militare ruse în Moldova, apoi și la București.

Ianache Văcărescu, fost mare vistier, referindu-se la evenimente ce au avut loc în 1771, amintește că în perioada în care Mushun Oglu, pașa din Morea, se pregătea de luptă cu trupele rusești la nord de Dunăre, Manole Ruset, aflat la Craiova, le scrisese boierilor țării, refugiați la Brașov, să se reîntoarcă pentru a sluji Porții, douăzeci-treizeci dintre ei dând curs chemării sale[3].

Domnul se adăpostise temporar în Oltenia, dar, urmărit de detașamente ale rușilor, a trecut în Hațeg, obținând ulterior încuviințarea de a se întoarce la Vidin, în timp ce boierii au revenit la Brașov.

După ocuparea Principatelor în toamna anului 1769 de către armatele rusești, delegații reprezentative de clerici și boieri din amândouă țările de la sud-est de Carpați s-au îndreptat spre Sankt Petersburg pentru a cere protecția țarinei Ecaterina a II-a și a-și întocmi noile rânduieli „după a lor judecată". Programele alcătuite de ei reflectă nu numai dorința alăturării de Rusia, îndeosebi sub aspect politic și ecleziastic, dar și trebuința reînființării unor oștiri ale țării, întărirea privilegiilor boierimii, întemeierea unor instituții de învățământ de treaptă înaltă ș.a., cereri ce definesc opțiunile delegației din Moldova, în parte deosebite de cele ale muntenilor.

În urma conferințelor de pace de la Focșani și București, care nu au putut statornici înțelegeri între ruși și turci, luptele fiind reluate în 1773 și 1774, s-a ajuns apoi la încheierea tratatului de pace de la Kuciuk-Kainargi (1774), care a pus capăt administrației militare a Rusiei și a reinstituit domniile principilor fanarioți.

Alexandru Ipsilanti (15/26 septembrie 1774 — 4/15 ianuarie 1782), fost vechil al marelui dragoman, fusese numit de Poartă în scaunul de la București, cu toate că o delegație a boierilor pământeni se prezentase la Constantinopol pentru a cere investirea lui Ștefan Pârșcoveanu mare vornic.

[1] Pentru alte informații, vezi Marieta Chiper, *Erori în cronologia domniilor din Țările Române în secolul al XVIII-lea. Studiu de caz: Manole Giani Ruset*, în SMIM 14, 1996, p. 153–155.

[2] Dan Haidarlî, *Ultima invazie a hoardelor tătare nogaice în Moldova în anul 1770 pe fundalul războiului ruso-turc din anii 1768–1774*, în RdIst. Mold., Chișinău 8, 1997, 3–4, p. 83–93.

[3] Ianache Văcărescu, *Istoria Othomanicească*, ed. de Gabriel Ștrempel, București, 2001, p. 108–109.

Fig. 73 Alexandru Ipsilanti, domn al Ţării Româneşti (1774–1782).

Instaurarea domnilor va fi tot mai mult marcată în epocă de stăruinţa acestora de a se folosi de prevederile cuprinse în tratatul din 1774[1] necesare redresării vieţii din cele două state, împovărate de război şi de ocupaţia militară străină, care au lăsat urme grele.

Principele, om învăţat, un reformator al vieţii socio-economice, se număra în rândul promotorilor ideilor înaintate specifice mişcării iluministe europene[2].

Eforturile sale s-au îndreptat asupra locuitorilor autohtoni, ca şi a celor robiţi de turci şi duşi în prinsoare în Orientul Apropiat, pentru a-i elibera, de asemenea asupra pământului ţării şi a roadelor lui, pentru reglementarea raporturilor de muncă; tot aşa, în ceea ce priveşte unele îmbunătăţiri teritorial-edilitare, un domn aplecat spre nevoile ţării şi ale populaţiei ei.

Dacă abatele Lionardo Panzini (1775–1777), profesor de italiană al fiilor principelui, în memorialul său se referea la „libertatea personală şi patrimonială a supuşilor" lui, pe care i-a trezit la „ideea de ordine", supunându-i „unor legi înţelepte" şi îndrumaţi „să se adape de la izvorul ştiinţelor"[3], elveţianul Franz-Josef Sulzer, secretar al lui Ipsilanti, îl laudă pe domnul „luminat", dar îi denunţă „lăcomia" şi „părtinirea"[4]. Totuşi, principele nu socotea nimic mai drept şi mai cu rost decât „folosul obştei".

El era înconjurat de oameni de carte, cum a fost şi secretarul său, raguzanul Stephan Ignaz Raicevich (1775–1781), de dascălii de limbi străine ale odraslelor lui, de reputaţi agenţi diplomatici şi coresponda cu distinsul poet italian şi autor de tragedii, abatele Pietro Trapassi Metastasio (1698–1782), stabilit la Viena.

Afirmarea puternică a Rusiei, dar şi a imperialilor a implicat sporirea activităţii diplomatice a Ţării Româneşti îndreptată atât spre Curtea de la Sankt Petersburg, cât şi spre Viena.

Ipsilanti s-a aflat în atenţia internunţiului Franz Maria baron von Thugut, care îi scria cancelarului Wenzel Anton von Kaunitz-Ritberg, pentru a solicita dovezi de

[1] Gabriel Bădărău, *Consideraţii privind raporturile româno-otomane între 1774 şi 1802* (I), în AIIAI 20, 1983, p. 135–151.

[2] Const. C. Giurescu, *Un remarquable prince phanariote: Alexandre Ipsilanti voïvode de Valachie et de Moldavie*, în *Symposium. L'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 61–69.

[3] *Călători străini*, 10/1, p. 213.

[4] *Ibidem*, p. 456.

bunăvoinţă faţă de domn (17 noiembrie 1774)[1]. Curând, Thugut va cere şi un cifru necesar întreţinerii *corespondenţei secrete* cu principele din Muntenia (4 ianuarie 1775).

În prima sa misivă către Thugut (7 februarie 1775), domnitorul dădea asigurări pentru o prietenie trainică, constantă[2].

Alexandru Ipsilanti a fost, totodată, apropiat politicii Rusiei în Principate. Secretarul său, Raicevich, trimis la Constantinopol, îi cerea feldmareşalului Nikolai Vasilievici Repnin, ambasadorul ţarinei, să-l susţină în obţinerea domniei pe viaţă, în stabilirea tributului, dar şi de a avea un reprezentant la Poartă sub protecţia Rusiei[3] ş.a. (22 mai/2 iunie 1775). Repnin i-a făgăduit ajutorul, dacă îşi va arăta ataşamentul faţă de politica Rusiei. Se ştia, de altfel, că Ipsilanti este mai devotat Curţii de la Sankt Petersburg decât Porţii[4]. Mitropolitul şi clerul ceruseră şi ei diplomatului rus sprijin pentru recunoaşterea vechilor privilegii ale Ţării Româneşti (august 1775)[5].

Totuşi, ca să-şi păstreze scaunul, principele va fi nevoit să facă însemnate cheltuieli, deoarece Poarta hotărâse să-i schimbe pe domnii din Principate (22 octombrie/ 2 noiembrie 1776)[6], mai ales în legătură cu apropierea lui Grigore al III-lea Ghica de Rusia.

Şi internunţiul Peter Philipp baron Herbert von Rathkeal se gândea să-l înlocuiască pe Alexandru Ipsilanti de pe tronul Ţării Româneşti cu „dragomanul Constantin"[7] (1 februarie 1781). Însă o hotărâre nu era deplin stabilită, de vreme ce domnul se arăta ataşat Curţii de la Viena.

Alexandru Ipsilanti şi-a cerut însă demisia la Poartă după ce fiii lui, Dimitrie şi Constantin, au fugit în Transilvania (28 decembrie 1781) şi de acolo în Austria. După cercetări întreprinse la Braşov, a trimis o delegaţie la Sibiu în frunte cu Ienăchiţă Văcărescu, cu mitropolitul Grigorie, cu episcopul Filaret al Râmnicului, cu banul Dumitrache Ghica, paharnicul Hurmuzaki şi Stephan Raicevich, preceptorul lor, la baronul Bruckenthal şi apoi la Viena ca să-i aducă în ţară, fapt petrecut în mai 1782, când fiii principelui au fost convinşi să se repatrieze.

Domnul, retras la Stambul (ianuarie 1782), era trimis în exil cu fiii săi pe insula Rodos, iar dragomanul Mihail Draco Suţu la Tenedos (informaţie din 10 octombrie 1782)[8]. Astfel îşi încheia prima domnie cel ce făcuse din Bucureşti „azilul muzelor", care se voia privit ca un „protector al întregului elenism", ca o „majestate imperială"[9].

[1] Hurmuzaki, 7, p. 107–108.

[2] *Ibidem*, p. 132.

[3] Hurmuzaki (s. n.), I, p. 97–98.

[4] *Ibidem*, p. 94.

[5] *Ibidem*, p. 110–111.

[6] *Ibidem*, p. 124–125.

[7] Hurmuzaki, 7, p. 326–327.

[8] Relaţia bailului Augustin Garzoni către dogele Veneţiei (Hurmuzaki, 9/2, p. 127).

[9] Vladimir Mischevca, Periclis Zavitsanos, *Principele Constantin Ipsilanti. 1766–1816*, Chişinău, 1999, p. 26.

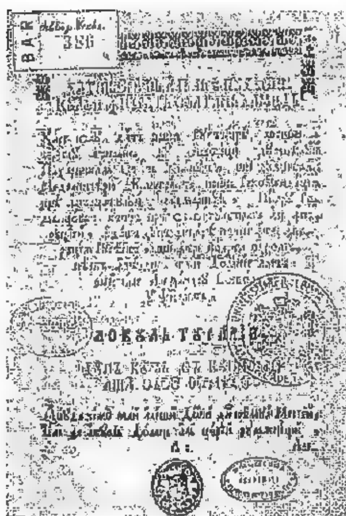

Fig. 74 Traducerea Hatiseriful sultanului Abdul-Hamid I pentru Țara Românească (1774).

În locul lui Ipsilanti era numit ***Nicolae Caragea*** (15/26 ianuarie 1782 — 6/17 iulie 1783), fost mare dragoman la Poartă, unde întreținuse raporturi de prietenie cu ambasadorul Franței, de Saint Priest.

Domnul a avut ca secretar pe agentul francez La Roche (rapoarte din 17 martie și 7 mai 1782), ajutat de un al doilea funcționar diplomatic, Tissandier (8 iunie 1782). Interesul lui Caragea pentru Franța și valorile culturii ei explică străduința sa ca traducător al unor lucrări din limba franceză ce puteau fi utile poporului elen[1]. El s-a folosit și de serviciile abatelui Sebastiano de Ayala, fost iezuit, ca agent diplomatic la Viena.

La Roche era sfătuit de la Paris să-l influențeze pe Caragea ca să rămână atent față de puterea otomană (29 septembrie 1782).

Pentru a-și plăti datoriile, având de întreținut și o familie numeroasă, principele a folosit abuziv mecanismele financiare ale țării, fapt pentru care a fost pârât la Constantinopol. Nu întâmplător un raport al lui Saint Priest (17 iulie 1783) releva că prin comportamentul său alarmant, Nicolae Caragea s-a comportat „ca un imbecil"[2], fiind înlăturat din scaun.

Pe tronul de la București era instaurat ***Mihai Suțu***, în prima domnie (6/17 iulie 1783 — 26 martie/6 aprilie 1786), fost dragoman la Poartă.

Așa cum atestă sursele vremii, cârmuirea lui nu a fost apăsătoare, deși a cumpărat scaunul cu 3 000 de pungi, contribuabilii suportând mai ușor povara fiscală.

În probleme de relații externe Mihai Suțu se folosea de experiența secretarului său La Roche (8 august 1783–1786). Demnitarii de la Stambul îi cereau principelui, la 27 decembrie 1783, dar și cârmuitorului Moldovei, să se informeze în legătură cu călătoria regelui Suediei, Gustav al III-lea (1771–1792), în Franța, Spania și apoi spre Curtea de la Sankt Petersburg[3], demersuri explicabile atunci când apărea posibil un război al Rusiei și Imperiului habsburgic cu Poarta.

[1] Ariadna Camariano-Cioran, *Nicolas Caragea, prince de Valachie...*, Athena, 1973, p. 245–266.
[2] Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 27.
[3] V. Mihordea, *Les agents politiques des princes de Moldavie du XVIIIe siècle: Jean Locman et ses fils*, în RRH 6, 1967, p. 783.

În timpul ridicării la luptă a iobagilor români din Transilvania împotriva abuzurilor nemeșilor (1784–1785), principele cerea sfaturi de la Poartă în privința nobililor refugiați în părțile ungurești, precizând că trebuia să se încerce atragerea acestora de partea Puterii otomane, deoarece cu timpul „se vor obține posibile foloase"[1].

Deși era atașat politicii Porții, nefiind împotriva lui „plângeri", cum remarca la 24 ianuarie 1786, Marie-Gabriel-Florentin conte de Choiseul-Gouffier, ambasador al Franței la Constantinopol, totuși în rândul partidei ostile domnului se făureau planuri pentru înlocuirea sa cu Mavrogheni[2]. Schimbarea va avea loc în martie, cum preciza același plenipotențiar (16 aprilie 1786).

Jocurile politice la mazilirea sau numirea principilor, cu referire la înlocuirea lui Nicolae Caragea cu Mihai Suțu (1783), reflectă, cum observa Raicevich, ostilitatea cu care erau priviți cei ce părăseau țara[3].

La insistențele plenipotențiarului Austriei, tronul Țării Românești era dat de Poartă lui ***Nicolae Petru Mavrogheni*** (26 martie/6 aprilie 1786 — 8/17 iunie 1790), fost dragoman al kapudanului flotei turcești.

Sub impulsul creșterii influenței imperialilor la Constantinopol, Mavrogheni se îngrijise, încă înainte de a fi numit în domnie, să obțină sprijinul internunțiului Herbert von Rathkeal (10 aprilie 1786), ceea ce explică opoziția făcută la înscăunarea sa de rezidentul rus, Iakov Ivanovici Bulgakov. Curtea din Viena își arătase chiar preocuparea de a i se asigura, în caz de necesitate, refugiul în Transilvania, bucurându-se de considerația lui Kaunitz (scrisoarea din iulie 1786), în speranța menținerii lui în sfera de influență a Austriei. Domnul întreținea circa 40 de agenți greci la Viena în slujba lui. Alții îi comunicau știri de la Varșovia, Sankt Petersburg și Berlin, între aceștia Pierre Locman, abatele Renault ș.a.

În viața internă a țării Mavrogheni, avid de bani, chiar și față de cei apăsați de greutăți, a dus o politică financiară abuzivă și de dispreț față de boieri și de o parte din sfetnicii lui, de vreme ce i-a acordat calului său dregătoria de clucer! El avea un comportament ciudat, printre altele cum se cunoaște, se plimba prin București într-o trăsură trasă de cerbi!

Principele, de origine modestă, născut în insula Paros, era de altfel contestat și la Stambul de reprezentanții clanurilor familiale ale fanarioților, care nu-l socoteau îndreptățit să dețină domnia în Principate. Privit cu neîncredere și suspiciune, mai ales de boierii vârstnici, în frunte cu spătarul Ianache Văcărescu, aflat în conflict cu domnul, Mavrogheni îi va trimite pe aceștia în exil, în vremea declanșării războiului împotriva Porții și va încerca să scoată un firman de la turci pentru pedepsirea fruntașilor lor cu moartea. El l-a îndepărtat mai întâi, în martie 1788, pe Ianache Văcărescu și familia sa, la Nicopole, iar apoi la Rhodos, unde au ajuns și boierii menționați.

[1] Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711–1821). Documente turcești*, București, 1984, p. 552–555.
[2] Hurmuzaki, Supl. I/2, p. 37.
[3] *Călători străini*, 10/1, p. 526–527.

După declarația de război a otomanilor împotriva Rusiei (24 august 1787), apoi a imperialilor contra Porții (9 februarie 1788), pe teritoriul țării și în zona Dunării au avut loc concentrări de oști și înfruntări militare. Nicolae Mavrogheni, cu o armată de 10 000 de oameni, s-a alăturat trupelor otomane în luptele cu prințul Friedrich Josias von Saxa Coburg, în mai 1788 detașamentele domnului pătrunzând și în Moldova, unde au înfrânt unele unități ale Habsburgilor. La 19 martie 1789, Mavrogheni dădea o circulară către locuitori, cerând să nu opună rezistență turcilor și aliaților lor și să contribuie la aprovizionarea acestora[1]. Alte ciocniri au avut loc în zona plaiurilor din Țara Românească, în primăvara și vara lui 1789. În toamna aceluiași an, armata marelui vizir Hasan pașa, la care s-a alăturat și oastea lui Mavrogheni, a suferit o grea înfrângere la Mărtinești — jud. Râmnicu Sărat (22 aseptembrie 1789), trupele Habsburgilor înaintând în interiorul țării.

Încercarea domnului de a propune un armistițiu prințului von Saxa Coburg și kneazului Grigori Aleksandrovici Potemkin (22 noiembrie 1789), prin intermediul episcopului Filaret al Râmnicului, nu a fost luată în seamă.

La începutul lui octombrie, Mavrogheni a părăsit Bucureștii, o lună mai târziu trecând peste Dunăre, la Șiștov (1789). Atacurile întreprinse apoi de el în primăvara și vara lui 1790, în zona Calafatului, au fost oprite de austrieci, el fiind silit să părăsească Oltenia.

După moartea protectorului său, kapudanul flotei turcești și o dată cu alegerea marelui vizir Hasan pașa, care-l dușmănea pe Nicolae Mavrogheni, principele avea să fie executat, la 30 septembrie 1790.

Datorită firii sale, a comportamentului ciudat, el s-a depărtat de majoritatea sfetnicilor lui. Păstrase totuși legături cu Gheorghe Deșliu, cu „astrologul" Pertican și cu Dumitrache Turnavitul — omul său de încredere dintr-o mai numeroasă familie grecească, cum fusese și Alexandru Turnavitul (1711–1761), profesor la Academia domnească din București, ca și Pantazi Turnavitul, autorul unui *Lexicon* (circa 1780), posesor a numeroase cărți și manuscrise „de planiti", reflectând preocupările sale față de spațiul astral.

Era o vreme în care fruntași ai lumii grecești, ca Rigas Velestinliul, secretar al lui Mavrogheni, autorul unei hărți a Țării Românești, sau Manolache Persiano, caimacam (1789), întrețineau corespondență animată de mișcarea insurecțională efervescentă în spațiul sud-est și central european; acesta din urmă a fost autorul unei *Scurte priviri asupra faptelor domnului Nicolae Mavrogheni* (Συνοπτική περίληψις)[2].

În aceeași perioadă, în Principatul Moldovei era numit în secret la Poartă ***Constantin Moruzi***, fost dragoman la Constantinopol (30 septembrie/11 octombrie 1777 — 29 mai/9 iunie 1782), atunci când fusese pregătită înlăturarea dramatică a lui Grigore al III-lea Alexandru Ghica de pe tronul de la Iași, pe care acesta se străduia să-l obțină.

---

[1] Silvia Corlăteanu-Granciuc, *Circulara domnului Țării Românești Nicolae Mavrogheni din 19 martie 1789 către toți locuitorii Țării Moldovei*, în „Pergament", Chișinău 2, 1999, p. 183–186.

[2] Alexandru Elian, *Conspiratori greci în Principate și un favorit mavroghenesc: Turnavitu*, în RI 21, 1935, 10–12, p. 337–372.

Prezența sa în țară i-a nemulțumit pe unii boieri grupați în jurul marelui vornic Manolache Bogdan, dregător care se socotea îndreptățit, după 1774, să ajungă la cârma statului. El se va situa în fruntea complotiștilor potrivnici lui Moruzi, alături de care s-au aflat și fostul mare spătar Ioan Cuza, precum și paharnicul Iordache Darie Dărmănescu, ispravnic al Curții ieșene, adept al francmasoneriei, Iordache Cantacuzino spătarul, Roset Bălănescu, fost mare logofăt. Din grupul lor făcea parte și boierul Manolachi Romanò căminarul, care fugise din 1772 în Austria, fiind prins apoi în 1778.

Domnul, hotărât să mențină liniștea în țară în folosul Puterii otomane, i-a acuzat în Divan pe vornicul Bogdan și pe spătarul Cuza de „trădare a patriei" și îi va condamna la moarte (23 august 1778), în timp ce Dărmănescu, pedepsit cu lovituri la falangă, a fost surghiunit la Târgu Ocna. Ceilalți patru boieri care trimiseseră plângeri la Bender, potrivnice domniei, aveau să fie închiși și ei la ocne, cum se arată într-un raport olandez (3 octombrie 1778)[1]. Figura lui Manolache Bogdan, „cel învățat și mult vestit", ca și a lui Ioan Cuza spătarul se regăsesc în stihurile ce le plâng pieirea[2].

Atașat intereselor demnitarilor de la Stambul, Constantin Moruzi, căutând să cunoască diferitele aspecte din viața politică și diplomatică a statelor europene, își va recomanda emisarul, pe Cassaroti, pentru Viena (16 ianuarie 1778). El îi informa pe demnitarii turci și asupra derulării evenimentelor din Polonia, de unde agenții săi nu aveau știri despre pregătirea unui nou război (20 aprilie 1778). Dar și contactele principelui cu ambasadorii Franței (17 august, 3 septembrie 1778) și Angliei la Constantinopol reflectă angajamentele sale în raporturile internaționale.

Constantin Moruzi și-a încheiat domnia în urma plângerilor consulului Rusiei, Serghei Lazarevici Laskarev (iunie 1782), ulterior în vara lui 1787 cunoscând și surghiunul pe insula Tenedos, iar în anul următor, după revenirea din exil, va înceta din viață (12 mai 1788).

În scaunul de la Iași va fi instaurată cârmuirea lui ***Alexandru Mavrocordat „Deli bey"*** (Prințul nebun, în sensul de cutezător), fiul lui Constantin Mavrocordat (28 mai/8 iunie 1782 –1/12 ianuarie 1785), o etapă din istoria Moldovei în care se face mai puternic simțită prezența consulilor ruși și austrieci, apoi și ai Prusiei.

Fire extravagantă, autoritară, atașat politicii turcești, el nu va fi câștigat de ofertele reprezentanților Rusiei, care, în numele Ecaterinei a II-a, îi propuneau succesiunea la tron în locul părintelui său într-o „Dacie autonomă", cum fusese organizată și Crimeea, sub supravegherea Curții de la Sankt Petersburg, cu drept de transmitere a scaunului urmașilor lui. La aceste îndemnuri Alexandru „Deli bey", arăta că dorea ca țarina să-l considere ca pe „un turc"[3].

---

[1] N. Iorga, *art. cit.* (II), în AARMSI, s. 2, 32, 1910, p. 614–615; Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII–XVIII)*, București, 1967, p. 197–220.

[2] N. Iorga, *op. cit.*, p. 615–617.

[3] N. Iorga, *Textes post-byzantins*. I. *Chronique de Constantin Mavrocordato et de son fils Alexandre*. II. *Lettres des patriarches d'Antioche aux princes roumains du XVIIIe siècle*, București, 1934, p. 4.

Atașamentul lui Mavrocordat față de politica Porții l-a nemulțumit pe Raicevich, agentul Habsburgilor în Principate, care urmărea să-i determine apropierea de puterea țaristă. Domnul refuzase să îndeplinească și cererea austriecilor de a-i extrăda pe dezertorii și fugarii din Transilvania și Bucovina stabiliți în pământul moldav, apreciați la 8 000 de familii sau să sprijine acțiunea micului efectiv militar trimis sa-i identifice pe aceștia, apreciind că exodul lor ar fi avut urmări grele în plan economic și social. El a precizat că aparține unei familii ce domnește de 200 de ani în Țările Române și că nu se teme de împăratul roman și nici de slujitorul lui, cancelarul Kaunitz. Dar, în răspunsul dat principelui reprezentantul imperialilor în Rusia l-a lăsat să înțeleagă că, ceea ce i se spune este „ca și cum i-ar veni din ordin", fiindcă atunci când s-ar uni Curțile de la Viena și Sankt Petersburg ar putea „să-l izgonească din scaun"[1], fapt petrecut la 1/12 ianuarie 1785. „Deli bey revenind la Constantinopol, unde se sfârșea după decenii, la 1812.

Urmașul său pe tronul de la Iași era *Alexandru Mavrocordat „Firaris"* (Fugarul), fiul lui Ioan Mavrocordat (1/12 ianuarie 1785 — 3/14 decembrie 1786), fost dragoman la Stambul din 1787. Principele era privit ca un domn „civilizat", favorabil monarhului de la Viena.

Nici el nu a îndeplinit cererile Cancelariei imperiale privind întoarcerea dezertorilor în Transilvania, ceea ce a dus la declanșarea unor adevărate „demonstrații de forță" din partea acesteia, aplanate însă prin medierea contelui Alexandre d'Hauterive, secretarul francez al domnului, cu internunțiul Herbert von Rathkeal și cu plenipotențiarul Franței, de Vergennes[2].

Neînțelegerile dintre Poarta otomană și Rusia, care prefigura un nou război, au sporit influența Habsburgilor la Constantinopol, înlesnind înlocuirea principelui cu Alexandru Ipsilanti și a lui Mihai Suțu din Țara Românească, prin Nicolae Mavrogheni.

Alexandru Mavrocordat „Firaris" întreținuse legături cu Rusia, unde își făcuse studiile la școlile militare de la Sankt Petersburg[3]. Dorind să rămână în scaun, el oferise 800 de pungi de bani la Poartă pentru a i se confirma domnia pe viață. Intrigile Habsburgilor aveau să ducă însă la mazilirea sa (3/14 decembrie 1786), fiindu-i îngăduit să rămână în țară până la împlinirea obligațiilor față de Puterea otomană. Profitând de aceasta, principele a fugit în Rusia, fapt pus în directă legătură cu întâlnirea dintre țarina Ecaterina a II-a și împăratul Iosif al II-lea la Kerson (24–29 mai 1787). Pe timpul conflictului dintre cele două puteri, „Firaris" a rămas în Rusia, unde, în 1792 i s-a acordat titlul de „Principe al Imperiului" și i s-a propus să conducă provincia „Moldova Nouă" dintre Nistru și Bug[4].

[1] *Ibidem*, p. 26–27.

[2] Gabriel Bădărău, *Principatele Române în politica habsburgică sud-est europeană (1774–1787)* (II), în AIIAI 26, 1989, 1, p. 271.

[3] V. Mihordea, *Fuga lui Alexandru Mavrocordat în Rusia și întrevederea de la Kerson (1787)*, București, 1943.

[4] *Ibidem.*

Rămânerea sa alături de ruși era legată de faptul că un alt principe grec — Ipsilanti — oferise 300 000 de piaștri ca să obțină tronul[1].

Pentru a-și motiva plecarea din Moldova, Alexandru Mavrocordat „Firaris" îi scria din Rusia soției sale Zamfira, arătând că deși fusese fidel Porții, Alexandru Ipsilanti plătise 700 de pungi de bani lui Ata Beg ca să-l ucidă[2], unul din trădătorii care sacrifică interesele statului pentru ale lor! (7 februarie 1787). Fugise, ca un act de prudență, pentru a scăpa de „barbaria administratorilor" Imperiului otoman, care „pentru bani făceau totul"[3].

Pe scaunul de la Iași era adus ***Alexandru Ipsilanti***, cu sprijinul internunțiului austriac Herbert Rathkeal (decembrie 1786 — 8/19 aprilie 1788), o perioadă în care se fac tot mai puternic simțite pregătirile și declanșarea noului război austro-ruso-turc.

Domnul cheltuise sume mari de bani pentru a-și cumpăra tronul, 4 000 de pungi (2 000 000 lei), în afară de alte 300 oferite vizirului.

Interesat să cunoască mersul evenimentelor europene, Ipsilanti s-a folosit de experiența unor secretari francezi de pe lângă ambasadorul Choiseul-Gouffier. Acesta îi recomandase, nu întâmplător, pe abatele Jean-Baptiste de Chevalier (1787) și pe Alexandre-Maurice Blanc de Lanautte conte d'Hauterive, bănuindu-l pe principele fanariot de înțelegeri cu imperialii. Primul îi procura gazetele apărute în Occident și se străduia să-i instruiască pe demnitarii Sfatului moldav în afaceri diplomatice. Cel de-al doilea, în timpul șederii în Moldova, avea să alcătuiască trei scrieri referitoare la trecutul și prezentul țării (1785–1787)[4].

Obligațiile față de puterea otomană erau acum deosebit de grele, atât pentru aprovizionarea oștii, cât și la întreținerea cetăților, îndeosebi Oceakovul (informații din 23 februarie și 24 martie 1787).

Ca să se asigure de atașamentul domnului, Poarta i-a cerut să-și trimită familia la Constantinopol o dată cu începerea războiului, să pregătească o armată de 3 000 de militari, călărime, și un detașament care să-l protejeze împotriva trupelor rusești.

Fără să arate „zel" față de otomani, așa cum i se ceruse, principele și-a prezentat demisia la sfârșitul anului 1787, neacceptată însă de marele vizir Kodja-Iusuf Pașa (1786–1789).

Situația s-a agravat pentru Țările Române o dată cu intrarea Imperiului habsburgic în război cu Poarta otomană (9 februarie 1788); vreme în care revolta unor cete de ieniceri a produs dezordini la Iași, mulți greci, bănuiți de legături cu rușii, fiind maltratați (30 ianuarie 1788)[5].

În acest context evenimențial, domnul a apelat la pastorul franciscan Fedele Rocchi, pe care l-a trimis la Cernăuți, la baronul Franz Leopold von Metzburg, succesorul lui Raicevich, trimis al imperialilor în Principate, în vederea pregătirii capturării sale de către

[1] Hurmuzaki, 9/2, p. 141 (raport din 178[7] februarie 22).

[2] „pentru a mă omorî" (Hurmuzaki, Supl. 1/3, 1, 1709–1812, București, 1887, p. 36).

[3] *Ibidem.*

[4] Informația și referințe bibliografice în *Călători străini*, vol. 10/1, p. 681–683.

[5] *Ibidem*, 9/2, p. 145.

Fig. 75 Ocuparea oraşului Iaşi de către trupele imperiale (18/28 aprilie 1788).

un detaşament austriac aflat la graniţa de nord a ţării, fapt petrecut la 8/19 aprilie 1788. Acest eveniment nu a scăpat atenţiei plenipotenţiarilor Franţei[1].

Aşa a început exodul lui Alexandru Ipsilanti, aflat patru ani în refugiu în Austria.

Situaţia creată în Moldova i-a determinat pe demnitarii de la Stambul să-l numească în scaunul de la Iaşi pe ***Emanuel (Manole) Giani Ruset*** (mai 1788– martie 1789), cel care pentru uneltirile împotriva lui Alexandru Ipsilanti (1774), din dorinţa de a ocupa domnia, fusese surghiunit atunci de Poartă pe insula Naxos[2].

O dată cu instaurarea lui Manole Ruset, adus de armatele turceşti, locuitorii din Iaşi se bejeneau spre Cernăuţi sau treceau Nistrul, în Polonia, spre a se adăposti de oşti, cum observase naturalistul Baltazar Haquet (iulie 1788–1789)[3].

La reluarea ofensivei împotriva detaşamentului prinţului von Saxa Coburg (începutul lunii iunie 1788), care ocupase aproape întreaga Moldovă, otomanii au întâmpinat şi atacurile trupelor ruseşti de peste Nistru, ce şi-au unit forţele cu austriecii, fiind nevoiţi să capituleze la Hotin (8/19 septembrie 1788), suferind alte înfrângeri şi în primăvara lui 1789.

[1] Hurmuzaki, 16, p. 584

[2] N. Iorga, *art. cit.* (II), în AARMSI, s. 2, 32, 1910, p. 605.

[3] *Călători străini*, 10/2, p. 814.

Lipsit de sprijinul Porţii, Emanuel Giani Ruset s-a retras peste Nistru, în Rusia, unde şi-a sfârşit apoi viaţa la Cherson (8 martie 1794).

Printre principii fanarioţi numiţi în Muntenia, după pacea de la Şiştov şi o dată cu încetarea ocupării ţării de către austrieci, se numără şi ***Mihai Suţu*** în a doua sa domnie (martie 1791 — decembrie 1792/ianuarie 1793). Şi acum domnul, cum arăta Dionisie Eclesiarhul, fiind fără lăcomie, locuitorii „nu mai răsuflar" de „greutăţile şi năcazurile ceale nenumărate"[1]

În perioada de după octombrie 1791, principele va fi angrenat în cercetări pentru confirmarea hotarelor Ţării Româneşti faţă de Transilvania şi Banat, cum ceruse Michaël Merkelius de la consulatul Imperiului habsburgic din Bucureşti[2]. Potrivit însărcinării ce o avea de la Poartă, Mihai Suţu a „preluat din mâna nemţilor cele cinci judeţe (*kaza*) ale Moldovei", situate în dreapta Prutului (21 octombrie 1791), care fuseseră ocupate de armatele imperiale (1789–1791), ceea ce nu a convenit comandamentelor ruseşti[3]. Sultanul i-a recunoscut meritele prin firmanul de la 6 februarie 1792, pentru serviciile aduse puterii otomane.

În locul său era investit în fruntea Ţării Româneşti ***Alexandru Moruzi*** (înainte de 4/15 ianuarie 1792 — 20/31 august 1796). Numeroasele surse interne îl arată preocupat de mai buna organizare şi fiinţare a instituţiilor statului, de biserici şi cler, de păstrarea rânduielilor economice. Prin strădaniile lui se redeschidea Şcoala domnească de limbă elină în 1794 şi se asigura plata dascălilor, fiind sprijinite şi alte lăcaşuri de învăţământ din oraşe, târguri şi sate.

Stăruinţelor sale i se datorează şi îmbunătăţirea structurilor administrative, activităţii judecătoreşti, comerţului, breslelor, industriei, poştelor şi măsurile de protejare a locuitorilor de molima ciumei (1793–1796)[4].

Domnul a fost preocupat şi de păstrarea preţului la alimente, îndeosebi a pâinii, urmărind să stăvilească abuzurile brutarilor în timpul foametei[5]. Totuşi, în anii de mare secetă şi lipsuri din1795–1796 Alexandru Moruzi i-a obligat pe morarii din oraşul de scaun să cumpere grâu din magazia domnească la preţ de speculă, tot astfel la vânzarea porumbului „îndoit şi întreit"[6].

[1] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf (1764–1815)*, ed. de Dumitru Bălaşa, Nicolae Stoicescu, Bucureşti, 1987, p. 59.

[2] Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 588–591, nr. 206.

[3] *Ibidem*, p. 592-593, nr. 207.

[4] V.A. Urechia, *Documente inedite din domnia lui Alexandru Constantin Moruzi (1793–1796). Memoriu*, Bucureşti, 1895, p. 718–763.

[5] *Ibidem*, p. 772, doc. din 2 aprilie 1795; vezi şi actele de la p. 763–772.

[6] C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, 3, p. 232.

Ca și alți domni, Moruzi a întreținut o rețea de informatori în țările europene, iar știrile primite erau comunicate la Stambul. El a avut contacte cu oameni politici și diplomați, cu bailul Nicolae Foscarini și însoțitorii săi (mai 1793)[1]. De asemenea, cu călătorul Heinric von Reimers sau Johann Christian von Struve[2], care îl însoțeau pe generalul Mihail Ilarionovici Kutuzov, trimisul extraordinar al Rusiei în drumul lui spre Constantinopol[3].

Din zona Dunării, a Vidinului veneau însă ecourile acțiunilor prădalnice ale lui Osman Pazvantoglu și ale cetelor sale asupra așezărilor și locuitorilor din Oltenia.

Interesul Porții otomane de a-i schimba pe domnii din Principate a dus la înlăturarea sa, dar în stihurile despre„Mazilirea lui Alexandru Moruzi" se arată că el nu a părăsit de bunăvoie tronul[4].

Pe tronul de la București era instaurat pentru a treia oară ***Alexandru Ipsilanti*** (17/28 august 1796 — 12 noiembrie/3 decembrie 1797), obținut cu o imensă sumă de bani, suportată de contribuabili.

Ca să poată întâmpina atacurile lui Osman Pazvantoglu în Oltenia, principele a întărit oastea țării cu noi detașamente, puse sub orânduiala agăi de Mehedinți.

În urma jocurilor de interese de la Stambul, sub influența Franței și a Rusiei[5], principele va fi înlocuit cu ***Constantin Hangerli*** (22 noiembrie/3 decembrie 1797 — 18/29 februarie 1799)[6], fost capuchehaie a țării la Constantinopol și mare dregător în divanele domnești, susținut de amiralul flotei turcești — *kapudan* — Küčük Husein pașa. Este timpul accentuării conflictului dintre Pazvantoglu și sultanul Selim al III-lea (1789–1807), când Țara Românească a trebuit să asigure „zahereaoa" pentru oastea lui Aliut (Leu) pașa, trimis împotriva rebelilor de la Vidin, să aprovizioneze și trupele lui *kapudan* pașa alăturate aceleiași acțiuni.

Obligațiile insuportabile ce-i apăsa pe localnici și jaful făcut de turcii de la marginea Dunării au produs „marea turburare" în cele cinci județe din Oltenia[7].

Ca să îndeplinească poruncile Porții, Hangerli cu sfatul obștii a hotărât plata îndoit a principalelor dări cerute și de la mănăstiri ca și de la boierimea mică (hrisovul din 4 iulie 1798). Teologul transilvan Friedrich Murhard (1799), referindu-se la „impunerea de 10 piaștri"[8] pentru cornute arăta că a produs puternice nemulțumiri „la toată lumea" împotriva domnului. Cu un an mai înainte, numai pentru *kapudan* pașa i s-au cerut lui Hangerli 14 000 de care pentru transport și 5 000 de salahori[9].

---

[1] Hurmuzaki, 9/2, p. 274–275.
[2] *Călători străini*, vol. 10/2, p. 1116–1175.
[3] *Ibidem*, p. 997–1000.
[4] Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 299–302.
[5] *Călători străini*, 10/2 p. 1335, relația polonului Grabinski.
[6] Într-o însemnare din 31 ianuarie 1799 se arată că a fost numit domn Alexandru Moruzi; că Hangerli era mazilit (Hurmuzaki, s. n., 4, p. 235–237).
[7] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 66.
[8] *Călători străini*, 10/2, p. 1338.
[9] Hurmuzaki, s. n., 4, p. 183–184.

În condițiile înrăutățirii raporturilor Imperiului otoman cu Franța, după declanșarea campaniei generalului Bonaparte în Egipt (1798), Constantin Hangerli va fi acuzat de demnitarii otomani că păstra „în taină corespondență cu agentul francez Descorches de la Constantinopol"[1]. După unele surse, aceasta a constituit una din învinuirile pentru care Hangerli ar fi fost pedepsit cu moartea.

Bănuit că aparține grupului fanarioților din Principate, care „răspândesc fel de fel de zvonuri și știri și mârșevii"[2], că duce o politică duplicitară, domnul era sortit pieirii, așa cum cerea sultanul Selim al III-lea să se recurgă la „uciderea acestor ghiauri" pentru curmarea răutăților[3]. În realitate, Constantin Hangerli îi informase pe demnitarii de la Poartă despre deficiențele campaniei lui *kapudan* pașa împotriva pazvangiilor de la Vidin, atrăgându-și dușmănia amiralului otoman și pâra la padișah, fiind mazilit și ucis la București (18 februarie 1799).

Ofițerul britanic George Frederick Koehler, care a ajuns la București, la 20 februarie/3 martie 1799, relata că principele fusese decapitat fiindcă îi promisese sultanului că dacă va fi numit domn îi va trimite capul lui Pazvantoglu, dar fără să se țină de cuvânt.

Poarta a dat din nou domnia lui ***Alexandru Moruzi*** (28 februarie/11 martie 1799 — 8/20 octombrie 1801), perioadă în care Pazvantoglu „dicta legea", amenințând atât pe principele de la București, cât și pe caimacamul de la Craiova[4], așezare prădată și distrusă aproape în întregime, ca și Cernețul, din toamna și iarna lui 1800 și din primăvara anului următor.

Deși domnul alcătuise un corp de oaste de 9 000 de oameni și se învoise să-i dea hinar lui Pazvantoglu 70 de pungi de bani, acesta declara că pentru el Țara Românească era „propria lui magazie"[5]. Principele, cu toate măsurile luate[6] la porunca padișahului, nu a putut împiedica atacurile devastatoare ale pazvangiilor.

El a păstrat raporturi cu consulii din țară, cu alți plenipotențiari, între aceștia cu Merkelius, reprezentantul imperialilor la București.

În urma agitației populare provocată în București pe 8 aprilie 1801, în ajunul Paștilor, împotriva evreilor la zvonul unui omor ritual săvârșit de aceștia, domnitorul și-a cerut mazilirea, obținută cu mare cheltuială, luând drumul Constantinopolului cu „multă" avuție adunată din țară, cum relevă cronicarul Manolache Drăghici.

În politica Porții de înlocuire a domnilor din *Moldova*, după plecarea lui Emanuel (Manole) Giani Ruset a fost numit ***Alexandru Moruzi***, fiul lui Constantin Moruzi (martie 1792 — 30 decembrie 1792/10 ianuarie 1793), etapă marcată de „nestatornicia domniei",

---

[1] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, adunate, publicate și întovărășite de o prefață de..., 2, București, 1903, p. 604.
[2] Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 648.
[3] *Ibidem*.
[4] Scrisoarea din 24 decembrie/4 ianuarie 1800, a viceconsulului Rusiei la București, Luca de Kiriko, în *Călători străini*, 10/2, p. 1340–1343.
[5] *Ibidem*, p. 1341.
[6] *Ibidem*, p. 1341–1343.

de la 1791–1802 în statul de la est de Carpați s-au succedat cinci principi, iar în Țara Românească șase[1]. Înainte de a ocupa tronul, a participat, ca mare dragoman al Porții, la negocierea păcii de la Șiștov (1791) și a celei de la Iași (1791–1792)[2].

Venind în țară, a stat câtăva vreme la Roman fiindcă armatele rusești nu se retrăseseră încă din Iași. El a căutat mai întâi să pună ordine în socotelile visteriei, după cheltuielile făcute cu întreținerea armatelor, în timpul războiului și să oprească emigrarea țăranilor dincolo de Nistru, atrași de ofertele Curții de la Sankt Petersburg, care urmărea să organizeze *Principatul Moldova Nouă*, extins până la Bug și așezat sub cârmuirea lui Alexandru Mavrocordat „Firaris"[3].

Prin hotărârile de la Stambul, domnul era trecut în Țara Românească, iar pe tronul moldav va ajunge ***Mihai Suțu*** (30 decembrie 1792/10 ianuarie 1793 — 25 aprilie/6 mai 1795).

Numeroasele obligații față de Imperiul otoman, de întărire a cetăților de la Dunăre (Ismail, Chilia și Tulcea), de a asigura cu provizii și furnituri depozitele și magaziile de la Nistru și Prut, l-au silit pe principe să arate, în arzul trimis la Stambul la 19 aprilie 1795, „nenorocirea foametei și scumpetei", ce i-a adus porecla de „Păpușoi Vodă"[4] și să ceară „îndurare și milă" pentru supuși[5]. El arăta că îndatoririle către Poartă fuseseră îndeplinite[6].

Pentru a spori veniturile visteriei, Mihai Suțu a adus din Bucovina 2 000 de familii „de raiale" așezate în slobozii, în beneficiul Moldovei (înainte de 25 aprilie 1795)[7].

Către sfârșitul cârmuirii principelui, „cetățeanul" Constantin Stamati era împuternicit de la Paris să îndeplinească, fie la Iași sau la București, atribuția de agent secret al ambasadorului Republicii franceze la Poartă, Raymond Verninac (29 martie 1795)[8].

Cu toate că domnul își îndeplinise obligațiile față de Poartă, însă fiind în vârstă, sultanul îl va schimba, chemându-l „să se odihnească". Adus la Constantinopol ca mazil, Mihai Suțu va fi surghiunit, în februarie 1799, în insula Tenedos.

Pe tronul de la Iași a urmat ***Alexandru Callimachi***, fiul lui Ioan Teodor Callimachi (25 aprilie/6 mai 1795 — 7/18 martie 1799), fost dragoman (1785–1788 și 1794–1795). El era „cu mare blândețe și înțelepciune", încurajând viața economică, ceea ce a făcut ca „plugăria" să sporească în interesul dezvoltării schimburilor comerciale, cu Transilvania și cu alte țări din jur.

În epocă, prin acțiunile Rusiei, Imperiului habsburgic și Prusiei, Polonia a fost împărțită, sporind autoritatea amintitelor puteri față de Puterea otomană. Ruptura produsă

[1] *Istoria Românei*, 3, p. 690.
[2] Florin Marinescu, *Moruzi, o familie fanariotă. Evoluție istorică*, în AG 2(7), 1995, 3–4, p. 43–56.
[3] Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani. Până în zilele noastre*, Iași, 1857; ed. de Constantin Mihăescu- Gruiu, 2, București, 1999, p. 221–222.
[4] *Călători străini*, 10/2, p. 1259, nota 7.
[5] V. Veliman, *op. cit.*, p. 635.
[6] *Ibidem*, p. 635–636.
[7] Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, 2 (*1455–1829*), București, 1965, p. 289, nr. 1376.
[8] C.C. Giurescu, *vol. cit.*, p. 245.

în vechile legături ale Porții cu Franța, a făcut ca Joseph Parant, cancelarul consulului francez de la Iași, să fie ținut sub severă pază din ordinul lui Callimachi și să i se confiște bunurile, deși Raymond Verninac, trimisul Franței la Poartă, constatase mai înainte „iubirea" domnitorului moldav pentru Republică (octombrie 1796).

După încheierea alianței dintre Rusia și Turcia (23 decembrie 1798), la care a aderat și Anglia și ulterior Imperiul habsburgic (12 martie 1789), la insistențele internunțiului Herbert von Rathkeal, Alexandru Callimachi, care își ceruse mazilirea de la Stambul, era înlocuit în scaunul de la Iași[1].

Constantin Ipsilanti (7/18 martie 1799 — 28 iunie/9 iulie 1801), fiul principelui Alexandru Ipsilanti, după ultima cârmuire în Țara Românească și-a petrecut viața în capitala Imperiului otoman. Om învățat, fusese dragoman la Stambul (1796–1799), era un adept al luminismului și al raționalismului european, prețuit de contemporani, susținător al luptei de emancipare a popoarelor din Balcani. Colonelul polon Grabinski, călător în Moldova, constata că principele „observa cu mai multă scrupulozitate ordinele ambasadorului rus decât firmanul sultanului"[2].

Apropiat de Rusia, fiind preocupat să mijlocească alianța dintre Imperiul țarist și Poartă, la care avea să adere și Anglia, el era și partizan declarat al Curții de la Sankt Petersburg, ca și vărul său, Alexandru Moruzi, amândoi incriminați de diplomația franceză pe motivul transmiterii de secrete ale turcilor.

Față de atacurile devastatoare ale pazvangiilor în 1800–1801 asupra Olteniei, principele moldav a organizat un corp de oaste (februarie — martie 1801)[3] pentru a fi trimis în sprijinul Țării Românești.

O dată cu mazilirea lui Constantin Ipsilanti, pe tronul de la Iași era așezat ***Alexandru Suțu***, fiul dragomanului Nicolae Suțu, nepotul principelui Mihai Suțu (28 iunie/9 iulie 1801 — 19 septembrie/1 octombrie 1802). Cronicarul Manolache Drăghici îl înfățișează ca pe un domn înțelept și cu blândețe față de locuitori, ca un „părinte al patriei".

În situația grea menținută în Țara Românească, amenințată de incursiunile rebelilor de la Vidin, când Mihai Suțu și boierii s-au refugiat la Brașov și în Țara Bârsei, Poarta l-a numit pe ***Alexandru Suțu*** și caimacam în scaunul de la București (20 iunie/2 iulie — 18/30 august 1802).

Din relatările internunțiului de la Constantinopol, care călătorea la 26 iunie 1802 prin Muntenia, se știa că acum era așteptat să intervină și nazirul de la Brăila[4], iar Hasan pașa de la Rusciuc întreținea aici „o disciplină severă". El cerea mitropolitului, episcopilor și boierilor fugari la Brașov să se întoarcă în țară, altfel pierzând demnitățile deținute,

[1] A.D. Xenopol, *Istoria și genealogia Casei Callimachi*, București, 1897, p. 82.
[2] *Ibidem*, p. 335.
[3] C. C. Giurescu, *vol. cit.*, p. 246.
[4] Hurmuzaki, Supl. 1/2, p. 208–209, doc. din 10 februarie 1801, cu referire și la influența exercitată de Pazvantoglu asupra popoarelor din sudul Dunării și despre rolul care-l avea Rusia în mișcarea insurecțională desfășurată de aceasta.

cum amintea consulul imperialilor, Merkelius (19 iunie 1802)[1]. Răspunsul acestora apare limpede formulat în actul din 23 iunie adresat împăratului Francisc al II-lea, ca „reprezentanți ai națiunii valahe" referitor la „jugul apăsător al grecilor, protejați de Poarta otomană", la bandele de rebeli ai lui Pazvantoglu, sperând „să respire" sub austrieci și să beneficieze de protecție și azil în Imperiul habsburgic[2]. La Brașov se aflau 3 408 fugari, iar în unele sate din Țara Bârsei 2 375, după cum rezultă din rapoarte ale lui Merkelius[3].

Obligat să se preocupe în același timp atât de cârmuirea Moldovei, cât și a Țării Românești, principele nu și-a putut îndeplini în bune condiții îndatoririle, Poarta aducând în scaunul de la București pe Constantin Ipsilanti, într-o domnie de patru ani, la 19 septembrie/1 octombrie 1802 fiind mazilit și de pe tronul moldav, unde a rămas *caimacam Iordache Canta logofăt* ș.a. (septembrie — octombrie 1802).

În ce privește Țara Românească, vom aminti că, deși fusese mazilit în urma intrigilor de la Constantinopol, ***Constantin Ipsilanti*** era numit, după mai bine de o lună, în cea de-a doua sa domnie, datorită stăruințelor diplomației Prusiei și Rusiei (18/30 august 1802 — 12/24 august 1806). O perioadă în care obligațiile fiscale au crescut, la unele dări fiind impuse și mănăstirile și boierii. La 26 octombrie 1802 un puternic cutremur a produs distrugeri edificiilor civile și, mai ales lăcașurilor de cult, cu deosebire în București și în alte târguri și orașe, capitala cunoscând apoi, în 1804, un incendiu devastator care a distrus și Curtea domnească.

Unele prevederi ale hatișerifului din 1802[4], privind și stabilirea domniei la șapte ani, l-au determinat pe principe să ceară sprijinul Curții de la Sankt Petersburg pentru a obține de la Puterea otomană recunoașterea independenței țării și dreptul de succesiune la tron a urmașilor lui[5]. În acest scop, Constantin Ipsilanti a cheltuit în 1803 mari sume de bani (4 000 000 de piaștri) la Stambul pentu a câștiga sprijinul diplomației engleze (lordul William Drummond) și al Rusiei[6].

Principele întreținea relații și cu imperialii, recomandând secretarului Colloredo pe trimisul său la Viena, Grigore Caribuolo (Caribolu) ca să beneficieze de protecția baronului von Thugut (9 noiembrie 1802)[7].

Știrile transmise de principe la Stambul în Problema Orientală erau apreciate de sultanul Selim al III-lea, care l-a decorat în 1803.

Atașat politicii Curții de la Sankt Petersburg, Ipsilanti va fi preocupat de creșterea influenței franceze la Constantinopol în dauna planurilor de resurecție a popoarelor din

[1] *Ibidem*, 19/2, p. 126–127. O listă a boierilor divaniți refugiați la Brașov în frunte cu mitropolitul, în total 23 de persoane (*Ibidem*, p. 121).

[2] *Ibidem*, p. 128–129.

[3] *Ibidem*, p. 132–133 (doc. din 3 iulie 1802) și p. 133–134 (doc. din 6 iulie 1802).

[4] Gabriel Bădărău, *op. cit.*, p. 197–198.

[5] V. Mihordea, *Les lignes de développement de la diplomatie roumaine aux XVIIIe siècle*, în RRH 9, 1970, 1, p. 54; *Istoria Românilor*, 3, p. 690.

[6] V. Mihordea, *op. cit.*

[7] Hurmuzaki, 19/2, p. 150.

Balcani, planuri ce l-au făcut atent la mișcarea sârbilor din 1804–1807. Generalul Alexandre de Langeron, în serviciul armatei ruse, îl caracteriza la 1806 ca un principe ambițios, care făurise proiectul încoronării lui ca rege al Daciei în situația declanșării unui război între ruși și turci, pe care se străduia să-l pună „în mișcare"[1]. Mânat de astfel de gânduri, domnul a întreținut corespondență cu principele Adam Czartoryski, fruntaș al nobilimii polone, ministru de Externe sub Alexandru I al Rusiei și apoi sfetnic privat al țarului[2].

La Curtea sa din București, Constantin Ipsilanti era vizitat în iulie 1806 de Charles Reinhard, consul general al Franței cu reședința la Iași. Acesta era întrebat de principe dacă „Napoleon are, cum crede el, ceva împotriva lui, pe care, de altfel, l-ar putea strivi", domnitorul călăuzindu-se numai după interesul său personal[3].

În urma demersurilor ambasadorului Franței la Poartă, generalul Horace Sebastiani, în privința legăturilor lui Ipsilanti cu Rusia, demnitarii otomani l-au mazilit, dar el, fiind prevenit, a părăsit țara, îndreptându-se spre Sankt Petersburg.

Puterea otomană a readus în scaunul de la București pe ***Alexandru Suțu*** (12/24 august — 1/13 octombrie 1806), în preajma declanșării războiului ruso-turc (1806–1812), fapt pentru care va întârzia să-și ocupe tronul. Aceasta i-a dat prilejul lui Pazvantoglu să invadeze Oltenia, să jefuiască urbea Craiovei, pe boieri și negustori, de la care a luat 2 000 de pungi de bani. Principele căuta să ajungă la o înțelegere cu acesta, pentru a-l determina să se retragă din Oltenia. La 2 octombrie 1806, el se adresa locuitorilor țării, arătând că este pentru o dreaptă cârmuire, ca să-i apere pe supușii săi de „jafuri, asupriri și nedreptăți"[4]. Alexandru Suțu redobândise domnia cu sprijinul Franței (informație din 20 septembrie 1806)[5], nefiind însă recunoscut de consulii Rusiei și Angliei de la București. La presiunile celor două puteri amintite, Poarta l-a mazilit (relație din 15 octombrie 1806).

Constantin Ipsilanti era readus în cea de-a treia sa cârmuire în Țara Românească în urma cererii Rusiei la Stambul, ce se baza și pe sprijinul Angliei Germaniei și al Prusiei (3/15 octombrie 1806 — 19/31 mai 1807).

Curând după reocuparea domniei, armatele rusești au pătruns în Moldova (11/13 noiembrie 1806), Constantin Ipsilanti, intrând în București împreună cu generalul Ivan Ivanovici Michelson (15/27 decembrie). Țara Românească s-a aflat apoi sub ocupație rusească (17/29 noiembrie 1806 — 16/28 mai 1812).

De îndată ce s-a așezat în scaun, principele a cerut tuturor stărilor, boieri, breslași, slujitori ș.a. locuitori să depună jurământul de credință față de țarul Alexandru I și față de el (10/22 ianuarie 1807).

[1] P.P. Panaitescu, *Corespondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc. 1806–1810. Pregătirea Eteriei și a renașterii politice românești*, București, 1933, p. 9.

[2] *Ibidem*, p. 5.

[3] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, 3, București, 1929, p. 56.

[4] V.A. Urechia, *Istoria românilor. Seria 1800–1830*, 2, București, 1896, p. 65–66.

[5] Hurmuzaki, Supl. 1/2, p. 351.

În circulara adresată ispravnicilor la venirea în capitală, Ipsilanti se intitula domn al Moldovei şi al Ţării Româneşti, ştiut fiind că el urmărise să fie recunoscut ca rege al Daciei.

Domnul era preocupat de organizarea unei armate pământene de panduri, ce ar fi însumat 2 500 de osteni călări şi 7 500 de pedestraşi, în rândul detaşamentelor din Oltenia numărându-se şi Tudor Vladimirescu[1].

Constantin Ipsilanti, socotit hain, Poarta l-a pedepsit cu moartea pe tatăl său, Alexandru Ipsilanti, care locuia la Constantinopol (ianuarie 1807).

La 19/31 mai 1807, turcii, reluând atacurile la nord de Dunăre, principele s-a retras din Bucureşti la Focşani şi de acolo la Bârlad.

În scurt timp însă, Constantin Ipsilanti va reveni în Bucureşti (27 iulie/8 august — 16/28 august 1807), fiind apoi iarăşi nevoit să părăsească capitala şi să se îndrepte spre Iaşi şi de aici la Kiev, încheind astfel cele patru domnii din Moldova şi Ţara Românească, fără să fi putut îndeplini ambiţioasele sale proiecte. El va fi destituit din funcţia de conducător al Principatelor, prin hotărârea ţarului (17 februarie 1808), retrăgându-se definitiv în Rusia.

În timpul conflictului dintre ruşi şi Puterea otomană Poarta l-a numit, pentru a treia oară, pe ***Alexandru Suţu*** în scaunul Ţării Româneşti (16/28 decembrie 1806), dar fără să-l poată ocupa, rămânând la sud de Dunăre, Principatele fiind ocupate în continuare de către armatele ţariste. Este vremea în care Curtea de la Sankt Petersburg şi aliaţii ei încurajau resurecţia „populaţiei greceşti" (ortodoxe). Serbia dăduse deja primul semnal, iar celelalte provincii erau gata să-i urmeze exemplul. Înşişi domnii Alexandru Moruzi şi Constantin Ipsilanti întreţineau legături cu episcopul grec al Muntenegrului[2].

În ceea ce priveşte domniile din Moldova, relevăm că ***Alexandru Moruzi*** reuşea să dobândească scaunul de la Iaşi în ultima sa cârmuire — a patra — (19 septembrie/1 octombrie 1802 — 12/24 august 1806). Ca şi în alte domnii extinse pe mai mulţi ani, aceasta va cunoaşte noi strădanii ale domnitorului în organizarea financiară, în reglementări agrare (aşezământul agrar din 3/15 ianuarie 1805) sau în sprijinirea actelor judecătoreşti pe codice de legi corespunzătoare. De aceea, în 1804, la cererea principelui, s-a tradus *Hexabiblul* lui Armenopol, apoi s-a alcătuit şi un extract din Basilicale, Novelele lui Justinian (1806). Prezenţa domnului se regăseşte şi în măsurile de îmbunătăţire a aprovizionării cu apă a Iaşului, privind podirea uliţelor, a iluminatului oraşelor cu felinare aşezate pe grupuri de case, a asigurării pazei şi a străjii în capitala moldavă.

Sub influenţa Revoluţiei franceze (1789), în rândul fruntaşilor vieţii publice din Moldova s-a manifestat interesul pentru ideile şi formele de guvernământ din Franţa, aşa cum se constată din notele informatorilor consulatului rus din Iaşi[1].

---

[1] *Istoria Românilor*, 3, p. 609; Constantin C. Giurescu, *vol. cit.*, p. 236.
[2] Hurmuzaki, Supl. 1/2, p. 348 (doc. din 29 august 1806).
[3] Pentru aceasta vezi Hurmuzaki, s. n., 4, p. 133–134, 199–200.

Rapoarte consulare austriece, izvoare turceşti, ale oficiilor diplomatice franceze ş.a. pun în lumină, printr-o bogăţie de informaţii, complexitatea evenimentelor în care au fiinţat Principatele Române în preajma declanşării războiului devastator ruso-turc (1806–1812), poziţiile divergente dintre marile puteri şi implicaţiile lor pentru soarta celor două Ţări Române.

Jocurile de interese de la Stambul în numirea domnilor au făcut ca în locul lui Alexandru Moruzi în scaunul de la Iaşi[1] să fie instaurat, la insistenţele ambasadorului Franţei, ***Scarlat Callimachi***, fiul lui Alexandru Callimachi (12/24 august — 17/29 octombrie 1806). Abia sosit în capitala moldavă, în prima sa domnie, era mazilit şi readus pe tron tot ***Alexandru Moruzi***, în urma protestelor ambasadorilor Rusiei şi Angliei şi în condiţiile izbucnirii conflictului militar ruso-turc (1806–1812).

La pătrunderea trupelor ruseşti în ţară, Alexandru Moruzi a fost nevoit să se retragă la Constantinopol, iar în capitala ieşeană urma să fie instaurat Alexandru Hangerli (martie — 24 iulie/5 august 1807), Moldova aflându-se acum sub stăpânirea rusească, principele a rămas la Rusciuc, aşteptând declanşarea atacurilor armatei otomane. Insurecţia care a avut loc la Constantinopol, în urma căreia sultanul Selim al III-lea a fost detronat şi înlocuit cu Mustafa al IV-lea (29 mai 1807 — 28 iulie 1808), ca şi schimbarea poziţiei unor demnitari turci, a dus şi la mazilirea domnului.

Cel ce-l înlocuia, ***Scarlat Callimachi*** (24 iulie/4 august 1807 — 1/13 iunie 1810), în a doua lui domnie la Iaşi, va avea aceeaşi soartă, datorită evenimentelor politice şi militare. Astfel, a stat şi el o vreme la Rusciuc (4 noiembrie 1807 — 29 august 1808), iar în 1810, fiind în tabără, împreună cu paşa de la Razgrad, au fost capturaţi de armata rusă (4/16 iunie 1810)[2].

În perioada ocupaţiei ţariste în Moldova (17/29 noiembrie 1806 — 12/24 mai 1812) s-au aflat caimacami Iordache Ruset-Roznovanu (7/19 decembrie 1806 — 31 decembrie 1806/12 ianuarie 1807), apoi mitropolitul Veniamin Costachi ş.a. (1/12 ianuarie 1807 — 26 iulie/7 august 1812).

Reluând domniile din *Ţara Românească*, după încheierea războiului între ruşi şi turci prin pacea de la Bucureşti, era numit aici ***Ioan Gheorghe Caragea*** (27 august/8 septembrie 1812 — 29 septembrie/11 octombrie 1818), înscăunare pentru care cheltuise 8 000 de pungi de bani (4 000 000 lei).

Căutând să recupereze importanta sumă plătită la învestire, principele a dus o politică fiscală înrobitoare, punând dări noi până şi asupra femeilor de moravuri uşoare ş.a., astfel că în doi ani a încasat 16 000 000 piaştri de la 16 000 de „lude" (unitate fiscală), chiar şi de la satele scutite[3].

---

[1] Pentru mazilirea lui Alexandru Moruzi, vezi şi Dan Simonescu, *op. cit.*, p. 299–302.
[2] C.C. Giurescu, *vol. cit.*, p. 248.
[3] Referitor la bugetul ţării în 1815, 1816 şi la numărul de „lude", la contribuţia ţăranilor birnici în 1818, vezi *Istoria Românilor* 3, p. 707–708

În raporturile economice cu Poarta, unde schimburile se desfăşurau pe baza *prețurilor de monopol*, Țara Românească a înregistrat în anii 1812–1819 un deficit de 7 202 500 piaștri[1].

Uneori în cămara principelui ajungeau chiar banii pe care demnitarii de la Stambul îi arvuneau pentru furnituri și transporturi cerute la refacerea cetăților de la Dunăre, dar fără a fi dați celor îndreptățiți[2]. O situație avantajoasă pentru creșterea veniturilor lui Caragea s-a ivit în timpul foametei din Transilvania (1813–1817), când a vândut cereale, convertind chila de Constantinopol (de 36 ocale) cu aceea din Muntenia (de 360 ocale)[3].

În afara obligațiilor bănești asumate față de demnitarii și cămătarii de la Poartă, Ioan Gheorghe Caragea a strâns o însemnată avere depusă în bănci din Austria, Elveția, Rusia, Italia. Domnia lui a fost pentru contemporani una din cele mai spoliatoare, mult timp vorbindu-se de „hoția" din vremea lui Caragea, cu referire, desigur, la abuzurile dregătorilor fiscali, care strângeau fără îndurare dările de la locuitori.

Situația în țară era agravată și de distrugerile și pierderile provocate de război, apoi de declanșarea, la 10 iulie 1813, a molimei ciumei, adusă de la Constantinopol, care de-a lungul a mai bine de un an a produs 70 000 de victime. Toate aceste realități dramatice au făcut posibilă ființarea unui sistem de corupție, începând cu principele, cum observa călătorul englez William Machmichael[4], cei jefuiți fiind țăranii.

În ianuarie 1815, o altă suferință împovăra populația din județele Dolj și Mehedinți, năpădite de turcii adalâi — din insula Ada Kaleh — care îi obliga pe localnici să-i aprovizioneze cu *zaherea*, iar cetele de panduri, alcătuite ca să-i alunge pe aceștia s-au transformat în jefuitori.

La începutul anului 1816 s-au făcut simțite agitații ale populației la zvonurile că Principatele ar putea fi iarăși ocupate de armatele rusești. Tot acum a avut loc la București o conspirație împotriva lui Caragea, care a fost pusă la cale de supusul austriac Mihail Gross din Hărmanul Brașovului, împreună cu alți nouă complici ai lui, *sudiți* austrieci, pedepsiți de stăpânire.

Caragea nu s-a aflat în bune raporturi cu boierimea, încă din 1813 pe unii ca Bălăceanu, l-a trimis în surghiun în Albania, altora le-a confiscat averile, iar în 1817, i-a îndepărtat la moșiile lor pe vistiernicul Constantin Filipescu, la fel pe Bălăceanu Constantin stolnicul și pe logofătul Grigore Ghica[5].

---

[1] Ion Ionașcu, *Politica fiscală a lui Ioan Vodă Caragea oglindită în corespondența inedită a lui Manuc Bey*, în SAI 8, 1966, p. 45–82.

[2] *Istoria României*, 3, p. 653.

[3] *Ibidem*, p. 655.

[4] V.A. Urechia, *Din domnia lui Ioan Caragea. Avenire la tron. Mișcări contra grecilor. Finanțe. 1812–1818*, București, 1900, p. 20.

[5] Nicolas G. Alexandresco, *La correspondance du chevalier Frédéric de Gentz avec le prince de Valachie Jean Caradja et la question d'Orient*, Paris, 1895; Hurmuzaki, s.n., 2.

Principele, spre deosebire de predecesorul său, a întreținut numai raporturi protocolare cu Franța[1]. O mai strânsă relație a statornicit-o domnul cu imperialii prin intermediul lui Frederic von Gentz, corespondent desemnat de cancelarul Metternich, cu care a întreținut un bogat schimb de misive, primind rapoarte referitoare la politica Austriei față de turci și de ruși. Caragea era sfătuit să sugereze demnitarilor stambulioți, să nu se lase antrenați într-un conflict cu Rusia, cum urmărea diplomația franceză. Informațiile primite prin agenții săi de la Viena, Constantin Bellu, iar după 1814, Nicolae Rasti, secretarul domnesc ș.a. erau transmise la Poartă prin Hechim Pașa Masad Efendi.

Caragea a păstrat bune raporturi cu puterea otomană, în 1813 contribuind la înlăturarea lui Seid Abdulah Ramiz Pașa, om de stat și poet, partizan al reformelor padișahului Selim al III-lea și a loviturii de stat a lui Bairaktar Mustafa Pașa, ce s-a bucurat, o vreme, și de sprijinul autorităților rusești. Întâmpinat la Colentina de un corp de 800 de arnăuți ai domnului, a fost ucis și i s-a tăiat capul[2]. Curtea de la Sankt Petersburg a continuat să exercite o puternică influență în politica din sud-estul Europei, mai ales după înfrângerea lui Napoleon I (1812)[3].

De numele principelui este legată și alcătuirea importantei lucrări normative *Codicele Caragea* (1816–1818), precum și inaugurarea de către dascălul ardelean Gheorghe Lazăr, la Școala domnească de la Sf. Sava (1818), a cursurilor de treaptă înaltă în limba română.

Este o vreme în care și-au făcut simțită prezența aici reputați oameni de carte, cum au fost istoricii Dionisie Fotino, Daniil Philippide sau diplomatul William Wilkinson, consulul englez din București, autori ai unor scrieri despre Principatele Române (1816–1818).

Ioan Gheorghe Caragea, la plecarea sa precipitată din țară (29 septembrie/11 octombrie 1818), în trecere prin Transilvania și Austria, s-a stabilit câtăva vreme la Geneva, în Elveția, iar apoi la Pisa, în Italia, găsindu-și sfârșitul însă la Atena, în 1845. În această perioadă îi definesc personalitatea corespondența, traducerile lui din Goldoni[4] ș.a.

După ce Caragea a părăsit țara, Poarta l-a înscăunat la București pe ***Alexandru Suțu***, aflat acum la cea de-a patra cârmuire a sa (4/16 noiembrie 1818 — 19/31 ianuarie 1821), socotit „domn înțelept, cerut, iubit de norod și credincios"[5].

Până la sosirea caimacamilor lui (12/24 noiembrie), boierii ocârmuitori s-au ocupat de treburile interne ale principatului (20 octombrie 1818 ș.a.). Într-un *Arz-mazar*, aceștia arătau puterii otomane, referindu-se la fuga lui Caragea, că în scaunul muntean nu va fi

---

[1] Vezi și observațiile Mariei Holban, *Autour de deux rapports inédits sur Caragea et Callimachy*, București, 1942.

[2] Marie Mathilde Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, *Contribution à l'étude des relations de Seid Abdullah Ramiz Pacha avec les Principautés Roumaines*, în „Studia et acta orientalia", București, 7, 1968, p. 77–94.

[3] Vezi și P.A. Argyropoulo, *Correspondance diplomatique de l'hospodar de Valachie J. Caradja avec le Baron de Stroganof. 1816–1818*, publiée par... Son arrière petit neveaux, Atena, 1954.

[4] Andrei Pippidi, *Jean Caradja et ses amis de Genève*, în *Symposium. L'époque Phanariote*, p. 187–208

[5] V.A. Urechia, *op. cit.* (*seria 1800–1821*), 3, București, 1898, p. 14.

liniște dacă nu li se vor recunoaște vechile drepturi pe care le avuseseră până la instituirea domniilor fanariote[1].

Ocupând tronul Țării Românești, principele va fi angrenat în unele activități în sprijinul instituției Bisericii, a funcționării școlilor pe drumul spre modernitate al societății românești.

Alexandru Suțu a menținut legături cu oameni politici, diplomați și cărturari străini, în februarie 1819 primindu-l ca vizitator pe Sir Robert Ker-Porter, care venea din Rusia. Principele avea să continue corespondența cu Metternich, pe care-l asigura de menținerea necurmată a relațiilor cu imperialii și cu Gentz. În jurul său se aflau dregători partizani ai austriecilor, postelnicul Alexandru Mavrocordat, Ștefan Bellu vornic de Țara de Sus, doctorul Gheorghe Tipaldo, medicul Curții, ajuns caimacam al Craiovei, postelnicul Iordachi Vlangali și agentul domnesc la Viena, boierul Nicolae Rasti care, în 1820, va fi înlocuit în secret cu negustorul Gheorghe Sachelarie.

Ca să fie și pe placul diplomaților ruși, îl va schimba pe secretarul său Ioan Mișoglu cu Nicolae Mavros, care întreținuse legături cu consulul Pini, „singurul ascultat" aici, cum observă plenipotențiarul prusian Ioan Marco, referindu-se la trimisul Rusiei (1820).

Interesat să-și sporească veniturile, Alexandru Suțu a căutat să intre în stăpânirea pământurilor târgoviștenilor socotite a fi domnești, ceea ce a provocat revolta orășenilor (10 octombrie 1820).

Îmbolnăvindu-se către sfârșitul anului, principele a murit la 13 ianuarie 1821, decesul său fiind comunicat de-abia pe 19 ianuarie. S-a presupus, fără temei, că, prin atitudinea sa potrivnică mișcării insurecționale grecești, a fost otrăvit fie de doctorul Tipaldo, sau, cum afirma diplomatul prusian von Miltitz, din porunca vărului său, Mihai Suțu, domnul Moldovei, sprijinitor al Eteriei și francmason.

I-a urmat *Scarlat Callimachi*, numit de Poartă (ianuarie — iunie 1821), fără a ocupa tronul Țării Românești, datorită izbucnirii revoluției de la 1821. Cu Alexandru Suțu se încheia una din cele mai dramatice epoci de-a lungul existenței Principatului muntean sub dominația otomană și stăpânirea principilor fanarioți.

În statul moldav de la est de Carpați, ultima domnie a lui *Scarlat Callimachi* s-a extins pe șapte ani (27 august/8 septembrie 1812 — 20 mai/1 iulie 1819), în care avea să fie confruntat cu situația agravată de cedarea Basarabiei de către turci Imperiului țarist (1812), perimetrul Moldovei și potențialul ei economic fiind redus aproape la jumătate. Aceasta a implicat o nouă reformă administrativ-teritorială și elaborarea unei legislații corespunzătoare; de asemenea, soluționarea diferitelor probleme ale locuitorilor trăitori de o parte și de alta a Prutului, ale căror moșii rămâneau sub o altă autoritate statală.

În 1818, atunci când Nicolae Caragea era înlăturat din scaun, Scarlat Callimachi a cerut și el să fie înlocuit din domnie, fapt neacceptat de turci.

[1] *Ibidem*, p. 8.

Situația grea din țară și abuzurile unor dregători domnești în primăvara anului 1819, în legătură cu molima declanșată la Iași au provocat revolta locuitorilor din Tătărași, la care s-au alăturat și alți orășeni. Ei au pornit spre Mitropolie, de unde l-au luat și pe vlădica Veniamin Costachi și pe boierii întâlniți în cale și s-au îndreptat către Curtea domnească, manifestându-și protestul. Fiind întâmpinați cu foc de arme, câțiva protestatari și-au pierdut viața. Mitropolitul, pentru a potoli furia mulțimii, s-a înfățișat domnului, care l-a rânduit ca hatman pe Iordache Balș, iar pe Alecu Callimachi agă, luând măsuri pentru înlăturarea din funcții a slujbașilor acuzați de insurgenți. Mișcarea de la Iași dădea expresie unor nemulțumiri acumulate în rândul populației dajnice, apăsată în parte de politica fiscală a puterii centrale, mai ales de sfetnicii domnești abuzivi și de boierimea privilegiată, stăpânitoare de pământ.

Principele, un reformator în planul culturii, a dat atenție Școlii domnești de la Iași și celei clericale de la Socola, al cărei program s-a îmbunătățit cu noi discipline, ca neamul românesc „să fie poleit" cu „folosul științelor"[1]. La Școala ieșeană, o dată cu inaugurarea, de către Gheorghe Asachi, la 1813, a Cursului de inginerie și hotarnică în graiul poporului român, erau puse bazele învățământului academic în limba națională[2].

Inițiativei lui Asachi îi aparține și punerea în scenă a primei piese de teatru înfățișată în limba română, idila *Mirtil și Hloe*, prelucrată după Florian, ce se încadra în spiritul nou al epocii cu *deschideri către modernitate și către național*. Tot acum principele a stăruit pentru alcătuirea primului codice de legi din Moldova — *Codicele Callimachi* (1817).

Sfârșindu-și domnia, lui Scarlat Callimachi îi erau aduse mulțumiri din partea sultanului Mahmud al II-lea pentru slujba îndeplinită. Ulterior, după izbucnirea revoluției de la 1821, familia Callimachi, bănuită de a fi sprijinit insurecția grecească, a suferit puternice lovituri din partea Porții, principele Scarlat pierzându-și viața în urma unui atac de apoplexie.

Înainte de a se împlini cei șapte ani de cârmuire ai lui Scarlat Callimachi, domnitorul a fost schimbat de pe tronul Moldovei cu *Mihai Suțu*, fiul lui Grigore Suțu, nepotul bătrânului principe Mihai Suțu (12/24 iunie 1819 — 29 martie/10 aprilie 1821), mazilul fiind primit cu cinste la Constantinopol. Caimacamii săi trimiși la Iași erau hatmanul Manu și postelnicul Iordache Rizo.

Pentru ocuparea scaunului din capitala moldavă, principele a fost sprijinit de Halet Efendi, cheltuind însă mari sume de bani, pe care va urmări să-i dobândească prin sporirea dărilor contribuabililor, obligarea mazililor și privilegiaților să-și înnoiască titlurile oferite de altfel și celor ce puteau plăti o taxă stabilită de domnitor.

Ca partizan al Eteriei, aflat în legătură cu Alexandru Ipsilanti, Suțu a încuviințat înființarea în fiecare târg a unor comitete grecești pentru susținerea insurecției, iar atunci când conducătorul mișcării a ajuns la Iași, domnul s-a alăturat deschis acesteia și a oferit toate mijloacele bănești ale cămării sale, ca și ale vistieriei țării. El primise de altfel

[1] A.D. Xenopol, *op. cit.*, p. 108.
[2] *Ibidem*, p. 111.

instrucțiuni să strângă și 150 000 de chile de făină și un mare număr de vite, necesare aprovizionării unor detașamente însumând 30 000 de luptători[1].

La întâlnirea dintre Ipsilanti și Suțu din 22 februarie 1821, conducătorul Eteriei l-a informat pe principele Moldovei că, în sprijinul mișcării, venea o armată rusă de 70 000 de ostași[2].

După dezaprobarea insurecției de către Curtea de la Sankt Petersburg și aceea de la Viena, Mihai Suțu a lăsat o căimăcămie în Moldova și a părăsit țara, trecând dincolo de Prut, în Basarabia (30 martie 1821), act care încheia, și în statul de la est de Carpați, domniile din Fanar.

3. Reformele lui Constantin Mavrocordat și Alexandru Ipsilanti

Instaurarea regimului fanariot în Țara Românească și Moldova a reprezentat formula politică, adoptată de Poarta otomană, pentru a răspunde celor două sfidări, manifestate în spațiul carpato-dunărean: ofensiva victorioasă a imperialilor, încununată de cucerirea Transilvaniei (1699) și întâia trecere, în 1711, a Nistrului de către oastea rusă (sfidarea externă), precum și intensificarea eforturilor elitei politice moldo-muntene de a scoate cele două Principate dunărene de sub dominația otomană (sfidarea internă).

Misiunea încredințată domnilor fanarioți era de a asigura și consolida controlul Porții asupra Țării Românești și Moldovei și de a crea condiții optime de funcționare a mecanismului de exploatare a bogățiilor celor două principate. Avanpost strategic și grânar al Porții, spațiul moldo-muntean, a cărei însemnătate sporise prin ofensiva imperială și amenințarea rusă, era de interes vital — în plan politic, economic și militar — pentru Imperiul otoman.

În imposibilitatea de a recurge la formula unei administrații directe, Poarta a menținut statutul internațional de autonomie al celor două Principate, dar l-a limitat simțitor, abolind alegerea domnului de către boierime (ultima alegere a fost cea a lui Constantin Mavrocordat, în 1730, nerecunoscută însă de sultan) și învestind pe domnii fanarioți cu o putere *de facto*, superioară predecesorilor pământeni din secolul al XVII-lea — începutul secolului al XVIII-lea.

Atenția domnilor fanarioți s-a îndreptat, deopotrivă, spre elita politică moldo-munteană — boierimea — și spre clasa cea mai numeroasă a societății românești — țărănimea. Rațiunile au fost însă diferite.

Efortul de eliberare de sub suzeranitatea otomană fusese susținut la sfârșitul secolului al XVII-lea de domnii de la București și Iași, secondați de boierime (dar nu în ansamblul ei). Odată înlăturați domnii pământeni, forța socio-politică din cele două țări românești rămânea — în condițiile menținerii statutului de autonomie — boierimea. Atât timp

[1] *Istoria Românei*, 3, p. 865.
[2] *Ibidem*, p. 883.

cât ea nu putea fi eliminată, neutralizarea ei era — din unghiul de vedere al intereselor Porții — soluția cea mai potrivită; neutralizare ce avea să fie încercată prin restrângerea privilegiilor și prin creșterea dependenței acestei clase de puterea domnească.

Față de țărănime, domnii fanarioți aveau să continue și să amplifice tradiționala preocupare a statului otoman pentru contribuabilul de rând, ocrotit — cel puțin în principiu — de abuzurile autorităților și puternicilor locului pentru a putea achita dările către stat. Pentru domnii fanarioți, s-a conturat astfel un program având ca limită inferioară stabilitatea masei de contribuabili, iar ca limită superioară, sporirea ei prin combaterea oricărei forme de evaziune, prin atragerea de coloniști și prin reducerea masivă a privilegiilor fiscale.

Îndeplinirea obiectivelor fiscale amintite mai sus avea să se dovedească dependentă de situația din alte sectoare ale vieții sociale, precum relațiile agrare, administrația, justiția. Măsurile din domeniul fiscal au reclamat, așadar, așezarea pe noi baze a raporturilor dintre țărani și stăpânii de moșii, reorganizarea instituțiilor administrative și judecătorești. Ansamblul măsurilor luate de domnii fanarioți în toate sferele vieții sociale a constituit politica de reformă, devenită trăsătura definitorie a secolului fanariot.

Relevând această caracteristică a perioadei 1711–1821, două precizări sunt absolut necesare. Cea dintâi se referă la apariția germenilor politicii de reformă înainte de instaurarea regimului fanariot. Reformele fiscale ale lui Antioh Cantemir (1700) și Constantin Brâncoveanu (1701), cuprind principiul care va sta la baza reformelor fiscale ale lui Nicolae și Constantin Mavrocordat, generalizarea ruptei[1].

A doua observație are în vedere lipsa de continuitate a politicii de reformă în secolul fanariot. Nu toți domnii acestei perioade au fost promotori ai reformelor — precum Nicolae și Constantin Mavrocordat, Grigore al II-lea Ghica, Alexandru și Constantin Ipsilanti; alături de aceste personalități remarcabile, în scaunele de domnie de la București și Iași au urcat și figuri șterse, precum Constantin Hangerli, și domni stăpâniți de singurul gând al unei îmbogățiri rapide pe seama țării, precum Mihai Racoviță.

Reformatorii înșiși s-au aflat în dificultate în asigurarea succesului reformei. Prima condiție a eficacității măsurilor fiscale era stabilitatea regimului de obligații materiale către Poartă. Or, tocmai în acest domeniu esențial, incertitudinea era totală, pentru că oricând puteau surveni noi cereri ale Porții — în bani sau produse — care năruiau socotelile vistieriei. În chip paradoxal, cauza principală a eșecului final al reformelor a fost incapacitatea Porții de a reglementa propriile exigențe față de cele două Principate dunărene. Mandatari ai Imperiului otoman, domnii fanarioți nu au putut să-și îndeplinească misiunea încredințată pentru că sistemul însuși de funcționare a instituțiilor de bază ale imperiului condamna la eșec eforturile lor.

[1] Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în SMIM 3, 1959, p. 235 și urm.

a) Reformele lui Constantin Mavrocordat

În șirul domnilor fanarioți, Constantin Mavrocordat este, desigur, nu numai cel mai important, prin amploarea reformelor înfăptuite, dar și personalitatea cea mai luminoasă.

Constantin era fiul lui Nicolae Mavrocordat, cel care inaugurase regimul fanariot în Moldova (1711) și Țara Românească (1716), el însuși om de mare cultură și cu o bogată experiență politică. Tată și fiu, au făcut dovada calităților de conducători — concepție coerentă de guvernare, autoritate, larg orizont de informare, contact permanent cu cele mai noi curente de gândire — dar arta guvernării, în care au excelat cei doi Mavrocordați, au pus-o în slujba Porții otomane, față de care au manifestat o indefectibilă fidelitate.

Constantin Mavrocordat deține un adevărat record între fanarioți, având șase domnii în Țara Românească și patru în Moldova[1], în desfășurarea cărora, în pofida fragmentărilor, se conturează direcțiile principale ale strategiei sale reformatoare.

Marele hrisov din 7 februarie 1741. Începutul reformelor l-a constituit marele hrisov din 7 februarie 1741, a cărui promulgare este indiscutabil legată de consecințele războiului ruso-austro-turc din anii 1735–1739 și de realipirea Olteniei (restituită de Imperiul habsburgic Porții, prin Pacea de la Belgrad).

Devastările și deplasările de populație, provocate de război, precum și schimbările produse de administrația austriacă în Oltenia (1718–1739) reclamau măsuri de refacere a potențialului demo-fiscal al țării și de reunificare a instituțiilor și regimurilor fiscale, agrar etc. din stânga și din dreapta Oltului.

Acestor obiective le-a slujit marele hrisov din 7 februarie 1741, care cuprindea măsuri de reorganizare în domeniile fiscal, agrar, administrativ și juridic[2].

Preocuparea de căpetenie a domnului era, evident, fiscalitatea. Anii de război aduseseră — așa cum se întâmpla de obicei — pauperizarea populației și restrângerea considerabilă a negoțului. Pentru a ușura situația contribuabililor și a revigora economia, Constantin Mavrocordat a desființat văcăritul și pogonăritul.

În fiscalitatea medievală a Țărilor Române, văcăritul a fost darea cea mai detestată, întrucât era percepută de la toți locuitorii (inclusiv boierimea) și lovea în principala sursă de venit a țării: negoțul de vite. Abolită, în repetate rânduri, cu blesteme solemne, ea a fost reinstituită de tot atâtea ori pentru că oferea o soluție rapidă gravelor necesități ale Porții și ale domniei. Constantin Mavrocordat relevă în hrisovul său însemnătatea comerțului cu vite pentru bunăstarea țării — „hrana și belșugul tuturor locuitorilor de mulțimea vitelor se pricinuiește" — și urmările dezastruoase ale văcăritului — „fiind pe la toți vite multe, îndată au început cu toții a vinde vitele și a le risipi, împuținându-le desăvârșit"[3];

[1] În Țara Românească: 1730; 1731–1733; 1735–1741; 1744–1748; 1756–1758; 1761–1763; în Moldova: 1733–1735, 1741–1744; 1748–1749; 1769.

[2] Șerban Papacostea, *La grande charte de Constantin Mavrocordato (1741) et les réformes en Valachie et en Moldavie*, în *Symposium. L'époque phanariote*, Thessalonic, 1974, p. 365–376.

[3] Textul hrisovului, cu greșeli și omisiuni, la P. Teulescu, *Documente istorice*, București, 1860, p. 64–77; textul citat, p. 71.

Pogonăritul afecta și el o importantă ramură a economiei și, în același timp, o esențială sursă de venit. Larga răspândire a culturii viței de vie și monopolul vinului și rachiului, deținut de boieri și mănăstiri, ofereau fiscalității un mijloc important de taxare, apăsător însă pentru contribuabil.

Odată abolite aceste două dări, domnul a revenit la sistemul dării unice, care urma să fie achitate în patru „sferturi", sistem ale cărui avantaje sunt subliniate în hrisov: „poruncile împărătești se împlinesc cu lesnire și trebile țării se chivernisescu cu bună liniște pe deplinu și țara se întemeiază cu adăogire de oameni"[1].

În cadrul aceleiași politici de înlesniri fiscale, domnul a acordat scutirea de dajdie mănăstirilor și clerului, iar descendenții marilor („veliților") boieri au beneficiat de scutirea totală de obligații fiscale. În hrisovul din 7 februarie 1741, se întâlnește *in nuce* reforma fiscală, care avea să fie elaborată și aplicată în domnia moldoveană (1741–1744) a lui Constantin Mavrocordat.

Succesul măsurilor fiscale nu putea fi asigurat fără eliminarea celorlalte cauze generatoare de abuzuri ale dregătorilor și — pe cale de consecință — de nemulțumiri în rândurile populației, în primul rând rurale. Pentru a pune capăt frecventelor deplasări în Capitală ale țăranilor interesați a-și cere dreptatea de la Divanul domnesc, Constantin Mavrocordat a numit boieri ispravnici la toate județele pentru a judeca pricinile locuitorilor și a veghea ca aparatul fiscal să nu-i împovăreze pe contribuabili.

În același timp, spre a curma practicile obișnuite ale înavuțirii pe seama locuitorilor, domnul a introdus salarizarea dregătorilor și slujbașilor, pas însemnat pe calea modernizării aparatului de stat, ca și a instituirii unei relații de dependență între dregătorul-salariat și autoritatea centrală, care îl numește și îl plătește.

Alte prevederi ale aceluiași hrisov (de pildă, desființarea închisorilor de pe lângă protopopiile de județ) vizau eliminarea unor practici și instituții anacronice și afirmarea autorității statului.

Constantin Mavrocordat a dorit să dea un larg răsunet amplei reglementări, cuprinse în hrisov și i-a asigurat publicarea, sub titlul de „Constituție" în cunoscutul periodic francez „Mercure de France". În termeni actuali, s-ar putea spune că domnul a întreprins o reușită acțiune de „imagine", prezentându-se opiniei publice internaționale ca un cârmuitor luminat, călăuzit de grija pentru bunăstarea supușilor săi. În forme incipiente și modeste (determinate de poziția sa), Constantin Mavrocordat anticipa practica „despoților luminați" (Frederic al II-lea, Ecaterina cea Mare) de a-și face publicitate prin cultivarea relațiilor cu filozofii de renume ai epocii, precum Voltaire, Diderot etc.

Reforma fiscală. Principiul de bază al reformei fiscale a fost — așa cum s-a arătat — generalizarea ruptei. *Rupta* (sau *ruptoarea*) era o înțelegere încheiată de visterie cu un grup de contribuabili, prin care se stabilea cuantumul dării ce urmau să o plătească și termenele de achitare[2].

[1] *Ibidem*, p. 76.

[2] Șerban Papacostea, *art. cit.*, în SMIM 3, 1959, p. 256.

În Moldova și Țara Românească, fiscalitatea a fost apăsătoare nu numai prin mărimea sumelor stoarse de la contribuabili, ci și prin totala instabilitate a dărilor: nici un contribuabil nu știa dacă și-a încheiat socotelile cu vistieria întrucât, în orice moment — în funcție de exigențele Porții sau de interesele domnului — putea să apară o dare nouă. Ruptoarea elimina acest mare inconvenient, care, după înseși mărturia celor fugiți din țară din cauza fiscalității, era principalul motiv al strămutării lor.

Generalizarea ruptei a însemnat că de acest regim — dare cu cuantum fix și termen de achitare precise — urmau să beneficieze întreaga masă de contribuabili. Totodată, pentru a înlătura o practică deosebit de oneroasă, era abolită solidaritatea fiscală în limitele satului, ca unitate de impunere, practică în virtutea căreia, în cazul fugii unui sătean, darea lui era percepută de la ceilalți locuitori.

A doua componentă a reformei fiscale a fost stabilirea unei riguroase evidențe a contribuabililor. Dacă aceștia din urmă reproșau vistieriei instabilitatea regimului fiscal, la rândul ei, vistieria era în dificultate de a stabili „domiciliul fiscal" al contribuabililor, ca urmare a strămutărilor, evaziunii și dobândirii protecției — evident, răscumpărată — a diverselor persoane influente (boieri, egumeni, slujbași etc.). Fiecare contribuabil a primit un adevărat „buletin de identitate" fiscală — „pecete... pe fața lui", un document care atesta calitatea de contribuabil și cuprindea semnalmentele sale fizice —, apoi a urmat o verificare minuțioasă — „cercătura" — adevărată vânătoare de evazioniști. Evidența riguroasă a contribuabililor răspundea, deopotrivă, nevoilor pecuniare ale domniei (satisfacerea obligațiilor bănești către Poartă și veniturile țării și ale domnului), cât și introducerii unor metode moderne în strângerea dărilor.

A treia componentă a reformei fiscale a fost considerabila restrângere a diverselor categorii de privilegiați fiscali. A-i „da în dare cu țara" era un obiectiv care se integra strădaniei domniei de a spori numărul de contribuabili.

Prima categorie de acest fel spre care s-a îndreptat „valul nimicitor" al reformei au fost poslușnicii, adică țăranii aflați în „ascultare" (în slavonă **ПОСЛУШАТИ** = a asculta) de egumeni sau boieri și care, în schimbul scutirii totale sau parțiale de dări, prestau acestora diverse servicii.

Confruntat cu nemulțumirea puternică a posesorilor de poslușnici, domnul s-a văzut constrâns să facă o concesie prin acordarea de scutelnici (țărani scutiți de dări), al căror număr varia în funcție de rangul boieresc. Scutelnicii erau în număr mai redus decât poslușnicii: de aici avantajul vistieriei de a avea mai mulți contribuabili.

Au urmat restrângerea sau abolirea celorlalte categorii de privilegiați, a căror listă o dă Mihai Cantacuzino: „El [domnul — n.n.] a împuținat slujitorii, spătărașii, agiașii, armășeii, aprozii, icioglanii și pe cei suprimați i-a dat la dare cu țara. Asemine a făcut și cu slujitorii căpitanilor din afară. Pe sârenii sărtărei, vistierași, roșii, păhărnicei, postelnici, vizitii, comișei, spătărei, i-a dat pe toți la dare cu țara"[1].

[1] [Mihai Cantacuzino, banul], *Istoria politică și geografică a ...*, p. 49–50.

Acestei reduceri masive de categorii cu privilegii fiscale îi aparține și ceea ce a fost considerat de la N. Bălcescu încoace drept „lichidarea" oștii țării. În realitate, reducerea la minimum a forțelor militare s-a integrat unei orientări mult mai vechi, determinate de dorința Porții otomane de a elimina factorii de risc, reprezentați de oștile Țărilor Române, ai căror domni puteau deveni oricând „haini".

Restrângerea categoriilor militare a avut însă, în cazul lui Constantin Mavrocordat, mai mult caracterul unei măsuri fiscale și nu politice. Inutilitatea militară a acestor privilegiați era o rațiune convingătoare pentru împuținarea lor.

De scutiri au continuat să beneficieze boierii, mănăstirile și clerul. Dezarmarea ostilității elitei politice față de schimbările aduse de reforme și fixarea unui statut riguros care să elimine posibilitatea sustragerii de la obligațiile fiscale au stat la baza creării celor două categorii de boieri: în Moldova cei de treapta întâi (de la marele logofăt la treti logofăt) și mazilii; în Țara Românească: veliții (marii boieri) cu neamurile (urmașii) lor și boierii mici (mazilii). Prima categorie și urmașii lor beneficiau de scutirea totală de dări; cei din a doua erau obligați la o dare personală, dar scutiți de alte contribuții, precum vinăriciul, dijmăritul etc.

În concepția domnului fixarea statutului nobilimii ar fi echivalat cu ceea ce la Veneția a fost închiderea „Cărții de Aur", cu deosebirea că Mavrocordat era preocupat ca nimeni să nu mai poată pătrunde în categoriile scutite de dări sau cu dări reduse.

Ilustrativă, din acest punct de vedere, a fost verificarea severă a preoților (unii erau analfabeți !) pentru ca nici un cleric, lipsit de pregătirea necesară activității pastorale, să nu beneficieze de scutirile acordate clerului.

Reforma socială. Măsurile luate de Constantin Mavrocordat în sfera relațiilor agrare a urmărit două obiective fundamentale: eliminarea autorității seniorale exercitate de boieri și egumeni asupra țăranilor șerbi și uniformizarea regimului de obligații față de stăpânii de domenii — laici și ecleziastici — pentru a suprima astfel una din cauzele deplasării țăranilor: deosebirile de îndatoriri de la o moșie la alta.

Până la reformele mavrocordătești, pe domeniile boierilor și mănăstirilor existau două categorii de țărani: șerbii, numiți rumâni în Țara Românească și vecini în Moldova, obligați să execute oricând, orice poruncă a stăpânului lor, aflându-se astfel sub regimul muncii nereglementate. Între ei și domn se așeza bariera autorității seniorale: erau, în fapt, oamenii boierului sau ai egumenului și nu se puteau plânge împotriva stăpânilor lor decât dacă negau servitutea lor corporală, altfel spus, contestau că sunt rumâni sau vecini.

A doua categorie de populație domanială era alcătuită din oamenii cu învoială. Liberi din punct de vedere juridic, ei stabileau o înțelegere cu stăpânul moșiei pe care se așezau, în privința obligațiilor în muncă (zile de clacă), produse și bani.

Încă de la sfârșitul secolului al XVII-lea se constată tendințe contradictorii în atitudinea stăpânilor de moșii față de cele două categorii de țărani. În unele cazuri, oamenii liberi cu învoială, care stăteau o perioadă îndelungată pe moșie, erau trecuți în rândurile șerbilor.

Fig. 76 Constantin Mavrocordat confirmă eliberarea din rumânie a țăranilor aserviți din Țara Românească (5 august 1746).

În altele, mai rare, stăpânii acceptau să fixeze în învoieli obligațiile în muncă ale țăranilor șerbi.

Constantin Mavrocordat a voit un țăran liber din punct de vedere juridic, având un regim de obligații fixat de domnie.

În Țara Românească, reforma socială s-a realizat în trei etape; acțiunea domnului a fost precipitată de criza demo-fiscală, provocată de rapacitatea lui Mihai Racoviță și a

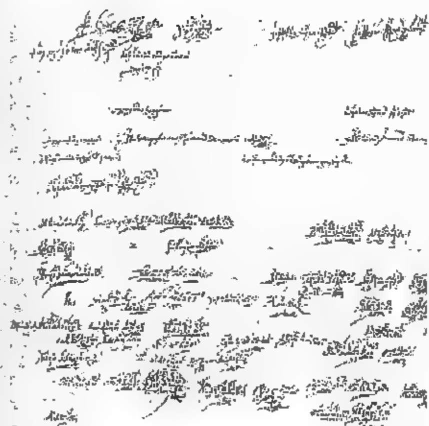

Fig. 77 Semnăturile domnului, înalților ierarhi, egumenilor de la mănăstiri, ale marilor boieri și ale unor slujbași (hrisovul din 5 august 1746).

beneficiat de concursul lui Neofit, mitropolitul Țării Românești.

La 26 octombrie 1745, printr-un așezământ tipărit și difuzat în țară, s-a hotărât ca toți cei fugiți care se reîntorceau la casele lor să beneficieze de un șir de avantaje fiscale (scutiri pe șase luni de dări, apoi regim de ruptoare).

Câteva luni mai târziu, la 1 martie 1746, într-o adunare a clerului și boierilor, domnul decidea ca orice rumân fugit, care se înapoiază în țară, să devină om liber.

Pentru a da elitei un exemplu, mitropolitul Țării Românești, Neofit, a eliberat, la 15 martie 1746, pe rumânii mitropoliei și — drept compensație — a cumpărat cu banii săi moșia Pătroaia.

Boierii nu par a fi fost impresionați de aceste gesturi, în timp ce hotărârea din 1 martie îi determina pe rumâni să fugă temporar din țară pentru ca, întorcându-se, să devină liberi.

Folosind ca mijloc de presiune depopularea domeniilor și argumentele de ordin etico-teologic, Constantin Mavrocordat a convocat, la 5 august 1746, o mare adunare a clerului și boierilor în care rumânia a făcut obiectul unei condamnări canonice — un creștin nu poate ține în robie pe fratele său — care a echivalat cu abolirea ei. Stăpânii de moșii erau invitați să-i elibereze pe rumâni pentru folosul său sufletesc, urmând ca acei care nu doreau să o facă, să primească o răscumpărare de zece taleri.

În urma hotărârii din 5 august 1746, foștii rumâni au fost asimilați oamenilor liberi cu învoială și au intrat sub regimul celor 12 zile de clacă, stabilite prin două așezăminte ale lui Mavrocordat din 1744–1745.

Dacă rumânia a sfârșit prin a dispărea scurt timp după condamnarea ei canonică, uniformizarea regimului de obligații țărănești față de stăpânii de moșii nu a fost obținută. Interesați să asigure și să sporească „inventarul uman" al moșiilor lor, boierii și egumenii încercau să atragă țăranii, acceptând prestarea unui număr de zile de clacă inferior celui stabilit de domn.

În Moldova, abolirea veciniei a întâmpinat o rezistență mult mai puternică decât a rumâniei în Țara Românească. Boierii moldoveni se obișnuiseră să-i asimileze pe vecini

cu robi țigani; nu exista aici nici o situație de criză demo-fiscală, ca aceea de la sud de Milcov. În aceste condiții, Constantin Mavrocordat nu a putut obține nici măcar o condamnare canonică a veciniei. Adunarea clerului și a boierimii, convocată de domn, a condamnat ca abuz asimilarea vecinilor cu robii țigani și a definit condiția celor dintâi, statuând că „vecinii robi nu sunt, nici se stăpânesc cu nume de robi", că sunt săteni care nu au voie să-și părăsească satul și sunt obligați să presteze o clacă de 24 zile pe an[1].

Hotărârea din 6 aprilie 1749 menținea, așadar, vecinia ca și deosebirea între obligațiile oamenilor liberi la o clacă de 12 zile pe an și cea a vecinilor cu un cuantum dublu.

Pentru stăpânii de moșii, această măsură s-a dovedit contraproductivă prin tensiunile apărute între cele două categorii de țărani, astfel că, în cele din urmă, prin așezământul lui Grigore Ghica din 1 ianuarie 1766, s-a stabilit un regim uniform de 12 zile de clacă pe an, dar, pentru a se da satisfacție stăpânilor de moșii, a fost introdusă și norma de muncă zilnică (nart), care nu putea fi executată însă într-o singură zi.

Reformele administrativă și judecătorească. Reorganizarea sistemului fiscal și măsurile în sfera relațiilor agrare — țintind și una și cealaltă la stabilitatea și creșterea masei de contribuabili — nu puteau avea succes dacă nu erau completate de așezarea pe noi baze a organizării administrative și judecătorești.

Concepția despre stat a lui Constantin Mavrocordat, astfel cum ea se desprinde din politica sa de reformă, a fost aceea a unui monarh centralizator, care a vrut să elimine orice jurisdicție privată și să-și trimită reprezentanții la nivel local. Ispravnicii de județ aveau de îndeplinit această funcție. Învestiți cu largi atribuții administrative și judecătorești, ei trebuiau să vegheze — câte doi în fiecare județ (ținut) — la aplicarea strictă a deciziilor domnești și să-l informeze pe domn asupra celor petrecute în aria lor de competență instituțională și teritorială.

Pentru Constantin Mavrocordat, justiția era un mijloc de a dovedi țăranului — în ipostaza de contribuabil, în primul rând — că în orice împrejurare își poate cere dreptatea până la domn: „Ușile divanului era dișchisă și multă vorbă cu prostime avè — scria Pseudo-Enache Kogălniceanu — cât atâta le didesă obraz cât nu purè nime din boieri ca să zică măcar cât de puțin lucru vreunui țăran, că îndată striga la vodă și pentru un lucru de nimică a unui țăran cât de prost, făcè pe un boeri mari mascară îl și închidè"[2].

Atitudinea demofilă a lui Constantin Mavrocordat se explică prin rațiuni pragmatice, de ordin fiscal, dar ea a fost cu siguranță determinată și de profundul sentiment religios al domnului, care îl făcea să condamne injustiția și să vină în sprijinul aproapelui.

Apropierea judecătorului de împricinat, prin împărțirea dreptății în fiecare capitală de județ/ținut, a făcut ca divanul domnesc să devină o instanță de apel. În același timp, domnul a modernizat procedurile prin obligativitatea redactării hotărârilor în dublu

[1] *Documente veac XVIII*, 2, *Moldova*, p. 288.
[2] Pseudo-Enache Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 15.

exemplar și înscrierea lor în condici (numite „protocol"), cu foi pecetluite, pentru a înlătura posibilitatea de înlocuire.

Atenția acordată fixării în scris a dispozițiilor domnești se reflectă în voluminoasa condică de porunci a domnului (Moldova, 1741–1742)[1], reflex de excepțională însemnătate a efortului lui Constantin Mavrocordat de a crea o administrație și justiție moderne.

Deși reprezentant al Porții și grec de neam, Constantin Mavrocordat a promovat limba română în administrație, așa cum se poate observa din iritarea cu care l-a admonestat pe pârcălabul de Galați, când acesta i-a scris, în două rânduri, în grecește: „să nu mai scrii grecește, ce românește să ne scrii"[2].

Domniile scurte ale lui Constantin Mavrocordat, fiscalitatea excesivă și corupția practicate de mulți din urmașii săi, au condamnat la eșec reformele mavrocordătești; ele rămân însă cel mai amplu efort de modernizare întreprins în cele două state dunărene în secolul al XVIII-lea.

b) Reformele lui Alexandru Ipsilanti

Întocmai ca și Constantin Mavrocordat, după pacea de la Belgrad și Alexandru Ipsilanti a avut de făcut față urmărilor războiului ruso-turc încheiat prin pacea de la Kuciuk-Kainargi (1774).

Fără a avea inteligența politică și cultura lui Constantin Mavrocordat, Alexandru Ipsilanti, care deținuse înainte de a fi domn funcția de mare dragoman al Porții, a manifestat o largă arie de interes, și anume de la fizică la cultura elină. În anii cât slujise Porții, la Istanbul, el a avut posibilitatea să se informeze asupra politicii de reformă promovată de „despoții luminați" (Frederic al II-lea, Maria Tereza etc.) și să discute cu diplomați și negustori apuseni. Dacă, la vremea sa, Constantin Mavrocordat fusese, în bună măsură, un precursor al „absolutismului luminat", Alexandru Ipsilanti putea să se inspire de la modelele austriac, prusac etc.

Într-o țară devastată de război și cu o boierime care nu-l dorise (Poarta ignorase dorința boierilor de a-l avea domn pe Ștefan Pârșcoveanu), Alexandru Ipsilanti trebuia să repună în funcțiune aparatul de stat și să-și asigure cooperarea unei boierimi tot mai mult câștigată de programul emancipării de sub dominația Porții.

Distrugerile și fuga locuitorilor impuneau, întocmai ca după războiul ruso-austro-turc, refacerea potențialului demo-fiscal al Țării Românești. Hotărârea adoptată de domnul trimis de Poartă, Alexandru Ipsilanti, prezintă analogii cu legământul lui Mihai Viteazul din 1595. Decizia domnească este rezumată astfel de autorul ei: „hotărârea domniei mele prin ponturi au fost de a să muta la urma lor cei strămutați până la sfârșitul lunii lui

[1] *Condica lui Constantin Mavrocordat* (ed. Corneliu Istrati), 1–3, Iași, 1986–1987.
[2] N. Iorga, *Studii și documente*, 6, p. 295.

maiu, iar cei ce până la acest soroc nu să vor muta să rămâe de baștină unde s-au aflat"[1], altfel spus, dacă până la sfârșitul lunii mai locuitorii strămutați în anii războiului nu reveneau în satele lor, atunci ei aveau să fie considerați „de baștină" în locurile unde se deplasaseră. Măsura lui Alexandru Ipsilanti se înscria în aceeași direcție a reformei fiscale, urmărind stabilitatea masei de contribuabili.

Politica fiscală a domnului — înlesnită de scutirea pe doi ani de tribut a țarii, hotărâți de tratatul de la Kuciuk-Kainargi — a reluat principiul de bază al reformei mavrocordătești, căruia i-a dat o nouă formă: în locul sferturilor sporite numeric! — s-au stabilit patru termene, purtând numele de *sămi*, dintre care primele trei erau destinate nevoilor interne, iar ultima — „sama dărilor" — avea să acopere haraciul. Domnul își exprima convingerea că prin noul sistem nu numai se va pune capăt depopulării țării, dar se va ajunge la creșterea numărului de contribuabili.

Întocmai ca și Constantin Mavrocordat, și Alexandru Ipsilanti s-a angajat într-o amplă operă legislativă, materializată în numeroase așezăminte („hrisoave"), care a fost încununată de primul cod de legi al perioadei fanariote, *Pravilniceasca Condică*, redactată în limbile română și greacă și promulgată în 1780.

Oricât de deschis era domnul inovațiilor, venite din „spiritul filosofic" al veacului al XVIII-lea, el nu-și putea îngădui schimbări radicale în structurile și practicile aparatului de stat. *Pravilniceasca Condică* rămâne în spațiul juridic tradițional: ea este o sinteză între dreptul bizantin (basilicalele) — firesc într-o zonă aparținând arealului bizantin — și dreptul consuetudinar („obiceiul pământului"), o sinteză îmbogățită prin experiența — câtă și cum era — a instanțelor de judecată.

Mai important decât codul de legi — oricum greu de aplicat, într-o societate fără cultură juridică — a fost reorganizarea structurilor judiciare. În acest domeniu, Alexandru Ipsilanti a fost un inovator: pentru prima dată s-a introdus o separare între litigiile civile și comerciale și cele penale, prin înființarea a trei „departamenturi" pentru judecarea celor dintâi și un al patrulea — de „cremenalion" — pentru cele din urmă. Hotărârile departamentelor puteau fi rejudecate la o instanță de apel, în timp ce divanul domnesc reprezenta instanța supremă. Se suprima tortura și se stabilea salarizarea întregului corp judecătoresc. În măsurile luate de Alexandru Ipsilanti, N. Iorga credea că „Nu se poate să nu se recunoască influența școlii italiene, care dăduse pe Beccaria și Giannone"[2]. Aceeași preocupare pentru eficienta funcționare a justiției l-a făcut pe Alexandru Ipsilanti să revină asupra reformei lui Constantin Mavrocordat, care investise cu atribuții administrative și judecătorești pe ispravnicii de județ/ținut și să separe aceste prerogative.

Grija pentru corecta funcționare a administrației este ilustrată de hotărârea lui Alexandru Ipsilanti ca vătafii de plai și zapcii de plasă să fie numiți direct de domn și nu de ispravnici — cum era până atunci — pentru ca, pe această cale, să fie curmate abuzurile născute din venalitatea slujbelor: cele două categorii de dregători își cumpărau

[1] *Documente veac XVIII*, I. *Țara Românească*, p. 669.
[2] N. Iorga, *Istoria românilor*, 7. *Reformatorii*, București, 1938, p. 330.

slujbele de la ispravnic, apoi își recuperau sumele — cu evidente adaosuri — de la locuitori. Grija pentru contribuabilul țăran s-a aflat — ca și în cazul lui Constantin Mavrocordat — la baza politicii de reformă a lui Alexandru Ipsilanti.

Aceeași preocupare s-a manifestat și în reglementarea raporturilor agrare. *Pravilniceasca Condică* fixa o clacă de 12 zile anual, fără nici o altă precizare în privința repartiției pe anotimpuri. Poruncile emise ulterior de cancelaria domnească, pe temeiul acestui cod de legi, precizează că ele nu pot fi prestate într-un singur anotimp. Spre deosebire de Constantin Mavrocordat, care — așa cum s-a arătat, ar fi dorit un regim uniform de obligații — Alexandru Ipsilanti, pentru a nu crea surse de tensiuni între țărani și stăpânii de moșii, a admis prin *Pravilniceasca Condică* încheierea de înțelegeri sub cele 12 zile de clacă, precizând însă, că, odată fixat un număr mai mic de zile de muncă, stăpânul de moșie nu mai putea pretinde prestarea celor 12 zile legiuite, întrucât „să cunoaște că aceasta iaste și înșălăciune pentru vreun interesu al său"[1], formulare care dezvăluie nemulțumirea domnului față de ceea ce considera a fi un mijloc de atragere a țăranilor pentru a spori forța de muncă necesară cultivării domeniului.

În afara clăcii, țăranii erau îndatorați la dijmă din produsele și taxele obișnuite pentru oi și porci; era reafirmat dreptul exclusiv al stăpânului moșiei de a vinde vin și rachiu.

Un adaos la *Pravilniceasca Condică* prevedea că dijma din porumb să fie de patru banițe de grăunțe la pogon (banița de 22 ocale), invocându-se neajunsurile pe care le întâmpinau atât țăranii, cât și stăpânii de moșie la fixarea zeciuielii din porumb.

Mai târziu, față de abuzurile săvârșite de boieri la perceperea dijmei din porumb, Constantin Ipsilanti, fiul lui Alexandru, a declarat în 1804, că adaosul fusese făcut fără știrea părintelui său. În realitate, așa cum reiese din documente, Alexandru Ipsilanti codificase o practică obișnuită, venind chiar în sprijinul țăranilor prin fixarea baniței la 22 de ocale, față de 36 sau 52 de ocale, cum se obișnuia frecvent.

Meșteșugurile și comerțul au făcut, de asemenea, obiectul preocupărilor domnești prin desemnarea a opt boieri, însărcinați să vegheze la buna desfășurare a activității meșteșugarilor și prin crearea unei bresle a negustorilor streini, ale căror doleanțe sau litigii veneau spre soluționare la un staroste și un judecător.

În conștiința colectivă anii de domnie ai lui Alexandru Ipsilanti au apărut ca o perioadă mirifică, evocată cu entuziasm de Dionisie Eclesiarhul, care stăruie asupra prosperității și mulțumirii generale: „un veac fericit era, care pot zice că nu va mai fi niciodată"[2].

Politica de reformă a domnilor fanarioți apare ca o variantă românească a „despotismului luminat", caracteristic Europei secolului al XVIII-lea. Cadrul istoric în care s-au înfăptuit măsurile monarhilor europeni considerați drept despoți luminați și cele ale domnilor fanarioți a fost cu totul deosebit.

[1] *Documente veac XVIII*, I. *Țara Românească*, p. 669.
[2] Dionisie Eclesiarhul, *op. cit.*, p. 37.

Absolutismul sau despotismul luminat a reprezentat în Prusia, Austria, Spania, Portugalia, Rusia, o tentativă a monarhilor de renovare a structurilor societății și ale statului pentru a integra elementele noi ale capitalismului, lumii feudale. Această integrare — pentru a feri societatea de convulsii socio-politice — urma să se facă pe calea reformelor, destinate să înfăptuiască un adevărat *aggiornamento*, adică să elimine instituții și practici, devenite anacronice și să renoveze — dar nu să revoluționeze ! — statul și societatea.

În Țara Românească și Moldova, dominația otomană constituia un puternic obstacol în dezvoltarea economiei capitaliste și, deci, și a clasei burgheze. Nu exista nici peisajul economico-social din țările absolutismului luminat.

Analogia dintre politica domnilor fanarioți și suveranii europeni își are originea în efortul comun de întărire a autorităților centrale și în statornica preocupare pentru protecția contribuabililor. Domnii fanarioți, ca mandatari ai Istanbulului, au pus politica de reforme în slujba Porții otomane; suveranii europeni au acționat în interesul propriului stat. Domnii fanarioți au văzut în țăran, contribuabilul, din ale cărui dări erau acoperite obligațiile către Poartă și cheltuielile țării; la suveranii europeni țăranul era privit nu numai ca un contribuabil, ci și ca soldat. Grija pentru el s-a manifestat prin acea demofilie comună a lui Constantin Mavrocordat și Iosif al II-lea.

Dacă despre despoții luminați s-a spus că au fost „tehnocrați în dantelă", despre domnii fanarioți — evident, cei reformatori, — se poate spune că au fost „tehnocrați în caftan".

4. Mișcarea de emancipare națională în Moldova și Țara Românească

Alături de ofensiva puterilor creștine, de după despresurarea Vienei (1683), încercările domnilor Țării Românești și Moldovei de a desprinde țările lor de sub dominația otomană a determinat Poarta să instituie regimul fanariot.

Schimbarea survenită în situația celor două Principate Dunărene nu a fost percepută în momentul realizării de către contemporanii moldo-munteni. Domnii străini — cu excepția lui Gaspar Grațiani, toți greci — urcaseră, în repetate rânduri, în scaunele de domnie de la București și Iași, iar Nicolae Mavrocordat, cel care a deschis șirul domnilor fanarioți, cârmuise în Moldova, înainte de Dimitrie Cantemir (1709–1710), astfel că revenirea sa în domnie nu putea apărea ca o modificare dramatică în viața politică a celor două țări românești.

Elita boierească prefera, desigur, domni pământeni — adică ridicați din mijlocul ei — dar nu din considerente naționale, ci politice: grecii erau considerați drept concurenți puternici la obținerea dregătoriilor, stăpânirea moșiilor, conducerea Bisericii și mănăstirilor. Un domn grec aducea, de regulă, o numeroasă clientelă, care sustrăgea astfel importante surse de venit boierilor pământeni.

Nicolae Mavrocordat nu fusese privit ca un intrus pe scena politică moldo-munteană. Prin legăturile de rudenie cu elita boierească și prin strădania sa de a-și sublinia apartenența la elita pământeană (Nicolae Mavrocordat se prezenta drept descendent al lui Alexandru

cel Bun), el nu apărea ca domnul chemat să deschidă o perioadă lungă de mai bine de un secol, în cursul căreia scaunele de domnie de la București și Iași aveau să fie inaccesibile, în marea majoritate a cazurilor, elitei autohtone.

Când reculul stăpânirii otomane la Dunărea de Mijloc a pus în lumină declinul Porții și a deschis perspectiva emancipării Țărilor Române, o parte a boierimii a secondat politica domniei de a colabora cu puterile creștine (imperiile habsburgic și rus), dar cealaltă a rămas reticentă, dacă nu chiar ostilă. Două au fost temeiurile acestei din urmă atitudini: mai întâi, oricâte înfrângeri suferiseră oștile otomane de la despresurarea Vienei și pacea de la Karlowitz, oricât de evidentă era „descreșterea" puterii otomane, ea rămânea încă de temut și principiul exprimat de Miron Costin — alăturarea de puterile creștine să nu aducă „pieirea" Țărilor Române — avea o rezonanță puternică în gândirea politică moldo-munteană. „Te-ai cam grăbit, Măria-Ta, cu chiematul moscalilor"[1], îi spusese lui Dimitrie Cantemir Iordachi Ruset, care nu credea în victoria lui Petru I. Atâta timp cât puterile creștine nu-și dovedeau clar forța, angajarea alături de ele părea contrară interesului țării și al elitei ei politice.

În al doilea rând, partizanii Habsburgilor se împuținaseră după ce luarea în stăpânire a Transilvaniei fusese urmată de o susținută politică de prozelitism catolic; Unirea cu Roma a unei părți a clerului și românilor transilvăneni fusese condamnată ca o renegare a adevăratei credințe.

Când Poarta otomană a recurs la soluția fanariotă, ea știa că mandatarii ei de la Iași și București nu se puteau dispensa de colaborarea boierimii. Așa cum s-a arătat mai sus, politica de reformă a domnilor fanarioți a avut — în ceea ce privește raporturile cu boierimea — un triplu obiectiv: să-i slăbească puterea, să-i sporească dependența de autoritatea domnească și să o atragă la colaborare. O politică având astfel de obiective nu se putea înfăptui de la o zi la alta; ea necesita timp.

Așa se explică faptul că percepția boierimii asupra schimbării de regim intervenite în 1711/1716 a venit numai după câteva decenii, când reformele domnilor fanarioți își dezvăluiseră obiectivele. În răspunsurile date, în 1770 contelui Panin (ambele Principate erau atunci ocupate de armata rusă), boierii munteni arată, în două rânduri, că de cinci decenii, situația țării lor se agravase considerabil. „În această ticăloasă stare ne aflăm petrecând de cincizeci de ani încoace, care mai înainte vreme asemenea supărări din partea turcilor nu se făceau, și era țara fericită, plină de oameni, având și până la 20 000 de oșteni"[2].

Acest reper cronologic oferit de răspunsurile din 1770 este de importanță deosebită în înțelegerea celor două etape ale mișcării de emancipare națională din cele două Principate Dunărene.

În prima fază, de la instaurarea regimului fanariot (1711–1716) la războiul ruso-turc din anii 1768–1774, această mișcare s-a situat în prelungirea politicii lui Șerban

[1] Ion Neculce, *Opere* (ed. critică G. Ștrempel), București, 1982, p. 540.

[2] Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor* (ed. N. Iorga), București, 1902, p. 461–462.

Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și Dimitrie Cantemir de colaborare cu Imperiul habsburgic sau cel rus pentru a pune capăt suzeranității otomane. Programul de eliberare națională era aproape în întregime îndreptat spre exterior: obținerea sprijinului austriac sau rus pentru înlăturarea dominației otomane.

De la războiul ruso-turc din anii 1768–1774 până la sfârșitul epocii fanariote (1821), obiectivele interne — altfel spus — forma de guvernământ, împărțirea puterii între domn și clasa boierească, structurile politice ale țării, îndată după emancipare — se impun ca prioritare în gândirea politică a elitei societății moldo-muntene. În această a doua fază, locul acțiunii militare preponderente până în 1774 este luat de un adevărat torent de memorii adresat Petersburgului, Vienei și Parisului pentru a le obține sprijinul atât în efortul antiotoman, cât și pentru preconizatele rânduieli interne.

a) Prima perioadă a luptei de emancipare națională

Scurt timp după instaurarea regimului fanariot, în cursul unui nou război austro-turc (1716–1718), adversarii dominației otomane au putut să-și manifeste deschis și viguros ostilitatea față de Poartă. Eșecurile înregistrate de oastea otomană au dat curaj boierilor partizani ai eliberării prin austrieci. Sub conducerea lui Barbu Brăiloiu și Staico Bengescu, forțele locale au luat în stăpânire Oltenia și s-au alăturat trupelor imperiale, intrate în provincie.

La București, unde fuga lui Nicolae Mavrocordat la Rusciuc crease un gol de autoritate, mitropolitul Antim Ivireanu, care refuzase să-l însoțească pe domn, a convocat o adunare la Mitropolie pentru a decide alăturarea țării la acțiunea forțelor imperiale. Spre surpriza înaltului prelat și a grupării boierești antiotomane, în locul trupelor austriece și-a făcut apariția Nicolae Mavrocordat, care a executat pe câțiva boieri și a obținut rapida caterisire a lui Antim Ivireanu, ucis apoi în drumul spre locul de surghiun.

Printr-o acțiune rapidă și încununată de succes, grație largului sprijin al boierilor ostili domnului, un detașament austriac a pătruns în București și l-a capturat pe Nicolae Mavrocordat, care a fost dus la Sibiu. În timp ce Poarta îl numea caimacam (apoi domn) pe Ioan Mavrocordat, fratele lui, boierii ostili Porții (Șerban Bujoreanu, Radu Golescu, Ilie Știrbei și alții) doreau ca, la adăpostul trupelor imperiale, domnia să fie încredințată lui Gheorghe Cantacuzino, fiul lui Șerban Cantacuzino. În cererea adresată la 3 septembrie 1717 lui Eugeniu de Savoia pentru a scoate Țara Românească de sub dominația Porții otomane, autorii memoriului subliniază că vorbesc atât în numele boierilor, cât și al poporului[1].

[1] „vel nobiles vel plebei hujus Provinciae incolae", Hurmuzaki, 6, p. 191.

Memoriul din 16 martie 1718 (prezentat de Radu Golescu, Ilie Știrbei și Ioan Avramie) cuprinde în embrion direcțiile pe care va evolua gândirea politică a boierimii în a doua fază a luptei de emancipare națională.

Programul maximal al acestor boieri era trecerea Țării Românești sub autoritatea Curții din Viena, domn urmând a fi numit Gheorghe Cantacuzino, și cu păstrarea datinilor, ce nu puteau fi schimbate decât prin acceptul țării. Programul minimal lua în considerație revenirea Țării Românești sub suzeranitatea otomană și, în acest caz, se cerea ca domnul să fie pământean și numit pe viață, înlocuirea lui putând avea loc numai cu consimțământul boierilor.

Războiul austro-ruso-turc din anii 1735–1739 a oferit un nou prilej de manifestare a curentului antiotoman, care s-a făcut simțit, de astă dată, în Moldova. El a fost polarizat de prezența în armata rusă a celor doi nepoți ai lui Dimitrie Cantemir, Constantin și Dumitrașco (fiii lui Antioh), primul având gradul de general de brigadă. La Iași li s-a făcut o primire caldă, dar bucuria pentru ceea ce apărea a fi revenirea la domnia pământească a fost repede umbrită de atitudinea dură a comandantului rus, feldmareșalul Münnich, care amenința cu arderea Iașilor dacă boierii nu acceptau „ponturile" prezentate de el, cel dintâi obligându-i pe moldoveni să fie „crédencioși cu toat(ă) inima împărății Rusii"[1].

Pe măsură ce reformele fanariote îngustau simțitor privilegiile boierimii, se intensifica opoziția elitei politice locale față de reprezentanții Porții și dorința de a pune capăt regimului fanariot. Boierii înțeleseseră acum că în 1711/1716 nu avusese loc doar o schimbare de domn, ci era și începutul unei noi perioade în raporturile Moldovei și Țării Românești cu Poarta, caracterizate prin restrângerea autonomiei — și, în același timp, o întărire a puterii domnești — ca mandatară a Porții — în detrimentul puterilor boierimii. Din această constatare s-au născut eforturile clasei boierești de a înlătura, atât suzeranitatea otomană, cât și pe fanarioții care îi slujeau interesele la București și Iași.

Opoziția antifanariotă și antiotomană a boierimii trebuie evaluată pe două planuri: social și politic.

Politica de reformă a domnilor fanarioți, desfășurată cu precădere în beneficiul Porții, urmărea slăbirea elitei politice locale, privată de un șir de privilegii. Reacția boierimii la măsuri precum desființarea, în fapt, a șerbiei, abolirea instituției posluşnicilor sau față de atitudinea demofilă a unui Constantin Mavrocordat avea un caracter vădit conservator. Memoriul adresat în 1790 de boierii prințului von Saxa-Coburg, comandantul trupelor imperiale intrate în Țara Românească, este textul cel mai explicit al rațiunilor *sociale* ale ostilității clasei boierești față de regimul fanariot: „cei după urmă domni cu *gându tirănescu vrându să surpe neamul boierescu* [s.n.] i-au lipsitu de acest mare privilegiu" al posluşnicilor, acordându-le, ca o compensație — cu totul insuficientă în evaluarea autorilor memoriului — scutelnicii. Ceea ce boierii așteptau de la austrieci era să li se restituie „cel mai vechi privilegiu, spre a ne da sate întregi precum am avut de la cei vechi domni"[2].

[1] Ion Neculce, *op. cit.*, p. 826.
[2] V.A. Urechia, *Istoria românilor*, 3, București, 1892, p. 329–330.

În opoziție față de reformele domnilor fanarioți a existat, așadar, o componentă puternică reprezentând ceea ce se numește îndeobște „reacția seniorială", refuzul oricărei încercări de modernizare, care ar fi știrbit privilegiile elitei boierești.

În același timp, opoziția clasei politice românești față de regimul fanariot a avut și un caracter național. Trecerea de la conștiința de neam la cea națională — care are loc în secolul al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea — și treptata închegare a ideologiei naționale au făcut ca vechea rezistență opusă de boieri elementelor levantine să se transforme în lupta elitei politice românești pentru emanciparea națională. Fanarioții apăreau acum ca un corp străin în societatea românească, îndeplinind o funcție nocivă — instrumente ale opresorului străin.

În eforturile sale de a pune capăt dominației otomane, boierimea beneficia acum și de concursul altor forțe sociale, precum orășenimea și chiar țărănimea.

Războiul ruso-turc din anii 1768–1774 a furnizat cadrul adecvat pentru manifestarea acestor tendințe din societatea românească.

Propaganda rusă (având ca principal agent pe maiorul Nazarie Karazin), premergătoare acțiunilor militare, a avut un puternic ecou în Moldova și Țara Românească, alcătuindu-se o adevărată avangardă politică a armatei țariste, care a intrat în acțiune de îndată ce trupele ruse au pășit pe pământul românesc. Boieri, clerici, țărani (în secret chiar domnul Țării Românești Grigore al III-lea Ghica) erau gata să coopereze cu forțele ruse. Oastea turcă, venită în ajutorul garnizoanei de la Hotin, care a rezistat unui asediu de câteva luni, a fost atacată de detașamente moldovene. La București s-a declanșat o adevărată insurecție, la care au participat un corp de „volintiri", veniți din Moldova și conduși de un răzeș din părțile Lăpușnei, Ilie, căruia i se alăturase Nichifor, egumenul de la mânăstirea Argeș, precum și un detașament condus de boierul muntean Pârvu Cantacuzino; lor li s-a asociat populația orașului: „Norodul Bucureștilor s-a rădicat, mic cu mare, până și femeile, cu prăjini și cu cărămizi, strigând: «Muscalii, muscalii au venit!» și năpădind asupra turcilor, cari erau ca la 5 000, dar risipiți pe la conace, după obiceiul lor, dormind fără grijă"[1].

Când forțele otomane au trecut la atac, Pârvu Cantacuzino a încercat să-l ajute pe Karazin, asediat în mânăstirea Comana, dar a fost ucis de turci.

În luptele ruso-otomane, românii au participat ca voluntari, alături de trupele țariste, prezența lor fiind semnalată și apreciată de feldmareșalul P.A. Rumianțev.

Centrul de greutate al efortului de emancipare națională s-a deplasat de la acțiunea militară la cea politică, prin prezența la Sankt Petersburg a două delegații românești, una moldoveană, alta munteană. În opinia lui N. Iorga „muntenii... se găsesc pentru întâiași dată alături de moldoveni în aceeași acțiune politică"[2].

În formularea cererilor prezentate Ecaterinei a II-a de reprezentanții moldo-munteni trebuie încercată distincția dintre ceea ce era sugerat sau chiar impus de autoritățile ruse și ceea ce erau revendicările autentice ale elitei politice din cele două Principate dunărene

[1] Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 172.
[2] N. Iorga, *vol. cit.*, p. 265.

(se știe din memoriile prințului Adam Czartoryski că Ecaterina a II-a a cerut, după una din împărțirile Poloniei, ca o delegație din teritoriile anexate să-i prezinte mulțumiri la Sankt Petersburg, pentru trecerea lor sub suveranitatea ei !). Este de netăgăduit că, în rândurile boierimii, a existat un curent rusofil (Mihai Cantacuzino, fratele lui Pârvu, s-a stabilit în Rusia, după sfârșitul războiului), care și-a prelungit existența până la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea. Exponenții acestui curent ar fi dorit ca Principatele Române să fie anexate de Rusia, sub forma unui protectorat. Pentru partizanii regimului nobiliar, o autoritate rusă putea duce la eliminarea domniei, astfel că, în memoriul boierilor moldoveni adresat Ecaterinei a II-a, se cerea ca la „ocârmuirea țării să fie aristocrație, adecă să se aleagă 12 boieri mari din starea întâi"[1].

Cererile reprezentanților Țării Românești exprimă răspicat dorința încorporării la Rusia, fiind aproape sigur inspirate, dacă nu dictate, de „sfătuitorii" ruși ai delegaților. Ei cer ca „Țara noastră să se facă tot una cu eparhiile ce stăpânește prea puternica împărăția Rosiei", „ca să se așeze în țara noastră legile și rânduielile Rusiei pe deplin", și ca „partea mirenească și bisericească să fie supt îndreptarea Sf. Sinod, după obiceiurile Sf. Biserici din Rosia"; în memoriu există și cererea ca jumătate din judecători să fie pământeni, ceea ce implică prezența în proporție paritară a unor judecători ruși[2].

Mizând pe partizanii săi din Principate, Curtea din Sankt Petersburg a dorit să obțină o cerere din partea românilor pentru trecerea celor două țări românești sub autoritatea rusă, pentru a se da astfel o legitimare anexării. Planul rus ar fi devenit, probabil, realitate, dacă Imperiul habsburgic nu și-ar fi făcut cunoscută opoziția sa categorică față de perspectiva de a avea o întinsă graniță cu Rusia de-a lungul Carpaților și nu s-ar fi arătat dispus să recurgă la arme pentru a împiedica anexarea de către Rusia a celor două Principate dunărene. Grație abilității lui Frederic al II-lea, regele Prusiei, obligat, în cazul unui conflict ruso-austriac, să se alăture Rusiei (prin trimiterea de trupe sau plata sumei echivalente), conflictul a fost evitat, locul Principatelor dunărene fiind luat de Polonia, care a cunoscut astfel prima sa împărțire (1772).

După cucerirea Crimeii de către forțele ruse a intervenit un armistițiu, în cursul căruia au avut loc negocieri la Congresul de Pace, desfășurat inițial la Focșani, apoi la București. La aceste discuții au fost admiși și delegați ai Țării Românești și Moldovei, care au prezentat doleanțele lor. Nu mai era acum vorba de autoritatea Rusiei, ci de revenirea la domniile pământene și o neatârnare de fapt sub garanția colectivă a Rusiei, Imperiului habsburgic și Prusiei.

Cu prilejul tratativelor de pace purtate la Focșani între ruși și turci cu medierea Imperiului habsburgic și a Prusiei, în 1772, o serie de boieri munteni, în frunte cu banul Mihai Cantacuzino, marele vornic al Țării de Jos Nicolae Dudescu, banul Pană Filipescu, marele clucer Grigore Băleanu, marele vornic al Țării de Sus Pantazi Câmpineanu ș.a. s-au adresat, la 24 iulie/4 august, delegaților puterilor creștine prin memorii identice.

[1] „Arhiva românească", ed. a 2-a, I, 1860, p. 202.
[2] *Ibidem*, p. 211–212.

În cuprinsul celui înaintat către reprezentantul Curții din Viena, se făceau un istoric al relațiilor Principatelor cu Poarta otomană, stipulate prin capitulațiile încheiate în secolele XV–XVI și pe care turcii le încălcaseră, instalând la cârma lor domni venetici, ce contribuiseră la spolierea bogățiilor Moldovei și Țării Românești; petenții reclamau, la încheierea păcii, unirea și independența Țărilor Române sub un principe pământean, prin răscumpărarea față de turci și funcționarea noului stat, ca un tampon între Poartă și adversarii ei, luați sub protecția colectivă a Rusiei, Imperiului habsburgic și a Prusiei[1]. Tot în 1772, marele vistier Ienăchiță Văcărescu, refugiat la Brașov, trimitea, la rândul său, un memoriu protestatar marelui vizir Mehmed pașa Muhsin-zadé, solicitând respectarea strictă a prevederilor vechilor tratate, înlăturarea abuzurilor fanariote și revenirea la domniile pământene[2]. În sfârșit, în cursul aceluiași an, boierii români au mai înaintat delegaților străini de la Congresul de pace de la Focșani textele așa-numitelor „capitulații", acte de închinare încheiate de Mircea cel Bătrân (1386–1418), Laiotă Basarab (1473–1477) și Bogdan al III-lea (1504–1517) cu turcii — de fapt plăsmuiri patriotice, care încorporau, însă, o realitate istorică existentă în trecut, *ahidname*-urile, potrivit cărora Țara Românească și Moldova au acceptat suzeranitatea otomană, dar Poarta s-a obligat să le respecte autonomia și să le ocrotească de adversarii externi[3]. Textul „tractatelor" și „capitulațiilor" sunt evidente plăsmuiri, dar ele reflectau o realitate istorică, pe care, la vremea sa (în 1490) umanistul italian Filippo Buonaccorsi-Callimachus — devenit un bun cunoscător al realităților românești, după activitatea sa în serviciul regelui Poloniei — o exprima în următorii termeni: „Valahii, după ce au respins armele și încercările ei [ale Porții — n.n.] s-au învoit prin tratate, nu ca învinși, ci ca învingători"[4]. Aceste documente, al căror conținut nu a fost negat de partea otomană — au constituit argumentul juridic al revendicării autonomiei complete a Principatelor Române în cadrul Imperiului otoman, precum și al articolului 16 din Tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi (10/21 iulie 1774) și al *hatt-i-șerif*-ului acordat Moldovei și Țării Românești de sultanul Abdul Hamid I, la 15/26 decembrie 1774 (1188 șevval, evăsît)[5].

Boierii munteni și moldoveni nu posedau astfel de „capitulații", cunoșteau, însă, esența raporturilor româno-otomane. Expresia unui raport de forțe, statutul de autonomie era respectat de Poartă în funcție de tăria Țărilor Române. Pe măsura declinului puterii militare a acestor țări, autonomia lor a fost tot mai frecvent încălcată, iar, o dată cu instaurarea regimului fanariot, simțitor limitată. Revenirea la domniile pământene și

[1] Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumaines. 1769–1830*, București, 1970, p. 37–38, nr. 1 (12)

[2] *Ibidem*, p. 38–41, nr. 2 (15).

[3] Problema pe larg dezbătută de Șerban Papacostea, *Tratatele Țării Românești și Moldovei cu Imperiul otoman în secolele XIV–XVI: ficțiune politică și realitate istorică*, în *Stat. Societate. Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 93–106

[4] *Ibidem*, p. 98.

[5] Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*. 1. *1455–1774*, București, 1976, p. 321–328, doc. 292.

respectarea autonomiei însemna pentru boierimea moldo-munteană recuperarea puterii politice, de care fusese deposedată de domnii fanarioți, și sfârșitul reformelor, având și un tâiș antiboieresc.

„Capitulațiile" invocate de moldo-munteni au fost acceptate de puterile europene pentru că nu au fost contestate de Poartă, ceea ce dovedește că ele exprimau corect principiile de bază ale raporturilor româno-otomane.

Alături de teoria capitulațiilor își face apariția, în aceeași perioadă, ideea unirii Țării Românești și Moldovei. În memoriul amintit din 24 iulie/14 august 1772 adresat delegatului austriac la Congresul de la Focșani, de către boierii munteni, după ce se amintesc condițiile naturale favorabile (climă, fertilitate), se susține că „ cele două cele mai mari imperii ale Creștinătății [rus și austriac — n.n.] pot, în puțin timp, să formeze un stat în măsură să se susțină și să opună o barieră torentului care, atât de des, a amenințat cu totală ruină numele de creștin"[1].

Încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi a spulberat speranțele clasei politice din Țara Românească și Moldova de a ieși de sub dominația Porții. Potrivit unei însemnări de pe un *Minei* din 1780, boierilor moldoveni, care veniseră să se plângă feldmareșalului Rumianțev că împărăteasa Ecaterina a II-a i-a abandonat turcilor, comandantul rus le-a răspuns cinic: „mă mir de voi, boieri, dă aveți minte ca un cap de bou, cum vă iaste și pecetea țării voastre. Împărăteasa au avut alte interesuri cât pă lângă aceste două țări"[2].

b) A doua perioadă a luptei de emancipare națională

Boierii Moldovei aveau curând să se convingă, din nou, că jocul de interese al marilor puteri creștine poate afecta grav situația Principatelor Române. Imperiul habsburgic a cerut ca preț pentru neutralitatea sa în războiul ruso-turc zona de nord a Moldovei (Bucovina), a cărei însemnătate era sporită de anexarea Galiției în 1772. Protestul domnului Grigore al III-lea Ghica și al boierilor de la Poartă făcea o referire la posibilitatea ca, în cazul unui refuz de sprijin al Porții, moldovenii să caute sprijin la o altă putere străină, care nu putea fi decât Rusia. La Istanbul o astfel de declarație avea să se adauge la șirul acuzațiilor de necredință a lui Grigore Ghica, al cărui sfârșit tragic — execuția la Iași — urma să fie deznodământul.

După pacea de la Kuciuk-Kainargi, activitatea politică revendicativă din Principate — născută în timpul trecutului război — ia amploare și continuă prin alte memorii redactate de opoziția boierimii liberale, la care s-au asociat și mișcările conspirative contra domnilor fanarioți (de pildă, complotul fruntașilor moldoveni Manolachi Bogdan și Ioniță Cuza contra lui Constantin Moruzi din 1778 ș.a.). Actele petiționale urmează, în general,

[1] Vlad Georgescu, *op. cit.*, p. 38, nr. 1 (12).

[2] N. Iorga, *Inscripții [și însemnări]*, în RI 15, 1929, 7–8, p. 272; și la Mariana Adam Chiper, *Vechi însemnări muntenești cu izvor istoric*, București, 1996, p. 79.

cursul evenimentelor internaționale, ivite în cadrul complicatei „probleme orientale", ce continuă să încurajeze opoziția internă în demersurile ei revendicative. În cursul noului război austro-ruso-turc din 1787–1791, Divanul Țării Românești prezintă cercurilor conducătoare din Viena și Sankt Petersburg, în mai 1790, prin intermediul boierului muntean Ioan Cantacuzino, ajuns mare spătar în Moldova, un memoriu prin care se solicita desființarea raialelor Turnu, Giurgiu și Brăila, stabilirea hotarului între Țara Românească și Imperiul otoman pe linia neîntreruptă a Dunării, înlăturarea domnilor fanarioți și înlocuirea lor prin pământeni, libertatea exportului de vite, neutralitate și neatârnare politică sub garanția Rusiei și a Imperiului habsburgic; acest memoriu a fost înaintat și delegaților Congresului de pace de la Șiștov, la 10/22 mai 1791, dar fără urmări[1].

În memoriul adresat la 1791 delegaților la negocierile de pace de la Șiștov — avându-l printre autori și pe Ioan Cantacuzino — se exprima, pe un ton ferm, voința „națiunii" române de a-și dobândi statutul de autonomie în raporturile cu Poarta otomană, sub protectoratul Rusiei și Austriei, neutralitatea țării, forțe militare proprii, alegerea domnului de către toate stările sociale. Autorii memoriului declarau că refuză orice reîntoarcere la situația creată de regimul fanariot, fiind gata, dacă aceasta s-ar fi întâmplat, „să-i înghită pământul pe loc, ca Lima și Lisabona" [referire la cutremurele devastatoare din Peru și Portugalia][2]. În mișcarea revendicativă au fost antrenați, încă de mai înainte, alături de unii boieri cu idei înaintate familiarizați cu francmasoneria și figuri de clerici luminați, ca episcopul Chesarie al Râmnicului sau mitropoliții Moldovei Leon Gheuca și Iacov Stamati, iar începând din secolul al XIX-lea și exponenți ai boierimii mici și mijlocii sau chiar intelectuali recrutați din burghezia incipientă, exprimând, sub raport teoretic, pătrunderea gândirii politicde europene în cadrul mișcării naționale.

Revoluția franceză a contribuit la intensificarea mișcării de emancipare națională. În societatea moldo-munteană nu exista o clasă de mijloc, burgheză, care să recepteze programul social al revoluției și să lupte pentru înfăptuirea lui. Din experiența Franței revoluționare, ecoul cel mai puternic l-a avut ideea de libertate națională. Pe măsură ce Franța a ieșit din „încercuirea feudală" și s-a manifestat ca o mare putere, promotorii eliberării Țării Românești și Moldovei de sub suzeranitatea otomană și-au îndreptat mai stăruitor privirile către Paris și către Napoleon. Speranțele lor aveau să fie înșelate. Pentru împăratul francez, Principatele dunărene nu prezentau nici un interes, având doar funcția de „teritorii de compensație" în raporturile cu Rusia: în 1808, la întâlnirea de la Erfurt cu țarul Alexandru I, el și-a dat consimțământul la anexarea Moldovei și Țării Românești de către Rusia, ale cărei trupe le ocupaseră încă din 1806.

Ultimele două decenii ale regimului fanariot — îndeosebi anul 1802, când atacurile lui Pazvantoglu au provocat panică în Țara Românească — au înregistrat un aflux de

[1] N. Iorga, *Viața unui mitropolit de altădată*, in CL 11, 1901, p. 1126–1131 (text german și trad. rom.), ap. Vl. Georgescu, *op. cit.*, p. 10, nr. 36.

[2] Virgil Șotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi în țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1976, p. 38.

memorii adresate curților de la Viena și Sankt Petersburg, precum și lui Napoleon, cerând ajutor și protecție și cuprinzând — unele din ele — ample proiecte de reorganizare a structurilor politice și administrative ale celor două Principate Dunărene.

Așadar, memoriile din 1772, 1790–1791 și anii următori, ca și cele adresate Franței republicane și imperiale între 1802 și 1807, n-au putut, însă, schimba statutul internațional al Principatelor, rămase încă sub dominația Porții otomane, deși o serie de firmanuri și *hatt-i-šerif*-uri ale sultanilor au încercat să remedieze racilele existente în regimul fanariot, ajuns în faza sa finală de descompunere. Astfel, între 19 și 28 septembrie 1802, a fost acordat Moldovei și Țării Românești *hatt-i-šerif*-ul lui Selim al III-lea, prin care se prevedea — printre altele — fixarea cuantumului haraciului la 619 pungi de galbeni, nici un dregător otoman neavând dreptul să solicite vreo altă sumă peste cuantumul haraciului și se stabilea principiul fixării duratei domniei la șapte ani, spre a se elimina frecventele schimbări și marea instabilitate politică ce domnea din această cauză[1]. O dată cu războiul ruso-turc din 1806–1812 și după pacea de la București (16/28 mai 1812), se înmulțesc memoriile boierimii și proiectele de reformă, animate de idei înaintate, adresate, cu precădere, reprezentanților Curții de la Sankt Petersburg, ca putere cu rol de intervenție în treburile Principatelor, deși în Rusia au alternat pe rând, în această vreme, curente liberale și un puternic conservatorism. Se solicita, în special, limitarea sau chiar eliminarea abuzurilor practicate de fanarioți și, în acest sens, sunt elocvente adresele petiționale înaintate de boierii Iordache Rosetti-Rosnovanu din Moldova, la 1818[2] și Barbu Văcărescu din Țara Românească, la 18 februarie/1 martie 1819[3], sau cea a întregului popor din Principatul muntean către țarul Alexandru I, cerând stăvilirea exacțiunilor și corupției rezultate din cârdășia dintre domnii venetici și unele elemente ale boierimii retrograde[4].

Într-adevăr, după căderea lui Napoleon și constituirea Sfintei Alianțe (1815), influența Rusiei în spațiul sud-est european s-a manifestat mai puternic ca oricând. Crearea societății secrete grecești Eteria (1816) a dat un nou impuls luptei pentru eliminarea stăpânirii otomane din Balcani. În Eterie erau primiți ca membri doar greci, dar, în acea perioadă, emanciparea grecilor era concepută ca realizându-se prin eliberarea tuturor popoarelor din Europa de sud-est (români, sârbi, bulgari, albanezi, greci) cu ajutorul Rusiei. O răscoală generală antiotomană a tuturor acestor popoare sau cel puțin a grecilor (cei mai înaintați pe plan economic, politic și cultural) și a moldo-muntenilor (beneficiarii unui regim de autonomie) trebuiau să ofere Rusiei pretextul de a-și trimite trupele (ca delegată a Sfintei Alianțe) în Balcani. În sprijinirea acestor planuri, țarul Alexandru I, secondat de contele

[1] Pentru care vezi Marian Stroia, *Promulgarea de către Poartă a hatișerifurilor din septembrie 1802 și acțiunea Rusiei*, în RI, s.n., 5, 1994, 7–8, p. 711–727; Vladimir Mischevca, *Moldova în politica marilor puteri la începutul secolului al XIX-lea*, Chișinău, 1999, p. 35–42 (*Hatti-șeriful din 1802*)

[2] Vl. Georgescu, *op. cit.*, p. 69–83, nr. 9(73), 10 (74) și 11 (75).

[3] V.A. Urechia, *Istoria românilor*, 12, București, 1898, p. 124–128.

[4] Vl. Georgescu, *op. cit.*, p. 17, nr. 81.

Capodistria, ministrul său de Externe (1816–1822), vedea un mijloc excelent de a rezolva „Problema Orientală" în concordanță cu interesele Rusiei.

Eteria a găsit numeroși simpatizanți și în rândurile boierimii moldo-muntene. În sprijinul așteptat al Rusiei pentru proiectata insurecție ei vedeau nu numai certitudinea succesului, dar și garanția că formele de regim nobiliar preconizat în memoriile redactate vor prinde viață în Principatele dunărene, de îndată ce vor fi eliberate de sub turci.

Concomitent cu memoriile înaintate peste hotare, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea se înmulțesc și propunerile și discuțiile despre diferite forme de guvernare a statului, de la cele ale absolutismului luminat și de monarhie constituțională până la republică, animând nu numai toate straturile boierimii — inclusiv a celei mici și mijlocii — dar și mediul citadin, atestând o anumită maturizare a spiritului public și, implicit, o schimbare de mentalitate vizibilă în mișcarea ideologică a timpului. În această racordare cu spiritul modern al Europei contemporane de până la 1821, se afirmă cu putere conștiința etnică ce însuflețește patriotismul și conștiința națională. Așa apar unele planuri din Moldova ale unui mare boier ca Dumitrache Sturdza, legate de înfăptuirea unei republici „aristo-democraticești" la 1802[1] sau cel foarte înaintat pentru epoca sa, al lui Ștefan Crișan-Körössi din aceeași provincie, care milita, la 1807, pentru renașterea țării prin crearea unui stat românesc modern, și independent[2]; de asemenea, în Țara Românească opt boieri din protipendadă, printre care Isaac Ralet, Constantin Crețulescu, Constantin Bălăceanu, Barbu Văcărescu ș.a., își arogă în mod solemn, la 2/14 octombrie 1812, dreptul de a înființa o „soțietate" pentru buna cârmuire a statului și apărarea intereselor sale împotriva tuturor racilelor existente[3].

Așadar, mișcarea de idei din lăuntrul Principatelor vădește tot mai insistent, în primele decenii ale secolului al XIX-lea, preocuparea de a găsi o soluție politică favorabilă emancipării Moldovei și Țării Românești de sub dominația anacronică a Imperiului otoman, fixându-și, ca prim obiectiv, înlăturarea asupritorului și revolutului regim fanariot, compromis în fața națiunii române, aflată într-un continuu proces de afirmare.

---

[1] Emil Vârtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei republici aristo-democraticești în Moldova*, București, 1947, p. 32–39; Vl. Georgescu, *op. cit.*, p. 12–13, nr. 49. Ulterior a fost emisă ipoteza datării anterioare a acestui proiect, atribuit, însă, spătarului muntean Ioan Cantacuzino (1757–1828), care l-ar fi conceput doar ca pe un exercițiu de gândire politică iluministă, fără vreo aplicare practică într-un viitor imediat, fie în Țara Românească între anii 1784–1786, fie când acest boier a fost șezător în Moldova în 1786–1787 și după care logofătul Dimitrie Sturdza ar fi scos numai o copie (cf. Iuliu C. Ciubotaru și N.A. Ursu, *Un proiect românesc de republică din secolul XVIII*, în AIIAI 24, 1987, p. 181–196). Ipoteză interesantă, dar nu suficient de convingătoare.

[2] Emil Vârtosu, *Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807*, în „Studii" 18, 1965, 2, p. 403–420; Vl. Georgescu, *op., cit.*, p. 14, nr. 63.

[3] Vl. Georgescu, *op. cit.*, p. 14, nr. 63.

BIBLIOGRAFIE

ADAM CHIPER, Marieta, *Vechi însemnări românești ca izvor istoric*, București, 1996.

ALEXANDRESCU-DERSCA-BULGARU, Marie Mathilde, *Contribution à l'étude des relations de Seid Abdullah Ramiz Pacha avec les Principautés Roumaines*, în „Studia et acta orientalia", București, 7, 1968, p. 77–94.

— *Sur la domination ottomane dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle: le problème de l'autonomie*, în *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, p. 1171–1183.

BĂDĂRĂU, Gabriel, *Considerații privind raporturile româno-otomane între 1774 și 1802* (I–II), în AIIAI 20, 1983, p. 135–151; 21, 1984, p. 193–202.

— *Principatele Române în politica habsburgică sud-est europeană (1774–1787)* (I–II), în AIIAI 25, 1988, 1, p. 59–74; 26, 1989, 2, p. 269–283.

BLANCARD, Théodore, *Les Mavroyéni. Histoire d'Orient (de 1700 à nos jours)*, 1–2, Paris, 1909.

BOGDAN, Damian P., *Legăturile serdarului Lupu Anastasă cu rușii (1721–1751)*, în SMIM 2, 1957, p. 345–361 + Anexe, p. 361–389.

BOICU, L., *La France de la Révolution et les Principautés Roumaines: idéologie et pratique politique*, în La Révolution française et les Roumains. Impact, images, interprétation. Etude à l'occasion du bicentenaire, publiée par Al. Zub, Iași, 1989, p. 17–52.

BOUCHARD, Jacques, *Nicolas Mavrocordatos, sa vie et son œuvre*, în *Les loisirs de Philothée*. Texte établit, traduit, comenté par… Avant-propos de C.Th. Dimaras, Atena-Montreal, 1989, p. 17–31

CAMARIANO-CIORAN, Ariadna, *Nicolas Caragea, prince de Valachie, traducteur de la langue française*, Atena, 1973 (extras din „Λειμωνάριος", 13–14).

CÂNDEA, Virgil, *Ienachița Văcărescu diplomatul*, în *Istoria diplomației românești*, editată de Virgil Cândea, Dinu C. Giurescu, Mircea Malița, București, 1966, p. 200–207.

CERNOVODEANU, Paul, *Les voyageurs français en présence des réalités roumaines de la période phanariote*, în RRH 13, 1974, 5–6, p. 735–753.

— *Relațiile Angliei cu Principatele Dunărene în secolul al XVIII-lea. Vedere de ansamblu*, în RI 6, 1995, 11–12, p. 925–933.

— *Anglia și războiul austro-turc (1716–1718)*, în RI 9, 1998, 5–6, p. 463–477.

— *Din corespondența unor domni fanarioți cu ambasadori ai Olandei la Poarta Otomană*, în „Buletinul Societății Române de Studii Neoelene". *Corneliae Papacostea in memoriam – εις μνήμην* – 1999, p. 17–28.

ŞOTROPA, Valeriu, *Proiectele de constituţie, programele de reforme şi petiţiile de drepturi în ţările române în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti, 1976.
URECHIA, V.A., *Fapte din domnia lui Alexandru Moruzi în Muntenia. 1799–1801. Extras din cursul de Istoria românilor*, Bucureşti, 1897.
– *Din domnia lui Ioan Caragea. Avenire la tron. Mişcări contra grecilor. Finanţe. 1812–1818*, Bucureşti, 1900.
– *Din domnia lui [Scarlat] Alexandru Callimachi*, Bucureşti, 1901.
VÂRTOSU, Emil, *Napoleon Bonaparte şi proiectul unei «Republici aristo-democraticeşti» în Moldova la 1802*, Bucureşti, 1947.
– *Napoleon Bonaparte şi dorinţele moldovenilor la 1807*, în „Studii" 18, 1965, 2, p. 403–420.
VLAD, Matei D., *Iluminism şi modernism în politica reformatoare a domnitorului Alexandru Ipsilanti*, în RdI 40, 1987, 10, p. 997–1016.
ZERVOS, Socrate C., *Scènes de vie quotidienne et exemples de mentalité phanariote pendant le XVIIIe siècle*, Atena, 1989 (extras din „Δελτίο κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών", 10, 1988–1989).

Capitolul VI

TRANSILVANIA ÎN EPOCA LUMINILOR

1. Consolidarea regimului habsburgic în Transilvania şi Banat. Caracteristicile sale

Înfrângerea răscoalei antihabsburgice conduse de Francisc al II-lea Rákóczi şi încheierea Păcii de la Satu Mare (1711) dintre Curtea din Viena şi reprezentanţi ai nobilimii din Părţile Vestice şi Transilvania, în frunte cu contele Alexandru Károly, au permis Vienei să aplice, în perioada ce a urmat, măsurile prin care să-şi întărească prezenţa şi autoritatea în noile provincii. Înainte de toate, armata imperială îşi stabileşte poziţii ferme în Principat şi Părţile Vestice, ocupând punctele-cheie din cuprinsul acestora. Staţionarea armatei habsburgice aici fusese stipulată şi reglementată prin înţelegeri mai vechi şi încă prin *Diploma Leopoldină* din 1691, în care, cu multă grijă birocratică, erau înscrise şi obligaţiile (între ele şi contribuţia anuală în bani) pentru întreţinerea armatei imperiale. Darea ţării pe timp de pace fusese stabilită, în 1691, prin menţionata Diplomă, la 50 000 de imperiali, adică la 112 500 florini, iar pentru timp de război la 400 000 florini[1]. În contextul împrejurărilor militar-politice din ultimul deceniu al secolului al XVII-lea şi din primul deceniu al celui următor, Curţii din Viena i-a fost uşor să aplice ţării regimul de război, solicitând prestarea obligaţiilor ca atare. De aceea imperialii intervin acum şi în economia Principatului, fiscul preluând comerţul intern de vite, fiind totodată restricţionat exportul, dar şi importul de materii prime, fapt care a conturbat producţia meşteşugărească din ţară[2]. Evenimentele din cursul mişcării rakocziene au adus alte pagube materiale şi umane, perturbări în viaţa socio-economică, stârnind nemulţumirile tuturor categoriilor sociale din Principatul Transilvaniei.

Principalul mijloc pentru consolidarea regimului austriac în Transilvania rămâne, aşadar, după 1711, puterea militară, care este folosită de acum şi ca instrument al politicii de centralizare. Începând din 1712 armata imperială şi deopotrivă cea locală sunt introduse

---

[1] I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I (*1599–1699*), Cluj, 1940, p. 439–446; Idem, *Sfârşitul autonomiei române şi începutul regimului habsburgic în Transilvania*, Bucureşti, 1943, p. 25–28.
[2] Vezi mai pe larg I. Moga, *Politica economică austriacă şi comerţul Transilvaniei în veacul XVIII*, în AIIN 7, 1936–1938, p. 85–165.

sub o comandă unică, centrală, Comandamentul General al Transilvaniei cu sediul la Sibiu, comandant fiind acum un general imperial subordonat direct Consiliului de Război de la Viena. Vechea oaste a țării, de structură nobiliară, este treptat anihilată și înlocuită exclusiv de armata imperială, fiind astfel eliminată și «insurecția» nobilimii, prin care în anumite împrejurări aceasta se putea înarma și ridica din proprie inițiativă. Este anihilată și organizația militară a secuilor, în părțile răsăritene ale Principatului, ca și în cele sudice, unde pentru pază erau organizați românii, abia peste o jumătate de secol trecându-se la înființarea regimentelor de graniță românești și secuiești[1].

Pentru a conteni nemulțumirea nobilimii, Curtea din Viena admite constituirea regimentului Kálnoky, care devine în 1742 regimentul transilvănean de infanterie Gyulai, cu un efectiv de 2 000 militari. Doi ani mai târziu, în 1744, a luat ființă un regiment nobiliar de călăreți înarmați, asemenea acte ale Vienei fiind legate de Războiul de Succesiune la tronul Austriei, când Curtea imperială era nevoită să ceară sprijin militar din provincii.

În interior sunt refortificate și organizate vechile puncte de la Sibiu, unde este așezată reședința importantelor instituții ale Principatului Transilvaniei, de la Brașov, Făgăraș etc., fiind ridicate noi fortărețe la Alba Iulia și Cluj. Cetatea imperială de la Alba Iulia, clădită în deceniul al doilea al secolului al XVIII-lea după planurile Vauban, primea rosturi importante în sistemul militar-strategic imperial din provincie[2].

Titlul de principe al Transilvaniei este reținut de împărat, el numind în fruntea provinciei guvernatori care să conducă în numele său. Competențele guvernatorului sunt însă restrânse. Printre aceștia sunt întâlniți mari nobili transilvăneni, fideli Curții din Viena și cel mai adesea catolici, ca Wesselényi Ștefan (1710–1713, 1731–1732), Komis Sigismund (1713–1731), după care urmează o alternanță între persoane din afară, de regulă generali imperiali, și oameni din provincie: generalul Fr.A. Wallis (1732–1734), Haller Ioan (1734–1755), Fr.W. Wallis (1755–1758), Kemény László (1758–1762). Vin apoi la rând, pentru o perioadă, ca guvernatori, numai generali imperiali[3].

Se constată, astfel, că treptat, Curtea din Viena recurge la înlocuirea în funcția de guvernator al Transilvaniei a reprezentanților nobilimii locale cu generali austrieci, impuși din afară, pentru a se consolida în provincie și conduce autoritar țara.

Guvernatorul Transilvaniei, numit uneori președinte de consiliu sau președinte al Guberniului, precum și Guvernul (Guberniul) însuși, au un rol redus acum, fiind aduși în situația de instituții executive ale puterii centrale de la Viena. Prin intermediul lor Curtea din Viena își exercita autoritatea în Principat și asigura aplicarea măsurilor sale politice aici. Atât guvernatorii, cât și consilierii sunt de regulă persoane de încredere ale Vienei, cu timpul în număr sporit de confesiune catolică. Cu toții erau doar reprezentanți

[1] Carol Göllner, *Regimentele grănicerești din Transilvania. 1764–1851*, București, 1973.

[2] G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, I, Sibiu, 1889; ediția a II-a, Brașov, 1993, p. 306–311.

[3] R. Katscher, *Guvernatorii Transilvaniei. 1691–1774*, în AIIN 9, 1943–1944, p. 133–222; H. Klima, *Guvernatorii Transilvaniei. 1774–1867*, în AIIN 9, 1943–1944, p. 225–328.

ai împăratului în Principatul Transilvaniei, coordonați prin intermediul Cancelariei Aulice a Transilvaniei, cu sediul la Viena, creată în 1694[1].

După 1711 Cancelaria Aulică a Transilvaniei își mărește autoritatea, dispunând, la porunca împăratului, de prerogativele guvernării în Principat. Cancelarii sunt și ei numiți de împărat dintre devotații Curții vieneze, ei fiind principalii susținători ai politicii imperiale.

Dieta este și ea limitată tot mai mult în competențele și funcțiile sale. Ea nu mai are acum atribuția de a-l alege pe principe — acesta este doar împăratul însuși — și nici pe guvernator, pe comandantul armatei sau pe tezaurar, ei fiind numiți de împărat. Nici Dieta și nici Guvernul Transilvaniei nu mai au atribuții de politică internă și cu atât mai puțin în cea externă, nici în materie legislativă sau în privința finanțelor țării, domenii în totalitate conduse direct de la Viena.

În materie judecătorească, mai vechea Tablă Regească a țării încetează să mai fie instanța supremă, putându-se acum face apel la guvern, la Cancelaria Aulică de la Viena, ultima instanță fiind însuși împăratul.

Nobilimea maghiară reușește să-și mențină — pentru primele decenii după 1711 — pozițiile ei în comitate. Comitatele apusene, care în vremea Principatului de sine stătător au format „Părțile" (Partium) sunt treptat desprinse de Transilvania și trecute în subordinea Consiliului Locumtenențial de la Buda: mai întâi Sătmarul și Bihorul, apoi, în 1732, Maramureșul, Crasna, Solnocul de Mijloc și Chioarul, Zarandul și Aradul, unele dintre acestea fiind reținute prin câte o jumătate din cuprinsul lor la Principat. În comitatele de interior (Solnocul Dinlăuntru, Dobâca, Cluj, Turda, Alba, Hunedoara) nobilimea încearcă, în fața presiunii Curții imperiale, să-și mențină autonomiile teritoriale și locale și privilegiile mai vechi. Va refuza ingerințele Curții din Viena în sfera raporturilor domeniale, invocând întotdeauna situația mai veche, prevederile din *Aprobate* și *Compilate*, precum și garanțiile obținute și acordate prin Diploma Leopoldină din 1691.

Regimul austriac se consolidează în Transilvania și prin administrație și biserică. Puterea centrală din Imperiul habsburgic instituie, treptat, o birocrație în provincii, prin care să poată guverna entitățile administrativ-teritoriale ale acestora. Se sprijină pe elementele existente aici și își introduce proprii oameni, creând o funcționărime devotată Curții, gata să o informeze asupra situației din teritoriu și localități și să aplice măsurile stabilite de imperiali.

Întărirea pozițiilor catolicismului în Transilvania, mult slăbite ca urmare a reformei religioase din secolul al XVI-lea și a Principatului calvin din secolul al XVII-lea a constituit alt obiectiv al Curții vieneze. Sunt restituite cultului catolic unele din mai vechile biserici preluate de reformați, și după 1711 este tot mai mult protejată confesiunea catolică, aparținătorii acesteia fiind ridicați prioritar în funcții civile și militare din Principat. Prin sprijinul acordat noii Biserici românești, cea Unită (greco-catolică), imperiul încerca să-i atragă pe români de partea lui și să schimbe raportul dintre religiile recepte ale

[1] Mathias Bernath, *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, Cluj-Napoca, 1994, p. 57–70.

Principatului, întărind catolicismul pentru a slăbi astfel confesiunile reformate, pe cea calvină îndeosebi, de care ținea nobilimea maghiară, dar și pe cea ortodoxă, cu puternice legături în Țara Românească și Moldova.

După instăpânirea și consolidarea Habsburgilor în Principatul Transilvaniei, Curtea din Viena, în scopul cunoașterii puterii economice a provinciei, efectuează conscripții generale de dare în 1715 mai întâi și apoi în anii 1720–1721. Este schimbat cu acest prilej sistemul de impunere, în locul „porților" fiind introduse unitățile de calcul („calculii"), așezate pe comitate (37), asupra sașilor (37), secuilor (17), orașelor libere (7). În urma sporirii controlului Vienei asupra provinciei și perfecționării aparatului său birocratic, Habsburgii pot întreprinde, sub Maria Tereza, marea conscripție fiscală din 1750, o performanță statistică față de toate conscripțiile anterioare. Curtea din Viena poate să-și încaseze astfel darea în bani prin așezarea ei asupra întregii mase de contribuabili din țară.

Situația contribuabililor din noile provincii cucerite de Imperiul habsburgic devine dificilă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în condițiile nenumăratelor războaie duse de Austria, darea fiscală fiind solicitată, în asemenea împrejurări, ani la rând pentru timp de război. Aceste sarcini se suprapuneau peste celelalte, față de stăpânul domenial și de Biserică. Pentru a-l face pe contribuabil capabil de plată, Curtea din Viena va încerca să intervină — după efectuarea conscripțiilor fiscale, prin care urmărea să cunoască situația din teren — în sfera raporturilor sociale din comitatele Transilvaniei și din Părțile Vestice. Astfel, după mijlocul secolului al XVIII-lea vor începe reglementările privitoare la sarcinile iobăgești[1], dar politica socială a Vienei se va lovi o dată mai mult de rezistența nobilimii din Principat, numeroasă și mare stăpână de domenii de pământ, în cuprinsul cărora nu admitea intervenție exterioară, în noile condiții nici măcar din partea Curții din Viena.

*

După instăpânirea habsburgică și consolidarea noului regim, *Părțile Vestice*, organizate în comitate, sunt subordonate Consiliului Locumtenențial de la Buda, instituit în 1724. În fruntea lui este pus palatinul, care era subordonat Cancelariei Aulice Ungare din Viena, înființată în 1695, iar aceasta direct împăratului. Efective ale armatei imperiale sunt dispuse în puncte-cheie din Maramureș, Sătmar și Bihor, în Zarand și Arad, asigurând astfel controlul Vienei asupra acestor părți.

În fruntea comitatelor și a altor instituții din teritoriu și localități, pe cât posibil sunt preferați oameni fideli regimului, cu vremea Curtea din Viena impunându-i pe aceștia în aparatul birocratic teritorial și local, pentru ca autoritatea puterii centrale asupra acestora să crească și măsurile luate de ea să se aplice până la aceste niveluri.

Și aici însă, nobilimea maghiară s-a retranșat în comitate și domeniile senioriale, încercând să-și apere mai vechile privilegii și să blocheze orice tentativă a Curții din Viena de schimbare și modernizare a instituțiilor și vieții socio-economice din cuprinsul acestora.

[1] D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700–1848*, București, 1989, p. 106–221.

Față de Principatul Transilvaniei și Banat, aflate în contact direct cu Imperiul otoman, Părțile Vestice sunt solicitate în mai mică măsură în privința întreținerii armatei imperiale. Controlul Vienei asupra comitatelor vestice, devenite comitate oarecum de interior și situate mai aproape de Curtea Imperială este destul de strâns, în pofida existenței aceleiași dispute între Curte și nobilime, insistentă în a-și apăra vechile privilegii instituțional-politice și imunități senioriale.

*

Banatul, cucerit de Habsburgi în urma războiului austro-turc din anii 1716–1718 și alipit la imperiu prin Pacea de la Passarowitz (1718), va fi supus unui regim special. Sub pretextul situării lui în zona de conflict a imperiului cu Poarta otomană, Banatul este transformat în domeniu imperial, al statului, fiind în consecință subordonat direct Vienei, iar în plan militar supus unei conduceri militare. Aici Curtea din Viena instituie o administrație mixtă, militară și civilă (*Banater Landes-Administration*), în fruntea provinciei aflându-se guvernatori militari și civili, numiți de împărat din nelocalnici, care depindeau de Consiliul Aulic de Război și de Comisia Neoaquistică, ambele cu sediul la Viena, aceasta din urmă înființată în 1718 pentru administrarea teritoriilor obținute de la Poarta otomană prin victoriile militare de după 1683 (Banatul, Oltenia, Serbia, Slavonia). Primul guvernator militar și civil al Banatului a fost generalul de cavalerie Claude Florimond conte Mercy d'Argenteau, francez de origine, pe care generalissimul Eugeniu de Savoia l-a lăsat în fruntea provinciei cucerite doar parțial, în octombrie 1716, după intrarea solemnă în Timișoara.

Guvernatorii militari și civili care au administrat sub această formă Banatul sunt Cl.Fl. Mercy (1716–1734), J.A. Hamilton (1734–1738), W. R. Neipperg (1738–1739), A.J.H. Succow (1739–1740), Fr.A.L. Engelshofen (1740–1751). Era perioada dintre două războaie austro-turce (din anii 1716–1718 și 1735–1739) și de după aceea, când Viena și-a instituit un control total asupra provinciei bănățene, în primul rând în plan militar, pentru a preveni orice încercare a Porții de a reocupa zona[1]. Guvernatorul Banatului era ajutat de câte doi consilieri civili și doi militari — unul dintre aceștia din urmă fiind comandantul cetății Timișoara.

Curtea din Viena a trebuit, în privința organizării noii provincii, să înfrângă opoziția stărilor privilegiate ale Ungariei, care solicitau o *restitutio in integrum*, adică revenirea la sistemul comitatens anterior anului 1552. Aceasta ar fi însemnat încadrarea comitatelor bănățene în Regatul Ungariei. Cererea ca atare, făcută de dieta Ungariei de la Bratislava (Pojon) încă în 1715, se referea la fostele comitate Arad, Cenad, Torontal și Severin. Desigur, nobilimea maghiară privea mai departe, la bunurile pe care le putea acapara în Banat în urma instăpânirii ei la nivelul respectivelor comitate.

[1] Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial. 1716–1778*, Timișoara, 1997, p. 12–25, 83–87.

După ajungerea întregului teritoriu al Banatului istoric, delimitat de cursul inferior al Mureşului la nord şi al Tisei la vest, de cursul Dunării la sud-vest şi de aliniamentul culmilor montane înspre Ţara Românească şi Transilvania, sub controlul trupelor imperiale şi în stăpânirea Habsburgilor asupra lui prin Pacea de la Passarowitz, Curtea din Viena îl organizează în 13 districte — apoi în 11, prin comasarea celor de Lugoj şi Făget, respectiv de Orşova şi Almăj în câte unul singur — în zona Tisei şi a Mureşului, regiune de graniţă, fiind instituite şase companii militare. În fruntea districtului (oficiului districtual administrativ) se găsea administratorul (*Verwalter*), ajutat de un subadministrator (*Unterverwalter*).

La nivelul satelor, administraţia statului era reprezentată de cnezi şi obercnezi, iar în satele de colonişti germani de aşa-numitul *Schulze*[1].

O dată cu mijlocul secolului al XVIII-lea, când devine sigură pe situaţie şi spre deosebire de Transilvania, în Banatul Timişoarei (*Temeswarer Banat*) va fi introdusă administraţia civilă (1751), în fruntea lui fiind numiţi de acum „preşedinţi" civili, subordonaţi Camerei Aulice vieneze. Administraţia militară trecea acum în competenţa generalului-comandant al Comandamentului militar general al Banatului (*Banater Militär-General-Commando*)[2].

Ca domeniu erarial, al fiscului, Banatul este organizat de Viena asemeni unei mari exploataţii economice, unde vor fi experimentate metode noi de cultură şi introduse noi plante agricole. În acest scop se întreprind lucrări de asanare şi regularizare a cursurilor de apă, fiind date agriculturii noi suprafeţe de teren. Satelor existente le este delimitată vatra, intravilanul, urmărindu-se concentrarea locuinţelor în interiorul acesteia, iar satele de colonişti sunt trasate în baza unor planuri de dispunere elaborate de specialişti anume desemnaţi şi aprobate de Curtea din Viena.

Sarcinile ţăranilor bănăţeni aserviţi faţă de stat, aici el fiind stăpânul domenial, erau mai reduse, admiţându-se totodată răscumpărarea, devenită sursă de venit imediat, însă obligaţiile faţă de armată, de statul aflat mereu în război, şi pentru lucrările publice întreprinse în cuprinsul Banatului au solicitat populaţia acestuia. Cu deosebire fiscalitatea regimului şi întreţinerea armatei rămân poveri grele asupra locuitorilor bănăţeni. Astfel, în 1757 sarcinile fiscale ale provinciei ating suma de 1 128 739 florini şi 56 creiţari, cele militare urcând pe măsura amplorii operaţiunilor de război din regiunea de contact cu Imperiul otoman.

Cercurile nobiliare maghiare reiau însă, în momentele critice pentru Curtea de la Viena, demersurile pentru încorporarea Banatului la Ungaria. O fac în 1741 prin Dieta ungară de la Bratislava, numită dieta încoronării, apoi prin înalţi funcţionari ca Samuel Bethlen sau contele Francisc Eszterházy, cancelar aulic ungar şi sfătuitor al împărătesei Maria Tereza. Aflată în criză financiară după Războiul de şapte ani, Curtea din Viena

[1] Vezi mai pe larg Costin Feneşan, *Cnezi şi obercnezi în Banatul imperial. 1716–1778*, Bucureşti, 1996.

[2] A.P. Petri, *Die Kommandierenden Generale im Temescher Banat, 1716–1914. 33 Kurzbiographien. Ein Beitrag Österreichs zur militärischen Sicherung Südosteuropas*, in Donauschwäbische Kulturbeiträge, Mühldorf/Inn, 1967, p. 81–101.

primeşte soluţia vânzării prin licitaţie a domeniilor Coroanei din Banat cu preţul încorporării lui la Ungaria. Demersurile cercurilor nobiliare interesate au continuat, până când, în 1778, împărăteasa desemnează o comisie pentru efectuarea incorporării. Contele Niczky Kristof, în calitate de preşedinte al comisiei, va proclama solemn, la 6 iunie 1778 la Timişoara, „reincorporarea" Banatului la Ungaria, în 1779 fiind înfiinţate trei comitate bănăţene: Timiş, Torontal şi Caraş[1].

Teritoriul ce forma Graniţa militară bănăţeană, prin reorganizarea regimentelor grănicereşti în anii 1768–1774, rămânea însă în subordinea Comandamentului Militar General al Banatului, acesta dependent de Consiliul Aulic de Război din Viena.

2. Programul lui Inochentie Micu

Obţinerea Diplomei Leopoldine din anul 1701 în favoarea „episcopului, popilor şi naţiunii valahe" nu a însemnat extinderea imediată a drepturilor şi avantajelor pe care le cuprindea aceasta în formulările sale generale la toţi românii ortodocşi care au îmbrăţişat unirea religioasă cu biserica Romei. Dimpotrivă, prevederile cuprinse în actul imperial n-au fost puse niciodată în aplicare, cu excepţia clauzelor referitoare la cler şi teologul iezuit, diploma fiind trecută sub tăcere şi făcută pierdută. Astfel românii, atât uniţi cât şi ortodocşi, rămâneau pe mai departe în aceeaşi situaţie de toleraţi şi admişi, lipsiţi de folosinţa celor mai multe dintre drepturile civile.

În primele decenii ale secolului al XVIII-lea conducătorii Bisericii greco-catolice, episcopii Atanasie Anghel şi Ioan Giurgiu-Patachi, preocupaţi mai mult de reorganizarea, înzestrarea şi consolidarea propriei instituţii episcopale, n-au avut răgazul necesar pentru a se angaja să valorifice în folosul românilor uniţi avantajele politice ale actului promulgat în 1701 de împăratul Leopold. La rândul ei, Curtea din Viena, în faţa opoziţiei înverşunate a Stărilor ardelene şi a dificultăţilor externe prin care trecea, a dat uitării promisiunile făcute uniţilor de a li se acorda statutul egalitar de la stare la stare, statut râvnit atât de mult de toţi cei care au îmbrăţişat Unirea. Cei doi episcopi s-au mulţumit şi ei doar cu obţinerea reconfirmării primei Diplome Leopoldine a unirii religioase în anul 1708, fapt cu totul insuficient pentru a putea, pe viitor, invoca şi revendica pentru clerul şi mirenii greco-catolici egalitatea politico-juridică în cadrul sistemului constituţional al ţării.

Inochentie Micu, ajungând episcop unit de Făgăraş a declanşat, din cadrele bisericii sale, în anul 1729, lupta de emancipare politico-naţională a românilor ardeleni[2]. Noul episcop, pe numele laic Ion Micu, provenea din sânul unei familii de preoţi uniţi din Sadu Sibiului, beneficiase de studii la iezuiţii din Sibiu sau Alba Iulia, Cluj şi Tirnavia

[1] M. Negrescu, *Quellenberichte über die Annexion des Banats durch die ungarische Krone, in das Banat im 18. Jh.*, Timişoara, 1996, p. 103–109.

[2] Pentru întreaga acţiune petiţionară şi ideile sale cf. D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării naţiunii române*, Ediţie nouă, Bucureşti, 1984, p. 151–198.

și dovedise reale calități și suficientă încredere pentru a fi propus și sprijinit să dobândească scaunul episcopal. Înălțat în această funcție, noul episcop, Inochentie după prenumele luat prin călugărire la Muncaci, a fost înzestrat cu titlul de consilier imperial, înnobilat la cerere cu rang baronial și numit, mai apoi, deputat „regalist" în Dieta țării. Profitând de noul său statut oficial, a pus tranșant problema acordării pentru românii uniți a drepturilor promise solemn prin diplomele imperiale emise în anii 1699 și 1701 în chestiunea Unirii religioase.

Lupta sa tenace îmbracă forma petiționară, constând din numeroase memorii adresate, rând pe rând, monarhului, Guberniului țării, Dietei, Cancelariei aulice, altor preaînalte foruri și personalități din Viena și Roma, culminând cu papa Benedict al XIV-lea. Revendicările sale cuprinzătoare sunt mereu reluate, formulate practic în numele și în favoarea tuturor categoriilor de români trecuți la unire, de la cler și nobilime la micii slujbași, militari și țărănime.

Seria revendicărilor începe cu cele privitoare la propria ierarhie, la Biserica greco-catolică în general, căutând înainte de toate consolidarea episcopiei și creșterea prestigiului acesteia, extinderea dacă era posibil a autorității sale asupra tuturor românilor, uniți și neuniți deopotrivă. Se opune în schimb, alături de propriul sinod din anul 1742, catolicizării bisericii sale, trecerii uniților la ritul latin. Mai târziu, pe timpul șederii la Roma, se va gândi la „restaurarea" în formă unită a mitropoliei române din Transilvania[1].

Cele două domenii episcopale dobândite de înaintași, Sâmbăta de Jos și Gherla, reușește să le schimbe cu unul singur și mai bogat, cel al Blajului, unde fixează de altfel, într-o poziție mult mai centrală decât Făgărașul și deci mai avantajoasă, și noul sediu al episcopiei. Insistă cu deosebire asupra sporirii dotării materiale a acesteia, mutată din 1737 la Blaj și înzestrată treptat cu o mănăstire și biserică catedrală, cu școli și tipografie, cu o bibliotecă[2] și arhivă, acestea din urmă necesare și ele susținerii luptei sale.

Solicită îmbunătățirea situației culturale a clerului greco-catolic, ridicarea sa intelectuală prin sporirea posibilităților de instruire, atât prin studii în școlile catolice din țară și din străinătate, cât mai ales prin înființarea unor instituții proprii de învățământ. Revendicarea o considera cu atât mai îndreptățită cu cât însăși Diploma unirii din 1701 prevedea înființarea de școli pentru românii uniți în numai puțin de trei localități, în orașul Alba Iulia și în târgurile Hunedoara și Făgăraș. Clerul unit trebuia doar bine instruit și educat pentru ca să poată la rândul său cultiva credincioșii în mijlocul cărora trăia, ferindu-i nu numai de ignoranță și schismă, ci și pregătindu-i pentru rolul ce li se cuvenea în viața țării. Învățământul trebuia să fie unul deschis, receptiv la nevoile societății și menit a pregăti tinerii atât pentru preoție, cât și pentru diferitele profesiuni liberale.

[1] Francisc Pall, *Inochentie Micu-Klein. Exilul la Roma. 1745–1768*, II/1, Cluj-Napoca, 1997, p. 295–296.

[2] Magdalena Tompa, *Din începuturile bibliotecii de la Blaj. Despre inventarul manuscris din 14 iunie 1747*, în „Biblioteca și cercetarea", III (1979), p. 126–145; Ioan Chindriș, *Cultură și societate în contextul Școlii Ardelene*, Cluj-Napoca, 2001, p. 45–76.

Veritabil precursor al Iluminismului românesc, episcopul Inochentie Micu concepea școala, alături de cultură, ca principal mijloc de ridicare a românilor, de afirmare în sânul acestora a unei pături elitare capabilă să poarte funcțiile publice și, la nevoie, să-și asume rosturi în lupta politică. Dominat de funcția nobilă a instituției școlare, se preocupă stăruitor de învățământul sătesc, de frecventarea acestuia, inițiază școlile de la Blaj, plănuiește un seminar la Cluj și reușește să trimită primii bursieri la Roma și Viena.

Fig. 78 Inochentie Micu-Klein, episcop unit al românilor din Principatul Transilvaniei (1728–1751).

În aceeași viziune a lui Inochentie Micu se impunea și ridicarea materială a clerului greco-catolic, dotarea sa corespunzătoare și respectarea cu strictețe a statutului său juridic de către autoritățile publice și domnii de pământ. Preoțimea unită trebuia sustrasă jurisdicției seculare, scutită de greutatea sarcinilor iobăgești, de slujbele înjositoare față de stăpânii de pământ și de feluritele dări apăsătoare către stat, exceptată de la încartiruiri militare și cărăușii, de la plata vămilor la poduri și târguri, dotată cu venituri și porțiuni canonice corespunzătoare, înzestrată cu dijmele și quartele acestora prestate până acum clerului străin, îndreptățită la primirea de sare gratuită, totul pentru a se situa cu adevărat la nivelul preoțimii recepte.

Episcopului de la Blaj nu-i scapă nici soarta nobilimii române din Făgăraș, Hunedoara și Chioar, din celelalte comitate, scaune și districte ale țării, estimată la cifra de 700 de nobili, pentru care solicită reprezentarea corespunzătoare în conducerea fiecărei jurisdicții, în proporție cu numărul sau ponderea ei. Cere la nevoie, pentru numirile în slujbe, să se facă noi înnobilări pe seama românilor, să beneficieze de acestea inclusiv militarii merituoși întorși din război. Revendică pentru sine în anul 1736 un loc de consilier în Gubernіu iar în Dieta țării să intre, ca reprezentanți ai națiunii române, cei doi vicari ai săi, notarul clerului unit, teologul, eventual și reprezentanți laici. De asemenea să intre și doi reprezentanți ai Blajului, solicitând ridicarea acestuia la rangul de oraș episcopal privilegiat. Dintre nobilii români cere să fie numiți trei asesori la Tabla Regească din Mediaș, căpitanii supremi ai cetăților Făgăraș și Chioar, la fel comitele suprem al comitatului Hunedoara. Așadar, o reprezentare generală a românilor, pe întreaga scară ierarhică și în toate dregătoriile țării, încât, afirma în 1735 episcopul, pe viitor, când vom fi acuzați, „să nu se hotărască nimic de noi fără de noi și în absența noastră".

Pentru orășenii români, Inochentie Micu cere dreptul la învățarea și practicarea meseriilor și a negoțului, libertatea intrării în bresle, posibilitatea dobândirii de proprietăți imobiliare și a dreptului la cetățenie. În târgurile unde românii sunt majoritari, solicită accesul acestora la slujbele de juzi și asesori.

Episcopul se interesează și de soarta țăranilor români supuși iobăgiei, cerând, cu perseverența-i cunoscută, ușurarea sarcinilor față de stăpânii de pământ sau, cel puțin, o repartizare a lor mai echitabilă. Acuză abuzurile nobilimii, slujbele și robotele excesive, solicitând reducerea acestora din urmă la două, cel mult la trei zile pe săptămână. Își motivează cererea, de altfel potrivnică legislației în vigoare, invocând consecințele dăunătoare pentru contribuabili, faptul că ar epuiza „tezaurul viu" (*vivum aerarium*) al statului, că i-ar pune pe platnici în situație de insolvabilitate. În numele aceleași utilități publice critică nobilimea pentru răpirea pământurilor iobăgești, pe care le-ar sustrage astfel plății dărilor. Se ridică în apărarea dreptului de testare a bunurilor țărănești, cu deosebire către biserici și slujitorii acestora. Critică vehement situațiile în care românii sunt siliți să dea dijme și quartele preoților străini de religia lor, să țină sărbătorile altora și să le nesocotească pe ale lor. Nu ocolește nici susținerea școlarizării fiilor de iobagi, înfăptuită la nevoie în localuri private, a învățării și practicării de meserii sau a îmbrățișării de către aceștia a carierei preoțești în scopul asigurării mobilității sociale românești.

Inochentie Micu, ca unul de obârșie din localitatea Sadu, situată în scaunul săsesc al Sibiului, a ridicat, în multe din memoriile sale, și problema *concivilității* românilor cu sașii[1], adică a egalității lor în drepturi. Episcopul susținea că pe Pământul Crăiesc sarcinile iobăgești ale românilor s-ar fi născut din prestații sub formă de cinste față de dregătorii sași, permanentizate și convertite prin abuz de aceștia în obligații. Condamnă dijmele și pătrimile percepute românilor de pastorii luterani, socotind că se cuvin preoților proprii, după cum îl nemulțumește și exclusivismul orașelor săsești, solicitând pentru români dreptul intrării în orașe și în bresle. Pentru episcopul petiționar concivilitatea românilor cu sașii, calitatea celor dintâi de oameni liberi și nu de iobagi, ar decurge din însăși constituția Pământului Crăiesc, a cărui stăpân fiind „regele", locuitorii săi nu pot fi decât egali în fața acestuia.

Pentru toate aceste revendicări Inochentie Micu invocă, pe lângă argumentele sale obișnuite, diploma privilegială a sașilor, *Andreanum*-ul din anul 1224. Potrivit acestui act, în interpretarea episcopului român, privilegiile și drepturile Pământului pretins Săsesc s-ar cuveni, în egală măsură, tuturor locuitorilor săi, indiferent de calitatea lor de sași, români sau secui.

În condițiile luptei declanșate de noul episcop, care se sprijină pe unirea religioasă și pe atitudinea solidară cu sine a credincioșilor săi, Stările și Dieta în opoziția lor, înverșunată au invocat pretinsul număr mic, neînsemnat al românilor uniți, nesinceritatea și ignoranța acestora în materie de credință, repulsia lor față de catolici și religia de rit latin, păstrarea în biserică a cărților schismatice (ortodoxe), oficierea slujbei fără adaosul *filioque*, aderarea la Unire strict din interese vremelnice lumești, politice și materiale etc.

---

[1] Pentru complexitatea problemei și antecedentele sale constitutive vezi Ilarion Pușcariu, Ioan de Preda, Lucian Borcia, Ioan Lupaș, Ion Matei, Silviu Dragomir, *Contribuții istorice privitoare la trecutul românilor de pe Pământul Crăiesc*, Sibiu, 1913.

În fața disputelor aprinse, a acuzelor grave aduse de reprezentanții Stărilor și a invocării de către aceștia a „slăbiciunii" Unirii religioase, Curtea de la Viena, pentru a se edifica asupra numărului real al uniților, a dispus, în anul 1733, realizarea unei duble conscrieri confesionale a românilor, una de către oficialitățile laice din comitate, districte și scaune, alta de către autoritățile ecleziastice ale episcopul unit. Rezultatul acestei inițiative a dat câștig de cauză lui Inochentie Micu, românii greco-catolici, potrivit conscripției realizate, întrecând, prin numărul de 85 857 de familii, pe oricare dintre comunitățile celor patru religii recepte ale Principatului ardelean. Mai mult, preoții uniți, în număr de 2 742, întreceau și ei, pe departe, cifra de numai 458 a celor neuniți sau ortodocși.

Având la îndemână datele statistice astfel obținute, Inochentie Micu se remarcă cel dintâi între ierarhii români care înțelegea să valorifice plenar avantajele și consecințele politice ce puteau fi trase din marele număr al românilor trecuți la Unirea religioasă. Pentru a conferi o mai mare greutate argumentelor sale, îi dorește sub jurisdicția sa și pe neuniți, petiționând adesea, precum în memoriul din 28 septembrie 1737, în numele întregii națiuni române din Transilvania (*totius nationis per Transylvaniam Valachicae*).

Alteori, revendicările sunt formulate mai restrictiv de episcop, cazul lui *Supplex Libellus* din 1743, în numele doar a clerului și neamului „romano-valah" unit din Transilvania și părțile încorporate acesteia (*cleri, populique Romano-Valachici per Transylvaniam, et Partes eidem reincorporatas uniti*). Același act este semnat Ioan Inochentie Klein episcop de Făgăraș a întregului cler grec de rit unit, precum și a națiuni române unite din Transilvania (*totius cleri Graeci ritus uniti, ut et nationis Valachicae unitae per Transylvaniam*)[1].

Dacă pentru revendicările uniților din întregul principat și ale ortodocșilor de pe Pământul Crăiesc episcopul Inochentie avea posibilitatea să invoce acte juridice fundamentale, precum diplomele Unirii religioase din anii 1699 și 1701 sau actul privilegial din 1224 acordat sașilor de regele Andrei al II-lea, în schimb pentru solicitarea unor drepturi similare pe seama românilor ortodocși din comitatele transilvane și din Secuime nu puteau fi invocate asemenea argumente. La drept vorbind, pentru acești români, episcopul blăjean nu putea și nici nu a încercat obținerea unor beneficii.

E adevărat că revendicările lui Inochentie Micu, în spiritul lor general, privesc înainte de toate punerea românilor în drepturile promise solemn prin cea de a doua diplomă a Unirii religioase din anul 1701. Astfel era solicitată egalitatea de la stare la stare — adică de la preot la preot, de la nobil la nobil, de la orășean la orășean și de la țăran la țăran — a uniților cu cei aparținători religiei romano-catolice, acum la mare cinste și avantajată de o stăpânire catolică. Dar, în plus, față de această revendicare esențială, odată cu domnia Mariei Tereza (1740–1780), episcopul Inochentie Micu cere pentru clerul și nobilimea greco-catolică recunoașterea ca a patra națiune politică, egală în drepturi cu celelalte trei din sistemul constituțional al principatului Transilvaniei.

---

[1] D. Prodan, *op. cit.*, p. 163; Aurel Decei, *Memoriul (Supplex Libellus) lui I. Inochentie Micu Klein către regina Maria Tereza, din anul 1744*, în AIIC, X, (1967), p. 23 și 40.

Prin această din urmă pretenție Inochentie Micu depășea cu mult prevederile diplomei unirii religioase din anul 1701, fixând termenii ridicării politice a românilor uniți între Stările țării, ca națiune constituțională de sine stătătoare, cu o „plebe" beneficiară și ea a drepturilor „regnicolare". De altfel, în această privință, avea în față și a invocat situația similară a uniților din Ucraina poloneză.

Revendicările acestea, reluate și amplificate de Inochentie Micu de la un memoriu la altul, sintetizate mai apoi în amintitul *Supplex Libellus* din 1743, au fost susținute și prin alte argumente decât cele oferite de Diplomele leopoldine ale Unirii religioase și de *Andreanum*-ul sașilor din 1224. Astfel, în multe din petițiile sale și-a găsit locul „justiția distributivă", ideea că românilor purtători de sarcini publice li s-ar cuveni și beneficii pe măsură. Aceasta cu atât mai mult cu cât românii erau nu numai cei mai numeroși, dar și cei mai folositori statului, prin plata dărilor și suportarea recrutărilor militare. Dreptul istoric, oferit cu generozitate de *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor* a lui Dimitrie Cantemir, nu a fost nici el ocolit, episcopul Inochentie Micu însușindu-și virtuțile lui politice și instrumentând în lupta sa revendicativă ideile de vechime, noblețe de origine romană și continuitate neîntreruptă a românilor în Transilvania. Cu aceasta drepturile politice ale românilor dobândeau noi temeiuri, desprinse din trecutul îndepărtat al epocii romane și independente de confesiune. Astfel noua dimensiune istorică a luptei de emancipare politică ajunge una din componentele esențiale ale procesului de afirmare și dezvoltare a conștiinței naționale și a națiunii de tip modern.

Dieta întrunită în 1744 la Sibiu era chemată, la solicitarea expresă a Mariei Tereza, să întărească în drepturi și prerogative națiunile politice și religiile recepte, să înlăture orice discriminări legislative pentru catolici și să fixeze statutul de drept al românilor uniți. Discuțiile purtate au răstălmăcit „propunerile" (*propositiones*) împărătesei iar articolele de legi votate au luat o formă restrictivă și prejudicioasă pentru români. A fost respinsă ideea celei de a patra națiuni politice sau constituționale și a numărării plebei române alături de plebea celorlalte Stări, prevăzându-se doar ca cei de condiție ecleziastică și nobiliară să beneficieze, corespunzător statutului lor juridic, de drepturile națiunii pe pământul căreia trăiesc prin deținerea și dobândirea de bunuri nemișcătoare[1].

Cu acest prilej reprezentanții Stărilor au adoptat un protest vehement la adresa revendicărilor românești, incriminând că „episcopul și clerul unit cer niște lucruri, care nimenea nu le-a mai cerut niciodată de la strămoșii noștri și nu le va putea cere nici de la urmașii noștri. Cere aceea ce păgubește în gradul cel mai mare privilegiile și scutințele cele mai vechi dobândite de la regi și principi. Cere aceea ce vatămă sancțiunile pragmatice ale regatului, întărite și de actualul rege. Cere ceva ce răstoarnă din temelie drepturile și libertățile avute până acum, în pace, din partea națiunilor patriei. Cere ce, de fapt clatină și tulbură întreg sistemul acestei țări, păstrat până acum în ordine bună atât în cele religioase, cât și în cele politice și economice. În fine, cere aceea ce clerului și plebei valache, după firea ei prea bine cunoscută, nu i se cuvine niciodată"[2].

[1] *Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdelyi törvények*, Budapesta, p. 386–390.
[2] Augustin Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 118–120.

Apărând tocmai acum mișcarea de reacție ortodoxă a călugărului sârb Visarion Sarai, episcopul unit a fost chemat la Viena pentru a oferi noi precizări în legătură cu plângerile și cererile sale. A considerat ocazia binevenită și, pentru a da o mai mare greutate acțiunii sale, a apelat la autoritatea sinodală, convocând la Blaj, pentru 6 iulie 1744, înainte de plecarea la Viena, un sinod lărgit de clerici și mireni. A adus la cunoștința sinodului articolele dietale votate și a dat citire amintitului protest adresat de Stări suveranei, prin care acestea motivau, într-un spirit injurios, respingerea primirii în întregime a românilor între Stări. Tot în acest cadru s-a mai discutat mișcarea lui Visarion și episcopul a prezentat bilanțul mai mult negativ al acțiunilor sale, solicitând și obținând încuviințarea continuării lor și susținerea financiară necesară deplasării la Viena.

Ajuns în orașul imperial și nemulțumit de hotărârile recentei Diete, Inochentie Micu a răspuns prin reluarea acțiunilor sale, de această dată împotriva legiuirilor dietale, dezvăluindu-le intențiile ascunse și cerând împărătesei, printr-un nou memoriu din septembrie 1744, ca să aducă precizările necesare de interpretare și aplicare corectă pentru români.

Dar, în locul examinării cererilor sale, episcopul român din acuzator s-a văzut acuzat[1] și anchetat, fiind bănuit de complicitate la provocarea mișcării lui Sofronie și solicitat să răspundă la un „chestionar" de numai puțin de 82 de întrebări. Acest rechizitoriu a fost întocmit, printre altele, pe baza unui raport tendențios despre sinodul de la Blaj înaintat de guvernatorul Ioan Haller (1734–1755), raport de care se pare că nu a fost străin nici Iosif Balogh, teologul iezuit al episcopului. Confruntat cu ostilitatea vădită a Curții vieneze și a înaltelor oficialități ecleziastice, Inochentie Micu a contestat competența comisiei de interogare și, după câteva răspunsuri date, a preferat să plece în taină la Roma în speranța obținerii unui sprijin din partea Scaunului pontifical.

Exilul său roman se va dovedi însă la fel de amăgitor, ba chiar umilitor, episcopul fiind lipsit de venituri și silit, în 1751, să demisioneze de „bună voie" din funcție. Încercase în toți acești ani, prin intervenții și audiențe repetate la diferiți cardinali sau prin memorii adresate papei, să-și justifice fuga și să obțină de la împărăteasă atât iertarea pentru părăsirea Vienei, cât și confirmarea și executarea în totalitate a diplomelor Unirii religioase. În acest sens, rămâne semnificativ memoriul din august 1746 prin care solicita imunități și dijme pentru clerul unit, admiterea nobililor în funcții în „proporție geometrică" și, după același principiu, dreptul „concivilității" pentru români.

De acum, tot mai mult, în diferite memorii și în corespondența sa bogată Inochentie Micu a acuzat intrigile iezuite și a luptat pentru înlăturarea teologului întreținut anual cu 300 de florini din veniturile episcopale, ajungând să-l excomunice. A menținut și intensificat legăturile cu cei de acasă, intervenind pentru a destitui și înlocui pe propriul vicar, Petru Pavel Aron, pentru comportamentul său neascultător și părtinitor față de teologul iezuit. A încercat chiar să revină în țară, cu gândul de a liniști frământările confesionale și de a salva unirea, dar nu a reușit. Solicitările în același sens ale protopopilor,

[1] George Bogdan-Duică, *Procesul episcopului Ioan Inochentie Clain*, Caransebeș, 1896; Francisc Pall, *op. cit.*, I, Cluj-Napoca, 1997, p. 14–19.

ale sinodului unit de la Sibiu (1747), ale tinerilor întorși de la studii și ale maselor de credincioși s-au frânt și ele în fața oscilației neînduplecate a Mariei Tereza și a întregii Curți imperiale. Nu mai puțin vinovați de insuccesul demersurilor episcopale au fost însă și reprezentanții ordinului iezuit și ai Stărilor ardelene, cu deosebire cei din Guberniu și Cancelaria aulică, care au întreținut și au alimentat cu abilitate această ostilitate.

Lupta lui Inochentie Micu a eșuat și de această dată iar firea sa bătăioasă a provocat, ca de atâtea ori, mai mult teamă și resentimente decât înțelegere și sprijin. Practic, cu toată dreptatea cauzei sale, episcopul român a fost de fiecare dată copleșit în lupta sa de uneltirile adversarilor numeroși și puternici, nereușind decât să stârnească, rând pe rând, atitudinea dușmănoasă a Stărilor, indignarea și amenințările împărătesei, reproșurile celor de la Curia papală. A murit la 23 septembrie 1768 departe de țară, în pribegie la Roma, părăsit de cei pe care îi credea și îi dorea sprijinitori și fără a putea vedea împlinite idealurile pentru care luptase cu atâta dăruire întreaga viață. Reușise totuși, în cele câteva decenii de activitate petiționară, să conceapă obiectivele luptei naționale, să ofere acesteia un program politic bine articulat și modern argumentat care va rămâne drept moștenire generațiilor viitoare, cu deosebire celei suplicante de la 1791.

3. Absolutismul luminat în Transilvania. Politica iosefină de reforme

Regimul politic habsburgic din Transilvania evoluează în secolul al XVIII-lea în direcția accentuării caracterului absolutist al puterii monarhice și al sporirii intervenției statului în aproape toate compartimentele societății. Monarhul își afirmă absolutismul în măsura în care acționează fără restricții și control, fără divizarea puterii cu stările și ordinele, cu nobilimea și orășenimea. Absolutismul apare astfel, dacă nu social, cel puțin politic, ca o negare a feudalității. Dar această putere absolutistă nu însemna despotism, monarhul recunoscându-și anumite limite derivate din însăși concepția sa despre stat inspirată din preceptele noii filosofii politice iluministe la care subscrie. Astfel Maria Tereza, dar mai ales Iosif al II-lea consideră că puterea absolută nu mai trebuie exercitată în spiritul dreptului divin, ci în virtutea dreptului natural și a contractului social prin care poporul le-a delegat-o și în slujba căruia trebuie pusă.

Primele caracteristici ale absolutismului luminat apar în Transilvania și în Părțile Vestice o dată cu diversele proiecte și realizări de reforme militare și fiscale ale lui Carol al VI-lea și Mariei Tereza. Acestora se cuvin a fi asociate soluțiile oferite de practicile reformiste mai vechi din Țările de Jos și de sugestiile venite dinspre științele camerale cu literatura lor mercantilistă și fiziocrată, dinspre dreptul natural și filosofia politică a vremii. Astfel, necesități interne și modele din afară, cu deosebire din Prusia lui Frederic al II-lea, practici și lecturi, consilieri reformatori și profesori din universități își conjugă energiile pentru a reforma societatea existentă. Dar cu toții, generoși în crezul lor, văd în stat principalul mijloc de realizare a schimbărilor, evident pe calea reformelor, de unde și preocuparea de reformare înainte de toate a administrației sale ca pârghie de înfăptuire a politicii etatiste.

Fig. 79 Maria Tereza, împărăteasă a Imperiului Romano-german.

Transilvania secolului al XVIII-lea ne oferă, astfel, imaginea unei prefaceri a administrației sale, care a devenit treptat, mai cu seamă sub Iosif al II-lea (1780-1790), slujitoare devotată a monarhului luminat în efortul de constituționalizare, de uniformizare a structurilor cu evoluții diferite, încercându-se supunerea provinciilor separate altădată la principiul omogenității și unității lor politice. Singur absolutismul putea realiza acum, în secolul al XVIII-lea, suprimarea distincțiilor și învingerea rezistențelor, dificultăți care apăreau nu atât în formularea edictelor, ordonanțelor și instrucțiunilor, cât mai ales în aplicarea lor la nivelul provinciilor. Deosebirile între acestea erau prea mari pentru a se putea acționa uniform și concomitent în toate, fapt pentru care reformele administrative au fost realizate pe provincii, diferențiat și la date diferite; mai devreme și radical în statele ereditare, mai târziu și în forme moderate în Transilvania și în Părțile Vestice.

Un moment semnificativ al politicii Curții din Viena de înlăturare a vechilor autonomii și structuri din țările imperiului, a legăturilor acestora, îl constituie ridicarea Principatului Transilvaniei la rangul de *Mare Principat* prin decretul Mariei Tereza din 2 noiembrie 1765. Recunoscându-se contribuția Transilvaniei la lupta antiotomană, „încât pe drept i s-a dus numele de înainte-luptătoare a Creștinătății împotriva turcilor", se stipula că provincia „nu este supusă nici unui alt regat sau altei stăpâniri" — aluzie evidentă la încercările unor nobili maghiari de apropiere de Ungaria —, „ci este cârmuită de propriile sale legi, magistrate și instituții și administrată de guvernatorul și consiliul provincial sub supravegherea noastră, din care pricină, ca să nu lipsească acestui Principat nimic din strălucirea și magnificiența de care se bucură alte provincii de sub stăpânirea noastră ... prin prezentul decret îl înălțăm cu cel mai deplin la demnitatea și titlul de *Mare Principat*"[1]. Un rol important în negocierea noului statut al Transilvaniei l-a avut baronul Samuel Brukenthal, viitor guvernator al provinciei. Tot atunci era anihilată și tentativa contelui Gabriel Bethlen de a introduce în stema Marelui Principat al Transilvaniei crucea dublă, simbol heraldic prin care se încerca sugerarea existenței în continuare a unei legături cu Ungaria, tentativă care s-a lovit cel mai mult de împotrivirea cancelarului Kaunitz.

Iosif al II-lea a înțeles că eforturile de centralizare a statului și de modernizare a instituțiilor sale după precepte raționale trebuiau să vizeze în primul rând administrația

---

[1] Traducere fragmentară a textului decretului imperial la I. Lupaș, *Österreich über alles. Marele Principat transilvan potrivnic alipirii la regatul ungar. Emigrațiuni în masă peste Carpați în cuprinsul veacului XVIII*, în Studii, conferințe și comunicări istorice, 4, Sibiu, 1943, p. 165–166.

Fig. 80 Iosif al II-lea, împărat romano-german.

cu rosturile ei de preluare, transmitere și executare a deciziilor centrale. Astfel că la nivelul acesteia ni se dezvăluie de fapt gradul de realizare a politicii puterii centrale, cât a preluat și la cât a renunțat aceasta din vechiul cadru instituțional local, cum l-a modificat și l-a adaptat trebuințelor sale, cum stările locale reprezentate de cele trei națiuni politice și patru religii recepte au căutat și parțial au reușit să eludeze dispozițiile, să amâne, dacă nu să împiedice, punerea lor în practică.

În politica de promovare a etatismului statul absolutist din timpul Mariei Tereza și a lui Iosif al II-lea trebuia, înainte de toate, să învingă rezistențele nobilimii și ale patriciatului săsesc, care nu se voiau supuse puterii centrale și, pentru a nu ceda, se retranșau în interiorul organelor reprezentative sau „constituționale" proprii. Astfel, Dieta și Congregațiile comitatense și scăunale trebuiau slăbite, reduse în competențele și atribuțiilor lor, ca un mijloc de a le putea controla și transforma în instrumente docile ale puterii de stat absolutiste. Opoziția îndârjită a stărilor, lupta acestora pentru conservarea „constituționalismului", efortul disperat de limitare a autorității statului și în special a prerogativelor împăratului au declanșat o politică de aversiune față de libertățile regimului reprezentativ pe stări, față de nobilimea neproductivă și necontribuabilă. De aici și stăruința cu care Maria Tereza și Iosif al II-lea au regrupat instituțiile centrale și le-au circumscris atribuțiile, au desființat pe unele și au creat altele, au stabilit prin instrucțiuni și regulamente obligațiile aparatului funcționăresc, totul din nevoia unei funcționări cât mai „raționale", mai „moderne" a întregii structuri etatice.

Reforma administrativă a început o dată cu înființarea Consiliului de Stat (*Staatsrat*) în 1760, ale cărui rosturi au fost de cea mai mare importanță în promovarea absolutismului și a centralismului. Pentru Transilvania seria guvernatorilor de la Adolf Buccow la Carol O'Donell, care au fost totodată între 1762 și 1770 și generali-comandanți, a inaugurat un guvernământ absolutist, după cum și cei mai mulți dintre membrii Consiliului Gubernial și ai Cancelariei Aulice nu au făcut decât să servească cu fidelitate politica absolutistă. S-a renunțat, din 1761, și la convocarea Dietei, aceasta nemaigăsindu-și locul în noile condiții ale guvernării prin decrete și ordonanțe venite de la noul centru.

Acțiunea unificatoare și centralizatoare a monarhului a depășit curând cadrele administrației centrale, pătrunzând treptat în compartimentul celei provinciale. Prin ordinul din 26 noiembrie 1783 a fost realizată reîmpărțirea administrativă a Transilvaniei, lichidându-se vechile teritorii ale națiunilor politice și lovindu-se grav în instituția comitatensă, instituție nobiliară prin excelență. Atribuțiile noilor comitate, în număr de 10 și

apoi sporit la 11 din iunie 1784, au fost mult restrânse, autonomiile desființate, dreptul de a-și întocmi statute proprii suprimat, funcționarii comitatensi numiți de stat și pentru stat[1]. Erau măsuri strict necesare pentru politica de centralizare și raționalizare a administrației, întrucât Comitatul, ca și Scaunul, trebuia să devină un element constitutiv al forței publice pusă în slujba politicii etatiste. Comiții nu mai trebuiau aleși de obștea comitatului din rândurile marii nobilimi, ca reprezentanți ai acesteia, ci numiți de împărat, în calitate de comisari imperiali, iar atribuțiile lor largi restrânse la cele pur administrative, pentru a deveni executanți fideli ai dispozițiilor puterii centrale. Atât ei, cât și comitatul, nu aveau să mai exprime tendințele unei autonomii locale, puterea provincială urmând să fie exercitată în numele împăratului și să corespundă necesităților guvernării absolutiste. Autoritatea congregațiilor comitatense trebuia și ea lichidată, cu atât mai mult cu cât, prin neconvocarea Dietei, aceste adunări ajunseseră cadrul organizat al rezistenței stărilor față de politica absolutistă a monarhului. Prin ele, doar, nobilimea prezenta împăratului revendicările și doleanțele sale, prin ele înțelegea aceeași nobilime să se apere împotriva presiunilor politicii etatiste, să opună autorității monarhului pe cea a drepturilor istorice derivate din „statutele" proprii. Acestei concepții bazată pe tradiția nobiliară, pe aristocrație în conducere și pe ordinea „constituțională", monarhul îi opune concepția sa despre nevoile prezentului, ale utilității generale a statului și ale funcționării administrației în spiritul prerogativelor imperiale. De aici acțiunile hotărâte ale lui Iosif al II-lea împotriva stărilor pentru a elimina orice autorități locale interpuse între suveran și supuși, aceștia din urmă, prin utilitatea lor publică, fiind considerați drept fundament al statului. Astfel, centralismul statului absolutist s-a substituit, în demersul său reformator, autonomiei locale a comitatului și scaunului, noul comitat devenind o simplă circumscripție administrativă a statului raționalizat, adaptat treptat nevoilor dezvoltării societății.

În Transilvania reforma administrativă în teritoriu era cu atât mai necesară cu cât autonomiile comitatelor și ale scaunelor săsești și secuiești erau dublate de cele rezultate din sistemul constituțional al celor trei națiuni politice și patru religii recepte. De aceea, au fost luate măsuri speciale, precum instituirea, la 1781, pe Pământul Crăiesc, a concivilității românilor cu sașii, chestiune asupra căreia împăratul a revenit în 1782 cu un nou ordin pentru a repeta și institui egalitatea în drepturi a celor două etnii. Rezistențele au fost mari, dar împăratul, cu stăruința care-l caracteriza, a reușit treptat să le învingă, să restrângă vechile „libertăți" interpretate exclusivist și să lichideze dependența unora dintre comunitățile românești (Rășinari, Săliște, Tălmaciu etc.) și secuiești (din Țara Bârsei) față de municipalitățile săsești.

Administrația locală, orășenească și sătească, nu a scăpat nici ea practicilor reformiste. La acest nivel reformele vizau extinderea controlului puterii politice asupra întregii structuri administrative a statului, fie cu scopul de a slăbi și subordona autonomiile municipale

[1] Aurel Răduțiu, *Reorganizarea politico-administrativă a Transilvaniei la 1784. Constituirea comitatului Turda*, în Răscoala lui Horea (1784). Studii și interpretări istorice, Cluj-Napoca, 1984, p. 76–113.

orășenești, fie, dimpotrivă, pentru a spori atribuțiile administrației publice sătești vizavi de cea senorială sau nobiliară.

Orașele libere regești, înzestrate cu largi privilegii și autonomii municipale, trebuiau restrânse în libertățile lor, supuse controlului riguros al poliției etatiste, pentru ca instituțiile lor să devină tot atâtea instrumente fidele și utile voinței monarhului. Exemplul unora, precum Clujul, este semnificativ, făcând dovada restructurării organizării și schimbării funcționalității administrației.

Aceeași intervenție a puterii centrale absolutiste este prezentă și la nivelul administrației sătești, încercându-se scoaterea juzilor sătești de sub influența și controlul stăpânilor de sate nobili, sporindu-li-se autoritatea în ideea de a interveni în conflictele dintre țăranii iobagi și stăpânii feudali. Era o măsură menită să consolideze statutul social al supusului contribuabil în fața arbitrarului seniorial, dar și să limiteze puterea și abuzurile stăpânilor de pământ.

Prin urmare, se constată din partea monarhului luminat un efort de subordonare a administrației controlului politic la toate nivelurile, de la Guberniu și Comitat până la Oraș și Sat, urmărindu-se ca administrația să devină instrumentul de care puterea politică să se folosească pentru a face să prevaleze sistemul său și să dea serviciilor publice impulsul conform intereselor sale. Se poate spune că puterea politică trasa drumul și se străduia să constrângă administrația a-l urma în calitate de slujitor fidel și devotat voinței monarhului luminat.

În alt plan, măsurile de reformare promovate de absolutismul luminat au vizat și separarea atribuțiilor administrative de cele judecătorești, delimitându-se precis competențele, așa cum dovedesc categoriile de protocoale ale vremii în care problemele economico-administrative (*politica et cameralia*) apar dezbătute și soluționate separat de cele judiciare (*judicialia*). Prin această separare modernă a executivului de juridic practicile reformiste ale Mariei Tereza și Iosif al II-lea au reușit să reducă în Transilvania posibilitățile de abuz, sporind loialismul funcționarului față de stat și asigurând continuitatea instituției în rezolvarea diferitelor probleme. Astfel erau lovite și slăbite vechile instituții lipsite de separația funcțiilor, impunându-se și pe această cale voința puterii absolutiste de lichidare a particularismelor provinciale, expresie a mai vechilor libertăți locale, medievale. Prin ordonanța din 11 mai 1784 se adăuga introducerea limbii germane, în locul latinei, în administrația de stat, ca element complementar de unitate a imperiului și de asigurare a unei mai bune funcționări a executivului.

Aceeași politică de modernizare prin reforme succesive, politică inspirată de preceptele raționale ale Luminilor și îndeosebi ale Aufklärung-ului, a făcut ca administrația Transilvaniei, Banatului și Partium-ului să ajungă a fi dominate structural și organizatoric de principiul unității și al ierarhizării, iar funcțional de sistemul colegial sau dicasterial. Astfel, vechile deosebiri dintre administrația centrală austriacă, cea teritorială a Principatului și Comitatului și cea locală a orașului și satului dispar, dobândindu-se un puternic cheag unificator, atât de necesar procesului de modernizare. Aceeași semnificație pozitivă a avut-o și renunțarea la caracterul personal al serviciilor administrative prin transformarea lor

în organisme regnicolare, în dicasterii. Această nouă administrație constituie expresia efortului centralizator, a mijloacelor și modalităților prin care statul a acționat pentru a face din administrație și funcționari un instrument fidel și devotat. În același timp, administrația a devenit, prin aceste prefaceri, un mijloc activ de difuzare a progreselor civilizației Luminilor, exercitând asupra societății o supraveghere atentă și permanentă, observând și răspunzând nevoilor sale, urmând sau îndreptând tendințele sale în conformitate cu interesele rațiunii de stat. De acum, noua administrație este aceea prin care statul realizează ieșirea din sfera problemelor strict politice, pentru a pătrunde progresiv în cele mai multe compartimente ale vieții sociale, inclusiv pentru a se interpune în raporturile dintre stăpân și supus, dintre nobil și țăranul dependent, deschizându-i larg acestuia din urmă drumul cu plângeri spre administrația superioară și spre forurile judiciare.

Urmărirea intervențiilor cuprinzătoare și sistematice ale statului în viața societății secolului al XVIII-lea relevă sporirea considerabilă a sarcinilor administrației, proliferarea oficiilor și a numărului slujbașilor săi, la care se asocia biruința principiului modern al angajării și salarizării funcționarilor, înlăturându-se astfel consecințele negative ale venalității dregătorilor și asigurându-se instituției administrative funcționarea cu personal permanentizat și diferențiat în atribuții. Toate aceste prefaceri înnoitoare au fost rezultatul unei dezvoltări îndelungate și sinuoase, în care au trebuit învinse puternice rezistențe și mentalități.

Fluxul de modernizare a administrației s-a răsfrânt puternic și în activitatea scrisă, sporind numărul actelor și intensificându-se circulația lor, trecându-se la realizarea evidenței și a legăturii înscrisurilor din administrația curentă cu cele păstrate în arhivă. Au fost reconsiderate acum și categoriile de acte, descoperindu-se valoarea actului administrativ, care dacă nu a dislocat, cel puțin a neutralizat valoarea actului juridic privilegial, legat mai mult de o noblețe privată și mai puțin de rațiunea publică a statului. Treptat, administrația a devenit ea însăși o sursă de noblețe, statornicindu-se o nouă atitudine față de cel care servește statul, față de funcționarul adesea înnobilat, fie și numai pentru priceperea și meritele sale, încât noblețea de funcție a fost asociată și apoi s-a substituit celeia de sânge. Astfel că noua categorie socială a funcționarilor nu numai că a apărut ca un produs al birocrației secolului al XVIII-lea, dar a devenit și un element definitoriu al vremii, de acum ascensiunea socială putându-se realiza fără noblețea prin naștere, dar înnobilat prin școală și merite personale.

Prin prefacerile sale înnoitoare se poate spune că administrația s-a resimțit din plin de pe urma politicii de raționalizare a statului promovată de monarhul luminat, plecând de la necesități practice și de la o concepție mai largă filosofică și juridică.

Cât despre puterea financiară a împăratului, la mijlocul secolului al XVIII-lea, dreptul și posibilitatea efectivă a acestuia de a impune și percepe noi dări, fără aprobarea Stărilor, erau atât de reduse, încât precaritatea resurselor sale bănești era bine cunoscută la toate curțile din Europa. De aceea, între situația financiară precară a împărătesei Maria Tereza (1740–1780) și slăbiciunea politicii sale externe a existat o strânsă legătură. Această scădere a monarhiei austriece, angajată în numeroase conflicte militare, pe care de regulă le-a

pierdut, s-a datorat atât conjuncturii economice și politice defavorabile de la mijlocul secolului, cât și propriilor structuri etatice. Sporirea puterii financiare a monarhiei, inclusiv a forței sale militare, era împiedicată acum nu atât de sărăcia resurselor, cât mai ales de lipsa unei administrații financiare coerente și centralizate, care să valorifice superior potențialul economic și demografic al țării.

În situația dată, agravată prin pierderile păcii cu turcii de la Belgrad (1739) și, mai cu seamă, după înfrângerea suferită în Războiul de Succesiune cu Prusia (1740–1748), împărăteasa Maria Tereza, împreună cu consilierii săi, s-a decis pentru reformarea structurilor instituționale ale statului, atât la nivel central, cât și provincial. Cu deosebire se urmărea ca fiscalitatea și armata să fie puse în acord cu principiile și voința puterii centrale, la fel administrația provincială care prezenta caracteristici proprii fiecărei țări intrate la date diferite și cu tradiții specifice în cuprinsul monarhiei. Perpetuarea particularismelor provinciale însemna limitarea puterii centrale, iar adunările de stări, *Dieta* în cazul Transilvaniei, eluda orice politică absolutistă, inclusiv în materie fiscală și în probleme militare. Aceste dificultăți aveau să fie depășite doar printr-o acțiune fermă de restructurare și modernizare a statului, pentru a se asigura exercițiul nestingherit al puterii suverane, fapt care va reclama din partea împărătesei o stăruitoare și îndelungată practică reformistă de pe urma căreia s-a născut monarhia absolutistă.

Începutul reformelor se leagă de numele lui Haugwitz, președintele unei comisii speciale (*Hauptdeputation*), lucrările având drept rezultat decretarea ordonanței din 1 mai 1749 prin care în statele ereditare afacerile administrative și financiare, încredințate unui *Directorium in publicis in cameralibus*, erau separate de cele judiciare, atribuite unei Curți Superioare de Justiție (*Oberste Justizstelle*). Prin aceasta era consacrat și realizat principiul modern al separării puterilor în stat, renunțându-se, de acum, la întâietatea tradițională a juridicului, moștenire de sorginte feudală a structurilor statale. În plus, prin autoritatea lărgită a *Consiliului Privat* al împărătesei și prin autonomia și rolul sporit dobândit de administrativ era asigurată exercitarea drepturilor și prerogativelor puterii centrale asupra celor provinciale și locale, condiție indispensabilă afirmării absolutismului monarhic.

În acest context de reforme și restructurare a statului austriac, realitățile constituționale ale Principatului Transilvaniei nu se puteau sustrage fluxului reformator inițiat de împărăteasa Maria Tereza și continuat și amplificat de fiul său, Iosif al II-lea. În Principat, reformele erau cu atât mai necesare cu cât existau numeroase condiții specifice care permiteau reprezentanților stărilor să se opună și să reziste, cu deosebire prin instituția dietală, exigențelor în creștere ale puterii centrale.

Astfel, Principatul Transilvaniei moștenea și perpetua o individualitate proprie în cuprinsul monarhiei habsburgice. În aparență, guvernarea monarhului părea puternică, dar, în realitate — într-o țară unde lipsea o tradiție a absolutismului princiar și „constituționalismul" stărilor a funcționat neîntrerupt, bazându-se pe sistemul celor trei națiuni politice și patru religii recepte — nu întâlnim un absolutism care să-și subordoneze particularismul provincial efortului centralizator. Astfel, politica imperială nu putea acționa

decât prin intermediul instituției reprezentative a stărilor, prin *Dietă*, căreia stăruințele Vienei de a crea o administrație unitară întregului imperiu îi apărea ca o încercare disimulată de a spori autoritatea centrală și de a promova o guvernare autoritară.

Dar, dincolo de atitudinea stărilor din Principat, Curtea din Viena înțelegea să consolideze centralismul politic și să facă eficientă guvernarea, de unde și continuarea și generalizarea acțiunilor de reformă în întreg cuprinsul imperiului. Pentru Transilvania asemenea măsuri de uniformizare administrativă erau cu atât mai necesare cu cât Principatul se găsea la marginea imperiului, în vecinătatea teritoriilor românești vizate de expansiunea țaristă, încât controlul politic, confesional și militar se impunea poate mai mult decât în alte părți. Apărarea Transilvaniei trebuia consolidată și aceasta se putea face, în condițiile crizei financiare existente, doar prin sporirea forțelor sale militare cu noi efective mai puțin costisitoare. Soluția putea veni dinspre o practică mai veche a monarhiei, experimentată cu succes la granița cu turcii, în teritoriile sârbo-croate și slovene, acolo unde existau încă din secolul al XVI-lea regimentele de graniță ilirice.

Politica de înregimentare militară a unor teritorii din Transilvania oferea puterii un mijloc suplimentar de consolidare în Principat și de promovare a reformelor față de care opoziția stărilor era atât de mare. În primul rând nobilimea și patriciatul orășenesc puteau fi mai ușor constrânse să accepte reformele și să renunțe la rezistență, prin slăbirea forței lor economice și sociale, ca urmare a sustragerii de sub dependența lor a țăranilor și altor categorii sociale vizate de înregimentare.

Grănicerii, categorie de țărani cu obligații militare, în schimbul eliberării din iobăgie și a unor scutiri fiscale, deveneau nu numai un element de echilibru social, prin statutul lor de oameni liberi, ci și un exemplu pilduitor pentru alți iobagi și, în același timp, amenințător pentru nobili. Înregimentarea, ca măsură politică ce avea consecințe sociale, se impunea cu atât mai mult în Transilvania cu cât aici statisticile vremii consemnau, în 1767, o proporție de 6,74% familii nobile, în timp ce familiile contribuabile de iobagi și jeleri reprezentau 59,39% din totalul populației, revenind unei familii nobiliare un număr de nouă familii de țărani dependenți, o proporție asemănătoare cu cea întâlnită doar în Polonia.

Această nobilime numeroasă, dar săracă în moșii și supuși, a agravat peste măsură sarcinile iobăgești, și prin atitudinea sa politică ostilă reformelor a determinat, printre altele, opțiunea puterii pentru înregimentarea unei părți a țăranilor dependenți din Transilvania. Aceștia, în general, cu deosebire iobagii români, au îmbrățișat inițiativa imperială, înregistrându-se refuzul la militarizare doar în cazul unor categorii libere sau privilegiate de mici nobili și boieri din Secuime și Țara Făgărașului. În schimb, marea împotrivire la înregimentare era de așteptat să vină, și nu a întârziat, din partea nobilimii și a patriciatului orășenesc, care, fie și cu prețul unor despăgubiri și compensații, își vedeau pierdute domeniile și supușii, de unde și opoziția vehementă a Dietei și a Universității Săsești la planurile și acțiunile generalului Adolf Buccow.

Referitor la aceste împotriviri am aminti în primul rând pe cele ale districtului și orașului Bistrița, multe înaintate autorităților superioare sub forma unor plângeri contra

„milites confiniarios", precum cea generală, în 8 puncte, din 1765, prin care satele săsești bistrițene îi acuzau pe grănicerii români de pagube în păduri și semănături, de încălcarea jurisdicției sătești, de nerespectarea regulamentului la impuneri și a regimului negoțului cu cereale etc.

Pe lângă consolidarea bazei sociale a stăpânirii habsburgice în Transilvania, înregimentarea mai putea aduce, la nevoie, și o refacere a pozițiilor Bisericii Greco-Catolice din Principat, un sprijin și ea al noii stăpâniri, dar greu încercată și mult slăbită în urma mișcărilor confesionale pricinuite de activitatea călugărilor ortodocși Visarion Sarai și Sofronie din Cioara. Este și motivul pentru care în acțiunea de înregimentare s-a ajuns la o conlucrare între generalii imperiali și ierarhii din Blaj, încercându-se la un moment dat condiționarea confesională a conscrierii militare, de unde și unele incidente și rezistențe din partea credincioșilor ortodocși.

Aceeași politică de înregimentare putea pune la dispoziția Curții din Viena mijloace suplimentare pentru un control mai riguros al legăturilor Transilvaniei cu Țările Române de peste Carpați, atât în plan economic, cât mai ales în cel cultural-religios. Aceasta în condițiile în care tratatul comercial, încheiat cu Poarta la Passarowitz (1718) și reconoscut ca veșnic în 1747, avantaja prin noul sistem vamal schimburile comerciale cu supușii Imperiului otoman, în primul rând cu Țara Românească și Moldova, de unde și necesitatea pentru Habsburgi de a institui un cordon sanitar și, la nevoie, sistemul de carantină la trecerile peste Carpați. În supravegherea fluxului uman și comercial de aici, regimentele de graniță puteau lua locul vechilor *plăieși*, dovedindu-se mai eficiente și mai puțin costisitoare.

În alt plan, politica de înregimentare inaugurată și realizată în Transilvania prin generalii Buccow și Siskowicl. (Žiskovič) permitea Curții vieneze să promoveze, e adevărat într-o formă disimulată, elemente ale centralismului politic și ale reformismului terezian. Chestiunea este doar trădată, cu suficientă transparență, de însăși corespondența generalului comandant Adolf Buccow, care îndată după sosirea sa în Transilvania, în aprilie 1761, scria despre Dieta Principatului că ar fi de *„peu d'utilité"* (de puțin folos), cerând împărătesei: Este vremea, Doamnă, să arătați că Maiestatea Voastră sunteți suverană[1]. Rezultatul a fost că pentru Transilvania guvernatorii Adolf Buccow, Andrei Hadik și Carol O'Donell au dobândit și calitatea de general-comandanți, inaugurându-se un guvernământ absolutist. Urmașii lor, Maria Iosif Auersperg și Samuel Brukenthal, deși guvernatori civili, au fost nu mai puțin oameni de încredere ai Curții din Viena și reprezentanți politici ai împăratului, la fel cu cei mai mulți dintre membrii Consiliului Gubernial și ai Cancelariei Aulice, instituții transformate treptat în tot atâtea instrumente ale politicii absolutiste.

Dieta Principatului, care în 1761 s-a arătat atât de potrivnică planurilor și acțiunilor de înregimentare ale generalului Adolf Buccow, a încetat să mai fie convocată, împărăteasa

---

[1] Apud K. Müller, *Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia*, München, 1961, p.16; Carol Göllner, *Regimentele grănicerești din Transilvania. 1764–1851*, București, 1973, p. 26.

Maria Tereza dispensându-se de rosturile legislative, fiscale și judiciare ale unei instituții reprezentative a stărilor și ordinelor privilegiate, făcându-se loc guvernării absolutiste prin decrete și ordonanțe.

La drept vorbind, unii consilieri intimi ai împărătesei, precum Turkheim și baronul Samuel Brukenthal, au descifrat corect, pe lângă alte cauze, și dedesubturile politice ale înființării regimentelor de graniță din Principat. În acest sens, consilierul Turkheim arăta că „Prea înalta Curte s-a hotărât să înființeze granița militară din Transilvania nu atât din motivul sporirii forței sale militare, ci și din alte cauze, și anume să-și deschidă drumul pentru alte instituții utile... și să pună Transilvania... pe alte temelii"[1].

Judecata se regăsește în epocă, întocmai, și la baronul Samuel Brukenthal, sfetnic al generalului Buccow, care scria: „relev că primul și principalul mobil pentru înființarea graniței militare n-a fost paza munților, nici cea a potecilor, aceasta putea fi asigurată cu mult mai economic, ci cel al siguranței țării și al măririi puterii reale a statului în general"[2]. Aceste interese ascunse ale autorității centrale explică de ce — același Brukenthal constata — „Buccow înmânase rapoartele sale direct suveranei, primind tot din partea ei instrucțiunile cuvenite; Consiliul Aulic de Război, organismul militar superior, era străin de aceste proiecte, aflând numai întâmplător de planurile generalului"[3]. Așadar, rezultă, cu evidență, că politica de înregimentare urmărea în Transilvania atât consolidarea apărării țării, în eventualitatea unui atac țarist, cât și sporirea șanselor și a mijloacelor puterii centrale de a inaugura cât mai rapid și mai eficient politica de reforme într-un principat dominat de o numeroasă nobilime refractară la orice înnoire.

Dar, indiferent de mobilurile care au stat la baza inițierii și realizării politicii de înregimentare în Transilvania, cert este că prin această pârghie militară împărăteasa Maria Tereza și consilierii săi vor putea impune Principatului, mai rapid și cu mai multă eficiență, programul absolutist de reforme. De pe urma înregimentării vor beneficia atât Curtea din Viena, cât mai ales țăranii militarizați, aceștia din urmă scăpați de iobăgie și constituiți într-o largă categorie de oameni liberi.

Au rezultat, astfel, în cuprinsul Principatului Transilvaniei, din valea Rodnei peste Secuime, Țara Făgărașului, Mărginimea Sibiului și până în părțile Hunedoarei, nu mai puțin de șase regimente grănicerești, dintre care, inițial, trei românești și tot atâtea secuiești. La acestea se cuvine a fi adăugat batalionul I românesc din Banat, devenit mai târziu regimentul româno-iliric, încât, de la mijlocul secolului al XVIII-lea monarhia dispunea de o importantă forță atât militară, capabilă să apere aceste teritorii de turci și ruși, cât și socială, sprijin la nevoie a politicii reformatoare.

Dincolo de această posibilă instrumentalizare politică, urmările, în primul rând sociale și economice, ale înființării regimentelor de graniță, cu deosebire pentru români și într-o oarecare măsură pentru secui, nu sunt de neglijat. De pe urma înregimentării a sporit considerabil numărul românilor liberi, ajungându-se treptat la constituirea unei adevărate

---

[1] Apud *Ibidem*, p. 26 și 196.
[2] Apud *Ibidem*.
[3] Apud *Ibidem*, p. 226–227 și 196.

stări militare (*militaris status*) a cărei conştiinţă de sine a dus, în perioada *Supplex*-ului, la punerea noii instituţii în serviciul propriei ridicări politice. Desigur, această mişcare a avut drept sprijin, pe lângă statutul socio-politic, şi progresele materiale şi şcolare pe care le-a înregistrat miliţia de graniţă românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi la începutul celui următor.

Regimentele de graniţă, departe de a fi reductibile doar la fapte de arme, legislaţie şi organizare militară, ele au însemnat şi un anume mod de viaţă specific, materializat, printre altele, într-o administraţie, justiţie şi economie proprii. Această din urmă componentă a vieţii grănicereşti ne dezvăluie poate cel mai bine adevărata măsură a progreselor materiale şi culturale înregistrate de satele militarizate. Deosebirea acestora faţă de cele iobăgeşti punea în evidenţă virtuţile libertăţii sociale, fie ea chiar condiţionată de multiple obligaţii militare.

În întreaga graniţă ocupaţiile economice tradiţionale ale locuitorilor s-au perpetuat şi dezvoltat, îmbogăţindu-se în acelaşi timp cu elemente noi impuse de nevoia satisfacerii îndatoririlor militare. Pentru extinderea suprafeţei pământului cultivabil şi dezvoltarea agriculturii, autorităţile militare au îngăduit defrişări, au ordonat regularizarea şi îndiguirea unor cursuri de apă, desecarea mlaştinilor, amenajarea de drumuri şi construirea de poduri.

Despre o asemenea muncă, desfăşurată pe parcursul a patru ani în Valea Rodnei, colonelul Karl von Enzenberg, comandantul Regimentului 2 din Năsăud, putea să scrie în 1769: „Primăvara, timp de patru săptămâni, am dispus cu mari greutăţi şi trudă să se lăzuiască; în urma acestui efort deosebit, acuma fiecare locuitor din acele sate poate semăna deja pentru sine un lot potrivit. S-au construit cu sârguinţă, cu nespusă trudă şi pierdere de timp în comun 18 poduri stabile peste şanţuri şi pâraie de munte; s-au îndiguit într-o albie mai multe văi de munte, s-au săpat şanţuri spre a câştiga teren şi spre a se împiedica împotmolirea cu nisip la ploi. S-au construit drumuri solide, aşa că s-a îmbunătăţit ţinutul sălbatic"[1].

În condiţiile lipsei cerealelor suficiente pentru grăniceri s-a acţionat şi în direcţia creşterii productivităţii şi a veniturilor agrare, fiind constituită pe lângă fiecare regiment o *Comisie economică*. Aceasta se preocupa şi căuta soluţii pentru rezolvarea tuturor problemelor materiale ale vieţii grănicereşti, de la satisfacerea trebuinţelor de hrană şi de îmbrăcăminte până la cele de locuit. Astfel, într-un cadru mai general de etatism economic, susţinător al cultivării unor plante noi, precum cartoful, au fost dispuse şi în graniţă măsuri pentru extinderea culturii acestuia, obţinându-se în anul 1769 o producţie de 10 143 de câble. Asupra acestei culturi s-a revenit şi prin ordonanţa din 23 aprilie 1770, realizându-se o creştere a recoltei de cartofi, care, în 1774, ajunge numai pe teritoriul Regimentului de la Orlat la 2 474 de câble. Potrivit datelor statistice din 1820 despre situaţia economică a graniţei militare, cultura cartofilor reuşise să depăşească suprafeţele însămânţate cu grâu (9 662 iugăre) sau porumb (9 112 iugăre), totalizând nu mai puţin de 11 371 de iugăre.

[1] Virgil Şotropa, *Un proces multisecular*, în „Arhiva someşană", 1930, 13, p. 284–289; Carol Göllner, *op. cit.*, p. 98.

Nu a lipsit nici interesul pentru plantele textile şi încurajarea meşteşugurilor casnice legate de acestea, grănicerii fiind îndrumaţi şi sprijiniţi în cultivarea şi prelucrarea inului şi a cânepei. Acestora se cuvin asociate ajutoarele acordate gospodăriilor grănicereşti pentru procurarea uneltelor agricole, pentru construirea anexelor gospodăreşti, îndrumările din 1767 pentru plantarea pomilor roditori, organizarea cursurilor de albinărit etc.

Prin toate aceste facilităţi şi prin stăruinţele administraţiei militare şi ale unor ofiţeri, precum colonelul Karl von Enzenberg, populaţia grănicerească a ajuns curând să-şi depăşească prejudecăţile şi să devină receptivă la metodele raţionale de cultivare a pământului, de creştere a animalelor şi de exploatare a pădurilor şi minelor, sporindu-şi veniturile şi îndeplinindu-şi mai bine obligaţiile militare. Astfel, graniţa militară se dovedea a fi nu numai un sprijin social în politica de reforme a absolutismului luminat, ci şi un teren extrem de receptiv la etatismul economic promovat şi stimulat de stat.

Pentru rosturile sale politice şi sprijinul militar acordat dinastiei, pentru exemplul de viaţă socială umanizată şi râvnită de ceilalţi iobagi din Principat, pentru implicarea în mişcarea de emancipare naţională a *Supplex*-ului (1791), stările şi ordinele din Transilvania, în condiţiile morţii lui Iosif al II-lea şi a mişcării nobiliare de „restituire" a vechilor privilegii, solicită prin glasul guvernatorului Gheorghe Bánffy şi a Dietei desfiinţarea graniţei militare, socotită de aceasta ca o „instituţie ilegală".

Faţă de această atitudine ostilă, în anul 1793, replica şi intervenţia noului împărat Francisc I a fost promptă şi dură, ameninţând că „dacă stările ardelene ar îndrăzni să transforme pe grăniceri în unelte ale lor sau să dizolve graniţa militară din Transilvania, voi dispune de mijloace suficiente pentru a zădărnici asemenea încercări ilegale"[1]. Cu toată adversitatea pătimaşă a stărilor ardelene, graniţa militară a fost păstrată şi, în acelaşi timp, supusă unor reforme de structură, continuând să aducă mari servicii imperiului, mai cu seamă în sângeroasele războaie napoleoniene.

Se poate spune, în final, că regimentele româneşti de graniţă din Transilvania şi Banat au îndeplinit la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea funcţii multiple, constituind, printre altele, atât un reazem politic şi social al reformelor absolutismului luminat, cât şi o forţă militară care, prin sacrificii de sânge, a apărat prestigiul şi interesele statului pe care l-au servit sub jurământ. În acelaşi timp, grănicerii, prin statutul lor de oameni liberi şi ajunşi la conştiinţa propriilor drepturi, s-au afirmat şi manifestat, sub deviza *Virtus romana rediviva*, ca un factor activ în lupta de emancipare socială şi naţională a românilor ardeleni şi bănăţeni.

4. Răscoala lui Horea (1784–1785)

Mişcarea ţăranilor români din Transilvania de la 1784 a deschis în istoria naţională perioada transformărilor revoluţionare a societăţii româneşti. Desfăşurată în plin proces

[1] Apud Carol Göllner, *op. cit.*, p. 124.

reformist, susținut în Imperiul habsburgic, acum, cu multă fervoare, de Iosif al II-lea, răscoala în sine a arătat totodată limitele reformismului promovat de la centru de absolutismul luminat, căruia i se împotrivea aristocrația privilegiată. Reprezentată în Ungaria și Transilvania de nobilimea maghiară, această aristocrație a blocat șirul reformelor promovate de Curtea din Viena, cu deosebire pe cele din sfera socialului, ea văzând în acestea atingerea gravă a propriilor privilegii.

Răscoala din 1784, denumită și Răscoala lui Horea, a constituit totodată prima afirmare pe cale revoluționară, violentă, a românilor transilvăneni, a conștiinței de sine a acestora, marcând începutul luptei politico-naționale românești prin prezența mulțimilor. Această răbufnire a determinat și intensificarea acțiunilor pentru reforma din sânul propriei comunități, mișcarea elitei românești din jurul *Supplex*-ului desfășurându-se sub semnul ridicării țărănești din deceniul care tocmai se încheia[1].

Răscoala țărănească din toamna târzie a anului 1784 era consecința raporturilor încordate dintre iobăgime și stăpânii domeniali, a regimului de sorginte feudală apărat cu îndârjire aici de nobilimea maghiară[2]. Extensiunea Imperiului habsburgic și consolidarea regimului austriac în teritoriul intracarpatic n-au putut înlătura dificultățile cu care noua administrație se confrunta în provinciile recent cucerite. Ele erau aici cu mult mai mari decât în alte părți și derivau din anacronismul unei legislații de esență medievală instituită în secolele anterioare, din practicile nobilimii maghiare conservatoare în cel mai înalt grad, din abuzurile săvârșite de aceasta în cuprinsul propriilor domenii de pământ. Nobilimea forma în Transilvania, potrivit unei statistici din 1767, ca urmare a păstrării vechilor privilegii și cumpărării de titluri nobiliare vândute cu generozitate interesată bănește de Curtea din Viena, 6,7 % din totalul populației Marelui Principat, fiind cea mai numeroasă nobilime din Europa acelei vremi. Cea mai mare parte a țărănimii se găsea în stare de servitute, aproape 3/4 din totalul populației alcătuită în majoritatea ei din români fiind iobăgită. Aceasta se afla supusă nobilimii maghiare și trebuia să facă față deopotrivă și obligațiilor stabilite de regimul austriac.

Reformele preconizate de Curtea vieneză în Principatul Transilvaniei priveau și agricultura cu resursele ei, raporturile dintre iobagi și domnii lor de pământ. Reformismul terezian — și după 1780 cel iosefin — au urmărit fixarea obligațiilor țăranilor iobagi față de stăpânii domeniali pentru ca producătorul direct să poată presta și contribuția față de statul austriac. Astfel, legea urbarială din 1769 (denumită *Certa puncta*) fixa robota țăranului iobag la patru zile pe săptămână cu brațele și la trei cu vitele, pentru ca jelerilor — categorie țărănească săracă —, să li se scadă obligația la două zile pe săptămână. Abuzurile nobilimii continuă însă și după această dată, prin răstălmăcirea reglementării amintite, îngreunând starea iobagului, sărăcind puterea economică a gospodăriei lui, la care se adăugau condițiile oneroase pe care stăpânii domeniali le impuneau la prestarea robotei, a obligației în muncă a supusului.

---

[1] Vezi mai pe larg D. Prodan, *Răscoala lui Horea*[3], 1–2, București, 1984.
[2] Idem, *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700–1848*, București, 1989.

În timpul împăratului Iosif al II-lea reformismul austriac, politica socială a Curții din Viena intra într-o nouă fază. După două călătorii întreprinse în Marele Principat al Transilvaniei (1773, 1783), când s-a convins personal de stările de lucruri intolerabile de aici, împăratul hotărăște introducerea neîntârziată a urbariului și extinderea desființării șerbiei și în această provincie a Imperiului[1]. Nobilimea maghiară din Principat reacționează prompt împotriva acestor intenții ale împăratului și prin intermediul Cancelariei aulice ungaro-transilvănene se străduiește să demonstreze inutilitatea reformei sociale în Transilvania și Ungaria. Aici — protestează ea — legile fundamentale ale țării (*Tripartitum*-ul îndeosebi) exclud de la dreptul de proprietate pe nenobili; anularea legării de glie, reacordarea deci a dreptului de liberă mutare a iobagilor de pe un domeniu pe altul ar duce, susține ea, la părăsirea de către iobagi a pământurilor lor. Mai mult, desființarea iobăgiei ereditare ar permite emigrarea masivă a țăranilor români transilvăneni în Principatele Dunărene, la sud și est de Carpați.

Răscoala lui Horea s-a declanșat pe fundalul opoziției îndârjite a nobilimii maghiare, refractară oricăror schimbări și măsuri reformiste; nu politica socială a Vienei este cauza ridicării țărănești din 1784, ci neaplicarea ei ca urmare a refuzului domnilor de pământ retranșați în castelele și curțile feudale ale căror vechi reguli le apărau cu cerbicie. Gânditorul francez J.-P. Brissot, stăruind asupra cauzelor răscoalei, reținea că „regimul feudal, ale cărui caracteristici oribile au fost șterse aproape pe întregul pământ, păstrează însă toate rigorile sale în acest ținut <Transilvania>... Aici se regăsesc acei vechi baroni englezi, acei conți francezi care, așezați în micile lor castele, privesc pe iobagii lor ca pe niște mobile de care dispun după voința lor, și cu a căror libertate, muncă și chiar viață ei pot să se joace, să o vândă, să o înstrăineze"[2].

O situație specială întâlnim în Munții Apuseni. Aici, după cucerirea habsburgică, regiunea — datorită bogățiilor subsolului — fusese organizată în domeniu fiscal, depinzând direct de Curtea imperială. Prin sistemul arendării mijloacelor de venituri din Munți se ajunge la restrângerea ultimelor libertăți ale locuitorilor moți, prin care ei își procurau de fapt subzistența. Nemulțumirile moților aveau să producă așa-numitul „tumult" din târgul de primăvară de la Câmpeni din 24 mai 1782, semn prevestitor al răscoalei. În Munți, peste domeniul minier, peste aparatul fiscal, se suprapunea autoritatea comitatensă (de Alba) și se săvârșeau, mai ales, abuzurile scăpate oricărui control ale slujbașilor domeniali și comitatensi. Împotriva acestora se întreprind călătoriile la Viena ale deputăților moțești, în fruntea cărora se conturează personalitatea lui *Horea*, după numele său adevărat *Nicula Urs Vasilie*, locuitor din Arada, care aparținea de satul Albac, acesta aflat în componența comunei Râu (Arieșu) Mare.

---

[1] Idem, *Desființarea șerbiei în Transilvania*, în SMIM 7, 1974, p. 9–68.
[2] <J.-P. Brissot>, *Seconde lettre d'un défenseur du peuple à l'Empereur Joseph II sur son règlement concernant l'émigration, et principalement sur sur révolte des Valaques; où l'on discute à fond le droit de révolte du peuple*, Dublin <sic !>, 1785, p. 67–68.

Fig. 81 Horea, conducător al răscoalei țăranilor români din Transilvania (1784–1785).

Născut prin 1730 în familie de iobag cameral, Horea a împărtășit în anii de până la răscoală deopotrivă soarta supușilor iobagi de pe domeniile nobiliare, fiindcă a trebuit să iasă din zona Munților, lucrând la Câmpie pentru a câștiga banii necesari plătirii taxelor față de erariu și comitat, care se înmulțeau cu trecerea anilor. Practica meșteșugul lemnăritului, atât de răspândit în Munții Apuseni, de pe urma acestor activități rămânând mai multe biserici de lemn, cea de la Cizer din Sălaj purtându-i chiar semnătura. Horea se conturează, treptat, ca cea mai reprezentativă figură țărănească din regiune, acțiunile lui dinainte de tumultul de la Câmpeni și de răscoală impunându-l, incontestabil, drept căpitan principal atunci când aceasta izbucnește.

De numele lui Horea sunt strâns legate călătoriile în patru rânduri la Viena ale deputățiilor țărănești în scopul prezentării plângerilor colective ale satelor de pe Arieș direct Curții imperiale. Cea dintâi călătorie a fost întreprinsă în anul 1779, Horea fiind atunci însoțit de Cloșca, de Dumitru Todea Buta și de Gavrilă Onu din comuna Râu Mare. *Cloșca*, pe numele adevărat *Ion Oargă*, era originar din Cărpinișul Câmpenilor, fiind mai tânăr: în timpul răscoalei avea 37 de ani; a stat alături de Horea în cele mai multe dintre acțiunile țărănești din preajma răscoalei și din timpul desfășurării ei.

Plângerile țărănești vizau robota excesivă solicitată iobagilor din Munți, interzicerea defrișării pădurilor, sporirea excesivă a taxelor fiscale și a contribuțiilor militare, arendarea dreptului de cârciumărit unor străini care se pretau la nemiloasă spoliere, abuzurile funcționarilor domeniali și comitatensi.

O nouă deputăție țărănească, în frunte cu același Horea, se găsea iarăși la Viena în lunile octombrie-noiembrie 1780, plângerile lor dezvăluind aceleași stări de lucruri, abuzurile funcționarilor crescând între timp. Reprezentanții țăranilor menționează în textele înaintate că au fost bătuți și chiar închiși dacă s-au adresat Provizoratului și Tezaurariatului Montanistic.

Revenit în Munți împreună cu însoțitorii săi, Horea trimite oameni la Sibiu, la Guberniu, în ianuarie 1781, în scopul solicitării așteptatelor hotărâri și rezoluții imperiale la pețițiile anterioare, dar de aici sunt îndreptați către Tabla comitatului; aceasta, la rândul ei, îi îndruma la Notariatul comitatului și așa mai departe. Tergiversarea răspunsului îi determină pe reprezentanții țăranilor iobagi de pe Arieșul Mare să ia din nou drumul Vienei.

Cea de a treia călătorie a lui Horea la Viena are loc în martie-aprilie 1782, fiind însoțit de același Cloșca și de alți trei țărani. Petiția țărănească înaintată acum autorităților

imperiale se referea la abuzurile domeniului și comitatului, care, peste taxa și darea obișnuite încasau și multe contribuții fără a se da nici o chitanță probatorie. Slujbașii comitatului, se mai plâng țăranii, sunt ancheteți și bătuți dacă se adresează cu asemenea probleme autorităților din Principat. Dispoziții și rapoarte se trimit de la o instituție la alta, pe scara ierarhiei existente, în cadrul cunoscutului birocratism austriac, tergiversându-se lucrurile și înșelându-se speranțele locuitorilor din Munți, ale reprezentanților lor; aceștia însă nu abandonează demersul lor.

Un rol important în pregătirea și declanșarea răscoalei l-a avut așa-numitul „incident" de la Câmpeni petrecut în ziua târgului de țară ținut în 24 mai 1782. El a făcut dovada că o mișcare în Munții Apuseni, într-un peisaj demografic rural, dispersat, cu sate, cătune și cătunguri răspândite pe o mare suprafață montană, nu putea izbucni decât prin masarea într-un anumit loc și la o anumită dată a unui număr mai mare de locuitori. Pentru regiunea Munților Apuseni asemenea condiție era oferită de târgurile anuale; acestea se țineau de regulă primăvara și toamna la Câmpeni, Abrud, Brad, sătenii aprovizionându-se cu cele necesare vieții pentru perioada de timp următoare. Tumultul de la Câmpeni, o adevărată revoltă a celor prezenți la târgul de primăvară de aici, s-a constituit într-o verigă semnificativă a lanțului de frământări sociale care au prevestit și pregătit însăși răscoala din 1784. El este, totodată, consecința intensificării activității unor reprezentanți ai satelor de pe Domeniul de Sus al Zlatnei, a lui Horea în primul rând, în contextul anulării treptate a ultimelor „libertăți economice" ale locuitorilor din regiune.

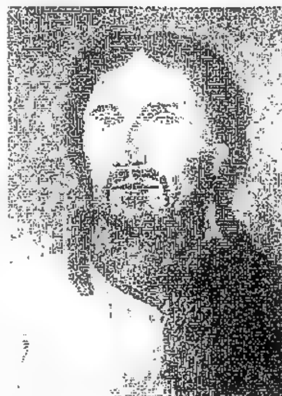

Fig. 82 Cloșca, conducător al răscoalei țăranilor români din Transilvania (1784–1785).

Cauza directă a „tumultului" a constat în regimul crâșmăritului în Munți, restrâns treptat și interzis apoi a fi practicat de către moți în beneficiu propriu; dreptul de vânzare este preluat de arendași veniți din afara zonei, el devenind un monopol senioral, aici domenial. Când slujbașii arendașilor, armeni, au intervenit pentru a arunca afară din târg pe săteni cu băuturile aduse spre vânzare, aceștia din urmă s-au răzvrătit, atacând la rândul lor pivnițele cu băuturile respectivilor arendași. Conflictul a fost cu greu potolit, aplicându-se amenzi colective pe satele participante, fruntașii țăranilor fiind condamnați la grele pedepse. Era insistent căutat Horea, bănuit de a fi avut un important rol în declanșarea revoltei și considerat de autorități drept un „famosus seductor".

Cea de-a patra călătorie a lui Horea la Viena, întreprinsă la sfârșitul anului 1783 și pe durata primelor luni ale anului în care va izbucni răscoala, este cea mai lungă dintre toate și totodată ultima. Importanța ei rezidă în faptul că petiția dusă acum de deputăția

țărănească sintetiza cuprinzător revendicările locuitorilor din Munți, ea fiind înmânată personal împăratului de însuși Horea, cu ocazia audienței speciale care i-a fost acordată la 1 aprilie 1784.

Petiția cuprinde cinci puncte principale: locuitorii satelor din Munți sunt supuși anual, pe lângă taxa obișnuită, la plata mai multor sume de bani; tot ei sunt obligați ca în afară de darea fixată să dea multe altele, fără a primi vreo chitanță; datorită muncilor pe care le prestează pentru domeniu sau pentru lucrări publice ale comitatului câte două săptămâni neîntrerupt, supușii nu-și pot îndeplini lucrul în gospodăria proprie, care astfel suferă; locuitorii de pe domeniul cameral obiectează în problema extensiunii — fără nici o dispoziție sau regulă — a jurisdicției comitatului asupra satelor din Munți; în sfârșit, acei dintre locuitori care se plâng, cerând îndreptarea situației lor, sunt apoi bătuți de funcționari și autorități sau închiși, cum se găseau și atunci unii dintre ei. Era și cazul celor condamnați după tumultul de la Câmpeni, întemnițați la Galda de Jos în subsolurile castelului vicecomitelui de Alba, după ce fuseseră crunt bătuți de autorități.

Întors în Transilvania Horea întâlnește aici o situație încordată. În Principat încep, o dată cu vara anului 1784, tulburările pricinuite de conscripția militară, în legătură cu care împăratul Iosif al II-lea emisese încă la 31 ianuarie acel an un ordin imperial; acesta prevedea înscrierea prealabilă, pe bază de voluntariat, ca soldați grăniceri, a cât mai multor locuitori din vecinătatea frontierelor Principatului. Se preconiza ca cei care se vor înrola ca grăniceri să treacă sub jurisdicția autorităților militare austriece, posedând de acum sesiile iobăgești avute mai înainte, fără a mai datora ceva domnilor de pământ de până atunci. Opoziția nobilimii transilvănene la această măsură a Curții imperiale, ca și față de alte reforme preconizate de Iosif al II-lea, a întârziat aplicarea ordinului. În vara însă satele din Alba merg spre centrul de înscriere din cetate, înscrierea ca militari fiind intensă și în cuprinsul altor comitate ca cel al Hunedoarei unit acum cu Zarandul, în cele ale Turzii, Clujului, Cetății de Baltă chiar. Mișcarea de conscriere a satelor se propagă pe Mureș în jos până în comitatul Aradului.

Conscripția din vara anului 1784 n-a fost un fapt de natură exclusiv militară; ea a declanșat o mișcare generală în satele transilvănene, dezvăluind stări de lucruri și cauze sociale grave, în special în teritoriul comitatens, unde trona abuzul nobilimii maghiare. Țăranii din satele conscrise sau pe cale de conscriere încetau prestarea obligațiilor iobăgești față de stăpânii feudali, în multe locuri ei declarând că acum și pământul pe care l-au lucrat este al lor, că vor fi împărțite țăranilor și celelalte domenii nobiliare, că nu vor mai fi nobili, în consecință. Nu lipsesc nici amenințările, după cum nici unele violențe pe durata acestei conscrieri.

Acțiunea de pacificare de la sfârșitul verii anului 1784 a putut fi dusă cu mai bune rezultate în comitatele Clujului, Turzii, Albei, în Câmpia Transilvaniei; în comitatul Hunedoarei (în părțile Hațegului și Zarandului) lucrurile au atins însă o anume gravitate. Aici tulburările prilejuite de conscripția militară au fost mai violente și de mai mare amploare, mai greu de potolit, măsurile ordonate pentru acest comitat fiind mai drastice. Se fac repetate cercetări și anchete, unele ordonate chiar de Guberniul Principatului,

cerându-se dislocarea de efective militare în zonă pe durata iernii care urma, pentru mai mare siguranță.

Frământările țărănești produse în timpul conscripției militare au reliefat încordarea la care s-a ajuns în raporturile dintre nobilime și țărănimea iobagă în mai multe comitate transilvănene, ca și situația disperată a acesteia din urmă și fricțiunile dintre nobilime, autoritățile civile și cele militare din Principat. Liniștea era numai aparentă în luna octombrie 1784. Astfel, se constituie o grupare țărănească în părțile răsăritene ale Zarandului — în urma convocării în timpul târgului de toamnă din Brad (28 octombrie 1784) pentru o adunare la biserica din Mesteacăn în ziua de duminică, 31 octombrie, unde s-a hotărât continuarea acțiunilor în vederea conscrierii — grupare care urma să se îndrepte înspre cetatea Albei Iulii; aici țăranii sperau să primească arme și să devină astfel militari, soldați ai împăratului. Pe traseul acestei deplasări se produce la 1 noiembrie 1784 incidentul de la Curechiu, provocat de slujbași nobiliari care încercau să-i oprească pe țărani cu forța. Este însăși scânteia care declanșează, precipitat, răscoala țărănească de proporții din lunile noiembrie-decembrie 1784.

Fig. 83 Crișan, conducător al răscoalei țăranilor români din Transilvania (1784–1785).

În situația dată, țăranii zărăndeni, iobagi domeniali, conduși de *Crișan*, originar din Vaca, de lângă Brad, multă vreme soldat într-un regiment de linie din Transilvania, atacă începând cu 2 noiembrie curțile nobiliare din cercul Bradului. Răscoala se extinde cu repeziciune în următoarele cinci zile în tot Zarandul și trece în părțile Hunedoarei, cu care forma acum un singur comitat, aflat însă la începutul reorganizării lui, încât noua autoritate nu controla încă situația. Din sat în sat, prin contagiune și acțiuni colective, având ca nucleu permanent o grupare țărănească originară din Zarand, de pe Criș, răscoala traversează la sud de râul Mureș și cuprinde Hațegul, urcând simultan pe râu în sus spre Alba Iulia. Din Zarand, după luarea jurământului primilor căpitani, în hotarul satului Blăjeni, la izvoarele Crișului Alb, în 4 noiembrie 1784 de către însuși Horea, răscoala se extinde deopotrivă înspre nord, cuprinzând Câmpenii, Abrudul, acesta fiind cucerit după un atac țărănesc. Aici, în triunghiul Câmpeni — Albac — Abrud se stabilește nucleul central al răscoalei, conducerea ei principală, de unde Horea va dirija cetele țărănești aflate în acțiune pe o arie mai largă.

Astfel, în Zarand, răsculații, sub conducerea lui Crișan, extind înspre vest aria răscoalei, care cuprinde și marginile răsăritene ale comitatului Arad și pe cele ale Bihorului. În Hunedoara — Hațeg cetele răsculaților acționau pe Mureș în sus, spre Alba Iulia, în

Fig. 84 Horea și Cloșca în fruntea țăranilor români răsculați (1784).

jos înspre Arad, iar la sud, până la Zăicani, conducerea acesteia având-o Petru Muntean, originar din Țara Românească. Pe Arieș în jos, în înaintarea ei, gruparea răsculaților trece în comitatele Turzii și Clujului, atingând zonele Sălciua — Iara — Trăscău. Sub conducerea lui Cloșca și a lui Ion Horea, fiul căpitanului principal al răscoalei, atunci în vârstă de vreo 18 ani, o puternică grupare țărănească se îndrepta spre Galda de Jos — Alba Iulia, intenționând eliberarea celor închiși în temnița comitatului după tumultul de la Câmpeni din mai 1782.

Răscoala țărănească a încorporat, așadar, atât teritoriu comitatens, cu domeniile nobiliare, precum și regiunea minieră a Munților Apuseni, urmărind deopotrivă soluționarea problemei serviuții nobiliare și a celei fiscale. În părțile Trascăului răscoala a cuprins, în iureșul ei, și sate cu iobagi unguri. Frământări țărănești se înregistrează și în comitatele care nu au fost efectiv cuprinse în aria răscoalei, până în nord, înspre Sălaj, Maramureș și Satmar, și în răsărit până în scaunele secuiești, peste tot iobagii afirmând că abia așteaptă să sosească Horea cu cetele lui pentru a se răscula și ei și a-și face dreptate.

Izbucnită, ca și oricare altă răscoală țărănească, mișcarea și-a primit, treptat, organizarea în privința efectivelor participante, prin numirea de căpitani, definitivându-și totodată programul. Acestea se concretizează în iureșul răscoalei, programul conturându-se în legătură cu un anume episod din desfășurarea ei și în care căpitanii vor căuta să-și expună păsurile lor, cauzele pentru care s-au ridicat și acționează în aria răscoalei, precum și condițiile în care și-ar înceta acțiunile. În împrejurările confruntărilor dintre țăranii ajunși la Deva și nobilii refugiați în oraș din 6 și 7 noiembrie 1784, se formulează așa-numitul ultimat țărănesc, notificat la Șoimuș, în apropiere, pe malul opus al Mureșului, la 11 noiembrie. Prin conținutul său, acesta este actul cel mai radical din răscoală, este însuși programul ei. Textul ultimatului, adresat comitelui suprem al comitatului Hunedoarei unit acum cu Zarandul, Tablei comitatense, întregii nobilimi din Transilvania, rămâne edificator pentru țelurile răscoalei:

„Solia sus-scrisului conducător al lor, numitul Horea, și a poporului său de rând este aceasta:

1. Ca nobilul comitat și toți posesorii săi, să pună jurământ pe cruce, cu toate odraslele lor,
2. Ca nobilime mai mult să nu fie, ci fiecare unde poate primi o slujbă împărătească, din aceea să trăiască,
3. Ca nobilii posesori să părăsească pentru totdeauna moșiile nobiliare,
4. Ca și ei să fie plătitori de dare tot așa ca poporul contribuabil de rând,
5. Ca pământurile nobiliare să se împartă între poporul de rând potrivit poruncii împăratului, ce va urma"[1].

Ultimatul țărănesc însuși, ca formulare concentrată a revendicărilor țărănimii răsculate, cu variante diluate în cererile expuse la încheierea celor patru „armistiții" zonale și în alte împrejurări (la anchetarea răsculaților prinși de autorități, de nobilime etc.) este rezultatul separațiilor nete între cele două părți aflate în conflict. De-o parte masa țărănească, uniformă sub aspectul stării socio-economice, fără diferențieri notabile în interior, cu minime excepții pe domeniul minier, al juzilor și preoților sătești, acestia din urmă adjudecându-și însă un rol bine definit în răscoală, prin autoritate morală. De cealaltă parte o nobilime domenială stăpână peste sate românești compacte în Zarand și Hunedoara, unde s-a constituit și ca element etnic și confesional de accentuată disparitate. Separația etnică și cea confesională, suprapuse peste cea socio-economică au fost de natură să o accentueze pe aceasta din urmă, ducând la punctele radicale din ultimatul țărănesc, formulate de elita rurală românească — preoți români ortodocși din Zarand.

El sintetizează, prin urmare, cererile răsculaților, ale țăranilor iobagi din Transilvania, unele de interes zonal sau local înfățișate de căpitanii locali în cursul tratativelor care au dus stabilirea „armistițiilor" între răsculați și comandanți militari austrieci, respectiv cu un trimis al Guberniului Transilvaniei în zona cea mai fierbinte și periculoasă din punctul de vedere al autorităților, cea din Zarand. Încheiate între 12 și 18 noiembrie 1784 la Tibru, Inuri, Sălciua și Brad-Valea Bradului, aceste „înșelătoare armistiții" au oprit în fond înaintarea răsculaților și extinderea răscoalei pe direcțiile principale de propagare, permițând organizarea nobilimii, insurecționarea ei din proprie inițiativă în aproape toate comitatele transilvănene. Comandamentul militar general al Principatului primește în cele din urmă și el ordinul imperial de intrare în acțiune, efective militare din interior și din Panonia fiind trimise de urgență înspre aria răscoalei pentru a o izola și risipi cetele de răsculați.

Prima fază a răscoalei țărănești, delimitată prin incidentul de la Curechi și respectiv „armistițiile" încheiate la mijlocul lunii noiembrie 1784, avusese un caracter ofensiv. Este răstimpul de rapidă și maximă extensiune a mișcării în regiunea Munților Apuseni,

[1] Original în Fondul comitatului Hunedoara, păstrat la DJAN Deva, nr. de înregistrare 866 din 13 noiembrie 1784; publicat în original și traducere românească, împreună cu un consistent comentariu de David Prodan, *Ultimatul țăranilor adresat nobilimii în răscoala lui Horea*, în Răscoala lui Horea (1784). Studii și interpretări istorice, p. 141–154.

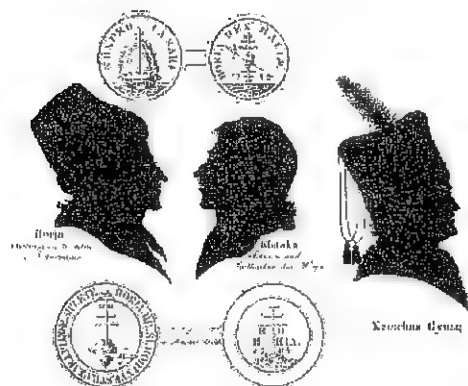

Fig. 85 Siluetele lui Horea, Cloșca și Crișan pe o foaie volantă a vremii (1784).

ea cuprinzând comitatele Hunedoara unit cu Zarandul, Alba, precum și marginile dinspre munți ale Aradului, Carașului, Sibiului, Turzii, Clujului și Bihorului. În cercuri concentrice, de intensitate redusă, răscoala a provocat frământări în satele din comitatele învecinate, în cele două Solnocuri, Crasna, Maramureș și Sătmar spre nord, în Târnava și scaunele secuiești înspre est, precum și înspre Țara Făgărașului și a Bârsei. Țărănimea din întreaga Transilvanie aștepta venirea cetelor de răsculați ale lui Horea pentru a se ridica și ei, în foarte multe sate dinspre câmpie afirmându-se fățiș acest lucru.

„Armistițiile" dintre căpitani ai grupărilor principale de răsculați și ofițeri imperiali — în Zarand cu un trimis al Guberniului — au avut drept urmare încetinirea mișcării, pentru câteva zile intervenind o stare de acalmie. Armata imperială nu primise încă ordinul de intrare în luptă, iar nobilimea din comitate era timorată, încercând să scape de furia țărănimii prin refugierea în orașe și cetăți, unde va încerca să se organizeze. Se insurecționează în vederea propriei apărări în cele mai multe comitate, organizând supravegherea marginilor acestora dinspre Munții Apuseni. O dată cu sosirea ordinului imperial, armata se pune și ea în mișcare, încât cele patru „armistiții" s-au dovedit a fi foarte „înșelătoare" pentru țărănime, partea adversă obținând răgazul necesar organizării represiunii.

Horea însuși s-a îndoit cel mai mult de utilitatea lor. După întâlnirea de la Câmpeni cu vicecolonelul Schultz din 21 noiembrie 1784, devenindu-i clară tactica autorităților și armatei, Horea trimite porunci satelor din Alba și Hunedoara pentru a se ridica din nou și a forma o oaste țărănească și mai mare, cu care să înfrunte adversarul. Răscoala însăși intra acum într-o nouă fază, aceea a confruntării deschise cu armata de represiune pentru apărarea Munților Apuseni.

În ciocnirile care au au loc la sfârșitul lunii noiembrie 1784 la Brad, Râmeț și Lupșa-Valea Lupșii înving răsculații, folosind terenul și atacul-surpriză. La Mihăileni, în estul Zărandului însă, efectivul militar comandat de vicecolonelul Kray, asistat de episcopul ortodox, a reușit să înfrângă, la 7 decembrie 1784, ultima grupare țărănească

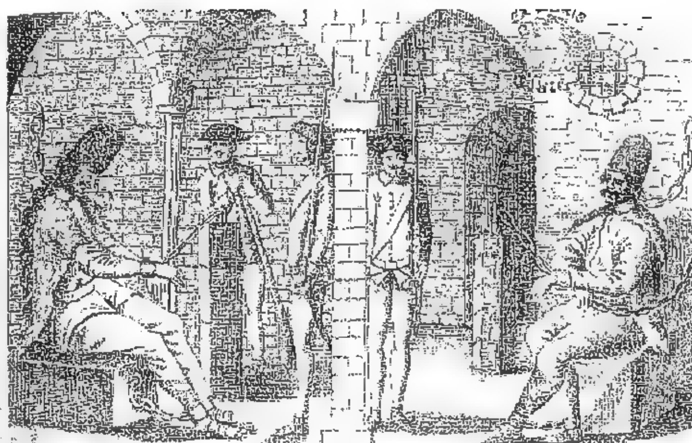

Fig. 86 Horea și Cloșca în închisoarea de la Alba Iulia (1785).

din părțile unde izbucnise răscoala și să-i pună capăt totodată în urma unei încleștări finale. În atari împrejurări, Horea își dizolva, câteva zile mai târziu, gruparea din jurul său, afundându-se împreună cu Cloșca în pădurile Scorușetului din Munții Gilăului, de la nord de Albac, cu gândul de a reaprinde răscoala în primăvara următoare.

În urma unei vaste acțiuni de urmărire, înconjurare și prindere, Horea și Cloșca sunt capturați în Munți la 27 decembrie 1784 și transportați la Alba Iulia, unde sunt încarcerați în temnițele fortăreței imperiale. La sfârșitul lunii ianuarie 1785 era prins și Crișan, interogatoriul celor trei căpitani principali ai răscoalei derulându-se în cetatea imperială de către o comisie de anchetă numită de împărat, a cărei președinție o asigura contele Anton von Jankovich.

Ancheta și judecarea căpitanilor principali odată prinși, a numeroșilor țărani închiși în temnițele comitatelor și ale cetăților imperiale a constituit o acțiune prioritară a Curții din Viena la începutul anului 1785, în care scop Iosif al II-lea a dat instrucțiuni exprese. Trebuiau stabilite cauzele izbucnirii răscoalei, mobilurile ei și factorii care au propulsat-o, eventualul amestec străin, în funcție de care să se propună măsurile pentru evitarea declanșării altor asemenea evenimente în viitor. Încă înainte de judecarea conducătorilor principali, împăratul stabilea ca aceștia să fie executați spectaculos în fața unei mulțimi dinainte comandate, pentru a constitui un „răsunător exemplu", care să-i înfricoșeze pe țărani.

La anchetă, Horea și Cloșca au răspuns evaziv, negând cele mai evidente lucruri și fapte din răscoală. Crișan, prins mai târziu și ținut izolat de ceilalți doi căpitani, face

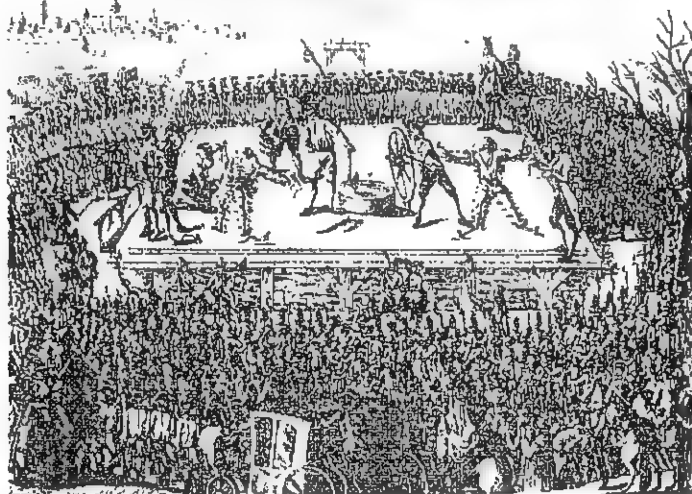

Fig. 87 Executarea lui Horea și Cloșca (1785).

mărturii asupra cauzelor răscoalei și faptelor întâmplate în aria ei: pe țărani i-au răsculat „greutatea serviciului la domni, fiindcă iobagii au trebuit să lucreze în timpul muncii celei mai urgente, de la o duminică la cealaltă, fără să primească cea mai mică bucățică de pâine; în celelalte anotimpuri au trebuit să lucreze câte patru zile pe săptămână, afară de aceasta li s-au luat și zeciuiala, pe deasupra acestora contribuțiile erau prea mari; acei care n-aveau pământ trebuiau să plătească anual 4 până la 5 florini; acei cu pământ 15 până la 20 florini și, dintre ei, afară de zeciuiala mieilor, tot astfel dintre porcii grași trebuiau să dea al zecelea"[1]. După purtarea lui Horea și Cloșca, vreme de două săptămâni prin satele de pe Mureș, în lanțuri, spre a fi arătați mulțimilor, comisarul imperial proclamă sentința capitală asupra celor trei conducători ai răsculaților, îndeplinită în cazul lui Cloșca și Horea la 28 februarie 1785, întrucât Crișan se spânzurase în închisoare.

Regimente imperiale mai rămân în Transilvania până în vara aceluiași an, pentru supravegherea situației și înăbușirea în fașă a altor încercări de continuare a răscoalei,

[1] I. Frunzu, *Horea. Proverul și martiriul său*, Sibiu, 1947, p. 165.

a tulburărilor despre care continuă să vorbească țărănimea, nobilimea și autoritățile domeniale, nobiliare, civile și militare.

*

Semnificațiile răscoalei țărănești din Transilvania din 1784–1785 au depășit — cu mult — încă în epocă cadrele naționale, ale societății românești. Desfășurată într-o arie relativ restrânsă din spațiul românesc, având ca zonă nucleu regiunea Munților Apuseni, Zărandul și părțile Hunedoarei, răscoala a însumat însă, în liniile ei generale, problematica societății românești și mai cu seamă aspirațiile masei țărănești supuse stăpânilor de pământ.

Ultimatul adresat nobilimii în numele lui Horea la 11 noiembrie 1784 încorpora, prin punctele sale, revendicările țărănimii menținută în Transilvania încă în stare de accentuată iobăgie, de dependență personală față de stăpânii domeniali, așa cum în puține țări aceasta mai exista. Claritatea exprimării revendicărilor țărănești, în formularea lor prin intermediul elitei rurale, a preoților români, radicalismul cererilor răsculaților au fost de natură să stârnească reacția nobiliară și în cele din urmă a autorităților imperiale, a Curții din Viena, dar și atitudini dintre cele mai diverse în mediile socio-politice din Imperiul habsburgic.

Răscoala lui Horea, o ridicare masivă țărănească și românească, a dezvelit mai ales realități ascunse cu multă grijă și îndemânare de nobilimea maghiară, interesată să mențină în Principatul Transilvaniei vechile raporturi socio-economice, de esență feudală, privilegiile medievale, devenite anacronice la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Conflictul la care s-a ajuns între conservatorismul nobilimii transilvănene și reformismul statului austriac — conflict sesizat de elementele țărănești mai instruite — a potențat agitațiile în rândul supușilor domeniali, în cea mai mare parte a lor români. Țăranii iobagi au văzut în puterea centrală reprezentată de Habsburgi, de Curtea din Viena, unde câteva deputății ale țăranilor au avut acces în mai multe rânduri, un posibil arbitru în conflictul iobăgime-nobilime, autoritatea care putea exopera scoaterea lor din starea de iobag, ștergerea dependenței lor personale. Mirajul unei noi vieți s-a arătat țărănimii iobage prin măsura imperială de efectuare a conscripției militare, împiedicată însă de nobilime datorită consecințelor ei în privința pierderii forței de muncă de pe domeniile proprii; pentru țăran, starea de soldat imperial, cu toate sacrificiile pe care le impunea aceasta, însemna — ceea ce era atât de important pentru el — posibilitatea concretă și imediată de ieșire din sistemul iobăgiei și atragerea protecției puterii statale, a împăratului, asupra sa. Era contextul în care se declanșase însăși răscoala țărănească în Zarand și Hunedoara, eveniment ce a stârnit reacții și atitudini datorită acțiunilor din aria de desfășurare între părțile aflate în conflict deschis acum, opinii concretizate prin texte alcătuite în diverse formulări și care au cunoscut o difuziune variabilă.

Evenimentul ca atare a avut calitatea de a dezvălui o realitate gravă (iobăgia, menținută cu obstinație în Transilvania) și de a impune o problematică (cea a românilor transilvăneni), nu doar înaintea Curții Imperiale, căreia îi reapărea astfel înainte spectrul răscoalei

din Boemia deceniului anterior, ci în fața Europei chiar. Segmente importante ale lumii politice și diplomatice europene, guvernanți și diplomați, ofițeri și funcționari superiori, redactori de ziare și cititorii acestora sau ascultătorii lecturilor publice a știrilor difuzate de presa străină iau cunoștință, prin mijlocirea informației asupra răscoalei, de stările de lucruri existente în Transilvania. Cercetările istorice întreprinse în vederea cunoașterii și a ecourilor europene ale răscoalei au depistat un material prețios, divers, vast, pe baza căruia s-au putut obține valoroase informații referitoare atât la răscoala țăranilor români transilvăneni, cât și semnificative observații de natură istorică.

Răscoala lui Horea a avut un puternic răsunet în străinătate, așa cum puține evenimente românești de până atunci mai înregistrasera. Dimensiunea ridicării țărănești într-o zonă de intensă locuire românească, radicalismul mișcării — relevat de acțiunile răsculaților în primul rând, de atacurile violente asupra curților nobiliare din aria ei de desfășurare, de programul expus cu deosebire în ultimatul țărănesc din 11 noiembrie 1784 — gravitatea stărilor de lucruri dezvelite de mișcare, a problematicii pe care a ridicat-o, erau de natură să stârnească interes, compasiune sau îngrijorare în cele mai variate medii din Imperiul habsburgic și din diferite state europene. Răscoala românilor transilvăneni se derula în perioada războiului american de independență și a Revoluției franceze (aceasta apreciată astăzi, după două secole, drept o „Revoluție Occidentală"), prin program, desfășurare și răsunetul ei pe continentul european și în tinerele state nord-americane ea putând fi considerată parte a „Revoluției Atlantice", cum sunt caracterizate acum deceniile de transformări revoluționare de la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Ecourile europene și de peste ocean ale răscoalei din Transilvania sunt relevante pentru noua mișcare de idei și orientări politico-diplomatice atât de pe bătrânul continent, cât și din America. Evenimentele din Marele Principat al Transilvaniei erau urmărite cu interes de conducătorii politici din marile state europene, precum și reacția Curții Imperiale din Viena și măsurile preconizate de aceasta în vederea anihilării mișcării. Cu puțin timp înainte se declanșase conflictul pentru gurile Scheldei cu Țările de Jos, în care era implicat Imperiul habsburgic; este contextul în care Regatul Franței și cel spaniol, Prusia și Anglia solicitau informație despre „tulburările" care aveau loc în cele două extremități ale imperiului, de nord-vest respectiv de sud-est. Curtea din Viena se găsea acum în postura de a disloca efective militare înspre cele două zone, unele regimente imperiale fiind întoarse din marșul către Olanda spre a fi trimise în Transilvania pentru a face față noii situații.

Rusia, puterea politică și militară care se apropia tot mai mult de regiunea sud-est europeană, căutând să se înstăpânească asupra gurilor Dunării, înspre care țintea și Austria, privea de asemenea cu atenție „dificultatea" prin care trecea Imperiul habsburgic în urma răscoalei țărănești izbucnită în provincia de la nord de Carpați.

Dinspre nord se constată chiar și interesul Regatului Suediei, acum cu o diminuată extindere față de perioada anterioară, când avusese și o prezență în regiunea Dunării de Jos.

În consecință, monarhii marilor puteri europene urmăreau cu cea mai mare atenție *rapoartele ambasadorilor* lor trimiși pe lângă Curtea Imperială din Viena. De aici porneau,

începând cu 13 noiembrie 1784, primele informații pe filieră diplomatică despre izbucnirea răscoalei din Transilvania și apoi despre extensiunea ei. Astfel, printre primii care au redactat și expediat din Viena în statele lor asemenea rapoarte privitoare la răscoala românească se numără trimisul Castiliei, Domingo de Iriarte, nunțiul papal cardinalul Garampi, ambasadorul regelui Suediei, Lars von Engeström. Erau informați apoi și regii Angliei, Franței, Sardiniei, țarina Rusiei, conducerea Republicii Veneției. Informațiile priveau cauzele mișcării țărănești, acțiunile și intențiile răsculaților, reacția nobilimii maghiare din Principat și mai ales a Curții din Viena și măsurile luate de aceasta pentru potolirea răscoalei, reacția marilor puteri din vecinătate, episoadele finale ale evenimentului.

Realități românești transilvănene pătrund astfel în raportul și corespondența diplomatică, impunând problematica acestora în lumina politică-diplomatică europeană.

Presa europeană, la rândul ei, oferea acum un mijloc de propagare mai largă a răsunetului răscoalei lui Horea în Europa. De la gazetele din Sibiu, Bratislava și Viena, de unde preluau copios aproape toate ziarele din celelalte state europene, și până la jurnalele germane, suedeze, italiene, spaniole, portugheze și engleze, evenimentul românesc din Transilvania este destul de amplu relatat și comentat. Publicistul german W. L. Wekhrlin aprecia într-un comentariu de presă din decembrie 1784 că „răscoala românilor dădea suveranilor o importantă lecție... Ea confirmă observația că spiritul omenesc era copt pentru o răscoală generală, în numele egalității, a dreptății și a ordinei"[1].

Dincolo de descrierea „atrocităților" comise de răsculați în cursul derulării conflictului, rămâne semnificativă perceperea, în mediile de presă europene, a caracterului antinobiliar al mișcării, dar mai ales discuția explicativă angajată de redacția ziarului „Journal historique et littéraire" din Luxemburg — precum și a altora — în privința teritoriului locuit de românii răsculați: acesta nu e *Valachia*, care o-o mai stăpânea acum Casa de Austria (era vorba de Oltenia), ci Transilvania. În această provincie a Imperiului habsburgic românii erau răspândiți peste tot și considerați „o colonie romană straniu de înapoiată", pe care ungurii o socotea un popor „mincinos și periculos"[2].

Ultimatul țărănesc adresat în numele lui Horea nobilimii refugiate în orașul Deva (din 11 noiembrie 1784) era publicat în câteva ziare europene, spre știința cititorilor, a spiritelor înaintate ale timpului, oferindu-le acestora argumente pentru combaterea inegalităților, a regimului monarhic, a sclaviei, despre care se putea cunoaște astfel că mai era în ființă în aceste părți ale Europei. În Franța, J.-P. Brissot, trăind efervescența anilor din ajunul Revoluției franceze, vedea în punctele ultimatului țăranilor români transilvăneni doar lucruri raționale. În faimoasa broșură-pamflet pe care o publica la începutul anului 1785 sub titlul *Seconde lettre d'un défenseur du peuple à l'Empereur Joseph II sur son réglement concernant l'émigration, et principalement sur son révolte des Valaques:*

[1] W.L. Wekhrlin, *Ueber den Aufruhr der Wallachen in Siebenbürgen, ein Paragraph*, in Das graue Ungeheur (Baldligen), 1784, III, p. 185–186.

[2] „Journal historique et littéraire", Luxemburg, CLXX, nr. din 11 ianuarie 1785, p. 52–57.

où l'on discute à fond le droit de révolte du peuple[1], el apreciază că „prin punctul cerut de răsculați ca nobilime mai mult să nu fie se seca pentru totdeauna izvorul opresiunii". Prin solicitarea ca nobilii care își vor găsi slujbă împărătească să trăiască din aceea, dar să plătească și ei contribuții față de stat la fel ca poporul de rând — comenta în continuare J.-P. Brissot — țăranii nu doreau decât o politică sănătoasă, toți membrii unui stat trebuind să suporte povara acestuia proporțional cu facultățile lor. Punctele 4 și 5 din ultimatul răsculaților, privind împărțirea pământurilor nobiliare între țărani, erau apreciate de Brissot ca fiind cele care argumentau și mai mult apelul românilor la revoltă. „Dacă aceste propuneri erau injuste, ar trebui spus că declarațiile Statelor Unite ale Americii erau de asemenea injuste, căci ele sunt exact aceleași"[2] — conchide Brissot.

Lumea europeană înspre care veneau informații despre răscoala țărănească din Transilvania putea fi șocată de radicalismul acestuia. Spiritele revoluționare din Occident se entuziasmară însă, un Brissot le propagă mai departe prezentându-le ca model pentru orice revoltă din acel timp și le justifică prin teoria dreptului natural al popoarelor la revoltă. Prin ridicarea socială, privită cu simpatie de elementele avansate dintr-o Europă aflată în pragul Revoluției Democratice, problematica românilor ardeleni intra în lumină europeană în întreaga ei complexitate, deopotrivă în latura ei națională.

Ziarele din orașele germane, poloneze, italiene, franceze, belgiene sau din Țările de Jos, citite în principal de o elită locală și prin lecturi publice intermediate, au difuzat o informație variată asupra răscoalei. Dincolo de comentariile asupra răscoalei, mai mult sau mai puțin eronate, pe care presa o oferea cititorului străin, publicarea de știri și comentarii referitoare la răscoală în periodicele europene dobândește o semnificație adâncă pentru caracterul de universalitate acordat evenimentului. Din presa engleză și cea spaniolă știrile erau preluate de ziarele din tinerele state americane și din cele ale Americii Latine, purtând peste ocean informația despre răscoala transilvăneană, mărind aria ei de difuziune.

În vremea răscoalei lui Horea publicații ca „L'Esprit des Gazettes, ou Recuil des événements politiques et extraordinaires, qui ont pu fixer l'attention du public" (Bruxelles) sau „Mémorial de l'Europe, ou Tableau chronologique des principaux événements arrivés dans cette partie du monde" (Paris), antologau mai multe știri privind răscoala transilvăneană. Faptul este plin de semnificații, încă în vremea răscoalei aceasta fiind propulsată între evenimentele de importanță europeană. Cercurile gazetărești ale timpului, oamenii politici, diplomații, spiritele luminate de atunci, urmăreau cu mare interes acest gen de publicații, devenit chiar mijloc de informare pentru comentarii oportune.

[1] Nefiind semnate, paternitatea celor două „scrisori deschise" adresate împăratului Iosif al II-lea a fost stabilită abia după un secol și jumătate de cercetătorul M. Auner (*Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen*, Sibiu, 1935, p. 37–47), la început crezându-se că este vorba de Mirabeau sau de alt francez, partizan al filosofiei lui Locke și Rousseau.

[2] *Ibidem*, p. 78-80; reeditare și trad. rom. în *Izvoarele răscoalei lui Horea. Seria B. Izvoare narative. 3. Presă, broșuri. 1784–1785*, București, 1984, p. 421.

În Europa din anii răscoalei, dar și după aceea, au fost difuzate deopotrivă o serie de imagini mai mult sau mai puțin realizate din punct de vedere artistic, înfățișând scene din răscoală și mai ales portretul căpitanilor principali. După încarcerarea lor la Alba Iulia aici sosesc desenatori, pictori și gravori din Transilvania, dar și din străinătate, pentru a lucra pe viu, multiplicând apoi prin gravuri tipărite produsele lor artistice. Acestea s-au bucurat de o largă circulație în mai toate statele europene, având explicațiile date în limbile germană, franceză, maghiară, poloneză etc., adevărate rezumate asupra evenimentului. Reacții au provocat și formele mai puțin obișnuite de difuzare a acestor ecouri — teatrul popular ceh și german, poeme în versuri cu subiecte din răscoală, moda din coafura pariziană etc. — care trebuie apreciate ca atitudini cotidiene, ale omului de rând.

Ecourile răscoalei lui Horea în străinătate nu se sting o dată cu înăbușirea ei; ele se prelungesc în timp, opiniile din 1784–1785 având asigurată o circulație încă mulți ani după înăbușirea răscoalei. Se adaugă elemente de noutate: călătorii străini în trecere prin Transilvania până la începutul secolului al XIX-lea rețin lucruri relativ la răscoală. Mărturiile medicului Baltazar Hacquet sunt cele mai grăitoare în acest sens[1].

Încă în perioada imediat următoare răscoala țărănească se constituie în subiect tratat în istoriografia europeană. Mai întâi în unele lucrări privind domnia lui Iosif al II-lea, apoi în dicționarele și enciclopediile timpului, care înfățișau principalele evenimente politice și dădeau informații despre marile personalități ale timpului. Profesorul Universității din Kiel, W.E. Christiani, la traducerea *Istoriei universale* a lui Fr.X. Millot, aducând tratarea evenimentelor la zi, include răscoala lui Horea — pentru prima dată — într-o istorie universală[2]. De acum evenimentul transilvănean din 1784 va fi inserat în toate lucrările de istorie, monografice sau de sinteză privitoare la Imperiul habsburgic sau la români în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Este începutul unui proces mai îndelungat, de informare a opiniei europene asupra justeței ridicării la luptă a românilor și a necesității afirmării lor în plan politic-național, statal, adevărată îndreptățire pentru o majoritate demografică productivă într-o construcție politico-statală de esență democratică.

*

Participarea masivă a țăranilor și românilor transilvăneni la răscoală a fost unanim recunoscută în cercetările istoriografice, exagerarea uneia sau alteia dintre laturile răscoalei fiind determinate de curentele politico-ideologice din diferite perioade istorice. Din expunerea sintetică a derulării răscoalei din 1784 rezultă clar sensurile ei sociale. Desfășurată în două medii socio-economice care prezentau anumite specificități: regiunea centrală a Munților Apuseni, organizată ca domeniu fiscal, cu funcționarii erariali predispuși deopotrivă la abuzuri pe seama locuitorilor munteni, și, respectiv părțile din teritoriile

[1] *Călători străini*, 10/2, p. 851–853.

[2] Nicolae Edroiu, *Prima istorie universală care vorbește despre răscoala lui Horea*, în AMN 3, 1966, p. 491–496.

comitatense, unde trona bunul plac al stăpânilor domeniali, regulile seniorale, răscoala a asamblat revendicările locuitorilor țărani din cuprinsul lor. Înlăturarea abuzurilor nobilimii și ale autorităților comitatense, ale slujbașilor domeniali și erariali, repunerea în vigoare a unora dintre libertățile pe care le-au avut până de curând locuitorii din Munți, și de care atârna în bună măsură procurarea mijloacelor lor de subzistență, apar ca cereri țărănești expuse în momentele cheie ale răscoalei. Ultimatul țărănesc formulat și adresat în numele lui Horea de fruntași ai răscoalei din Zărand, zona cea mai radicală din aria ei de desfășurare și în faza când răscoala era în plină afirmare, venea cu puncte programatice de-a dreptul revoluționare și emblematice pentru întreaga mișcare. Ele erau de natură accentuat socială, preconizau desființarea formei de organizare socio-economică de tip domenial, a domeniului feudal și servituții personale, a șerbiei, cu întregul ei cortegiu de obligații față de stăpânitorul de pământ. Obligațiile față de stat trebuiau să fie suportate, în viziune țărănească, de toate categoriile sociale din țară și proporțional cu veniturile fiecăruia, fără excepțări, lovindu-se astfel în sistemul aristocratic de esență feudală, retardat.

După cum s-a văzut, răscoala din 1784 era una a țăranilor iobagi români din Transilvania și caracterul național este asigurat în primul rând prin participarea românească masivă. Atunci când răscoala a cuprins în aria ei de desfășurare și sate locuite de țărani unguri, de aceeași condiție socială, iobagă, cum a fost cazul sătenilor din părțile Trascăului, ea și-a probat o dată mai mult sensul profund social. Dar, în linii mari, aria răscoalei a fost una românească (regiunea Munților Apuseni, a Zarandului, Hunedoarei și Hațegului). Mentalitatea participanților la mișcare era, în consecință, una țărănească în cadrele ei generale și deopotrivă românească în formele de manifestare. Blocul advers, constituit din nobilime, care era masiv de origine maghiară sau maghiarizată, aducea și de cealaltă parte disparitate în sens social și național.

La aceasta s-a adăugat disparitatea confesională: răsculații erau ortodocși în cea mai mare parte a lor, dar și greco-catolici români, iar nobilii aparțineau religiilor reformate sau catolică. În aria de desfășurare, în planul concret al răscoalei, s-au înregistrat cazuri de botezare după „legea românească" (ortodoxă) a membrilor unor familii de nobili unguri, care și-au salvat în acest mod viața. Era doar o încercare de nivelare socială și etnic-confesională de concepție țărănească înregistrată doar în câteva locuri în timpul răscoalei.

Răscoala țărănească și românească, a celor ortodocși și greco-catolici, împotriva nobilimii maghiare și de altă confesiune, dezvăluie planurile care s-au suprapus în cursul mișcării din 1784, relevându-i complexitatea. Socială și implicit națională, răscoala lui Horea se impune în evoluția societății românești din Transilvania, din Principatul transilvănean în genere, ca un important reper, constituind soluția revoluționară la problematica istorică a timpului.

„Chiar de la primele știri despre ea, răscoala transilvană se revela ceea ce era de fapt în realitate, un răspuns la programul de reforme al lui Iosif al II-lea. Intervenția statului era în același timp și temută și dorită. Conscripția era respinsă pentru că părea că ar fi prevestit o ulterioară presiune politică și militară. Dar pe de altă parte recrutarea de noi trupe pentru garnizoanele de frontieră era primită ca o eliberare în virtutea faptului că

împăratul promisese abolirea servituții pentru toți cei care ar fi trecut în serviciul său. Capul răsculaților, Horea, în mod efectiv s-a deplasat de mai multe ori în persoană la Viena pentru susținerea revendicărilor țăranilor români. Confruntat cu imposibilitatea de a intra în contact cu Iosif al II-lea, Horea s-a substituit acestuia, proclamând acel principiu al libertății naturale pe care suveranul se întemeiase în acțiunea sa contra servituții în Boemia, în Moravia și în alte țări din imperiul său, dar nu încă în Banat și în Transilvania. Deja Pugaciov, cu câtva timp înainte, se încadrase în mișcarea reformatoare promovată de Ecaterina a II-a. Împotriva acesteia s-a răsculat, asumând personalitatea lui Petru al III-lea. Horea însă și răscoala sa nu făcea apel la o persoană, ci la un principiu, la un drept. Astfel că cele două mișcări populare izbucnite la distanță de un deceniu una de cealaltă revelau ca într-un „negativ" profundele diferențe existente între situațiile și instituțiile celor două imperii"[1].

În contextul desfășurării răscoalei țărănești transilvănene, Curtea din Viena se vede ea însăși obligată să reia acțiunea de reformă socială în Transilvania, să reglementeze raporturile dintre iobagi și nobili. Este publicată, astfel, la 22 august 1785, patenta imperială prin care se desființa și în Principat servitutea personală, dependența țăranilor șerbi, care se puteau de acum căsători și fără consimțământul domnului de pământ, aveau dreptul să se mute pe alte domenii, în alt sat, să învețe carte și meserii, să-și testeze bunurile pe care au reușit să le agonisească. Se extindea, astfel, consecință a răscoalei țărănești transilvănene, măsura aplicată, prin stăruințele Curții imperiale, între anii 1780 și 1782 în celelalte provincii ale Imperiului habsburgic, de desființare a servituții personale a țăranului șerbit, în Transilvania acest proces fiind întârziat de opoziția nobilimii maghiare.

Aceeași nobilime conservatoare va reuși anularea celor mai multe dintre reformele iosefine la moartea împăratului (1790), pentru ca dieta Transilvaniei din anii 1790–1792 să facă procesul reformismului austriac, amânând vreme de încă trei decenii reglementarea urbarială propriu-zisă și a raporturilor dintre țăranii aserviți și stăpânii domeniali. Problema acestor raporturi sociale va reveni în cursul Revoluției de la 1848–1849, învederând complexitatea fenomenului revoluționar pașoptist din Transilvania.

5. Supplex Libellus Valachorum

Sub acest titlu, care s-ar putea traduce cu „jalba românilor", istoricul sas Iosif Carol Eder a tipărit la Cluj în anul 1791 actul înaintat împăratului Leopold de către „credincioșii săi supuși, clerul, nobilimea, starea militară și cea orășenească a întregii națiuni române din Transilvania", însoțind textul petiției de comentarii critice proprii, ceea ce a prilejuit o susținută dezbatere polemică — cu prelungiri până în zilele noastre — având ca preocupare fundamentală îndreptățirea românilor la viața politică a țării, în nume propriu

[1] Franco Venturi, *Settecento riformatore. 4. La caduta dell'Antico Regime (1776–1789). Tomo secondo. Il patriottismo repubblicano e gli imperi dell'Est*, Torino, 1984, p. 701.

Fig. 88 Supplex Libellus Valachorum (1791).

şi proporţional cu numărul şi meritele lor istorice, alături de unguri, saşi şi secui. În fond, o cheie de boltă a istoriei Transilvaniei, grevată fatalmente de interese politice divergente. Din acest punct de vedere, *Supplex Libellus Valachorum*, aşa cum ne apare actul din 1791 în interpretarea lui David Prodan — de referinţă în istoriografia problemei — „nu constituie deci nici un început şi nici un sfârşit, el constituie doar un moment într-o organică şi istorică luptă politică, un act fundamental, intrat ca atare în conştiinţa istorică... Geneza lui este însăşi lupta pentru ridicare politică a românilor din Transilvania, el reprezintă sintetic această luptă"[1].

La 1791 *Supplex*-ul sintetiza programul politic al naţiunii române astfel: 1. să fie revocate şi desfiinţate în chip public, ca nedemne şi nedrepte, numirile odioase şi pline de ocară, la adresa românilor, ca acelea de *toleraţi, admişi, nesocotiţi între Stări*, iar naţiunea română, renăscută, să fie repusă în toate drepturile civile şi religioase; 2. să fie respectate drepturile naţiunii române ca naţiune regnicolară, la egalitate cu ale naţiunii ungare, aşa cum prevede un decret al sfântului rege Ştefan, în care şi ungurii şi românii se bucură de aceleaşi imunităţi, fapt consemnat în scrisoarea conventului din Cluj-Mănăştur din anul 1437; 3. clerul, atât cel care s-a unit, cât şi cel care nu s-a unit, nobilimea şi plebea, atât cea orăşenească, cât şi cea rurală, să fie socotite, şi în cazul românilor, ca părtaşe la aceleaşi beneficii de care se bucură acestea în cazul celorlalte naţiuni care alcătuiesc sistemul uniunii constituţionale a ţării; 4. în dietă, în comitate, în scaune, districte şi oraşe naţiunea română să fie reprezentată proporţional cu numărul ei, şi tot aşa să se procedeze şi la numirile noi şi înaintările în slujbe fie la oficiile aulice, fie la cele provinciale; 5. unităţile administrative cu majoritate românească să aibă şi numire românească, celelalte să poarte nume mixte, ori să-şi păstreze numele după râuri şi cetăţi. Să se declare ca toţi locuitorii Principatului fără deosebire de naţiune sau religie trebuie să se bucure, după starea şi condiţia fiecăruia, de aceleaşi libertăţi şi beneficii şi să poarte pe măsura puterii lor aceleaşi sarcini.

Aceste postulate sunt precedate de o amplă argumentaţie luată din trecutul istoric: naţiunea română este cea mai veche dintre naţiunile Transilvaniei, ea nu poate fi socotită „admisă", mai degrabă ea este cea care le-a „admis" pe celelalte; cu ungurii, românii convieţuiesc pe baza unei înţelegeri (*pactum conventum*), încheiată după moartea lui Gelu,

[1] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării naţiunii române*, Bucureşti, 1984, p. 9.

când împreună şi-au ales ca duce pe Tuhutum, ducele ungurilor; înţelegerea aceasta asigură aceleaşi drepturi cetăţeneşti tuturor locuitorilor ţării, egalitate consemnată şi de diploma regelui Ştefan cel Sfânt; ba, mai mult, drepturile regnicolare ale românilor sunt recunoscute şi la 1437, chiar anul constituirii lui „unio trium nationum", în actul scrisorii de adeverire a conventului din Cluj-Mănăştur, care îl menţionează pe Pavel cel Mare „stegar al obştii ungurilor şi românilor"; unirea celor trei naţiuni (unguri, saşi şi secui) nu s-a făcut cu eliminarea din drepturi a românilor, dovadă că tocmai în acest secol (al XV-lea) naţiunea română ridică din sânul ei în demnităţile cele mai înalte ale regatului bărbaţi iluştri ca Iancu de Hunedoara Corvinul, Matias, fiul său şi rege al Ungariei, pe alţii cum sunt Ioan Geszi, Ştefan Josika şi Nicolae Olahul; şi în ce priveşte biserica, românii sunt primii care s-au încreştinat, încă de pe vremea romanilor, sub forma creştinismului răsăritean, ortodox, fără a li se contesta liberul exerciţiu al religiei; când s-a făcut reformă religioasă şi s-a scindat biserica romană în romano-catolici, calvino-reformaţi, evanghelico-luterani şi socino-unitarieni, declarându-se acestea patru ca „religii recepte", legile care îi recunosc pe aceştia nu-i pomenesc şi pe românii ortodocşi pentru motivul simplu ca ei nu formau obiectul de referinţă al acestei scindări şi deci rămân pe mai departe în exerciţiul drepturilor de mai înainte; abia în secolul al XVII-lea naţiunea română a fost răsturnată din drepturile sale prin articolele de legi ale colecţiilor *Approbatae* şi *Compilatae*, care, în ce-i priveşte pe români, nu au la bază temeiuri pozitive în legislaţia veche, ci numai interpretări şi adăugiri ale compilatorilor cu formulări tendenţioase şi injurioase.

De atunci încoace, luând de bune formulările la adresa naţiunii române, de „venetică", „admisă" şi „tolerată" în ţară „pentru folosul public", românii au ajuns, prin vitregia timpurilor, la starea tristă de azi (din anul 1791), când — în pofida recunoaşterii drepturilor lor de către principii luminaţi care au fost Leopold I, Maria Tereza, şi mai cu seamă Iosif al II-lea, şi a decretelor reparatorii ale acestora — ei au fost excluşi din drepturile cetăţeneşti.

Cererile de a fi repuşi în drepturi sunt apoi, după formularea lor, susţinute de o nouă serie de argumente, de această dată inspirate din realitatea prezentului.

Nu numai că naţiunea română este cea mai veche, cum o arătase analiza istorică, ea este şi cea mai numeroasă.

Din 1 700 000 de locuitori, cât număra populaţia Principatului înscrisă în recensământul din 1787, ea număra peste un milion. Ea întrece în număr pe toate celelalte naţiuni ale ţării luate împreună. Tot aşa le întrece şi în cuantumul sarcinilor publice, dovedindu-se şi cantitativ cea mai utilă binelui obştesc. În plan militar, de asemenea, populează în cel mai mare număr efectivele regimentelor de graniţă a provinciei.

În consecinţă este îndreptăţită la repunerea în drepturi, iar dacă Dieta s-ar opune la aceasta, memoriul cere împăratului să îngăduie românilor o adunare naţională care să-şi aleagă deputaţii proprii, mandataţi să le apere interesele oriunde va fi nevoie, aşa cum s-a îngăduit „naţiunii ilirice" (sârbeşti).

În sfârșit, conchide memoriul, cele cinci puncte de revendicări se întemeiază, în esență, pe „echitatea naturală, pe principiile societății civile și pe pactele convenite" (*Aequitati naturali principiisque societatis civilis pactisque conventis*).

Așa cum s-a mai arătat, memoriul din 1791 nu este un act izolat. El a fost precedat de alte acțiuni petiționare și face parte din lupta de emancipare națională a românilor din Transilvania ce străbate întregul veac al XVIII-lea. Ilustrează ceea ce s-a definit ca planul acțiunilor politice inițiate și purtate de intelectualitate, în primul rând de elita clerului, la care s-au asociat treptat și alte categorii, din funcționărimea oficiilor administrative, din corpul ofițerilor, din lumea orașelor.

Cel care a pornit această luptă politică, i-a fixat obiectivele și a susținut-o cu argumente specifice țelurilor sale a fost Inochentie Micu. El inițiază programul politic al națiunii române în calitatea sa de episcop, revendicând în primul rând drepturi pentru biserică și cler, dar treptat, printr-o impresionantă serie de acte, între care cel din 1743 se intitulează chiar *Supplex Libellus*, extinde acest program la ansamblul națiunii, alături de cler pledează și pentru interesele nobilimii, meseriașilor, țărănimii neamului său. Obiectivul central fixat de programul lui Inochentie Micu este recunoașterea națiunii sale ca națiune politică. Argumentele, și acestea, sunt preluate apoi de urmași: legile vechi, diplomele unirii, numărul majoritar al românilor, importanța neamului său ca „tezaur viu" al țării. „El așează [astfel] temeliile pe care se va clădi întreaga luptă politică românească, inclusiv Supplex Libellus Valachorum"[1].

În esență, revendicările din 1791 sunt aceleași cu cele pe care le formulase și pentru care cheltuise atâta energie vajnicul episcop în urmă cu 40–50 de ani. Tezele sale sunt acum reunite, prezentate mai amplu, argumentate istoric mai fundamentat. Și totuși, un salt calitativ în programul revendicărilor de la 1791 prin cererea ca națiunea română să fie reprezentată *proporțional* la viața statului, la beneficiile publice, ceea ce însemna mai mult decât a fi egală celorlalte trei națiuni constituționale, însemna, de fapt, prin ponderea sa, să devină națiunea dominantă a țării.

Fără a fi exprimată explicit, această teză e suficient de transparent întrevăzută pentru ca impactul în opinia contemporanilor să dezlănțuie furtuna, iar ecourile sale să rămână vii în conștiința politică românească până în pragul veacului nostru.

Eminența actului de la 1791, ca act fundamental al programului politic al națiunii române din secolul al XVIII-lea, rezida mai larg în împrejurările istorice ce caracterizează evoluția societății din Transilvania în deceniile care l-au precedat și nemijlocit în împrejurările legate de moartea în 1790 a lui Iosif al II-lea.

După abdicarea lui Inochentie Micu (1751) — fostul episcop a mai trăit, în exil, până în anul 1768 — o altă personalitate de anvergura acestuia nu s-a mai putut ridica în fruntea luptei naționale. Ideile programului său politic nu s-au stins, însă; dimpotrivă, de la înălțimea acțiunii purtată cu atâta cutezanță de ilustrul său fondator, ele au diseminat la nivelul unei noi generații, acea generație de intelectuali născută în bună parte tocmai

[1] *Ibidem*, p. 188

ca rezultat al acțiunilor sale, purtătoare de idei politice. Crescuți unii în atmosfera de activism politic din chiar anturajul episcopului, cu deosebire protopopi fideli ai ierarhului lor, alții ridicați și școliți în centrele catolice, la Viena și Roma, de episcopul însuși, și, de acum în școlile proprii, ale Blajului, se afirma — în pofida crizei prin care a trecut nația când cu mișcările masive de resurecție a ortodoxiei agitate de Visarion sau Sofronie — la o scară mai redusă ca amplitudine, dar insistent și continuu până la a deveni, în cele din urmă, o amplă mișcare culturală, nume ca cele ale lui Silvestru Caliani, Grigore Maior, George Pop, Nicolae Pop din Balomir, Gherontie Cotore, Ignatie Darabant, Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Ștefan Pop, Augustin Körössy, Ioan Para, Petru Maior, Ioan Halmaghi, Chiril Țopa, Mihail Timariu, Ioan Piuariu-Molnar, Iosif Mehesi, Ștefan Costa ș.a. Sunt cei pe care îi găsim implicați în purtarea mesajului politic național în toți acești ani, inclusiv în acțiuni petiționare către episcopii succesori ai lui Inochentie Micu, către Guvern, către Cancelaria Aulică și către suveranul însuși. Unii sunt coautori în redactarea chiar a *Supplex*-ului din 1791. Asistăm după Inochentie Micu nu numai la o creștere numerică a intelectualității proprii, ci și la o vădită creștere calitativă, ca valoare intelectuală a acestei generații, la nivelul epocii, de altfel în contextul unei efervescențe spirituale și cărturărești bine afirmată și în mediile intelectualității maghiare și săsești.

Recunoaștem aici pecetea enciclopedismului iluminist al veacului sub semnul căruia își desfășoară activitatea bărbați erudiți, instruiți în teologie, dar și în filosofia dreptului natural, în științele pozitive ale naturii, în dreptul constituțional și administrativ și, nu în ultimul rând, în istorie, filologie, lingvistică și didactică. Din această ultimă perspectivă îi vedem animați de un înalt sentiment al responsabilității civice, preocupați să contribuie la ridicarea nivelului de educație națională a poporului de rând, conștienți de necesitatea și șansele realizării și pentru români a unei „renașteri" al cărui suflu străbate agitatoric întregul continent. *Virtus romana rediviva*, inscripția pe steagul regimentului de graniță de la Năsăud, simbolizează mai mult decât o referință la virtuțile militare ale strămoșilor, la noua forță militară românească pe cale să se afirme. Ea poate fi socotită sloganul acestei intelectualități și a mișcării naționale în ansamblul desfășurărilor sale, având, ca țintă finală, una politică: o societate civilă în care românii să decidă în nume propriu cu privire la propriul lor statut politic.

Mișcarea națională s-a putut afirma desigur acum, în condițiile favorabile ale reformismului imperial. Politica de reforme, inițiată după 1740 de Maria Tereza, cu marja ei de toleranță, amplificată printr-o implicare atât de personală de fiul și succesorul ei, de Iosif al II-lea, în pofida caracterului său absolutist și centralizator, ce lovea în separatismul conservator și exclusivist al „națiunilor" politice constituționale, a făcut posibil un cadru oficial și legal de acțiune românească.

Paradoxal, în ce-i privește pe români, această răsturnare reformatoare de valori a putut fi invocată inclusiv ca punct de plecare al răscoalei lui Horea, moment și el decisiv prin conotațiile lui naționale grevate în încărcătura sa evident masiv socială și antifeudală.

După răscoală, problematica românească în conștiința contemporanilor se conturează mai limpede în toate articulațiile sale: sociale, religioase, naționale și politice. Dacă răscoala a solidarizat țărănimea în lupta pentru emancipare socială peste deosebiri confesionale de uniți sau ortodocși, lupta politică la nivelul intelectualității, pentru emancipare națională, după răscoală depășește și ea același prag. În cadrul național de ansamblu *Supplex libellus* este expresia de vârf pe acest plan al luptei, planul emancipării politice.

Momentul redactării suplicii la 1791 și acțiunea petiționară întreprinsă acum se leagă nemijlocit de împrejurările provocate de moartea lui Iosif al II-lea (în februarie 1790) și prăbușirea sistemului reformist, care i-a urmat. Sub presiunea forțelor conservatoare, tradiționaliste, în special ale nobilimii, nemulțumirile acesteia îndelung mocnite la adresa absolutismului reformist imperial, izbucnesc fățiș. Cuvântul de ordine în agitația și tensiunile momentului este acela al „restituirilor", al „revocării ordinelor" prin întoarcere la stările de la 1780, ba chiar mai de dinainte. Nobilimea, în delirul unui entuziasm „patriotic", naționalist, se și vedea repusă integral în vechile libertăți și imunități, visa o *restitutio in integrum* a sistemului constituțional al celor trei națiuni.

Adunările de comitat din primăvara lui 1791 jubilează de revenirea în forță la vechile prerogative ale instituției, se cere și convocarea de urgență a Dietei Principatului, se reconstituie ordinea veche a comitatului, se trece la înlocuirea funcționarilor regimului iosefin, se cere înlocuirea acestora din toate oficiile publice ale țării. Se cere desființarea tuturor înlesnirilor făcute iobagilor, reîncorporarea lor, discreționarea în sistemul exclusiv al raporturilor seniorial, unde, chipurile, ar fi la adăpost de apăsarea lor publică, pe care o deplânge cu perfidie și cinism. Adunările desfid inclusiv reglementările urbariale tereziene, măsurile iosefine în acest sens, inclusiv dreptul de liberă mutare a iobagului. O înverșunare aparte se dezlănțuie față de măsurătorile cadastrale, de conscripțiile oficiale ale populației; actele acestor operate sunt adunate și arse public. Se cere eliminarea limbii germane din școli, din administrație; să se revină la vechiul sistem de educație cu revenire la manualele vechi, în limbă maternă, adică maghiara; aceasta să fie limba, alături de limba latină, în care să se desfășoare activitățile nu numai în școli, ci și limba oficială administrativă, în acest sector în exclusivitate. Se înlătură, în general, punct cu punct toate hotărârile vechiului regim ca fiind inovații dăunătoare țării și binelui public. Națiunea și cuvântul „toleranță" sunt echivoce și dăunătoare. Să se revină la noțiunile și limbajul caracterizat de regimul exclusiv al „religiilor recepte", iar Biserica românească să fie recunoscută numai dacă s-a unit cu una din aceste religii. Să se admonesteze și supravegheze preoțimea românească, să i se retragă înlesnirile acordate ei, iar Bisericii românești, bunurile dobândite în regimul „toleranței" să-i fie retrase, să revină stăpânului „de drept", adică nobilimii. Planează încă în atmosfera acestor adunări neliniștea exprimată în tonalități grave la gândul revenirii unei noi „horiade", de unde o înverșunată discriminare în bloc la adresa românilor, cauză și instrument principal în decăderea țării etc. etc. Se cere în consecință și desființarea regimentelor de graniță, revenirea la libertățile de altădată ale secuilor.

O exaltare asemănătoare și în rândul națiunii săsești, de restituire în drepturile sale exclusive în Pământul Crăiesc, atât de uzurpate de regimul concivilității în care a fost posibilă și integrarea românilor.

Așadar, o solidarizare generală a forțelor conservatoare, o dezbatere până la elementele de detaliu într-un rechizitoriu sever la procesul făcut regimului absolutist. Hotărârile adunărilor de jurisdicții locale sunt apoi cuprinse în instrucțiuni corespunzătoare de care să uzeze deputații acestora la Dieta țării ce urmează a fi neîntârziat convocată.

Față cu toate acestea, românii și ei, își strâng rândurile, se țin la curent cu mersul evenimentelor, așa cum o reflectă susținuta corespondență schimbată între fruntașii intelectuali ai națiunii, cu aluzii abia mascate la „lucrul de taină" al neamului, dezbătut între ei și la întâlniri de obicei restrânse. Inițiative din mai multe direcții se concretizează în proiecte de memorii, în încercarea de a concretiza un efort conjugat care să polarizeze acțiunea la nivelul celor doi episcopi ai bisericilor ortodoxă și unită, Gherasim Adamovici și Ioan Bob. Într-o atmosferă încărcată de febra restituirilor, cu trimitere la trecutul istoric, de la cel mai apropiat până la secolele de început ale raporturilor dintre popoarele diferite ale țării, românii răspund, în acest joc de referințe, cu aceeași monedă. Cel mai activ se arată a fi Ioan Para, vicarul unit al Năsăudului. El este autorul, sau coautorul mai multor memorii alcătuite din lunile mai-decembrie 1790, prin care se cere reprezentare românească în Dietă, prin deputații proprii, cu drept de vot, se cere congres național și recunoașterea românilor ca a patra națiune constituțională. Argumentele anticipează pe cele din *Supplex*. Cererile sunt redactate fie în numele clerului, fie în numele regimentelor românești de graniță. Asociază la semnătura proprie și semnăturile altora, a lui Petru Maior, respectiv a lui Ioan Halmaghi, vicarul Făgărașului, și a lui Chiril Țopa, protopopul Sibiului. Petiție după petiție pleacă spre episcopi, spre guvern, spre împărat, atrăgând dezaprobări oficiale și chemarea la ordine. Refuzat de episcopul din Blaj, se adresează lui Ignatie Darabant, la Oradea. Eforturile converg în cele din urmă spre Oradea unde, din elementele deja prezente în suita memoriilor precedente, a fost redactat într-o primă formă în limba germană, textul final al actului de bază al *Supplex*-ului, care în varianta sa latină urma să fie înaintat suveranului. Memoriul în limba latină n-a fost însă preluat *ad litteram*. Din analiza comparativă a celor două variante se vădește însă că versiunea germană (care formulează numai trei puncte de revendicări) este una preliminară și că a putut fi concepută și redactată de Iosif Mehesi, concipist la Cancelaria aulică.

Versiunea latină, textul ultim, cel înaintat împăratului, a fost definitivat tot la Oradea, fiind pregătit și expediat la 28 martie 1791. El trebuie că a fost rezultatul unei colaborări colective în care se regăsește contribuția directă sau cunoștințele în materie a unor juriști și istorici printre care: Iosif Mehesi, Ioan Para, Samuil Micu, Petru Maior, Ignatie Darabant, Ioan Piuariu-Molnar, Gheorghe Șincai și alții.

Ajuns în mâinile împăratului, acesta l-a trimis Dietei cu rescriptul din 18 mai 1791, nu înainte de a avea referatul cancelarului aulic al Transilvaniei. În esență, referatul e total negativ. Cererile formulate în suplică n-au nici un temei, sunt nejustificate, ba chiar primejdioase. Românii să fie tratați în continuare după prevederile articolului VI din

legiuirile anului 1744 conform căruia ei se socotesc parte a națiunii pe teritoriul căreia locuiesc și trebuie să se supună jurisdicțiilor respective.

Dieta, atât de mult așteptată de Stări, ale cărei lucrări începuseră în 21 decembrie 1790 (au durat până la 9 august 1791), ia act de memoriul românilor în iunie, când i-a fost citit în ședința plenară. Din plecare dieta s-a arătat surprinsă, apoi consternată, apoi indignată de cutezanța actului. Nici nu e de mirare. Componența dietei arăta o proporție preponderent nobiliară, de 85% sub raport social, național fiind absolut neromânească, cu 90% unguri și secui și 10% sași. Românii? Unul singur, episcopul Ioan Bob, și acesta nu ca reprezentant al națiunii sale, ci ca regalist. În acest fel memoriul este sortit unui eșec total. Încredințat de dietă spre examinare unei deputății interne, aceasta referă negativ. Respinge mai cu seamă fundamentul istoric al memoriului: românii nu sunt urmașii originarilor la care trimite istoria îndepărtată, ci venetici din țările vecine; doar în ținuturile Făgărașului și al Hunedoarei ar mai fi din aceia, dar ei se bucură, ca nobili, de toate libertățile condiției lor sociale, alături de ceilalți nobili ai țării; la fel se bucură de toate libertățile religioase acei români care s-au decis sau se vor decide să se unească cu una sau alta din religiile recepte. Și ceea ce ar putea fi luat cu titlu de concesie din referatul deputăției ascunde de fapt aceeași poziție de marginalizare la adresa românilor. Se admite, astfel, ideea de a se cultiva acest popor, începând cu preoțimea, dar numai cu o instrucție minimală, nicidecum peste pragul de interes al ocupațiilor agricole la care să rămână preoții dimpreună cu credincioșii lor.

Opiniile comisiei au fost desigur însușite de dietă, primite ca atare atât la Consiliul de Stat, cât și la Cancelaria Aulică. Cu aceasta, oficial, acțiunea românilor putea fi considerată pe deplin închisă.

Încercările ulterioare de a reactualiza dolențele n-au avut nici ele mai mult succes, ba chiar au fost respinse cu opinii și mai tranșant negative, iar la proiectul de cultivare a neamului românesc se mai adăuga „grija" de a găsi pentru susținerea lui, modalitatea de a se răspândi între români limba maghiară.

În aceste condiții, ale unui regim politic de un conservatorism sever, având de înfruntat primejdiile dezlănțuite de Revoluția franceză în expansiunea ei continentală, mișcarea revendicativă își pierde o vreme acuitatea. Problema românească trece astfel din planul acțiunilor politice fățișe, prelungindu-se în polemicile erudite ale învățaților vremii. Spiritul și experiența *Supplex*-ului vor rămâne însă teren de referință, firul călăuzitor al luptei naționale pe mai departe.

Actul se va dovedi și în posteritate unul fundamental pe drumul afirmării poporului român ca națiune, marcând decisiv acest proces prin încărcătura sa doctrinară. El a fost judecat astfel nu numai în conștiința românească, drept parte constitutivă a acesteia, ci și, indirect, în conștiința ostilă a străinilor, prin vehemența cu care a fost contestat.

De la notele „critice" ale lui Eder cu care acesta însoțise ediția actului din chiar anul dezbaterii și respingerii lui, cu răspunsurile polemice ce nu au întârziat să le întâmpine, angajate de Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și Ioan Budai-Deleanu, confruntarea continuă neostoit și cu aceeași fervoare până în zilele noastre. Când această

confruntare va avea deșteptăciunea să se desprindă de ceea ce un text polemic de epocă numea „amorul propriu intolerabil", „lipsa de exigență față de sine de nesuferit caracteristică îndătinată a acelor creaturi insuportabile, numite pseudo-savanți", o reconciliere folositoare părților s-ar putea să fie și adevărată.

6. Transilvania de la Reformism la Revoluția Democratică și Epoca Reacțiunii (1791–1820)

Revoluția franceză și războaiele care i-au urmat timp de un sfert de veac, prin transformările profunde provocate la nivel european, și-au pus puternic amprenta și asupra societății transilvănene, fapt reflectat diferențiat, în raport cu statutul, interesele și obiectivele diferitelor entități sociale și naționale care compun complexa imagine a Principatului Transilvaniei. Astfel, la români, ecoul ideologiei și al evenimentelor revoluționare este detectabil cu cea mai mare claritate la nivelul elitei intelectuale, care formulează și promovează programul politic al emancipării naționale ținând seama și uzând de preceptele noilor idei și care consideră transformările europene un prilej favorabil pentru realizarea obiectivelor eliberării proprii. Textul *Supplex*-ului vădește, prin spiritul său și prin formulări concrete, influența ideologiei Revoluției, a *Declarației drepturilor omului și cetățeanului*. Opera istoriografică a Școlii Ardelene reflectă, de asemenea, ecoul permanent al ideilor care au stat la baza transformărilor structurale din țara revoluției, ca și interesul constant pentru desfășurarea evenimentelor europene declanșate de revoluție.

Ion Budai-Deleanu, de pildă, se dovedește în opera sa istorică *De originibus populorum Transylvaniae* un bun cunoscător și un convins adept al teoriei contractualiste, de la care pornește spre a demonstra nedreptatea funciară a regimului politic al „celor trei națiuni" și „patru religii recepte" din Transilvania[1]. Dacă pentru Budai-Deleanu, aflat la Lemberg, într-un punct-cheie al circulației ideilor în această parte a Europei, concordanța cu ideologia vremii nu poate surprinde prea mult, în schimb faptul că Ioan Monorai, paroh la Cergăul Mare timp de peste patru decenii (1794–1836), consacră o parte considerabilă a istoriei sale *Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei* evenimentelor Revoluției franceze și războaielor napoleoniene constituie o dovadă a profunzimii și amploarei influenței acestora în cadrul elitei intelectuale românești[2].

Evenimentele europene sunt folosite ca prilej pentru ridicarea, nedescurajată de opacitatea „regimului reacțiunii", la rezolvări ale cerințelor emancipării naționale. Este elocventă în acest sens chemarea din 1797 a ofițerilor și soldaților români de pe frontul

---

[1] Ion Budai-Deleanu, *De originibus populorum Transylvaniae. Despre originile popoarelor din Transilvania*, ediție, note și traducere de Ladislau Gyémánt, cu o introducere de Ștefan Pascu și Ladislau Gyémánt, I, București, 1991, p. 305–336.

[2] Ed. I. Găvănescu, *Ioan Monorai, Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei*, în AARMSI, s. III, t. XXI, 1938–1939, p. 433–480.

din Tirol către fruntașii națiunii ca să acționeze „pentru răsuflarea neamului nostru", acum când „toată Europa îi plecată spre răsuflare"[1].

Războiul din 1809 și apelurile insistente ale regimului imperial, aflat într-un moment de mare încercare, la înrolarea de voluntari împotriva francezilor aflați la porțile Vienei, sunt folosite, în spiritul unui simț politic având-și tradițiile încă în veacurile precedente, de Consistoriul Ortodox de la Sibiu pentru a propune constituirea unui corp de voluntari, cu condiția de a se numi „Hungarico-Valachica" și de a avea ofițeri români, ca un caz particular al aplicării ideii egalității în drepturi și îndatoriri și a participării la conducerea treburilor obștești în proporția sarcinilor purtate.

Influența evenimentelor europene nu se limitează însă la elita intelectuală, ci este evidentă și în cazul celorlalte categorii sociale, care folosesc temeiul ideologic al schimbărilor revoluționare și, mai cu seamă, prilejul oferit de ele, pentru a-și promova obiectivele specifice situației lor proprii. Astfel, mica nobilime românească din sudul Transilvaniei, obligată la purtarea sarcinilor fiscale și încadrarea în sistemul regimentelor grănicerești, în pofida drepturilor sale și a statutului său social, își intensifică spectaculos lupta împotriva acestor stări de lucruri o dată cu izbucnirea războaielor împotriva Franței revoluționare. Rezistența la înrolarea în armata trimisă pe fronturile de luptă europene se transformă, în părțile Hunedoarei și Hațegului, în anii 1792–1795, într-o amplă mișcare ce angrenează mari mase de oameni care-și revendică un statut social conform condiției lor de drept. Lucrurile se repetă la o scară și mai largă cu prilejul războiului din 1809, când ridicarea generală la arme a nobilimii, decretată de dieta Transilvaniei, întâmpină o rezistență puternică atât în rândul micii nobilimi din sudul Transilvaniei, Chioar, Solnocul Interior, Turda, cât și în scaunele secuiești, condiționându-se participarea la efortul de război prin îndeplinirea revendicărilor privind scutirea de obligațiile fiscale și grănicerești.

Epoca Revoluției franceze și a Războaielor napoleoniene este marcată de puternice frământări și în cadrul orașelor din Transilvania, intensificându-se mișcările îndreptate împotriva atotputerniciei patriciatului orășenesc, pentru îndreptări în viața administrației și a raporturilor sociale. În acest context, lupta orășenilor români de la Brașov, Sibiu, Orăștie, Sebeș, Bistrița, Oradea etc. cunoaște, nu întâmplător, tocmai în această perioadă momente de vârf în vederea lichidării anacronicelor restricții privind dreptul de cetățenie, practicarea liberă a meșteșugurilor și comerțului, participarea cu drepturi egale la conducerea treburilor comunităților.

Evenimentele europene ale epocii au avut de asemenea un însemnat impact și asupra categoriei fundamentale a societății transilvănene — țărănimea — care reprezintă marea majoritate a populației Principatului. În cursul frământărilor țărănești din anul 1790, strâns legate de contextul revocării reformelor iosefine, ecoul a ceea ce se întâmplă în Europa este evident atunci când o *Patentă țărănească*, răspândită în părțile Bihorului, în Munții Apuseni, în interiorul Transilvaniei, declară că „nu mai slujim pe nobili pentru

[1] Vasile Bolca, *Episcopul Samuil Vulcan. Contribuții la ridicarea culturală a neamului*, Oradea, 1939, p. 17–18.

sesia noastră, ci, ca în alte țări, servim și plătim dare numai regelui". Conscripția militară decretată în 1794 pentru completarea regimentelor transilvănene în vederea războiului cu Franța declanșează o mișcare de refuzare a obligațiilor iobăgești comparabilă cu cea care a premers marea ridicare din 1784. Într-un nou moment de cumpănă al războaielor cu Franța, Munții Apuseni constituie, în anul 1800, teatrul unor agitații țărănești alimentate de cei întorși de pe frontul francez, agitații care, amenințând cu „o răscoală generală și mai primejdioasă decât cea din vremurile lui Horea" (după aprecierea unui contemporan), determină menținerea în țară a contingentelor mobilizate în vederea războiului cu Napoleon.

Sursa acestor idei și influențe, ce au penetrat în Transilvania, le-au constituit însăși contactele cu evenimentele, cu soldații și ofițerii reîntorși în țară de pe fronturile de luptă europene și în urma unui prizonierat francez, având astfel posibilitatea de a cunoaște nemijlocit marile răsturnări de valori aduse de revoluție. La rândul lor, prizonierii francezi din Banat și Transilvania reprezintă o sursă de idei și informații. Se vorbește mult în epocă de emisari francezi și polonezi trimiși în părțile noastre tocmai cu misiunea informării opiniei publice și a difuzării ideilor revoluționare. Contactele personale ale negustorilor din Transilvania cu realitățile apusene, apoi studenții și profesorii ardeleni în legătură cu centrele vieții intelectuale europene, constituie alți factori ce vehiculează idei și informații.

Un mijloc de mare importanță pentru cunoașterea evenimentelor europene îl reprezintă cuvântul scris și tipărit. Pe lângă corespondența personală, este incontestabilă în acest sens influența presei europene, a celei vieneze, maghiare și germane din Transilvania, chiar dacă barierele lingvistice fac accesibile sursele amintite doar unei elite intelectuale. În schimb, inițiativele în vederea editării unui organ de presă în limba română ale lui Ion Piuariu-Molnar, Paul Iorgovici, Dimitrie Țichindeal, Moise Nicoară, Samuil Vulcan, Alexie Lazăr se lovesc de refuzul ferm al forurilor oficiale centrale și locale, impregnate de spiritul „regimului reacționii", argumentul esențial al acestora fiind că „în împrejurările existente asemenea gazete răspândesc ideile franceze de libertate periculoase"[1].

Lipsa unei atari surse fundamentale de informare în limba proprie este însă suplinită într-o oarecare măsură prin continuarea practicii publicării prin tipar a actelor oficiale adresate românilor în limba română. Cele 123 de asemenea acte cunoscute din perioada 1790–1815, cuprinzând proclamații imperiale, circulare episcopale, consistoriale și protopopești, tipice de rugăciuni, ordonanțe pentru amnistierea dezertorilor, concepute de oficialitatea imperială ca un mijloc de influențare a opiniei publice românești și de mobilizare a ei în vederea efortului de război, se constituie într-o veritabilă cronică și barometru al mersului evenimentelor europene. Dezinformarea urmărită de autorități lasă adesea locul unei informări directe sau implicite asupra a ceea ce se întâmpla pe teatrele de luptă politice și militare ale Europei. De aceea, toate categoriile societății românești au putut cunoaște transformările ce aveau loc în acești ani la scara continentului,

[1] L. Gyémánt, *Ecouri ale Revoluției franceze în Transilvania*, in „Crisia", 1988, p. 176–177.

fapt care, dincolo de interpretările date desfăşurărilor europene, îşi găseşte reflectarea în actele programatice şi acţiunile desfăşurate pentru realizarea obiectivelor propriei emancipări. Ideologia Revoluţiei franceze, difuzată pe continent prin valul războaielor napoleoniene, pătrunde deci în conştiinţa publică a societăţii româneşti din Transilvania şi pe această cale mijlocită şi contorsionată a propagandei oficiale imperiale, devenind un ferment catalizator al tendinţelor de emancipare[1].

Ecourile Revoluţiei franceze şi ale evenimentelor europene următoare acesteia se regăsesc şi în evoluţia concepţiilor nobiliare, programul reformist formulat în perioada 1790–1792, ca şi referinţele din dezbaterile dietale la ideea contractului social, a suveranităţii poporului, constituind mărturii în acest sens. Noile idei sunt însă invocate, în cele mai multe cazuri, în sprijinul menţinerii privilegiilor vechi, contractul social fiind conceput doar între Stările privilegiate şi Monarh, iar poporul, a cărui suveranitate era proclamată, fiind, de fapt, acelaşi „populus" werböczian al codurilor medievale ale Principatului. Atunci când şi firavele tendinţe de înnoire cad pradă furiei restauratoare a Vechiului Regim manifestată de marea majoritate dietală, o parte a adepţilor reformelor astfel eşuate evoluează spre stânga, integrându-se în mişcarea iacobină condusă de Ignaţiu Martinovici, al cărui program social radical se împleteşte cu o soluţie federalistă pe tărâm naţional. Se preconizează, astfel, în anii 1793–1794, o împărţire administrativă pe baze naţionale, fiecare provincie urmând să folosească în treburile proprii, în condiţiile unei largi autonomii, limba majorităţii populaţiei. Se prevedea astfel constituirea unei provincii româneşti în Banat şi Transilvania, având o adunare proprie, funcţionari din rândul populaţiei majoritare şi reprezentare proporţională cu numărul locuitorilor în dieta generală a ţării. Ecourile acestei mişcări, cu centrul în Ungaria, s-au resimţit în părţile Bihorului, Sătmarului, ca şi în lumea colegiilor clujene, unde circulă documentele programatice, catehismele revoluţionare ale mişcării. Se vorbeşte în epocă şi de o mişcare „iacobină" a cercurilor nobiliare din Transilvania, în frunte cu Nicolae Wesselényi senior, Ladislau Türi, Ladislau Tholdalagi, Avram Barcsay, care nu depăşeşte, de fapt, limitele opoziţiei de Stări şi vede principala primejdie în mişcările româneşti de emancipare.

După ce „regimul reacţiunii" pune capăt cu mână forte acestor iniţiative, dominant rămâne în cercurile nobiliare, timp de peste două decenii, „naţionalismul feudal". În urma unei cezuri de 15 ani în activitatea dietală, dietele convocate în 1809 şi, respectiv, 1810–1811 nu găsesc răgazul examinării proiectelor de reformă în probleme fundamentale ca cele ale reglementării relaţiilor urbariale, impozabilitatea generală sau organizarea învăţământului. Se adoptă, în schimb, prin *Criminalis Sanctio* şi *Ordo processualis* din 1810–1811, un adevărat cod al represiunii, care cuprinde un ansamblu de măsuri menite a preîntâmpina repetarea ridicării ţărăneşti din 1784, al cărui spectru tulbură în aceste decenii liniştea nobilimii. Legiferarea şi permanentizarea autorităţii juridice a forurilor domeniale asupra supuşilor, recunoscută în 1792 doar interimar,

[1] *Ibidem*, p. 177–183; A. Răduţiu, L. Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1701–1847*, Bucureşti, 1981, p. 9–47, 225–279.

procedura de urgenţă privind executarea pedepselor capitale împotriva răsculaţilor, haiducilor, incendiatorilor, prădătorilor în termen de 3 ore, agravarea acestor sentinţe prin tăierea prealabilă a mâinii, constituie semne ale unei ultime răbufniri a evului mediu în concepţia nobiliară, care încerca astfel să ţină în loc o evoluţie istorică ireversibilă. Concomitent cu refuzul reformelor structurale necesitate de criza tot mai acută a vechiului regim, dieta revendică, în schimb, extinderea folosirii limbii maghiare în activitatea camerală, în cea juridică a Guberniului, ca etape ale obiectivului final al transformării ei în limbă a administraţiei, justiţiei, învăţământului, ştiinţelor şi comerţului, ca garanţie a menţinerii preponderenţei politice proprii[1].

În această atmosferă generală, cu totul singulare apar luările de poziţie ale lui Grigore Berzeviczy, care, în faţa dilemei social sau naţional, opta cu hotărâre pentru reforme structurale în locul tendinţelor de maghiarizare, susţinând îmbunătăţirea situaţiei ţărănimii, repartiţia mai echitabilă a sarcinilor publice, lărgirea sistemului de reprezentare politică. În Transilvania istorică, pledoariile publicistice mult mai modeste ale lui Wolfgang Cserei pentru promovarea învăţământului sătesc cu contribuţia materială a stăpânilor de pământ sau ale lui Alexe Bethlen cu privire la reglementarea relaţiilor agrare, sprijinirea industriei şi comerţului, îmbunătăţirea sistemului de învăţământ, rămân fără ecou în rândurile marii majorităţi a nobilimii[2].

În ceea ce priveşte politica imperială, „regimul reacţiunii", instaurat după urcarea la tron a împăratului Francisc şi inaugurarea războaielor cu Franţa, determină o îngustare considerabilă a sferei de acţiune a adepţilor reformelor şi o afirmare a forţelor conservatoare opuse oricăror înnoiri. Neconvocarea dietei între anii 1795 şi 1809 şi, apoi, între 1811–1834 creează premisa îngropării proiectelor de reforme în cabinetele birocraţiei imperiale. În atmosfera apăsătoare ce a urmat reprimării sângeroase a mişcării iacobine, dătătoare de ton pentru politica Vienei, apar luări de poziţie ca cele ale palatinului Alexandru Leopold privind inutilitatea şcolilor săteşti şi încetarea sprijinului de stat pentru acestea. Episcopia ortodoxă a Transilvaniei, rămasă vacantă din anul 1796, este menţinută neocupată timp de un deceniu şi jumătate, în pofida insistentelor cereri româneşti pentru instituirea unui prelat propriu, s-a dat câştig de cauză unei administraţii consistoriale sub stricta supraveghere a Guberniului, care să permită ţinerea în supunere a marii mase a ortodocşilor din Transilvania. Cu tot interesul Curţii relativ la promovarea Unirii religioase, atunci când, în 1798, notarul consistorial Aron Budai, vicarul ortodox Ioan Popovici şi directorul şcolar Radu Tempea, în colaborare cu Samuil Micu, Petru Maior şi Ioan Para, au propus un proiect de reunificare confesională a românilor din Transilvania, Viena a preferat să amâne *sine die* o rezoluţie şi a rămas la ideea răspândirii Unirii prin mijloace treptate şi lente, considerând dezbinarea religioasă a românilor un *malum bene positum*. Aceasta pentru a nu da curs unor deziderate ale programului naţional de

[1] *Protocolul dietei din 1810–1811*, în *Ibidem*, p. 209, 333–334, 398, 703–704.

[2] Cserei Farkas, *A falusi nevelésnek modgya vl rabi rélekedés*, Oradea, 1806, Bethlen Elek, *Ansichten von Siebenbürgen*, I. I, 1817, p. 23–25, 30–31.

emancipare a românilor, ca primirea în toate funcţiile publice, egalitatea clerului românesc cu cel al celorlalte confesiuni, egala îndreptăţire a românilor de pe Pământul Crăiesc, reducerea robotei în comitate la două zile pe săptămână. Din aceleaşi considerente, în pofida necesităţilor stringente ale războaielor cu Franţa, sunt respinse cu consecvenţă, la sugestia Guberniului Transilvaniei, proiectele de înarmare a poporului sau de constituire a unor corpuri de voluntari cu ofiţeri şi din rândul românilor, preferându-se soluţia anacronică a „insurecţiei nobiliare" care-şi vădeşte pe deplin ineficienţa.

Singurul moment de cezură din această predominare netă a forţelor conservatoare, opuse oricăror schimbări, este marcat de proiectul reorganizării administraţiei Pământului Crăiesc din 1795–1797, care reflectă menţinerea la Curte a unei grupări favorabile reformelor. Numeroasele plângeri privind tarele administraţiei birocratice a jurisdicţiilor săseşti, favoritismul şi corupţia, marile datorii contractate, excluderea românilor de la funcţiile şi beneficiile publice, determină elaborarea unui proiect de reglementare prin care centrul de greutate al administraţiei Pământului Crăiesc trece asupra unor adunări jurisdicţionale cu largi atribuţii privind alegerea funcţionarilor, a deputaţilor în organele reprezentative, controlul fondurilor obşteşti, repartiţia sarcinilor fiscale. Ceea ce conferă sistemului preconizat cu deosebire elementul de noutate este constituirea adunărilor jurisdicţionale din delegaţii tuturor comunităţilor din jurisdicţia respectivă, deschizându-se astfel, pentru prima oară, calea reprezentării comunităţilor româneşti în viaţa publică a Pământului Crăiesc. Sesizând pericolul grav care-i ameninţa privilegiile exclusive, elita conducătoare săsească reacţionează cu vehemenţă, comitele Michael Brukenthal susţinând că prin această reformă se acordă poporului mai multă influenţă asupra administraţiei decât în ţara revoluţiei, deschizându-se calea „anarhiei". Transferarea atribuţiilor administrative şi judecătoreşti unor „adunări ţărăneşti", subminarea prestigiului şi autorităţii funcţionarilor prin alegerea lor anuală, pot constitui exemple şi pentru restul jurisdicţiilor ţării, punându-se astfel în pericol întregul sistem constituţional al Principatului[1].

Argumentele de această natură găsind ecou în cercurile conducătoare de la Curte, măsurile sunt suspendate până la ancheta întreprinsă la faţa locului de o comisie aulică. Confruntată cu amploarea protestelor săseşti, dar şi cu multitudinea de memorii şi petiţii revendicative predate comisiei de comunităţile româneşti de pe Pământul Crăiesc, Viena recurge, în cele din urmă, la un compromis, reglementarea finală din 1804 menţinând sistemul adunărilor jurisdicţionale, dar cu o restrângere considerabilă a sferei lor de atribuţii. Se face, astfel, o primă breşă în sistemul monopolului elitei privilegiate săseşti asupra administraţiei Pământului Crăiesc, dar amploarea şi efectul schimbărilor sunt departe de cele sperate şi revendicate prin actele programatice româneşti.

Dezbaterea aulică asupra problemei Pământului Crăiesc prilejuieşte mişcării naţionale de emancipare româneşti reluarea programului său revendicativ printr-un amplu memoriu confidenţial, adresat împăratului în 1804 de către un bun cunoscător al

[1] Ladislau Gyémánt, *Mişcarea naţională a românilor din Transilvania între anii 1790 şi 1848*, Bucureşti, 1986, p. 245-246.

realităţilor concrete din Transilvania, probabil secretarul Consistoriului ortodox şi funcţionarul tezaurarial Aron Budai. În continuarea firului întrerupt în 1792, memoriul solicita reluarea în discuţie a statutului general al naţiunii române, abordând, totodată, în spiritul tradiţiei lui Inochentie Micu, doleanţele specifice ale diferitelor categorii componente ale societăţii româneşti. Pornind de la situaţia Pământului Crăiesc, ideea egalităţii în drepturi a românilor se concretizează prin numeroase cazuri specifice ale comunităţilor româneşti, cerându-se anchetarea şi rezolvarea acestora. Sunt evocate apoi abuzurile suferite de ţărănimea dependentă din comitate, cu o privire specifică asupra situaţiei din Banat, statutul clerului românesc de ambele rituri, revendicările grănicerilor români, problematica şcolilor româneşti. În argumentarea soluţiilor concrete de rezolvare propuse, accentul trece de la dezbaterea istorico-juridică la problematica socială, marcându-se astfel un pas important pe calea constituirii unui program naţional care să includă revendicările proprii tuturor categoriilor sociale, deschizându-se calea integrării acestora în conceptul modern de naţiune şi în lupta concretă pentru realizarea obiectivelor emancipării sale. Referirea din act la realităţile europene cunoscute prin participanţii la războaiele franceze marchează implicarea memoriului şi a elitei intelectuale ce-l promovează în atmosfera spirituală a marilor schimbări aduse de Revoluţia franceză, care-şi pun amprenta şi asupra strădaniilor de emancipare româneşti din Transilvania[1].

Înfrângerile suferite de imperiu în războaiele cu Franţa pun în evidenţă cu tot mai multă claritate imposibilitatea menţinerii vechiului curs politic, ostil înnoirilor, în condiţiile acumulării periculoase a tensiunilor sociale şi naţionale (reflectate şi de memoriul românesc din 1804), a accentuării tendinţelor centrifuge ale ortodocşilor, influenţaţi în acest sens de mişcările de eliberare din provinciile otomane vecine şi de prezenţa trupelor ţariste în Principate. Dezastrul de la Austerlitz şi pacea oneroasă de la Pressburg (Bratislava), cu sensibile pierderi teritoriale, constituie ultimul impuls pentru o schimbare anunţată prin proclamaţia imperială din 1 februarie 1806, care adresează apelul spre înnoire prin „adevărata poleire a minţii, prin înnoirea industriei naţionaliceşti, adică prin deşteptarea sârguinţii neamului întru meşteşuguri, prin întoarcerea şi punerea în statul său a creditumului de obşte"[2]. Programul de modernizare, enunţat şi schiţat doar de-această dată, devine într-adevăr o realitate în anii următori, când reformele de reorganizare pe plan militar, administrativ, economic, fiscal se îmbină cu o seamă de măsuri vizând soluţii pentru stringentele probleme naţionale şi sociale ale imperiului.

În plan naţional, în spiritul a ceea ce va cunoaşte în deceniile următoare o veritabilă elaborare doctrinară prin aşa-numitul „sistem Metternich" al reformismului conservator, se încearcă deplasarea dezbaterii asupra domeniului cultural, şcolar, bisericesc, excluzându-se orice transformări care ar viza integritatea sistemului politic aflat în vigoare. În acest sens, după o vacanţă de 15 ani, este ocupat scaunul episcopal ortodox al Transilvaniei, dându-se astfel satisfacţie repetatelor cereri româneşti, chiar dacă noului episcop Vasile

[1] D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc*, Cluj, 1970.
[2] Ilarion Puşcariu, *Documente pentru limbă şi istorie*, 2, Sibiu, 1897, p. 211–212.

Moga i se impun multiple restricții în domeniul activității politice și al relațiilor interconfesionale. După două decenii de intense dezbateri, revendicările românilor din părțile apusene, promovate de Dimitrie Țichindeal, Moise Nicoară, Vasile Georgevici etc. sunt soluționate în jurul anului 1830 prin instituirea unor prelați români în fruntea diecezei ortodoxe a Ardealului și a unor episcopi cunoscători de limbă română la celelalte episcopii cu majoritate românească. O amplă dezbatere este inițiată de Curte asupra problematicii școlare, proiectele elaborate de Radu Tempea, Gheorghe Haines, Aron Budai, Petru Maior, Samuil Vulcan, Ioan Bob, Vasile Moga, Ioan Corneli, Dimitrie Țichindeal având drept rezultat înființarea Preparandiei și Institutului Teologic din Arad, a Institutului Teologic de la Vârșeț, a Gimnaziului de la Beiuș, a directoratelor școlare de la Oradea, Timișoara și Caransebeș, ocupate treptat de personalități culturale românești. Progresele se dovedesc mai puțin spectaculoase în domeniul școlilor sătești, principala piedică fiind tendința Curții de a transfera sarcinile materiale ale întreținerii învățământului asupra comunităților și stăpânilor de pământ, iar aceștia din urmă condiționând sprijinul solicitat de promovarea și extinderea limbii maghiare prin intermediul școlilor. Cu toate aceste greutăți, în anii din preajma Revoluției de la 1848 numărul școlilor românești din Transilvania istorică și Părțile apusene se ridică la 1 274, asigurând o acoperire a parohiilor ortodoxe și greco-catolice cu instituții școlare elementare în proporție de circa 40%.

Un alt domeniu în care reformismul de stat conservator al epocii Metternich consideră oportune deschiderile menite a dezamorsa potențiale și reale tensiuni este cel economic. Astfel, constatându-se acumularea unor nemulțumiri acute în granița militară, se desființează, pentru regimentele din Transilvania, orice contribuție față de stat și se reglementează în spiritul doleanțelor grănicerilor problemele privind dreptul de proprietate, beneficiile comunale, obligațiile în muncă, modalitățile prestării serviciului militar, accesul la învățătură. În granița bănățeană, noul statut de organizare din 1807 garantează plata muncilor publice și limitarea proporțiilor lor, precizează mai clar drepturile și obligațiile grănicerești. Într-o altă zonă frământată de nemulțumiri, a Pământului Crăiesc, o seamă de rezoluții imperiale acordă satisfacție cererilor unor comunități urbane și rurale românești privind dreptul la proprietate imobiliară, accesul la învățarea meseriilor și în bresle, participarea la beneficiile publice, chiar dacă se refuză recunoașterea acestor decizii ca precedente juridice pentru o generalizare a măsurilor luate pe ansamblul Pământului Crăiesc.

În timpul vizitei împăratului Francisc în Transilvania din anul 1817, prin miile de plângeri și petiții care i se înmânează monarhului, se demonstrează Curții caracterul acut al problematicii sociale și necesitatea unor măsuri urgente în acest domeniu. Proiectul elaborat de comisia dietală instituită în 1791 dovedindu-se total inadecvat noilor condiții, Curtea își propune, printr-o reglementare urbarială preconizată în 1819 și având în vedere o conscripție generală a pământului, stabilirea obligațiilor țărănești, în funcție de lotul deținut, la 1–2 zile pe săptămână, trecerea autorității judecătorești asupra organelor statale și garantarea locurilor urbariale în fața tendințelor acaparatoare ale stăpânilor de pământ. Viena urmărea astfel atât temperarea nemulțumirilor țărănești, cât și reglementarea situației proprietății funciare, ca bază a lărgirii cuantumului contribuțional. Opoziția nobilimii

a fost însă deosebit de vehementă, pe de o parte ea asaltând forurile provinciale și centrale cu proteste privind dreptul exclusiv al dietei de a introduce asemenea reglementări, iar pe de alta stăpânii de pământ determinând țăranii să nu declare decât o parte din lotul deținut, sub motivul intenției guvernului, de altfel real, de a mări impozitele. Drept urmare, așa-numita conscripție czirakiană din anii 1819–1820 a dat rezultate cu totul eronate, necuprinzând o parte însemnată a pământurilor țărănești. Schema mărimii preconizate a loturilor din toate jurisdicțiile Principatului, elaborată pe această bază, a cuprins valori atât de reduse, încât aplicarea ei ar fi însemnat o ciuntire considerabilă a pământurilor deținute efectiv de țărani, astfel că, în cele din urmă, Curtea a preferat să dea curs cererilor nobiliare și să renunțe la proiectul său.

O cotitură importantă în viața politică a Transilvaniei intervine de-abia după anul 1830, în strânsă legătură cu schimbările care marchează evoluțiile de pe întregul continent. Revoluția din iulie 1830 de la Paris și, o dată cu ea, prăbușirea regimului Restaurației în Franța deschide o epocă de mare avânt al liberalismului și al mișcărilor de eliberare națională, forțele conservatoare fiind obligate la defensivă. Într-o atmosferă spirituală impregnată de Romantismul care pune în valoare specificul și tradițiile naționale, potențând aspirațiile popoarelor spre afirmarea identității proprii, lupta de emancipare cunoaște un deosebit avânt în Belgia, Germania, Italia, Polonia. Eșecul sistemului Sfintei Alianțe de a stăvili acest proces face ca nici viața politică a Imperiului habsburgic să nu mai poată păstra aparentul imobilism al deceniilor anterioare, ceea ce duce la o nouă stare de lucruri și în Transilvania.

RĂDUȚIU, Aurel, GYÉMÁNT, Ladislau, *Supplex Libellus Valachorum în variantele românești de la Schei*, Cluj-Napoca, 1975.

Răscoala lui Horea. Studii și interpretări istorice (coord.: Nicolae Edroiu, Pompiliu Teodor), Cluj-Napoca, 1984.

RITTER VON SRBIK, Heinrich, *Metternich. Der Staatsmann und der Mensch*, 1, München, 1925.

STĂNILOAE, Dumitru, *Lupta și drama lui Inocențiu Micu Clain*, în BOR 86, 1968, 9–10, p. 1137–1185.

SZABÓ N., *Frământări țărănești în Transilvania în timpul războaielor napoleoniene (1809)*, în SAI 16, 1970, p. 115–128.

– *Unele aspecte privind influența Revoluției franceze de la 1789 asupra burgheziei și problema mișcării iacobine din Transilvania (1789–1796)*, în „Marisia" 10, 1980, p. 179–186.

TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az erdély jakobinusság kérdéséhez* (Cu privire la problema iacobinismului ardelean), în „Történelmi Szemle" 1965, 1, p. 1–13.

TURCZYNSKI, Emanuel, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düsseldorf, 1976.

Capitolul VII

ROMÂNII ȘI PROBLEMA ORIENTALĂ

1. Țările Române și Imperiul otoman

a) Cadrul internațional: Imperiul otoman între declin și reforme.

În secolul al XVIII-lea, Imperiul otoman traversează o perioadă extrem de dificilă. *Din punct de vedere intern*, asistăm la prăbușirea sistemului timarior și înlocuirea acestuia cu sistemul *iltizam* (al arendei impozitelor). De-acum înainte statul va primi, în Vistierie, veniturile prin acest sistem care presupune o plată preliminară, un avans (*önce ödeme*); urmează plata sumei de bază, reprezentând *unificarea impozitelor locale*, în sistem *maktu* (global), nu prin dregătorii statului, ci prin acești „arendași" (*mültezim*), care au nevoie de referințe de bună purtare și de chezași (*kefil*) financiari. În felul acesta, statul își asigură fără probleme venituri sigure, iar notabilii (*ayan*) își văd asigurată puterea pe plan local.

În acest cadru sunt pe deplin explicabile „închirierea", „arendarea" scaunelor domnești de la București și Iași de către persoane influente (foști mari dragomani ai Divanului Imperial) din Fanar, ca și politica lor de unificare a impozitelor.

Numai că această descentralizare a puterii — lucru cu totul nou pentru statul otoman — a creat condiții pentru apariția unor puternici lideri locali: Tepedelenli Ali Pașa la Ianina, Pasvantoğlu Osman Pașa la Vidin, Mustafa Bayraktar Pașa la Rusciuc etc. În aceste condiții, intangibilitatea teritoriului românesc, garantată *de jure*, este pusă grav în pericol *de facto*, datorită acestor ayani de margine care sfidează puterea centrală. În ansamblu, defecțiunea puterii centrale face să crească puterea și influența pașalelor de margine (de Hotin, de Bender, de Oceakov), care acționează discreționar în cursul „vizitelor" lor în Țara Românească și Moldova.

Problema începutului „declinului otoman" este mult discutată în istoriografie. Marele istoric francez Fernand Braudel considera — fără a fi un osmanist — că se poate vorbi de o decădere economică „clară" abia în jur de 1800 pentru Balcani și, probabil, în jur de 1830 pentru Anatolia[1], ceea ce — adăugăm noi — ne duce către anul 1838, când

[1] Fernand Braudel, *L'empire turc est-il une économie-monde?*, în vol. *Mémorial Ömer L. Barkan*, Paris, 1980, p. 41–49.

Fig. 89 Selim al III-lea, sultan otoman (1789–1807).

au fost adoptate faimoasele înțelegeri comerciale osmano-britanice, urmate ulterior de convenții comerciale cu alte state occidentale (Franța, Suedia etc.), care au marcat deschiderea piețelor și meșteșugurilor tradiționale otomane (care asiguraseră până atunci un comerț excedentar) în fața articolelor industriale occidentale, produse în serie și de calitate.

De data aceasta, declinul otoman devenise vizibil și devastator. În fapt, *simptomele* sale apăruseră, pe plan *instituțional*, încă din ultimul sfert al secolului al XVI-lea (epoca lui Murad III), iar asediul eșuat al Vienei din 1683 a pus clar în evidență faptul că Imperiul otoman trecuse ireversibil la defensivă. Era un efect al declinului otoman instituțional, dar, totodată, și o cauză —prin gravele pierderi teritoriale — a accentuării acestui declin.

Potrivit lui Yusuf Akçura (1940), cel puțin 22 de cauze pot fi depistate atunci când analizăm declinul statului otoman. Indiferent de interpretarea acestor factori, trebuie să observăm — potrivit tezei lui Toynbee, provocare și răspuns (*challenge and response*) — că autoritățile otomane au răspuns acestei provocări prin *încercări de reformă*, în sensul deschiderii către Occident și chiar al adoptării unor modele și instituții occidentale. Prima „fereastră spre Occident" a fost deschisă de către marele vizir Nevșehirli Damad Ibrahim Pașa (1718–1730), al cărui memorandum adresat sultanului și „epoca lalelei" (a influenței modei olandeze) au marcat „începutul occidentalizării în Imperiul otoman"[1] (1718).

Ca urmare a acestei deschideri, asistăm la trimiterea de ambasade otomane de informare în Occident — Yirmisekiz Çelebî la Paris (1720–1721), Polonia (1730) etc. —, misiuni urmărind cunoașterea și prezentarea instituțiilor occidentale, a mașinilor și chiar a teatrului european. În anul Hegirei 1141/A.D. 1728–1729, un renegat clujean, Ibrahim Müteferrika, obținea permisiunea (printr-o *fetvâ* a *șeyh ül-Islam*-ului) de a tipări primele cărți în limba turcă. Până în 1745, el tipărise deja 16–17 astfel de cărți, care însă nu vizau decât domeniul tehnic. Acest climat de deschidere spre Vest explică atât preocupările voievozilor fanarioți în domeniul culturii (Constantin Mavrocordat avea una dintre cele mai mari biblioteci din Europa), al patronării traducerilor din limbile occidentale, în special franceză, cât și rolul lor de importante canale de informare a Porții asupra realităților europene.

Dacă eforturile otomane de modernizare din secolul al XVIII-lea au vizat în primul când armata — lucru perfect explicabil la un stat prin excelență militar, confruntat cu

[1] Roderic Davison, *Turkey*, New Jersey, 1963, p. 68.

superioritatea militară a Rusiei și Austriei —, apelându-se în acest sens la serviciile unor tehnicieni occidentali, mai ales francezi (contele de Bonneval, baronul de Tott etc.), în schimb, Selim al III-lea (1789–1807), un admirator al lui Napoleon, a reformat radical și domeniul politicii externe prin înființarea unor ambasade permanente în capitalele marilor puteri occidentale: Londra (1793), Viena (1794), Berlin (1795) și Paris (1796). Aceste ambasade au devenit cele mai importante canale de comunicare cu Vestul și, totodată, cel mai eficient instrument de educare a agenților reformelor de modernizare (occidentalizare).

În acest cadru, rolul fanarioților a fost remarcabil atât în calitatea lor de foști mari dragomani, cu legături multiple în lumea occidentală, cât și prin furnizarea de personal calificat, inclusiv ambasadori, pentru oficiile diplomatice otomane (abia la 1821 — în urma revoluției grecești — a fost desființată instituția dragomanatului și s-a înființat un Birou de traduceri = *Tercüme Odası*, deschis turcilor și devenit treptat o adevărată pepinieră de diplomați și reformatori).

b) Statutul juridic al Țărilor Române față de Înalta Poartă (1711/16–1821)

În „veacul fanariot" *nu a intervenit o schimbare fundamentală* în ceea ce privește statutul juridic al Moldovei și Țării Românești față de Poartă, ci *a continuat statutul de protecție tributară ('ahd ad-dhimma)*, deși au intervenit două elemente importante de noutate: pe de o parte, s-a deteriorat grav *statutul domnilor* și s-au comis încălcări fără precedent ale *statutului țării* de către partea otomană, grav marcată în secolul al XVIII-lea de acțiunile centrifuge ale autorităților de margine; pe de altă parte, după 1774, protectoratului otoman *unilateral* începe să i se substituie un *dublu protectorat*, prin legalizarea dreptului Rusiei de a interveni în favoarea Principatelor Dunărene, prin tratatul de la Kuciuc Kainargi (turcește: *Küçük Kaynarca* = „Micul izvor de ape termale"), fapt ce echivalează cu *debutul internaționalizării statutului juridic* al acestor țări, proces finalizat în 1856 prin instituirea statutului de *protecție colectivă*.

Cu alte cuvinte, statutul juridic al Țărilor Române în „veacul fanariot" înregistrează *două perioade: una de protecție otomană (tributară, unilaterală) (1711/1716–1774); a doua de protecție bilaterală, osmano-rusă (1774–1821)*, dar cu recunoașterea formală a aceleiași supremații otomane, a „suveranității Maiestății Sale Imperiale Sultanul (Padișahul)", potrivit limbajului documentelor oficiale.

I. 1711/1716–1774. Actele juridice ale primei etape de protecție unilaterală otomană sunt cele clasice (exceptând *ahidnâme*-lele), adică *berât*-e (diplome de numire în funcție), *hatt-i șerif*-uri (scrieri ilustre, autografe solemne ale sultanului), ordine padișahale (*hüküm*), *fetvâ*-le (sentințe juridice ale *șeyh ül-Islâm*-ului, jurisconsultul suprem otoman), cărora li se adăugau prevederile cunoscute ale *șeriat*-ului (dreptului musulman canonic) și ale *'ahd*-ului (legământului) din 632, emis de Profetul Muhammad, privind regimul de *'ahd* al țărilor tributare față de un stat musulman și, mai ales, privind statutul *zimmi (dhimmi)*-ilor,

„protejaților" interni dintr-un stat islamic, precum și cutuma, ea însăși sursă de drept și în relațiile româno-otomane. Bunăoară, se poate vedea reafirmarea autonomiei românești într-o poruncă imperială (*hüküm*) din 1761 („Țara Românească, din zilele de altădată și până acuma, este înregistrată separat la Cancelarie/*Kalem* și se interzice călcarea ei cu piciorul și ea se bucură de libertate în toate privințele, iar supușii și locuitorii săi să fie liniștiți și fericiți și să-și posede și să-și stăpânească proprietățile și pământurile lor și, de asemenea, nimeni dintre alții să nu calce deloc hotarele Țării Românești și ale Olteniei")[1] sau în *fetvâ*-ua marelui muftiu (*șeyh ül-Islâm*) din 1717[2]. Formula juridică ce sintetizează acest statut autonom și împrumută de la regimul *vacuf*-urilor (fundațiilor pioase) este: *mefrûz ül-kalem, maktû' ül-kadem, min küll il-vücûh serbest*. Ea cuprinde, deci, trei elemente de bază: 1. *mefrûz ül-kalem* = „distinctă de Cancelarie", în sensul excluderii teritoriului românesc de la practica *tahrir*-urilor (a recensămintelor) funciare și demo-fiscale, ale căror registre (*defter*) se păstrau la *Defter-i hakani* (Cadastrul Imperial); 2. *maktû' ül-kadem*, semnificând pământuri *maktu'* sau *mukata'*a interzise <călcării> cu piciorul (*kadem*), adică teritorii supuse unui impozit global (*maktu'*) și percepute nu de către dregătorii otomani (kadii), ci de către autoritățile locale, în cazul nostru voievozii, pământuri „cu imunitate", care, de asemenea, puteau fi date în arendă (*mukata'a*); 3. *min küll-il-vücûh serbest* „liber(ă) în toate privințele". Aici accepțiunea termenului *serbest* (liber, liberă) de unde și *serbestiyet* (libertate), înlocuit uneori cu *istiklâliyet* (libertate deplină), varia de la zonă la zonă și de la o treaptă de autonomie la alta: astfel, în provinciile otomane propriu-zise, *serbest* (*serbestiyet*) nu se referea în general decât la libertatea („imunitatea") fiscală, în sensul „privilegiului" de strângere a impozitelor (*vergi*) de către șefii locali ai *vakuf*-urilor sau ai comunităților etnico-religioase autonome. În schimb, în cazul „celor două țări" românești (*Memleketeyn*), termen uzitat deja în secolul XVIII, aceeași vocabulă desemna intangibilitatea teritoriului românesc (formal, supușii otomani trebuiau să intre în teritoriul românesc doar în baza unui *ferman*, pe care erau obligați să-l prezinte domnului sau reprezentatului său, să părăsească acest teritoriu îndată după îndeplinirea misiunii sau realizarea afacerii, și, în nici un caz, să nu achiziționeze proprietăți) și autoadministrarea prin organismele proprii, precum și autonomia legislativă (lipsa *kânunnâme*-lelor impuse de la Istanbul) și judecătorească (judecățile de la nord de Dunăre nu erau realizate de către kadiii musulmani, pe baza șeriatului, adică a legii islamice, ci de către organele judiciare locale și de către domn, care constituia instanța supremă, pe baza legilor proprii). În fine, tabloul acestei *libertăți (serbestiyet)* — termen folosit și în Proclamația de la Islaz — trebuie completat și cu deplina libertate religioasă, concretizată în lipsa locașurilor de cult musulmane (a moscheilor și *mescit*-urilor) și a „prescripțiilor lui 'Umar", desemnând un set de restricții și umilințe — de la interdicția construirii și reparării de biserici și sinagogi până la restricția bocitului morților prea tare, a tragerii clopotelor ori a scoaterii crucii la vedere — impuse nemusulmanilor considerați cetățeni „de mâna a doua", supuși unui statut de umilință și inferioritate, în afara Comunității islamice ('*Umma*), deci unui statut de *marginali*.

[1] *Doc. turc.*, I (ed. M. Mehmed), doc. 260.
[2] V. Veliman, *Relațiile...*, doc. 11.

Or, toate libertățile amintite ale Țărilor Române, dar cu deosebire aceea că teritoriul lor nu era supus legii Islamului, făceau ca *Memleketeyn* (dualul arab: „cele două țări") să *nu constituie „teritoriu al Islamului" sau „Casa Islamului" (dar al-Islâm), regim juridic, care a rămas neschimbat pe întreaga perioadă a hegemoniei („protecției") otomane*. Acest regim, sintetizat în secolul al XVIII-lea prin formula menționată mai sus, a fost numit, în termenii istoriei otomane din această perioadă, și regim de *'adaletnâme*[1] („cărți ale dreptății", emise de sultan în secolele XVII–XVIII în vederea protejării contribuabililor = *rea'yâ* de abuzurile dregătorilor, care încălcau privilegiile fiscale locale) sau de *hükûmet* (în arabă: „guvern"), în sens de autoguvernare.

În acest secol s-a produs o schimbare radicală în sistemul administrativ-fiscal otoman, amintită deja mai sus, și anume: sistemul timariot, ce asigurase în perioada clasică (1300–1600) strângerea impozitelor de către *spahi*-i, a fost practic înlocuit cu sistemul *iltizâm* (sinonim cu *mukata'a*), adică al *arendării* impozitelor către notabili locali (*ayân*-i) sau persoane înstărite, inclusiv greci, armeni și evrei, cu domiciliul permanent la Istanbul (între timp, cei mai mulți timarioți s-au ruinat, au îmbrățișat altă profesie ori s-au adaptat noii conjuncturi, transformându-și timarele, aceste concesii viagere și condiționate de venituri, de tipul beneficiului occidental, în *çiftlik*-uri, moșii sau ferme agricole destinate producției și comerțului). Noul sistem consta în plata unei sume preliminarii (*önce odeme*) de către arendași (*mültezim*-i) și încasarea globală (*maktu'*) a impozitelor, acum unificate, de către aceștia, care beneficiau astfel de *serbestiyet* (libertate, „imunitate") din punct de vedere fiscal. *Mültezim*-ii aveau nevoie de garanți (financiarmente) și bune referințe (moralmente) dar, la rândul lor, puteau să subarendeze anumite porțiuni din zona „închiriată" lor.

Or, noul sistem *iltizâm* ne ajută să înțelegem mai bine mecanismul relațiilor româno-otomane în „veacul fanariot": voievozii fanarioți, numiți din rândul grecilor bogați (foști mari dragomani) din Istanbul, pe baza unor referințe din partea unor înalte personaje din „cercul puterii", cu centrul în Haremul Imperial (*Harem-i Hümâyun*) și după efectuarea unor plăți în avans, oficiale și mai ales neoficiale, devin *mültezim*-i, primind în arendă (*iltizâm, fermage*) demnitatea de domn în Țara Românească și Moldova, considerată cea mai lucrativă demnitate provincială din imperiu, încasează în sistem *maktu'* (global și pe cont propriu) „impozitul șeriatului" = haraciul (numit și *gizye* = capitație), plătind *mukarrer* (confirmare) la un an (mucarerul mic) sau 3 ani (mucarerul mare) și peșcheșuri oficiale, al căror număr se înmulțește considerabil cu sume noi (*rikâbiyye* — pentru sultan, *idiyye* — de Bayram, *kudümiyye* — la schimbarea unor dregători otomani, *câize* și *avâid* = dări pentru diverși dregători otomani), primind în schimb *serbestiyet* pe o treaptă superioară.

Interesul acestor arendași sau chiriași (*fermiers*) era să poată scoate maximum de venit într-un timp cât mai scurt, să unifice impozitele (ca în statul otoman) și să subarendeze (subînchirieze) cât mai avantajos încasarea acestor impozite din țară.

[1] Halil Inalcik, *Adâletnâmeler* (Cărți ale dreptății), în „Türk Tarih Belgeleri Dergisi" (Belgeler), II, Ankara, 1965, 3–4, p. 75, 83 ș.a.

Or, asemănarea dintre sistemul *iltizâm* otoman (practic extins și la *Memleketeyn*) și statutul juridic al acestor „două țări" din perioada fanariotă, ambele situații fiind cuprinse juridic sub aceeași formulă *mefrûz ül-kalem, maktu' ül-kadem, min küll il-vücûh serbest*, a făcut ca atunci când boierii români au prezentat, în cursul tratativelor de pace ruso-otomane de la Focșani și București (iulie 1772–martie 1773), precum și ulterior, texte de „capitulații" — alcătuite *ad-hoc*, dar pe baza unui fond istoric real — în sprijinul doleanței lor de restabilire a autonomiei depline, diplomații otomani să nu conteste nici atunci, nici ulterior, *esența* acestor acte, constând în „privilegii și imunități", *continute deja* în cunoscuta formulă juridică aplicată și în cazul „celor două țări" românești. Datorită aceleiași asemănări, statutul de „privilegii și imunități", consemnat și în vechile capitulații (*'ahidnâme*), a fost recunoscut Țărilor Române și prin tratatele internaționale de la Kuciuc Kainargi (1774), Adrianopol (1829) și Paris (1856).

II. 1774–1821. Actele juridice, consfințind statutul Țărilor Române față de Poartă din această etapă au fost hatișerifurile din 1774, 1784, 1802 și 1806, senedul din 1783, firmanele din 1791 și 1792, precum și o Carte de lege (*Kânunnâme*) din 1792–1793, destinată în primul rând dregătorilor otomani de margine, dar comunicată și voievozilor moldo-munteni sub forma unui *hatt-i humayûn (hatt-i şerif)* emis de Selim III[1]. Este pentru prima oară când se folosește termenul de *Eflâk ve Boğdan Kânunnâmesi* (Carte de lege privind Țara Românească și Moldova), de fapt o reglementare a raporturilor și obligațiilor financiare ale acestor țări față de Poartă, după cum o arată și termenul de *Nizâmnâme*[2], folosit și ulterior pentru desemnarea Regulamentului Organic. De notat că acest codice din 1792–1793 a fost emis la insistențele Rusiei (*Rusyalının ısrariyle*)[3], după pacea de la Iași (1792).

Dar acestor acte juridice emise de Poartă, deci acte interne otomane, li se adaugă un act internațional: tratatul de la Kuciuc Kainargi din 10 iulie 1774, care — cum am mai arătat — prevedea dreptul reprezentanților Curții din Sankt Petersburg de a putea interveni în favoarea Moldovei și Țării Românești.

După 1774, Rusia și-a deschis consulate la Iași și București, hatișeriful de la Gülhane din 1802 recunoștea dreptul titularilor acestor consulate de a supraveghea modul în care Poarta își îndeplinea angajamentele asumate în raport cu Țările Române.

---

[1] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (abreviat: BOA), Istanbul, fond *Hatt-i Hümâyun*, nr. 12.550 A, 12.550 B, 12.550 C, 12.550 D, 12.551, 12.553. Textul nr. 12.553 a fost publicat de Mustafa A. Mehmet, sub anul 1792 [*O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poarta la 1792 (O carte de lege — kanunname — în limba turcă)*, în „Studii" 20, 1967, 4, p. 695–707] și de Valeriu Veliman, sub anul 1793 (*Relațiile româno-otomane 1711–1821. Documente turcești*, București, 1984, doc. 210, p. 599–614). Textul nr. 12 551 a fost publicat sub anul 1793 de către V. Veliman (*op. cit.*, doc. 209, p. 597–599). În acest text (*telhis* al marelui vizir către sultan), dar și în altele, se menționează aceeași reglementare a raporturilor româno-otomane sub forma *Eflâk ve Boğdan Kanunnâmesi* (Carte de lege privind Țara Românească și Moldova).

[2] BOA, Istanbul, nr. 12 550 B.

[3] *Ibidem*, nr. 12 553.

Dincolo de scopurile reale, ascunse, ale Rusiei — expansiunea spre Dunărea de Jos și Strâmtori —, acțiunile ei au favorizat declanșarea mecanismului de restabilire a autonomiei românești depline față de Poartă, pentru revenirea la perioada clasică a relațiilor româno-otomane, aceea a *'ahidnâme*-lelor.

Astfel, în intervalul 1774–1821 au fost reconfirmate vechile prevederi de garantare a acestei autonomii: s-a interzis din nou, cu fermitate, supușilor otomani de a mai pătrunde în Principate fără un *ferman* special și fără a respecta locurile de trecere fixate în acest sens; a fost limitat numărul negustorilor otomani, dar și al comisarilor trimiși pentru reglementarea unor probleme deosebite. Totodată, articolul 25 al hatișerifului de la Gülhane (1802) prevedea în chip expres că „în afară de negustorii purtători de firmane, toți acei locuitori din ținuturile înconjurătoare, iamak sau alții care ar voi să intre, să locuiască și să păgubească pe raiale (= pământeni), călcând privilegiile Țării Românești, vor fi dați afară și îndepărtați din această provincie"[1].

Aceste reglementări nu erau, în fond, inovații. Noutăți erau faptul că, între timp, abuzurile, încălcarile intangibilității teritoriului românesc atinseseră proporții nemaiîntâlnite și, de asemenea, împrejurarea că de această dată traducerea în viață a acestor prevederi de către Poartă era cerută și controlată de o mare putere europeană, care devenise Rusia, în timp ce, după 1774, Imperiul otoman își pierduse statutul de mare putere, redobândit abia în 1856, după războiul Crimeii.

A fost reconfirmată vechea interdicție ca supușii otomani să dobândească proprietăți în Principate (așezări, case sau pământuri), să are, să semene sau să-și pășuneze vitele pe pământul țărilor noastre, dispunându-se restituirea moșiilor dobândite abuziv (numai în zona Giurgiu, supușii otomani de aici luaseră treptat în stăpânire o mare parte din cele 17 moșii din vecinătate, după cum arăta Nicolae Caragea în memoriul său din 1783[2]). În temeiul dispozițiilor imperiale, Mihai Suțu, la rândul său, interzicea în 1791 „vânzările veniturilor de moșii, de mori sau de cârciumi la om străin mărginaș al Dunării din cea parte, ori sârb, ori grec, sau orice fel de locuitori de dincolo ce nu are starea și sălășluirea casei lui statornică aici în țară"[3].

Au fost oprite, prin dispozițiile juridice amintite mai sus, abuzurile legate de dreptul de găzduire (*konak*), de hrană (*zahire*) și de transport (*olak*), de care beneficiau dregătorii și curierii otomani veniți în Principate (numai în intervalul 1795–1799 totalul cheltuielilor de acest gen din bugetul Țării Românești aproape echivala cu suma haraciului plătit în același răstimp).

A fost restrânsă pătrunderea negustorilor otomani la nordul Dunării, unde unii dețineau chiar prăvălii (de notat că majoritatea acestor negustori, mai ales a gelepilor,

---

[1] D.A. Sturdza și C. Colescu-Vartic, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, I, București, 1900, p. 262; M.M. Alexandrescu-Dersca, *Despre regimul supușilor otomani în Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în „Studii" XIV, 1961, 1, p. 100.

[2] Apud M.M. Alexandrescu-Dersca, *op. cit.*, p. 103.

[3] *Ibidem*, p. 104.

cumpărători de oi, erau creştini din imperiu). Hatişeriful din 1774 a desfiinţat obligativitatea cumpărăturilor forţate de grâne pentru Istanbul (*mukayese zahiresi*), cât şi sistemul cumpărăturilor de oi prin intermediul oamenilor şefului măcelarilor (*kasapbaşı*) din capitala otomană, care dădea „pricină de supărare, nedreptate şi pagubă ţării"[1]. Hatişeriful din 1784 a interzis camăta (care ajungea până la 50% pe două luni) practicată de negustorii otomani. A fost interzisă şi practica arvunei forţate (*selâm akçesi*), care permitea cumpărarea produselor locale la preţuri foarte joase.

Pe baza unor *fetva*-le ale marelui muftiu, a hatişerifurilor din 1774, 1784, 1791 şi 1802, a fost reglementat regimul moştenirilor dintre creştini şi musulmani, renegaţii (creştini trecuţi la islamism, musulmani trecuţi la creştinism) fiind excluşi de la succesiune.

A fost reglementată şi judecarea pricinilor dintre supuşii otomani şi cei români: în trecut, acest lucru se făcea de către judecătorii musulmani (*kadi*-i) de la hotare, de regulă cei din Giurgiu şi Brăila, în oraşul lor sau deplasându-se în ţară şi constituind un tribunal *ad-hoc*. Or, în această situaţie se aplica *şeriatul* (legea musulmană), iar mărturiile creştinilor nu aveau valabilitatea celor ale musulmanilor. Însuşi mitropolitul ţării trebuia să se supună unor asemenea decizii judecătoreşti, atunci când se judecau pricini dintre Mitropolia ţării şi supuşii din Istanbul. Acum, potrivit hatişerifului din 1774, litigiile dintre musulmani şi creştini erau supuse jurisdicţiei domneşti ca primă instanţă. A fost recunoscută şi valabilitatea mărturiilor creştinilor în procesele cu supuşii musulmani (dar numai în procesele de moştenire, nu şi în cele penale).

Hatişeriful din 1784 prevedea ca românii, aflaţi în proces cu musulmanii de peste hotare, să nu mai fie convocaţi la tribunale musulmane îndepărtate, ci să fie judecaţi în ţară, de către kadiul din cea mai apropiată „raia".

Potrivit hatişerifului de la Gülhane (1802), durata domniei a fost fixată la 7 ani. De-acum înainte, domnii nu mai puteau fi mazibţi înainte de acest termen decât cu acordul ambelor Curţi imperiale: „suverană" şi „protectoare". Boierii pământeni (*asul yerlü boyarlar*) au dobândit prioritate faţă de greci (*Rum tayfesi*) la ocuparea funcţiilor publice[2].

Aşadar, în ansamblu, *statutul ţării* faţă de Poartă s-a îmbunătăţit (mai exact: a fost restaurat), în bună măsură, în intervalul 1774–1821. Dar, în acelaşi timp, interpretarea otomană, după doctrina hanefită a statutului Ţărilor Române, considerate „la fel ca şi celelalte ţări bine-protejate" (*sair Memâlik-i Mahruse gibi*), cu alte cuvinte la fel ca şi celelalte provincii otomane, fie ele şi privilegiate (*mümtâze*), a avut drept rezultat grave amputări din trupul Moldovei: Bucovina (1775), în favoarea Austriei, Basarabia (1812), în favoarea Rusiei. În fond, din punct de vedere juridic, nu era nici o noutate: şi în trecut, după acţiunile de forţă şi interpretare hanefită ale lui Kanuni Sultan Süleyman, padişahul otoman anexase, după bunul său plac, teritorii româneşti „care-i aparţineau",

[1] *Ibidem*, p. 105

[2] Pentru terminologia turcească vezi BOA, fond *A. DVN.DVE*, nr. 82/6, p.1, **doc.** 1 din 15 Rebiülâhır 1237/9.1.1822.

„dobândite prin dreptul sabiei" (Brăila, Tighina etc.), fără ca nimeni să protesteze. Atunci, însă, era *o demonstraţie de forţă* din partea otomană. De data aceasta, însă, era *o dovadă de slăbiciune* din partea Înaltei Porţi: chiar dacă ar fi vrut, Poarta nu mai putea acum să apere integritatea teritorială românească.

În concluzie, în ciuda unor grave abuzuri şi slăbiciuni, manifestate de Poartă, statutul de *'ahd ad-dhimma* (protecţie tributară) a fost conservat în tot „veacul fanariot". Ţările Române au continuat să fie diferite, aparte, de *dar al-Islâm*, în momente grave, de confiscări ale bunurilor voievozilor consideraţi „trădători", pământurile lor *din ţară* — ale Ţării — nu au fost supuse confiscării (instituţia musulmană *müsâdere*)[1], aspect important pentru înţelegerea autonomiei de stat româneşti.

De adăugat că, dată fiind „opoziţia dintre cele două domenii (*ihtilâf-ı dar*)", respectiv *dar al-'ahd* (Casa legământului), de la nordul Dunării, şi *dar al-Islâm*, din sudul Dunării, a continuat să existe şi în secolul al XVIII-lea *o frontieră (sınır)* între cele două entităţi teritorial-statale, românească şi otomană, care era nu numai *o frontieră administrativ-vamală* (care conserva, bunăoară, drepturile vamale ale domnilor români în ce priveşte sarea chiar în anumite puncte de pe malul bulgăresc, şi constituia o barieră, aprig şi eficient apărată, contra extinderii şi la Ţările Române a regimului „capitulaţiilor" occidentale, implicând o taxă vamală de numai 3% *ad valorem*), dar şi *o frontieră spirituală* (în sensul unei limite clare între *Imperium Islamicum* sud-dunărean şi *Respublica Christiana* de la nordul Dunării), frontieră constant remarcată şi subliniată de către călătorii străini de cea mai diversă condiţie. *À la longue* se poate observa că puterile europene (creştine!) au insistat pe lângă Poartă pentru ca această frontieră *să nu existe*, în interesul lor, evident. O depeşă inedită din 12 dec. 1843, dintr-un fond deschis recent la Arhiva Otomană din Istanbul (BOA), depeşă trimisă de însuşi Metternich reprezentantului Austriei la Istanbul, în urma autorizării, prin firman sultanal, „a guvernului Valahiei de a percepe un impozit de 5%, în loc de 3%, pe mărfurile importate şi exportate", preciza negru pe alb că „*Libertăţile şi privilegiile pe care Sublima Poartă le-a acordat Valahiei în ce priveşte administraţia sa internă nu schimbă cu nimic poziţia acestui Principat faţă de Puterile străine, care nu-l pot considera decât ca o parte integrantă a Imperiului otoman* (subl. M.M.)"[2].

De observat că în ce priveşte statutul reprezentanţilor domneşti la Istanbul (*Kapu Kethüdası* sau *Kapu Kehayası*), acesta, *formal*, nu se deosebea de cel al capuchehaielor marilor demnitari otomani, dar, *în fapt*, el poate fi asimilat — datorită funcţiilor şi amplorii misiunii lor — unei veritabile reprezentanţe diplomatice.

Pe de altă parte, *jus monetae* (dreptul de a bate monedă), pe care l-au practicat în continuare, în epocă, Hanatul Crimeii şi Republica Ragusa, cu un statut asemănător Ţărilor Române, acest drept (niciodată interzis în chip expres) nu a fost folosit de ţările noastre din două motive: 1. din punct de vedere economic, emisiunile monetare proprii nu mai erau — de cel puţin două secole — rentabile; 2. din punct de vedere politico-juridic

[1] Vezi, mai jos, nota 1, de la p. 599.

[2] BOA, Istanbul, fond *HR.SYS*, nr. 1070/42.

și mental-psihologic, nu mai era posibil ca un supus grec, cu domiciliul permanent la Istanbul, rob al sultanului, devenit peste noapte domn în Moldova sau Țara Românească, să emită monede (*sikke*), fapt ce simboliza și în Islam suveranitatea.

c) Statutul domnilor. Aspecte protocolare

Depeșa lui Metternich, amintită mai sus, constituie un splendid exemplu al așa-zisei viziuni europene despre statutul juridic al Principatelor Române în secolele XVIII–XIX[1]: o poziție interesată și parțială, care confundă *statutul țării cu statutul domnilor* și ignoră (cu excepția lui d'Ohsson) dreptul islamic și realitățile de pe teren.

Este o viziune — pe care cercetătorul modern trebuie s-o interpreteze critic — ce insistă mai ales asupra aspectelor privind ceea ce N. Iorga numea „tristul povârniș al domnilor noștri", adică asupra deteriorării grave a statutului acestora în epoca greco-fanariotă. Aceeași viziune insistă excesiv asupra chestiunilor de protocol, atât de gustate în epocă.

Revenind, deci, pe terenul sănătos al documentației oficiale de epocă și al realităților de pe teren, să precizăm câteva lucruri privind *statutul domnilor moldo-munteni* în epoca greco-fanariotă.

În secolul al XVIII-lea, la fel ca și în secolul anterior, voievozii români erau echivalați în protocolul otoman cu un *pașă cu două tuiuri*. Din acest punct de vedere, nu avem de-a face cu nici o noutate față de perioada anterioară. Nou e însă faptul că, între timp, raporturile dintre puterea centrală otomană și periferie deteriorându-se grav, în favoarea acesteia din urmă, rezultatul a fost o excesivă creștere în forță și prestigiu a *autorităților de margine*. În cazul nostru, e vorba de creșterea excesivă a influenței pașalelor de Hotin, Bender (Tighina) și Silistra-Oceakov, *pașale cu trei tuiuri*, pe care domnii moldo-munteni le primeau ținându-le scara șeii și sărutându-le piciorul. Cu acest prilej se cheltuiau sume imense; astfel, numai pentru conăcirea „Mării Sale Suleiman Pașa de Hotin" s-au cheltuit în intervalul septembrie 1776–martie 1777 o sumă (în valoare de 60 172 lei), care depășea cuantumul haraciului Moldovei din acest timp.

Procedura de instalare a domnilor (foști mari dragomani ai Divanului Imperial) cuprindea, de regulă, 3 etape:

I. Numirea (*tevcih*) și învestirea (*teşrif*) cu însemnele puterii (*hükümet alâmetleri*) de către sultan (sursa supremă de drept, deci de putere) la Palatul Topkapı;

II. Ceremonia de primire la Patriarhia Ecumenică din Istanbul, unde noului domn i se cântau imnurile de odinioară de la încoronarea împăraților bizantini;

III. Ceremonia din țară, cuprinzând ungerea noului voievod cu mir de către mitropolit (la Palatul metropolitan) și citirea *firman*-ului de numire (la Palatul voievodal), punctul *terminus*, după care începea *domnia efectivă*.

[1] Vezi Veniamin Ciobanu, *Statutul juridic al Principatelor Române în viziune europeană (sec. al XVIII-lea)*, Iași, 1999.

Toate aceste trei etape (ele însele cuprinzând mai multe faze) erau importante, dar decisive erau numirea și învestirea de la Istanbul, semnificând *delegarea puterii* de către cea mai înaltă sursă de putere: împăratul de la Țarigrad, comunicată apoi Țării, prin citirea firmanului de numire.

Însemnele de învestitură (*insignia, regalia, hükümet alâmetleri*) acordate domnilor români din epoca fanariotă nu difereau formal de cele din perioada anterioară[1]: *kuka* (în loc de coroană), *kaftan*-ul (în loc de hlamida bizantină), steagul (*'alem, bayrak*), calul (*at*), buzduganul (*bozdoğan*) sau *topuz*-ul. Dintre acestea, vârful de steag aurit — *ser-i 'alem* — se restituia Vistieriei imperiale la sfârșitul domniei, greutatea acestei bule de aur din vârful steagului fiind întotdeauna menționată în registrele Porții. Și valoarea celorlalte însemne ale puterii — exceptând tuiurile — era consemnată în *defter*-ele Vistieriei otomane. Sunt, totuși, diferențe față de „perioada clasică": *kuka* (substitutul coroanei), de calitate inferioară (fără fir de aur), era acordată demnitarilor de rang inferior (*ağa*-lelor de cămilari, șefilor de *bölük* și *kethüda*-lelor *orta*-lelor („companiilor" ienicerești), pe când *üsküf* (primită de voievozi anterior) era remisă demnitarilor de rang înalt (aga ienicerilor, marele ceauș, *muhzir ağa*)[2]. De asemenea, purpura ori veșmântul scump, țesut în fir de aur și argint (*hil'at*), sunt și ele treptat înlocuite cu cabanița (*kabaniçe*), o vestă scurtă, căptușită cu blană de samur. În schimb, ceremonia îmbrăcării kaftanului la Istanbul capătă o importanță cu totul deosebită. Aceste semne exterioare indică și ele o deteriorare a statutului domnilor moldo-munteni la Poarta otomană. De asemenea, „calul minunat" (*esb-i mükemmel*) de odinioară, primit de la împărat, se bucură în această epocă de o atenție excepțională: acum, acest cal devine *tavla başı*[3], adică „șeful grajdului" domnesc, numărul 1 în acest grajd, denumire pe care nu o întâlnim în perioada anterioară. Atenția cu totul nouă acordată *calului* împărătesc (proclamat la un moment dat *consul* în Imperiul Roman) — unul din semnele delegării puterii — semnifică, evident, și mai marele devotament afișat de voievozii greco-fanarioți față de Măria Sa Padișahul. Cu toate acestea, observatorii europeni au remarcat diferența, în favoarea domnului român, dintre învestirea unui principe moldo-muntean și cea a unui pașă sau vizir în ce privește pompa și ceremoniile[4]: de exemplu, domnii români beneficiau de *mehter* — muzica otomană, și de un respect din partea supușilor otomani la trecerea alaiului domnesc, rezervat doar marelui vizir. Mai mult: așa cum observa generalul Bauer (1778), „domnii s-au bucurat de aceleași onoruri ca și hanii Crimeii, deși, calitatea lor de principi creștini îi făcea inferiori principilor tătărești"[5]. (De precizat că hanii Crimeii aveau rang imperial, iar în momentul

[1] Mihai Maxim, *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*, Istanbul, 2001, p. 69–151 (*Nouveaux documents turcs sur les cadeaux protocolaires (peşkeş) et les insignes du pouvoir (hükümet alâmetleri)*).

[2] Mithat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (Enciclopedia ilustrată a istoriei otomane), Istanbul, 1958, p. 331.

[3] Radu G. Păun, *Sur l'investiture des derniers princes phanariotes. Autour d'un document ignoré*, RÉSEE, XXXV, 1997, 1–2, p. 66–67.

[4] Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 255.

[5] *Ibidem*, p. 234.

gravei crize a Casei lui Osman, din 1703, s-a pus în mod direct și concret problema înlocuirii dinastiei otomane cu cea a Casei Ghiraizilor, descendenți din însuși Genghiz Han, „cuceritorul lumii").

În fapt, s-a realizat *un compromis* între interesele materiale și politice ale Porții, pe de o parte, și cele ale fanarioților, pe de altă parte (aceștia din urmă n-au servit, în definitiv, nici interesele Porții, nici pe cele ale poporului român, ci propriile lor interese și ale cauzei grecești; cu toate acestea au contribuit în mod remarcabil la modernizarea societății românești). Astfel că, așa cum observa generalul Bauer, în lucrarea sa publicată în 1778, „turcii, printr-o politică bine rafinată au lăsat domnilor câteva prerogative care le puteau măguli vanitatea". Adică, „și-au păstrat titlul de principe și o Curte care amintea încă de fastul asiatic și perpetua simulacrul măririi trecute"[1]. Altfel spus, fostul rob de la Istanbul devenea acum despot „chiriaș" („arendaș") la nordul Dunării, umilindu-și supușii de acolo în aceeași măsură în care fusese și el umilit pe malurile Bosforului (complexul de inferioritate!).

În concluzie, în ciuda unor semne *exterioare* de considerație, *în fapt,* voievozii greco-fanarioți au fost supuși unor teribile umilințe: au fost maziliți pe neașteptate, executați în chip dramatic, averile le-au fost confiscate[2] potrivit instituției islamice *müsâdere* (pentru haini), totuși pământurile lor (*çiftlik*) din țară — ale Țării — nu le-au fost confiscate.

Dar, această gravă deteriorare a *statutului domnilor* moldo-munteni în „veacul fanariot", — repetăm — nu trebuie să se confunde cu *statutul țării,* care, în ciuda unor grave abuzuri și încălcări, a continuat, totuși, să fie un *statut de protecție tributară ('ahd ad-dhimma)*, împărtășit într-o anumită măsură cu Rusia după 1774, și care a rămas, până la 1878, *diferit de dar al-Islâm* (Casa Islamului). Din punct de vedere al dreptului islamic, perioada greco-fanariotă nu a însemnat și o modificare a statutului anterior de *non-aderență la dar al-Islâm* (Casa Islamului), ci de *continuitate* a statutului *în afara Casei Islamului*, și anume în *Casa legământului* (*dar al-'ahd*).

2. Principatele Române în cadrul Problemei Orientale

Dacă vreme de aproape patru secole pericolul expansiunii otomane continue spre centrul Europei a provocat teama puterilor creștine, o dată cu sfârșitul secolului al XVII-lea germenii descompunerii — în primul rând din cauze interne — a Imperiului sultanilor

[1] *Ibidem*, p. 235.

[2] Vezi, de ex. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arsivi), Istanbul, fond *D. BŞM.MHF (Bab-ı Defteri. Başmuhasebe Muhallefât Halifeliği* / Poarta «marelui» defterdar. Contabilitatea generală. Moșteniri), nr. 12 836 și nr. 13 702 (averile confiscate lui Grigore III Ghica, fostul domn al Moldovei, executat fiindcă a fost acuzat de trădare și de legături tainice cu Rusia (1777); nr. 12 883 (averile confiscate lui Nicolae Mavrogheni, după execuție); nr. 12 923 (averile confiscate lui Constantin Ipsilanti, „care a fugit în Rusia") etc.

devin vizibili, iar reculul produs prin pierderile teritoriale severe înregistrate în urma războiului încheiat prin Pacea de la Karlowitz (1699) evidențiază în mod grăitor începuturile declinului puterii otomane.

Decăderea militară a Imperiului otoman, acum ireversibilă, și slăbiciunea lui, au declanșat problema succesiunii sale, pe care Austria mai întâi, apoi și Rusia au dorit să o rezolve în folosul lor exclusiv. Ambiția nedisimulată a Rusiei de a-i scoate pe otomani din Europa a constituit însă o amenințare *reală* pentru pacea sud-estului european. De aceea, soarta Imperiului otoman a devenit o *problemă europeană*, chestiunea orientală reflectând, în esență, grija puterilor europene pentru soluționarea acesteia. Altfel spus, chestiunea orientală a fost o problemă de echilibru european, în menținerea sau realizarea căruia aveau să fie angajate, cu precădere, marile puteri — Franța, Anglia, Imperiul habsburgic, Rusia —, care au acționat fie direct, fie prin sistemele lor de alianțe, antrenând astfel în competiție și state care nu aveau interese directe, geostrategice, în Orientul european, ci doar unele politice, dictate de obiectivele urmărite în diversele etape ale evoluției Problemei Orientale[1].

În acest din urmă domeniu s-a remarcat îndeosebi Franța. Sistemul oriental francez a vizat conservarea Suediei, Poloniei și a Imperiului otoman amenințate, deși în grade diferite, de ambițiile expansioniste ale Rusiei. De aceea, diplomația franceză a făcut eforturi, ale căror intensitate și coerență a variat, în funcție de evoluția situației sale internaționale și a obiectivelor politice temporare și zonale, de a crea și menține o puternică barieră antirusă, formată din cele trei state amintite.

În ce privește Anglia, ea a avut, în prima parte a secolului al XVIII-lea, un interes mai moderat în Problema Orientală, fiind, în general, favorabilă Rusiei, dar neîmpărtășind ideea desființării Imperiului otoman, ca urmare a intereselor ei economice în Levant. Atitudinea favorabilă față de Rusia ia sfârșit o dată cu Pacea de la Kuciuk-Kainargi și, mai ales, după anexarea Crimeii, în 1783. Inamicul cel mai incomod pentru Anglia a rămas, în tot decursul secolului al XVIII-lea, Franța, în legătură cu interesele comerciale deosebit de importante din colonii. Antagonismul anglo-rus va lua naștere de-abia în secolul al XIX-lea, după sfârșitul războaielor napoleoniene.

Cu totul alta a fost însă poziția Imperiului habsburgilor austrieci, care, în urma păcii de la Passarowitz din anul 1718, a reușit să dobândească un avans considerabil în comparație cu Rusia în Problema Orientală. Totuși ea a fost împiedicată să devină o putere orientală. Păcile de la Belgrad (1739) și Șiștov (1791), încheiate cu Imperiul otoman, după cele două războaie purtate împotriva acestuia alături de Rusia

[1] Vezi cadrul general al subiectului la Andrei Oțetea, *Contribuții la chestiunea orientală*, în *Scrieri istorice alese* (ed. Fl. Constantiniu și Ș. Papacostea), Cluj-Napoca, 1980, p. 70–80 (*Factorii chestiunii orientale*). A se vedea, de asemenea, Francesco Cognasso, *Storia della questione d'Oriente*, Torino, f.a., Francesco Valsecchi, *La questione d'Oriente dalle origini alla pace di Parigi. 1718–1856*, Milano, 1956, p. 1–10; M.S. Anderson, *The Eastern Question. 1774–1923. A Study in International relations*, Londra, 1966, p. XI–XXI, 1–52; idem, *The Great Powers and the Near East. 1774–1923. Documents of Modern History*, edited by –, Londra, 1970,

(1736–1739 şi 1787–1791), aveau să o înlăture din Peninsula Balcanică. Astfel că înaintarea austriecilor spre Orient a fost stopată, timp de mai bine de un secol, ceea ce a permis Rusiei să-şi aroge rolul preponderent în Problema Orientală. Ca urmare, Curtea de la Viena a fost nevoită să adopte şi ea principiul integrităţii Imperiului otoman, pentru a împiedica avansul Rusiei către Orientul european şi a evita astfel pericolul de a deveni vecină nemijlocită cu Imperiul Rusiei.

Cercetări întreprinse în domeniu au relevat faptul că politica orientală a Rusiei nu a fost fundamentată, aşa cum s-a crezut, de Petru I, ci a fost determinată de condiţiile de dezvoltare şi de tradiţiile civilizaţiei ruse, puternic sprijinite pe credinţa religioasă a Ortodoxiei. Bucurându-se de sprijin popular, dar, mai ales, de complicitatea supuşilor ortodocşi ai Imperiului otoman, Rusia a dobândit un avantaj considerabil în competiţia cu rivalii săi pentru rezolvarea Problemei Orientale, devenind cel mai primejdios dintre toţi duşmanii acestuia.

a) Principatele Române în cadrul Problemei Orientale, de la Pacea de la Karlowitz la Pacea de la Belgrad (1699–1739)

Eşecul tentativei lui Petru I de a aduce în stăpânirea Rusiei bazinul Mării Negre, Peninsula Balcanică şi apoi Strâmtorile pentru a-i asigura astfel ieşirea la Marea Mediterană, a determinat reevaluarea priorităţilor politicii externe ale statului rus.

Victoria Rusiei la Poltava a marcat începutul unei noi epoci în istoria Europei nu numai de nord-est, ci şi de sud-est. Devenită stăpână a provinciilor baltice, foste suedeze, Rusia rezolva una din cele mai importante probleme ale sale din secolul al XVIII-lea — ieşirea la Marea Baltică —, ceea ce i-a înlesnit accederea la rangul de mare putere europeană. Şi aceasta în detrimentul Suediei care, la Poltava, a încetat de a mai fi o mare putere continentală, ci doar una baltică şi încă de rang secund. Stăpână pe situaţie, Rusia a sprijinit revenirea în Polonia a lui August al II-lea. În felul acesta, Polonia nu numai că reintra în sfera de influenţă a Rusiei, ci a fost supusă celui mai strict control al acesteia.

Întărirea poziţiilor Rusiei în Polonia a stârnit serioase îngrijorări la Istanbul. Polonia jucase un rol important în menţinerea raportului de forţe, favorabil Imperiului otoman, în răsăritul Europei. Or, prin aducerea Republicii Nobiliare Polone sub control rus, acel raport de forţe se modifica net în defavoarea otomanilor. Cercurile conducătoare otomane au înţeles clar că Rusia viza direct interesele lor din bazinul Mării Negre, inclusiv poziţiile pe care le mai deţineau la nordul Dunării, în Moldova şi în Ţara Românească. Prin urmare, Rusia trebuia împiedicată, până a nu fi prea târziu, să-şi pună în aplicare planurile. De aceea, profitând de faptul că principalele forţe armate ale Rusiei erau concentrate pe frontul baltic, Poarta otomană a declarat război Rusiei, la 9/20 noiembrie 1710.

Calculele Porţii s-au dovedit a fi fost corecte. Petru I nu a reuşit să formeze o coaliţie antiotomană, aşa cum s-a intenţionat şi nici să concentreze forţe suficiente pe frontul otoman. La aceste eşecuri s-au adăugat gravele sale erori de tactică şi strategie militară,

toate concurând la asigurarea victoriei otomanilor, în bătălia din 7/18–10/21 iulie 1711, de la Stănileşti, pe Prut, în Moldova, cu care s-a terminat de fapt şi războiul. Pacea s-a încheiat la Vadul Huşilor, la 11/22 iulie acelaşi an şi consacra reinstaurarea controlului exclusiv al Porţii otomane asupra bazinului Mării Negre.

O consecinţă directă a acelor evenimente a constituit-o deteriorarea statutului juridic al Moldovei şi al Ţării Româneşti, prin introducerea *regimului fanariot*, mai întâi în Moldova (1711), apoi şi în Ţara Românească (1716).

Modificarea situaţiei politice internaţionale în defavoarea lui Carol al XII-lea s-a repercutat negativ asupra raporturilor suedo-otomane, căci, la sfârşitul anului 1710, ţarul a cucerit Estonia, Letonia, Ingria, Carelia, pentru ca în anul 1712 să declanşeze ofensiva împotriva Finlandei, la care s-a adăugat pierderea poziţiilor strategice deţinute în nordul Germaniei, precum şi a aliaţilor de acolo, în anii 1711–1712. Carol al XII-lea a reuşit, totuşi, să se mai menţină, un timp, în atenţia Porţii tocmai datorită lui Petru I. Scăpat din încercuirea de la Stănileşti cu armata aproape întreagă ţarul a refuzat să-şi îndeplinească obligaţiile asumate prin Pacea de la Vadul Huşilor, în principal, retrocedarea Azovului şi evacuarea trupelor sale din Polonia. Ca urmare, pentru Imperiul otoman a redevenit acută necesitatea unui nou război cu ruşii, care a şi fost declarat la 11 noiembrie 1711. Pacea a fost restabilită totuşi pentru scurtă vreme prin tratatul de la Istanbul, 16 aprilie 1712, care îl confirma pe cel de la Prut, cu clauza expres reafirmată a permisiunii pe care era obligat ţarul să i-o acorde regelui suedez de a se retrage în ţara sa direct prin Polonia.

De aceea, otomanii au hotărât plecarea lui Carol al XII-lea pentru a doua jumătate a lunii august 1712, Moldova şi Ţara Românească urmând să suporte o mare parte din cheltuielile de deplasare. Otomanii considerau că, prelungind prezenţa regelui suedez pe teritoriul lor, nu făceau altceva decât să ofere lui Petru I pretextul de a ocupa Moldova şi Ţara Românească şi să-şi deschidă, astfel, drumul către Istanbul. Petru I nu mai dorea totuşi un nou război cu otomanii din cauza celui în care era angajat cu suedezii, ci menţinerea raporturilor cu Poarta, în limitele tratatului de la Prut. Nu de aceeaşi părere era însă şi Carol al XII-lea, pentru care consolidarea raporturilor paşnice otomano-ruse echivala cu pierderea definitivă a oricărei posibilităţi de revanşă împotriva Rusiei. De aceea s-a străduit şi a reuşit să provoace o nouă declaraţie de război adresată de Poartă Rusiei, la 19 noiembrie 1712.

În acele condiţii, consecinţele noii crize politice din orientul Europei au devenit deosebit de grave pentru Principatele Române. Revenirea Moldovei sub suzeranitatea otomană, după Pacea de la Vadul Huşilor, nu a îmbunătăţit situaţia ei politică şi economică, de altfel nici pe a Ţării Româneşti, datorită obligaţiilor impuse de Poartă pentru susţinerea efortului de război împotriva Rusiei. Această situaţie nu a durat prea mult, fiind întreruptă de starea general-europeană şi de cea particulară a Suediei, care continuau să evolueze în defavoarea lui Carol al XII-lea. Este vorba, în primul rând, de Pacea de la Utrecht din 11 aprilie 1713 care, punând capăt Războiului pentru Succesiunea la tronul Spaniei, modifica radical situaţia politică din Europa, după care a urmat capitularea în Pomerania,

la 16 mai 1713, a trupelor suedeze comandate de generalul Magnus Stenbok, ceea ce avea să contribuie la consolidarea poziției lui August al II-lea în Polonia și a Rusiei în Europa Răsăriteană. La acestea s-a adăugat o puternică răscoală antiotomană, izbucnită în Mesopotamia, toate contribuind la decizia Porții otomane de a încheia o nouă pace cu Rusia, semnată la Adrianopol la 16 iunie 1713, pe care Rusia a ratificat-o în luna septembrie același an. Era o nouă reconfirmare a tratatului de la Prut, care a deschis și posibilitatea normalizării raporturilor otomano-polone, grav deteriorate de recunoașterea de către Poarta otomană a lui Stanisław I Leszczyński ca rege al Poloniei. Actul, semnat la Istanbul la 22 aprilie 1714, accepta ca legitimă domnia lui August al II-lea în Polonia, stăpânirea acesteia asupra Ucrainei, zisă poloneză, și reconfirma în totalitate Tratatul otomano-polon de la Karlowitz din luna ianuarie 1699. Se încheia, astfel, prima criză majoră din evoluția Problemei Orientale, care a marcat grav statutul juridic al Principatelor Române și, în consecință, locul lor în cadrul acesteia.

Cea mai redutabilă dintre puterile vecine, în planul intențiilor de anexare a Principatelor Române a fost Imperiul habsburgic. În împrejurările internaționale de la începutul veacului al XVIII-lea, varianta cea mai convenabilă obiectivelor politicii orientale a acestuia o constituia rămânerea în continuare a Principatelor Române sub suzeranitatea otomană. Înfrângerea suferită de Petru I la Stănilești a fost privită cu satisfacție de cercurile conducătoare de la Viena. Nemaifiind considerată periculoasă pentru Imperiul otoman, Rusia nu mai prezenta deci nici aceeași valoare în sistemul de alianțe politice a Casei de Austria.

Succesul armatelor otomane la Stănilești avea să se repercuteze însă nu peste mult timp și asupra raporturilor austro-otomane, oferind prilejul impulsionării politicii orientale a Curții imperiale. Convinși că aveau suficiente forțe pentru a recupera pierderile suferite în favoarea Ligii Sfinte, otomanii s-au grăbit să atace Veneția, pe care o considerau ca fiind atunci cel mai slab dintre foștii membri ai coaliției antiotomane. Ușurința cu care au luat acea hotărâre a afectat și mai grav interesele europene ale Porții otomane, și datorită aducerii în discuție, înainte de toate, a statutului juridic al Principatelor Române.

Înfrântă de otomani în prima fază a războiului, Veneția a fost nevoită să caute aliați, și anume pe împăratul de la Viena, prin intermediul căruia spera să refacă fosta coaliție antiotomană, prin implicarea în război și a Rusiei și a Poloniei. Pentru a o determina pe cea din urmă să accepte propunerea, Veneția s-a declarat dispusă să sprijine realizarea obiectivului esențial al politicii sale orientale prin recunoașterea, ca fundamentare, în viziunea lui *jus publicum europaeum*, a vechilor pretenții de suzeranitate ale Coroanei polone asupra Moldovei și a Țării Românești.

Întorsătura luată de evoluția evenimentelor militare, care a început a fi defavorabilă otomanilor, a creat la Varșovia impresia că existau condiții pentru realizarea, cel puțin parțială, a politicii sale orientale, și anume instaurarea stăpânirii asupra întregii Moldove. Mai mult chiar, unii exponenți ai politicii externe poloneze considerau că sosise momentul scoaterii turcilor din Europa și împingerea lor în Asia. Erau, desigur, simple speculații, deoarece haosul intern provocat de Confederația de la Tarnogrod, înființată în anul 1715

împotriva regelui, l-a pus pe August al II-lea în imposibilitatea de a da curs acelor imbolduri. În plus, imperialii, care aveau propriile lor planuri în legătură cu Principatele Române, au atenționat Polonia că nu putea să spere mai mult decât obținerea cetății Hotin, cu prilejul încheierii păcii cu turcii.

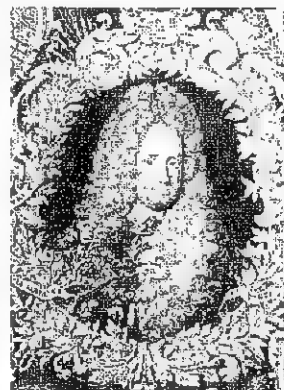

Fig. 90 Carol al VI-lea, împărat romano-german.

În momentul izbucnirii războiului otomano-venețian, Imperiul habsburgic se afla, de asemenea, confruntat cu o gravă criză dinastică. Preocupat de asigurarea succesiunii, deci de menținerea coeziunii monarhiei habsburgice, împăratul Carol al VI-lea a întocmit celebrul act intitulat *Pragmatica Sancțiune*, pe care l-a făcut public abia în anul 1720, când pierduse orice speranță că ar mai fi putut avea, ca moștenitor, un fiu în locul celui născut în anul 1716, dar decedat de timpuriu, trecând întreaga succesiune a Casei de Habsburg în favoarea fiicei sale mai mari, Maria Tereza, născută în anul 1717.

Intrarea imperialilor în războiul antiotoman a fost prilejuită de încheierea celui pentru succesiunea spaniolă. Momentul a fost considerat oportun de către cercurile conducătoare de la Viena pentru realizarea politicii orientale a Casei de Austria. Ca urmare, a denunțat Tratatul de la Karlowitz și s-a alăturat Veneției. Or, pentru *motivarea juridică* din perspectiva lui *jus publicum europaeum* s-a adus în discuție, de către diplomația austriacă, tocmai statutul juridic al Principatelor Române. În analizarea acestui statut, punctul de plecare l-a constituit introducerea de către otomani a regimului fanariot. O măsură care, potrivit opiniei juriștilor imperiali, dezvăluia obiectivele urmărite de Poarta otomană în zona de interese a Habsburgilor. Prin urmare, împăratul trebuia să ia măsurile necesare pentru a împiedica întărirea pozițiilor acesteia, dată fiind importanța deosebită pe care o aveau Principatele Române în special în politica orientală a Casei de Austria, ce decurgea, între altele, din valoarea lor strategică de contrafort la granița răsăriteană și cea sud-estică a Imperiului austriac. Redimensionarea statutului juridic al Principatelor Române a fost abordată și ca o necesitate a reactivării vechii ideologii a apartenenței celor două țări — Moldova și Țara Românească — la domeniile Coroanei ungare, aflate acum sub autoritatea împăraților Habsburgi[1].

În condițiile succeselor înregistrate de armatele imperiale, a devenit posibilă mai întâi contestarea suzeranității Porții otomane asupra Țării Românești. Prima măsură în această direcție a fost de natură politică, concretizată în nerecunoașterea legalității numirii lui

[1] Veniamin Ciobanu, *op.cit.*, p. 22–30.

Ioan Mavrocordat ca domn al Țării Românești în locul fratelui său Nicolae, răpit de austrieci și dus în prizonierat în Transilvania. În termeni juridici, aceasta echivala cu negarea autorității sultanului în aducerea domnilor din Principate. Exercitarea acestui drept de către Poartă avea urmări directe și foarte grave din punct de vedere logistic și nu numai pentru armatele imperiale. A mai exista însă și o altă cauză a demersului imperial, și anume eventualitatea ca Rusia să profite de avantajul comunității de religie cu românii, după ce și-a asigurat preponderența în Polonia și să pună stăpânire mai devreme sau mai târziu și pe Moldova și Țara Românească. O posibilitate care, așa cum am menționat, era considerată mult mai dăunătoare pentru interesele austriece în zonă decât dacă rămâneau în continuare sub controlul direct al Porții otomane. Ceea ce s-a și întâmplat, deoarece tentativa de a-l înlocui pe Ioan Mavrocordat cu un domn impus de cezarul de la Viena a eșuat datorită opoziției categorice a Porții otomane, a cărei motivație nici nu mai trebuie demonstrată. Pentru a nu pierde totuși șansa de a modifica statutul juridic al Principatelor Române, potrivit politicii orientale a Casei de Habsburg, împăratul Carol al VI-lea a încercat o altă variantă. Anume, cea de a reactiva vechea formulă a *„suzeranității colective"* austro-otomane asupra Moldovei și Țării Românești, solicitată de nenumărate ori, în secolele precedente, de austrieci, dar niciodată acceptată de otomani. De data aceasta, împăratul introducea însă o nuanță semnificativă: ***viitorii domni trebuiau aleși de forțele politice interne ale fiecărei țări și doar confirmați de cei doi împărați*** — cel de la Viena și cel de la Istanbul. În caz de reușită, s-ar fi produs o adevărată „revoluție" în sistemul politic otoman instaurat la nord de Dunăre, mai ales la începutul celui de-al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea. Deoarece pentru restabilirea dreptului boierilor de a-și alege pe domni s-ar fi revenit la sistemul *domniilor pământene*, ceea ce însemna de fapt *abolirea regimului fanariot*, cu toate consecințele ce ar fi decurs pe planul evoluției Problemei Orientale din modificarea atât de radicală a statutului juridic al Principatelor Române. Un motiv mult prea serios deci pentru ca otomanii să nu admită nici măcar o discuție de principiu asupra acestei chestiuni[1].

Eugeniu de Savoia a fost autorizat să înceapă negocierile, cu condiția ca austriecii să-și păstreze cuceririle, otomanii să le cedeze o parte a Țării Românești, precum și dreptul de a-i numi pe domnii celor două Principate Române. În cursul negocierilor, pretențiile expansioniste ale imperialilor au sporit însă. După unele informații, la 17 iunie 1718, în a cincea conferință a Congresului de Pace, ei au cerut cedarea în întregime a Moldovei și a Țării Românești. Totuși, pacea a fost încheiată prin mediația Angliei și a Olandei, la Passarowitz (în limba sârbă Požarevać), la 21 iulie 1718. Articolul I al tratatului otomano-austriac stipula că Moldova și Țara Românească își păstrau vechile granițe. Se excepta partea Țării Românești de peste râul Olt, care rămânea în stăpânirea Habsburgilor, pe baza principiului *uti possidetis*, admis de negociatori. În stăpânirea lor intrau, de asemenea, nordul Serbiei, cu Belgradul și Banatul Timișoarei. Veneția păstra Corfu și recupera părțile din Albania și Dalmația, ocupate de turci, dar pierdea Moreea. În schimb,

[1] *Ibidem*, p. 31–32.

Fig. 91 Principele Eugeniu de Savoia, generalissimul armatelor imperiale (1716–1718).

Polonia, care nu participase la război, nu a putut, datorită lipsei de sprijin din partea imperialilor, să impună Porții cedarea parțială sau totală a Moldovei sau, cel puțin, transformarea acesteia în stat tampon între ea și Imperiul otoman. Așa că, în tratatul de pace s-a stipulat doar că diferendele otomano-polone urmau a fi rezolvate pe calea tratativelor directe dintre cele două părți.

Pacea de la Passarowitz a marcat un avans important al expansiunii militar-teritoriale și economice a Casei de Austria. Deținând Țările de Jos, foste spaniole, și Lombardia, regiuni foarte dezvoltate din punct de vedere economic, Imperiul habsburgic avea nevoie de un debușeu pentru valorificarea produselor finite, necesitate reflectată în tratatul comercial încheiat o săptămână mai târziu (iulie 1718) cu Poarta otomană. Potrivit stipulațiilor acestuia, negustorii supuși austrieci aveau dreptul de navigație pe toate fluviile și râurile din teritoriile supuse jurisdicției otomane, inclusiv în Principatele Române, fără permisiunea de a intra totuși din Dunăre în Marea Neagră. Ca urmare, Pacea de la Passarowitz a confirmat Imperiului habsburgic calitatea de mare putere europeană, reprezentând maximul anexiunilor austriece în sud-estul Europei, ceea ce i-a permis să modifice în mod substanțial raportul de forțe din această zonă în defavoarea Rusiei și, bineînțeles, a Poloniei[1].

Aceasta, deși situația ei internă era deplorabilă, dorea ca imperialii să nu încheie pacea cu otomanii fără luarea în considerare, cel puțin parțială, a obiectivelor politicii orientale poloneze. Ca urmare, în anul 1717 a fost trimis la Viena un agent polonez cu misiunea de a-l determina pe împărat să aibă în vedere și respectarea intereselor Poloniei, care cerea să i se atribuie Moldova în întregimea teritoriului său. Apelul la intermedierea imperială rezida în faptul că Polonia, nefiind beligerantă, nu putea participa nemijlocit la tratativele cu Poarta. În caz de refuz al austriecilor, agentul era autorizat să avanseze cererile minimale care vizau dărâmarea de către autoritatea otomană a tuturor fortificațiilor construite după pacea de la Karlowitz, între Dunăre și Nistru, vizată fiind, în primul rând, cetatea Hotin, fortificată de otomani în anul 1713; dislocarea tătarilor din Bugeac pentru a pune la adăpost granița sud-estică a Poloniei de invaziile lor pustiitoare; transformarea Moldovei în *stat tampon* între Imperiul otoman și Republica Nobiliară Polonă.

Cererile poloneze au fost întâmpinate însă cu aceeași opoziție categorică atât din partea Habsburgilor, cât și a Porții. Mai mult chiar, cea din urmă a luat măsuri suplimentare

[1] Pentru politica orientală a Imperiului habsburgic în secolul al XVIII-lea, vezi, în special, cuprinzătoarea monografie a lui Karl A. Roiderer, *Austria's Eastern Question. 1700–1790*, Princetown, 1982.

Fig. 92 Petru I cel Mare, țarul Rusiei.

de consolidare a granițelor Imperiului otoman cu Polonia, prin extinderea raialei Hotin, înființată din anul 1713, asupra a 45 de sate moldovenești, inclusiv punctul vamal din acea zonă. Astfel că obiectivele politicii orientale poloneze au rămas doar un simplu deziderat[1].

În ceea ce o privește, Rusia a avut o poziție neutră, contrar speranțelor manifestate de venețieni, de exponenți ai cercurilor politice și diplomatice poloneze și ale reprezentanților boierimii moldovene și muntene. Fără îndoială, nici țarul nu renunțase la planurile sale față de Imperiul otoman; complicațiile nordice l-au determinat însă să amâne pentru o altă etapă realizarea lor și să încheie, la 16 noiembrie 1720, la Adrianopol, un nou tratat de pace cu sultanul. Prevederile sale reflectau, ca și în cazul celor din anii 1711, 1712 și 1713, dorința Porții otomane de a împiedica avansul trupelor țariste în Polonia, de unde puteau, în momentul considerat propice, să invadeze Principatele Române.

Prin tratatul din anul 1720 Rusia a recăpătat dreptul de a avea un reprezentant diplomatic permanent la Istanbul, iar cel din anul 1724 reglementa problemele litigioase de frontieră dintre Rusia și Imperiul otoman, în Iran. Rusia nu se putea împăca, totuși, cu pierderea Azovului, care o îndepărta de țărmurile Mării Negre. Pentru aplicarea planurilor sale politice, Rusia avea nevoie de colaborarea Imperiului Habsburgilor austrieci, pe care și-a asigurat-o prin alianța defensivă din 6 august 1726.

Profitând de marile erori strategice și tactice ale lui Carol al XII-lea, Rusia a scos din granițele regatului Suediei o bună parte a teritoriului său baltic. Pacea de la Nystad din anul 1721 impusă de Petru I Suediei consacra consolidarea pozițiilor Rusiei în bazinul Mării Baltice și degradarea poziției internaționale a vechilor puteri nord-estice și centrale ale Europei, anume Suedia și Polonia. Ca urmare, prioritățile politicii externe a Rusiei s-au concentrat în nord-estul continentului, pentru consolidarea cuceririlor lui Petru I la Marea Baltică.

În următoarele două decenii de după anul 1718 politica orientală a Casei de Austria a stat sub semnul păcii de la Passarowitz, care i-a adus, așa cum s-a menționat, o poziție avantajoasă din perspectiva politicii sale orientale, precum și sub cel al modificării conjuncturii politice din Europa de nord-est.

Totuși, Carol al VI-lea, preocupat de problema succesiunii la tron și de complicațiile din Apus, a lăsat pe plan secundar proiectele de anexare a Principatelor Române. Expresia

[1] Cf. Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, 1980, p. 57–58.

noii orientări în politica orientală a Casei de Habsburg o constituie eforturile ei de apropiere de Rusia, apropiere realizată prin alianța defensivă din 6 august 1726.

Alianța a oferit Rusiei posibilitatea consolidării pozițiilor sale, îndeosebi în această parte a Europei, dar a antrenat-o în politica antifranceză a Casei de Austria. Astfel că, din al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, constelația politică din Europa a fost dominată de doi factori: demersurile diplomației franceze în vederea neutralizării Rusiei, ca aliată a Austriei, prin exercitarea influenței în Suedia, Polonia și Imperiul otoman — adică pentru reactivarea vechiului sistem francez de alianță inaugurat încă de cardinalul Richelieu — celebra „Barrière de l'Est" —, iar pe de alta, de strădaniile Rusiei de a contracara influența franceză în zona sa de interese — acea politică de „Anti-Barrière", promovată de cancelarul țarinei, Andrei Ivanovici Ostermann, până la înlăturarea sa din funcție, în anul 1741.

Ca atare, tratatul de alianță defensivă austro-rus din 6 august 1726, la care a fost părtașă apoi și Prusia, dar pentru scurt timp, a fost considerat ca o adevărată realizare a diplomației habsburgice. El a deschis calea aderării Rusiei și a Prusiei la *Pragmatica Sancțiune* și a imprimat un nou curs politicii orientale a imperialilor și a celei a Rusiei. Restrâns și defensiv față de alte state, general și ofensiv față de otomani, părțile se angajau să-și acorde ajutor reciproc împotriva Porții, indiferent cine era agresorul. Prevederea în discuție nu numai că nu a înlăturat animozitățile dintre noii parteneri, ci a constituit sursa viitoarelor conflicte austro-ruso-turce, tendința stăpânirii Principatelor Române fiind mult mai profundă și mai durabilă decât interesele de moment care au guvernat încheierea acelei înțelegeri[1].

Totuși, alianța din 6 august 1726 și-a pus amprenta asupra „rezolvării" crizei poloneze, Rusia și Habsburgii impunând pe tronul Poloniei pe August al III-lea, fiul lui August al II-lea și principe elector de Saxonia, contrar intereselor franceze din această zonă. Ca urmare, la 1 februarie 1733 s-a declanșat așa-numitul Război pentru Succesiunea la tronul polon.

Desfășurat în jurul conflictului istoric dintre Franța și imperiali, Războiul pentru Succesiunea la tronul polon a creat condițiile favorabile reizbucnirii contradicțiilor de interese dintre Imperiul otoman, Rusia și Austria. După consolidarea influenței în Suedia și Polonia, singurul obstacol care se mai afla în calea expansiunii Rusiei în Orientul european era Imperiul otoman.

Imperiul habsburgic, slăbit sensibil de pe urma războiului, zis polonez, pe care îl purta însă cu Franța, Spania și Piemontul, a refuzat inițial invitația Rusiei de a accepta *casus foederis* și a intra în război. Argumentul l-a constituit interpretarea dată de Curtea de la Viena tratatului de alianță din anul 1726 care, în opinia ei, era o alianță defensivă; or, Rusia era agresoarea. În realitate, urmărind compensații răsăritene pentru pierderile în favoarea Franței, Spaniei și Piemontului, Casa de Austria era neliniștită de proiectele

[1] Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (secolul al XVIII-lea)*, Iași, 1986, p. 121.

Rusiei privind Moldova şi Ţara Românească şi nu dorea să le sprijine, ceea ce a reactivat rivalitatea dintre cele două competitoare la supremaţia politică şi teritorială la Dunărea de Jos şi în Balcani.

Perspectiva ca Rusia să profite singură de eventuala dezmembrare a Imperiului otoman i-a determinat pe austrieci să pună capăt războiului polon, încheind cu Franţa, Spania şi Piemontul preliminariile păcii de la Paris în anul 1735. După care au încercat să-şi realizeze obiectivele politicii orientale pe cale diplomatică, adică a medierii păcii ruso-turce. Aşa s-a ajuns la Congresul de pace ruso-austro-turc care şi-a desfăşurat lucrările în primăvara şi la începutul verii anului 1737. Neputând ocupa Principatele Române în timpul războiului din anii 1714–1718, imperialii s-au străduit să împiedice Rusia să le controleze. De aceea, la Nemirov au protestat cu vehemenţă împotriva propunerii Rusiei de a li se acorda independenţa. Viena considera că aceasta ar fi fost profitabilă doar pentru Rusia — care ceruse ca Principatele „independente" să fie puse sub protecţia ei. Austriecii nu-i puteau accepta însă pe ruşi în Moldova, căci de aici, mai devreme sau mai târziu, ei şi-ar fi deschis drumul către Ţara Românească. Mai gravă era însă perspectiva ca, după deteriorarea situaţiei celor două Principate, Rusia să pună stăpânire şi pe Transilvania. De aceea, strategii militari şi politici ai Curţii imperiale au ajuns la concluzia că austriecii, pentru a putea ocupa Boemia, Niş, Vidin, Moldova şi Ţara Românească, trebuiau să-i angreneze pe ruşi în Crimeea.

La tratativele de la Nemirov, Polonia a făcut şi ea o nouă încercare de a transforma Moldova în „stat tampon". Instrucţiunile secrete ale negociatorului polon conţineau reclamaţii împotriva fortificării Hotinului de către otomani şi a colonizărilor tătare de pe teritoriul Moldovei. Eşuarea tratativelor de la Nemirov a determinat Curtea de la Viena şi Rusia să se gândească serios la implicarea Poloniei în război, cu promisiunea ca, la sfârşitul acestuia, Republica Nobiliară Polonă să intre în stăpânirea Moldovei şi Ţării Româneşti. O simplă promisiune, deoarece, ca şi în alte împrejurări, cele două imperii nu înţelegeau să renunţe la propriile lor pretenţii asupra acelor teritorii, motiv pentru care nu au oferit Poloniei garanţii juridice internaţionale. Ca urmare, temerea că transformarea Poloniei în teatru de război i-ar fi adus pagube incomparabile mai mari decât avantajele unei ipotetice stăpâniri a Principatelor Române, diplomaţia polonă a renunţat şi a preferat să păstreze neutralitatea.

Deşi s-a încheiat fără nici un rezultat, Congresul de la Nemirov constituie un moment important din istoria evoluţiei locului Principatelor Române în cadrul Problemei Orientale. Pentru prima dată într-o conferinţă internaţională a fost pusă, deşi timid şi din motive contrare intereselor acestora, problema independenţei Principatelor Române[1]. Rivalitatea ruso-austriacă manifestată public în Congresul de la Nemirov, ca şi indispoziţia puterilor maritime — Anglia şi Olanda, dar mai ales a Franţei — provocată de politica orientală a Rusiei şi a Imperiului habsburgic, care le afecta interesele comerciale în această zonă,

[1] *Ibidem*, p. 104.

au salvat Imperiul otoman de la o dezmembrare ce, în primele patru decenii ale secolului al XVIII-lea, părea sigură.

Intrarea austriecilor în război alături de ruşi în vara anului 1737 nu le-a adus, însă, succesele scontate.

Proasta conducere a războiului de către generalii imperiali, din fruntea cărora dispăruse Eugeniu de Savoia, decedat, a constrâns diplomaţia austriacă să solicite medierea Franţei în vederea încheierii păcii. Astfel, prin intermediul lui De Villeneuve, ambasadorul francez la Istanbul, pacea a fost încheiată la Belgrad la 18 septembrie 1739. Austria retroceda Porţii otomane Belgradul, cu fortificaţiile, şi Oltenia. Carol al VI-lea fusese constrâns să facă acele concesii nu atât datorită înfrângerilor suferite de armatele sale, cât mai ales pentru a putea acţiona pe plan diplomatic în vederea obţinerii recunoaşterii *Pragmaticii Sancţiuni* de către puterile europene.

Rusia, nemulţumită de încheierea păcii de către austrieci, ameninţată de un război cu Suedia — care a şi izbucnit în anii următori — s-a văzut în imposibilitatea de a continua ostilităţile cu Imperiul otoman, deşi înregistrase unele succese. Ca urmare, a făcut apel la aceeaşi mediaţie franceză, agreată de Poarta otomană, încheind, la 18 septembrie 1739, convenţia preliminară de pace cu aceasta, prin care pierdea câştigurile obţinute anterior şi retroceda cetatea Azovului, care a trebuit să fie dărâmată. Ţarina Ana Ivanovna a ratificat tratatul şi convenţia ulterioară din 8 octombrie 1739, ordonând evacuarea cetăţii Hotin şi a Moldovei. Rezultatele războiului ruso-austro-turc din anii 1736–1739 pot fi justificate nu numai prin victoriile armatelor otomane împotriva celor habsburgice, ci, mai ales, prin contradicţiile de interese dintre Imperiul Habsburgilor austrieci şi cel al ţarilor în problema stăpânirii Principatelor Române, la care trebuie adăugate şi acţiunile antiaustriece ale românilor. Aplicarea în practică a tratatelor cu Austria, ca şi cel cu Rusia avea să întâmpine însă dificultăţi deosebite în anii următori.

b) Principatele Române în politica orientală a marilor puteri europene între Pacea de la Belgrad şi al treilea război ruso-turc (1740–1768)

Pacea de la Belgrad a fost, aşadar, garantată formal de Franţa, fiind subsemnată de De Villeneuve. Astfel, abilul diplomat francez a reuşit să restabilească prestigiul internaţional al Imperiului otoman, făcându-i inofensivi pentru mult timp pe cei doi adversari ireconciliabili ai otomanilor: Rusia şi Austria. El a rezolvat totuşi conflictul în primul rând în favoarea Franţei. Deoarece pacea nu încununa victoria armatelor otomane, ci triumful diplomaţiei franceze care, ce-i drept, şi-a propus salvarea Imperiului otoman, De Villeneuve a realizat totodată misiunea pe care i-o încredinţase guvernul francez, anume refacerea prestigiului Franţei în Orient şi extinderea comerţului francez în Levant. Era o victorie împotriva Angliei şi a Olandei, care au încercat, fără succes, să medieze pacea, iniţiativă respinsă, mai ales, de Imperiul habsburgic, care a preferat pe francezi.

De Villeneuve a reușit deci să zădărnicească eforturile anglo-olandeze și, totodată, să nu lase să se dezvolte prea mult nici concurența comercială austro-rusă în Orient, Franța prezentându-se în fața diplomației europene ca apărătoare a principiului integrității teritoriale a Imperiului otoman.

Încheierea păcii de la Belgrad cu Poarta otomană a fost considerată de unii exponenți ai diplomației ruse ca oferind răgazul necesar pentru reluarea, dar pe alte baze, a marșului armatelor ruse către Constantinopol. Unul din cei mai activi exponenți ai acelei tendințe a fost reprezentantul rus la Istanbul, Aleksei Andreievici Vișniakov. După opinia sa erau în profitul Rusiei dezmembrarea Imperiului otoman și întemeierea, pe ruinele sale, a unui puternic stat creștin care nu ar fi putut supraviețui fără sprijinul permanent al Rusiei. Ca urmare, s-ar fi putut diminua considerabil puterea imperialilor ce putea fi folosită pentru contracararea Franței pe continent și în Orientul european, situație ce ar fi fost și în avantajul puterilor maritime — Anglia și Olanda — cărora li se oferea — se putea deduce — un motiv în plus pentru a nu se opune unui astfel de plan. Dacă ar fi fost realizat, acesta ar fi pus echilibrul european la discreția Rusiei și a noului stat creat de ea.

Cercurile conducătoare ruse erau, în schimb, de o cu totul altă părere. Experiențele din anii 1711, 1733–1739, 1741, ca și complexitatea relațiilor internaționale le-au făcut mult mai reticente față de sugestiile lui Vișniakov. Declanșarea, în anul 1740, a războiului pentru succesiunea la tronul Imperiului habsburgic, soldat, încă de la început cu anexarea Sileziei austriece de către Prusia, a determinat desfacerea alianței ruso-austro-prusiene, realizată la începutul deceniului al patrulea al secolului al XVIII-lea și care funcționase sub egida Sankt Petersburgului. Mai grav pentru Rusia era faptul că apropierea Prusiei de Franța, concretizată în alianța din anul 1744, a avut ca rezultat consolidarea sistemului francez de alianțe din Europa de nord-est, care a scos momentan Suedia de sub influența Rusiei. Ca urmare a revigorării influenței franceze, la 21 iulie 1741 Suedia — care încheiase un tratat de alianță defensivă cu Poarta în anul 1739 — a declarat război Rusiei, cu intenția de a recupera provinciile baltice pe care i le anexase aceasta. Nesprijinită suficient nici de Franța și nici de Imperiul otoman, Suedia a trebuit să se recunoască înfrântă. Tratatul de la Åbo (Turcu) din 7 august 1743 atribuia Rusiei Finlanda meridională, ceea ce asigura securitatea Sankt Petersburgului.

În acel context, Principatele Române au încetat de a mai constitui un obiect nemijlocit al disputelor dintre competitori. În schimb, în pofida statutului juridic, atitudinea domnilor față de proiectele acelor puteri avea să constituie un factor important fie pentru înlesnirea, fie pentru zădărnicirea eforturilor statelor angrenate în acțiunile pentru supremație în centrul și sud-estul Europei. Acest adevăr a fost dovedit de îndârjita rivalitate dintre Franța, Rusia, Austria și Prusia pentru preponderență în Polonia.

După încheierea păcii de la Aachen (Aix-la-Chapelle) din anul 1748, a urmat o perioadă de relativă acalmie în relațiile internaționale, timp în care a avut loc, până în anul 1756, procesul de regrupare a forțelor, în conformitate cu noua configurație internațională. În acel context, după anul 1749 regele Franței, Ludovic al XV-lea, a pus bazele celebrei sale diplomații secrete — „le secret du roi". Ca urmare, Principatele Române

aveau să se afle în centrul atenției nu numai a diplomației franceze, secretă și oficială, ci și în a celei prusiene, austriece și ruse.

Fig. 93 Frederic al II-lea cel Mare, regele Prusiei (1740–1786).

Principalul obiectiv urmărit de Franța în anii 1749–1756 în Europa Răsăriteană a constat în restabilirea influenței exclusive a Franței în Polonia, prin instalarea pe tronul polon, în cazul vacanței acestuia, a prințului de Conti, precum și contracararea acțiunilor diplomației ruse și a celei austriece pe continent. Aceste obiective erau realizabile numai dacă se reușea reactivarea politicii otomane în problema poloneză, care intrase într-o perioadă de relaxare după anul 1749. Or, mijlocul preconizat de diplomația franceză a fost acela al utilizării domnilor Principatelor Române, îndeosebi al Moldovei, care aveau posibilitatea, fie prin relațiile lor la Istanbul, fie ca ambasadori *sui generis* în sistemul diplomatic otoman din Europa să influențeze deciziile Porții în problema poloneză.

Este contextul în care Franța mai ales a manifestat un interes deosebit ca pe scaunele domnești ale celor două Principate să se afle domni favorabili realizării obiectivelor sale[1]. Eforturile Franței au fost secondate de partida republicană, de orientare filofranceză, din Polonia. Diriguitorii acesteia au făcut, de asemenea, demersuri la Istanbul pentru a determina Poarta să numească la domnie persoane ostile planurilor Rusiei în Polonia. Ca urmare, Rusia a protestat în repetate rânduri la Istanbul împotriva domnilor cu o astfel de orientare.

La rândul ei Prusia, aliata până în anul 1756 a Franței, a sprijinit politica franceză de antrenare a Porții otomane în rezolvarea problemei poloneze. Obiectivul urmărit de ea era însă deosebit de cel al Franței, în sensul că dorea să împiedice o eventuală împărțire a Poloniei între Rusia și Habsburgi, până când ea ar fi avut disponibilitățile de a participa la o astfel de operațiune. Se știa că intervenția Porții în problema poloneză însemna declanșarea războiului cu Rusia și cu imperialii, ceea ce putea favoriza planurile Prusiei. Datorită dificultăților interne și externe cu care era confruntată, Poarta otomană a evitat însă să se angajeze în problema poloneză. Justețea atitudinii adoptate în această chestiune a fost confirmată, de altfel, de cunoscuta „revoluție diplomatică", provocată prin drastica revizuire a sistemului politic european, produsă în anul 1756, în urma căreia politica franceză în problema poloneză s-a modificat radical.

---

[1] Vasile Mihordea, *Politica orientală franceza și Țările Române în secolul al XVIII-lea. 1749–1760. După corespondența agenților de la „Secret du roi"*, București, 1937, *passim*; Germaine Lebel, *La France et les Principautés danubiennes (du XVIe siècle à la chute de Napoléon Ier)*, Paris, 1955, p. 51–53.

Arhitectul celebrei „răsturnări a alianțelor" a fost prințul Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg, cancelar al Austriei din anul 1753, și a produs o adevărată revoluție în „sistemul federativ" al Europei. Tratatul încheiat la 1 mai 1756 a pus capăt rivalității seculare dintre Franța și Casa de Austria și a fost îndreptat împotriva adversarilor lor, respectiv împotriva Angliei, rivala Franței pe mări și în colonii, și a Prusiei, contracandidatul Imperiului habsburgic la supremație în spațiul germanic. Astfel că Franța, inamicul tradițional al acestuia, a devenit aliata lui, iar Anglia, partener tradițional al Casei de Austria, adversara acesteia și aliata Prusiei. Rusia, asociată inițial Angliei și Curții de la Viena, a rămas doar aliata celei din urmă, împreună cu care a trecut în tabăra antiprusiană, în timp ce Prusia, în urma alianței cu Anglia, a devenit adversara Franței și a Spaniei.

Cauzele regrupării de forțe produsă în Europa între anii 1753 și 1756 rezidă din rivalitatea colonială franco-engleză în America de Nord, în necesitatea resimțită de Anglia de a înlătura potențialul pericol reprezentat de Prusia pentru securitatea Hanovrei, aflată în uniune dinastică cu aceasta din anul 1713, dorința Prusiei de a se sustrage amenințării Rusiei în Prusia Orientală și, în sfârșit, în rivalitatea comercială incipientă anglo-rusă.

Decesul țarinei Elisabeta în luna ianuarie 1762 a produs încă o nouă răsturnare în sistemul politic european. Urmașul ei, Petru al III-lea, un mare admirator al lui Friedrich al II-lea, a încheiat în luna mai a aceluiași an pacea separată cu Prusia pe baza *status-quo*-ului, existând și perspectiva stabilirii unei mai temeinice legături. A fost fondată astfel alianța prusiano-rusă, care avea să funcționeze, în pofida unor scăderi de intensitate, mai mult de un secol.

Ecaterina a II-a, care a devenit țarina Rusiei în anul 1762, în urma asasinării soțului ei, nu a schimbat nimic din tratatul încheiat de Petru al III-lea cu regele Prusiei. Ea a înțeles că numai în Prusia putea găsi punctul de sprijin de care avea nevoie pentru consolidarea domniei sale înainte de toate. Un an mai târziu, 1763, s-a pus capăt și Războiului de șapte ani, prin două păci separate: una încheiată de Franța cu Anglia, la Paris, la 10 februarie 1763, iar alta, semnată de Austria cu Prusia, la Hubertsburg la 15 februarie același an.

Lipsa bazei sociale interne necesară asigurării stabilității domniei Ecaterinei a II-a, datorită împrejurărilor în care a luat tronul a adus la ordinea zilei în Rusia problema războiului antiotoman. Sfârșitul victorios al acestuia ar fi înlăturat primul incovenient și ar fi oferit în plus Rusiei posibilitatea de a relua încercările de realizare a politicii orientale a lui Petru I. Războiul cu Imperiul otoman era, totuși, o întreprindere foarte riscantă, atât timp cât Polonia, cu interese similare cu ale Porții otomane față de expansiunea Rusiei păstra capacitatea unei intervenții potențiale în favoarea otomanilor. Ca urmare, Ecaterina a II-a a înțeles că drumul armatelor sale către Istanbul trecea, în mod inevitabil, prin Polonia. Or, această cale i-a fost deschisă de criza dinastică din Polonia, declanșată în urma decesului regelui August al III-lea, la 5 octombrie 1763.

Ecaterina a II-a s-a grăbit deci să utilizeze momentul cu maximul de profit, numind ambasador în Polonia pe cel mai de încredere consilier al său, contele Hermann Karl Kayserling și atașându-l politicii sale pe Nikita Ivanovici Panin (1718–1783), pe care l-a desemnat în anul 1763 președintele Colegiului Afacerilor Externe al Rusiei, devenind, astfel, șeful diplomației ruse. Apoi, Rusia a demarat preparativele diplomatice în vederea creării condițiilor externe ale realizării politicii sale orientale. Cum Imperiul habsburgic și-a manifestat fără echivoc intenția de a nu o lăsa să fie singura beneficiară a unei eventuale dezmembrări a Imperiului otoman, Rusia a fost nevoită să caute un alt aliat, care să nu aibă interese contrare celor ale sale în orientul european, să fie dispus să secondeze planurile Rusiei față de Polonia și, în sfârșit, să fie capabil să le contracareze pe cele ostile ale imperialilor. Acel partener ideal s-a dovedit a fi fost Prusia, care și-a oferit aproape singură serviciile.

Fig. 94 Ecaterina a II-a, împărăteasa Rusiei.

Slăbită considerabil de pe urma Războiului de șapte ani, Prusia căuta cu înfrigurare posibilitățile de a se salva, în cazul unui potențial atac din partea imperialilor. Apoi Frederic al II-lea aștepta și el momentul potrivit realizării planurilor fondatorului regatului, Frederic I, de expansiune pe seama Poloniei. Această convergență de interese s-a concretizat în tratatul de alianță ruso-prusian din 11 aprilie 1764. În esență, actul consemna angajamentul Prusiei de a sprijini Rusia, în Polonia și împotriva Curții de la Viena, dacă ar fi fost cazul, precum și pe cel al Rusiei, de a înlesni Prusiei răsluiri teritoriale în Polonia.

Primul act al colaborării ruso-prusiene s-a consumat în anul 1764, când, la 5 octombrie, sub presiunea celor doi aliați, a fost impus pe tronul Poloniei Stanisław al II-lea August Poniatowski, a cărui calitate fundamentală consta în faptul că fusese unul din favoriții Ecaterinei a II-a. Recunoașterea lui de către Poarta otomană, în pofida opoziției categorice a Franței și a Austriei, deschidea calea imixtiunii oficiale a Rusiei în Polonia și posibilitatea de a amenința în mod periculos securitatea granițelor nordice ale Imperiului otoman. Profitând de starea de neliniște provocată cercurilor conducătoare otomane de cele două perspective, Franța și Imperiul habsburgic au reușit să determine Poarta să declare, la 6 octombrie 1768, război Rusiei. Începea astfel o lungă perioadă de confruntări militare, care aveau să afecteze în mod direct și dramatic statutul juridic al Principatelor Române.

c) Principatele Române în cadrul Problemei Orientale în timpul ultimelor războaie ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea (1768–1792)

Declarația de război a fost făcută însă cu mult înainte ca Poarta să poată începe efectiv operațiunile militare și a dat răgaz Rusiei să întreprindă toate preparativele necesare, concretizate în punerea pe picior de război a trei armate. Cea mai importantă dintre ele, armata din Podolia, avea misiunea de a ataca Hotinul, după care urma să ocupe

Moldova, pentru a-i împiedica pe otomani să o devasteze şi să lipsească astfel trupele ţariste de o importantă sursă de aprovizionare; cea din Ucraina trebuia să preîntâmpine atacurile tătarilor, iar cea din nordul Caucazului să facă o diversiune în Cuban şi în Caucaz.

Izbucnirea războiului ruso-turc în anul 1768, a readus la ordinea zilei problema statutului juridic al Principatelor Române, de rezolvarea căreia depindea configuraţia politică viitoare a sud-estului european. Ocuparea de către Rusia a Moldovei şi a Ţării Româneşti, în toamna anului 1769, punea sub semnul întrebării perpetuarea echilibrului de forţe existent în Europa, fapt ce a declanşat reacţia puterilor interesate. Primii s-au alarmat imperialii, care-şi vedeau ameninţate graniţele lor sudice şi sud-estice. Ca urmare, au luat măsuri preventive, concretizate în ocuparea unor fâşii de teren la hotarul cu Polonia, Moldova şi Ţara Românească, concomitent cu demersuri diplomatice vizând slăbirea alianţei ruso-prusiene, demonstraţii militare în Transilvania şi ameninţarea cu o intervenţie în Polonia, în sprijinul adversarilor Rusiei. Pusă în faţa perspectivei de a fi antrenată şi într-un conflict cu Casa de Austria, Rusia a fost nevoită să renunţe atunci la anexarea Principatelor Române, amânând rezolvarea problemei pentru alte împrejurări, mai favorabile. Ca urmare, a imaginat, în anul 1770, o cale indirectă, anume proiectul urmărit de Ecaterina a II-a, amintit deja, de unire a lor într-un singur stat, cu funcţie de *stat tampon* între cele trei imperii rivale: Rusia, Imperiul habsburgic şi Imperiul otoman, cunoscutul *proiect dacic*[1].

Din perspectiva intereselor austriece în zonă, realizarea proiectului echivala cu instalarea ruşilor la graniţele sud-estice ale imperiului, cu posibilităţi reale de a-i ameninţa stăpânirea asupra Transilvaniei, prin influenţa ce era de aşteptat să o exercite asupra populaţiei româneşti şi a mişcării de emancipare din Ungaria. La amintitele considerente se mai adăuga şi faptul că noul stat ar fi ridicat o altă piedică în calea expansiunii imperiale în sud-estul Europei. Iată deci tot atâtea argumente pentru care Curtea vieneză nu putea subscrie la *proiectul dacic* al Ecaterinei a II-a.

Agravarea contradicţiilor austro-ruse, care puteau oricând degenera într-o confruntare militară, a alarmat Prusia deoarece, în spiritul tratatului pe care îl semnase cu Rusia în anul 1764, era obligată să-i acorde asistenţă militară. În plus, indiferent de care dintre cei doi adversari şi-ar fi adjudecat — Rusia sau Imperiul habsburgic — Prusia nu ar fi avut nimic de câştigat, de vreme ce una sau cealaltă şi-ar fi sporit teritoriile şi ar fi modificat echilibrul de forţe din zonă în detrimentul Prusiei.

În acel context au fost lansate noi planuri de organizare şi reorganizare a Principatelor Române. Neputându-le nici anexa, nici transforma în *stat tampon*, Ecaterina a II-a a sugerat încorporarea lor la Polonia, ca despăgubire pentru teritoriile pe care avea să le

[1] Vezi Veniamin Ciobanu, *1699–1815*, în *România în relaţiile internaţionale. 1699–1939*, Iaşi, 1980, p. 30 şi mai ales Ion Nistor, *Restaurarea Daciei în uneltirile diplomatice europene*, în AARMSI s. 3, t. 21, 1939, p. 337–355; I. Boicu, *Considérations portant sur la reconstitution de la Dacie dans les projets européens du XVIIIe siècle*, în RRH 20, 1981, 4, p. 695–703; idem, *Principatele Române în raporturile politice internaţionale*, p. 244–247.

piardă, în urma iminentei sale dezmembrări teritoriale în favoarea Rusiei, Curţii de la Viena şi a Prusiei[1]. Cea din urmă s-a şi grăbit să-l accepte, pe când imperialii l-au combătut. Pentru aceştia din urmă, anexarea pe cont propriu a Principatelor avea şi valoarea contracarării politicii orientale a Prusiei, adversara lor în spaţiul german, şi nu numai, idee din care a derivat tratatul, zis de *subsidii*, încheiat cu Poarta otomană la 6 iulie 1771. În schimbul sprijinirii otomanilor în eforturile lor de a încheia o „pace onorabilă" cu ruşii, sintagmă prin care se înţelegea, în primul rând, retrocedarea de către Rusia a celor două Principate Române, Poarta urma să le cedeze Oltenia şi să accepte o rectificare de frontieră la graniţa Transilvaniei cu Moldova şi cu Ţara Românească, tratat care va constitui una din justificările anexării nord-vestului Moldovei, trei ani mai târziu.

Încheind „*tratatul de subsidii*", Poarta otomană a mai urmărit însă şi împiedicarea dezmembrării Poloniei, în care întrevedea începutul sfârşitului dominaţiei sale la nord de Dunăre. În consecinţă, Casa de Austria s-a angajat cu acel prilej să nu permită alterarea situaţiei interne şi internaţionale ale Poloniei. Cu toate acestea, temându-se că dacă şi-ar fi respectat angajamentul nu ar fi făcut altceva decât să piardă o ocazie reală de a-şi spori teritoriile în estul continentului, imperialii au aderat la planul de împărţire a Poloniei propus Ecaterinei de Frederic al II-lea în anul 1771 şi realizat în anul următor prin convenţiile încheiate între copartajanţi, între 15 ianuarie şi 25 august 1772, împărţire de pe urma căreia Curtea de la Viena a dobândit Galiţia. Ca urmare, ea a renunţat la ratificarea „*tratatului de subsidii*", acceptând apoi şi reglementarea statutului juridic al Principatelor Române în raporturile austro-ruse. Convenţia încheiată la Petersburg la 25 iulie 1772 stipula angajamentul Rusiei că nu le va anexa şi nici nu le va proclama independenţa în schimbul obligaţiei imperialilor de a facilita eforturile de pace ale Rusiei.

Aceasta nu a putut fi totuşi încheiată datorită contradicţiilor ireductibile dintre beligeranţi, astfel că, după un armistiţiu, timp în care s-au desfăşurat lucrările Congresului de Pace din toamna anului 1772 de la Focşani, reluate la Bucureşti, ostilităţile militare au reînceput în luna martie 1773, oferind Curţii de la Viena prilejul de a revigora proiectele sale referitoare la Moldova şi la Ţara Românească, soldate cu anexarea, *în timp de pace*, a nord-vestului Moldovei, în toamna anului 1774.

Noua agresiune austriacă a fost consecinţa directă şi a tratatului încheiat de Rusia cu Poarta otomană la Kuciuk-Kainargi, la 10/21 iulie 1774. În afara unor importante achiziţii teritoriale (cele două Kabardii, porturile Kerci, Ieni-Kalè, Kinburn, teritoriul dintre Nipru şi Bug), Rusia obţinea recunoaşterea independenţei tătarilor din Crimeea, libertatea de comerţ pe Marea Neagră şi Marea Mediterană, restituind totuşi insulele din Arhipelag. Ea beneficia de amnistia totală şi dreptul de emigrare pentru toţi supuşii otomani care au participat la război de partea Rusiei, de garantarea libertăţii de exercitare a religiei creştine pe tot cuprinsul Imperiului otoman, de acordarea pentru supuşii ruşi

[1] Veniamin Ciobanu, *Confederaţia de la Bar şi implicaţiile ei pentru Moldova (1768–1771)*, în AIIAI 7, 1970, p. 279–290; idem, *Relaţiile politice româno-polone*, p. 126–127.

a clauzei naţiunii celei mai favorizate şi de dreptul de a înfiinţa consulate oriunde ar fi considerat necesar în cuprinsul Imperiului otoman.

În ce priveşte Principatele Române, reafirmarea şi definirea autonomiei lor însemna recunoaşterea statutului juridic special, a situaţiei lor în cadrul sistemului politic otoman[1].

Victoria Rusiei i-a pus însă pe austrieci în faţa alternativei: să-i sprijine pe turci, vecini slabi şi să-şi asigure astfel liniştea la graniţele sud-estice, sau să participe la demolarea Imperiului otoman în urma căreia să obţină teritorii care să-i consolideze poziţia faţă de ruşi; a prevalat cea din urmă orientare, concretizată în anexarea nord-vestului Moldovei, zonă numită apoi Bucovina.

Faptul că trupele austriece au intrat în Moldova în timp ce armata rusă nu o evacuase încă, potrivit stipulaţiilor tratatului de la Kuciuk-Kainargi, a făcut ca turcii să refuze ratificarea acestuia. Poarta otomană nu dispunea totuşi de mijloacele adecvate pentru a-şi impune punctul de vedere. În schimb, Rusia, care sesizase consecinţele negative ale anexării Bucovinei asupra poziţiilor sale din Polonia, a încercat să cointereseze Prusia în efortul de a-i determina şi imperiali să abandoneze noua lor achiziţie teritorială. Mijlocul preconizat de Rusia în acest scop, şi anume ca Frederic al II-lea să renunţe la propriile sale răsluiri de teritoriu în Polonia, peste cele prevăzute în convenţiile de împărţire, nu a fost însă agreat de regele prusian. Din contră, el a considerat defecţiunea austriacă la acordurile de împărţire a Poloniei, care stipulau abţinerea părţilor copartajante de la orice altă sporire teritorială care ar fi determinat ruperea echilibrului de forţe dintre ele, pentru a proceda şi el în aceeaşi manieră în Polonia[2].

De aceea, Imperiul otoman, slăbit de pe urma războiului, a fost constrâns să cedeze, fiind lipsit de orice sprijin extern, inclusiv din partea aliatei sale Franţa. Aceasta, de teama propriei sale slăbiciuni, aprecia că un război austro-turc ar fi fost atunci nu numai deosebit de periculos pentru otomani, ci şi foarte dezavantajos pentru ea însăşi şi a sprijinit pretenţiile austriecilor. Ca urmare şi a unor consistente daruri distribuite cu generozitate de austrieci înalţilor dregători otomani, la 7 mai 1775 a fost încheiată convenţia austro-turcă de cedare a Bucovinei, ratificată la 6 iunie acelaşi an. Deoarece austriecii au interpretat în felul lor stipulaţiile convenţiei, împingând în teren pajurile imperiale, mult peste limitele fixate în actul în discuţie, a fost nevoie de o altă convenţie, denumită Convenţia explicativă, semnată la 12 mai 1776, prin care se trasau noile graniţe ale Bucovinei.

Tratatul de la Kuciuk-Kainargi a marcat doar o etapă din evoluţia Problemei Orientale, care s-a acutizat din nou, o dată cu declanşarea crizei crimeene. Competiţia pentru controlul asupra Crimeii, a cărei independenţă pretinsă de Rusia s-a dovedit a fi doar o simplă formulă diplomatică, a fost pe punctul de a declanşa un nou război ruso-turc în toamna

[1] Vladimir Teaci, *Tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi şi importanţa lui pentru Principatele Române*, în RdIMold, Chişinău, 1996, 2, p. 16–28.

[2] Harald Heppner, *Austria şi Principatele Dunărene (1774–1812). O contribuţie la politica sud-est europeană a Habsburgilor*, Cluj-Napoca, 2000, p. 26–32.

anului 1777. Eventualitatea nu era însă agreată de Franţa. Charles Gravier conte de Vergennes, ministrul de atunci al Afacerilor Străine, cunoscând foarte bine încă din perioada în care a fost ambasadorul ţării sale la Istanbul toate racilele Imperiului otoman, era convins că războiul ar fi fost un adevărat dezastru pentru Poartă. În consecinţă, a dat instrucţiuni ambasadorului de la Istanbul, François Emmanuel Guignard, conte de Saint-Priest, să depună toate diligenţele necesare pentru evitarea ireparabilului. Ceea ce ambasadorul francez a şi făcut, reuşind să-i întrunească pe reprezentanţii ruşilor şi ai otomanilor, la Ainalî-Kavak, pe Bosfor, care au încheiat, la 10/21 martie 1779, o Convenţie explicativă a tratatului de la Kuciuk-Kainargi. Convenţia reconfirma tratatul, garanta aplicarea hatişerifului din toamna anului 1774 prin care Poarta otomană se angaja să restituie Principatelor Române vechile privilegii, care din acte unilaterale ale Porţii devin acte cu caracter internaţional şi a modificat în favoarea Rusiei prevederea din tratatul de la Kuciuk-Kainargi de a „vorbi" în numele Principatelor Dunărene, în sintagma „dreptul de intercesiune".

Pentru consolidarea poziţiilor sale în sud-estul Europei, al căror obiectiv principal îl constituia atunci Crimeea şi nu Principatele Române, Rusia avea nevoie însă de colaborarea Imperiului habsburgic. Bazele acestei colaborări au fost puse prin corespondenţa lui Iosif al II-lea cu Ecaterina a II-a, începând din anul 1781, corespondenţă precedată de întâlnirea dintre cei doi împăraţi de la Mohilev, din anul 1780.

Acum Casa de Austria avea o politică orientală bine definită. După anexarea Bucovinei, în anul 1775, a căutat să-şi extindă posesiunile în Orient. Mai mult, în concepţia lui Iosif al II-lea, profitului dezmembrării teritoriale a Imperiului otoman i se adăuga avantajul înlănţuirii Rusiei într-o alianţă solidă. La rândul ei, Ecaterina a II-a a reluat proiectele orientale ale lui Petru I, anume dobândirea accesului la Marea Neagră şi reconstituirea Imperiului grec al Bizanţului. De aceea, Ecaterina a acceptat cu plăcere o alianţă cu Imperiul habsburgic în care vedea mijlocul realizării grandioaselor ei proiecte.

Punctul central al tratativelor ruso-austriece l-a constituit statutul juridic al Principatelor Române, în viitor. Rusia a propus transformarea lor într-un „stat tampon", cu denumirea de *Dacia*, precum şi restaurarea Imperiului bizantin[1]. Iosif al II-lea, având în vedere propriile sale obiective, s-a declarat de acord, dar a condiţionat colaborarea sa la realizarea acelor proiecte de sfârşitul viitorului război cu Imperiul otoman. Până atunci, sugera extinderea graniţelor austriece în Moldova şi în Ţara Românească. Dacă de la Ţara Românească urmărea să anexeze doar Oltenia, în schimb Moldova era vizată în întregime sub pretextul asigurării unei mai bune legături a statelor sale ereditare cu Bucovina.

Rusia nu dorea însă să consimtă ca imperialii să dobândească noi câştiguri teritoriale. De aceea, a amânat realizarea *planului dacic* fără a-şi ştirbi autoritatea în Principatele Române, care fusese consolidată prin prevederile Convenţiei de la Ainali-Kavak, ale

[1] A. Oţetea, *Politica Rusiei în Orient în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii şi comentarii de istorie şi lingvistică*, Bucureşti, 1947, p. 73–89; Veniamin Ciobanu, *1699–1815*, în *România în relaţiile internaţionale*, p. 46.

Fig. 95 Stanislaw al II-lea Poniatowski, regele Poloniei (1764–1795).

senedului din anul 1783, urmată apoi de mult dorita anexare a Crimeii la 10 aprilie 1783, recunoscută silit de Poarta otomană la 8 ianuarie 1784. La rândul său, Iosif al II-lea a decis să pregătească temeinic cuprinderea Moldovei şi a Ţării Româneşti, în condiţiile iminentului război ruso-turc.

Aşadar, Principatele Române erau considerate în Cabinetele europene ca fiind una din principalele chei ale dezlegării chestiunii orientale. La anexarea lor de Imperiul habsburgic se opuneau nu numai Franţa, Rusia, Imperiul otoman, ci şi Prusia. Este adevărat că Prusia nu avea interese directe în Principatele Române. Era, totuşi, interesată de profitul pe care l-ar fi putut obţine în Germania şi în Polonia, din ciocnirea de interese, în problema statutului juridic al Principatelor Române. Franţa, slăbită de pe urma războiului colonial cu Anglia, încheiat în anul 1783, a făcut eforturi pentru a evita producerea unui grav dezechilibru al balanţei de forţe pe continent. Cum principala cauză a acelei dereglări a „ordinii europene" putea fi politica orientală a Rusiei, Franţa a continuat să combată influenţa ei atât în Polonia şi Suedia, cât şi în Imperiul otoman. Ca urmare, avansarea *„proiectului dacic"* şi alianţa austro-rusă au determinat sporirea interesului Franţei pentru conservarea integrităţii teritoriale a Imperiului otoman. La rândul ei, Anglia, alarmată de creşterea influenţei Imperiului Rusiei în Balcani, Mediterana şi în Caucaz, şi-a unit eforturile diplomatice cu cele ale Prusiei şi ale Franţei, pentru a determina Poarta otomană să reziste presiunilor Rusiei. Iniţiativa celor trei puteri era, de altfel, în concordanţă cu starea de spirit a cercurilor conducătoare otomane, care urmăreau recuperarea Crimeii, anularea clauzelor tratatului de la Kuciuk-Kainargi şi abolirea prevederilor altor convenţii şi seneduri semnate cu Rusia sau promulgate, sub imperiul presiunilor diplomatice ale acesteia, care asigurau ruşilor largi posibilităţi de imixtiune în problemele interne ale Imperiului otoman. Astfel că, la 4/15 august 1787, Poarta otomană a declarat război Rusiei.

Pentru a nu lăsa din nou Rusiei toate avantajele unor cuceriri, Iosif al II-lea s-a hotărât la rândul său, la 9 februarie 1788, să intervină în război împotriva Imperiului otoman. Celelalte puteri europene erau, de asemenea, preocupate de dezmembrarea Imperiului otoman în favoarea Rusiei şi Austriei. Cea mai îngrijorată s-a dovedit a fi fost Prusia, care s-a grăbit să avanseze, încă în luna noiembrie 1787, propriul său plan de rezolvare a noii crize orientale, cunoscut sub denumirea de „planul Hertzberg", după numele iniţiatorului său, ministrul de Externe al regelui Frederic Wilhelm al II-lea, Ewald Friedrich conte von Hertzberg, care viza, în esenţă, asigurarea extinderii teritoriale a Prusiei în Polonia în schimbul căreia Austria urma să fie despăgubită prin anexarea Moldovei şi a Ţării Româneşti.

Modificat în cursul războiului, „planul Hertzberg" era la fel de prejudiciabil atât pentru Polonia, cât şi pentru Principatele Române. Pentru Polonia, pentru că extinderea anexiunilor prusiene asupra Poloniei Mari, cu oraşele Gdańsk şi Toruń, echivala cu suprimarea comerţului polonez pe Vistula, pierdere ce nu putea fi compensată cu retrocedarea de către Casa de Austria a Galiţiei. Pentru Moldova şi Ţara Românească, deoarece însemna trecerea lor sub stăpânirea efectivă a Imperiului habsburgic, ca preţ al renunţării la Galiţia[1].

Şi cercurile conducătoare ale Poloniei au lansat o iniţiativă conformă cu vechile deziderate ale Coroanei polone la Dunărea de Jos. Punctul central al planului polonez îl constituiau tot Principatele Române. Astfel, în luna septembrie 1787, regele Stanislaw al II-lea August Poniatowski s-a oferit să încheie cu Ecaterina a II-a o alianţă ofensivă şi defensivă împotriva Imperiului otoman. În schimbul acelei colaborări solicita să i se cedeze Republicii Nobiliare Polone „Basarabia", adică Bugeacul, Cetatea Albă şi teritoriul Moldovei dintre Nistru şi Siret pentru a-şi asigura, astfel, ieşirea la Marea Neagră. Mai mult chiar, Karol Boskamp, unul din consilierii regelui şi exponent al acelei orientări, era de părere că Polonia putea pretinde ambele Principate. Deoarece, susţinea el, Coroana polonă avea drepturi istorice asupra lor, mult mai vechi decât cele pretinse de otomani. Tot el credea că Rusia va fi convinsă că asigurarea controlului asupra ţărilor nu se putea înfăptui atât timp cât Principatele se aflau sub suzeranitatea Porţii otomane. Rusia a refuzat categoric propunerile poloneze. Totuşi, pentru a împiedica apropierea lor de otomani, le-a promis, în anul 1789, câştiguri teritoriale în Moldova. De data aceea, oferta rusă a rămas fără ecou, deoarece, în noile împrejurări internaţionale, Polonia fiind mult mai avantajată dacă Principatele Române rămâneau sub suzeranitatea otomană[2].

Amintitele proiecte reprezentau, desigur, o ameninţare pentru Principatele Române. Totuşi ele au impulsionat formarea şi individualizarea, în sens naţional, a unei „chestiuni româneşti", ce avea să pătrundă tot mai adânc în conştiinţa publică şi în proiectele politice europene[3].

La fel de îngrijorată faţă de continua expansiune rusă spre Balcani s-a dovedit şi Anglia. Regatul insular, care nu văzuse până atunci în Rusia un potenţial inamic, a început să-şi manifeste îngrijorarea faţă de planurile de desfiinţare a Imperiului otoman în Europa, preconizate de Ecaterina a II-a (proiectul grecesc, crearea regatului Daciei ş.a.), mai ales după izbucnirea războiului din 1787, în care a fost antrenată şi Austria habsburgică. Atunci se produce acea gravă criză în raporturile anglo-ruse, datorită protestului premierului William Pitt împotriva recunoaşterii anexării cetăţii-port Oceakov la Marea Neagră şi a Peninsulei Crimeii de către ruşi şi care lansează un ultimatum, în martie 1791, în Camera Comunelor, ameninţând Curtea de la Sankt Petersburg cu o intervenţie armată în apărarea Porţii. Deşi Pitt a fost dezavuat atât de opoziţia din Parlament, cât şi de opinia publică

[1] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, 2, Bucureşti, 1896, p. 226–228.
[2] Veniamin Ciobanu, *Relaţii politice româno-polone între 1699 şi 1848*, p. 131–132, 145–146.
[3] Vezi L. Boicu, *Geneza „chestiunii române" ca problemă internaţională*, Iaşi, 1975, p. 41–42.

engleză, care vedea încă în Rusia un excelent partener comercial, criza Oceakovului a scos la iveală primele divergențe, care se vor agrava continuu după 1815, în politica celor două țări, diametral opusă în ceea ce privește modul de rezolvare a Problemei Orientale. Aliații au reușit în 1789 să repurteze succese remarcabile ocupând Principatele Dunărene asupra cărora au exercitat o apăsătoare ocupație militară.

Situația precară, internă și externă, a Imperiului habsburgic, amenințată cu agravarea în urma izbucnirii Revoluției franceze, l-a determinat însă pe noul împărat, Leopold al II-lea, care a preluat domnia în urma decesului fratelui său Iosif, în anul 1790, să semneze cu Prusia convenția de la Reichenbach, la 27 iulie 1790, în baza căreia se angaja să înceapă tratative de pace cu otomanii, pe baza principiului *statu-quo*-ului strict *ante bellum*. Prin Pacea de la Șiștov din 24 iulie/4 august 1791, încheiată prin mediația Angliei, Prusiei și a Olandei, Austria restituia Porții toate posesiunile pe care i le cucerise în timpul războiului. Țara Românească și cele cinci ținuturi ocupate de austrieci în Moldova reveneau sub suzeranitatea Porții. Excepție făceau cetatea Hotin și raiaua, care rămâneau sub ocupație austriacă, până la încheierea păcii cu Rusia, cu obligația ca imperialii să nu intervină în nici un fel în favoarea armatelor ruse. Printr-o convenție, perfectată în același an, Poarta consimțea, printre altele, la o rectificare de frontieră în Bosnia și la cedarea Orșovei către Imperiul otoman, care se obligau, în schimb, să nu o fortifice.

Rusia a refuzat totuși să admită principiul *statu-quo*-ului strict *ante bellum* propus și ei de puterile mediatoare și a continuat războiul, cu notabile succese militare. În pofida acestora, evenimentele neliniștitoare provocate de Revoluția franceză și proclamarea Constituției de la 3 mai 1791 în Polonia, cea din urmă punând sub semn de întrebare realizările Rusiei în chestiunea orientală, ca și ostilitatea Angliei — manifestată din plin în criza Oceakovului — au determinat-o pe Ecaterina a II-a să cedeze și să încheie pacea preliminara de la Galați (4/16 august 1791) și cea definitivă de la Iași, la 31 decembrie 1791/9 ianuarie 1792[1]. Tratatul reconfirma pe cel de la Kuciuk-Kainargi, Convenția de la Ainalî-Kavak, Convenția de cedare a Crimeii din anul 1784 etc. și stabilea granița din Europa dintre Imperiul otoman și Rusia țaristă pe o porțiune a fluviului Nistru, spre vărsarea în Marea Neagră; Poarta otomană recupera deci Principatele Române, cu condiția respectării clauzelor care le priveau din Tratatul de la Kuciuk-Kainargi și Convenția de la Ainalî-Kavak, ca și a prevederilor senedului promulgat de sultanul Abdul Hamid I în anul 1783.

Rezultatele războiului au fost, așadar, și mai puțin favorabile Principatelor Române, deoarece confirmau situația de fapt existentă în raporturile lor cu puterea suzerană și imperiile vecine, îndeosebi cu Rusia. Angajarea celei din urmă în problema poloneză, începând cu anul 1792, a avut repercusiuni și pe planul raporturilor româno-otomane, care nu s-au mai putut circumscrie nici măcar prevederilor tratatului de la Iași. Totuși, existența acestora, chiar și în limitele statutului lor juridic, constituia una din condițiile esențiale ale păstrării echilibrului de forțe politice din centrul și sud-estul Europei.

[1] *Ibidem*, p. 95–96, 98–99; idem, *La granița a trei imperii*, p. 98–100.

d) Principatele Române în cadrul Problemei Orientale în perioada Revoluției franceze și a războaielor napoleoniene (1789–1815)

Izbucnirea Revoluției franceze, dezmembrarea Poloniei, războaiele napoleoniene au fost tot atâtea cauze care au contribuit la accentuarea la maximum a divergențelor dintre marile puteri angajate în sud-estul european și în Orient. Ca urmare, au apărut noi elemente, care și-au pus amprenta asupra evenimentelor din aceste zone. Este vorba îndeosebi de manifestări ale afirmării conștiinței naționale a popoarelor creștine din Imperiul otoman, în contextul schimbării protagoniștilor problemei orientale în cadrul căreia rolul principal a revenit Rusiei, Franței și Angliei.

Nevoită să-și concentreze forțele în Polonia pentru a-și restabili pozițiile din această țară, grav subminate de proclamarea Constituției de la 3 mai 1791 și pentru a desăvârși împărțirea acestui stat, Ecaterina a II-a a abandonat provizoriu planul de expansiune pe seama Imperiului otoman, căruia i-a substituit o „politică de influență", ce a fost urmată apoi și de fiul și succesorul său, Pavel I, ca și de urmașul acestuia, Alexandru I, în primii săi ani de domnie.

După fixarea, prin Tratatul de la Iași din 28 decembrie 1791/9 ianuarie 1792, a graniței europene dintre Imperiul Rusiei și cel otoman pe cursul inferior al fluviului Nistru, stabilirea frontierei pe gurile Dunării a devenit obiectivul prioritar al politicii sud-est europene a Ecaterinei a II-a. Preocuparea se interfera mișcării de eliberare națională a polonezilor, care a sporit importanța strategică a Principatelor Române. Într-adevăr, după cea-de-a doua silnică împărțire a Poloniei între Rusia și Prusia (1793), polonezii s-au răsculat împotriva asupritorilor în 1794 sub conducerea generalului Tadeusz Kosciuszko, în încercarea disperată de a-și salva patria. Ca urmare, Rusia și Casa de Austria au luat măsuri pentru a împiedica colaborarea otomanilor, românilor și polonezilor. Misiunea asigurării eficacității lor a fost încredințată consulilor și agenților din Principate. În acest scop ei trebuiau să-i supravegheze îndeaproape pe domni, îndeosebi pentru a nu acorda ajutor polonezilor insurgenți. Până în cele din urmă, răsculații au fost înfrânți, urmând cea de-a treia și ultima împărțire a Poloniei din secolul al XVIII-lea, cea din anul 1795, între imperiali, Rusia și Prusia, care a afectat grav interesele Imperiului otoman și pe cele ale Franței revoluționare în Orientul european, întrucât Rusia și-a stabilit granițele pe întreg cursul Nistrului. Pentru guvernul revoluționar de la Paris dispariția Poloniei de pe harta politică a Europei i-a limitat zonele acțiunii sale politice împotriva Rusiei, ceea ce explică interesul deosebit manifestat acum de Franța ca Principatele Române să rămână în continuare sub suzeranitatea Porții otomane. Astfel că, Moldova și Țara Românească au devenit importante posturi de observare a evoluției acelor evenimente, motiv pentru care Franța a decis în anul 1796 înființarea unui consulat general cu sediul la București.

Reactualizarea brutală a Problemei Orientale, prin expediția întreprinsă de generalul Napoleon Bonaparte în Egipt în anul 1798, a produs o modificare spectaculoasă în raporturile ruso-otomane, determinând Poarta să solicite sprijinul Rusiei împotriva vechii

sale aliate, Franţa. De aceea s-a ajuns la încheierea, la 23 decembrie 1798/3 ianuarie 1799, a tratatului de alianţă ruso-turc, pe o durată de opt ani, la care a aderat şi Anglia. În baza noului act internaţional, Rusia obţinea dreptul de circulaţie a vaselor sale prin Strâmtori, în timpul războiului împotriva Franţei, precum şi cel de a exercita rolul de protectoare a Imperiului otoman. În consecinţă, s-au modificat şi obiectivele diplomaţiei ţariste, vizate fiind, de această dată, apărarea integrităţii şi inviolabilităţii Imperiului otoman. Modificarea radicală a politicii orientale a Rusiei s-a bazat pe evaluarea corectă a noilor parametri în care începuse să evolueze Problema Orientală, Curtea de la Sankt Petersburg fiind preocupată să-şi asigure interesele în zona Strâmtorilor, să evite opoziţia marilor puteri apusene şi, totodată, să păstreze Imperiul otoman slăbit şi dependent din punct de vedere politic de ea.

Totuşi, generalul Bonaparte a reuşit să devanseze acţiunile Rusiei, determinându-l pe sultanul Selim al III-lea, după încheierea păcii Franţei cu otomanii, să numească domni capabili să sprijine politica orientală a guvernului de la Paris. Alegerea a căzut asupra cunoscutului filofrancez Alexandru Suţu care, în condiţiile specifice din acea perioadă, a domnit atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească (1801–1802).

Succesul diplomaţiei franceze a fost, totuşi, de scurtă durată. La insistenţele Rusiei şi ale Prusiei, Poarta otomană a fost constrânsă să revină asupra acelei decizii, reinstalându-i pe filorusul Constantin Ipsilanti, în Ţara Românească şi pe moderatul Alexandru Moruzi, în Moldova. Totodată, situaţia instabilă din sud-estul Europei, unde răscoalele paşalelor din sudul Dunării contra autorităţii sultanului subminau autoritatea Porţii, l-au determinat pe Napoleon să ia în considerare posibilitatea, devenită mai evidentă ca oricând până atunci, a dezmembrării Imperiului otoman. Într-o atare perspectivă, apărea pentru Franţa şi problema stabilirii puterilor cărora aveau să fie destinate Principatele Române, în contextul anului 1802 acestea fiind Imperiul habsburgic şi Rusia.

Rusia nu intenţiona totuşi atunci să anexeze Principatele Române. Menţinerea *statu-quo*-ului politic şi teritorial în zonă era considerată la Sankt Petersburg ca fiind mult mai favorabilă intereselor sale. Ca urmare, a determinat Poarta otomană să promulge, în anul 1802 cunoscutul hatişerif[1], prin care erau confirmate clauzele tratatelor anterioare ruso-otomane referitoare la Principatele Române, între care şi dreptul Rusiei de a interveni, în favoarea lor, la autorităţile centrale otomane, ori de câte ori ar fi fost necesar.

Dacă, prin senedul din anul 1802, poziţiile otomanilor în Principatele Române primiseră o puternică lovitură, în ceea ce privea pe cele ale Franţei situaţia nu era aceeaşi. Ca urmare, diplomaţia rusă şi-a continuat eforturile pentru a împiedica consolidarea influenţei Franţei în cuprinsul Imperiului otoman, convingându-l pe sultan în anul 1804 să nu-l recunoască pe Napoleon Bonaparte ca împărat al Franţei. Dată fiind gravitatea consecinţelor, pe toate planurile, a raporturilor otomano-franceze, şi nu numai, pe care

[1] Vezi, mai nou, Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaţionale (1792–1821)*, ed. V. Spinei, Iaşi, 2001, p. 70–72; Marian Stroia, *Românii, marile puteri şi sud-estul Europei (1800–1830)*, Bucureşti, 2002, p. 49–82.

le-putea antrena asumarea acelui risc, Selim al III-lea a solicitat Rusiei garanţii corespunzătoare împotriva Franţei. În consecinţă, în condiţiile aderării la cea de-a treia coaliţie antifranceză, Rusia a acceptat propunerea Porţii de reînnoire a alianţei din anul 1798/1799, din care a rezultat un nou tratat de alianţă ruso-turc, semnat la 11/23 septembrie 1805, prin care Rusia şi-a asigurat o poziţie preponderentă în Imperiul otoman.

Înfrângerea celei de-a treia coaliţii antifranceze la Austerlitz, la 2 decembrie 1805, a antrenat însă decăderea treptată a influenţei ruse în Problema Orientală, concomitent cu creşterea considerabilă a poziţiei Franţei împăratului Napoleon I. Ca atare, politica orientală a Rusiei a devenit contradictorie. Între altele, cu prilejul tratativelor de pace de la Paris din anul 1806, Rusia a propus recunoaşterea titlului de împărat al lui Napoleon, în schimbul căreia Franţa urma să renunţe la poziţiile deţinute în Balcani şi în orientul Mării Mediterane. Se înregistra, astfel, prima tentativă de împărţire ruso-franceză a sferelor de influenţă în Europa Orientală. Temerea că Anglia avea să fie, totuşi, principala beneficiară a dezmembrării Imperiului otoman, l-a determinat pe Napoleon Bonaparte să renunţe, între anii 1802 şi 1807, la ideea împărţirii acestuia. Au urmat astfel noi stăruinţe în vederea consolidării suzeranităţii otomane asupra Principatelor Române, în care vedea mijlocul cel mai eficace de a se bara accesul Rusiei şi al Angliei către gurile Dunării.

Evoluţia rivalităţii ruso-franceze s-a repercutat direct şi asupra locului Principatelor Române în Problema Orientală. Urmărindu-şi obiectivele menţionate deja, Napoleon I a cerut Porţii, în luna ianuarie 1806, printr-o notă ultimativă, să-l recunoască, în termen de trei zile de la data emiterii actului său, ca împărat al Franţei. Ceea ce Poarta a şi făcut, la 25 ianuarie/6 februarie acelaşi an, acceptându-i titlul de împărat francez, în pofida protestelor Rusiei. Poarta fusese deci nevoită să revină la vechiul său sistem de alianţe, sperând în sprijinul Franţei pentru recuperarea teritoriilor pierdute, îndeosebi pe seama Rusiei, dar şi a Austriei, ca şi pentru asigurarea integrităţii teritoriilor sale. La rândul ei, Rusia, luând în considerare posibilitatea divizării teritoriale a Imperiului otoman, a renunţat la principiul integrităţii acestuia, concentrând trupe pe linia Nistrului.

Încurajat de victoriile franceze şi de instigaţiile lui François Horace Sébastiani, ambasadorul de atunci al Franţei la Istanbul, sultanul Selim al III-lea a revocat, în luna august 1806, pe domnul Moldovei Alexandru Moruzi şi pe cel al Ţării Româneşti, Constantin Ipsilanti, dar fără asentimentul prealabil al Rusiei, la insistenţele căreia fuseseră numiţi; în locul lor erau instalaţi Scarlat Callimachi în Moldova şi Alexandru Suţu în Ţara Românească, ambii cunoscuţi ca partizani ai Franţei[1].

Gestul de autoritate al Porţii crea însă posibilitatea ca Rusia să ocupe Principatele Române, pentru a împiedica stabilirea oricărei legături între acestea şi teritoriile foste poloneze, legături prin care Napoleon urmărea să-şi realizeze planurile faţă de Polonia. Ei i s-a alăturat Anglia, presiunile lor comune având ca rezultat o nouă mutaţie politică în Principatele Române, concretizată în readucerea în domnie a lui Alexandru Moruzi, în Moldova, şi Constantin Ipsilanti în Ţara Românească, la 15 octombrie 1806.

[1] G. Jebel, *op. cit.*, p. 114–116.

Austria urmărea cu atenție „duelul" ruso-turc în problema statutului juridic al Principatelor Române. În context, consulul austriac de la Iași, Joseph von Hammer, a sugerat ca Austria să profite de nemulțumirea provocată lui Napoleon de reintegrarea celor doi domni, la insistențele Rusiei și, în caz de refacere a statului polonez, Principatele Române să fie solicitate de împărat ca despăgubiri pentru teritoriile pe care urma să le piardă în Polonia. De altfel, propunerea se integra politicii austriece vizând evitarea situației în care Principatele ar fi intrat sub stăpânirea sau, măcar, controlul direct și exclusiv al Rusiei, ceea ce ar fi condus la un nou ascendent al acesteia față de Austria[1].

Într-adevăr, Rusia nu s-a declarat satisfăcută de reintegrarea unuia dintre partizanii săi, Ipsilanti, în domnia Țării Românești și a lui Moruzi în Moldova, pe care îl socotea filofrancez. Pretextând că Poarta otomană nu a îndeplinit și celelalte condiții solicitate de ea, precum și ruperea relațiilor cu Franța, apărarea Țării Românești față de incursiunile de jaf ale rebelului pașă de Vidin Pazvantoglu, restituirea raialelor către Principate, deschiderea Strâmtorilor pentru vasele ruse, guvernul de la Sankt Petersburg a decis ocuparea militară a Moldovei și a Țării Românești, decizie pusă în aplicare la 23 noiembrie 1806, când trupele ruse au intrat în cele două state dunărene. Concomitent, sub amenințarea unei ocupații nelimitate în timp a Principatelor Române, Rusia a somat Poarta otomană să permită trecerea vaselor sale de război prin Bosfor și să reînnoiască tratatul din 23 decembrie 1798/3 ianuarie 1799. Drept răspuns, Poarta otomană a declarat război Rusiei la 15/27 decembrie, situație recunoscută prin manifestul sultanului din 24 decembrie 1806/ 5 ianuarie 1807.

Tulburările izbucnite în Imperiul otoman prin răscoala ienicerilor au dus la detronarea sultanului Selim al III-lea (23 mai 1807) și la întronarea efemeră a lui Mustafa al IV-lea, răsturnat la rândul său de la putere la 28 iulie 1808.

Îndepărtarea lui Selim al III-lea de la guvernare și atitudinea puțin binevoitoare față de Franța a succesorului său au fost considerate de Napoleon drept o împrejurare excelentă pentru a abandona ideea menținerii integrității Imperiului otoman, ideea care nu mai corespundea intereselor Franței în Problema Orientală din acea perioadă, ceea ce avea să înlesnească înțelegerea dintre împăratul Napoleon și țarul Alexandru I de la Tilsit, din 27 iunie/9 iulie 1807.

În baza acordului de la Tilsit, la 12/24 august 1807, s-a încheiat la Slobozia armistițiul ruso-turc, prin mediația Franței, Principatele Române urmând a fi evacuate simultan de trupele ruse și de cele otomane[2].

În această perioadă ministrul Afacerilor Externe al Prusiei, Karl August von Hardenberg, a avansat și propriul lui plan de rezolvare a Problemei Orientale, cunoscut

[1] Harald Heppner, *Hammer-Purgstall und die Orientfrage*, în „Österreichische Osthefte", Viena, 21, 1979, p. 88–96; idem, *Joseph von Hammer in Jassy. 1806–1807*, în „Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark", 72, 1981, p. 127–140.

[2] J.E. Driault, *La question d'Orient en 1807. L'armistice de Slobodzié*, în „Revue d'histoire diplomatique", 14, 1900, p. 410–451; 15, 1901, p. 51–68; G. Lebel, *op. cit.*, p. 136–147.

sub numele său. În esență, se propunea reconstituirea parțială a statului polonez pe seama împărțirii Imperiului otoman. În această perspectivă, Principatele Române până la râul Olt urmau a fi atribuite Rusiei, iar teritoriul de dincolo de Olt, adică Oltenia, să revină Austriei, care îl mai stăpânise, după cum se știe, între anii 1718 și 1739, cu titlu de despăgubire pentru teritoriile pe care și una și cealaltă aveau să le piardă în folosul reconstituirii statului polonez.

Alexandru I era însă ostil ideii de refacere a Poloniei. De aceea, la Tilsit și-a însușit doar opțiunea autorității asupra statelor balcanice și, cu precădere, asupra Principatelor Române. Napoleon I, constrâns de necesitatea extinderii blocadei continentale și de complicațiile din Spania, a acceptat anexarea de către Rusia a Principatelor Române, asentiment concretizat în convenția secretă pe care a încheiat-o cu Alexandru I la Erfurt, la 30 septembrie/12 octombrie 1808. Totuși, pentru a evita consecințele unei posibile înțelegeri franco-austriece, Rusia a declarat în anul 1810, în mod unilateral, anexarea Principatelor Române.

Măsura a fost considerată însă abuzivă de către Austria, care a avut o reacție violentă, declarând răspicat că nu înțelegea să renunțe la „privilegiile" sale în acele provincii ale Imperiului otoman. Atitudinea echivocă a Franței, ca și prefigurarea conflictului cu aceasta l-au determinat pe țar să renunțe la anexare, avansând un alt scenariu, și anume cedarea către Austria nu numai a Olteniei, ci a întregului teritoriu românesc până la râul Siret, sugestie pe care Austria nu și-a însușit-o. Din contra, cancelarul Metternich a sugerat împăratului Francisc I coordonarea acțiunilor diplomatice cu împăratul Napoleon I, în scopul depistării unei soluții cât mai avantajoase Austriei de rezolvare a Problemei Orientale[1].

Între timp, diplomația engleza, analizând consecințele războiului ruso-austro-turc dintre anii 1787 și 1792, a ajuns la concluzia că drumul către India trebuia apărat de fapt pe Bosfor. Din această cauză nu-i putea fi indiferent cui aveau să-i aparțină căile de comunicații către Istanbul. Cum acel drum trecea, în mod inevitabil, prin Principatele Române, a promis sprijin pentru ocuparea lor, când Rusiei, când Austriei și Rusiei în același timp, fără a ezita, totodată, să promită garantarea controlării lor de către Poarta otomană, totul în funcție de împrejurări. După întâlnirea de la Tilsit, din luna iulie 1807, dintre împăratul Franței și cel al Rusiei, Anglia a întrevăzut posibilitatea de a înlocui alianța franco-otomană cu una anglo-otomană care să aibă ca obiect garantarea de către Marea Britanie a perpetuării suzeranității Porții otomane asupra Principatelor Române: ceea ce s-a și realizat prin așa-numita „pace de la Dardanele" din 5 ianuarie 1809, în timpul domniei noului sultan Mahmud al II-lea, care punea capăt stării de război dintre Anglia și Imperiul otoman, declanșată în anul 1807 și care constituia, totodată, prima breșă în blocada continentală impusă de Franța împotriva Marii Britanii.

[1] H. Heppner, *Austria și Principatele Dunărene (1774–1812). O contribuție la politica sud-est europeană a Habsburgilor*, p. 208–219.

Fig. 96 Alexandru I, împărat al Rusiei (1801–1825).

Ca atare, în luna mai 1810 Poarta a făcut propuneri de pace Rusiei, având ca bază de discuții restituirea Principatelor Române. Rusia a refuzat însă categoric propunerea, susținând-o pe a sa proprie, care viza stabilirea frontierei europene dintre cele două imperii pe Dunăre și acordarea, de către Poartă, a independenței Serbiei, răsculată împotriva ei din anul 1804, sub protectoratul Rusiei. A intervenit însă diplomația franceză, care a promis otomanilor că, în cazul reluării cu mai multă vigoare a războiului, vor fi sprijiniți pentru recâștigarea Principatelor Române, a Crimeii și a întregului litoral al Mării Negre. Evoluția evenimentelor a fost însă nefavorabilă otomanilor.

Tratativele de pace ruso-otomane au continuat și în anul 1811, în cadrul unei conferințe convocate la Giurgiu, la 19/31 octombrie, unde s-au ținut 13 ședințe până la 21 noiembrie/3 decembrie, fiecare dintre părțile beligerante sperând să realizeze, cel puțin parțial, obiectivele de război: Rusia, frontiera pe Siret, iar turcii, să-i oprească pe ruși, cel puțin pe Prut. Dar nu s-a ajuns la nici un rezultat[1].

Necesitatea apărută pentru Rusia de a neutraliza Austria și Imperiul otoman în perspectiva inevitabilului război cu Franța a determinat-o însă să avanseze și alte scenarii de aplanare a conflictului cu turcii. Așa se explică propunerea făcută în anul 1811 de a se acorda independența Principatelor Române sub tripla garanție a Rusiei, Austriei și a Imperiului otoman. Desfășurarea nefavorabilă a războiului pentru turci, ca și necesitatea, pentru ruși, de a încheia pacea, în condițiile în care declanșarea conflictului cu Franța devenise doar o chestiune de timp, au făcut posibilă reluarea convorbirilor de pace, întrerupte la Giurgiu, prin redeschiderea, la 31 decembrie 1811/12 ianuarie 1812, a Congresului de pace de la București[2].

Reacția lui Napoleon I a fost, firește, conformă cu împrejurările. În schimbul unei armate de 50 000 de oameni împotriva Rusiei, el a promis Austriei cedarea Principatelor Române, inclusiv a gurilor Dunării, a Serbiei, Galiției, Iliriei și a Triestului. Oferta

[1] Ion Jarcuțchi, Vladimir Mischevca, *Pacea de la București (din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16/28 mai 1812)*, Chișinău, 1993, p. 122–147; A. Gosu, *Rusia la Dunărea de Jos. Pacea de la București (mai 1812)*, în SMIMod 10, 1996, p. 75–81; Vl. Mischevca, *Moldova în politica marilor puteri la începutul secolului al XIX-lea*, Chișinău, 1999, p. 93; I. Boicu, *op. cit.*, p. 246–247; Marian Stroia, *op. cit.*, p. 154–155.

[2] Vezi amănunte la I. Jarcuțchi, Vl. Mischevca, *op. cit.*, p. 149–156; A. Gosu, *op. cit.*, p. 81–87; M. Stroia, *op. cit.*, p. 157–158.

venea însă prea târziu și, de altfel, nici nu mai răspundea intereselor reale ale Austriei în Europa orientală. De aceea, austriecii s-au declarat favorabili cedării teritoriului dintre Prut și Nistru, solicitat de Rusia, și fixarea granițelor acesteia cu Imperiul otoman pe gurile Dunării[1].

Pentru a salva ce se mai putea salva din politica sa orientală, Napoleon I a făcut alte tentative de a cointeresa Poarta otomană în reconstituirea statului polon, concomitent cu redobândirea Principatelor și a Crimeii, cu angajamentul ca Franța să garanteze viitoarea integritate teritorială a Imperiului otoman. Situația s-a complicat însă o dată cu apariția unui nou competitor la găsirea celei mai favorabile soluții de rezolvare a Problemei Orientale. Este vorba de prințul moștenitor al tronului Suediei și coregent, fostul general al lui Napoleon Bonaparte, Jean Bernadotte. Potrivit opiniei sale, Poarta trebuia să sacrifice cel puțin o bună parte a teritoriului Principatelor Române. Pe de altă parte, Austria urma să accepte cedarea către Rusia a Transilvaniei, cu scopul de a o detașa definitiv de Franța.

Alianța franco-austriacă, opoziția tot mai categorică a unor personalități ruse față de politica orientală a țarului l-au determinat pe acesta să se mulțumească doar cu cedarea de către Poarta otomană a teritoriului românesc situat între râul Prut și fluviul Nistru. La rândul său, Galib efendi, șeful delegației otomane la Congresul de pace de la București, prevalându-se de instrucțiunile sultanului, potrivit cărora, în caz de forță majoră, era autorizat să accepte Prutul ca hotar între cele două imperii, a semnat la 16/28 mai 1812, la București, pacea cu Rusia, în baza căreia aceasta își adjudeca teritoriul dintre Prut și Nistru, până la vărsarea Prutului în Dunăre, cu țărmul adiacent al Mării Negre. Principatele Române, în limitele stabilite de noul tratat, reintrau sub suzeranitatea otomană, cu condiția expresă ca Poarta să respecte convențiile speciale care le priveau și dispozițiile articolului IV al Tratatului de la Iași. În ceea ce privește frontiera din Asia, cât și granițele provinciilor europene, ele urmau să rămână acelea de dinaintea războiului, fapt pentru care Rusia se angaja să restituie Imperiului otoman toate cuceririle făcute în interiorul acelor granițe[2]. Încercarea sultanului de a remedia eroarea comisă de plenipotențiarul său la București prin întârzierea ratificării tratatului, în așteptarea evoluției războiului franco-rus, a fost dejucată însă de Anglia. Ea s-a opus categoric reluării ostilităților militare otomano-ruse, deoarece Rusia nu trebuia sustrasă de la războiul cu Franța lui Napoleon. Apoi, temerea otomanilor că Napoleon ar fi putut recompensa Austria pentru participarea la războiul împotriva Rusiei și pentru cedarea Galiției, în vederea reconstituirii Poloniei, cu Principatele Române l-au determinat pe sultan să rămână neutru față de războiul ruso-francez. Ca urmare, la 2/14 iulie 1812 sultanul a ratificat tratatul de pace[3]. Trupele ruse au fost retrase însă din Principatele Române abia în luna octombrie același an.

[1] H. Heppner, *op. cit.*, p. 213–222.

[2] I. Jarcuțchi, Vl. Mischevca, *op. cit.*, p. 150–163, 174–175, 192, 194; A. Gosu, *op. cit.*, p. 88–93; Vl. Mischevca, *op. cit.*, p. 102–106; I. Boicu, *op. cit.*, p. 269–270; M. Stroia, *op. cit.*, p. 157–162.

[3] Vl. Mischevca, *op. cit.*, p. 106.

Ca și în cazul celorlalte războaie din această perioadă, victoriile armatelor ruse au fost mult înlesnite de asigurarea bazei materiale (hrană, furaje, transporturi etc.) de către Principate care, în plus, au fost supuse de către trupele ruse de ocupație la jafuri și extorcări, lipsite de cele mai multe ori de orice justificare din punctul de vedere al desfășurării operațiunilor militare. Cu toate acestea, la lupte au participat și voluntari români, alături de trupele ruse.

Imperiul otoman s-a menținut totuși, în ciuda puternicilor lovituri primite, în urma războaielor ruso-austro-turce din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui următor. Fenomenul se explică prin imposibilitatea în care s-au aflat marile puteri ale timpului de a găsi soluții convenabile propriilor interese în sistemul politic european privind și soarta Principatelor Române, a căror importanță, în contextul relațiilor internaționale ale epocii, au ieșit cu pregnanță în evidență[1].

O repunere în discuție a locului Principatelor Române în cadrul Problemei Orientale s-a dovedit inadecvată împrejurărilor în care puterile europene își concentraseră toate eforturile în scopul lichidării Franței lui Napoleon I Bonaparte, astfel încât Congresul de Pace de la Viena (1814–1815) avea să marcheze începutul unei noi etape din evoluția statutului juridic al Principatelor Române în contextul Problemei Orientale.

3. Războaiele austro-ruso-turce

Războaiele austro-ruso-turce constituie o parte integrantă a Problemei Orientale și marchează fazele cele mai acute de criză care au însoțit evoluția acesteia în decursul secolului al XVIII-lea și în primul deceniu al celui următor. Dacă prin caracterul lor expansionist au contribuit la slăbirea forței Imperiului otoman și, în consecință, a dominației sale la nordul Dunării, în schimb, prin faptul că au creat lungi perioade de instabilitate politică, au produs grave distrugeri de bunuri materiale și dezechilibre demografice, au întârziat evoluția societății românești, deoarece au împiedicat, în mare măsură, dezvoltarea raporturilor de producție capitaliste.

Încordarea din relațiile Imperiului otoman cu Rusia au atins punctul culminant la sfârșitul anului 1710, când Poarta a declarat război Rusiei. Soarta războiului a fost decisă în bătălia de la Stănilești, pe Prut, în Moldova, Rusia fiind silită să propună începerea tratativelor de pace, tratatul fiind încheiat la 22 iulie 1711, la Vadul Hușilor.

Prevederile păcii de la Prut — între care se numărau interdicția pentru țar de a recurge la imixtiuni în afacerile interne ale Republicii Nobiliare Polonia și cea de a avea un reprezentant permanent la Istanbul — au avut semnificația abandonării de către Rusia, cel puțin pentru o perioadă de timp, a aplicării planurilor sale politice în Europa de Sud-Est. În schimb, Petru I nu a renunțat la exercitarea influenței asupra Poloniei, eludând, în consecință, clauza tratatului care îl obliga să-și retragă trupele din acea țară. Totuși,

[1] L. Boicu, *Geneza „chestiunii române" ca problemă internațională*, p. 7 și urm.

țarul a reușit să evite un nou conflict cu otomanii. Ca urmare, Convenția ruso-turcă din luna aprilie 1712 și „pacea" de la Adrianopol din 17 iulie 1713 au restabilit raporturile pașnice otomano-ruse.

Victoria obținută împotriva lui Petru I a creat la Istanbul iluzia că otomanii dispuneau de suficiente forțe pentru a recupera Morea și Ungaria centrală, pe care le pierduse în urma păcilor de la Carlowitz, prima în favoarea Veneției, cea de a doua în favoarea Imperiului Habsburgilor austrieci. Primul pas în această direcție a fost făcut prin atacarea, la sfârșitul anului 1714, a Veneției, considerată cel mai slab dintre adversarii apuseni ai Imperiului otoman, reușind, în anul 1715, să ocupe Morea și să asedieze Corfu.

Înfrângerile suferite în anul 1715 au determinat Veneția să depună eforturi diplomatice pentru a găsi cât mai grabnic aliați, vizată fiind, în primul rând, Curtea de la Viena. Angajat în Războiul pentru Succesiunea la tronul Spaniei, Imperiul Habsburgilor austrieci nu a putut interveni în primul deceniu și jumătate al secolului al XVIII-lea în Problema Orientală. Încheierea păcii de la Rastatt (1714), care consfințea înfrângerea Franței și a Spaniei, adversarele sale cele mai redutabile, a oferit însă Vienei posibilitatea să reia încercările de a transpune în practică planurile sale în orientul european, folosindu-se, în acest scop, tocmai de războiul turco-venețian.

Ostilitățile austro-otomane au fost declanșate în primăvara anului 1718, armatele turcești trecând râul Sava și invadând statele habsburgice. Evoluția evenimentelor militare a fost însă total defavorabilă otomanilor. După ce a pus în derută oastea marelui vizir la Petrovaradin în anul 1716, Eugeniu de Savoia, comandantul armatelor imperiale, a asediat și cucerit, în anul 1717, Belgradul.

Înfrângerea de la Belgrad reliefa epuizarea militară a Imperiului otoman. La Istanbul se formase deja o puternică grupare favorabilă păcii, care era sprijinită de ambasadorii Angliei și Olandei. Pe de altă parte, atacul Spaniei împotriva Sardiniei era de natură să creeze Habsburgilor grave complicații în Italia, cărora nu le putea face față decât prin încheierea războiului cu Imperiul otoman, toate acestea făcând posibilă începerea negocierilor de pace, încă în toamna anului 1717. Victoriile obținute pe teatrul de război, cât și concursul larg al boierimii muntene, ostilă tendințelor Porții otomane față de Țara Românească, datorită cărora imperialii s-au instalat în Oltenia încă în anul 1716, au permis Curții imperiale să câștige o poziție deosebit de avantajoasă în cursul tratativelor de pace. Acestea s-au încheiat prin medierea Angliei și a Olandei la Passarowitz (21 iulie 1718), dobândind câștiguri teritoriale în Serbia, Banat și Oltenia.

Doi dintre exponenții tendințelor expansioniste ale Rusiei, cancelarul Ostermann și feldmareșalul Münnich, au considerat că situația precară în care se afla Imperiul otoman datorită războiului cu Iranul oferea momentul potrivit pentru realizarea proiectelor de politică externă. Ca urmare, asigurată de alianța cu Austria și de neutralitatea Angliei, Rusia a declanșat ostilitățile în anul 1735, când o armată comandată de feldmareșalul Münnich a atacat și a cucerit Azovul, fără a putea totuși să pună stăpânire și pe Crimeea.

Declanșarea ostilităților cu Rusia a determinat Poarta otomană să ia măsuri menite să evite, pe de o parte, o posibilă defecțiune a Moldovei, iar pe de alta, să împiedice

Fig. 97 Feldmareșalul conte Cristoph Burchard von Münnich, generalissimul trupelor ruse din Moldova (1739).

intrarea în război a Poloniei de partea Rusiei. Polonia a păstrat, într-adevăr, neutralitatea, în pofida presiunilor exercitate asupra ei de cele două curți imperiale și a promisiunilor pe care i le-a făcut Ostermann de a stăpâni, în final, Moldova și Țara Românească sub garanție rusă.

Imperiul Habsburgilor spera să recompenseze pierderile teritoriale din Apus, prin cele pe care le sconta pe seama Imperiului otoman. Înainte de a se angaja în război, el a încercat însă să-și realizeze obiectivele pe cale diplomatică. Tratativele care au culminat cu Congresul de la Nemirov (sudul Poloniei) din anul 1737 nu au dat totuși satisfacție Rusiei și nici imperialilor, deoarece cererile formulate de ele nu au fost acceptate de Poarta otomană. În aceste condiții, Curtea de la Viena a intrat în război alături de ruși în luna iunie 1737 pe baza convenției militare anterioare încheiate cu Sankt Petersburgul în luna ianuarie.

Curtea de la Viena nu se angajase însă în tratative decât cu scopul de a-și justifica intervenția militară. Ca urmare, în timp ce la Nemirov se mai purtau încă tratative, Austria a intrat în luna iunie 1737 și *de facto* în război, în baza convenției militare încheiată cu Rusia în luna ianuarie a aceluiași an. Obiectivul său imediat era să cucerească nu numai cele două Principate Române, ci și teritoriile din Serbia, până la Salonic, rămase în afara granițelor habsburgice. În timp ce armatele ruse au cucerit Oceakovul, cele austriece au ocupat regiunea muntoasă a Moldovei și a Țării Românești și, după ce, la 22 iulie 1737, au cucerit fortăreața Niș din Serbia s-au îndreptat spre defileurile Bulgariei, cu scopul de a ajunge la Adrianopol.

Victoriile austriece au fost însă la scurt timp stopate de puternica contraofensivă a otomanilor care, la sugestia Franței, a cărei mediație o solicitaseră, au pus capăt războiului din Iran și și-au concentrat eforturile militare contra Habsburgilor. Recuperarea Bosniei în luna august 1737, a Nișului în luna octombrie și insuccesul austriecilor la asediul Vidinului în luna noiembrie același an au fost însoțite de înfrângerile suferite de aceștia în Țara Românească, în urma cărora, în luna noiembrie 1737, au pierdut și cea mai mare parte a Olteniei. Soarta războiului a fost decisă în anul următor, când armatele otomane au ajuns la Belgrad, silindu-i pe imperiali să accepte tratativele de pace.

În timp ce armatele habsburgice înregistrau eșec după eșec, armata rusă, comandată de feldmareșalul Münnich, a reluat ofensiva în luna iulie 1739 pe direcția Nistru, pentru

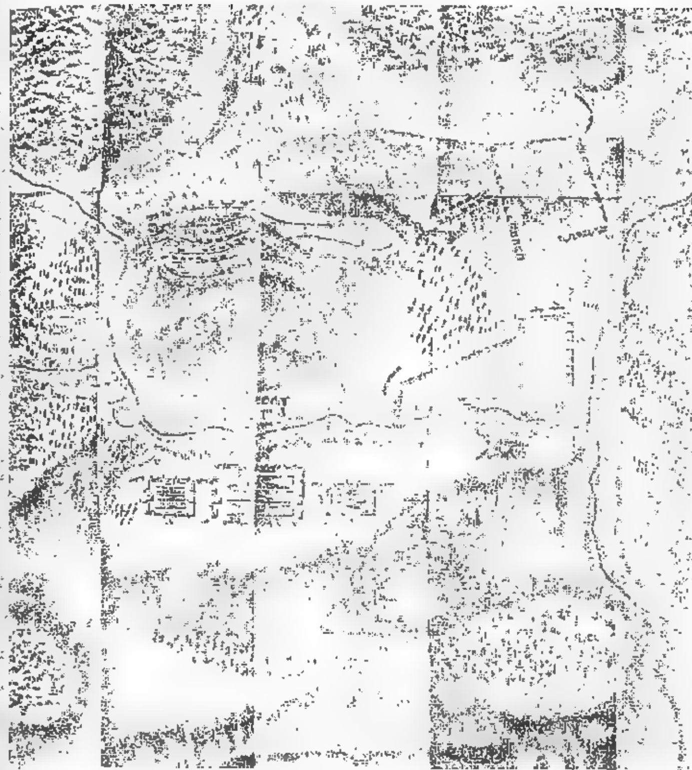

Fig. 98 Planul bătăliei ruso-turce de la Stăuceni (28 august 1739).

ca, la 17 august același an, să nimicească armata turco-tătară concentrată la Stăuceni. După capitularea fără luptă a Hotinului și retragerea unei părți a armatei otomane spre Bender, iar a alteia peste Dunăre, feldmareșalul Münnich a intrat în Iași.

Cursul evenimentelor nu a mai putut fi totuși modificat. Încă la 13 august 1739 imperialii au făcut propuneri de pace, care s-a încheiat prin mediația ambasadorului francez de la Istanbul, de Villeneuve, la 1 septembrie 1739, și a fost ratificată la 18 septembrie

același an. Imperiul otoman reintra în stăpânirea Bosniei și a Serbiei; Oltenia a fost reintegrată în granițele Țării Românești, sub suzeranitate otomană.

Prin tratatul cu Rusia, încheiat prin aceeași mediație la 18 septembrie 1739, și ratificat la 28 decembrie același an, se prevedea, printre altele, dărâmarea cetății Azov, independența celor două Cabardii; comerțul rus pe Marea Neagră se putea desfășura numai pe vase turcești, Rusia păstrându-și totuși dreptul de a avea un reprezentant la Istanbul. În urma încheierii păcii, trupele rusești au evacuat Moldova și Hotinul.

Evenimentele politice și militare care au avut loc în Europa după încheierea păcilor de la Belgrad (Războiul pentru Succesiunea la tronul Austriei, modificarea sistemului de alianțe politice din Europa — 1756 —, Războiul de șapte ani și conflictul colonial și maritim care a opus Franța Angliei) au asigurat Imperiului otoman un lung răgaz pe care nu l-a folosit cum ar fi trebuit pentru redresarea situației sale financiare, a organizării interne și a unei mai bune orientări în problemele de politică internațională. Pentru această ultimă misiune au fost folosiți domnii celor două Principate, fapt care a contribuit la creșterea importanței lor în politica europeană.

Datorită angajării în majoritatea evenimentelor politice și militare care au avut loc după păcile de la Belgrad, cât și deteriorării situației sale interne, Rusia, la rândul ei, nu a avut posibilitatea să înfăptuiască marele obiectiv politic al stăpânirii țărmurilor Mării Negre. Ocuparea tronului țarilor de către Ecaterina a II-a (1762–1796), în condiții care nu erau de natură să-i asigure baza internă necesară stabilității domniei, a determinat-o să readucă la ordinea zilei problema războiului antiotoman, al cărui sfârșit victorios pentru Rusia ar fi corespuns, din acest punct de vedere.

Înainte de a declanșa ostilitățile, ea a întreprins măsurile ce se impuneau atât pe plan intern, cât și extern. Experiența războaielor anterioare dovedise că Austria nu era dispusă să lase Rusia să beneficieze singură sau în cea mai mare parte de eventualitatea destrămării Imperiului otoman. Ca urmare, Ecaterina a II-a a renunțat la alianța cu ea din anul 1726 în favoarea celei cu Prusia, pe care a încheiat-o în anul 1764. Eficacitatea alianței s-a dovedit în scurt timp, Rusia putând să rezolve problema succesiunii la tronul Poloniei în sensul intereselor sale.

Amestecul flagrant al Ecaterinei a II-a în treburile interne ale Poloniei constituia însă un pericol iminent pentru securitatea graniței nordice europene a Imperiului otoman. Pe de altă parte, Franța și Austria, aliate din anul 1756, erau neliniștite de progresele Rusiei. Exploatând cu dibăcie tensiunea survenită în raporturile ruso-otomane, ele au reușit să-l determine pe sultan să-i declare război la 6 octombrie 1768.

Declarația de război a fost făcută însă cu mult înainte ca Poarta să poată începe efectiv operațiunile militare și a dat răgaz Rusiei să întreprindă toate preparativele necesare, concretizate în punerea pe picior de război a trei armate. Cea mai importantă dintre ele, armata din Podolia, avea misiunea de a ataca Hotinul, după care urma să ocupe Moldova, pentru a-i împiedica pe turci să o devasteze și să lipsească astfel armata țaristă de o importantă sursă de aprovizionare; cea din Ucraina trebuia să preîntâmpine atacurile tătarilor, iar cea din nordul Caucazului să facă o diversiune în Cuban și în Caucaz.

Fig. 99 Izbânda armatelor rusești ale knezului Golițin asupra turcilor la Hotin (18 septembrie 1769).

Cum principalale operațiuni militare urmau să se desfășoare pe teritoriul Principatelor Române, diplomația țaristă a întreprins, în prealabil, o vastă acțiune de propagandă în Moldova și în Țara Românească pentru a-și asigura sprijinul populației lor. Având și concursul unor cete de voluntari, misiunea armatei principale a Rusiei a fost mult ușurată, ea putând distruge și pune în derută, în anul 1769, trupele turcești care trecuseră Nistrul și să ocupe Hotinul, abandonat de garnizoana otomană, pentru ca, la începutul anului următor, întreaga Moldovă și Țară Românească, cu excepția Olteniei, să fie ocupate de trupele rusești.

Rezultate favorabile a înregistrat în același timp și armata rusă care opera în Caucaz.

Victorii remarcabile a obținut însă Rusia în cursul anului 1770. Flota rusă, sub comanda lui Alexei Orlov, a pătruns, pornind din Marea Baltică și ocolind Europa Occidentală, în Marea Mediterană și, la 5 iulie 1770, a distrus-o pe cea otomană la Ceșmé. Pe de altă parte, armata de uscat, comandată de Nicolae Repnin, a obținut la Movila Răbâii, o victorie categorică împotriva hanului Crimeii, în timp ce contele Rumianțev l-a înfrânt pe marele vizir la Cahul, la 1 august 1770.

Deși expediția navală rusă din anul 1770 nu a permis Ecaterinei a II-a să dicteze sultanului pacea în chiar capitala sa, întrucât Orlov nu s-a decis să forțeze Dardanelele, victoriile și planurile politice preconizate de Rusia au sporit îngrijorarea curților europene.

Fig. 100 Bătălia de la Cahul câştigată de generalul Rumianţev împotriva turcilor (1770).

Această stare de spirit s-a concretizat îndeosebi în eforturile diplomatice ale regelui Prusiei, Friedrich al II-lea, de a se evita un război general european, din care Prusia ar fi avut numai de pierdut, eforturi care au grăbit prima împărţire a Poloniei, în anul 1772. Pe de altă parte, cucerirea Crimeii, în anul 1771, impunerea suzeranităţii Rusiei asupra Hanatului şi, mai ales, renunţarea de către ţarină la proiectele sale în legătură cu soarta Moldovei şi a Ţării Româneşti au înlesnit încheierea armistiţiului ruso-turc (Giurgiu, 30 mai 1772) şi apoi tratativele de pace de la Focşani şi Bucureşti (august şi noiembrie 1772).

Problemele litigioase dintre cele două părţi erau însă mult prea grave ca să poată fi rezolvate prin negocieri într-un timp determinat, ceea ce explică şi eşecul acestor tratative. Rezolvarea lor, cel puţin de principiu, a fost impusă de Rusia pe calea armelor, silind Poarta otomană să semneze pacea de la Kuciuk-Kainargi (10/21 iulie 1774).

Pacea de la Kuciuk-Kainargi nu a fost totuşi decât o bază şubredă de normalizare a raporturilor ruso-otomane. De aceea, câţiva ani mai târziu Rusia, profitând de rivalitatea austro-prusiană, agravată de Războiul pentru Succesiunea Bavariei, a constrâns Poarta să semneze convenţia de la Ainali-Kavak din 21 martie 1779. Noul act internaţional confirma Tratatul de la Kuciuk-Kainargi, oferindu-i, totodată, şi câştig de cauză în diferendele provocate de aplicarea lui. Rusia nu s-a mulţumit totuşi cu atât. Profitând de alianţa perfectată cu Austria în anul 1781, a silit Poarta otomană să încheie o nouă convenţie, cea din anul 1784, prin care Poarta îi ceda Crimeea.

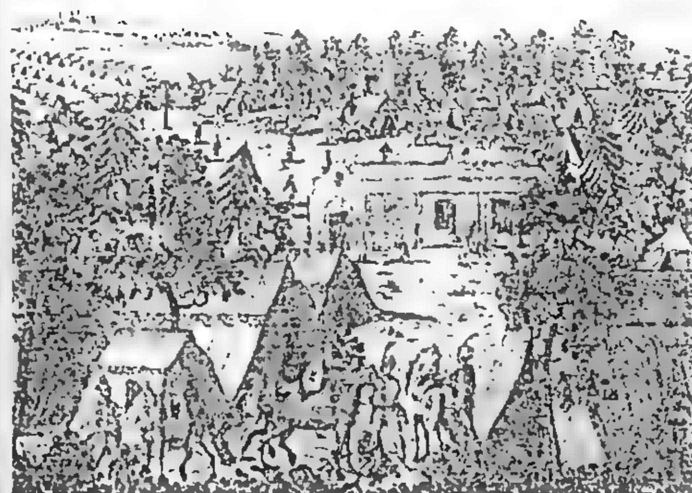

Fig. 101 Tabăra de la Focşani, unde s-au purtat tratativele de armistiţiu între ruşi şi turci (septembrie 1772)

Manifestarea făţişă din partea Ecaterinei a II-a a intenţiilor cercurilor conducătoare ruse de a dobândi cât mai multe dintre posesiunile Imperiului otoman, concretizată, între altele, în celebra „demonstraţie de la Kerson", care a avut loc în luna mai 1787, şi noul diferend otomano-rus, determinat de dorinţa Porţii de a-şi exercita în deplinătatea lor drepturile sale de suzeranitate asupra Principatelor Române, au dus la o nouă confruntare militară, prin declararea de către sultan, la 15 august 1787, a unui alt război împotriva Rusiei.

Operaţiunile militare au debutat cu victoriile înregistrate de armata rusă, comandată de generalul Suvorov, care a respins atacul turcesc asupra portului Kinburn. Apoi distrugerea flotei otomane, în limanul Niprului, a înlesnit cucerirea Oceakovului şi ocuparea de către ruşi a căilor de comunicaţie care legau Crimeea de cetăţile de la Dunărea de Jos (octombrie-decembrie 1787).

Cu toate acestea, Rusia avea nevoie de colaborarea efectivă a Austriei. Pentru a-l determina pe Iosif al II-lea să se angajeze în război, Ecaterina a II-a s-a grăbit să-i asigure că-i va lăsa toată „libertatea" de a anexa teritorii în Bosnia, până la râul Unna şi chiar Oltenia. Deşi tulburările din Ţările de Jos îi creau mari dificultăţi, împăratul a recunoscut *casus foederis* şi, la 9 februarie 1788, a declarat război Imperiului otoman. El era convins de inevitabila dezmembrare a acestuia şi spera că va trage toate foloasele scontate.

Fig. 102 Generalul Aleksandr I. Suvorov.

Fig. 103 Prințul Friedrich-Josias von Saxa-Coburg.

Speranțele sale într-o victorie rapidă, care să-i asigure stăpânirea Belgradului, Orșovei și Vidinului, nu au fost însă realizate în cursul anului 1788. Înfrângerea și deruta principalei armate austriece, comandată necorespunzător și decimată de epidemii, de către cea de sub ordinul marelui vizir în Banatul Timișoarei, nu a putut fi compensată de capitularea Hotinului, în anul 1788; întrucât cea de a doua armată, comandată de prințul de Coburg, deși a reușit să intre în Moldova, a fost constrânsă la defensivă.

Campaniile din anul 1789 s-au desfășurat însă net în favoarea aliaților. Victoriile repurtate de generalul rus Suvorov la Focșani și Râmnic, la care o contribuție remarcabilă au avut-o și voluntarii români (31 iulie 1789) au fost urmate de cele ale feldmareșalului austriac Gedeon von Laudon care, în luna octombrie 1789, a cucerit Belgradul, Semendria și Passarowitz. La scurt timp, prințul Hohenlohe a ocupat Craiova, iar Coburg, cu sprijinul lui Ioan Cantacuzino și al lui Câmpineanu, au intrat în București (6 și 9 noiembrie 1789). Între timp, Potemkin, comandantul suprem al armatelor Rusiei, a cucerit Cetatea Albă și Tighina (septembrie-noiembrie 1789), stabilindu-și apoi cartierul de iarnă la Iași; astfel că, la începutul acelui an, întreaga Moldovă și Țară Românească erau ocupate de aliați[1].

Totuși, Curtea de la Viena, presată de alianța anglo-prusiană și de desfășurarea evenimentelor revoluționare din Franța, a fost silită să încheie Pacea de la Șiștov (august 1791), restabilind *statu-quo*-ul teritorial anterior.

Rusia a refuzat totuși să admită principiul *statu-quo*-ului *ante bellum* și a continuat războiul. Victoriile obținute de Suvorov, de Kutuzov și de Repnin pe frontul dunărean, cele repurtate de armatele ruse în Asia, ca și victoria navală din Marea Neagră de la sfârșitul anului 1790 și de la începutul celui următor nu au putut fi totuși fructificate în sensul planurilor nutrite de Ecaterina a II-a. Progresele înregistrate de Revoluția franceză și proclamarea Constituției de la 3 mai 1791 în Polonia au silit-o până la urmă să semneze

[1] Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfîrșit de veac (1775–1800)*, Iași, 1980, p. 83–86.

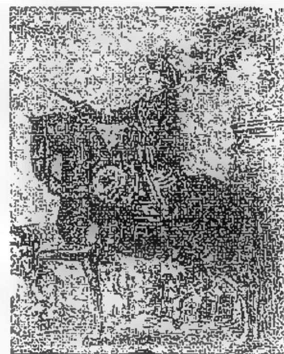

Fig. 104 Kneazul Grigori A. Potemkin.

preliminariile Păcii de la Galați (4 august 1791) și apoi, pe baza lor, a Păcii de la Iași de la 9 ianuarie 1792, prin care și-a statornicit hotarele pe cursul inferior al Nistrului.

Rezultatele războiului nu au fost pe măsura așteptărilor nici ale Austriei și nici ale Rusiei, deși aceasta din urmă a obținut, cum s-a constatat, o poziție net superioară celei a partenerei sale, a cărei alianță o stânjenise mai mult decât o sprijinise în realizarea obiectivelor propuse.

Spre deosebire de perioadele anterioare, în care întâietatea în acest domeniu a fost disputată în primul rând între Rusia și Austria, rolul celei din urmă va trece pe plan secundar, locul ei fiind luat de Franța și de Anglia.

Partizan inițial al dezmembrării Imperiului otoman, acțiune în care întrevedea o diversiune eficace pentru o apropiere de Rusia în lupta sa împotriva Angliei, Napoleon a renunțat totuși, pentru moment, la acele calcule. Pacea de la Pressburg din 26 decembrie 1805, care consfințea înfrângerea Austriei, la Austerlitz, de către Franța îi închidea acesteia din urmă drumul către Balcani. Pentru a-și asigura victoria în conflictul cu Rusia, Napoleon avea însă nevoie de alianța Porții otomane. În schimbul unei diversiuni împotriva Rusiei, Napoleon i-a promis în anul 1806 garantarea independenței și a integrității Imperiului otoman. Încurajat de Sebastiani, ambasadorul francez la Istanbul, sultanul Selim al III-lea a socotit momentul potrivit pentru a se distanța față de Rusia, revocând, în luna august 1806, pe domnul Țării Românești, Constantin Ipsilanti și pe cel al Moldovei, Alexandru Moruzi, fără a notifica în prealabil Rusiei destituirea lor și înainte de a se fi scurs cei șapte ani de domnie, așa cum prevedeau hatișeriful din anul 1802 și înțelegerea cu Rusia din același an.

Măsura sultanului a fost considerată de guvernul rus ca o infracțiune flagrantă la angajamentele luate în anul 1802. Italinski, ambasadorul rus la Istanbul, a protestat cu vehemență, cerând integrarea în drepturi a celor doi domni depuși și menținerea lor în domnie până la expirarea termenului de șapte ani. Demersurile sale au fost susținute de ambasadorul Angliei la Istanbul.

Rusia nu a mai așteptat însă răspunsul sultanului care, și sub presiunile Angliei, a revenit, la 15 octombrie 1806, asupra deciziei de mazilire, la 23 noiembrie 1806, trupele sale au invadat Moldova. După aceea au înaintat spre București, pe care l-au ocupat fără nici o rezistență. Concomitent, sub amenințarea unei ocupații nelimitate în timp a Principatelor Române, Rusia a somat Poarta otomană să permită trecerea vaselor sale de război prin Bosfor și să reînnoiască tratatul din 23 decembrie 1798/3 ianuarie 1799. Drept răspuns, Poarta otomană a declarat război Rusiei la 5 ianuarie 1807.

Fig. 105 Ismail – Trupele rusești ale generalului Suvorov asediază cetatea apărată de otomani (22 decembrie 1790).

Anglia s-a asociat Rusiei, cerând Porții, printre altele, cedarea flotei sale, englezilor și a Principatelor Române, Rusiei. Refuzul otomanilor a fost urmat de atacul flotei engleze conduse de amiralul Sir John Duckworth asupra Istanbulului. A venit în sprijinul turcilor Franța, cu artilerie și instructori militari, iar Sebastiani a organizat apărarea Istanbulului, silind flota engleză să se retragă (3 martie 1807). Aceste rezultate nu au putut fi totuși valorificate, datorită rascoalei ienicerilor care, la 23 mai 1807, l-au înlăturat pe sultanul Selim al III-lea, înlocuindu-l cu efemerul Mustafa al IV-lea.

În urma încheierii ostilităților dintre Franța și Rusia s-a ajuns la întâlnirea de la Tilsit (27 iunie/9 iulie 1807) între Napoleon I și țarul Rusiei, Alexandru I.

În baza acestei înțelegeri s-a încheiat la Slobozia (12/24 august 1807) armistițiul ruso-turc, prin mediația Franței, ale cărui principale prevederi se refereau la evacuarea simultană a Principatelor Române de trupele ruse și de cele otomane.

Alianța cu Franța și războiul împotriva Angliei au fost primite cu ostilitate în Rusia. Țarul, care urmărea acapararea de teritorii în Balcani și, în primul rând, a Principatelor Române, a refuzat să dispună evacuarea lor și, pentru a da satisfacție opiniei publice ruse, a cerut oficial în luna noiembrie 1807 asentimentul lui Napoleon la anexarea lor. Complicațiile tot mai mari din Spania și necesitatea de a obține alianța Rusiei împotriva Austriei, care făcea pregătiri de război, l-au determinat pe Napoleon Bonaparte să-i dea satisfacție țarului în problema Principatelor. Prin convenția secretă de alianță din 12 octombrie 1808 de la Erfurt, Napoleon recunoștea încorporarea Finlandei, a Moldovei și a Țării Românești la Imperiul rus.

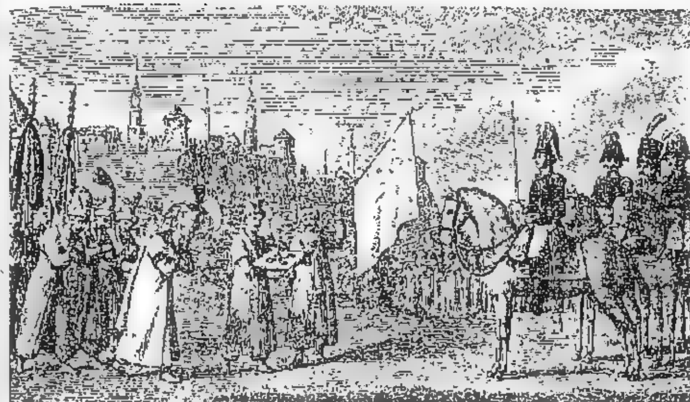

Fig. 106 Preluarea Cetății Brailei de către ruși (septembrie 1809).

Încheierea „tratatului de la Dardanele" dintre Poarta otomană și Anglia, la 5 ianuarie 1809, în timpul noului sultan Mahmud al II-lea și izbucnirea războiului austro-francez au oferit Rusiei prilejul de a relua ostilitățile împotriva otomanilor. Campaniile militare au fost favorabile armatelor ruse, care au cucerit rând pe rând Brăila (septembrie 1809), Silistra, Turtucaia, Razgrad, Rusciuc, Nicopole (1810), pentru ca, în luna decembrie 1811, generalul Kutuzov să nimicească armata turcă la Slobozia[1].

Desfășurarea nefavorabilă pentru otomani a evenimentelor militare, ca și necesitatea pentru Rusia de a pune capăt războiului cu otomanii, pentru a face față celui cu Franța, a cărui izbucnire devenise iminentă, au grăbit încheierea păcii de la București din 16/28 mai 1812.

Ca și în cazul celorlalte războaie din această perioadă, victoriile armatelor ruse au fost mult înlesnite de asigurarea bazei materiale (hrană, furaje, transporturi etc.) de către Principate care, în plus, au fost supuse de către trupele ruse de ocupație, la jafuri și extorcări, lipsite de cele mai multe ori de orice justificare din punctul de vedere al desfășurării operațiunilor militare. Cu toate acestea, la lupte au participat și voluntari români, alături de trupele ruse.

Imperiul otoman s-a menținut totuși, în ciuda puternicelor lovituri primite, în urma războaielor ruso-autro-turce din secolul al XVIII-lea și de la începutul celui următor. Fenomenul se explică, în primul rând, prin imposibilitatea în care s-au aflat marile puteri ale timpului de a găsi o destinație convenabilă sistemului politic european provinciilor

[1] Hurmuzaki, Supl. I/3, p. 336–352.

europene ale Imperiului otoman, cu precădere, a Principatelor Române, a căror importanță, în contextul relațiilor internaționale ale epocii, au ieșit cu pregnanță în evidență.

4. Înființarea consulatelor străine în Principatele Dunărene

Ascendentul dobândit de Rusia în evoluția Problemei Orientale, în urma războiului purtat cu Imperiul otoman între anii 1768 și 1774, a fost consolidat, între altele, și prin conținutul articolului XI al Tratatului de Pace de la Kuciuk-Kainargi, din 21 iulie 1774. Potrivit stipulațiilor acestuia, Rusia era autorizată să instaleze consuli în tot cuprinsul Imperiului otoman, acolo unde ar fi considerat că interesele sale comerciale ar fi reclamat-o. În realitate, includerea acelei clauze în tratatul de pace avea o motivație mult mai cuprinzătoare, fiind determinată și de obiectivele politice pe care le urmărea Rusia în Europa orientală și pentru realizarea cărora își asigurase, tot atunci, dreptul de a interveni în favoarea supușilor creștini ai Porții otomane. Această din urmă prevedere îi avea în vedere îndeosebi pe locuitorii Principatelor Române și comunitatea creștină din Pera. Obiectivul urmărit de Rusia este dezvăluit de faptul că, după Crimeea, unde a fost instalat un consul, în anul 1763, următorul consul a fost trimis în Principatele Române.

De altfel, componenta politică a activității viitorului consul rus în Principatele Române a fost reliefată *ca o necesitate* de contele Aleksandr Romanovici Voronțov, președintele Colegiului Comerțului, la 25 august 1775 când, la Sankt Petersburg, a fost pusă în discuție problema înființării de consulate în Moldova și în Țara Românească. Un an mai târziu (24 iulie 1776) trimisul rus la Istanbul, Aleksandr Stakievici Stakiev, era și mai explicit în legătură cu obiectivele pe care trebuiau să le aibă în vedere consulii sau agenții ruși ce urmau a fi trimiși în Principate. Potrivit opiniei sale, latura economică a activității trebuia să constituie doar pretextul prezenței acestora acolo, pentru că în realitate rolul lor era de a supraveghea și informa cu exactitate desfășurările politice din Principate, rosturile comerciale fiind ca și inexistente. În perioada respectivă schimburile în negoțul Principatelor Române cu Rusia erau departe de volumul care ar fi reclamat înființarea unei agenții consulare.

Urmărind cu tenacitate obiectivele politicii sale orientale, între care și crearea unui Regat „independent" al Daciei, Ecaterina a II-a a reușit ca și Convenția de la Ainali-Kavak din 21 martie 1779 să reconfirme dreptul Rusiei de a înființa un consulat în Principatele Române. Astfel, la 7 decembrie 1779 Ecaterina a II-a a emis un ucaz potrivit căruia, invocând tratatul de la Kuciuk-Kainargi, numea un consul general în Moldova, Țara Românească și „Basarabia" (Bugeac), cu reședința în capitala Țării Românești, orașul București, în persoana lui Serghei Lazarevici Laskarev (1739–1814)[1].

[1] *Călători străini*, 10/1, p. 515–516, 549–550.

Fig. 107 Consulul rus Serghei L. Laskarev.

Conștiente de implicațiile deosebit de grave ale amintitei decizii a Rusiei pentru viitorul pozițiilor imperiului la nord de Dunăre, cercurile conducătoare otomane au dorit să le delimiteze, cât mai mult posibil, motiv pentru care au încercat să-l țină pe consulul Laskarev cât mai departe de contactul direct cu populația celor două Principate. Iar mijlocul considerat cel mai potrivit scopului urmărit a fost cel al fixării reședinței sale. În această perspectivă, Poarta a propus fie Ismail, fie Silistra, dar nu București sau Iași. Opțiunea otomană s-a îndreptat în mod deosebit asupra Silistrei, invocându-se argumente de natură juridică, economică și geografică, precum existența acolo a unui pașă cu o largă jurisdicție, a unui tribunal, a comodităților pentru desfășurarea activităților comerciale, localitate situată la jumătatea aproximativă a distanței dintre Hotin și Istanbul etc. Motivațiile oficiale ale Porții erau, însă, ca și în cazul celor ale Rusiei, doar pretexte. Opoziția față de cererea Rusiei de a stabili reședința consulului general în București era determinată de temerea provocată de amintitele contacte directe dintre consul și locuitori, îndeosebi, a unei părți a boierimii Principatelor cu sentimente filoruse. La aceasta se adăugau și alte rațiuni de natură politică pe care Poarta otomană nu le putea ignora, de pildă poziția geostrategică a Principatelor Dunărene. Pentru că instalarea unui consul general rus cu reședința la București ar fi constituit un precedent care ar fi suscitat cereri asemănătoare ale Austriei și Poloniei, ceea ce Poarta otomană a căutat să evite. Starea de spirit a unei părți a boierimii române, impulsionată și susținută în atari condiții de propaganda rusă, putea deveni periculoasă pentru otomani. Temerea creată cercurilor fanariote, din Istanbul, de cererea unei puteri de talia Rusiei, care ar fi putut cunoaște nemijlocit abuzurile comise în Principate erau de aceea considerate la Istanbul drept revoltătoare în ceea ce privește exercitarea autorității otomane la nord de Dunăre.

Rusia nu înțelegea însă să ia în considerare obiecțiile de la Poartă în problema reședinței, după ce reușiseră să obțină înființarea consulatului general. Printr-o demonstrație de forță, concretizată în traversarea Bosforului către Marea de Marmara, în luna septembrie 1780, de către un vas de război rus, deși trecerea era permisă doar vaselor comerciale, țarina a reușit să determine recunoașterea, la 1 decembrie 1780, a lui Laskarev, în calitate de consul general al Rusiei în Principatele Române. Deoarece disputa era, de fapt, una din formele de manifestare a crizei orientale, declanșată chiar de stipulațiile Tratatului de la Kuciuk-Kainargi, numirea lui Serghei Lazarevici Laskarev era considerată și ca o măsură preliminară ce trăda intenția Ecaterinei a II-a de a da consistență celebrului său proiect de creare a „Regatului Daciei".

În această perspectivă, nici Austria nu a putut rămâne indiferentă față de evoluția conflictului diplomatic ruso-otoman. Cum bazele colaborării austro-ruse în Problema Orientală fuseseră puse deja la Mohilev, în luna mai 1780, la 2 februarie 1781 cancelarul Kaunitz i-a dat instrucțiuni internunțiului de la Istanbul, Peter Philipp, baron von Herbert-Rathkeal, să sprijine, cu toată energia, demersurile trimisului extraordinar și ministru plenipotențiar al Rusiei, Aleksandr Stakievici Stakiev, pentru a determina Poarta otomană să execute întocmai toate clauzele Tratatului de la Kuciuk-Kainargi. La rândul său, trimisul extraordinar rus primise ordin să apeleze la bunele oficii ale internunțiului, problema consulatului general rus ieșind astfel din sfera raporturilor bilaterale ruso-turce. Cercurile conducătoare otomane, sesizând semnificația și implicațiile intervenției austriece în favoarea Rusiei, în sensul că dezvăluia obiectivele politicii orientale a Austriei în detrimentul Imperiului otoman, în legătură cu care Poarta fusese avertizată și de regele Prusiei Friedrich al II-lea, au solicitat sprijinul diplomației franceze, implicând, astfel, o a treia mare putere în această chestiune. Ca urmare, François Emmanuel Guignard, conte de Saint-Priest, ambasadorul Franței la Istanbul, a redactat la 29 mai 1781 un proiect de notă ce urma a fi adresată Rusiei de către Poartă.

Ideea centrală era aceea că, deși Tratatul de la Kuciuk-Kainargi autoriza Rusia să numească consuli oriunde ar fi găsit de cuviință în cuprinsul Imperiului otoman, aceștia nu puteau beneficia totuși de un regim de excepție în comparație cu cei ai altor puteri europene, care funcționau deja în Imperiul otoman. Or, era cunoscut faptul că aceia rezidau numai în centrele de reședință ale pașalelor, cărora autoritățile centrale otomane le atribuiau sarcina de a veghea la buna funcționare a consulatelor. Iată pentru ce, în opinia ambasadorului francez, dorința Porții otomane ca reședința consulului general rus în Principatele Române să se afle în Silistra era socotită a fi pe deplin justificată.

Răspunsul Rusiei a fost însă, cum era și de așteptat, negativ. La sugestia lui Herbert-Rathkeal, Ecaterina a II-a a avertizat Poarta otomană că, în cazul în care va continua să se mențină pe acea poziție, era decisă să numească mai mulți consuli în Imperiul otoman, și nu numai pe cel din Principatele Române. Realizând imposibilitatea de a rezista singură, fără nici un sprijin real, presiunilor Rusiei, Poarta otomană a fost contrânsă să cedeze, fixând, la 24 decembrie 1781, reședința lui Laskarev la București[1].

Poarta a mai făcut totuși o ultimă tentativă de a limita repercusiunile deciziei sale. Astfel, s-a solicitat noului trimis extraordinar și ministru plenipotențiar al Rusiei, Iacov Ivanovici Bulgakov, care îl înlocuise pe Stakiev la jumătatea lunii decembrie 1781, angajamentul formal al lui Laskarev care, în calitate de consul general, avea latitudinea să se deplaseze oricând și oriunde dorea fără nici o restricție în cuprinsul celor două Principate și în „Basarabia", că nu se va implica în probleme politice privind Principatele și nici în viața lor internă. Bulgakov a refuzat însă categoric, considerând cererea ca

[1] Vezi cadrul general al problemei la Al. Vianu, *Înființarea consulatului general al Rusiei în Moldova și Țara Românească*, în *Introducere* la Hurmuzaki, s.n., 1, București, 1962, p. 19–22; Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, p. 56–58.

„ofensatoare", de vreme ce insinua că Rusia era capabilă de „intrigi" ce ar fi avut ca scop tulburarea „ordinii publice" din Imperiul otoman. După cum se știe, Laskarev avea însă ca misiune nu atât propășirea comerțului Rusiei, cât mai ales cea de a furniza autorităților ruse informații cu caracter militar și politic. Cu aceste obiective, Serghei Lazarevici Laskarev a sosit la București la începutul lunii ianuarie 1782 și a rămas în funcție până la 19 noiembrie 1782[1], când a fost înlocuit de Ivan Ivanovici Severin (1751–1799), dar care și-a luat postul în primire abia la 14 februarie a anului următor 1783.

Misiunea constând în principal în incitarea românilor împotriva Porții, i-a fost întreruptă temporar de izbucnirea războiului austro-ruso-turc, în luna august 1787. Avea să revină în Principate după încheierea păcii de la Iași, la 9 ianuarie 1792, tot în calitate de consul general, dar cu reședința la Iași, în București fiind numit un viceconsul în persoana lui Ivan Ravici. Fixarea noii reședințe a consulului general era expresia îngrijorării cercurilor conducătoare ruse provocată de complicarea, pentru Rusia, a Problemei Orientale, o dată cu proclamarea Constituției de la 3 mai 1791 în Polonia. Ca urmare, I.I. Severin a fost mandatat să împiedice pe orice cale colaborarea polono-otomano-română împotriva Rusiei; o misiune de care consulul general s-a achitat cu conștiinciozitate până la decesul său, la Iași, survenit la 7 martie 1799, dar nu întotdeauna și cu rezultatele scontate[2].

Așadar, câștigul de cauză dobândit de Rusia în problema consulatului general din Principatele Române a fost unul din primele rezultate ale colaborării cu Imperiul habsburgic în Problema Orientală, ceea ce avea să-i înlesnească implantarea și a altor puncte de sprijin a politicii sale orientale, concretizate prin înființarea de viceconsulate la Iași, unde a fost numit maiorul Ivan Lavrentievici Selunski[3] (1784), Ismail (1786) și Chilia (1787).

Promptitudinea cu care a răspuns Iosif al II-lea la solicitarea Ecaterinei din 15 ianuarie 1781 de a-i oferi sprijinul în vederea determinării Porții otomane să cedeze în problema consulatului rus din Principate s-a datorat dorinței de a se crea un precedent care să-i servească susținerea, cu mai mulți sorți de izbândă, a propriului său plan de înființare a unor agenții consulare în aceleași Principate Române. Cu posesiuni în vecinătatea nemijlocită a Principatelor, dintre care Bucovina fusese nu demult desprinsă din Moldova și unde locuia o populație românească încă preponderentă numeric, ale cărei legături, multiple și permanente, cu românii de dincolo de Carpați ridicau probleme specifice, cu numeroși supuși stabiliți sau aflați doar temporar în Moldova, dar mai ales în Țara Românească, cu relații economice consistente și cu obiective politice, chiar dacă nu toate

[1] Cf. C. Serban, *Înființarea consulatelor ruse în Țara Românească și Moldova*, în „Studii și cercetări de istorie medie", 2, 1951, 1, p. 61–67; B.G. Spiridonakis, *L'établissement d'un consulat russe dans les Principautés Danubiennes, 1780–1782*, în „Balkan Studies" 4, 1963, 2, p. 289–314.

[2] *Călători străini*, 10/1, p. 651–653.

[3] *Ibidem*, p. 536, 658, 659, 703, 713; 10/2, p. 804, 807; Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 58.

clar definite în Problema Orientală, Austria era cu mult mai motivată decât Rusia în această problemă.

Deschiderea de noi perspective se produsese încă prin Convenția de comerț și navigație încheiată de cabinetul de la Viena cu Poarta otomană, la 27 iulie 1718, la scurt timp de la încheierea păcii de la Passarowitz. Potrivit stipulațiilor celui de-al cincilea articol, autoritățile imperiale își rezervau dreptul de a numi, în scopul promovării intereselor sale comerciale, oriunde ar fi considerat necesar, în cuprinsul Imperiului otoman, consuli, viceconsuli, dragomani sau simpli agenți.

Avantajele pe care le avea Imperiul habsburgic erau mult sporite și de faptul că trimișii ei puteau funcționa nu numai în locurile unde existau deja reprezentanțe consulare și ale altor state, ci și acolo unde nu erau, dar internunțiul de la Constantinopol considera necesar să aibă un om al său, fără ca Poarta să poată face vreo obiecție.

Totuși, austriecii nu au făcut uz de acel drept decât după ce Rusia și-a instalat consulul general în Principate, deoarece acțiunea rusă avea și semnificația devansării acestora — adică a austriecilor — în Problema Orientală. Așa se explică, înainte de toate, numirea unui agent cu rangul de „secretar imperial" în anul 1782. Importanța și complexitatea misiunii ce urma a fi încredințată agentului sunt reliefate, pe de o parte, de faptul că autoritățile imperiale au început investigațiile încă în anul 1780 în vederea depistării posibilităților și a mijloacelor de înființare a unui consulat austriac în Principate. Cel căruia i s-a dat acea sarcină — Franz-Joseph Sulzer — era un bun cunoscător al realităților românești și a pledat, cu convingere, cauza instalării unei misiuni consulare. Nu însă dezinteresat, ci cu speranța că era alesul care va inaugura noua demnitate. Numai că, în perspectiva enunțată, cel preferat a fost secretarul imperial Stephan Ignaz Raicevich (1739–1792)[1].

Fost secretar și fost preceptor al fiilor fostului domn al Țării Românești Alexandru Ipsilanti, el poseda ample cunoștințe despre locul și oamenii în mijlocul cărora avea să promoveze interesele Casei de Austria. Apoi, cu scopul de a evita o criză diplomatică în raporturile cu Poarta otomană, de genul celei petrecute în raporturile ruso-otomane, provocată de rezistența otomanilor la numirea consulului general rus în Principate, Curtea imperială a recurs la o abilă stratagemă, recomandându-l pe Raicevich doar în calitate de *secretar aulic* și agent imperial, cu misiunea de a înlesni trecerea pe Dunăre a vaselor Companiei de comerț Willeshowen și să intervină, după împrejurări, în cazuri minore, în favoarea supușilor imperiali din Principate. Mai mult decât atât, numirea lui Raicevich a fost făcută pe lângă domnii Principatelor la 3 iunie 1782, fără a se solicita în prealabil asentimentul Porții otomane. Incitată de Alexandru Mavrocordat Deli bei, domnul de atunci al Moldovei, și de cel al Țării Românești Nicolae Caragea, care nu avea nici un dubiu în ceea ce privește consecințele negative ale prezenței în capitalele lor a încă unui „observator" străin, Poarta a încercat să se opună și acelei numiri. Rezistența i-a fost totuși

[1] Vezi Stela Mârieș, *Înființarea agenției consulare austriece în Principatele Române*, în „Danubius", Galați, 6–7, 1972–1973, p. 69–80. *Călători străini*, 10/1, p. 476–490.

înfrântă datorită precarității situației sale internaționale determinată îndeosebi de criza Crimeii.

Nu este însă exclus ca, la cedarea ei, să fi contribuit și un calcul politic, în sensul că un agent imperial putea neutraliza activitatea antiotomană a consulilor ruși. Un motiv în plus, deci, care ar fi putut-o determina să-i acorde recunoașterea oficială, prin beratul din 16 octombrie 1783. Dacă este vorba de una din motivații, atunci ea a fost confirmată de atitudinea antirusă a lui Raicevich, deși Rusia sprijinea demersurile austriece la Istanbul, în vederea recunoașterii oficiale a acestuia. De altfel, rivalitatea dintre Austria și Rusia pentru fixarea locului Principatelor Române în Problema Orientală este vădită și prin faptul că Stephan Raicevich, deși avea oficial statutul juridic de consul, a păstrat doar titlul de „agent imperial" tocmai pentru a evita conflictele de protocol cu consulul rus. În cei aproape patru ani în care a activat în calitate de agent consular în ambele Principate, până la 31 ianuarie 1786 când a fost rechemat la Viena, Raicevich a acoperit o foarte variată și complexă sferă de interese ale Casei de Austria, cele de factură politică având o pondere însemnată. Complicarea Problemei Orientale în deceniile următoare a fost, desigur, una din cauzele majore ale menținerii prezenței active a Austriei în Principate, context în care poate fi plasată și înființarea unei agenții consulare (stăroștii) la Galați în anul 1797[1].

Succesul Austriei a fost înlesnit deci în bună măsură de colaborarea Rusiei, dar și de influența Franței, care era conștientă de consecințele pe care le putea antrena expansiunea economică austriacă în Orientul european. De aceea, Curtea din Viena considera că poziția pe care și-o asigurase la Istanbul era prea solidă pentru a fi concurată de oricare altă putere europeană. Singura țară care i s-a opus a fost Prusia.

Adversară declarată a Austriei o dată cu anexarea Sileziei în anul 1740, Prusia nu a ignorat nici un mijloc, mai ales de factură diplomatică, apt să creeze dificultăți expansiunii austriece, inclusiv către gurile Dunării. În acest scop, Friedrich al II-lea a încercat să cointereseze Rusia, căreia i-a avansat în primăvara anului 1776 ideea necesității de a se acorda Porții garanția menținerii Principatelor Române în sistemul politic otoman și a împiedica, astfel, intrarea lor sub controlul Austriei. Refuzul Rusiei și apoi înființarea consulatelor rus și austriac în Principate au determinat diplomația prusiană să ia în considerare același mijloc de a promova interesele Prusiei în Problema Orientală, care era însă de *factură politică* și nu *geostrategică*. Ca urmare, noul ministru rezident al Prusiei la Istanbul, Henrich Friedrich von Diez, numit la 24 mai 1784, a primit ordin ca, în drum spre destinație, trecând prin Principatele Române, să se informeze asupra situației acestora și a planurilor Austriei în legătură cu ele. Cu acel prilej, Alexandru Mavrocordat Deli bei, domnul Moldovei, și mai ales Mihail Draco Suțu, înscăunat în Țara Românească, i-au sugerat ideea înființării unui consulat prusian. A apărut chiar și

[1] Stela Mârieș, *Activitatea lui Ignaz Ștefan Raicevici, primul consul al Austriei în Țările Române (1782–1786)*, în „Cercetări istorice", Iași, 1975–1976, p. 123–139; Harald Heppner, *Austria și Principatele Dunărene (1774–1812). O contribuție la politica sud-est europeană a Habsburgilor*, p. 42–54, 61–70.

pretendentul pentru un astfel de post în persoana silezianului Ernst-Friedrich König, care studiase latina și dreptul la Universitatea din Halle și se afla la Iași predând lecții copiilor de boieri și chiar celor ai domnului. În urma raportului favorabil transmis de von Diez din Istanbul, la 25 august 1784, Frederic al II-lea l-a numit consilier, apoi „consul la Iași și în Moldova", cu misiunea principală de a înlesni procurarea de cai de remontă pentru cavaleria prusiană.

Recunoașterea oficială a lui König a întâmpinat mari dificultăți, atât datorită intrigilor diplomației ruse și ale celei austriece, cât și condiționării Porții care, în schimbul beratului de consul, solicita încheierea unei alianțe otomano-prusiene, care să-i asigure în eventualitatea unui război, asistența militară. Recunoașterea i-a fost acordată, totuși, dar după doi ani de tergiversări, adică în luna octombrie 1786, după decesul lui Frederic al II-lea și numai în semn de „prietenie" a Porții față de noul rege, Frederic Wilhelm al II-lea[1].

Instalarea stării conflictuale dintre Imperiul otoman și Rusia, la începutul lunii august 1787, în urma declarației de război a Porții otomane, a pus capăt prezenței în Principate a consulilor și agenților consulari ai Rusiei, Austriei și ai Prusiei. Mai întâi au fost expulzați consulul general al Rusiei, I.I. Severin și viceconsulul de la Iași, I.L. Selunski. Măsura a fost luată însă mai mult din motive politice și de securitate, cu respectarea totuși a normelor dreptului consular. Prin firmanul adresat la 17 august 1787 de sultanul Abdul Hamid I domnului Moldovei, Alexandru Ipsilanti, i se atrăgea atenția că, din cauza războiului prezența consulilor ruși nu mai putea fi tolerată, dar expulzarea nu trebuia să afecteze, în vreun fel oarecare, persoana, demnitatea sau bunurile acestuia. Mai mult chiar, o anume imunitate era acordată și tuturor celor care se aflaseră în slujba viceconsulatului rus, chiar dacă erau *raiale* și erau obligați să rămână în țară. Ceea ce domnul a și făcut, binemeritând mulțumirile marelui vizir Iusuf pașa.

În schimb, consulul Austriei, baronul Franz Leopold von Metzburg, aflat în Moldova nu a mai așteptat să fie expulzat, ci, la scurt timp după declarația de război, din 9 februarie 1788, a fugit din țară. La rândul său, viceconsulul din București, Michaël Merkelius nu a mai reușit să plece, ci a fost reținut, din ordinul domnului Nicolae Mavrogheni, ca și negustorii austrieci aflați în București și în alte zone ale țării. Informat de către principe despre măsura luată, sultanul Abdul Hamid I i-a poruncit, prin firmanul datat 26 martie/6 aprilie 1788, să-i pună imediat în libertate și să-i asigure imunitatea și securitatea, până la ieșirea lor din țară, în pofida faptului că Austria, denunțând pacea existentă, a atacat prin surprindere Imperiul otoman. Firmanul în discuție mai conține însă o informație care sugerează că reprezentanții consulari, în cazul de față cel al Austriei, nu-și puteau părăsi reședința, chiar dacă li se cerea să plece din țară de către superiorii lor, fără a informa în prealabil și a obține autorizația din partea domnilor pe lângă care erau acreditați. Măsura

[1] N. Iorga, *Acte și fragmente*, 2, p. 186, 191, 192, 198–199, 207, 210, 214, 222–223; idem, *Introducere* la Hurmuzaki, 10, p. XXXVII–XLIII; Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 59–60; Dan Berindei, *Frederic cel Mare și Principatele Române (între 1740 și 1777)*, în *Românii și Europa în perioadele premodernă și modernă*, București, 1997, p. 63–64; *Călători străini*, 10/2, p. 800–804.

în care aceștia puteau să aprobe sau nu astfel de cereri depindea, desigur, de decizia autorităților centrale otomane, pe care, probabil, erau obligați, la rândul lor, să le informeze.

Mult mai ingrată a fost însă soarta lui Ernst Friedrich König, care a dispărut fără urmă din Iași. Potrivit raportului lui Alexandru Ipsilanti, datat 8 februarie – 8 martie 1788, toate eforturile sale de a stabili împrejurările dispariției și a descoperirii locului unde se afla la acea dată au fost inutile. Știrea nu a lăsat indiferentă Poarta, marele vizir Iusuf pașa cerând explicații ministrului rezident prusian la Istanbul, Heinrich-Friedrich von Diez. Cum nici acela nu a putut da o explicație credibilă, marele vizir i-a cerut, la 18 martie 1788, lui Alexandru Ipsilanti să continue cercetările pentru a descoperi adevărul. Atenția cu care era tratat acel incident se datora în primul rând știrilor ce veneau din Polonia, despre oștiri prusiene care se îndreptau către frontierele Austriei, fiind, deci, de presupus că înaltul demnitar otoman a putut face o legătură între dispariția lui König și mișcările de trupe prusiene, motivul celor din urmă trebuind să-l descopere tot domnul Moldovei, Alexandru Ipsilanti. Neconfirmarea zvonurilor venite din Polonia și slaba preocupare față de soarta consulului prusian au constituit motive pentru care incidentul a rămas fără urmări[1], cel puțin pentru otomani, locul său fiind ocupat de un grec, Sandu Panaioti. Consulatul nu a mai putut însă funcționa în condițiile ocupării Moldovei de austrieci, a ostilităților cu care autoritățile militare îi tratau pe supușii prusieni.

Calitatea de mediator al păcii turco-austriece de la Șiștov i-a oferit marchizului Girolamo Lucchesini, plenipotențiarul Prusiei, prilejul de a solicita Porții otomane permisiunea pentru înființarea unui consulat prusian la Iași și București, cu același regim cu care funcționaseră cele ale Rusiei și ale Austriei. Or, printre argumentele invocate de diplomatul prusian în sprijinul solicitărilor sale se afla tocmai posibilitatea ca Poarta să fi fost informată, la timp și corect, de către viitorul consul prusian asupra tuturor demersurilor ostile ei, ale consulilor adversarelor sale: Austria și Rusia. Lipsa unor candidați credibili și opoziția Porții la numirea în acea funcție a unui *raia* au făcut inoperante demersurile în acest sens, deși autoritățile centrale prusiene agreau ideea[2]. Soluția de compromis la care s-a recurs, cea de „bancher al Curții regale a Prusiei" în persoana omului de afaceri, „raia" din București, Stati Petro Pencovici, pare să nu fi dat nici un rezultat, activitatea acestuia nefiind cunoscută.

După încheierea păcii de la Iași, însărcinatul cu afaceri al Rusiei la Istanbul, Aleksandr Semenovici Hvostov, a solicitat Porții reînnoirea beratului lui Ivan Ivanovici Severin de *consul general* în Moldova, Țara Românească și Bugeac, cu beneficiul tuturor imunităților decurgând din această calitate. A fost cerută, în mod expres, libera deplasare în scopuri comerciale, pentru el și însoțitorii săi, *fără vreo aprobare prealabilă* din partea domnului în cuprinsul celor trei provincii pentru care era acreditat. Firmanul sultanului Selim al III-lea, datat 1/12 iulie 1792, adresat autorităților otomane din Silistra, Bender și Bugeac,

[1] Privitor la dispariția lui König, vezi Ștefan Lemny, *Știri despre români într-o publicație iluministă: „Berlinische Monatsschrift"*, în AIIAI 22, 1985, p. 749.

[2] Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, p. 101.

precum și domnilor Moldovei și Țării Românești, Alexandru Moruzi și, respectiv, Mihail Suțu, prin care li se cerea să respecte rangul de consul general și toate atributele acestuia, de care beneficia I.I.Severin, nu făcea însă nici o referire la regimul deplasărilor peste hotarele Principatelor, ceea ce lasă loc presupunerii că acestea intrau sub incidența altor reglementări. Reîntors în Principate, I.I. Severin nu a respectat însă întru totul regimul consular, cel puțin în cazul principelui moldav Alexandru Moruzi, care intervenise în expulzarea din Moldova a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, impus de Rusia. Faptul a deranjat în așa măsură cercurile guvernante ruse încât au cerut imperios Porții otomane depunerea domnului. La rândul său, desigur din ordinul însărcinatului cu afaceri din Istanbul, Aleksandr Semenovici Hvostov, căruia îi era direct subordonat, I.I. Severin a refuzat să-i facă domnului vizita protocolară, *obligatorie*, de prezentare la post și să-i prezinte firmanul de numire a sa în calitate de consul general al Rusiei. În plus, a adoptat o atitudine provocatoare față de autoritățile moldovene, căutând cu orice preț pretexte pentru declanșarea unui conflict care să justifice demersurile în vederea depunerii domnului, devenit *persona non grata* pentru Sankt Petersburg. Alexandru Moruzi nu s-a lăsat totuși intimidat, invocând, ori de câte ori a fost cazul, prevederile tratatului ruso-turc, probabil ale celui din 9 ianuarie 1792, care reglementau și regimul consulilor ruși. Totuși, principele Moruzi a fost nevoit să părăsească scaunul domnesc de la Iași, dar nu în condițiile dorite de Rusia, ci spre avantajul său, de vreme ce a fost transferat în scaunul de la București[1].

Deși necesitatea înființării de consulate franceze în Principatele Române a fost demonstrată încă din anul 1762 și confirmată în deceniile următoare, totuși Franța „vechiului regim", dorind să menajeze reticențele Porții otomane față de astfel de „inovații" a evitat crearea unui atare precedent, care ar fi stimulat demersuri asemănătoare din partea altor puteri europene și nu a numit consuli în Moldova sau în Țara Românească. Locul acestora a fost suplinit cu succes, mai ales sub aspect politic, de secretarii francezi atașiți pe lângă domnii celor două Principate. Abia o dată cu modificarea radicală a situației internaționale a Franței, datorată revoluției, în urma căreia, între altele, ea a trebuit să-și retragă ambasadele de la Viena, Varșovia și Sankt Petersburg cu însemnate rosturi în evoluția Problemei Orientale, existența consulatelor în Principatele Române a revenit cu și mai mare acuitate în atenția diplomației franceze. Mai ales că dispariția Poloniei de pe harta politică a Europei, în urma celei de-a treia împărțiri între Rusia, Austria și Prusia din anul 1795, desăvârșită din punct de vedere juridic în anul 1797 prin tratatele de delimitare încheiate între cele trei puteri copartajante a mișcorat în mod considerabil zonele favorabile de acțiune împotriva Rusiei și a aliaților ei. Astfel, Moldova și Țara Românească au dobândit, pentru guvernul francez, rolul unor importante posturi de observație și de influențare a evenimentelor din Polonia, motiv pentru care a stabilit înființarea și în acest scop a unui consulat francez, cu sediul la București[2].

[1] Idem, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775–1800)*, p. 101–102.

[2] A. Oțetea, *Înființarea consulatelor franceze în țările românești*, în RI 18, 1932, 10–12, p. 330–349; Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 199–226.

Decizia a fost luată de Directorat, în urma propunerii ministrului Afacerilor Străine, Charles Delacroix, avansată prin adresa din 7 februarie 1796, astfel că în ziua următoare, 8 februarie, a fost semnat decretul de numire a primului consul general francez în Principate în persoana lui Constantin Stamaty, un grec originar din Constantinopol. El intrase în serviciul Republicii Franceze, funcționase ca viceconsul la Hamburg și se remarcase prin zelul său „revoluționar". Bun cunoscător al importanței Principatelor Române ca puncte de supraveghere a mișcărilor militare ale Rusiei și de organizare și desfășurare a propagandei revoluționare în zonă, Stamaty propusese Comitetului Salvării Publice, încă la 7 februarie 1795, înființarea unui consulat francez în Principatele Române tocmai cu acele obiective principale. El punea, în memoriul înaintat atunci, un mare accent pe rolul deosebit de important pe care îl puteau avea Principatele Române nu numai în cadrul eforturilor diplomației franceze de consolidare a pozițiilor Republicii în zonă, ci și în strădaniile polonezilor vizând reconstituirea statului lor, de a cărui independență atârnau, asigura el, pacea Europei și existența Imperiului otoman.

Înființarea consulatului general francez în Principatele Române avea să întâmpine însă, ca și în cazul celui rus, austriac sau prusian, multe greutăți. În așteptarea unei soluții definitive a acelor probleme, Comitetul Salvării Publice a decis să-l trimită în misiune secretă la Iași și București tocmai pe autorul acestui proiect. Obiectivul prezenței sale consta în incitarea românilor împotriva Rusiei și „coalizarea" lor cu Polonia. În instrucțiunile ce i-au fost date la 15 februarie 1796, i se cerea să se instaleze fie la Iași, fie la București ca agent secret însă până ce Poarta ar fi acceptat recunoașterea lui, în calitate de consul. Cum Stamaty era supus otoman, Poarta a refuzat categoric cererea guvernului francez, determinându-l să renunțe. El a fost înlocuit cu Emil Gaudin, funcționând la București între 5 septembrie 1795 – 30 martie 1796[1], după care s-a încercat din nou, fără succes, readucerea lui Stamaty. Până la reglementarea situației, ambasadorul francez la Istanbul, Jean Baptiste Annibal Aubert-Dubayet, l-a delegat pe generalul de brigadă Jean François de Carra St. Cyr, primul secretar al ambasadei, ca „însărcinat cu afaceri" pe lângă domnul Țării Românești. Provizoratul a durat până în luna decembrie 1796, când guvernul francez a numit un consul general cu resedința la București, în persoana lui Charles Flüry, iar la 19 noiembrie 1797 Joseph Louis Parrant a preluat funcția de viceconsul la Iași. Recunoașterea oficială din partea Porții otomane pentru ambele posturi a fost acordată prin *exequatur*-ul din 10 februarie 1798. O lună mai târziu, consulul general francez din București a primit dreptul de preeminență față de consulii celorlalte puteri occidentale, Franța asigurându-și astfel o poziție preponderentă atât la Constantinopol, cât și la București[2].

[1] Ariadna Camariano-Cioran, *L'activité d'Emile-Claude Gaudin, premier consul de France à Bucarest*, în RRH 9, 1970, 2, p.

[2] Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775–1800)*, p. 114–120; idem, *La granița a trei imperii*, p. 110–116, 120–125.

Misiunea lor era însă, cum am precizat, să înlesnească realizarea principalelor obiective franceze, şi anume contracararea politicii orientale a Rusiei şi a Austriei. Activitatea lor a fost însă întreruptă brusc în septembrie 1798, datorită expediţiei generalului Napoleon Bonaparte în Egipt. Restabilirea raporturilor diplomatice, prin tratatul de pace din 26 iunie 1802, venea cu noi perspective şi pentru redeschiderea consulatelor franceze din Principatele Române — în persoanele lui Saint Luce la Bucureşti şi Méchain la Iaşi — deoarece Franţa a obţinut dreptul de liberă navigaţie în Marea Neagră. Ca urmare, francezii s-au grăbit să fructifice facilităţile create comerţului francez în Principatele Române, instalând la Galaţi, în anul 1803, pe Martin ca „subcomisar" pentru relaţiile de schimburi economice. În această nouă viziune şi Consulatul General, al cărui sediu a fost transferat de la Bucureşti la Iaşi, a fost denumit, începând cu acelaşi an, „Comisariatul general al relaţiilor comerciale".

Deşi avea o titulatură ostentativ „consulară", mutarea sediului de la Bucureşti la Iaşi s-a datorat unor motivaţii politice, decurgând din încordarea ce domina raporturile franco-ruse. De aceea, supravegherea îndeaproape a zonei reclama prezenţa acolo a unei persoane capabilă să culeagă toate informaţiile utile şi să aibă şi pregătirea diplomatică necesară pentru a seconda ambasada din Constantinopol în eforturile încheierii unui tratat de alianţă ofensivă franco-otomană îndreptată împotriva Rusiei. Toate acele condiţii au fost îndeplinite de baronul Charles Frédéric Reinhard, care avea o bogată experienţă diplomatică dobândită în misiunile pe care le îndeplinise în Germania, fiind instalat în post la 25 iulie 1806, dar fără a-şi fi putut valorifica disponibilităţile sale diplomatice. Căci, o dată cu ocuparea militară a Principatelor Române de către Rusia la sfârşitul anului 1806, în urma declanşării războiului ruso-turc (1806–1812), ca şi a fluctuaţiilor din raporturile franco-ruse, el a fost arestat şi scos din Moldova de autorităţile ruse de ocupaţie la 24 noiembrie, iar activitatea consulară franceză a fost grav afectată[1].

Izbucnirea Revoluţiei franceze şi evenimentele pe care le-a antrenat au avut un impact direct şi asupra politicii orientale a Marii Britanii. Înlăturarea Austriei din Marea Mediterană şi anexarea de către Franţa a Insulelor Ionice consfinţite de tratatul de la Campoformio (1797), ceea ce a permis Franţei să atingă graniţele apusene ale Imperiului otoman, au fost receptate la Londra ca o periculoasă ameninţare a căilor sale de comunicaţie cu Orientul mediteranean. Ameninţarea a devenit şi mai evidentă, prin debarcarea armatelor franceze, comandate de generalul Napoleon Bonaparte în Egipt, la 1 iulie 1798, cu scopul de a rupe comunicaţiile Angliei cu coloniile sale din Golful Persic şi din Indiile Orientale, nefiind exclusă nici eventuala lor ocupare. Prima consecinţă

[1] Vezi Maria Holban, *Rapport sur la Valachie et la Moldavie par Reinhard*, în RHSEE 7, 1930, 10–12, p. 230–242; idem, *Texte inédit d'un rapport inédit du ministre Reinhard sur la Valachie et la Moldavie*, în *ibidem*, 12, 1935, 1–3, p. 23–46; 4–6, p. 125–141; 7–9, p. 237–249; G. Lebel, *op. cit.*, p. 273–286; Hans Petri, *Das Fürstentum der Moldau im Blickfeld der Südost-europapolitik Napoleons des Ersten. Die Sendung Karl Friedrich Reinhards nach Jassy im Sommer 1806*, în „Ostdeutsche Wissenschaft", München, 6, 1959, p. 171–201.

a acţiunii lui Napoleon vădită în domeniul problemei orientale a fost crearea coaliţiei antifranceze, otomano-ruso-engleză, în luna ianuarie 1799.

În acest context s-a manifestat şi interesul acestor state faţă de statutul juridic al Principatelor Române. Ca urmare, ambasadorul britanic la Istanbul, Sir Thomas Elgin, invocând capitulaţiile acordate de Poartă Marii Britanii, în virtutea cărora avea libertatea de a înfiinţa şi ea misiuni diplomatice oriunde dorea în cuprinsul Imperiului otoman, potrivit intereselor sale, a decis în luna februarie 1800 trimiterea unui emisar cu titlu personal şi pe termen limitat în Principatele Române.

Ca şi în cazul celorlalte puteri europene, motivaţia britanică a înfiinţării unui consulat în Principatele Române a fost preponderent politică. Ea decurgea din necesitatea contracarării acţiunilor franceze şi ruse în Balcani, ale căror consecinţe nu erau greu de prevăzut în condiţiile diminuării sensibile a poziţiei Austriei în zonă. În viziunea ambasadorului englez la Istanbul misiunea permanentă pe care urma să o înfiinţeze, cu sediul la Bucureşti, trebuia să contribuie la stimularea comerţului englez pe Dunăre şi Marea Neagră, precum şi la tranzitarea corespondenţei diplomatice engleze între Viena şi Istanbul[1]. În fruntea acesteia, lordul Elgin l-a numit pe Francis Summerers, pe care l-a acreditat pe lângă domnul de atunci al Ţării Româneşti, Alexandru Moruzi, cu titlul de „însărcinat cu afaceri". Poarta otomană l-a recunoscut însă ca agent consular al Marii Britanii, cu reşedinţa permanentă la Bucureşti, abia la 17 ianuarie 1803. El a rămas în funcţie până în luna iulie 1807, când a părăsit postul, datorită instaurării stării de război între Marea Britanie şi Imperiul otoman şi a ruperii relaţiilor diplomatice ale Angliei cu Rusia, consecinţă a aderării celei din urmă la *blocada continentală*. Summerers a îndeplinit până atunci toate însărcinările, politice şi consulare, ce i-au fost încredinţate, inclusiv cele vizând contracararea acţiunilor lui Pazvantoglu, stimulate în secret de Franţa şi ale rezidenţilor acestei puteri în Principate. Ca o preocupare complementară s-a numărat şi sprijinirea Bisericii Catolice şi ai unor reprezentanţi ai acesteia[2].

Se încheia, astfel, un alt ciclu din evoluţia poziţiei internaţionale a Principatelor Române, care a fost marcat de o altă formă de implicare a lor în Problema Orientală, o dată cu înfiinţarea consulatelor străine. Interesul manifestat de cabinetele europene faţă de Principatele Române s-a datorat, în bună măsură, începând cu deceniul al noulea al secolului al XVIII-lea, tocmai rostului consulilor şi agenţilor lor consulari. Prin prezenţa şi activitatea lor, opinia publică europeană şi-a sporit cunoştinţele despre Principatele Române şi s-au creat noi condiţii pentru apropierea *politică şi spirituală* a românilor de Europa Centrală şi Apuseană.

[1] Paul Simionescu, Radu Valentin, *Documents inédits concernant la création du consulat britannique à Bucarest (1803)*, în RRH 8, 1969, 2, p. 241–262.

[2] Paul Cernovodeanu, *Înfiinţarea consulatului englez în ţările române (1803) şi activitatea sa până în 1807*, în „Revista română de studii internaţionale", 5, 1971, 1(11), p. 139–162.

Capitolul VIII

PROVINCII ROMÂNEȘTI INTRATE SUB STĂPÂNIRE STRĂINĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

1. Oltenia sub administrația austriacă (1718–1739)[1]

Campania victorioasă a trupelor imperiale aflate sub comanda generalissimului principe Eugeniu de Savoia împotriva Imperiului otoman, începută în 1716, se încheia prin înfrângerea categorică a Porții și stabilirea păcii de la Passarowitz (10/21 iulie 1718) prin care nordul Serbiei cu Belgradul, Banatul și Oltenia, ocupate în cursul războiului de austrieci, au trecut sub stăpânirea Casei de Habsburg în virtutea principiului *uti possidetis*.

Instaurarea regimului austriac. Încă din timpul conflictului, o însemnată partidă a boierimii austrofile a căutat să sprijine planurile imperialilor de a ocupa întreaga Țară Românească, după capturarea domnului Nicolae Mavrocordat și ducerea sa în prizonierat la Sibiu, dar cursul operațiilor militare, precum și înscăunarea de către turci a fratelui captivului, Ioan Mavrocordat, pe tronul de la București (21 noiembrie/2 decembrie 1716) au zădărnicit aceste proiecte. Boierii răzvrătiți — aspirând la recunoașterea tuturor privilegiilor lor — doreau transformarea țării într-un principat autonom, sub protecția Imperiului habsburgic, având în frunte pe Gheorghe (Iordache) Cantacuzino, fiul fostului domn Șerban Cantacuzino, care acceptase, înaintea sfârșitului vieții, supunerea față de Viena. Dar politica urmată de imperiali a evoluat după alte coordonate. Luând în stăpânire doar provincia de peste Olt, austriecii au înțeles să păstreze controlul asupra ei, așa încât împăratul Carol al VI-lea l-a numit încă de la 11/22 februarie 1719 pe Gheorghe Cantacuzino numai în funcția de ban al Olteniei, asistat în administrația civilă de patru consilieri, aleși dintre boierii austrofili: marele logofăt Grigore Băleanu, marele spătar Radu Golescu, marele vistier Ilie Știrbei și marele serdar Barbu Brăiloiu. El era pus sub autoritatea supremă a generalului conte Stephan von Steinville, în calitate de comandant al trupelor imperiale din Transilvania (23 martie 1710 — 21 octombrie 1720), cu sediul

[1] Pentru această temă vezi pertinenta analiză a regimului austriac instaurat în Oltenia în monografia celui mai recent cercetător al problemei, Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă. 1718–1739*, București, 1971, ale cărei concluzii au rămas valabile până astăzi (în reeditarea lucrării, în 1998, nu s-au mai introdus modificări).

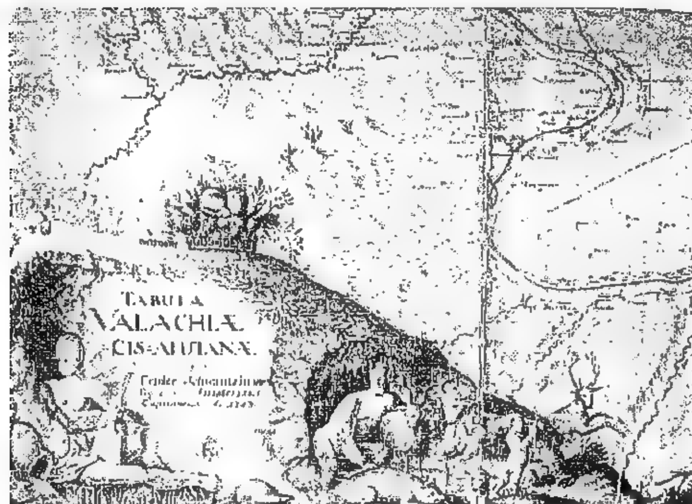

Fig. 108 Fragment din harta Olteniei de Fr. Schwantz von Springfels (1723).

la Sibiu și de reprezentant al Curții din Viena[1]. Opunându-se programului boieresc ce năzuia la menținerea vechilor structuri socio-politice bazate doar pe activitatea productivă a țărănimii dependente, autoritățile imperiale au optat, dimpotrivă, la integrarea Olteniei în sistemul fiscal-administrativ austriac centralizat, cu statut de simplă provincie aflată sub conducerea împăratului. Monarhul a refuzat, după pacea de la Passarowitz, numirea unui domn pământean, Carol al VI-lea autointitulându-se „prinţip" al „Valahiei dincoace de Olt" sau al „Chezaricești Valahii"[2], așezând provincia, ca și celelalte teritorii anexate de la Imperiul otoman, sub autoritatea unei noi instituții create: *Neoacquistischen Kommision* (Comisia neoacquistică), compusă din membri ai *Hofkammer* (Camera aulică) și *Hofkriegsrat* (Consiliul de război)[3]. Controlul direct asupra vieții interne era exercitat

[1] C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austriaci*, 1. *1716–1725*, București, 1913, p. 350 și 351, doc. 320 (decret imperial din Viena, 22 februarie 1719); Al.A. Vasilescu, *Oltenia sub austriaci. 1716–1739*, 1. *Istoria politică a Olteniei sub austriaci*, București, 1929, p. 106–107.

[2] *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, 1. *Țara Românească* (comitet de redacție: V. Mihordea, Ș. Papacostea, Fl. Constantiniu), București, 1961, p. 297, doc. 108 (din 9 iunie 1722) și p. 298 (din 10 iunie 1722); Ș. Papacostea, *op. cit.*, ed. 1998, p. 28.

[3] *Ibidem.*

de către comandantul general al trupelor imperiale de la Sibiu, contele Steinville, devenit *Principatus Valachiae Cisalutanae supremus director*[1] (Director suprem al Principatului Olteniei) și numai conducerea administrației civile a fost încredințată — provizoriu — instituției locale formate din cei patru consilieri autohtoni în fruntea cărora se afla banul Cantacuzino, care își avea sediul la Craiova.

Acestei instanțe locale — intrată în funcție de-abia la 15 septembrie 1719 — i-a fost adăugată un secretar în persoana lui Nicola de Porta, un aventurier pripășit la curțile domnești din Iași și București sub Constantin Duca și Constantin Brâncoveanu, în fapt o unealtă a imperialilor pusă să spioneze și să supravegheze activitatea banului și a consilierilor săi, raportând la Viena orice mișcare a lor.

Antagonismul dintre marea boierime obișnuită să fie recunoscută drept clasa conducătoare, dominând o societate puțin dezvoltată de tip agrar seniorial, și aparatul perfecționat al unui stat absolutist pe cale de a promova o guvernare mai apropiată de spiritul iluminist s-a dovedit ireconciliabil. De aceea autoritățile de la Viena au trecut imediat la adoptarea unor măsuri de ordin fiscal, administrativ și judecătoresc menite a înfrânge opoziția boierească și a le asigura conducerea necontestată a provinciei.

Guvernarea provinciei. Generalul Steinville, în calitate de director suprem și adevărat conducător al provinciei, a întârziat aplicarea decretului imperial cu numirea lui Gheorghe Cantacuzino ca ban și a celor patru consilieri, nefiind sigur de loialitatea unora dintre ei. Într-adevăr, intrigile și opoziția antiaustriacă manifestată de Grigore Băleanu și Ilie Știrbei, cărora li s-a asociat și Radu Golescu, l-au determinat pe Steinville ca, la instalarea lui Cantacuzino în funcție, la 15 septembrie 1719, să nu-i întărească pe cei amintiți în consiliu, urmând să fie aleși, la 28 septembrie, alți consilieri, și anume boierii Grigore Vlasto, Staico Bengescu și monahul Dositei (Dumitrașcu) Brăiloiu (în locul fratelui său Barbu, decedat) și Constantin Strâmbeanu[2]. În fapt, directorul suprem a lucrat numai cu banul Cantacuzino și cu secretarul de Porta, restrânși într-o delegație, întreaga administrație urmând să intre în funcție după trei ani, după ce va da dovadă de loialitate și capacitate[3]. La cererea Delegației era înființat și un post de comisar provincial, deținut, din decembrie 1719, de Gheorghiță Socoteanu, care avea să se ocupe de încasarea amenzilor și a contribuțiilor militare extraordinare. Generalul Steinville a hotărât să mai fie aleși și cinci intendenți sau supraveghetori de fiecare județ, numiți numai dintre germani, care trebuiau să controleze activitatea vornicilor și a subalternilor acestora, ispravnicii, conducători ai plaselor de județ[4]. În privința jurisdicției orașelor, directorul suprem a adoptat dispoziția ca ele să fie conduse de jude, patru jurați și doi aprozi, scutiți de plata dijmăritului și a oieritului[5]. În sfârșit, Steinville, la cererea Delegației din

[1] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 351, doc. 320; Ș. Papacostea, *op. cit*, p. 28.

[2] Hurmuzaki, 6, p. 319–320, doc. CCV, Beilage III; Al. A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 108–109.

[3] Hurmuzaki, 6, p. 328, doc. CCV, Beilage X.

[4] *Ibidem*, p. 308–309, doc. CCV.

[5] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 388–389, doc. 333.

4 noiembrie cu privire la dreptul de stăpânire nestăvilit asupra iobagilor, răspunde boierilor și egumenilor de mănăstiri să se poarte cu blândețe față de aceștia și să nu le lucreze mai mult de trei zile pe săptămână[1]. În decembrie 1719, directorul suprem a înaintat un amplu raport Consiliului Superior de Război, prevăzut cu 20 de anexe cu privire la măsurile adoptate pe plan administrativ, politic, militar, economic și religios în Oltenia în timpul exercitării mandatului său[2]. Peste câtva timp, generalul Steinville, devenit feldmareșal, a încetat din viață la Deva, la 21 octombrie 1720[3].

Succesorul său în calitate de director suprem a fost numit de împărat, la 14 iunie 1721, în persoana generalului Damian Hugo conte von Virmond, fost reprezentant al Curții de la Viena la Poartă[4]. Deși acesta a cerut Consiliului de Război anumite limitări ale puterilor Administrației civile din Oltenia, alcătuită numai din români; insistând, la 20 septembrie 1721, să fie numit cu viceban pe lângă Grigore Cantacuzino, un german și anume colonelul Georg Johann Schramm von Ottenfels, i s-a răspuns, la 3 noiembrie, că cererile sale n-au fost acceptate, poruncindu-se, dimpotrivă, să instaleze întreaga Administrație așa cum a fost hotărâtă prin decretul imperial din 22 februarie 1719[5]. Într-adevăr, Virmond a convocat, la 6 decembrie 1721, la Sibiu, pe membrii delegației provizorii, pe cei cinci vornici ai județelor, pe mai mulți ispravnici, pe episcopul de Râmnic Damaschin și câțiva egumeni de mănăstiri, cărora le-a citit conținutul amintitului decret. Astfel, Gheorghe Cantacuzino a fost întărit ca ban, Grigore Băleanu, Radu Golescu și Ilie Știrbei confirmați drept consilieri, iar în locul decedatului Barbu Brăiloiu a fost numit Staico Bengescu[6]. Toți aceștia au prestat jurământul de credință la 8 decembrie, în cadrul unei ceremonii speciale[7]. Totuși, raporturile dintre Administrație, exponentă în mare măsură a intereselor boierești, și directorul suprem și funcționarii germani n-au fost armonioase, existând aceeași neîncredere și antagonisme între punctele de vedere atât de diferite. Virmond, deși suferind, a procedat, în 1722, la o nouă conscripție a satelor din Oltenia, mănăstirești, boierești, megieșești și birnice pe județe, pentru a avea o evidență mai clară a populației impozabile[8]. Curând însă, la 20 aprilie 1722, Virmond moare, lăsând locul său de director suprem în Oltenia și comandant general al trupelor imperiale din Transilvania, la 26 septembrie 1722, generalului conte Joseph Lothar Georg von Königsegg (1673–1751)[9], personaj pedant și ținând foarte mult la ordine și disciplină. De aceea, la 11 noiembrie 1722 a și înaintat Administrației civile și banului din Oltenia

[1] Hurmuzaki, 6, p. 315–316.

[2] *Ibidem*, p. 306–339.

[3] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 472, doc. 344. Pentru directoratul lui Steinville, amănunte la Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 106–118.

[4] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 483–486, doc. 350.

[5] *Ibidem*, p. 487–488, doc. 354; p. 488–489, doc. 355.

[6] *Ibidem*, p. 490–491.

[7] *Ibidem*, p. 492–493.

[8] *Ibidem*, 2, București, 1944, p. 304–330.

[9] *Ibidem*, 1, p. 525–527. Amănunte despre activitatea lui Virmond la Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 119–128.

o serie de instrucțiuni foarte amănunțite privind modul de desfășurare a activității Administrației pe zile și pe ore și cu specificul muncii prestate, fixând și salarizările[1]. Königsegg procedează apoi și la o inspecție în Oltenia, având mai multe întrevederi cu membrii Administrației la Craiova și Râmnic, în iunie-iulie 1722, unde s-au discutat mai ales probleme de ordin financiar, dat fiind modul, încă haotic, în care erau percepute dările Administrației civile, ce și-a amestecat atribuțiile cu acelea ale funcționarilor financiari, rezultatele fiind dintre cele mai păguboase. Datorită carențelor manifestate de Administrație, Königsegg a și înaintat autorităților imperiale de la Viena un raport, la 14 august, în care își exprima dorința de a fi înlăturat banul Cantacuzino din postul său, urmând ca amintita slujbă să fie înlocuită cu aceea de președinte de administrație și încredințată numai unui german; restul consilierilor puteau să fie români, dar ascultători de superiorul german[2]. Autoritățile imperiale sunt de acord cu aceste propuneri, dar lasă să se tărăgăneze adoptarea unei decizii. În vara anului 1725, generalul Königsegg părăsește postul de director suprem al Olteniei, devenind membru al Comisiei neoacquistice[3]; înlocuitorul său a fost generalul comandant baron Karl von Tige, întâlnit în noua sa funcție la 15 august 1725[4]. Până la sfârșit, cabinetul din Viena a acceptat sugestiile fostului director Königsegg, însușite și de Tige, prin care a consimțit să revoce pe Gheorghe Cantacuzino din funcția sa de ban, la 14 septembrie 1726, dar pentru a salva aparențele i-a acordat o pensie de 3 000 de galbeni pe an și titlul onorific de general-maior pe lângă rangul de comite al SF. Imperiu roman de națiune germană[5]; în fruntea Administrației civile a fost numit generalul imperial Johann Georg Schramm von Ottenfels, având calitatea de președinte, iar ca boieri consilieri pe Ilie Știrbei, Dositei Brăiloiu, Grigore Vlasto și Constantin Strâmbeanu, iar secretar tot Nicola de Porta[6].

Noul director întreprinde o călătorie de inspecție în Oltenia, în septembrie-decembrie 1727 preocupat e respectarea strângerii dărilor pentru fiscul imperial și de modul de conducere al Administrației[7]. În timpul său se iau și hotărâri dificile, mai ales în ceea ce privește deprecierea zlotului. În noiembrie 1728 este ales președinte al Administrației civile Wenzel Joachim Czajka baron von Olbranowitz[8], iar prin decretul imperial din 27 aprilie 1729, sunt înlocuiți trei membri ai Consiliului, anume Dositei Brăiloiu, Ilie

[1] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 533–541, doc. 378.

[2] *Ibidem*, p. 602, doc. 384.

[3] *Ibidem*, p. 668–669, doc. 418.

[4] N. Dobrescu, *Istoria bisericii române din Oltenia în timpul ocupației austriece (1716–1739)*, București, 1906, p. 161–162, doc. 40. Pentru Königsegg, vezi Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 129–134.

[5] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902, p. 299–300; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 139. Îmbolnăvindu-se, deși nu era prea în vârstă, Gheorghe Cantacuzino își face diata la 1/12 mai 1733, împărțindu-și averea între soție, cinci fii și trei fiice; moare la 18/29 mai 1734, la 59 de ani, fiind înmormântat la mănăstirea „Dintr-un lemn" (*Ibidem*, p. 140–141).

[6] C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 112–113, doc. 36 și p. 119–120, doc. 38; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 144.

[7] C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 209–224; în trad. rom. la *Călători străini*, 9, p. 154–159.

[8] Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 147.

Știrbei și Constantin Strâmbeanu cu un german, Wilhelm Wogt, fost secretar la direcția comerțului, și doi români, Ioan Băleanu și Ștefan Pârșcoveanu[1]. Un conflict cu Nicolae de Porta — dezavuat de cercurile de la Viena — fac dificilă situația lui Tige care, suferind, dorește să-și părăsească postul. Dar, grav bolnav, moare în funcție la Sibiu, la începutul anului 1730[2]. Locul său a fost ocupat, la 7 martie 1730, de generalul Franz Paul conte von Wallis (1677–1737), devenit și comandant al trupelor imperiale din Transilvania[3]. El a fost cel de-al cincilea și ultimul director suprem al Olteniei sub austrieci, până în 1737, când, în cursul luptelor din timpul noului război austro-ruso-turc, provincia este pierdută de imperiali, iar în urma Păcii de la Belgrad din 1739 a revenit la Țara Românească. Sub conducerea lui Wallis se constată o dorință de germanizare accentuată a factorilor de conducere din Oltenia, interzicându-se căsătoriile dintre locuitorii din Oltenia cu cei din Țara Românească, propunându-se o nouă organizare districtuală: în fruntea județelor să se afle câte un vornic român, un subvornic german și doi ispravnici români[4]. De asemenea, în Administrația civilă se produc schimbări în 1732, locul baronului Czajka este luat de colonelul baron Johann Georg von Dietrich[5], iar în acel al secretarului de Porta, decedat la 28 februarie 1732, este amintit germanul Rolland[6]; mai apare boierul Matei Glogoveanu în calitate de consilier, dar murind și el la 14 decembrie 1732, locul i-a fost ocupat tot de un german, baronul J.V. Viechtern, fost consilier al Camerei Aulice[7]. Așadar, în Consiliu — redus la patru persoane — figurau doi români, Grigore Vlasto și Ștefan Pârșcoveanu, și doi germani, J.W. Wogt și J.V. Viechtern. Ultimul președinte al Administrației — înaintea pierderii provinciei — a fost colonelul Mauricius von Salhausen[8], din 1733 până în 1737, destuit și judecat de autoritățile imperiale prin faptul de a fi pierdut, prin incapacitate, orașul Craiova, căzut în cursul luptelor din 1737 în mâna turcilor[9]. De numele lui Wallis se mai leagă și ultima conscripție efectuată de austrieci în Oltenia și cea mai completă datând din 1735, în urma căreia satele birnice au adus venituri substanțiale fiscului imperial[10].

Realități demo-fiscale. Pentru a putea evalua corect capacitatea fiscală a provinciei, autoritățile imperiale au impus efectuarea unor conscripții spre a descoperi numărul

[1] Hurmuzaki, 6, p. 407–408.

[2] N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 220, doc. 120. Despre directoratul lui Tige, cf. și Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 134, 139, 148.

[3] *Ibidem*, p. 223–224, doc. 122.

[4] Hurmuzaki, 6, p. 326–327, 424, doc. CCLV.

[5] Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 143.

[6] C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 477–478, doc. 198; 3, București, 1944, p. 31, doc. 23.

[7] N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 313, doc. 147.

[8] C. Giurescu, *op. cit.*, 3, p. 18–22, doc. 21.

[9] *Ibidem*, 3, p. 301, doc. 198; p. 312–313, doc. 212.

[10] Hurmuzaki, 6, p. 518–525. Cu privire la Wallis, mai vezi și relatarea inspecției făcută în Oltenia în august 1731 cu baronul Rebentisch (*Ibidem*, 6, p. 471–489; în trad. rom. la *Călători străini*, 9, p. 164–184). Amănunte asupra activității lui Wallis ca director suprem, mai vezi la Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 148–163.

așezărilor și potențialul uman de pe teritoriul cisalutan. În vederea cunoașterii fondului demic al Olteniei, căpitanul de geniu Friedrich Schwanz von Springfels (circa 1690–1728)[1] a fost însărcinat cu ridicarea hărții provinciei, tipărită în 1723, ea enumerând toate localitățile existente, cu lămuriri asupra locuitorilor, regimului lor socio-politic și o scurtă prezentare de ordin geografic și istoric. Cartarea întreprinsă releva slaba densitate a locuitorilor, în urma ultimului război cu turcii provincia „a fost sărăcită de multe mii de oameni ridicați pe sus de aici de către tătari ... S-au numărat peste 130 000 de suflete cu mici și cu mari, care au fost duși în robie de către turci, din această țară" și „aceasta se poate vedea și în hărțile din județele Romanați, Jiul de Jos și Mehedinți, unde satele sunt foarte rare ...căci în acestea se găsesc puțini locuitori"[2]. Harta lui Schwanz indică un total de 970 așezări în Oltenia, dintre care 273 erau înregistrate ca pustii („pagi deserti" sau „pagi desolati")[3]. Repopularea satelor părăsite a început nu mult timp după terminarea războiului. Orașele oltene purtau o amprentă rurală, fapt observat, la 25 octombrie 1724, și de generalul Königsegg, comandantul trupelor imperiale din Transilvania și director suprem al Olteniei, obișnuit cu aspectul centrelor urbane de la nord-vest de Carpați: „aceste așezări nu sunt de fapt altceva decât sate sărăcăcioase și, cu excepția Craiovei, nu sunt locuite decât de țărani obișnuiți"[4]. Populația Craiovei în timpul stăpânirii austriece a crescut de la circa o mie de locuitori la peste 4 000 (836 familii), conform catagrafiei din 1735, iar a celorlalte orașe (Râmnicu Vâlcea, Târgu Jiu, Caracal, Cerneți, Slatina, Ocna) s-a cifrat, în general, în catagrafia efectuată la 1728, între 103 și 416 familii[5]. Dar curba evoluției numerice a locuitorilor provinciei reflectă conflictul existent între autoritățile habsburgice și boierimea olteană, cu rotul refractară politicii centralizatoare a Vienei — care se străduia să recupereze pentru fiscul imperial miile de țărani tăinuiți pe domeniile boierești. Stăpânitorii localnici de moșii căutau să profite în folosul lor — și evident în detrimentul fiscului — de forța de muncă și agoniseala țăranilor. Dacă numărul contribuabililor olteni conscriși se ridica în 1720 la 13 245 familii — dovadă concludentă a tăinuirii birnicilor în profitul boierimii — conscripția alcătuită de austrieci la 1722 în timpul directoratului generalului Virmond indică o cifră mai veridică, de peste 25 000 de familii[6]. Deoarece administrația banului Cantacuzino și a consilierilor săi și-au văzut amenințate beneficiile și au scăzut în următoarele conscripții numărul birnicilor

[1] Al. A. Vasilescu, *Friedrich Schwanz Haubtman, autorul unei descrieri despre Oltenia*, în AO 4, 1925, 18–19, p. 207–209.

[2] Hurmuzaki, 9/1, p. 644; trad. rom. la *Călători străini*, 9, p. 76.

[3] Al.A. Vasilescu, *Registrul tuturor localităților cuprinse în harta Olteniei lucrată de Friedrich Schwantz și terminată în 1723*, în AO 5, 1926, 27, p. 341–352.

[4] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 636, doc. 404; în trad. rom. la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 44.

[5] Hurmuzaki, 6, p. 521; C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 308, 310, 313, 325, doc. 104, ap. Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă, 1718–1739*, p. 44–45.

[6] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 475–476, doc. 347 (locuitorii din jud. Vâlcea 3 704, în jud. Mehedinți 1 823, din jud. Jiul de Sus 2 679, din jud. Jiul de Jos 2 657) și din jud. Romanați (2 382); pentru total, cf. și Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 47.

(14 719 în 1724; 14 689 în 1725 și 14 665 în 1726)[1], reacția autorităților imperiale nu s-a lăsat așteptată. La începutul anului 1726 Directorul suprem al Olteniei, generalul Tige, menționa că nu poate fi menținut cuantumul dărilor decât împiedicându-se „boierii să tăinuiască pentru câștigul lor personal multe familii contribuabile"[2]. Nemulțumirilor Directorului li s-au adăugat și informările secretarului consiliului local, Nicolae de Porta, însumate într-un memoriu din 7 septembrie 1726 privind „starea Olteniei", în care înfierează „fraudele și nenumăratele lucrături prin care e păgubită vistieria cezaro-crăiască"[3], acuzându-i pe ban și pe boieri că subminează autoritatea administrației austriece în provincie. Alarmat de scăderile continue ale fondului demo-fiscal și de vădita rea voință a boierilor interesați să-și apere privilegiile, cabinetul de la Viena a hotărât, în cele din urmă, demiterea lui Gheorghe Cantacuzino din calitatea de ban la 14 septembrie 1726 și înlocuirea sa cu generalul imperial Schramm von Ottenfels, dar numai cu titlul de președinte.

Lupta între boierimea privilegiată și aparatul de stat austriac s-a întețit după această dată. Boierii au refuzat sistematic, ani de-a rândul, să completeze „Foile de mărturisire" (*fassiones, specificationes*) solicitate de autorități, în care trebuiau să declare în scris numărul țăranilor ce locuiau în satele lor, cu indicarea numelui și prenumelui, cât și pe cei fugiți și pe care stăpânii erau obligați să-i aducă înapoi[4]. Față de reaua voință a proprietarilor, Curtea din Viena a trecut la măsuri dure: în cazul unor declarații false, boierii urmau să plătească amenzi substanțiale sau să achite îndoit birul locuitorilor tăinuiți și necuprinși în „foile de mărturisire". Acest sistem coercitiv a dat în cele din urmă rezultate, deoarece din 1727 a început să crească numărul de familii contribuabile: de la 22 000 la 26 008 familii în 1728, apoi la peste 31 000 în 1729–1730 și în 1735, în preajma izbucnirii unui nou conflict cu Poarta, s-a atins cifra maximă de 34 346 familii[5].

Un alt aspect demografic în epocă, fuga populației — a creat la rândul ei o mare instabilitate a fondului demic al provinciei — și s-a datorat încercărilor țărănimii aservite de a scăpa de dubla apăsare, a boierimii și a aparatului de stat austriac. Trecerea peste Dunăre, în Muntenia sau chiar în Transilvania și Banat, dacă nu se putea găsi un refugiu chiar în Oltenia, în alte sate în același județ sau în cele învecinate, în munți și păduri sau într-alte zone nelocuite, unde nu ajungeau conscripțiile, a fost înlesnită de concurența dintre stăpânii de pământ, ca și de lupta dintre fisc și domeniul boieresc. Politică demografică promovată de autorități a căutat să îmbine acțiunea de constrângere cu o reformă fiscală ce introducea o raționalitate în perceperea obligațiilor. Intervenind în relațiile dintre boierime și țărănime, regimul habsburgic, lezând interesele clasei privilegiate, a urmărit o reglementare a raporturilor servile, cu o cale de a găsi noi capacități de plată

[1] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 47.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 8, doc. 1; trad. rom. la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 48.

[3] *Ibidem*, 2, p. 69–92; trad. rom. (extras, în *Călători străini*, 9, p. 113).

[4] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 50

[5] Hurmuzaki, 6, p. 525; C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 329, doc. 104; p. 424–425, doc. 153; p. 448, doc. 170, ap. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 51.

a țării. Autoritățile imperiale au încercat în primul rând să limiteze obligațiile țărănimii față de stăpânii de pământ. Ele au preluat și menținut vechea organizarea fiscală a Țării Românești, care împărțea veniturile Principatului între cămara domnească transformată în *cameră aulică* sub austrieci, și vistierie, devenită acum *casa militară, lada ostășească*, pentru că Oltenia era supusă regimului de ocupație militară. După pilda lui Constantin Brâncoveanu, autoritățile imperiale au concentrat toate dările de repartiție într-una singură, care în conformitate cu terminologia sistemului fiscal habsburgic s-a numit *contribuție* („contrebuționul", „dajdea-împărătească" sau „birul")[1]. Prima a fost percepută în 1720 și s-a ridicat la 71 102 florini, 20 creițari repartizată la 16 000 contribuabili, revenind câte 2 taleri (3 florini și 20 de creițari) de persoană[2]. Contribuția a fluctuat apoi între 1723 și 1724, când se înregistrează scăderi (185 000 — 166 446 florini) pentru ca brusc în urma măsurilor coercitive adoptate de Viena, să sporească în 1728 la 211 856 florini și apoi să urce continuu de la 221 688 în 1731 la 260 352 florini între 1731 și 1737, cuantumul cel mai ridicat încasat de autorități, înaintea ostilităților prin care Habsburgii au pierdut provincia[3]. Inovația introdusă de austrieci a constat în fixarea contribuției pe familie — adică pe gospodărie — ca unitate din marea masă a țărănimii libere sau dependente; la început ambele categorii erau impuse în mod egal, dar la insistențele boierimii, țărănimea a fost divizată din punct de vedere fiscal în *birnici, megieși* și *mărginași*. *Birnicii* constituiau masa contribuabililor alcătuită din țărani dependenți de pe moșiile boierești și mănăstirești, de la care s-au încasat anual sume variind în 1720–1727 între 3 florini și 20 creițari (= 2 taleri), până la 10 florini pe cap de locuitor, pentru ca după 1720–1727 să se stabilească, cu mici variații la 8 florini și 20 creițari. Birnicii trebuiau să fie împărțiți în trei categorii: cei dintâi plăteau 8 florini și 15 creițari; acei din categoria a doua 8 florini, iar ultimii 7 florini și 20 creițari[4]. Megieșii, socotiți mai înstăriți deoarece lucrau pe moșiile lor, au fost impuși, între 1725 și 1727, cu sume variind între 10 și 18 florini pe gospodărie spre a scădea apoi la 13 florini, 20 creițari în 1728 și la 12 florini în 1729. Și ei au fost împărțiți în trei categorii de contribuabili, în 1735, cei din categoria I plătind 12 florini și 20 creițari de gospodărie; cea de a II-a, 12 florini, iar cei din a III-a, 11 florini[5].

[1] Șerban Papacostea, *Organizarea fiscală a Olteniei în timpul stăpânirii austriece (1718–1739)*, în „Studii" 21, 1968, 4, p. 645; idem, *Oltenia sub stăpânirea austriacă. 1718–1739*, p. 224–225.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 474, doc. 346 (raportul comisarului suprem Ignatiev von Haan către Camera aulică din 20 septembrie 1720), ap. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 227. Cifrele indicate, prin confruntare cu alte izvoare de către C. Sassu, *Tabloul cheltuielilor obișnuite și extraordinare aprobate de țările Monarhiei habsburgice între anii 1700–1746 inclusiv, cuprinzând între aceste țări și provinciile românești Oltenia, Banatul și Transilvania*, în AO 7, 1928, 37–38 sunt eronate, mult inferioare realității, după cum a remarcat cu justețe Ș. Papacostea, *Ibidem*

[3] Vezi tabelul de evoluția contribuției între 1720 și 1737, la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 230

[4] Hurmuzaki, 6, p. 352; p. 524–525; C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 474, doc. 346; 2, p. 190, doc. 69 (memoriul a zece boieri olteni către Nicolae de Porta din 21 august 1727); Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 232–233.

[5] Hurmuzaki, 6, p. 524–525; C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 190, doc. 65; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 233–234.

În ceea ce-i privește pe *mărginași*, adică pe țăranii liberi locuind în satele din preajma Dunării și a Oltului, ei s-au bucurat de un regim mai privilegiat pentru a nu fugi peste hotare; între 1723 și 1729 au plătit între 5 și 6 florini de gospodărie, pentru ca după 1729 cuantumul să se stabilizeze la 6 florini; în 1735 au apărut și în rândul *mărginașilor* două categorii cu diferențe minime de plată: 6 florini și 12 creițari pentru prima și 6 florini pentru cea de a doua[1]. Nu au fost impuși la dări *infirmii* sau *nevolnicii*, precum și văduvele sărace, iar cei de curând căsătoriți (*neo-uxorati*, însurățeii) erau scutiți de orice sarcini fiscale pe un an; de scutiri integrale mai beneficiau *pârcălabii* și *jurații* satelor, iar *scutnașii*, *gornicii* și vierii erau degrevați de o parte din dări în schimbul corvezilor și cărăușiei prestate. *Aleșii* moșneni ieșiți din cislă — dar scutiți de orice prestație în muncă sau cărăușie — au trebuit să plătească o cotă ridicată de 40 florini anual, scăzută apoi la 25 din 1736 pentru atragerea cât mai multor *megieși* în categoria *aleșilor* și astfel să contribuie la sporirea veniturile fiscului imperial[2]. Reprezentanții claselor dominante, marii boieri și membrii clerului, nu erau supuși nici unei dări, ci participau, doar în cazuri excepționale, mai ales în vreme de război, cu un ajutor pentru împărat o așa-zisă dare benevolă (*donum gratuitum*)[3], un echivalent al *împrumutei* ce se făcea domnilor țării la luarea domniei. Categoria *boiernașilor* datora însă o sumă fixă global, ce se putea cislui între ei; cuantumul dării variind între 10 și 70 de taleri[4]. Din punct de vedere fiscal orașele erau asimilate satelor de birnici, dependente. Negustorii se bucurau de un regim aparte și plăteau dările în funcție de avutul lor. Clerul secular, preoții și diaconii, aveau scutire completă de obligație fiscală. Contribuția (rezultată din îmbinarea *capitației* cu un impozit funciar) a fost achitată fiscului imperial în proporție de 92,9% de către populația birnică din mediul rural (*birnici*, *megieși*, *mărginași* și categorii derivate), 3,5% de aleși și boiernași și 3,6% de negustorime și locuitorii orașelor[5]. Dările percepute constau din cea obișnuită sau ordinară și cea extraordinară. Cea dintâi era necesară armatei și era operată de lada *ostășească* sau *cassa militară*; cea de-a doua colectată la *cassa provincială* era rezervată exclusiv acoperirii nevoilor provinciei și a plății salariului aparatului funcționăresc. Din 1729 întreaga gestiune financiară a trecut sub patronajul cassei militare, desființându-se funcția de *mare comisar* deținută de un localnic, controlul fiind asigurat de un slujbaș militar (*Kriegskassier*, în documentele românești „crix-cassiariu")[6]. În calitate de succesor „de drept" al vechilor domni ai țării împăratul, prin trecerea Olteniei sub stăpânirea sa, și-a însușit veniturile aparținând odinioară cămării domnești. Dijmele din oi, porci (adică

[1] Hurmuzaki, 6, p. 525; C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 540, doc. 212, ap. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 234.

[2] *Ibidem*. Vezi în anexele volumului tabelul centralizator, cuprinzând lista familiilor de contribuabili și necontribuabili din Oltenia și sumele încasate de fiscul imperial, alcătuit în 1735 de Administrația provinciei; cf. Hurmuzaki, 6, p. 524–525.

[3] *Ibidem*, 6, p. 307–308; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 235.

[4] Hurmuzaki, 6, p. 518–522; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 236.

[5] Vezi tabelul contribuției totale pe 1735, an de referință prin gradul de stabilitate și evidență a populației, la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 238.

[6] *Ibidem*, p. 240–241.

oieritul și dijmăritul), din albine, vin, vămile de graniță și cele interne — vama târgului — venitul exploatărilor miniere (din sare, aramă, aur), au fost puse sub autoritatea supremă a Comisiei Aulice din Viena, alimentând neîntrerupt tezaurul imperial și luând calea directă spre capitala imperiului[1]. Pentru încasarea veniturilor de pe urma vămilor instalate la Vodița, Comana, Oreahova, Islaz, Slatina, Râmnic și pasul Vâlcan, autoritățile habsburgice au instituit un strict control de-a lungul Dunării, Oltului și munților spre a supraveghea hotarele și a împiedica orice contrabandă. Cuantumul taxelor vamale, inferior celor încasate din Transilvania, a fost ulterior mărit de austrieci[2].

Structuri sociale. În ceea ce privește structura socială a populației Olteniei, ea era alcătuită în majoritate din țărani dependenți și liberi (megieși, moșneni) — în total 92% — apoi din orășeni (negustori, meșteșugari, mineri, slujbași ai administrației imperiale, 7,2%) și reprezentanții clasei dominante (0,8%), și anume: mari boieri, boiernași, aleși și sutași[3]. Cea mai mare parte a locuitorilor provinciei își desfășurau activitatea pe domeniile boierești — ce constituiau unitățile de producție de bază, unde se practica agricultura, ramură preponderentă a economiei — dar cu deosebirile de statut ce divizau masa populației în rumâni, oameni cu învoială, țărani salariați și robi, recrutați numai din rândul țiganilor. Munca gratuită a acestora din urmă completa nevoile curților boierești și mănăstirești, bazate pe prestația servilă a țăranilor dependenți sau rumâni. În această epocă, datorită instabilității demografice a provinciei, pustiirilor de război sau a fugii populației birnice, boierii posesori de pământuri și-au accentuat presiunile asupra țărănimii libere spre a o aservi și a o folosi ca forță ieftină de muncă. Administrația austriacă, temându-se de puterea sporită ce putea să o dobândească boierimea prin rumânirea țăranilor și diminuarea astfel a îndatoririlor acestora către fisc, ceea ce ar fi scăzut veniturile camerei imperiale, s-a opus sistematic și a încercat să aducă unele inovații în special prin legiferarea datoriilor țăranilor către proprietarii de moșii. Erau astfel reglementate cât mai corect raporturile agrare, putând fi evitate abuzurile boierimii în exploatarea muncii servile. Deși această politică nu a reușit decât parțial, ea a stat la baza viitoarelor reglementări încercate de domnii fanarioți după reintrarea Olteniei în cuprinsul Principatului

[1] *Ibidem*, p. 240. Vezi criticile aduse de Nicola de Porta la 7 septembrie 1726 privind colectarea defectuoasă a oieritului și dijmăritului, frustrând fiscul imperial de însemnate venituri; cf. C. Giurescu *op. cit.*, 2, p. 90–94, doc. 30; în trad. rom. la *Călători străini*, 9, p. 118–121.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 377–385, doc. 330–331 din 30 octombrie 1719 (tabelul stațiunilor vamale și personalului din Oltenia) ap. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 248. În raportul adresat Consiliului de război la 7 septembrie 1726 de către Nicola de Porta, acesta insista pentru arendarea vămilor, pentru că numai în acest mod inspectoratul ar curma nesfârșitele neînțelegeri privind „imunitatea acelor slujbași aflați în orașe și sate pentru... vămi. Căci doar în privința vămilor sunt 380 de familii care plătesc numai jumătate contribuție și nu sunt supuse la nici o angara, fără a mai socoti pe acela care fac slujba vameșilor și nu contribuie absolut cu nimic"; cf. C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 98–99, doc. 30; în trad. rom. la *Călători străini*, 9, p. 125. Mai vezi și Al.A. Vasilescu, *Vămile Olteniei sub austrieci*, în AO 3, 1924, 15, p. 381.

[3] Hurmuzaki, 6, p. 518–525; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 143.

Țării Românești, și anume de a stabili prin așezăminte ale statului regimul îndatoririlor dintre țărani și proprietarii de moșii. Era fixat îndeosebi regimul de obligații al celor așezați pe moșiile boierești și mănăstirești, urmărindu-se astfel contopirea rumânilor în masa țăranilor clăcași și desființarea rumâniei[1]. Fără a aplica formula abolirii dependenței personale față de stăpânii de pământ, autoritățile austriece s-au străduit pe căi ocolite să-i asimileze pe rumâni cu țăranii cu învoială[2]. În felul acesta stăpânirea habsburgică a intenționat să scoată din sfera dreptului privat relațiile dintre boieri și populația servilă. Oamenii cu învoială, a doua mare categorie a țărănimii, proveneau din moșneni ce-și vânduseră moșiile, dar nu „capetele", rumâni eliberați legal sau prin fugă și coloniști străini veniți de peste hotare. Principala lor obligație față de proprietarii moșiilor consta în plata dijmei. Munca salariată a țăranilor liberi pe domeniile boierești era utilizată în diferite sectoare, ca lucrul viilor, cositul fânului ș.a.[3]. Moșnenii sau megieșii (*libertini, freie Bauern, freie Leute*) se defineau ca țărani liberi stăpâni de pământ, plătind doar birul sau contribuția țării, fără să presteze claca sau alte sarcini servile; aveau ca îndatorire doar prestarea serviciului militar, cu calul. Stăpânirea moșnenească s-a grupat în zone compacte mai mult în regiunile de munte ale Olteniei, corespunzând județelor Gorj și Vâlcea. Taxați de fisc cu o capitație mai mare decât a țăranului dependent (6 florini în loc de 4) și datorită refuzului boierilor de a-și obliga rumânii la corvezi în favoarea statului, moșnenii erau siliți să presteze în locul lor și munci publice; de aceea, încet, au început să cedeze dublei presiuni venite atât din partea boierilor, cât și a autorităților. Ei vor accepta să-și piardă libertatea spre a-și ușura sarcinile multiple, căutând să obțină protecția acelorași boieri care-i asupreau ca dregători, dar care puteau să-i ocrotească acum în calitate de stăpâni de moșii. În schimbul protecției, moșnenii vor ceda boierilor dreptul lor de a vinde vin, le prestează muncă de clacă anual, admit construirea de mori pe terenurile lor ș.a. Îngrijorate de împuținarea satelor moșnenești, taxate la un nivel superior față de cel al biruicilor, autoritățile habsburgice au intervenit și în acest caz determinându-i să-și păstreze condiția, iar statul a micșorat corvezile publice datorate, deci împărțindu-le cu birnicii boierilor, care n-au mai fost scutiți cu începere din 1729 de asemenea prestații[4]. În felul acesta a putut fi evitată dispariția moșnenilor, politica fiscală austriacă fiind continuată apoi de domnii fanarioți după revenirea Olteniei la Țara Românească.

[1] Florin Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, București, 1972, p. 103–106.

[2] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 191–192; vezi și unele propuneri, posibil sugerate de generalul Steinville, pentru desființarea rumâniei din motive de ordin fiscal în Hurmuzaki, 6, p. 315–316; Al.A. Vasilescu, *Oltenia sub austriaci. 1716–1739*, p. 114–115.

[3] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 193–198.

[4] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 635, doc. 404; 2, p. 75, doc. 30; p. 291–292, doc. 100; p. 304–330, doc. 104; Șerban Papacostea, *Contribuție la problema relațiilor agrare în Țara Românească în prima jumătate a veacului al XVIII-lea*, în SMIM 3, 1959, p. 297–298; idem, *Oltenia sub stăpânirea austriacă. 1718–1739*, p. 213–219.

Păturile orășenești — neputând alcătui o adevărată burghezie, în lipsa condițiilor adecvate — sunt reprezentate mai ales de negustori și meșteșugari, administrația austriacă încercând să organizeze, pe baze mai eficiente din punct de vedere economic, activitatea lor. Ponderea socială modestă a orășenilor le asigura o poziție intermediară între boierii privilegiați și masa rurală, fără să joace un rol mai important și din punct de vedere numeric.

În vârful piramidei sociale se afla boierimea, clasa stăpânilor de moșii, înzestrată cu privilegii și ținând în mâini pârghiile administrației locale prin ocuparea de dregătorii[1]. Prima încercare de definire a statutului boierimii, datorată autorităților habsburgice, a relevat situația generalizată în veacul precedent că „dregătoria era determinantă pentru fixarea locului fiecăruia dintre membrii clasei dominante în ierarhia boierească", dar hotărâtoare pentru însăși apartenența la boierime a rămas încă „stăpânirea moșiei"[2]. De aceea în Oltenia, atâta vreme cât a fost ocupată de imperiali, listele de dregători s-au suprapus totdeauna listelor de stăpâni de moșii[3]. Grupată în trei categorii (mari boieri, boiernași, aleși și sutași), dintre care ultima se plasa de drept între boieri și moșneni, doar prima din ele beneficia de totală imunitate fiscală, fiind solicitată în schimb să ofere benevol un dar împăratului în anumite cazuri, act ce constituia o formă mascată de impozitare solicitată de Camera Imperială. Ei au obținut în parte concesionarea dărilor, oieritul și dijmăritul și dreptul de a avea țărani poslușnici pe moșiile lor scutiți de bir, dar în număr din ce în ce mai redus. Boiernașii, aleșii și sutașii — deținători de dregătorii mărunte ce alcătuiau clientela marilor boieri — erau supuși unor obligații fiscale, urmărite riguros de austrieci, care țineau o strictă evidență a acestora — ca de altfel și a marilor boieri — prin liste și cataloage, oprind încercarea celor ce ar fi trecut dintr-o clasă inferioară într-alta superioară, spre a scăpa de îndatoririle impuse de fisc[4].

Administrația locală. Aceasta, încredințată la început banului, înlocuit apoi printr-un președinte german și cei patru boieri consilieri, care, treptat, au lăsat locul lor unora germani[5], s-a aflat sub autoritatea directorului suprem al Olteniei, adică a comandantului

[1] Pentru evoluția boierimii în secolul al XVIII-lea, vezi mai ales Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 114; Paul Cernovodeanu, *Mobility and traditionalism, the evolution of the Boyar class in the Romanian Principalities in the 18th Century*, în RESEE 24, 1986, 3, p. 249–257; Neagu Djuvara, *Les Pays Roumains entre Orient et Occident. Les Principautés Danubiennes au début du XIXe siècle*, Paris, 1989, p. 124–139.

[2] Ș. Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă. 1718–1739*, p. 146–148

[3] Vezi, de pildă, lista moșiilor boierești cu proprietarii lor din apropierea stațiilor vamale (30 octombrie 1719) (C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 377–384, doc. 330), lista vornicilor de județe boieri și categoriile de țărani din satele respective (30 noiembrie 1720) (*Ibidem*, 1, p. 475–476, doc. 347), lista boierilor chemați la Sibiu pentru instalarea Administrației (20 noiembrie 1721) (*Ibidem*, 1, p. 490–491, doc. 356), raportul comisarului de aprovizionare Ulalein pentru respingerea catalogului de boieri făcut de Administrația Olteniei (28 iulie 1723) (*Ibidem*, 1, p. 594–600, doc. 383), o listă a boierilor din Oltenia (septembrie 1726) (*Ibidem*, 2, p. 112–120, doc. 38), lista boierilor și egumenilor chemați la instalarea noii administrații (27 octombrie 1726) (*Ibidem*, 2, p. 121, doc. 39), lista satelor din conscripția virmondiană din 1722 cu boierii stăpâni (o copie din 1728) (*Ibidem*, 2, p. 304–330, doc. 105).

[4] Pentru toate amănuntele, vezi Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 144–166.

[5] Vezi lista membrilor administrației civile a provinciei între 1719 și 1737, *Ibidem*, p. 252–253.

general austriac cu sediul la Sibiu. În fruntea celor cinci județe ale țării (Mehedinți, Gorj, Vâlcea, Dolj și Romanați) au fost puși *vornici*, exercitând atribuții fiscal-administrative, ajutați de patru ispravnici ce conduceau plășile de fiecare județ; în sate autoritatea era exercitată de *pârcălabi* sau *vătafi*, asistați de *jurații* sau *bătrânii satului*, scutiți de contribuție[1]. Banii colectați de vornici și ispravnici erau depuși în mâna unui mare comisar (*supremus comisarius*) imperial, asistat de cinci comisari provinciali pentru fiecare județ și vărsați apoi *casei militare*[2]. Ordinea publică era asigurată de cete de panduri și un corp de dorobanți, paza hotarelor fiind încredințată *plăieșilor* sau *gornicilor* în regiunile muntoase ale provinciei și de *scutunași* (*vigiles*) la Dunăre și Olt[3]. Orașele erau cârmuite de *juzi* sau *județi* (*Markt-Richter*) sprijiniți de patru *jurați* (bürger, pârgari) și pentru prima oară de un notar[4].

Întreaga activitate de organizare a sistemului din Oltenia de către austrieci prin reforme de structură sau modificări de personal și-a propus să transforme aparatul administrativ dintr-un mijloc de satisfacere nemijlocită a intereselor boierimii într-un instrument util statului centralizator. O etapă importantă în procesul lent al afirmării noii concepții administrative și la convertirea dregătorului în slujbaș al interesului public l-a constituit principiul salarizării acestora, spre a-i scoate din sfera clientelară a marii boierimi. Ca atare, a început să se țină o evidență strictă a activității administrației locale, s-a instaurat obligativitatea desfășurării ședințelor la sediul din Craiova și nu la domiciliul boierilor consilieri, s-a fixat programul privind repartiția subiectelor pe resorturi, vacanțele dregătorilor ș.a.[5]. Începând din 1729 eforturile autorităților imperiale s-au concentrat asupra adoptării măsurilor administrative de îngrădire a puterii boierimii, pornind de la pretențiile fiscale ale Vienei. Pentru a se ajunge la desființarea unor scutiri de dări acordate anterior unor sate deținute de stăpânii de moșii, austriecii au extins controlul administrativ asupra județelor dublând administrația locală românească a vornicilor prin către un controlor german (*Teutschen Controlor*), exercitându-și astfel autoritatea până la nivelul satelor sau județelor[6]. Mii de contribuabili tăinuiți de puterea boierimii în propriul ei interes au intrat acum în evidența fiscului imperial. Astfel, în 1735, autoritățile au constatat cu satisfacție că fuseseră achitate toate contribuțiile, nemaifiind nevoie, ca în alți ani, ca sumele necesare să fie completate prin cote suplimentare. Esența reformelor administrative experimentate de austrieci în Oltenia a constat din îngrădirea puterii

[1] Hurmuzaki, 6, p. 325; C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 475–476, doc. 347; p. 498, 499, doc. 362.

[2] Hurmuzaki, 6, p. 308–309, 334, 403; C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 357–358, doc. 129.

[3] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 495, doc. 361; p. 448, doc. 362; 2, p. 275, doc. 94. Pentru toată organizarea administrativă locală vezi Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 110–113; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 252–258.

[4] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 258.

[5] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 534–535, doc. 378; 2, p. 295, doc. 100.

[6] Hurmuzaki, 6, p. 400–408 (decret imperial din 27 aprilie 1729); C. Giurescu, *op. cit.*, 2, p. 452, doc. 171; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 150.

boierimii în aparatul de stat[1]. O încercare avută în vedere și la domnii fanarioți prin reformele preconizate în structurile demo-fiscale ale Țării Românești după 1740, dar cu mai puțin succes.

Justiția. Autoritățile imperiale și-au demonstrat zelul reformator în Oltenia și în acest domeniu; ele s-au străduit să impună justiția de stat în detrimentul celei arhaice boierești și bisericești după „obicei" și „pravilă" și să înființeze o organizare judecătorească uniformă cu o ierarhie strictă a instanțelor specializate, să promoveze aplicarea procedurii scrise în detrimentul celei orale în cursul actului justițiar. Informat de comandantul general de la Sibiu, contele Stainville, asupra puterii discreționare deținută de boieri, cu dreptul de viață și de moarte asupra rumânilor și țiganilor de pe moșiile lor, pe care-i puteau ucide bucurându-se de impunitate, generalissimul Eugeniu de Savoia a adresat un memoriu împăratului Carol al VI-lea reclamând desființarea practicilor senioriale și includerea rumânilor și robilor în sfera justiției de stat. De aceea, decretul imperial din 22 februarie 1719, smulgând masa populației dependente autorității judiciare a stăpânilor de moșii, hotărăște traducerea în fața instanței de stat a rumânului sau țiganului rob vinovat față de stăpânul său, care nu mai avea voie să-l pedepsească singur, necum să-l ucidă, sub rezerva unor grele sancțiuni[2]. Pentru a impune autoritatea actului de drept în Oltenia s-a recurs la o reformă judiciară de substanță, instituindu-se o ierarhie de instanțe „care au încadrat întreaga provincie într-un sistem judiciar uniform"[3]. Aceiași dregători întăriți în funcții administrative răspundeau și de aplicarea justiției, dispunând de atribuții judecătorești, administrative și fiscale pentru care erau salarizați. În sate erau îndrituiți să judece pricini mărunte pârcălabii (*provisores*), fără a dispune, însă, de întemnițarea vinovatului. Pentru culpe mai grave, cu încarcerarea și aplicarea unor amenzi mai grele, se recurgea la instanța ispravnicilor. Ca instanță judiciară superioară în județe activa vornicul, care putea interveni în orice caz, în afara proceselor ce presupuneau condamnarea la moarte sau litigii de stăpânire (moșii, rumâni, robi). Autoritatea judecătorească supremă, la nivel de provincie, o constituia însăși Administrația, cu sediul la Craiova, alcătuită la început din ban, înlocuit apoi cu un președinte german și din patru consilieri, boieri români, iar apoi cu funcționari imperiali[4]. Administrația avea dreptul de a judeca pricinile membrilor clerului și boierimii, litigii de proprietate și cele de speță penală reclamând sentința capitală, care nu putea fi executată în cazul când inculpatul era boier fără asentimentul directorului suprem de la Sibiu sau chiar al împăratului. Tot ea constituia

[1] Hurmuzaki, 6, p. 524–525. Vezi toate amănuntele reorganizării aparatului administrativ al provinciei spre a împiedica boierimea să mai sustragă contribuabili de la plata impozitelor, la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 258–270.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 349–352, doc. 320; M. Popescu, *Documente cu privire la stăpânirea austriacilor în Oltenia*, în AO 6, 1927, 34, p. 442–443.

[3] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 270–273.

[4] Hurmuzaki, 6, p. 326; C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 350–351, doc. 320; p. 496–497, doc. 361; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 123; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 273–274.

și instanța de apel, iar în caz de nerezolvare sentința era dată de autoritatea supremă de la Sibiu sau de Curtea din Viena.

Directorul suprem al Olteniei, Königsegg, emitea din Sibiu, la 11 noiembrie 1722, directive amănunțite cu privire la executarea actului de justiție, componența completului de judecată, alcătuit din ban ca președinte, patru consilieri, un secretar și doi canceliști; hotărârile se luau prin vot, unde decizia se obținea prin majoritate; judecățile se țineau la Casa Administrației din Craiova și nu la domiciliul judecătorilor, ședințele urmând a avea loc de la 9–12 a.m. și după-amiaza, de la 3–5 p.m. în zilele de luni și marți pentru afacerile curente, joi și vineri procesele civile, iar sâmbătă cele penale (tâlhării și omoruri); miercurea și duminica erau zile libere. Secretarul comisiei era responsabil de Cancelaria Administrației, unde se păstrau decretele, rescriptele, actele necesare, precum și protocoalele tuturor pricinilor ce trebuiau să fie în bună stare[1].

Pentru a implica totuși boierimea în actul de justiție și a-i conferi o răspundere, în schimbul privilegiilor fiscale de care beneficia, totodată spre a o ține și sub un control mai eficient, s-au creat din rândul ei unele „comisii" de cercetare, având sarcina de a investiga procese de proprietate, de succesiune, de datorii ș.a., membrii ei alcătuind dosare de pricini pe care le înaintau Administrației de la Craiova[2]. Până în 1729 aceasta a judecat toate procesele civile și penale, iar apoi i s-a îngăduit să se ocupe numai de cele dintâi, celelalte trecând sub instanța militară a *Auditoriatului*, compusă doar din ofițeri imperiali. În pofida protestelor boierimii, deposedată de unul din privilegiile sale în materie judiciară, *Auditoriatul* a fost menținut în noile sale atribuții[3]. În felul acesta, autoritățile austriece au reușit să separe — în timpul ultimilor ani de stăpânire a Olteniei — jurisdicția civilă și totodată au restrâns și jurisdicția ecleziastică, limitată strict la domeniul vieții clericale, toate pricinile lumești ale preoților și călugărilor fiind preluate de Administrație[4]. Regimul pedepselor consta în amenzi pentru sancționarea diferitelor infracțiuni, dar aceste „gloabe" (taxe) trebuiau să fie vărsate fiscului și nu organelor locale, în speță boierilor dregători. Se mai aplicau și pedepse corporale, iar sentințele capitale erau rezervate pentru situații grave de omor și furturi cu violență. În cazul nedescoperirii făptașului se recurgea la răspunderea penală colectivă a satelor pe teritoriul cărora s-au comis furturi sau omoruri[5]. Izvoarele de drept constau din „obiceiul pământului" și pravile, în special din *Îndreptarea legii*, codex alcătuit sub Matei Basarab în 1652 și rămas încă în vigoare, pe care austriecii au trebuit să-l tolereze, menținându-și însă rostul de a dirija aplicarea justiției și spiritul

[1] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 533–541, doc. 378; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 126–128; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 275.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, 3, p. 25–26 (dispozițiile directorului suprem, generalul Wallis și a consilierului Rebentisch din 30 iunie 1733, Sibiu).

[3] Hurmuzaki, 6, p. 426; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 280–282.

[4] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 350, doc. 320; M. Popescu, *Spicuri noi privitoare la stăpânirea austriacă în Oltenia*, în AO 8, 1929, 41–42, p. 44.

[5] Hurmuzaki, 6, p. 325; C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 358, doc. 327; toate măsurile privind justiția și organizarea judecătorească, la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 270–282.

de echitate; o dispoziție dată de Camera Aulică comisarului Ignatius Haan, la 11 februarie 1719, de a traduce „pravila" în limba latină a rămas caducă[1]. Directorul suprem al Olteniei, Virmond, a adresat de aceea o cerere Consiliului de Război în noiembrie 1721 prin care solicita ca „pravila" să fie editată și tradusă în latină la Veneția, fie după o versiune mai veche în latină sau dacă nu, să fie tălmăcită din română la Viena; la această rugăminte, Consiliul de Război răspundea adresantului la 10 ianuarie 1722 că va lua toate măsurile pentru ca „pravila valahă" să fie editată în latină și română cât mai curând[2]. Din câte știm, acest deziderat n-a fost împlinit niciodată.

Biserică și cultură. Din considerente politice evidente, spre a nu-și îndepărta populația provinciei, în majoritate de confesiune ortodoxă, Curtea de la Viena a acceptat la preluarea în stăpânire a Olteniei să confirme statutul Bisericii Ortodoxe și privilegiile clerului, deservent din sute de parohii. Dacă din punct de vedere religios n-au existat conflicte între autoritățile imperiale și clericii ortodoxi, totuși raporturile au fost încordate din cauza pretențiilor austriecilor de a controla bunurile Bisericii și gestiunea economică a lăcașurilor de cult, îndeosebi a celor 40 de mănăstiri. În primul rând Carol al VI-lea a scos, la 22 februarie 1719, episcopia Râmnicului de sub autoritatea Mitropoliei Țării Românești — mai mult nominală — plasând-o sub aceea a Mitropoliei sârbe a Carlovițului, strămutată apoi la Belgrad, aflată sub controlul mai strict al imperialilor[3]. Ulterior, autoritățile habsburgice au respins întâmpinarea din 29 noiembrie același an a episcopului de Râmnic, Damaschin (1703–1725)[4] și a egumenilor de la Hurez, Bistrița, Arnota și Govora ca scaunul lor eparhial să devină Mitropolie, și au determinat interzicerea legăturilor tradiționale ale mănăstirilor închinate cu marile centre spirituale ale Ortodoxiei din Răsăritul aflat sub dominație otomană. În schimb, au autorizat subordonarea bisericii românești Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului către episcopia de Râmnic, spre a rupe legăturile tradiționale ale acesteia cu Mitropolia Țării Românești și domnii munteni. În același timp, imperialii au înțeles să-și subordoneze complet mănăstirile și să aibă dreptul de a aproba numirea ori destituirea unor egumeni, de a cerceta averile locașurilor. Ei s-au preocupat cu prioritate de mănăstirile fundații domnești sau intrate sub autoritatea domniei, iar apoi de mănăstirile închinate locașurilor din Răsăritul Ortodox. Autoritatea episcopului de Râmnic era astfel serios limitată, constituind motiv de litigiu până la sfârșitul stăpânirii austriece asupra provinciei. Un sistem drastic de stabilire a evidenței bunurilor mănăstirești și a modului lor de gestionare era menit să pună capăt abuzurilor egumenilor, care își însușeau în mod ilegal bunuri, scoase astfel din orbita fiscului imperial. Egumenii și ecleziarhii au fost obligați să țină catastife de venituri și cheltuieli și să le prezinte

[1] N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 138, doc. 3.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, 1, p. 491, doc. 357; p. 515, doc. 367; Al.A. Vasilescu, *op. cit.*, p. 119 și 126.

[3] N. Dobrescu, *op. cit.*, p. 138, doc. 4; vezi și N. Serbănescu, *Episcopii Râmnicului*, în MO 16, 1964, 3–4, p. 190–194.

[4] Hurmuzaki, 6, p. 339–341; N. Dobrescu, *op., cit.*, p. 20–23.

controlului Administrației de la Craiova. Clerul de mir a intrat și el sub autoritatea acestei instanțe, preoții și diaconii fiind impuși la dare, iar episcopul lipsit de însemnatul venit al „ploconului Vlădicii"[1]. Toate aceste măsuri au provocat adânca nemulțumire a clerului mirean și călugăresc și a ierarhului de la Râmnic, prin îngrădirea și chiar suprimarea unora dintre privilegiile sale, contribuind astfel la alienarea Bisericii oltene față de stăpânirea austriacă.

În ceea ce privește răspândirea catolicismului în Oltenia, autoritățile imperiale n-au mai repetat greșeala unei politici de prozelitism activ ca în Transilvania, ci s-au mulțumit doar cu o discretă încurajare. Prezența unui număr mare de străini austrieci din armată și administrație, bulgari chiproviceni, unguri — au contribuit la afirmarea acestei confesiuni în provincie, ei beneficiind de lăcașuri de cult la Râmnic (1720), Craiova (1735) și Brădiceni (1734), unde s-au stabilit bulgari chiproviceni; la Islaz era un grup de coloniști bulgari pavlichieni, iar la Cernești figura o misiune franciscană[2]. Din punct de vedere al apartenenței, Oltenia era înglobată în aceeași unitate eclezistică ca și Bulgaria, supusă jurisdicției episcopului catolic din Nicopole, ce avea demnitatea și de vicar al Valahiei. Încercări mai active de prozelitism se întâlnesc doar la episcopul Nicolai Stanislavić instalat la Craiova, ca și în proiectul lui Eugeniu de Savoia, din 1726 care urmărea înființarea unui gimnaziu catolic în capitala provinciei[3]. Cazurile de convertire a localnicilor la catolicism au fost însă foarte rare și irelevante.

Singurele manifestări culturale cunoscute în Oltenia sub stăpânire austriacă se pot depista în domeniul tiparului bisericesc și al școlii. Sub îndrumarea destoinică a însemnatului episcop Damaschin și a urmașilor săi s-au tipărit numeroase cărți de cult în limba română[4], înlăturându-se ultimele influențe ale slavonismului, abandonat acum în întregime. Deși autoritățile austriece n-au avut nici o împotrivire pentru ca tipăriturile să fie alcătuite în limba națională, totuși ele n-au încuviințat răspândirea lor în Banat și Transilvania, spre a nu submina eforturile de consolidare a fragilei încă Biserici Unite; totodată, imperialii au așezat sub tutela spirituală a episcopiei din Râmnic Biserica ortodoxă din regiunea Brașovului ce întreținea legături tradiționale cu Țara Românească.

Stăpânirea austriacă a prilejuit un interesant experiment lingvistic privind raportul dintre dominația străină și fondul lexical al limbii române. El reflectă noile realități socio-economice introduse de austrieci în Oltenia. Limba protocoalelor alcătuite în românește de Administrația de la Craiova încorporează neologisme ale vremii care, după

[1] Hurmuzaki, 6, p. 406.

[2] C. Giurescu, *op. cit.*, 3, p. 36–41; cf. și Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 297.

[3] Hurmuzaki, 6, p. 495–497, 654–655; C. Giurescu, *op. cit.*, 3, p. 12, 13; Ioan Jόzsa, *Ordinul piariștilor în capitala Olteniei. Piariștii ca pedagogi ai Craiovei*, în AO 12, 1933, 65–66, p. 47–53; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 297–298.

[4] Cf. Aurelian Sacerdoțeanu, *Tipografia Episcopiei Râmnicului (1705–1825)*, în MO 12, 1960, 5–6, p. 316–320; V. Molin, *Tiparnița de la Râmnic în timpul episcopului Inochentie* (sic !). *Încercări de înnoire în anii 1730–1732*, în MO 15, 1963, 3–4, p. 187–196.

ce au dispărut odată cu retragerea austriecilor din Oltenia, nu și-au mai redobândit existența decât abia în secolul al XIX-lea, sub influența culturii apusene[1].

Încetarea stăpânirii austriece. Rivalitatea ruso-otomană, atenuată pentru un interval de câteva decenii, reizbucnește din pricina urmărilor Războiului pentru Succesiunea la tronul Poloniei (1733–1735) și a incursiunilor tătarilor în stepele ucrainene și în regiunea Caucazului, provocând o altă înfruntare între cele două imperii (toamna 1735). Dornică să se asocieze încercărilor de lichidare a Imperiului otoman, Austria — legată prin tratatul de alianță cu Rusia din 1726 — intră în război în 1737; câteva victorii efemere, urmate de eșecuri răsunătoare pe fronturile din Balcani și Țara Românească, silesc pe austrieci, epuizați financiar și lipsiți de geniul militar al lui Eugeniu de Savoia, care murise cu un an înainte, să accepte mediația de pace franceză și să încheie cu turcii Tratatul separat de la Belgrad (7/18 septembrie 1739)[2], căruia i se alătură mai târziu și cu multe reticențe și Rusia. În virtutea aceluiași principiu *uti possidetis* — utilizat în dreptul internațional — turcii redobândesc toate teritoriile pierdute prin Pacea de la Passarowitz, recucerite cu forța armată, în afara Banatului. În felul acesta, Oltenia a fost reintegrată în teritoriul Țării Românești, după două decenii de stăpânire străină. Reunificarea a presupus și asimilarea unei noi structuri socio-politice, pe care regimul fanariot din Țara Românească nu s-a grăbit să o repudieze în întregime, ci a integrat-o, în linii generale, în programul său de guvernare. Fanarioții au dorit ca și austriecii să consolideze puterea statului, să-i lărgească prerogativele, să-i sporească veniturile. Regimul experimentat de austrieci în Oltenia apărea ca un model pentru programul de guvernare al fanarioților, iar cel care a inițiat reformele de structură în societatea românească a fost Constantin Mavrocordat, una din luminatele figuri ale perioadei, autorul desființării apăsătoarei forme de dependență personală a țărănimii, *rumânia* în Țara Românească (1746) și *vecinia* în Moldova (1749).

2. Evoluția istorică a Bucovinei între anii 1774 și 1821*

Ocuparea și anexarea Bucovinei. În condițiile extrem de complexe din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea — când, pe de o parte, jumătate din teritoriile românești, Moldova și Țara Românească se aflau sub suzeranitatea Porții otomane, care își păstra și exploata avantajele asupra acestora prin sistemul spoliator al regimului fanariot, iar cealaltă jumătate, Transilvania și Banatul erau integrate în frontierele Imperiului habsburgic — Austria, intervenind ca mediatoare a păcii dintre ruși și turci în urma războiului

[1] Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 300–301.

[2] V. Mihordea, *Contribuții la istoria Păcii de la Belgrad*, în AO 14, 1935, 79–82, p. 205–253.

* Subiectul a fost tratat pe larg de autor în monografia *Din istoria Bucovinei*, 1 (*1774–1862*). *De la administrația militară la autonomia provincială*, București, 1993.

din 1768–1774, a ocupat nordul Moldovei, zădărnicind astfel, atât intențiile anexioniste ale Rusiei, cât și pe cele ale Prusiei.

Pentru a oferi Europei o motivație „legală" sau „un titlu de drept" Austria a fabricat și difuzat în cercurile diplomatice mai multe *pretexte ale anexării nordului moldav*[1]. Împărțirea Poloniei (1772) între Rusia, Prusia și Austria — care își subordona Galiția și Lodomeria — declarau reprezentanții Curții din Viena, o „obligau" să pretindă de la marile puteri copărtașe acceptarea unei „punți de legătură", adică „o împreunare a Pocuției și Transilvaniei, prin trupul Moldovei". Se pretindea, în februarie 1773, că prin aceasta se realiza simultan „un cordon sanitar contra extinderii ciumei", și un altul „militar", care să asigure „stabilitatea" frontierelor între imperiile otoman și habsburgic. Modificarea granițelor pe seama Moldovei mai avea și scopul de a pune capăt unor „vechi litigii de frontieră" între Austria și Turcia. Curtea din Viena lansa și teza că nordul Moldovei aparținuse odinioară Pocuției (ceea ce era tocmai invers); or, după 1772, acaparând cea mai mare parte a Pocuției, Habsburgii invocau „dreptul istoric"[2] decurgând din această pretinsă „posesiune". Ba mai mult încă: s-a fabricat la Viena și un alt argument „științific": la începuturile evului mediu, după înlăturarea dominației tătare, atât Moldova, cât și Țara Românească fuseseră o vreme „vasale" ale Ungariei; devenind, după Pacea de la Karlowitz (1699) stăpâna întregii Ungarii, Curtea din Viena era „îndreptățită" chipurile să revendice ambele Principate, dar ea se mulțumea doar cu o fâșie „modestă" din nordul Moldovei.

În iunie 1773, vizitând Transilvania, împăratul asociat Iosif al II-lea scria mamei sale, Maria Tereza, că: se putea renunța la pretențiile asupra Olteniei, fiindcă nordul Moldovei „valorează militar și politic cel puțin cât și Valahia cisalutană"[3]. Ca urmare s-au luat *unele măsuri preliminare*: generalul Karl baron von Enzenberg, comandantul celui de-al doilea regiment de grăniceri român de infanterie de la Bistrița-Năsăud, împreună cu alți ofițeri au primit ordin să cerceteze și să cartografieze în secret zona de nord a Moldovei și să raporteze despre situația locuitorilor și valoarea strategico-militară și economică a teritoriului în cauză; comandamentul militar imperial din Galiția a primit însărcinări similare, trimițând topografi și geodeziști în raiaua Hotinului și în regiunea dintre Prut și Nistru. În ianuarie și martie 1774 este instruit și pregătit „un mic corp militar" ce urma să pătrundă în nordul Moldovei în vederea instalării „noilor borne"[4] pentru „o graniță nedefinită", care să poată fi modificată după împrejurări. Planul detaliat pentru ocuparea nordului moldav este definitivat și aprobat de Iosif al II-lea în luna mai 1774, când pătrundeau în ținutul Cernăuți și primele două batalioane de husari, sub pretextul că vin „să cumpere cai" pentru cavaleria imperială[5]. La 8 august 1774, Curtea din Viena

[1] R.F. Kaindl, *Geschichte der Bukowina*, Cernăuți, 1896, p. 5, 7, 10–11.

[2] Johann Polek, *Die Besitzergreifung*, în vol. *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild* în WBB, Viena, 1899, p. 116–126.

[3] Leonid Boicu, *Principatele Române „piatră de încercare" în evoluția raporturilor internaționale (1768–1774)*, în *Românii în istoria universală*, 1, Iași, 1986, p. 206.

[4] R.F. Kaindl, *op. cit.*, 2, Cernăuți, 1896, p. 120.

[5] *Ibidem*, p. 11–13.

disponibiliza și preciza sumele de bani și cadourile prin care urma să se câștige bunăvoința ofițerilor ruși aflați în fruntea trupelor de ocupație în Moldova și, deopotrivă, tăcerea și acceptul demnitarilor turci. În legătură cu aceasta, cancelarul Kaunitz, în scrisoarea sa din 7 februarie 1775 către baronul Thugut, internunțiul Austriei la Istanbul, referindu-se la modul în care obținuse complicitatea comandantului suprem al trupelor rusești în retragere din Moldova îi relata: „cât despre feldmareșalul Rumianțev, acestuia, precum cred a vă fi încunoștiințat, noi i-am făcut un dar de 5 000 de galbeni și o tabacheră de aur, împodobită cu briliante, în urma căreia am primit probe sigure despre bunăvoința domnului mareșal"[1].

Ocuparea nordului Moldovei a început la 31 august 1774 și s-a încheiat până la 25 octombrie același an. Au fost utilizate în acest scop cele două regimente grănicerești din Transilvania și unele forțe militare staționate de curând în Galiția — în total 3 regimente de cavalerie și 5 batalioane de infanterie puse sub comanda generalului Gabriel baron von Spleny. Ocupanții nu s-au oprit într-un teritoriu dinainte stabilit, ceea ce dovedește că la acea dată nu exista nici o zonă exact delimitată, care să fie cunoscută între localnici sau în străinătate sub numele de Bucovina. Eudoxiu Hurmuzachi, pe baza documentelor identificate și adunate din arhivele habsburgice[2], releva că, în toamna lui 1774, în iarna și primăvara anului 1775, trupele de ocupație și-au extins succesiv acțiunile militare din valea Nistrului în valea Prutului, apoi, în continuare, încât înaintea semnării convențiilor cu Poarta otomană detașamente austriece se aflau în ținuturile Hotin, Cernăuți, Suceava, Botoșani, Roman, Bacău, Neamț. Protestele vehemente ale moldovenilor și ale domnului Grigore al III-lea Ghica, poziția categoric potrivnică a noului sultan Abdul Hamid I, care s-a opus cedării unui teritoriu mai larg și îndeosebi abandonării raialei Hotinului, declarând că, în caz contrar continuă războiul cu Austria, precum și teama Curții din Viena de unele complicații internaționale au făcut ca în cele din urmă — după ultima convenție din 2 iulie 1776 — zona ocupată să fie limitată la ținutul Cernăuți, două treimi din ținutul Sucevei, dimpreună cu fostele ocoale domnești Câmpulung Moldovenesc și Câmpulung pe Ceremuș; era vorba de o suprafață de 10 441 km^2, cu 71 150 locuitori, cu 226 sate și 52 cătune, cu orașele Cernăuți, Siret și Suceava, cu necropolele și ctitoriile voievodale Rădăuți, Voroneț, Humor, Putna, Vatra Moldoviței, Sucevița, Dragomirna[3] etc.

Ocuparea nordului Moldovei de către austrieci în toamna anului 1774 s-a făcut utilizându-se simultan șantajul militar, concentrarea unor trupe imperiale în apropierea granițelor Imperiului otoman, în Ungaria și Transilvania, continuarea unor acțiuni diplomatice la Istanbul și în capitalele europene, precum și necontenitele declarații de „loialitate" și „amiciție" din partea cercurilor habsburgice — toate acestea dominate de coruperea cu bani și cadouri a demnitarilor otomani și a slugilor levantine ale acestora

[1] Hurmuzaki, 7, p.133.

[2] *Ibidem*, p. 122–124.

[3] Arhiva Muzeului Județean Suceava, inv. 4329, f.12–13.

din Principate. La Istanbul, trimișii Curții din Viena încercau să asigure pe sultan că zona ocupată este „neînsemnată" și cu ajutorul ei Austria voiește să prevină în viitor „orice tentativă de ocupație rusească", în timp ce la Sankt Petersburg diplomații imperiali de la Viena spuneau că teritoriul în cauză, „mărunt și cu totul neînsemnat", ajută Austria „să câștige o poziție militară favorabilă împotriva Turciei". În fapt, Austria viza și nădăjduia să ocupe întreaga Moldovă și să înainteze spre gurile Dunării. „Noi — scria cancelarul Kaunitz baronului Thugut la Istanbul la 7 februarie 1775 — ocupăm o poziție favorabilă pe ambele maluri ale Nistrului, lărgindu-ne granițele și luând în mâinile noastre *Cheia Moldovei*"[1] (subl. n.). Tot astfel, administratorul cameral Dansy, aflat în 1802 în Bucovina, raporta la Viena: „noi avem deja un picior stabil în Moldova și n-avem decât să tragem foloasele corespunzătoare" — memoriul său intitulându-se semnificativ *Despre necesitatea ca Austria să ia în stăpânire provizorie Moldova dincolo de ceea ce posedă în prezent*[2]. Atitudinea „generoasă" cu care Curtea din Viena va acorda azil politic refugiaților și căpeteniilor revoluțiilor de la 1821 și 1848, ca și celor doi domni, din Moldova și Muntenia, în timpul războiului Crimeii (1853–1856) exprima voalat aceeași intenție, chiar dacă, în contextul istoric dat, ea nu a putut traduce în fapt aceste nădejdi.

Anexarea propriu-zisă a părții de nord a Moldovei s-a făcut prin negocieri austro-turce, cu începere din primăvara anului 1775, până în octombrie 1777; au fost semnate, fie la Istanbul, fie în Bucovina nu mai puțin de 4 convenții: prima, la 7 mai 1775 „pentru cesiune și demarcațiune"[3], a doua „explicativă" la 12 mai 1775[4], o a treia privind „relațiile bilaterale comerciale" austro-turce la 30 iunie 1776[5] și a patra convenție la fața locului, la Palamutca pe Nistru, „însemnătoare a marginilor teritoriului cedat" la 2 iulie 1776, pentru ca apoi la 1 octombrie 1777 să se ceară locuitorilor acestui teritoriu să presteze, în prezența și sub controlul trupelor de ocupație, „jurământul de credință" față de noua împărăție[6].

Protestele românilor și ale domnului Grigore al III-lea Ghica — într-un memoriu elaborat în Divanul țării la 4 ianuarie 1775, se arăta că „ocuparea Bucovinei nu corespunde cu asigurările de amiciție ce s-au dat Porții de către Curtea imperială a Austriei" și că „partea ocupată a Moldovei întrece în îmbelșugare și valoare toată cealaltă parte a țării"[7] — proteste înaintate fie la Sankt Petersburg, fie la Istanbul au rămas fără rezultate practice, datorită poziției pasive a celorlalte mari puteri interesate în problema orientală, Anglia, Franța, Prusia și mai ales datorită complicității Rusiei. Aceste proteste exprimau un moment decisiv în relațiile româno-otomane: declarația publică a românilor de a

[1] *Răpirea Bucovinei după documente autentice*, București, 1875, p. 38–39.
[2] Elena Moisuc, *Câteva date economice privind moșiile din Moldova ale Fondului Bisericesc din Bucovina*, în RA, 1973, 1, p. 3–5.
[3] *Uricariul* 4, p. 244–252.
[4] *Ibidem*, p. 254–259.
[5] *Ibidem*, p. 260–269.
[6] Ion Grămadă, *Din Bucovina de altădată*, București, 1926, p.5–8, 39.
[7] Hurmuzaki, 7, p.112–116.

recunoaște ineficiența garanțiilor acordate de turci Principatelor și intențiile românilor de a-și căuta o altă putere protectoare sau a se uni și mântui singure, așa cum cereau delegații românilor în 1772 în timpul congresului preliminar de pace de la Focșani. Singurul „rezultat" imediat al acestor proteste a fost — pe fundalul crizei politice interne, declanșate în Moldova, în condițiile nemulțumirilor crescânde între marea boierime locală și elementele greco-levantine protejate de domn, precum și a legăturilor sale tăinuite cu Rusia — asasinarea lui Grigore al III-lea Ghica de către trimisul sultanului, Ahmed Kara-Hisarli, la beilicul din Iași în noaptea dinspre 1 octombrie 1777, în chiar preziua depunerii jurământului de credință de către supușii din nordul Moldovei. Evenimentul a avut un uriaș ecou în întreg spațiul locuit de români, fiind consemnat în cronici[1], stihuri populare, însemnări pe diferite cărți vechi, precum și în textul celei mai vechi piese de teatru elaborate în Transilvania. De asemenea, în presa europeană au apărut largi comentarii asupra acestui eveniment — în Franța, Austria, Belgia, Olanda, Veneția, Anglia, statele germane[2].

Integrarea Bucovinei la imperiu. Preocupări și efecte ale politicii habsburgice. În cei 144 de ani, cât a rămas în imperiu, Bucovina a străbătut următoarele etape:

1) perioada administrației militare (1774–1786), când în fruntea ei s-a aflat un guvernator militar, cu grad de general și atribuții de consilier imperial, ajutat de un aparat ofițeresc, cu reședința la Cernăuți;

2) perioada administrației civile galițiene (1786–1848 și 1850–1861), când Bucovina a fost inclusă la provincia imperială Galiția, ca al 19-lea cerc administrativ al acesteia, fiind condusă de un „căpitan districtual", ca reprezentant numit al guberniului de la Lemberg;

3) perioada 1862–1918, când Bucovina a primit statutul de autonomie, având și o dietă, o stemă proprie, precum și reprezentanți aleși în Parlamentul de la Viena, în Delegațiunea austriacă (din 1867) și în Casa Magnaților.

În perioada dintre anii 1774 și 1821 politica habsburgică în Bucovina s-a aflat sub înrâurirea unor factori contradictorii.

Pe de o parte, acest teritoriu este scos de sub influența și controlul înapoiatei Porți otomane. Ferită de frecventele invazii și raiduri de pradă ale cușilor și turcilor, el cunoaște o lungă perioadă de pace, chiar și în vremea războaielor napoleoniene. Integrarea sa la civilizația și cultura austriacă îi permite un contact mai direct și mai rapid cu centrele de viață materială și spirituală mai avansate din Europa Centrală și Occidentală. Iosefinismul — ca mișcare de idei iluministe și ansamblu de reforme și acțiuni practice, prin adoptarea unei politici economice mercantiliste, modernizarea proprietății și instituțiilor, separarea justiției de administrație, stimularea agriculturii, meșteșugurilor,

[1] Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII–XVIII)*, București, 1967, p.165–196; vezi și Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1975.
[2] I. Baidaff, *Uciderea lui Grigore Ghica (oct. 1777). Ecouri în presa contemporană*, în RI, 1928, 4–6, p. 97–130.

comerţului şi vieţii culturale, acordarea libertăţii şi toleranţei religioase etc. — influenţează benefic toate compartimentele activităţii sale materiale şi spirituale. Iosefinismul găseşte în Bucovina apărători şi slujitori de seamă, ca Vasile Balş, oferind totodată o bază juridică mişcării pentru apărarea şi emanciparea românilor, mai ales după ce iosefinismul este abandonat şi condamnat de cercurile imperiale şi aristocratice, care triumfă sub regimul absolutist condus de cancelarul Metternich.

Pe de altă parte, integrarea Bucovinei la imperiu a însemnat şi un proces de deznaţionalizare: prin acţiuni de colonizare şi imigrare, de ocupare de către elementele alogene şi mai ales de către austrieci a principalelor pârghii de conducere ale vieţii politice şi economice, ale administraţiei şi justiţiei, ale instituţiilor culturale şi ale noii ierarhii confesionale, de uzurpare şi acaparare a unei însemnate părţi a proprietăţilor agro-silvice şi a bogăţiilor din zonă de către elementele privilegiate din imperiu, de încercări de asimilare forţată a boierilor şi mazililor, de infuzia permanentă cu funcţionari şi meseriaşi străini prin care s-a reuşit, în perioada dintre anii 1774 şi 1821 să transforme Bucovina dintr-un pământ românesc, într-un mozaic etno-lingvistic şi confesional.

Pentru denumirea zonei au fost utilizate iniţial diverse toponime: *Moldova austriacă* (Österreichische Moldau) spre a deosebi de Moldova turcească (*Türkische Moldau*), *Comitatul Sucevei* ori *Cordun* sau *Cordon*[1] — denumire populară păstrată multă vreme, definind de fapt o instituţie militară, creată de Curtea din Viena şi care, în cazul Bucovinei consta dintr-o reţea de 180 posturi de pază, cu unităţi de cavalerie şi infanterie înşirate de-a lungul frontierei, înspre Moldova, din nord, de la satul Mosoriuca, pe Nistru, până la sud, la Dorna. Treptat-treptat, spre a se uita apartenenţa la Moldova, de la care fusese smulsă, s-a adoptat denumirea de *Bukowina*, termen slavon „buc" (nu polonez şi nici ucrainian), ce însemna *pădure de fagi, făget*[2]. În documentele medievale româneşti se întâlnesc circa 25 de „bucovine" în spaţiul locuit de români.

Menţinută iniţial ca o unitate administrativă distinctă, subordonată direct Consiliului Aulic de Război din Viena, Bucovina a fost împărţită în această perioadă, până la 1821, sub administraţia militară în cinci districte (Suceava, Siret, Cernăuţi, Câmpulung Moldovenesc şi Câmpulung pe Ceremuş), apoi, sub administraţie civilă, galiţiană, în 15 scaune (Dorna, Putila, Vijniţa, Câmpulung Moldovenesc, Solca, Gura Humorului, Siret, Vaşcăuţi, Sadagura, Storojineţ, Coţmani, Zastavna, Suceava, Rădăuţi şi Cernăuţi) şi apoi în 8 judeţe (Cernăuţi, Câmpulung Moldovenesc, Coţmani, Rădăuţi, Siret, Storojineţ, Suceava şi Vijniţa). După baronul ungur, generalul maior Gabriel von Spleny (1774–1778) şi generalul austriac Karl von Enzenberg (1778–1786) au urmat căpitanii districtuali: baronul von Beck (1786–1792), boierul român Vasile Balş (1792–1808), baronul Johann von Placzer (1808–1817) şi baronul Anton von Strackerheim (1817–1823).

---

[1] Vasile Bogrea, *Cordun — originea numelui de Bucovina*, în „Daco-Romania" 1925, 3, şi T. Balan, *Cordonul Bucovinei*, în „Arhiva", 6/1945, p. 165–230.

[2] I. Nistor, *Originea numelui Bucovina*, în „Flacăra", ianuarie 1915, p.102; Dionisie Olinescu, *Numele Bucovinei*, în BSRRG, 1896, 15, p. 10–19

Unul din principalele efecte ale politicii habsburgice, resimţite pregnant încă din perioada 1774–1821 a fost *modificarea structurii demografice sub raport etnic, lingvistic şi confesional.* Recensămintele din anii 1772–1773 şi 1774–1775 găseau în zonă 64,23% români şi 35,77% alte etnii — ruteni, huţuli, ţigani, evrei, ruşi, poloni[1] etc. Până la 1848 ponderea românilor a fost diminuată la 55,4%. Acţiunile de colonizare şi stimulare a imigrărilor urmăreau deopotrivă scopuri economice (sporirea de peste 10 ori a potenţialului demografic şi valorificarea cât mai rapidă a bogăţiilor) şi politice (integrarea cât mai rapidă a zonei, distrugerea primatului numeric al românilor, deznaţionalizarea şi asimilarea lor). Au fost aduşi în zonă: colonişti *germani*[2] – ca funcţionari, meşteşugari şi mineri, dar şi agricultori; *slovaci* — ca lucrători forestieri, meşteri sticlari şi muncitori calificaţi la saline; *maghiari*[3] — ca agricultori şi crescători de vite; *lipoveni* — ţărani refugiaţi din Rusia în vremea persecuţiilor religioase; *evrei* — veniţi în număr mare din Galiţia şi Podolia, ca arendaşi de moşii, prăvălii, vămi, crâşme, mori ori ca negustori de mărunţişuri, de băuturi alcoolice şi cămătari; *polonezi* — ca lucrători la salinele Cacica, agricultori, funcţionari în posturi secundare sau ca proprietari de moşii; *armeni* — în majoritate ca negustori şi proprietari de moşii, cumpărate de la români[4]; *ruteni* sau *ucraineni* — ca lucrători zilieri veniţi din Galiţia, pe fostele domenii mănăstireşti, cu precădere în regiunea dintre Prut şi Nistru[5]; *huţulii* — ca păstori şi tăietori de lemne, imigrând din zona munţilor galiţieni în satele româneşti din părţile nord-vestice ale Bucovinei[6].

La venirea lor în Bucovina, grupurile etnice alogene au primit scutiri de obligaţii fiscale şi de serviciu militar, înlesniri şi danii de la stat, spre a-şi putea întemeia gospodării sau a-şi procura unelte, vite, pământ agricol, păşuni şi fâneţe etc. Cele mai numeroase grupuri etnice care au fost încurajate şi au imigrat în zonă, din motive economice, religioase, militare, dar şi politice au fost cele ale rutenilor şi huţulilor, zilieri clăcaşi şi păstori, care vor fi împroprietăriţi abia la 1848. Ei fugeau din Galiţia, unde munca de clacă era de 80–100 de zile pe an[7], în vreme ce în Bucovina varia între 12–24; ei voiau să scape de serviciul militar, de care Bucovina, ca zonă de graniţă, era scutită şi fugeau de persecuţiile religioase[8], fiindcă proprietarii galiţieni, polonezi sau armeni erau catolici, astfel venind în Bucovina rutenii şi huţulii găseau biserici cu preoţi ortodocşi şi erau primiţi cu înţelegere

---

[1] Vladimir Trebici, *Bucovina. Populaţia, procesele demografice (1775–1993)*, Cluj-Napoca, 1994 p. 10–11, 14.

[2] J. Polek, *Die Deutschen*, în vol. *Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*, Viena, 1891, p. 295–306.

[3] Idem, *Die Ungarn und Slowaken*, în *Ibidem*, p.314–319.

[4] Demeter Dan, *Die Armenien*, în *Ibidem*, p. 320–329.

[5] Alexander Manastyrski, *Die Ruthenen*, în *Ibidem*, p. 228–271.

[6] R.F. Kaindl, *Die Huzulen*, în *Ibidem*, p. 271–281.

[7] Ioan Budai Deleanu, *Scurte observaţii asupra Bucovinei*, în „Gazeta Bucovinei" 4, 1894, 8–9, p.13–14.

[8] Vezi Ion Negură, *Relaţii agrare din Bucovina sub stăpânirea habsburgică. 1775–1918*, în *Ialomiţa, materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983, p. 544–560.

şi toleranţă de către localnici. Imigrarea huţulilor şi mai ales a rutenilor era rezultatul interferenţei politicii expansioniste austriece şi ruse: Habsburgii încurajau mişcarea naţională a tinerilor ruteni austrofili, cu ajutorul cărora sperau să atragă la imperiu o bună parte din teritoriile ucrainene, în timp ce guvernul de la Sankt Petersburg ajuta şi finanţa gruparea naţionalistă a bătrânilor ruteni, rusofili.

În domeniul vieţii economice mutaţiile radicale, propriu-zise, au fost precedate de câteva măsuri preliminare: cartarea, delimitarea şi hotărnicirea proprietăţilor funciare; înfiinţarea Domeniului Cameral al statului, prin uzurpări şi preluări abuzive ale unor terenuri ale localnicilor; efectuarea de cercetări şi prospecţiuni geologice pentru identificarea şi exploatarea de noi zăcăminte; secularizarea moşiilor mănăstireşti şi crearea Fondului Religionar Greco-Oriental, Ortodox din Bucovina[1].

Agricultura a continuat să rămână ramura economică de bază. În 1820 suprafaţa resurselor agro-silvice avea următoarea structură: păduri — 476 290 ha, teren arabil — 180 293 ha, fâneţe — 167 435 ha, păşuni — 143 120 ha. În timpul reformelor iosefine s-au produs unele mutaţii cantitative — sporirea suprafeţelor arabile prin asanarea unor terenuri mlăştinoase şi reducerea celor neproductive, efectuarea unor defrişări etc. — dar şi transformări de ordin calitativ: introducerea asolamentelor de 3 şi 4 ani, a unor unelte şi maşini agricole, în parte a seminţelor selecţionate, ca şi cunoştinţe moderne sau culturi noi; apoi utilizarea îngrăşămintelor naturale, îmbunătăţirea repartiţiei culturilor. Astfel, cultura cartofului, introdusă în primele decenii de după 1800 şi extinsă prin măsuri coercitive în anii războaielor napoleoniene situa Bucovina, încă din primul sfert al veacului al XIX-lea, printre zonele cu producţii bune şi foarte bune din imperiu. În 1787 terenurile aflate în folosinţa vremelnică a ţăranilor dependenţi au fost separate de cele ale stăpânilor de moşii şi au devenit pământuri rusticale, care, din 1835 au intrat în proprietatea deplină a ţăranilor, putând fi lăsate moştenire urmaşilor acestora, ceea ce a stimulat interesul producătorilor direcţi pentru sporirea producţiei agricole[2]. La culturile de grâu şi secară, producţiile obţinute în Bucovina au fost în mod frecvent mai mari ca în Austria şi Galiţia, iar la ovăz chiar duble faţă de aceste teritorii ale imperiului.

Creşterea vitelor — ramura economică tradiţională şi cu o pondere însemnată, depăşind veniturile realizate la culturile cerealiere — a ajuns să situeze Bucovina, încă din primele decenii de după 1800, pe primul loc în imperiu în ceea ce priveşte numărul de animale la suta de ha şi la suta de locuitori, fiind un adevărat rezervor de carne şi brânzeturi pentru alte provincii. Faptul se explică şi prin aceea că, de pildă, din deceniul 1814–1824, fâneţele şi păşunile reprezentau 34,6% din resursele agro-silvice, adică dublu decât pământurile arabile. Între factorii esenţiali care au determinat însemnate progrese în acest sector se înscrie îndeosebi înfiinţarea şi activitatea hergheliei de stat din zonă; fondată pe fostele

[1] I.Nistor, *Istoria Fondului Bisericesc din Bucovina*, Cernăuţi, 1929, p. 20–25.

[2] Nicolae Grămadă, *Sătenii şi stăpânii în Bucovina între 1775–1848*, în „Anuarul Muzeului Bucovinei", Cernăuţi, 1–2, 1943–1944, p. 41–44; Mircea Şerban, *Contribuţii la dezvoltarea agriculturii în Bucovina în timpul stăpânirii austriece (1775–1918)*, în „Suceava" 20, 1992, p. 143–147.

moşii mănăstireşti în 1783 la Cotmani, mutată în 1788 la Văşcăuţi, apoi, din 1792 la Rădăuţi în sediul şi pe domeniile episcopiei de aici, această unitate zootehnică s-a dezvoltat şi a devenit un complex agrozootehnic modern cum puţine existau la acea dată în Europa[1]; pe lângă crescătoria de cai — ce urmărea îmbunătăţirea raselor de cabaline — eforturile s-au extins şi diversificat, în scurtă vreme s-au înfiinţat: şase ferme model la Milişăuţi, Vadu Vlădichii, Voitinel, Vicovul de Jos, Tocmitura şi Mitoc, precum şi filiale la Horneşti, Volovăţ, Vicovul de Sus, Straja, Suceviţa şi Lucina; s-au lărgit preocupările şi în domeniile selectării şi ameliorării raselor de bovine; s-au pus bazele la o şcoală agro-zootehnică înzestrată cu terenuri pentru practică, pepiniere pentru experienţe, specialişti aduşi din diverse centre ale imperiului[2].

Progresele realizate în domeniile producţiei cerealiere şi creşterii animalelor au generat şi sporirea numărului de meseriaşi şi negustori, de la 281 la 557, între 1800 şi 1826 şi respectiv de la 21 la 67 al negustorilor de produse alimentare; au apărut în zonă şi primii specialişti cu studii superioare: ingineri agronomi, medici veterinari etc.

Cum pădurile ocupau la acea dată aproape jumătate din suprafaţa Bucovinei, noua administraţie s-a preocupat şi de unele reforme *în sectorul silvic*: în 1782 a introdus un regulament silvic numit „Pravila de codru", prin care se reglementau tăierile şi criteriile de exploatare a materialului lemnos; se adopta un ansamblu de măsuri pentru ocrotirea pădurilor; se înfiinţau oficii şi parchete, cu pădurari şi silvicultori ale căror atribuţii s-au extins de la pădurile Domeniului Cameral şi asupra celorlalte categorii de proprietăţi silvice — particulare, comunale şi ale Fondului Bisericesc. Pentru exploatarea şi prelucrarea lemnului s-au efectuat, spre buna desfăşurare a plutăritului, regularizarea cursurilor principalelor râuri şi au fost aduse în zonă şi primele fierăstraie moderne, purtate de forţa apei — în 1786 s-au instalat primele două, iar până în 1834 numărul lor ajunge la 29, când se semnalează în zonă şi cinci „fabrici" de cherestea. Dezvoltarea plutăritului pe râurile Bistriţa, Ceremuş, Nistru şi Prut oferă negustorilor, în majoritatea lor evrei, posibilitatea trecerii la exploatarea foarte profitabilă a pădurilor Bucovinei.

Identificarea unor zăcăminte de fier, plumb, galenă argintiferă, limonită, magnetită şi calcopirită permite ca între anii 1783 şi 1817 noua administraţie să deschidă în zonă *puncte de exploatare minieră*[3] la Iacobeni, Cârlibaba, Fundul Moldovei, Pojorâta, Vatra Moldoviţei, Rus pe Boul, Rusaia, Valea Stânei, Valea Putnei, Dealul Negru, Colaca Nouă, Sulpicani şi Plotoniţa. În preajma unora dintre acestea s-au înfiinţat şi ateliere de prelucrare, cele mai importante fiind la Vama şi Iacobeni — „uzina metalurgică" de aici producând unelte agricole şi maşini manuale de treierat etc. În 1805, cel mai important

[1] I. Lazionescu, *Herghelia Rădăuţi*, Bucureşti, 1921; J.Polek, *Zur Geschichte des Kaiserlichen staatsgestüts in Radautz*, 1899; Dragoş Luchian, *Rădăuţi, vatră românească de tradiţie şi înfăptuiri*, Bucureşti, 1985.

[2] P.S.Aurelian, *Bucovina descriere economică*, Bucureşti, 1916, p. 41–42.

[3] I. Dârdală *Din istoria mineritului în judeţul Suceava*, în „Revista Muzeelor", 6, 1970, p. 169; Gavriil Irimescu, *Din istoria mineritului în Bucovina (1782–1914)*, în „Suceava" 8, 1981, p. 265–278.

dintre patronii din zona Dornelor. Anton von Manz exploata și prelucra circa 300 chintale de metal. După un început euforic și promițător din primele decenii, majoritatea punctelor de exploatare și prelucrare din Bucovina aveau să dea faliment, fie datorită conținutului redus de zăcământ, fie mai ales din cauza concurenței centrelor din alte provincii centrale ale imperiului. După statisticile oficiale, ponderea „industriei, meșteșugurilor și activităților artizanele din domeniul metalurgiei" nu a depășit 9% pe ansamblul economiei din Bucovina.

La 1790 s-au descoperit zăcămintele de sare de la Cacica. Exploatarea lor a început în 1791. La 1800 salina Cacica producea 1 425 tone de sare.

În intervalul 1774–1821 intră în funcțiune primele trei fabrici de bere, numărul manufacturilor crește de la 195 în 1779 la 927 în 1821. Se construiește, în 1821 și se dă în folosință stațiunea balneară de la Vatra Dornei; la aceeași dată erau în funcțiune trei „stabilimente" de tratament — cu băi de fân și nămol la Dorna, de aerosoli la Solca, iar de sulf la Iacobeni.

Trecerea la economia de piață și amplificarea schimburilor economice se reflectă și în sporirea considerabilă a meșteșugurilor și negustorilor, accelerarea procesului de urbanizare și creșterea rolului și locului orașelor în viața Bucovinei; în 1786 Cernăuțiul căpăta dreptul de a organiza un târg anual, vestitul iarmaroc de Sf. Petru, care aduna timp de două săptămâni în capitala Bucovinei comercianți din Austria, Tirol, Boemia, Moravia, Stiria, Lombardia, Silezia, dar mai ales din Moldova și Galiția; în 1794 Câmpulungul Moldovenesc obținea statutul de târg; din 1795 aici se ținea un iarmaroc, apoi, din 1806 — trei târguri anuale[1]. Privilegii similare primeau: Suceava, unde din 1815 se organizau 6 târguri anuale de vite; Rădăuțiul — care în 1819 devenea oraș și căpăta dreptul de a avea două iarmaroace anuale. Modernizarea și construirea de poduri noi, organizarea serviciilor poștale, introducerea peceților sătești, înființarea celei dintâi tipografii în capitala Bucovinei[2], introducerea, în 1820 a „actelor de privilegiu" sau certificatelor de stat, pentru stimularea și protejarea celor care „produceau un lucru bun", adică „descoperiri și invenții în industrie", acordarea statutului de „comune urbane" unor străvechi așezări rurale ca Vijnița, Gura Humorului, Coțmani, Zastavna, Storojineț, Solca și Vama erau alte însemne ale înnoirilor în primul sfert al veacului al XIX-lea.

În *politica socială* s-a încercat în epoca reformelor iosefine adoptarea unor măsuri de organizare pe baze raționale a societății: emanciparea țăranului și cointeresarea lui în sporirea producției, transformarea proprietății feudale în proprietate burgheză, redistribuirea și mai ales extinderea diferențiată a obligațiilor către stat asupra tuturor categoriilor sociale pentru prevenirea sau atenuarea zguduirilor sociale. În acest scop, în 1782 s-a limitat și ușurat dependența clăcașilor față de stăpân; țăranul dependent era liber să se căsătorească și copiii săi puteau să învețe orice meserie, fiind slobozi să lucreze și în alte sectoare economice decât cel agricol. În 1783 erau dezrobiți țiganii. În același

[1] DANIC, *Microfilme Austria*, rola 173, c. 40–297; vezi și Mirela Șerban, *Târguri periodice în Bucovina pe timpul stăpânirii austriece*, în *Comerțul și dezvoltarea urbană*, Brăila, 1983, p. 19–20.

[2] T. Balan, *Istoricul artei grafice în Bucovina*, Cernăuți, 1937, p. 1–6.

an, birul — de 10% din venitul funciar — se extinde asupra tuturor proprietarilor, care, în plus mai erau obligați să acorde ajutor în alimente sau furaje țăranilor în caz de calamitate sau secetă, să contribuie la construirea bisericilor, la întreținerea și repararea celor existente, precum și a stabilimentelor pentru sărmani și copiii orfani, să asigure unele înlesniri mandatarilor și perceptorilor, transportul și cheltuielile necesare recruților până la unitățile militare etc. Un rezultat esențial al acestor măsuri a fost creșterea ponderii birnicilor de la 52,5% în 1774 la 92,07% în 1806[1].

O dată cu repudierea parțială sau abandonarea reformelor iosefine, cu ascensiunea și triumful forțelor conservatoare ale regimului absolutist, zilele de robotă au sporit, de la 12 zile pe an în 1793, la 75–80 în 1819. Au fost anulate drepturile tradiționale ale mazililor și răzeșilor, aduși astfel în situația de iobagi. După desființarea titlurilor tradiționale, boierești, în 1787, s-a creat, în 1804, o instanță juridică de tip nobiliar, *Forum Nobilium*, pentru judecarea litigiilor boierești; în 1817 această instanță s-a contopit cu forumul nobiliar din Galiția, încercându-se, așa cum nota un cărturar român contemporan, a se „amalgamiza fruntășimea românilor bucovineni cu aceea a polonilor galițieni, precum se întâmplaseră în secolele precedente cu maghiarizarea fruntășimii românilor ardeleni"[2]. Ca urmare a acestor măsuri de deznaționalizare, unii boieri s-au refugiat în Moldova și proprietățile lor au fost acaparate de străini.

Dintr-un „izvod de biruri", în vigoare încă în 1826, aflăm că în Bucovina populația era împovărată cu opt feluri de biruri[3]; se mențineau încă puternice elemente specific feudale, între care o puzderie de vămi interne — dintre care, în Bucovina erau: zece vămi pe drumurile împărătești, alte 18 vămi de poduri și un număr dublu de „vămi la trecători peste ape, la vaduri". În 1826 valoarea impozitelor directe (impozitul funciar, pe construcții, pe chirie, pe venituri, pe profituri) se ridica la 653 700 florini; se adăugau impozitele indirecte (pe consum, dări, taxe, timbre, vămi, batiere) în valoare de 1 123 000 florini și taxele de monopol (pe tabac și pe sare) în valoare anuală de 442 700 florini; deci, într-un an Bucovina trimitea în vistieria imperiului 2 219 400 florini.

În timpul războaielor napoleoniene, populația Bucovinei a fost împovărată cu noi și consistente sarcini: un împrumut forțat, în 1806, pentru „înzestrare", masive achiziții, în mai mulți ani, printre care în 1809; obligația impusă în 1810 ca arhimandriții și preoții să strângă și să predea statului — de la mănăstiri, biserici și orice alte fundații — obiectele de aur și argint; o majorare cu 50% a dăjdiilor în 1811; în 1812 s-au impus acele „biruri peste rând" etc.[4].

Cât privește unele *obligații militare*, într-un document din 1813 se prevedea că „de 38 de ani, de când Bucovina se află sub sceptrul Austriei, locuitorii ei au fost scutiți de

[1] J. Polek, *Die Deutschen*, în *Die Bukowina in Wort und Bild*, Cernăuți, 1903, p. 295–296.

[2] I.G. Sbiera, *Familia Sbiera după tradiție și istorie. Amintiri din viața autorului*, Cernăuți, 1899, p. 147–148.

[3] A.T. Dumitrescu, *Foi volante în colecția Academiei Române 1642–1816*, București, 1912, p. 1–4.

[4] *Ibidem*, p. 4–5.

obligații militare"[1]. În fapt, în 1797, când s-a constituit legiunea poloneză spre a se alătura Franței, s-au difuzat în Bucovina, fără efectul scontat, două ordonanțe, la 6 și 12 iulie 1797, prin care se cerea mazililor din satele dintre Prut și Nistru să înarmeze și să trimită ostași care să ajute la prinderea acelor „rătăciți și tâlhari de leși"[2]. În 1805 s-a încercat, de asemenea fără succes, să se introducă serviciul militar obligatoriu; dar — raporta agentul Franței de la Iași — populația din numeroase sate s-a împotrivit, au avut loc ciocniri cu armata de ordine și circa 20 000 de persoane au părăsit Bucovina, fugind în Moldova[3]. După ce în 1808 s-a proclamat obligativitatea serviciului militar în întreg imperiul, în 1809 și 1813 s-au adresat noi „chemări la arme" și în Bucovina, cerându-se formarea a două batalioane de voluntari și a unei divizii de rezervă.

În intervalul scurt dintre 1774 și 1821 *viața culturală* poartă, în Bucovina, amprenta înrâuririlor și consecințelor generate de impactul și contactul dintre civilizațiile și culturile latină, tradițională și austro-germană; se resimte influența concepțiilor ideologice și a acțiunilor practice ale reformelor iosefine într-o primă etapă, apoi ale măsurilor adoptate în perioada postiosefină, în preajma și după Congresul de la Viena (1814–1815).

În primii ani de după ocuparea și anexarea Bucovinei impactul cu noua administrație străină a întrerupt temporar cursul normal al vieții culturale; au contribuit la aceasta desființarea în 1778 a „Școlii" teologice de la Putna, refugierea în Moldova a celor mai de seamă cărturari din zonă, în frunte cu Vartolomeu Măzăreanu și Gherasim Clipa, precum și a numeroși călugări și preoți o dată cu desființarea celor 36 de mănăstiri, din care au rămas doar Putna, Sucevița, Dragomirna, și secularizarea averilor acestora.

Biserica, în fruntea căreia se afla Dositei Herăscu (1781–1789), fostul episcop de Rădăuți, devenit prin hotărârile imperialilor de la 5 iulie 1783 sufragan al Mitropoliei de Karlowitz, avea acum centrul eparhial la Cernăuți, stabilit aici de la 10 februarie 1782[4]. În *decanatele* în care a fost organizată provincia din nordul Moldovei ființau 239 de parohii, reduse ulterior numai la 181, cu 247 de biserici deservite de 292 de preoți, îndrumați de protopopi, numiți din centrul eparhial. La cârma episcopiei era adus apoi Daniil Vlahovici (1789–1823), vreme în care s-au înființat noi lăcașuri pentru uniați la Siret, Câmpulung și Suceava, numărul locuitorilor catolici, protestanți sporind după alăturarea Diocezei la administrația Galiției (1790). Prin existența bisericilor, ca și a lăcașurilor de învățământ s-au putut perpetua tradițiile populației românești în spiritul credinței și a practicilor lumii de Răsărit, în pofida unor măsuri străine de interesul locuitorilor luate chiar de prelatul Daniil Vlahovici.

În ceea ce privește *școlile*, acestea existau încă din etapele precedente de organizare pentru ținuturi, lăcașuri domnești elementare de învățământ la Rădăuți, unde a ființat

[1] DANIC, *Microfilme Austria*, rola 176. Chemare la arme, 13 septembrie 1813, f. 1.
[2] Vezi A. Vitencu, *Documente moldovenești din Bucovina*, Cernăuți, 1929, p. 45, 48.
[3] I. Nistor, *O răscoală în Bucovina în 1805*, în „Codrul Cosminului", Cernăuți, 10–12, 1936–1939, p. 482–484.
[4] G. Sbiera, *Mișcarea bisericească a românilor din Bucovina*, în „Candela", Cernăuți, 13/1896, p. 97–113.

și unul de nivel mediu, cu o Secție de Teologie, dar și la Suceava, Câmpulung Moldovenesc, Putna, Cernăuți, Câmpulung pe Ceremuș — acesta mutat ulterior la Siret. Sunt cunoscute și inițiative particulare ale unor profesori refugiați din Transilvania, care au răspândit pe această cale deprinderea științei de carte, la Bălăceanca și Boroșana[1]. După declanșarea războiului ruso-turc din 1768–1774, o mare parte din școli și-au întrerupt cursurile. Apoi, la insistențele ierarhului moldav Dositei Herăscu, în 1775–1776, s-au redeschis toate lăcașurile românești de învățământ aflate sub îndrumarea a 86 de dascăli, în cele de la Rădăuți și Suceava fiind înscriși câte 50 de elevi.

Dar școlile din Moldova de nord, călăuzite de personalități iluministe locale, care aveau la bază ideologia daco-românismului, vor cunoaște în noul context existențial alte forme de organizare. Pornind de la dezideratul ca statul trebuie să controleze și să subordoneze întreaga instrucție și educație, prin reformele iosefine s-au scos toate școlile de sub tutela bisericii, înființându-se un nou sistem de învățământ, școlile publice, de stat, întreținute din veniturile averilor mănăstirești secularizate, sistem concretizat în următoarele tipuri de școli[2]: 1) școli triviale de nivel primar, cu o durată de trei ani, în care erau deprinse cunoștințe elementare de scris, citit și socotit; 2) școli principale sau de căpătenie, în centrele urbane, cu o durată de 2 și 4 ani, școli destinate fiilor celor înstăriți; absolvenții lor puteau urma fie școli normale pentru învățători și profesori, fie puteau solicita ocuparea unor funcții în administrația locală; 3) școală normală pentru formarea de cadre didactice în învățământ, cum au fost cele înființate între anii 1783 și 1786 la Suceava, Cernăuți, Siret, Zastavna, Câmpulung pe Ceremuș și Vășcăuți; 4) o școală clericală pentru nevoile Bisericii, creată în 1786 la mănăstirea Sf. Ilie, lângă Suceava și mutată în 1789 la Cernăuți, care a avut un însemnat rol în menținerea românismului; în 1818 aceasta s-a desființat și în 1827 s-a înființat Institutul Teologic; 5) un gimnaziu german, creat la Cernăuți, în 1808; în 1814 s-a fondat în capitala Bucovinei cel dintâi liceu, cu 8 clase, în care doi ani se studia și filosofia, socotit un *Obergymnasium* accesibil numai elevilor care știau nemțește[3]. Un raport către imperiali din 1820, al episcopului Andreas de Lemberg, face referiri la acesta, numindu-l „Institutul filosofic" și amintește și de „Școala de fete"[4] din Cernăuți.

Pentru o rapidă adaptare a tineretului școlar la cerințele și trebuințele imperiului s-a introdus sistemul bilingv sau utracvist[5], cu predare în limbile germană și română, iar în acest scop s-au adus cadre didactice din Transilvania și Banat, care știau ambele limbi. În 1786 s-a pus în aplicare Regulamentul Școlar pentru Bucovina, care, între altele,

[1] Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în sec. XIII–XX*, București, 1977, p.172.
[2] I.V. Goraș, *Învățământul românesc în ținutul Sucevei.1775–1918*, București, 1975, p.88.
[3] Arhiva Muzeului Județean Suceava, inv. 4329, f. 85–86.
[4] Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu, Sevastița Irimescu, *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393–1849*, Suceava, 1983, p. 565–566, nr. 1778
[5] V. Greciuc, *Utracvismul modern sau două limbi în școala primară*, în „Școala", Cernăuți, 7–8, 1911, p. 172–197.

prevedea: etatizarea, laicizarea și obligativitatea frecventării școlilor primare de către toți copiii de vârstă școlară între 7–13 ani. În baza acestor măsuri între anii 1781 și 1792 au apărut în Bucovina 32 de școli publice, de stat, românești sau bilingve, germano-române.

În perioada postiosefină, în 1793, 1804 și 1816 s-a proclamat desființarea obligativității învățământului primar și toate școlile au fost puse sub controlul și îndrumarea Consistoriului Catolic din Lemberg. Acest fapt nu a anulat integral efectele benefice ale reformelor iosefine — în 1804 din cele 32 școli publice mai funcționau doar 14 — fiindcă elita românească în proces de formare și afirmare va prelua și utiliza multe din ideile iosefine în activitatea pentru emanciparea cultural-politică și națională a românilor.

Activitatea elitei românești pentru apărarea, afirmarea și emanciparea românilor din Bucovina între anii 1774 și 1820 s-a făcut resimțită și a devenit evidentă, în pofida timpului relativ scurt și a feluritelor dificultăți și adversități.

Elita românilor din anii 1774–1821 s-a format în noul climat de ordine, stabilitate, legalitate, fiind influențată de reformele iosefine în condițiile istorice ale iluminismului[1]. Contactul cu iosefinismul în special și cu civilizația și cultura austro-germană, legăturile permanente cu cărturarii români din Moldova, dar mai ales din Transilvania au făcut ca reprezentanții elitei românilor din Bucovina să se preocupe în esență de o dublă problematică: 1) îmbunătățirea vieții materiale și spirituale a românilor din Bucovina și 2) racordarea acțiunilor lor la cauza generală a românilor. Față de administrația imperială, elita românească din acești ani adoptă o atitudine chibzuită, de colaborare în limitele legislației, având convingerea — exprimată public și clar, de către Vasile Balș[2] — că, dintre cele trei imperii, cel habsburgic este de preferat celorlalte două, mai înapoiate economic, politic și spiritual, iar o luptă cu toate trei imperiile dintr-odată ar fi de-a dreptul absurdă.

Vasile Balș, descendentul unei străvechi familii boierești din zonă, cu temeinice studii superioare juridice, politice și umaniste la Viena, îmbrățișează ideologia iosefinismului și prin numeroasele sale memorii, în 1780, 1781, 1790 câștigă simpatia și încrederea cercurilor imperiale în general și ale susținătorilor lui Iosif al II-lea. Ca director al așezământului rezidențial din Cernăuți, din 1779, însărcinat imperial cu editarea și traducerea publicațiilor și patentelor imperiale, apoi înalt funcționar în Consiliul Aulic de Război din Viena, din 1783[3], dar mai ales în calitate de căpitan districtual al Bucovinei între anii 1792 și 1808, Balș este inițiatorul și promotorul unor reforme. El militează pentru menținerea individualității Bucovinei, ridicându-se împotriva tendințelor de divizare a ei și de anexare (partea de sud la Transilvania, iar partea de nord la Galiția), preferând menținerea administrației militare; propune ca țăranul să fie înzestrat cu proprietate deplină, convins că numai această măsură „ar încuraja pe oameni de la sine

[1] Ștefan Mihai Ceaușu, *Bucovina Habsburgică. De la anexare la Congresul de la Viena. Iosefinism și postiosefinism (1774–1815)*, Iași, 1998.
[2] Ștefan Mihai Ceaușu, *Vasile Balș, un iosefinist bucovinean*, în „Suceava" 18–19, 1990–1992, p. 407–418.
[3] Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu, Sevastița Irimescu, *op. cit.*, p. 465–466.

să puie pământul roditor într-o stare cât mai înfloritoare" — ceea ce se va realiza până în 1835. Propune, de asemenea, adoptarea unor măsuri concrete pentru stimularea creșterii vitelor, între care: construirea de grajduri corespunzătoare, procurarea sării ieftine și de bună calitate, înființarea de crescătorii model pentru cabaline și vite cornute — fapt ce se va concretiza în cadrul complexului agro-zootehnic de la Rădăuți și filialele acestuia; susține perseverent să se adopte acte normative în sectorul silvic, pentru că „luncile, răurile, sălciile, pădurile sunt, după obișnuita practică de guvernare orientală dezordonată, în cea mai mare încurcătură și neglijență"; se pronunță pentru o mai bună gospodărire a uriașelor averi mănăstirești, dar nu este de acord cu desființarea mănăstirilor[1]; susține și obține ca din veniturile moșiilor mănăstirești să se creeze și să se subvenționeze școlile publice; elaborează și difuzează el însuși, în colaborare cu Ioan Budai-Deleanu, pe care îl cheamă anume din Transilvania[2], 16 manuale școlare; aduce de la Viena 4 275 de manuale românești pentru cele 300 de localități în care urma, conform reformelor iosefine, să se înființeze școli publice; cere ca sistemul de învățământ din Bucovina să aibă la bază „studierea cu precădere a limbii latine", fiindcă, susține el, „limba latină va place poporului bucovinean, care va avea astfel ocazia să-și instruiască fiii în mod gratuit și, pe deasupra, va avea avantajul însemnat că, neexistând în Moldova astfel de școli publice, dacă se va răspândi odată renumele bun al școlilor bucovinene, moldovenii își vor trimite negreșit copiii să învețe în Bucovina"[3]. Îmbrățișează problema Bucovinei în contextul mai larg al problematicii românești: Bucovina este „un pod de aur" pentru legăturile cu celelalte teritorii românești; „Moldova și Valahia — scrie el într-un memoriu la Viena — sunt primele a căror situație și soartă se adresează țărilor ereditare cezaro-crăiești și următoarele în care revoluțiile pot fi iminente"[4] și „Moldova și Valahia garantează țărilor ereditare (ale Austriei — n.n.) avantaje și perspective aproape de același rang și greutate ca acelea pe care le oferă Crimeea Rusiei"[5]. El schițează astfel problema românilor din Bucovina în cadrul întregii problematici românești, pe care o vede rezolvată cu ajutorul Austriei, ca și Hurmuzăcheștii mai târziu.

Activitatea spirituală declanșează în timpul de după adoptarea și chiar abandonarea reformelor iosefine, creșterea interesului pentru procurarea și difuzarea cărții românești în zonă. Astfel, dacă între 1700 și 1750 circulă în Bucovina 238 cărți românești, în anii 1750–1800 numărul lor sporește la 722, apoi, între 1800 și 1825, pătrund în zonă alte 776 cărți românești din tiparnițele din Moldova, Muntenia, Transilvania sau de la Viena și Buda — cărți cu un conținut variat: filologic, umanist, economic, juridic, fiscal, militar,

[1] Radu Grigorovici, *Memoriul lui Vasile Balș. Descrierea Bucovinei în 1780*, în „Analele Bucovinei" 1, 1996, p. 215–226.
[2] Lucia Protopopescu, *Contribuții la biografia lui Ion Budai Deleanu*, București, 1967, p. 67, 210–213.
[3] Mihai Iacobescu, *Un memoriu din 1780 al iluministului Vasile Balș*, în „Codrul Cosminului", Suceava, s.n., nr. 1 (11), 1995, p. 225–229.
[4] Mihai-Ștefan Ceaușu, *Idei politice în Bucovina la sfârșitul sec. al XVIII-lea; cazul Vasile Balș*, în vol. *Istoria ca lectură a lumii*, Iași, 1994, p. 491–496.
[5] *Ibidem*, p. 498–500.

istoric etc.[1]. Reîncepe și se continuă activitatea cărturarilor în cadrul mănăstirilor din zonă, unde, în etapa dintre 1774 și 1830 sunt identificate circa 120 de manuscrise redactate de localnici: călugări sau laici, învățători, preoți. Circulă în aceste decenii nu mai puțin de patru variante ale celebrei lucrări populare *Alexandria*.

Când se desființează obligativitatea învățământului primar și dispar multe din școlile create în vremea lui Iosif al II-lea, iar cele rămase sunt puse sub controlul Consistoriului Catolic din Lemberg, ierarhul Bisericii Ortodoxe, Dositei Herescu, într-un apel către preoți și credincioșii eparhiei Bucovinei le cerea acestora să lucreze în așa fel încât „să se așeze la fiestecare sat, acolo unde există o parohie, o școală pentru învățatul copiilor". Apelul său nu rămâne fără urmări; apar școli la Ițcani, Dornești, Pătrăuți, Ilișești, Câmpulung Moldovenesc, Rădăuți, Sadagura, Prisaca, Mănăuți, Solca, Putna, Iacobeni — în total 27 de școli în 1823, școli întreținute din veniturile Fondului Bisericesc; „m-am ostenit înainte de toate — putea el să scrie — să înființez școli, pentru ca timpul să nu treacă fără folos"[2]. Când, în 1818 Guberniul și Consistoriul Catolic din Lemberg desființează Seminarul Ortodox din Cernăuți, cărturarul Isaia Băloșescu, urmașul lui Dositei Herescu, preia acțiunea de memorii și cereri la Viena, obținând în 1827 înființarea Institutului Teologic.

În 1803, învățătorul Ion Bâlea (adică Bilewicz) din Suceava se adresează cu insistență autorităților de la Lemberg și Viena spre a obține autorizația pentru a edita o publicație românească[3]. El nu reușește, dar strădaniile în acest scop continuă: între 1809–1814 învățătorul și preotul Vasile Țânțilă din Tereblecea, de lângă Siret tipărește primele calendare din Bucovina, printre care și un „calendar veșnic"[4]. În 1817, un alt cărturar român, de astă dată funcționar la Cercul Imperial din Cernăuți, Teodor Racoce, trimitea o înștiințare către toate centrele culturale din întreg spațiul locuit de români[5], trasând un veritabil program ce trebuia urmat în vederea editării și difuzării unei publicații românești, conchizând în finalul apelului său că: „neamul românesc, măcar că este împărțit întru mai multe țări și trăiește sub osăbite stăpâniri, totuși o limbă are, aceeași lege și aceleași obiceiuri, precum și aceleași cărți și aceeași scrisoare; deci, românii, socotiți împreună, fac o nație de mai multe milioane, care de mult dorește a fi părtașă culturii celorlalte neamuri ale Europei". În 1820 Racoce reușește să publice *Chrestomatecu Românesc*, care este cea dintâi crestomație de texte românești din întreg spațiul locuit de români, apărută într-o vreme în care și în celelalte centre culturale din Țările Române se făceau primele încercări în acest sens.

---

[1] Olimpia Mitric, *Cartea românească veche în județul Suceava (1643–1830). Catalog*, 4 vol., Suceava, 1982, 1995.

[2] Vasile Gh. Miron, Mihai Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu, Sevastița Irimescu, *op.cit.*, p. 468.

[3] *Ibidem*, p.564–566.

[4] T. Bălan, *Vasile Țînțilă*, în RA 1939, 2, p.185–205.

[5] Idem, *Teodor Racoce și Chrestomatecul românesc din 1820*, Cernăuți, 1920; vezi și „Codrul Cosminului", Cernăuți, 2-3, 1926, p. 349–370.

Ridicarea între anii 1774 și 1821 a circa 25 de biserici pe întreg spațiul Bucovinei de către diverși boieri români, fenomenul de transculturație generat prin legăturile permanente ale bucovinenilor cu frații lor din Transilvania și Moldova, prezența unor căpetenii ale răsculaților transilvăneni din 1784 în satele din Bucovina, refugierea la 1821 a 155 de familii din Moldova în satele și târgurile din Bucovina asigurau o anumită sincronizare și armonizare a vieții spirituale, a preocupărilor și idealurilor bucovinenilor cu cele ale întregului areal românesc din spațiul vechii Dacii.

3. Premisele anexării Basarabiei și primii ani ai ocupației ruse (1812–1821)

a) Premisele anexării Basarabiei

Evoluția situației internaționale din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nu a mai permis Rusiei să readucă în discuție problema gurilor Dunării. Instituirea controlului asupra Poloniei, începând din anul 1764, a reactivizat, totodată, și criza orientală, care a degenerat în războiul ruso-turc, declanșat în anul 1768. S-au creat astfel condițiile făuririi de noi planuri, pornite din viziunea rusă, asupra modalităților de rezolvare a problemei orientale, între care modificarea statutului juridic al Principatelor Române deținea un loc important. Complicațiile internaționale provocate de prima împărțire a Poloniei în anul 1772, criza socială din Rusia care a provocat răscoala lui Pugaciov (1773–1775), la care s-a adăugat refuzul Austriei mai ales de a seconda realizarea planurilor Rusiei, au determinat-o pe aceasta să-și adapteze proiectele la realitățile conjuncturii internaționale — o realitate care și-a găsit expresia diplomatică în tratatul de pace ruso-turc de la Kuciuk-Kainargi, din 21 iulie 1774.

Termenii în care a fost redactat au vizat un obiectiv bine definit, în sensul că actul trebuia, pe de o parte, să consacre, în temeiul lui *jus publicum europaeum*, preponderența dobândită de Rusia în „Problema orientală", iar pe de alta să conțină *germenii* care să-i netezească, în timp, calea care ducea către Strâmtori, *nucleul forte al întregului edificiu al politicii orientale a Rusiei*. Atunci punctul de plecare către acel obiectiv final îl constituiau gurile Dunării care, dacă nu putuseră fi atinse, încă, trebuiau să rămână o *problemă deschisă* și în viitoarele raporturi ruso-turce. Adică zona trebuia să dobândească un evident statut de *zonă neutră*, față de cele două mari provincii nord-dunărene ale Imperiului otoman — Moldova și Țara Românească —, tocmai pentru ca statutul juridic al acesteia să poată fi negociat, în funcție de împrejurări și obiective conjuncturale, în directă conexiune cu statutul juridic al Principatelor sau chiar separat. Aceasta ar putea fi o posibilă explicație a includerii în tratatul de pace de la Kuciuk-Kainargi a binecunoscutului articol special, cel de-al XVI-lea, care stipula că „Imperiul Rusiei restituie Sublimei Porți *întreaga Basarabie*", adică Bugeacul, precum și „cele două principate Țara Românească și Moldova"[1].

---

[1] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, I. *1391–1844*, București, 1900, p. 131.

Articolul XVI al tratatului introducea, aşadar, pentru prima dată în istoria actelor internaţionale semnate de Rusia, ideea că sud-estul Moldovei, adică „Basarabia", nu constituia o parte integrantă a teritoriului acesteia, ci o „provincie" separată, al cărei statut viitor forma o problemă ce aparţinea domeniului strict al raporturilor ruso-turce[1], Moldova fiind exclusă, prin urmare, din orice combinaţie în domeniu. Această intenţie a Rusiei fusese sesizată de altfel de cercurile conducătoare moldave încă în anul 1770, care au încercat să o contracareze, solicitând Ecaterinei a II-a, în memoriul din 16 aprilie acelaşi an, ca, în cazul când teritoriul cuprins între Nistru şi Dunăre avea să fie eliberat, acela să nu fie constituit într-o „posesiune separată", ci să fie realipit „pe veci" Moldovei.

Primul pas pe calea consacrării, în domeniul lui *jus publicum europaeum*, a ideii existenţei la Dunărea de Jos a trei provincii distincte, dintre care una purta denumirea de „Basarabia", aflate sub suzeranitate otomană, fusese, aşadar, făcut. Demersul era motivat, aşa cum avea să demonstreze evoluţia ulterioară a politicii orientale a Rusiei, de un calcul pragmatic: în cazul în care Rusia nu-şi putea adjudeca întreg teritoriul Principatelor Române sau măcar al uneia dintre ele, pentru a-şi asigura controlul asupra gurilor Dunării, atunci se putea obţine cel puţin acea porţiune de teren pe care turcii o stăpâneau *nemijlocit* la nordul acestora. Importanţa teritoriului situat în stânga Prutului şi la nordul gurilor Dunării, în cadrul politicii ruseşti din Orientul european, a devenit tot mai evidentă, în cursul dezvoltării crizei din Crimeea. Diriguitorii politicii externe a Rusiei cunoşteau faptul că anexarea Crimeii, *in sine*, nu putea satisface decât parţial aspiraţiile acesteia în Europa Orientală. De aceea, ea trebuia completată, în viitor, cu anexarea cel puţin a „Basarabiei". În această perspectivă, orice demers pregătitor trebuia luat în calcul. Prin urmare, este de presupus că cercurile conducătoare ruse l-au putut sugestiona pe hanul Şahin Ghirai, partizan declarat al acestora, să abdice, cedând „fără reţinere împărătesei Rusiei Crimeea cu tot ceea ce îi era subordonat, cu toate drepturile care decurg din această stăpânire asupra Basarabiei şi chiar asupra Trebizondei"[2]. Se pare, însă, că s-a renunţat în cele din urmă la sprijinirea pretenţiilor Rusiei şi pe un astfel de „drept", deoarece nu am găsit nici un indiciu că Rusia ar fi invocat această „moştenire", pentru a-şi justifica demersurile vizând anexarea „Basarabiei". Dacă s-a renunţat la acest artificiu de ... „drept civil", în schimb nu s-a renunţat la ideea realizării ei pe calea armelor.Prilejul a fost oferit, de altfel, de izbucnirea, în anul 1787, a unui nou război între Rusia şi Imperiul otoman. Ca urmare, Ecaterina a II-a a aprobat planul de campanie propus de feldmareşalul Piotr Aleksandrovici Rumianţev, în luna iunie 1788, deoarece viza, între altele, „să pătrundă... imediat în provinciile otomane din Basarabia, ca să ocupe, fără oprelişte, o bună parte, ca să poată obliga Poarta să accepte pacea în orice condiţii"[3]. Iată pentru ce anexarea

[1] Pentru cadrul general al problemei, vezi Armand Goşu, *Preliminariile anexării Basarabiei de către Rusia (1806–1812)*, în RI 3, 1992, 1–2, p. 97–120; Veniamin Ciobanu, *Problema Basarabiei în contextul chestiunii orientale (1774–1812)*, în *Basarabia. Dilemele identităţii*, ed. Flavius Solomon, Al. Zub, Iaşi, 2001, p. 135–145.

[2] N.Iorga, *Acte şi fragmente*, Bucureşti, 1896, 2, p. 170.

[3] *Ibidem*, p.241.

„Basarabiei", adică a Bugeacului, a figurat şi printre condiţiile prealabile formulate de ruşi pentru încheierea păcii cu turcii.

Izbucnirea Revoluţiei franceze, reactualizarea crizei poloneze, care a culminat cu proclamarea la Varşovia a Constituţiei de la 3 mai 1791, au împiedicat diplomaţia rusă să realizeze acel obiectiv. Eşecul nu a fost totuşi total, deoarece, obţinând ca frontieră europeană cu Imperiul otoman fluviul Nistru, Rusia făcea încă un pas, decisiv de altfel, către gurile Dunării. De aceea, în perspectiva dobândirii lor, ideea că „Basarabia" constituia o „provincie" separată de Moldova trebuia reconfirmată. În consecinţă, articolul IV al tratatului de pace ruso-turc, încheiat la Iaşi, la 29 decembrie 1791/9 ianuarie 1792, specifica în mod expres, că Rusia restituia Porţii otomane nu numai Moldova şi Ţara Românească, cu tot ce le aparţinuse înaintea declanşării războiului şi a ocupării lor de trupele ruseşti, ci şi „Basarabia", cu cetăţile Bender, Akkerman (Cetatea Albă), Chilia, Ismail, precum şi toate celelalte aşezări existente în acea „provincie"[1].

Complicarea situaţiei internaţionale a Rusiei, ca urmare a angajării ei în procesul de desfiinţare a statului polonez, concretizat în ultimele două împărţiri ale acestuia, din 1793, urmată de cea din 1795 şi a asaltului Franţei Republicane asupra Europei Monarhice, a obligat Rusia să amâne pentru un timp problema stăpânirii gurilor Dunării şi a întregului litoral nord-vestic al Mării Negre prin anexarea, fie şi parţială, a posesiunilor nord-dunărene ale Imperiului otoman. O amânare doar circumstanţială şi nicidecum o *abandonare* a proiectului, ce rămânea în continuare în centrul atenţiei diplomaţiei ruse, motiv pentru care nu a ignorat nici un prilej considerat potrivit asigurării, fie şi pe un termen lung, a realizării lui. Aşa se explică introducerea de către Rusia a unei clauze secrete în acordul cu Austria, încheiat la Sankt Petersburg la 3 ianuarie 1795, care consacra cea de a treia împărţire a Poloniei.

Potrivit acelei clauze, împăratul se angaja să sprijine desprinderea Moldovei, a Ţării Româneşti şi a „Basarabiei", adică a Bugeacului, din Imperiul otoman şi unirea lor într-un singur stat „independent", ceea ce însemna, de fapt, o reactualizare a vechiului „plan dacic", elaborat de Ecaterina a II-a[2].

Aşadar, cabinetul de la Sankt Petersburg nu a uitat niciodată că cei doi „ochi" ai Rusiei erau Marea Neagră şi Marea Baltică, motiv pentru care ruşii trebuiau să dobândească atât Moldova, cât şi Ţara Românească. În această perspectivă, A. R. Voronţov, ministrul de Externe al Rusiei, propunea într-un memoriu adresat lui Alexandru I, la 12/24 noiembrie 1803, ocuparea militară preventivă a celor două Principate, pentru a le „apăra" de pericolul contaminării lor cu ideile Revoluţiei franceze. Evoluţia nefavorabilă pentru Rusia a situaţiei internaţionale şi perspectiva pierderii controlului ei asupra Peninsulei Balcanice şi a influenţei sale la Istanbul au determinat cercurile conducătoare ruse să elaboreze alte planuri, vizând înfăptuirea politicii lor orientale. Ideea centrală a unuia dintre acestea, prezentat ţarului de noul său ministru de Externe, prinţul Adam Jerzy Czartoryski, la 17/29 februarie 1804, era aceea că, în cazul prăbuşirii Imperiul otoman,

[1] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op. cit.*, p. 221.

[2] Hurmuzaki, Supl. 1/2, p. 72–73.

devenită posibilă în urma înaintării armatelor franceze în Marea Mediterană și în Balcanii de Vest, Rusia nu trebuia să permită nici uneia dintre puterile europene de a ocupa poziții care ar fi periclitat securitatea comerțului rus în Marea Neagră. Între numeroasele măsuri ce trebuiau luate în acel scop, se număra și ocuparea militară a Țării Românești[1]. Doi ani mai târziu, el a revenit asupra ideii, oferind, în memoriul cu același destinatar, din 11/23 ianuarie 1806, noi soluții de salvgardare și consolidare a pozițiilor Rusiei în bazinul Mării Negre și în Peninsula Balcanică. Cea de a doua opțiune a „planului balcanic" propus de el — „programul minimal" — prevedea ocuparea Moldovei, a Țării Românești și a Bugeacului sau Basarabiei; intenția cercurilor conducătoare ruse de a distinge trei „provincii" otomane pentru a le putea controla sau anexa, în funcție de împrejurări, a rămas și va rămâne o preocupare permanentă[2].

Poarta otomană, la rându-i, sub presiunea lui Napoleon Bonaparte de a reconsidera raporturile sale cu Rusia, va încerca, între altele, să scoată Principatele Române de sub influența rusă, destituind, la 12/24 august 1806, pe Constantin Ipsilanti, domnul Țării Românești, un notoriu rusofil, și pe Alexandru Moruzi, domnul Moldovei, pe care i-a înlocuit cu alții, agreați de diplomația franceză de la Istanbul, anume Scarlat Callimachi în Moldova și Alexandru Suțu în Țara Românească. I s-a oferit astfel lui Alexandru I pretextul să ordone, la 16/28 octombrie 1806, generalului I. Michelson să treacă Nistrul și să ocupe Moldova, ordin pe care generalul l-a executat la 11/23 noiembrie 1806. Ca urmare, la 15/27 noiembrie 1806, Poarta otomană a declarat război Rusiei[3].

Potrivit asigurărilor date de Alexandru I, el nu intenționa atunci să anexeze Principatele Române nici în întregime, nici parțial, recte „Basarabia", ci doar să determine Poarta a se conforma obligațiilor asumate față de Rusia în privința acestora și evitarea alianței cu Franța, în favoarea celei cu Rusia și Anglia, consacrată de tratatele din lunile ianuarie 1799 și septembrie 1805.

Intențiile inițiale ale Rusiei au fost însă supralicitate de ambasadorul Angliei de la Istanbul, Charles Arbuthnot. Astfel, după forțarea de către escadra engleză a strâmtorii Dardanele și pătrunderea în Bosfor, el a trimis Porții o notă prin care îi cerea, între altele, să cedeze Rusiei Moldova și Țara Românească, precum și Ismailul și alte cetăți. Menționarea acestora din urmă separat, sugerează că diplomatul englez își însușise concepția rusă despre existența a „trei provincii" otomane de la Dunărea de Jos și gurile ei[4]. Alexandru I nu a agreat însă excesul de zel al lui Arbuthnot.

---

[1] *Vnešniaja politika Rossij XIX i načeala XX veka*, seria I *1801–1815*, I, Moscova, 1960, 1, p. 624–627, ap. Ion Iarcuțchi, Vladimir Mischevca, *Pacea de la București (din istoria diplomatică a încheierii tratatului de pace ruso-turc de la 16/28 mai 1812)*, Chișinău, 1993, p. 30.

[2] Cf. Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op.cit.*, p.463; vezi și Armand Goșu, *Rusia la Dunărea de Jos. Pacea de la București (mai 1812)*, în SMIMod 10, 1996, p. 22.

[3] M.S. Anderson, *The Eastern Question. 1774–1923. A Study in International Relations*, New York, 1968, p. 36–40; A. Oțetea, *Contribuție la chestiunea orientală*, în *Scrieri istorice alese* (ed. Florin Constantiniu și Șerban Papacostea), Cluj-Napoca, 1980, p. 163–164.

[4] A.M. Stanislavskaja, *Russko-anglijskye otnošenija i problemi Sredizemnogo Morja (1798–1807)*, Moscova, 1962, p. 390–395; Norman E. Saul, *Russia and the Mediterranean. 1797–1807*, Chicago, 1970, p. 216–221.

Dezastrul suferit de armatele ruse în bătălia de la Friedland, din 2/14 iunie 1807, a determinat guvernul rus să ia în considerare necesitatea încheierii păcii cu Franța. Într-un memoriu anonim, redactat în luna iunie 1807, se sugera negociatorilor ruși să obțină de la cei francezi ca, în schimbul evacuării Moldovei și a Țării Românești, cele două Principate să se bucure de toate drepturile și privilegiile ce le-au fost acordate după pacea de la Kuciuk-Kainargi, până la încheierea păcii definitive cu Franța. Deoarece, era limpede că împăratul francezilor avea să se interpună în raporturile Rusiei cu Poarta otomană, desigur nu în favoarea celei dintâi. Nu se făcea însă nici o aluzie la cea de a „treia provincie", adică „Basarabia", nominalizată ca atare în diverse acte interne și internaționale ale Rusiei, începând cu tratatul de la Kuciuk-Kainargi. Dacă se ia în considerare faptul că articolul XVI al tratatului condiționa acordarea unor privilegii *doar Moldovei și Țării Românești*, „Basarabia" fiind restituită Porții otomane, „în întregime" și fără nici o obligație din partea acesteia, se poate presupune că și autorul memoriului în discuție considera că acel teritoriu avea un statut aparte ce nu trebuia să facă obiectul negocierilor cu Franța. Ipoteza este sugerată, de altfel, de faptul că în articolul XXII al tratatului de pace și prietenie, încheiat de Alexandru I cu Napoleon I la Tilsit, la 25 iunie/7 iulie 1807, care stipula evacuarea de către Rusia a Principatelor Române, ce nu puteau fi ocupate de otomani până la încheierea păcii cu rușii — clauză acceptată de țar, în schimbul evacuării de către împăratul francezilor a Mecklenburg-ului, pe care îl ocupase tocmai în replică la agresiunea rusă asupra teritoriului otoman — nu figurează și angajamentul de evacuare a „Basarabiei"[1].

Omisiunea nu a fost câtuși de puțin întâmplătoare din punctul de vedere al Rusiei. Numai la câteva luni de la încheierea tratatelor de la Tilsit (Tratatul de pace și prietenie, semnat la 7 iulie 1807, însoțit de Articolele secrete ale acestuia, Tratatul secret de alianță ofensivă și defensivă, semnat tot atunci), adică la 14/26 septembrie 1807, Alexandru I îl mandata pe ambasadorul său la Paris, generalul conte P.A. Tolstoi, să-i sugereze lui Napoleon că războiul cu Imperiul otoman putea fi terminat repede, dacă Rusia obținea „posesiunea" Moldovei și a Țării Românești, astfel încât granițele să fie fixate pe Dunăre. Ceea ce ar fi fost și în folosul împăratului, deoarece trupele ruse, devenite astfel disponibile, puteau fi folosite pentru a împiedica Austria să atace Franța sau să se alieze cu Anglia. În caz de opoziție, ambasadorul trebuia să dovedească lui Napoleon că țarul avea dreptul cel puțin la o „despăgubire" pentru acoperirea cheltuielilor ocazionate de un război pe care nu el îl provocase, ci îi fusese impus de nerespectarea de către Poartă a angajamentelor — „cele mai solemne" — asumate prin acte internaționale față de Rusia, mai ales că, la adoptarea acelei atitudini de către otomani, Franța avusese partea sa de contribuție. Or „despăgubirile" avute în vedere de către țar constau în „cedări teritoriale", între care și „toată țara", înțeleasă sub denumirea de „Basarabia", cu cetățile Bender, Akkerman, Chilia și Ismail, dar și cetatea Hotin, care nu aparținea însă câtuși de puțin acelei „țări", adică „Basarabiei"[2].

---

[1] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op.cit.*, p. 580; vezi și I. Iarcuțchi, V. Mischevca, *op. cit.*, p. 78.

[2] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op.cit.*, p. 605–606; vezi și Sergiu Columbeanu, *Contribuții privind situația internațională a Țărilor Române între anii 1806–1812*, în RdI 29, 1976, 5, p. 666.

Mai explicit, în ceea ce privește omisiunea în discuție, a fost N.P. Rumianțev, ministrul Afacerilor Externe. În scrisoarea adresată aceluiași conte P.A. Tolstoi, la 6 octombrie 1807, el cerea să reamintească ministrului de Externe al Franței, de Champagny, care își exprimase nedumerirea că trupele ruse nu se retrăseseră din Principate, că articolul XXII al Tratatului de pace și prietenie din 7 iulie 1807 stipula *doar retragerea din Moldova și din Țara Românească* și, de vreme ce „Basarabia" nu era *expres menționată* în articol, concluzia „logică" era că trupele ruse puteau rămâne acolo și ocupa în continuare cetățile pe care le stăpâneau. La sfârșitul lunii noiembrie 1807, N.P. Rumianțev a revenit asupra subiectului. În instrucțiunile transmise lui P.A. Tolstoi, datate 26 noiembrie 1807, din ordinul țarului, demnitarul rus s-a exprimat în termeni mai preciși asupra conceptului de „Basarabia", așa cum era interpretat la Sankt Petersburg. Anume, că Rusia înțelegea să încheie pacea cu Imperiul otoman prin medierea Franței, dacă Poarta îi ceda nu numai Moldova și Țara Românească, ci și *„această îngustă margine de țară, care, nealcătuind o provincie, se numește Basarabia"* (subl. ns.)[1].

Or, așa cum s-a remarcat, Rumianțev „individualiza", pentru prima dată în cadrul unor tratative internaționale, această „îngustă fâșie de pământ", care, deși nu putea fi considerată ca o „provincie", nu se poate limita doar la zona sudică a stepei Bugeacului, ci includea întreaga parte a Moldovei de răsărit, cuprinsă între Prut și Nistru. O zi mai târziu, la 27 noiembrie 1807, Rumianțev îi atrăgea din nou atenția că, dacă Alexandru I putea să accepte să renunțe în ultimă instanță la anexarea Moldovei și a Țării Românești, pe care trebuia totuși să le mai păstreze cu titlu de „sechestru", cu toate obligațiile și avantajele care decurgeau din acea *condiție juridică*, până la încheierea păcii dintre Franța și Anglia, în schimb, nu renunța la „posesiunea" asupra acelei „Basarabii".

P.A. Tolstoi s-a conformat instrucțiunilor superiorului său și i-a declarat lui de Champagny că prin sintagma „evacuarea Moldovei și a Țării Românești", el nu înțelegea și evacuarea „Basarabiei". În încercarea ministrului de externe francez de a-i dovedi eroarea interpretării ruse, decurgând dintr-o omisiune provocată de o neînțelegere din partea negociatorilor francezi, desigur, a eșuat. Deoarece ambasadorul rus i-a declarat că, în sfârșit, țara sa își putea permite să profite o dată de o neînțelegere survenită în favoarea ei.

Dorința Rusiei de a lua sub control întreg litoralul nord-vestic al Mării Negre și să-l extindă și asupra Dunării, cel puțin în punctul cel mai nevralgic, gurile fluviului, în cazul în care s-ar fi dovedit imposibilă realizarea planului de a-și împinge granițele pe întreaga linie a Dunării Inferioare, a determinat diplomația rusă să transforme conceptul de „Basarabia" în *leit-motivul* tuturor demersurilor sale în direcția fixării cadrului viitoarelor raporturi cu Franța napoleoniană și Imperiul otoman. Așa se explică dispoziția manifestată de Rusia, explicit formulată într-un proiect de convenție al ei cu Franța, vizând Prusia și pacea ruso-turcă, anexat la un raport al lui P.A. Tolstoi către Rumianțev, din 15 ianuarie 1808. Articolul II stipula retragerea armatelor ruse din Principatele Române, conform articolului XXII al Tratatului de pace și prietenie de la Tilsit, în

[1] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op. cit.*, p. 674.

schimbul evacuării Prusiei de către francezi. Articolul III mai adăuga însă o obligație în contul aliatului francez, și anume consimțământul ca Rusia să „ocupe" „provincia Basarabia" — se revenea, deci, la ideea existenței unei „provincii" separate de cele două Principate, — pe care să o anexeze cu titlu de „despăgubiri" pentru cheltuielile pricinuite de războiul cu Imperiul otoman[1]. Un alt proiect, atașat aceluiași raport, conținea o clauză care exprima fără rezerve intenția Rusiei de a pune stăpânire pe gurile Dunării. Astfel, la punctul doi se preciza ca în schimbul acceptării de către țar a anexării Sileziei la Franța, Napoleon trebuia să „promită" și să „garanteze" lui Alexandru I cedarea de către Poarta otomană a Moldovei, Țării Românești, precum și a „Basarabiei" și a gurilor Dunării, astfel încât *„talvegul acestui fluviu și ultimul său braț dinspre Imperiul otoman să slujească drept hotar între cele două state"* (subl. ns.)[2].

Pretențiile Rusiei au sporit însă pe măsură ce se profila o nouă întâlnire între cei doi împărați — Alexandru I și Napoleon I — care a și avut loc la Erfurt, la 30 septembrie/12 octombrie 1808. Până atunci, Rusia a făcut eforturi diplomatice susținute pentru a imprima „ideea sa testamentară", adică anexarea în primul rând a Moldovei, „Basarabiei" și a Țării Românești, pe care nu le considera ca o achiziție în urma împărțirii Imperiului otoman, ci ca unele ce-i aparțineau „de drept", anexiuni la care trebuia adăugată însă și Bulgaria.

Falsitatea pretenției conform căreia „Basarabia" ar fi constituit o „provincie" separată de Moldova, a fost dovedită chiar de ministrul de Externe al Rusiei, N.P. Rumianțev. Deoarece într-o notă redactată de el, la 12 martie 1808, în care rezuma cererile Rusiei în cazul împărțirii Imperiului otoman cu Franța, reamintea că se stabilise încă la Tilsit, ca Țara Românească și Moldova să fie atribuite Rusiei, *„dând acestui imperiu* [Rusia — n.n.] *ca limită Dunărea, ce cuprinde și Basarabia, care, de fapt, este o fâșie la marginea mării și care, în mod obișnuit, se consideră ca aparținând Moldovei"* (subl. ns.)[3]. Iar dacă articolele V și VIII ale Convenției secrete de alianță între Franța și Rusia, semnată de Napoleon I și de Alexandru I la Erfurt, nu făceau nici o mențiune despre „Basarabia", este de presupus că era subînțeleasă ca revenindu-i Rusiei, care își întinsese deja frontierele până la Dunăre, Moldova și Țara Românească fiind, în înțelesul articolului VIII, „reunite" la Rusia.

Într-adevăr, la 4/16 octombrie 1808, N.P. Rumianțev l-a împuternicit pe comandantul-șef al armatelor de la Dunăre — cneazul A.A. Prozorovski — să înceapă tratativele de pace cu turcii pe baza unor condiții, între care figura și încorporarea Moldovei, a „Basarabiei" și a Țării Românești la Rusia și stabilirea graniței între Imperiul rus și cel otoman pe Dunăre și gurile fluviului până la talvegul brațului Sf. Gheorghe inclusiv, deci lacurile Razelm și Babadag[4].

[1] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op.cit.*, p. 716.
[2] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op.cit.*, p. 717–718; vezi și I. Iarcuțchi, V. Mischevca, *op. cit.*, p. 85.
[3] Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op. cit.*, p. 822.
[4] *Vneșniaja politika Rosii*, 4, Moscova, 1965, p. 368, ap. I. Iarcuțchi, V. Mischevca, *op. cit.*, p. 96.

Numit șef al delegației ruse la tratativele de pace cu turcii, A.A. Prozorovski avea deja un proiect de reorganizare politico-administrativă a Principatelor Române, care urmau a fi divizate în patru gubernii ruse: „Basarabia", Moldova, Valahia Mare și Valahia Mică. Situația s-a complicat însă datorită intervenției diplomației engleze. Apropierea Rusiei de Franța determinase Anglia să privească din alte puncte de vedere perspectiva ca Rusia să fie principalul, dacă nu unicul *beneficiar real* al dezmembrării Imperiului otoman. Ca urmare, a pus capăt stării de război cu Puterea otomană, instaurată în luna ianuarie 1807, încheind doi ani mai târziu, adică la 5 ianuarie 1809, așa-numita pace de la Dardanele. Noua reconsiderare a politicii orientale a Cabinetului de la Londra era sintetizată într-un articol secret prin care Anglia se angaja ca, în cazul încheierii păcii cu Rusia înaintea otomanilor, să folosească bunele sale oficii pe lângă guvernul rus ca să obțină și pentru otomani o pace „onorabilă și avantajoasă", în sensul asigurării integrității teritoriale a Imperiului otoman[1].

Intercesiunea engleză în raporturile cu otomanii a nemulțumit profund Cabinetul de la Sankt Petersburg, din motive lesne de înțeles. Astfel că, din ordinul lui Alexandru I, la 22 februarie/6 martie 1809, A.A. Prozorovski a somat Poarta să-l expulzeze în termen de două zile pe ambasadorul englez la Istanbul, Adair, sub amenințarea ruperii armistițiului și reluării ostilităților militare. Ceea ce s-a și întâmplat, deoarece otomanii au refuzat să se conformeze ultimatumului rușilor, ostilitățile reîncepând la 22 martie/3 aprilie 1809[2]. Tratativele diplomatice începute la Iași în luna februarie 1809 nu au fost totuși întrerupte. În condițiile reluării ostilităților, negocierile s-au derulat și mai anevoios și s-au aflat în continuare sub imperiul condiției *sine-qua-non* pusă de Rusia de a obține de la turci, așa cum repeta iarăși Alexandru I, la 28 noiembrie/10 decembrie 1809, Moldova, Țara Românească și „Basarabia".

Discursul împăratului Napoleon I din 3 decembrie (st.n) 1809, la deschiderea Corpului Legislativ, prin care și-a declarat asentimentul la anexarea de către Rusia a Finlandei, Moldovei, Țării Românești și a unui „district" din Galiția[3] a impulsionat eforturile diplomatice ale Rusiei în vederea legalizării ocupării Principatelor Române. În acest scop, ministrul de Externe rus, N.P. Rumianțev, a redactat un alt proiect de pace cu turcii, pe care l-a trimis, la 7/19 februarie 1810, noului comandant al trupelor ruse de la Dunăre, generalul N.N. Kamenski, împreună cu plenipotența de a conduce delegația rusă. Cel de al patrulea articol stipula iarăși necesitatea ca Poarta otomană să recunoască anexarea totală și definitivă a Moldovei, Țării Românești și a „Basarabiei" la Imperiul Rusiei, pentru ca frontiera cu Imperiul otoman să fie fixată pe talvegul Dunării[4].

---

[1] Sir Robert Adair, *Negociations for the peace of Dardanelles*, 1, London, 1845, p. 122–123, ap. Paul Cernovodeanu, *Relațiile comerciale romano-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii* (*1803–1878*), Cluj-Napoca, 1986, p. 26–27.

[2] *Vnesniaja politika Rosij*, 5, Moscova, 1967, p. 19–20, ap. Paul Cernovodeanu, *Basarabia. Drama unei provincii istorice românești în context politic internațional. 1806–1920*, București, 1993, p. 24.

[3] Leon Casso, *Rusia și bazinul dunărean* (trad. și studiu introductiv de Șt. Gr. Berechet), Iași, 1940, p. 112.

[4] *Vnesniaja politika Rosij*, 5, p.364; S. Columbeanu, *op. cit.*, p. 672.

Duplicitatea tot mai evidentă, în cursul anului 1810, a politicii orientale a Franței a făcut posibilă apariția, încă din primăvara anului 1810, a ideii ca hotarul cu Imperiul otoman să fie fixat pe râurile Prut sau Siret. Oficial, guvernul rus nu a renunțat deocamdată la concepția potrivit căreia prezența trupelor ruse în Principate echivala cu apartenența lor la Imperiul rus, motiv pentru care s-a dispus chiar anularea regimului consular, așa cum funcționa în Principate. Măsura a declanșat reacția Austriei, care a înțeles mai concret amploarea repercusiunilor negative asupra intereselor sale în Orientul european, în cazul în care Rusia și-ar fi fixat granița pe Dunăre. Sperând totuși că Austria nu-i va face opoziție dacă ar fi primit compensații corespunzătoare în Balcani, Rumianțev l-a mandatat pe trimisul Rusiei la Viena, Șuvalov, să pună la punct, împreună cu Cabinetul vienez, condițiile colaborării contra Franței, firește. În acel scop, diplomatul rus trebuia să obțină recunoașterea anexării de către Rusia a Moldovei, „Basarabiei" și a Țării Românești. Deoarece Rusia nu putea sub nici un motiv să renunțe la cele trei „provincii" și nici măcar la o parte din teritoriile lor. Ceea ce Metternich, care îl înlocuise pe Stadion la conducerea politicii externe a Imperiului, nu a acceptat[1].

Totuși, Alexandru I continua să condiționeze pacea cu turcii de cedarea Moldovei, „Basarabiei" și a Țării Românești. Refuzul categoric al Porții și complicarea situației internaționale au reactualizat însă ideea frontierei pe Siret. Această variantă trebuia ținută totuși în rezervă și propusă turcilor, așa cum îi recomanda N.P. Rumianțev lui M.I. Kutuzov, numit comandant suprem în locul decedatului Kamenski la 30 septembrie/12 octombrie 1811, numai în cazul în care aceștia nu ar fi acceptat încorporarea Moldovei și a „Basarabiei" la Rusia[2].

Succesele înregistrate de Kutuzov, încoronate cu distrugerea armatei marelui vizir în luna septembrie 1811, l-au determinat pe cel din urmă să propună reînceperea tratativelor de pace. La rândul lor, rușii erau presați de perspectiva iminentului război cu Franța să-și reglementeze raporturile cu otomanii. Problema centrală continua să o constituie însă viitoarea frontieră dintre Rusia și Imperiul otoman. M.I. Kutuzov își formase deja convingerea că Moldova era compusă de fapt din două părți: Moldova propriu-zisă, cuprinsă dintre Carpați și Prut și zona delimitată de Nistru, Marea Neagră, Dunăre și Prut, adică viitoarea „Basarabie" de la 1812 — ce putea fi ușor — credea el — desprinsă de restul țării, fără a o afecta în mod deosebit.

Tratativele de pace începute la Giurgiu la 19 octombrie/1 noiembrie 1811 aveau să dezvăluie însă încă o dată că diplomația rusă cunoștea foarte bine conținutul *teritorial* al conceptului de „Basarabia", probând deci apartenența acestui teritoriu la Moldova *ca parte integrantă* a ei. Deoarece în una din ședințele de la Giurgiu, delegația rusă a cerut ca *„ țara Moldovei, precum și întreg Bugeacul, și care se numește „Basarabia" (Serabya) și care se afla înlăuntrul Moldovei"* (subl.nos.) să fie anexată de Rusia[3]. Ca urmare, granița

---

[1] *Vnesniaja politika Rosij*, 5, p. 540–542, ap. P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 30.

[2] *Vnesniaja politika Rosij*, 6, Moscova, 1962, p. 181–182, ap. P. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 38.

[3] Mustafa A. Mehmet, *Documente turcești privind istoria României, 1791–1821*, 3, București, 1986, p. 293.

dintre cele două state trebuia să fie stabilită pe hotarul dintre Moldova și Țara Românească și pe „canalul Sfântu Gheorghe de la Dunăre"[1].

Constrâns de împrejurările bine cunoscute deja, Alexandru I a fost nevoit să-i comunice în secret, la 22 martie/3 aprilie 1812, lui Kutuzov, dispoziția sa de a accepta, în caz de forță majoră, drept frontieră Prutul până la vărsarea lui în Dunăre. Ceea ce a și obținut prin Tratatul de pace încheiat cu Poarta otomană la București, la 16/28 mai 1812[2]. Rusia realiza astfel secularul program de stăpânire a căilor de acces la cele două mări — cea Baltică și cea Neagră — de care depindea nu numai dezvoltarea internă a Imperiului rus, ci, mai ales, impunerea sa ca mare putere europeană. De altfel, importanța deosebită pe care o prezenta anexarea acestui teritoriu a fost sesizată încă în anul 1806 de contele Langeron, care remarca valoarea strategică a zonei pentru asigurarea securității portului Odessa, care, la umbra acestui rapt pe seama românilor a putut să cunoască o dezvoltare extraordinară, ca mare centru comercial-maritim al Imperiului rus.

În plus, Rusia a dobândit, astfel, un nou teritoriu în Europa, a cărui valoare strategică pentru promovarea politicii sale orientale avea să fie confirmată în secolul al XIX-lea, justificându-se, așadar, consecvența cu care această putere a urmărit, timp de un secol, acapararea lui.

Unele încercări ale diplomației britanice de a sugera Rusiei să renunțe la cuceririle ei din 1812 spre a atrage Imperiul otoman în marea alianță a țărilor Europei împotriva lui Napoleon au fost sortite eșecului[3]. O inițiativă în acest sens a fost luată chiar de amiralul Pavel Vasilievici Ciceagov, succesorul lui Kutuzov la cârma Principatelor până la evacuarea lor de trupele țariste când, adresându-se țarului, l-a îndemnat că „este necesar din partea noastră, ca o dată cu prilejul noilor tratative, să facem oarecare concesii turcilor... Într-un asemenea caz, nu-mi permiteți Majestatea Voastră să le cedăm acea parte a Moldovei pe care am dobândit-o prin tratatul de pace, ca răsplată pentru alianța ce o vor încheia cu noi ?". La propunerea comandantului său în Principate, Alexandru I a răspuns cu iritare: „Sper că dumneavoastră ați renunțat la ideea de a întoarce turcilor ceva din ceea ce am câștigat. Aceasta ar fi cu totul nepotrivit"[4].

Pacea de la București a produs o mare indignare la Poartă, vinovați de încheierea ei fiind găsiți marele vizir Ahmed pașa, îndepărtat din funcție, și dragomanul Dumitrachi Moruzi și fratele acestuia, Panaiot, care au fost executați în noiembrie 1812.

[1] *Ibidem.*

[2] *Vneșniaja politika Rossii*, 6, p. 406–413; Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, *op. cit.*, p. 296–302.

[3] Într-o întâlnire avută de ambasadorul britanic la Poartă Sir Robert Liston, cu ambasadorul rus Italinski, în august 1812, sosit la Istanbul, i-a exprimat regretul că „împăratul Rusiei nu preferă ... să-și câștige încrederea Divanului <otoman>, renunțând la politica lui de sporire teritorială a Imperiului său... M-am încumetat să adaug că o politică liberală, bine înțeleasă, i-ar putea îngădui Majestății Sale Imperiale să meargă mai departe pe această linie și să ajungă la restituirea a tot ce a cucerit în ultima vreme și la înlăturarea oricăror piedici ar mai fi rămas în calea unei depline înțelegeri cu sultanul" (Cf. Public Record Office, *Foreign Office*, fondul *Turkey*, dosar nr. 78/79, f. 136 v–137; apud Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 45).

[4] Leon Casso, *op. cit.*, p. 16–17.

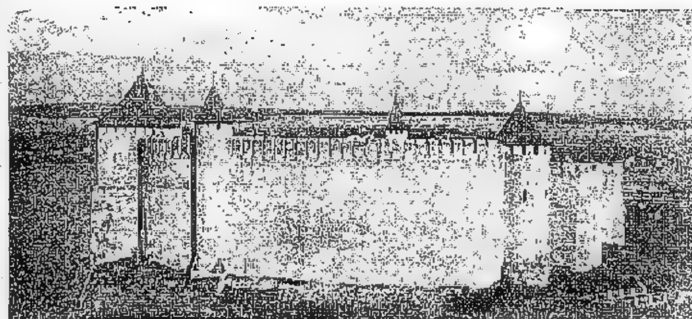

Fig. 109 Cetatea Hotin.

La 18 octombrie din acel an, ambasadorul britanic Liston releva, într-un raport înaintat Ministerului Afacerilor Externe de la Londra, existența unui „sentiment general de regret și umilință pentru faptul că s-a pierdut o porțiune atât de vastă din posesiunile turcești ... fără să fi fost nevoie de a se pierde; căci începe să precumpănească aici părerea generală (care pare a nu fi lipsită de temei) că dacă plenipotențiarii care tratau la București ar mai fi zăbovit puțin" să nu semneze tratatul de pace, „situația critică în care s-a aflat împăratul Alexandru față de Bonaparte l-ar fi silit să consimtă la restituirea tuturor teritoriilor pe care le cucerise în timpul războiului"[1].

Prevederile păcii de la București n-au mai fost, însă, modificate și Liston recunoștea, într-un ultim raport asupra acestei probleme, datând din 12 decembrie 1812, că din discuția purtată cu un dregător de seamă al Porții a ajuns la concluzia că pacea, care a luat de la Turcia o porțiune atât de mare de teritoriu și a lipsit-o de controlul asupra navigației pe Dunăre, nu putea fi considerată „o pace prietenească și, prin urmare, nici o pace durabilă..." O contradeclarație din partea țarului Rusiei, că era dispus să restituie întreaga sau o parte considerabilă a cuceririlor sale, ar fi atras „recunoștința <turcilor — n.n.>, le-ar fi câștigat încrederea... și, prin desfășurarea firească a lucrurilor, eventuala lor colaborare. Dar nici un gest de asemenea natură, nici măcar o singură expresie de politețe nu a fost obținută din partea Petersburgului, din prima clipă și până în momentul de față"[2].

Așadar, orice încercare de a mai redeschide problema Basarabiei s-a izbit de netul și încăpățânatul refuz al țarului și cabinetului său.

[1] Public Record Office, *Foreign Office*, fondul *Turkey*, dosar nr. 78/79, f. 190–192; ap. Paul Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 47.

[2] Public Record Office, *Foreign Office*, fondul *Turkey*, dosar nr. 78/79, f. 216 și 226–226v; ap. *Ibidem*.

Dreptul ginților a fost, astfel, călcat brutal în picioare, iar protestele românilor zadarnice, căci ocupanții n-au ținut seama de opoziția lor.

Foarte grăitoare în privința pierderilor suferite prin amputarea Moldovei este și cunoscuta jalbă înaintată domnului Scarlat Callimachi la 2 octombrie 1812 de marii boieri divaniți, în frunte cu logofeții Costache Ghica, Iordache Cantacuzino și Constantin Balș și, din partea clerului, de Gherasim, episcopul de Huși. Aceștia se plângeau domnului că, după ce țara fusese vreme de șase ani „călcată de oștiri nesfârșite rosienești", în slujba cărora urgisiții moldoveni „au slujit, au muncit cu mâinile și cu dobitoacele cu pagubire din toate părțile", acum „din întregimea Moldovei lipsesc șase ținuturi, adică cel mai mare ... ce se numește Orheiul sau Lăpușna, cel de-al doilea al Sorocii, al treilea Hotărnicenii, al patrulea Codrul, al cincilea Grecenii, iar al șaselea ținutul Iași, cea mai mare parte, căci aceea rămasă se socotește întru nimic, afară de ținutul Hotinului și... al Bugeacului, care, deși s-a deslipit de la o vreme din trupul pământului Moldavii, dar tot întru aceeași stăpânire aflându-să a prea puternicii împărății <otomane — n.n.> era îndemnarea și adăosirea pământenilor, în înlesnirea viețuirei lor și întru a hranei îndestulare și a vitelor pășune. Iară întru acest chip, toată partea aceea, socotindu-să până în Prut, într-un cuvânt «ot câmpul și inima țării»". Precizând ce anume produse se scoteau din pământul provinciei cedate, boierii arătau că din cele 200 „stambol-kile" de grâu datorate Porții, numai 80 000 se scoteau din pământul Moldovei, iar restul, de 120 000, din cel al Basarabiei. Bune pentru agricultură rămăseseră doar ținuturile Covurluiului, o parte din Tecuci, Tutova și Putna, încât pe vreme de criză domnea „îndoială de se vor putea îndestula și însuși orașul Iași și celelalte. Pentru că și câmpul, și plugarii s-au deslipit", iar ținuturile din partea rămasă „abia pentru hrana lor sămănau păpușoi sau altfel de pâine proastă, iar nu grâu și ovăz", oprite pentru „îndestularea împărăției turcești". Totodată, din ținuturile ce s-au dezlipit din trupul Moldovei se dădeau „înainte pentru împărați de la 35 000 până la 40 000 de oi" și din cele rămase „abia să fie o sumă de alte 40 000". Din ocalele de unt destinate bucătăriei împărătești, în număr de 300 000, se scoteau din provincia cedată 140 000. La fel, scăzuse îngrijorător nu numai numărul birnicilor, dar și cuantumul dărilor, ca și beneficiile aduse de pe urma vămilor negoțului cu vite. În jalbă se arăta că „lăcuitorii Moldovei, când era toată țara împreună", erau socotiți la „120 000 birnici, cu scutiți", iar acum rămân „în toată partea Moldovii a stăpânirii Înălțimii Tale la 60 000 iar nu mai mult". Din birul la Poartă de 1 695 000 lei, 625 000 erau achitați din Basarabia, iar din „rusumaturile domniei, adică din slujbele: goștina, desetina și vădrărit, vămi și ocne, totalizând 900 000 lei, se pierdeau acum 314 000 lei goștina, 55 000 oieritul, 40 000 desetina, 10 000 vădrăritul și 110 000 lei din încasările vamale, lipsind schelele noastre de la Nistru". La acestea se mai adăugau pagubele din vânzarea vitelor „boi, vaci și cai de negoț, care trec peste hotar și aduc în țara Moldovei monedă până la 3 milioane lei" pe an; „de istov, același alișveriș lipsește acum din Moldova, căci și vitele de negoț și hergheliile toate peste Prut se hrănesc din vechime și în Bugeac. Acum folosul acesta va fi pentru acea parte a Moldovei numai, neflind câmpii în părțile acestea ... perzându-și izvorul neguțătoriei sau comoara țării", neputându-se desface mai

mult de cinci mii de boi și cinci mii de vaci pe an peste hotare. Jelind „starea și greutățile de acum și scăderea țării acestia", boierii reclamau „să se mijlocească către Curtea Împărăției Rusiei spre a nu fi opriți pământenii Moldovei, nici acum, nici mai în urmă, a aduce de la moșiile lor de peste Prut din pământul Moldovei, Basarabia, pâine și vite de pe aceleași moșii, pentru întrebuințarea caselor și a Poliției <orașul Iași — n.n.> aceștia întru care lăcuim și să nu rămânem strâmtorați de a viețuirei cele trebuincioase"[1]. Într-adevăr, roadele provinciei și bogățiile ei erau cunoscute de ruși. Astfel, încă de la 1799 călătorul Pavel Ivanovici Sumarokov descria Basarabia ca „un pământ al făgăduinței". Suprafața era „cea mai roditoare", iar „numeroasele pășuni ating o așa înălțime încât turmele ascunse în ele nu se mai văd. Clima în această provincie este foarte bună. Așezarea locuitorilor este fără de asemănare. Are o mulțime de fructe, păsări și felurite feluri de pește"[2].

Locuitorii Moldovei au suferit grav șocul mutilării țării lor și încă au mai nutrit câtva timp speranțe deșarte că se va reveni la situația anterioară, deși ocupanții ruși, prin inginerii lor militari, trecuseră, încă dinaintea anexării formale a Basarabiei, la ridicarea ei în plan topografic și la construirea unor noi căi de comunicații, legând-o de Ucraina. Consemnând deziderate compatrioților săi, cronicarul Manolache Drăghici amintea că „locuitorii Moldovei s-au socotit multă vreme pacea încheiată la București ca fiind nestatornică și aștepta ca dintr-o zi în alta să li se înapoieze pământul luat de către ruși, respectiv de întregirea hotarului țării lor, precum a fost înainte. Ei s-au amăgit însă în speranțele ce-i hrăneau"[3]. În toamna lui 1812, domnul Scarlat Callimachi a purtat discuții cu dregătorii Porții cu privire la măsurile necesare ce trebuiau adoptate pentru întărirea apărării hotarului de la Prut și a orașului Iași, precum și ridicarea unui corp de oaste și a unor redute de-a lungul acestui râu.

La finele lui 1812, rușii continuau să aducă supărări locuitorilor Moldovei ce doreau să treacă Prutul ca să-și procure merinde și să-și ducă vitele la păscut, după cum arată un document otoman de după 1812; totodată, în acest izvor se mai afirma că „mulți <locuitori> din ținuturile Moldovei cedate și abandonate rușilor fug și trec în partea de dincoace <de Prut> de teamă că vor fi alăturați cu forța de către ruși tagmei ostenilor"[4].

În sfârșit, a sosit momentul executării tratatului în care noul hotar stabilit prin Pacea de la București urma să împartă în două Moldova de-a lungul râului Prut, iar frații să se despartă, unii rămânând pe loc, iar alții nevoiți să treacă dincolo: „Ceasurile acelea au fost o bucată de vreme plânsete de neuitat — consemna amintitul cronicar Drăghici — pentru că poporul, ca și un cârd sau o turmă de oi ocupase marginea Prutului dintr-un capăt într-altul mergând către sau venind prin sate și târguri săptămâni în șir, pentru

---

[1] *Uricariul*, 4, p. 345–356.

[2] P.I. Sumarokov, *Puteșestvije po vsemu Krîmu i Bessarabij v 1799 godu*, Moscova, 1800, p. 235–236.

[3] Postelnicul Manolache Drăghici, *Istoria Moldovei pe timp de 500 de ani până în zilele noastre*, ed. Constantin Mihăescu-Gruia, 2, București, 1999, p. 245.

[4] V. Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711–1821). Documente turcești*, București, 1984, p. 713–714, doc. 243.

luarea de «ziua bună» de la părinți, frați sau rudenii cu care crescuseră sau viețuiseră împreună până în acea vreme, când trebuiau să se despartă pentru totdeauna. Poate că aceștia nu știau nici de zilele lor, nici sub ce reguli ale stăpânirii erau supuși cei din Basarabia, iar asta privea în mod special poporul cel prost ... dar granița s-a statornicit pe Prut"[1].

Orice tentativă de a se mai încerca vreo revenire asupra păcii de la București, atât în Divanul Moldovei, unde mitropolitul Veniamin Costache și-a ridicat glasul împotriva înjumătățirii țării, cât și prin unele intervenții diplomatice întreprinse pe lângă cancelarul Metternich spre a o ridica în cadrul „problemei orientale" la Congresul internațional de la Viena (1814–1815) nu s-a bucurat de nici un succes. Problema anexării Basarabiei la Rusia a rămas închisă — și pe plan internațional — până la războiul Crimeii.

b) Primii ani ai ocupației ruse (1812–1820)

Odată intrată în posesia Basarabiei, Rusia a păstrat inițial în noua provincie (*oblastie*) a imperiului vechea ei organizare moștenită de la domnii Moldovei — extinsă acum și la Bugeac —, și anume împărțirea în 12 ținuturi (districte), adică: Greceni, Codru, Hotărniceni, Orhei, Soroca, Hotin, Tighina (Bender), Cetatea Albă (Akkerman), Chilia, Căușani, Reni (Tomorova) și Ismail[2], în cuprinsul cărora erau amintite 17 orașe și 693 așezări rurale, cu o populație atingând 43 160 de familii, adică circa 240 000–300 000 de locuitori[3]. La rândul lor, districtele au fost divizate în *ocoale* sau *plase*, ce reuneau mai multe sate. Ocupanții au menținut chiar și vechea stemă a Moldovei, reprezentând, în câmpul ei inferior, capul de bour, „în câmp albastru", căreia i-au adăugat, în registrul superior, pajura imperială rusă „în câmp de aur"[4].

Totodată, căutând să menajeze susceptibilitățile moldovenilor și să alcătuiască din Basarabia un punct de atracție pentru românii din Principate, dar mai ales pentru cei din Moldova, țarul Alexandru I a numit ca guvernator civil al provinciei pe Scarlat Sturdza, mare boier emigrat și naturalizat în Rusia, intrat în armată și posedând gradul de general de brigadă și fost membru al delegației ruse însărcinată cu tratativele de încheiere a păcii de la București. Sturdza a fost ajutat în conducerea *oblastiei* numai de boieri pământeni, reuniți într-un sfat obștesc, asemănător ca mod de funcționare Divanului domnesc din Iași. El a numit ca ispravnici ai districtelor pe reprezentanții boierimii rămasă în Basarabia cu înclinații rusofile, făcând parte din familiile Bals, Catargi, Ghica, Krupenski, Vârnav ș.a. Ispravnicii aveau în subordine pe *ocolași* în fruntea ocoalelor și pe *vornici* sau *starosti* în cârmuirea satelor. Toți acești dregători, de la membrii sfatului obștesc până la ultimii *starosti* de sate, aveau atribuții administrative și judecătorești similare celor din Moldova;

[1] Manolachi Draghici, *op. cit.*, 2, p. 245–246.
[2] Ion Nistor, *Istoria Basarabiei* (ed. Stefan Neagoe), București, 1991, p. 178; Dinu Poștarencu, *O istorie a Basarabiei în date și documente (1812–1940)*, Chișinău, 1998, p. 64. După Alexandru V. Boldur, *Istoria Basarabiei*, București, 1992, p. 343, provincia era divizată în 14 ținuturi, la cele 12 arătate mai sus adăugându-se Bălți și Lăpușna.
[3] Flavius Solomon, *Identitate etnică și minorități în Republica Moldova. O bibliografie*, Iași, 2001, p. 146.
[4] Silviu Andrieș-Tabac, *Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei*, Chișinău, 1998, p. 39.

actele erau scrise în românește, iar judecățile se făceau după pravilele cunoscute în Principatul de peste Prut[1]. Guvernarea lui Scarlat Sturdza a fost de scurtă durată, fără să se remarce prin inițiative deosebite, exceptând interzicerea introducerii iobăgiei în rândurile țărănimii și scutirii ei de serviciul militar; bătrân și bolnav, el își dă demisia în 1813, încetând din viață la Sankt Petersburg, în 1816[2]. În locul său, țarul a numit ca guvernator general pe generalul Jan Festus (Ivan Markovici) Harting, de obârșie olandeză, însurat cu Elena, fiica marelui logofăt Grigorie Sturdza din Moldova, preluând și cârmuirea civilă. Dată fiind originea soției sale, se considera la Sankt Petersburg că noul guvernator va putea fi mai ușor acceptat de majoritatea populației provinciei, covârșitor românească, însă în realitate, el a dezamăgit crunt așteptările acesteia. Harting avea să contribuie la rusificarea provinciei, să reducă influența și numărul localnicilor în administrația publică, să înlăture vechile legi și obiceiuri autohtone. Față de încălcările fățișe ale autonomiei Basarabiei, locuitorii ei — și în primul rând boierimea lezată în privilegiile sale — s-au plâns țarului prin intermediul mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, cerând încetarea abuzurilor. Țarul primea de asemenea un raport verbal și de la contele Pavel Dmitrievici Kisselev, trimisul său în guberniile sudice ale imperiului, în care se afirma textual: „Guvernatorul Harting prada nu numai averea, ci suge sângele nefericiților locuitori din Basarabia. Se vinde orice funcțiune, totul are preț și ispravnicii sunt nevoiți să fie niște hoți mai mult decât alții, deoarece plătesc pentru posturile lor de la 20 și până la 30 000 de ruble. Ca să vă dovedesc cât de nefastă este administrarea de azi din Basarabia, aș dori să porunciți, Majestate, de a vă prezenta o notiță de câți locuitori au fost în Basarabia la 1812, la încheierea păcii, câți coloniști bulgari au venit la noi și pe urmă câți locuitori au emigrat, preferând jugul turcesc așa de greu pentru dânșii, administrării noastre"[3]. Răspunzând solicitărilor insistente ale fruntașilor basarabeni, Alexandru I l-a revocat pe Harting din funcție la începutul anului 1816, promițând, prin *ukaz*-ul său de la 1 aprilie, statornicirea conducerii *oblastii* anexate după vechile ei drepturi și obiceiuri, deoarece a aflat că „dezordinea... a ajuns până la ultimul grad, din care cauză multe familii nevinovate ale celor mai supuși săteni, părăsind vetrele lor, caută adăpost peste frontiera imperiului"[4].

Fig. 110 Guvernatorul Scarlat Sturdza.

[1] I. Nistor, *op. cit.*, p. 180.
[2] Alexandru V. Boldur, *op. cit.*, p. 319–327.
[3] Pavel Cote, *Anexarea Basarabiei. Schiță istorică*, Chișinău, 1992, p. 21–22.
[4] *Ibidem*, p. 26; Armand Goșu, *Basarabia sub ocupația țaristă*, în vol. *Basarabia de la începuturi până în 1994* (coord. Ioan Scurtu), București, 1994, p. 49–50.

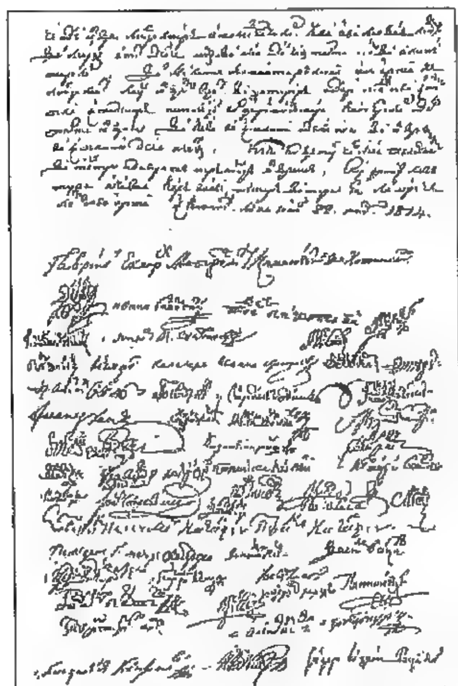

Fig. 111 Fragment al procesului-verbal întocmit de boieri, la 22 iunie 1814, privind trimiterea unei deputăţii la Alexandru I.

De aceea, guvernatorul militar al Podoliei numit rezident imperial al Basarabiei (21 mai 1816), generalul locotenent Aleksei Nikolaevici Bahmetev, a lansat o proclamaţie prin care făgăduia administrarea provinciei pe baza vechilor ei rânduieli, puterea de circulaţie a limbilor română şi greacă cu acelaşi statut în actele publice ca şi rusa, menţinerea scutirilor de bir pe trei ani şi de serviciu militar pe cinci ani. În acelaşi timp, din porunca ţarului, a fost hotărâtă înfiinţarea unei comisii de reforme împuternicită să studieze amănunţit modul de reorganizare juridico-administrativă a Moldovei pentru a elabora un statut asemănător Basarabiei. Numai după adoptarea acestor măsuri menite a linişti populaţia s-a ajuns, în 1816, ca locuitorii basarabeni să depună jurământul de credinţă faţă de ţar, amânat din an în an, şi aceasta doar în urma stăruitoarelor insistenţe ale mitropolitului Gavriil Bănulescu. După cercetările efectuate de consilierul de Curte Svinin la Iaşi, în cancelaria Divanului şi a altor instituţii obşteşti, spre a se familiariza cu normele şi practicile aplicate în Moldova care, reînnoite în spiritul timpului, vor alcătui, în 1819, *Pravila lui Callimachi*, cercetări coroborate cu activitatea Comisiei din Basarabia instituită de Bahmetev şi însărcinată cu alcătuirea noii legislaţii, s-a ajuns la elaborarea unui statut sau „constituţie", intitulat *Ustav obrazovanija Bassarabskoi oblasti* (Aşezământul de funcţionare a provinciei Basarabia), promulgat la 1818, în ediţie bilingvă ruso-română. Pentru a sublinia importanţa adoptării noului aşezământ, însuşi ţarul Alexandru I s-a deplasat la Chişinău, ridicat la rangul de capitală a provinciei, unde s-a adresat rezidentului

Bahmetev, la 29 aprilie 1818, elogiind prevederile statutului menit a respecta drepturile, liniştea şi prosperitatea populaţiei *oblastiei*[1]. Potrivit stipulaţiilor sale, puterea era concentrată în mâna guvernatorului civil, asistat de un *Verhovnii Soviet* (Consiliu Suprem), alcătuit din 11 persoane, dintre care cinci erau numite de la centru, iar şase alese proveneau din rândurile boierimii băştinaşe; acest organ vota legile, le punea în aplicare, judeca litigiile civile şi penale, hotărnicea moşiile, aplana conflictele de violare a proprietăţii[2]. Aşezământul a adus şi unele modificări administrative organizării *oblastiei*, care era împărţită numai în 6 judeţe: Hotin, Bălţi, Orhei, Bender (Tighina), Akkerman (Cetatea Albă) şi Ismail, cu oraşele de reşedinţă Hotin, Bălţi, Chişinău, Bender, Akkerman şi Ismail. La cârma lor se afla câte un *căpitan ispravnic* şi patru asesori sau comisari, şi erau organizate pe *ocoale*, conduse de *ocolaşi*, reunind aglomerări de sate, având în frunte câte un *vornic*. Toate funcţiile publice, administrative sau judecătoreşti, de la vornicul de sate până la membrii „Înaltului Sfat", erau eligibile, iar dreptul de a alege revenea numai boierilor ce posedau cel puţin 300 desetine (1 desetină = 1,09 ha) de pământ şi fiilor majori ai acestora, care împliniseră vârsta de 22 de ani. Locuitorii *oblastiei* au fost împărţiţi în nouă clase, *tagme sau soslovii*, şi anume: clerul, marea boierime, boiernaşii, mazilii, ruptaşii, negustorii şi târgoveţii sau sătenii muncitori de pământ, ţiganii şi evreii, specificându-se „drepturile şi pronomiile" fiecărei tagme în parte; la fiecare ţinut erau rânduiţi câte un judecător şi doi asesori aleşi cu încuviinţarea guvernatorului general. În schimb, târgurile sau oraşele au fost puse sub conducerea *„dumelor orăşeneşti"* şi *„cârmuirilor de bresle"*, după model rusesc. Se poate constata, astfel, că Basarabia dispunea de o oarecare autonomie locală după modelul provinciilor de graniţă ale Imperiului rus, ca Polonia, Finlanda sau Georgia, ce căpătaseră şi ele de la Alexandru I „constituţii" similare cu vederi semiliberale[3].

Regimul moderat de autonomie aplicat în provincie a suferit o serioasă diminuare o dată cu înlăturarea rezidentului Bahmetev de la putere, în 1820, când era înlocuit la 25 iulie al aceluiaşi an cu generalul Ivan Nikitici Inzov, fost curator al coloniilor bulgare din Ucraina. Astfel, s-au accentuat presiunile de la Sankt Petersburg spre a se micşora cât mai mult drepturile localnicilor şi a spori eforturile de rusificare, prin înlocuirea legislaţiei autohtone cu cea rusă. La 16 martie 1820, componenţa Înaltului Sfat a fost modificată, deoarece, prin introducerea a încă doi membri numiţi de puterea centrală, majoritatea a trecut de partea reprezentanţilor autorităţilor ţariste, iar votul preşedintelui Sfatului avea caracter de *veto*; în caz de neconcordanţă cu majoritatea, el urma să se adreseze guvernului central[4]. Erodarea autonomiei *oblastiei* a continuat într-un ritm precipitat, pentru ca, în 1828, ea să devină o simplă *gubernie* rusească[5].

[1] I. Nistor, *op. cit.*, p. 183–184; Ştefan Ciobanu, *Basarabia. Populaţia. Istoria. Cultura* (ed. Cornel Scafeş), Chişinău, 1992, p. 54; Dinu Poştarencu, *op. cit.*, p. 96.

[2] A. Goşu, *op. cit.*, p. 50.

[3] I. Nistor, *op. cit.*, p. 187.

[4] A. Goşu, *op. cit.*, p. 52.

[5] Vezi, pe larg, expunerea acestui proces, la Alexandru V. Boldur, *Autonomia Basarabiei sub stăpânirea rusească în 1812–1828, Studiu*, Chişinău, 1929; George F. Jewsbury, *The Russian Annexation of Bessarabia. A study of Imperial Expansion, 1774–1828*, New York, 1976.

Populație și clase sociale. Pentru a avea o evidență a populației provinciei anexate, autoritățile țariste au procedat, în 1817, la întocmirea unui recensământ. Astfel, s-a constatat că în Basarabia locuiau 96 526 de familii sau gospodării, totalizând circa 482 630 de indivizi. Repartiția pe grupuri etnice era următoarea: 83 848 de gospodării (419 240 persoane) erau alcătuite din români (86%); 6 000 de gospodării de ruteni (30 000 de indivizi) (6,5%), 3 826 gospodării de evrei (19 130 suflete) (4,2%); 1 200 gospodării de lipoveni (6 000 indivizi) (1,5%); 640 gospodării de greci (3 200 persoane) (0,7%); 530 gospodării de armeni (2 650 suflete) (0,6%); 241 gospodării de bulgari (1 205 indivizi) (0,25%) și, în sfârșit, 241 gospodării de găgăuzi (1 205 persoane) (0,25%)[1]. După calcule recente, numărul locuitorilor era astfel împărțit pe etnii[2]:

Grupuri etnice	Nr. locuitori	Procente
Români	377 200	74,31
Ucraineni	60 000	11,82
Ruși	10 000	1,97
Evrei	6 000	1,18
Germani	8 200	1,62
Bulgari + Găgăuzi	19 300	3,8
Țigani	3 500	0,68
Armeni	2 600	0,52
Alții	20 800	4,1
Total	507 600	100%

Zdrobitoarea majoritate a populației autohtone românești se constituie ca un factor acuzator în plus față de samavolnicia anexării de către Rusia a acestei provincii, golită aproape complet de populație musulmană, anexiune care a constituit un act de agresiune fățișă comis împotriva unei țări creștine de aceeași confesiune ortodoxă.

Majoritatea românilor erau țărani, îndeletnicindu-se prioritar cu muncile agricole, restul meșteșugari și puțini negustori; acestora li se alăturau, de asemenea, clerul și boierimea.

În ceea ce privește alogenii, rutenii sau ucrainenii, pribegiți din Podolia și Pocuția învecinate și întâlniți în număr neînsemnat în catagrafia din 1817 în ținutul Hotinului[3], ca ș. lipovenii emigrați în Basarabia din motive religioase sau velicorușii, fugiți din Rusia pentru a scăpa de recrutare și persecuții, constituiau, împreună cu bulgarii, o minoritate neglijabilă, fiind singurele elemente slave ce populau provincia[4]. Bulgarii s-au așezat în

[1] A. Gosu, *op. cit.*, p. 56; N. Ciachir, *Basarabia sub stăpânire țaristă (1812–1917)*, București, 1992, p. 31.

[2] Vezi V.D. Zelenciuk, *Naselenie Bessarabii i Podnestrovja v XIX v. Etniceskie i socialno-demograficeskie processy*, Chișinău, 1979, p. 159, ap. Flavius Solomon, *op. cit.*, p. 157 (tabel 3. *Apartenența etnică a populației Basarabiei*) cu rectificări din partea noastră a procentajelor eronate și a totalului greșit al populației de 482 600 în loc de 507 600.

[3] Tudor Pamfile, *Ținutul Hotinului la 1817*, Chișinău, 1920.

[4] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 39.

Basarabia emigrând de la sud de Dunăre, ca urmare a ocupației ruse și a ultimului război ruso-turc din 1806–1812, fiind colonizați în satele abandonate de tătari, precum și între alte cătune moldovenești de la Cișmeaua Văruită, Împuțita, Satul Nou, Veleni, Colibași, Valea Perjei, Fântâna Zânelor ș.a.[1]. O dată cu ei au emigrat și găgăuzii (neam de obârșie pecenego-cumano-turcă), urmași direcți ai uzilor (oguzilor), întâlniți în Peninsula Balcanică din secolul al XI-lea și creștinați în confesiune ortodoxă, părăsind provincia otomană a Rumeliei și ținuturile dobrogene pârjolite de război[2]. Cât despre armeni, statorniciți de mult în întreaga Moldovă, încă din vremea lui Alexandru cel Bun, ei trăiau pe pământul dintre Prut și Nistru, mai ales prin târguri, ca negustori, și pe la sate, ca arendași, urmându-și neatinse datinile, obiceiurile și credința strămoșească. În ceea ce privește grecii, și ei o populație cu mai mare vechime în Moldova, dar înmulțiți sub fanarioți, erau întâlniți în Basarabia ca negustori și proprietari de pământ, așezați îndeosebi în mediul urban[3]. Evreii, aflați în număr ridicat ca „orândarii pe la vadurile Nistrului", se îndeletniceau cu desfacerea horilcăi, aparținând însă și „tagmei" negustorilor, târgoveților și a lucrătorilor de pământ, dar fără permisiunea de a poseda proprietăți rurale[4]. Printre locuitorii nerecenzați ca atare la 1817 s-au numărat și țiganii, care nu aveau gospodării, ci trăiau ca robi pe moșiile boierești și mănăstirești. Așezământul din 1818 i-a împărțit în două grupuri: unii aparțineau statului și se aflau sub oblăduirea organelor *oblastiei*, plătind dajde, iar ceilalți, așezați în proprietatea boierilor și mănăstirilor, slujeau doar acestora, fiind scutiți de bir. Atât țiganii, cât și evreii nu aveau voie a intra în slujba împărătească și a dobândi cinuri sau alte îndatoriri, fiind doar tolerați de autorități și neasimilați celorlalți locuitori[5].

Ocârmuirea rusească a încurajat și colonizările în Bugeac, regiune părăsită de elementele turco-tătare și puțin locuită; „bâjenarii străini" erau scutiți de dări pe primii patru ani de la statornicirea lor pe aceste pământuri; în afara unor români, bulgari, găgăuzi și cazaci nekrosieni de la Don, ce s-au mutat acolo venind din nordul și centrul Basarabiei, printre coloniștii propriu-ziși s-au numărat germani, originari din Marele Ducat al Varșoviei, Mecklenburg și Württemberg, instalați din 1814 în sudul provinciei; până în 1817 numărul lor s-a ridicat la 1 541 familii, cu 8 000 de persoane, ce au înființat în ținutul Akkerman 13 colonii la Tarotino și Borodino (1814), la Kulm, Malogaroslowitz, Krasno, Leipzig, Klöscicz și Beresina (1815); la Ferechampenoire, Brienne, Paris și Areis (1816),

[1] D.N. Mincev, *Bulgarii din Basarabia de sud*, Constanța, 1938, p. 11, ap. Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 35; Ion Chirtoagă, *Din istoria Moldovei de sud-est până în anii '30 ai secolului al XIX-lea*, Chișinău, 1999, p. 176–178.

[2] I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, p. 201; I. Chirtoagă, *op. cit.*, p. 155–156. După alte opinii găgăuzii sunt urmașii turcilor selgiucizi colonizați de bizantini în Dobrogea sub conducerea lui Kaykawuz (cf. A. Decei în vol. *Relații româno-orientale. Culegere de studii*, II, București, 1978, p. 190–192).

[3] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 28–29.

[4] *Ibidem*, p. 29–30; I. Nistor, *op. cit.*, p. 202.

[5] *Ibidem*, p. 204–205.

la Teplitz (1817–1818). Coloniştii germani au beneficiat de privilegii fiscale, administrative şi militare[1].

În privinţa claselor sociale din Basarabia, autorităţile ţariste au încercat, iniţial, să respecte drepturile şi privilegiile lor. Pătura privilegiată a boierimii care şi-a putut demonstra apartenenţa la protipendada din Moldova a fost primită în tagma *nobilimii ereditare* ruseşti, înscrisă în cartea heraldică a imperiului şi beneficiară a tuturor privilegiilor castei aristocratice. În fruntea ei se afla *mareşalul nobilimii*, ales din trei în trei ani de către obştea amintitei grupe elitiste. În afară de aceasta, fiecare judeţ îşi avea un sfat al boierimii, condus de un mareşal al nobilimii, bucurându-se de o largă autonomie în privinţa apărării drepturilor lor.

Boierii de clasele II–IV (sau boiernaşii întâlniţi în provincie) au fost consideraţi *nobili individuali*. Erau scutiţi de cnut şi de alte pedepse corporale, neplătind nici o capitaţie sau alt impozit; de aceea au fost înscrişi printre *sufletele nebirnice*. Aveau dreptul să intre în slujba imperiului, bucurându-se de privilegiile boierimii individuale ruseşti. Cu timpul, însă s-au deznaţionalizat, majoritatea ajungând în masa *cinovnicilor* şi *naciabnicilor* (slujbaşi ai statului) ruşi.

Mazilii şi *ruptaşii* au obţinut recunoaşterea drepturilor lor, alcătuind o tagmă deosebită, cu un căpitan în frunte, fiind încadraţi în *clasa nobililor săraci cu o singură curte*. *Târgoveţii* erau reuniţi în *bresle* sau *isnafuri*, deosebite după meşteşugul lor, plătind o dare către stat, dar slobozi de a-şi alege, la rândul lor, drept conducător un căpitan[2].

În privinţa ţăranilor, „aşezământul" din 1818 hotăra că aceştia îşi vor păstra libertatea individuală faţă de stăpânii lor, iar averea personală le era ocrotită de către cârmuirea *oblastiei*. Ei erau, în schimb, obligaţi să-şi plătească capitaţia şi să răspundă „navaielilor" pământeşti, precum cheltuielile pentru „ţinerea" oştilor, a cailor poştei, staţiilor de poştă şi întreţinerea drumurilor publice. Pentru câştigurile înregistrate pe pământurile aflate în stăpânirea statului, ţăranii plăteau *adetul*, reunind plata anuală a câte unui galben de familie şi jumătate de galben de burlac, zeciuiala pentru pâine şi fân, goştina pentru oi, desetina pentru stupi şi râmători, vădrăritul pentru vin şi pogonăritul de pe terenurile cultivate cu tutun[3].

În ceea ce priveşte clerul, „aşezământul" amintit îl socotea drept o tagmă specială (*duhovenstvo*) cu drepturile şi beneficiile sale, deosebite de boierimea privilegiată şi masa ţăranilor plugari. Preoţii nu primeau leafă de la stat, trăind numai din donaţiile credincioşilor şi de pe urma bogăţiilor proprietăţilor eclezìastice. Fiecare biserică avea dreptul să posede 33 fălci de pământ, ce i se oferea de către stăpânul locului sau de obştea sătenilor şi muncite pentru preot de către enoriaşi. Totuşi, clerul primea de la autorităţi un salariu, doar în cazul când profesa învăţământul religios[4].

[1] I. Chirtoagă, *op. cit.*, p. 181; Flavius Solomon, *op. cit.*, p. 147.
[2] I. Nistor, *op. cit.*, p. 181–182.
[3] *Ibidem*, p. 218.
[4] *Ibidem*, p. 229.

Biserica. Tiparul. Învăţământul. În momentul anexării Basarabiei la Imperiul rus, din punct de vedere eclezìastic provincia era astfel împărţită: judeţele Bălţi şi Orhei ţineau de Mitropolia Iaşilor, judeţele Greceni, Codru, Hotărniceni, Lăpuşna şi Soroca depindeau de Episcopia Huşilor, raiaua Hotinului îşi avea episcopul propriu, iar creştinii din Bugeac se aflau sub oblăduirea Mitropoliei Proilavei. După cucerirea cetăţilor de la Nistru de către trupele ţariste, în 1808, în scaunul vechii episcopii de la Cetatea Albă a fost înălţat arhiereul rus Dimitrie Sulima[1], în vreme ce în Principate — ocupate atunci militar de către oastea ţarului — Sfântul Sinod de la Sankt Petersburg numise, încă din 1806, pe cunoscutul prelat Gavriil Bănulescu-Bodoni, originar din Câmpulung Moldovenesc, ca „exarh al Moldovei, Valahiei şi Basarabiei"[2]. Înalta faţă bisericească s-a retras peste Prut, după încheierea Păcii de la Bucureşti, la 1812, împreună cu oştile ţarului, datorită atitudinii sale ferme antiotomane. Autorităţile de la Sankt Petersburg au însărcinat pe Gavriil cu organizarea şi păstorirea arhidiecezei Basarabiei. În urma sugestiilor date de exarh şi aprobate de Sfântul Sinod de la Sankt Petersburg, Alexandru I a încuviinţat, prin *ukaz*-ul din 21 august 1813, înfiinţarea, prin comasare, a „Arhiepiscopiei Chişinăului şi Hotinului"[3], ce cuprindea Basarabia şi întreaga gubernie a Kersonului, incluzând oraşele Odessa, Tiraspol, Ananiev şi Elisabetgrad, în regiunea dintre Nistru şi Bug, locuită de români, greci, bulgari şi alte naţiuni, dar de puţini ruşi. Prin dispoziţiile *ukaz*-ului, în noua arhiepiscopie urmau să se respecte obiceiurile locale potrivit datinilor moldoveneşti; pentru lărgirea bazei sale materiale, ţarul i-a închinat vechea mănăstire Căpriana şi schitul Codriţa, cu toate veniturile lor. În octombrie 1812, Gavriil — recunoscându-i-se în mod excepţional titlul de mitropolit — a creat o „dicasterie duhovnicească", păstrând încă vechea divizare a arhidiecezei sale în protopopiate stabilite la: Hotin, Soroca, Făleşti, Orhei, Lăpuşna, Hotărniceni, Codru şi Basarabia de Jos (Bugeacul)[4]. Protopopii aveau menirea de a supraveghea lăcaşurile de cult existente şi activitatea preoţilor acestora; la ancheta făcută în 1817 s-au numărat 40 de biserici din piatră, una de cărămidă şi 734 de lemn[5]. Totodată, în 1817 au fost inventariate şi toate schiturile şi mănăstirile din Basarabia, cu întreg personalul, posluşnicii şi averea lor, incluzând odoarele bisericeşti şi cărţile de cult[6].

La iniţiativa mitropolitului Gavriil s-a înfiinţat la Chişinău un „Seminar duhovnicesc", pentru educarea tinerilor clerici, ce a fost inaugurat la 31 ianuarie 1813. Aici se învăţau gramatica, retorica, logica, filosofia, istoria, geografia, matematica, pedagogia şi teologia dogmatică. Întemeietorul instituţiei a stabilit ca în acest seminar limba de predare să fie cea „moldovenească naţională", alături de latină, rusă şi greacă; facultativ se puteau învăţa

[1] Asupra lui vezi Paul Mihail, *Mărturii de spiritualitate românească din Basarabia. Aşezăminte. Scrieri. Personalităţi*, Chişinău, 1993, p. 259–261; Dinu Poştarencu, *op. cit.*, p. 106.
[2] I. Nistor, *op. cit.*, p. 227.
[3] Constantin N. Tomescu, *Înfiinţarea eparhiei Chişinăului şi Hotinului, 1813*, în „Arhivele Basarabiei" 1929, 2, p. 38–39.
[4] I. Nistor, *op. cit.*, p. 228.
[5] Nicolae Popovschi, *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruşi*, Chişinău, 1931, p. 13–14, ap. A. Goşu, *op. cit.*, p. 53.
[6] P. Mihail, *op. cit.*, p. 38–101. Mai vezi şi Visarion Puiu, *Mănăstirile din Basarabia*, Chişinău, 1919.

Fig. 112 Biblia tipărită la St. Petersburg în limba română (1819).

și limbile franceză și germană[1]. Înaltul cleric a ctitorit la Chișinău lăcașul Mitropoliei (1817) și a inițiat ridicarea bisericii catedrale Soborul, terminată, însă, de-abia în 1836. Totodată, recunoscând nevoia acută a preoților din Basarabia de a dispune de cărți de cult în limba națională, mitropolitul Gavriil a solicitat Sinodului de la Sankt Petersburg înființarea unei tipografii pe lângă episcopia Chișinăului și Hotinului, cu sediul în cel dintâi oraș, rugăminte aprobată în mai 1814. De sub teascurile acestei tipografii din Chișinău au ieșit, numai între 1815 și 1820, un număr de 35 de cărți bisericești sau de învățământ și cultură în limba română în timpul păstoririi mitropolitului Gavriil și 27 de alte tipărituri (regulamente, acte de comerț etc.). Printre acestea se întâlneau cărți rituale, didactice sau dogmatice, ca *Mineiul*, *Psaltirea*, *Catehismul*, *Molitvenicul*, *Liturghierul*, *Bucoavnă* ș.a. În 1819 a fost tipărită la Sankt Petersburg o *Biblie*, editată în traducere românească de către înaltul cleric cărturar, în colaborare cu vicarul său Dimitrie Sulima, arhimandritul Varlaam Cuza, protoiereul Petre Kunițki și o altă față bisericească, Matei Krupenski, sub epitropia „Societății Biblice Rosienești"[2].

Fructuoasa activitate a mitropolitului Gavriil — vajnic apărător al limbii și culturii românești în Basarabia[3] — a luat sfârșit o dată cu decesul înaltului prelat, survenit la 30 martie 1821, deplâns prin regretele întregului norod. După moartea lui, autoritățile de la Sankt Petersburg, în acord cu Sfântul Sinod, au procedat la o diminuare a rangului și rolului instituției Bisericii în provincia supusă unei intense rusificări.

În ceea ce privește învățământul basarabean în limba națională, acesta a cunoscut o oarecare înviorare în primul deceniu de la anexare. După încheierea Păcii de la București, negustorii din Chișinău s-au adresat mitropolitului Gavriil, solicitându-i să redeschidă o școală „moldovenească" în locul celei vechi domnești, ce funcționase încă din 1766, promițându-i că-i vor da ca ajutor „venitul cotului târgului"; înalta față bisericească a răspuns favorabil cererii târgoveților, rânduind ca învățător la copii pe dascălul Gheorghe Popovici în localul de lângă biserica „Sf. Prooroc Ilie" (decembrie 1812). Dar, o dată cu

[1] I. Nistor, *op. cit.*, p. 228; Șt. Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Chișinău, 1923, p. 36–60.

[2] I. Nistor, *op. cit.*, p. 230. Pentru tipăriturile din epoca 1814–1821, vezi Paul Mihail (Mihailovici), *Tipărituri românești în Basarabia de la 1812 până la 1918*, București, 1940, p. 11–26; Alexandru David, *Tipăriturile românești în Basarabia sub stăpânirea rusă (1812–1918)*, Chișinău, 1998, p. 23–61.

[3] Asupra vieții și personalității sale, vezi, mai ales, Iosif Parhomovici, *Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni*, Chișinău, 1911 și sinteza lui Paul Mihail (Mihailovici), *Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni*, în „Studentul. Revista Societății culturale «Petru Movilă»", Chișinău, 1928, 2, p. 3–6.

Fig. 113 Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni (1813–1821).

instalarea aici a „Seminarului duhovnicesc", școala a fost mutată într-o altă „casă la biserica Nașterii Precistei", dar numai pentru o scurtă perioadă[1]. În mai 1815, negustorii orașului reveneau cu plângeri la mitropolit, cu privire la funcționarea normală a școlii pentru odraslele lor, în limba strămoșească, cerând îngăduința ca să zidească chiar ei o clădire anume în centrul orașului[2]. Același sentiment de nerăbdare pentru reînființarea unor școli „moldovenești" s-a manifestat și în vechi centre, ca Greceni, Lăpușna, Orhei și Soroca, unde ele existaseră încă mai dinainte, dar autoritățile țariste nu erau interesate, preferând să întemeieze școli noi cu predare în limba rusă. Totuși, „așezământul" de la 1818 prevedea ființarea „de școli pentru norod". Astfel, în 1819 s-a hotărât deschiderea unor lăcașuri de ciclu primar la Hotin și Cetatea Albă, așa cum protoiereul Lonciovski a aprobat întemeierea școlii de la Briceni[3]. Pentru învățarea mai lesnicioasă a limbii ruse de către școlari era tipărită, în 1819, o *Scurtă rusască gramatică, cu tălmăcire în limba moldovenească*, după care a fost adoptată aceea a lui Lomonosov, destinată și cursanților Seminarului duhovnicesc[4]. Toate sforțările autorităților țariste de a impune în această perioadă rusificarea populației prin școli s-au dovedit zadarnice. Învățământul primar, de bază, a rămas preponderent în limba națională. Înseși școlile denumite „lancasteriene" pentru învățământul reciproc — introduse în Imperiul rus la 14 ianuarie 1819 —, iar în Basarabia, la 7 februarie 1824, și-au desfășurat procesul didactic în românește și numai voluntar în limba rusă[5]. Cât despre slujbele religioase, acestea erau ținute numai în graiul strămoșesc al populației.

Așadar, în primii ani ai ocupației ruse în Basarabia, în pofida încercărilor repetate ale puterii centrale de la Sankt Petersburg de a asimila pe localnici prin deznaționalizare și colonizări cu elemente slave, bulgari, ruteni sau ucrainieni, conștiința națională a românilor din provincia anexată samavolnic în 1812, nu a încetat, ei păstrându-și limba, tradițiile și obiceiurile specifice vetrei străbune de locuire a țării Moldovei.

[1] I. Nistor, *op. cit.*, p. 253.

[2] Șt. Ciobanu, *Basarabia. Populația. Istoria. Cultura*, p. 75.

[3] I. Nistor, *op. cit.*, p. 253–254.

[4] Șt. Ciobanu, *Limba românească în școala basarabeană sub dominația rusească*, în „Școala Basarabiei", Chișinău, 4, 1922, 1–2, p. 8.

[5] Idem, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, p. 167.

STANISLAVSKAJA, A.M., *Russko-anglìiskye otnoşenija i problemî Sredi zemnogo Morja (1798–1807)*, Moscova, 1962
SUMAROKOV, *Putesestvije po vreme Krîmu I Basarabj v 1799 godu*, Moscova, 1800.
ŞCERBINA, O., *Coloniştii germani din Basarabia*, în „Tribuna", 4/1930, p. 35–41.
ŞERBĂNESCU, N., *Episcopii Râmnicului*, în MO 16, 1964, 3–4, p. 190–194.
THEODORESCU, Barbu, *Episcopul Damaschin şi contribuţia sa la crearea limbii literare române*, în MO 12,1960, p. 627–645.
TOMESCU, Constantin N., *Înfiinţarea eparhiei Chişinăului şi Hotinului. 1813*, în „Arhivele Basarabiei" 1, 1929, 2, p. 31–50.
TURCZYNSKI, Em., *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Social- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäischegeprägten Land-Achaft*, Harasowitz, Wiesbaden, 1993.
Ustav obrazovanija Bessarabskoi oblasti – Aşezământul obrazovaniei oblastiei Basarabiei (text bilingv ruso-român), Kişinev/Chişinău, 1818.
VARTA, Ion, *Noi date inedite despre statutul Basarabiei de sub dominaţia ţaristă*, în RIM 3–4,1998, p. 99–103.
VASILESCU, Al.A., *Vămile Olteniei supt austriaci*, în AO 3,1924, 15, p. 370–381.
– *Friedrich Schwanz Haubtmann, autorul unei descrieri despre Oltenia*, în AO 4,1925, 18–19, p. 207–209.
– *Registrul tuturor localităţilor cuprinse în harta Olteniei lucrată de Friedrich Schwantz şi terminată în 1723*, în AO 5,1926, 27, p. 341–352.
– *Casele Băneşti din Craiova în sec. XVIII-lea*, în AO 6,1927, 29–30, p. 9–10.
– *Oltenia sub austriaci 1716–1739*, 1, *Istoria politică a Olteniei sub austriaci*, Bucureşti, 1929.
VELIMAN, V., *Relaţiile româno-otomane (1711–1821). Documente turceşti*, Bucureşti, 1984.
Vnepniaja politika Rusij XIX i nacela XX veka, seria I. *1801–1815*, 1, Moscova, 1960.
ZELENCIUK, V.D., *Naselenie Besserabii i Podnestrovja v XIX v. Etniceskie i socialnu demograficeskie processy*, Chişinău, 1979.

Capitolul IX

CULTURA ŞI ARTA

A. Cultura

Secolul Luminilor aduce un suflu înnoitor în toate domeniile creaţiei culturale, marcând o etapă nouă în afirmarea acestora. Fiecare domeniu cultural este acum apreciat ca posibilitate de influenţare a societăţii umane în sens pozitiv, de ridicare a ei şi a individului prin cunoaştere, de moralizare şi adaptare a vieţii în general la noile cerinţe.

Iluminismul şi apoi Romantismul au dezvoltat în Ţările Române mişcări culturale de amploare, prin care au fost înlăturate forme de expresie de sorginte medievală, oricum învechite, care nu mai corespundeau noilor împrejurări. Cultura română din cele trei ţări evidenţiază acum tot mai mult trăsături comune, care au la bază, desigur, sensurile evolutive unitare în cadrele istoric, lingvistic al aceluiaşi teritoriu geografic pe care românii s-au format ca popor şi l-au locuit de la sfârşitul Antichităţii clasice romane, de-a lungul Evului Mediu până la începuturile epocii moderne. Asemenea permanenţe cultural-istorice sunt puse în lumină tocmai acum de cărturarii antrenaţi în opera de definitivare a culturii române moderne, care, în acelaşi timp, era una naţională. Se pregătea astfel terenul afirmării prin cultură şi ideologia politică a conştiinţei naţionale româneşti, capabilă să susţină mişcarea de emancipare naţională şi socială din toate cele trei principate.

Totodată, în perioada pe care o analizăm, asistăm la pătrunderea ideilor-forţă din lumea europeană, care s-au afirmat în secolul al XVIII-lea. Conştiinţa naţională devine un fenomen cultural de mare importanţă pentru însăşi evoluţia viitoare a culturii române. Astfel, ea este scoasă din izolarea provincială de până atunci, se desprinde treptat de formele de expresie ale sud-estului european şi balcanic pentru a-şi lărgi contactele culturale cu lumea Apusului.

Se constată, spre sfârşitul perioadei, diminuarea interesului pentru literatura religioasă, creaţia culturală evidenţiind, în tot mai mare măsură, fenomenul laicizării. Cel care a dat prima carte de *Logică* din cultura română — cărturarul Samuil Micu — fusese, totodată, autorul noii traduceri a *Bibliei* (tipărită la Blaj în 1795), prin care s-a definitivat Cartea Sfântă la români[1]. De acum înainte tipăriturile religioase privesc doar necesităţile

[1] Vezi studiile ce însoţesc ediţia jubiliară a Bibliei de la Blaj. 1795, Roma, 2000.

de oficiere a cultului în biserică, preocupările cultural-științifice cantonându-se tot mai mult în alte domenii. Prin traduceri ale principalelor lucrări culturale și științifice apărute în Europa și frecventarea universităților din Centrul și Apusul continentului de către tot mai mulți tineri din Țările Române era asigurat contactul cu marile realizări ale culturii și științei europene, consecința firească fiind propulsarea științelor umaniste și naturale în spațiul românesc.

1. Țara Românească și Moldova

a) Cultura populară

Dimensiuni și semnificații ale conceptului. Parte definitorie a manifestărilor în plan spiritual a populației din spațiul sud-est carpatic, cu deosebire din zona satelor și a târgurilor, dar și a orașelor, cultura populară își află substanța în filonul vechilor tradiții, practici și obiceiuri, transmise din generație în generație, și înnoite sub impactul realităților vremii. Ea apare ca expresie a însăși vieții marii majorități a locuitorilor din Principate în spiritul credinței străbune și se dezvăluie printr-o impresionantă bogăție de forme, ce pun în lumină, pe lângă accente locale, mai ales factori de convergență și unitate a traiului. Lucru explicabil, o bună parte din aceste manifestări, strâns legate de *calendar*, sunt desprinse din aria îndeletnicirilor, a ocupațiilor agrar-pastorale.

În epoca premodernă, ca o consecință a dezvoltării raporturilor dintre lumea satelor și centrele urbane se fac simțite mai largi deschideri către cultura populară, spre frumusețea și varietatea folclorului, a datinilor, generate în bună măsură de sărbătorile creștine de peste an. Și aceasta paralel cu interesul vădit al iubitorilor de carte aparținând acum păturilor mijlocii ale locuitorilor către literatura estetică și epică, către aceea a miturilor, legendelor, basmelor, transmise atât pe calea oralității cât și a scrisului. O vreme în care crește interesul orășenilor și târgoveților, a clerului, a slujbașilor domnești, a negustorilor pentru cărțile populare, cronografe, scrieri de felul *Esopiei, Alexandriei* ș.a. Un impresionant tablou în care își află locul și creația de arhitectură, pictură și artă plastică, din industria casnică, a meșteșugurilor, a celei atât de expresive a portului.

O privire de ansamblu asupra structurilor culturii populare dezvăluie deopotrivă caracterul lor sacru sau profan, legat fie de ritualuri și datini ale creștinătății răsăritene, fie de mituri și practici specifice lumii laice. Sunt aspecte care vădesc complexitatea fenomenului spiritual, amplificarea lui pe măsura înaintării societății spre modernitate, prin receptarea atâtor mesaje din sfera învățământului, a cărții tipărite, a diversificării activităților umane. Este calea prin care cultura populară și-a îmbogățit conținutul și a menținut vie audiența societății față de valorile ce i-au marcat existența pe duratele timpului, de pe întinsele coordonate ale spațiului etnic românesc. Ca atare conceptul învederează — cum s-a arătat de către specialiști ai domeniului — *mai mult decât literatura populară*, el vădind chiar *un mod de a fi al unor grupuri ale locuitorilor* cu o *mare capacitate de diversificare*, manifestări din rândul cărora *sunt asimilate valorile comune, specifice etniei*, ce vor conduce treptat la sedimentarea caracteristicilor naționale ale creației folclorice. Astfel, spațiul mioritic dobândește noi conotații prin componente spirituale, pe care specialiști ai domeniului au încercat să le coreleze și așa-zisului *stil boral al culturii române*.

Datini, credințe, obiceiuri, sărbători și colinde în arealul sud-est carpatic. Viața locuitorilor cu o tradiție multimilenară de trăire în vetrele străbune, ancorată puternic în mari experiențe, îmbogățită neîncetat pe fundalul valorilor moral-spirituale ale creștinătății răsăritene, se înscrie în cele patru cicluri temporale: iarnă, primăvară, vară și toamnă, adevărate borne în derularea existenței populației. De aceea, cu toate că a fost în însemnată măsură legată de practicile cultului, de calendarul marilor praznice ale ortodoxiei: Nașterea Domnului și Ciclul Pascal, încădăcinate și perpetuate, în ansamblul social, sub oblăduirea statului și a Bisericii, ea cunoaște de-a lungul anotimpurilor o bogăție de alte credințe, rituri, obiceiuri și mituri, care au răzbătut peste vremi. Relevante sunt desigur acelea atestate și în sursele istorice, privind, spre pildă, datinile și *colindele din ajunul Crăciunului*. Astfel, *Cântecul de stea*, preluat de copistul muntean Andrei Colțea de la colindători dinspre sfârșitul secolului al XVIII-lea, amintea că astrul „răsare frumos" și „da rază lumii să să încrează", că s-a născut Iisus Hristos. El nu omite, atunci când se referă la magii care au venit în „Vithleim cu daruri gătite" să precizeze „Acel dar de atuncea să fie pa aicea" și pe la „dumneavoastră boieri de limba noastră", încheind cu urarea ca „și Sf. Botezu ce vine să vă fie de mult bine"[1].

Ceea ce prezintă un interes deosebit este faptul că în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, din medii cărturărești s-au receptat în textul Colindei de stea, elemente din prefețele cărților de cult, referitoare la rosturile astronomiei, filosofiei, ca factori de progres în evoluția lumii europene. Așa, spre exemplu, Ioan zețarul înregistrează la sfârșitul *Catavasierului* tipărit la 1768, *Cântecul stelei*, auzit de la copii, după cum precizează el. Versurile se referă la ce „scrie în astronomie" referitor la semnul ceresc care i-a călăuzit spre „Vithleemu" pe magii care „grăescu grai filosofescu"[2].

În „Cântarea Vithleemului", notată de același Andrei Colțea, este proslăvit „D(o)mnul cel fără de început" lăudat „în țări", căci cel „născut astăzi jos", aducea „Și pre pământ pace bună, la tot neamul de-împreună"[3], o viziune plină de speranțe pe care colindătorii, ce-i închipuiau pe magi cu aura lor mitică, o puteau transmite într-o vreme dominată în Principate de războaie și prezența oștilor străine devastatoare.

La est de Carpați aceeași temă este ilustrată de grupuri de *Irozi*, în forme specifice zonelor folclorice și graiului moldovenesc.

Filele calendarului culturii populare înregistrează în vremea *Câșlegilor de iarnă* o suită de practici mistice, pornind din seara *Sfântului Vasile — Anul Nou*, un timp al *colindelor*,

[1] BAR, Ms. rom., 830, f. 74; pentru arealul moldav, ms. rom 2217, f. 88–89 din 1804.
[2] Daniela Barbulescu, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, în BOR 79, 1961, 9–10, p. 931.
[3] BAR, Ms. rom. 830, f. 73–74 (sec. XVIII sfârșit).

a *urăturilor* cu tradiționalul *plugușor*, cu *Vasilca*, cu Ursul, al *Vergelului*, prevestitor de noroc în Bucovina și Moldova. *Boboteaza* care urmează, cu o puternică susținere a tradiției creștine a purtatului crucii de către preoți în casele populației ortodoxe, remarcată și de Dimitrie Cantemir, încheie ciclul sărbătorilor Crăciunului.

În succesiune temporală se intersectează alte praznice, circa 20 de importante sărbători legiuite, în fiecare anotimp, unele cu un puternic impact în viața spirituală a locuitorilor, dar și cu zile marcate de superstiții sau de practici ale magiei. Astfel, erau obiceiurile la *Filipii de iarnă* (30 ianuarie), cunoscute în Oltenia, Muntenia și Bucovina, desfășurate pentru apărarea turmelor de oi de atacul lupilor, în timp ce credințele relativ la *Sf. Trifon* (1 februarie), privesc soarta câmpului, a semănăturilor și a gadinilor făcătoare de rele. *Sărbătoarea Dragobetelui* (24 februarie) era socotită ca ziua înfrățirii viețuitoarelor, a împerecherii păsărilor.

Regenerarea naturii după anotimpul iernii, pornind de la întâi de martie — simbol al înnoirilor — este și momentul de tradiție folclorică în care Dochia își va dezbrăca treptat cojoacele de vreme friguroasă.

Dar, în primăvară va fi dominant unul din marile praznice ale Creștinătății, *Ciclul Pascal*, cu obiceiuri din Săptămâna Patimilor și a Învierii Domnului, sărbători precedate de *Duminica Floriilor*, când înmugurirea pomilor a condus la practica împodobirii porților de la case cu „due rami di faggio", de Sf. Gheorghe (23 aprilie)[1]. Observația aparține călătorului Domenico Sestini, care trecuse la 1780 prin Pitești, fapt remarcat însă și de episcopul Filaret al Râmnicului și comunicat în Prefața la *Mineiul* pe luna mai din același an. Prelatul ne transmite informația că „în ziua lui maie", deci de întâi ale lunii, locuitorii își înfrumusețează „casele lor cu flori și cu verdeață", iar apoi „eșind la plimbare prin grădini, să tăvălesc pe iarbă", după vechi obiceiuri, socotind că cine „face aceasta va fi sănătos toată vara"[2]. Ceea ce i s-a părut ierarhului mai de rușine, referitor la amintitele obiceiuri, era manifestarea „ce o numesc ropotin", zisă și „sărbătoarea dracului"[3], una din practicile transmise din vremi îndepărtate.

Anotimpul primăverii este și cel al pornirii turmelor la pășunat. În zonele montane, aspecte surprinse și de baladele cu teme mioritice. Adevărate calendare populare de caracter agrar sau pastoral, cu datini specifice agricultorilor sau ungurenilor vor fi întâlnite până în toamnă. Ne referim, spre pildă, la *Moșii de vară*, cu bâlciuri ce se desfășurau în săptămâna dinainte de Rusalii (Sf. Treime) sau la ritualurile divinatorii, a *Drăgaicei* (24 iunie, Nașterea Sf. Ioan Botezătorul), amintit și de Dimitrie Cantemir, reflectând grija pentru rodirea ogoarelor. Atunci, o tânără fată, ce poartă o cunună de spice împletită

[1] Domenico Sestini, *Viaggio curioso scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria*, Firenze, 1815, p. 20.

[2] A. Sacerdoțeanu, *Tipografia Episcopiei Râmnicului 1705–1825*, în MO 12, 1960, 5–6, p. 326.

[3] *Ibidem*. Termenul „ropotin" definește un gen de jocuri folclorice întâlnite la Gura Teghii-Buzău sau la Ciuperceni Doljului (cfr. G.T. Niculescu-Varone, Elena Costache, Găinariu-Varone, *Dicționarul jocurilor populare românești*, București, 1979, p. 149).

de însoțitoarele ei, străbate lanurile date în pârg, cântând și dansând. Ziua se află totodată sub impactul *Sânzienelor*, ființe fantastice cu puteri magice, care pot influența destinul oamenilor.

La vreme de secetă din timpul verii, un alt rit agrar este împlinit de *paparude*, care invocă ploaia, de asemenea prin dans și cânt, fiind întâlnit în amândouă Principatele, numite de Cantemir *păpăluga*.

Din constelația sărbătorilor, mai strâns legate de trăirile populației din mediul rural, dar și al târgurilor și orașelor nu pot fi omise atâtea alte praznice: Sf. Petru și Pavel (29 iunie), Sf. Ilie (20 iulie), Sf. Maria Mare (15 august, Adormirea Maicii Domnului), Sf. Maria Mică (8 septembrie, Nașterea Maicii Domnului), Ziua Crucii (Cârstovul — 14 septembrie) ș.a. Unele, ca Sf. Pantelimon (27 iunie), apare ca moment al călătoririi verii sau Preobrajenia (6 august, Schimbarea la Față) este privită ca timp de când încep să se îngălbenească frunzele pomilor. Toate acestea au marcat viața locuitorilor din spațiul etnic românesc, contribuind la păstrarea identității lor prin perpetuarea obiceiurilor.

Superstiții, descântece, cugetări, proverbe, bocete și orații. Derularea traiului de zi cu zi în habitatele populației românești reflectă acumularea a numeroase experiențe, dar și a unor factori care au exercitat influențe asupra traiului ei. Aceștia au avut fie un caracter incidental, fie determinativ, cum se desprinde din obiceiurile ce însoțesc viața sau privesc moartea omului. Unele credințe se aflau sub impactul superstițiilor, vrăjilor, descântecelor, prefigurând zile bune sau rele, față de care se impuneau măsuri pentru înlăturarea unor primejdii și stări nefaste. Însă, față de unele manifestări nejustificate, socotite chiar „dievălești", practicate la diferite praznice, domnia și înalții ierarhi ai țării au întreprins măsuri. De exemplu, în pastorala mitropolitului Neofit I, de la începutul anului 1748, sunt așezate sub blestem unele obiceiuri perpetuate de la vechii elini și incriminate în Canoanele soboarelor creștine, ca și de Codul lui Justinian. Acestea erau legate fie de *Calendele* romane, cu aniversarea zilei de întâi din fiecare lună, fie de sărbătoarea *vota* (boto), a *brumaliei* (brumalia), corespunzând *Rusaliilor*, când se făceau jocuri la târguri, așa cum era cinstit odinioară *zeul Dionisios*. Vlădica se adresa preoților, dar și mirenilor, arătând că amintitele obiceiuri produc „stricăciune și vătămare", interzicând ca la praznicele respective bărbații să se îmbrace „în haine muierești", iar „muerile în haine bărbătești", caterisindu-i și afurisindu-i pe cei în culpă. Arhiereul Neofit I oprea, de asemenea, practica aprinderii de focuri la început de lună înaintea prăvăliilor sau a caselor unor locuitori, care săreau chiar peste flăcări, practici pe care le aprecia ca „dievălești", așa cum se întâlneau la „borâcenii" din Ialomița. Aceștia, înveșmântați „muerește", jucau la Rusalii, ca și *Călușarii* sau de *Drăgaică* (de Sf. Ioan), când, la rândul lor, fetele se îmbrăcau bărbătește. Mitropolitul se mai referă și la *Brezaia*, ca la un „chip de mascară și batjocură", care se joacă „pe la Nașterea Domnului", apoi la ceea ce numește el *cerbu*, adică căpățâna de cânătar, cu care umblau țiganii în ajun de Sf. Vasile — Anul Nou. Înaltul ierarh va incrimina și *păpăruda*, înfășurată în bozii, întâlnită în joia din a treia

săptămână după Paști. În locu. lor — puse sub strașnică interdicție — erau recomandate „osfeștanii la început de lună și în toate joile de la Înviere până la Înălțarea Domnului"[1].

Și în alte împrejurări, clerul înalt era nevoit să apeleze la autoritatea centrală pentru a stăvili practici condamnate de Biserică. Astfel, la 1801, episcopul Iosif al Argeșului cerea pedepsirea sătenilor din *Stroești*, care dezgropau morții, pretextând că sunt „Vârcolaci", cei în culpă primind câte 200 de toiege la tălpi[2].

Menținerea în rândul locuitorilor a părerii că diferitele semne „omenești" înregistrate în „treptenice" — ca acel de la 1799[3], au anumite semnificații, a favorizat păstrarea superstițiilor, a descântecelor, practicate chiar pentru tămăduirea de suferințe, spre exemplu de friguri, dacă ne referim la ceea ce consemna Craciun logofătul în 1805–1806[4].

Cugetările și proverbele fac dovada spiritului pătrunzător și a temeiniciei observațiilor răspândite în medii largi. Una de la sfârșitul veacului al XVIII-lea, arăta că „Moartea este odihna săracului"[5], iar alta, cu o viziune asupra epocii, amintea că „Prietenii acestei vremi sunt iscoditori faptelor noastre"[6], aluzie la aparatul represiv al regimului fanariot, devotat Porții otomane.

Creșterea rolului cuvântului scris în transmiterea mesajelor din sfera culturii sau din alte segmente de viață apare din atâtea însemnări privind roadele învățământului, socotite adevărate „fructe dulci celor nevoitori"[7].

Suferințele produse de dispariția rudelor, a prietenilor au dat glas *bocetelor* atunci când „O moarte mânioasă" îl scoate pe om din casă, dându-i „un pustiu mormânt", așa cum le evocă copistul Andrei Colțea la sfârșitul secolului al XVIII-lea[8]. În schimb, *orațiile de nuntă*, cu atâtea ipostaze, fie atunci „când să iartă fata de către părinții ei", fie „când merge ginerile cu plocon la nun sâmbătă seara", sau privitor la vremea oferirii darurilor de către socru, care dă „năframile la călțunari"[9], adică celor trimiși de ginere la el, după obiceiuri atestate către mijlocul aceluiași veac.

Cântece bătrânești, doine, balade, jocuri, șezători și lăutari, expresie a diversității etno-folclorice în spațiul românesc. Traiul populației în habitatele rurale, cu o încărcătură spirituală atât de puternică, se dezvăluie prin numeroase și variate forme în plan general sau zonal. Este vremea în care lirica doinelor și epica baladelor, ce narează fapte de bărbăție sau de haiducie, de luptă față de abuzurile stăpânitorilor localnici sau ale pașalelor otomane

[1] DANIC, Manuscrise, Rola nr. 65, cadrele 552–554; Paul Cernovodeanu, *Date de interes socio-medical într-un izvor românesc de la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în SMIM 13, 1995, p. 152–153.

[2] Doc. din 1801 iulie 12, în BOR 27,1903, 9, p. 994.

[3] BAR, Ms. rom. 270, f. 8v.

[4] *Ibidem*, Ms. rom. 2226, f. 56v–57; Ms. rom. 1123, f. 2–2v din Moldova.

[5] *Ibidem*, Ms. rom. 132, f. 3.

[6] *Ibidem*, f. 5.

[7] *Ibidem*, Ms. rom. 2338, foaia de gardă.

[8] *Ibidem*, Ms. rom. 830, f. 70v–72.

[9] *Ibidem*, Ms. rom. 2338, f. 281, 288, 290–291, texte din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

din spațiul dunărean și a tătarilor din Bugeac și de la Crâm sunt evocate și transmise de la o generație la alta. Cele ce-l privesc pe *Gruia lui Novac*, pe cârciumarul *Badiul* — pornit să se răzbune pe agalele musulmane care cotropeau pământul țării, pe cei ce răpeau fete, ca în cântecul notat la 1791 al *Ilincuței Șandrului*, „Frumoasă ca o floare /... Dă murea turcii dă ea" și care, prin pricepere, reușește, după ce fusese prinsă, să scape din caicul cu care o ducea Suliman pașa, aruncându-se în Dunăre. Gestul îl explică, arătând că „De cât slugă turcilor / Și doică cadânelor, / Mai bine răcita (hrana) racilor / Și prânzarea peștilor"[1]. Tema, cu unele deosebiri, este întâlnită și în evocarea lui *Doicin bolnavul*, înregistrată în 1809.

O adevărată dimensiune a căpătat-o în epica timpului, în condițiile socio-politice din domniile fanariote, balada cu conotații ale haiduciei, învederând răzvrătirea față de stăpânire, ca în cântecul lui *Corbea*, plămădit din vremi mai vechi, sau în unele variante despre *Radu Calomfirescu*[2], pornit să-i înfrunte pe tătari, cu învoirea lui Mihai Vodă și cu sprijinul Buzeștilor ș.a., ca să elibereze pe mama sa din robie. *Toma Alimoș*, haiduc din Țara de Jos, se constituie într-un simbol al luptei în contra asupritorilor[3], ca și cântecul lui *Miu voinicul* mai bine cunoscut în Teleorman sau al *Haiducului*, de felul său oltean, copil de mehedințean ridicat împotriva unui „om bogat venit de la Țarigrad"[4].

Sporirea acțiunilor haiducești din ultimele decade ale secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale veacului al XIX-lea este surprinsă pentru zona din dreapta și din stânga Oltului, în cântecul ce i-a veșnicit numele lui *Iancu Jianu* și ceata sa, în domnia lui Vodă Caragea (1812–1818), dar și în 1821, cântec răspândit și în spațiul moldav, în zona Bacăului, Iașilor, Sucevei și Bârladului.

Dar, epica baladelor din epocă amintește și de alte personaje, și anume de: *marele agă Constantin Bălăceanu*, ginerele lui Șerban Cantacuzino, ucis în luptele de la Zărnești (1699), narațiunea depărtându-se însă de realitatea istorică. În cântecul popular și-a găsit ecoul și chipul emblematic al lui *Constantin Brâncoveanu*[5], martirizat împreună cu fiii și sfetnicii lui credincioși la 15/26 august 1714, la Stambul, evocare ce rămâne valoroasă pentru păstrarea peste vremi a legendei neamului său. Avem apoi în vedere amintirea, de asemenea dramatică, în lirica timpului, a morții lui „Angealâu" — a voievodului Constantin Hangerli (1797–1799), despre care rapsozii au putut recepta faptul că fusese pedepsit de la Poarta otomană, ca unul ce „a stricat" obiceiul țării[6].

Dar, între cele mai însemnate creații ale epicii populare a rămas, desigur, *Miorița*, cunoscută în peste o mie de variante, balada înfățișând întâmplări din arealul pascoral,

[1] Al. I. Amzulescu, *Cântecul epic eroic. Tipologie și corpus de texte*, București, 1981, p. 406–410.

[2] Pentru alte sensuri, cfr. Anton Balota, *Geneza și evoluția baladei lui Radu Calomfirescu*, în „Limba și literatura" 12, 1966, p. 419–438.

[3] *Ibidem*.

[4] Tudor Pamfile, *Cântece bătrânești. Doine. Mustrări și blesteme*, Tecuci, 1926, p. 25–29.

[5] Adrian Fochi, *Cântecul epic tradițional al românilor*, București, 1985.

[6] Ion Nijloveanu, *O baladă populară necunoscută: „Cântecul lui Angealâu"*, în „Limba și literatura" 10, 1965, p. 317.

ce își află locul „Pe un picior de plai, pe o gură de rai", cum amintesc parte din texte. Este povestea a trei ciobani „Unul moldovean, altul ungurean și altul vrâncean", cea mai veche notată din 1794, când a fost încorporată în culegerea de folclor din mediul transilvan, a lui Ioan Șincai. Circulând și în spațiul est-carpatic, și-a îmbogățit conținutul cu episodul „oii năzdrăvane", care-l previne pe baciul moldovean despre planul celor doi păstori de a-l omorî și a-i lua turma de mioare. Versurile, ale căror începuturi și-ar avea izvorul în „colindul ardelenesc al păcurarilor"[1], restituie imagini cu atâtea semnificații. Amintim, spre pildă, de ritualul înmormântării după vechi rânduieli — asemănătoare unei nunți mitice —, la care nașii erau soarele și luna, nuntașii brazii și paltinii, păsările ținând loc de lăutari. Prin frumusețea construcției și duioșia evocării unor stări sufletești, ca și prin mesajele sale ea s-a răspândit nu numai în Muntenia, Oltenia și Dobrogea, ci a pătruns și în literatura universală.

Dimensiunile culturii populare, expresie a spiritualității celor mai numeroase straturi ale locuitorilor, răzbat din spațiul mioritic, către întinsele luciuri de apă, cu deosebire din zona Dunării, a lacurilor și a Mării, de unde, alte creații epice s-au extins apoi în Muntenia, Moldova până la Nistru și în Dobrogea. Una dintre acestea, *Antofiță al lui Vioară și Vidrosul*, cu variantele sale, ce datează dinspre sfârșitul secolului al XVIII-lea și din primele decenii ale veacului al XIX-lea, deschid perspective asupra voiniciei și chibzuinței celor încercați în greutăți, învățați să înfrunte și să învingă relele, aici adăpostite în profunzimea neștiută a apelor, ca să triumfe deasupra lor.

Alături de balade, *doinele*, cu puternice simțăminte de dor sau de tristețe, suferință și jale, ca și *cântecele de dragoste*, prefigurează atât bogăția folclorului din spațiul etnic românesc, cât și tăria și sensibilitatea sufletească a celor ce le-au plămădit sau le-au îmbogățit conținutul.

Între manifestările sărbătorești înrădăcinate în viața locuitorilor din Principate, *jocurile — dansurile*, cu deosebire *hora*, reprezintă o dominantă în lumea satelor și a târgurilor. Diferiți misionari și călători străini, care au străbătut țara, fac referiri la aceasta. Jean Louis Carra, publicist francez (1777), ca și Alexandre-Maurice d'Hauterive, precum și secretarul domnesc Franz Joseph Sulzer (circa 1781) au transmis impresii despre horă, ce li se părea primilor amintiți chiar sălbatică, probabil datorită vioiciunii ei. Sulzer pomenește apoi de „dansul călușarilor", cunoscut și arealului moldav, acei *călucei* citați de Dimitrie Cantemir. Ei umblau de la Înălțare și până la Rusalii în cete, înveșmântați în haine femeiești, cu fața acoperită și cu coroane pe cap, în mâini ținând săbii. Aceeași sursă se referă la *jocul cătănesc* sau la cel *mocănesc* și *țigănesc*.

Generalul Alexandre Langeron, emigrant francez în serviciul Ecaterinei a II-a a Rusiei, remarca la 1793 un dans cu un conducător, în urma căruia veneau femei unite prin năframele ținute în mână. D'Hauterive observase și el la 1787 obiceiurile dintr-o colonie de unguri din Moldova, ce-au receptat datinile țării, aceștia dând „brâului moldovenesc

[1] Al. I. Amzulescu, *Itinerar retrospectiv pe marginea mitului «Mioriței» vrâncene*, în REF 40, 1995, 5–6, p. 499–528.

o viață care îi îndreptează monotonia". O parte din timp și-l petrec în *dansuri* și în *scrânciobuți*, ce se învârtesc în jurul unei roți, ei stând alături de o țărancă, căreia — ca prețuire — i se dă o năframă și un buchet de flori.

Naturalistul și arheologul italian Domenico Sestini consemna, la 1781, că un mijloc de distracție al populației era „dulapul", ca și organizarea de *sezători* cu *cimilituri*. Medicul sas Andrei Wolff, trăitor atât în Moldova, cât și în Țara Românească (1780–1797) a înregistrat în schimb *elemente folclorice la nunți*, unde un personaj (voinicul), care ținea un buzdugan și o năframă, marca momentul „scoaterii la danț".

Femeile române de pe malurile Nistrului, la Mălăești, după remarca consulului Paul Sumarokov de la 1799, își ocupau timpul umblând și torcând cu furca. În schimb, țăranii petreceau la cârciumi cu lăutari țigani, care jucau ursul, relație transmisă de consulul englez William Wilkinson în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Despre taraful de lăutari țigani, care cântau la o cafenea din Botoșani în 1817 o muzică „destul de plăcută" sau la Chișinău (1817–1818) aduc mărturii I.F.I.Borsum și William Mac Michael.

Pentru Oltenia există de la 1727 observația generalului Tige relativ la mulțimea de țigani care, cu țambalul și fluiere, făceau să joace 12 urși, fapt remarcat de vreo 30 de ori.

Basme, legende, poezii și cărți în structurile culturii populare. Deși s-au menținut vreme îndelungată sub impactul oralității, manifestările de pe tărâmul literaturii populare încep să fie notate și în scris, în special în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În felul acesta ele ne transmit elemente autentice ale poeticei, dezvăluind imaginația creatorilor sau purtătorilor mesajului tezaurului folcloric.

Din genul narativ inspirat din bogăția și varietatea povestirilor cunoscute în plan universal, cu deosebire a celor fantastice sau cu caracter moralizator, gen în care au pătruns și realități ale arealului etnic românesc, *basmele* și *legendele* au avut o mai largă circulație. Una dintre povestirile aparținând tipului „Baba și dracul", însemnate către 1750 de preotul Iorga din Cocorăștii Prahovei, după cele povestite „de niște dascăli" transmite învățături despre întâmplări lumești, păstrate și în tradițiile poporenilor din Moldova de Sus. Ele învederează stăruința forțelor malefice de a despărți doi soți „de cinste", prin uneltirile pământencei, cu care „nici dracul nu prinde", adică n-o întrece, după cum remarca clericul prahovean, invocând mila Proniei[1], în fața unor atari practici. O altă poveste fixată în scris la 28 martie 1797, se referă la „istoria unui voinic înțelept și învățat", care se trecea „din ponturi cu o fată a unui împărat"[2]. Motivul basmului este asemănător celui întâlnit în *Sindipa*, chiar și în *Halima*, cărți ce aduc din îndepărtatul Orient savuroase narațiuni și întâmplări.

[1] D. Furtună, *Un preot povestitor în veacul al XVIII-lea*, în „Drum drept" I,1913, nr. 7–9, p. 493–495; Dumitru Furtună, *Izvoditi din bătrâni. Basme, legende, snoave, cântece bătrânești, plugușoare din Moldova*, ed. Gh. Macarie, București, 1979, p. 224–226 (*Baba și diavolul*).

[2] BAR, Ms. rom. 1344, f. 1v–11; I.C.Chițimia, *Un basm necunoscut înregistrat în secolul al XVIII-lea*, în RITL 17,1968, 1, p. 109–118.

Plămădite din ecourile atâtor fapte de istorie, *legendele*, ca și alte povestiri care au fost auzite „din om în om, de la oameni vechi și bătrâni", după afirmația lui Ion Neculce, au îmbogățit literatura istorică și folclorică. Prima culegere, ce aparține cărturarului moldovean, datează de la începutul secolului al XVIII-lea, însumând 44 de istorioare despre voievozii țării, de la Dragoș vodă la Ștefăniță Lupu și relativ la frații Iordache și Toma Cantacuzino, precum și la Nicolae Milescu. Cele mai multe evocă figura marelui Ștefan — cel Bun, între acestea și istorioara referitoare la zidirea mănăstirii Putna, unde domnitorul și-ar fi lăsat arcul și un pahar de *iaspis*. Ele se însumează faptelor de cronică, dezvăluind elemente de viață cotidiană și politică, așa cum s-au sedimentat de-a lungul vremurilor în diferite medii de cultură.

Printre legendele ce au cunoscut o mai mare circulație în Principate trebuie avute în vedere și acelea *apocrife*, inspirate din Vechiul și din Noul Testament și în special narațiunile cu teme *hagiografice*, dezvăluind vieți ale Sf. Gheorghe în luptă cu balaurul, Sf. Vasilie cel Mare etc.

Interesante istorioare s-au plămădit și în legătură cu trecutul unor localități, cum este aceea relativ la o Bucura, care ar fi dat numele așezării cuprinsă acum în orașul Vânju Mare, jud. Mehedinți. Tot astfel legenda despre întemeierea Bucureștilor de către ciobanul Bucur, consemnată de istoricul sas Johann Filstich, după 1728, și redată apoi în memorialul misionarului franciscan Blasius Kleiner, la 1761.

O mărturie prețioasă privitoare la narațiunea consacrată zidirii ctitoriei lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș o aduce peste vremi însemnarea din 1806 a soției consulului francez Charles Frédérich Reinhard.

În ceea ce privește *poezia populară* s-a evidențiat deja faptul că este o expresie a consonanței dintre om și natură, în care se dezvăluie și corespondențele dintre cosmos și sufletul omenesc, între popor și natura patriei. Ea aduce un adevărat suflu de viață prin versuri și cântece din care transpare dorul de libertate și dreptate, de protest și luptă, dar și de dragoste, încorporate în lirica doinelor, baladelor, a cântecelor bătrânești ș.a.

Conceptului de cultură populară i se subsumează și unele scrieri profane, traduse în limba română din literatura universală, de felul *Alexandriei*, *Esopiei*, *Poveștii despre Sindipa filosoful*, *Halimaua* ș.a. Prin bogăția și diversitatea cuprinsului lor, evocând, în forme accesibile cititorilor din medii mai largi ale populației, fapte de istorie veche, de pildă din viața și campaniile lui Alexandru Macedon (356–323 a. Chr.), *Alexandria* a cunoscut numeroase copii, cum este și aceea a lui Nastase Negrule, la Iași în 1790[1] sau cea cuprinsă în 1799 în așa-zisul *Codice* al lui Ioniță Giurescu. Însemnări ulterioare, a unui Ștefan Feștilă, care citise la 1824 „într-această istorii", relevă că „foarte mi-au plăcut". Mai rezervat în aprecieri era la 1825 Ion Cârji banul, observând că este de „minuni" câte se amintesc în această „cărticică" și neștiind „de vor fi adevărați", arată că „oricum tot au fost cevaș"[2].

[1] *Ibidem*, Ms. rom. 869, f. 1–75v.

[2] *Ibidem*, f. 77v; I.Bianu, G. Nicolaiasa, *Catalogul manuscriptelor romanești*, 3, *numerele 729–1061*, București, 1931, p. 99.

Întâmplările sclavului frigian și *fabulistului Esop* (sec. VII–VI a. Chr.), originar din Amorion, aparținând literaturii clasice grecești, s-au bucurat, de asemenea, de interesul cititorilor vremii, cum o arată și manuscrisele copiate pornind de la 1707 și mai ales prima ediție a *Esopiei* din 1795 — Sibiu sau aceea de la 1812 — Buda. Este relevant faptul că traducerile făcute după mijlocul veacului al XVIII-lea și-au îmbogățit conținutul, dacă avem în vedere pe acea dată de prelatul moldovean Vartolomei Măzăreanu în 1777, după un text rusesc cuprinzând fabule esopice necunoscute în alte versiuni. Parte din ele au fost receptate în scrierile populare, iar altele cu sens moralizator în tematica iconografică a lăcașurilor de cult.

Relativ la *Istoria lui Sindipa filosoful*, care înmănunchează o serie de snoave dezvăluind viclenie, necredința unor femei, nestatornicie, se știe că romanul tradus în spațiul sud-carpatic de pe la mijlocul secolului al XVII-lea a continuat să circule în manuscris, una din copii fiind încheiată la 13 septembrie 1786[1]. Ea aduce din tezaurul literaturii Indiei reflexii despre viață și raporturile dintre oameni și a văzut lumina tiparului la Sibiu, în 1802.

În ceea ce privește *Halimaua*, o colecție de povești adunate din lumea musulmană a Orientului arab, avea să fie cunoscută în Țările Române prin versiunea neogreacă a celor *O mie și una de nopți*, căreia i s-a adăugat scrierea persană asemănătoare, *O mie și una de zile*. Prima traducere, datorată egumenului Rafail de la mănăstirea Hurezu, cel ce a lucrat la tipografia de la Râmnic, venind de la lăcașul monastic moldav al Dragomirnei, datează din 1783.

Erotocritul, creație a poetului cretan Kornaros, de la mijlocul secolului al XVII-lea, narează povestea de dragoste dintre Erotocrit, sfetnic de taină al regelui Iraclie al Atenei, și fiica monarhului, Aretuza. După cum s-a observat, este unul din cele mai frumoase poeme inspirate din romanele de gen din Occidentul evului de mijloc. Receptat în Principate prin intermediul cărturarilor greci, a cunoscut mai întâi o tălmăcire în românește datorată lui Ioan Hristodor Trapezundiul, pe la 1770–1780, urmată apoi de altele.

O mai largă popularitate au dobândit în arealul românesc al vremii și *cronografele*, cu un variat conținut din domeniul istoriei universale, dominante fiind însă povestirile și legendele pline de farmec ce au trezit interes și în mediile de târgoveți, orășeni și mai ales ale clerului. Cele mai multe au fost copiate în lumea cărturărească a mănăstirilor, reprezentând lucrări de compilație, ce pornesc de la facerea lumii și până în primele decenii ale veacului al XVII-lea. În Principate au circulat cele redate după cronica mitropolitului Monembasiei, Dorotei, ca și a lui Matei Cigala, prelucrate de logofătul moldav Pătrașco Danovici între 1659 și 1676, prin copii ale unor transcriitori din București, precum preoții Lupp și Flor, dascăli la Școala domnească de la mănăstirea Sf. Gheorghe Vechi și alți dieci din Buzău, Berevoiești sau de la mănăstirea Hurezu. Dintre acestea un singur manuscris transcris de un bogasier bucureștean, Tudor, fiul lui Petre Giurgiuveanul, a circulat printre clericii și târgoveții din mahalaua Colței.

[1] BAR, Ms. rom. 830, f. 15–65.

În ceea ce priveşte cronografele de tipul Dorotei, ele sunt puţine la număr în arealul sud-carpatic şi aparţin unor copişti din Bezdead, jud. Dâmboviţa, Starchiojd, jud. Prahova, şi de la mânăstirea Cernica. Dintr-o variantă de la 1799 ne este cunoscut cronograful transcris de Ioniţă, fiul lui Constantin logofătul din Starchiojd.

*

Manifestările de caracter sacru sau profan ale culturii populare, ce dau expresie unităţii şi perenităţii etno-culturale a românilor de la sud-est, dar şi de la nord de Carpaţi, sunt structurate pe o impresionantă diversitate, care — firesc — poartă şi accente locale. Ele sunt adevărate peceţi ale identităţii poporului român în lumea balcanică, păstrător al datinilor atât de bogate, ocrotite mai ales de biserică, dar şi de domnie, şi promovate de societate în ansamblul ei.

b) *Învăţământul*

Tradiţie, continuitate şi înnoiri în învăţământul din Principate la mijlocul secolului al XVIII-lea. Experienţele acumulate încă din epoca precedentă în desfăşurarea învăţământului din Academiile domneşti din Iaşi şi Bucureşti, ca şi în unele şcoli din vechile aşezări urbane sau de pe lângă marile mânăstiri şi biserici au contribuit la menţinerea tot mai vie în rândul locuitorilor a interesului faţă de ştiinţa de carte. Fapt explicabil, ţinând seama de schimbările petrecute în structurile societăţii, de ridicarea şi afirmarea noii boierimi, a reprezentanţilor altor categorii şi straturi ale populaţiei din oraşe, târguri şi chiar de la sate, dregători, slujitori, clerici, negustori, meseriaşi ş.a. pentru care procesul educaţional sau numai deprinderea cititului şi scrisului devenise o trebuinţă; aşa cum o învederează însemnările autografe din miile de surse documentare şi epigrafice. Sub impulsul cerinţelor interne, a unor experienţe receptate din arealul cultural european, domnia va fi preocupată de reorganizarea învăţământului academic, de nivel mediu şi elementar, cu sprijinul bisericii. Mai bine de 15 hrisoave şi porunci ale lui Nicolae şi Constantin Mavrocordat (1714, 1716, 1725, 1734, 1746), a lui Grigore al II-lea Ghica (1727, 1728, 1736, 1747, 1749) şi Mihai Racoviţă (1741), prezenţi alternativ în scaunele din Moldova şi Muntenia, dar şi a câtorva distinşi prelaţi, a episcopului Damaschin al Râmnicului (1719), a mitropolitului Neofit I Cretanul (1749), a lui Nichifor Grecul (1749), păstorul clerului moldav ş.a., pun în lumină măsurile stabilite spre folosul iubitorilor de carte şi al şcolilor. Acestea, ca şi impactul mişcării de idei în spirit renascentist — a lui Jan Amos Comenius, a lui Christian Thomasius (1655–1728), preocupat de adevăr, a iluministului Christian Wolff (1679–1754), încrezător, de asemenea, în ştiinţă şi în rosturile ei în călăuzirea omului, au marcat, treptat, programele Academiilor domneşti, fundate, în principal, pe studii de elină şi greacă.

La stăruinţa principelui Nicolae Mavrocordat, Şcoala superioară de la Iaşi, ca de altfel şi cea de la Bucureşti, a fost reorganizată cu sprijinul patriarhului Ierusalimului Hrisant

Notara, după împrejurările grele cunoscute de Ţările Române (1711, 1716–1718), care au dus la întreruperea cursurilor. Ea fiinţa în aprilie 1714 în clădirile vechiului Colegiu Vasilian de la mânăstirea Trei Ierarhi, mistuite însă de un incendiu la 1723 şi părăsite. Cronica de curte alcătuită de Axinte Uricariul aminteşte că voievodul adusese doi dascăli de carte „elinească", unul de obşte „grecească", altul pentru „slovenească" şi încă unul ca să „înveţe pe înţăles moldoveneşti" pe oricine ar fi dorit, cu deosebire din rândul fiilor de boieri. *Cronica Ghiculeştilor*, referindu-se la cele „două lucruri bune" făcute de Nicolae Mavrocordat, arată că a clădit „case la mănăstirea Sf. Sava" din Iaşi, unde a aşezat tipografia. Tot el „a adus dascăli pentru limbile greaca veche şi nouă, pentru slavonă şi română", cu plata din veniturile domneşti. Deşi s-a acceptat de către unii specialişti că la lăcaşul citat a funcţionat şcoala de slavonă şi română[1] şi că cea de elină şi greacă modernă a fiinţat după 1723 la mănăstirea Barnovschi, este de presupus că ea şi-a avut aici locul, unde, în 1727, se afla şi biblioteca, cu un însemnat număr de cărţi[2].

Fig. 114 Hrisant Notara patriarhul Ierusalimului sprijinitor al Academiilor Domneşti de la Bucureşti şi Iaşi.

Din scrisorile de la 1716–1717 ale dascălului Constantin Malatios rezultă că aşezământul academic întâmpina dificultăţi, epitropii greci neasigurând banii trebuitori, iar în lumea moldavă existau reţineri privind învăţarea „literelor elineşti" de către copiii localnicilor, lipsind, de altfel, şi cărţile slavoneşti şi elineşti, cum relata, la 1720, profesorul Athanasie Buthrontis, chemat din Ţara Românească de Mihail Racoviţă.

Semnificativ în ce priveşte sporirea cunoştinţelor de studii mai înalte în epocă este şi preocuparea lui Nicolae Mavrocordat ca la Şcoala catolică ieşeană să se ţină nu numai cursuri de limbă latină, chiar şi de matematică şi geometrie. Înaltul ierarh Hrisant Notara oferise, la rându-i, învăţăceilor din Iaşi scrieri latineşti şi în italiană, precum şi sprijinul dascălilor, popa Serafim şi chir Constantin.

Grigore al II-lea Ghica a căutat şi el să aşeze, cu ajutorul patriarhului Hrisant Notara, pe un mai bun temei cele „patru şcoli" ale Academiei, şi anume două pentru „câştigarea

---

[1] Într-o scrisoare din 18 mai 1724, se fac referiri la casele ce începuseră să fie clădite cu un an înainte de patriarhul Hrisant la mănăstirea Sf. Sava — Iaşi, care puteau fi terminate până la sfârşitul acestui an (Hurmuzaki, 14/2, p. 883).

[2] În Catastihul întocmit în martie 1727 cu cărţile „pe care le-am luat eu, popa Paisie de la Barnovschi", figurează mai bine de 100 de volume în limba greacă, latină, slavonă, italiana şi polona (*Ibidem*, p. 909–911); cf. şi Andrei Pippidi, în *Retrospective medievale*, p. 170 şi urm.

limbi elineşti" — clasică şi vulgară — , iar celelalte de „slovenească" şi de „moldovenească", cum rezultă din gramata înaltului prelat, din septembrie 1728. În primele amintite se preda gramatica cu retorica, poetica si logica, precum „si începerea celor filosofice, toate treptat şi fără amestec"[1], în cea de-a treia ucenicii deprindeau „gramatica slovenească" şi alte învăţături necesare tălmăcirii textelor studiate, iar în ultima citată de noi (a treia din gramată) erau transmise „cele dintâiu elemente ale limbii moldoveneşti" şi apoi lecturi din cărţi bisericeşti „şi caligrafia"[2]. Studiile elineşti se desfăşurau după un program de şase ani, corespunzând nivelului mediu de învăţământ; pentru restul disciplinelor durata era de trei ani, specifică treptei elementare. Menţiunea în unele surse documentare şi narative a existenţei acum a „trei şcoli"[3] la Iaşi, şi anume „şcoală elinească, grecească, moldovenească"[4] cu dascăli învăţaţi[5], frecventate şi de tineri „dentr-alte ţări"[6] a fost considerată de o parte a cercetătorilor ca o dovadă a fiinţării unor unităţi de studiu distincte şi nu în cadrul aceluiaşi lăcaş al Academiei.

În anii care au urmat, atât Constantin Mavrocordat (1734), cât şi Grigore Ghica (1736) au depus stăruinţe ca, sub epitropia mitropolitului, dascălii „să-i procopsească" pe ucenici, astfel ca şi cei ce se preoţeau „să poată citi orânduiala bisericei"[7].

Evoluţia evenimentelor politice în Ţara Românească (1716–1718) a făcut ca preocupările lui Nicolae Mavrocordat de reorganizare a învăţământului, pe baza hrisovului din 29 aprilie 1716, să nu-şi găsească finalitate câtăva vreme. De aceea Şcoala superioară de limbă greacă şi-a reluat activitatea de-abia în ianuarie 1719, în localul Academiei domneşti de la mănăstirea Sf. Sava din Bucureşti, funcţionând cu doi sau trei profesori şi unde se preda: gramatica, retorica cu poetica, logica, precum şi filosofia cu fizica, psihologia, cosmografia şi metafizica. Printre distinşii îndrumători s-au aflat Marcu Porfiropol din Cipru (până la 1719), autor al mai multor tratate despre fenomenele naturale, apoi dascălul cel mare Gheorghe Hrisogon din Trapezunt (1715–† 1739), care a ţinut cursurile de gramatică, epistolografie, literatură clasică, filosofie neoaristotelică şi platoniciană, teologie ş.a. Atraşi de nivelul înalt al învăţământului, atât fii de boieri localnici, cât şi tineri veniţi din Bulgaria, Serbia, Albania, Grecia aveau să studieze aici, întreţinerea lor şi lefile profesorilor fiind asigurate prin cele hotărâte de domnie.

În Bucureşti a continuat să funcţioneze şi Şcoala domnească de slovenie, apoi şi de limbă română de la mănăstirea Sf. Gheorghe Vechi, aflată, către mijlocul veacului, sub îndrumarea cunoscuţilor dascăli şi transcriitori de documente: Staicu, popa Florea (Flor) şi Lupu, ce primeau câte 10 taleri pe lună fiecare, instituţie frecventată şi de învăţăcei din Balcani. Ea a contribuit la formarea atâtor ştiutori de carte, grămătici, spre folosul

[1] Hurmuzaki, 14/2, p. 1004–1006.
[2] *Ibidem.*
[3] *Ibidem*, p. 995, scrisoarea din 30 iulie 1728.
[4] *Cronica anonimă a Moldovei 1661–1729 (Pseudo-Amiras)*, 1975, p. 141.
[5] Cum erau: Antonie Stratigos, Teodor din Târnova Tesaliei, Naratul Callonaris ş.a.
[6] *Cronica anonimă a Moldovei*, loc. cit.
[7] V.A. Urechia, *Istoria şcoalelor 1800–1864*, I, p. 12–13.

administraţiei statului şi al bisericii. Diata lui Lupu dascălul, din 13 iulie 1756, îi atestă o bună situaţie materială.

Un rost important l-a avut şi şcoala de la Colţea, ctitorită de Mihai Cantacuzino spătarul, cu un nivel mediu de instrucţie în limba română şi slavonă, pentru elevii săraci ce puteau primi gratuit „sfânta lumină a învăţăturii", cum releva, la 1715, patriarhul Samuil al Alexandriei. Programul de studiu era înfăptuit de trei dascăli: pentru ştiinţe, învăţături începătoare şi muzică bisericească, ucenicii devenind apoi fie profesori, preoţi sau slujbaşi ai unor instituţii, printre ei fiind şi transilvăneni şi un moldovean, Ioan dascăl din 1740.

Din februarie 1723 este evidenţiată şi o şcoală de greacă la mănăstirea Văcăreşti, îndrumată de renumiţi profesori, Antonie Stratigos, Gheorghe al lui Teodor din Trapezunt şi Gheorghe Hrisogon, lăcaş în care se păstra şi valoroasa bibliotecă a Mavrocordaţilor. La aceea de la mănăstirea Sf. Gheorghe Nou, metoh al Ierusalimului, şi-a desăvârşit pregătirea, în 1731, Constantin Daponte, care a ajuns secretar al lui Constantin Mavrocordat. Alte şcoli funcţionau la mănăstirea Antim, la biserica Domniţa Bălaşa (din 1743–1744) ş.a.

Episcopia Buzăului primea, la 9 ianuarie 1725, de la Nicolae Mavrocordat, 250 de taleri din venitul judeţului pentru ca ierarhul Ştefan, din fruntea eparhiei, să întreţină o şcoală slavonească şi alta grecească, milă confirmată şi de alţi domnitori (1731, 1734 ş.a.).

Este vremea în care şi în mănăstirile cu tradiţie de viaţă cărturărească, atât din Moldova (Bistriţa, Neamţ, Putna, Suceviţa ş.a.), cât şi din Ţara Românească (Cozia, Cotmeana, Govora, Tismana ş.a.), ca şi în unele biserici din oraşe, târguri şi sate, procesul de învăţământ de caracter elementar — citit şi scris — transmis mai ales după cărţi de slujbă, prin străduinţele clerului, aşa cum avea să o ceară preoţilor şi Constantin Mavrocordat (1741–1743), a continuat, fapt atestat de numeroase surse.

Domnia va insista acum şi asupra trebuinţei şcolilor „de obşte" pentru „obştescul norod", cum arăta Grigore al II-lea Ghica, în hrisovul dat la Iaşi în 25 decembrie 1747, în care se face referire, la „puterea învăţăturii". Calea străbătută, prin urmare, de cele două Principate româneşti către mijlocul secolului al XVIII-lea dezvăluie noi deschideri şi opţiuni. Astfel, la 1741, Mihai Racoviţă, pe lângă sprijinul dat şcolii cu doi dascăli de la mănăstirea Sf. Gheorghe Vechi — Bucureşti, o va organiza pe aceea domnească de slavonă, la Târgovişte, pe cele asemănătoare de la: Slatina, Râmnicu Vâlcea, Câmpulung-Muscel, iar la Craiova şi Focşani, lăcaşuri de studii elineşti şi greceşti. Un an mai târziu, la 1742, domnul hotăra desfăşurarea cursului de greacă pentru copii la biserica Toţi Sfinţii (Antim– Bucureşti) şi înfiinţarea altor două instituţii de învăţământ în cadrul episcopiilor Râmnicului şi Buzăului, ce trebuiau aşezate sub autoritatea statului, pentru ultima citată Constantin Mavrocordat a stabilit, de-abia în 1746, să funcţioneze pentru elină şi slavonă, dascălul acesteia din urmă disciplină, fiind îndemnat să predea „mai vârtos la gramatică", pe lângă deprinderea cititului, ceea ce învederează factori de progres în desfăşurarea instrucţiei elevilor. Pe la 1742, acelaşi principe, cum releva Ion Neculce, stabilise noi măsuri necesare întăririi şcolilor elineşti, slavoneşti sau „lătineşti şi arăpeşti", dând de ştire mazililor să-şi aducă copii pentru însuşirea oricărei limbi „le-ar

Fig. 115 „Dascăl și ucenic", miniatură din <sec. XVIII>.

fi voia", ca și în Moldova, „să se afle oameni învățați". Sunt trepte ascendente în învățământ, vădite și în cartea lui Mihai Racoviță din 1 septembrie 1741, unde, pe lângă dascălul cel mare de învățătură filosofească și alți doi la gramatica, este amintit și cel de „italienească".

De asemenea, înscrisul lui Grigore al II-lea Ghica, din 25 decembrie 1747, relativ la instruirea ucenicilor în cele patru școli ale Academiei domnești de la Iași, între care se află și cea de carte „românească"; lefile dascălilor trebuiau să fie asigurate prin contribuțiile percepute din dajdea anuală a preoților. Mitropolitul urma să cerceteze programele școlilor citate, pentru aprecierea nivelului cursurilor și a pregătirii învățăceilor, iar la episcopiile de Roman, Rădăuți și Huși, ierarhii trebuiau să deschidă școli slavonești și românești cu profesori învățați, utile astfel copiilor săraci din ținuturile depărtate de Iași, ceea ce explică referirea din act la „folosul obștei". Sunt proiecte de școlarizare valoroase, însă acela din 6 iulie 1749, al mitropolitului Ignatie Grecul depășește practicile timpului din lumea europeană, căci el prevedea instruirea tinerilor de la vârsta de 3 la 20 de ani, după categoria socială a acestora: prostime, fii de mazili, neguțători ș.a., bresle de cinste (3–12 ani); fii de preoți (3–20 ani); în cadrul bisericilor Sf. Nicolae, Sf. Vineri și Sf. Sava din Iași.

Deși în epoca domnia a sprijinit, cu deosebire, învățământul grecesc, în hrisovul din 9 mai 1746 Constantin Mavrocordat hotărând ca fiii de boieri care nu studiau cu temei elina să nu fie primiți la Curte, totuși școala de limbă română, organizată la recomandările principilor fanarioți, cunoaște o ascensiune. În așezările urbane, reședințe ale eparhiilor Iași, Roman, Rădăuți, Huși sau la București, Râmnicu Vâlcea ș.a., spre pildă în târgul Pătroaia–Dâmbovița, unde la 1746 mitropolitul Neofit I înființase un lăcaș de învățământ sub îndrumarea dascălului Gheorghe, pentru greacă, slavonă și română, cursurile, în special de treaptă elementară, au sporit numărul știutorilor de carte. Procesul este însă mai amplu, ținând seama și de cei care continuau să învețe să citească și să scrie sub îndrumarea clerului din mănăstiri și biserici, de la orașe, târguri și sate, sau pe cale particulară, în casele boierimii. La acestea din urmă amintite se referea și Grigore al II-lea Ghica, în

Fig. 116 Hrisovul lui Grigore al II-lea Ghica din 17 ianuarie 1749 referitor la plata dascălilor de la Academia Domnească din București.

hrisovul citat din 1747, pentru a releva și situația „prostimii", „lipsită de podoaba învățăturii" și trebuința de a-i școli, căci „școlile sunt ca o fântână"[1].

Promovarea tot mai vizibilă a învățământului în limba română spre mijlocul secolului al XVIII-lea a fost înlesnită și prin tipărirea cărților de slujbă în graiul localnicilor sau a *Bucoavnelor* apărute la Episcopia Râmnicului în 1726 — slavo-român — și acela din 1749, necesare „pruncilor".

Acum se manifestă un interes sporit și pentru buna cunoaștere de către cler a oficierii slujbelor bisericești, în acest sens Constantin Mavrocordat făcând observații și recomandări în înscrisul de la 1748–1749.

Principalul efort va fi însă îndreptat de domnie către școlile de toate treptele, mai ales al Academiilor, așa cum atestă și hrisovul din 17 ianuarie 1749 al lui Grigore al II-lea Ghica pentru Țara Românească unde, la lăcașul de înalte studii de la mănăstirea Sf. Sava din București, veneau și străini cu „dragostea învățăturii". Este un interes care se regăsește și în încurajarea cursurilor de limbă latină, Constantin Mavrocordat (1741–1743) apelând la minoritul conventual Basilio Frenck, numit maistru de școală, pentru a învăța „tineretul schismatic"[2] — cum afirma el referindu-se la ucenicii din lumea ortodoxiei de la Iași. Aceștia erau la început peste 40, dovadă a lărgirii orizontului celor ce studiau aici, fapt reliefat și de existența școlii iezuiților polonului Konarski, până către 1754, dar numărul elevilor avea să scadă în următorii ani.

Interesul pentru învățământ și pentru răspândirea științei de carte a avut un sprijin mai larg nu numai în plan instituțional, în cercurile administrației de stat, a bisericii, a clerului, a atâtor dregători. Astfel, diaconul Vasile Loga, zugravul care lucrase la mănăstirea Tismana, trecând în Banat, a pus bazele, în 1736, uneia din primele școli comunale la Bocșa Montana. Dar învățământul din Moldova și Țara Românească va parcurge noi etape cu deschideri către știință și o mai bună organizare a programelor de studiu, pe diferitele trepte de școlarizare.

Factori de progres în evoluția școlilor din Moldova și Țara Românească până la 1800. Ritmurile tot mai intense ale vieții social-economice, realitățile politice din Principate și impactul exercitat pe tărâm cultural-eclesiastic de mișcarea de idei din lumea europeană au marcat tot mai puternic atât conținutul, cât și extinderea în plan mai larg a învățământului, în principal în orașe și târguri. Până către 1765, alte peste 20 de hrisoave de la domnitorii din familiile: Ghica, Racoviță, Mavrocordat, Callimachi, ca și acte de la înalți ierarhi din cele două țări, Iacov Putneanul, Gavriil Callimachi și de la Neofit I sau Grigorie al Mirelor dezvăluie interesul și stăruința pentru mai buna funcționare a

[1] *Ibidem*, p. 16–18.

[2] La 1745, în vremea lui Mihai Racoviță nu mai erau la amintita școală decât șapte–opt cursanți, ca fiind la Iași „unde se găsesc și alte școli, într-o mănăstire de greci schismatici", posibil la mănăstirea Sf. Sava sau la Sf. Nicolae Domnesc (*Călători străini*, 9, p. 323). Se cunoaște că la 1777–1779, Grigore Bănulescu preda latina la Școala domnească din Iași.

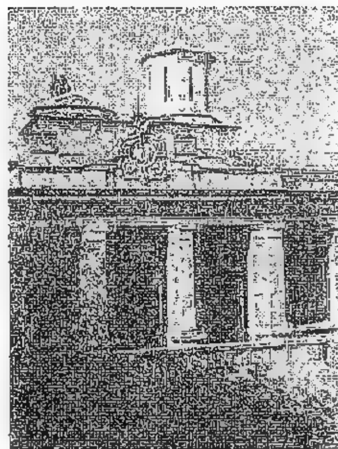
tuturor școlilor, pentru verificarea de către Epitropia Mitropoliei a derulării programelor de studiu, a capacității dascălilor, ca și a asigurării banilor pentru plata profesorilor și întreținerea ucenicilor, sume provenind în special din contribuțiile anuale ale clerului (documentele din 1752–1754, 1759, 1762–1765). Însăși definirea în chip metaforic a lăcașurilor de învățământ de către Ioan Teodor Callimachi la 25 iunie 1760 dezvăluie imagini luministe, deschizătoare de noi orizonturi. Încă de mai înainte, din 1755, la Academia ieșeană de la Sf. Sava era introdusă ca obiect de studiu și filosofia, iar la 1760, își făcea debutul matematicianul Neculai Chiriac Zergulis-Cercel din Metzovo, școlit la universitățile Europei occidentale și ale cărui cursuri erau continuate, din 1764, de Nichifor Theotokis. În 1765, printre profesorii ce predau la aceeași disciplină își avea locul și cunoscutul savant Iosif Moesiodax, care din ianuarie 1766 preda geometria și la „biserica papistașilor"[1]. La București, lăcașul academic de la Sf. Sava suferea refaceri la 1760–1761, călugării fiind mutați la mănăstirea Văcărești, sporind astfel spațiul pentru mai buna desfășurare a cursurilor de elină, greacă, slavonă și română, îndrumate tot mai vizibil către luminile științei. Se cunoaște, din însemnările lui Manase Eliad, directorul prestigioasei instituții la 1761, care-i urmase lui Alexandru Turnavitu, că la 1754 el începuse tratatul de logică, la 1755 pe acela de fizică și retorică, apoi la 1757 studiile referitoare la cer, naștere, pieire sau despre suflet, ocupând, de la 1759, locul de al treilea dascăl, vreme în care era profesor aici și Neofit Cavscocalivitul, ce predase și la Școala Athonită. Sunt demersuri care vor marca treptat învățământul din Academiile de la Iași și București.

Fig. 117 Nichifor Theotokis, director al Academiei Domnești din Iași (1764–1765 și 1776–1777?).

Prin grija principelui Grigore al III-lea Ghica lua ființă, la Galați, în 1765, un lăcaș de limbă greacă întreținut din veniturile mănăstirii Mavromolu, domnia sprijinind învățământul organizat și nu pe cel particular „de pre de lature", cum se amintește și în cartea din 25 iunie 1759 a lui Ioan Teodor Callimachi, învățământ ce ieșea din tiparele școlii elene. De aceea el hotăra cu învățătorii din casele boierești și cunoștințele lor să fie verificate de marele dascăl Nicolae de la Academia domnească. Numărul însemnat al locuitorilor de etnie greacă de la *Botoșani* l-a determinat pe amintitul principe să redeschidă, la 1759, lăcașul de învățământ de aici spre folosul lor. În schimb, la mănăstirea Putna, pe filonul mai vechilor tradiții, „mulți ucenici" își desfășurau studiile de învățătură grecească și de științe în limba română, îndeosebi sub îndrumarea dascălului cărturar

[1] C. Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, vol. I, București, 1909, p. 89.

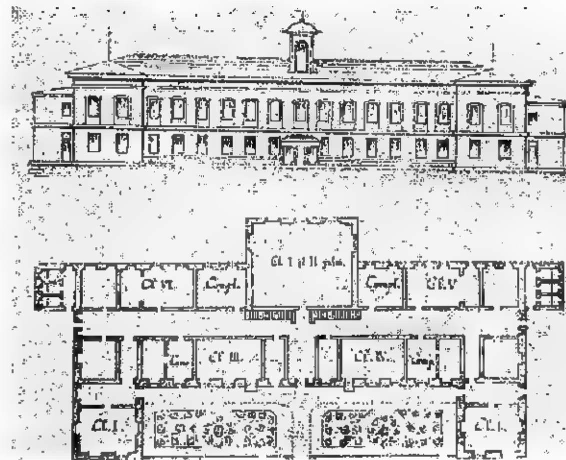

Fig. 118 Școala de la biserica Obedeanu din Craiova.

Vartolomei Măzăreanu și a ieromonahului Ilarion din Patmos, ca și în alte ctitorii voievodale.

În Țara Românească școlile își aflau locul mai ales în așezările urbane. Spre exemplu, cea veche de pe lângă biserica Sf. Gheorghe — Pitești, cu Ianache fost vătaf de copii (ante 1753) și apoi cu Ioan dascăl-vătaf sau la schitul Buliga — *Pitești* (după 1745–1751); la biserica Obedeanu — *Craiova* (1758); biserica Madona Dudu — *Craiova* (1761); biserica Sf. Dumitru — *Craiova* (1765); la *Slatina* — Olt (1763) ca și la schitul *Berislăvești* — Argeș, jud. Vâlcea (1761), de asemenea cu predare în limba română. Pentru *București*, în afara Academiei de la Sf. Sava, continua să funcționeze — dar într-un nou local — instituția domnească de slovenie de la Sf. Gheorghe Vechi (1759), apoi cea de la mănăstirea Colțea ș.a., după cum își urmau cursul școlile episcopiilor de la *Vâlcea* și *Buzău*. Pentru sporirea veniturilor învățământului, domnia va adăuga la acestea și contribuția mănăstirii Glavacioc (1763), apoi a mănăstirii Antim (1764) și cea a mănăstirii Dealul (1765).

Două însemnate momente vor marca însă evoluția învățământului superior, mediu și elementar din Principate în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Primul privea ridicarea Școlii domnești de la Iași la statutul de „Academie a învățăturilor și epistimiilor", pe baza hotărârilor lui Grigore Alexandru Ghica, din octombrie 1766. Voievodul făcuse „cas(ă) mari și frumoas(ă)", lângă Mitropolie, formate din patru camere la parter și alte patru la etaj, pentru a adăposti cele „trei școale"[1] cu trei dascăli de elinește, grecește și moldovenește, între ei aflându-se Evghenie Vulgaris. Obiectele nou introduse în programul diferitelor trepte de studiu, aritmetica, geometria, fizica ș.a., învederează caracterul științific al cursurilor de grad superior. Tot acum, în mai toate centrele județene, la Bacău, Bârlad, Câmpulung Moldovenesc, Dorohoi, Tecuci, Vaslui, Cârligătura ș.a. sunt organizate școli de limba română, ca o trebuință a realităților timpului, iar un an mai târziu — 1767 — începea activitatea și la lăcașul sătesc de la Ruginoasa-Iași. O atenție deosebită revenea, pe baza hotărârilor domniei, epitropilor îndrumători și supraveghetori ai școlilor, și anume mitropolitului, altor trei mari dregători, iar apoi și câtorva fruntași ai negustorilor —

[1] Pseudo-Enache Kogălniceanu, Ioan Canta, *Cronici moldovenești*, p. 119; relația de la Ioan Canta, p. 174.

Fig. 119 Fațada și planul clădirii Academiei de la Sf. Sava – București (refăcută în 1776–1779).

tagmă din care unii se și afirmaseră ca ctitori de școală (la Pitești și Craiova). Izbucnirea, la scurtă vreme, a războiului ruso-turc (1768–1774) a adus prejudicii învățământului în Moldova, iar la 1775, Bucovina, ocupată de armatele austriace, avea să cunoască treptat sistemul de organizare a noii administrații.

Țara Românească, supusă — în perioada menționată — acelorași evenimente militare și ocupației oștilor rusești, o dată cu instaurarea lui Alexandru Ipsilanti (1774–1782), domnia va fi nevoită să reorganizeze învățământul, fapt ce se constituie într-un al doilea mare moment în evoluția școlilor din Principate. O dovedesc chiar actele din 1774–1775, cu privire la înființarea, pe lângă Episcopii, la Craiova și Buzău, și la „politiile" județelor, mai ales la București a lăcașurilor de studiu „epistimonicești și alte dialecte", de greacă, latină, franceză, slavonă și română, acte care se referă și la plata profesorilor, și la îndatorirea mitropolitului Grigorie (1760–1787), chemat să prospecteze starea unor școli și trebuințele lor. Hrisoavele din ianuarie, iunie 1776 și iulie 1777 vădesc atenția deosebită a voievodului pentru promovarea învățăturii înalte ca „podoabă sigură", Academia grecească de la Sf. Sava fiind privită ca „institut", ea dobândind, către 1779, un nou local, considerat un „Helicon al muzelor"[1], trebuitor extinderii și adâncirii programelor îndreptate spre discipline științifice și limbi străine. Școala ființa cu cinci clicluri de studiu, pe o durată de câte

[1] Templu al muzelor în mitologia greacă (*Inscripțiile medievale ale României. Orașul București*, 1, p. 495).

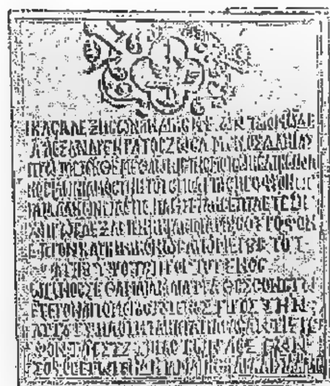

Fig. 120 Inscripție în lb. greacă, de la clădirea Academiei de la Sf. Sava (circa 1776–1779).

trei ani, folosind mai întâi șase dascăli, apoi nouă, specialiști pe anumite discipline, care predau: gramatica cu lecturi și din autorii greci și latini, matematica, geometria, astronomia, fizica, istoria, geografia-istorică, filosofia, precum și limbile clasice — elina, latina — și moderne — franceza și italiana —, în timp ce teologia se studia la Mitropolie cu dascălul Alexie Ordög. Așadar, un învățământ complex, la nivelul universităților europene, orânduit după practici pedagogice, cu o înlănțuire logică a „matimilor" (obiectelor), așezate în prima sau a doua parte a zilei, alternând, spre exemplu, dimineața de la poetică și retorică, la exerciții de elină și latină sau la studiul *Eticii* lui Aristotel — gânditor prezent încă în epocă prin lucrările sale —, iar după-amiaza cu deprinderea limbilor străine, un efort mai bine îndreptat astfel spre însușirea științelor de către ucenici. Și la Școala de slovenie de la Sf. Gheorghe Vechi — București, de nivel mediu, cursurile se desfășurau sub autoritatea dascălului Constantin și a *ipodidascalului* Dragomir, un ajutător, acestae la 1775, lăcaș în care se preda și în limba română, între elevi numărându-se și tineri din sud-estul Europei. După Academia de la Sf. Sava, aceasta era una din cele mai apreciate instituții de învățământ de sub autoritatea domniei.

Între lăcașurile de studii bucureștene, cel de la Colțea era îndrumat, la 1780, de dascălul Ioan, aici continuând să deprindă știința de carte și moldoveni — ne referim la Ștefan, care a ajuns învățător, dar în special transilvăneni, de pildă Gheorghe Ungureanu, aici la 1784, alți circa 120 de tineri de dincolo de munți frecventau școli din București. Astfel lăcașuri erau adăpostite la mănăstirile Antim, Văcărești, la bisericile Domnița Bălașa, Batiștei (1781), Măgureanu, Broșteni (1797) ș.a., ca și pe lângă Mitropolia din Târgoviște, reorganizată din 1815, răspândind cu deosebire cunoștințele de limbă română. Cu sprijinul lui Alexandru Ipsilanti, fostul mare ban Dumitrache Ghica aducea, la 12 iunie 1781, un dascăl la ctitoria sa Sf. Apostoli din urbea târgovișteană.

La est de Carpați, după cum s-a precizat, încă din prima domnie a lui Grigore al III-lea Alexandru Ghica au fost întemeiate 23 de școli în orașele de la ținuturi, printre epitropii lor fiind desemnați și negustori, împreună cu boieri divaniți. Hrisovul amintitului voievod din 15 noiembrie 1775, al lui Alexandru Mavrocordat Firaris din 20 iunie 1785 sau al lui Mihai Suțu de la 1793, stau mărturie strădaniilor domniei de a îmbunătăți starea școlilor, într-o societate receptivă la înnoiri pe tărâmul culturii și al vieții socio-politice, în contextul afirmării aici a „luminismului", a spiritului volterian și al enciclopediștilor

francezi, pe fundalul înfruntărilor dintre Austria, Rusia și Turcia (1788–1792). Este timpul în care, chiar un distins eclesiarh cum era episcopul Romanului Leon Gheuca (1769–1786), susținător, împreună cu mitropolitul Gavriil, al școlii și scrierilor în limba română, putea să tipărească, la 1780, o culegere a discursurilor acide ale lui Massillon. Ele condamnau abuzurile aristocrației, prelatul declarându-se adept al legalității. Actele de conștiință, ca acestea, manifestate tot mai pregnant în preocupările ierarhilor ortodocși au influențat procesul de formare a conștiinței naționale, proces în care învățământul a îndeplinit un însemnat rol.

Fig. 121 Mitropolitul Leon Gheuca, fost episcop al Romanului (1769–1786).

Pentru ridicarea prestigiului școlii moldave, mitropolitul Iacov Stamate (1792–1803) înfățișa, la cererea domniei, un valoros proiect realizat, probabil, și cu sprijinul boierului Scarlat Ghica, semnatar și el al prospectului alăturat Anaforalei din 28 aprilie 1800. El evidenția organizarea studiilor în cadrul Academiei, după practicile pedagogiei moderne a elvețianului Johann Heinrich Pestalozzi, științele exacte, îndeosebi matematica, fiind privită ca o „dumnezeiască învățătură". Ca mijloc de comunicare se recomanda elina, ce ar fi vorbit-o și „Zeus" sau franceza, încurajată în arealul românesc după revoluția din 1789, în timp ce pentru „îndreptarea și împodobirea limbii moldovenești", apelul la latină părea firesc. Textul recomanda ca elevii să nu acumuleze cunoștințele „ca papagalii" și nici să îmbătrânească la studiul gramaticii, ci să se împărtășească din experiențele lumii europene, utilizând enciclopedii deschizătoare de orizont. Referitor la deprinderea geometriei, se reafirma că dacă nu ar fi practicat-o egiptenii, trebuia să o facă „dachii", ținând seama de necesitatea hotărniciii moșiilor, deci de geometria practică-inginerească. Proiectul înnoitor al ierarhului Iacov Stamate și a colaboratorilor săi vizând probleme ce-i priveau deopotrivă pe dascăli și ucenici face nu întâmplător referiri la „adâncul Montesquieu" sau la „dumnezeiescul Platon"[1]. Activitatea desfășurată în această vreme își va găsi continuitatea în opera prelatului ce a urmat în scaunul arhieresc, Veniamin Costachi.

De un evident folos s-au vădit a fi în această vreme și preocupările episcopului Amfilohie, din scaunul Hotinului (1768–1772), care se împotrivea unora din metodele de învățământ „în versuri barbare", inutil de memorat, contribuind la laicizarea și modernizarea instrucției în școli. El a tradus manuale și lucrări, după ediții, cum sunt acelea în italiană, a aritmeticii (1795), geografiei (1795), a tratatului de fizică, cosmografie,

[1] *Uricariul*, 3, p. 13–23 (p. 20); mai ales, N.C.Enescu, *Data anaforalei mitropolitului Iacob II Stamati privitoare la școlile din Moldova*, în MMS 47, 1971, 3–4, p. 192–199.

Fig. 122 Lambros Fotiade, profesor și director al Academiei de la Sf. Sava (1795–1805).

zoologie și botanică (1796), lucrări cu valoare didactică, ce depășeau tiparele mai vechi ale lumii evului de mijloc.

Și în Țara Românească interesul pentru învățământ se reflectă în zeci de cărți domnești, ce atestă noile școli organizate atât la orașe, cât și la sate. Aceasta, într-o vreme în care, de pe la 1792–1796, numărul dascălilor la Academia domnească scăzuse la trei, Lambros Fotiades fiind director și având ca ajutoare pe profesorii: Constandin, Gheorghe, pe Dragnea la latină, iar din 1797 și pe Iosif Moesiodax. Acum, în afara școlilor de la mănăstiri (Motru, 1797, Nămăești, 1797 ș.a.) este atestată redeschiderea și reașezarea după 1775 a peste 20 de unități școlare în reședințele de la județe și în alte localități, cum erau: Găești (1776), Vălenii de Munte (1781), Rucăr (1782), Zimnicea (1797–1798). De asemenea, la sate și târguri erau aproximativ 15 lăcașuri de grad elementar, în parte pe moșii boierești, cazul celei de la Preajba–Dolj (1783), susținută și cu sprijinul sătenilor, din vânzarea pieilor argăsite de ei, ca și al școlilor din jud. Ilfov (Agiești –1786, Buda–1787, Obilești și Greci –1793, Tărtășești –1798), dar și la mănăstirea Curtea de Argeș, unde, din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, urmau cursurile și zeci de ardeleni, sau la mănăstirea Dintr-un lemn și în mai mare număr la București și Iași. Tot astfel, la ctitoria Rudenilor, unde diferite inscripții se referă la învățământ și la formarea grămăticilor, în plan local. Ce a însemnat evoluția științei de carte acum și ce trebuințe se făceau simțite în școli se desprinde și din dispozițiile date la 4 martie 1795 de mitropolitul Dositei Filitis protopopilor, de a introduce în procesul de instruire a elevilor lucrările de fizică, filosofie și geografie.

Tipărirea și răspândirea mai multor cărți din domeniul științelor, a traducerilor după valoroase scrieri ale lumii europene a favorizat afirmarea spiritului laic, pe drumul ascendent parcurs și de învățământ în secolul al XIX-lea.

Triumful limbii române în Academiile de la Iași și București în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Probleme ale dezvoltării învățământului în Principate. Efervescența produsă până la 1800 în sfera organizării instrucției tinerilor, ca rod al stăruințelor domniei, a clerului, a unor mari dregători, dar și a atâtor sprijinitori știutori de carte — dascăli, grămătici, logofeți ș.a. — reflectă trebuințele societății românești din spațiul sud-est carpatic, în mersul ei înainte. Perioada ce a urmat, cu toate dificultățile produse de războiul ruso-turc (1806–1812), a deschis noi perspective școlii din Principate, cu o semnificativă prezență de limbă română, îndeosebi la Academiile de la Iași și București.

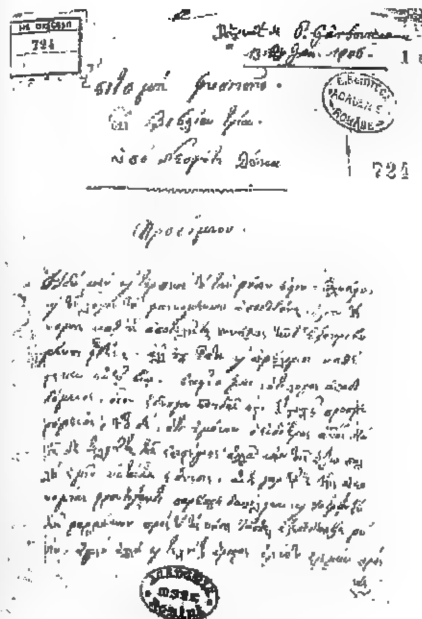

Fig. 123 Fila din manuscrisul de Fizica, în limba greacă, al profesorului Neofit Dukas.

Hotărârile principelui Alexandru Moruzi (24 mai 1803), relativ la mai buna funcționare a instrucției școlare în orașe, chiar și în lăcașul academic sau în ce privește organizarea învățământului din mediul rural (8 iunie 1803), stau mărturie prefacerilor din structurile școlilor moldave.

Cum privea Alexandru Moruzi necesitatea științei de carte și cu ce argumente o recomanda în epocă, asociind-o metaforic înălțimilor Olimpului, care puteau conduce la atâtea deslușiri și perspective, o evocă preambulul actului din 24 mai 1803. El încorporează hotărâri privind noi forme de funcționare a Academiei ieșene de „filologie și științi", dar și informații despre lăcașurile de elină și română (moldovenească) de la Focșani, Bârlad, Galați, Chișinău sau de la episcopiile de Roman și Huși, de asemenea în legătură cu banii pentru lefile profesorilor și întreținerea ucenicilor, privitor la epitropi ș.a. De altfel, prin preocupările mitropolitului Veniamin Costachi și ale domnitorului, vădite de sursele din 1803–1804, școlilor de la Iași li se alătura Seminarul întemeiat la mănăstirea Socola, în casele anume zidite, unde se preda gramatica, logica, retorica, aritmetica și etica, de către înaltul dascăl Enachi „al limbii noastre cei românești"[1], celălalt fiind părintele Ioan de la mănăstirea Neamț, pentru studiile de teologie. Din 1808 se preda și istoria la clasa a III-a, din 1812 materia figurând ca „istorie de obște" (= generală). Lăcașul era destinat fiilor de preoți ce intrau în cinul clerului și pentru care arhiereul Veniamin instituia tot aici, din octombrie 1805, și cursuri de cântări bisericești, îndrumate de Petru Lampadarie, protopsaltul Patriarhiei ecumenice. Seminarul era reorganizat de înaltul ierarh moldav, la 10 decembrie

[1] Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, 1975, p. 179, nr. 5.

1820, cu sprijinul lui Gh. Asachi, care călătorise în Transilvania pentru a determina pe câţiva intelectuali, cum erau Vasile Fabian Bob, doctorul Vasile Popp, apoi Ioan Manfi, să ţină lecţiile de gramatică, română, teologie ş.a.

Cerinţele promovării studiilor, izvorâte din demersuri ştiinţifice, l-au determinat pe Scarlat Callimachi să dispună, prin hrisovul din martie 1813, ca Academia ieşeană să susţină „Învăţământul superior al ştiinţelor", prin predarea materiilor şi în limba română, în acest sens Eforia şcolilor din Moldova recomandând numirea unui „inginer politicesc". El era Gheorghe Asachi (1788–1869), fiul protopopului Leon Lazăr Asachi, cel care studiase, din 1796–1803, la un colegiu din Lemberg, absolvent apoi, de la 1803–1804, al Universităţii de aici, doctor în filosofie şi inginer-arhitect, specializat ulterior în matematică şi practici ale picturii la Viena (1805–1808) şi în arheologie, sculptură, pictură şi litere, la Roma (1808–1812). Întors în ţară, era numit, la 15 noiembrie 1813, profesor la Academia domnească de la Iaşi cultivând de acum învăţământul de treaptă înaltă în limba română. Aici avea să predea, din ianuarie 1814, cursuri de matematică teoretică cu aplicaţii practice de geodezie şi arhitectură la clasa celor 33 de învăţăcei înscrişi, din care 29 obţineau — după cinci ani de studii — la 12 iunie 1818, specializarea de inginer hotarnic. Cursul marca, astfel, începutul afirmării şcolii superioare în limba română, alături de acea elină şi greacă — ce îşi vor înceta activitatea la 1821. Absolvenţii aparţineau atât marilor familii: Balş, Beldiman, Buhuş, Callimachi, Cantacuzino, Crupenschi, Sturdza, cât şi altora din treapta a doua şi a treia, vădind interes pentru învăţământ şi nu „ignoranţă", observată de un anonim pe la 1812, la tinerii boieri moldavi, pe care nu-i putea regăsi printre urmaşii vestiţilor „dachi şi romani"[1]. La Academie, Dimitrie Panaiotachi Gobdelas, doctor şi profesor de arte libere şi de filosofie, numit director de Scarlat Callimachi, în martie 1816, şi-a manifestat opoziţia faţă de existenţa aici a lecţiilor lui Asachi, în „moldoveneşte", care ar fi trebuit ţinute la Socola, proteste ce nu au avut ecou în societatea timpului.

În arealul moldav se făceau simţite tot mai insistent preocupările de adaptare a învăţământului la imperativele vremii, ceea ce a condus şi la transformarea lăcaşului de la biserica Sf. Nicolae — Iaşi în „Şcoală normalicească", în 1814, cu sprijinul dascălilor Hristea şi Macarie şi a psaltului Constantin, ea funcţionând după programe orare cu pauze-recreaţii, specifice pedagogiei moderne.

Este relevantă, totodată, desfăşurarea cursurilor lui Anania Cuzanos, în 1813, la Academia domnească ieşeană, care atestă începutul învăţământului juridic în Moldova.

Încă din 1818, se făceau preparative în vederea introducerii în şcolile din Moldova şi a metodelor alilodidactice, fapt îndeplinit, începând din 1 martie 1820, de N. Rosetti-Roznovanu, care a deschis la Iaşi prima instituţie de învăţământ bazată pe practici lancasteriene, având ca profesor pe Gh. Cleobulos.

Procesele petrecute în sfera didacticii din spaţiul moldav se regăsesc şi în evoluţia şcolilor Ţării Româneşti, de la Academie la cele de treaptă elementară (*trivială*), cum o

[1] *Uricariul*, 19, p. 283

dovedesc pentru acestea din urmă hrisoavele din 1802–1812 şi în special cartea lui Constantin Ipsilanti (august 1803), privind organizarea învăţământului din aşezările rurale sau hrisovul lui Ioan Gheorghe Caragea (29 iulie 1813), referitor la lăcaşurile de studii şi la dascălii de la Craiova şi din cele cinci judeţe ale Olteniei, între ei şi doi învăţători de limba română. Este contextul în care Radu Golescu va întemeia, pe moşia de la Goleşti, o şcoală sătească ce a fiinţat din 1814 până la 1821, ulterior fiind iarăşi redeschisă.

Fig. 124 Mitropolitul Ignatie Grecul al Ungrovlahiei organizator al „Liceului" din Bucureşti.

Însă nu numai iniţiativele domniei se vor face simţite acum, o dată cu înscăunarea mitropolitului Ignatie Grecul (1810–1812), ierarhul avea să înfiinţeze o „Societate filologică greco-română" cu cărturari cunoscuţi, cum era şi Grigore Brâncoveanu, unul din eforii şcolilor, care să sprijine activitatea Academiei, numită de el *Liceu*. Aici, urmau să se predea: *ştiinţe* (matematică, fizică, chimie, geografie, logică, poetică), *literatură* (cu retorică, mitologie, arheologie), *limbi străine* (latină, elină, rusă, franceză). Director era numit Constantin Vardalah, profesor de ştiinţe, activitatea atât a dascălilor cât şi a ucenicilor fiind reglementată printr-un program ce le stabilea îndatoririle, iar examenele se desfăşurau public, sub supravegherea înalţilor ierarhi. La 1810, Liceul avea 11 profesori, dar ulterior lipsa cadrelor didactice s-a făcut resimţită.

Mai multe hrisoave din septembrie 1814 şi din anii următori reflectă grija voievodului Caragea, ca şi a epitropilor rânduiţi să supravegheze starea şcolilor şi reorganizarea lor sub impulsul ideilor iluministe, cel din februarie 1816 fiind o pledoarie pentru „grandioasa filosofie". Acela din 17 octombrie 1817, recomandând, printre altele, predarea limbii latine în Academia de la Sf. Sava, curs, ca şi cel de drept — de pravile împărăteşti — susţinut de Ladislau Erdeliotul. Boierii efori solicitau, la rândul lor, domniei, la 25 aprilie 1815, ca să sprijine şcoala de la Râmnic, cu veche tradiţie în „ştiinţa citaniei" şi a preoţiei. În chip deosebit, eforii vor manifesta cererea faţă de amintitul principe, prin anaforaua din 10 decembrie 1817, pentru înfiinţarea, la Bucureşti, a Colegiului în limba română, care să-l înlocuiască pe cel grecesc. El urma să funcţioneze la biserica Sf. Gheorghe Nou, cu trei dascăli (pentru începători, avansaţi şi inginerie hotarnică). După aprobarea dată de Caragea Vodă la 12 decembrie şi cu susţinerea lui Constantin Bălăceanu, a lui Grigore Dimitrie Ghica şi a lui Iordache Golescu, *Liceul* a fost inaugurat în clădirea de la Sf. Sava, unde Gheorghe Lazăr, numit la 24 martie 1818 dascăl, şi-a desfăşurat programul de învăţământ în limba naţională şi cu ajutorul altor entuziaşti profesori, începând din august acelaşi an. Actul sancţionat de domnie — dată fiind însemnătatea lui — era comunicat

Fig. 125 Gheorghe Lazăr, fondatorul Şcolii româneşti de la Sf. Sava.

printr-o circulară către toate isprăvniciile de judeţe şi anunţa deschiderea, în oraşul de reşedinţă a *şcolii româneşti*, cu trei dascăli.

Instituţia academică bucureşteană, ce îşi dusese existenţa în localul de la mănăstirea Sf. Sava, lipsită de spaţiul trebuitor, căci de la 75 de ucenici, câţi se aflau la 1776, numărul lor a ajuns la 320 în 1816, şi-a mutat sediul în 1791, la biserica Domniţa Bălaşa, iar, după cutremurul din 11 octombrie 1802, la metohul Măgureanu (din 1803). Aici a funcţionat în continuare, paralel cu Şcoala de studii superioare, îndrumată din 1818 de Gheorghe Lazăr, în clădirea refăcută de la Sf. Sava unde, pentru prima dată, cursurile s-au desfăşurat în limba română, nu în greacă, ca la aceea de la metohul Măgureanu, care fiinţa cu clase gimnaziale, după metode cunoscute şcolilor europene, susţinute de renumiţi dascăli. Printre ei se aflaseră Lambru Photiade, director (1803), Ştefan Komitas, iar apoi Constantin Vardalah, Neofit Duca, director (1815–1818) sau Veniamin din Lesbos, şi el director (1818–1821), contribuind şi la formarea intelectualilor din spaţiul balcanic, în spiritul intereselor promovate de lumea grecească pentru eliberarea popoarelor din sud-estul Europei — cu deosebire a Greciei — de sub dominaţia Imperiului otoman, fapt tot mai vizibil după 1812.

Mai mult decât a putut realiza Gh. Asachi, prin înfiinţarea clasei care a dat prima promoţie de ingineri agronomi dintre moldoveni la Academia din Iaşi, Gh. Lazăr (1779–1823), născut în Avrigul Sibiului, s-a arătat încă de la a sa „Înştiinţare din 1818" către „vrednică tinerime", partizan al acelor „ştiinţe scumpe şi tămăduitoare", promovate la „o Academie" chiar în „limba maicii sale", inaugurând astfel „o epohie nouă". Programul de învăţământ anunţat, cuprinzând patru trepte, pornea: I — de la deprinderea slovelor, citit, scris, lecturi din sfera teologiei ş.a.; II — studiul gramaticii, poetica, geografia globului, retorica cu istoria neamului şi a patriei şi alte ştiinţe; III — aritmetica, geografia pământului, geometria, trigonometria, algebra, geologia cu economia şi arhitectura; IV — deprinderea unor „mai înalte ragme filosofeşti" sau „iuridiceşti", prin urmare o complexă problematică ce avea să dea un mai larg orizont învăţăceilor. Lazăr, cu entuziasmul şi fermitatea adusă de dincolo de Carpaţi, îşi anunţa astfel opţiunile în slujirea şcolii româneşti, a intereselor românilor, subliniind, în cuvântul rostit în 1819, la înscăunarea mitropolitului Dionisie Lupu, „dreptul ce avem în stăpânirea pământului strămoşesc". Aşa cum remarcase N. Iorga, prin programul său, Lazăr nu urmărea numai o schimbare pe tărâmul didacticii, ci o revoluţie în plan spiritual faţă de practici întâlnite la Şcoala grecească.

În instituţia de învăţământ superior de la Sf. Sava s-au format distinşi oameni de carte, şi anume: Ion Heliade-Rădulescu, Eufrosin Poteca, Petrache Poenaru ş.a., printre ei şi moldoveni. Nu întâmplător, în *Oda* dedicată la 1820 de Paris Mumuleanu lăcaşului, îl considera „Un izvor prea minunat".

Prin strădaniile lui Ion Heliade-Rădulescu, Daniil Tomescu şi Teodor Paladi se introduc, în septembrie 1820, şi în şcolile bucureştene practicile lancasteriene. Era, evident, un efort de a da instrucţiei în limba română noi dimensiuni în propovăduirea ştiinţelor, în adâncirea cunoştinţelor pe calea spre modernitate şi a afirmării conştiinţei naţionale.

Învăţământul particular, preceptori străini, şcoli pentru fete, tineri trimişi la studii în străinătate. Evoluţia vieţii în Moldova şi Ţara Românească în epoca fanariotă a făcut necesară instruirea tinerilor pe diferite trepte de şcolarizare şi în afara învăţământului organizat de domnie, la mănăstiri şi biserici sau susţinut de mari dregători şi neguţători. Faptul că Academiile de limbă greacă de la Iaşi şi Bucureşti cuprindeau un număr restrâns de cursanţi şi că urmăreau, în special, formarea intelectualilor din ţările balcanice ca factori activi în mişcarea de emancipare a lumii sud-est europene explică demersurile domniei, ale boierimii şi a altor categorii de locuitori către studii cu profesori particulari. Ele puteau deschide un mai larg orizont învăţăceilor prin deprinderea limbilor europene de mai mare folosinţă, în afară de elină. Relativ la practicarea instrucţiei pe cale particulară se referă şi hrisoavele lui Grigore al II-lea Ghica, din 25 decembrie 1747, şi ale lui Ioan Teodor Callimachi, de la 25 iunie 1759, amintind de boierii care ţin dascăli pentru fiii lor, unii veniţi „de aiurea" ce fac şi „şcoli osebite" şi astfel „sparg şcoala domnească", în apărarea ei hotărându-se interzicerea funcţionării acestora, dar care nu a avut urmări.

O privire de ansamblu asupra celor ce dobândeau ştiinţa de carte în familie, faţă de ucenicii din Academie, indica o pondere de două treimi pentru primii şi o treime pentru ultimii menţionaţi. Se cunoaşte, de asemenea, că în vederea şcolirii copiilor spătarului Gavriil Conachi, de-a lungul anilor 1790–1799, au fost aduşi 15 profesori, unii şi pentru limba greacă, franceză, germană, latină, în timp ce la instituţia academică din Iaşi erau mai puţini dascăli, ca şi la Şcoala superioară domnească de la Bucureşti.

Pentru educarea vlăstarelor principelui Nicolae Mavrocordat din scaunul moldav erau angajaţi, în 1712, Anastasie Bunellis din Ianina şi Iosif, apoi în domnia din Ţara Românească şi alţi profesori de renume, ca Iacob Manos din Argos (1716), preotul Serafim, prelatul Neofit, care a fost şapte ani dascăl de elină al lui Alexandru Mavrocordat şi al domniţei Sultana, raguzanul Bettera şi chiar medicul Daniil Fonseca pentru franceză şi italiană, de asemenea secretarul domnesc Lazăr Scriba din Trapezunt, preceptor şi al beizadelelor lui Constantin Mavrocordat. Fiii lui Mihai Racoviţă învăţau cu Natanail Colonaris din Chios (1724–1727), prezent şi la Academia ieşeană. Odraslele lui Grigore al II-lea Ghica (1726–1733) se aflau sub îndrumarea ieromonahilor greci Ioanichie şi Nichifor, acesta din urmă citat ajungând curând mitropolit al Moldovei (1740), iar copiii nepotului său, Grigore al III-lea Alexandru Ghica (1764–1767; 1774–1779), primeau lecţii de la Nichifor Theotochis, unul din marii dascăli ai instituţiei academice ieşene,

precum şi de la instiutorii Ienachi din Agrafa şi Teodor, sau de la cei francezi, cum era Ledoulx de Saint Croix, chiar de la Jean Louis Carra, aflat în slujba domniei. Beizadelele lui Constantin Moruzi (1777–1782) aveau să fie şcolite de eruditul Nicolae Varcosi, iar copiii lui Alexandru Moruzi (circa 1793–1801) primeau învăţătura de la poetul Athanasie Christopulos, ca şi de la francezii Clémaron, abatele Vosgian Maas şi M. Carra. Pentru fiii lui Alexandru Ipsilanti (1774–1782) se apelase la cărturarii Iosif Moesiodax din Cernavoda, la raguzanul Ignaz Stephan Raicevich, la elveţianul Franz Joseph Sulzer, secretar al principelui, la abatele Lionardo Panzini, ca şi la Jean-Baptiste Linchou († 1780), apoi la călugărul Natanail ş.a., iar vlăstarele lui Constantin Hangerli (1797–1799) beneficiau de cunoştinţele grecului Dosothei Proios. În ceea ce îl priveşte pe Mihai Suţu (1793–1795), el îl chemase pe călugărul Policarp Tesalianul — viitor episcop de Patras, pentru educaţia copiilor lui, apoi Alexandru Callimachi (1795–1799) şi Scarlat Callimachi (1806; 1807–1810; 1812–1818) aduseseră pe francezii Jean Baptiste Trécourt, Martinot, Doret, pe baronul Ludwig Kreuchely Schwedrberg şi pe Dimitrie Panaiotakis Gobdelas de la Academia din Iaşi.

Prezenţa dascălilor străini, mai ales francezi, chemaţi sau care se ofereau să contribuie la instruirea fiilor de boieri şi ai principilor reflectă noi realităţi din existenţa Ţărilor Române, cu implicaţii nu numai în sfera culturii, ci şi a mentalului vremii, ca o reacţie faţă de tiparele unei lumi ce-şi menţinuse anacronismele atât de târziu. Mesaje în acest sens se desprind şi din practicile învăţământului la curţile şi casele boiereşti, căci profesorul Fleury, refugiat din Franţa, îl şcolea la Ţigăneşti–Galaţi, în 1778, pe Costache Conachi, fiul vornicului Manolachi. Aşa cum relata medicul Adreas Wolff de la Sibiu, pe la 1788–1792, doi din cei 12 copii ai familiei Cantacuzino din Paşcani erau pregătiţi la fizică, matematică, filosofie, drept, ei fiind cunoscători de greacă, latină, franceză, italiană. La instruirea fiilor lui Gheorghe şi Teodor Balş depunea stăruinţe învăţatul cleric sârb Dosoftei Obradovici, iar pentru odraslele lui Costache Sturdza erau preceptori un dascăl francez şi altul saxon, la boierul ieşean Iordachi Catargi fusese angajat, în 1810, tot un francez, Sonnini de Manoncourt. Logofătul Grigorie Sturdza apela, în 1812, la „monseur Flechtenmacher" pentru a-i şcoli copiii. În ceea ce-l priveşte pe vistiernul Iordache Roset-Roznovanu, acesta ţinea la 1816 un profesor francez şi altul grec, spătarul Ioan Cănănău apelând, în octombrie 1818, pentru educaţia vlăstarelor lui, la căpitanul francez D. Bacheville, plătit cu 1 200 lei anual şi căruia i se asigura, ca şi în alte cazuri similare, traiul zilnic şi locuinţa. Toate aceste prezenţe ce aduceau noi experienţe şi lumini din lumea franceză, spaniolă, germana, italiană, reverberate acum mai puternic în spaţiul românesc, au fost privite — nu întâmplător de N. Iorga — ca o „îndreptare apuseană în Principate".

Instrucţia fiicelor de domnitori sau a copilelor boierimii ancorată îndeosebi în intimitatea vieţii de familie, este mai puţin evidenţiată. Fiica spătarului Gavriil Conachi, Elena, deprindea ştiinţa de carte, împreună cu cei trei fraţi ai ei, în casa părintească de la Iaşi, în anii 1790–1799 şi unde — cum aminteam mai înainte — îşi făcuseră prezenţa 15 dascăli şi pentru greacă, franceză, germană, latină ş.a. Agentul consular Stephan Ignaz

Raicevich, în referirile sale la învăţământ şi la influenţa franceză în Principate (1774–1782), observa că multe femei vorbesc această limbă în Ţara Românească. Faptul este remarcat şi de călătoarea engleză Lady Elisabeth Craven, care arăta, în 1786, că la Curtea lui Nicolae Mavrogheni de la Bucureşti, se vorbea foarte bine franţuzeşte, lângă doamna voievodului cele 20 de fete ce o înconjurau discutând despre „danţurile" din Apus, ştiute probabil de la instiutoarele din casele boierimii şi ale principilor. La Curtea moldavă a lui Scarlat Callimachi, de educaţia domniţelor se ocupa, la 1813, Elisabeth de Bellville (n. Arnoult), plătită cu 200 de galbeni olandezi pe an. În alte cazuri, se cunosc stăruinţele Ecaterinei Moruzi, soţia lui Alexandru Ipsilanti, pentru instruirea fiicei lor, principesa Ralu, cunoscătoare a limbii greceşti, a celei turceşti, a francezei şi a italienei; tot astfel în domeniul muzicii între instiutorii anume orânduiţi se aflau şi francezul Linchou şi abatele Lionardo Panzini (1776–1778). Franţuzeşte vorbea şi doamna Zoe Moruzi, iar Ruxandra, soţia principelui Scarlat Callimachi (1795–1799) îşi iscălea corespondenţa „cu însăşi a mea mână", ca şi alte cunoscătoare de carte din cinul boieresc. De aceea, cele însemnate de Jean Louis Carra, aflat în 1775–1776 în slujba voievodului Grigore al III-lea Alexandru Ghica din Moldova, referitor la femeile de aici, fie şi o prinţesă care nu ar fi ştiut să citească şi să scrie, trebuie, desigur, amendate.

Constantin Hangerli, în hrisovul din 29 mai 1798 privind reorganizarea Orfanotropiei de la mănăstirea Toţi Sfinţii (Antim), stabilea să se orânduiască două dăscăliţe dintre călugăriţe pentru necesitatea fiinţării acestei instituţii a fetelor. O grijă asemănătoare era vădită pentru maicile de la Agapia, după mutarea aici şi a obştei de la mănăstirea Socola, la 26 iunie 1803, domnia hotărând ca „un dascăl bătrân procopsit" să le dea învăţătură grecească şi elinească. După aceea, unele călugăriţe puteau să rămână „dascăle în monastire", iar fetele de boieri, de mazili, negustori sau „de toată starea", care voiau să deprindă ştiinţa de carte şi a „lucrului mâinilor" aveau să stea în cuprinsul lăcaşului, fără a fi silite să intre în cinul monahiilor, la absolvire părăsind şcoala cu ştirea mitropolitului.

Un pension pentru fete al doamnei L. Germont lua fiinţă la Iaşi în 1811, aici elevele învăţând, la alegere, franceza, greaca, italiana, germana, dar şi geografie, istorie, aritmetică. Câţiva ani mai târziu, la 1815, era inaugurată şi la Bucureşti o instituţie pentru tinerele „de nobleţe", aflată sub îndrumarea Anetei Cavalini, cu un program de studiu asemănător şcolii ieşene, şi tot la această dată era deschis pensionul doamnei Furé. Menţiuni ca acelea relativ la „Famme Chaumont", instiutoarea copiilor boierului Alexandru Mavrocordat, la 12 martie 1816, sau la „M. de Jembures", ce par să se refere la învăţământ în serviciul doamnei Smaranda Callimachi, de asemenea, la Iaşi, în 19 iunie anul citat, accentuează interesul vădit pentru ştiinţa de carte. El se manifestă şi în alte medii sociale, ale unor dregători şi slujbaşi mărunţi sau negustori, cărora atribuţiile deţinute le impunea cunoştinţe elementare de citit, scris şi socoteli aritmetice.

Din problematica de ansamblu a învăţământului nu pot fi trecute cu vederea prezenţele tinerilor români la studii în alte ţări, dovezi — înainte de toate — ale deschiderilor de orizont spre nou, spre cuceririle ştiinţifice puse în lumină în lumea europeană. Prin legăturile principilor fanarioţi cu Patriarhia ecumenică, cu renumiţi dascăli din centre

ale ortodoxiei răsăritene, fiii unor domnitori, ai lui Nicolae și Constantin Mavrocordat, ai lui Mihai Racoviță sau ai Ghiculeștilor, Moruzeștilor ș.a. și-au urmat pregătirea și în arealul Constantinopolului de-a lungul veacului al XVIII-lea. Constantin Mavrocordat, în cea de-a patra sa domnie în Țara Românească (1744–1748), preocupat să lărgească cadrul cunoștințelor învățăceilor din Principate, a trimis 12 fii de boieri la *Veneția*, pentru studii, și anume Răducanu Cantacuzino, urmaș al lui Matei mare ban din Măgureni, Gheorghe Socoteanu-Râmniceanu, viitor mare clucer de arie (1755) ș.a., rechemați însă curând în urma intrigilor la Poartă ale potrivnicilor principelui. Ulterior, în 1786, în domnia lui Nicolae Mavrogheni, se avea în vedere ca șapte vlăstare de boieri săraci să urmeze Școala turcească de la saraiul Țării Românești din *Constantinopol*, pentru a învăța limba osmană, nu înainte de a susține un examen de gramatică greacă, înaintea lui Ienăchiță Văcărescu. La Universitatea din *Leipzig* (Lipsca) — Germania își continua pregătirea Gheorghe Balș (18 iunie 1765), ca și Scarlat Sturdza (1771), ginerele lui Constantin Moruzi (1777–1782), apoi Alexandru, nepotul episcopului de Roman, Leon Gheuca, înmatriculat aici la 26 mai 1783, de asemenea, diaconul Gherasim. Alți tineri din Țările Române se îndreptau către *Viena*, așa cum o făcea Vasile Balș, bucovineanul, un învederat susținător al intereslor românilor, după ocuparea Moldovei de Nord de către imperiali. Pe la 1790, se afla la învățătură în amintitul centru al Austriei și Fotie, nepotul mitropolitului Filaret al Țării Românești (1792–1793), ca și Andrei Nenciulescu, fiul stolnicului Alexandru (1799) sau Dimitrie Bellu și Teodor Balș. La 1800, fiii lui Manolachi și Gravriil Conachi, și anume: Costachi, Vasili și Ioniță, veneau tot aici însoțiți de călugărul Daniil, fiind și sub îndrumarea dascălului Ștefan Duca, a ieromonahului Antim și a profesorului ungur Ștefan Szűts. Doi ani mai târziu, Costachi Conachi revenea la *Viena*, de unde pornea spre Universitatea din *Jena* — Germania, unde numele era înmatriculat la 13 mai 1803, iar peste timp, în 1817–1818 (13 noiembrie) a fost prezent tot acolo și Nicolae Ghica „moldav". Tinerii din familia Conachi se vor întoarce în țară după șase ani, aducând diferite cărți, printre care și două lexicoane nemțești. În anii 1806–1809, la *Viena* și-a desăvârșit pregătirea și Gheorghe Lazăr, urmând teologia, filosofia, dreptul, pedagogia, literatura, istoria, matematica, ingineria, științele militare, medicina, studii ce i-au deschis un orizont luminist. Și Costachi Cantacuzino, fiul lui Iordachi clucerul, își continua învățătura aici, la 1809, în timp ce fratele său Grigori se pregătea și el să vină în renumitul centru. În ce-l privește pe Scarlat Cănănău, înrudit cu vodă Callimachi, acesta se îndrepta către *Berlin*. Mai târziu, în vara lui 1817, odraslele lui Dimitrie Bibescu, Bărbuceanu (Barbu Știrbei) și fratele său Gheorghe, treceau prin *Viena* în drumul lor spre *Paris*. Dar, în capitala Franței era la studii, din 1803, moldoveanul Gheorghe Bogdan ca să învețe dreptul, ca și un Furnachi, înscris și el la Facultatea de Drept în 1806. Apoi, Petre Manega avea să-și susțină bacalaureatul la Sorbona în 1818 și licența în drept și doctoratul la École de Droit (1819–1820), vreme în care Barbu Știrbei absolvea cursul de filosofie cu profesorul Thurot, urmând împreună cu fratele lui, Gheorghe, și dreptul. La 4 martie 1820 erau la învățătură și fiii lui Gheorghe Filipescu de la București, primiți, probabil, la pensionul lui Isidor Guillet, dar și tinerii Bălăceni,

Ioan și fratele său Ștefan, după ce se instruiseră acasă cu profesorii greci Ioan Molina și Lambru Fotiade, dar și Costache Rasti, care părăsea *Parisul* în noiembrie același an. Una din cele mai însemnate prezențe românești în cercurile pariziene era, în august 1818, Nicolae Rosetti-Roznovanu, care plecase din Moldova în 1817, trecând prin *Viena* și pe la *Londra*. Legăturile lui cu cărturari ca Marc Antoine Jullien, cu medicul Albert ș.a. au condus la numirea sa ca membru al „Societății pentru instrucțiune elementară", afirmându-se nu numai ca promotor al ideilor înaintate în școală, dar și a atitudinii liberale în Moldova. Este vremea în care interesul în formarea tinerilor intelectuali cu un mai larg orizont va conduce la acordarea de burse de către stat pentru studii în străinătate — începând din 1820 — unor studenți instruiți la Colegiul de la Sf. Sava, propuși de eforii școlilor, în frunte cu mitropolitul Dionisie Lupu, și acceptați la 10 martie, de Mihai Suțu. Ei erau Eufrosin Poteca, Constantin Popa Dumitru (Constantin Moroiu), Ion Pandele și Simion Marcovici, care se îndreptau spre Italia, la *Pisa* (1820), de unde, după trei ani de învățătură, cu excepția lui Moroiu, devenit doctor „în lege" aici, ceilalți au plecat la *Paris*. Către Apus pornise și Iancu Văcărescu, însoțit de dascălul Zaharia, ca și Costache Falcoianu, urmaș al marelui paharnic Ioniță (1800).

Și înalți ierarhi ai Moldovei, ne referim la Veniamin Costachi — au înlesnit șederea la studii în centre europene a câtorva distinși tineri, și anume lui Gh. Asachi la *Viena* și la *Roma* (1805–1812), ieșanului Gheorghe Săulescu în *Grecia* și *Italia* ș.a. Varlolomei Măzăreanu, egumenul mănăstirii Putna, a învățat la *Kiev*, către mijlocul secolului al XVIII-lea, probabil acolo și Amfilohie (1763), viitorul episcop al Hotinului, care și-a continuat instrucția și în *Italia* (ante 1768). Tot la *Kiev* studia și viitorul mitropolit Gavriil Bănulescu-Bodoni, cunoscător de slavonă și latină, pe la 1773, interesat apoi în deprinderea elinei și limbii grecești, pentru care a călătorit în *Grecia*, trecând prin *Chios*, *Patmos*, *Smirna* și pe la *Athos*, ca în 1779 să se îndrepte la *Constantinopol* și să intre în monahism. Spre lăcașurile de instrucție ale Orientului pornise și Sofronie, fratele episcopului Gherasim al Hușilor (1796–1803), însoțit și de alți moldoveni.

Legăturile Țării Românești și ale Moldovei cu Transilvania explică prezența la învățătură în centre de la nord de Carpați a tinerilor din Principate. Astfel, Ilinca, soția lui Costache Jianu, îl trimisese pe fiul lor Amzuță, în 1793, la *Sibiu*, unde era îndrumat și copilul serdarului Petrache, ginerele vistierului Ion Hagi Moscu, la 29 martie 1802, ca și fiul serdarului Roșca, iar din 1803, Dinca-Constantin, nepotul lui Constantin Brăiloiu, care venise însoțit de dascălul Hristodor și urma cursuri de greacă și germană, a fost trimis apoi la Viena.

În arealul sibian ființa și o școală de fete la Claustrul Ursulinelor. Aici fusese încredințată, la 1802, de Constantin Vardaam din București, fiica sa Marița (Mimi), de care se ocupa din 1803 călugărița de Ghigi pentru a o învăța italienește, franțuzește și nemțește, părintele ei insistând să deprindă și clavirul, jocuri și cusături. Și copila lui Constantin Otetelișanu, Zmarandița, era școlită la „matere" din 1807, ca de altfel pe la 1808 și două nepoate ale paharnicului Pana Costescu, Elena și Marghiolița, care se întorceau, la 1813, în țară. Ele fuseseră colege la Ursuline cu o Frusina, protejată a

Marioarei Roset. Mai târziu, la 1818, se afla tot aici o altă Zmarandiță, fiica negustorului craiovean Ioan Băluță, doritor ca odrasla sa să învețe franțuzește și clavirul. Copilele boierilor moldoveni se duceau ca să-și facă instrucția și în Polonia, la Lemberg, la maicile de la Sacré Cœur.

Negustorul Nicolăiță Iovipale stabilise ca fiul său Nicolae să se îndrepte de la Râmnicu Vâlcea spre *Cluj*, unde, prin septembrie 1790, trebuia să facă practică „pe boltă" — deci de negoț și câte două ore să petreacă și la „școala, nemțească" de acolo.

Dimensiunile învățământului întreprins pe căi particulare sau prin alte inițiative, atât cât ne sunt cunoscute, stau mărturie formării unora dintre tineri — în special din rândul boierimii — tot mai mult sub impactul lumii laice, a datelor rezultate din domeniile științelor, a instruirii în limbi străine, de mai largă circulație în lumea europeană, adevărate deschideri în societatea românească spre modernitate.

Învățământul în cadrul unor comunități etnice. *Armenii* de rit gregorian (oriental) și occidental aparținând unora din cele mai vechi comunități care au viețuit alături de români, în special în Moldova, s-au îngrijit de organizarea învățământului în centrele cu populație mai numeroasă, cum era reședința de odinioară de la Suceava. Aici, după cum o evidențiază înscrisurile administrației austriece a Bucovinei, existau, la 1777, două școli pentru băieți și fete ale armenilor, alăturate însă la Școala normală din oraș. Surse ulterioare mai amintesc și de un lăcaș de învățământ privat pentru armeni, tot la Suceava, care fuzionase, la 1822, cu o școală de limbă română și germană. În ceea ce privește Iașul, aici funcționa, la 1803, o instituție cu precădere a științei de carte pentru armeni, cum vor fi fost atâtea altele la lăcașurile comunităților mai bine organizate din așezările urbane de la Botoșani, Siret, Vaslui, Bârlad, Roman, Galați, Focșani. La București, locuitorii de rit gregorian erau grupați în jurul vechii ctitorii refăcute la 1781, dar informații referitoare la învățământ sunt întâlnite de-abia la 1800. În schimb, armenii de credință catolică își aveau lăcașul la Bărăție, unde misionari iezuiți erau ocrotiți de domnie, și anume de Constantin Mavrocordat în cea de-a patra sa prezență în scaunul de la București (1744–1748), pentru a se ocupa de „școlile religioase" din oraș, unde intenționau să întemeieze chiar „un colegiu al lor de opt călugări". Peste timp, la 1815, avea să ființeze și o Școală evanghelică pentru reformați, tot în urbea bucureșteană. Desigur, instrucția tinerilor din comunități *catolice*, cu o mai veche tradiție, ca cele de la Câmpulung, Târgoviște aflate sub îndrumarea Ordinului Franciscanilor Observanți, au putut beneficia de învățătură din partea „paterilor", chiar în cuprinsul lăcașurilor respective, cei mai destoinici fiind îndrumați spre marile centre ale lumii evanghelice din Europa Centrală.

Pentru *populația evreiască* din Principate, lăcașurile de instruire în știința de carte, în învățămintele și practicile cultului mozaic au fost chiar casele de rugăciuni și sinagogile — numite nu întâmplător „școală", căci rabinii erau ei înșiși citați în izvoarele vremii ca „învățători în ale legii". Cele mai puternice comunități se aflau la Iași — în frunte cu rabinul Bețalel (circa 1724–1743). Un act de aici, din 17 iunie 1729, aducea precizarea că o confrerie „Hevra Kedoșa" se afla situată lângă „școala jidovească" pomenită și la 24 septembrie 1741, în legătură cu adunarea căpitanilor breslei evreilor ieșeni pentru alegerea starostelui lor. Din informațiile catagrafiei de la 1820 se cunoaște că unii membrii ai breslei aduceau pe cale particulară și „dascăli franțuzești" pentru școlirea copiilor în cadru familial. Alte lăcașuri de învățământ au existat și la Botoșani, la 4 iunie 1779 fiind atestat un dascăl Iosip, dar și la Piatra Neamț, Bârlad, Vaslui, Huși, Târgu Neamț ș.a. La Cernăuți comunitatea ebraică primea, la 1774, încuviințarea să facă o „școală", adică o sinagogă, acolo unde existase alta încă cu 60 de ani mai înainte. Prin hotărârile Consiliului Aulic din Viena, din august 1781, copiii comunității iudaice de la Suceava erau obligați să frecventeze școlile publice existente acolo. La București, evreii sefarzi aveau la 1730 o școală elementară și o alta de grad superior atunci întemeiată. Ele vor fi funcționat în mahalalele locuite de comunitari, ca aceea a Popescului sau de la Schitu Măgureanu. Lespezi funerare și mențiuni documentare stau mărturie și aici, aidoma celor din Moldova, prezenței în viața obștilor iudaice a rabinilor „profesori" sau „învățători" — cum fusese pomenit la 1732 „profesorul" rabinul Țvi.

Un memorial din 1740, al unui anonim turc amintește de o școală de la *Hotin*, către care se îndreptau copiii de acolo, probabil din familii musulmane, de vreme ce cetatea se afla de câteva decenii în stăpânirea oștirilor otomane.

Școlile psaltice și învățământul muzical în Țara Românească și Moldova. Integrat fenomenului cultural românesc socio-politic al vremii, învățământul din sfera muzicii bisericești continuă de-a lungul veacului al XVIII-lea mai vechile tradiții ale cântărilor psaltice bizantine. El este însă tot mai vizibil supus demersurilor „românirii", cum observase în epocă și Anton Pann, ca urmare a traducerii cărților de slujbă și gramaticilor (*propedilor*) din limba greacă. Era, ceea ce remarca și Ioan Duma Brașoveanul în prefața manuscrisului său muzical, alcătuit la București în 1751, o dorință ca „limba noastră cea rumânească" să nu fie defăimată și socotită „grozavă și necuvioasă", cum pretindeau cei ce se împotriviseră afirmării ei și în imnele eclesiastice. Începutul a fost făcut încă din 1713, atunci când ieromonahul Filothei sin Agăi Jipei de la Mitropolia Bucureștilor a realizat întâia *Psaltichie* românească. Ea a deschis calea afirmării primelor școli pe acest tărâm. Între ele se situează și aceea de la biserica Curții domnești, unde numărul mare de dascăli, grămătici, peveți (cântăreți) existenți la 1716, cum erau Constantin, Ion și Bunea, iar la 1720 cei cinci cântăreți: Ion, Ștefan, Gheorghe, Constantin și Zota, stau mărturie evoluției învățământului muzical bisericesc. Faptul este vădit și de activitatea unor cunoscuți protopsalți atestați la 1733, și anume Șărban, fiul lui Radu, sau Constantin ș.a.

Cântăreții Dima și Necula funcționau ca dascăli psalți la Școala domnească de la Biserica Sf. Gheorghe Vechi, în 1732–1736, vreme în care cursuri de muzică psaltică erau ținute și la mănăstirea Sf. Sava — București, ca și la Episcopia Râmnicului, unde, în 1747–1748, se făcuse cunoscut Lavrentie Dimitrievici, iar apoi la 1763–1764, Constantin, al doilea psalt — discipol al renumitului Șărban protopsaltul. Hrisovul din ianuarie 1776, privind reorganizarea învățământului de la Sf. Sava, se referă și la orânduirea unui profesor de muzică, fiind recunoscut, la 1 decembrie 1781, ca „musicos" Mihalache

Moldoveanul (Eftimovici ?), dascălul de la biserica Curții domnești din București. El îi adunase pe învățăceii cu „glas bun" din mediul monastic și îi îndruma în meșteșugul cântării psaltice, așa cum funcționase ca profesor și la metohul Episcopiei Râmnicului, din București.

Prin grija ierarhului Iosif al Eparhiei Argeșului exista, de la 1796, și aici învățământul psaltic în limba română. Dacă pe baza hotărârii domniei dinspre mijlocul secolului al XVIII-lea începuse să se organizeze în unele centre administrative și învățământ în românește, alături de cel în greacă și slavonă, Alexandru Ipsilanti stabilea, la 1780, ca acesta să ființeze în toate cele 17 orașe de reședință ale județelor Țării Românești. Preocuparea este vădită și în planul școlilor psaltice, căci nevoia de comunicare a imnelor bisericești în graiul localnicilor se impunea în tot mai mare măsură. Un înscris domnesc din 5 mai 1793 pentru Cerneți privind instrucția copiilor se referea și la „trebuința cântării". Însemnate sunt însă cursurile de muzică bisericească ale protopsaltului Dimcea, ținute la locuința sa din Hanul Constantin Vodă — București, de pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea și până la 1810, când se va stabili la Iași. Ulterior, prin dispozițiile lui Ioan Gheorghe Caragea din iunie 1813, „dascalul musicos" Gherasie ieromonahul va fi adus la Școala de cântări de la Sf. Sava, unde învățământul se desfășura în două încăperi, încheindu-se în anul următor.

După reforma muzicii psaltice întreprinsă la Constantinopol în 1814, Petre Manuil Efesiul avea să organizeze, în 1816, la biserica Sf. Nicolae Șelari — Bucuresti o școală de psaltichie după „sistema nouă", la care a fost numit efor, la 16 iunie 1817, vornicul Grigore Băleanu, și unde a învățat, printre alții, și Anton Pann. Un lăcaș de acest fel era înființat, în 1819, la biserica Madona Dudu — Craiova. Este anul în care arhiereul Dionisie Lupu va redeschide la Mitropolia Bucureștilor cursuri pentru cântări în limba țării, sub îndrumarea cunoscutului ieromonah Macarie (1819–1820), „dascălul școlilor de musichie a Țării Românești".

În ceea ce privește Moldova, aici, ca și în Muntenia, învățământul psaltic s-a desfășurat la recomandările domniei și prin grija clerului înalt, în cuprinsul Mitropoliei, a episcopiilor și a așezămintelor monastice. Urmând filonul vechilor tradiții, dar și a trebuințelor vremii, la mănăstirea Putna, în urma reorganizării școlii de către Ilarion ieromonahul, în 1774, programul de studii cuprindea și practica cântărilor bisericești. În ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea sunt vădite și la mănăstirea Neamț forme de organizare pe acest tărâm, din epoca paisiană provenind atâtea manuscrise aflate și la Secu, Agapia și Văratec, inițiatorii fiind Iosif monahul și ajutorul său, ieromonahul Visarion.

Prin hrisovul lui Grigore al III-lea Alexandru Ghica din mai 1776 se prevedea ca la lăcașul domnesc de la biserica Sf. Nicolae — Iași să se afle doi psalți, dintre care dascălul Gheorghe — fost ispravnic de aprozi — pentru glasuri. În locuința sa de aici, profesorul Constantin deschidea o școală particulară la 1780. Nouă ani mai târziu era psalt la biserica Sf. Spiridon din Iași Șerban, cirac al lui Sofronie Erinupoleos.

Informații despre învățământul psaltichiei sunt învederate și la Galați, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea unde, pentru cântări bisericești, preda ieromonahul Agapie. Tot astfel, la mănăstirea Humor s-au făcut cunoscuți Ioanichie monahul (1775) sau Eustațiu Popovici (1778–1781), iar la Botoșani, în 1798, Vasilie, ucenicul psaltului Mihalache Eftimovici. Pe la 1810, Ioan Pralea termina de versificat, la mănăstirea Slatina, *Probodul Domnului* și *al Sf. Fecioare*, pe care le tipărea în 1820.

La 1805, arhiereul Veniamin Costachi reînființase școala de cântăreți de la Mitropolie, aducându-l pe profesorul Grigore Vizantiul, iar din 1810 pe protopsaltul Dimcea de la București. La Seminarul de la Socola — Iași, întemeiat în 1803, primul dascăl de psaltichie a fost Constantin, aici urmând ca, din 1805, să se organizeze o școală de psalți, unde îndrumător era protopsaltul Petru Lampadarie. Toate aceste eforturi au contribuit la statornicirea cântărilor bisericești în limba română și, astfel, la o mai puternică receptare a mesajelor cultice de către lumea creștină românească.

c) Tiparul

Tiparul — statornicie și dezvoltare. Realizările marcante în activitatea tiparnițelor Țării Românești din vremea lui Constantin Brâncoveanu, ca și din spațiul moldav, au adus, în epoca fanariotă, nu numai roadele unor mari experiențe, dar și îndemnuri la continuarea eforturilor de imprimare a cărților în sfera teologiei, a învățământului, științelor, literaturii, vieții administrative și politice a celor două Principate, o vreme în care producția editorială cunoaște mai mari proporții, ca rezultat al cerințelor societății în mersul ei înainte. Și aceasta, nu numai în centrul de la *București*, unde au ființat în diferite etape și cu unele întreruperi mai multe ateliere (1716–1820*), în principal cel al Mitropoliei, ci și în imprimeria *Episcopiei de la Râmnicu Vâlcea*, cu stagnări datorate evenimentelor militare din Oltenia (1715–1717?; 1724–1737; 1741–1820), iar sporadic la *Eparhia Buzăului* (1743–1747; 1762–1764; 1767–1769). Deși numele orașului Târgoviște — de veche tradiție în domeniul ce ne preocupă — este înscris pe tipăriturile din 1725 și 1786, nu poate fi vorba decât de ediții de titlu, ca și în situația lucrării care ar fi apărut la mănăstirea Căldărușani, în 1766. Relevăm apoi că și la Episcopia de Argeș s-au făcut pregătiri pentru înființarea unei tiparnițe, la 1803, fără să existe însă dovezi despre activitatea ei.

În Moldova, principalul focar editorial va rămâne *Iașul*, funcționând și aici diferite ateliere, care au premers sau au existat paralel, pe anumite durate de timp, cu acela al Mitropoliei (1714–1715; 1726–1732; 1736; 1741–1820). Ca urmare a hotărârilor principelui Constantin Mavrocordat (1742) privind înființarea de teascuri tipografice în fiecare eparhie, avea să fie organizată de către ierarhul Varlaam și aceea de la *Rădăuți* (1744–1746), mutată apoi de urmașul său, Iacov Putneanul, la Iași (1750), o dată cu ocuparea scaunului arhieresc. Relativ la presupusa imprimerie de la Suceava (1726), s-a arătat că ne aflăm tot în fața unei foi de titlu.

* Anul marchează limita cercetării noastre și nu sfârșitul activității editoriale a tipografiilor existente.

КАЗАНІЄ

Fig. 126 Pagina din *Chiriacodromionul*, București, 1732.

Pentru spațiul ortodoxiei din Bucovina, după ocuparea ei de austrieci, este cunoscută doar ediția singulară de la *Baia*, a unui *Octoglasnic* (1778) și, după câteva decenii, tipăriturile din însemnatul centru cultural al *Cernăuților* (1804–1820).

În privința Basarabiei, cedată de Poarta otomană Rusiei (1812), ca și pentru zonele învecinate, producția editorială va fi asigurată de imprimeria organizată la *Chișinău*, în sediul Arhiepiscopiei, de către ierarhul Gavriil Bănulescu-Bodoni (1813–1820). Incidental, și-a mai făcut simțită prezența și tiparnița „politicească"-civilă a lui Mihail Strilbițchi, asociat cu Gheorghe Hagi-Dima „den Thikka" (1786–1792), retrasă de la Iași în *Târgul Dubăsari* (1794–1796), după părăsirea țării de către oștile rusești, mutată apoi la *Movilău* (1796–1800), harnicul tipograf și gravor continuând să semneze cărțile imprimate ca protoiereu al Moldovei, Valahiei și Basarabiei !

Ceea ce constituie o caracteristică a epocii este rodnica funcționare a imprimeriilor mitropolitane din București și Iași și a Episcopiei Râmnicului, ca și a celor de la Buzău și Rădăuți, în multiplicarea tipăriturilor în limba națională, destinate tuturor românilor, ele însumând, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul veacului următor, aproximativ 90% din tirajele realizate.

În spiritul tradițiilor ortodoxiei, din teascurile muntene și moldave au continuat să iasă la lumină și cărți slavone și grecești, trebuitoare atât sârbilor, supuși Arhiepiscopiei Belgradului sau a Carlovățului, de sub autoritatea imperialilor, cât și bulgarilor și lumii elene din sud-estul Europei, numărul acestor publicații fiind sensibil mai mic decât în etapele precedente.

Pe filonul mai vechilor legături cu populațiile creștine din Orientul Apropiat se fac simțite noi deschideri, prin tipărirea la Iași, la mănăstirea Sf. Sava, și la București, din 1741, 1745–1747 și la 1768, a unor cărți de slujbă sau de polemică pe tărâmul teologiei, în greco-arabă sau arabă, precum și a edițiilor — așa-zise *Karamanlis* — în limba turcă cu caractere grecești pentru Siria, Liban, Palestina și Anatolia. În august 1727 apăruse la București enciclica patriarhului ecumenic Paisie, către toți creștinii Bisericii de Răsărit, în limba română, greaca, în slava veche și turcă.

Sporirea și diversificarea producției tiparnițelor a înregistrat, numai în veacul al XVIII-lea, o creștere de peste 42% față de epoca precedentă, realizându-se cote și mai înalte după 1800, paralel cu procesul tot mai evident de laicizare a cărților imprimate sub impulsul mișcării de idei din Europa, în spirit luminist, al deschiderilor către științe, către literatura universală. Faptul se datorează și aportului altor ateliere tipografice care au funcționat în reședințele de la București și Iași, în afară de cele mitropolitane sau ale episcopiilor.

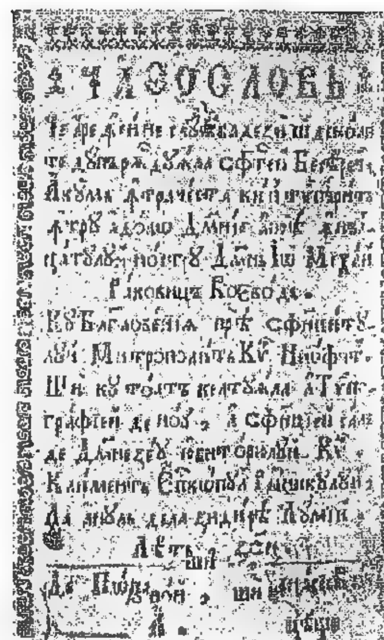

ЧАСОСЛОВЬ

Fig. 127 Foaia de titlu a *Ceaslovului* tipărit la Râmnic, 1740.

Pentru orașul de scaun din Muntenia vom semnala, ținând seama de șirul cronologic al atestării lor, mai întâi teascul cu litere chirilice și grecești de la *mănăstirea Antim* (după 1716–1722), ce continua opera arhiereului ctitor, prin strădaniile ieromonahilor Dionisie și Sava. De asemenea, existența imprimeriei domnești a *Școlii Văcăreștilor*, de la mănăstirea Sf. Sava (1741–1747) de unde, în primii doi ani, au apărut patru cărți de teologie și de slujbă, atelier închiriat apoi de mitropolitul Neofit I Cretanul pentru 100 de groși pe lună, starostelui de negustori Constantin Boltașu. Așa a fost adăpostit la *mănăstirea Colțea* (29 octombrie 1747–6 octombrie 1748), unde acesta era epitrop, de aici fiind preluată de amintitul arhiereu la Mitropolie, în urma hotărârilor domniei.

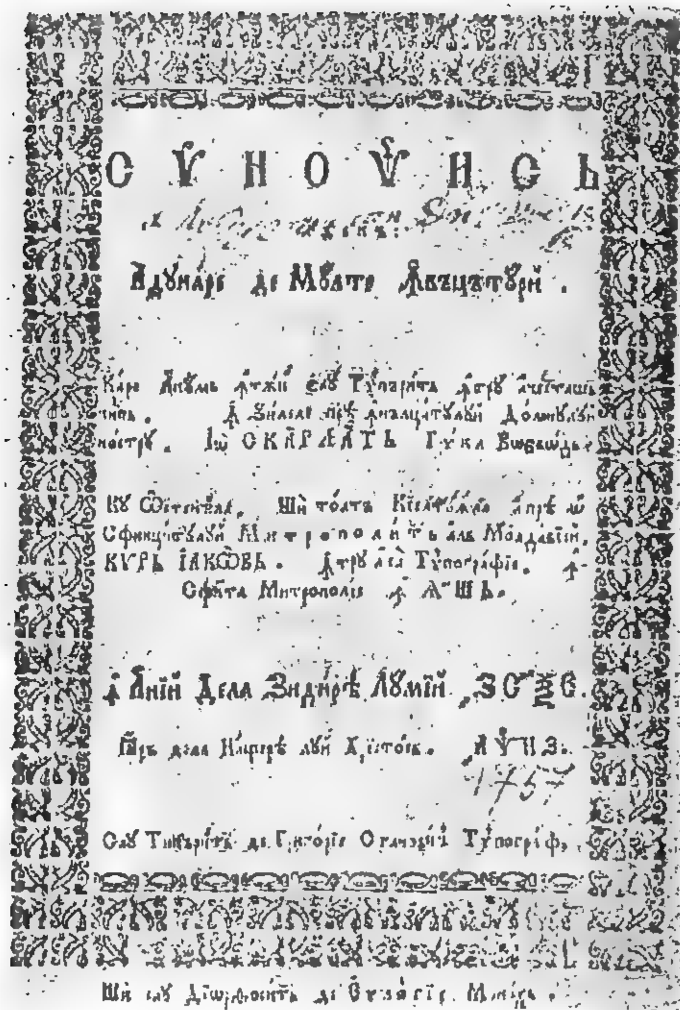

Fig. 128 *Sinopsis – Adunare de multe învățături*, în tiparul Mitropoliei din Iași, 1757.

Prin strădania principelui Alexandru Scarlat Ghica avea să fie înnoită și tiparnița grecească de la Arhiepiscopia Bucureștilor (1767), cu piese aduse din „Francia", de învățatul Ion Fali Gheorghe Constantin, reorganizată ulterior de ierarhul Filaret (1793). Cu spesele patriarhului Efrem al Ierusalimului, a fost imprimată *Mărturisirea ortodoxă* (1767), în tipografia de curând înființată a neamului „romeilor", dar și alte lucrări necesare cultului și învățământului, cum erau acele „filade" (manuale). Este vremea în care frații Nicolae și Ioan Lazari din Ianina — Grecia vor întemeia și ei o imprimerie grecească (1783), stabilită după câtva vreme la *biserica Izvorul Tămăduirii — Mavrogheni* (1789), ce a lucrat mai ales pentru neamul ortodox „al romeilor" din Anatolia. Tiparnița a dat cea mai izbutită așezare în pagină și grafie de limbă greacă din arealul românesc. De aici a ieșit la lumină și un *Abecedar mare* (1783), ca și studiul distinsului dascăl Iosif Moesiodax, *Însemnări fizice* (1784) sau scrierile dedicate domnitorului Nicolae Mavrogheni, și anume *Descrierea Valahiei* și *Faptele vitejești ale lui Mavrogheni* — toate în grecește, studiul despre Țara Românească redat după memoriile generalului Bawer, iar următorul după cele povestite de căminarul Manolache Persiano (1789), meșter fiind Dumitru tipograful.

Două decenii mai târziu, casele domnești de la Cișmeaua Mavrogheni erau închiriate de doctorul Constantin Caracaș, de Răducanu Clinceanu, fost mare stolnic, și de Dumitrache Topliceanu, fost mare sluger, pentru a instala primul atelier tipografic particular (după noiembrie 1817–1820). Momentul era înregistrat și de versurile alcătuite de Iancu Văcărescu la „izvodirea nou dobândită de români" (1818), deși ea a stârnit protestul mitropolitului Dionisie Lupu, nemulțumit că Arhiepiscopia ar fi astfel lipsită de unele privilegii. Eforii noii imprimerii urmau să împartă gratuit „filazi" și alte mici cărți de școală copiilor săraci, iar o parte din câștig trebuia dăruit Spitalului Iubirii de oameni. Între tipăriturile realizate în noul lăcaș editorial se numără *Legiuirea lui Caragea* (1818), ca și ediții necesare liturgicii eclesiastice în românește, însă și alte scrieri în limba greacă, cum a fost *Culegerea de diferite tragedii* (1820), îngrijită de Hristofor Krateros, în două volume (I *Brutus* de Voltaire; *Filip și Orest* de Alfieri; II *Merope* de Voltaire); tot astfel scrierea lui Polyzois Kontos, *Fantezii morale* (1820) ș.a.

La București, o dată cu organizarea Școlii de muzică psaltică de la *biserica Sf. Nicolae — Șelari* (1816) de către Petre Manuil Efesiul, acesta, la îndemnul eforului Grigore Băleanu, va iniția prima tipografie din Răsăritul ortodox pentru imprimarea cărților cu cântări liturgice în limba greacă, cu semne anume săpate de aurarul Serafim Hristodulo. Așa au apărut *Anastasimatarul* și *Doxastarul* (1820); la acesta din urmă, literele au fost realizate de meșterul Ștefan argintarul din Liutropi și Hagi Theodosie din Naussis. Pentru ele s-au alcătuit liste de abonați, principele Moldovei Scarlat Callimachi figurând cu 80 de exemplare, din care 10 pentru Școala de cântări psaltice de la Mitropolie. La Școala de cântări bisericești de la Șelari își făcuse simțită prezența și Anton Pann, care scotea, la 1819, un *Axion* în imprimeria lui Petre Efesiul. Surse documentare fac dovada că Macarie ieromonahul, dascăl de muzică la Arhiepiscopia Bucureștilor (1819), încerca, un an mai târziu, să obțină încuviințare pentru deschiderea unei tipografii care să imprime cărți psaltice în românește (1820).

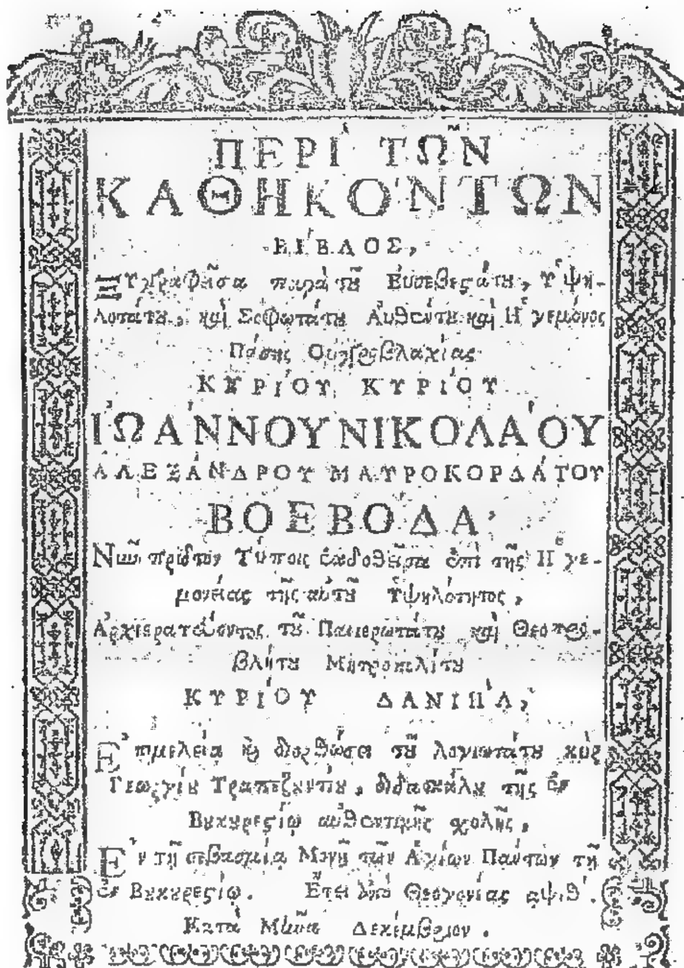

ΠΕΡΙ ΤΩΝ
ΚΑΘΗΚΟΝΤΩΝ
ΒΙΒΛΟΣ,
Συγγραφεῖσα παρὰ τοῦ Εὐσεβεστάτου, ὑψηλοτάτου, καὶ Σοφωτάτου Αὐθέντου καὶ Ἡγεμόνος
πάσης Οὐγγροβλαχίας
ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ
ΒΟΕΒΟΔΑ.
Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα ἐπὶ τῆς Ἡγεμονίας τῆς αὐτοῦ ὑψηλότητος,
Ἀρχιερατεύοντος τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου
ΚΥΡΙΟΥ ΔΑΝΙΗΛ,
Ἐπιμελείᾳ καὶ διορθώσει τοῦ λογιωτάτου κὺρ Γεωργίου Τραπεζουντίου, διδασκάλου τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ αὐθεντικῆς σχολῆς.
Ἐν τῇ σεβασμίᾳ Μονῇ τῶν Ἁγίων Πάντων τῇ ἐν Βουκουρεστίῳ. Ἔτει ἀπὸ Θεογονίας αψιθ΄.
Κατὰ μῆνα Δεκέμβριον.

Fig. 129 Nicolae Mavrocordat, *Despre datorii* – 1719, București, în tipografia mănăstirii Tuturor Sfinților – Antim.

Eforturi editoriale sunt întreprinse și în capitala moldavă, și aici cu unele întârzieri și întreruperi în activitatea tiparnițelor. Accea de expresie greacă de la *mănăstirea Sf. Sava — Iași*, metoh al Ierusalimului, aducea la lumină, prin sprijinul patriarhului Hrisant Notara, lucrări de teologie: *Sinopsisul*, o *Liturghie* slavonă, Ioan Damaschin, *Arătarea credinței ortodoxe* (1714–1715). Ulterior, aveau să fie imprimate, la cererea patriarhului Silvestru al Antiohiei, noi tipărituri greco-arabe pentru lumea creștină a Orientului (1741; 1745–1746).

Beneficiind de sprijinul domnitorilor Constantin și Ioan Mavrocordat și al lui Constantin Cehan Racoviță, Duca Sotiriovici din Thassos a înjghebat prima tiparniță particulară din reședința ieșeană (1744–1752), hotărât „să îndestuleze țara" cu cărți de slujbă „în limba moldovenească", spre „folosul acestei patrii". Ele sunt în număr de 13 lucrări. La 1760 monahul Duca Sotiriovici întemeia o altă tiparniță particulară.

În împrejurările de după stabilirea păcii de la Kuciuk-Kainargi (1774), atelierul tipografic al Mitropoliei Moldovei a fost închiriat de tipograful și gravorul Mihail Strilbițchi cu fiul său Policarp (1778–1786), unde s-au tipărit *Catavasierul* (1778), *Psaltirea* (1782), *Pravilioara* (1784) ș.a., înjghebând însă propriul său teasc, tiparnița „politicească" (1785–1792). Intitulându-se protoiereu și exarh al Moldovei, Valahiei și Basarabiei sau protopop al Rusiei, el s-a străduit să servească interesele administrației rusești în timpul campaniei împotriva Porții otomane. Prin activitatea sa, a contribuit la sporirea numărului tipăriturilor românești trebuitoare cultului, la îmbogățirea ilustrației acestora cu noi gravuri ce-i definesc personalitatea. Din 1794 se va stabili temporar la Dubăsari, iar apoi în Târgul Movilău.

La 18 februarie 1790, în timpul administrației ruse, autoritățile militare de la Iași au imprimat primul periodic apărut în spațiul românesc extracarpatic, „Courier (sic) de Moldavie", realizând mai multe numere până la 1 aprilie același an.

O dată cu creșterea reacției lumii elene față de Imperiul turcesc, la îndemnul unor susținători ai Eteriei, la Iași, cu aprobarea Divanului țării, se puneau bazele *unei imprimerii grecești* (1812–1820), la mănăstirea Trei Ierarhi, îndrumată de un fruntaș al comunității, Emanuel Vernardos. Scopul declarat al funcționării ei era acela al educării tineretului spre binele patriei. Aici s-au tipărit 20 de cărți și patru foi volante, de liturgică, literare, de istorie, cu conținut juridic, medical sau didactic. Spre pildă, *Imnuri* și *Ode* ale lui Tricaras sau Riga Velestinliul (1814), istorii universale și locale, cum era *Tratatul despre Epir*, ale lui Nicolae Polyanis (1820).

Tiparnițele mitropolitane și ale episcopiilor din Principate. Sutele de tipărituri ieșite îndeosebi din teascurile mitropoliilor de la București și Iași și ale eparhiilor Râmnicului, Buzăului și Rădăuților stau mărturie eforturilor depuse cu precădere de ierarhii din cele două țări pentru a asigura cărțile de slujbă trebuitoare — în limba română — lăcașurilor eclesiastice existente în plan larg teritorial. Realizate în tiraje mai mari decât în epoca precedentă, și anume de la 500–1 000 sau chiar 2 000 de exemplare, acestea constituiau fondul de bază în desfășurarea liturgicii (Evanghelii, Apostole, Psaltiri,

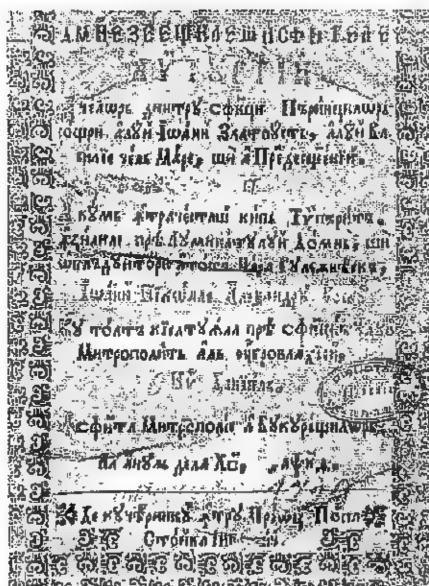

Fig. 130 Cartea *Dumnezeeștile liturghii*, tipărită în atelierul Mitropoliei Bucureștilor, 1729.

Antologhioane ș.a.), atât în cuprinsul Principatelor de la sud-est de Carpați, cât și pentru românii din celelalte provincii istorice. Totodată, au fost îngrijite ediții patristice — cu viețile sfinților — sau de polemică teologică ș.a. necesare bunei orânduieli a clerului, ca și trebuințelor de învățământ, în special ceasloave, bucoavne, gramatici, dar și aritmetici și geografii.

Tiparnița Arhiepiscopiei Bucureștilor existentă, alături de cea de la Antim, și cunoscută sub numele de *imprimeria domnească* (a scaunului domnesc de la 1723) va fi amintită ca atelier tipografic al Mitropoliei în timpul arhiereului Daniil de Aninoasa (din 1728–1729), o dată cu imprimarea *Liturghiei*, cu cheltuiala ierarhului, de popa Staico Iacovici tipograful, care a îngrijit și alte cărți de slujbă; unele apărute sub păstorirea mitropolitului Ștefan (1732–1738) și cu stăruința logofătului Radu Iacovici tipograful.

O mai rodnică producție editorială era realizată în atelierul mitropolitan sub arhiereul Neofit I Cretanul (1738–1753), în special după măsurile luate de domnitorul Mihail Racoviță la 3 decembrie 1741, pentru protejarea acestuia și înnoirea lui, cum se amintește în *Catavasierul* ieșit din „tipografia cea nouă" (1742), imprimat de Dimitrie Pandovici, diortositor fiind Mușat logofătul. Apoi, prin hotărârile lui Grigore al II-lea Ghica din octombrie 1748, imprimeria de aici prelua și teascurile domnești ale mănăstirii Văcărești, așezate un timp la mănăstirea Sf. Sava și, ulterior, la Colțea. Atelierul era instalat în foișorul de la poarta din spate a Mitropoliei. În vremea păstoririi ierarhului au apărut 25 de cărți, la care au mai lucrat și popa Udrea, Barbu Bucureșteanul și ajutorul său Grigorie tipograful. S-a estimat că tipăriturile aduse la lumină acum totalizau peste 13 000 de exemplare, dintre care doar circa 1 500 în limba slavonă și greacă, dovadă evidentă a producției covârșitoare de carte liturgică în graiul românesc, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Imprimeria arhiepiscopiei era protejată prin dispozițiile lui Ștefan Racoviță, din 25 martie 1765, care interzicea vânzarea în orașul de scaun a cărților scoase din alte tiparnițe, iar Mihai Suțu instituia, la 1 aprilie 1784, un control asupra oricui ar fi vrut să tipărească „vre un vivlion" fără a i se da „voia noastră". Atunci când, de peste munți, au fost aduse tipărituri ieșite din teascul Eparhiei uniaților de la Blaj și de la Sibiu, mitropolitul Filaret solicita principelui Constantin Moruzi, la 2 martie 1793, să le împiedice pătrunderea. Și arhiereul Dosithei Filitis cerea sprijin lui vodă Constantin Ipsilanti, în septembrie 1804, să oprească aducerea cărților imprimate la Blaj, „pline de veninul apusenilor". La 1805, Dosithei Filitis a închiriat atelierul mitropoliei tipografului bucureștean Stancu Tomovici, pe o durată de trei ani, ultimele lucrări scoase din teascul arhiepiscopiei datând din 1809, apoi, temporar, până în 1819, aici încetând lucrul.

Pentru producția de carte în epocă un însemnat rost avea să-l îndeplinească *imprimeria Eparhiei Râmnicului*, pornind încă din timpul prelatului Damaschin (1708–1725), angajat într-un amplu program de traduceri din greacă și slavonă a cărților de cult, ce a continuat și sub urmașul lui, episcopul Ștefan (1726–1727) și a prelatului Inochentie (1727–1735). O dată cu prezența în scaunul eparhial a lui Climent (1735–1749), numărul tipăriturilor sporește simțitor. Astfel, cu cheltuiala sa au apărut 18 lucrări de ritual și de învățătură în sfera teologiei, redate în bună parte tot după manuscrisele aceluiași ierarh Damaschin, înaintaș al său. Pentru trebuințele clerului erau imprimate *Capete de poruncă* (1743), iar un an mai târziu, prin traducerea din slavonă a lui Leontie, egumenul Tismanei, se tipăreau chiar *Rugăciuni pentru dobitoacele bolnave* ș.a. Efortul editorial era împlinit de o adevărată dinastie de tipografi, coborâtori din Anastasie Popovici, mai ales de Constantin și Mihai Atanasievici, cu descendenții acestuia din urmă, și anume Constantin și Dimitrie Mihailovici. La fel de rodnice erau strădaniile ierarhului Grigorie Socoteanu (1749–1764), 19 tipărituri necesare atât bisericii, cât și școlii se făceau acum cunoscute, între care două în slavonă, pentru poporul slavo-sârb și valah, aflat sub autoritatea imperialilor. Remarcabile sunt și eforturile episcopului Chesarie (1773–1780), editorul *Mineelor* pe șase luni, cu prefețe deschizătoare de orizonturi, ca și străduințele urmașului său Filaret (1780–1792), înnoitorul teascului eparhiei Râmnicului, care a dat la lumină alte 33 de cărți, precum și atestate de preoție și enciclice. Ulterior, în timpul lui Nectarie (1792–1812) și a ierarhului Galaction (1813–1824), circa 20 de tipărituri de slujbă ș.a. — între ele o *Bucoavnă* (1814) și un *Ceaslov* — sporeau producția editorială a episcopiei vâlcene, cu o largă audiență în întreg spațiul românesc, în principal în Transilvania și Banat. După 1818, imprimeria râmniceană s-a aflat însă sub îndrumarea lui Nicolae și Gheorghe Vlădescu, care au cumpărat-o de la episcopul Galaction. Astfel, ca urmare a legăturilor mitropolitului Pavel Nenadovici și a ierarhului Aradului, Sinesie Jivanovici, cu prelatul de la Râmnic, Grigore Socoteanu, a fost tipărită și o *Gramatică* slavonă a lui Meletie Smotrițchi (1755) și mai ales *Pravilele de rugăciuni ale sfinților luminători sârbi* (1761), de valoare literară și semnificație patriotică în lupta de emancipare a populației sârbești.

Tiparnița Eparhiei Buzăului a fost organizată de episcopul cărturar Metodie (1741–1748), prin grija căruia s-au imprimat cinci lucrări, și anume *Apostolul* (1743), *Ceaslovul* sau *Molitvenicul* (1747). Meșteri erau Ioan Stoicovici și Sandu, fiul lui Ieremia Simion moldoveanul. După o întrerupere de circa două decenii, activitatea a fost reluată de ierarhul Cozma (1763–1787), când cinci noi cărți erau aduse la lumină, *Catavasierul* (1762) ș.a., ultima fiind *Liturghierul* (1769), de către tiparii Ghinea Stoicovici diaconul, fiul lui Ioan, și Constantin ucenicul dascălului Iordache Stoicovici de la tipografia Mitropoliei.

În ceea ce privește *tipografia Mitropoliei din Iași*, ea își începea lucrul în 1726, sub arhiereul Gheorghe de Neamț, prin imprimarea *Antologionului* și a *Octoihului*, de către Ieremia Simion, care punea în pagină și o *Psaltire* slavonă (1731), iar la 1736, *Apostolul*. După o întrerupere de câțiva ani, la 1741 apărea *Evanghelia*, sub autoritatea ierarhului Nichifor (1739–1750), meșter fiind Theodor Ivanovici. Hotărârile principelui Constantin Mavrocordat din 1742 aveau să dea un așteptat imbold activității tiparnițelor eparhiale, fiind adusă la lumină *Psaltirea* (1743), cu stăruința lui Duca Sotiriovici din Thasos, al cărui atelier a ființat paralel cu acela al Mitropoliei. Aici — spre exemplu — era dat la iveală *Molitvenicul* (1749), în vechiul lăcaș mitropolitan, de Ieremia Marco tipograful, iar în timpul domniei lui Mihai Racoviță, *Penticostarul* (1753), de tipograful ardelean Ioan Simionovici, cel care va așeza în pagină un alt *Molitvenic* (1754), sub păstoria arhiereului Iacov de Rădăuți (1750–1760). La apariția *Antologhionului* (1755), meșterul transilvan a lucrat împreună cu Grigore Stancovici și Sandu Bucureșteanul, în cea „de nou tipografie" a Mitropoliei, în domnia lui Matei Ghica, unde se vor imprima și alte lucrări, printre gravorii și legătorii de cărți numărându-se și Mihail Strilbițchi (de la 1757). După 1760, prelatul Gavriil Callimachi (1760–1786) a acordat, de asemenea, sprijin teascului mitropolitan, ce a imprimat 11 cărți, efort dus mai departe de ierarhul cărturar Leon Gheuca (1786–1789), vreme în care atelierul arhiepiscopiei fusese închiriat lui Mihail Strilbițchi, din 1778–1786, când a devenit protopop și exarh al eparhiei mitropolitane. Acum, prin apariția *Alfavitei sufletească*, a *Calendarului* pe 112 ani (1785) ș.a. se fac simțite și tendințe de laicizare a producției de carte îngrijite de el. O dată cu retragerea oștilor rusești și cu mutarea teascului „politicesc" al lui Mihail Strilbițchi la Dubăsari, mitropolitul Iacov al II-lea Stamati (1792–1803) va reașeza la arhiepiscopie o altă tiparniță, în locul celei desființate la 1788, cu nouă feluri de litere și patru teascuri de lemn, așa cum precizează principele Mihai Suțu, în hrisovul din 1793. Atelierul va da la lumină, pe lângă cărți liturgice culese de tipografii Mihalache preotul și Gherasim ierodiaconul, traduceri din literatura universală, și anume romanul de semnificație morală *Critil și Andronius* (1794), dar și de caracter științific și didactic, ca cele ale prelatului Amfilohie Hotiniul, adică *De obște gheografia*, după Buffier, *Elemente aritmetice* și *Gramatica theologhicească* (1795), de folos nu numai clerului, ci și altor iubitori de carte. La apariția *Ceaslovului* (1797), au trudit și Pavel Clopotarul, ca și diaconii Theodor și Ioan, așezători ai slovelor, diortositor fiind Inochentie eclesiarhul.

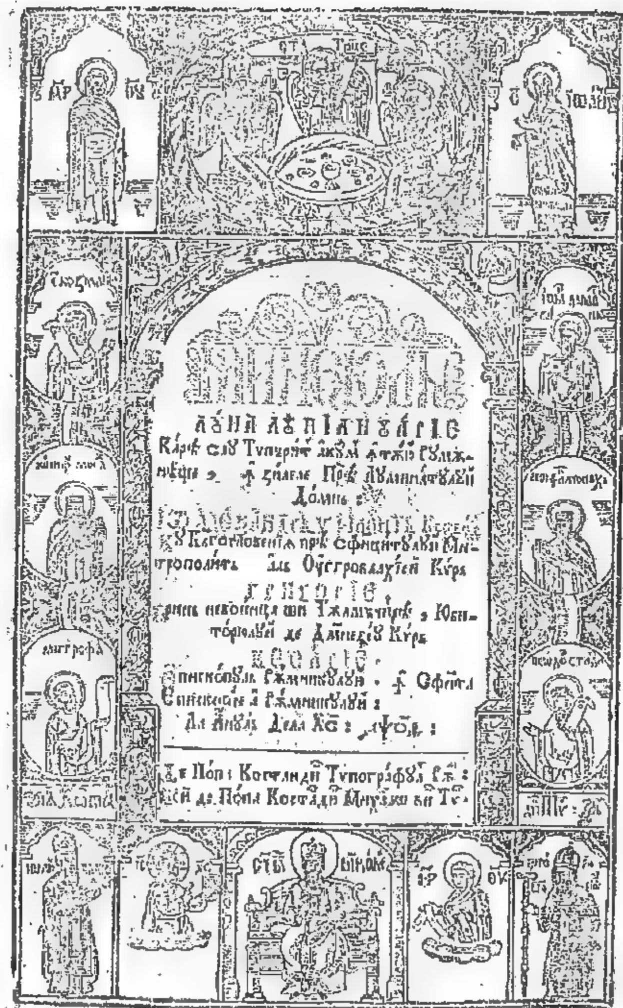

Fig. 131 *Mineiul pe luna ianuarie* tipărit de episcopul Chesarie, în tipografia de la Râmnicu Vâlcea.

O etapă marcantă de producţie a tiparniţei Mitropoliei va avea loc în timpul păstoriei unuia din cei mai distinşi arhierei ai Moldovei, Veniamin Costachi (1803–1808; 1812–1842) când, cu propriile spese, a tipărit 19 cărţi şi mai multe foi volante cu *Pastorale* adresate credincioşilor, ca şi *Ponturi* călăuzitoare pentru preoţi. La alte 23 de lucrări a dat nu numai încuviinţare, ci şi ajutor, cele mai multe slujind cultului, purtând chiar mesaje polemice. În tirajele aduse la lumină pot fi întâlnite şi „Calindarile" (1814) sau ediţii cu un învederat caracter laic, spre pildă codicele de norme juridice al lui Alexandru Donici, *Adunare ... din cărţile împărăteştilor pravile* (1814) ş.a. Pentru neobositele lui stăruinţe, ieromonahii Gherontie şi Grigorie de la mănăstirea Neamţu îi aduceau mulţumiri în *Prefaţa* la Ioan Damaschin, referindu-se la ctitorirea Şcolii de teologie de la Socola, numindu-l „ctitor al limbii noastre", cultivată acum şi pe calea tiparului. Faptul este remarcat de un „iubitor de neamul românesc" în *Prefaţa* la *Gheografia sau scrierea pământului*, imprimată la Buda (1814–1815), care-l înfăţişează pe arhiereul Veniamin de la Iaşi „cu dragoste faţă de români" prin „tipărirea folositoarelor cărţi româneşti". O parte din acestea erau rodul propriilor sale traduceri, ca în situaţia lucrării *Adolesbia Filotheos* (Îndeletnicire iubitoare de Dumnezeu), apărută în cinci volume (1815–1819). Este o vreme marcată de un tot mai larg orizont, de căutări şi strădanii pentru înnoirea şi adâncirea cunoştinţelor. Apariţia *Ceaslovului* (1817) dădea în vileag şi o listă a mitropoliţilor Moldovei, pornind de la Ioasaf (!) — probabil Ioachim, Theoctist, Calistrat şi până la Antonie de la Putna, încercare reflectând însă limitele de cunoaştere ale vremii.

Ca urmare a hotărârilor principelui Constantin Mavrocordat din 1742 şi a imboldului episcopului Varlaam, sprijinit de ierodiaconul Iosif de la mănăstirea Neamţu, avea să fie înfiinţată şi *imprimeria de la Rădăuţi* (1744–1746), în care s-au tipărit cinci cărţi, începând cu *Catavasierul* (1744) pentru „pravoslavnicul norod al Ţărei Moldoveneşti" şi terminând cu *Ceaslovul* (1746), îngrijit de ierarhul Iacov Putneanul, urmaşul lui Varlaam. Meşterul cel mare era Grigorie Braşoveanul şi ajutorul său Sandu Ieşeanu, fiul lui Ieremia Simion. După numirea arhiereului Iacov în scaunul mitropolitan de la Iaşi, el va duce atelierul de aici în oraşul de reşedinţă (1750–1760). Grigorie Stan Braşoveanul se va îndrepta, la rându-i, spre Bucureşti, unde a lucrat în 1747–1750, trecând apoi în capitala Moldovei (1750–1765), în timp ce ajutorul său, Sandu Moldoveanul, a plecat la Blaj, acolo dând viaţă unei noi imprimerii.

Fecundă pentru lumea eclesiastică a fost şi *tipografia de la mănăstirea Neamţu*, înjghebată cu piesele dăruite de Mihail Strilbiţchi în 1800, producţia ei editorială numărând, de la 1807–1820, 40 de cărţi patristice, liturgice, promovând pe noi trepte studiile de teologie în limba poporului.

Rostul tiparului şi a circulaţiei cărţilor româneşti în Principate, în Bucovina, Basarabia şi în Dobrogea. Trebuinţele societăţii româneşti de-a lungul evoluţiei ei în epocă se regăsesc şi în activitatea tiparniţelor, cu o impresionantă ascensiune a producţiei editoriale în limba naţională, destinată întregului spaţiu al românilor.

Fiinţarea atelierelor tipografice ale domniei, mitropoliţilor şi episcopiilor, organizarea tiparniţelor particulare, au contribuit la îmbogăţirea şi răspândirea cărţilor destinate cu precădere cultului ortodox, dar şi acelora de pe tărâmul învăţământului, filosofiei, literaturii, ştiinţelor, normelor juridice, medicinei etc. Acestea fac dovada afirmării tot mai vizibile a spiritului laic în viaţa socio-culturală a Principatelor din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi cu deosebire din veacul următor. Este o vreme în care se vădeşte în principal interesul pentru istoria poporului român, cu apelul la romanitate, pentru valorile europene în epoca luminilor, în imagini şi în aprecieri ce se regăsesc în prefeţele tipăriturilor de cult. Ele au receptat chiar mesajele enciclopediştilor sau ecourile spiritului volterian, ca şi ideile Revoluţiei franceze (1789), evidenţiind astfel inevitabile căi spre înnoire. În această ordine de idei sunt interesante reflecţiile protosinghelului Grigore Râmniceanu din Prefaţa *Ceaslovului* (1792) despre „privileghiurile ţării" şi aşezămintele ei, de la care îşi îndreaptă atenţia spre „orthografia tiparului nostru rumânesc", ce a putut lua o deosebită înfăţişare „cu gramatica" datorată lui Ienăchiţă Văcărescu, marele vistier. Mai mult decât atâta, în Prefaţa *Triodului* de la Bucureşti (1798), în care se face aluzie la mintea iscoditoare a omului îndreptată asupra stelelor şi a polilor pământului, asupra mării şi a atmosferei, se arată că ea „a aşezat orânduieli, îndreptări şi potriviri". În această ordine de idei, autorul se referă la „ştiinţe filosofeşti şi mathimaticeşti", la „table de gheografie, punsule de corăbii", ochianuri şi la „măestrii şi meşteşuguri de tot feliul", expresie a unei „iubiri de înţelepciune". Lucru firesc, căci „oamenii Europei au mintea ascuţită", iar Ţara Românească, situată la treapta a 47-a a meridianului şi a 45-a a ecuatorului, se învecinează cu neamuri care „să răsfaţă în ştiinţe filosofeşti" De aceea, fiii patriei trebuiesc trimişi să înveţe la şcoli înalte, ca să se ridice la nivelul cunoştinţelor lumii europene, pentru că ţara, în vremurile mai apropiate, fusese făcută „maidan de războaie"[1], cum aprecia arhimandritul Grigorie, în cuvântul dedicat mitropolitului Dositei Filitis.

Difuzarea tipăriturilor imprimate în graiul strămoşesc în întreg spaţiul românesc a condus la dezvoltarea conştiinţei unităţii de limbă şi a originii comune în vatra vechii Dacii.

O deosebită valoare pentru societatea românească a timpului a avut-o apelul, din prefeţele multor tipărituri, la relaţia: *romanitate, român, românesc*, la ideea de *patrie şi patrioţi*, adevărate idei-forţă, încorporate cu deosebire în cărţile de cult. Ca atare, răspândirea tipăriturilor destinate bisericilor ortodoxe din arealul românesc a contribuit, alături de alţi factori, la dezvoltarea conştiinţei naţionale în medii largi ale populaţiei de aceeaşi limbă, purtătoare a aceloraşi idealuri.

Cuvântul imprimat a îndeplinit numeroase alte funcţii, în dialogul domniei sau al înalţilor ierarhi cu locuitorii Principatelor, diferite acte de interes administrativ, socio-politic, istoric şi cultural contribuind la menţinerea raporturilor dintre structurile organizatorice ale statului şi aceştia. Faptul este învederat şi pentru perioadele instituirii administraţiei ruseşti în Ţările Române, în timpul campaniilor antiotomane, când au

---

[1] Daniela Bărbulescu, *Contribuţii la bibliografia românească veche*, în BOR 79, 1961, 9–10, p. 931.

fost tipărite, în special în Moldova, manifeste, apeluri și hotărâri ale comandamentelor militare.

Deși producția editorială în limba română este covârșitoare după mijlocul veacului al XVIII-lea, rosturile tiparului în epocă pot fi deplin înțelese numai dacă sunt raportate și la edițiile de limbă greacă și slavonă. Acelea în elină au continuat să se adreseze iubitorilor de carte cu o instrucție deosebită, domni luminați, mitropoliți, episcopi, clerici, cărturari, boieri de rang ș.a. Deși mai puțin numeroase în raport cu edițiile românești, ele au adus, la rândul lor, o prețioasă contribuție nu numai pe tărâmul teologiei, dar mai ales pe cel al literaturii, istoriei și științei, sporind astfel lucrările cu un conținut laic. Printre tipăriturile grecești se situează și scrierea arhiereului Dosithei, din scaunul de la Ierusalim, *Istoria patriarhilor Ierusalimului* (1715–1718), apărută la mănăstirea Sf. Sava — București, îngrijită de Mitrofan Grigoras și preotul Stoica Iacovici, cu sprijinul lui Hrisant Notara. În același timp, la lăcașul de la Antim era imprimată lucrarea lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, *Istoria sfântă* (Istoria iudaică — 1716), prin preocuparea domnitorului Nicolae Mavrocordat și stăruința învățatului Ioan Postelnicul, meșter fiind Dionisie Floru monahul. Tot în teascul de aici vedea lumina tiparului și opusul principelui Mavrocordat, *Despre datorii* (1719).

La Iași, în tiparnița de la mănăstirea Sf. Sava, metohul Ierusalimului, erau date la iveală lucrări de teologie, *Sinopsisul* (1714), sau Ioan Damaschin, *Arătarea credinței ortodoxe* (1715). Însă, o dată cu organizarea imprimeriilor grecești particulare, au sporit traducerile în elină din literatura universală. Așa s-au imprimat după I. J. Barthélemy, *Horațiu și Polidor* — București (1820), ca și după Bennoit de Mably, *Dialogurile lui Focion* — Iași (1819) ș.a.

Tiparul de limbă română, slavonă sau greacă aducea mai ales la lumină cărțile trebuitoare în învățământ, pentru categorii largi de locuitori: *Ceasloave* (1724, 1731, 1741 ș.a.), *Întâia învățătură pentru tineri* (1726, 1727, 1736), *Bucvarul* (1749) ș.a.

Importante sunt și informațiile de caracter științific expuse în scrieri ca aceea a lui Nicolae Mavrocordat, *Cuvânt contra nicotinei* — Iași (1786) sau lucrările pe tărâmul medical, cum era acel *Manual de păstrare a sănătății stomacului* — Iași (1814), atribuit doctorului Constantin Darvari ș.a.

Relevantă pentru activitatea tiparului din Principate, dar și din centrele de la Blaj, Sibiu, Buda, Viena ș.a., este difuzarea pe întinse spații a edițiilor de liturgică în limba română. Astfel, în *Banat* erau răspândite, în peste 140 de localități, mai ales din județele: Arad, Caraș-Severin, Timișoara, Sibiu ș.a., numeroase cărți de cult: Evanghelii, Trioade, Apostole ș.a., în mare parte provenind de la Râmnic, chiar și din Moldova. În *Bucovina*, în vremea ce ne preocupă, specialiștii au identificat circa 340 de tipărituri, adăpostite în special la parohii, aduse din centrele de la București, Râmnic, Buzău, Iași, Rădăuți, mănăstirea Neamțu, ca și de la Chișinău, Dubăsari sau Movilău, totalizând peste 1 800 de exemplare. La acestea se alătură edițiile de la Blaj, Sibiu, Brașov (40 de cărți) și de la Buda, Viena, Sankt Petersburg (43 de tipărituri). În cursul secolului al XVIII-lea, în arealul sucevean au ajuns cu deosebire lucrări de liturgică și teologie din teascurile Țării Românești, în vreme ce în veacul următor au predominat acelea din imprimeriile moldave, de la Iași și mănăstirea Neamțu. În *Basarabia*, tirajele destinate cultului ajungeau la sute de exemplare ce proveneau de la Iași, Buzău, Râmnic, mănăstirea Neamțu, din Cernăuți, ca și din București, iar de la 1814 s-au alăturat cărțile bisericești aduse la lumină la Chișinău. Relativ la trebuințele populației românești din *Dobrogea*, din eparhiile Proilaviei (Brăilei) și Dristrei (Silistrei), stau mărturie edițiile cărților de slujbă, ce s-au îndreptat de la Râmnic, București, Iași, Neamțu, Chișinău, spre lăcașurile ortodoxiei de la Brăila, Constanța, Ostrov, Măcin, Tulcea ș.a. Ele aveau să slujească cerințelor spirituale ale locuitorilor români cuprinși în structurile Imperiului otoman.

Un factor important, care a contribuit la răspândirea pe scară largă a tipăriturilor liturgice din amintitele centre, l-a constituit realizarea grafică izbutită a edițiilor, ce au avut ca model cărți din etapa precedentă, brâncovenească, mai ales acelea din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, veac în care tiparul cunoaște o mai mare tehnicitate și o mai slabă tendință de înnoire. O parte dintre tipografi sunt și gravori, cu un vădit exercițiu spre inițiale ornate, chenare și frontispicii semnate la Râmnic de popa Mihai, de Gheorghie sau popa Costandin tipografu (a doua jumătate a secolului al XVIII-lea). O notă aparte în executarea gravurilor o va aduce tipograful Mihail Strilbițchi în ilustrarea lucrărilor imprimate la Iași, a cărui sursă de inspirație a constituit-o nu numai practica creștină, dar și realitatea timpului și credințele populare.

d) Bibliotecile

În epoca fanariotă — datorită răspândirii mai viguroase a cuvântului scris prin înmulțirea tiparnițelor din Țările Române — ca și prin interesul crescând manifestat de straturi mai largi ale societății pentru carte în general, fie de producție internă în limbile română sau greacă, fie din cea străină, în special greacă sau franceză, din domeniul beletristicii și al științelor umaniste cu precădere, s-au înmulțit, în mod firesc și bibliotecile. Literatura religioasă — deoarece cu rare excepții în Principate s-au tipărit în această perioadă numai cărți de cult — este încă preponderentă în asemenea biblioteci, mai ales în cele de factură eclesiastică, dar literatura, filosofia și istoria, iar în unele cazuri chiar filologia își găsesc locul acum în aceste sanctuare ale culturii în număr crescând[1].

Din punctul de vedere al apartenenței proprietarilor[2], bibliotecile se pot diviza în: domnești, mănăstirești — unde se cuprind și instituțiile de învățământ — și boierești. Mai târziu își fac apariția și bibliotecile aparținând intelectualilor „liber profesioniști",

[1] N. Iorga, *Vechile biblioteci românești sau ce se citea odinioară în țările noastre*, în „Floarea darurilor" I, 1907, 2 (15 ianuarie), p. 65–82; idem, *Ceva mai mult despre viața noastră culturală și literară în secolul al XVIII-lea*, în AARMSI, sr. II, 38 (1915–1916), p. 801–803, 808–820.

[2] Vezi, printre alții, Gheorghe Cardaș, *Biblioteci vechi românești*, în „Boabe de grâu" I, 1930, 10, p. 611–616; C.I. Karadja, *Sur les bibliothèques du Sud-Est européen*, în RHSE 12, 1935, 10–12, p. 314–323; Ioachim Crăciun, *Biblioteci și ctitorii române în trecut și azi*, în *Omagiu I.P.S.S. dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 355–367; Corneliu Dima Drăgan, *Biblioteci umaniste românești. Istoric. Semnificații. Organizare*, București, 1974, p. 128–158 (*Biblioteci și bibliotecari*).

Fig. 132 Miniatură înfățișându-l pe copistul Petrache Giurca Râmniceanul, transcriitorul Condicii mănăstirii Dintr-un lemn, 1781.

profesori, medici, spițeri și reprezentanți ai negustorimii înstărite, cititoare și iubitoare de instruire, alcătuind firava pătură a unei burghezii incipiente; rareori se mai întâlnesc în rândul posesorilor de slovă scrisă și exponenți ai claselor mai puțin favorizate, ca meseriași și cupeți de rând, dar știutori de carte. În afara tipăriturilor, bibliotecile românești conțineau în mare parte și manuscrise (cópii după lucrările imprimate), deoarece prin prețul și numărul relativ restrâns al celor dintâi nu erau accesibile tuturor. Nu avem cunoștință de vreun loc fix de desfacere a cărților până către sfârșitul secolului al XVIII-lea de către negustori specializați, ele fiind, în general, desfăcute de către colportori ambulanți ce cutreierau târgurile orașelor din Principate; de abia din ultima decadă a veacului și la începutul celui de-al XIX-lea întâlnim comercianți librari și librării. De asemenea, se folosea și sistemul prenumeranților, recrutați dintre cititorii avuți, boieri, clerici, negustori, care finanțau colectiv tipărirea de cărți. Pentru domni, boieri și înaltul cler mai existau și alte mijloace de a-și achiziționa tipărituri din țară și din afară și a poseda manuscrise, fie cumpărând direct de la tiparnițe, fie având legături cu străinătatea prin librari alogeni sau prin dieciì proprii, copiști ai materialelor preferate[1]. Pentru a poseda biblioteci se constată, în această perioadă, dezvoltarea unui anumit grad de instruire în societatea românească, mai ales prin intermediul învățământului de la Academiile domnești și școlile mănăstirești, însușirea unor rudimente de științe — mai ales umaniste — și înmulțirea cunoașterii de limbi străine, cu precădere greaca și mai puțin franceza, apoi la anumită distanță latina, italiana, germana și rusa. Totuși, în majoritatea cazurilor, exponenții societății noastre preferau să aibă la dispoziție prelucrări și tălmăciri în limba maternă sau greacă, foarte răspândită în acea epocă, după opere străine.

De un succes deosebit s-au bucurat, în decursul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, în rândurile cititorilor clerici și laici din Principate *cronografele*, acele manuale de istorie universală, împănate cu povestiri miraculoase și legende atractive,

[1] Cornelia Papacostea-Danielopolu și Lidia Demény, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII–XIX)*, București, 1985, p. 241-255.

îmbinând utilul cu plăcutul, mult gustate de membrii societății noastre[1]; cele mai populare s-au dovedit tălmăcirile după cronografele neogrecești de așa-zisul tip Danovici, parafrază după cronograful lui Matei Cigala din Veneția cu acel al mitropolitului Dorotei al Monembasiei, tipărite în mai multe ediții în secolele XVII și XVIII la Veneția. Tălmăcirile au circulat numai în manuscris, nefiind niciodată tipărite. În Țara Românească au fost răspândite în numeroase cópii datorate dascălilor de slovenie de la școala domnească bucureșteană Sf. Gheorghe, preoții Lupu (Lupp) și Flor, precum și miniaturistul Constantin săidăcarul, fiul popii Ioanichie din Mogoșoaia. Majoritatea cópiilor de cronografe s-au păstrat în bibliotecile Mitropoliei din București, ale mănăstirilor Hurezu, Cernica și Căldărușani, precum și în acelea ale familiilor boierești Drugănescu, Beugescu, Fălcoianu și Comăneanu și chiar a apreciatului poet și cronicar Ienăchiță Văcărescu. În Moldova, mai mult de 17 cronografe datorate unor dieci din Fundoaia, Bogdănești, Botoșani și Iași și chiar cronicarului Ion Neculce, pentru propria-i desfătare, au aparținut, la rândul lor, bibliotecilor Mitropoliei, bisericilor celor 40 de mucenici și Sf. Sava din Iași, precum și familiilor boierești Buhuș, Canano, Cantacuzino, Drăghici, Duca, Sturdza și Ursachi.

Trecând acum la examinarea succintă a conținutului bibliotecilor din Principate în perioada fanariotă cuprinzând cărți tipărite, trebuie să remarcăm mai întâi pe cele domnești: din rândul acestora s-a individualizat, prin bogăție și diversitate, aceea a Mavrocordaților, creată de Alexandru „Exaporitul", marele dragoman al Porții, îmbogățită substanțial de fiul său Nicolae, domn al Moldovei (1709–1710, 1711–1715) și al Țării Românești (1715–1716, 1719–1730) și continuată de nepotul său Constantin, de asemenea domn în Principate de mai multe ori între 1730–1769[2]. Nicolae Vodă a sporit-o continuu prin masive cumpărături sau preluarea unei părți din cea a Cantacuzinilor de la Măgureni și a Brâncovenilor de la Hurezu. Inițiativa completării bibliotecii Mavrocordaților de către Nicolae Vodă se datorează deosebitei sale pregătiri intelectuale, fiind înzestrat cu o foarte frumoasă cultură clasică, perfect cunoscător al elinei și latinei, inițiat în ebraică, vorbitor al limbilor italiană, franceză, turcă, arabă și persană, cu preocupări de teologie, filosofie, numismatică, arheologie și istorie; a fost un pasionat bibliofil, colecționar de cărți rare. Domnul s-a înconjurat, totodată, de o serie de intelectuali înzestrați, ca Anton Epis, Nicolae Wolf, Stephan Bergler, Dimitrie Procopiu sau Gheorghe Hrisogonos, care i-au servit ca secretari, traducători ori copiști. Pentru achiziționarea de cărți, Nicolae Mavrocordat a întreținut o susținută corespondență — printre alții — cu filosoful umanist Jean Le Clerc din Amsterdam, cu învățatul arhiepiscop anglican

[1] Vezi mai recent, Doru Mihăescu, *Scurtă privire asupra cronografelor românești*, în *Un veac de aur în Moldova, 1643–1743. Contribuții la studiul culturii și literaturii române vechi* (selecția Pavel Balmuș, coordonator principal Virgil Cândea), Chișinău-București, 1996, p. 173-192.

[2] V. Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul* ei, în AARMSI, s. 3, 22, 1940, p. 359–419; Corneliu Dima-Drăgan, *Ex libris. Bibliologie și bibliografie*, București, 1973, p. 171–180.

de Canterbury, William Wake, cu eruditul german Johannes Fabricius. Solicitările domnului pe lângă aceștia au constat din procurarea unor ediții de clasici, dicționare și texte teologice tipărite la Leyden, Anvers, Amsterdam, Paris, Oxford, Veneția, Hamburg și Leipzig sau a unor lucrări de factură modernă datorate lui Francis Bacon, Isaac Newton, John Locke și a publicației renumite „The Spectator" a lui Joseph Addison. În achizițiile sale de cărți, Nicolae Mavrocordat se orienta după *Catalogus universalis librorum* și *Catalogue des livres nouveaux*, editate la Amsterdam între 1713 și 1720, ca și din cataloagele generale de vânzare a cărților ce erau tipărite la Haga, Leyden, Amsterdam, Leipzig, Hamburg, Hanovra și Viena, multe din ele păstrând adnotările marginale ale domnului. Mențiuni asupra bogăției bibliotecilor Mavrocordaților se întâlnesc la învățatul Apostolo Zeno din „Giornale de'letterati d'Italia" (1719) și în *Repertoriul biografiilor cărturarilor greci din epoca modernă* a învățatului Demetrios Procopiu (1726), iar mai târziu la cunoscutul călător Franz-Joseph Sulzer (1781), care i-a apreciat valoarea la 600 000 de taleri. O corespondență din 1729 arată că Nicolae Vodă a cheltuit numai în doi ani suma de 20 000 de scuzi pentru achiziționarea de manuscrise rare turcești, arabe și persane. S-au păstrat două cataloage ale bibliotecii lui Mavrocordat, unul la mânăstirea Văcărești din iunie 1723, enumerând cărțile cu care domnul și-a înzestrat ctitoria, numărând 625 de titluri (405 autori greci, 222 latini, italieni și francezi) și un al doilea indicând cărțile dăruite fiului său, viitorul domn Constantin, la 1725, totalizând 237 autori. În sfârșit, după moartea lui Nicolae Vodă, a fost întocmit un al treilea catalog, dar numai de manuscrise, la cererea repetată a conducătorilor Bibliotecii Regale din Paris, numărând 162 de piese. Printre manuscrisele cele mai prețioase păstrate în biblioteca domnului s-a numărat o Biblie coptă din secolul al III-lea, iar dintre cărțile rare: itinerarul călătorului evreu Benjamin de Tudela din secolul al XII-lea (Leyden, 1633), istoriile florentine ale lui Niccolo Machiavelli (Haga, 1726), dicționarul istoric, geografic și poetic al lui Charles Estienne, augmentat de pastorul anglican Nicholas Lloyd (Geneva, 1693), o culegere de cronici și istorii privind Imperiul otoman de Nicolaus Reusner (Leipzig, 1596), o istorie a Poloniei a lui Martin Cromer (Basel, 1571) etc. Se mai păstrau în biblioteca sa și cópii ale letopisețelor lui Grigore Ureche și Miron Costin, a istoriei lui Brâncoveanu de Radu Greceanu și a cronicii lui Radu Popescu, închinată chiar domnului.

După moartea lui Nicolae Mavrocordat, o parte din cărțile sale prețioase au fost duse la Constantinopol și scoase la vânzare pentru achitarea datoriilor rămase de pe urma lui. Restul au rămas în țară, la mânăstirea Văcărești și în posesia fiului său, Constantin Vodă, la fel de erudit, iubitor al științelor și literaturii și mare colecționar.

Constantin Mavrocordat a întreținut corespondență cu ambasadorul Franței la Poartă, marchizul de Villeneuve, ca și cu prim-ministrul Curții de la Versailles, cardinalul Fleury, care i-a trimis catalogul Bibliotecii Regale, practicând politica schimbului. În locul cópiilor făcute de pe manuscrise din propria-i colecție, trimise Bibliotecii Regale, Constantin Vodă primea ediții de cărți rare ce se găseau în dublu exemplar la Paris. Printre cărțile primite de la tatăl său, Nicole Vodă, se numărau cronicile bizantine ale lui Laonic Halcocondil și Gheorghe logofătul (Geneva, 1615), istoriile lui Dio Cassius (Paris, 1599),

Fig. 133 Nicollo Machiavelli, *Opere...*, Haga, 1726, cu ex librisul lui „Ioannis Nicolai Mavrocordati...".

istoriile lui Herodot (Leyden, 1715), ale lui Plutarh (Basel, 1542 și 1560), o istorie a Indiei și a brahmanilor (Londra, 1668), *Alexiada* Anei Comnena (Augsburg, 1610), istoria lui Eutropius (Oxford, 1703), analele lui Tacitus (Veneția, 1708), istoria statelor europene a lui Samuel de Pufendorf (Frankfurt a. Main, 1700), *Histoire universelle* a lui Bossuet (Amsterdam, 1710) etc. Vasta cultură a domnului poliglot, cunoștințele sale de istorie și geografie antică, varietatea și bogăția cărților bibliotecii sale au fost admirate de călătorul greco-venețian Marco Katzaitis în trecere pe la Curtea din Iași în 1742[1]; de asemenea, domnul a întreținut legături cărturărești și cu umanistul sas brașovean Johann Filstich, care-i procura lucrări și date asupra istoriei Țărilor Române. După 1749–1750, Constantin Mavrocordat, mazilit și plin de datorii, a fost silit să-și scoată o parte din bibliotecă la mezat, fiind achiziționată la Constantinopol în 1757 de negustorul englez Barker, la care era dator. Alte cărți au fost achiziționate de dragomanul Iacovache Rizo, socrul lui Grigore al III-lea Ghica, de Mihai Suțu, viitorul domn, și de diverși arhierei greci. În țară au rămas cărțile de la mânăstirea Văcărești și altele donate Mitropoliei, în schimbul unor datorii, constituind rămășițele marii biblioteci a Mavrocordaților — bunic, fiu și nepot —, care n-a mai fost depășită de nimeni în secolul al XVIII-lea.

[1] *Călători străini*, 9, p. 289.

Ceilalți domni fanarioți, în general oameni cultivați și cunoscători de limbi străine, deoarece erau recrutați în majoritatea cazurilor din rândul marilor dragomani ai Porții, au avut, desigur, biblioteci[1], dar mulți dintre ei și le-au păstrat la Constantinopol[2]. Un ofițer din armata rusă, baronul Balthasar von Campenhausen, participant la campania din Moldova din 1790–1791, cunoscuse în Rusia pe domnul pribeag Alexandru Mavrocordat Firaris (1785–1786), afirmând despre acesta că „avea o serie de cărți citite, pe care le-a luat cu el la Elisabetgrad. Era un om foarte instruit, vorbea perfect franțuzește, italienește și nemțește"[3]. Mai trebuie amintit că domnii din ambele Principate plăteau corespondenți în Germania, Polonia și Olanda spre a le procura gazete conținând informații politice, după cum atestă un raport diplomatic francez de la Constantinopol din 9 ianuarie 1751[4]. Unii domni și-au avut proprii legători de cărți; unul dintre cei mai cunoscuți a fost preotul Mihail Strilbițki, gravor, tipograf, și traducător, care în 1762 lega în piele pentru Ioan Teodor Vodă Callimachi al Moldovei, cu stema țării incizată pe copertă, manuscrisul *Condicii de obiceiuri* a lui Gheorgachi vtori-logofăt; un altul, Șers evreul, la București, cu prăvălii în oraș, se afla în slujba lui Constantin Vodă Hangerli „la legatul cărților și condicilor domnești": din biblioteca acestui vremelnic domn din scaunul Țării Românești cunoaștem câte un exemplar din eseul scriitorului francez Delisle de Sales, *De la philosophie de la nature* (Paris, 1777), din *Mémoires pour servir à l'histoire d'Anne d'Autriche* ale doamnei de onoare a reginei Franței, Françoise Bertaut de Moteville (1621–1689) (Maastricht, 1782), din lucrarea filosofului și matematicianului francez Jean Lerond d'Alembert, *Esprits, maximes et principes* (Geneva, 1789) și, în sfârșit, din cartea de călătorii a lui Eyles Yrwin, *Voyage à la Mer Rouge*, tradusă din engleză (Paris, 1792), toate purtând *ex-libris*-ul în limba greacă a lui Hangerli; de asemenea, i-au fost dedicate acestuia *Triodul* tipărit la București în 1798 și *Metamorfozele* lui Ovidius, editate în limba greacă de Polyzois Lampanitziotis la Veneția, în 1798. O altă importantă categorie de biblioteci din Principate, în această epocă, a aparținut mănăstirilor, Mitropoliei și Academiilor domnești din București și Iași.

Una din cele mai vestite biblioteci mănăstirești din Țara Românească a fost cea de la Hurezu, bogat înzestrată de voievodul ctitor Constantin Brâncoveanu. Într-un raport asupra Olteniei, trimis în 1727 Consiliului de Război de la Viena, se menționa că în

---

[1] În biblioteca lui Grigore al III-lea Ghica al Moldovei din Iași se afla un vechi manuscris conținând catenele Pentateuchului (primele 5 cărți ale lui Moisi din Vechiul Testament: Geneza, Exodul, Leviticul, Numeri și Deuteronomul), care a fost împrumutat în 1765 învățatului Nikifor Theotokis, care l-a editat conținutul la Leipzig în 1772.

[2] Un astfel de domn a fost Nicolae Caragea, care s-a perindat vremelnic în scaunul de la București între 1781 și 1783, activând înainte ca mare dragoman al Porții, un erudit luminat și poliglot, ce a tradus din franceză în greacă operele lui Voltaire, Giovanni Sagredo și Gaspar Réal de Gourban și autor el însuși în neogreacă a unei *Istorii a Persiei*, a istoricului instituțiilor otomane și a unei gramatici a limbii franceze, publicată postum la Viena.

[3] *Călători străini*, 10/2, p. 886.

[4] Hurmuzaki, supl. 1/1, p. 599.

acest lăcaș se afla o bibliotecă frumoasă. Donațiile de cărți și manuscrise au fost sporite în cursul secolului al XVIII-lea de către egumenii mănăstirii, anume Ioan, Dionisie și Rafail, de călugării Lavrentie și Mihail și de episcopul Climent al Râmnicului (1735–1749), ce au înzestrat lăcașul cu cărți și manuscrise românești de liturgică. Cărțile erau păstrate într-o cameră boltită de lângă clopotniță; într-un catalog din 1791 figurau 382 de volume (115 românești, 87 greco-latine, 39 slavone, 13 greco-arabe, șase greco-latino-arabe, patru latinești, patru greco-române și câte una arabă, georgiană și germană și un lexicon heptaglot); acestea îmbrățișau domenii variate: lucrări de teologie, patristică, dogmatică, literatură ascetică, omiletică, hagiografică; pentru practica religioasă se întâlnesc 159 de cărți de rugăciune, morală și ritual liturgic, iar de istorie erau 28 de volume, printre care istoriile lui Herodot, războiul iudeilor de Josefus Flavius, cronicile bizantine ale lui Nikita Choniates, Kinnamos, Zonara, Ioan Cantacuzino etc.; printre manuscrise se mai întâlneau *Istoria Troadei*, istoria țarului Vladimir, regulamentul țarului Petru cel Mare ș.a.[1].

În București, mănăstirile Sf. Sava și Sf. Gheorghe Nou, închinate Patriarhiei din Ierusalim, posedau biblioteci alese, pe care nu se sfia să le cerceteze Nicolae Vodă Mavrocordat și chiar să le îmbogățească cu donații, după cum scria el la 2 mai 1716 patriarhului Hrisant Notara. La fel, ctitoria sa de la Văcărești a fost înzestrată, cum am arătat, de acest voievod cu numeroase cărți bisericești și profane în diferite limbi — greacă, greco-latină, latină, arabă etc.: pe o ediție din 1551 a operelor lui Homer figurează chiar o însemnare din 1718 atestând dăruirea ei către acest lăcaș de către Nicolae Mavrocordat. Catalogul cărților mănăstirii, alcătuit la 1723, cuprindea titlurile a 625 de opere din domenii variate: teologie, drept canonic, patristică, jurisprudență, filosofie, istorie, ediții de clasici[2].

Tot în București, o importantă bibliotecă a aparținut Mitropoliei, care dispunea în 1748 de un local anume construit de către mitropolitul cărturar Neofit I Cretanul (1738–1754). El a înzestrat biblioteca cu numeroase donații din cărți și manuscrise, în parte preluate de la Constantin Vodă Mavrocordat în contul unei datorii de 16 000 de groși. Înaltul prelat a adunat în colecția sa de cărți și manuscrise lucrări dogmatice, vieți ale sfinților, morală creștină, literatură parenetică și juridică (pandectele lui Iustinian, Hexabiblionul lui Harmenopulos), dar și opere istorice cu viețile paralele ale lui Plutarh, antichitățile iudaice și războiul iudaic ale lui Josefus Flavius (ediția Basel, 1544), cronograful lui Matei Cigală (ediția din Veneția, 1650) sau geografice, ca *Geografia* lui Meletie (Veneția, 1720) ș.a. Majoritatea cărților mitropolitului au ajuns după moartea sa în biblioteca așezământului pe care l-a păstorit[3].

---

[1] Ion Ionașcu, *Contribuții la istoricul mănăstirii Hurezu după documente inedite din arhiva Eforiei spitalelor civile*, Craiova, 1935, p. 49–54; C. Dima-Drăgan, Mihai Caratașu, *Un catalog necunoscut al bibliotecii mănăstirii Hurezu*, în BOR 89, 1969, 5–6, p. 599–625

[2] Hurmuzaki, 14/3, p. 145–156; Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca Mavrocordaților de la mănăstirea Văcărești*, în BOR 95, 1977, 9–12, p. 1035–1045.

[3] Mihail Caratașu, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea*, în SCB 13, 1974, p. 133–150.

Cele două episcopii ale Mitropoliei Ungro-Vlahiei, anume cele de la Râmnic și Buzău, aveau biblioteci alese, alcătuite cu precădere din tipărituri și manuscrise cu conținut religios. Prima a fost mult îmbogățită prin generoasele donații ale episcopilor Damaschin (1708–1725), Chesarie (1773–1780) și Filaret (1780–1792), ulterior mitropolit; în special Chesarie a fost un spirit elevat, ce a posedat *Dictionnaire encyclopédique* a lui Diderot și d'Alambert (Berna–Lausanne, 1781), din care a făcut tălmăciri pentru prefețele *Mineelor* sale pe octombrie–martie (1778–1779), dar și alte lucrări la care face referințe: *Mercure littéraire et politique* (1779), *Histoire du Bas Empire* a lui Charles Le Beau (Paris, 1757) etc. Biblioteca Episcopiei de Buzău a fost înzestrată mai ales de episcopii Filaret (1748–1753), Cosma Popescu (1763–1787) și Dosithei Filitti (1787–1793), ulterior mitropoliți, și de Costandie Filitti (1793–1819), cuprinzând, în afara literaturii dogmatice, și două „Cosmografii" în manuscris, copiate la 1767 de Antonie egumenul Coziei și 1774 de ierodiaconul Anatolie de la Râmnic, un *Erotocrit* — roman popular al poetului cretan Kornaros (copie din 1789) —, o istorie a Țării Românești din 1769 în versuri și o scurtă „cunoștință" a istoriei românești a lui Samuil Micu.

În ceea ce privește bibliotecile mănăstirești din Țara Românească, ele au cunoscut o înflorire după reforma monahismului din 1750 în Principate, care a fost îndreptată de mai mulți egumeni cucernici, ca de pildă Vasile de la Poiana Mărului, spre o viață aspră, rugăciuni necurmate și reculegere și de muncă neîntreruptă mai ales cu condeiul. La mănăstirea Cernica s-a evidențiat ca deplin cărturar Macarie, tălmăcind în românește manuscrise grecești spre a le dărui lăcașului ce-l adăpostea; opera culturală a fost susținută îndeosebi de egumenul Gheorghe, iar un alt egumen, Calinic, a întocmit chiar un catalog al tipăriturilor și manuscriselor mănăstirii. Printre manuscrisele mai interesante din biblioteca de la Cernica amintim *Tâlcuiri* sau *Cuvinte de sărbători* de Nikifor Theotokis (1793), o istorie bisericească a lui Meletie al Artei, *Piatra Smintelei* de Ilie Miniat (1792), două cronografe de tip Danovici, unul de tip Dorotei al Rostovului etc.[1].

Alte biblioteci — cu literatură liturgică în tipărituri și manuscrise — au funcționat în secolul al XVIII-lea în cadrul mănăstirilor Ghighiu de lângă Ploiești și Dălhăuți (jud. Râmnicu Sărat), în afara celor mai vechi existente la Bistrița, Argeș, Cozia și Tismana[2].

În Moldova, una din cele mai însemnate biblioteci a fost aceea a Mitropoliei din Iași, ca și a Academiei Domnești căreia îi aparținea. O importantă îmbunătățire i s-a adus prin firmanul de organizare a învățământului din 1766 a lui Grigore al III-lea Ghica, prin care s-a înființat și slujba specială de „bibliotecar" plătită cu 120 lei lunar. De asemenea, domnul a trimis în străinătate, în 1776–1777, pe învățatul serdar Gheorghe Saul să cumpere cărți din Germania, Franța și Italia necesare a contribui la propășirea științei și culturii în Moldova. Mai târziu, mitropolitul cărturar Iacov al II-lea Stamati (1792–1803) a prevăzut pentru întâia oară instituirea unui fel de depozit legal pentru

[1] N. Iorga, *Manuscriptele mănăstirii Cernica aflătoare azi la Academia Română. Inventariu și extrase*..., București, 1902.

[2] Idem, *Două biblioteci de mănăstiri Ghighiu și Argeș, întâia astăzi la Academia Română*, București, 1904.

biblioteca Academiei Domnești din Iași, orice negustor ce aducea cărți în țară fiind obligat să dăruiască fără plată câte un exemplar, iar pentru cele scumpe să i se plătească jumătate din preț. Printre lucrările posedate de bibliotecă — dintre care unele erau folosite și ca material didactic pentru Academie — semnalăm manualele de gramatică franceză din 1757 (Paris), 1793 (Viena) și 1797 (Moscova), istoriile lui Suetonius (Sankt Petersburg, 1776), Plutarh (St. Petersburg, 1818), Eutropius (Jena, 1724) și Irodian (Veneția, 1790), istoria căderii Ierusalimului și luarea Constantinopolului de către turci (Moscova, 1807), domnia Ecaterinei a II-a (Moscova, 1789), ziarul „Mercurul Petersburghez" din 1793, lexiconul în opt limbi a lui Luca Ianculeu de la Roccas (sfârșitul sec. XVIII), *Piatra Scandelii* a lui Ilie Miniat (Viena, 1783) ș.a.

În afara importantului fond liturgic aflat în bibliotecile episcopiilor din Roman și Huși, îmbogățite de episcopii Gherasim Clipa-Barbovschi, traducător al lui Voltaire, și Leon Gheuca, tălmăcitor și colecționar de cărți, mai sunt demne de amintit și prețioasele tipărituri și manuscrise, aflate și în posesia mănăstirilor. Sub conducerea reformatoare a stareţului Paisie Velicikovski (Rusul sau Malorusanul), o întreagă școală de ucenici-cărturari și-au concentrat activitatea în jurul mănăstirilor Dragomirna, Secul și Neamț și au influențat și viața spirituală a celor de la Bisericani și Râșca[1]. Aici s-au păstrat o sumă de manuscrise religioase, prescrise și tălmăcite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la început de XIX sub îndemnul și povața paisienilor. Unul dintre cei mai talentați s-a vădit egumenul mănăstirilor Solca și Putna, Vartolomei Măzăreanu, care a împărtășit multor mănăstiri cărți prescrise, prelucrate, tălmăcite și izvodite de dânsul. Vrednicul arhimandrit a depus o rodnică activitate nu numai pe tărâm religios, dar și istoric, îmbogățind bibliotecile mănăstirilor cu copii de pe un *Letopiseț al Țării Moldovei* prescris în 1773 după datele conținute în cronicele lui Grigore Ureche, Miron Costin și Ion Neculce și îmbogățite de o a doua călătorie efectuată în Rusia.

Un fenomen interesant al secolului al XVIII-lea îl reprezintă și înmulțirea bibliotecilor particulare, datorită progresului înregistrat prin difuzarea din ce în ce mai accentuată a cărții tipărite, dar și a manuscriselor prin înmulțirea copiștilor. Cartea apuseană — în special cea franceză — pătrunde în număr tot mai mare în Principate; ei i se adaugă tipăriturile românești — în limba națională, dar și în grecește — și cele rusești. Atât în Țara Românească, cât și în Moldova crește numărul boierilor pe lângă cel al înalților ierarhi, iubitori de cultură, care strâng cărți, traduc din limbi străine, scriu ei înșiși sau acoperă cheltuiala copierii sau imprimării diferitelor opere cu caracter laic sau religios.

Din Țara Românească am dori să amintim mai întâi pe ginerele lui Nicolae Vodă Mavrocordat, anume cămărașul Ianache Scarlat Alevra, om cultivat și de mare erudiție, posesor al unui *ex-libris* propriu în greacă, latină și franceză aplicat pe cărțile sale rare dintr-o splendidă bibliotecă proprie, dintre care multe exemplare au fost dăruite și domnescului său socru. Ianache îndeplinea și sarcina de supraveghetor al bibliotecii domnești și întreținea — pentru schimbul sau procurarea de cărți și manuscrise prețioase

[1] Al. Lapedatu, *Manuscrisele de la Bisericani și Râșca*, București, 1906.

— corespondență cu patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului și învățatul german Johannes Fabricius. El poseda ediții din Bacon (Amsterdam, 1653), Erasmus (Osnabrück, 1715), un Coran în latină (Padova, 1698), comediile lui Terentius (Leipzig, 1699), dicționarul istoric, geografic și poetic al pastorului anglican Nicholas Lloyd (Geneva, 1696) ș.a.[1] După moartea lui Ianache, întâmplată după aceea a lui Nicolae Mavrocordat, biblioteca sa a ajuns tot la mânăstirea Văcărești, de unde a fost preluată cu resturile bibliotecii mavrocordești, de către Mitropolie.

Un alt boier luminat a fost și clucerul Andronache Vlastò, prim-secretar al lui Constantin Vodă Mavrocordat, descris de călătorul francez Jean Claude Flachat la București în 1740 ca un adevărat bibliofil colecționar: „om talentat, protector cu tot dinadinsul al artiștilor și scriitorilor, deoarece el însuși s-a îndeletnicit necontenit cu studiul ... Biblioteca lui este bogată și aleasă; el avea mai multe tablouri de preț, câteva sculpturi minunate..."[2].

O bibliotecă însemnată au posedat-o și marii boieri Brâncoveni, urmașii direcți ai voievodului martir. Ea a numărat prin excelență cărți de istorie și câteva de filosofie și geografie. Astfel, printre cărțile nepotului de fiu omonim al domnului Constantin se numărau istoriile împăraților romani de la Marcus Aurelius înainte de Herodian (ed. din Strasbourg, 1694), cu autograful grec al posesorului, un exemplar din *Vita di Pietro il Grande* (Veneția, 1736) a lui Antonios Katiforos, purtând *ex-libris*-ul proprietarului în limba latină și o ediție din istoricul latin Cornelius Nepos (Košice, 1762), dăruită nepotului său de fiu Grigorașco la 1786, pe când se afla la învățătură. De altfel, acest ultim vlăstar al Brâncovenilor direcți, ajuns mare ban, a devenit moștenitorul bibliotecii familiei, pe care a sporit-o simțitor, dăruind-o apoi la 1823 Bisericii grecești din Brașov[3]. Dintre cărțile de istorie conținute în catalogul alcătuit cu prilejul acestei donații, spicuim o istorie a lui Alexandru cel Mare, în latină (Jena, 1658), analele lumii sau cronică universală, în latină (Viena, 1696), istoriile lui Herodot, în grecește (Frankfurt, 1608) ale lui Eutropius, în grecește (Viena, 1807), ediții din cronicarii bizantini Gheorghe Frantzes (Viena, 1804) și Gheorghe Pachymeres (Veneția, 1729), ambele în grecește, războiul dintre Carol al VI-lea și Ahmed al III-lea, în italiană (Veneția, 1724), viața și faptele de arme ale lui Eugeniu de Savoia, în italiană (Veneția, 1730), viața profetului Mahomed, în italiană (Veneția, 1745), operele lui Montesquieu, în franceză (Amsterdam, 1785) și comentariile lui Voltaire asupra lucrării celui precedent *L'esprit des lois*, în franceză (fără loc, 1778), istoria lui Ludovic al XIV-lea, în franceză (Amsterdam, 1718), dicționar istoric prescurtat, în franceză (Caen, 1786), nou dicționar istoric în franceză (Lyon, 1804) ș.a. Dintre operele de filosofie și geografie, majoritatea în franceză, amintim operele lui Marmontel (Paris, 1788), ale lui Fontenelle (Paris, 1767), geografia lui Büsching

[1] C. Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste românești*, București, 1974, p. 61–62.

[2] *Călători străini*, 9, p. 254 și 256.

[3] Emil Vârtosu, Ion Vârtosu, *O sută de ani de la înfăptuirea așezămintelor brâncovenești*, București, 1938, p. 427–432.

(Lausanne, 1777), noua geografie a lui Guthrie (Paris, 1802) ș.a. După cum putem constata, biblioteca marelui ban Grigore Brâncoveanu dovedește că proprietarul era un personaj cultivat, poliglot, deschis către istorie și filosofie, un adevărat reprezentant al „secolului luminilor".

Printre alți mari boieri cultivați din Țara Românească în secolul al XVIII-lea posesori de biblioteci s-au numărat și Văcăreștii, cărturarii Ienăchiță (†1797), mare vistier, și fiul său Nicolae (†1826), mare vornic[1]. În posesia celui dintâi, alcătuitor și de gramatici românești, dar și al unor dicționare româno-german, francez și turc, s-au aflat două opere lexicografice foarte rare, anume *Lexiconul greco-latin* (Bassel, 1532) și *Marele lexicon* al lui Varinus sau *Tezaurul întregii limbi grecești* (Veneția, 1712), tipărit pe cheltuiala lui Constantin Vodă Brâncoveanu. De asemenea, lui Ienăchiță Văcărescu i-a aparținut și *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului otoman* a lui Dimitrie Cantemir în versiunea franceză (ediția 1743), pe care a folosit-o în alcătuirea propriei sale opere *Istoria a prea puternicilor împărați otomani*. Fiul său, Nicolae Văcărescu, a fost, de asemenea, un mare iubitor de cărți; la 19 ianuarie 1812 este întâlnit cumpărând „5 cărți franțuzești", iar la 1 aprilie 1817 se îndatora dascălului Ioan Mavromati Kerkiren cu suma de 2 098 groși pentru „niște cărți cumpărate". Formația clasică a poetului se adeverește din predominarea cărților de literatură, istorie, geografie și filosofie antică. Astfel, pe lângă *Iliada* și *Odiseea* lui Homer, în versiunea modernă a lui Gheorghios Rusiades (Viena, 1817), mai întâlnim *Războiul Peloponesiac* a lui Tucidide, editat de Neofit Duca (Viena, 1805–1806), *Geografia* lui Strabon (f.a., Amsterdam), opera lui Platon, cu comentariile lui Teofil Coridaleus la *Logica* lui Aristotel (Veneția, 1725), un tratat de mitologie al lui G. A. Demoustier (Paris, 1786), *Entretien sur la pluralité des mondes* ale lui Fontenelle (Lyon, 1810), fabule de Mme de Genlis (Viena, 1816) etc.

Mai întâlnim apoi incidental nume de boieri din Principatul muntean care și-au lăsat autograful pe câte o carte tipărită sau în manuscris posedată în biblioteca lor, vădind dragostea pentru slova tipărită. Astfel, un boier Dumitru Grecianu poseda un volum din Cicero, ediție din 1757 și o copie din 1730 a tălmăcirii românești a expediției turcilor din Morea (1715) atribuită lui Constantin Diikites, iar un altul, Radu Fărcășanu, iscălea pe ediția din Brașov de la 1762 a lui Johann Hübner. Tot un boier Fărcășanu, marele setrar Matei, tălmăcea pentru propria-i desfătare *Vita di Pietro il Grande* a lui Antonios Katiforos (Veneția, 1736), în versiunea neo-greacă a lui Alexandros Kanghellarios din 1749. O copie a unei tălmăciri românești după *Războiul iudeilor* a lui Josefus Flavius după o ediție slavo-rusă apărută la Sankt Petersburg în 1745, era întocmită de Grigore egumenul Coziei la 12 iulie 1766, pentru biv vel stolnicul Radu Voinescu, iar marele sluger Constantin Cocorăscu traducea pentru sine, la 1766–1767, un volum din *Histoire ancienne* a lui Charles Rollin, prin intermediarul grecesc al lui Alexandros Kanghellarios (Viena, 1750).

[1] Mihai Carataşu, *Livres et documents des Văcărescu (Sources documentaires inédites)*, în RESEE 12, 1974, 3, p. 387–394.

De la sfârşitul secolului al XVIII-lea avem ştiri şi despre apariţia unor librari-negustori de carte propriu-zis şi care-şi fac apariţia la Bucureşti şi în alte oraşe ale ţării. Astfel, la 5 februarie 1797, consulul imperial din capitala Ţării Româneşti, Michaël Merkelius, făcea cunoscută lista cărţilor pe care librarul Marquides Puglio (aromânul Marcu Puiu) din Viena le adusese aici spre a le desface pe la boieri şi care cuprindeau titluri „incendiare" privitoare la Revoluţia franceză. Difuzarea lor fiind oprită de cenzură prin confiscare, majoritatea au ajuns în biblioteca domnească (lucrări ale lui Mirabeau, Bazin, Linguet, Sabatier de Castres, istorii politice ale Revoluţiei franceze, despre suveranitatea poporului, Paris, 1790 etc.)[1]. Sucursala Casei de comerţ a marelui negustor Nicolae D. Paciurea din Sibiu procura, în primii ani ai secolului al XIX-lea, comisului Ioan Rasti, secretarul Curţii domneşti din Bucureşti, *Biblioteca elină* a lui A. Korais, cărţi româneşti pentru paharnicul Filliti şi greceşti pentru postelnicul Iacovachi Rizo; de asemenea, se făceau abonamente pentru unii boieri — ca de pildă comisul Alexandru Caragea — la ziarul grec „Telegraful", editat la Viena de medicul Dimitrie Alexandridis, procurând şi alte cărţi din Viena şi Buda. De asemenea, un alt reprezentant al acestei Case de comerţ, Toma Mauriciu, desfăcea la Piteşti, între 1812 şi 1820, cărţi italieneşti şi procura abonamente la amintitul ziar „Telegraful".

În sfârşit, găsim la tălmăcirea greacă a lucrării lui Adrien Richer, *Essai sur les grands évènements par les petites causes* de către Zisu Dauti la Viena, 1819, o serie de boieri prenumeranţi din Ţara Românească, printre care banul Grigore Brâncoveanu, baronii Hristofor Sakelarie şi Constantin Bellu, serdarii Polizaki Dimitriu şi Constantin Saigiu ş.a. Pe la 1821 o boieroaică, Maria Cantacuzino, poseda, printre altele, *Ornament de la mémoire*, o mitologie în italiană şi o istorie antică.

Un spectru mai variat de preocupări şi un nivel mai elevat în domeniul bibliofiliei se întâlnesc încă în secolul al XVIII-lea — începutul secolului al XIX-lea în Moldova, unele mari familii, ca Balş, Cantacuzino, Rosetti, Bogdan, Paladi, Ghica sau Sturdza alcătuiesc mari biblioteci la conacele lor[2]. Cele mai citite cărţi de boierii moldoveni erau de istorie, dar ei nu dispreţuiau nici literatura, filosofia, ştiinţele naturii, ba chiar şi cele exacte. Astfel, boierul Manolache Bogdan poseda o ediţie din *Vieţile cezarilor* a lui Suetonius din 1745, în timp ce marele vornic al Ţării de Jos, Ioan Bogdan, a pus să i se copieze, în 1755, *Viaţa lui Petru cel Mare* de A. Kariforos în tălmăcirea românească a mitropolitului Iacov I Putneanul, după versiunea grecească a lui Alexandros Kanghellarios. Cunoscutul boier cu vederi înaintate, marele paharnic Iordache Darie-Dărmănescu, şi-a strâns o frumoasă bibliotecă încă de pe vremea când era ispravnic de Neamţ, la 1772, dată la care a pus să i se copieze *Întâmplările lui Telemac* de Fénelon, apoi în 1783 o carte de Voiture, iar în 1786 *Gheografie noao, care să se împarţă în 4 tomuri*.

Unul dintre boierii Sturdzeşti care a contribuit la îmbogăţirea însemnatei biblioteci a acestei familii a fost marele stolnic Ioniţă Sturdza, care a pus pe dascălul Alexandru

[1] Hurmuzaki, 19/1, p. 814–816.

[2] Virginia Isac, *Biblioteci personale în Moldova în secolul al XIX-lea*, în RA 12, 1969, 1, p. 49–63.

Athanasiu să-i copieze, la 23 martie 1792, *Istoria etiopicească a lui Iliodor*, iar la 15 februarie 1795 o carte despre *Numa Pompilii al doilea crai al Romei*.

Tot din rândul protipendadei, diferiţi membri ai familiei Cantacuzineştilor au contribuit la sporirea bibliotecii familiei; astfel, marele paharnic Dinu Cantacuzino a pus pe copistul Ioan Cozma din Horodniceni, copil de casă, să-i copieze, în 1754, o tălmăcire românească după versiunea grecească a lui Ieremia Cacavela a unui original italian privitor la asediul Vienei la 1683. Marele spătar Ion Cantacuzino poseda un *Lefnaicon* tipărit la Mitropolia din Bucureşti în 1760, cuprinzând vieţile sfinţilor pe care îi dăruia mănăstirii de la Bisericani, la 11 februarie 1763; tot un membru al familiei marelui vistier Ianache Cantacuzino era posesor, la 2 februarie 1787, al unei cópii după tălmăcirea românească a textului grec al *Cronicii expediţiei turcilor din Moreea la 1715*, atribuită lui Constantin Diikitis. În sfârşit, cronicarul Ioniţă Canta este arătat, după socotelile casei sale din 1777, ca un cumpărător al *Enciclopediei franceze* („Chiclopediile"), al fabulelor lui Esop, al unei gramatici latine pentru copii, apoi al codicelui de legi bizantine al lui Harmenopulos; biblioteca familiei Canta a sporit apoi în primele decenii ale secolului al XIX-lea cu *Istoria Angliei* de David Hume, ediţii din Tacitus şi Istvánffy, cărţi despre Napoleon Bonaparte, memoriile lui Oginski, monografia lui Juchereau de St. Denis despre turci; această bogată bibliotecă a fost cumpărată în 1840 de literatul, istoric şi om politic Mihail Kogălniceanu. Un înaintaş al acestuia, pseudo-cronicarul Enache Kogălniceanu era, la rândul său, un pasionat bibliofil; între anii 1760 şi 1764 a achiziţionat o serie întreagă de manuscrise istorice de la Constantinopol.

Din rândul boierilor Paladi, un anume Ioan poseda o ediţie din Suetonius de la 1745, în timp ce alt membru al familiei, marele spătar Constantin Paladi, poseda o copie la 1782 *Istoria răsipirii Ierusalimului* de Josefus Flavius, iar în 1790 un tom din istoria antică a lui Rollin, tot în traducerea greacă a lui Kanghellarios.

Un mare bibliofil, om de cultură deosebită, călător la Paris în 1805, spre a-şi desăvârşi studiile şi reîntors în Moldova prin Amsterdam şi Berlin a fost marele spătar Ioan Balş[1], întreţinând legături epistolare între 1807 şi 1811 cu geograful Jean Denis Barbié du Bocage (1760–1825), care i-a procurat cărţile pe care le solicita pentru aleasa sa bibliotecă. Uneori boierul comanda o carte în mai multe exemplare, evident spre a le procura şi altor destinatari, printre care şi biblioteca Academiei Domneşti din Iaşi. Printre cărţile comandate de Balş se numărau operele filosofice ale lui d'Alambert, cele ale lui Condillac (ediţia 1792), piesele lui Molière, analele de chimie ale lui Lavoisier, operele astronomice ale abatelui Delisle, mecanica cerească a lui Laplace, scrisorile doamnei de Sevigné, precum şi *Thesaurus graecae linguae* a lui Henri Estienne (1572) şi un dicţionar greco-latin al lui Suidas. Prezenţa unor cărţi de ştiinţe exacte în biblioteca lui Ion Balş relevă gradul de cultură ridicat al boierului moldovean, considerat de către cunoscuţii săi „un amic al ştiinţei şi istoriei". De altfel, în 1816 învăţatul grec Daniel Philippide — un alt

[1] C.I. Karadja, *Un bibliophile moldave au début du XIXe siècle: le grand écuyer Ion Balş*, în „Académie Roumaine. Bulletin de la section historique", 28/1, 1947, p. 106–130.

corespondent al lui Barbié de Bocage[1] — îi dedica lui Balș o traducere greacă din Florus. Philippide însuși a comandat amintitului învățat francez pentru biblioteca proprie din Iași cărți de fizică și matematică, dar și de filosofie și istorie generală a lui Voltaire, *Contractul social* al lui Rousseau, istoria universală prescurtată de Bossuet și observațiile asupra istoriei Franței ale lui Mably.

O altă bibliotecă importantă a fost aceea a boierilor Rosetești de la Stânca[2], înființată de Iordache Rosetti, elev al emigrantului francez Fleury, care l-a sfătuit în făurirea ei, și Nicolae Rosetti-Roznovanu, corespondent al faimosului cărturar britanic lordul Guilford, ce i-a trimis prețioase îndrumări privind sporirea cărților ce le avea prin recomandarea textelor clasice.

Ca și la București, în primii ani ai secolului al XIX-lea își fac apariția la Iași negustori librari. Printre ei s-a evidențiat, între 1813 și 1821, figura lui Atanasie sau Tănase Gani[3]; el desfăcea în special cărți grecești și franceze, iar printre clienții săi se numărau și reprezentanți ai protipendadei, care doreau să-și procure de la acest importator opere supuse în general cenzurii politice, cum ar fi scrierile lui Voltaire, istoria Revoluției franceze, sau din motive de morală, ca de pildă *Ars amandi* a lui Ovidius în traducere franceză. Printre acești cumpărători s-au numărat și vornicul Constantin Mavrocordat, care a comandat, la 28 februarie 1818, *La Révolution* în zece volume (plătind suma de 125 de groși) și *Dictionnaire de l'Académie* în două volume (pentru 100 groși); la 1820 un stolnic, Banțaș, făcea și el o importantă comandă de cărți cu caracter istoric și politic. În sfârșit, printre prenumeranții moldoveni la lucrarea lui André Richer, *Essai sur les grands événements...*, în traducerea greacă apărută la Viena în 1819, se numărau învățatul agă Nicolae Rosetti-Roznovanu, marele vistier Alecu Balș, marele vornic Alecu Ghica, marele spătar Mihai Cantacuzino, aga Alecu Cantacuzino, căminarul Gheorghe Bucșănescu, banul și juristul Iordache Drăghici, poetul postelnic Alecu Beldiman, căminarul Constantin Carp ș.a.

Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale celui de-al XIX-lea, în care luminile își fac mai pregnant prezența și în societatea românească, în afara înaltului cler și a boierimii încep să se recruteze cititori și să posede biblioteci și reprezentanți ai profesiunilor liberale, adică medici, profesori, scriitori și comercianți de vază, cu bună stare materială. Astfel, în Țara Românească apare, la finele secolului al XVIII-lea un mare negustor ca Grigore Anton Avramie, posesor al unei alese biblioteci alcătuită din tipărituri grecești și românești, laice și ecleziastice[4]; mai târziu se întâlnesc negustorii Trandafir și

[1] Al. Cioränescu, *Correspondance de Daniel Démétrius Philippides et de J.D.Barbié du Bocage (1795–1819)*, Salonic, 1965.

[2] Cornelia Papacostea, *O bibliotecă din Moldova la începutul secolului al XIX-lea: biblioteca de la Stânca*, în SCB 5, 1963, p. 215–220; idem, *Catalogul bibliotecii de la Stânca*, în *ibidem*, 13, 1974, p. 155–170.

[3] N. Iorga, *Un mare negustor ieșean și afacerile sale*, în RI 28, 1942, p. 49–53.

[4] Mihai Carataşu, *Catalogul bibliotecii unui mare negustor din secolul al XVIII-lea: Grigore Anton Avramie*, în SCB 12, 1972, p. 189–207.

Trăznea cumpărători de calendare românești de la Casa de comerț Nicolae Paciurea din Sibiu, ca și la 1813 negustorul Eustatie Iconomu din Râmnicu Vâlcea; la fel și negustorii Ioan Balcărețu și Pencovici se numărau printre prenumeranții tălmăcirii grecești a lui Richer (Viena, 1819). La aceeași carte au fost prenumeranți și medicii Serafim Vreton și Constantin Caracaș din București, Ștefan și Ioan Lockman, spițeri din București. La Casa de comerț Nicolae Paciurea din Sibiu se mai aproviziona cu cărți și profesorul Ștefan Comita din București, iar în Moldova profesorul de la Academia Domnească din Iași Daniel Philippide, preceptorul tânărului Ion Balș, poseda — după cum am amintit — o variată bibliotecă, cuprinzând cărți de științele naturii, fizică și matematică, dar și de istorie.

Dragostea pentru carte și slova scrisă s-a răspândit în această epocă și în rândurile păturilor mai sărace. Astfel, Costandin săidăcariul — adică selarul — feciorul răposatului popii Nicăi din Mogoșoaia, copia, în 1753, *Divanul* lui Dimitrie Cantemir, iar 15 ani mai târziu un cronograf de tip Danovici, pe care îl și împodobea. Un alt meseriaș, Tudor sin Petre Giurgiuveanul, bogasier la București, a copiat, în 1781–1782, și a fost proprietarul unui manuscris miscelaneu, cuprinzând fragmente dintr-un cronograf de tip Danovici, *Istoria Sindipii filosoful*, și alte legende religioase cu substrat popular; acest manuscris a intrat la 1800 în posesia unui Mihai băiatul, sluga jupânului Hagi Penu ce avea „boltă" (prăvălie) în hanul Colței; în sfârșit, la 1813 se afla în stăpânirea lui Costache Gheorghiu, copilul și nepot al jupânului Vreta bogasierul, ca moștenire de familie.

Acesta a fost — în linii mari — spectrul larg al bibliotecilor existente în Principate în epoca fanariotă, de mărime și importanțe diferite, cu valoare bibliofilică ridicată sau nu, care au aparținut diverșilor reprezentanți ai societății românești de la domni, boieri și înaltul cler la liber profesioniști, negustori și meseriași. Oricum, lecturile s-au amplificat și orientat după alte criterii, de la texte religioase, literatură populară și cronografe, la cărți de științe și filosofie, literatură clasică și tratate lexicografice, ilustrând evoluția spirituală a cititorilor din Principate recrutați din straturi sociale diferite, dar iubitori ai slovei scrise și doritori de instruire.

e) Istoriografia

Dacă secolul al XVIII-lea reprezintă, în general, pentru Principate o epocă de adâncă oprimare din partea Porții otomane, de știrbire a autonomiei lor prin rășluirea hotarelor și o anumită decădere a regimului politic și militar existent, în schimb conștiința de neam începe să se accentueze, câștigurile pe plan cultural să se consolideze mai ales o dată cu răspândirea „luminilor", când cărturarii scot în evidență originea latină a românilor și unitatea neamului nostru[1]. Acum se cristalizează limba literară, se afirmă învățământul în limba națională, cartea și tiparul se înmulțesc.

[1] Alexandru Zub, *Sur la modernité de l'historiographie roumaine au XVIIIe siècle*, în RESEE 18, 1980, 2, p. 345–355.

Regimul fanariot a păstrat, la început, vechile rânduieli socio-economice și administrative existente dar încorsetat într-un cadru fiscal mai riguros, iar în privința culturii a dorit s-o mențină pe vechile făgașe ale tradiției răsăritene, din care se va desprinde treptat de-abia spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Acest lucru n-a exclus însă în zisa perioadă contactele spirituale cu lumea occidentală: cu literatura, filosofia și științele din epoca „luminilor", care reușesc să imprime un suflu proaspăt, în unele privințe și în cultura română. Desigur, din creația culturală a poporului nostru se evidențiază, în primul rând, cea cu caracter istoric, ce, de altfel, și predomină din punct de vedere numeric. Realizările în literatură sunt mai slabe, constând mai mult din adaptări și traduceri, în timp ce lucrările de istorie, cronicile, domină viața intelectuală, ele cunoscând o remarcabilă răspândire prin cópii manuscrise în toate cele trei țări române. Din nefericire, ele n-au beneficiat de lumina tiparului, cunoscând însă o circulație în păturile culte și în cadrul instituțiilor superioare de învățământ. Dar ele au fost introduse atât prin viu grai, cât și prin slova scrisă și în rândul maselor largi, contribuind la resuscitarea spiritului național, mai ales în epoca de prefaceri pe plan general european de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea[1].

În istoriografia moldoveană, între marile figuri ale lui Miron Costin și Nicolae Costin din veacul de „aur", cel de-al XVII-lea, ce a dominat cultura românească și ultimul cronicar de adâncime și notorietate care a fost Ion Neculce, s-au perindat palide figuri de compilatori și epigoni, fiecare încercând să ducă mai departe șirul evenimentelor de acolo unde le-a lăsat Miron Costin, adică de la Dabija Vodă în 1662.

Au existat cel puțin șapte asemenea izvoade constituind mențiuni istorice lipsite de suflu și talent, înșirând monoton scurgerea domniilor până la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea, cu reproducerea unora din evenimentele mai importante, deși expunerea este searbădă și sărăcăcioasă. Cuprinsul lor a fost, de altfel, „topit" apoi în cadrul marilor narațiuni din secolul al XVIII-lea, în care rolul major l-a deținut cronica lui Ion Neculce. Notăm, în primul rând, prezența unui letopiseț al Moldovei de la domnia lui Dabija până la moartea lui Constantin Cantemir (1693) scris, se pare, din inițiativa logofătului Teodosie Dubău. Apoi o așa-zisă cronică „racovițeană-buhușească", rezumând evenimentele între 1661 și 1705, până la începutul celei de-a doua domnii a lui Antioh Cantemir, atribuită însă fără temei diacului Nicolae Muste, care n-a fost decât copistul ei. O altă cronică a Moldovei între 1661 și 1709, până la bătălia de la Poltava, din timpul războiului ruso-suedez, a fost din nou socotită, fără a corespunde realității, ca operă a talentatului scriitor Nicolae Costin; de fapt, ea a fost scrisă de un modest ieromonah Sava († post 1727). O cronică scrisă de pe poziții ostile lui Mihai Racoviță — ca replică la cea „racovițeană-buhușească", amintită anterior — narând evenimentele din Moldova între 1661 și 1729 — aparține unui boier cu oarecare cultură, dar care în mod sigur nu

[1] Ştefan Lemny, *Societate şi istorie. Locul istoriei în spiritualitatea veacului al XVIII-lea*, în AIIAI 24, 1987, 2, p. 315–332; idem, *Istoriografia din Principatele Române în secolul al XVIII-lea: între rațiune și fantezie*, în *ibidem* 25, 1988, 1, p. 225–231.

poate fi confundat cu învățatul cronicar al lui Nicolae Vodă Mavrocordat, Axinte. Acesta, având la îndemână acte de cancelarie și bucurându-se de încrederea domnului, a realizat, mai întâi, o documentată istorie a celei de-a doua domnii din Moldova a lui Nicolae Mavrocordat (1711–1715). Tot acest modest, dar înzestrat diac, Axinte Uricariul, mai mult ca sigur la îndemnul patronului său domnesc, care dorea să aibă la îndemână o istorie comună a Principatelor atât din interes științific, cât și practic politico-administrativ, a alcătuit o cronică paralelă a Țării Românești și a Moldovei de la „descălecat" (1290) până la 1724, pentru principatul muntean, și de la Dragoș Vodă (1352), până la 1716 pentru cel moldovean. Compilația a folosit pe de o parte pe Anonimul Cantacuzinesc, pe Matei al Mirelor și pe Radu Popescu pentru istoria munteană, pe Miron și Nicolae Costin, ca și pe Pseudo-Costin și propriile amintiri ale alcătuitorului, pentru cea moldoveană. A constituit prima culegere a cronicelor „naționale", alcătuind un gen de „tratat" de istorie a românilor pentru evul mediu neîntâlnit până atunci. Dacă domnitorului cultivat care a fost Nicolae Mavrocordat i se atribuie această lăudabilă inițiativă, trebuie relevat că și fiul său, nu mai puțin învățatul domn Constantin Vodă, a cerut, la rândul său, cămărașului „de izvoade" Vasile Buhăescu să alcătuiască și dânsul o compilație similară, intitulată *Istoriile Țării Românești și a Țării Moldovei*, tratând istoria paralelă a Principatelor de la „descălecat" până la anul 1735; scrierea a cunoscut și o versiune greacă, datorată lui Lazăr Scriba din Trapezunt, la 1734.

Paralel cu cronicile amintite scrise în limba română, unde predomina „evenimențialul" și atitudinea favorabilă față de domnul „patron", sau, dimpotrivă, cea de ostilitate față de cel advers, Principatele au cunoscut la începutul perioadei fanariote și producții istorice în limba greacă. Astfel, în Moldova, Nicolae Chiparissa († după 1717) a descris în amănunțime, într-o cronică minoră, luptele și rezistența încununată de succes a lui Mihai Racoviță în a treia sa domnie, împotriva trupelor imperiale în timpul războiului austro-turc din anii 1716–1717, în timp ce Mitrofan Grigoras († după 1730) a tratat istoria Țării Românești de la moartea lui Constantin Brâncoveanu (1714) până la începutul domniei lui Ioan Mavrocordat (1716), fratele lui Nicolae Vodă, cel făcut prizonier de austrieci și dus în captivitate la Sibiu, punând în lumină înțelepciunea Mavrocordaților.

Și domnii din familia Ghica și-au avut cronicarul lor, rămas însă anonim, care a lăsat o interesantă istorie a Moldovei în limba greacă între 1695, de la întâia domnie a lui Antioh Cantemir, până la domnia lui Matei Ghica (1754), aducând elogii în special domniilor de mai lungă durată ale lui Grigore al II-lea Ghica, un voievod înzestrat și cultivat. *Cronica Ghiculeștilor* — cum mai este numită — este temeinic documentată, face apel la arhivă, tratează evenimente de istorie europeană contemporană, se arată bine informată și, în general, face dovada unei anumite obiectivități, chiar dacă este îndestul de măgulitoare pentru domnii „patroni". În sfârșit, literatul Petru Depasta (†1770) a alcătuit, tot în greacă, dar cunoscând și o traducere contemporană în limba latină, o povestire retorică a vieții și a activității lui Constantin Vodă Mavrocordat între 1731 și 1761.

O personalitate remarcabilă, care a depășit cu mult nivelul contemporanilor săi din Moldova a fost aceea a domnului Dimitrie Cantemir (1673–1723), care se încadrează

firesc printre enciclopediștii erudiți europeni ai vremii sale[1]. În mediul cosmopolit al Țarigradului, Cantemir nu s-a inițiat numai în domeniul limbilor orientale, al artelor, literaturii și religiei islamice, dar și-a desăvârșit educația și în filosofie și retorică cu erudiți ai Academiei din Fanar (învățatul cretan Ieremia Cacavelas, Anastasios din Corcyra, macedoneanul Anastasios Mihail Nausios etc.). Din prima fază a activității intelectuale a tânărului vlăstar domnesc datează unele lucrări cu caracter filosofic alcătuite în latinește, dar rămase în manuscris, unde face apel îndeosebi la opera antiscolastică a filosofului flamand Van Helmont (1577–1644), asupra constituției materiei și creării Universului. În schimb, o lucrare parenetică intitulată *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, și prefațată de dascălul său Cacavelas, a fost tipărită la Iași în 1698, constituind o primă operă cu caracter filosofic imprimată în românește. O altă lucrare rămasă în manuscris sub forma unui roman, îmbinând caracterul istoric, memorialistic, cu pamfletul aparținând aceleiași epoci constantinopolitane este și *Istoria ieroglifică*, alcătuită între 1704 și 1705, fabulă unde, sub o formă alegorică, autorul descrie rivalitatea și dușmănia ce au domnit între Brâncoveanu, Cantacuzini și Cantemirești și care a frământat istoria Principatelor în ultimul deceniu al veacului al XVII-lea și în primii ani ai celui de-al XVIII-lea; toate personajele romanului se ascundeau sub identitatea unui animal, cheia lucrării aflându-se la sfârșitul ei.

Dar operele care au nemurit numele lui Cantemir au fost scrise în epoca de maturitate, în pribegia sa din Rusia în urma scurtei domnii în Moldova dintre 1710–1711, căreia i-a pus capăt sfârșitul nefericit al campaniei inițiate de țarul Petru cel Mare la Prut. Astfel, literatura istorică română se îmbogățește cu o primă biografie istorică — scrisă în latinește — între 1714 și 1716, narând viața și domnia tatălui lui Dimitrie, *Vita Constantini Cantemyrii*. Este o lucrare apologetică închinată părintelui său, în care-i justifică acțiunile și opțiunea antipolonă, în contrast cu atitudinea lui Brâncoveanu, ce i-a fost un rival implacabil. Lucrarea, tradusă mai târziu în rusește, era tipărită la Moscova în 1783.

Ales membru al Academiei din Berlin la 11 iulie 1714, Dimitrie Cantemir a alcătuit, la solicitarea acestei înalte instituții de cultură, o remarcabilă monografie a țării sale, în limba latină, *Descriptio Moldaviae*, însoțită de o hartă foarte amănunțită și corect executată. Lucrarea originală — încheiată în 1716 — a rămas în manuscris, dar harta a fost tipărită la Amsterdam în 1745, iar textul lucrării s-a tradus în germană și imprimat în două ediții (1769 și 1771), apoi în rusă, la Moscova, în 1789 și, în sfârșit, în greacă la 1819 și în română la 1823. Această însemnată monografie a Principatului de peste Milcov constituia o adevărată enciclopedie pentru vremea sa, cu date relevante și dintre cele mai interesante sub raport geografic, administrativ, politic, militar, economic, social, etnografic, religios

[1] Cu privire la importanța operei istorice a lui Dimitrie Cantemir, vezi, printre alții, Ștefan Ștefănescu, *À travers l'œuvre historique de Démètre Cantemir*, în „Dacoromania", 2, 1974, p. 155–166; Alexandru Zub, *Sur la causalité historique dans l'œuvre de Démètre Cantemir*, în *ibidem*, p. 172–183; Pompiliu Teodor, *Dimitrie Cantemir, précurseur des lumières dans le sud-est de l'Europe*, în *La culture roumaine à l'époque des Lumières*, București, 1982, p. 171–197.

Fig. 134 Portretul principelui Dimitrie Cantemir, editat la Londra, 1734.

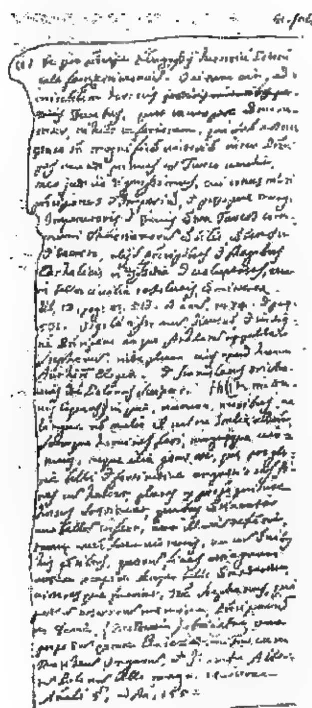

Fig. 135 Filă din scrierea lui Dimitrie Cantemir, *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae.*

și lingvistic. De aceea a fost răspândită — în variantă germană — în mediile savante ale Europei. Mai semnalăm și alte două lucrări de mai mică întindere, și anume *Panegiricul* închinat lui Petru cel Mare, în limba greacă de către Dimitrie Cantemir, dar rostit de fiul său Șerban, în vârstă de 7 ani, în fața țarului — exprimându-se dorința de eliberare a țării de sub turci —, care a și fost tradus și tipărit în latină și rusă la Sankt Petersburg în 1714; al doilea este un pamflet cu caracter politic, alcătuit în 1719 ca o replică la apariția monografiei lui Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia* (Veneția, 1718) — favorabilă conducătorilor de atunci ai Principatului muntean — în care fostul domn al Moldovei își justifica politica datorată dușmăniei arătată lui de către Cantacuzino și Vodă Brâncoveanu, care au căzut victime ale uneltirilor lor, fiind executați de către Poartă. Acest pamflet, intitulat *Scurtă povestire despre stârpirea familiilor lui Brâncoveanu și a Cantacuzinilor* a fost publicat în limba rusă la Sankt Petersburg în vol. II apărut în 1772 ca anexă la „Jurnalul lui Petru cel Mare", apoi în germană (1783) și greacă (1795). În sfârșit, ultima mare realizare a savantului român în domeniul istoriei naționale — căci pentru acel al istoriei universale vom reveni la locul potrivit — a fost *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, vastă monografie dedicată trecutului nostru îndepărtat, bazat pe un aparat critic documentar impresionant pentru vremea sa și în care principele cărturar face demonstrația romanității și continuității poporului nostru pe meleagurile strămoșești. Este cea mai convingătoare pledoarie privind latinitatea și continuitatea românilor din întreaga noastră istoriografie medievală, înaintea creațiilor majore ale Școlii Ardelene. S-au păstrat ciornele latine de documentare ale autorului asupra acestei *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus* și *Historia Moldo-Valachica*, precum și textul românesc al monumentalei opere (1717), rămasă, din nefericire, neterminată.

Contemporan și colaborator al lui Dimitrie Cantemir într-o parte a vieții sale a fost înzestratul cronicar și erudit moldovean Ion Neculce (1672–1745). Reprezentant al marii

boierimi, având ca mamă o Cantacuzină și înrudit cu protipendada, Neculce a fost sfetnicul lui Dimitrie Cantemir și hatman al oștirii Moldovei în timpul războiului ruso-turc din 1710–1711, când, după înfrângerea țarului de la Stănilești, a însoțit pe domnul său în pribegie în Rusia, timp de doi ani, spre a mai rămâne apoi alți șapte în Polonia. S-a reîntors în țară în 1719, începând istovitoare procese pentru recuperarea bunurilor confiscate. Se bucură de mari onoruri sub Grigore al II-lea Ghica, când ajunge mare vornic al Țării de Sus, și sub Constantin Mavrocordat; moare după strămutarea acestuia în scaunul de domnie al Țării Românești. *Letopisețul Țării Moldovei*, alcătuit de Neculce pentru perioada 1661–1743, reprezintă opera majoră a istoriografiei autohtone de la începuturile epocii fanariote, înzestratul autor dovedindu-se adevăratul continuator al lui Miron Costin. El și-a început opera la bătrânețe, când împlinise 60 de ani. Pentru perioada mai îndepărtată i-au stat la îndemână „izvoadele" epigonilor lui Costin, dar și amintirile boierilor mai vârstnici, cu care cărturarul s-a aflat în contact în treburile statului. Apoi letopisețul devine o cronică personală, fiind martor ocular al evenimentelor, jucând un rol politic de primă mână, care i-a înlesnit posibilitățile de a se informa cât mai exact. El descrie cel mai bine domnia lui Cantemir, campania de la Prut și apoi celelalte evenimente care au marcat istoria țării, revolta tătarilor bucegeni din 1729, desfășurarea războiului austro-ruso-turc pe teritoriul țării între 1736 și 1739 ș.a. Fiind un personaj cultivat, cunoscând mai multe limbi (greaca, rusa, polona și poate turca), Neculce se arată instruit și bine informat și în istoria țărilor vecine, spre a nu mai aminti și de incursiunile sale în evenimentele contemporane chiar din apusul Europei. În afara informației bogate și precise, letopisețul lui Neculce dovedește și talentul literar al autorului său, fiind scris cu mult har și dăruire. Calitatea de povestitor a cronicarului moldovean este dovedită mai ales prin culegerea sa de întâmplări din istoria țării, începând din trecutul îndepărtat, reunite în 42 de povestiri intitulate *O samă de cuvinte* ... așezate la începutul letopisețului său. Ele au fost transmise prin tradiție sau din amintirile boierilor vârstnici; critica modernă a dovedit veridicitatea acestor povestiri, ce constituie un neprețuit izvor istoric, așezându-l pe Neculce în rândul literaților noștri de frunte[1].

Moldova secolului al XVIII-lea a mai cunoscut două letopisețe, unde unele evenimente se suprapun: primul, atribuit dregătorului Enache Kogălniceanu, vătaf de aprozi la Curtea din Iași, dar de fapt aparținând unui boier rămas necunoscut, narând istoria țării de la întâia domnie a lui Constantin Mavrocordat din 1733 către sfârșitul războiului ruso-turc în 1774, înainte de încheierea păcii de la Kuciuk-Kainargi, constituie o narațiune partizană, înclinând către Ghiculești, spre Grigore al II-lea, dar mai ales spre Grigore al III-lea Alexandru și ceva mai critică față de Mavrocordați, Racovițești sau Callimachi. Cea de-a doua, atribuită de asemenea fără temei marelui spătar Ioan Canta, dar constituind în realitate o scriere a arhimandritului cărturar Vartolomei Măzăreanu (1720–1780),

[1] C.C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradițiilor consemnate de Ion Neculce*, București, 1968 (extras din „Studii de folclor și literatură"); C. Rezachevici, *Un alt „cuvânt" al lui Neculce confirmat de documente din veacul al XVII-lea și câteva relatări în legătură cu „istoriile" sale*, în RdI 27, 1974, 4, p. 567–584.

cuprinde istoria Moldovei de la a doua până la a patra domnie a lui Constantin Mavrocordat, între 1741 și 1769, elogiind mai mult pe domnii din familia Callimachi și furnizând unele amănunte asupra începătorului „dinastiei", Ioan Theodor voievod (1758–1761). Această a doua lucrare a fost alcătuită, după exegeza atentă a conținutului ei, pentru documentarea administrației militare ruse de ocupație instalată în Moldova și în timpul războiului; este scrisă cu mai mult aplomb, cu oarecare vervă și puțin talent literar în zugrăvirea personajelor și a evenimentelor. Cea de-a doua expunere este mai ternă, mai cenușie, fără să conțină elemente demne de a-i conferi o valoare literară și este destul de înfeudată spiritului religios ce anima pe autorul ei, un cuvios arhimandrit; Vartolomei Măzăreanu a mai scris și o *Istorie pentru Sf<ânta> M<ă>n<ă>stire Putna* de la întemeierea ei de către Ștefan cel Mare la 1466 până la 1761, compilată din letopisețe și tradiții păstrate în lăcaș.

În sfârșit, mai putem menționa o lucrare specială — prima de acest fel cunoscută în vechea noastră literatură istorică — și anume *Condica ce are întru sine obiceiuri vechi și noă a prea înălțatilor domni...*, alcătuită din porunca lui Grigore Vodă Callimachi la 5 noiembrie 1762 de „Gheorgache, vtori logofăt... în orașul Eșului" și care cuprinde o serie de ceremonii legate de persoana domnului și de activitatea sa, de unele primiri oficiale de soli străini, precum și de prăznuirea sărbătorilor religioase, inspirată parțial din vechile lucrări bizantine de ceremonial, cea aparținând împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913–959) și aceea privind dregătoriile Curții a lui Pseudo-Kodinos. Logofătul Gheorgachi a utilizat doar schema generală a riturilor bizantine, inserând apoi și ceremoniile tradiționale consemnate în Moldova prin viu grai și amintire, precum și cele uzuale la care participa în calitatea sa de membru al Divanului. În felul acesta a fost creată cea dintâi operă prosopografică, inserând obiceiurile protocolare ce trebuiau respectate la Curtea domnească din Iași la intrarea în orașul de scaun al domnilor, la acordarea dregătoriilor, la „mucarer" și întâlnirile lui Vodă cu pașalele otomane în trecere prin țară sau cu hanul tătarilor, ori cele legate de sărbătorile Bisericii Ortodoxe ș.a.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea istoriografia moldoveană nu s-a mai evidențiat prin lucrări majore. Apar acum tot felul de cronici rimate, în stil popular, evidențiind evenimente politice și militare curente. Autorii lor — necunoscuți — aparțin unei pături medii cultivate, poate unor boiernași ai vremii, dar lipsiți de har și de talent, relatând linear și simplist faptele, fără nici o urmă de spirit critic. Cronicile rimate din timpul războaielor ruso-turc (1768–1774) și austro-ruso-turc (1787–1791) denotă clar preferințele autorilor pentru marea putere coreligionară de la Răsărit, inamica Porții otomane asupritoare. Din rândul acestor producții mediocre — editate în întregime acum trei decenii de eruditul istoric literar Dan Simonescu — amintim *Cuvinte în versuri a cetății Hotinului*, adică o povestire a cuceririi cetății Hotin de către ruși în 1769, care au zdrobit și alungat de acolo pe turci, apoi *Istorie di pustiiul Galaților, let 1769 noem<vrie> 29*, narând pustiirea la care a fost supus marele port de la Dunăre de turcii și tătarii prădalnici înainte de retragerea lor din localitate și, în sfârșit, un rezumat al campaniei rușilor împotriva otomanilor din anii 1769–1772 și a luptelor victorioase date la Ismail, Chilia, Bender, Cetatea Albă, în care s-a evidențiat mai cu seamă feldmareșalul Piotr Aleksandrovici Rumianțev (1725–1796), generalissimul trupelor țariste, glorificat și adulat ca un adevărat „erou" de un boiernaș rusofil.

Mai relevăm apoi alte două cronici versificate din perioada războiului următor. Prima, intitulată *Stih gănărarului (!) nemțăscu anumi Arvat*, are un pronunțat caracter antiaustriac, proslăvind victoria trupelor turcești și a celor conduse de Nicolae Vodă Mavrogheni al Țării Românești în lupta de la Odobești (4 iunie 1788) împotriva oastei generalului habsburgic Casimir Horváth von Széplak (1753–1794), ce înainta dinspre Moldova înspre Principatul muntean; pe cât de admirativi s-au manifestat stihuitorii cronicilor închinate victoriilor rusești, pe atât de disprețuitor și batjocoritor s-a dovedit tonul autorului acestei mici scrieri, înfierând și ridiculizând pe austrieci. În schimb, într-un alt poem închinat vieții și morții neașteptate, la 5 octombrie 1791, a generalissimului trupelor ruse din timpul războiului austro-ruso-turc, feldmareșalul Grigori Aleksandrovici Potemkin (1739–1791), răposat în Basarabia pe drumul întoarcerii spre patrie, autorul, în care critica modernă identifică pe boiernașul Gheorghe Nacul, ce a scris și o relație în proză „pentru moartea și țărmonia îngropării a lui sfetlis «prealuminat» cniaz Grigorie Aleksandrovici Potemkin" se arată plin de admirație pentru faptele de arme ale eroului său și îi deplânge dispariția prematură.

Alte cronici rimate au fost închinate în Moldova unor evenimente care au impresionat cercurile politice. Astfel, au circulat nu mai puțin de 28 cópii manuscrise după *Versuri pentru moartea domnului Grigorie Ghica la anul 1777 octombrie 1*, povestind în mod dramatic tragicul asasinat de la Beilicul din Iași, unde Grigore al III-lea Alexandru Ghica a fost ucis din porunca sultanului Abdul Hamid I de către trimisul acestuia, Kara Hisarli zade Ahmed beg capugibașa, fiind acuzat de necredință și trădare față de Poartă. Narațiunea versificată a constituit cea mai izbutită realizare din rândul acestor cronici minore, cunoscând atât o versiune munteană, cât și una transilvană. Alt eveniment care a reținut amintirea contemporanilor l-a constituit uciderea brutală de către Constantin Vodă Moruzi, la 18 august 1772, a boierilor opozanți, cu vederi luminate, vornicul Manolache Bogdan și spătarul Ioan Cuza, fapt de o rară cruzime, care dispăruse până atunci din moravurile epocii. *Stihuri asupra pieirii răposatului Manolache Bogdan...i a lui Ioan Cuza... carii... de sabiia domnească s-au săvârșit în domnia Mării Sale Constandin Dimitrie Moruzi voevod, la lt. 1778 avgust 18 zile* s-au păstrat în 13 cópii manuscrise care au circulat în Moldova sfârșitului de veac XVIII și începutul celui următor; autorul lor, rămas necunoscut, a făcut parte desigur din boierimea antifanariotă, care nu se putea împăca cu regimul despotic al domnilor venetici, ce împilau în mod tragic straturile largi ale societății. În sfârșit, în rândul acestor producții mai putem menționa și *Stihurile pre-înălțatului domnu Alecsandru Constantin Morusi voevod, 1806*, aparținând boierului bucovinean din Suceava Ioniță Arhip, unde se povestesc împrejurările mazilirii lui Alexandru Vodă Moruzi din a doua sa domnie (12 august 1806); autorul deplânge acest eveniment, insistând asupra binefacerilor pe care le-a adus menționatul domn în opera

de modernizare a orașului Iași („podirea" ulițelor, construirea de fântâni, asanarea bălților pestilențiale, ridicarea unor edificii de către „arhitectoni" veniți de la „Pariz" ș.a.).

Ultimele producții istoriografice ale epocii fanariote în Moldova au fost alcătuite în limba greacă. Cea dintâi, *Efemeridele*, scrise de banul Constantin Caragea († 1811) cuprinde știri privind istoria Principatului între 1777–1781, 1788–1790 și 1808–1811 și s-a păstrat în patru copii manuscrise, dintre care doar una se află în țara noastră. Evenimentele sunt expuse sec, cronologic, fără încărcătură emoțională, doar ca niște simple consemnări ale unui martor contemporan[1].

Cea de-a doua reprezintă o mare deosebire calitativă și poate fi considerată o lucrare istorică modernă, respectând canoanele acestei discipline științifice. Este vorba de opera învățatului tesaliot Dimitrie Philippide (circa 1770–1820), călugărit sub numele de Daniil, care și-a făcut studiile în apusul Europei înainte de a se instala în Iași în 1801, parcurgând apoi aproape întregul teritoriu românesc. Documentându-se foarte temeinic, Philippide a reușit să scrie în grecește atât o istorie, cât și o geografie a țării noastre, pe care a izbutit să le publice într-un singur volum în editura Tauschnitz din Leipzig în 1816 cu titlul foarte cuprinzător și inspirat *Istoria României* și *Geografia României*. Partea cea dintâi alcătuia o adevărată frescă istorică a celor „întâmplate în țările din stânga Dunării de Jos, de la năvălirea Egiptenilor (!) până la înființarea principatelor românești, Țara Românească și Moldova", scoțând în evidență vechimea și continuitatea poporului nostru pe meleagurile strămoșești până la făurirea primelor state sub „Negru Vodă" și Bogdan; ca izvoare a utilizat analele grecești antice și cronici bizantine, precum și o istorie universală în limba germană. În *Geografia României*, alcătuită ca o completare la istoria ei, autorul face o descriere a întregului pământ românesc sub raport geografic, economic și politic, însoțind-o de trei hărți. Deoarece lucrarea lui Philippide n-a avut o bună primire din partea conaționalilor săi, în special a celor reuniți în jurul cercului „Hermes cel învățat" din Viena, — deși acestia au primit replica sa dură — totuși el n-a mai putut-o continua și a o aduce până la zi. Dar meritele sale incontestabile rămân, deoarece Philippide a încercat să realizeze o primă sinteză istorică a trecutului țării noastre în spirit modern, ca produs al influenței „luminilor" ce s-a manifestat și în disciplina muzei „Clio".

În ceea ce privește istoriografia din Principatul muntean în decursul epocii fanariote, ea a avut o evoluție puțin diferită de cea din Moldova. Pe câtă vreme în această din urmă provincie știința istorică a beneficiat de mari figuri în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, în Țara Românească în această perioadă — cu excepția lui Radu Popescu, care continuă de fapt epoca brâncovenească — nu întâlnim decât figuri minore. În schimb, în timp ce în Moldova celei de-a doua jumătăți a veacului al XVIII-lea dispar cronicarii de vază, în Țara Românească apar câteva personalități marcante, cum ar fi, de pildă, Dumitrache medelnicerul, Mihai Cantacuzino banul sau Ienăchiță Văcărescu.

[1] Hurmuzaki, 13, p. 77–158 și 537–551; [13 bis], trad. în rom. de G. Murnu și C. Litzica, București, 1914, p. 69–142 și 483–493.

Fără îndoială, marele vornic Radu Popescu (circa 1650–1729) rămâne cel mai de seamă cronicar muntean din prima jumătate a veacului al XVIII-lea. El a fost exponentul taberei adverse a Cantacuzinilor și a lui Brâncoveanu, încercând prin cronica sa să combată cele afirmate, de pildă, de apologetul acestora — probabil Stoica Ludescu — în *Istoria Țării Românești* (mergând de la descălecat până la 1690) sau mai târziu de logofătul Radu Greceanu, cronicarul lui Brâncoveanu. *Istoriile domnilor Țării Românești*, tratând trecutul Principatului muntean de la „descălecatul" lui Negru Vodă (1290) până către sfârșitul domniei lui Nicolae Mavrocordat (1729), reprezintă un izvor istoric interesant scris cu nerv și cu pasiune, bazându-se, în general, pe o documentare serioasă. Autorul a făcut apel nu numai la predecesorul său Ludescu, luând de acolo ce i-a convenit, dar și la poemele închinate lui Mihai Viteazul de Matei al Mirelor și Stavrinos, la cronica bizantină a lui Phrantzes, la letopisețul lui Grigore Ureche, la izvoare polone, maghiare și anale sârbești și chiar la unele surse turcești. Ambiția lui Radu Popescu pentru partea mai veche a întinsei sale cronici — făurită în mai multe etape ale vieții — a fost de a reabilita politica partidei Bălenilor și de a înfiera pe cea a vrăjmașilor săi Cantacuzini și Brâncoveanu (deși sub acest domn el a deținut dregătorii însemnate). Radu a fost fiul lui Hrizea vornicul, cel ucis în chinuri de Șerban Vodă Cantacuzino, fapt care l-a determinat să zugrăvească domnia acestuia în cele mai sumbre culori. Apreciat de Nicolae Vodă Mavrocordat, Radu Popescu adoptă, în a doua parte a cronicii sale închinată primului domn fanariot, un ton apologetic, de „curtezan", de om credincios binefăcătorului său. Probabil moartea l-a împiedicat de a duce la bun sfârșit istoria domniei înaltului său „patron". Cronica lui Radu Popescu este plină de viață, scrisă cu talent, în pofida subiectivității ei care îi determină folosirea cu prudență; este o cronică „partizană", culminând între extreme, pe alocuri un adevărat „pamflet" politic, de o valoare literară incontestabilă. Anonimul contemporan lui, care scrie *Cronica Țării Românești* de la Brâncoveanu până la luarea domniei de către Ioan Vodă Mavrocordat, în martie 1717, reprezintă la rândul său un izvor de bază al perioadei luate în studiu, scris cu mai multă detașare față de domnul care a pierit victimă a răzbunării Porții la 1714. O altă cronică anonimă searbădă, reia, fără talent și noi amănunte, istoria Țării Românești de la Brâncoveanu până la luarea primei domnii de către Grigore al II-lea Ghica, constituind o lucrare minoră, de compilație.

Alți doi favoriți ai lui Nicolae Vodă Mavrocordat, marele logofăt Nicolae Roset (circa 1680–circa 1759) și marele vistier Constantin Văcărescu (prima jumătate a sec. XVIII) s-au complăcut în a preamări figura binefăcătorului lor, alcătuindu-i „sireaua", adică spița sau „vița" genealogică spre a-l lega prin femei de vechii voievozi ai Moldovei, arătându-l ca scoborâtor al domnilor Mușatini și deci apropiat țării și nu ca un „veneric". Atât *Prea slăvita viță a prea luminatului și a prea înălțatului domn Io Nicolae Alexandru Voevod ... pre scurt adunată în București* de către Roset, cât și *Luminata viță a neamului prea luminatului domn ... Io Nicolae Alexandru Voevod... scrisă din letopisețele moldovenești* de Văcărescu au fost elaborate la leatul 7235 <1727>, constituind primele izvoare cu substrat genealogic din istoriografia timpurie românească; ele prezintă doar o valoare strict documentară, nefiind vorba de nici un aport literar.

Domniile lui Constantin Mavrocordat în Țara Românească nu s-au bucurat de atenția vreunui cronicar muntean anume, deși domnul a ținut să adune toate izvoarele istorice cunoscute asupra Țărilor Române și pentru aceasta a făcut apel și la istoricul sas Johann Filstich din Brașov. Putem socoti ca „istoriograf" al epocii acestui domn pe învățatul său secretar grec din insula Skopelos, Constantin Dapontes (1714–1784), care l-a însoțit pe Mavrocordat atât în peregrinările din Țara Românească, cât și în acelea din Moldova, sfârșindu-și viața călugărit sub numele de Chesarie la mănăstirea Xeropotam de la Muntele Athos. Personaj erudit, cu înclinație către poezie retorică și filosofie, Dapontes n-a neglijat nici istoria, lăsând în urma sa o operă variată, dar numai în limba greacă. Din scrierile sale care interesează Principatele relevăm cu precădere importanta sa culegere *Efemeridele dacice*, cuprinzând însemnări de cel mai mare preț privitoare la războiul austro-ruso-turc din 1736–1739, cu numeroase știri privind desfășurarea operațiilor militare pe teritoriul Țării Românești, în special din Oltenia, dar și din Moldova și din Banat. A mai alcătuit, de asemenea, *Chronicul evenimentelor dintre 1648–1704*, consemnând anumite evenimente din trecutul celor trei țări române, Muntenia, Moldova și Transilvania, încadrate însă în istoria turcească a epocii; în afara acestor scrieri — și a altora — Dapontes a alcătuit două descrieri poetice ale țărilor noastre, una cuprinsă într-o scrisoare adresată la 18 august 1759 marelui vornic Constantin Dudescu din Țara Românească, intitulată *Descrierea Valahiei*, iar a doua, nedatată, dar redactată după cuprinsul ei în jurul anului 1777, purtând titlul *Descrierea geografică a Daciei*, cu privire la toate cele trei țări românești. În sfârșit, într-un curios *Canon cuprinzător de multe lucruri deosebite dintre cele cunoscute în orașe, insule, popoare și animale*, alcătuit după tipul catavasiilor (cântărilor bisericești) celor mai uzuale din ritul ortodox, el laudă cu mult entuziasm bogatele produse ale pământului românesc[1].

Inegală ca valoare, opera lui Constantin Dapontes reprezintă, totuși, un izvor de mare importanță pentru analizarea situației economice, sociale, politice și culturale a Moldovei și Țării Românești la mijlocul secolului al XVIII-lea.

În a doua jumătate a veacului „luminilor" se evidențiază și în istoriografia Principatului muntean câteva figuri interesante, din rândul cărora se remarcă aceea a medelnicerului Dumitrache (circa 1720–1796). Medelnicerul, apoi mare stolnic, a fost un credincios al Ghiculeștilor, ocupând slujba de epitrop al ctitoriei acestora de la Pantelimon până la moarte și a luat parte, în 1792, la delimitarea hotarului dintre Țara Românească și Transilvania, în urma încheierii păcii de la Șiștov (4 august 1791). Aparținând boierimii de Divan, acest dregător înzestrat este autorul unei cuprinzătoare istorii a Țării Românești din noiembrie 1769 (în timpul războiului ruso-turc din 1768–1774), încheiat prin pacea de la Kuciuk-Kainargi și până la urcarea în scaun a domnului Alexandru Ipsilanti, în februarie 1775. Bine documentat, știind greaca și turca, și poate italiana, cunoscând și acte oficiale de cancelarie, cronicarul Dumitrache face incursiuni și în istoria țărilor vecine, amintește de prima împărțire a Poloniei din 1772, descrie luptele dintre ruși și turci și de pe alte fronturi, în Asia Mică și Mediterana și menționează chiar unele tulburări din Egipt din această epocă. Istoria sa reprezintă o mărturie prețioasă a evenimentelor din Principatul muntean în timpul acestei perioade agitate și cuprinde știri, uneori de un deosebit interes. După identificarea cercetătoarei Aurora Ilieș, medelnicerul Dumitrache a fost și autorul unei *Cronologii tabelare* a domnilor Țării Românești, întocmită după letopisețe, între „descălecatul" lui Negru Vodă din 1215 (!) și domnia lui Radu Leon (1667), conținând suficiente erori și neavând o mare importanță științifică. Constituie totuși prima încercare în acest gen din istoriografia perioadei fanarioților.

¹ Pentru aceste trei opere din urmă, vezi *Călători străini*, 9, p. 383–390.

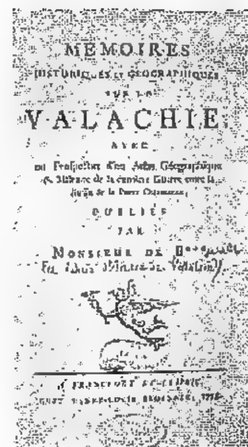

Fig. 136 Foaia de titlu a cărții generalului Fr. W. Bauer, *Memorii istorice și geografice despre Valahia*, Frankfurt și Leipzig, 1788.

Contemporan cu Dumitrache, dar de o mult mai mare profunzime, s-a dovedit marele ban Mihai Cantacuzino (1723–circa 1793). Erudit cărturar, adevărat poliglot, cunoscând greaca, turca, latina, franceza și rusa, a avut însemnate rosturi în istoria Principatului muntean, aparținând boierimii cu sentimente „naționale" antifanariote și antiotomane; convins filorus, Mihai Cantacuzino s-a expatriat în 1776 după încheierea războiului cu Poarta, căpătând mai multe sate în gubernia Moghilev și obținând gradul de general-maior și titlul de „sfetnic de stat" la Curtea țarinei Ecaterina a II-a. Înainte de a părăsi țara, el a întocmit o adevărată „enciclopedie" a principatului muntean în limba greacă, intitulată în traducere *Istoriia Țării Rumânești, politicească și gheograficească din starea ei cea veche (!) 1215 până în anul 1774* și care cuprinde nu numai date istorice, dar mai ales informații geografice, economice, statistice și administrative de cel mai mare interes. Într-un fel, lucrarea este corespunzătoare prin plan și proporții faimoasei *Descriptio Moldaviae* a lui Cantemir, cu unele îmbunătățiri aduse la progresele înregistrate de științele umaniste. Deosebit de importante sunt capitolele privind împărțirea administrativă, socială, fiscală pe județe, cu dările și veniturile boierimii și ale domniei, cu organizarea justiției, spitalelor și școlilor din țară, regimul de suveranitate al Porții etc. Manuscrisul banului Cantacuzino a fost folosit atât de generalul rus de origine germană Friedrich Wilhelm von Bauer la alcătuirea monografiei sale *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, tipărită la Frankfurt și Leipzig, în 1778, cât și de alți continuatori, mai mult sau mai puțin inspirați, ai istoriei noastre, ca Naum Râmniceanu sau pe un plan superior, Dionisie Fotino. Lucrarea lui Mihai Cantacuzino a fost publicată în greacă la Viena abia în 1806 fără numele autorului de către frații Tunusli, al căror rol s-a redus doar la acela de editori.

Cea de-a doua creație a autorului datează din timpul șederii sale în Rusia — deși strânsese materiale și din arhiva familiei în țară și avusese legături și cu învățatul medic

Fig. 137 Foaia de titlu a *Genealogiei familiei Cantacuzinilor*, a banului Mihai Cantacuzino, după o copie din sec. XIX.

Gheorghe Saul, cunoscător al trecutului familiei Cantacuzino — şi anume o istorie a neamului său din cele mai vechi timpuri şi până la 1767, intitulată, în mod modern, *Ghenealoghia familiei Cantacuzinilor*. În ea sunt evocate tradiţiile mitice ale înaintaşilor, trăgându-se „din neamul de Valua, din pairii de Franţa, începându-se de la anu 800" — spre a nu se lăsa din vanitate mai prejos de originea tot atât de veche a multor familii nobile din Europa apuseană contemporană lui sau chiar din Rusia — şi după o istorie fantezistă, banul revine o dată cu trecutul Cantacuzinilor din veacurile XVI–XVII la realitate, pentru ca din epoca lui Şerban Vodă şi până în vremea sa autorul să ne înfăţişeze cu cea mai mare precizie nu numai istoria familiei sale, dar s-o şi încadreze în aceea a ţării pe bază de acte, scrisori, memorii şi documente prezentate în anexă. Aceasta este, fără îndoială, partea cea mai valoroasă a scrierii sale şi pentru aceasta ea constituie într-adevăr un izvor vrednic de luat în seamă. *Ghenealoghia*... banului Cantacuzino mai este valoroasă şi pentru faptul că inserează pentru prima oară tradus în româneşte în cuprinsul ei şi pamfletul cantemirian publicat în rusă ca anexă la *Jurnalul* lui Petru cel Mare în 1772 privitor la pedepsirea membrilor familiilor lui Brâncoveanu şi a Cantacuzinilor, răpuşi de turci la 1714 şi 1716 ca rezultat al uneltirilor lor.

Ca şi în Moldova contemporană, se întâlnesc şi în Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea cronici minore rimate, alcătuite în majoritatea cazurilor de dieci sau boiernaşi rămaşi anonimi, fără prea mult talent literar şi în care povestesc diferite evenimente din istoria Principatului. O lucrare anonimă atât în stihuri româneşti, cât şi într-o traducere versificată grecească publicată la Veneţia în 1767, narează în strofe puţin inspirate istoria nepopularului spătar Iordache Stavrache, un favorit al lui Ştefan Vodă Racoviţă şi kapukehaia sa la Constantinopol, care pentru greşelile sale şi ale domnului a plătit cu viaţa, fiind ucis de turci la 1765. O altă culegere de stihuri aparţinând vtori-vistierului Nicolae Rusinescu din Craiova povesteşte intrarea ruşilor şi a partizanilor lor în Bucureşti, în decembrie 1769, în timpul războiului ruso-turc, jelind starea înfloritoare a oraşului care a suferit de pe urma „răzmeriţii", dar i-a primit cu bucurie pe coreligionarii „eliberatori".

O altă cronică rimată, searbădă şi lipsită de talent a fost prilejuită unui stihuitor contemporan de fuga beizadelelor lui Alexandru Vodă Ipsilanti, Constantin şi Dimitrie, în Austria în decembrie 1781, eveniment care a şi provocat automazilirea domnului.

Domnia unui personaj extravagant şi controversat ca Nicolae Mavrogheni (1786–1789), un fidel executant al poruncilor Porţii şi participant cu „oamenii săi de strânsură" alături de trupele otomano-tătare în campania împotriva imperialilor în 1788–1789 la începutul războiului austro-ruso-turc, a făcut o prea mare impresie contemporanilor ca aceştia să nu-i dedice câteva cronici rimate după obiceiul timpului, două în limba greacă şi alte două în română. Domnul s-a arătat în general neîndućător şi dispreţuitor faţă de boieri, vânzându-le fără ruşine dregătoriile pe bani grei şi terorizându-i fără ca prin aceasta să se arate mai apropiat şi mai milostiv către popor şi ţărănime cu care nu avea nici o afinitate; venetic fără scrupule, orgolios şi meschin, Mavrogheni face parte din legenda „neagră" a domnilor fanarioţi din Principate. O primă cronică rimată închinată lui îi este adresată în greceşte de un curtean măgulitor, anume căminarul Manolachi Persianò († 1807) care, în stihuri fără suflu şi elan, caută să preamărească acţiunile protectorului său din răstimpul celor patru ani de domnie, lucru pentru care cartea sa a şi fost tipărită la Bucureşti, chiar în 1789, în noua tipografie de la Cişmea. Replica acestei lucrări, tot în greceşte, concepută mai mult ca o satiră, fără date cronologice şi evenimente istorice concrete, a fost dată de un Ioan Agapie, poate un cleric, în stihuri incriminatoare. Tot aşa, cele două cronici rimate în româneşte privitoare la Mavrogheni, sunt „destructive" şi critică făţiş extravaganţele şi nesăbuinţele domnului, care s-a înhămat în slujba turcilor într-un război pierdut de aceştia şi în timpul căruia, în pofida credinţei sale, Mavrogheni şi-a găsit pieirea din mâna gâdelui marelui vizir. Stihurile nu se referă însă decât la domnia acestuia până la alungarea lui de către austrieci din Bucureşti; amândoi blamează abuzurile a doi favoriţi mavrogheneşti, greci, ţarigrădeni, lacomi şi asupritori, Petricari şi Dumitrache Turnavitu. Prima cronică rimată în 1 328 versuri aparţine unui stihuitor anonim, contemporan evenimentelor, care prezintă — printre altele — în culori burleşti, de farsă populară, oastea de „strânsură" a lui Mavrogheni alcătuită cu „rea obrăznicie" cu care acesta îşi închipuia că va uimi lumea cu isprăvile ei. Visele de mărire ale domnului se risipesc o dată cu fuga la intrarea austriecilor în oraşul său de scaun, la 10 noiembrie 1789. Cea de-a doua cronică, intitulată *Istoria faptelor lui Mavrogheni Vodă şi a răzmiriţei din timpul lui*, pe la 1790, conţinând 1 098 versuri, a fost elaborată ulterior, la 1817, de un pitar Hristache, care împrumută unele date de la înaintaşii săi şi face apel la alte mărturii contemporane. Şi el descrie în stil caricatural figura controversată a lui Mavrogheni, dar mânuind ceva mai bine condeiul decât stihuitorul anonim predecesor; nu îşi ascunde în acelaşi timp şi o anumită indulgenţă faţă de domn, socotind că uneori el a fost drept cu „gloata", indicând aşadar unele vederi mai democratice ale pitarului autor.

O altă searbădă compoziţie, de numai 90 de versuri, este dedicată de un alt stihuitor anonim mazilirii domnului Alexandru Moruzi la 20 august 1796 de către turci, tocmai când acesta se pregătea pentru serbarea hramului bisericii Sf. Alexandru înălţată de el în interiorul curţii spitalului pentru ciumaţi. Se arată dezamăgirea domnului, mazilit pe neaşteptate, neputând să-şi ia cu el averile, „cămara" sa fiind pecetluită şi nădejdea pierdută o dată cu revenirea în scaun a lui Alexandru Ipsilanti, ce domnise mai înainte cu vrednicie.

Un alt eveniment care a intrat în memoria colectivă a fost acel al uciderii lui Constantin Vodă Hangerli, în scaunul său domnesc din București, la 18 februarie 1799, din porunca sultanului, din pricina fricii răsculării „raialelor" (supușilor) datorită fiscalității excesive la care a fost supus poporul de către domn. Într-adevăr, Hangerli a reintrodus mult hulitul și detestatul bir al „văcăritului" pe lângă alte multe corvezi și angarale. Domnia și mai ales uciderea acestui domn s-a păstrat în trei redacții diferite, toate în stihuri. Prima a fost scrisă de un anonim contemporan chiar în 1799, insistând asupra lăcomiei domnului ce i-a pricinuit pieirea. A doua versiune aparține lui „Zilot românul", pseudonimul literar al serdarului Ștefan Fănuță, autor și al unei cronici în proză, stihurile sale fiind alcătuite în tinerețe, la 1800, la un an de la săvârșirea asasinatului. Este o lucrare ceva mai elaborată, unde s-a insistat mai mult asupra exacțiunilor domnului, victimă a fărădelegilor sale. A treia versiune este tot o cronică rimată anonimă, alcătuită la începutul veacului al XIX-lea, unde sunt descrise mai succint, dar într-un ton ceva mai rece, mai detașat, insistându-se asupra contrastelor prezentate de societatea românească, la un capăt stând boierimea avută și acaparatoare, la celălalt „prostimea" săracă și asuprită, iar domnul a ținut parte numai celei dintâi.

Ultimele cronici „întârziate" ale sfârșitului de veac XVIII și început de XIX alcătuiesc „trilogia" unor scrieri de „tranziție" în care se împletește vechiul cu noul dar nu totdeauna în sens pozitiv, ce aparțin lui Dionisie eclisiarhul (1759–1820), Naum Râmniceanu (1764–1838) și „Zilot românul", alias serdarul Ștefan Fănuță (1787–1853). Lor li se adaugă cronica „populară" a meșteșugarului Ioan Dobrescu (1777–1830) din mahalaua bucureșteană Batiște pentru primele trei decenii ale veacului XIX și însemnările cu caracter de „efemeride" ale boiernașilor Andronești, tatăl și fiul, Șerban († 1799) și Grigore (1778–după 1851).

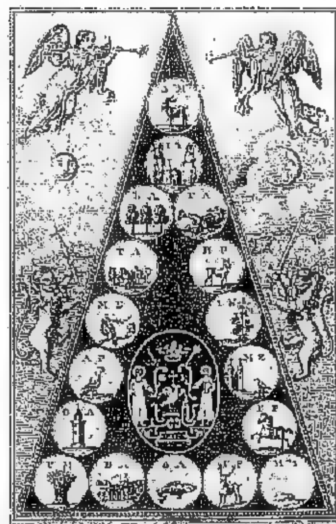
Dintre toți aceștia, figura cea mai interesantă este aceea a lui Dionisie din Pietrari, eclisiarhul Mitropoliei din București, sârguincios copist și caligraf de pomelnice și condice bisericești și chiar talentat ilustrator, nu lipsit de cultură, autor al unui *Hronograf* adică o istorie a Țării Românești între 1764 și 1815, conținând și primii trei ani de domnie ai lui Ioan Vodă Caragea. Cuprinde evenimentele petrecute în principatul muntean sub Ipsilanti, Mavrogheni, Moruzi, Hangerli, epoca „pazvangiilor" și tulburărilor provocate de rebelul pașă de Vidin, Pazvantoglu, războiul ruso-turc din 1806–1812 și ocupația țaristă ș.a. Dionisie face și niște curioase, dar total agramate referiri și la Napoleon Bonaparte, pe care îl prezintă în culori negative, deoarece a fost inamicul rușilor, către care se apleacă simpatiile autorului. Această lucrare „anacronică" pentru începutul secolului al XIX-lea este încă plină de reminiscențe și luări de poziții vetuste și depășite, scrisă nu fără talent, dar fără ca eclisiarhul să se poată ridica la nivelul european al contemporanilor săi.

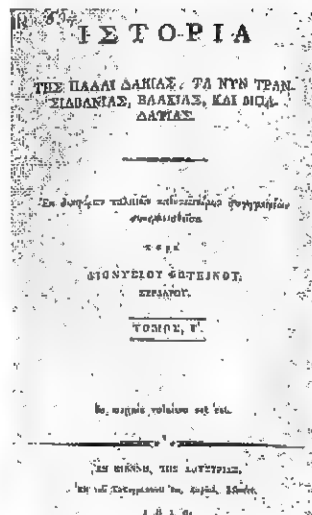
Un alt cleric cu preocupări de istorie, Naum Râmniceanu, originar din Corbi (Muscel), se călugărește, întâlnindu-l ca monah la Hurezu în 1784, de unde se refugiază în Transilvania între 1788 și 1795; era cunoscător de greacă și mai târziu slujește ca protosinghel în eparhia Buzăului, retrăgându-se la sfârșitul vieții la mănăstirea Cernica. Are pretenții de a întocmi o *Hronologhie a domnilor Țării Românești* între „descălecat" și 1802, precedată de un *Cuvânt înainte*, unde subliniază originea latină și continuitatea românilor pe teritoriul vechii Dacii — singura parte mai interesantă a lucrării, unde se întrevăd influențele epocii „luminilor" și care a cunoscut o versiune în grecește — urmată apoi de o descriere geografico-economico-administrativă a Principatului muntean, compilată masiv din opera banului Mihai Cantacuzino și datele furnizate de fratele acestuia, Pârvul (1767). În schimb, se arată opac față de valorile „luminismului", criticându-l pe Voltaire, în care vede doar un ateu, dușman al Bisericii; Naum a mai alcătuit și o cronică a Țării Românești în limba greacă cu consemnarea cronologică a evenimentelor mai importante dintre 1768 și 11 noiembrie 1810, înaintea războiului ruso-turc încheiat prin pacea de la București din 1812; stilul este sobru, de analist, fără explicații cauzale, dar cu amănunte cronologice prețioase.

Un contemporan al acestor cronicari ecleziastici a fost și Zilot Românul, acel boiernaș oltean cu vederi destul de mărginite care, în afara cronicii rimate privitoare la uciderea lui Vodă Hangerli, de care s-a amintit, s-a mai încumetat a scrie o *Istorie a Țării Românești*, amestec de proză cu versuri de la cea de-a doua domnie a lui Alexandru Ipsilanti (1796) până la mișcarea insurecțională din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu. El combate tarele regimului fanariot și blamează atitudinea arogantă a grecilor, pe care o condamnă și într-o *Dăslușire* în versuri, elaborată între 1812 și 1821, unde susține cauza națională. Dar în fond rămâne un conservator, deoarece nu arată înțelegere pentru Tudor Vladimirescu în care vede un „uzurpator", care prin rascoala lui, „putea să ne aducă prăpădirea cea mai de pe urmă".

În același stil popular, de om fără multă știință de carte, se arată a fi scrisă și cronica meșteșugarului bucureștean Ioan Dobrescu dedicată evenimentelor din Țara Românească și mai ales din capitală de la venirea în scaun a lui Constantin Vodă Ipslanti (1802) și până la 1830, depășind deci cu un deceniu perioada fanariotă. Felul de expunere este cronicăresc, de anale, dar stilul nu este displăcut, limba autorului fiind destul de vie și colorată și reușind a capta — prin unele digresiuni narative — atenția cititorului. Autorul se arată a fi un credincios pravoslavnic, ridicând în slăvi pe ruși, prezentați ca „eliberatori" atât între 1806 și 1812, cât și în războiul din 1828–1829, iar pe inamicii acestora, în special pe Napoleon Bonaparte, îi stigmatizează. Oricum, cronica sa se detașează în peisajul ultimelor creații istoriografice ale epocii fanariote, aparținând unui autor făcând parte nu din rândurile boierimii, ci ale clasei de „mijloc".

Câteva rânduri pot fi dedicate și însemnărilor cu caracter istoric a doi boiernași, ale serdarului Șerban Andronescu și ale fiului său, logofătul de agie, apoi judecător la Ilfov, Grigore. Cel dintâi a mai întocmit o „hronologhie" de domni de la Negru Vodă (1290) la Nicolae Mavrogheni, compilând izvoarele accesibile vremii și în primul rând istoria banului Mihai Cantacuzino, la care adaugă apoi trecerea pe scurt a evenimentelor mai importante între 1769 și 1791, pentru ca pentru ultimii opt ani (1791–1799) să ofere amănunte mai multe — mai ales de ordin biografic — asupra unor domni, boieri și fețe bisericești. Notele lui Grigore Andronescu constituie, la rândul lor, un fel de „jurnal" al vieții societății bucureștene din primele decenii ale secolului al XIX-lea, continuând

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΗΣ ΠΑΛΑΙ ΔΑΚΙΑΣ, ΤΑ ΝΥΝ ΤΡΑΝΣΙΛΒΑΝΙΑΣ, ΒΛΑΧΙΑΣ, ΚΑΙ ΜΟΛΔΑΒΙΑΣ.

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΦΩΤΕΙΝΟΥ

ΤΟΜΟΣ Γ'.

Fig. 138 Foaia de titlu a *Istoriei vechii Dacii*, a lui Dionisie Fotino, vol. III, Viena, 1819 şi contrapagina cu stemele celor 17 judeţe ale Ţării Româneşti.

într-un fel notele tatălui său, cu multe date de ordin familial asupra persoanelor cunoscute (naştere, căsătorii, decese etc.). Privite istoric aceste însemnări miscelaneice cu date şi amănunte precise privind evenimente diferite — de la cutremure şi inundaţii la baluri şi sindrofii — oferă un material preţios ca frescă socială, în special pentru studierea vieţii claselor privilegiate.

Nu putem încheia trecerea în revistă a istoriografiei perioadei fanariote fără a aminti şi de o istorie a Ţărilor Române din epoca antică şi până în secolul al XIII-lea, alcătuită la 1795 în greceşte de cărturarul grec serdarul Teodor Fotino († după 1795), originar din Chios, dar mai ales de remarcabila sinteză, dedicată trecutului ţării noastre, tot în limba greacă, a serdarului Dionisie Fotino (1777–1821), cu studii efectuate la Constantinopol şi aşezat în Ţara Românească din 1800 sub protecţia marelui ban Dimitrie Ghica. Bun cunoscător al limbilor greacă şi latină, consultând izvoare antice, eline, romane şi medievale bizantine, istorii universale şi cosmografii, apelând şi la inscripţii funerare şi arheologice, Dionisie Fotino a izbutit — comparabil cu ce a făcut Philippides în Moldova — să scrie *Istoria vechii Dacii, acum a Transilvaniei, Ţării Româneşti şi a Moldovei*, pe care a tipărit-o în limba sa natală la Viena în 1818–1819, în trei volume, constituind

o remarcabilă sinteză pentru vremea lui a trecutului celor trei ţări locuite de poporul nostru după izvoare interne şi externe. Ea tratează istoria antică a Daciei, zămislirea poporului nostru, evoluţia sa istorică în Evul Mediu în formaţii statale separate, perioada dominaţiei otomane şi epoca fanariotă până la 1818. Pe lângă istoria politică se mai tratează şi probleme de lingvistică şi etnografie, în afara descrierii fizice, economice şi administrative a Moldovei şi a Ţării Româneşti. Constituie o lucrare de erudiţie, concepută în spirit modern şi corespunzătoare spiritului critic al istoriei europene contemporane.

*

În societatea românească din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ale cărei manifestări culturale sunt încă dominate de o concepţie teologică, iar istoria se mai prezintă uneori în cronicile interne ca o înşiruire de întâmplări predestinate de arbitrarul divin, preocupările de istorie universală în Moldova şi Ţara Românească se limitează — în mare măsură — la difuzarea masivă a cronografelor ce ilustrează interesul crescând al unor cercuri largi de cărturari, recrutaţi nu numai din marea boierime, dar şi din boiernaşi, clerici şi târgoveţi de rând, pentru lărgirea cunoştinţelor, în acest domeniu, după posibilităţile oferite la nivelul epocii respective; tălmăcirile acestor compendii de istorie universală, circulând mai ales după versiunile greceşti datorate lui Dorotei al Monembasiei şi Matei Cigală, familiarizau cititorii cu unele noţiuni de istorie veche şi trecutul celor trei mari imperii: roman, bizantin şi otoman (până la începutul secolului al XVII-lea), prezentate însă într-o viziune schematică şi dominată de miraculosul creştin. Din rândul cronografelor au început totodată să se detaşeze prin circulaţie autonomă unele piese posedând doar un caracter literar (legende şi povestiri cu conţinut hagiografic), dar şi capitole separate tratând mai cu seamă istoria Imperiului roman, înfiinţarea Constantinopolului, vieţi de împăraţi bizantini, fără o anume intenţie de lecţie politică.

Paralel cu cronografele de origine grecească au mai circulat tot atunci în părţile române şi traducerile letopiseţelor ruseşti, care suplineau nevoia cititorilor de a cunoaşte şi trecutul puternicului imperiu vecin de la Răsărit, ale cărui destine au început să se împletească tot mai des cu acelea ale noastre. Lectura cronografelor persistă până destul de târziu — chiar şi la începutul secolului al XIX-lea — dar funcţia lor nu mai este acum aceea a unui izvor istoric de informare, ci mai mult a unei culegeri cu caracter literar, utilă şi în scopuri didactice; de altfel copiştii şi cititorii s-au recrutat în această vreme aproape exclusiv din rândurile unor modeşti clerici de ţară sau târgoveţi cu o pregătire intelectuală medie.

Literatura antiotomană de inspiraţie rusă — la acelaşi nivel popular — a cunoscut însă şi forme indirecte, prin răspândirea unor traduceri în româneşte, care puteau să circule mai uşor în manuscris. Astfel, tema distrugerii Ierusalimului de către romani (72 d.Chr.) ca şi amintirea, relativ mai recentă, a căderii Constantinopolului sub turci în 1453, au fost folosite de propaganda cercurilor conducătoare ruseşti ca un stimul ideologic în lupta creştinilor împotriva Imperiului otoman. Pentru a populariza ideea misiunii istorice a Rusiei, socotită moştenitoare a Imperiului bizantin, şi necesitatea ridicării steagului

Ortodoxiei împotriva cotropitorilor otomani, ce dețineau sub stăpânirea lor atât Ierusalimul — orașul sfânt al creștinătății — cât și Constantinopolul, vechea capitală a *basileusilor*, apărători ai credinței Răsăritului — s-a început, încă din vremea lui Petru cel Mare, tipărirea unor lucrări de circumstanță. Printre ele se număra și o culegere care reunea atât istoricul distrugerii cetății Ierusalimului, după o veche traducere rusă a lucrării *Războiului iudaic* a lui Josefus Flavius, ca și povestirea căderii Constantinopolului sub turci, după relatarea cronicarului Nestor-Iskander din secolul al XV-lea, amendată cu versiunea prezentată de Seth Kellwitz (Calvisius) în *Opus chronologicum* (Leipzig, 1605). Popularitatea de care s-a bucurat în rândul cititorilor din Rusia o asemenea lectură este dovedită prin numărul ridicat de reeditări cunoscut de această culegere (reunind textele lui Josefus Flavius și Nestor-Iskander), începând din 1713 și până la mijlocul secolului al XIX-lea. În țările noastre, lucrarea a cunoscut de asemenea o difuzare destul de largă dar numai în traducere rămasă în manuscris și circulând în mai multe cópii în care distrugerea Ierusalimului și căderea Constantinopolului au fost publicate fie separat, fie împreună; amplificarea povestirii lui Nestor-Iskander privind începuturile Imperiului bizantin a fost difuzată însă în românește numai alături de textul narând ocuparea Contantinopolului de către turci.

În afara acestor produse culturale de „mare consum", ce ofereau totuși puține satisfacții de ordin spiritual, nu trebuie pierdut din vedere că a existat în Țările Române și o producție originală de istorie universală, deși a fost precumpănitor devotată istoriei Imperiului otoman de care o legau atâtea fire.

De pildă „interludiul" suedez din timpul conflictelor ruso-turce, reprezentat prin așezarea temporară în tabăra de la Varnița de lângă Bender a regelui Suediei, Carol al XII-lea, după înfrângerea suferită de la Petru cel Mare la Poltava — între 1709 și 1713 —, precum și rolul acestui monarh în declanșarea și evoluția războiului dintre Poartă și ruși din 1710–1711, a preocupat pe slugerul din Moldova Alexandru Amiras; lui i se datorează o istorie autentică a celor întâmplate monarhului suedez în timpul pribegiei sale, întrucât Amiras i-a slujit ca interpret; originalul grecesc al operei s-a pierdut, păstrându-i-se numai o traducere italiană în biblioteca Arhivelor din Viena[1]. Aceluiași personaj i-a fost dedicată și o altă modestă cronică scrisă în grecește și intitulată *Istoria în parte a celor întâmplate regelui șved Carol* de către clucerul Afenduli, capuchehaie a lui Brâncoveanu pe lângă pașa de Bender[2], și unde este tratat numai răstimpul ianuarie 1711–octombrie 1714 (data părăsirii teritoriului otoman de către Carol al XII-lea), mai mult ca o înșiruire de acte și documente cu caracter oficial din tabăra turcă.

O notă aparte reflectă și o lucrare originală românească, care fără a vădi o orientare net prootomană, era totuși inspirată de cercuri apropiate turcilor. Astfel, *Istoria oștirii ce s-au făcut asupra Moreii la anul 7223*, atribuită vătafului din Țara Românească

[1] Alessandro Amirà, *Storia del soggiorno di Carlo XII in Turchia*. Scritta dal suo primo interprete... e publicata de N. Iorga, București, 1905.

[2] Ion Ionașcu, *Despre cronicarul Afenduli din Țara Românească (sec. XVIII)*, în RdI 22, 1969, 5, p. 875–885.

Constantin Dikitis, însoțitor al trimisului lui Ștefan Vodă Cantacuzino pe lângă oastea otomană — lucrare răspândită în mai multe cópii manuscrise în Țara Românească și Moldova, începând din 1730 — consemna expediția turcească din 1715 condusă de marele vizir Ali pașa pentru recucerirea Moreii, cedată venețienilor la 1699 în urma păcii de la Karlowitz. Lucrarea era desigur menită să atragă atenția cititorilor asupra puterii militare de care mai dispuneau încă turcii și să-i facă să reflecteze asupra atitudinii ce trebuia să o adopte țările noastre față de Imperiul otoman.

Ca și în producția istorică internă, și în cea privind istoria universală figura centrală a întregii epoci rămâne aceea a lui Dimitrie Cantemir, care în acest domeniu s-a ilustrat ca un adevărat orientalist de talie europeană. Opera sa de căpetenie — scrisă în latină și al cărei manuscris original a fost descoperit de curând în S.U.A. — intitulată *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae* — a fost realizată în Rusia pe baza unui număr impresionant de arhive și cronici orientale, consultate de domnul cărturar pe vremea când trăia la Constantinopol și a unei impozante bibliografii occidentale, constituind cea mai erudită istorie a Imperiului otoman din epocă, începând de la Soliman șah, tatăl lui Ertogrul

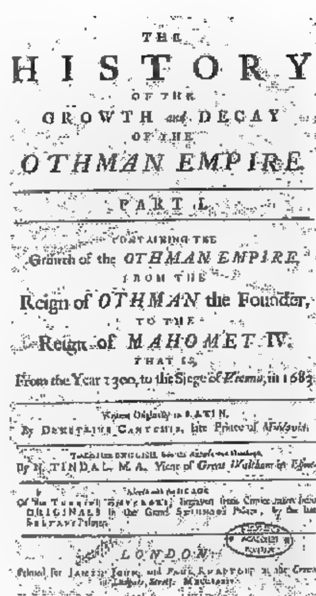

THE
HISTORY
OF THE
GROWTH and DECAY
OF THE
OTHMAN EMPIRE.
PART I.
CONTAINING THE
Growth of the OTHMAN EMPIRE,
FROM THE
Reign of OTHMAN the Founder,
TO THE
Reign of MAHOMET IV.
THAT IS,
From the Year 1300, to the Siege of Vienna, in 1683.
Written Originally in LATIN,
By DEMETRIUS CANTEMIR, late Prince of Moldavia.
By N. TINDAL, M. A. Vicar of Great Waltham in Essex.
LONDON:

Fig. 139 Dimitrie Cantemir, *Istoria creșterii și descreșterii Imperiului Otoman*, foaia de titlu a ediției de la Londra, 1734.

(1214), fondatorul dinastiei otomane, și până la retragerea lui Petru cel Mare în Rusia, după înfrângerea de la Stănilești (1711). Ideea evoluției progresive, apoi regresive a unui stat domina concepția filosofico-istorică a epocii și Cantemir — care a avut în acest sens și continuatori iluștri, ca Marsigli (1732) și Montesquieu (1734)[1] — atribuia creșterea puterii otomane până la cucerirea Cameniței (1672), când Imperiul sultanilor a atins maximum de extensiune în Europa, pentru ca după aceea să urmeze decăderea ilustrată cel mai pregnant prin pierderile teritoriale înregistrate prin pacea de la Karlowitz (1699).

[1] Vezi Marcel Romanescu, *Cantemir, Montesquieu și Marsigli*, în *În amintirea lui Constantin Giurescu la douăzeci și cinci de ani de la moartea lui (1875–1948)*, București, 1944, p. 413–434; Andrei Pippidi, *Ideea de „creștere și decădere" a Imperiului otoman în istoriografia occidentală din sec. XVI–XVII*. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1981.

Lucrarea s-a bucurat de un bine meritat succes în cercurile savante europene, fiind tradusă în marile limbi de circulație occidentale (engleză, franceză și germană) în 1734, 1743 și 1745 și constituind cea mai savantă operă scrisă de un român în secolul al XVIII-lea[1]. Domnul cărturar și-a continuat activitatea și în domeniul orientalisticii pure prin lucrarea sa de analiză asupra religiei musulmane în cartea tipărită la St. Petersburg, în rusește, în 1722, și intitulată *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, precum și în cercetările sale din 1722 — rezumate în limba latină — legate de zidul caucazian, o faimoasă construcție examinată de autor cu prilejul participării sale la expediția lui Petru cel Mare din 1722–1723 în Caucaz. Cantemir și-a adus contribuția și la reînnoirea muzicii turcești, printr-un nou sistem de notație muzicală, precum și în domeniul artei, prin desenele și miniaturile sale înfățișând portrete de sultani, palate și construcții orientale păstrate la 1735 printre bunurile Academiei de Științe din St. Petersburg. Ca un adevărat enciclopedist, el a fost reprezentantul cel mai de seamă al culturii românești în veacul „luminilor", numele său figurând printre acel al altor iluștri contemporani pe zidurile bibliotecii Saint-Genevieve din Paris.

La o mare distanță se situează o a doua scriere intenționând a trata *Istoria prea puternicilor împărați otomani*, alcătuită între anii 1788 și 1792 de către marele vistier din Țara Românească, Ienache Văcărescu. Deși bazată pe bogate izvoare străine, orientale și europene, dintre care nu lipsea chiar *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* a lui Voltaire, istoria lui Văcărescu, net inferioară în privința concepției și a tratării celei similare datorate lui Dimitrie Cantemir, prezenta un caracter neunitar, eterogen și bazându-se mai mult în partea finală pe amintirile personale ale autorului. Interesul lucrării era diminuat și prin faptul că, fără a se arăta un zelos partizan al turcilor, Văcărescu — cunoscând, de altfel, mișcarea de idei iluministă și evidențiindu-se ca unul din inițiatorii renașterii noastre culturale prin gramatica ce a editat-o și poeziile sale — a considerat, totuși, oportun să recomande contemporanilor lui adoptarea unei atitudini de prudență și expectativă față de Poarta otomană.

O tentativă de a scrie *Viețile sultanilor*, împodobindu-le cu miniaturi, a făcut-o și istoricul de limbă greacă Dionisie Fotino la 1807, dar el n-a izbutit să scrie decât de la întemeietorul dinastiei Othman I până la Mehmed al II-lea, cuceritorul Constantinopolului, lăsând lucrarea neterminată.

Dacă aceasta a fost producția originală a istoricilor autohtoni în domeniul istoriei universale, răspândirea acesteia din urmă s-a făcut mai ales pe calea traducerilor, circulând în cópii manuscrise[2]. Astfel, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, o dată cu

[1] Vezi analiza manuscrisului și a conținutului la Virgil Cândea, *Manuscrisul original al istoriei Imperiului otoman de Dimitrie Cantemir*, în *Creșterile și descreșterile Imperiului otoman*. Textul original latin în forma finală revizuită de autor (ediție facsimilată de V. Cândea), București, 1999, p. XVII–LVII.

[2] Pentru întreaga literatură istorică românească de traduceri, vezi toate amănuntele și bibliografia la Paul Cernovodeanu, *Préoccupations en matière d'histoire universelle dans l'historiographie roumaine aux XVIIe et XVIIIe siècles* (2–3), în RRH 10, 1971, 2, p. 293–312; 4, p. 705–728.

intensificarea conflictelor dintre Rusia și Poarta otomană, ce încurajează în scopuri proprii tendințele de eliberare a popoarelor subjugate din Balcani, se constată și în țările noastre circulația — mai mult sau mai puțin clandestină — a unor traduceri în limba română după opere cu un pronunțat caracter mobilizator antiotoman. Povestirea uneia dintre cele mai catastrofale înfrângeri suferite de otomani în decursul istoriei lor, anume *Războiul de la cetatea Beciului ce-au avut turcii cu nemții*, tradusă din italiană în grecește la 1686 de cunoscutul învățat Ieremia Cacavelas și închinată lui Șerban Cantacuzino, domn al Țării Românești, hotărât adversar al turcilor, a fost tălmăcită acum în românește și a circulat în Moldova în copia alcătuită de Ioan Cozma din Horodniceni, copil de casă al paharnicului Dinu Cantacuzino, la 1754, și în Țara Românească în aceea datorată egumenului Grigorie Cozianul, la 1766. În asemenea literatură „angajată", *Viața marelui Petru autocratul Rusiei*, tipărită la Veneția în 1736 de Antonios Katiforos, tradusă din grecește pentru prima oară la 1749 de Matei Fărcășanu, fost mare șetrar, și difuzată, datorită caracterului ei mobilizator, în numeroase alte cópii și variante, deținea un loc de frunte.

Interesantă doar prin aderența ei ca subiect la literatura antiotomană — deoarece n-a putut circula în țările noastre — a fost și lucrarea închinată *Vestitelor și slăvitelor fapte și biruințe, ce împotriva turcilor au făcut Gheorghie Castriotul*, tradusă din italiană la 1763 de logofătul Vlad Boțulescu din Mălăești în închisoarea din Milano, unde își ispășea vina pentru a fi participat la un complot împotriva autorităților habsburgice. Nu mai puțin semnificativ a fost și opusculul intitulat *Ecaterina a II-a, adică istoria sinoptică a Imperiului rusesc și descrierea Chersonesului Tauric*, tradus la 1788 de egumenul Inochentie al mănăstirii Pângărați și scris de logofătul Ioniță Chira după tălmăcirea greacă tipărită la Viena cu un an înainte a unui original german destinat a impresiona cititorul prin expunerea covârșitoarei puteri militare a Rusiei.

În acest gen de lucrări își găsesc locul *Rugăciunea neamului grecilor către toată Creștineasca Europa* după Giovanni del Turco, ca și cunoscutele pamflete antiotomane ale lui Voltaire, *Toaca împăraților* și *Tălmăcire a facerii lui Ioan Plokov, sfetnicul lui Olsteinii la pricinile ceste de acum*, care reprezintă, totodată, și primele tălmăciri înfăptuite direct din limba franceză prin anii 1771–1772; ciclul traducerilor în românește a operelor istorice ale lui Voltaire este completat apoi la 1792 prin *Istorie craiului Sfeziei Carol al 12-lea*, în versiunea datorată cunoscutului cărturar, cu vederi iluministe, Gherasim Clipa-Barbovschi, arhimandritul Mitropoliei din Iași, unde Rusia nu mai este prezentată cu atâta simpatie.

În această ultimă categorie de scrieri s-ar mai putea încadra și traducerea în manuscris a unui pamflet antirus de proveniență prusiană, *Facerea lui Ioan Sighizmund fon Țiten (!) de la câmpii Elisii* (1791), imaginat ca un logos ținut knezului Potemkin, favoritul Ecaterinei a II-a și generalissim al armatei ruse, în care autorul, pledând pentru menținerea Imperiului otoman, se arăta neliniștit de expansiunea Rusiei și de veleitățile ei de cucerire a Constantinopolului.

O altă tendință care se manifestă în cadrul preocupărilor de istorie universală din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se datorează începuturilor răspândirii limbii și culturii franceze și influenței iluminismului în țările noastre. Această tendință se caracteriza printr-o înclinare față de enciclopedism, prin varietatea subiectelor abordate ce includeau uneori și o problematică socială, prin vasta arie geografică atinsă, depășind limitele continentului european și, în sfârșit, prin dorința unei informări corect științifice. Anterior, am relevat câteva traduceri din Voltaire, ce își găsiseră însă mai bine rostul în literatura combativă antiotomană de inspirație rusă. Pe lângă acestea încep să-și facă acum apariția primele sinteze moderne de istorie universală traduse în românește. Dacă *Istoriia de toată lumea* ... a logofătului Vlad Boțulescu, tălmăcită în închisoarea din Milano la 1764 după un opuscul german, n-a putut fi răspândită în țările noastre, în schimb, în Moldova, au circulat cópii (sfârșitul sec. XVIII și 1814) ale unui *A tot de obștii istorii a lumii*, realizată, cu probabilitate, după o ediție prescurtată a sintezei lui Julius Remer, *Handbuch der allgemeine Geschichte* (vol. I–III, Wien, 1785–1786), care constituie, în același timp, cea dintâi sinteză alcătuită în spirit raționalist, în românește, a istoriei omenirii din cele mai vechi timpuri până la 1783; în sfârșit, *Istoria de obște*, adică primul volum din istoria universală a abatelui Claude François Millot, a fost difuzată într-o copie datorată, la 1812, ieromonahului moldovean Theofil, după tălmăcirea românească a cunoscutului medic și cărturar transilvan cu vederi înaintate, Ioan Piuariu Molnar, tipărită la Sibiu în 1789 și Buda la 1800.

În această perioadă au început, de asemenea, să circule în manuscris *Istoria veche* a lui Charles Rollin, tălmăcită în Țara Românească la 1767–1768 de Constantin Cocoriscul, fost mare sluger, după traducerea grecească a lui Alexandru Kanghellarios, tipărită la Veneția în 1750; *Istoria Americii* a scoțianului William Robertson, transpusă mai întâi într-o lucrare de compilație, folosind și textul lui J. H. Campe, de cunoscutul arhimandrit moldovean Gherasim Clipa-Barbovschi, între 1795 și 1800 și tradusă apoi independent în românește între 1818 și 1820 de fostul mare medelnicer Constantin Sucevan din Iași, după versiunea greacă a lui Gheorghios Ventotis, apărută la Viena între 1792 și 1793; *Istoria crăiei Bulgariei* a lui Ludwig Albrecht Gebhardi, tălmăcită după ediția germană tipărită la Leipzig în 1782, de logofătul de vistierie ieșan Ioan Nemișescu, la 1808.

Renumitul cleric, influențat de curentul iluminist, episcopul Chesarie al Râmnicului, citind „Mercure littéraire et politique" și alte publicații similare, făcea dovada vastei sale culturi enciclopedice în predosloviile *Mineelor* tipărite în 1776–1779, unde elementele de istorie universală se înscriau într-o viziune influențată vădit de concepțiile lui Voltaire și ale lui Montesquieu.

Tot din această perioadă datează și traducerea românească a unui curios opuscul inspirat din filosofia luminilor, intitulat *Palatul crailor leșești* și care constituia o adevărată lecție de guvernare dată monarhilor.

Dar influența culturii franceze nu s-a făcut resimțită în domeniul istoriografiei românești numai prin lectura și traducerea unor opere aparținând scriitorilor vechiului regim. După izbucnirea marii revoluții din 1789, constatăm difuzarea clandestină, foarte

timpurie, în Țările Române, a unor texte cu un conținut vădit radical și legate direct de frământările politice din Franța. Astfel, o scriere ce pare a fi un apel adresat popoarelor europene pe la 1791 a circulat în cercurile iluministe din Moldova, împreună cu un *Cuvânt de deșteptare ce au spus cetățeanul Carnot ... pe Câmpu Marsului în zioa de 14 iuli, a 4-lea an [al] republicii lor, adecă [1]796*[1]; între 1818 și 1821, din nou în Moldova, un patriot cărturar a reunit în mai multe caiete manuscrise *Feluri de științe și păreri morale și filosoficești, culese din feluri de cărți franțozești*, cu extrase bilingve din operele cele mai „incendiare" ale lui Voltaire, Dumarsais, Holbach, Dumouriez, Sabatier de Castres, Collin de Plancy ș.a. Tot din această epocă datează și traducerea cunoscutei lucrări a lui Volney, *Sfărâmările! Procetire asupra revoluțiilor împărățiilor*, datorată „cărvunarului" Ioniță Tăutu. Difuzarea în rândul boiernașilor și a burgheziei în formare a unor asemenea texte — conținând exemple și referiri foarte semnificative din istoria universală — a contribuit, fără îndoială, la pregătirea ideologică a mișcării revoluționare din 1821 și la fundamentarea revendicărilor păturilor sociale în ascensiune prin limitarea și desființarea, chiar, a privilegiilor oligarhiei boierești în decursul deceniilor următoare.

f) Beletristica

Până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, o literatură în sensul modern al termenului, înglobând creații originale în domeniul beletristicii, lipsește cadrului societății românești din Principate. Se fac unele încercări în domeniul poeziei — unde printre alții Văcăreștii în Țara Românească sau un Matei Milu sau Milo în Moldova — pot fi considerați adevărați pionieri, deși producția nu se îndepărtează prea mult de linia populară, iar în domeniul prozei de imaginație, nuvelă, schiță sau roman nu se înregistrează la noi decât adaptări și traduceri. Literatura cea mai gustată rămâne aceea a romanelor populare, adaptări în traducere românească sau greacă a unor opere fie de sorginte occidentală, fie orientală, adică bizantină, persană sau chiar indiană[2]. Unele dintre acestea, ca *Alexandria*, *Archirie și Anadan*, *Istoria Sindipei filosofului* sau *Esopia* au circulat încă din veacul al XVII-lea, dar acum cunosc o răspândire mai mare și chiar traduceri noi. De pildă, *Esopia* a fost tălmăcită de arhimandritul Vartolomei Măzăreanu după o variantă rusă, destul de îndepărtată de originalul grec. Acum își fac apariția romanele de dragoste preluate din literatura antică sau medievală. Din rândul acestora putem aminti, de pildă, *Istoria lui Sofronim*, ucenicul orfan al lui Praxitelos, tălmăcită de marele paharnic munteán

---

[1] Vezi Nicolae Liu, *Lazare Carnot, les fêtes pendant la Révolution Française et le premier texte de rhétorique française révolutionnaire en roumain*, în *La Révolution Française et les Roumains*, ed. Al. Zub, Iași, 1989, p. 121–133.

[2] Vezi toate amănuntele și bibliografia generală în lucrările de sinteză ale lui Nicolae Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, 2. *Epoca influenței grecești*, București, 1929; Dan Simonescu, *Cărțile populare în literatura românească*, 1–2, București, 1963.

Iordache Slătineanu, ori *Aethiopica* de Heliodor sau *A lui Iliodor istorie ethiopicească*, poveste din literatura greacă a primelor veacuri după Hristos, narând dragostea dintre Theagene și Haricleea. Poemul de nuanță satirică *Istoria poamelor și a tuturor legumelor*, tălmăcit prin 1773, este de inspirație bizantină, ridiculizând judecata unui dregător de către semenii săi de la Curte, simbolizați prin fructe și legume; strugurele este condamnat de piper, chimen, cimbru și alte fețe de vază, în timp ce țara este cârmuită de „gutuie". Din produsele evului mediu francez putem aminti *Istoria lui Imberie fecior împăratului a Provenții*, o tălmăcire din 1789, după adaptarea — cu multe modificări — din limba greacă a romanului cavaleresc *Pierre de Provence et la belle Maguelonne* ori *Erotocritul*, tradus de Hristodor Ioan Trapezont prin anii 1770, tot după o prelucrare inspirată din limba greacă a poetului cretan Kornaros a unui alt produs al literaturii medievale franceze, *Paris et Vienne*.

Dar în afara acestei literaturi, păstrând încă un iz medieval, în secolul al XVIII-lea se traduc și opere ale creației universale moderne, predominant din greacă și franceză, arareori din rusă, iar din celelalte limbi, italiană, spaniolă sau engleză, în majoritatea cazurilor, tot prin intermediare preponderent grecești. Există, de asemenea, și o literatură în limba greacă (piese de teatru, comedii satirice, poezii lirice) scrisă în Principate[1], dar și de autori români[2]. Din rândul acesteia merită a fi amintite *Alexandru Vodă cel fără conștiință*, alcătuită la 1785 de Gheorghe Suțu, unde era criticat comportamentul amoral al lui Alexandru Mavrocordat Firaris, domnul Moldovei (1785–1786), apoi comedia de moravuri *Firea Valahiei*, în care se condamna parvenitismul și goana după slujbe, aici în speță cea de „ispravnic", o altă piesă anonimă și anepigrafă ridiculizând obiceiurile protipendadei bucureștene și goana după avere și, în sfârșit, *Noua comedie a Valahiei*, scrisă pe la 1820, unde erau condamnate — cu o meschină gelozie și de pe o poziție retrogradă — unele practici aplicate de câțiva medici bucureșteni, ca de pildă Caracaș, Hristaris sau Arsachi, socotiți drept adepți ai ateismului și ai „încăitului" Voltaire.

După părerea specialiștilor, cel mai interesant text grecesc satiric care a fost scris și a circulat în Principate l-a constituit *Ithiki stihourghia* adică *Poemul moralnic*, operă din 1794 a unui dregător al vremii, Alexandru Calfoglu, mare clucer și caimacam al Craiovei, răspândit în manuscrise și cunoscând o tipărire clandestină între 1814 și 1821. Autorul deplângea corupția, decăderea moravurilor, simonia la cler, abuzurile dregătorilor, luxul și risipa, toate provenind, după părerea sa, dintr-o lipsă a educației religioase și a adevăratelor valori ale moralei creștine; poemul nu era retrograd, ci scris mai degrabă într-un spirit paseist. Cu toată reticența față de Voltaire, filosoful și militantul politic,

[1] Vezi în special Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principatele Române (1774–1830)*, București, 1982, p. 147–163

[2] În limba natală se întâlnesc unele încercări de comedii satirice, cum ar fi *Judecata femeilor* (1806), *Comedia banului Constantin Canta* a lui Costache Conachi (1777–1849) sau lucrarea anonimă *Serdarul din Orhei* (ante 1811); chiar și Iordache Golescu (1768–1848) încearcă să înfiereze *Starea Țării Românești, acum în zilele Măriei Sale Ioan Caragea voievod* (1818), dar aceste piese n-au avut nici o circulație, constituind doar o producție personală, nedestinată scenei sau tiparului (cf. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *op. cit.*, p. 142–147).

mediile intelectuale din Principate, atât cele românești, cât și cele de expresie greacă, l-au adoptat pe marele scriitor în postură de dramaturg. Pe scena teatrului de la Cișmeaua Roșie din București s-au jucat, la sfârșitul epocii fanariote — adaptate în limba greacă —, piesele sale *Fanatismul sau Mahomet*, *Merope*, *Agathocles*, *Zaira*, *Brutus* și *Moartea lui Cezar*, pe lângă *Fedra* lui Racine; postelnicul moldovean Alexandru Beldiman tălmăcea, în 1817, *Tragedia lui Orest*, o altă piesă cunoscută din repertoriul lui Voltaire.

Șirul traducerilor direct din franceză[1] îl inaugurează romanul clasic al abatelui François de Fénelon, *Aventures de Télémaque*, aflat într-o copie din 1772 în posesia boierului cu vederi înaintate Darie Dărmănescu, ispravnicul ținutului Neamț și răspândit apoi în mai multe manuscrise în Principate. Este interesant — că în același fel ca Voltaire — marele său contemporan Jean Jacques Rousseau a fost cunoscut la noi mai întâi în postură de dramaturg, tălmăcindu-i-se, la 1794, *Narcisse ou l'amoureux de soi-même* de către fostul mare spătar din Țara Românească, Ioan Cantacuzino (1757–1828), emigrat în Rusia la 1791, sub titlul de *Narchis sau îndrăgitul însuși de sine*.

Printre alte traduceri din franceză spre sfârșitul epocii fanariote mai menționăm cea din Moldova de la 1783 a romanului erotic *Histoire d'Alcidalis et de Zélide* de Julie d'Angennes (1607–1671) și Vincent Voiture (1597–1648) sub titlul *Istoria lui Alțidalis și a Zelidiei*, apoi *La mort d'Abel* (Moartea lui Avel), tălmăcită, la 1818, de postelnicul moldovean Alexandru Beldiman, și *Bordeiul indienesc*, tipărit la Iași în 1821, după traducerea romanului *La chaumière indienne* a lui Bernardin de Saint-Pierre, realizată de arhimandritul Lazăr Leon Asachi, tatăl scriitorului Gheorghe Asachi. Acesta din urmă a încercat, de altfel, să scrie și prima piesă de dramaturgie românească, *Mirtil și Hloe*, prelucrată după „nemuritorii idiliști", elvețianul Salomon Gessner (1730–1788) și francezul Jean-Pierre Claris de Florian (1755–1794) și jucată de o trupă de amatori la Iași, la 1816, după cum și elevii Școlii de la Sf. Sava din București au pus în scenă, la 1818, piesa *L'Avare* a lui Molière, sub titlul *Zgârcitul*, în tălmăcirea profesorului N. Ladislau Erdeli, iar în 1819 *Ecuba*, piesă clasică a lui Euripide, tradusă din grecește de A. Nănescu, elev al școlii[2].

Dacă am urmărit până acum mai ales traduceri și adaptări din limba franceză este cazul să precizăm că s-au făcut tălmăciri și din literatura italiană și spaniolă, dar mai ales prin intermediare grecești. Astfel, pe la 1775 se răspândește la noi în copii manuscrise adaptarea romanului picaresc *Viața lui Bertoldo și a lui Bertoldino* a scriitorului Giulio

[1] Este interesant de semnalat că unii boieri români traduc capodopere franceze și în greacă, ipostază în care acestea au circulat și în Principate; astfel, Iordache Golescu tălmăcește *Le temple de Gnide*, *Céphise et l'Amour*, *Arsace et Isménie* și *Lettres persanes* din Montesquieu, ca și *Paul et Virginie* a lui Bernardin de Saint-Pierre, Iacob Văcărescu transpune piesa *La mort de César* a lui Voltaire, ca și contemporanul său, Constantin Mihai Manu, traducător al unor opere din Voltaire și ale abatelui Jacques Delille (1738–1813) (poemele *Les Jardins* etc.).

[2] Pentru care vezi citata lucrare a Corneliei Papacostea-Danielopolu, precum și lucrările de sinteză ale lui Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968; *Sinteză și originalitate în cultura română*, București, 1972; *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974.

Cesare Croce, distrând dar și moralizând cititorul prin pățaniile țăranului isteț Bertoldo la Curtea regelui longobarzilor. O altă lucrare, *Ahilefs la Skiro* a fost tălmăcită și adaptată de marele postelnic Iordache Slătineanu din Țara Românească, după scriitorul Pietro Trapassi zis Metastasio (1698–1782) și tipărită chiar la Sibiu, în 1797; piesa acestuia, *Temistocle*, a fost jucată și la teatrul de la Cișmeaua Roșie din București. În sfârșit, din opera dramaturgului Vittorio Alfieri (1749–1803) au fost traduse, adaptate și chiar tipărite în ultimii ani ai epocii fanariote piesele *Oreste* (1819) și *Filip al II-lea al Spaniei*, făcând parte din repertoriul teatrului de la Cișmeaua Roșie.

Din literatura spaniolă, traducerile au fost mai sărace. În primul rând am putea cita, din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, romanul mistic spaniol *Espejo de Religioso*, datorat unui anonim din veacul al XVI-lea, tălmăcit după versiunea slavo-rusă a ierodiaconului Theofan, tipărită la Moscova în 1688; clericul rus o prelucrase, la rândul său, prin intermediar latin și polon. Lucrarea a circulat mai întâi în Principate prin copia slavo-rusă lăsată de starețul Vasile de la mănăstirea Poiana Mărului de lângă Buzău, iar mai târziu a fost tradusă în românește sub titlul *Dezideri sau calea către iubirea lui Dumnezeu și către desăvârșirea vieții* ... probabil de către Paisie († 1794), stareț al mănăstirilor Secu și Neamț.

Tot în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea a fost răspândit în Moldova și romanul scriitorului iezuit Baltasar Gracian y Morales (1601–1658) *El Criticón*, sub titlul *Cel scăpat de înșelăciune sau Criticon*, tălmăcit într-o versiune greacă — după intermediarul francez al lui Maunory — de către stolnicul Ioan Rali din Iași, în 1754. Mai târziu, din îndemnul mitropolitului cărturar Iacov al II-lea Stamati, romanul a cunoscut o nouă traducere din grecește sub titlul *Critil și Andronius*, care s-a și tipărit la Iași în 1794 pe cheltuiala înaltului prelat. Atât *Dezideri*, cât și *Critil* n-au constituit opere specifice doctrinei iezuite din cultul catolic, ci au avut o valoare universal-creștină prin fondul mistic și morala creștină ce o propovăduia; de aceea, și-au găsit o adeziune și în lumea ortodoxă. Pe la 1800 un anonim moldovean traduce, după o versiune franceză, cunoscutul roman *Celestina*, atribuit lui Fernando de Rojas, păstrat în trei manuscrise purtând titluri diferite: *Selestina. Poveste ispanioleaseă*, *Țelestina* și chiar *Celestina*. În sfârșit, postelnicul Alexandru Beldiman a tradus, la 1815, romanul *Istoria lui Raimundu, scoasă din „Decameron a Franții"*, după versiunea franceză a lui d'Ussieux, apărută la Frankfurt și Leipzig în 1778, traducere a unei opere făcând parte din literatura stoică preromantică de inspirație iberică[1].

În sfârșit, suntem datori a aminti și primele traduceri în limba română, care s-au efectuat în acea epocă din literatura engleză. Învățatul spătar muntean Ioan Cantacuzino — care a tălmăcit pentru prima oară în românește și pe Rousseau — a fost interesat de poemul didactic al cunoscutului literat englez Alexander Pope (1688–1744) cu vederi iluministe *An Essay on Man*, pe care l-a transpus în limba noastră, în timpul pribegiei

[1] Pentru traducerile din limba spaniolă, vezi Eugen Denize, *Imaginea Spaniei în cultura românească până la primul război mondial*, București, 1996, p. 19–34.

în Rusia, în 1796, și recopiat în 1807 la Odessa sub titlul *Cercarea asupra omului*. Traducerea s-a făcut după versiunea franceză, aparținând cultivatului finanțist Etienne de Silhouette (1702–1767). Cantacuzino a făcut nu numai efortul lăudabil de a încetățeni o serie de termeni științifici și filosofici noi în românește, dar și de a pune în circulație în cultura noastră o capodoperă a iluminismului european, versurile lui Pope radiind de ideile generoase ale lui Leibniz și Locke.

Același poem al lui Pope a cunoscut și o a doua tălmăcire românească — tot prin transpunere din franceză, ea aparținând însă abatelui Du Resnel — datorată poetului moldovean Costache Conachi (1770–1849), sub titlul *Cercarea de voroavă asupra omului*. Același autor a mai tălmăcit din opera lui Pope și dialogul epistolar dintre celebrii îndrăgostiți ai evului mediu francez, Abélard și Héloïse, intitulându-l *Abeliard către Eloiza și Eloiza către Abeliard*. Aceste meritorii încercări ale lui Conachi, de a se plasa pe o poziție mai elevată a literaturii, contrastează cu searbăda sa creație de versuri erotice cu iz lăutăresc[1].

Dacă până acum am urmărit doar traducerile și adaptările în românește ale unor lucrări în versuri sau în proză, romane, schițe și nuvele din literatura universală, în lipsa unei producții adecvate autohtone, este cazul să relevăm că începuturile creației noastre culte s-a manifestat doar în domeniul poeziei și acolo nedepășindu-se limita începuturilor. Este interesant de relevat că autorii noștri — Văcăreștii, Milo, Conachi ș.a. — au fost influențați în operele lor nu numai de lirica populară românească, dar și de poeții greci contemporani anacreontici.

Cel mai în vârstă dintre barzi, Ianache Văcărescu, a excelat printr-o producție lirico-erotică (versuri de dragoste în stil popular) nu de mare înălțime, dar printre piesele sale se numără și câteva care au rezistat timpului, și anume *Urmașilor mei Văcărești*, *Amărâtă turturea* — unde se întrevede și influența poetului grec Athanasie Psalidas din *Efectele amorului* — sau *Într-o grădină*; boierul cărturar a compus și niște rugăciuni în versuri la 1795 pentru însănătoșirea soției sale, ca și unele poezii religioase, dar în limba greacă, pe care le-a tipărit la Veneția în 1771. Și fiii lui Ianache Văcărescu, Alecu (1762–1799) și Nicolae (1784–1828), s-au dedicat poeziei, primul alcătuind stihuri erotice în stilul epocii, cel de-al doilea abordând și câte o temă haiducească. În opera lor se întrevăd influențe din lucrările erotice grecești contemporane datorate lui Rigas Velestinliul (*Școala amanților delicați*, Viena, 1790, adaptare după Restif de la Bretonne), amintitul Psalidas (*Efectele amorului*, Viena, 1792), Dionisie Fotino (prelucrare a *Noului Erotocrit*, Viena, 1818) sau Zisis Dantis (*Diferitele versificații morale și elegante*, Viena, 1818).

În Moldova, Matei Milo este, la rândul său, un adept al liricii erotice, dar și al poeziei satirice, prezentată sub formă de ghicitoare, unde ridiculizează pretențiile și mofturile protipendadei. La egală distanță se află și creația poetică minoră a lui Costache Conachi, ca stihuitor de versuri amoroase, lipsite de eleganță, de-abia mai târziu, spre sfârșitul epocii fanariote, suferind influența binefăcătoare a literatului grec Athanasie Hristopol, poreclit

[1] Pentru contactele cu literatura engleză, vezi în special primele contacte literare anglo-române, în Al. Duțu, *Explorări în istoria literaturii române*, București, 1969, p. 86–115.

Fig. 140 a. Ienachita Văcărescu; b. Alecu Văcărescu; c. Nicolae Văcărescu; d. Costache Conachi

„noul Anacreon". Și poetul muntean Barbu Paris Mumuleanu (1794–1837) se arată sensibil la lirica lui Hristopol, tipărită la Viena în 1818, fiind autorul unui *Rost de poezii, adecă stihuri*, tipărit la București în 1820 și reimprimat tot acolo în 1822, unde se întrevede influența modelului său grec.

Dar cel mai elevat poet al acestei perioade rămâne boierul muntean, pribegit în Rusia, Ioan Cantacuzino, care a reușit să-și tipărească creația lirică în Basarabia, la Dubăsari sau Movilău, între 1792 și 1796, sub titlul de *Poezii noo*, semnată doar cu inițialele I.C., și rămasă, de aceea, multă vreme ignorată. În această culegere, deschisă printr-o satiră: *Omul*, unde autorul prelucrează idei din *An Essay on Man* a lui Alexander Pope, Cantacuzino cântă natura, plăcerile epicureice, dar și virtuțile limbii naționale, vădind, în același timp, influența lecturilor sale din operele poetului englez Thomas Gray (1716–1771), ale italianului Metastasio sau ale francezilor fabuliști La Fontaine și Florian.

Firavele începuturi ale literaturii culte în Principate — vădite în epoca fanariotă, mai ales spre sfârșitul ei — se vor dezvolta firesc, evoluând spre o creație modernă, europeană, o dată cu redeșteptarea națională a poporului nostru după 1821.

g) *Literatura juridică*

Cerințele societății românești, angajată pe calea reformelor, a înnoirilor în spiritul mișcării luministe europene, s-au făcut simțite și pe tărâmul juridic. Și aceasta datorită schimbărilor ce au avut loc în organizarea vieții administrative a Principatelor, în structurile populației, pornind din domnia Mavrocordaților[1] și până la ultimii principi din Fanar, Alexandru Suțu și Grigore Callimachi, impunând lărgirea cadrului și al conținutului normelor de drept. Sunt trebuințe nemijlocit legate de necesitatea împlinirii programelor vieții din cele două Principate bazate pe lege, corespunzător marilor reforme inițiate în special de Constantin Mavrocordat și continuate de Alexandru Ipsilanti, dar și de alți domni fanarioți.

Vechile codice de legi: *Cartea românească de învățătură* (Iași, 1646) ca și *Îndreptarea legii* (Târgoviște, 1652), deși au continuat să fie folosite din timpul domniei lui Nicolae Mavrocordat[2] și apoi în lumea satelor aflate sub jurisdicția vătafilor de plai sau de către căpitanii de margine, ele nu se mai adecvau programelor socio-economice, tendințelor de modernizare a structurii satelor românești. De aceea, principii cărturari și distinși specialiști ai dreptului se vor strădui, mai ales după mijlocul veacului al XVIII-lea, să îmbogățească literatura juridică, sporind nu numai numărul codurilor normative, dar în special cuprinsul lor. Apelul la *Digeste, Pandecte, Basilicalele* lui Iustinian sau la *Hexabiblul* lui Constantin Armenopol, la *Sintagma* lui Matei Vlastares ș.a. a contribuit la îmbunătățirea prestației juridice. Ca atare, s-au putut asigura în plan mai larg teritorial

[1] Pentru interesul Mavrocordaților față de literatura juridică, cf. Val. Al. Georgescu, *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Mavrocordato. Contribution à l'étude de la réception du droit byzantin dans les Principautés danubiennes au XVIIIe siècle*, în „Jahrbuch der österreichischen Byzantinisch" 18, 1969, p. 145–220.

[2] Idem, *Câteva contribuții la receptarea dreptului bizantin în Țara Românească și Moldova (1711–1821)*, în Studii 18, 1965, 2, p. 49–54; Gheorghe Cront, *Influențe romano-bizantine în dreptul românesc din epoca fanariotă*, în „Studii" 26, 1973, 2, p. 332–347.

necesităţile instanţelor de judecată, organizate îndeosebi din domnia lui Constantin Mavrocordat, pe măsură ce procedurile scrise au luat locul celor orale, principele reformator urmărind ca acestea să fie aplicate fără părtinire pentru toţi locuitorii[1].

Este contextul în care Constantin Racoviţă a apelat la reputatul jurist grec Mihail Fotino (Photinopoulos) să alcătuiască o culegere de legi în ajutorul instanţelor judiciare ale Ţării Româneşti. Utilizând *Basilicalele*, el a elaborat un *Manual de legi*[2], primul de altfel cunoscut din variantele de la 1765, 1766 şi 1777 şi care stă mărturie începutului modernizării structurilor vechiului drept românesc[3].

Prezenţa lui Alexandru Ipsilanti în deceniul următor la cârma Principatului muntean corespunde unei noi etape în procesul de organizare a instanţelor de judecată, cum rezultă din cele circa 950 de acte editate pentru anii 1775–1781[4]. Străduinţele sale vor avea drept scop întocmirea şi tipărirea lucrării normative *Pravilniceasca Condică*[5], ieşită de sub teascul Mitropoliei Bucureşti în septembrie 1780. Deşi nu se cunosc colaboratorii care au întocmit-o, se presupune că printre cei ce au conlucrat la definitivarea ei se numără şi sfetnicul apropiat al domnului, Ienăchiţă Văcărescu.

Divanul domnesc, şi îndeosebi principele, cunoscător în probleme de drept[6], va hotărî ca textul grecesc al *Pravilei* să fie tâlmăcit în româneşte, ca apoi „vom şi tipări-o"[7]. El apreciase că mai multă „defăimare" la un popor nu putea să fie „decât a vieţui fără de pravili"[8], codicele său cuprinzând dispoziţii de organizare judecătorească, de procedură, de drept civil, penal ş.a.

În epocă, Mihail Fotino era preocupat şi de proiectul unui *Cod urban*[9].

Din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea se va remarca în aceeaşi sferă de preocupări şi juristul Dimitrie Panaiotachi-Catargi, protejat al familiei Ghiculeştilor, numit

[1] Valentin Al. Georgescu, Petre Strihan, *Judecata domnească în Ţara Românească şi Moldova (1611–1831)*, I/2. *Organizarea judecătorească (1740–1831)*, Bucureşti, 1981; Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat*, Bucureşti, 1985, p. 154–161.

[2] Gh. Cronţ, *La réception du droit romain byzantin dans les Pays Roumains. L'œuvre rédigé par Michel Fotino Bucarest entre 1765–1777*, în NEH 4, 1970, p. 133–138.

[3] Vezi pentru alte aspecte, Valentin Al. Georgescu, *Réalités roumaines et initiatives juridiques phanariotes. A propos de l'échec de l'œuvre codificatoire de Michel Fotino (Photinopoulos)*, în *Symposium. L'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 301–314.

[4] *Acte judiciare din Ţara Românească. 1775–1781*, ed. de Gheorghe Cronţ, Alexandru Constantinescu, Anicuţa Popescu, Theodora Rădulescu, Constantin Ţegăneanu, Bucureşti, 1973.

[5] *Pravilniceasca Condică 1780*, ediţie critică întocmită sub conducerea acad. Andrei Rădulescu, Bucureşti, 1957.

[6] *Ibidem*, p. 8.

[7] *Ibidem*, p. 3.

[8] *Ibidem*, p. 4.

[9] Valentin Al. Georgescu şi Emanuela Popescu, *Legislaţia urbană a Ţării Româneşti (1765–1782). Din proiectele de cod general ale lui Mihail Fotino din 1765 şi 1766. Hrisovul din 12 mai 1768. Proiectul de cod urban al lui Mihail Fotino din 1777. Acte normative din domnia lui Alexandru Ipsilanti. Traducerea românească a lui Toma Carra — 1804, din Hexabiblul* II, 4, ed. critică, Bucureşti, 1975.

mai întâi paharnic şi ulterior în demnitatea de clucer (1779), unul din judecătorii de la *Tribunalul de opt* — Tribunalul civil. Lucrarea sa *Arta judecătorească* (1795) era dedicată principelui Alexandru Moruzi şi putea sluji nu numai judecătorilor, dar şi părţilor în litigiu, prin regulile de procedură inspirate din ideile înaintate ale enciclopediştilor francezi, o pledoarie pentru atotputernicia instituţională în societatea umană[1].

În perioada în care Alexandru Moruzi s-a aflat pe tronul Moldovei, el i-a cerut sfetnicului său, paharnicului Toma Carra, să traducă pentru trebuinţa instanţelor de judecată a ţării *Hexabiblul* lui Constantin Armenopol (13/25 iunie 1804), lucrare realizată sub titlul *Îndămânoasa adunare*[2], cu colaborarea serdarului Ioan Duca, a lui Toma Duca, a slugerului Constantin Negri. Toma Carra căuta să alcătuiască şi o *Sistemă sinoptică şi metodică a tuturor constituţiunilor legale din Basilicale* (1806), lucrare neterminată.

În capitala moldavă s-a afirmat, din pragul veacului al XIX-lea şi în deceniile care au urmat, un alt mare specialist, Andronache Donici, situat pe înalte trepte în Sfatul domnesc, judecător la *Departamentul criminalicesc* (1799–1800), până în 1805 fiind principalul om de drept în judecarea pricinilor civile şi penale, ulterior preşedinte al Departamentului pricinilor străine (1818, 1819–1821). Donici, figură proverbială în viaţa juridică a Moldovei, este autorul manualului[3]: *Adunare cuprinzătoare în scurt din cărţile împărăteştilor pravile spre înlesnirea celor ce se îndeletnicesc întru învăţătura lor, cu trimitere către cărţi, titlu şi capul împărăteştilor pravile*, amplificat în 1814, după cel realizat în anul precedent. Textul este precedat de o *Predoslovie* şi se constituie într-o operă originală „de teorie juridică şi de drept civil", aşa cum s-a remarcat[4].

Activitatea sa trebuie însă raportată şi la contribuţiile ce le-a adus la elaborarea unor hrisoave ale Cancelariei domneşti în probleme privind litigii între părţi.

Literatura juridică în planul european al timpului nu putea rămâne în afara preocupărilor specialiştilor de drept din Principate. S-au făcut de aceea referiri la proiectele de codificare ale prinţului de Ligne pentru Moldova[5], ca şi la influenţele gândirii lui Becaria în privinţa dezvoltării jurisprudenţei româneşti şi a dreptului penal[6].

[1] Gheorghe Cronţ, *art. cit.*, în „Studii" 26, 1973, 2, p. 345.

[2] George Fotino, *Pagini din istoria dreptului românesc*. Antologie, introducere, note şi bibliografie de Gheorghe Cronţ şi Stanca Fotino, Bucureşti, 1972, p. 88.

[3] *Manualul juridic al lui Andronache Donici*, ediţie critică întocmită sub conducerea acad. Andrei Rădulescu, Bucureşti, 1959.

[4] Valentin Al. Georgescu, *Andronache Donici*, în *Din istoria gândirii social-politice*, Bucureşti, 1974, p. 75.

[5] Idem, *De la proiectele de codificare ale prinţului de Ligne pentru Moldova la Manualul de legi al lui Andronachi Donici*, în „Studii şi cercetări juridice" 14, 1969, 2, p. 323–332.

[6] *Idem, Contribuţii la studiul luminismului în Ţara Românească şi Moldova. I. Locul gândirii lui Becaria în cultura juridică românească şi în dezvoltarea dreptului penal până la mişcarea revoluţionară a lui Tudor Vladimirescu*, în „Studii" 10, 1867, 5, p. 947–969.

1818.

Fig. 141 *Legiuirea Caragea*, București, 1818.

Sunt deschideri către mai mari experiențe, ce vor fi regăsite în lucrările normative din anii următori, și anume în *Codul Callimachi*[1] (1817), alcătuit la cererea principelui Scarlat Callimachi, prin contribuția juristului transilvănean Christian Flechtenmacher și la care și-au dat sprijinul Andronache Donici, Anania Cuzanos și vlădica Veniamin Costachi. El a avut ca model Codul austriac (1811), dar numai sub aspect metodologic și al planului și corespunde unei societăți ce se îndrepta spre orizontul lumii moderne.

O situație asemănătoare va fi întâlnită în Țara Românească, unde domnul Ioan Gheorghe Caragea a cerut reputatului jurist Athanasie Hristopol, mare logofăt al pricinilor străine, și clucerului Nestor, să alcătuiască anteproiectele codului său normativ — *Legiuirea Caragea*[2] (1818). Acestea au fost supuse analizei unei comisii, și anume lui Constantin și Ioniță Bălăceanu stolnici, iar apoi Sfatului de obște și atenției principelui, care a hotărât tipărirea ei, textul grecesc la Viena, iar cel în limba română în tiparnița Mitropoliei. Ea încorpora canoane, legi împărătești ale Bizanțului, obiceiuri nescrise din viața localnicilor.

Eforturile depuse de cunoscuți specialiști din Principate, în special înspre sfârșitul secolului al XVIII-lea și în etapa următoare, au apropiat mai mult dreptul românesc de sistemul juridic universal și a menținut, și în sfera jurisprudenței, mișcarea de idei înnoitoare deschisă reformelor[3].

[1] *Codul Callimachi. 1817*, ediție critică întocmită sub conducerea acad. Andrei Rădulescu, București, 1958; vezi și Valentin Al. Georgescu, *Trăsăturile generale ale izvoarelor Codului Callimachi. Contribuțiile lui Vasile Conta la studiul izvoarelor acestui cod*, în „Studii" 13, 1960, 4, p. 74–106.

[2] *Legiuirea Caragea. 1818*, ediție critică întocmită sub conducerea acad. Andrei Rădulescu, București, 1955; Gheorghe Cront, *art. cit.*, în „Studii" 26, 1973, 2, p. 346.

[3] Gheorghe Cront, *art. cit.*, în „Studii" 26, 1973, 2, p. 346.

b) Știința

Context românesc și realități europene. Evoluția Principatelor în epoca fanariotă este marcată, de la o etapă la alta, de vizibile schimbări, care învederează trecerea lor prin timp de la evul de mijloc spre modernitate. În existența societății moldave sau a aceleia de la nord de Dunăre și sud de Carpați, ce și-au urmat cursul pe făgașuri tradiționale, se fac simțite deschideri și receptivitate spre nou, atât pe calea propriilor demersuri, cât și a raporturilor tot mai strânse cu lumea europeană. Aflate într-o mai accentuată dependență de Poartă, iar sub aspect eclesiastic puternic legate de Patriarhia ecumenică și de Răsăritul ortodox, viața Țărilor Române și mai ales activitățile pe tărâm cultural-eclesiastic aveau să poarte mesajele acestor realități. De aceea, în primele decenii de după 1711–1716, învățământul și alte manifestări ce țin de domeniul științelor, vor rămâne, cum o dezvăluie programele de studiu ale Academiilor domnești de la București și Iași, sub impactul doctrinelor școlii padovane sau a celei a Patriarhiei Constantinopolului. Astfel instruirea ucenicilor în școala superioară ieșeană era prefigurată în spiritul neoaristotelismului, cu îndreptări spre „cele filosofice", ca un corolar și a altor discipline învederate în gramata din 1728 a patriarhului Ierusalimului Hrisant Notara. Faptul este vădit și la cursurile instituției academice bucureștene, desfășurate de Marcu Porfiropol din Cipru (1716–1719), de eruditul Gheorghe Hrisogon din Trapezunt (1719–1739), de Alexandru Turnavitu din Larisa (1739–1761) sau de Manase Eliad, revenit la București de la studii din Italia și Germania ca iatrofilosof, în 1775, care au contribuit la formarea unui raționalism ortodox. Este însă epoca în care lumea europeană cunoscuse raționalismul modern prin scrierile lui Descartes (1599–1650), ale lui Spinoza (1632–1677) și, totodată, remarcabilele descoperiri științifice ale lui Galilei (1564–1642) și Newton (1642–1727), sau cercetările pe tărâmul filosofiei și al matematicii ale lui Leibnitz (1646–1716), ca și preceptele iluministilor Christian Wolff (1679–1754) și Montesquieu (1689–1755), iar apoi ale enciclopediștilor, ale lui Voltaire. Sunt realități ale vieții științifice din spațiul european, care vor fi receptate în arealul românesc, în special pe măsura reorganizării învățământului, după mijlocul secolului al XVIII-lea. Astfel, Grigore al III-lea Alexandru Ghica va face din Academia ieșeană, în octombrie 1766, un lăcaș de studii ale „epistimiilor" și ale altor discipline, după modelul Marii Școli de la Constantinopol, așa cum Alexandru Ipsilanti reașeza, în ianuarie 1776, Școala superioară de la Sf. Sava — București pe cinci trepte de instrucție, a câte trei ani fiecare, ultima pentru deprinderea științei, filosofiei și astronomiei[1]. Nu erau omise nici cursurile de italiană și franceză, datătoare a unor noi orientări cursanților, obișnuiți mai ales cu elina și greaca. În acest context, unii dascăli din lumea grecească, cum era și Neculai Chiriac Cercel, profesor la Academia din Iași (1760–1773), renunțând la aristotelism, avea să predea un curs de filosofie raționalistă, ca adept al științelor pozitive și a pedagogiei moderne. Sunt demersuri care corespund

[1] Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974.

suflului nou de viață ce se făcea simțit în Principate după 1774 și cu deosebire din primele decenii ale veacului următor, o cale pe care au urmat-o atâția alți dascăli, unii dintre fruntașii vremii, ca Gheorghe Lazăr și Gheorghe Asachi, ridicați din mijlocul românilor.

Învățământ și știință — alte orizonturi pe tărâmul matematicii, fizicii, astronomiei și geografiei. Schimbările produse în programele școlilor superioare domnești, cu o vizibilă îndreptare către științe, sunt învederate de cursurile ținute la Academia ieșeană, după 1760. Astfel, cel de aritmetică al lui Neculai Cercel a fost realizat, cum o atestă manuscrisele sale, după „tratate foarte introductive" ale „prea matematicului" specialist german, Christian Wolf, și anume ediția *Elementa mateseos universae*, Geneva, 1732, una din valoroasele lucrări ale epocii. În *Prefața* la cursul citat, Cercel îi prevenea pe ciracii lui că accesul la aritmetică le deschide „porțile palatului întregii științe matematice"[1], desigur referite și la geometrie și trigonometrie, cum se constată într-o altă compilație a sa, *Începuturile geometriei lui Wolff*. Tot el a tradus și fizica experimentală a olandezului Piter van Mushenbroek, bazată pe observații și experiențe și a preluat din *Elementele* lui Newton datele utile expunerilor sale din învățământ. În aceeași vreme se afirma la Academia din Iași un alt renumit dascăl, Nichifor Theotokis (1764–1765 și 1776–1777), la cursul de fizică modernă, deosebită de aceea a lui Aristotel. El publicase la Leipzig *Elemente de fizică*, în două volume, în 1776–1777, în care se ocupa de corpuri și proprietățile lor, de spațiu și timp, de gravitație și mișcare, de atomi, magnetism, electricitate. Lui i se datorează și cursul de matematică alcătuit pe baza experiențelor lui Euclid și a teoriilor lui Newton, Leibnitz, Wolff, stăruind asupra aritmeticii, geometriei, trigonometriei, algebrei, logaritmilor, chiar și în ce privește calculul diferențial și integral. Theotokis este și autorul unui manual de geografie, prin urmare o adevărată exegeză în slujirea științei de carte, cum ni se dezvăluie înțeleptul profesor.

Câțiva ani mai târziu, la 1793, era tradusă în românește și *Aritmetica* lui Manuil Glizonis Hiotul, după ediția apărută cu o decadă în urmă[2]. Apoi și prelatul cărturar, Amfilohie Hotiniul, scotea la lumină, în 1795, de asemenea la Iași, *Elementi aritmetice arătate firești* pe baza manualelor lui Alessandro Conti și tot el *De obște gheografie*, compilată după Claude Buffier, în care se referă la noile descoperiri vorbind de continente: Europa, Asia, Africa, America. O altă lucrare a sa de geografie și istorie universală, *A toată lumea călătorie*, a avut ca sursă cartea abatelui J. Delaport, tradusă în românește în 1785. La „Școala de științe" din „Moldova Daciei", Daniil Filipide își desfășura și el cursul de matematică și de fizică, din 1803, ca și eruditul profesor Dimitrie Gobdelas (1780–1831), care a predat: aritmetica, geometria, trigonometria, algebra, cronologia, mecanica, hidraulica, optica, astronomia, analiza matematică și fizica. El a condus, în cadrul

[1] Florica Câmpan, *Manuscrisul de aritmetică a lui Neculai Cercel*, în AȘUI, secțiunea I, 8, 1962, 2, p. 571–578.

[2] Idem, *O traducere în românește din 1793 a aritmeticii lui Manuil Glizonis Hiotul*, în *ibidem* 6, 1960, 1, p. 203–209.

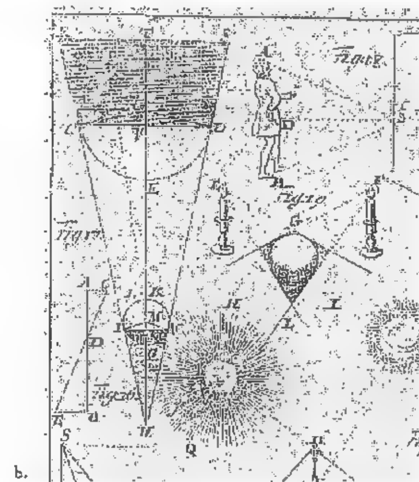
ELEMENTA
MATHESEOS
UNIVERSÆ.
TOMUS III,
QUI
OPTICAM, PERSPECTIVAM,
CATOPTRICAM, DIOPTRICAM, SPHÆRICA ET TRIGONOMETRIAM SPHÆRICAM ATQUE
ASTRONOMIAM TAM SPHÆRICAM,
QUAM THEORICAM COMPLECTITUR.

AUTORE
CHRISTIANO WOLFIO,
[illegible]

EDITIO NOVA
PRIORI MULTO AUCTIOR ET CORRECTIOR.
CUM PRIVILEGIO SACRÆ CAESAREÆ MAJESTATIS ET POLONIARUM REGIS ET SAXONIÆ ELECTORIS.

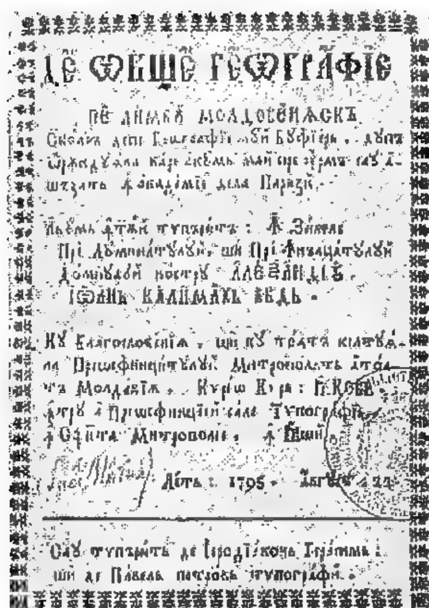
HALÆ MAGDEBURGICÆ, A. MDCCXXXV.
PROSTAT IN OFFICINA RENGERIANA.

a.

b.

Fig. 142 Christian Wolf, *Elementa Matheseos Universae*, tom. III a. *Opticam...*, Halle, 1735 cu ex-librisul lui Gh. Asachi 1805; b. Planșe cu detalii de calcul.

ДЕ ѠБЩЕ ГЕѠГРАФІЕ

ПЕ ЛИМБѢ МОЛДОВЕНАСКѢ

[illegible]

ІѠАНЪ КАЛЛИМАХЪ ВВДЪ

[illegible]

Лѣта: 1795

[illegible]

Fig. 143 *De obște gheografie*, Iași, 1795, pagina de titlu.

Academiei din Iași, o clasă de ingineri hotarnici, atunci când Gheorghe Asachi deschidea, la 1814, primul curs de matematică în limba română cu aplicații practice de geodezie și acorda, în 1818, titlul de inginer hotarnic la 29 de absolvenți, o prestigioasă afirmare a școlii superioare moldave pe drumul științei, anunțând ascensiunea învățământului academic în limba națională.

Realizări asemănătoare sunt prefigurate și de programele instituției academice din București, unde, de pildă, Manase Eliad a expus cursul de fizică și retorică în 1755, iar doi ani mai târziu acela despre cer, naștere și pieire. Pentru trebuințele învățăceilor, el a tradus lucrarea lui Antoine-François de Fourcroy (1755–1809), *La philosophie chimique*, și a adus din străinătate la București, în 1759, un laborator de chimie și fizică, primul de acest fel din Principate. Pentru „școala publică" înființată de Alexandru Ipsilanti la 1776 în București erau aduse de asemenea instrumente și aparate de fizică din Anglia sau de la Viena. Printre distinșii dascăli ce s-au afirmat pe tărâmul matematicii și fizicii au mai fost și Constantin Vardalah (1805–1815) și Veniamin din Lesbos (1818–1820) — acesta angajându-se să facă din școala de limbă greacă de aici un centru de răspândire a științei din sud-estul Europei, ocupându-se și de geometrie, algebră, trigonometrie, mecanică, optică, electricitate, chimie, astronomie, geografie, științele naturii, cerând înzestrarea lui cu cărți de specialitate și cu aparate de laborator. În felul acesta nu mai era necesar ca fiii de boieri să fie trimiși la învățătură în țări străine.

Un ambițios program va pune însă în practică dascălul ardelean Gheorghe Lazăr, pornind din 1818, care a inaugurat cursul său de studii superioare în limba română la Academia de la Sf. Sava, predând aritmetica, geometria, trigonometria, algebra, geografia, geologia ș.a., alcătuind două manuale de agrimensură (1820–1821). Acum încep să fie

prezenți în activități hotarnice, la întocmirea unor planuri de moșii boierești și mănăstirești, și ingineri topometri din spațiul moldav și al Munteniei, formați în jurul lui Gheorghe Asachi și Gheorghe Lazăr — el însuși trasând harta pentru Obislav, fostul jud. Vlașca (1818) și a Fântânelelor, jud. Ilfov (1820), aceasta împreună cu ucenicii săi de la Sf. Sava.

Fenomenele naturale, cu deosebire căderea de meteoriți, eclipsele de lună și de soare, apariția unor comete etc., observate de numeroși locuitori, au făcut obiectul diferitelor însemnări și comentarii din partea scriitorilor de carte. Un interes aparte va fi manifestat de domni și boierime față de instrumentarul cunoscut în statele europene pentru cercetarea astrelor, de la luneta lui Galilei (1603) la telescopul construit de Newton (1668), hărți ale boltei cerești ș.a. Nu întâmplător, Ioan Teodor Callimachi (1758–1761) comanda globuri geografice și hărți, pe care călătorul croat Rudjer Josip Bosković, matematician, fizician și astronom, în trecere prin Iași la 1762, le vedea la curtea principelui Grigore Callimachi (1761–1764) și anume „globul cel ceresc și cel pământesc" și instrumente de observație a cerului. Apariția unor comete, ca aceea din ianuarie 1744, va fi înregistrată în *Cronica Ghiculeștilor*[1] cu amănunte ce corespund datelor astronomice despre „o stea foarte luminoasă, având o coadă în partea de sus", care a putut fi văzută treizeci și cinci de zile, începând de la asfințitul soarelui și până la un ceas din noapte. Dispărând apoi, ea a reapărut peste câtva vreme, ca un „meteor", ce avea să dea naștere la preziceri dramatice. Prezența unor mesaje de acest fel în sursele vremii, cum era și eclipsa de soare din 18 iunie 1760, când „au perit soarele prea foarte rău", sau relația de la 23 noiembrie 1797 despre „o minune și un semn în lună, de au mâncat-o vârcolacii" — după părerea lui Grigore logofătul, stau mărturie dorinței de cunoaștere, dar și de înțelegere și explicare a fenomenelor cerești, atât la nivelul domniei, cât și în medii mai largi.

Interesul pentru astronomie manifestat și în rândul dascălilor de la Academia din Iași a condus la alcătuirea unei lucrări de către Iosif Moesiodax (1765–1780), după concepții moderne și pe baza descoperirilor mai noi, necesare promovării științelor.

Cu prilejul studiilor întreprinse pe la 1800, la Viena, Costachi Conachi, preocupat de fenomenele cerești, avea să-și procure o lunetă pentru propriile investigații astrale. Este vremea în care, așa cum constata, la 1802, Joseph Rohrer, principii moldavi Alexandru Moruzi și Constantin Ipsilanti erau chiar ei prieteni ai științelor. De vreme ce aici, pe la 1789–1792, se vădeau și preocupări pentru construirea de rachete și cu scopuri militare, atribuite lui Gavriil Conachi, care dobândise cunoștințe de tehnologie și geometrie practică la Viena[2].

Fluxul de experiențe și de noi cunoștințe acumulate de iubitorii de învățătură a condus la accentuarea viziunii laice despre lume. Ea poate fi surprinsă în epocă și pe tărâmul

---

[1] *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965; Vasile Mioc, Damaschin Mioc, *Cronica observațiilor astronomice românești*, București, 1977 (sub data).

[2] Vezi Constantin Șerban, *Preocupări privind construirea de rachete în Moldova la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în RdI 35, 1982, 11, p. 1241–1251.

geografiei, după descoperirea „Lumii noi" și a afirmării teoriilor științelor moderne. Dacă în etapele precedente s-a manifestat cu deosebire un interes pentru „chorografii" și „cosmografii", cu erori amendate uneori de copiștii cărturari, treptat, spre mijlocul veacului al XVIII-lea, lecturile se regăsesc în note de călătorie, din așa-zisele „teatre" sau „amfiteatre" privind lumea europeană și din alte continente, așa cum este și manuscrisul, după traducerea atribuită lui Nicolae Costin, a *Geografiei universale* de Giovani Botero[1], copie datând din 1718–1739. Alte manuscrise de acest gen, dovezi ale noilor orizonturi geografice, datează din 1766, în transcrierea ieromonahului Antim de la Cozia sau cel datorat ierodiaconului Anatolie de la Episcopia Râmnicului, o *Cosmografie* din 1774, în cuprinsul căreia este încorporat și *Meidanul lumii*. Aici se fac referiri la hotarele țărilor, la târguri, bogății, obiceiuri ș.a., date despre popoarele și statele Europei, Asiei, Africii și Americii, ca și despre „idrografie". Informații sumare sunt figurate și relativ la „Valahia transalpină, Moldavia, Țara Românească" situate între „Rația (Serbia), Țara Ardealului, Țara Ungurească" ș.a. Așa cum remarcase N. Iorga, tot mai mulți oameni puteau privi — ca rod al demersurilor științifice — de la o „vecinătate" spre un mai larg „orizont". Căci, de la explicațiile neștiințifice asupra existenței pământului, menținute pe durate lungi de timp, prezente încă într-un manuscris de *Întrebări și răspunsuri*, de la 1748, potrivit căreia acesta „stă pe trei chiți" (balene), datele înfățișate acum de descoperirile și scrierile geografice vor înlătura vechile mituri. Este o etapă în care sunt asimilate rezultatele științelor moderne din lumea europeană, când se formează și o terminologie științifică ce reflectă noile orizonturi ale românilor. Dacă ar fi să evocăm, spre exemplu, figura vornicului Ianache Văcărescu, distins cărturar și om politic al lumii est-europene, cu preocupări în sfera versificării, a celei juridice, a gramaticii, a istoriei, a lexicografiei, care în august 1787 lucra, împreună cu Giorgio Vernier — arhizugravul Iordache — la o hartă a Traciei și Bulgariei, cu notarea localităților și a drumului de la Dunăre la Adrianopol, cerută de Nicolae Mavrogheni[2], vom avea acum o imagine asupra frământărilor unor intelectuali prestigioși din Principate. Stau, de altfel, mărturie și *Geografiile*, ca cea moldavă, tipărită în 1795, la Iași, de ierarhul Amfilohie Hotiniul, sau hărțile și atlasurile, și anume *Atlas de tabele geografice*, alcătuit de Gheorghe Golescu, fiul lui Răducanu mare vornic, și apărut la Viena în 1800. Interesul pentru această disciplină se face simțit și din *Prefața Triodului* lui Grigore Râmniceanu, editat în 1789, și unde se vorbește de însușirile pe care le dau „geografii la Europa", adică lumii europene, pentru lărgirea cadrului științific al cunoașterii. Copii în manuscris de la 1796–1797 aduc informații mai puțin știute despre Libia, Etiopia, Egipt, cu măsurarea teritoriilor „în lung și în lat", iar altul din 1802, în partea a doua a geografiei, referitor la „arătarea globului" terestru, dezvăluie termeni specifici cercetării moderne privind împărțirea

---

[1] Vezi N.A. Ursu, *Nicolae Costin, traducător al geografiei universale a lui Giovani Botero*, în RITL 39, 1991, 3–4, p. 365–379.

[2] Vezi Andrei Pippidi, *Activitatea cartografică a lui Ienăchiță Văcărescu*, în Sud-estul și contextul european 1, 1994, p. 141–152.

suprafeței pământului în meridiane și paralele, cu indicarea ecuatorului, a celor două tropice. Se amintește mai ales că întâiul meridian trece pe deasupra „ostroavelor de Canarie" și că în total ele însumează 360°, spre răsărit. Nu este omis nici azimutul, unghiul ce împarte planurile meridianului în părți egale de câte 90°, una spre polul arctic, alta către zona antarctică. Iată, prin urmare, îndreptările aduse de cuceririle științifice în ansamblul investigației geografice, un adevărat suport pentru înlăturarea prejudecăților ce au dominat evul de mijloc. În drumul spre modernitate, folosirea acelui *Jeux de cartes intructif* pe teme de geografie, cronologie, istorie, medicină, religie, literatură, viața animalelor, muzică și la care Ecaterina Rosetti adăuga, la 1804, planșele cu diferite date despre Principate, vădesc noile orientări și trebuințe pentru știutorii de carte, din arealul românesc. Dorința de cunoaștere a noutăților, în planul general al umanității, este evidențiată și de numărul de prenumeranți români din Moldova și Muntenia — 232 —, la ediția din 1816, de la Buda, a cărții *Descoperirea Americii* a lui I.H.Campe.

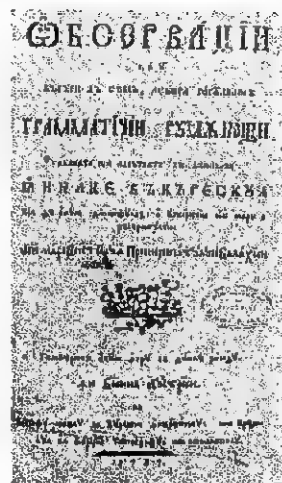

Fig. 144 Ianache Văcărescu, *Observații sau băgări dă seamă asupra regulelor gramaticii rumânești*, Râmnic, 1787.

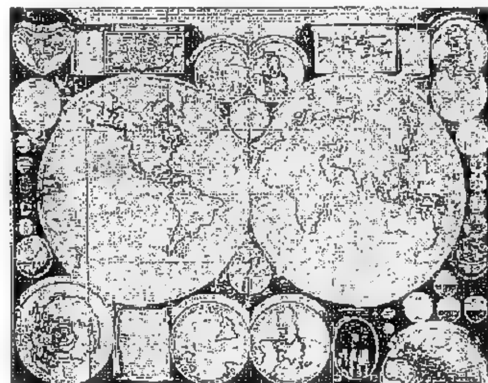

Fig. 145 Gheorghe Radu Golescu (Iordache) 1768–1848, *Atlas de tabele geografice*, Viena, 1800.

Realizări din trecutul medicinii, științelor naturale, tehnicii și a preocupărilor de istorie. Existența firească, de-a lungul timpului, a stăruinței pentru îngrijirea bolnavilor, a celor nevolnici, mai ales în bolnițele din incinta mănăstirilor, dar și în zone anume destinate „mișeilor", ca cele de la Mățăul Câmpulungului, Râmnicu Vâlcea ș.a., organizarea spitalelor, a lazaretelor a implicat prezența unor cunoscători în practicile medicale. Experiențele în folosirea plantelor ca mijloc de tratare a unor boli transmise pe durate mari de timp în mediul popular, dar și în cel cult, apelul în anumite situații la „hirurgi", pentru lăsarea sau primenirea sângelui, perpetuarea obiceiurilor legate de naștere, de prevenirea și apărarea de molime au deschis în epocă căile pe care au fost receptate noi mesaje din domeniul farmacopeei, al științelor medicale. De la iatro-filosofi, ne referim la Ioan Molibdos Comnen[1] (Ierotei) până la medicii de curte ai principilor din Moldova și Țara Românească, în veacul fanariot se fac simțiți cu deosebire doctori greci, evrei, spanioli, portughezi ș.a., căci cel dintâi tânăr din Principate, cunoscut până acum, care și-a luat doctoratul în medicină la Paris, de abia la 1815 cu dizertația despre *Fièvres billieuse* este bucureșteanul Ioan Serafim. Cu toate acestea nu trebuie uitat că fiii lui Nicolae Mavrocordat erau imunizați, pe la 1716–1720, cu vaccinul antivariolic, pe baza unor practici folosite anterior de Iacob Pylarino, medicul lui Constantin Brâncoveanu, tehnică ce precede cu o jumătate de secol pe aceea recomandată de englezul Edward Jenner în propria-i țară.

Deschiderile principilor fanarioți spre lumea europeană, ca și a unora dintre înalții ierarhi și mari boieri ai Țărilor Române au contribuit la menținerea legăturilor cu însemnați oameni de știință. Printre aceștia și portughezul Daniel de Fonseca, stabilit la Constantinopol, medic și consilier al lui Nicolae Mavrocordat sau *arhiiatrul* Joseph Exupère Bertin, aflat la curtea lui Constantin Mavrocordat (1741–1743), în Moldova. Acum sunt cunoscute și cele dintâi texte de medicină, și anume *Alegerile lui Ippocrat*, iar după 1760–1770, *Meșteșugul doftoriii*, traduse din grecește.

Trebuie avut în vedere și faptul că la 1730 Raimund de Magrath deschidea la Craiova cea dintâi „spițerie împărătească" din statele românești de la sud-est de Carpați, ulterior, la 1740, fiind întemeiată și la București o farmacie particulară de către, Johann Traugoth Seuler, un sas venit acolo de dincolo de munți. După zece ani ființa și aceea a lui Christian Richter, iar apoi din 1786–1820 au mai existat alte 13, în diferite zone ale orașului.

Situația este asemănătoare și în Moldova, unde Grigore al II-lea Ghica (1726–1733; 1735–1739) îl angaja cu plată pe luteranul Toma Gref din Transilvania, dar care părăsea Iașul în toamna lui 1739, însoțind în retragere oștile rusești. I-a urmat Benedict Locman, recomandat ca spițer lui Constantin Mavrocordat, de Joseph Bertin, la curtea domnitorului aflându-se și chirurgul cu studii la Halle, Michael Szakul din Sibiu (1742–1743), medic apoi și al lui Ioan Mavrocordat (1743–1747) și al lui Constantin Racoviță (1751–1752). O dugheană de spițerie în târgul Iașilor avea și Toma, la 1763, posibil — cum s-a presupus

[1] Olga Cicanci, P. Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'œuvre de Jean (Hiérothée) Comnène (1658–1719)*, în „Balkan Studies" 12, 1971, 1, p. 143–186.

— același Toma Gref, întors în Moldova. Trei decenii mai târziu era angajat pentru Mihai Suțu farmacistul Alexandru Venier, căruia Alexandru Callimachi îi acorda privilegii la 1 noiembrie 1795. Și nu numai la Iași erau „apotecari", căci trebuința medicamentelor prescrise de profesioniști erau căutate și la spițeria de la Roman (1764), ca și la Botoșani, unde funcționa din 1793. Sunt necesități ale lumii moldave și din Muntenia, receptive la demersurile specialiștilor, la descoperirile științelor medicale, beneficiare treptat a îngrijirilor spitalicești. Avem în vedere cunoscutul așezământ de la Sf. Spiridon — Iași (1757) sau ospiciile organizate de starețul Paisie Velicikovschi în chiliile de la mănăstirea Neamț (1779) pentru mireni „cu feliuri de neputinți și duhuri necurate", ca și la lăcașul de la Secu sau de la Golia — Iași.

Dacă în primul deceniu al veacului al XVIII-lea fusese ctitorit la București azilul-spital de la mănăstirea Colțea (1707), reorganizat apoi în 1794 pentru a corespunde unor noi cerințe, Grigore al II-lea Ghica ridica încăperile destinate bolnavilor de ciumă de la Biserica Sf. Visarion din Pantelimon (1750–1797). Prezintă interes în legătură cu rostul acestui stabiliment și recomandările domnitorilor ce au urmat, de la 1784, 1792, 1795, privind măsurile de profilaxie. Un an mai târziu era clădit spitalul și lazaretul de la Dudești, necesar în timpul unor mari epidemii, iar în 1815, acela de la Filantropia, ca rezultat al dezvoltării sistemului sanitar al orașului, care beneficia din 1816 și de o nouă organizare a serviciului medical pe plăși. La unele așezăminte monastice, cum era și mănăstirea Sărindar — București, încăperi anume serveau drept ospicii pentru alienații mintali, străjuite de paznici.

Preocupări în ce privește trebuințele medicale sunt învederate și la Craiova. Alexandru Ipsilanti stabilind, la 1777, veniturile pentru plata doctorului și medicamentelor, pentru spițeriile obștești sau particulare. Două decenii mai târziu, același principe orânduia aici pe doctorul Iosif, ce slujise la spitalul Colțea — București. Față de interesul a tot mai mulți locuitori pentru tămăduirea bolilor, chiar și la animale, arhimandritul Benedict, fost dascăl al copiilor lui Barbu Viișoreanu stolnicul, de la Copăceni-Cornești, Târgu Jiu, va scoate la 1800 un calendar cu rețete utile în tratarea și vindecarea ereturilor. Cinci ani mai înainte, chiar doctorul Caracaș tipărea la Viena o carte de medicină în versuri (1795). Progresele realizate în sfera anatomiei în lumea europeană, cum era și teoria lui William Harvey (sec. XVII) referitor la funcția inimii și la circulația sângelui la animale erau cunoscute în Țările Române din lucrări, ca aceea tipărită la Viena la 1801, *Peri kardia...* (Despre inimă) semnată de A<ntim> G<azis>[1], tradusă și publicată apoi la mănăstirea Neamț în 1826 de învățatul dascăl Nicodim monahul de la Sf. Munte. În încercarea de a sprijini eforturile medicale, domnia va reglementa, prin hrisoave și regulamente, mai buna funcționare a spițeriilor (1780, 1785, 1797, 1808), corespunzător trebuințelor socio-instituționale ale vremii.

[1] Virgil Cândea, *William Harvey, Anthyme Gazis et les débuts de la science roumaine moderne*, în „Balkan Studies", Thessaloniki, 5, 1964, 1, p. 77–88.

Interesul pentru cercetare este vădit și de analiza „himică" cerută de Nicolae Rosetti-Roznovanu lui Andreas Wolff, pe la 1780–1794, pentru ape minerale din județul Neamț.

Drumuri către nou, spre practici izvorâte din învățământ, se regăsesc și în cursurile pentru moașe, organizate la Cernăuți, în 1783, după propunerile făcute de generalul Enzemberg, decretul de înființare al școlii datând din 18 februarie 1811. Ca îndrumător, era ales chirurgul Poliwski. La 1818, maternitatea era unită cu spitalul orășenesc, ce-l avea ca medic pe Felix Pfau.

O privire de ansamblu asupra evoluției preocupărilor pe tărâmul medicinei în Moldova și Țara Românească vădește cu prisosință opțiuni către știință în efortul de a se găsi sensuri mai adânci învățăturilor lui Hipocrate, spre folosul societății.

Traducerea din italiană a lucrării *Gramatica fizicii*, pe la 1790, de Amfilohie Hotiniul, avea să sporească cunoștințele din sfera botanicii, zoologiei, geologiei, ca și pe cele din practica agrară, care au îmbogățit terminologia pomicolă, viticolă, a producerii zahărului ș.a.

Menținerea dominației otomane de-a lungul epocii fanariote a constituit o piedică în evoluția tehnicii în Principate, atât în ce privește dezvoltarea întreprinderilor manufacturiere sau perfecționarea mecanismelor tradiționale, folosite în industria casnică, în morărit, țesătorie, uleinițe ș.a.

Deși în rândul unor localnici, cum era Andronache Vlasto, se manifesta un interes deosebit pentru „mecanisme cu totul neobișnuite", așa cum remarcase, la 1740, Jean Claude Flachat, observând în casa amintitului boier „o mulțime de scule" aduse din Germania sau din Anglia, el constată că fântânile țâșnitoare din grădinile de la palat erau stricate, nimeni de aici neputând să le repare. Pe la 1780, Sulzer remarca prezența la București a mecanicului italian Macri, care voia să perfecționeze în Principate „mașinile de la Ocne" pentru extragerea sării, fapt nerealizat datorită costurilor. Anumite mecanisme, cum erau și acelea ale unor ceasornice, uneori nu puteau fi drese decât de atelierele de unde fuseseră cumpărate, așa cum procedase cu orologiul său stricat Ioan Hagi Moscu, în 1797, trimițându-l la Sibiu. La Iași, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, lucra pentru domnie un ceasornicar „franțuzesc" și un ajutor al său și tot aici, la 1777, un Repser orologier se afla în slujba boierilor Răducanu și Manolachi Balș. Ulterior, în 1820 în urbea ieșeană existau opt ceasornicari, dintre care un român, doi evrei și alți cinci străini. În București se stabilise și un meșter italian, de care nu era însă mulțumit episcopul Iosif al Argeșului, nevoit și el să-și trimită ceasul la reparat tot la Sibiu, de unde îl adusese[1].

Unele informații privind interesul pentru știință în Țările Române evidențiază chiar prezența la Istanbul, în 1790 a lui Constantin Ipsilanti și a boierului Alexandru Manu, cu o „mașină electrostatică", înfățișată sultanului Selim al III-lea, înaintea căruia au făcut demonstrații[2].

---

[1] Vezi și informațiile la Paul Florea, *Scurtă istorie a ceasului în Moldova și Țara Românească*, în „**Hrisovul**", s.n., 2, 1996, p. 93–107.

[2] Remus Răduleț, *Istoria cunoștințelor și a științelor tehnice pe pământul României*, București, 2000, p. 134

Fără îndoială, că în ce privește investigațiile astronomice, expunerile făcute de Ruggiero Giuseppe Boskovich la 1762, la curtea domnească din Iași, produseseră o vie impresie în legătură cu realizările științifice și tehnice ale lumii europene. Matematicianul și astronomul croat își prezentase ocheanul lung de trei picioare, cu care încercase în anul precedent să cerceteze planeta Venus, dar fără succes.

În alte segmente ale științei, și mai ales ale tehnicii, unii călători străini, ne referim la economistul și diplomatul francez Charles Claude Peyssonel, remarca, la 1758, cu prilejul trecerii prin Moldova, că la Galați sunt multe șantiere în care se construiesc „foarte ieftin vase de negoț, de orice mărime, pentru navigația pe Marea Neagră și pe Dunăre"[1], cu catarge aduse din pădurile Moldovei de nord.

Printre lucrările inginerești de mai mare anvergură, consemnate în izvoarele vremii, canalul săpat în domnia lui Alexandru Ipsilanti (1774–1782), din dreptul satului Lungulețu, în vederea deversării apelor Dâmboviței în Argeș, pentru ca Bucureștiul să nu fie supus inundației, reprezintă o însemnată realizare hidraulică, înregistrată și în harta lui Rigas Velestinliul (1795). Este relevant faptul că tot pentru lucrări hidraulice, la 1815, Ioan Gheorghe Caragea căuta soluții utile realizării unei mașini care să sape și să curețe albia Dâmboviței.

Atracția față de noutăți tehnice îl determinase, la 1816, pe vistiernicul Iordache Roznovanu ca la aniversarea zilei sale să apeleze la un neamț care se pricepea să ridice un „luf balon". Sunt imagini reflectând realități din viața unei lumi ce se îndepărta de modelele evului mediu, în mersul ei spre alte orizonturi.

Mai mult decât în etapele precedente, contextul existențial a făcut ca în societatea românească să fie receptate atât preocupările față de „cugetări de multe feliuri", ca cele sapiențiale, după Oxenstierna, cât și pentru lucrări cu caracter istoric, cu deosebire de istorie universală, așa cum o dovedesc numeroasele tomuri aflate în biblioteca Mavrocordaților, în acelea ale boierimii sau ale mănăstirilor. Amintim că însuși voievodul Nicolae Mavrocordat, cunoscut ca un distins cărturar al vremii, urmărea investigațiile întreprinse de patriarhul Hrisant Notara la Vurla, unde se găsea vechea cetate a Clazomenelor. În scrisoarea din 14 iulie 1725, el răspundea înaltului ierarh că informațiile comunicate au „întărit socotința noastră"[2], sperând ca datele dobândite să fie publicate „spre folosul de obște".

Este relevant, de asemenea, faptul că în ultima decadă a veacului al XVIII-lea se va întocmi și prima sinteză de istorie universală, în manuscris, în limba română, după lucrarea lui Julius Augustus Remer, profesor la Colegiul Carolin din Braunschweig, cuprinzând trecutul omenirii din vechime până la 1783. Autorul își prezintă opusul în șase capitole, o „vrednică de crezut povestire"[3], cu o largă cuprindere, în care se regăsesc și descoperirile

---

[1] *Călători străini*, 9, p. 402.

[2] Hurmuzaki, 14/2, p. 897.

[3] Paul I. Cernovodeanu, *Istoria științelor și a culturii universale într-un manuscris românesc din secolul al XVIII-lea*, în RITL 26,1977, 3, p. 431–440.

științifice din vremea Renașterii, a teoreticienilor filosofiei moderne (Bacon, Descartes, John Locke) ș.a. Interesul pentru atare scrieri, este învederat de copia executată la 1813–1814, pentru serdarul moldovean Tudorache. Sunt semne ale strădaniilor oamenilor de carte de a aduce mai multă lumină în deslușirea curgerii neîntrerupte a timpului pe întinsele coordonate istorico-geografice, ce interesau, desigur, și lumea românească. Privirile ei erau îndreptate acum spre „tot universul", situat mai presus de acele științe și de inteligența unui arhitect, în speranța dobândirii științei adevărului, cum rezultă din preambulul hrisovului din februarie 1816, despre organizarea învățământului gimnazial de la București[1].

2. Transilvania

Problematica culturii în Transilvania implică și abordarea investigațiilor și în privința culturii a raporturilor culturii române cu aceea maghiară și săsească, ele fiind în interdependență și interacțiune reciprocă. În cadrul temporal menționat se disting două perioade mari, despărțite convențional de anii 1771–1772, cea a Barocului târziu și cea a Iluminismului, care însă, la o analiză mai atentă relevă nuanțări interne semnificative și filiații ce depășesc limitele cronologice enunțate.

Barocul târziu își are sorgintea, de fapt, în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, când instaurarea stăpânirii habsburgice în locul Principatului autonom sub suzeranitate otomană și Contrareforma, care impune preponderența catolică în locul celei calvine din perioada anterioară, își pun amprenta determinantă, alături de schimbările în raporturile de forță politice și confesionale, și asupra evoluției culturale din Transilvania. Catolicismul ca religie de stat uzează cu deosebire de eficiența Ordinului iezuit, care își recuperează bunurile și pozițiile pierdute în veacurile precedente, impunându-și controlul asupra sistemului educațional catolic și modelul cultural în învățământ, istoriografie, literatură științifică și chiar beletristică. Lumea calvină și unitariană, după un deceniu de rezistență, în perioada răscoalei rákócziene, în spiritul laic al unui raționalism de sorginte carteziană, se retranșează, după 1711, pe poziții mai rigide, de un confesionalism care reduce spațiul de mișcare al unor atitudini nonconformiste.

Până la mijlocul secolului XVIII înregistrăm, astfel, dominația limbii latine în fața creației culturale în limba maternă, o concepție provincială, de Stări, în sfera gândirii politice, preponderența confesională în fața manifestărilor timide ale spiritului laic, raționalist. În istoriografie domină istoria eclesiastică, iar preocupările teologice prevalează net în fața celor de filosofie și științele naturii, deși traduceri manuscrise ale operei filosofice a lui Christian Wolff, începuturile predării fizice experimentale la Colegiul reformat din Aiud și, mai ales, opera singulară a lui Samuel Köleséri în domeniul medicinei, geologiei, mineritului și metalurgiei prevestesc schimbările ce nu întârzie să apară mai cu seamă după 1750.

[1] DANIC, Diplomatice, nr. 51.

Într-adevăr, în faza finală a perioadei la care ne referim, cea a Barocului târziu, pătrunderea tot mai semnificativă a cărții europene de sorginte jansenistă, galicană, de drept natural, a lucrărilor esențiale ale Luminilor franceze, a filosofiei lui Locke, Leibniz și Wolff în bibliotecile transilvănene, traduceri din Voltaire, Montesquieu, Fénelon, extinderea ponderii științelor naturii în sistemul educațional, interesul sporit acordat limbii materne în creația științifică și literară, îndreptățesc pe cercetătorii de prestigiu ai acestei epoci de tranziție să vorbească despre un Preiluminism al celor două decenii cuprinse între 1750 și 1770.

După astfel de premise, în atmosfera favorabilă creată de tendințele modernizatoare ale absolutismului luminat prin reformismul terezian și, mai cu seamă, prin deceniul iosefin, *Iluminismul*, marcat de modelul francez și, cu deosebire, de cel al Aufklärung-ului german, devine tendința dominantă în cultura din Transilvania, începând cu deceniul opt al secolului al XVIII-lea, nu fără confruntări tensionate cu pozițiile conservatoare tradiționaliste și confesionaliste încă puternice în mediul nobiliar, ca și în cel al intelectualității laice și eclesiastice. Desființarea Ordinului iezuit în 1773 deschide calea unor înnoiri semnificative în spirit laic și modernizator în sistemul educațional, iar influența Reformismului austriac potențează noile tendințe spre promovarea unui învățământ în care limbile moderne prevalează în fața tradiției latine, filosofia și științele naturii în fața teologiei, istoria națională și universală în fața istoriei eclesiastice. Spiritul de toleranță devine cuvântul de ordine în locul închistării confesionale rigide anterioare. Un sistem de instituții culturale (presă, tipar, biblioteci, societăți culturale, teatru) își propun promovarea creației științifice și literare în limba maternă, deschizându-se astfel direcții esențiale pentru dezvoltarea culturii naționale moderne.

În anii postiosefinismului leopoldin de după 1790 o schimbare importantă intervine ca urmare a apariției unui iluminism nobiliar, de Stări, care încearcă, prin proiectele de reformă ale dietelor din perioada 1790–1795, să preia inițiativa, care a aparținut până atunci statului, continuând înnoirea sistemului de învățământ, promovarea procesului instituționalizării culturii naționale, sprijinirea creației originale. Războaiele cu Franța revoluționară și, apoi, napoleoniană, înăsprirea tonului Curții vieneze față de inițiativele modernizatoare și centrifuge al reformismului nobilimii și intelectualității și, nu în ultimă instanță, retranșarea majorității Stărilor pe pozițiile unui „naționalism feudal" care golește programul renașterii naționale de conținutul său reformator, condamnă aceste inițiative promițătoare la un temporar eșec ce amână materializarea multora dintre ele cu câteva decenii.

a) Cultura populară

În Secolul Luminilor, ai cărui cărturari erau preocupați de ridicarea poporului prin cultură, de iluminarea categoriilor sociale situate la baza societății, s-a manifestat interes și pentru creația populară. Folclorul, obiceiurile și tradițiile populare sunt primele

componente ale culturii populare care încep să fie cercetate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Investigația era efectuată cu prilejul vizitelor dascălilor de la Blaj, de pildă, la școlile sătești, aici înregistrându-se și fenomenul invers, al colportării cu deosebire a cântecelor populare de către elevi din satul lor de origine către centrul cultural de la confluența Târnavelor. Asemenea preocupări se vor intensifica în deceniile premergătoare anului 1848, constituindu-se astfel baza unor culegeri de folclor românesc din Câmpia Transilvaniei, din care unele piese au supraviețuit distrugerii bibliotecii din Blaj în timpul evenimentelor din anii Revoluției pașoptiste.

Preocupările folcloristice ale reprezentanților Școlii Ardelene erau canalizate pe două direcții principale: apropierea culturii populare românești de aceea a romanilor și, respectiv, combaterea superstițiilor și vrăjilor din folclorul românesc. Astfel, Samuil Micu, poate cel mai bun cunoscător al etnografiei și folclorului românilor dintre cărturarii Școlii Ardelene, a introdus în scrierile sale istorice argumentele oferite din cele două domenii pentru susținerea romanității poporului român. În *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, prezentând portul popular, datini calendaristice, obiceiurile românilor la nunți și înmormântări, S. Micu ținea să observe că „se adeverează din obiceaiuri, cum că românii sunt rămășițele romanilor celor vechi, de Traian în Dachia așezați, cum învățații oameni au luat seama, că ceale mai multe obiceaiuri ale românilor din Dachia sunt tocma acelea care le-au avut romanii cei vechi din Italia"[1]. Notorie rămâne lucrarea lui Gheorghe Șincai, *Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*, în care erau sever combătute cuvintele populare în strigoi, zmei, vrăjitori (în „mirăzenii" și „boscoane")[2].

Lui Gh. Șincai îi datorăm, de altfel, publicarea uneia din cele mai vechi creații folclorice românești, anume cântecul fetei care își caută prin munți, plângând, oile și caprele pierdute. Cântecul este localizat în Maramureș, cărturarul ardelean publicându-l în *Calendarul* de la Buda pe anii 1808–1809. Totodată, Gh. Șincai era de părere, urmându-l pe Cantemir, opinie care va fi împărtășită deopotrivă de Petru Maior, că refrenul din cântecele românești „Ler" și „Olerum domn" pe care le cunoaștem foarte bine în epocă, îl invocă pe împăratul roman Aurelian[3].

În Banat, Dimitrie Țichindeal (1775–1818) se antrenează, pe urma cărturarilor transilvăneni, în aceeași acțiune de combatere a farmecelor și descântecelor prezente în creația românilor din această provincie istorică, exagerând cu toții în dauna aprecierii valorii etnografice și artistice pe care aceste obiceiuri le aveau. La traducerea cărții lui Dositei Obradovici, *Sfaturile a înțelegerii celei sănătoase* (Buda, 1802), D. Țichindeal

[1] Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, București, 1963, p. 84; I. Muslea, *Samuil Micu-Clain și folclorul*, în Ion Muslea, *Cercetări etnografice și de folclor*, I, 1971, p. 3–18.

[2] Vezi Gheorghe Șincai, *Învățătură firească spre surparea superstiției norodului*, ediție de D. Ghișe și P. Teodor, București, 1964.

[3] La Petru Maior, în *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Buda, 1812, cap. *Sale împăratul Aurelianus*.

substituie obiceiurilor sârbești pe cele românești, cum erau cele de armindeni, sânziene, la nuntă și înmormântare, cărora le preciza originea latină[1].

Obiceiurile de înmormântare ale românilor l-au preocupat pe Petru Maior, care se înscrie printre primii culegători ai acestor producții populare. Ca paroh și apoi protopop al Gurghiului, între 1785 și 1809, a observat și înregistrat cântece rituale funebre din zonă, bocete asupra cărora îi dă informații doctorului Vasile Popp într-o scrisoare din 1817. El însuși publica, la Buda, în 1809, două cărți cuprinzând „propovedanii și didahii la îngropăciunea oamenilor și pruncilor morți".

Un bun cunoscător al culturii populare românești a fost Ioan Budai-Deleanu (1760–1820). Originar din părțile Hunedoarei, autorul *Țiganiadei* fusese fermecat în copilărie de folclorul zonei, unele cântece populare auzite acolo fiind încorporate în vastul său poem în versuri[2]. La el găsim și primul îndemn în direcția culegerii creației populare românești, atunci când constată: „pagubă că nește cântări ca aceste <balade> nu să însemnează despre cei procopsiți ai norodului, căci întru dânsele ar găsi multe fâpturi istoricești, care ar putea fi ocrotite de uităciunea vremilor"[3].

Dacă fiind aceste preocupări folcloristice ale reprezentanților Școlii Ardelene, apare explicabil faptul că din Transilvania provine cea dintâi lucrare de cercetare științifică a întregii folcloristici românești. Ea privea tradiția și obiceiuri populare funebre și se datorează doctorului Vasile Popp (1789–1842). Cunoscutul cărturar român publica la Viena, în 1817, cartea intitulată *Disertatio inauguralis historico-medica de funeribus Daco-Romanorum sive hodiernorum Valachorum*, o prezentare complexă a obiceiurilor funebre ale românilor. Prin comparațiile pe care autorul le face cu obiceiurile similare ale vechilor romani, disertația lui Vasile Popp aparține deopotrivă folcloristicii universale, impunându-se ca o lucrare de pionerat în domeniul abordat.

*

Cultura populară românească prezintă, la nivelul celor trei provincii istorice, o serie de trăsături comune, consecință firească a unității de limbă și origine, a mentalului comun, a puternicei civilizații rurale medievale românești. Producțiile folclorice de bază circulă în toate țările locuite de români, celebra *Miorița*, creată într-o regiune de contact a celor trei provincii fiind înregistrată în variantele ei în Câmpia Transilvaniei, Maramureș sau Banat. Obiceiurile agrare și creațiile populare în versuri pe tema „Plugușorului" sau „Paparud" au avut asigurată circulația în întreg spațiul locuit de români, rezultând din ocupațiile agricole și, deopotrivă, pastorale care erau strâns împletite în viața poporului

[1] Vezi Ion Taloș, *Începuturile interesului pentru folclorul românesc din Banat*, în „Studii de istorie literară și folclor", Cluj, 1964.

[2] Vezi mai pe larg Ovidiu Bîrlea, *Folclorul în „Țiganiada" lui I. Budai-Deleanu*, în Studii de folclor și literatură, București, 1967, p. 497–567.

[3] În varianta a doua a *Țiganiadei* din anii 1810–1813.

român. În zonele vicinale dintre cele trei principate locuite în majoritate absolută de români elementele comune ale creației populare erau numeroase.

În urma separației politice din Evul Mediu apar și particularități specifice ale culturii populare românești din Transilvania, Țara Românească și Moldova. Evoluția politică a românilor din cele trei provincii istorice aduce unele conotații aparte care, alături de graiul din regiune, ca formă de expresie a creației folclorice, contribuie la particularizarea culturii populare. Sunt variantele regionale ale principalelor producății folclorice, aflate în circulație pe întreg spațiul românesc, a unor balade istorice, cântece de haiducie, nu în ultimul rând a celor de dragoste.

Cercetarea etnografică și folclorică românească a departajat câteva mari zone ale culturii populare din Transilvania și Banat, în cadrul cărora, alături de trăsăturile generale, s-au putut constata particularități regionale. Astfel, părțile nordice ale Transilvaniei, cu Maramureșul și Bucovina ar forma o astfel de zonă, Sătmarul, Codrul și Sălajul alta, apoi Bihorul cu Munții Apuseni, Zărandul cu Hunedoara și Hațegul, Pădurenii și Mărginimea Sibiului, Țara Făgărașului cu Țara Bârsei, acestea din urmă fiind în strânsă legătură cu părțile învecinate de peste Munți. Banatul, cu deosebire cel montan, aflat în contact cu părțile muntoase ale Olteniei, ar forma și el o astfel de zonă a culturii populare românești. În sfârșit, așa-zisa Câmpie a Transilvaniei, care prezenta un facies cultural mai complex, datorat interferențelor culturale româno-maghiare în partea ei nordică și româno-săsești în părțile Târnavelor.

Obiceiurile populare de peste an, de la nuntă și înmormântare, precum și creația folclorică în versuri, poezia populară constituie formele de manifestare cel mai des întâlnite în lumea satului transilvănean. Primele dintre acestea erau legate de sărbători, de ciclul agricol, de calendarul muncii, pe care le marcau comunitățile rurale românești. Ele mai păstrau motive biblice, din vechea lume romană, din mitologia universală, îmbinându-se ritualuri păgâne cu cele creștine, cu eresuri populare și superstiții, împotriva cărora s-au pronunțat răspicat reprezentanții Școlii Ardelene, în dorința lor de a le eradica.

La rândul lor, *poezia de dragoste* și *cântecele de nuntă* reflectau optimismul popular în legătură cu momentele atât de importante din viața individului și a comunităților rurale, situate între naștere și moarte, de care depindea însăși perpetuarea grupului uman. Apar și accente sociale în cuprinsul producțiilor folclorice de asemenea natură, cum este motivul fetei sărace, precum și al tânărului fără avere, care nu se pot căsători cu persoana iubită. În tipăritura de la Cluj din 1768, cuprinzând *Cântece câmpenești cu glasuri rumânești*, preluate de un condei cult, se găsesc versuri de sorginte populară despre tineri săraci care „se-nsoară pentru avuție, nu pentru că-i e dragă fata".

În mai multe regiuni din Transilvania, Banat și Maramureș au circulat balade *haiducești*, care săteau de altfel în legătură cu această formă de protest social din acele părți. Cete de haiduci au acționat în Banat și Hunedoara, în părțile Rodnei, Năsăudului, Chioarului și în Maramureș, în jurul faptelor de dreptate socială ale acestora întrețesându-se versuri populare evocatoare.

Alt gen folcloric este reprezentat de *cântecele de cătănie*, care în Transilvania evocau prezența românilor ca soldați în regimentele imperiale staționate în Principat și după constituirea graniței militare în regimentele grănicerești, din care mai multe efective participă la războaiele purtate de Imperiul habsburgic în diferite părți ale Europei. Aceste cântece înfățișau, în general, fenomenul înstrăinării, al plecării tânărului din sat, unde își lăsa familia, fata iubită sau soția și copiii cu grijile gospodăriei, ale existenței cotidiene.

Cântecul istoric popular are, la rându-i, o îndelungată tradiție în folclorul ardelean. Lupta împotriva nobilimii, dar și a otomanilor și Habsburgilor se regăsesc deopotrivă în creația populară în versuri a românilor și maghiarilor din Transilvania. Astfel, la începutul secolului al XVIII-lea cântecele curuților oglindeau vitejia luptătorilor din oastea lui Francisc Rákóczi al II-lea, între care foarte mulți români; acestea erau totodată încărcate cu expresii dure la adresa trupelor imperiale de represiune pentru prădăciunile la care s-au dedat ele în timpul confruntărilor militare, având de suferit în primul rând satele aflate în aria de desfășurare a acestora. Faptele lui Pintea Viteazul, oștean și haiduc, erau înfățișate în cântece românești care au circulat îndeosebi în nordul Transilvaniei și în Maramureș, prin care țărănimea era îndemnată să continue lupta împotriva stăpânilor de domenii nobiliare. În cântece de revoltă era reflectată răscoala secuilor din 1764, când autoritățile imperiale, prin organizarea graniței militare în părțile de răsărit ale Principatului și încadrarea locuitorilor în regimentele grănicerești erau afectate vechile libertăți concedate și recunoscute secuilor de regii Ungariei și principii Transilvaniei.

Un larg ecou în creația populară românească l-a avut marea răscoală țărănească din anii 1784–1785 și faptele căpitanului principal, Horea. Conducătorul țăranilor răsculați, moțul din Albac, este întruchipat în personajul plin de putere, care „a tulburat liniștea" molesitoare a nobililor unguri, i-a pus pe fugă, alungându-i din castelele și curțile pline de bogățiile strânse prin furtul muncii satelor, masiv românești în aria de desfășurare a răscoalei și în întreaga Transilvanie de altfel. De frica răzbunării țărănimii, ei nici „nu s-au descultat", „nici în pat nu s-au culcat", nici „prânz la masă n-au luat", în expresii ca acestea fiind sugerată încordarea existentă între cele două părți adverse în timpul marelui conflict social al Transilvaniei secolului al XVIII-lea. Horea devenea, în creația populară, simbolul dreptății, luptătorul până la sacrificiul suprem pentru cauza iobăgimii române din Ardeal.

În perioada imediat de după răscoală s-a încercat introducerea în circulație a unor versuri defăimătoare la adresa căpeteniei principale a răscoalei, pentru a-i deteriora imaginea în rândul țărănimii. Ele preluau motivul înscris pe medalii cu chipul său, bătute la începutul anului 1785 în același scop:

„Horea bé și hodinește
Țara plânge și plătește",

versuri care, în urma circulației, sunt transformate total, devenind în gura poporului favorabile țăranului martir din 1784–1785:

„Horea bé, Horea plăteşte
Iobăgia nu mai este.
Horea bé, Horea horeşte
Ţara saltă şi trăieşte
Horea nu bé — pătimeşte
Ţara plânge şi jeleşte"[1].

La un secol după răscoală erau înregistrate de către Aron Densuşianu, pe Valea Streiului, situată în aria de desfăşurare a evenimentului, mai multe poezii populare, dintre care se impune cea care urmează:

„Frunză verde măgheran,
Vine Horea şi Crişan,
Horea vine de la Abrud,
Unde-i aurul cel mult.
Cu pistoale aurite
Şi cu gloanţe ticsuite.
Şi c-o lance sclipicioasă
De te iau fiori prin oasă.
Unde trage lancea lui
Lasă urma focului.
Unde puşcă din pistoale
Rămân curţile tot goale"[2].

Deasupra tuturor versurilor populare create în jurul răscoalei şi a conducătorului ei principal se înalţă catrenul auzit de Nicolae Densuşianu din gura a doi bătrâni din Cărpiniş:

„Până-a fost Horea-mpărat
Domnii nu s-au desculţat
Nici în pat nu s-au culcat
Prânz la masă n-au luat"[3].

Horea intrase în legendă încă din vremea marilor lui înfăptuiri, câteva „tradiţii" populare fiind create în legătură cu acţiunile lui înainte de anul 1784. Numele său, de la obiceiul de a hori (a cânta), porecla de Urs, Ursu, dată celor care trebuiau să fie puternici, drumurile sale repetate la Viena şi întâlnirile cu împăratul Iosif al II-lea constituiu tot atâtea legende în mintea ţărănimii răsculate şi după aceea, în care personajul principal

[1] Versuri populare romîneşti notate într-un manuscris de la mijlocul secolului al XIX-lea. N. Edroiu, *Răscoala lui Horea în folclorul românesc (Preocupări de cercetare a folclorului răscoalei)*, în „Apulum" 10, 1972, p. 323.

[2] *Centenarul revoluţiunei române de la 1784*, Bucureşti, 1884, p. 57.

[3] Aflat în caietele sale de la Academia Română, publicate în Nic. Densuşianu, *Revoluţiunea lui Horea*, Bucureşti, 1884, p. 465.

era Horea. Şi credinţa populară în „preabunul împărat", apărută la ţăranii români din Transilvania ca urmare a reformelor iosefine şi gesturilor demofile ale monarhului luminat şi a observării conflictului între împăratul habsburgic şi nobilimea maghiară din Principat, nu e străină, în ultimul rând, de acţiunile lui Horea şi de primirea lui la Curtea imperială.

Între tradiţiile populare privitoare la răscoală se regăsesc cele privind izbucnirea şi desfăşurarea ei, prinderea şi execuţia conducătorilor principali, un loc central ocupându-l motivul „trădării prin ai săi" şi „însemnarea" trădătorilor pentru fapta comisă. Din arginţii trădării, primiţi drept recompensă pentru fapta lor — prinderea lui Horea şi al lui Cloşca în pădurea Scoruşet, la 27 decembrie 1784 şi predarea acestora în mâna autorităţilor — cei şapte ţărani, unii rude cu Horea, şi-au cumpărat grâu pentru pâinea cea de toate zilele. În momentul frângerii pâinii la scoaterea din cuptor, din miezul ei a căzut un bulgăre roşu de sânge copt, dovada trădării. Motivul ca atare a avut o circulaţie mai largă în Europa, prin el fiind înfierată, în creaţia populară în general, fapta trădării. Semnificativă rămâne punerea, de astă dată, a motivului de circulaţie universală, în legătură cu un caz concret, anume prinderea lui Horea prin trădarea alor săi. „Aplicarea" motivului mai general unei întâmplări reale, prin care erau multiplicate faptele concrete care l-au generat, revigorează însuşi motivul ca atare. El a avut asigurată, de altfel, o circulaţie îndelungată între tradiţiile populare româneşti, unde era prezent şi ca învăţătură pentru ceea ce nu trebuia făcut, nu trebuia urmat în sânul unei comunităţi umane.

Creaţia populară în proză din Transilvania cunoaşte, alături de tradiţiile şi povestirile istorice, care stăteau în legătură cu evenimentele deosebite, genul *basmului popular*, cu motive biblice şi istorice din care străbătea năzuinţa spre mai bine a creatorilor şi transmiţătorilor acestor producţii orale. Având subiecte de circulaţie universală în Transilvania, interferându-se adesea acelea româneşti, ungureşti şi săseşti, basmele populare ilustrează fapte şi relaţii familiale şi de la nivelul comunităţilor rurale. Ele introduc deopotrivă cadrul politico-statal de organizare a societăţii (împărăţie, regat, domnie) şi personajele din fruntea acestora ca fundal de desfăşurare a acţiunii.

Transpar din basmele şi povestirile populare în proză aspecte de ordin social, cum ar fi relaţia dintre bogat şi sărac, prezentă cel mai adesea sub forma stăpân şi slugă, în Transilvania având uneori şi nuanţa de ordin naţional: nemeş şi român, primul reprezentându-l pe nobilul maghiar, stăpân de moşie. Este oglindită, deopotrivă, oponenţa fată săracă — fată bogată, cu avatarurile la care se ajunge în planul dragostei dintre tineri şi sacrificiile pe care trebuie să le facă îndrăgostiţii din pricina separaţiilor de ordin social.

Toate basmele populare au un final moralizator, transmiţând încredere în victoria binelui şi a dreptăţii omului simplu.

La rândul lor, *legendele populare* cuprind elemente fantastice brodate pe întâmplări istorice, reale, despre care se transmit şi tradiţii istorice. Legenda lui Pintea Viteazul, de pildă, avea ca element fantastic invulnerabilitatea magică a eroului, care nu poate fi învins prin mijloace obişnuite, duşmanii lui trebuind să recurgă la felurite încercări, pe care personajul central le învinge pe rând, nu până la urmă însă, când intervine trădarea fetei iubite, care nu era alta decât fiica craiului din cetatea Băii Mari.

Alte genuri ale creației populare românești, precum și ale etniilor conlocuitoare din Transilvania sunt *ghicitorile*, *proverbele* și *zicătorile*, cu puternica lor încărcătură moralizatoare.

Creația populară orală a evoluat în secolul al XVIII-lea alături de literatura cultă, primind din partea acesteia influențe livrești notabile. Așa-numitele cărți populare, de pildă, care circulau în societatea românească mai intens în acest secol, ajungeau prin școală și în general prin lecturi mediate — intermediari fiind de regulă cărturarii satelor — la cunoștința unui cerc mai larg de locuitori, din ele fiind preluate motive și învățături. Încorporate creației proprii, acestea erau transmise pe cale orală și însușite ca bunuri culturale proprii, fiind adaptate motivelor tradiționale, în acest fel înnoindu-se și revigorându-se folclorul.

În alt rând, după cum s-a constatat, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, creația populară românească o influențează pe cea cultă, aceasta din urmă având în folclor un permanent izvor de inspirație. Interferențele dintre cele două culturi se permanentizează odată cu această perioadă istorică.

b) Învățământul

Analizând instituțiile culturii din Transilvania în perioada 1711–1821, locul și rolul primordial îi revine, fără îndoială, învățământului. În faza Barocului târziu, sistemul educațional are o subordonare, prin excelență confesională, statul declinându-și în general interesul și răspunderea pentru acest domeniu. Obiectivul învățământului este educarea unor oameni religioși, care să-și cunoască în primul rând îndatoririle față de biserică și față de semenii lor, iar scopul practic este mai cu seamă asigurarea intelectualilor eclesiastici și laici (preoți, pastori, învățători, profesori) necesari funcționării instituțiilor de cult și de învățământ confesionale.

Curtea din Viena, pe măsura înstăpânirii ei în Transilvania, întărește pozițiile catolicismului în Principat și este preocupată să extindă învățământul în limba latină. În vederea pregătirii superioare a clerului catolic și greco-catolic sunt acordate burse la colegiile romano-catolice în care se preda în latină de la Viena (*Pazmaneum* și *Sf. Barbara*), Roma (*De Propaganda Fide*), Trnavia (unde va învăța și viitorul episcop al Blajului, Inochentie Micu), precum și la gimnaziile catolice reorganizate în Transilvania și *Partium*. La aceste școli au acces și românii, cu deosebire fii de preoți greco-catolici din sate, care, după tradiție, transmiteau în familie preoția.

În timpul reformismului terezian și iosefin, învățământul din Transilvania, Banat, Părțile Vestice și Maramureș este și mai mult sprijinit de stat, din dorința formării de buni cetățeni ai imperiului, sporirii capacității de contribuabil a acestora. Curtea din Viena posedă instrumentele de aplicare a politicii sale școlare mai întâi în Banat și în teritoriul regimentelor grănicerești. În climatul Iluminismului și al Reformismului luminat, se modifică radical atitudinea statului față de învățământ, școala devenind un instrument predilect pentru promovarea reformelor modernizatoare.

În acest scop, sunt adoptate două acte fundamentale de organizare a sistemului educațional, anume *Ratio Educationis* (1777) și *Norma Regia* (1781), prin care este instituționalizat rolul statului în domeniu, laicizat învățământul, tot mai mult extins în lumea satelor. Se preconiza creșterea rolului educației în limba maternă pe de o parte, precum și mărirea spațiului didactic pentru predarea limbii germane, care să faciliteze comunicarea directă între supușii vastului Imperiu habsburgic.

Învățământul românesc din Transilvania și Banat, în contextul confesional politic de la începutul veacului al XVIII-lea, cunoaște noi deschideri. Statul austriac își face simțită prezența cu deosebire în Banat, organizat ca domeniu al Coroanei și în regiunile de graniță care se extind de la Dunăre până în Bucovina. Pe de altă, unirea unei părți a românilor transilvăneni cu Biserica Romei a deschis posibilitatea organizării unui învățământ așezat pe baze temeinice, într-o rețea școlară „inspectată" de episcopiile greco-catolice și asistată de statul austriac.

Până la 1711 în Transilvania au funcționat școli românești în orașe și târguri mai importante și școli sătești în principalele localități rurale; acestea își continuă activitatea în secolul al XVIII-lea, când își lărgesc baza de învățământ și de cuprindere a tinerilor. Astfel, școala românească din Șcheii Brașovului, care beneficiază acum de prestația dascălilor din familia de cărturari Tempea, a lui Dimitrie Eustatievici sau Ion Barac. La Făgăraș, Hațeg și Hunedoara existau școli mai vechi, susținute de negustorii și meseriașii români, precum și la Alba Iulia, alt centru de formare a dascălilor și de îndrumare a lor[1].

În Banat, la Caransebeș o „școală gramaticească" (înființată în 1635) în limba română și cu accent pe învățarea limbilor clasice continuă să funcționeze până la mijlocul secolului al XVIII-lea[2].

Un moment important pentru învățământul transilvănean îl reprezintă deschiderea școlilor din Blaj în 1754. Plănuite încă de Inochentie Micu și finalizate de Petru Pavel Aron, școala elementară, gimnaziul cu limba de predare latină și seminarul teologic, întemeiate în jurul reședinței și catedralei episcopale greco-catolice de la Blaj, aveau să împlinească însemnate rosturi în cultura română transilvăneană. Întemeietorii lor n-au avut în vedere doar lipsa de preoți cu pregătire mai bună pentru noua Biserică din Principat, ci și necesitatea de a se crea o intelectualitate românească, prin împrejurări din provincie de esență rurală, care să contribuie la ridicarea satelor.

Prin trei „ordinațiuni" date de Petru Pavel Aron în cursul lunii octombrie 1754, anunțându-se înființarea școalelor din Blaj, se stabileau și regulile de funcționare a lor, „rânduiala învățătorilor și a trapezitelor".

---

[1] N. Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, p. 136–145.

[2] P. Bodu, D. Onciulescu, *Contribuții la istoria învățământului din Banat până la 1800*, București, 1977, p. 80–82.

Școlile din Blaj, alături de care s-a întemeiat o tipografie și s-a constituit o valoroasă bibliotecă, au avut un rol important în extensiunea învățământului românesc din Transilvania, în asigurarea cu dascăli a școlilor sătești, iar prin trimiterea de bursieri la Viena și Roma au fost pregătite generații de cărturari care au activat la Blaj și în alte centre transilvănene, contribuind la progresul învățământului și științelor.

Același episcop Petru Pavel Aron s-a făcut remarcat prin înființarea a 53 de școli românești unite, care s-au adăugat celor existente până atunci. Acestea funcționau în protopopiatele Făgărașului (12), Veneției (14), Sadului (două), Armeni (șase), Calborului (șase), Odorhei (două), Sânmărtin de Câmpie (două), Gheorgheni (opt), Trei Scaune (una)[1].

În timpul lui Iosif al II-lea, după cum rezultă din evidențe ale Episcopiei greco-catolice de la Blaj, existau școli în peste 200 de localități situate cu deosebire în centrul și nordul Transilvaniei, fără a putea fi vorba de cuprinderea tuturor[2]. O organizare mai bună și extinderea rețelei acestor școli se cunoaște în timpul directoratului lui Gheorghe Șincai, neobosit îndrumător al învățământului românesc transilvănean. Numit în 1782 ca „director al școalelor naționale unite din Marele Principat al Ardealului", în care funcție a stat 14 ani, Gh. Șincai va inspecta numeroase școli sătești, încercând să înlăture greutățile prin care treceau acestea, recomandând dascălilor să desfășoare o activitate didactică la nivel mai bun. Intervine pentru repararea clădirilor școlilor și mărirea salariilor dascălilor, pentru realizarea de manuale necesare învățământului, în care direcție se și implică prin elaborarea celor mai necesare (gramatică, abecedar, un catehism cu întrebări și răspunsuri, aritmetică chiar)[3]. Se apreciază că în timpul directoratului său, Șincai a înființat vreo 300 de școli sătești, prin care rețeaua școlară a învățământului românesc greco-catolic din Transilvania era mult lărgită.

După reînființarea, în 1761, a Episcopiei ortodoxe române a Transilvaniei, cu reședința acum la Sibiu, se întețesc eforturile de întemeiere a școlilor sătești românești ortodoxe din sudul Principatului. Statistica școlară publicată în 1807 de Martin Hochmeister în *Calendarul* său înscria 125 asemenea școli confesionale: în districtul Sibiului 20, în cel al Făgărașului opt și al Brașovului 13, în scaunul Nocrich zece, al Sighișorii trei, al Miercurei nouă, al Rupei trei, al Cincului Mare 16, al Mediașului șapte, al Sebeșului cinci, al Orăștiei una, în comitatul Albei Inferioare 13, al Târnavei șapte, al Turzii patru, fiind puține școlile sătești ortodoxe din comitatele Zarand, Dobâca, Solnoc[4], unde predominau cele greco-catolice. Statistica de mai sus nu era însă completă, ea cuprinzând

[1] N. Albu, *op.cit.*, p. 197–198. Este conscripția lui Atanasie Rednic, care înregistra 56 de școli românești unite.

[2] *Ibidem*, p.243–245.

[3] Vezi mai pe larg N. Albu, *op. cit.*, p. 260–275.

[4] *Scholae Valachicae gr. non unitorum utriumque hdimagistri*, în *Calendarium Novum*, Cluj, 1807; reproducerea statisticii la Gh. Bogdan-Duică, *Gheorghe Lazăr*, București, 1924, p. 126–129; N. Albu, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800–1867*, București, 1971, p. 76–78.

școlile din Hunedoara și Munții Apuseni, precum și din alte unități administrative ale Transilvaniei.

Demersurile clerului ortodox pentru lărgirea învățământului se intensifică după înscăunarea ca episcop a lui Vasile Moga în 1810, când Curtea din Viena trebuie să răspundă prin rescriptul imperial din iunie 1816; în baza acestuia, episcopul Moga, care era și „inspector suprem" al școlilor ortodoxe din Principat, va da circulara din septembrie 1816 intitulată *Ordinățiune episcopească prin care se regulează trebile școlare și se îndatorează să se învețe în școală scrisoare cu litere latine*. Ea prevedea ca „în tot satul unde este preot să se înființeze și școală, iar dascăl să nu fie altul, ci cantorul bisericii", care să fie ajutat de sat și scutit de alte obligații; unde erau prea mulți copii, trebuia angajat un dascăl cu plată (50 de zloți pe an). Din fondul sidoxiei se instituiau patru burse pentru tineri care să fie trimiși la „școale împărătești", din același fond urmând să fie acordate 24 burse tinerilor care urmau Seminarul[1].

O situație mai bună au avut școlile întemeiate în regiunea de graniță din Transilvania, constituită după 1764, care se întindea din părțile Hunedoarei până într-ale Rodnei. La Hațeg, Orlat și Năsăud, unde era sediul comandamentelor regimentelor grănicerești, se înființează școli care să asigure o instrucție mai bună, în satele de graniță funcționând școli de obște.

După eliberarea Banatului de sub turci, în condițiile administrării lui directe de către Viena, învățământul va cunoaște o extensiune rapidă. Limitat până atunci la școlile de pe lângă mănăstiri (Partoș, Hodoș-Bodrog, Vărădia, Ciclova, Lugoj, Caransebeș, Clopodia, Săraca etc.), care își continuă activitatea și sub noul regim austriac, învățământul bănățean se răspândește acum în lumea satelor, unde se întemeiază școli. Pregătiți la „școala latină" din Caransebeș, cei mai mulți dintre dascăli (grămătici), aceștia vor preda la școlile sătești în limba română, școli al căror număr este în continuă creștere până la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Trecerea românilor bănățeni sub ierarhia Bisericii sârbești a avut ca urmare, în planul învățământului confesional ortodox din provincie, introducerea limbii sârbe în școli[2]. În asemenea împrejurări, în unele statistici școlare de după mijlocul secolului al XVIII-lea, numărul școlilor sârbești le dublează pe cele românești, denumirea având în vedere limba de predare.

În teritoriul regimentului grănicerесc român, alcătuit din 82 de sate, din Banat, împărăteasa Maria Tereza a înființat, în 1763, 13 școli plătite; în 1766 pe întregul teritoriu militar bănățean funcționau 100 de școli sătești. Aici limba de predare era preponderent germana, din necesitățile pregătirii viitorilor grăniceri, subofițeri și chiar ofițeri, care trebuiau să fie buni cunoscători ai limbii statului, limba de comandă militară.

Prin Planul școalelor triviale pentru Banat din 1774, statul dispunea înființarea a 373 noi școli în provincie, iar în localitățile mai importante școli capitale (Timișoara,

[1] N. Albu, *op.cit.*, p. 81.

[2] N. Tincu-Velia, *Istoria bisericească politico-națională*, Sibiu, 1865, p. 271.

Caransebeș, Lugoj, Lipova, Sânnicolau Mare, Ciacova etc.)[1]. La Caransebeș, sediul regimentului grăniceresc, este întemeiată o școală normală de băieți și alta de fete, care alături de școala de la Timișoara-Fabric, unde cursurile de pregătire a preoților și învățătorilor se deschideau în 1777, vor avea rosturi importante în pregătirea dascălilor pentru școlile sătești[2].

După 1779–1780, când Banatul este încorporat la Ungaria și sprijinul acordat de stat școlilor sătești bănățene în diminuare, comunitățile rurale se implică mai mult în susținerea propriilor școli. În comitatul Carașului, după o statistică oficială din 1791, sunt înscrise ca funcționând școli confesionale ortodoxe în 1 444 de comune, unii dintre dascălii acestora vorbind două-trei limbi[3].

Cu toate dificultățile înregistrate la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, din Epoca reacțiunii, apoi cele pricinuite de războaiele napoleoniene, numărul școlilor din Banatul civil era, în 1796, de 368 școli ortodoxe cu 378 de învățători și 10 217 elevi, pentru ca în anul 1802 aceste cifre să se ridice la 406 școli cu 413 învățători și 12 811 elevi[4]. Banatul număra circa 600 de parohii ortodoxe, în care slujeau 1–2 preoți, acolo unde nu exista școală organizată cu clădire proprie, pentru a fi fost cuprinsă în statistica de mai sus, instrucția primară era asigurată pe lângă biserica satului.

Tot atunci Banatul civil (fără granița militară) avea 114 școli catolice (95 germane, opt maghiare și 11 bulgare) cu 12 370 elevi, deci cuprinderea în învățământ a tinerilor români ortodocși fiind aproape egală numeric cu cel al catolicilor, într-un peisaj demografic în care românii dețineau marea majoritate din totalul populației.

În Părțile Vestice, învățământul confesional românesc, atât cel ortodox, cât și cel greco-catolic, este reprezentat de școlile sătești (îndeosebi din părțile Aradului, Orăzii, Beiușului). Învățătorii satelor erau pregătiți în școlile românești *de norme* de la Oradea (funcționa în 1733)[5], sub episcopul Ignatie Darabant, primind o organizare mai bună; același episcop a înființat la Oradea o *școală centrală*. În același timp la Oradea funcționa și o *școală trivială* ortodoxă. La sfârșitul secolului al XVIII-lea în comitatul Bihorului existau peste 70 de școli românești (30 în cercul Orăzii, și tot atâtea în cel al Salontei, iar în părțile Beiușului, 14)[6].

În părțile Aradului, comunitățile sătești intervin în susținerea școlilor prin sistemul contractului, angajându-se la plata cheltuielilor pentru funcționarea lor: este cazul a 39 de comune, ale căror „contacte" în acest sens erau aprobate, în 1789, de împărat.

[1] Iulin Voia, *Școlile românești bănățene în sec. XVIII*, Sebeș, 1896, p. 76.
[2] N.Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, p.159–163.
[3] R.S.Molin, *Școlile românești din Banat acum 150 de ani*, în AO 1930, p. 344–364; N. Albu, *op. cit.*, p. 167.
[4] Petru Radu, Dimitrie Onciulescu, *op. cit.*, p.171.
[5] V. Bolca, *Școala normală română din Oradea*, Oradea, 1934, p. 17.
[6] N. Albu, *op. cit.*, p. 241.

În Sălaj și Sătmar, numărul școlilor române este mai mic, eforturile Episcopiei greco-catolice din Oradea și chiar ale lui Gheorghe Șincai, ca inspector școlar, încercând îndreptarea situației.

În Maramureș însă învățământul se găsea în stare precară, cu deosebire cel românesc. În sate știința de carte sumară (învățarea scris-cititului) era propagandă de preoți, școlile funcționând pe lângă bisericile românești, în lunile de iarnă mai ales. Lectura se făcea pe baza textelor unor cărți bisericești de cult tipărite în Moldova, de unde veneau și unii dintre preoții și dascălii care au preoțit și învățat pe copiii satelor maramureșene.

Asemenea școli sătești existau, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, în Borșa, Vișeu de Sus, Călinești, după cum reiese din însemnările de pe vechi tipărituri româno-chirilice aflate la bisericile din satele respective[1]. În Borșa, la 1785, Ion Timiș era „diiac dascălul satului Borșe lângă preotu Sandu Lupu Mihai"[2], ceea ce înseamnă dascăl stabil, separat de preotul satului, având în grijă doar problemele școlii. La Ieud, vechi centru maramureșean, funcționa tot atunci un dascăl Neofit Ioan, care cerea să fie ajutat și cinstit de „clerici ai bisericii"[3].

Școli funcționau și pe lângă mănăstirile din Maramureș: la mănăstirea din Crăcești se afla la 1760 dascălul Ioniță Voița, originar din Suceava, dar înrudit cu boierii maramureșeni[4].

În fața acestei stări a învățământului din Maramureș, în epoca reformelor intervine Erariul, care în 1778 sprijină zidirea de școli în principalele sate ale domeniilor pe care le administra. Tot Erariul este cel care dă ajutoare învățătorilor români din Crăcești, Ocna Șugatag, Slatina, Strâmtura, Vad, Vișeu de Sus, pentru ca aceștia să-și poată desfășura activitățile didactice în școlile din satele respective pe fondul lipsei de dascăli[5].

*

Învățământul maghiar din Transilvania și Părțile Vestice apare preocupat în secolul al XVIII-lea de instrucția de obște, dar mai ales de pregătirea unei intelectualități eclesiastice și laice care să asigure funcționarea instituțiilor existente. Deși nu lipsesc școli sătești și orășenești elementare, în care învățământul se desfășoară în limba maternă (în scaunul Ciuc fiind menționate, în 1716, 23 de școli elementare catolice în 20 de parohii, iar în comitatul Solnocul de Mijloc, în 1764, 20 de școli sătești reformate)[6], totuși coloana vertebrală a sistemului de învățământ este reprezentată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea de școlile medii și superioare (școli gramaticale, gimnazii, colegii, academii),

[1] I. Bârlea, *Însemnări din bisericile și mănăstirile Maramureșului*, București, 1909, p. 46–47.
[2] *Ibidem*, p. 40.
[3] *Ibidem*, p.122.
[4] *Ibidem*, p. 81; N. Albu, *op. cit.*, p. 171.
[5] Al. Filipescu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 178–181; N. Albu, *op. cit.*, p. 171.
[6] *Istoria învățământului din România*, I, București, 1983, p. 301–308.

strict delimitate confesional ca organizare şi subordonare, plan de învăţământ, metode de predare.

În *învăţământul catolic*, rolul primordial îl au iezuiţii, cu o academie la Cluj care preia în 1693 fosta clădire a Colegiului unitarian, iar în perioada 1752–1765 dobândeşte o clădire proprie, gimnazii la Alba Iulia (din 1698), la Braşov (din 1700), la Târgu Mureş (din 1712), la Odorhei, Sibiu, Satu Mare, Baia Mare, Oradea şi Timişoara. Ceea ce caracterizează aceste instituţii de învăţământ este preponderenţa netă a limbii şi culturii latine, spiritul dogmatic, formalismul, stricta disciplină şi subordonare ierarhică confesională, accentul pe memorizare. O variantă mai deschisă, mai flexibilă şi mai eclectica a învăţământului catolic o reprezintă şcolile piariste de la Bistriţa (1717), Carei (1725), Mediaş (1741), care beneficiază din 1753 de un plan de învăţământ propriu, cu accent mai mare pe limba maternă, istorie şi matematică. Un gimnaziu al minoriţilor funcţionează la Târgu Secuiesc, iar al franciscanilor la Şumuleu Ciuc.

Învăţământul reformat (calvin) beneficiază de trei colegii la Cluj (reorganizat în 1712), Aiud (reorganizat în 1716) şi Târgu Mureş (înfiinţat în 1718), un gimnaziu la Odorhei şi şcoli medii la Satu Mare, Baia Mare (desfiinţată în 1755), Baia Sprie, Sighetul Marmaţiei, Oradea şi Salonta. Pentru spiritul dominant al acestor instituţii şcolare este semnificativ memoriul episcopului Ferenc Koós din 1718 privind reorganizarea învăţământului reformat, în care militează pentru un învăţământ în limba latină, pregătind tineri pentru cariera eclesiastică şi publică, sub un control strict al forurilor confesionale. În pofida revenirii după 1711 pe poziţii mai conservatoare şi tradiţionaliste în raport cu orientările puritane şi carteziene din deceniile anterioare, marcate de numele lui Ferenc Páriz Pápai sau Pál Mihály Régeni, în învăţământul reformat din primele decenii ale secolului XVIII nu lipsesc unele timide încercări de depăşire a cadrului prescris oficial. Influenţa pietismului prin András Huszti, profesor la Colegiul din Cluj, iniţiatorul predării ştiinţelor juridice şi politice, interesul sporit pentru ştiinţele naturii la Aiud prin István Vásárhelyi Tóke, traducerile din filosofia lui Wolff datorate profesorului Sámuel Nádudvari din Târgu Mureş, ca şi modernizarea metodică a predării gramaticii latine de către Mihály Ajtai Abód la Aiud sunt exemple semnificative în acest sens[1].

Învăţământul *unitarian* îşi revine cu greu în urma loviturilor suferite din partea Contrareformei victorioase (pierderea clădirii Colegiului din Cluj, închiderea tipografiei acestuia în 1716), reorganizându-şi Colegiul la Cluj în 1718 cu un singur profesor, în persoana lui Mihály Szentábrahámi, la care în 1740 se adaugă alţi doi colegi. Şcoli medii unitariene funcţionau, de asemenea, la Turda şi Cristuru Secuiesc. Introducerea la Cluj a predării fizicii experimentale, a dreptului, geografiei şi istoriei universale reflectă tendinţe de înnoire ce vor fi potenţate în atmosfera generală mai favorabilă din a doua jumătate a veacului.

O atenţie mult sporită faţă de perioada anterioară se oferă învăţământului sătesc şi orăşenesc, ceea ce se reflectă statistic în extinderea reţelei şcolare. Această tendinţă este

[1] *Erdély története (Istoria Transilvaniei)*, 2, Budapesta, 1986, p. 920–971; 1006–1010.

valabilă deopotrivă pentru ansamblul sistemului şcolar elementar, cât şi pentru şcolile maghiare catolice, reformate sau unitariene.

În condiţiile opoziţiei cercurilor confesionale reformate şi unitariene din Transilvania faţă de măsurile de modernizare şi laicizare uniformizatoare ale statului, acestea sunt nevoite totuşi la înnoiri în propriile cadre autonome, introducând încă din 1769 un plan de învăţământ unic pentru toate şcolile reformate din Transilvania, iar în 1786 Consistoriul suprem al superintendenţei reformate reorganizând şcolile săteşti din subordinea sa prin accentul sporit pe limba maternă, promovarea frecvenţei şcolare, controlul mai temeinic al procesului de învăţământ prin inspectori şcolari proprii. Ca rezultat al acestor tendinţe înnoitoare de sorginte statală sau confesională, în Marele Principat al Transilvaniei se înregistrează în 1786 un număr de 140 şcoli elementare cu predare în limba maghiară. Cifra acestora creşte în 1815 la 182, dintre care 70 catolice, 100 reformate (calvine) şi 12 unitariene. În 1770–1771, în comitatul Bihor sunt înregistrate 126 şcoli săteşti reformate, în Maramureş 16, iar în comitatul Arad 22 de astfel de şcoli. În comitatul Satu Mare, în perioada 1801–1804, funcţionau 84 de şcoli săteşti reformate şi 25 catolice. În Banat, numărul şcolilor elementare maghiare creşte de la trei în 1778 la opt în 1801–1802[1].

În învăţământul mediu şi superior extinderea şi diversificarea reţelei şcolare se îmbină cu schimbări calitative semnificative. În cadrul învăţământului catolic, principala schimbare este desfiinţarea Ordinului iezuit, colegiile şi gimnaziile acestuia trecând sub autoritatea statului sau a altor ordine ca piariştii sau minoriţii. Se deschide, astfel, calea unor înnoiri în conţinutul procesului de învăţământ şi în planul metodelor de predare în direcţia laicizării, modernizării, a impunerii unui spirit mai pragmatic. Învăţământul mediu reformat îşi extinde reţeaua prin înfiinţarea unor şcoli la Zalău şi Orăştie, iar în cadrul colegiilor existente se măreşte numărul de catedre, se îmbunătăţeşte pregătirea profesorilor, care îşi fac studiile în universităţi europene de prestigiu, se înnoieşte oferta de studiu în pofida unei rezistenţe tradiţionaliste puternice.

Diversificarea învăţământului se face simţită prin înfiinţarea unor instituţii specializate de tipul Institutului medico-chirurgical de la Cluj (1775), a Academiei de drept din Oradea (1776), a Şcolii de agricultură de la Sânnicolau Mare (1803). Învăţământul teologic catolic se desfăşoară în cadrul seminarului diecezan de la Alba Iulia.

Un rol important în asigurarea unei pregătiri de un nivel calitativ înalt elitei intelectuale a societăţii transilvănene, şi în cadrul acesteia corpului didactic al instituţiilor de învăţământ, revine, cu deosebire, practicii studiilor la universităţi străine. Tradiţia medievală în acest sens continuă şi în perioada de care ne ocupăm, în pofida unor încercări oficiale de restricţionare, mai cu seamă pentru protestanţi. Numărul total al transilvănenilor la studii în străinătate între 1711 şi 1821 se ridică la 3 024. Dintre cei proveniţi din Marele Principat al Transilvaniei, 65% sunt originari din scaunele şi districtele săseşti ale

[1] Aurel Răduţiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690–1847*, Bucureşti, 1995, nr. 1614, 1891, 2225, 2768, 2773, 2904, 3353.

Pământului Crăiesc, 25% din comitate şi districtele Chioar şi Făgăraş, iar 10% din scaunele secuieşti. Ca structură socială, 7% din studenţii transilvăneni sunt din familii nobiliare, 82% sunt orăşeni sau intelectuali şi 11% provin din lumea liberă a satelor. Universităţile de destinaţie predilecte au fost pentru catolici Viena, Roma, Agria, Lemberg, iar pentru protestanţi universităţi germane (Halle, Jena, Göttingen, Berlin, Frankfurt pe Oder, Wittenberg, Leipzig, Tübingen, Marburg, Heidelberg, Bremen), olandeze (Leiden, Amsterdam, Utrecht, Groningen) şi elveţiene (Basel, Geneva, Berna). După întoarcerea de la studii, dintre cei 88% pentru care există astfel de informaţii în perioada 1701–1849, 59% au îmbrăţişat cariera eclesiastică şi didactică şi 41% ocupaţii laice (medici 37%, funcţionari 19%, ingineri 16%, militari 12%, artişti 9%, agronomi 7%)[1].

După retragerea reformelor iosefine în 1790, iluminismul nobiliar încearcă să preia iniţiativa reformelor în domeniul învăţământului. O comisie instituită de dieta din Cluj din 1790–1791, prezidată iniţial de contele Adam Teleki, traducător al *Cid*-ului lui Corneille în limba maghiară, apoi de János Esterházy, cuprinzând profesori ai colegiilor reformat şi unitarian din Cluj, ai gimnaziului catolic din Sibiu, precum şi pe viitorul episcop catolic József Mártonffi, elaborează proiectul intitulat *Synopsis Systematis Generalis Scholarum Publicarum Magni Principatus Transylvaniae*[2], care oferă opţiunea unui sistem de învăţământ ce să îmbine principiile unităţii şi diversităţii în funcţie de nevoile reale ale societăţii transilvănene. Acest proiect, care se ocupă de învăţământul de toate gradele, elaborează în premieră şi modelul unei universităţi transilvănene cu patru facultăţi (filosofie, medicină, teologie şi drept). Se propune, de asemenea, extinderea învăţământului economic, tehnic şi medical, precum şi înfiinţarea unei academii de artă. Proiectul a căzut însă victimă epocii de recul al reformelor din perioada războaielor din Franţa, astfel încât, în timp ce propunerile Stărilor sunt date uitării de forurile vieneze de decizie, noul *Ratio Educationis*, emis în 1806, marchează revenirea la preponderenţa limbii latine şi a învăţământului religios, cu reducerea ponderii acordate ştiinţelor naturii şi cunoştinţelor cu aplicabilitate practică. Momentul de reacţie la modernizare de circa două decenii pregăteşte însă, de fapt, prin acumulări lente şi punctuale, noul avânt al înnoirilor următoare anului 1830.

*

În secolul al XVIII-lea, *învăţământul săsesc* din Transilvania face importante progrese, atât sub influenţa *pietismului*[3], curent spiritual importat din Germania, prin intermediul

[1] Szabó Miklós, Szögi László, *Erdélyi peregrinusok (Peregrini ardeleni)*, Târgu Mureş, 1998

[2] Trócsányi, *op. cit.*, p. 46–80.

[3] *Pietismul* (lat. *Pietas* — virtute, evlavie): doctrină spirituală decantată din perimetrul luteranismului. Asceza pe care o postula era orientată în două direcţii: pe de o parte, dezvoltarea spiritului de economie până la forme radicale, înrudite cu zgârcenia pură; pe de altă parte, refuzul plăcerilor vieţii. Pietismul era mulţumit să impună fidelilor săi primatul trăirii emoţionale a credinţei, prin relaţia personală a insului cu Dumnezeu, respectarea practică a moralei creştine şi întoarcerea la principiul iniţial formulat de Luther, cu privire la sfinţenia universală.

studenţilor plecaţi la studii, în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, cât şi datorită climatului iluminist, instaurat în sfera sistemului educaţional, pe cale birocratică, de reformismul austriac, promovat de cei doi proeminenţi monarhi habsburgici, Maria Tereza şi Iosif al II-lea. Biserica evanghelică va manifesta însă serioase rezerve faţă de infiltrarea doctrinei spirituale pietiste în mediul săsesc transilvan. Drept urmare, dând curs sesizărilor făcute de episcopul Lukas Graffius, generalul-comandant austriac îi va expulza din Sibiu, în anul 1713, pe Christian Voigt din Halle şi Johann Baptist Habermann din Viena, care funcţionau, de câţiva ani, în calitate de profesori, la gimnaziul din oraş, dar erau învinuiţi de propagandă pietistă. În ciuda unor asemenea manifestări de conservatorism, adunarea sinodală evanghelică din 1722 decide obligativitatea generală a învăţământului, iar îndrumările metodice stipulate, precum şi viitoarele regulamente gimnaziale de la mijlocul secolului (1755 Bistriţa, 1756–1758 Sibiu, 1762 Mediaş) trădează influenţa constantă şi de durată exercitată de ideile pietiste, difuzate de Universitatea din Halle, în mediul intelectual săsesc din Transilvania.

Cu precădere în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin *Rescriptul împărătesc* (1755), statul absolutist austriac, birocratic şi centralist, va interveni gradat, dar radical, în problemele şcolii şi ale bisericii. În consecinţă, pe parcursul anului 1763, a fost controlată şi inventariată, din ordinul împărătesei Maria Tereza, şi reţeaua şcolară a „naţiunii săseşti". La o populaţie de aproximativ 125 000 de suflete au fost înregistrate 5 gimnazii (Sibiu, Braşov, Mediaş, Sighişoara şi Bistriţa), 16 şcoli medii, în care o parte a elevilor beneficia şi de lecţii de latină şi 236 de şcoli primare, majoritatea în mediul rural.

Desfiinţarea Ordinului iezuit, în anul 1773, care patronase până atunci învăţământul, a oferit, practic, statului austriac ocazia de a organiza, în interes propriu, atât şcolile medii, cât şi cele superioare. Procesul de constituire a învăţământului elementar de masă, în Imperiul habsburgic, a început în anul 1774, cu concursul şi sub îndrumarea experimentatului profesor prusian, Johann Ignaz von Felbiger. Acest înzestrat spirit novator a desfăşurat o activitate prodigioasă: a elaborat legi şi regulamente şcolare, manuale pentru învăţământul elementar şi metodici pentru orientarea învăţătorilor şi a organizat cursuri pentru pregătirea cadrelor didactice.

Cele două legi şcolare, *Plan general pentru şcolile germane normale, principale şi triviale din ţările ereditare împărăteşti şi regeşti* şi *Ratio educationis*, sancţionate de împărăteasa Maria Tereza, în anii 1774, respectiv 1777, nu a influenţat decât indirect reforma învăţământului în şcolile săseşti din Transilvania. Astfel, în programa de învăţământ, disciplinele ştiinţifice primesc o pondere mai pronunţată, cu scopul de a submina, în consonanţă cu preceptele iluministe, prejudecăţile şi superstiţiile, încă răspândite în rândul elevilor, printr-o explicare raţională a fenomenelor naturale. Pe de altă parte, în repertoriul materiilor de studiu, alchimia e înlocuită de chimie. În aceeaşi ordine de idei, merită amintit faptul că, la 1775, laboratorul din Sibiu era dotat cu retorte, termometre, creuzete, lupe şi o maşină de electrizat.

În domeniul învăţământului superior, sub influenţa iezuiţilor şi a Contrareformei, autorităţile austriece au încercat, încă din anul 1731, să obstrucţioneze frecventarea

universităților protestante din străinătate de către viitorii preoți și profesori gimnaziali sași. În anul 1764 s-a decretat chiar o interdicție, motivându-se că, și-n Imperiul habsburgic existau posibilități de instruire adecvate. Doar în urma protestelor repetate ale Bisericii evanghelice, s-a permis tinerilor care doreau să îmbrățișeze cariera clericală, continuarea studiilor în străinătate. Proiectul referitor la întemeierea unei universități la Sibiu, inițiat în anul 1764, de Samuel von Brukenthal, a eșuat în urma opoziției manifestate de episcopul romano-catolic al Transilvaniei, Bajtay.

Întrucât șvabii, care se așază în Banat la începutul secolului al XVIII-lea, în calitate de coloniști, sosesc din ținuturile lor de baștină în compania unor preoți și învățători, nu trebuie să ne surprindă faptul că, deja în anul 1720, e amintită, la Timișoara, prima școală elementară sistematică. Puțin mai târziu, sunt menționate școli germane la Deta (1727), Ciacova (1728), Lipova (1735), Caransebeș (1736), în anul 1739, după încheierea războiului cu turcii, numărul lor ridicându-se la 21. În ciuda devastărilor pricinuite de conflictul austro-otoman, cifra școlilor primare germane continuă să crească. În anul 1766, cele 30 de așezări germane dispuneau de 26 de școli, în care-și exercitau atribuțiile 34 de învățători.

La scurtă vreme după întemeierea primelor școli elementare, iezuiții pun bazele unui gimnaziu la Timișoara (1725), iar călugării minoriți înființează un seminar al ordinului, în același oraș (1733).

Reforma învățământului, declanșată prin rescriptul dat de Maria Tereza, în anul 1755 și consolidată de decretul intitulat *Plan general pentru școlile germane normale, principale și triviale din țările ereditare împărătești și regești* (1774), la care se adăuga legea *Ratio educationis* (1777), a impulsionat decisiv modernizarea rețelei germane de învățământ din Banat. În primul rând, procesul educativ s-a transformat într-o problemă de stat. Învățământul a devenit obligatoriu pentru intervalul de vârstă de la 6 la 12 ani. S-au elaborat manuale unice, inclusiv de metodică, pentru toate școlile din imperiu. Sub aceste auspicii, cunoaște o largă circulație *Methodenbuch*-ul (Manualul de metodică), întocmit de Johann Ignaz von Felbiger, principalul promotor al reformei didactice.

Decretul din 1774 statua trei tipuri de școli: triviale sau sătești, districtuale sau principale (Hauptschulen) și normale (Normalschulen). Se preconiza înființarea unor școli normale în toate reședințele provinciale. În acest context, a luat ființă la Timișoara, în decembrie 1776, prima școală normală pentru șvabii bănățeni, în care toți învățătorii erau obligați să urmeze cursuri de calificare.

În preajma alipirii, pe plan administrativ, a Banatului la Ungaria (1778), funcționau în perimetrul provinciei 58 de școli germane, din care 23 în regiunea grănicerească. Șvabii bănățeni ajung să beneficieze de o „școală latină" abia în anul 1786, prin tranferarea gimnaziului piarist de la Sântana la Timișoara. Această instituție școlară de rang superior dispunea, în anul școlar 1790–1791, de cinci clase, cu un efectiv de 39 de elevi și 7 cadre didactice. În zona grănicerească a Banatului, care a rămas sub administrație austriacă directă, s-au întemeiat școli medii, cu limba de predare germană, care aveau menirea de a pregăti cadre militare de rang superior (ofițeri). Prima instituție de învățământ de acest

gen a luat ființă la Pancevo, la sfârșitul secolului al XVIII-lea, iar a doua la Caransebeș, în anul 1807.

În vremea împăratului Iosif al II-lea, s-a conturat o tentativă de înființare, în Banat, a unor școli unice, mixte, în care urmau să fie instruiți în limba germană, copiii tuturor naționalităților din zonă. Primul experiment de acest gen a fost inițiat la Timișoara (1785). Cam în aceeași perioadă a fost întemeiată, în orașul de pe Bega, prima școală elementară de fete. Statistic vorbind, în jurul anului 1800, în Banat funcționau aproximativ 88 de școli germane, care erau frecventate de 2 600 de băieți și 1 950 de fete.

Ocuparea și integrarea Bucovinei în structurile politico-administrative ale Imperiului habsburgic (1774) a determinat extinderea învățământului german și-n regiunea respectivă. Generalul Spleny, guvernatorul provinciei, propunea Curții vieneze încă de la finele anului 1774, înființarea a două „școli latine", cu patru clase, la Suceava și Rădăuți. Absolvenții ambelor instituții de învățământ urmau să-și perfecționeze pregătirea la seminarul din Rădăuți, unde limba de predare urma să fie germana sau la școala româno-germană din Suceava, care forma cadre pentru exercitarea unor funcții publice. Funcționarea școlii germane din Suceava a fost aprobată în anul 1781.

Succesorul lui Spleny, generalul Enzenberg, a propus Vienei, la rândul său, înființarea a patru școli germane la Cernăuți, Siret, Suceava și Câmpulung. Curtea imperială, aprobând proiectul guvernatorului din Bucovina, recomanda deschiderea unor școli nemțești în orașe și-n mediul rural. Sub aceste auspicii s-au înființat două școli normale germane, la Cernăuți și Suceava (1783), pentru coloniștii germani, unde au fost aduși de la Sibiu dascălii Anton de Marki și Franz Thallinger. În anul 1785 apar școli similare la Siret și Câmpulung. Cele din Cernăuți și Suceava ofereau și cursuri de preparandie cu durata de 6 luni, care, începând cu anul 1818, se prelungesc la un an.

Legea școlară austriacă din anul 1774 și aplicarea acesteia prin *Regulamentul bisericesc* (școlar), marchează și-n învățământul bucovinean emanciparea școlii de sub tutela bisericii și translația acesteia sub controlul autorităților laice. În școlile normale, principale și triviale, înființate deja sau pe cale de înființare, limbile de predare urmau să fie româna și germana. Totodată, învățământul primar devenea gratuit și obligatoriu.

În pofida acestor măsuri reformiste, primul gimnaziu german se înființează la Cernăuți abia în anul 1808. În cadrul acestuia funcționau trei clase de gramatică și două de umanioare, retorică și poetică. Apariția școlii respective se datorează unei prevederi, care, după anul 1806, interzicea accesul tinerilor fără studii gimnaziale la Seminarul teologic ortodox, mutat în anul 1790, de la Suceava la Cernăuți.

În privința statutului social, condiția cadrului didactic (învățător sau profesor), angrenat în structurile învățământului german din Transilvania, Banat și Bucovina, nu se ameliorează perceptibil pe parcursul secolului al XVIII-lea. Dascălii sunt în continuare remunerați derizoriu și discriminatoriu, comparativ cu funcționarii de stat. În jurul anului 1760, venitul anual al rectorului (directorului) de la gimnaziul german din Bistrița se ridica la 62 de guldeni, în timp ce un judecător câștiga 800 de guldeni, un notar 300, iar un hornar 71 de guldeni. Învățătorii din mediul rural, pe lângă o leafă mizerabilă,

primeau compensatoriu și anumite cantități de produse naturale. În Banat, învățătorii erau aleși și confirmați de consiliul comunal. Acesta îi plătea cu 30–40 de guldeni pe an, cu condiția să presteze, în paralel, ocupația de organist, paracliser și clopotar.

c) Tiparul

Progresele culturale și științifice din secolul al XVIII-lea sunt strâns legate de expansiunea tiparului. După depășirea dificultăților de la începutul veacului, o dată cu afirmarea tendințelor iluministe și sporirii științei de carte prin extinderea rețelei școlare, cerința de carte tipărită se amplifică. Astfel, în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea asistăm la creșterea numărului centrelor tipografice din Transilvania și a titlurilor care apar în oficinele respective.

Tipografiile de la Sibiu, Cluj, Alba Iulia, Brașov continuă să tipărească pentru români carte bisericească și, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, carte școlară (bucoavne, ceasloave, aritmetici). În genere, aceste tipărituri îmbracă încă haina chirilicului.

În istoria tiparului transilvănean un moment important îl reprezintă întemeierea tipografiei de la Blaj. Decretul imperial din octombrie 1746 explica deschiderea tipografiei prin necesitatea de carte pentru biserica unită a românilor transilvăneni. După 1750 din tipografia blăjeană vor ieși importante titluri româno-chirilice de carte bisericească pentru parohiile greco-catolice, precum și din domeniul literaturii didactice[1]. Aici va fi imprimată, în 1795, celebra *Biblie* a lui Samuil Micu, monument de limbă și cultură românească[2]. După *Biblia de la București* din 1688, traducerea textului esențial din Biserică de către Samuil Micu definitiva *Biblia* națională la români, tipăritura blăjeană din 1795 fiind folosită și în Biserica Ortodoxă românească pe parcursul secolului al XIX-lea.

Indicator important al instituționalizării culturii în secolul al XVIII-lea, tiparul și producția de carte din Transilvania, între 1712 și 1800 este reflectată în tabelul următor[3]:

Centrul tipografic	Perioada de funcționare	Cărți tipărite Număr de titluri
Cluj	1712–1800	1 225
Sibiu	1712–1800	581
Șumuleu Ciuc	1712–1800	67
Brașov	1712–1800	331
Oradea	1741–1800	186
Blaj	1747–1800	101
Carei	1755–1800	115
Mediaș	1765–1781	7
Aiud	1763–1774	45
Timișoara	1771–1800	53
Bistrița	1779–1791	4
Alba Iulia	1785–1800	19
Târgu Mureș	1786–1794	6
Diosig	1788–1795	8

[1] Vasile Popp, *Disertație despre tipografiile românești din Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremile noastre*, Sibiu, 1838; reeditare Cluj-Napoca, 1995; I. Bianu, N. Hodoș, *Bibliografia românească veche. 1508–1830*, I–4, București,

[2] Vezi și ediția jubiliară a *Bibliei*, Roma, 2001.

[3] Markos Béla, *Az 1712 és 1800 közötti magyar könyvtermelés adatai (Date privind producția de carte maghiară între 1712 și 1800)*, în „Magyar Könyvszemle", 1971, 1, p. 1–11; *Bibliographia Hungariae 1712–1800*, 6, Budapesta, 1972.

În trei tipografii din cele 14, câte funcționau în Transilvania — anume la Blaj, Mediaș și Bistrița — nu se tipărește carte maghiară; din cele 847 titluri apărute în perioada respectivă, 608 sunt scoase la Cluj.

Producția de carte maghiară reprezintă, deci, până la 1800 circa o treime (32%) din producția totală de carte. Aproape 3/4 din cartea maghiară (71,8%) s-a tipărit la Cluj, locurile următoare revenind centrelor tipografice Sibiu (10,9%), Oradea (5%), Aiud, Șumuleu Ciuc și Carei (cu câte 3,4%). Ponderea celorlalte centre tipografice la un loc nu depășește 2,1%.

În cadrul celor 14 centre tipografice au funcționat, până la 1800, 33 de tipografii, dintre care 20 au aparținut unor particulari (Lehman și Eckhart — Bistrița; Seuler, Albrich, Wagner și Schobeln — Brașov; Medgyesi — Diosig; Deák, Hochmeister, Barth — Cluj; Sifft — Mediaș; Károly — Carei; Barth, Posch, Mühlsaffen — Sibiu; Heimerl, Trattner, Slowatzek, Eisenführer, Jonas — Timișoara), opt unor instituții de învățământ (Seminarul greco-catolic din Blaj, Academia iezuită, Colegiul reformat și Universitatea catolică din Cluj, Colegiul reformat din Târgu Mureș, Colegiul reformat din Aiud, Seminarul catolic din Oradea, Deutsche Schulanstalt din Timișoara), patru a unor instituții eclesiastice (Ordinul franciscan — Șumuleu Ciuc, Episcopia catolică — Alba Iulia și Cluj, Consistoriul reformat — Cluj) și o tipografie orășenească la Sibiu.

Pentru perioada 1800–1821, datele cifrice ne lipsesc pentru o privire statistică generală privind producția de carte. Se știe însă că au continuat să funcționeze la Cluj tipografia lui Martin Hochmeister (până în 1809, după care devine tipografia Liceului regesc cu drept exclusiv, din 1815, pentru tipărirea și difuzarea manualelor destinate instituțiilor catolice de învățământ din Transilvania), a lui Peter și Johann Barth (până la 1803), a Colegiului reformat (sub conducerea lui Samuel Török), la Sibiu tipografiile lui Martin Hochmeister și Johann Barth, la Brașov tipografia lui Johann și Franz Schobeln, la Blaj tipografia Seminarului greco-catolic, la Alba Iulia tipografia Episcopiei catolice, la Târgu Mureș tipografia Colegiului reformat, la Șumuleu Ciuc tipografia Ordinului franciscan,

la Oradea tipografia lui János Tichy (după 1809), la Timișoara tipografia Klapka (din 1807), la Carei tipografia Károlyi[1].

În ce privește conținutul cărților tipărite, se constată o distribuție echilibrată între cărțile cu conținut teologico-bisericesc (exegeză și istorie biblică, catihetică, drept canonic, istorie eclesiastică, cărți de rugăciuni și moralizatoare, predici, cântece bisericești, enciclici papale, reglementări monastice, liste ale clerului) și cele laice (ordonanțe oficiale, statute comitatense, cuvântări ocazionale, manuale și publicații școlare, cărți de difuzare a cunoștințelor sanitare, economice, agricole, statistice, lucrări de filosofie, logică, drept, gramatică, fizică, matematică, geografie, arheologie, calendare, descrieri de călătorie, poezii, piese de teatru etc.) Pe măsura progresului procesului de modernizare, tendința marcantă este creșterea ponderii lucrărilor cu conținut laic și a celor publicate în limba maternă.

În orașele săsești din Transilvania, pe parcursul secolului al XVIII-lea numărul tipografilor și al tipografiilor se amplifică simțitor. În Sibiu, pe lângă imprimeria statului, funcționau tipografii aparținând familiilor Barth (1746–1852), Hochmeister (1777–1843) și Sardi (1748–1768). În atelierul tipografic al familiei Barth au văzut lumina tiparului inclusiv numeroase cărți românești. În același interval de timp, la Brașov și-au câștigat un renume statornic tipografii Lucas Seulen, Stephan Müller, Michaël Heltzdörfer, Georg Klein, Martin Fernolend și Martin Brenndorfer. Se presupune că, la Bistrița, prima carte, evident cu conținut religios, a fost tipărită de un oarecare Johann Emerich Gáll, în anul 1745. După anul 1760 sunt pomeniți în același oraș tipografii Johann Sifft, Christian Lehman (originar din Brașov), Petrus Eckhardt și Johann Filtsch.

În Banat, cu sprijinul autorităților locale, Mathäus Heimerl deschide, în anul 1768, un atelier tipografic, unde, în anul următor apare prima tipăritură, o broșură cu instrucțiuni pentru ofițerii care însoțeau transporturile cu bani (*Instruction wie sich ein officier bay Führung eines Transports in Geld im Rehnungswesen zu verhalte hat*). Johann Anton Slowatzek, moștenitorul și continuatorul lui Heimerl, a fost sancționat de autoritățile austriece, în 1786, întrucât tipărise și distribuise o serie de lucrări interzise. În anul 1787, Josef Eisenführer este autorizat să întemeieze o a doua tipografie în Timișoara. Atelierul său tipografic va fi preluat ulterior de Franz Lechner și Jakob Jonas (1791). Ultimul va achiziționa și tiparnița dezavuatului Slowatzek. Prin urmare, practic, la Timișoara va funcționa o singură tipografie, până în anul revoluționar 1848.

În privința comercializării cărților nu se fac progrese remarcabile, comparativ cu secolul precedent. Abia după ce se convertește la catolicism, Martin Hochmeister, care era și tipograf, obține permisiunea de a deschide o librărie la Sibiu. Peter Barth, în asociere cu Gromen și Ganselmeyer, înființează o a doua librărie, peste doi ani, în Piața Mică a

[1] Ballagi Aladár, *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877 (Evoluția istorică a tipăriturilor maghiare între 1472 și 1877)*, Budapesta, 1878; Jakó Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség (Scriere, carte, intelectualitate)*, București, 1976, p. 284–304 (cu indicarea bibliografiei mai vechi); Aurel Răduțiu, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română. 1701–1847*, București, 1981, p. 22–26.

aceluiași oraș. În cataloagele lor figurau lucrări ale filosofilor iluminiști Voltaire și Chr. Wolff, precum și Lessing, cu *Emilia Galotti* și *Nathan cel Înțelept* sau Goethe, cu *Götz von Berlichingen*. Întrucât acumulaseră datorii excesive, cei trei asociați își lichidează magazinul, în anul 1792. Drept urmare, Hochmeister rămâne unicul librar sibian, până în anul 1815. Acesta își face frecvent reclamă, publicând liste de cărți în „Siebenbürger Zeitung" și tot pentru a spori eficiența vânzărilor, întemeiază o societate de lectură și o bibliotecă de împrumut. După moartea împăratului Iosif al II-lea se interzice publicarea cataloagelor de cărți și răspândirea revistelor prin cafenele. Printr-un decret al Guberniului, din 31 august 1798, sunt dizolvate și societățile de lectură. Abia în 1839, tipograful brașovean Johann Gött îndrăznește să redeschidă un cabinet de lectură.

d) Presa

Modernizarea societății din Transilvania este reflectată deopotrivă de eforturile de publicare a primelor ziare din Principat. În marile capitale și orașe din Apusul și Centrul Europei apar, după mijlocul secolului al XVIII-lea, gazete în care se acordă spațiu larg informațiilor de natură politică și militară, dar și economică și cultural-bisericească. În Imperiul habsburgic asemenea ziare apăreau la Viena („Wiener Zeitung", oficiosul Curții imperiale), la Bratislava, Brno etc. Curtea din Viena, în acțiunea ei unificatoare, sprijină mai ales presa în limba germană. În consecință, în primăvara anului 1784 începe să fie imprimat la Sibiu, în capitala Principatului Transilvaniei, de către Martin Hochmeister, ziarul de limbă germană „Siebenbürger Zeitung". El oferea știri din provincie propriilor cititori de limba germană din Principat, dar și celor din Imperiu, ziarul sibian devenind o sursă de informație pentru lectorii lui europeni. Activitățile Guberniului și măsurile mai importante luate de acesta, alte evenimente, între care, chiar la sfârșitul primului an de apariție, răscoala lui Horea, sunt reflectate pe larg în primul ziar din Transilvania.

Banatul își devansase sub acest aspect Principatul Transilvaniei. Săptămânalul „Temeswarer Nachrichten" („Știrile timișorene"), apărut în anul 1771, la tipografia lui Mathäus Heimerl, cu sprijinul autorităților austriece, nu este numai prima publicație germană a șvabilor bănățeni, ci și cel mai vechi ziar apărut pe teritoriul României de astăzi. Se presupune că în același an, la Timișoara, s-a tipărit și periodicul „Intelligenzblatt" („Foaia inteligenței"). Din păcate, până astăzi, nu s-a descoperit nici un exemplar din această tipăritură, frecvent citată și evocată. În oficina aceluiași Mathäus Heimerl, apare primul calendar bănățean în limba germană (1773) și primul ziar politic, „Temeswarer Zeitung" („Ziarul timișorean"), în 1784. Întrucât moștenitorul lui Heimerl, Johann Anton Slowatzek, e sancționat de autorități, în anul 1786, sub învinuirea de a fi tipărit publicații prohibite, în anul următor, Josef Eisenführer e autorizat să editeze și să difuzeze săptămânalul „Temeswarer Mercur" („Mercurul timișorean"). Ambele tipografii din Timișoara ajung, după 1791, în proprietatea lui Jakob Jonas, pentru ca ulterior să fie moștenite de Ludwig Jonas. Acesta va tipări, din 1805, timp de un an, săptămânalul

„Temeswarer Wochenblatt" („Foaia săptămânală timișoreană"). În 1806, după moartea sa, tipografia ajunge în proprietatea unui tânăr de 20 de ani, József Klapka, care se remarcase în timpul războaielor napoleoniene. Noul proprietar va edita, începând cu anul 1809, cotidianul „Tagesbericht" („Informația zilei"), iar după 1828, chiar și câteva publicații, conținând informații din domeniul spectacolelor teatrale.

Primul ziar al sașilor din Sibiu este, surprinzător, un săptămânal de informații teatrale, intitulat „Theatral Wochenblatt" („Săptămânal teatral"), care e tipărit pe parcursul anului 1778, de către imprimeria Hochmeister și Sardi. În același an apare, probabil prin inițiativa acelorași editori, un număr al publicației „Theatral Nachrichten" („Știri teatrale"). Periodicul politic sibian „Siebenbürger Zeitung" („Ziarul transilvănean") va fi rebotezat, în timpul războiului ruso-austro-turc (1788–1792), „Der Kriegsbote" („Mesagerul de război"). Ziarul își continuă, ulterior, apariția, cu titlul „Der Siebenbürger Bothe" („Mesagerul transilvănean"), până în 1862. Peste un relativ scurt interval de timp, Dieta Transilvaniei (1790–1791) a decis sancționarea aspră a tipografului Martin Hochmeister, întrucât acesta prezentase răscoala lui Horea într-un calendar german cu simpatie și dintr-o perspectivă favorabilă iobagilor români răzvrătiți. În ciuda aparențelor, periodicul politic sibian a avut, până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, o circulație restrânsă, chiar confidențială, atingând cifra de doar 150 de abonați.

În jurul ziarului „Siebenbürger Zeitung" au gravitat, de-a lungul timpului, o serie de publicații-satelit, cu caracter de supliment cultural, științific sau de divertisment, precum „Siebenbürgisches Intelligenzblatt" („Foaia transilvăneană a inteligenței"), în anii 1792–1805, „Anzeige Kritischer Beobachtungen zur Erweiterung Dramatischer Kenntnisse" („Anunț cu observații critice pentru lărgirea cunoștințelor în domeniul dramaturgiei"), în anii 1788–1802 și „Siebenbürgische Quartalschrift" („Periodicul transilvan"), în anii 1804–1828. Singura publicație germană, apărută la Sibiu, în anii 1791–1792, care afișează un conținut oarecum atipic, este revista de statistică „Siebenbürgens Fürsten" („Principii Transilvaniei").

După moartea lui Iosif al II-lea, în epoca restituțiilor nobiliare, apare și în Transilvania, între 1790 și 1791, primul ziar în limba maghiară, anume „Erdélyi Magyar Hírvivò" („Curierul maghiar transilvănean"). Periodicul era editat la Sibiu de același Martin Hochmeister. După această publicație efemeră, între 1814 și 1818 Gábor Döbrentei editează o revistă literară intitulată „Erdélyi Muzeum".

e) Bibliotecile

Producția de carte internă, proliferarea studiilor în străinătate și dezvoltarea unei rețele de librării promotoare ale comerțului cu cartea determină în secolul al XVIII-lea constituirea sau îmbogățirea colecțiilor bibliotecilor instituțiilor de învățământ și ecleziastice, ale celor particulare aparținând unor personalități culturale sau familii nobiliare și, în final, deschiderea unor biblioteci publice. Dintre instituțiile de învățământ, importante colecții de carte dețin Colegiul reformat din Cluj, care de la 2 724 de volume în 1752 ajunge în 1 827 să cuprindă 6 600 de volume, Colegiul reformat din Aiud (5 000 de volume în 1752), Colegiul reformat din Târgu Mureș (1 205 cărți în 1766), gimnaziul reformat din Odorhei, care de la 23 de cărți în 1698 și 180 de volume în 1720, ajunge să posede, mai cu seamă prin numeroase donații, 3 826 de cărți în 1797. Biblioteci își constituie și școlile medii reformate de la Zalău, Orăștie, Satu Mare, ca și cele catolice de la Cluj, Odorhei și Oradea, precum și Colegiul unitarian din Cluj. O importantă colecție de carte se afla, de asemenea, la mănăstirea franciscană de la Șumuleu Ciuc. Dintre bibliotecile particulare se detașează cea a polihistorului Sámuel Köleséri, cu peste 3 500 de volume de o mare varietate tematică, cea a lui Petru Bod de aproape 900 de volume, precum și cea a lui Iosif Benko cu numeroase manuscrise de mare valoare pentru istoria Transilvaniei, care ajung, în cele din urmă, în posesia Colegiului din Aiud. Colecții particulare importante dețin și familii nobiliare (familia Károly din Carei, familia Orczy, membri ai familiei Bethlen la Făgăraș și Racoșul de Jos etc.), preoți reformați (Márton Zágoni din Turda, Gábor Nemes din Târgu Mureș, Sámuel Kassai din Odorhei), sau intelectuali laici, ca de pildă familia Pataki din Cluj sau medicul Gábor Zágoni, cu o remarcabilă bibliotecă de științele naturii.

Pe de altă parte, bibliotecile gimnaziilor săsești de la Sibiu, Sighișoara, inclusiv cea de la Brașov, afectată grav de incendiul din 1689, care fuseseră fondate în veacul precedent, continuă să funcționeze și chiar se dezvoltă, pe parcursul secolului al XVIII-lea. Primele mențiuni despre biblioteca gimnaziului evanghelic din Bistrița datează din anul 1743, în pofida faptului că respectiva instituție de învățământ ființa, probabil, din epoca Reformei. În catalogul bibliotecii, întocmit în anul 1749, figurează peste 300 de volume, cu conținut teologic, filologic și filosofic. Din păcate, amintitul fond de carte nu numai că nu s-a amplificat, ci, parțial, chiar s-a volatilizat, până la începutul secolului al XIX-lea. Într-o consemnare de ordin statistic, din anul 1807, sunt amintite, în vechea bibliotecă a gimnaziului săsesc din Bistrița, doar 129 de volume.

Activitatea de colecționar a manuscriselor medievale, a codicelor și a cărților rare ia amploare în Transilvania, mai ales din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Acum se conturează marile colecții particulare ale bibliofililor ardeleni, prin achiziționarea de manuscrise medievale, coduce și incunabule, o dată cu înviorarea comerțului cu carte veche pe piața europeană, favorizată de lichidarea unor ordine călugărești notorii (cazul iezuiților), care tezaurizaseră, în bibliotecile lor, un remarcabil patrimoniu cultural. În această conjunctură fastă, Samuel Brukenthal fondează, la Sibiu, una din cele mai renumite biblioteci transilvane. În anul 1790, colecția sa cuprindea peste 13 000 de volume, precum și numeroase manuscrise medievale. De celebritate se bucură așa-numitul *Breviarum Brukenthal*, un manuscris din secolul al XV-lea, cu gotice minuscule, abundent ornat cu miniaturi.

Biblioteci cuprinzând, mai ales, carte slavo-română, româno-chirilică s-au format pe lângă vechile școli, ca cea de la Brașov-Șchei, Caransebeș, precum și pe lângă unele

mănăstiri din Transilvania și Banat. Pe măsura deschiderii școlilor de la Blaj (1754) și din teritoriul grăniceresc se întemeiază și bibliotecile acestora (Hațeg, Orlat, Năsăud).

Biblioteca românească de la Blaj s-a constituit din cursul secolului al XVIII-lea din câteva fonduri de cărți și manuscrise: cele ale episcopului Inochentie Micu, ale mănăstirii călugărilor bazilitani și, după 1754, ale Seminarului greco-catolic deschis aici. Tipografia blăjeană a alimentat și ea, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, biblioteca prin propriile tipărituri. La acestea se adaugă donațiile bibliotecilor personale ale cărturarilor legați de centrul bisericesc și școlar al Blajului.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea se constituie două mari biblioteci din Transilvania — *Batthyaneum* din Alba Iulia și *Biblioteca Teleki* din Târgu Mureș — care, alături de *Biblioteca Brukenthal* din Sibiu, *Biblioteca Seminarului greco-catolic* din Blaj și *Biblioteca Patachich* din Oradea peste 15 000 de volume), reprezintă cele mai însemnate realizări în acest domeniu în epoca cercetată. *Biblioteca Batthyaneum* se leagă de numele episcopului catolic Ignác Batthyány, care, după ce a cumpărat în timpul studiilor sale la Roma circa 3 000 de volume, își îmbogățește colecția în deceniile următoare cu cărți de la mănăstirile iezuite desființate, cu biblioteca Mihazzi din Vác, cu achiziționarea unor colecții particulare, cu peste 800 de manuscrise, ajungând să dețină 80% din manuscrisele latine și 60–70% din incunabulele aflate astăzi în biblioteci din țară. La Târgu Mureș, contele Sámuel Teleki pune bazele colecției sale, cumpărând cărți în timpul studiilor în Elveția și Franța, apoi în perioada în care a ocupat funcții publice înalte la Viena. Pentru biblioteca însumând 60 000 de volume, a construit, în 1813, o clădire specială și a editat, între 1796–1819, primul catalog sistematic tipărit la noi. Din 1802 Biblioteca Teleki a devenit o bibliotecă publică.

Colecții, colecționari, arhive. Deja în anul 1774 *Almanahul lui Kurzböek*, care apărea la Viena, estima, în paginile sale, galeria de tablouri, aparținând lui Brukenthal, drept o pinacotecă de talie europeană. În scurt timp colecția de pictură a sasului originar din Leschkirch (Nocrich), a depășit, atât sub aspect cantitativ, cât și calitativ, inițiativele similare ale unor principi sau duci din capitala Imperiului austriac. Cel mai vechi catalog al pinacotecii, datând din 1800, descria în jur de 1000 de tablouri. Samuel Brukenthal n-a fost numai un estet desăvârșit, ci și un excelent numismat. Pe lângă monezi antice elene sau romane, colecția sa cuprindea numeroase rarități numismatice medievale transilvănene.

După cucerirea Principatului Transilvaniei de către austrieci (1690), Cancelaria aulică și Guberniul Transilvaniei s-au îngrijit de conservarea actelor privind problemele economice și financiare, guvernarea, Tezaurariatul, iar Tabla regească, de cea a actelor referitoare la activitatea juridică. După alipirea Bucovinei la Imperiul austriac, arhivele organelor centrale din perimetrul provinciei respective. Încep să-și desfășoare activitatea într-o manieră similară celei din Transilvania. Pe parcursul secolului al XVIII-lea se amplifică spectaculos și arhivele familiale transilvănene, inclusiv cele săsești, ca urmare a conservării sistematice a actelor privitoare la administrarea domeniilor, la activitatea publică a membrilor familiei, precum și a corespondenței lor particulare.

În privința arhivelor orășenești ale sașilor, care fuseseră sistematizate încă din secolul al XVIII-lea, pe baza unor principii unitare, putem sesiza, pe parcursul secolului al XVIII-lea, o vogă a reorganizărilor febrile, dar nu și a modernizărilor, după cortegiul de catastrofe din secolul al XVII-lea. Arhiva din Sighișoara a fost distrusă succesiv, în anii 1601 și 1676, cea din Sibiu, în 1610, o dată cu spolierea orașului de către principele Gábor Báthory, iar cea din Brașov, cu ocazia incendiului din 1689. La sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea, fondurile arhivistice, gestionate în prealabil de notarii orășenești, sunt încredințate unui funcționar specializat, numit *regestrator archivi*. În Sibiu, încă din 1682, proaspăt-numitul arhivar era obligat să depună un *juramentum regestratoris archivi*, prin care se angaja să păstreze, să ordoneze actele și să nu permită consultarea acestora de către persoanele neautorizate. Prin urmare, până la începutul secolului al XIX-lea, arhivele orașelor săsești vor favoriza, prin excelență, conservarea privilegiilor comunității, respingând tentativele de consultare a fondurilor suplimentare în scopuri științifice.

Inițiativele de reorganizare orășenești ale sașilor se reduc, deseori, pe parcursul veacului al XVIII-lea, la întocmirea unor cataloage sau inventare pentru documentele medievale. În această ordine de idei, la Brașov, Martin Seewald alcătuiește un *Catalogus Privilegiorum* (Catalog al actelor privilegiale), în anul 1694, pentru ca două decenii mai târziu (1714), Johann Albrich care, de fapt, era medic de profesie, să redacteze un *Index Generalis Litterarum Privilegialium* (Index general al scrisorilor privilegiale). Același personaj s-a străduit, pentru prima dată în perimetrul Transilvaniei, să consolideze domeniul arhivisticii din perspectivă teoretică. Între anii 1764 și 1765, Georg Michaël Gottlieb von Hermann a elaborat, pentru arhivele brașovene, un nou repertoriu care cuprindea 694 de piese. La Sibiu, în anul 1720, e numit arhivar Martin Schuller. Acesta capătă, din partea consiliului orășenesc, însărcinarea de a înregistra toate documentele medievale. La Bistrița e conceput un nou inventar al arhivei abia în 1742. La sfârșitul secolului și începutul celui următor (1799–1812) sunt semnalați, în calitate de arhivari ai arhivelor bistrițene, Gottfried Lani, Daniel Connerth și Michaël Bertleff.

f) Literatura

În cadrul mișcării de înnoire dezvoltată în cuprinsul curentului iluminist, culturii scrise i-a revenit un rol cu totul aparte. Prin intermediul textului tipărit se urmărea difuzarea mai largă a noilor precepte, răspândirea de cunoștințe folositoare omului și societății; literatura, cu genurile ei, trebuia să împlinească rosturi cu totul notabile pentru afirmarea și realizarea dezideratelor formulate de promotorii Iluminismului.

În acest sens, s-a conturat mai întâi o literatură didactică, reprezentată de acele manuale școlare ale epocii după care s-au instruit generații de elevi din școlile, seminariile și colegiile existente atunci în Transilvania. Elaborate de profesori străluciți ai acestor școli și imprimate la tipografiile de la Cluj, Blaj, Sibiu, Buda sau Viena, aceste manuale școlare

transmiteau o informație de certă valoare științifică și, totodată, practică, prefațând elaboratele prin care însăși științele respective progresau în concordanță cu noile cerințe ale societății.

Astfel, se afirmă cu deosebire în Transilvania o literatură economică menită să contribuie la îmbunătățirea sistemelor și metodelor de lucru în principalele ramuri ale economiei. Apar primele lucrări științifice în domeniul filosofiei și filologiei, interesul pentru istoria și studiul limbii naționale fiind unul definitoriu pentru mișcarea culturală iluministă. Istoriografia română, la rândul ei, înregistrează, prin contribuția Școlii Ardelene, trecerea de la cronistica de sorginte medievală la scrisul istoric modern.

În sfârșit, literatura beletristică se face remarcată prin creații de amploare — dacă evocăm fie și numai poemul *Țiganiada*. Așezate la baza temeinică a propriei evoluții, a contribuit, totodată, la progresul limbii literare românești. În context, se traduc opere literare de vârf ale literaturii germane și franceze, care vor influența creația literară autohtonă în limba națională.

Un element de noutate în cultura română din toate cele trei țări îl reprezintă afirmarea, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, a *creației literare culte românești*. Aceasta a cunoscut o perioadă relativ îndelungată de gestație, fiind prospectată mai întâi cultura populară, creația folclorică românească.

Altă sursă pregătitoare a beletristicii românești este reprezentată de traduceri din opere literare străine. Din literatura europeană a secolului se manifestă un interes deosebit pentru operele lui Voltaire, Montesquieu și Rousseau, fiind mult gustate traducerile din Fénelon și Marmontel. În privința literaturii engleze, preferințele erau îndreptate către creațiile lui Byron și Young, iar din cea italiană erau traduși Metastasio și Alfieri. La sfârșitul perioadei începe să se manifeste interesul pentru opera lui Goethe.

Continuă tălmăcirea și copierea așa-numitelor cărți de înțelepciune și, respectiv, cărți populare, care cuprind povestiri istorice și moralicești, cele mai multe în versuri, mult gustate de cititori.

Astfel, în *Codicele lui Matei Voileanu*, scris între 1737 și 1768 de copistul făgărășan, în codicele copiate de Ioan din Surduc sau Mihai Popovici se regăsesc înmănuncheate asemenea texte de circulație populară, care serveau și lecturilor în școli.

Sub semnul creației folclorice românești transilvănene stau cele 14 poezii publicate în broșura intitulată *Cântece câmpenești cu glasuri românești*, apărută la Cluj în 1768 cu litere latine și ortografie maghiară (tipăritura includea, de altfel, și patru poezii maghiare). Versurile din cuprinsul acestei tipărituri evocau realități cotodiene din lumea satului ardelean.

Un pas înainte este făcut prin creația cărturarului brașovean Ioan Barac (1777–1848), care transpune în versuri motive de largă circulație atunci din literatura străină. Fiind prelucrate pe gustul și înțelesul popular, creațiile sale s-au bucurat de o circulație intensă, fiind solicitate în epocă de un număr mare de cititori. Este vorba în primul rând de *Istoria despre Arghir cel frumos și despre Elena cea frumoasă* (1801), atunci lectură preferată a elevilor brașoveni.

În sfera activității de traducere a continuat să se plaseze Dimitrie Țichindeal († 1818) cu ale sale *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături* din 1814, fabule moralizatoare în proză prelucrate de cărturarul bănățean după Dositei Obradovici, din sârbește. Vasile Aron (1770–1828), la rândul său, prelucrează în versuri alte motive din literatura antică și din cea germană, în *Patimile și moartea Domnului și Mântuitorului nostru Is.Hs.* (1805) și în *Anul cel mănos* (din 1820).

Meritul acestor autori de texte literare rezidă deopotrivă în efortul și contribuția adusă la cultivarea limbii române și îmbogățirea ei, la răspândirea ei în forme literare.

Peste aceste creații literare românești ale perioadei se ridică opera lui Ioan Budai-Deleanu (1760–1820), cărturar cu o vastă cultură europeană, bun cunoscător al operelor Antichității clasice și ale scrierilor autorilor moderni. Prin acel „poemation" eroi-comic satiric intitulat *Țiganiada*, scrisul literar românesc depășea cu mult tot ceea ce se realizase până atunci în sfera lui. O construcție epică grandioasă, cu multe alegorii și critică socială, antimonarhică și anticlericală și în care este afirmată rațiunea, dreptul natural al individului și popoarelor. Asemenea elemente se regăsesc și în poemul *Trei viteji*, pe care n-a reușit să-l termine, edificator și el pentru nivelul ridicat pe care îl atinge acum creația literară românească în general.

Literatura beletristică în limba maghiară sau latină se află, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea sub semnul unor formule literare caracteristice tradiționalismului barocului târziu. Participanții la evenimentele furtunoase ale sfârșitului de veac XVII și ale perioadei rákócziene își imortalizează experiențele în memorii și autobiografii (cancelarul Miklós Bethlen, contele Sándor Károly, Mihály Teleki), în timp ce *Historia* lui Mihály Cserei este o încercare de îmbinare a memorialisticii cu pretențiile mai exigente ale unei lucrări istoriografice. Genul memoriilor și jurnalelor continuă și în deceniile următoare prin *Metamorphosis Transylvaniae* a lui Péter Apor din 1736, un monument al mentalităților nobiliare patriarhale, tradiționaliste, prin autobiografia lui Kata Bethlen, protectoarea lui Péter Bod, publicată în 1762, prin memoriile lui István Daniel Vargyasi, jude suprem de Odorhei, sau cele ale lui György Rettegi, vicecomite de Dăbâca, cu multe amănunte interesante despre viața cotidiană și moravurile vremii. Sunt la mare preț în epocă și colecțiile de anecdote de genul celor datorate lui József Denes Hermányi din Aiud (1759–1762) sau medicului Sámuel Andrád (1789–1790).

Peste nivelul acestor scrieri tipice barocului se ridică lucrarea *Törökországi levelek* a lui Kelemen Mikes, cuprinzând 207 scrisori fictive datând din perioada exilului său în Turcia din anii 1717–1758 și publicată de-abia în 1794. O dată cu impunerea treptată a spiritului luminilor, literatura originală în limba maternă depășește stadiul poeziilor ocazionale, prilejuite de evenimente eclesiastice, politice sau școlare, și prin Abraham Barcsy (1742–1806) și Dávid Baróti Szabó (1739–1819), deși de pe poziții politice și modalități de creație și exprimare diferite ce oscilează între tradiție și inovație, lirica autentică în limba maghiară oferă primele semne concludente de afirmare. În domeniul

Fig. 146 Kelemen Mikes.

prozei, până la sfârșitul perioadei de care ne ocupăm, predomină încă traducerile, autorii preferați fiind Fénelon și Marmontel. Îndeosebi traducerile și adaptările din autori francezi ale lui Sándor Báróczi (1735–1809) sunt deschizătoare de drum pentru înnoirea stilistică a prozei literare maghiare.

La începutul secolului al XVIII-lea, viața literară a sașilor transilvăneni a fost profund impregnată de pietism, doctrină care părea să înglobeze o capacitate de ripostă satisfăcătoare, în confruntarea cu tendințele de catolicizare promovate de monarhia habsburgică, prin intermediul instituțiilor de învățământ sau al propagandei culturale. Prin urmare, în peisajul liric, se practică aproape în exclusivitate o poezie de inspirație religioasă. În sfera noii sensibilități evlavioase se înscriu volumele de versuri, *Davidische Harfen* (Harfele lui David) și *Geistreiches Kronstädtischer Gesangbuch* (Carte brașoveană de cântece plină de spirit), plăsmuite de Andreas Teutsch (1669–1730), comitele sașilor și, respectiv, preotul brașovean Peter Clos (1703–1771).

Curentul iluminist, prin excelență pragmatic și raționalist, nu s-a dovedit, cel puțin în mediul cultural al sașilor transilvăneni, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, un factor stimulativ pentru producția literară. Din cercul restrâns al literaților autohtoni pot fi evocați Paul Rudolf Gottsehling (1721–1805), autor al unui volum de versuri, în manieră anacreontică, intitulat *Unschuldiger Zeitvertreib in Poesie* (Petrecerea nevinovată a timpului în poezie), Johann Samuel Kessler (1771–1796), creatorul succintei culegeri de versuri, *Papiere aus dem Nachlasse eines kaiserlichen Offiziers* (Acte din moștenirea unui ofițer imperial) și Daniel Filtsch (1730–1793), veritabil bard al reformismului iosefinist, în poeme ocazionale. De o largă audiență s-au bucurat, pe de altă parte, idilele în grai săsesc, *Hans von Dorf* (Ion de la țară) și *Das Hohelied Salomonis in siebenbürgisch-sächsischer Sprache* (Cântecul de preamărire a lui Solomon în grai săsesc transilvan), scrise de eruditul Johann Seivert (1735–1785).

Literatura economică. În secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor, când societatea românească trece prin adânci prefaceri, înregistrând germenii noilor forme capitaliste, apar și cele dintâi elemente ale unei gândiri economice românești, care se reflectă în primul rând într-o literatură economică. Societatea medievală de la noi fusese una agrară, practicarea îndelungată a culturii pământului determinând acumularea unei bogate experiențe în materie de agricultură. Necesitatea sporirii producției agricole, practicarea unei agriculturi intensive au determinat preocupări științifice în agronomie, apariția unei literaturi economice. Era, astfel, sintetizată experiența agricolă românească,

acesteia adăugându-i-se experiențele și inovațiile din străinătate, noutățile din tehnicile agricole și sistemele de cultură a pământului, cultura de plante noi experimentate în alte țări din Centrul și Apusul Europei și chiar din America. Promotorii acestui început al literaturii economice de la noi — care, datorită structurilor socio-economice din Țările Române, a primit un accentuat caracter de literatură agronomică, fără a lipsi preocupările pentru dezvoltarea „industriilor" — cunosc și utilizează literatura economică, pe cea agrotehnică mai ales, din Europa, reținând experiențele agronomice din străinătate care corespundeau economiei românești[1].

Începuturile literaturii economice românești sunt legate de activitatea Școlii Ardelene. Cărturarii iluminiști, exponenți ai unei burghezii românești în ascensiune, duc o susținută activitate pentru ridicarea culturală a poporului, programul politico-național al acesteia fiind dublat de un program economico-social și de altul cultural, care se întrepătrund. Literatura economică românească de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor este în același timp una didactică și de propagandă științifică[2]. Lucrările autorilor români se tipăresc sub forma unor lucrări agrotehnice sau de manuale școlare, alteori ca lucrări de popularizare mai largă, care să răspândească în rândul agricultorilor cunoștințe agrotehnice înaintate. Cele mai multe asemenea lucrări se prezintă ca adevărate tratate de agricultură ale timpului, fiind tipărite sub forma unor „economii de câmp". Ele înmănunchează îndeletniciri rurale diverse: agricultura propriu-zisă, viticultura, creșterea animalelor, cultura pomilor, grădinăritul, apicultura, creșterea viermilor de mătase[3].

Cea dintâi lucrare economică românească o datorăm savantului și medicului oculist român Ioan Piuariu-Molnar, care se ocupă de *Economia stupilor* (Viena, 1785), fiind distribuită în două mari secțiuni: *Cuprinderea teoreticească și cea practicească*. În cuprinsul ei se dau numeroase sfaturi pentru abandonarea unor practici ale albinăritului medieval, în vederea sporirii numărului crescătorilor de albine. După cum s-a mai observat, I. Piuariu-Molnar n-a fost doar un teoretician economic, ci și un îndrumător al vieții economice practice.

Mai cuprinzătoare ca domenii practice ale economiei pe care le îmbrățișează ne apare lucrarea *Povățuire către economia de câmp* a lui Gheorghe Șincai (Buda, 1806), care se prezintă ca un veritabil tratat de economie rurală. Este încercată o definiție a economiei (rurale), fiind îmbrățișate, apoi, diferite aspecte privind agricultura, fânațele, creșterea animalelor, grădinăritul, pomicultura, creșterea viței de vie, a albinelor și viermilor de mătase. Cărturarul român îndeamnă la tratarea pământului cu îngrășământ animal, dar

---

[1] Cornelia C. Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura românească dintre anii 1786–1830*, în „Studii" 9, 1956, 1, p. 87–106; Ivanciu Nicolae Văleanu, Toader Ionescu, *Gândirea economică din Transilvania (1784–1918)*, București, 1981.

[2] Nicolae Edroiu, *Începuturile literaturii economice românești. 1780–1810 (Studiu și anexe)*, Cluj-Napoca, 1978.

[3] Ioan Lumperdean, *Literatura economică românească din Transilvania la începuturile epocii moderne*, București, 1999.

și artificial, la recuperarea țarinilor, locurilor pustii, a celor inundate; sunt recomandate noi unelte agricole și sisteme de cultură intensivă a pământului, plantele adecvate a se cultiva pe diferite soluri; îngrijirea pășunilor și mai ales a fânațelor, practicarea culturilor speciale pentru obținerea unor nutrețuri superioare. Gh. Șincai insistă, de asemenea, asupra rolului complementar al creșterii animalelor de către țăranul agricultor, îndemnând la prăsirea unor rase superioare.

Difuzarea *Economiei de câmp* a lui Gh. Șincai nu se încheiase când, prin îngrijirea lui Gr. Obradovici, apărea o altă lucrare economică: *Carte de mână pentru bine orânduita economie, lucrarea pământului și pentru plămădirea și păzirea vitelor celor casnice, spre mare treabă a plugarilor celor românești* (Buda, 1807). În *Cuvântul* adresat cititorilor, autorul lucrării se ridică împotriva „neștiinței și nepriceperii în economie", argumentând necesitatea practicării unei agriculturi raționale, a difuzării de cunoștințe agricole, conturând chiar o imagine a viitorului sat românesc.

Numărul tipăriturilor cu caracter economic este în creștere în deceniul care precede revoluția din 1821, fiind reeditate și unele dintre lucrările mai vechi (ca *Economia stupilor* a lui I. Piuariu-Molnar, de pildă), fiind efectuate traduceri după lucrări care apăreau în Imperiul habsburgic mai ales, elaborate alte lucrări românești, cum era cea datorată lui Petru Maior, *Învățătură despre agonisirea viței de vie* (Buda, 1813).

În activitatea de redactare a acestei literaturi economice, cu pronunțat caracter economic, cărturarii luminiști au fost confruntați de numeroase probleme de terminologie științifică, aceasta aflându-se la începuturile ei. Semnificative sunt încercările de definiții date unor noțiuni, termeni de economie agrară. Inspirate după lucrări economice apărute în Europa luminilor — cum sunt cele ale lui L. Mitterpacher, Panke, Spitzner — autorii români adaptează la nevoile economiei românești metodele și inovațiile avansate, punând în același vreme, tocmai în acest răstimp istoric, bazele terminologiei economice românești.

Intelectualitatea românească din această perioadă militează pentru editarea unui periodic de economie rurală, care urma să se numească „Foaia română pentru econom" („Wallachische Zeitung für den Landmann"), având preconizată apariția la începutul anului 1790, acțiune împiedicată însă de reacțiunea ce a urmat după moartea împăratului Iosif al II-lea.

Gândirea economică românească, în formare, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor îmbrățișează și alte domenii ale economiei. În programul *Societății filosofești a Neamului românesc în Mare Principatul Ardealului*, după cum rezultă din *Înștiințarea* difuzată în 1795, se găsesc îndemnuri și „spre alte științe spre folosul economiii, cum sunt și manufacturile neguțătorești". Asemenea strădunțe încep să se împlinească în primii ani ai secolului al XIX-lea, când I. Piuariu-Molnar reușește să înființeze o fabrică de lână la Sadu, lângă Sibiu, după ce avusese de înfruntat sistemul juridic privilegial prin care lumea feudală spera să se mai mențină. Cărturarul și economistul român transilvănean reușește să ridice o „fabrică" pentru români, argumentând, într-un memoriu din 1801, că „nimenea nu poate nega faptul că la înflorirea țării contribuie mult faptul că meseriile

să fie practicate într-un număr cât se poate mai mare și că de asemenea regatele și provinciile respective se consolidează prin exercitarea comerțului și a meseriilor"[1].

Lucrările economice din perioada imediat următoare apar preocupate de resursele naturale ale Țărilor Române și vor opina pentru crearea și dezvoltarea unei industrii autohtone, subliniindu-se necesitatea îmbunătățirii sistemului agricol românesc, în paralel cu o politică economică de industrializare a Țărilor Române.

g) Istoriografia

În răstimpul dintre anii 1711 și 1821 se înregistrează o evoluție fără precedent a scrisului istoric românesc. Dacă prima jumătate a perioadei este mai puțin productivă, continuându-se preocupările cronistice din secolele precedente, sfârșitul răstimpului cunoaște erupția povocată de Școala Ardeleană, cu marile ei lucrări istoriografice. Acestea erau rezultatul pozitiv al contactului cu mediile cultural-științifice din centrul Europei, din Italia, cu istoriografia românească în general, dar și cu izvoare istorice referitoare la români păstrate în arhive și biblioteci din provinciile românești și străinătate (Buda, Viena, Roma). Cercetarea istoriei poporului român, de la procesul de formare și până în vremea respectivă, precum și a originii limbii române erau apreciate drept priorități ale cercetării științifice românești la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea.

Rezultatele acestor cercetări erau de altfel apreciate ca fiind deosebit de utile nu doar domeniului istoriografiei, ci și luptei pentru drepturi politico-naționale dusă atunci cu deosebire de românii transilvăneni. Caracterul militant al scrierilor istorice elaborate de cărturarii Școlii Ardelene iese în evidența din exagerarea „puristă" în privința originii poporului român și a limbii sale. Prin astfel de afirmații, se urmărea de fapt reliefarea modelului nobilității romane, care trebuia să îmbărbăteze și să mobilizeze națiunea română și nu în ultimul rând prin spiritul polemic al acelor scrieri.

Istoriografia românească din Transilvania primelor decenii ale secolului al XVIII-lea este reprezentată de cronicile de la Brașov datorate protopopului Radu Tempea II (1691–1742). El s-a înscris pe linia tradiției cărturărești brașovene, cum fusese în secolul precedent cronica protopopului Vasilie, al cărei rezumat succesorul de acum îl includea de altfel în a sa *Istorie a bisericii Șcheilor Brașovului*. Dacă protopopul din vremea lui Mihai Viteazul fusese preocupat de problematica românească a momentului respectiv, după un secol românii transilvăneni sunt confruntați de frământările politico-religioase din vremea unirii bisericești cu Roma. Radu Tempea II, în acord cu pozițiile românilor brașoveni, strâns legați de frații de peste Munți și de Ortodoxie în general, se arată un fidel apărător al acesteia. Completările pe care le aduce bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului pentru sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor sunt marcate

[1] Al. Neamțu, *Din gândirea economică a doctorului Ioan Piuariu-Molnar*, în AIIAC 18, 1975, p. 364, 368 (textul latin).

de problemele societății transilvănene a timpului său. El însuși apare drept un cărturar angajat în acțiunea de ridicare prin lumina învățăturii, prin lectura („citania") cărților, prin cunoaștere și cultură în general.

Acesta devine, de fapt, programul „cultural" al familiei de protopopi și dascăli Tempea, care, vreme de mai bine de un deceniu, au ilustrat școala românească din Șcheii Brașovului, contribuind la menținerea focarului de cultură românească din cel mai mare oraș din sudul Transilvaniei acelei vremi.

Alt dascăl al Brașovului, Radu Duma apare drept continuatorul tradiției istoriografice românești din Transilvania la mijlocul secolului al XVIII-lea, lui fiindu-i atribuită *Cronica Țării Ardealului*, provenită din același mediu brașovean, care o și inspiră, precum și alte însemnări cu caracter istoric.

În deceniile de după mijlocul secolului al XVIII-lea, autorul *Gramaticii românești* din 1757, Dimitrie Eustatievici (†1797), a lăsat și câteva *Însemnări de cronică*, conținând știri mai mult de interes local, importante însă pentru cunoașterea atmosferei ce domnea în sânul comunității românești brașovene.

Istoriografia românească din Brașov ajunge să finalizeze reconstituirea de tip cronistic a comunității românilor de aici prin acea *Cronică a Brașovului pentru trecutul românilor din Șchei* (*1392–1780*), cu care se încheie de fapt scrisul istoric brașovean din perioada analizată.

Aceluiași mediu ortodox brașovean, aflat în opoziție față de unirea românilor cu Biserica Romei, îi aparține și cronica istorică în versuri intitulată *Plângerea sfintei mănăstiri a Silvașului din eparhia Hațegului de Prislop*. Autorul, un prelat de la Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului sau dascăl la școala ce funcționa aici, era animat de spirit anticatolic, textul său fiind încărcat cu accente dure la adresa Unirii bisericești și a celor care au acceptat uniația. El se arată profund întristat și revoltat de distrugerile provocate așezămintelor bisericești și monahale din sudul Transilvaniei.

Versificatorul anonim și-a conceput cronica în trei părți, începutul fiind de fapt o prezentare a ctitorilor mănăstirești și bisericești din Țara Românească și a istoriei mănăstirii Silvașului până la 1700, al cărei trecut îi era cunoscut autorului. Partea următoare cuprinde o critică severă la adresa Unirii religioase a unei părți a românilor transilvăneni cu Biserica romană catolică, în final fiind adresate cuvinte dintre cele mai aspre românilor uniți, pentru fapta lor. Dincolo de accentele confesionale conținute de cronica rimată, autorul ei știe să rețină ca nefaste pentru unitatea neamului românesc consecințele Unirii bisericești, combătând-o cu putere din această perspectivă:

„Căci nu va fi spre folos
Uniația ce s-au scos,
Ci numai ca să ne rășnească
De frații din Țara Românească
Și din Țara Moldovinească".

Istoriografia română înregistrează, în perioada anilor 1700–1820, contribuția științifică de excepție a Școlii Ardelene evoluată într-un mediu greco-catolic cu vederi iluministe. Scrierile istorice ale reprezentanților acesteia ating un nivel științific apreciabil, semnificativ pentru întregul scris istoric românesc. Acum sunt elaborate marile lucrări privind istoria poporului român din toate provinciile pe care le locuia, originea sa și a limbii vorbite de el, ca și starea social-politică din acel timp.

Laboratorul metodologic al acestei etape reprezentative din istoria scrisului românesc fusese dinainte pregătit, în primul rând prin atenția acordată investigării izvoarelor istorice, a lucrărilor cronicarilor umaniști, a altor elaborate istoriografice. Între acestea și manuscrisul lucrării lui Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, pe care Inochentie Micu îl achiziționase de la un anticar vienez în anii 1734–1735 și pe care Samuil Micu o folosește în argumentațiile sale istorice. Este utilizat apoi volumul de documente istorice alcătuit de Ioan Săcădate, alte colecții de izvoare istorice întocmite de cărturarii germani și unguri.

Istoricii Școlii Ardelene au cercetat personal, la rândul lor, fondurile de documente și manuscrise din colecțiile arhivalice și de bibliotecă din străinătate, adunând cu migală informații istorice referitoare la români, pe care și-au clădit apoi elaboratele lor istoriografice.

Primul dintre istoricii Școlii Ardelene, Samuil Micu (1745–1806), care îi și deschide direcțiile principale de cercetare, elaborează pentru informarea istoricilor străini lucrarea în limba latină *Brevis historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanae seu ut quidem barbaro vocabulo appelant Valachorum ab initioneque ad seculum XVIII*, din 1778, pe care o concentrează apoi în beneficiul cititorilor români într-un text intitulat *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*. Expunerea științifică era acum realizată la nivel general românesc, dincolo de provinciile istorice în care trăiau românii. Iar prin *Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri* din 1791 Samuil Micu explică pe înțelesul poporului istoria națională și problematica luptelor constituțional-politice declanșate după dispariția lui Iosif al II-lea, în Epoca Reacțiunii.

Scrierea principală a lui Samuil Micu rămâne *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor*, o amplă sinteză a istoriei naționale, cea dintâi de asemenea proporții. Ea a rămas, din păcate, până de curând, cu excepția câtorva fragmente, inedită, neputând, în asemenea împrejurări, să influențeze scrisul istoric românesc din perioada următoare. Concepută în patru volume, istoria lui Samuil Micu începea cu personajele legendare din Antichitatea romană și avea să reconstituie istoria românilor până la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

Meritele principale ale acestei scrieri constau în întinderea expunerii istorice, din epocile vechi și până în contemporaneitate, dar mai ales în cuprinderea la un loc a trecutului celor trei provincii istorice românești. Separatismul politico-statal de sorginte medievală, existent încă în epocă, era depășit prin conceperea tratării istorice în viziune națională.

În finalul lucrării sale, Samuil Micu a pus *Istoria bisericească a românilor din Transilvania*, dusă până în vremea sa.

Pe aceleași coordonate conceptuale și metodologice se înscrie marea operă a lui Gheorghe Șincai (1754–1816), *Hronica românilor și a mai multor neamuri*. Ea înfățișează

Fig. 147 Gheorghe Șincai.

Fig. 148 Petru Maior.

istoria poporului român între anii 860 și 1739 (oprindu-se aici involuntar), în baza unei bogate informații istorice pe care a adunat-o și prelucrat-o de-a lungul a trei decenii și jumătate. Prin acest elaborat istoric, considerat de atunci încoace un monument al istoriografiei române, era definitiv impus în scrisul istoric românesc schema de tratare unitară a istoriei românilor din cele trei țări, de la formarea lor și până în secolul al XVIII-lea.

Pentru informarea istoricilor și cititorilor străini, Gh. Șincai a încercat și o variantă în limba latină a cronicii sale, *Chronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationum*, pe care n-a reușit să o definitiveze.

Mai multă influență asupra istoriografiei timpului său au avut scrierile lui Petru Maior (circa 1761–1821). El reușește să-și publice principalele lucrări, doar *Lexiconul* de la Buda, la care a fost colaborator, fiind tipărit postum, în 1825. Scrierile sale istorice nu mai au întinderea în timp și amplul cuprins problematic ca la cei doi predecesori ai săi, ci abordează teme circumscrise, care continuau să rămână de mare interes în dezbaterile științifice ale timpului. Este vorba în primul rând de *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, tipărită la Buda în 1812, lucrare ce urmărea combaterea opiniilor nefondate formulate atunci dinspre sfera politicului de autori ca Sulzer, Engel sau Eder în problematica respectivă. În fața argumentului numărului, adus de inițiatorii *Supplex*-ului, în baza lucrărilor statistice din epocă, românii alcătuind majoritatea absolută a populației Transilvaniei — partea adversă înscria deplasarea dezbaterii înspre domeniul dreptului istoric, contestându-le românilor vechimea în spațiul lor de formare și îndelungă locuire. În *Cuvântul înainte* la *Istoria* sa, Petru Maior persifla asemenea teorii neștiințifice care — mai grav, aprecia autorul — erau răspândite cu cea mai mare rapiditate în literatura istorică a vremii. Scrierea folosea un accentuat ton polemic, având un scop informativ-științific, dar și unul formativ, românii fiind îmbărbătați pentru a ieși din starea în care au fost aduși, punându-li-se înainte faptele strălucite ale strămoșilor și originea lor nobilă.

În finalul lucrării se dezbătea și problema limbii române, care, după autor, își are originea în latina populară, scrierea ei trebuind să revină la alfabetul latin, după cum susține și în *Ortographia* sa din 1819.

Altă temă care l-a preocupat pe istoric a fost instituția Bisericii la români, aceasta într-un moment când aveau loc discuții între cele două biserici ale românilor transilvăneni. Prin *Istoria bisericei românilor*, din care s-a tipărit în anul 1813 un text mai restrâns ca urmare a intervenției cenzurii, căruia nu i-au scăpat criticile aduse de autor, era reconstituit trecutul singurei instituții a românilor din Transilvania recunoscută în cadrele ei politico-statale de atunci.

Originea poporului român preocupă și pe Ioan Budai-Deleanu (1760–1820), în exilul său voit din cea de-a doua jumătate a vieții sale, cea creatoare; acestuia îi erau cunoscute în linii mari dezbaterile științifice în care erau antrenați cărturarii Blajului. În lucrarea sa *De originibus populorum Transylvaniae* susținea cu argumente istorice și de limbă originea latină și romană a limbii și poporului său. Erudiția sa străbate întregul text al scrierii, edificator pentru nivelul atins la începutul secolului al XIX-lea de cercetarea istorică românească prin activitatea științifică a Școlii Ardelene.

Acestor eforturi științifice de vârf trebuie alăturate străduințele altor autori români, care

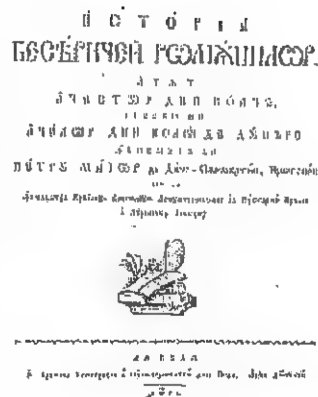

Fig. 149 Petru Maior, *Istoria bisericei românilor*, Buda, 1813.

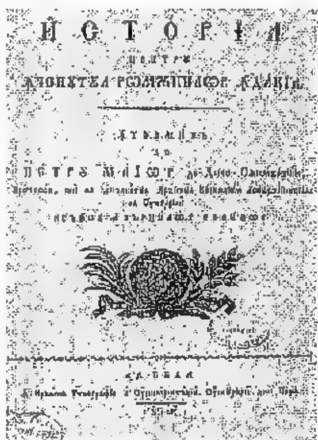

Fig. 150 *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, de Petru Maior, Buda, 1812.

au contribuit la continuarea în timp a preocupărilor istorice pe o asemenea problematică. Astfel, un Ioan Monorai, care întocmește o *Scurtă cunoștință a lucrurilor Daciei* (1820), rămasă până astăzi în manuscris, cu excepția câtorva fragmente, varianta românească și cele două în latină urmăreau aceleași scopuri: răspândirea în țară și în mediile străine a principalelor „cunoștințe" despre trecutul românilor, dar și în privința stării lor din vremea elaborării acestor lucrări. Acum era cuprins într-un text istoric românesc, cu multă înțelegere, momentul Răscoalei lui Horea, era tratată Revoluția din Franța și participarea românilor transilvăneni la războaiele napoleoniene, fiind încorporate deci și evenimentele mari din trecutul apropiat.

Rezultă faptul de mare importanță că prin activitatea științifică deosebită a Școlii Ardelene, istoriografia română a înregistrat un progres considerabil sub aspect conceptual și al metodologiei scrisului istoric. Era reconstituită evoluția poporului român din Antichitate și până în contemporaneitate, prin tratarea la un loc a principalelor evenimente din toate cele trei provincii românești.

Deasupra întregii construcții istoriografice a Școlii Ardelene era așezată marea idee latină, atât de fertilă în acțiunile politico-naționale românești din următoarele decenii.

Istoriografia este una din ramurile științifice în care desprinderea de tradiționalismul istoriei eclesiastice de sorginte barocă are loc cu dificultate, în întreaga perioadă cercetată continuând să predomine elementul confesional. În lumea catolică, tradiția istoricilor iezuiți din prima parte a secolului XVIII (reprezentativă fiind opera lui Franz Fasching, editor al *Cronicii lui Anonymus* și autor al lucrărilor *Dacia vetus* (1725), *Dacia siculica* (1731) și *Dacia nova* (1743–1744) este continuată în a doua jumătate a veacului de canonicii Antal Szeredai și Michaël Burian din Alba Iulia, care, împreună cu episcopul Ignác Batthyány, pun în circulație un bogat material documentar privind episcopii, instituțiile și istoria bisericii catolice din Transilvania. Episcopia catolică de Oradea își găsește imaginea istoriografică în lucrările lui Antal Gánóczi (1776) și József Alois Kereszturi (1806).

Fig. 151 Episcopul catolic al Transilvaniei, Ignác Batthyány.

O concepție asemănătoare, tributară tradiției baroce, marchează și lucrările manuscrise de istorie a bisericii unitariene inițiate de István Kénosi Tözsér în 1767 și continuate de István Uzoni Fosztó și alții. În cadrele culturii reformate din

Transilvania, o deschidere esențială, dătătoare de ton, marchează activitatea istoriografică a lui Péter Bod (1712–1769), care, după studii efectuate la Aiud și Leyden, funcționează timp de două decenii și jumătate ca preot la Hoghiz și Ighiu, lăsând în urmă o operă tipărită și manuscrisă în care se evidențiază o istorie universală a bisericii, publicată la Basel în 1760, și o istorie a bisericii maghiare, cu accent special asupra Reformei și consecințelor sale, păstrată într-o variantă manuscrisă latină și una maghiară. Lui i se datorează și două lucrări care depășesc de-acum sfera istoriei eclesiastice, ocupându-se de istoria, tradițiile, religia și instituțiile secuilor și românilor din Transilvania. Prin aceste opere manuscrise își manifestă influența școala germană de descriere geografico-statistică, reprezentată în aceeași perioadă în Transilvania de András Huszti, profesor la Colegiul reformat din Cluj, prin lucrarea sa, publicată de-abia în 1791, intitulată *Ó és új Dácia (Vechea și Noua Dacie)*, și apoi ridicată la un nivel calitativ superior prin activitatea lui József Benkö (1740–1814). Deși a avut doar posibilitatea unor studii în Principat, la Colegiile reformate din Odorhei și Aiud, József Benkö oferă prin Transilvania, publicată în două volume la Viena în 1778, o descriere a Marelui Principat după canoanele școlii statistice de la Göttingen, pe baza unei documentări de o deosebită amploare și minuțiozitate. O extindere a preocupărilor în acest sens la nivelul localităților din Transilvania a rămas, în epocă, în manuscris sub titlul *Transsilvania Specialis*. Lui József Benkö i se datorează, de asemenea, o istorie a Episcopiei de Milcov (*Milkovia*, I–II, Viena, 1781), precum și o amplă colecție de izvoare narative ale istoriei Transilvaniei, dintre care a reușit să tipărească o ediție a cronicii lui Wolfgang Bethlen.

Pe urmele acestor deschizători de drum în direcția unei istoriografii eliberate treptat de servituțile confesionalismului, apar după 1790 preocupări de istorie universală datorate profesorului piarist Martin Bolla (autorul primului manual complet de istorie universală, publicat la Cluj în 1798–1799) sau Ferenc Szilágyi, profesor la Colegiul reformat din Cluj, autor al unei istorii universale politice tipărite la Cluj în 1816. Un alt profesor al Colegiului reformat clujean, Ferenc Biró, dă la iveală, în 1805, o scurtă istorie a Transilvaniei cu destinație didactică. O *Societate de editare a manuscriselor vechi*, inițiată de György Aranka, reușește să tipărească la Sibiu, între 1792–1800, două volume din colecția *Scriptores rerum transilvanicarum*, cuprinzând manuscrise istorice din colecția lui József Benkö.

În domeniul *istoriei literaturii*, același Péter Bod face operă de pionierat, publicând în 1766 la Sibiu, sub titlul *Magyar Athenás*, prima prezentare sistematică asupra literaturii maghiare, care include 528 de autori, a căror creație este analizată și ordonată după criterii predominant laice. Lucrarea este continuată de József Benkö prin adăugarea a încă 88 de scriitori și apoi de către Mihály Szatmári Pap, profesor al Colegiului reformat din Cluj. Sándor Kovásznai, traducător al lui Plautus, și Sámuel Zilai, profesori la Colegiul reformat din Târgu Mureș, publică la Utrecht o ediție completă a operei poetice a lui Janus Pannonius

În contextul epocii luminilor, preocupările privind cultivarea, normarea gramaticală și îmbogățirea limbii maghiare se împletesc cu cercetarea originilor acesteia. Sámuel

Gyarmathi (1751–1830), originar din Cluj, după studii la Viena și la Göttingen, elaborează și publică în 1799, sub influența lui Schlözer, o lucrare fundamentală privind originea fino-ugrică a limbii maghiare pe baza argumentelor oferite de structura gramaticală comună. Prin cartea sa, tipărită la Göttingen, el devine unul din precursorii lingvisticii comparate pe plan universal.

În domeniul *filosofiei*, după începuturi timide marcate în prima jumătate a secolului XVIII de traduceri manuscrise ale unor lucrări raționaliste în spirit cartezian sau ale cărților lui Christian Wolff de către Ferenc Páriz Pápai și Samuel Nádudvari, în a doua jumătate a veacului filosofia wolffiană a Aufklärung-ului german se impune treptat prin intermediul manualului lui Baumeister, tipărit la Cluj în 1791 și difuzat la Târgu Mureș de Sándor Kovásznai și József Fogarasi Pap. După 1790, filosofia kantiană își exercită influența în Transilvania prin intermediul lui József Pákei, Pál Sipos și, mai ales, Sámuel Köteles, profesor la Colegiile reformate din Târgu Mureș și Aiud.

Sub semnul aceleiași tendințe de laicizare și modernizare, alături de dreptul canonic, se deschid, cu deosebire prin activitatea lui András Huszti, perspective pentru abordarea studiilor de drept public, marcate în a doua jumătate a secolului XVIII de personalitățile proeminente vieneze din epoca tereziană și iosefină de talia lui Martini și Sonnenfels.

Influențele pietiste rigoriste sunt sesizabile în *istoriografia săsească*, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, cu precădere în lucrările de istorie ale comitelui sașilor, Andreas Teutsch, care alcătuiește și un judicios repertoriu numismatic transilvănean. Scrierile sale istorice, *Brevis et diplomatica descriptio nationis Saxonicae* (Scurtă descriere a națiunii săsești, pe baza de documente) și *Historia Regni sive Principatus Transilvaniae* (Istoria regatului și a principatului Transilvaniei), denotă o excelentă cunoaștere a izvoarelor arhivistice săsești. Însă abia prin intermediul brașoveanului Martin Schmeitzel (1679–1747), ajuns profesor de științe politice și istorie la universitățile din Jena și Halle — centrul pietismului — elementele respectivului curent de sensibilitate vor fi efectiv fructificate de istoriografia săsească din Transilvania. Acesta a fost dascălul și mentorul unei întregi generații de istorici sași din secolul al XVIII-lea. Rolul său în impunerea unei maniere de abordare a izvoarelor referitoare la istoria Transilvaniei, dintr-o perspectivă a exactitudinii și a spiritului critic, este incontestabil și meritoriu. Prelegerile sale au circulat în mediul săsesc transilvan prin intermediul unor copii manuscrise, redactate de foști studenți, care le audiaseră la universitățile din Jena și Halle.

Unul dintre elevii lui Schmeizel a fost eruditul sas Georg Soterius (?–1728). Opera sa, rămasă în manuscris, este impresionantă. Cele 10 tomuri, de dimensiuni apreciabile, cuprind o serie de lucrări cu caracter istoric, din care amintim: *Moldavorum regul* (Regii moldovenilor), *De ducibus Valachiae* (Despre conducătorii Valahiei) și *Historia Daciae antiquae* (Istoria vechii Dacii). Acestora li se pot alătura și câteva importante instrumente de lucru, precum un *Nomenclator* al persoanelor și locurilor din Transilvania și *Collectanea* (Culegere) de referiri bibliografice despre originea românilor. De altfel, Soterius tratează problematica genezei poporului român și a romanității sale în aproape întreaga sa producție istoriografică, dar, într-o manieră de-a dreptul exhaustivă, în monumentala *Istorie a Daciei antice*.

Un alt istoric notoriu, prieten și contemporan cu Schmeizel, a fost brașoveanul Johann Filstich (1684–1743). După absolvirea studiilor medii, efectuate la gimnaziul din Brașov și la liceele din Alba Iulia și Aiud, acesta și-a desăvârșit pregătirea intelectuală la universitățile din Halle, Leipzig și Jena. Întors la Brașov, în 1712, Filstich devine, începând cu anul 1720, rector (director) al gimnaziului din oraș, după o perioadă de tatonări și drame personale. Preocupările sale istoriografice sunt surprinzător de diverse și nuanțate. Într-o primă fază, umanistul brașovean traduce în germană *Letopisețul Cantacuzinesc*, *Cronica lui Radu Greceanu*, iar apoi, prima parte a *Istoriilor Domnilor Țării Românești*, aparținând vornicului Radu Popescu, de data aceasta în limba latină. După 1728, fascinat de istoria celor trei țări românești, al căror destin, deseori sinonim sau similar, se datora tocmai elementului românesc, comun celor trei formațiuni politice, el redactează un impresionant volum de extrase și notițe cu privire la Transilvania și țările învecinate, *Excerpta Patriae vicinarumque Regionum Historiam concernentia* (Selecțiuni referitoare la istoria patriei și a regiunilor înconjurătoare), precum și o substanțială istorie românească, intitulată *Tentamen Historiae Vallachiae* (Încercare de istorie românească). În toate lucrările sale, dedicate istoriei transilvănene, *Siebenbürgische Historie* (Istoria transilvăneană), *Historia Ecclesiastica totius Transylvaniae* (Istoria ecleziastică a întregii Transilvanii) și *Kurtze Historische, Geographische, Politische Anmerckungen von Sieben Bürgen* (Scurte însemnări istorice, geografice, politice despre Transilvania), rectorul gimnaziului brașovean afirmă peremptoriu continuitatea elementului roman pe teritoriul fostei Dacii antice, precum și latinitatea limbii și a poporului român.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și-au desfășurat activitatea, cu tentă deseori pluridisciplinară, istoricii transilvăneni de expresie germană: Martin Felmer (1720–1767), Michael Lebrecht (1757–1807) și Jakob Aurelius Müller (1741–1806). Primul este autorul unui valoros tratat despre originea românilor, intitulat *Nachricht von der walachischen Völkerschaft* (Știre despre populația românească), publicat postum, la peste un secol după elaborarea sa. Lucrările lui Michael Lebrecht, *Geschichte der dazischen Völker* (Istoria popoarelor dacice), *Siebenbürgens Fürsten* (Principii Transilvaniei) și *Über den National-charakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationen* (Despre caracterul național al națiunilor existente în Transilvania), orientate aproape exclusiv spre investigarea unor subiecte autohtone, au mai mult un caracter educativ, de popularizare, au menirea — tipic-iluministă — de a instrui marea masă a concetățenilor. Scrierea *Die Siebenbürger Sachsen* (Sașii transilvăneni) îi ocazionează istoricului Jakob Aurelius Müller ample comentarii pe marginea conceptelor de „constituire a națiunii" și „patriotism", care prindeau contur și erau frecvent dezbătute, pe plan european, în această perioadă de sfârșit a „epocii luminilor".

Singurul istoric bănățean semnificativ, de expresie germană, a fost, pe parcursul secolului al XVIII-lea, Johann Jakob Ehrler. Informațiile despre viața și cariera sa publică sunt extrem de lacunare. După propriile sale mărturisiri, a fost revizor în Administrația

imperială teritorială a Banatului şi, probabil, în această calitate, la insistenţele noului guvernator, Joseph von Brigido, numit în primăvara anului 1774, a elaborat sinteza documentară, *Das Banat vom Ursprung bis jetzo — 1774* (Banatul de la origini până acum — 1774). Lucrarea, conservată la secţia de manuscrise a Bibliotecii Universitare din Budapesta, surprinde o suită de realităţi istorico-etnologice şi economico-sociale bănăţene, de la origini până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În investigaţia sa, Ehrler acordă atenţie prioritară populaţiei româneşti autohtone, căreia îi detectează originea latină, precum şi supremaţia demografică în Banatul veacului al XVIII-lea. Totodată, nu putem exclude radical ipoteza conform căreia această primă istorie a Banatului a fost consultată de eruditul abate italian Francesco Griselini, autorul celebrei monografii *Încercare de istorie polemică şi naturală a Banatului Timişoarei*, apărută aproape simultan (1779/1780) în versiune germană şi italiană la Viena şi respectiv Milano.

h) Filologia. Filosofia

Filologia. Studiile filologice, de gramatică în primul rând, preocupă deosebit de intens pe cărturarii iluminişti din Transilvania. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea, studiul limbii române a rămas la nivelul vechilor bucoavne, tipărituri didactice după care ea se învăţa în şcolile româneşti (astfel, *Bucoavna pentru deprinderea pruncilor la cetanie*, Blaj, 1777). Cu manualul intitulat *Bucoavna pentru pruncii cei româneşti*, tipărit la Viena în două ediţii (1777 şi 1781) se înregistra un vădit progres în prezentarea elementelor de bază ale limbii române.

Interesul ştiinţific pentru problemele de limbă este prezentat de Dimitrie Eustatievici, bun cunoscător al slavonei şi scrisului chirilic — studiase la Kiev. El este autorul lucrării *Gramatica românească* (1757), o meritorie încercare de prezentare sistematică a limbii române şi a scrierii ei. Terminologia folosită de autor este încă greoaie, cu multe împrumuturi din greacă şi slavonă. În finalul lucrării sunt date noţiuni referitoare la creaţia în versuri, din care motiv ea a fost apreciată ca cel dintâi tratat de versificaţie din cultura română.

La sfârşitul veacului al XVIII-lea şi începutul celui următor asistăm la intensificarea cercetărilor filologice promovate cu deosebire de reprezentanţii Şcolii Ardelene. De pe urma studierii originii, evoluţiei şi structurii limbii române au fost deduse concluzii fundamentale pentru evoluţia ei ulterioară, precum şi a sistemului scrisului românesc. Alăturate aceste concluzii celor desprinse în urma cercetărilor istorice a rezultat arsenalul de argumente ştiinţifice prin care avea să se sprijine mişcarea politico-naţională a românilor transilvăneni.

Un adevărat tratat ştiinţific în acest sens reprezintă lucrarea lui Samuil Micu, la care a lucrat şi Gheorghe Şincai, intitulată *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* (Viena, 1780). Afirmând originea pur latină a limbii române, era cerută înlăturarea grafiei cu chirilice şi întoarcerea la „literele strămoşilor celor vechi". Este demarat astfel, în mod manifest, o dată cu această gramatică, procedeul de înlocuire a alfabetului chirilic cu cel latin în

scrisul românesc. În ediţia nouă a lucrării, pe care Gh. Şincai o va îngriji în 1805, scrierea românească era îndreptată către sistemul fonetic, ceea ce a contribuit la înlăturarea dificultăţilor de însuşire a ei.

La rândul său, Petru Maior susţinea ideea derivării limbii române din latina populară, preconizând ortografierea ei după sistemul utilizat atunci în scrierea italiană. În aprecierea aceluiaşi cărturar, înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin trebuia să înceapă cu scrierile „politiceşti".

Se impun a fi menţionate şi alte gramatici ale limbii române, elaborate şi publicate după marea gramatică din 1780. Este vorba de acele *Observaţii de limba românească*, tipărită de bănăţeanul Paul Iorgovici în 1790, adeptul îmbogăţirii fondului lexical românesc prin derivaţii interne şi împrumuturi de neologisme prevalent din franceză.

Filosofia. Gândirea filosofică se afirmă în spaţiul transilvănean spre sfârşitul secolului al XVIII-lea în contextul mişcării iluministe, care i-a antrenat deopotrivă pe profesorii de la seminariile şi colegiile Principatului. În aceste şcoli încep să se predea cursuri de filosofie — la Blaj din 1772 — în care scop se fac eforturi pentru elaborarea de manuale didactice după lucrări pătrunse de filosofia wolffiană. Faptul este revelator pentru direcţia de laicizare a învăţământului existent atunci. Totodată, în procesul de prelucrare didactico-ştiinţifică a acestor manuale, de adaptare a lor la necesităţile societăţii şi limbajului existent, cărturarii timpului au adus reale contribuţii la crearea unei terminologii filosofice în limba română, fapt cu totul remarcabil pentru însăşi evoluţia ei.

ELEMENTA
LINGUÆ
DACO-ROMANÆ,
SIVE
VALACHICÆ
COMPOSITA
SAMUELE KLEIN DE SZAD,
VINDOBONÆ,
M.DCC.LXXX.

Fig. 152 *Elementa linguae Daco-Romanae...* de Gh. Şincai, 1780.

În acest sens, un loc aparte deţine lucrarea lui Samuil Micu, *Logica, adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei*, tipărită la Buda în 1799, care a deschis elevilor şi cititorilor ei orizonturi noi de cunoaştere şi îndreptare.

Găsim apoi la Gheorghe Şincai, în a sa *Învăţătură firească spre surparea superstiţiei norodului*, tentativa explicării legilor naturii după interpretarea fizicianului flamand Helmont.

i) Ştiinţa

Afirmarea Iluminismului în spaţiul românesc a avut în vedere nu doar creaţia din sfera culturii umaniste, literatura, istoriografia, dreptul sau filologia, ci şi domeniile ştiinţelor pozitive şi ale celor medicale. Cunoaşterea naturii cu instrumentar ştiinţific, explicarea ştiinţifică a principalelor foloase ale acesteia trebuia să contribuie deopotrivă la iluminarea poporului, la înlăturarea superstiţiei din rândul ţărănimii mai ales.

Astfel, în Transilvania, generații de intelectuali, de la preoții satelor și până la cărturarii care ilustrau prin scrisul propriu orientarea rațională răspândeau învățăturile „firești" pentru „surparea" superstițiilor norodului. Asemenea preocupări se întâlnesc acum atât în practica de toate zilele, cât și la nivelul elaboratelor teoretice, ilustrând un efort unitar spre progres socio-cultural, de antrenare a vieții individului și a microcomunităților umane înspre rațional. Cunoașterea naturii în general și a naturii umane îndeosebi sunt coordonatele pe care își desfășoară activitatea științifică cei mai de seamă cărturari ai timpului. Preocupările acestora în câteva domenii circumscrise stau deopotrivă în legătură cu cele similare din Centrul și Apusul Europei, ale căror rezultate științifice le contactează prin intermediul publicațiilor.

Rezultate notabile se înregistrează în Transilvania cu deosebire spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor. Ele sunt consecința unei gestații în timp, a orientării învățământului în epoca reformelor tereziene și iosefine înspre cunoașterea naturii, precum și a pregătirii superioare a tinerilor ardeleni prin studii efectuate în colegii și universități celebre în Europa celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea.

În peisajul cultural-științific al Transilvaniei trebuie menționat în primul rând doctorul Ioan Piuaru-Molnar (1749–1815), care avea o pregătire superioară în domeniul medicinei, profesând la Institutul de medicină chirurgicală înființat la Cluj, în 1775. Specialitatea în care s-a afirmat, oftalmologia, i-a permis să practice profesiunea și în principatul vecin, în Moldova.

Interesul crescând pentru științele naturii și cele exacte constituie, de asemenea, un indicator relevant al proceselor de laicizare și modernizare. Prima jumătate a secolului al XVIII-lea este dominată din acest punct de vedere de opera polihistoricului Sámuel Köleséri (1663–1732), care, după studii în Olanda și Anglia, devine secretar și apoi consilier al Guberniului Transilvaniei, remarcându-se prin contribuții deosebite în domeniul mineritului și geologiei (*Auraria Romano-Dacica*, publicată în 1717), al științelor naturii, medicinei (combaterea epidemiilor, studiul ciumei, al scorbutului, vaccinarea contra vărsatului, balneologie), numismaticii. Publicațiile sale în revistele germane de specialitate i-au adus o recunoaștere internațională prin primirea în rândul membrilor Academiei imperiale de științele naturii de la Viena și a Societății Regale de Științe din Londra. Tradiția aceasta, consolidată prin activitatea de profesor la Cluj, între 1752 și 1755, a vestitului matematician și astronom Maximilian Hell, este continuată, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de către Joannes Fridvaldszky (1740–1780), profesor la Cluj, autor al lucrării publicate în 1767 sub titlul *Mineralogia Magni Principatus Transilvaniae* și al primei dizertații de specialitate în domeniul agronomiei, elaborate la cererea Societății pentru agricultură din Sibiu, în 1771, precum și de către József Benkö, cu o serie de publicații în domeniul botanicii, care proiectează o lucrare amplă despre flora Transilvaniei, din păcate pierdută astăzi, cu aplicarea sistemului lui Linné de clasificare a plantelor. József Balogh, din Sântimbru, publică în 1779 la Leyden o lucrare despre flora transilvăneană, Ferenc Benkö, profesor la Aiud, elaborează în 1786 prima lucrare de mineralogie în limba maghiară, iar Sámuel Rácz editează în 1789 primul manual de biologie în această limbă.

În domeniul medicinei, după opera de pionierat a lui Ferenc Páriz Pápai (*Pax Corporis*, Cluj, 1690 — prima carte de medicină tipărită în limba maghiară, cu noi ediții publicate de fiul său în 1747 și 1759) și a lui Sámuel Köleséri, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, se remarcă activitatea lui Sámuel Paraki, medic al comitatului Cluj, cu preocupări și în domeniul botanicii, ca și István Mátyus (1725–1802), care, după studii la Viena, Utrecht și în Germania, devine medic al comitatului Târnava și al scaunului Mureș, autorul unei *Dieterici* deosebit de apreciate în epocă. În primul deceniu al secolului al XIX-lea, Ferenc Nyulas se afirmă ca promotor al vaccinului contra vărsatului în Transilvania și autor al unei lucrări despre apele minerale din Principat.

Concentrarea și coordonarea eforturilor pentru dezvoltarea culturii naționale după modelul academic leibnizian devine o preocupare și în mediile intelectuale maghiare din Transilvania începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, când se elaborează primele proiecte ale unor societăți cultural-științifice savante. Acestea sunt legate de numele lui Péter Bod, iar între 1769–1772 ia ființă efectivă la Sibiu o *Societate pentru agricultură* cu 103 membri, prezidată de János Lázár, care își propune dezbaterea modalităților concrete de practicare a cultivării pământului, apiculturii, viticulturii și creșterii animalelor. În cadrul Societății se elaborează o bibliografie de specialitate agricolă și prima lucrare de agronomie din Transilvania, opera lui Joannes Fridvaldsky. Episcopul Ignác Batthyány are în vedere, în anii '80, o *Societas Assiduorum*, pentru cercetarea critică a izvoarelor istoriei și dreptului public ungar, dar și preocupări în domeniul științelor naturii, medicinei, matematicii, fizicii și astronomiei. Pe baza proiectului prezentat de György Aranka dietei de la Cluj din 1790–1791, își inaugurează activitatea la Târgu Mureș, în 1793, *Societatea pentru cultivarea limbii maghiare*, care își propune normarea gramaticală și îmbogățirea limbii maghiare prin elaborarea de gramatici, ortografii, dicționare și lexicoane, promovarea ei ca limbă de învățământ și limbă oficială, adunarea și publicarea izvoarelor istorice, sprijinirea dezvoltării literaturii prin traduceri și lucrări originale, înființarea unei reviste, a unui teatru permanent, a unei biblioteci și a unui muzeu național maghiar. Din această multitudine de proiecte, s-au materializat până în 1806, când Societatea și-a încetat activitatea, doar două volume de izvoare istorice și de studii privind limba maghiară, iar încercările ulterioare de resuscitare a ei de către Gábor Döbrentei, în 1818, eșuează datorită atmosferei oficiale nefavorabile din epoca Metternich.

După ce, spre mijlocul secolului al XVIII-lea, pietismul își erodează treptat prestigiul și influența morală, în mediile intelectuale săsești câștigă teren noua doctrină iluministă. În Sibiu, ideile îndrăznețe, neconformiste și în mod cert novatoare prind contur și sunt promovate, atât în cercul intelectual aristocratic, de orientare moderată, tutelat de Samuel Brukenthal, cât și în grupul mai radical, de sorginte burgheză, cristalizat din anturajul tipografului francmason, Martin Hochmeister. Ambele asociații de spirite congenerice militau pentru toleranță religioasă, solidaritate interetnică, raționalism și chiar un vag anticlericalism.

În spiritul acestor principii iluministe, Johann Filtsch propune întemeierea unei *Societăți săsești de științe* (1792), care urma să patroneze toate societățile de lectură și la care puteau adera atât români (cazul lui Piuaru-Molnar), cât și maghiari. Practic, membrii

lojii „Sf. Andrei", a „societății de științe" și a cabinetelor de lectură au configurat *în nuce* structura viitoarei „Asociații săsești de geografie și științe ale naturii". Pe lângă Johann Filtsch, în cercul din preajma lui Brukenthal, mai activau și alte personalități marcante, precum Martin Felmer (1720–1767) și Johann Seivert (1735–1785). Primul realizează o cuprinzătoare investigație din perspectivă etnografică, asupra sașilor transilvani, în lucrarea intitulată *Abhandlung von dem Ursprung der sächsischen Nation in dem Kaiserlich-Königlichen Grossfürstentum Siebenbürgen* (Tratat despre originea națiunii săsești în Marele Principat crăesco-regesc al Transilvaniei). Cea mai importantă prestație științifică a lui Johann Seivert este lexiconul bio-bibliografic al scriitorilor germani din Transilvania, publicat în 1785, sub titlul *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften* (Știri despre savanții transilvăneni și scrierile lor). Cele două contribuții ale lui Martin Lebrecht (1757–1897), *Versuch einer Erdbeschreibung des Grossfürstentums Siebenbürgen* (Încercare de descriere geografică a Marelui Principat al Transilvaniei) și *Über den nationalcharakter der in Siebenbürgen befindlichen Nationem* (Despre caracterul național al națiunilor din Transilvania) au valoarea primului pas în domenii încă neabordate, precum geografia statistică sau politologia.

Pe de altă parte, lucrările științifice ale unor sași transilvăneni, ajunși reputați profesori universitari în Germania, devin celebre pe plan european. Ne referim la sinteza în șase volume a lui Michaël Hissmann (1752–1784), *Magazins für die Philosophie und ihre Geschichte* (Magazin pentru filosofie și istoria acesteia) și cercetările în domeniul științelor naturii, întreprinse de sibianul Michael Gottlieb Agnethler, ajuns membru al Academiei naturaliștilor din Helmstedt.

În consonanță cu principiile iluministe, medicii Michael Neustädter (1736–1806), Martin Lange (1753–1793) și Andreas Wolff (1741–1812), se străduiesc, prin broșurile de popularizare pe care le publică, să amelioreze condițiile sanitare precare din Transilvania. Primii doi se remarcă prin aportul lor științific în domeniul epizotiilor, în timp ce ultimul reliefează obstacolele pe care le întâmpină activitatea sanitară în Transilvania și în regiunea Sibiului. În galeria savanților sași din secolul al XVIII-lea mai trebuie incluși Johann Christian G. Baumgarten (1756–1843), întemeietorul botanicii transilvănene, și Christian Flechtenmacher (1785–1843), care elaborează, în anul 1814, pentru domnul Moldovei Callimachi, celebrul cod civil.

B. Arta

1. Țara Românească și Moldova

a) Structuri și mentalități

Între perpetuarea postbizantinismului și deschiderea modernă, epoca de după 1700 oferă pentru artele vizuale chipul dublu al momentelor de răscruce. Investigarea sa sub specia figurativului va fi atrasă și la noi de ceea ce a fost *nou apărutul* — care nu este,

obligatoriu, și *noutatea* sub raportul morfologiei propriu-zise, ci doar o nouă modalitate de a exprima plastic un fond de imagini, tradiționale adesea —, de ceea ce a fost mutație stilistică, conceptuală în orizontul aceleiași civilizații.

Raportarea unor structuri artistice — nu structura operelor de artă ca atare, ci acel ansamblu, al elementelor definitorii ale fenomenului creației artistice și în limbajul plastic — la mentalitățile din ce în ce mai bine conturate ale istoriei culturii, constituie drumul cel mai sigur spre înțelegerea unor mutații. A unor mutații percepute fie în sensul înnoirii formale și mentale, fie în cel al unor recurențe morfologice și ideologice specifice secolului al XVIII-lea care i-a pregătit modernitatea și a prelungit până astăzi câteva dintre elementele esențiale ale definirii noastre istorice, culturale, psihologice, morale, estetice, aparținând evului mediu.

Într-al XVIII-lea secol perceperea unei *imagini hieratic-simbolice* construită cu o sută sau două sute de ani înainte, prea puțin interesată de realitatea istorică sau fizionomică imediată, devenise extrem de anevoioasă. Începea să fie preferat acum un cu totul alt tip de imagine, cea a detaliului pitoresc și, la nevoie, sclipitor, a anecdotei, a exotismului, a travestiului, pe care am numit-o cu alt prilej *votiv-decorativă*, consecința vizuală a altui mod de a percepe realitatea; un mod tributar din punct de vedere formal, tradiții medievale postbizantine, cu teoriile sale de personagii ce se aseamănă până la confuzie, dar, mai ales, deschis unei năvalnice pătrunderi de spirit decorativ, ornamental, geometrizant chiar, regăsit în registrul artelor populare de la noi și de aiurea; un spirit ce-și supunea, cu simetriile, cu stereotipiile sale, siluete, culori, compoziții convertindu-le în caligrame și cromatici de duh folcloric. Împrejurarea nu este deloc surprinzătoare într-o vreme de ascensiune rapidă a unor noi grupuri ctitoricești, urbane și rurale, cu imagini, gusturi și mentalități populare, deci tradiționale și conservatoare, pentru care reperul estetic și social rămâneau tocmai imaginile și ierarhiile medievale. *Ne aflăm prin aceasta înaintea unei însemnate mutații în câmpul vizualității, determinat de noutățile atașate tradiției, operând constant și tenace, între 1750 și 1850.* Se regăsesc astfel două tipuri de imagine — cea dintâi alcătuită după canoanele medievale, cealaltă după normele cu mult mai vechi ale unui folclor adăugat târziu moștenirii figurative bizantine — ceea ce a făcut ca structurile vizuale ale secolului al XVIII-lea să apară atât de preschimbate în producția artistică a locului. Și aceasta fără legături cu mai de curând firavele ecouri europene, prea puțin semnificative sub raport plastic, deși pline de interes cultural, ale artei aulice fanariote, cu imaginile pictate sau gravate ale unor principi de la Nicolae și Constantin Mavrocordat la Alexandru Ipsilanti sau Alexandru Mavrocordat Firaris, de la Scarlat Callimachi și Ioan Caragea la Alexandru Moruzi și Constantin Ipsilanti, datorate unor artiști de notorietate momentană, mai ales din lumea austro-prusiană, de la Johann Georg Wolfgang, la începutul veacului, la Johann Mathias Ibersbach către sfârșitul său sau, după 1800, la Blasius Höfel, devenit celebru prin gravarea portretului lui Beethoven, înaintea celor ale fanarioților dătători de coduri de la Iași și București. Erau, acestea, imagini construite în spiritul barocului și al clasicismului internațional, înconjurate de steme și alte accesorii ale portretului de aparat din care descindea și producția portretistică curentă de mediu

interes artistic-cultural, cu posibile, palide corecții ale locului, datorată unor artiști veniți îndeobște din Imperiul habsburgic, lucrând pentru o clientelă românească aristocratică în acel spirit cosmopolit settecentesc regăsit de la Madrid la Sankt Petersburg

Ceea ce înlesnește surprinderea unei mentalități proprii epocii în arta românească din secolul al XVIII-lea, dincolo de formele și structurile artistice, este, fără îndoială, *fenomenul arhitecturii rezidențiale și al altor edificii civile ale boierimii și ale patriciatului orașelor*. Dar imagini edificatoare și elemente definitorii se desprind și din evoluția ansamblurilor ecleziastice din arealul Țărilor Române, purtând, ca și edificiile civile, în formele lor structive, și mai ales în cele decorative, noile mesaje ale unei societăți dinamice, deschisă spiritului luminilor europene.

Sunt practici folosite cu deosebire din ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, care evidențiază orizontul pe tărâmul culturii și artelor sub impulsul luminismului, al transformărilor produse în viața statelor din sud-estul și central Europei, în mentalul societății românești, interesată în înlăturarea dominației străine. Ele poartă mesaje încărcate de semnificații, pe care arta figurativă a monumentelor o va transmite prin înțelepciunea filosofilor, prin puterea de anticipație a sibilelor și a prorocilor, vestind localnicilor zorile unei lumi mai bune.

Este vremea unei însemnate creșteri a numărului edificiilor de cult durate în toate așezările și mediile de viață, așa cum o arată investigația analitică asupra evoluției lăcașurilor în București de la 1740–1784, care învederează că atunci fuseseră clădite 54 de noi biserici, dintre care 12 erau ctitorite de meșteșugari și neguștori, reprezentanți ai populației active a orășenilor. În afară de mai vechea *Biserică Neguștori*, rezidită în 1725–1726, adevărată necropolă a „cupeților", altele aveau să se integreze peisajului urbei, cum era *Biserica Oțetari*, refăcută de zid de Mărgărit starostele de neguștori, cu Nicolae și Dumitru cupeți ș.a., sau aceea din cartierul *Olari* (1758), ridicată cu bani de la Mihai băcanul, de către Iancul căpitan.

Morfologia formelor specifice construcțiilor de cult ale Țării Românești, fie a tipului de navă, fie a celui triconc, poate fi surprinsă la zeci și zeci de biserici din orașe, târguri și sate, unele aparținând curților dregătorilor, slujitorilor, vătafilor de plai, dar și obștilor megieșilor, clericilor.

O cercetare cantitativă privind lăcașurile de veac al XVIII-lea din județul istoric Dolj, la care s-au păstrat portretele originare ale ctitorilor, reflectă faptul că numai la 14 biserici pictura murală conservă circa 200 de efigii a unor mari dregători, prelați, clerici, slujbași domnești, meseriași și neguțători, cu familiile lor, o lume ce se integrează noilor orizonturi ale societății.

Sunt dovezi ale implicării dregătorilor din structurile administrative ale statului la susținerea operei de edificare a lăcașurilor Ortodoxiei, de temeinicire a credinței, printr-un impresionant efort ctitoricesc vădit în planul general al țării, vizibil cu deosebire în așezările urbane ce adăposteau și centrele eparhiale, a Mitropoliei Bucureștilor, a Episcopiilor de la Râmnic și Buzău, apoi, din 1793, și pe aceea a Argeșului.

Dezvoltarea impresionantă de arhitectură și artă din arealul Țării Românești în epocă, în urma marilor experiențe dobândite, cu deosebire în vremea Cantacuzinilor și a îndelungatei domnii a lui Constantin Brâncoveanu, a influențat și opera constructivă din spațiul moldav, cum se poate remarca din plastica decorativă și din relația planimetrică a unor edificii. Fapt vizibil din primele decenii ale veacului al XVIII-lea la *Biserica Precista* (1709–1716) sau *mănăstirea Fâstâci*-Vaslui (1721), atribuit lui Mihai Racoviță. În același program structiv specific ariei Munteniei se însera și *Biserica Prorocul Samuil* — Focșani, reclădită la 1756 de Constantin Racoviță.

Dar, către mijlocul secolului al XVIII-lea, ca urmare a strădaniilor meșterilor locali nu numai de a continua activitatea de edificare a locașurilor în spiritul arhitecturii și artei moldave, se va produce o întoarcere la forme tradiționale, așa cum se constată în structura bisericii *Schitului Tărâță* — Iași (1754–1755), reclădit de Matei Ghica și jitnicerul Ștefan Bosie. Este dătător de seamă în această privință și valorosul edificiu ecleziastic *Sf. Teodori — Iași* (1750–1761), ridicat de Ioniță Tudori ș.a., locașuri ce păstrează elementele specifice arhitectonic și arhitectural al lăcașurilor moldave.

În abordarea unora dintre principalele aspecte și caracteristici din evoluția ansamblurilor monumentale ale celor două state românești în epoca fanariotă își află locul și fenomenul arhitecturii rezidențiale.

Orașele-reședință ca și reședințele secundare ce apar către 1700 în Occident — și care corespund îndeobște unei arte de esență monarhică a cărei modă fusese dată de Versailles — au ilustrat deopotrivă lumea germană, italiană și slavă, de la Potsdam și Caserta la Lazenki și Peterhof, dar și aria otomană cu pitoreștile palate din jurul Stambulului. Sigur este însă că un caz aparte, cu un specific al său limpede configurat — măcar și numai pentru faptul de a nu aparține, formal, nici zonei apusene, nici celei turcești — este cel românesc.

Apariția treptată a unor factori politici și psihologici ce au dus la o autoritate de tip monarhic a cărei superlativă ilustrare pe meridianul nostru a fost domnia lui Constantin Brâncoveanu a ajutat într-o măsură considerabilă la apariția — iarăși treptată, în jurul lui 1700 — a acestui fenomen artistic care devine pentru aproape un secol, specific în primul rând unor manifestări aulice, apoi și unor ctitorii de mari boieri copiate la rându-le, într-a doua parte a secolului al XVIII-lea și la începutul veacului trecut, de către boierimea de țară și chiar de către boiernași ieșiți din „starea a treia".

Fenomenul acesta prin care curți, locuințe și lăcașuri-capelă sunt scoase dintr-un circuit urban propriu-zis, din atingerea cu masa cea mare a supușilor, fiind duse îndeobște în jurul orașelor-capitală sau al altor centre mai însemnate, într-o legătură directă cu o natură tot mai apreciată de ctitori, arhitecți, literați, înlăuntrul unei sensibilități specifice secolului al XVIII-lea și „luminilor" europene, *devine și un fenomen românesc*. În legătură cu el, nu trebuie neglijată deloc ponderea factorului oriental, în care „priveala" și „zăbava" aveau un loc eminent, dacă judecăm după texte, dar și după monumente de felul foișoarelor, mai târziu al chioșcurilor care, implantate într-un peisaj artificial ordonat și „corectat", răspund de fapt sensibilității prefanariote și fanariote.

Înconjurate de păduri, ape, grădini, „conacele" ce amintesc de cele brâncovenești apar ca semne ale unei certe modernizări, deveneau prin așezări simetrice reale scenografii deosebite de complexele monastice medievale. Foișoare patrate, logii dreptunghiulare, ca avanposturi ale spațiului locuit în natura percepută acum cu o altă privire, scări exterioare amintind de arhitectura bizantino-otomană ritmează fațade, așa cum mai înainte erau întâlnite la casele brâncovenești, moștenitoare a stilului structiv din vremea lui Matei Basarab și a Cantacuzinilor, iar acum termenul de „palat", ce amintea de Doicești și Mogoșoaia, indica o nouă realitate arhitecturală pentru care, în aceeași epocă, echivalentul latinesc al „casei domnești" era, în cantemiriana *Descriptio Moldaviae*, tocmai „palatium".

Menționate de cronici, ca cea a Greceanului, comparate de călători străini cu palate din restul Europei — cum privea, la 1702, reverendul Chishull foișorul de la Târgoviște împodobit cu stuc, pictură și sculptură, văzut drept o „summer house", iar câțiva ani mai târziu, Aubry de la Motraye, în relația despre armoniosul palat de la Mogoșoaia „bâti à l'européenne" sau florentinul Del Chiaro cu acel „bel palazzino con otto stanze" bucureștean al lui Ștefan Cantacuzino, ridicat în câteva luni și prefigurând edificiile de „loisir" fanariote. Asemenea edificii bogat decorate baroc uneau o tradiție arhitectonică și ornamentală locală cu arta pietrarilor ardeleni, cu unele sugestii italice și cu notabile inspirații stambuliote de la începutul epocii „lalelelor". Ele aveau să cunoască o posteritate de câteva decenii, la nivel boieresc, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, dar și după 1750, când modelul palatelor brâncovenești va prolifera în câmpia ilfoveană și teleormăneană la curți ale unor mari boieri ce imită prin dispoziție planimetrică a ansamblului, dar cu mijloace mai modeste, ceea ce fusese o reședință ca Mogoșoaia sau ultimul mare ansamblu monastic de tip brâncovenesc, cel de la Văcăreștii primului neam fanariot. Am în vedere Drugăneștii — ce și-au legat numele de Gavril Drugănescu, marele vornic de Târgoviște și de fiul său Preda, datând de pe la 1735, unde dregătorul domnesc reclădise și *Biserica Bunei Vestiri* (1723–1724), în care este înfățișat în pictura murală cu perucă adusă din „Ievropa". Foișorul caselor de aici avea coloanele împodobite cu frunze de acant, amintind de vremea Brâncoveanului. De asemenea, Frunzăneștii Dudeștilor, tot din Ilfov, cu o logie ce restituie imagini ale etapei de la 1714–1715, când construcția a fost ridicată de marele logofăt Radu al III-lea Dudescu și soția sa, Maria Cantacuzino. În schimb, *Biserica Sf. Andrei* de aici era fondată de fiul lor Constantin (1732–1733) care, prin căsătoria cu Maria, se înrudea cu domnul moldav Antioh Cantemir. La Tătărăștii de Sus–Teleorman, ai Bălăcenilor și ai grecului Anghelache Amiras, acesta, căsătorit cu o Bălăceană, a pus bazele conacului la 1798, biserica fiind zidită după 1800 de Zoița Bălăceanu. Lor le-ar mai putea fi alăturată curtea de la Micșuneștii Mari–Ilfov, a marelui stolnic Iordache Micșunescu, o construcție cu pivnițe, aidoma celor brâncovenești, și cu un lăcaș înălțat la 1743 și zugrăvit de meșterul popa Dima.

Dacă boierimea munteană prelungea în secolul al XVIII-lea o tradiție domnească locală în materie rezidențială, inexistența în Moldova a unei tradiții imediate similare avea să conducă la o arhitectură rezidențială de inspirație barocă târzie sau neoclasică, hrănită și de legăturile strânse cu Rusia, Transilvania și Polonia, fapt remarcat de generalul

Langeron (1824) care, referindu-se la boierii înavuțiți din lumea moldavă, preciza că au „de petits maisons de campagne semblables à celles des Polonais", trăind într-un lux de factură europeană și orientală. Așa este arhitectura conacelor Cantacuzinilor, Micleștilor, Ghiculeștilor, Catargiestilor, Prăjeștilor, Balșeștilor, parte din acestea clădite dinspre mijlocul veacului al XVII-lea și care au suferit apoi refaceri, unele păstrând însă vechile planuri, cu încăperi dispuse de o parte și de alta a câte unui culoar în cruce, cu saloane de primire ale oaspeților și scări de acces la etaj. Ne referim, spre pildă, la conacul Cantacuzinilor de la Pașcani, construcții ce au ajuns la familia Lupu Balș, la 1780 o casă a lui Iordache Balș tot de la Pașcani, situată pe un mic deal, apărea celor ce o priveau „minunată". La sfârșitul secolului al XVIII-lea, *Podolenii Micleștilor*–Neamț aparțineau neamului Crupenski. În ceea ce privește *Bozienii Ghiculeștilor*–Neamț, vechea casă a Hăbășeștilor era reconstruită de Dimitrie Ghica la începutul secolului al XIX-lea. O soartă asemănătoare au avut-o și *Tupilații Catargieștilor*–Neamț sau *Stolniceni Prăjeștilor*–Iași, case mistuite de un incendiu la 1799 și reclădite după 1800, ca și Biserica Curții, refăcută la 1810 de postelnicul Ioan Prăjescu.

Pe de altă parte, mai ales către 1800 și imediat după aceea, mica și mijlocia boierime olteană și munteană avea să recurgă la casele de tip culă ca cea de la Glogova (circa 1764), Măldărești (sfârșitul secolului al XVIII-lea), ca și cea de la Lupoaia a Săvenilor, de la Calopăr (1803); Furnicoși (circa 1810); Broșteni (1815), a căpitanului de panduri Ghiță Cuțui ș.a., sau chiar la mai modeste case cu pereți de lemn precum aceea din anii 1740 a lui Udrea Zătreanu, în Vâlcea.

Nu mai puțin însă *locul principilor fanarioți în acest capitol al artei românești de secol XVIII are un caracter specific, legat în parte și de structuri artistice tradiționale ale acestui spațiu, dar mai ales ținând de moravuri noi și de noi sensibilități ce veneau din Orientul otoman*, înrâurite fiind de moda constantinopolitană; el s-a materializat în acele „case" pentru „priveală" și „preumblări", construcții ușoare, sezoniere, adaptate unui trai epicureic din care eticheta nu era exclusă, ridicate în jurul celor două capitale românești și numai aici, la porțile Bucureștilor și Iașilor. Dacă un hrisov din 1724 al lui Nicolae Mavrocordat face mențiunea „perechii de case domnești, cu curte împrejur și cu grădini", în „jos de București" — la Foișor, sigur este că principalii ctitori în acest sens au fost rudele și concurenții Mavrocordaților, Ghiculeștii și mai ales amatorul de plimbări, petreceri și vânători, Grigore al II-lea, nepotul de fiică al Exaporitului. „Cronica" grecească a Ghiculeștilor și aceea românească a lui Pseudo-Amiras vorbesc pe larg și în spirit encomiastic despre asemenea ctitorii, ele fiind mereu asociate caselor „după modelul de la Constantinopol", zidite de meșteri țarigrădeni, cu havuzuri, chioșcuri, „grădini desfătătoare cu fel de fel de flori", una dintre ele — ne spune cronicarul — fiind „numită în limba moldovenească Frumoasa", de unde și apelativul celui mai notoriu dintre aceste edificii, zidit sub dealul Galatei în prima domnie moldovenească a lui Grigore Vodă (1726–1733).

Atmosfera orientală, cu cântări „hagimești", „pehlivănii" și „halcă" din aceste case princiare zidite după modelul stambuliot se regăsea și la altă margine a Iașilor, la Copou,

unde același ctitor durase, spre a se „englendisi", un foișor „făptură de Tarigrad cu tot felul de boiele", ne spune cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu. Tot lui Grigore al II-lea Ghica i se datora, lângă București, în 1751, atât de orientalul foișor octogonal de la Pantelimon cu stâlpi de lemn împodobiți cu mici capitele corintice, amintitor de barocul constantinopolitan de după 1730; ispravnicul ușoarei și pitoreștii clădiri era el însuși un ctitor cunoscut din rândul boierimii de țară, marele clucer de arie Sandu Bucșănescu, constructor, între altele, al mănăstirii Berislăvești (1753–1754) din „Plaiul Arăfului". Un succesor al său, aga Dumitrache Suțu — în vremea lui Matei Ghica, fiul lui Grigore Vodă — experimentat în construcții rezidențiale implantate într-un peisaj va fi amintit pentru aceasta într-o evocare cronistică la 1752, relevând mediul ambiental al edificiului lui Grigore al II-lea din satul Giulești — cuprinzând *cea dintâi comentare știută a peisajului de câmpie munteană imortalizat după un veac de Odobescu* — „văzând ... un deal mai înalt aproape de foișor, s-a gândit îndată că de la înălțimea acelui deal vederea fără margini în spre câmpia întinsă de jur împrejur poate să aducă mai mare desfătare sufletului"; un „epistátes", aga Dumitrache Suțu cu „o iscusință deosebită pentru asemenea întreprinderi". El avea să o dovedească în 1753 și la Iași, unde-l urmase pe Matei Ghica în noua sa domnie, fiind numit mare căminar, calitate în care s-a ocupat și de reclădirea bisericii Curții domnești și a foișorului de la Copou. Referitor la foișorul de la Giulești, se știa că a fost „zidit cu mult gust, de la care se vedea nu numai încântătoarea câmpie dimprejur, dar și întregul oraș București". Sentimentul acesta, de participare a naturii la efectul arhitecturilor înălțate de fanarioți era întreținut, în chip voit, fiind cunoscut rostul grădinilor, la care se referă și logofătul Radu Greceanu sau prințul de Ligne și lady Craven, într-un veac ce prețuia pretutindeni în Europa floarea, vegetalul, „jardinomania". Sunt grădini ordonate după moda geometrică italo-franceză la început, apoi în aceea mai naturală, englezească, la sfârșitul veacului. Observația unui peregrin din primii ani de după 1800 potrivit căreia orice domn avea o grădină și o reședință secundară („ein Lusthaus") rezuma desigur o realitate a arhitecturilor rezidențiale, dar și un întreg gust autohton pentru o natură care, mai demult încă, se insinuase în pridvoarele bisericilor și ale caselor țărănești, în foișoare ale unor case de târgoveți, dar care, scenografic, era „organizată" acum în Țara Românească, Moldova și Transilvania (sunt cazurile, dintr-a doua jumătate a veacului, de la Avrig, Bonțida sau Gornești). Era un gust ce răspundea unei mentalități, la sfârșit de ev, surprinse și de Ienăchiță Văcărescu, ctitor al unei luxoase reședințe la Băneasa, înconjurată de parcul descris de Wilkinson și Lagarde — în stihurile memorabile evocând „o grădină", cu „o tulpină" și cu „o floare", „ca o lumină".

Sigur este și faptul că asemenea arhitecturi rezidențiale și, în general, gustul sporit pentru ridicarea de monumente — „zidirile ... care împodobesc această grădină a Țării Românești" cum le numea, la 1798, într-o prefață la triod, Grigore Râmniceanul, cărturarul iluminist, discipol al episcopului Chesarie — au avut ecou *în treptata îmbogățire a unui lexic românesc adecvat descrierilor de arhitectură*. Stă mărturie și evocarea din 1788 a palatului lui Iosif al II-lea văzut la Viena cu câțiva ani înainte de Ienăchiță Văcărescu, ce urcase spre sala de audiență „într-un foișor cu stâlpii de marmură ce-i țin în spinare lei". N-a rămas fără răsunet nici transformarea a câte unui monument în „izvod" — în model copiat pentru gustul ctitorilor, vădind preferințe, ca niciodată în secolul precedent, pentru ctitoria de la Doljești-Roman (1762), pentru aceea de la Voinigești-Argeș (1777) sau cea de la Poiana-Prahova (1785).

Prelungind un spirit aristocratic conturat mai înainte, al XVIII-lea veac înregistrează, la nivelul marilor boieri, *un sporit interes genealogic*, gustul pentru „spițe de neam", ca în imperiile creștine din jur. Interesul acesta este vădit în cazul Mavrocordaților, în cel al Cantacuzinilor „Genealogii" din 1787 a banului Mihail, în înscrisurile de vechime ale boierimii din Moldova de dincolo de Prut, fiind transferat și asupra vizualizărilor heraldice ale unor descendențe ce trebuiau aliniate, la nevoie, unor criterii europene. Dacă pentru un Barbu Știrbei, ajuns în Apus pe la 1796–1797, era important să aibă relații „den toate laturile, și tot oameni mari, prințipi, grofi, baroni și cavaleri", Balșeștii moldoveni căutau, în 1813, să-și alcătuiască și ei un impresionant armorial cu „sămne", blazoane de inspirație occidentală, dar de concepție locală, realizat de arhitectul Johann Freywald și de slugerul Constantin Leondari, fiul ctitorului, de la 1800, a barocei biserici ieșene Sf. Haralambie.

Revirimentul blazonului boieresc în a doua parte a secolului al XVIII-lea, profunzimea scuturilor baroce și rococo, a coroanelor închise și deschise arborate în steme de familie sau ale țării de majoritatea principilor fanarioți ce-și alătură și steme ale ținuturilor se aliau cu o propensiune vădită spre ilustrarea figurativă, portretistică, a unor genealogii. Tendința întâlnită la începutul veacului la Constantin Brâncoveanu sau spre mijlocul său la Constantin Mavrocordat e regăsită la nivelul marii boierimi — o înregistrează agentul austriac Raicevich —, spre a se extinde și la acei „boiari de bun neam" care, precum Lereștii argeșeni în pisania de la Meculești–Pitești din 1752, își urmăreau scoborârea până la Buzinca marele comis din prima jumătate a secolului al XVII-lea, la Bengeștii care, în 1730 încă, puneau să se zugrăvească în principala lor ctitorie un strămoș „jupan Mihai ... vel spătar", „care au fost la Mihai Vodă cel Viteaz", în timp ce în biserica boierilor Brădești era pictat la 1752–1754 slugerul Preda, strămoș din vremea aceluiași Mihai Vodă — așa cum o va face, în 1793, armașul Constantin Răioșanul la schitul gorjan Strâmba, cu străbunul său Stoichiță, al doilea logofăt, iar pitarul Constantin Argetoianu punea să fie zugrăvit în 1761 la Braloștița — Dolj ilustrul antecesor, marele spătar Mihai Cantacuzino, menționat pentru notorietatea sa și în pisanie. Asemenea „portrete genealogice" aveau un caracter simbolic precumpănitor, expresivitatea portretistică fiind scăzută, *corespunzând unui spirit „istorist" ce prefața o mentalitate de-a dreptul modernă*. Un spirit regăsit și la Nicolae Mavrogheni și Alexandru Ipsilanti, care puneau să fie drese chipuri de ctitori — sau să fie reparate monumente precum Cotmeana, după ce în prima parte a secolului, Grigore al II-lea Ghica vizitase vechile mănăstiri moldovenești, iar mitropolitul Neofit Cretanul înregistrase erudit inscripții și istoricul vechilor lăcașuri ale Țării Românești.

Este o vreme în care cei mai bogați reprezentanți ai boierimii se înconjurau de o somptuozitate feerică mărturisită de bijuterii sau de broderiile liturgice cu catifea și fir, un semn distinctiv al timpului, una din structurile sale artistice, prezentă și în zone ale etnograficului legate mai mult de Balcani, ca și într-un fast pe care-l dovedesc miniaturi sau picturi de șevalet din spațiul românesc, între 1780 și 1820.

Corolar al fastului prin care se vizualizează îndeobște eticheta aulică, *ceremonialul își găsea acum fixarea* în acea „Condică ce are întru sine obiceiuri vechi și nouă a prea înălțaților domni" alcătuită de Gheorgachi al doilea logofăt, în 1762, în Iașii lui Grigore Callimachi.

În această aplecare pronunțată spre fast și ceremonial a secolului fanariot a fost atât o baroc-târzie nevoie de compensație pentru o existență precară și perpetuă amenințare a celor puternici din partea și mai puternicului Stambul, cât și o amintire tot mai palidă a unui Bizanț, prelungit de principii veniți din același loc unde domniseră cândva basileii, înaintașii sultanilor. Era în fond și o parte din *valul de bizantinism târziu* difuz prezent în tot ce era imagine tradițională zugrăvită în biserici de sat și oraș.

O chestiune pe care istoricul artei românești din secolul al XVIII-lea nu poate să o treacă cu vederea este cea a *tipului de patronaj, de acțiune ctitoricească, acolo unde semnele unei noi mentalități, ale unor trăsături regionale chiar, se vădeau de timpuriu.* În cazul românilor ardeleni acest patronaj se reducea exclusiv la țărani, mici orășeni, clerici mărunți legați mai ales de focare spirituale din Făgăraș, din Țara Bârsei, din centrul și nordul Transilvaniei ce difuzau forme și iconografii de descendență brâncovenească de dincolo de munți. Dar autoritățile habsburgice, iezuiții, clerul catolic și cel unit, nobilimea maghiară și săsească patronau programe de arhitectură, sculptură și pictură barocă de sorginte austriacă. Cazul moldovenesc, pe de o parte, și acela muntenesc și oltenesc, pe de alta, – dincolo de unitatea de viziune, iconografie, limbaj — reflectă și accente stilistice diferite, dacă avem în vedere mai ales răspândirea modelului brâncovenesc din Țara Românească, de către târgoveți și moșneni, într-un orizont medievalizant și folclorizant, după 1750. Și aceasta în contextul în care domnii fanarioți, înalți ierarhi și clerici din cinul monahal și boierimea au înălțat lăcașuri a căror forme structive și decorative sunt strâns legate de cele tradiționale.

În cazul Moldovei însă, absența unei tradiții majore din care secolul al XVIII-lea să se deschidă nemijlocit a făcut ca acțiunea ctitoricească la nivelul princiar să se îndrepte spre barocul de origine străină, italo-polonă. Era o tradiție longevivă în detaliile ce articulau fațadele „mișcate" de secol XVIII din Iași și din unele spații ale Moldovei, cu nu puține sugestii adăugate din barocul și rococoul Stambulului, înaintea preluării lor într-o formulă neoclasică regăsită și la unele arhitecturi rezidențiale ale veacului. Acest aspect fără legături adânci cu moștenirea locală medievală — pe care, dimpotrivă, stilul brâncovenesc o perpetua în Țara Românească — era cultivat acum în ctitoriile Moldovei care, cu prea puține excepții, aparțineau boierimii mari și mijlocii, și înalților ierarhi legați de ea. În acest context, la biserica Răducanu din Târgu Ocna puteau să apară în pisania din mai 1762 chiar stihuri franțuzești.

Unor structuri artistice tot mai precis configurate acum, în sens novator și modern, le corespundeau și mentalități înnoitoare, la nivelul textului și al imaginii, cel puțin în acea parte a societății care, prin pondere și conștiință istorică, avea să decidă cursul viitor al civilizației noastre. Ne referim la cei mulți și puțin știuți, la cei „mici", cum îi numea Iorga, de la miazăzi de Carpați, ca și din Ardealul lui Horea, ce au moștenit o tradiție medievală pe care aveau să o prelungească către timpurile noi, caracterizând un întreg palier al aceleiași civilizații, ce se impune prin structurile și mentalitățile sale. Este vorba de *configurarea treptată a unei „arte țărănești" mai cuprinzătoare, care a făcut ca peisajul artistic al târgurilor să se deosebească tot mai mult, către 1800, de cel al satelor* în ciuda acelor ecouri rurale în arhitectura, costumul, folclorul muzical și literar orășenesc. Veac al unei efective „explozii folclorice" acesta înregistrează mutațiile culturale pe care nașterea unei „stări a treia" le-a putut provoca ducând, pline de contradicții, de tradiții, de recurențe medievale, la geneza mentalității moderne.

Este lumea târgoveților și a boierimii mărunte ce-și afirmau, distinct și sonor, personalitatea în cadrul unui stil popular descins din cel aulic, brâncovenesc. Pilduitoare sunt zecile de ctitorii ale dregătorilor locali, micilor clerici și boieri, mazililor, moșnenilor, înșirate din Buzău în Mehedinți, preluând în expresii proprii, pline de savoare, morfologiile stilului brâncovenesc, într-o arhitectură, pictură și sculptură, în care *exprimarea literară și vizuală apare în târgurile acum înfloritoare înveșmântată în haină încă medievalizantă* la Târgu Jiu, Târgu Cărbunești, Târgu Horezu, Pietroșița sau în acele unități socio-urbanistice care erau mahalalele Bucureștilor și Craiovei, în multe alte sate moșnenești cu o imagerie de structură folclorică ce nu aparține țărănimii, ci acelor grupuri medii ivite din ea, preoți, dascăli, negustori, slujbași, meșteșugari, mici boieri tot mai numeroși într-o epocă de cumpărări de ranguri, deveniți ctitori (Urșanu în Vâlcea, Crăsnarii și Magherii în Gorj). Sunt cei ce devin solidari, precum, în 1794, lumânărarul, abagiul, croitorul, dulgherul și cărămidarul, fondatori ai ctitoriei bucureștene *Izvorul Tămăduirii* sau — ca un semn de nouă mentalitate — asociați cu boieri și înalte fețe, la București (Elefterie, Olari, Flămânda, Gorgani), la Craiova (Mântuleasa, Obedeanu), la Târgu Jiu și Cerneți, unde mitropoliți, mari vistiernici, mari vornici, membri ai neamurilor Știrbei, Brăiloiu, Crețulescu, Glogoveanu, Socoteanu, Hrisoscoleu își uneau eforturile cu cele ale unor cupeți și băcani, cu „terzibași" ai isnafurilor de cojocari și croitori.

Iubitori ai unei morale de foarte simplă structură — dezvăluită, între altele, de numeroasele „Judecăți de apoi", pilde și parabole acum zugrăvite —, ai unor isprăvi cvasifabuloase, istorisite în cronografe ilustrate de un popă Flor sau de un Constantin „săidăcariul", ai unor cronici rimate în vers trohaic, acești viitori burghezi ai secolului al XIX-lea, contemporani ai lui Anton Pann, aidoma memorialistului popular, cojocarul Ioan sin Dobre, dascăl la Batiște a unui vătaf de măcelari, erau refractari noutății culturale.

Pentru ochiul și gustul târgovețului, al țăranului înstărit devenit ctitor, singura imagine vizuală comprehensibilă era tot vechea formă medievală, a unui decorativism cu grijă pentru amănunt, pentru desenul liber, culorile vii, coloriajul rafinat (la Groșerea, Cartiu, Vioreşti, Oteșani, în pagini de manuscris unde Dionisie Eclesiarhul, cronicarul-miniaturist, stiliza

folcloric o floră fabuloasă); era totodată, aici, un triumf al narațiunii răspunzând disponibilității imaginative a țăranilor și târgoveților din Gorj, din Vâlcea sau din Argeș, nevoii de istorisire pe care o trădează, la 1789, cunoscuta pictare a unor scene din războiul mavroghenesc cu armia „chesaricească" sau numeroasele inscripții, solemne uneori, banale alteori, așezate de-a lungul unui secol aproape, de la Văcărești, Titireciu și Argetoaia, la Bâldana, Logrești și Furnicoși.

Divers, dramatic, multiform, veacul al XVIII-lea a izbutit să-și facă proprii, în egală măsură, acest palier folcloric — din care aveau să iasă secolele noastre din urmă, cel „clasic" și cel „modern" — și orizonturile europene pe care, treptat dar tenace, crepusculul evului mediu le deschisese înainte de vremea Brâncoveanului încă. Din potrivirea lor anevoioasă, dar în cele din urmă coerentă, ca niciodată parcă mai limpede întrevăzută în oglinda unui veac s-a ivit nu doar o mentalitate nouă, ci și un nou chip românesc de a vedea.

b) Arhitectura

În Țara Românească, arta din veacul al XVIII-lea stă sub semnul a două fenomene a căror semnificație depășește cu mult cadrul strict al creației, implicând puternic atât politicul și religiosul, dar mai cu seamă socialul, cu o amprentă generatoare de mutații la nivel de mental: moștenirea brâncovenească și apariția unei noi categorii de ctitori proveniți din rândurile unei clase noi mijlocii, care își va impune gustul și aspirațiile racordate la propriile posibilități materiale și la o viziune despre lume mai pragmatică și mai puțin înclinată spre mistica teologică.

Situația politică generată de prezența domnilor fanarioți rămași puțin timp în scaun, revenind pe tron chiar de mai multe ori, după ce au trecut și în Moldova, nesiguranța generată de războaiele în care era antrenat Imperiul otoman, unele desfășurate chiar pe teritoriul Țării Românești, își spun cuvântul asupra actului creator.

Moștenirea brâncovenească în arhitectură poate fi analizată din mai multe puncte de vedere, fie la nivel formal, respectiv al repertoriului morfologic intrat într-un anume tip de sintaxă constructivă, spațială și decorativă, fie din punctul de vedere a ceea ce am numit comandă socială, fenomen care include preluarea moștenirii brâncovenești ca pe un rezervor de modele și prelucrarea ei în condițiile în care și alte surse sunt folosite nu ca citate sau pastișe, ci înglobate în sinteze noi.

Prima domnie fanariotă, cea a lui Nicolae Mavrocordat, aduce și primul monument nou, chiar dacă programatic ctitorul — secondat apoi de fiul său Constantin — dorea să plaseze mănăstirea Văcărești în augusta succesiune seculară a fundațiilor aulice[1].

[1] După ce a servit mai bine de un secol drept închisoare de drept comun, fosta mănăstire Văcărești a intrat în restaurare în anul 1974. Procesul a fost stopat prin dărâmarea întregului ansamblu din ordinul lui Nicolae Ceaușescu în iarna 1985-1986. Piesele sculptate recuperate sunt depozitate în curtea palatului de la Mogoșoaia.

Fig. 153 Mănăstirea Văcărești, ctitoria lui Nicolae Mavrocordat (1722).

Gândirea spațială a întregului ansamblu, inclus în geometria riguroasă a unui dreptunghi, oferea o foarte clar marcată axă est-vest cuprinzând turnul de poartă, biserica mare și paraclisul, și cele patru unghiuri precis subliniate de clădiri majore, reprezentative la nivel social: spre est, prin palatul princiar de pe latura de nord, și prin stăreție spre sud, iar spre vest dominate de volumele pitorești ale celor două cuhnii, una menită a servi nevoilor Curții, cealaltă celor ale mănăstirii. Această gândire simetrică, moștenită de la Hurezu lui Constantin Brâncoveanu, cu care Nicolae Mavrocordat pare a fi vrut să rivalizeze, este dusă mult mai departe ca rigoare și execuție, atât cât a putut fi închipuită sub impactul dorinței prea mari pentru perfecțiune vădită de autorii ansamblului din preajma Bucureștilor.

Arhitectul necunoscut al lui Nicolae Mavrocordat a luat ca model pentru biserica mare ctitoria lui Constantin Brâncoveanu de la Sf. Gheorghe Nou din București: un naos clasic încununat de o turlă, un pronaos supralărgit — amintire a vechilor ctitorii domnești reprezentative — tratat însă ca un spațiu de tip cruce greacă înscrisă cu o a doua turlă, și un pridvor deschis, la rândul său marcat de două turle. Dimensiunile mari, compoziția volumetrică și decorul sculptat în piatră răspundeau dorinței ctitorului de fast și măreție, dar și aspirației de a se înscrie și prin actul de ctitorire în tradiția țării al cărui scaun îl ocupa. Decorul sculptat în piatră, în special cel al portalului vestic, al coloanelor din pronaos și al celor pe care se descarcă arcele dintre această ultimă încăpere și naos duce mai departe tendința barochizantă a arhitecturii brâncovenești, în sensul

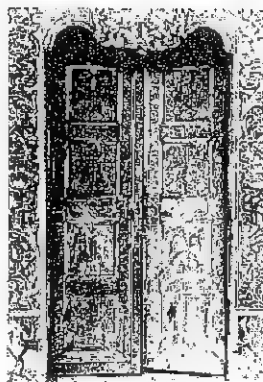

Fig. 154 Portalul de la Mănăstirea Pantelimon.

unei sporite volumetrii a vegetalului, animat parcă de o mișcare interioară care se transmite și formelor arhitecturale. Elementele decorative ale paraclisului, mai târziu cu 11 ani, accentuează și mai mult această tendință.

În ceea ce privește palatul domnesc, el introduce importanta inovație a depășirii zidului de incintă prin loggia pe două niveluri deschisă spre grădină, tradiționalul sens al spațiului perfect închis, fără comunicare spre exterior, fiind astfel depășit. Deasupra pivnițelor de tip brâncovenesc cu travei acoperite de calote, se înalță etajul de caracter nobil, comunicând printr-un foișor cu coloane de piatră de alură clasicizantă cu spațiul curții mănăstirii, iar printr-o galerie arcată, pe două niveluri, cu paraclisul și mai departe cu stăreția.

Ideea acestui palat ce depășește zidurile va fi reluată la ultimul mare ansamblu monastic domnesc din Țara Românească, ctitoria lui Grigore II Ghica de la Pantelimon (1752)[1], într-o formulă și mai îndrăzneață, în care ideea de apărare indusă de prezența zidului de incintă dispare practic cu totul. Sculptura în piatră de la Pantelimon reprezintă de fapt apogeul a ceea ce s-ar putea numi postbrâncovenescul în domeniul decorativului, de aici înainte repertoriul formal și sintaxa ornamentală create spre sfârșitul secolului precedent intrând în faza declinului, accentuată de tendințele de rusticizare și de simplificare datorate pe de o parte unei mâini de lucru mult mai slab calificate, pe de alta utilizării lor ca simplu rezervor de modele în beneficiul unor comanditari de o anume pretenție.

Prezența acestor noi comanditari și ponderea lor în actul de ctitorire reprezintă fenomenul cel mai interesant în creația arhitectonică și plastică din intervalul cuprins între anii '40 ai secolului al XVIII-lea și deceniile 3-4 ale celui următor.

Schimbarea de ton vine întâi de la înalta ierarhie bisericească. Între 1724 și 1730, un episcop de Stavropole, Ioanichie, originar din Pogoniana, construiește o mică biserică ce îi va purta numele, grațioasă construcție marcată puternic de moda pietrei sculptate, aici și traforate și decorate cu imaginea biblicului Samson. Apoi, mitropolitul Daniil se implică în amplificarea ansamblului deja existent la mănăstirea Aninoasa — jud. Argeș (1730) și în ridicarea grațioasei Biserici cu Sfinți din București (1728), ultima fiind un

[1] În secolul al XIX-lea, mănăstirea a fost transformată în spital, biserica a fost înlocuită cu o construcție nouă, care păstra din edificiul original numai două coloane cu stema familiei Ghica, iar palatul a fost incorporat unor clădiri noi. Biserica a fost dărâmată în 1986, iar ansamblul de secol XIX a fost în parte reconstruit și transformat în hotel. Coloanele, sarcofagul lui Grigore II Ghica și pisaniile se află la mănăstirea Brâncoveni, jud. Olt.

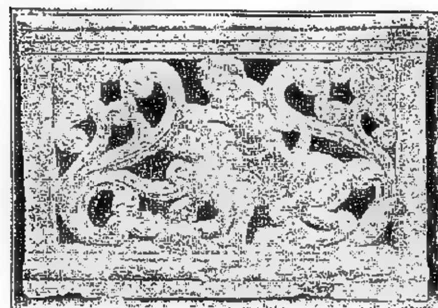

Fig. 155 Detaliu cu imaginea biblicului Samson la balustrada pridvorului de la Stavropoleos (1724).

fel de placă turnantă pentru plastica monumentală muntenească, care preia modelul tratării fațadelor cu firide terminate în acoladă, inaugurat de ctitoria spătarului Mihai Cantacuzino de la Colțea (circa 1700) și îl transmite monumentelor ce vor fi ridicate în deceniile următoare. Exemplul mitropolitului este urmat de episcopii de Râmnic, Clement și Grigore, care refac ansamblul Episcopiei, total modificat între timp, din vremea păstoririi celui de al doilea păstrându-se numai edificiul paraclisului, ridicat deasupra unei frumoase săli cu bolți cu penetrații de tip occidental (1750). La rândul lor, preoți din bisericile parohiale de la orașe și din sate se asociază altor categorii de ctitori mărunți, mici boiernași, meșteșugari, negustori, slujbași din zona plaiurilor, țărani liberi, inițiind și definind astfel un fenomen de mare anvergură, cel al ctitoriei de familie sau, mai des, colective, care caracterizează practic întreaga arhitectură și pictură murală din Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Două aspecte majore trebuie luate în considerare. Primul este cel, tot mai bine cunoscut, al definirii structurii urbane a localităților mai importante, în primul rând a capitalei București. Organizarea coerentă pe mahalale care au în centru o biserică parohială, mahalale ce poartă fie numele unui important proprietar de case din cuprinsul lor, cel mai adesea un boier cu dregătorii, fie pe cel al unei bresle, se impune. Chiar dacă nu cunoaștem decât fundațiile câtorva case mari boierești (Cantacuzino-Dudescu, Văcărescu), informațiile documentare privitoare la planimetria și materialul de construcție al altora, actele de proprietate, de vânzare sau moștenire, descrierile călătorilor străini ne oferă surse capabile să suplinească și să întregească în parte o imagine a unei capitale dominată de turlele de biserici, de case mari boierești înecate în verdeața grădinilor, de locuințe comune din lemn, acoperite cu stuf, sau de zid, cu prispe și foișoare cu stâlpi de lemn cioplit, cu décor de influență

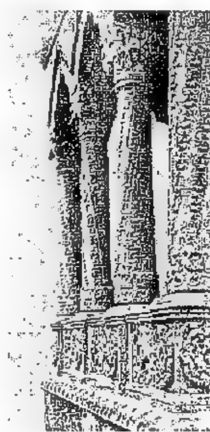

Fig. 156 Coloanele pridvorului de la Stavropoleos (1724).

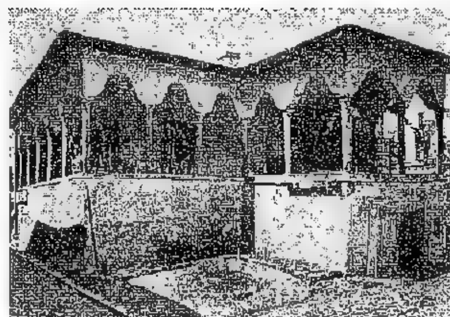

Fig. 157 Casă veche românească de pe strada Şerban Vodă 33 Bucureşti (secolul XVIII).

Fig. 158 Casa Hagi Prodan din Ploieşti (1785).

stambuliotă (Casa din str. Şerban Vodă nr.33), în care înfloreau artere comerciale legate de numele unor grupe de negustori sau de breslaşi. Hanurile se înmulţesc, alături de cele mari domneşti (Şerban Vodă, Sf. Gheorghe Nou sau Constantin Vodă) apărând cele mănăstireşti (Stavropoleos) sau cele particulare.

Arhitectura celorlalte oraşe ne este şi mai puţin cunoscută. În Craiova se mai păstrează câteva case boiereşti profund transformate, iar casa Hagi Prodan din Ploieşti dă măsura pentru o arhitectură a claselor mijlocii, care receptase formele curente în lumea balcanică, combinându-le cu elemente devenite tradiţionale în spaţiul românesc: prispa şi foişorul.

În acelaşi timp, în lumea satelor de sub munte, apar casele înalte, cu două niveluri supraterane, iniţial ale aceloraşi vârfuri ale „oamenilor noi", înmulţite apoi în secolele următoare până la a deveni — cu nuanţe locale - tipul de arhitectură caracteristic zonei subcarpatice: un parter gospodăresc şi un etaj pentru locuire, marcat de prispă combinată adesea cu foişor.

În arhitectura civilă boierească şi apoi în cea pretenţioasă de oraş se impune tipul de casă cu încăperile parterului înalt sau chiar ale etajului dezvoltate simetric faţă de un culoar median, având în capete tradiţionalul foişor spre curte, respectiv orientalul sacnasiu spre stradă sau spre grădină, destinat *„zăbavei şi privelii"*.

O altă direcţie este cea a arhitecturii fortificate. Aparent straniu în acest veac al deschiderii, aceasta îşi face apariţia în special în Oltenia, în zonele mai apropiate de Dunăre

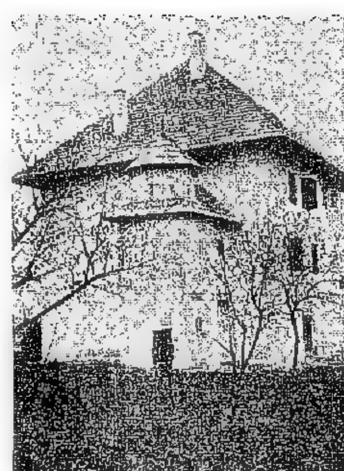

Fig. 159 Cula de la Curtişoara.

de unde putea veni ameninţarea unor bande de prădători, dar şi în zonele colinare ale Vâlcei (Măldăreşti, Bujoreni) şi chiar Argeşului (Racoviţa), unde se impune casa înaltă, cu mai multe niveluri, uneori primul necomunicând direct cu exteriorul, iar în exemplarele cele mai caracteristice ultimul prevăzut cu un foişor, care, în afară de funcţia de observaţie, prin dimensiuni, tratarea festonată a arcadelor sprijinite pe coloane scunde de zidărie, décor şi sugestii de amenajare interioară indică şi folosirea lui pentru odihnă atunci când primejdia înceta (cele două cule de la Măldăreşti -Vâlcea, cele de la Groşerea, Brabova, fosta culă de la Pojogeni, cula lui Cuţui, cea de la Curtişoara, ultimele trei în Gorj). Denumirea de *culă* (de la turcescul *kulé* — turn) trimite la străvechile locuinţe-turn din zona balcanică, prezente aici încă din vreme bizantină şi perpetuate în timp în beneficiul reprezentanţilor autorităţii turceşti şi marchează una din componentele majore ale influenţei orientale din arta Ţării Româneşti a acestui secol.

Uneori şi bisericile păstrează aspecte de fortificare, ca cea a lui Stan Jianu de la Preajba — Dolj, prevăzută cu un turn înalt peste pridvor, cu foişor deschis, cu arcade festonate, pentru camera clopotelor.

Arhitectura eclesiastică cunoaşte o mare varietate, atât în zona programelor cât şi în cea a soluţiilor spaţiale şi volumetrice.

Dacă iniţiativa ridicării de mănăstiri noi scade până la dispariţia acestui program (în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, singurele mănăstiri importante sunt Berislăveşti–Argeş (1752), ctitoria boierului Sandu Bucşănescu, ispravnic la Pantelimon, şi Sf. Spiridon Nou din Bucureşti, construită de domnitorul Scarlat Ghica (1767-1768), numărul bisericilor de oraş şi de sat este în continuă creştere. Pentru bisericile de oraş se preiau şi se interpretează modele de un anumit prestigiu, Colţea sau cu Sfinţi (sau cu Sibile din Bucureşti), spaţioase, cu turlă pe naos, adesea cu o a doua turlă pe pronaos sau numai cu clopotniţă pe pronaos, cu pridvoare deschise cu arcade sprijinite pe coloane de piatră, cu portale de inspiraţie brâncovenească (în Bucureşti — Sf. Elefterie Vechi, Olari, Batiste, Manea Brutaru etc. la Craiova — Obedeanu, Pătru Boj, Gănescu; la Râmnicu Vâlcea — Toţi Sfinţii, Bunavestire; la Pietroşiţa, Breaza etc.). Unele ctitorii

Fig. 160 Biserica din Preajba – Dolj (1778–1779).

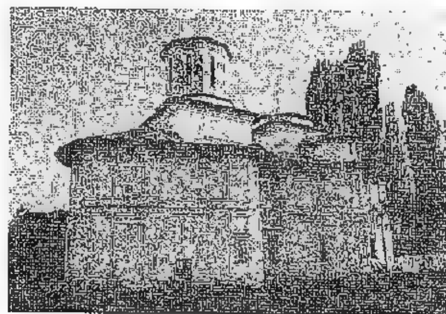

Fig. 161 Biserica Obedeanu – Craiova (1748).

ale marilor boieri (Brădeștii Bătrâni, Argetoaia — Dolj) impun și ele prin proporțiile bune, volumetrie expresivă, decorație arhitecturală de factură adesea tradițională.

La polul opus se află acele ctitorii colective mărunte, deja amintite, ascunse astăzi în frunzișul cimitirelor, de un pitoresc aparte datorat dimensiunilor modeste, dar armonioase, în care spațiile rituale sunt aproape totdeauna completate cu pridvorul deschis ce face trecerea vizuală și spirituală de la lumea exterioară către sfera liturgică, adăpostite în întregime sub un acoperiș unitar, înalt, de șiță, ce le apropie de ctitoriile de lemn, sau marcate pe verticală de un turn-clopotniță cel mai adesea situat deasupra pronaosului, la care se accede fie printr-o scară adăpostită într-un turnuleț adosat fațadei de nord, fie prin una ascunsă în grosimea zidurilor. Arcade scunde, semicirculare (uneori cu traseu stângaci) sau festonate, stâlpi de zidărie groși, lipsa modelaturii fațadelor pe care adesea pictura murală vine să o compenseze fac din zeci de edificii mărunte din zonele subcolinare, din Mehedinți până spre Râmnicu Sărat și Focșanii Munteni, sau chiar de câmpie, un univers fermecător de forme și de spirit.

Ultimul sfert al secolului al XVIII-lea cunoaște și o încercare de renaștere a arhitecturii aulice. Curtea Veche este părăsită, iar Alexandru Ipsilanti inițiază construirea Curții Noi în vecinătatea mănăstirii Mihai Vodă, în apropiere de Dâmbovița (1775–1776). Construcția, de mari dimensiuni cade curând pradă unui incendiu (1789), fiind cunoscută apoi sub numele de Curtea Arsă, iar domnia s-a văzut nevoită să se așeze în învecinata mănăstire, al cărei aspect ne este cunoscut din desenele lui Luigi Mayer din 1794. Mai cu seamă imaginea sălii tronului atrage atenția, prin combinarea de elemente occidentale

de arhitectură și orientale în décor. Aceasta va fi din ce în ce mai mult trăsătura caracteristică a arhitecturii de la cumpăna veacurilor XVIII și XIX, când modele apusene, impuse de comanditari și traduse de „arhitectoni" străini invitați să construiască în Țara Românească vor schimba aspectul orașelor și al reședințelor boierești de pe moșii, apropiindu-l din ce în ce mai mult de formule eclectice occidentale.

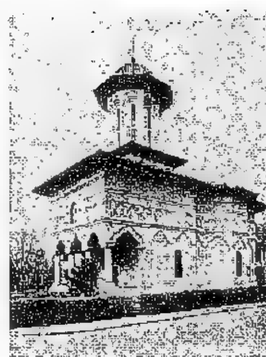

Fig. 162 Biserica Sf. Elefterie Vechi – București (1741).

În Moldova, cele două tipuri de programe majore ale arhitecturii, cel religios și cel laic nu mai pot fi astăzi urmărite în totalitate. Cauzele sunt, pe de o parte dispariția multora dintre clădiri, mai ales din rândul celor civile, sau ruinarea lor masivă, iar pe de alta lipsa cercetărilor sistematice în domeniu, care fac, de pildă, ca repertorierea arhitecturii de zid, laică și religioasă, să nu depășească nivelul cunoștințelor oferite de lucrarea publicată în 1933 de George Balș sau informațiile din sintezele de istoria arhitecturii apărute între 1965 și 1982.

O mențiune aparte în analiza arhitecturii civile din Moldova merită palatul construit de Grigore al II-lea Ghica *„peste ziduri"* lângă fosta mănăstirea a lui Balica din Iași. Din el nu au mai rămas decât câteva ziduri, în curtea mănăstirii de secol XIX numită „Frumoasa", dar Cronicile descriu cu lux de amănunte locuința princiară, care așa cum o arată și numele, depășea tradiționala îngrădire, vădind o evidentă schimbare de mentalitate. Impresionau pe contemporani și grădinile, havuzurile în trepte, cu aducțiuni de apă, realizate după modele constantinopolitane cu meșteri aduși din capitala sultanilor.

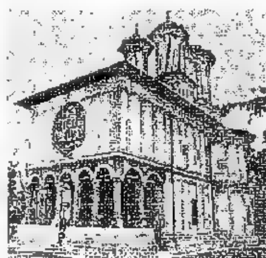

Fig. 163 Biserica Toți Sfinții – Râmnicu Vâlcea (1751).

Din numeroasele case boierești ale Iașilor din veacul al XVIII-lea, nici una nu s-a păstrat întreagă. Pentru arhitectura orașelor, până în urmă cu câteva decenii, Botoșanii și Suceava aduceau mărturia încă destul de bogată a unei arhitecturi a păturilor sociale mijlocii, cu volume echilibrate ridicate deasupra unor pivnițe, încununate de acoperișuri înalte de șiță, cu o compoziție interioară simetrică față de un culoar median, care comunica pe fațada principală cu o prispă lată, cu un amplu foișor în față, cu arcade descărcate pe stâlpi de lemn ciopliți.

Spre deosebire de Țara Românească, unde numărul ctitoriilor clasei noilor structuri mijlocii ale populației este foarte mare, iar soluțiile planimetrice, structive și decorative

Fig. 164 Biserica din Fâstâci – Vaslui (1721).

Fig. 165 Biserica Tălpălari – Iași (refăcută în secolul al XVIII-lea).

foarte variat, în Moldova se observă un ritm foarte lent al construcțiilor, ca și o anume lipsă de creativitate în rezolvarea programului religios de zidărie.

Se pot desprinde din analiza monumentelor câteva trăsături caracteristice: se păstrează tipurile tradiționale de plan, triconc sau mixt, preferându-se ridicarea turnului-clopotniță deasupra pridvorului închis revenit la vestul bisericii, după ce în veacul anterior fusese adosat la latura sudică a încăperii. Volumele sunt simple, puternice, iar plastica arhitectonică vădește numeroase influențe muntenești, apărute întâi în zona de graniță cu principatul de la sud de Carpați, mai ales în Focșani și în vecinătățile lui (Fâstâci — jud. Vaslui, 1721), apoi răspândindu-se și spre nord (biserica Sf. Ilie — Iași). Unele dintre aceste biserici propun uneori și o turlă secundă pe pronaos, au pridvor deschis și sunt lipsite de clopotniță. Decorul este structurat pe două registre, separate printr-un brâu, în cel inferior, înalt, apărând firide terminate în acolade înălțate, ascuțite.

După mijlocul secolului se face simțit un curent nou, introdus se pare de noua catedrală metropolitană: biserica Sf. Gheorghe, ctitorie a mitropolitului Gavril Callimachi din 1761. Impresionantă ca volum, deosebit de înaltă, cu un pridvor deschis cu arcade înguste descărcate pe coloane cu capiteluri și baze baroce sculptate în piatră, ea are interiorul în întregime modificat, păstrând din structura originară numai nișele care schițează forma triconcului. Exteriorul este însă cel care va influența un număr important de biserici din Iași și din o serie de alte localități. Travei marcate de pilaștrii colosali cu capiteluri neocorintice scandează pereții, delimitând câmpuri dreptunghiulare înguste în care se înscriu firide în acoladă având în centru nișe adâncite în retragere, încununate cu un fel de mic fronton triunghiular. Chiar dacă soluția acestora din urmă trimite la modelul

ieșean reprezentat de biserica mănăstirii Golia, ansamblul și practicile folosite amintesc de înfloritorul baroc constantinopolitan al vremii. Cea mai apropiată de acest aspect arhitectural al fațadelor este biserica Sf. Teodori din același oraș, cu pilaștrii simplificați, dominată la exterior de o turlă înaltă și de un turn clopotniță pe pridvorul închis. Două biserici de breaslă li se adaugă, Tălpălari și Curelari.

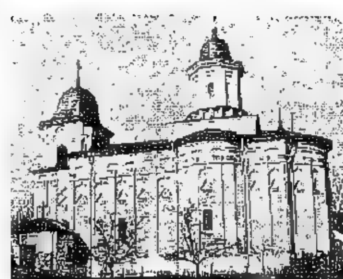

Fig. 166 Biserica Sf. Teodori – Iași (1761).

Mai importantă dintre bisericile din afara Iașilor, aparținând aceluiași grup este cea de la Berzunți (județul Bacău, 1774).

La limita dintre arhitectural și decorativ se situează fântânile ieșene, trei dintre ele păstrate — două flancând intrarea în spitalul Sf. Spiridon, iar cea de a treia aflată la stânga porții de acces în mănăstirea Golia. Tratate ca niște false portale, cu cadre profilate realizate din curbe și contracurbe baroce, ele combină pilaștrii, antablamente și frontoane cu elemente vegetale stilizate, în spiritul aceluiași baroc constantinopolitan.

Fig. 167 Biserica din Berzunți – Bacău (1774).

Ultimul deceniu al secolului deschide prin bisericile sale veacul următor și dau tonul noului curent artistic: Clasicismul. La mănăstirea Neamț, în paralel cu biserica înălțată de Ștefan cel Mare în 1497, se ridică, în 1796, lăcașul mai mic cu hramul Sf. Gheorghe. Tradițională ca structură, ea inova mai cu seamă în tratarea fațadelor: liberă de jur împrejur, fațadele erau prevăzute spre sud, vest și nord cu portice cu coloane angajate, încununate de frontoane triunghiulare. La restaurarea din anii '60 ai secolului XX, biserica a fost mutată pe latura de est a incintei, păstrându-se numai colonada vestică.

În aceeași vreme și în același spirit, lângă Iași, la Lețcani, familia Balș construia biserica așa-numită „Rotundă". Edificiul este alcătuit numai din altar, un naos oval acoperit cu o cupolă și un pridvor precedat de un portic cu coloane masive, surmontat de o mică clopotniță.

*

În chip surprinzător, Moldova care dăduse atâtea ansambluri strălucite de pictură, unele unice în arta universală, nu păstrează din secolul al XVIII-lea nici unul întreg și de valoare.

Nici pictura de icoane nu excelează prin piese strălucite. Evident, au lucrat numeroşi zugravi locali, dar producţia artistică a început a fi din ce în ce mai dominată de piesele provenite din ateliere greceşti şi mai ales ruseşti, care au cunoscut o intensă circulaţie, ultimele mai cu seamă spre sfârşitul veacului, fapt posibil de pus în legătură şi cu intensa activitate sprituală iniţiată de Paisie Velicicovschi.

Broderia decade şi ea cu totul, o singură piesă de valoare — vălul liturgic de la mănăstirea Barnovschi din Iaşi (1743) — se impune prin fineţea tehnicii, care nu mai are însă nimic din somptuozitatea exemplarelor din secolele anterioare.

Ca şi în domeniul icoanelor, argintăria este marcată de influenţa rusească, abundând decorul filigranat, cu pietre semipreţioase sau cu email pictat.

c) *Pictura*

În Ţara Românească, pictura murală şi cea de icoane urmează în linii mari aceeaşi schemă de dezvoltare întâlnită în domeniul achitecturii, poate cu o mai marcată prezenţă a tradiţiei postbrâncoveneşti pe de o parte, iar pe de alta a diversificării tendinţelor locale, fie în sensul rusticizării unor elemente preluate din trecut de către meşteri formaţi în ambianţa satelor, fie a unei receptări parţiale şi nu prea bine înţelese a influenţelor occidentale.

Chiar într-o mai mare măsură decât în domeniul arhitecturii, în cel al picturii murale continuitatea mult dincolo de limitele veacului al XVIII-lea, până chiar spre mijlocul celui următor, este un fenomen extrem de răspândit, multe biserici construite mai ales după 1770-1780 ajungând să fie pictate ori în primul deceniu de după 1800, fie mult timp după aceea.

Micşorarea dimensiunilor bisericilor atrage după sine restrângerea programelor iconografice, concentrarea lor pe esenţa ilustrării liturgice şi teologal-parenetice, cu ilustrarea Ciclului Patimilor şi figurarea canonică a Sfinţilor Militari în naos, cu pronaosuri dominate de figura Fecioarei, care stăpâneşte vastele tablouri votive de familie, cele în care a rodit exemplul voievodal brâncovenesc sau cel al galeriilor boiereşti pictate de Pârvu Mutu pentru Cantacuzini. De la numeroasa familie a egumenului Hurezilor Dionisie Bălăcescu, pictată la Şomăneşti — satul natal din judeţul Gorj, la Romani-Hurezi şi la Baia de Fier, la zeci de familii de boiernaşi sau de vătafi de plai, cu bărbaţi înveşmântaţi cu giubele îmblănite şi încinşi cu şaluri de mătase la femeile elegante, cu rochii de mătase, cu talia subliniată de cordoane încheiate cu paftale de argint, trataţi liber sau înghesuiţi unul în altul într-o puternică solidaritate de neam, care îi reuneşte şi în jurul bisericii — ctitoria de familie, aşa cum îi reuneşte în câştigarea poziţiei sociale, în competiţia pentru bunuri, în orgoliul de a deveni asemeni boierilor de odinioară, ctitori zugrăviţi în biserici cu toate drepturile şi onorurile ce decurgeau de aici.

Cele mai reprezentative sunt bisericile ctitorite şi zugrăvite la comanda vătafilor de plai, la Bucşăneşti şi Titeşti — Argeş (1748 şi respectiv 1761), Ciuta — Buzău (1762),

Pietroşiţa — Dâmboviţa (1764), Bâscenii de Jos — Buzău (1775), Urşani şi Slătioara-Vioreşti — Vâlcea (1800 şi respectiv 1804). Compoziţiile de grup sunt cele care impun în primul rând aceste ansambluri, cu încercări e de portretizare, naive dar pline de farmec.

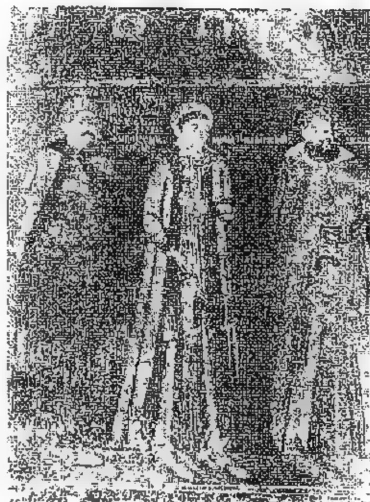

Fig. 168 Portrete ale ctitorilor bisericii din Drugăneşti, între ei şi Preda Drugănescu purtând perucă.

Uneori, în pictura pridvoarelor, *Judecata de apoi*, marcată tot mai des de nuanţe moralizatoare sau cu tentă socială, în partea rezervată Iadului, este înlocuită cu compoziţii ample inspirate din *Apocalips*. Biserica Creţulescu din Bucureşti şi cea mare a mănăstirii Văcăreşti deschid drumul acestei teme, pe care o vom mai reîntâlni în zona Vâlcei, la Călimăneşti şi la biserica Bunavestire din Râmnicu Vâlcea.

Cu toată simplificarea adesea foarte vizibilă a mijloacelor, cu toată rusticizarea formelor, un suflu nou străbate aceste picturi, de o anume prospeţime în unele, hieratică până la schematism în altele, narative sau anecdotice, pline de mişcare sau statice, rafinat ori intens colorate sau terne.

Dincolo de aspectul formal, un fenomen nou marchează a doua jumătate a secolului al XVIII şi deceniile de început ale celui următor: ieşirea din anonimat a zugravilor. Foarte multe ansambluri sunt semnate. Studierea fenomenului indică şi faptul că zugravii lucrau în echipă. Ei proveneau fie din aceeaşi familie, care cunoştea uneori mai multe generaţii care se îndeletniceau cu pictarea bisericilor, fie proveneau din acelaşi sat sau din aceeaşi mănăstire. Fenomenul migrării în căutare de comenzi este frecvent, astfel încât acelaşi zugrav este regăsit într-o formaţie identică sau într-o companie diferită semnat la mai multe ansambluri.

Foarte cunoscute sunt situaţiile zugravilor formaţi în şcoala de la Hurezu, care la rândul lor îşi creează în jur mici grupe de lucru cu care, de pildă Ranite cu fiii săi Gheorghe şi Grigore sau Andrei vor picta mai multe biserici din Oltenia, dar vor trece şi în Banatul sârbesc, marcând creaţia murală locală (pictarea de către Andrei împreună cu fiul său Andrei II şi cu alţii a bisericii mănăstirii Vračevšica).

Sistemul transmiterii meşteşugului prin aceste ateliere ne este cunoscut şi prin păstrarea — aleatorie — a unor caiete de modele. Cel mai interesant a aparţinut lui Radu Zugravul,

fiul zugravului Mihail și frate cu Iordache, care a transmis meșteșugul moștenit cu probabilitate unor ajutoare. Radu este și restauratorul frescelor din biserica domnească din Curtea de Argeș. Cu ocazia acestor lucrări el a copiat în caietul său o serie de scene din pictura de secol XIV, devenite astăzi martori pentru zone dispărute sau repictate. De asemenea, caietul dă mărturie despre înzestrarea zugravului, sursele sale de inspirație multiple (de pildă, alături de Argeș sau alte biserici tradiționale, și *Apocalipsul* lui Dürer), dar și pentru icoanele pe lemn pe care le-a pictat în decursul a circa 50 de ani de activitate neîntreruptă.

Autoportretul zugravului Radu identificat cu urmașul lui Mihail zugravul, păstrat la biserica din Gura Văii (jud. Vâlcea), datând din 1758, indica o altă trăsătură a vremii, și ea moștenită din timpuri mai vechi, dar consonată cu noul tip de individualism al Epocii luminilor, al cărei spirit a pătruns chiar în mediile mai puțin cultivate

Deși mai supuse înnoirilor și modelor, picturile murale din bisericile din orașe se înscriu în aceleași tendințe, fiind practic realizate uneori de echipe de zugravi care nu se deosebesc de cei ce lucrau în sate, la ctitoriile boierești sau la comanda celor mai sus-amintiți. În Târgoviște, s-au păstrat picturile din biserica Sfinții Împărați, ctitoria din 1653 a lui Matei Basarab și a Doamnei Elina, reparată prin grija târgovețului Dragomir Frumușica și zugrăvită în 1753 de popa Ion zugraf și fiul său Gheorghe zugraf, proveniți de la schitul Săteni.

O altă fațetă a domeniului picturii murale este răspândirea fără precedent a decorului exterior, care îmbracă fațadele fie numai în registrul superior al bisericii întregi sau numai al pridvorului, fie acoperă zidurile de sus și până jos, înscriindu-se în suprafețele mai mult sau mai puțin generoase oferite de arhitectură. S-au pictat astfel zeci de biserici în orașe, dar și în zonele rurale, cu precădere în cele din satele de sub munte, acolo unde se afirmă o nouă clasă mijlocie incipientă, acolo unde familia ca entitate bine definită a momentului sau colectivitatea se impun în actul de ctitorie, vizând deci atât construcția cât și decorarea acesteia. Debutul fenomenului picturii exterioare, cu o tematică precisă, cea care înglobează, la capitolul iconografic rezervat imaginilor Prorocilor, neobișnuiții Filosofi păgâni ai antichității clasice și mai neobișnuitele Sibile, este datorat picturii de la biserica bucureșteană „Cu Sfinți" sau cu „Sibile", ctitoria mitropolitului Daniil. Modelul proliferează în ierarhia înaltă, astfel încât, la nou ziditul paraclis al Episcopiei Râmnicului, legat de palatul și el nou al vlădicilor, episcopul Grigore Socoteanu, reia în 1752 tema neobișnuită a prevestitorilor păgâni ai nașterii lui Cristos. De la cele două modele de autoritate se revendică apoi moda decorului figurativ exterior, așa cum de la Colțea spătarului Mihai Cantacuzino se răspândește în Țara Românească, la bisericile veacului al XVIII-lea, decorul vegetal. Micul pridvoraș al mănăstirii Hurezu, cu insolitele sale peisaje, în care mai târziu vor evolua animale, păsări și vânători, stă la originea altei direcții iconografice, cu deosebire frecventă în Vâlcea și mai puțin în Argeșul învecinat. În jur de 1800 este inaugurată moda portretelor colective exterioare, exemplul cel mai celebru fiind cel de la Slătioara-Viorești (jud. Vâlcea) din 1804, în care vătaful de plai Ion Urșanu

este însoțit de „potecașii" călări, respectiv de membrii echipei sale de paznici ai drumurilor peste munți.

În 1770, în cadrul reglementării activității meșteșugărești și de comerț în cadrul breslelor inițiată de Alexandru Ipsilanti, apare și breasla zugravilor, împărțită în două subgrupe, cea a zugravilor de zidărie și cea a „zugravilor de subțire". Cea de a doua îi indică atât pe iconari, cât și pe cei care îmbrățișau tot mai frecventa categorie a portretiștilor în ulei, care lucrau la comanda protipendadei.

Fig. 169 Detaliu înfățișând Filozofi și Sibile în Biserica cu Sfinți – București (1728).

Pictura de icoane din secolul al XVIII-lea urmează în mare același drum cu cea murală, cu cele două tendințe majore: transmiterea moștenirii brâncovenești și curentul rusticizant popular. Dacă prima păstrează un anume nivel calitativ al pieselor, îmbogățită fiind și cu unele elemente ale picturii grecești sau chiar occidentale, cea de a doua — ilustrată de majoritatea pieselor păstrate în iconostase sau disparate, de la început fiind mobile, destinate fie analoghioanelor fie cultului privat — răspunde unui gust local și unor posibilități limitate ale zugravilor, lipsiți de o solidă formație, adesea înzestrați cu duh ori numai simpli copiști de izvoade.

Zugravii „de subțire" sunt cel mai adesea anonimi, rari sunt cei cunoscuți, ca acel care a executat tabloul ce-l înfățișează pe Nicolae Mavrogheni răsplătind oștile, posibil autor și al unui portret al aceluiași domnitor, păstrat la Muzeul Național de Artă al României.

Un fenomen interesant, cunoscut încă dinaintea mijlocului secolului al XVIII-lea, este răspândirea zugravilor din Țara Românească în Transilvania, unde lucrează la comanda comunităților românești de aici. Numele lor sunt cunoscute în Bihor sau în Hunedoara, în Bistrița Năsăud sau în zona Brașovului. David de la Curtea de Argeș semnează la bisericile de lemn din Brădet (1750), Rieni (1753), Sebiș (1764) etc., toate în Bihor. Nicolae din Pitești pictează în 1765, împreună cu Ioan din Deva biserica de secol 13 din Gurasada. În 1737, Ștefan de la Ocnele Mari picta, la comanda episcopului Inochentie Micu, iconostasul noii catedrale unite din Blaj. Arta acestor zugravi, ca și a altora va influența profund creația locală transilvăneană.

*

În chip surprinzător, Moldova, care dăduse atâtea ansambluri strălucite de pictură, unele unice în arta universală, nu păstrează din secolul al XVIII-lea nici unul întreg și de valoare.

Nici pictura de icoane nu excelează prin piese strălucite. Evident, au lucrat numeroşi zugravi locali, dar producţia artistică a început a fi din ce în ce mai dominată de piesele provenite din ateliere greceşti şi mai ales ruseşti, care au cunoscut o intensă circulaţie, ultimele, mai cu seamă, spre sfârşitul veacului, fapt posibil de pus în legătură şi cu intensa activitate spirituală iniţiată de Paisie Velicicovschi.

d) Sculptura

Sculptura ocupă un loc de seamă, cu deosebire în arta monumentală a Ţării Româneşti, punând în lumină măiestria a numeroşi meşteri în piatră şi în lemn. Activitatea lor este legată mai ales de clădirea numeroaselor ctitorii ale boierimii, ale fruntaşilor vieţii orăşeneşti, clerului, negustorilor reuniţi în bresle, dar şi ale dregătorilor locali şi ale meşterilor satelor.

Dacă avem în vedere sculptura în piatră, remarcabile dovezi ni le oferă pentru veacul al XVIII-lea coloanele din piatră, uneori cu caneluri şi capiteluri, sau postamentele lor ornamentate din faţadele pridvoarelor; de asemenea, balustradele ce delimitează spaţiul acestora, spre exemplu la Biserica Stavropoleos — Bucureşti (1724) sau la foişoarele unor mănăstiri, ca la cele ale arhimandritului Dionisie Bălăcescu de la mănăstirea Horezu (1755), lucrările de pietrărie fiind semnate aici de Iosif meşterul.

Pentru ceea ce a însemnat acest meşteşug încă de la instaurarea domniilor fanariote a stat mărturie vasta lucrare de pietrărie pusă în lumină odinioară la mănăstirea Văcăreşti, cu impresionante portaluri şi cu coloanele de susţinere a bolţilor din pronaosul bisericii clădită de Nicolae Mavrocordat (1719–1722).

Existenţa carierelor de piatră din zona Râmnicului Vâlcea, Călimăneşti, Igoiului, judeţul Vâlcea a favorizat dezvoltarea meşteşugului pietrăriei. Ancadramente iscusit realizate, ca acelea de la intrarea în Biserica Tuturor Sfinţilor din Râmnicu Vâlcea, semnat de „Ioan pietraru" (1763–1765), ornamentate cu motive vegetale, zoomorfe şi antropomorfe, fac dovada măiestriei acestora, în care transpar şi elemente ale Barocului.

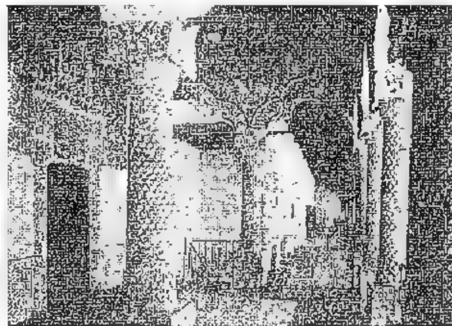

Fig. 170 Foişorul paraclisului mănăstirii Văcăreşti (1736).

De altfel, pe un mai vast areal al judeţelor dinspre plaiuri, lucrările de pietrărie sunt întâlnite adesea sub forma inscripţiilor votive ale atâtor lăcaşuri de cult, înălţate sau refăcute acum, dar şi a nu mai puţin numeroaselor cruci monumentale semnate de meşteri laici sau clerici, cum au fost cei testaţi în preajma carierei de la Igoiu-Vâlcea, meşterii Gheorghe şi Dumitru pietrari (circa 1790–1820) sau la Jiblea-Călimăneşti, din zona Muscelului şi a Argeşului, din Dâmboviţa, Prahova sau Buzău. Fără a mai aminti şi vestigiile funerare durate în piatră, un adevărat repertoriu al formelor integrate dimensiunilor de artă.

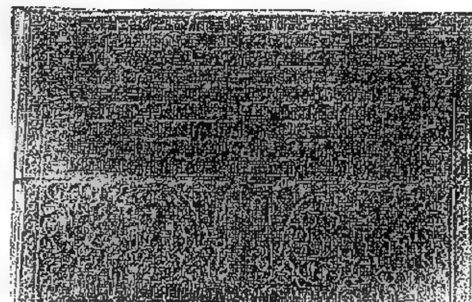

Fig. 171 Detaliu al părţii superioare a ancadramentului uşii de la biserica Toţi Sfinţii – Râmnicu Vâlcea (1765).

Remarcabilele dovezi ale prestaţiei meşterilor în lemn — tâmplari, dulgheri — stau şi ele mărturie efortului care, de-a lungul veacului al XVIII-lea, au dus nu numai la clădirea unui mare număr de biserici de lemn în întreg spaţiul românesc, cu elemente structive şi decorative ce definesc vigoarea unui popor care a dat noi expresii *civilizaţiei lemnului*, ci şi realizarea altor valori.

Vom aminti aici numai măiestria sculptorilor în lemn din epoca brâncovenească, dar şi a tâmplarilor care au executat meşteşugit uşi de lemn, ca aceea de la Biserica Sf. Nicolae din Olăneşti, şi anume „Drăgoi tâmplar" (1729) sau de la Episcopia din Curtea de Argeş, semnate, la 1794, de „maistor-ul Neculaie". Diferite alte piese de mobilier eclesiastic, jeţuri (strane) domneşti şi arhiereşti, cum este jilţul din 1767 de la Biserica Sf. Spiridon — Bucureşti sau cele ale episcopului Iosif al Argeşului din 1794, apoi şi diferite alte obiecte, şi anume candelabre, sfeşnice etc.

Ele se însumează unui patrimoniu în care se regăsesc, sub atâtea închipuiri, valori sau crâmpeie de frumos, adevărate daruri semnate în lemn sau în piatră din vremea în care înrobitoarea apăsare economică şi fiscală nu a putut stăvili credinţa şi forţa de expresie a acesteia, de promovare a valorilor tradiţionale.

e) Artele decorative

Mai perisabile prin materialele folosite şi prin însăşi destinaţia lor funcţională, textilele, care s-au păstrat în Ţara Românească în număr mai mic, iar piesele de metal au fost fie furate şi s-au pierdut, fie au fost retopite.

Piesele valoroase păstrate în muzee sunt relativ puţine la număr şi nu se mai ridică la înălţimea celor din epoca brâncovenească, nici ca tehnică nici ca viziune artistică. Un anume epigonism le marchează şi ceea ce se impune tot mai mult este un fel de artizanat comun şi spaţiului balcanic.

Broderia liturgică figurativă dispare aproape cu totul, fiind înlocuită cu piesele confecţionate din ţesături de preferinţă orientale, iar pentru unele piese, de tipul epitafelor, se preferă din ce în ce mai mult pictura de factură realistă.

În Moldova, broderia decade şi ea cu totul, o singură piesă de valoare — vălul liturgic de la mănăstirea Barnovschi din Iaşi (1743) — se impune prin fineţea tehnicii, care nu mai are însă nimic din somptuozitatea exemplarelor din secolele anterioare.

Ca şi în domeniul icoanelor, argintăria este marcată de influenţa rusească, abundând decorul filigranat, cu pietre semipreţioase sau cu email pictat.

În ce priveşte ilustraţia de carte manuscrisă, relevăm că intensa circulaţie a romanelor populare ne este documentată şi prin păstrarea unei variante din *Erotocritul* a italianului Vincezo Cornaro, copiată de logofătul Ioniţă şi ilustrată de logofătul Petrache, care îşi prezintă şi autoportretul la sfârşitul lucrării (1787). Manuscrisul dă măsura verve imaginative a autorului, dar şi capacităţii sale de a selecta din sursele imagistice ale epocii — tipuri umane, vestimentaţie, cadru arhitectural, recuzita vieţii cotidiene a anumitor medii sociale — elemente care să completeze textul în spiritul unei autentice actualizări.

f) Teatrul

De-a lungul veacului al XVIII-lea aveau să se constituie în Principatele româneşti, în lumina obiceiurilor şi a tradiţiilor, mai vechi spectacole, mai ales cu caracter de divertisment, inspirate din folclor sau preluate din manifestările cultural-artistice ale Imperiului otoman. Mai cunoscut între acestea era *jocul păpuşarilor*, cu vestitul personaj *Karagöz*, ce nu au scăpat atenţiei lui Anton Maria del Chiaro (1718) sau lui Franz Joseph Sulzer, şi el călător şi secretar domnesc (1781). Interpreţii acestor roluri erau nişte măscărici înveşmântaţi în şalvari şi haine pestriţe, care rosteau fraze amestecate în româneşte, greceşte şi turceşte, pentru a stârni hazul spectatorilor.

Din ultimele decenii ale amintitului veac şi în decadele celui următor, la Bucureşti şi Iaşi au venit şi trupe străine. Astfel, în timpul lui Mihai Suţu, în 1783–1784, a existat un local anume amenajat, în care şi-a prezentat spectacolul o mică trupă de actori germani, adusă de la Braşov. De asemenea, este cunoscută prezenţa la Bucureşti, în 1786, a unui teatru italian, iar mai târziu, tot aici, la 1810, a unei trupe poloneze.

Un fenomen asemănător poate fi întâlnit la Iaşi în 1795, când un teatru german a dat mai multe spectacole, „în nişte case arse" dinspre Copou, frecventate asiduu de boierime. O altă trupă germană era prezentă în capitala moldavă la 1806, aducând aici „camere obscure" şi panorame pentru a încânta spectatorii, iar în 1813, tot un teatru german susţinea spectacole „în casele mari ale lui Grigore Ghica, de lângă Curtea domnească".

În 1809, îşi făcuse apariţia la Iaşi şi o trupă rusească, instalată într-un local improvizat, care dădea reprezentaţii în folosul trupelor ţariste de ocupaţie, staţionate în capitala Moldovei.

La Curţile domneşti din Bucureşti şi Iaşi s-au organizat în epocă şi spectacole de amatori în limba greacă cu actori proveniţi din rândul boierimii. Repertoriul lor era compus din traduceri, îndeosebi din limba franceză, a unor piese de Racine, Alfieri, Metastasio, Voltaire sau chiar după originalul lui Iakovachi Rizo Nerulo. De altfel, tot acum mai era cunoscută, dar fără să se ştie dacă a fost reprezentată şi pe scenă, piesa lui Rigas Veleştinliul din 1786 (?), intitulată *Vârtejul nebuniei* sau *Portretul lui Mavrogheni*, în care era satirizat comportamentul excentric şi ipocrit al amintitului domn.

Ulterior, în 1817–1818, o comedie în trei acte, atribuită lui Costache Facă şi intitulată *Moravuri bucureştene* sau *Fiicele generalului Constantin Ghica*, prezenta intrigile amoroase ale Mariţei, Sultanei şi Cleopatrei, viitoarea soţie a principelui Serghei Petrovici Trubeţkoi, din armata ţarului Rusiei.

O dată cu începutul secolului al XIX-lea, asistăm însă şi la apariţia spectacolelor teatrale în limba naţională. Iniţiativa s-a datorat cărturarului moldovean Gheorghe Asachi, care, urmărind spectacolele de limbă greacă şi franceză de la Iaşi, începând din 1813–1814, a pus în scenă pastorala lui Florian *Daphnis şi Chloe*, adaptată sub titlul *Mirtil şi Hloe*. În această întreprindere el a beneficiat de sprijinul mitropolitului moldav Veniamin Costachi şi al boierilor Alecu Beldiman şi Constantin Ghica. Rolurile au fost interpretate de odrasle ale familiilor Ghica, Sturdza, Cerchez, Leon, ca artişti amatori. Spectacolul a avut loc în seara zilei de 27 decembrie 1816 (st.v.), bucurându-se de o primire emoţionantă.

Opera începută de Asachi a fost continuată în 1818–1819 de Mihalache Sturdza, viitorul domn.

La Bucureşti, prin dragostea faţă de teatru a domniţei Ralu, fiica lui Ioan vodă Caragea, s-a amenajat un local la Cişmeaua Roşie, pe Podul Mogoşoaiei, în mahalaua Popa Dârvaş, unde au fost aduse în scenă reprezentaţii greceşti. Dar tot aici s-au jucat, în româneşte, la iniţiativa dascălului ardelean Gheorghe Lazăr de la Academia de la Sf. Sava şi cu sprijinul poetului Iancu Văcărescu şi a banului Constantin Bălăceanu, eforul şcolilor, piesa *Saturn*, în 1819, urmată de *Ecuba* a lui Euripide, precum şi *Zgârcitul* a lui Molière. Actorii proveneau din rândul elevilor Şcolii Sf. Sava.

Acestea au fost timidele începuturi ale teatrului românesc în limba naţională, constând în traduceri şi adaptări după repertoriul străin, până la apariţia dramaturgiei originale, care avea să se impună ulterior.

g) Muzica

În epoca fanariotă, manifestările în plan muzical continuă mai vechile tradiţii, fie a cântărilor bisericeşti, fie a celor folclorice. Acum însă se poate constata o „orientalizare" a muzicii de Curte.

Referindu-ne la muzica bisericească, începutul a fost făcut de ieromonahul Filothei sin Agăi Jipa, autorul primei *Psaltichii* românești; el a deschis calea școlii psaltice în limba națională, în care s-au afirmat acum cântăreții Dima și Necula de la Școala domnească de la Sf. Gheorghe București, ieromonahul Macarie, protopsaltul Șerban, Constantin al doilea psalt, protopopul Dimcea sau „dascălul musicos" Gherasie ieromonahul.

În Moldova, printre cei ce s-au remarcat în învățământul muzicii psaltice a fost și Gheorghe, fost ispravnic de aprozi, ajuns dascăl la Biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, în 1776. În 1805, mitropolitul Veniamin Costachi reînființa Școala de cântăreți de la Mitropolie, unde era adus ca îndrumător Grigore Vizantinul, iar la 1810 protopsaltul Dimancea de la București.

Referitor la orientalizarea muzicii de Curte, călătorul și secretarul domnesc Franz Joseph Sulzer amintea la 1781 de „meterhaneaoa" — orchestra primită de la sultan, la numirea în scaun a domnilor, la Istanbul, nelipsită la mesele domnești, la petreceri, sărbători, la alaiuri și procesiuni. În repertoriul meterhanelei erau cuprinse: cântece de război ale ienicerilor, dar și unele piese bine cunoscute sub denumirile de „manele, bestele, samaele", ca și melodii instrumentale „pestrefuri, nagmele, tacsimuri" ș.a. Din cele consemnate de Lady Craven, se cunoaște că instrumentele lor erau constituite din „tot felul de trompete, tipsii de aramă", izbite una într-alta și „tobe de toate mărimile", unele din ele de-abia cât o ceașcă.

În mod deosebit, pe lângă melosul neogrecesc și otoman cunoscut în capitalele de la București și Iași prin intermediul cântăreților de Sarai și bisericești veniți o dată cu domnii investiți în scaun de la Poartă, Sulzer mai menționează și muzica apuseană, ce a pătruns în Principatele extracarpatice de la Viena, prin Transilvania. Astfel, la invitația lui Alexandru Ipsilanti, au fost chemați muzicanți germani pentru a executa câteva concerte europene. Printre compozitorii interpretați la Curtea din București, Sulzer se referă la Bach, Hayden ș.a., relevând că domnul și boierii agreau prea puțin melodiile și modul lor de execuție. În schimb, fiii lui Ipsilanti erau inițiați în muzica europeană.

Dar contemporanii au luat cunoștință și de muzica militară rusească, ce interpreta marșuri ritmate de tobe și trâmbițe, din perioada războaielor purtate cu Poarta.

Un loc deosebit a ocupat în viața poporului român muzica tarafelor de lăutari țigani, adesea amintiți de călătorii străini. Ei reproduceau cu iscusință tot ce auzeau din repertoriul vremii, cântece orientale sau lirice neogrecești sau cântece populare românești. În comparație cu „înfiorătoarea muzică turcească", Lady Craven observa melodiile absolut fermecătoare ale lăutarilor țigani, ascultate cu prilejul cinei oferită la Curtea domnească de Nicolae Mavrogheni.

Generalul francez în serviciul Rusiei, Alexandre Langeron, aflat în vizită la Iași, se referea în jurnalul său și la instrumentele lăutarilor țigani: vioara și ghitara germană, ca și naiul lui Pan pentru suflători.

Călătorul georgian Ioan Ghedevanișvili constata la 1790–1792 că majoritatea muzicanților din Moldova erau țigani ce învățaseră cântecele localnicilor în limba națională, cu acompaniamentul instrumentelor.

Acestea sunt începuturile, desigur modeste, ale manifestărilor muzicale din Principate în pragul epocii moderne, când vor lua ființă orchestre și tarafuri reprezentative și se vor organiza concerte publice, când se va răspândi și muzica cultă și cea de operă.

2. Transilvania

a) Arhitectura

În Transilvania, sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea corespund unei noi etape, inaugurată prin instăpânirea Habsburgilor asupra Principatului, ce va avea importante consecințe și asupra evoluției cultural-artistice. O semnificativă oglindire a frământărilor sociale, politice și religioase ne oferă arhitectura militară, civilă și ecleziastică, ce cunoaște pe parcursul veacului o dezvoltare remarcabilă.

În ambianța românească asistăm acum la înlocuirea vechilor edificii religioase de lemn cu clădiri noi din piatră sau cărămidă, dar, în unele regiuni, arhitectura de lemn rămâne în continuare dominantă (în special în zonele nordice ale Transilvaniei, în Maramureș, Țara Lăpușului, Sălaj și în Bihor). Spiritul tradiționalist determină o preponderență a bisericii sală. Edificiile religioase sunt înălțate cu cheltuiala comunităților sătești (interdicția ca românii să construiască clădiri de cult pe teritoriul orașelor se menține de-a lungul întregului secol al XVIII-lea), a unor nobili români sau a unor negustori înstăriți. Clopotnițele din fațadele de vest se generalizează, absidele altarelor păstrează forma tradițională, iar navele sunt acoperite cu bolți semicilindrice, uneori de lemn (biserica din Ighiel, circa 1750; biserica din Baia Sprie, 1789). În sudul Transilvaniei, sub influența arhitecturii brâncovenești, se manifestă preferința pentru cupole (bisericile de la Mănăstirea Sâmbăta de Sus, 1700–1701; Copăcel, 1725; Calbor, 1732; Șcheii Brașovului, 1740; Mesentea, circa 1750; Ohaba, 1769; Avrig, circa 1740; Perșani, 1767; Veneția de Sus, 1784 și multe altele). Prezentând o tipologie care, prin calota navei și articularea pereților, prin bolțile în cruce ale pronaosului și prin forma și articularea turnului cu un coif în formă de bulb, se apropie de baroc, biserica Sfânta Cuvioasa Paraschiva din Rășinari (1755–1758) are fațadele împărțite printr-un brâu în două registre, ornite rectangulare în partea superioară și arcade oarbe în partea inferioară. Un exemplu asemănător este oferit de biserica

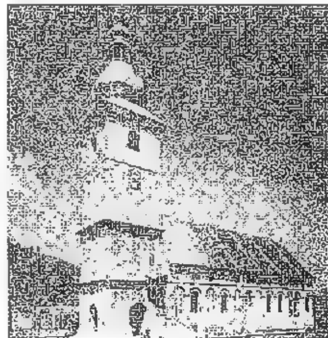

Fig. 172 Biserica Sf. Cuvioasa Paraschiva din Rășinari (1755–1758).

ortodoxă „de sus" din Ocna Sibiului (1781). Pronaosul cu bolta în cruce și naosul cu cupolă ne întâmpină și la Sadu, pereții exteriori fiind împodobiți cu largi arcade oarbe în timp ce turnul-clopotniță, cu fațadele festiv decorate, datorat zidarului Oprea din Făgăraș (1757), vădește preluarea directă a unor motive din ambianța arhitecturii muntenești.

După ce în anii 1697–1698 zidise monumentala biserică Sfântul Nicolae din Făgăraș, Constantin Brâncoveanu construiește, curând după 1700, mănăstirea de la Sâmbăta de Sus, exemplu tipic al arhitecturii Țării Românești, ce va deveni un important centru de cultură și artă, dar și de rezistență ortodoxă. Domnitorul Constantin Brâncoveanu va ridica, de asemenea, o biserică la Poiana Mărului (1707), va reface la Ocna Sibiului vechea ctitorie a lui Mihai Viteazul, iar soția sa, doamna Maria, va înălța lăcașul de cult din Berivoii Mari.

Ctitoriile brâncovenești din Țara Făgărașului au declanșat o adevărată școală de arhitectură locală, reprezentată printr-un grup de construcții compact și unitar, ce realizează o valoroasă sinteză a elementelor de arhitectură de la sudul Carpaților, grefate pe tradiția constructivă transilvană. Ctitoriile brâncovenești au avut rolul de catalizator, contribuind la conturarea unor trăsături de stil ce s-au impus în întreaga arhitectură religioasă a secolului al XVIII-lea și a primelor decenii din veacul următor. Planul triconc sau treflat primește o notabilă răspândire, fiind preferat în 1740 de comunitatea din Șcheii Brașovului, atunci când își amplifică vechea biserică devenită neîncăpătoare. Este adoptat apoi de multe comunități românești din Țara Bârsei (Tohanu Nou, 1779; Ghimbav, 1780; Dârste, 1783; Turcheș, 1783; Cernatu, 1783; Satulung, 1799) și din Mărginimea Sibiului (Săliște, 1784).

Stăpânirea austriacă introduce încă din primele decenii barocul ca un stil reprezentativ al casei imperiale vieneze. Programul edilitar oficial va fi orientat înspre trei obiective importante: construirea unor cetăți care să adăpostească garnizoanele militare; înălțarea unor edificii de cult în folosul Bisericii catolice; deschiderea în clădiri noi a unor școli menite să formeze pe fiii de nobili ca funcționari ai puterii centrale.

Primul edificiu militar înălțat de austrieci și, totodată, cel mai vechi exemplu de arhitectură laică barocă este cetatea din Cluj, construită în anii 1710–1735. În conformitate cu stilul Vauban, răspândit în Europa încă din secolul precedent, între 1714 și 1738 se ridică la Alba Iulia, sub conducerea arhitectului italian Giovanni Visconti, o puternică cetate de plan heptagonal, având la colțuri câte un bastion triunghiular proeminent. Dată fiind importanța orașului ca veche capitală a Transilvaniei, s-a acordat o atenție deosebită plasticii porților monumentale. Patru din cele șase porți au fost decorate cu reliefuri și statui, poarta principală având aspectul unui arc de triumf încoronat de statuia ecvestră a împăratului Carol al VI-lea. Arhitectura militară din această epocă înregistrează noi fortificații la Sibiu, unde vechile ziduri ale orașului sunt întărite, precum și la Timișoara, Arad și Oradea.

În domeniul arhitecturii religioase, biserica iezuiților din Cluj, înălțată între 1718 și 1724, este cea dintâi clădire importantă destinată cultului și construită în Transilvania după triumful Reformei. Edificiul a împământenit un nou tip arhitectonic, specific baroc, cu fațada cu două turnuri și un interior prevăzut cu capele pe laterale, care va fi un model reluat pe tot parcursul veacului de toate clădirile iezuite, dar și de bisericile parohiale (Baia Mare 1717–1720; Sibiu, 1726–1733; Dumbrăveni, 1795; Târgu Mureș, 1725–1749).

Sprijinul programatic pe care puterea imperială îl acordă Bisericii catolice își găsește expresia în retrocedarea a numeroase clădiri de cult aflate în folosința populației care îmbrățișase Reforma, precum și în favorizarea construirii unor catedrale și biserici parohiale. Astfel, catedrala romano-catolică din Timișoara, înălțată între 1736 și 1754, este proiectată de arhitectul vienez Joseph Emanuel Fischer von Erlach. Aparținând tipologiei baroce a bisericii-sală cu capele laterale, înzestrată cu transept și cor, clădirea prezintă o fațadă principală cu două turnuri unite printr-un proeminent coronament semicircular.

O concepție diferită stă la baza elaborării fațadei principale a catedralei romano-catolice din Oradea, ridicată în anii 1750–1779, proiectată de arhitectul vienez Franz Anton Hillebrand, care a condus lucrările în două etape, modificările intervenite în raport cu proiectul inițial fiind atribuite arhitectului Giovanni Battista Ricca, aflat în acest oraș între 1752 și 1756. Elementul inedit pentru provincie (inspirat de un prototip vienez) este reprezentat de turnurile cu bază pătrată dispuse oblic în raport cu fațada. Ca tipologie, edificiul este de plan bazilical, cu transept și absidă semicirculară, precum și cu tribună în partea de vest. Navele și corul poartă calote boeme, despărțite de arcuri, cărora, în exterior, le corespund contraforturi, în timp ce deasupra careului este dispusă o amplă calotă.

Jumătatea secundă a secolului al XVIII-lea înregistrează construirea unui număr relativ mare de biserici parohiale. Dintre acestea merită menționată biserica armeano-catolică Sfânta Treime din Gherla, ridicată după planurile unui arhitect necunoscut de-a lungul unei perioade de mai bine de o jumătate de veac (1748–1804).

Pentru marea varietate a formelor — care în esența lor sunt creația unor arhitecți și meșteri locali aparținând unui baroc în același timp provincial și tardiv — este semnificativă evoluția arhitecturii religioase din Cluj, oraș al cărui rol în viața economică, socială și politică a provinciei crescuse simțitor după 1790, când devine sediu al Guberniului. Intrată în 1725 în posesia Ordinului franciscan, fosta biserică dominicană din Cluj este restaurată, dobândind o înfățișare tipic barocă. În același oraș unitarienii sunt obligați să părăsească biserica Sfântul Mihail din centru, construindu-și în 1796 un edificiu propriu, proiectat de arhitectul Antal Türk, care folosește motivul turnului unic, introdus în compoziția fațadei prin pânze de zidărie delimitate de volute.

În ambianța românească arhitectura barocă pătrunde la început prin intermediul Bisericii greco-catolice. Reprezentativă pentru programul oficial și cea dintâi în ordine cronologică este catedrala Sfânta Treime din Blaj, o impunătoare biserică-sală cu un turn clopotniță la vest, purtând cupole suspendate pe travee dreptunghiulare, iar în fața altarului o calotă, edificiu construit între 1738–1765, pe baza unor proiecte ale arhitectului vienez Johann Martinelli. Impunătoare este și clădirea catedralei din Lugoj (1759–1766), având două turnuri înalte în fațada de vest.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în cazul clădirilor românești se generalizează tipul bisericii-sală cu un turn în fațadă. Câteodată, morfologia tradiționalistă își face încă simțită prezența, cum se întâmplă la biserica ortodoxă din Velența-Oradea, unde, între 1769 și 1779, vechea clădire de lemn este înlocuită cu un edificiu de cărămidă. Clădirile din această categorie nu impresionează prin dimensiuni, construirea lor pe teritoriul principalelor orașe fiind interzisă de autorități. De aceea, de pildă la Sibiu, atât biserica unită (1783), cât și biserica ortodoxă (1787) sunt construite în afara zidurilor de incintă. Semnificativ este istoricul construirii celor două biserici din Cluj. În pofida cererilor insistente ale populației românești și ale negustorilor aromâni, ortodocșilor nu li se îngăduie să-și ridice o biserică decât în afara zidurilor orașului, în anii 1795–1796. Biserica „din deal" este formată dintr-un pronaos dreptunghiular, un naos octogonal și o absidă a altarului semicirculară în interior și poligonală la exterior. La rândul ei, biserica unită cunoscută sub numele de biserica Bob, după numele episcopului ctitor, s-a ridicat în mare grabă și fără aprobarea autorităților (aparent șantierul fusese deschis pentru construirea unui depozit de cereale), în cursul anului 1800, pe baza planurilor și sub conducerea arhitectului Joseph Leder. Structura bisericii unite se apropie de aceea a bisericii ortodoxe.

Nu sunt însă puține cazurile când bisericile-sală românești adoptă veșmântul barocului matur. Astfel, turnul bisericii ortodoxe din Beiuș (1784–1790), cu un caracteristic acoperiș în formă de bulb, este introdus în compoziția fațadei principale prin planuri verticale curbe. Construită exact în aceeași perioadă, catedrala ortodoxă din Oradea (1784–1790), numită și „biserica cu lună", a fost proiectată de arhitectul Jakob Eder și se caracterizează prin insistenta subliniere a elementelor de articulare și decor.

În arhitectura civilă a Transilvaniei barocul pătrunde mai lent și se generalizează numai în ultimele decenii ale secolului. Singurele edificii baroce păstrate din primele decenii ale secolului sunt acelea construite de autorități, cum este la Cluj internatul pentru copiii de nobili (*Convictus nobilium*), ridicat între 1734 și 1735 în vecinătatea colegiului iezuit.

Marii potentați vor începe să construiască somptuoase reședințe numai în a doua jumătate a secolului, una dintre cele mai de seamă clădiri, atât prin proporții, cât și prin concepția arhitectonică este palatul episcopiei romano-catolice din Oradea (1772–1776), datorat arhitectului Franz Anton Hillebrand, un edificiu pe trei niveluri cu o imensă fațadă principală și cu două laterale, având un plan în formă de U.

Un impozant palat își construiește în centrul Sibiului guvernatorul Transilvaniei Samuel von Brukenthal, în perioada 1778–1785, folosind probabil planurile elaborate de Anton Ekhard Martinelli. Clădirea are patru aripi grupate în jurul unei curți principale, care este legată de curtea de serviciu prin trei coridoare marcate prin arcuri în formă de mâner de coș susținute de doi pilaștri masivi decorați cu atlanți.

Și la Cluj marele avânt al arhitecturii laice datează numai din ultimele trei decenii ale veacului. Cel mai de seamă edificiu laic baroc este palatul Bánffy (azi Muzeul Național de Artă), proiectat și construit de arhitectul și sculptorul Johann Eberhardt Blaumann, originar din Württemberg. Datând din anii 1774–1785, clădirea circumscrie o curte de onoare, cu foișoare la parter și etaj. Fațada principală se grupează în jurul rezalitului central al intrării carosabile. Corpul poligonal, puternic arcuit înspre afară, susține la etaj o loggie.

Un alt tip de palat nobiliar, cu planul în formă de U, este realizat pentru familia Teleki de arhitectul clujean Joseph Leder între 1790 și 1795.

Alături de palate, în Cluj din acest veac s-au păstrat circa optzeci de case de locuit. Aliniamente sau grupuri relativ compacte de case orășenești baroce, asemănătoare ca planimetrie și funcționalitate, se păstrează, de asemenea, la Sibiu, Timișoara, Oradea, Gherla, Târgu Mureș, fiecare oraș prezentând interesante variante stilistice locale.

Stilul introdus de austrieci își găsește un teren de răspândire și în ambianța arhitecturii de moșie. Numărul edificiilor păstrate este destul de mare, tipologia lor prezentând o relativă diversitate. Încă în prima parte a secolului (1725) începe construirea castelului Haller din Coplean, edificiu cu un plan rectangular (fără curte interioară), având în fațada principală un portic. În deceniul al șaptelea, pe baza planurilor și sub conducerea arhitectului morav Joseph Litzmann, se înalță castelul din Hodod. O amplificare cunoaște pe la mijlocul veacului castelul Bánffy de la Bonțida, în partea de est adăugându-se o vastă curte, ce adăpostește grajdul și manejul, amândouă foarte încăpătoare și îngrijit împodobite, locuințele servitorilor și unele depozite, deasupra întregii aripi desfășurându-se terase ale căror balustrade erau împodobite cu statui și urne decorative, realizate de Johann Nachtigall în anii 1751–1753. La începutul deceniului al nouălea, arhitectul Johann Eberhardt Blaumann proiectează și construiește în centrul aripii arcuite un portal monumental, modernizează fațadele aripii de nord, introducând deasupra intrărilor balcoane, conferindu-i ansamblului arhitectural o dezvoltare grandioasă, reprezentând apogeul Barocului transilvan. În jurul castelului se întindea un enorm parc, care, în conformitate cu moda europeană a vremii, a fost parțial sistematizat, pentru a putea adăposti o parte a ceremoniilor.

Nouă pentru tipologia arhitecturii de moșie din Transilvania este planimetria castelului Teleki din Gornești (jud. Mureș), zidit între 1772 și 1778 după proiectele arhitectului Andreas Meyerhoffer. Castelul, pe două niveluri, se desfășoară pe un plan în formă de U, fațada principală având un rezalit central puternic, arcuit și mai înalt.

În același spirit al arhitecturii baroce de sorginte austriacă se încadrează și castelul Wesselényi din Jibou (jud. Sălaj), cu un plan rectangular, având în zona mediană un corp supraînălțat și ieșit în rezalit, iar la capete două turnuri ce amintesc de formulele constructive folosite în epocile anterioare.

Reședințele nobiliare sunt înconjurate de parcuri ample, adesea decorate cu statui, fântâni sau amenajări peisagistice, cum întâlnim la castelele din Gornești, Bonțida, Avrig, Jibou, Satulung.

b) Sculptura

În directă legătură cu adoptarea arhitecturii baroce, sculptura transilvăneană are în secolul al XVIII-lea o evoluție ascendentă. Construirea a numeroase edificii, unele de o

amploare deosebită (cetăți, palate, castele, catedrale sau biserici parohiale), toate realizate în stilul oficial al Casei imperiale, a contribuit la înflorirea acestei arte, apreciată atât în ambianța ecleziastică, cât și în cea nobiliară și burgheză.

Sădită în mediul cultural-artistic al Transilvaniei încă de la începutul secolului al XVIII-lea, sculptura figurativă barocă se grefează pe formele Renașterii târzii. Într-o primă etapă se constată prezența unor sculptori străini, ca bavarezul Johann König, prezent la Cluj în 1720, unde realizează statui la biserica iezuită. După 1724 este solicitat să execute reliefurile și statuile ce decorează porțile monumentale ale cetății de la Alba Iulia, precum și statuia ecvestră a împăratului Carol al VI-lea de pe coronamentul porții principale. Concepția barocă a sculptorului este edificatoare atât în tematica basoreliefurilor și statuilor, cât și prin modalitățile de expresie. Revenit la Cluj în anii 1743–1747 a conceput și executat poarta monumentală a bisericii Sfântul Mihail, decorată cu numeroase statui.

În 1740, germanul Johann Nachtigall și austriacul Anton Schuchbauer sunt prezenți la Cluj pentru realizarea amvonului bisericii Sfântul Mihail, edificiu recuperat de catolici de la unitarieni, interiorul acesteia fiind supus unui amplu proces de împodobire. Amvonul executat de cei doi artiști este un reprezentativ model al barocului matur, o lucrare elaborată în stilul barocului patetic, menită să impresioneze prin monumentalitate și bogăție decorativă.

Activității lui Johann Nachtigall (1717–1771) îi aparțin statuile Imaculatei, Sf. Anton și Sf. Ieronim (circa 1740–1745), de la biserica franciscană din Cluj, precum și circa patruzeci de statui cu subiect mitologic și numeroase urne decorative ce împodobeau castelul de la Bonțida, executate în anii 1751–1753.

În 1744 sculptorul Anton Schuchbauer (1719–1789) finalizează statuia Mariei Protectoare, unul din primele monumente de for public din Transilvania, grup statuar din piatră amplasat într-o piață din Cluj, similar unor monumente din Sibiu (Sf. Ioan Nepomuk, 1736) și din Timișoara (Sf. Treime, 1740; Sf. Ioan Nepomuk, 1753). Operele sale se află nu numai la Cluj, ci și în alte localități: Jibou, Deva, Târgu Mureș, Dej, Cornești, Gherla, Coplean, Hodod, Sibiu. Aceluiași artist îi datorăm statuile de pe aticul palatului Bánffy înfățișând personaje mitologice.

În secolul al XVIII-lea sunt cunoscute, documentar sau prin opere, numele a numeroși sculptori. Prima generație de artiști reprezentanți ai stilului baroc provin din centrele artistice ale Europei Centrale. În a doua jumătate a veacului apar primii sculptori autohtoni, care vor fi și vestitorii unui nou curent artistic, clasicismul, ce va lua amploare în secolul următor.

c) *Pictura*

În Transilvania secolului al XVIII-lea pictura reprezintă o veritabilă explozie artistică românească, în ținuturile intracarpatice activând peste două sute de pictori muraliști și iconari, unii dintre aceștia decorând adesea monumente religioase și în provinciile din afara arcului carpatic.

În Principat, în prima jumătate a secolului se manifestă în pictura românească un puternic curent brâncovenesc și postbrâncovenesc propagat cu vigoare de reprezentanții centrelor artistice din Șcheii Brașovului (Iancu și Ioan zugravi, Constantin Boghină, Gheorghe iconopisețul), Rășinari (Popa Ivan, Nistor Dascălul, Stan și Iacov zugravi) sau Făgăraș (Popa Ionașcu, Gheorghe și Șandru zugravi), care sunt într-un permanent contact cultural cu Țara Românească.

Stilul brâncovenesc este prezent în pictura icoanelor și a bisericilor românești din Banat și sudul Transilvaniei până în zonele nordice ale provinciei. Este semnificativ, pentru tendințele de menținere a tradițiilor iconografice, dar și pentru conservarea acestui stil românesc al epocii, alegerea de către episcopul Inochentie Micu pentru pictarea iconostasului catedralei blăjene a lui Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari, în contractul încheiat în 1737 menționându-se în mod expres ca pictorul de la sudul Carpaților să realizeze icoanele „cu mare cuviință și frumoase precum în Țara Românească".

Cu o puternică personalitate se manifestă „școala" maramureșeană (Radu Munteanu, Alexandru Ponehalschi, Ioan Plohod, Toader Hodor, Gheorghe Vișovan), grupul pictorilor din Munții Apuseni, ca și cei din Câmpia Transilvaniei, din Țara Năsăudului (Tudor Zugrav), pictorii sălăjeni și cei de pe Târnave, din Bihor (David Zugravul), Zărand și Hunedoara (Popa Simion, Ioan din Deva, Nicolae Zugrav).

Pictura religioasă românească resimte unele influențe ale stilului baroc, propagat în special în zonele sud-vestice ale Transilvaniei și în Banat, reprezentanții cei mai de seamă fiind Ștefan Tenețchi din Arad și Simion Silaghi din Abrud. Un remarcabil pictor, adept al stilului baroc, este Efrem Micu, ce a studiat la Academia de Arte vieneză, ce practica pictura religioasă, dar și portretistica.

Evoluția și amplitudinea fenomenului artistic românesc, creșterea numerică a forțelor artistice au impus în mod firesc gruparea pictorilor într-o primă formă de asociere profesională, breasla pictorilor români întemeiată la Gherla în 1777.

Restaurația catolică va determina, începând mai ales cu mijlocul secolului, un nou interes pentru pictură și în ambianța maghiarilor și germanilor. Se face în primul rând apel la opera unor pictori străini, care fie că vin ei înșiși în Transilvania, fie că își trimit aici lucrările. Printre primele picturi de seamă importate se numără *Adorarea magilor*, o lucrare de tinerețe a lui Franz Anton Maulbertsch, unul dintre cei mai de seamă pictori ai barocului austriac, operă destinată bisericii Sf. Mihail din Cluj. Tot de la Viena, unde fusese pictată în 1750 de către Michelangelo Unterberger, sosește la Timișoara pictura pentru altarul principal al catedralei romano-catolice.

Sunt mai numeroase cazurile de artiști veniți în Principat pentru a executa comenzi relativ însemnate. Astfel, vienezul Ferdinand Schiestl devine în 1753 cetățean al Timișoarei, executând altarul principal al bisericii capucinilor (1761), fiind apoi activ și la Arad. Pictorul praghez Johann Nepomuk Schöpf realizează în 1772 pictura altarelor laterale din catedrala din Timișoara, iar în 1774–1776 altarul principal din catedrala

romano-catolică din Oradea. Altarele laterale din aceeaşi catedrală sunt opera lui Winzenz Fischer (1778), Ignaz Cimbal (1781) şi Teodor Illits (1788). Pictorii veniţi execută fresce în câteva dintre cele mai de seamă clădiri de cult ale vremii. La Oradea, în 1776, Johann Nepomuk Schöpf decorează cupola catedralei, iar Anton Steinwald execută în 1774 o frescă la biserica romano-catolică din Sibiu. Apar, totodată, comenzi de pictură laică, genul preferat fiind portretul. Pe seama reşedinţei comitatense din Timişoara sunt pictate portrete de către Martin Meytens şi Stephan Dorfmeister (1779), iar la sediul comitatului din Oradea de către Johann Nepomuk Schöpf şi Joseph Hickel (1772). Interesul pictorilor se îndreaptă şi spre personalitatea conducătorilor răscoalei din 1784, după cum ne dovedesc portretele de la Muzeul Brukenthal, atribuite lui Anton Steinwald şi Johann Martin Stock.

Lărgirea interesului pentru pictura profană este ilustrată şi de alte genuri de lucrări, printre care pot fi citate ca exemple semnificative o vedută a Sibiului din 1789 semnată de Franz Adam Neuhauser şi păstrată la Muzeul Brukenthal, alături de decorul mural executat de Anton Steinwald pentru reşedinţa estivală a guvernatorului de la Avrig, cuprinzând un studiolo cu 39 de imagini şi peisaje executate în sufragerie.

Cu vremea, pe teritoriul provinciei activează şi artişti transilvani. Dintre aceştia Johann Martin Stock şi-a făcut studiile la Viena, lucrând apoi la Bratislava, Mediaş, Sebeş, Sighişoara, Braşov şi Sibiu. Un alt localnic, Mathias Veress, născut la Cluj, ocupă un loc de seamă în pictura provinciei prin lucrările executate la Coplean, Cetatea de Baltă, Almaşu Mare, Odorhei, Dumbrăveni.

d) Teatrul şi muzica

Timpurile moderne au venit cu gusturi şi pretenţii noi, cu cerinţa delectării superioare a simţurilor umane, a satisfacerii necesităţilor artistice ale individului. Delectarea prin vizionarea unui spectacol de teatru, în care se derulau personaje biblice, istorice sau aparţineau vieţii cotidiene, adaptând mesaje din piese vechi la mentalităţile timpului este realizată mai întâi ocazional, de echipe de teatru constituite ad-hoc, pentru a se ajunge, spre sfârşitul perioadei de care ne ocupăm, la instituţionalizarea mişcării prin constituirea trupelor stabile de actori şi zidirea teatrului ca atare.

În Transilvania primele manifestări de acest fel le întâlnim în mediul şcolar. Astfel, la Blaj, imediat după întemeierea şcolilor de aici, profesorul Gr. Maior, împreună cu doi învăţători, realizează transpunerea în scenă a dramei populare cu subiect biblic *Irozii*, pe care o trupă de 13 elevi au interpretat-o în decembrie 1755 şi ianuarie 1756 în timpul sărbătorilor Crăciunului şi Anului Nou. Trupa de actori diletanţi s-a deplasat atunci şi la Alba Iulia, Sebeş, Vinţu de Jos, Cut, oferind spectacole de teatru pe care asistenţa le savura cu multă plăcere.

După un sfert de veac, prin anii 1778–1779, tot în mediul blăjean, prin elevii cu talent artistic de la şcolile de aici va fi reprezentată piesa *Occisio Gregorii in Moldavia Vodae tragice expressa*, un subiect strâns legat de evenimentele care au dus la pierderea Bucovinei[1].

O dată cu secolul al XIX-lea, teatrul este tot mai mult apreciat ca mijloc de răspândire a culturii şi de criticare a unor fenomene sociale şi morale deviante. Se traduc şi se pun în scenă piese din dramaturgia europeană, fiind educat totodată simţul artistic al spectatorilor. Iau fiinţă societăţi dramatice de caracter stabil şi se ridică primele clădiri adecvate acestei arte. În Ţările Române, cel mai vechi teatru zidit este cel de la Oraviţa, din Banat, datând din anul 1817 — el existând şi astăzi —, spectacolele fiind oferite de actori provenind dintr-un club de diletanţi, care au pus multă pasiune şi efort pentru realizarea lor.

În cadrul spectacolelor de teatru se inserau şi piese muzicale, interpretate de actori şi muzicieni prin voce sau la instrumente muzicale. Asemenea practică artistică se întâlnea şi la trupele dramatice străine care veneau în Transilvania şi Banat pentru a oferi spectacole artistice, mai ales în limba germană.

Pe de altă parte, creşte numărul concertelor muzicale organizate în case orăşeneşti şi palate nobiliare, precum şi în săli stabile de teatru şi muzică, la care asistau tot mai mulţi doritori din principalele localităţi transilvănene şi bănăţene.

În primele decenii ale veacului al XVIII-lea, viaţa teatrală sibiană pare să fi fost animată de anumite iniţiative ale iezuiţilor. În anul 1721 e menţionată punerea în scenă a piesei de teatru cu titlul *Die Vermählung des goldenen Zeitalters mit dem Genius von Siebenbürgen* (Căsătoria epocii de aur cu geniul Transilvaniei). Atractivitatea spectacolului a fost sporită prin includerea unor scene de balet şi a unor arii din operele la modă ale vremii.

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, în Sibiu se derulează o viaţă teatrală extrem de dinamică. Deja în anul 1778 este menţionată existenţa unei societăţi teatrale. Peste un deceniu este construită clădirea teatrului sibian care, din păcate, va fi mistuită de flăcări în anul 1826. Pe scena respectivei săli de spectacole s-au perindat mai multe societăţi teatrale, printre care şi celebrul ansamblu Seipp din Pressburg (Bratislava). În repertoriul trupelor de teatru figurau *Hoţii* sau *Cabală şi iubire* de Schiller, *Emilia Galotti* de Lessing, dar şi piese ale unor autori din afara perimetrului culturii germane, precum Goldoni, Beaumarchais şi Diderot. Unele producţii dramaturgice erau inspirate chiar din anumite evenimente dramatice ale vremii. De exemplu, piesa de teatru *Die Entführung des Vizespans A.v. Farray aus dem Schlosse Soborsin* (Răpirea subprefectului Andreas Farray din castelul Săvârşin) era inspirată dintr-un episod al Răscoalei lui Horea (1784).

Gottfried Heinrich von Bretschneider este considerat primul scriitor de limbă germană din Banat, în ciuda faptului că se născuse la Gera, în Germania şi staţionase la Vârşeţ şi Timişoara doar în calitate de ofiţer aflat în slujba coroanei imperiale. Memoriile sale, concepute, se pare, în bună măsură, pe parcursul stagiului bănăţean, completează

---

[1] I. Breazu, *Contribuţiuni la istoria teatrului românesc din Transilvania*, în „Buletinul Universităţilor V. Babeş şi I. Bolyai", seria ştiinţe sociale, 1, 1956, 1–2, p. 299–329.

substanțial informațiile furnizate de scrierile unor autori precum Kempelen, Born și Griselini despre Banatul veacului al XVIII-lea. Primul literat de expresie germană, născut la Timișoara, deci în Banat, este Johann Friedel (1751–1789). Și-a câștigat existența ca librar, actor și dramaturg la un teatru din Viena. Drept urmare, pe lângă romanul *Eleonore*, a scris numeroase piese de teatru. În pofida faptului că, destinul său de boem l-a constrâns să rătăcească departe de locurile sale natale, Johann Friedel face frecvente referiri cu privire la Banat, în scrierile sale *Briefe aus Wien verschiedenen Inhalts an ein Freund in Berlin* (Scrisori cu conținut divers din Viena către un prieten din Berlin) și *Gesammelte kleine gedruckte und ungedruckte Schriften* (Colecție de scrieri mărunte, tipărite și netipărite). Convingerile sale anticlericale care, pe de altă parte, erau la modă în secolul luminilor și le exhibă într-o suită de satire acide: *Briefe aus dem Mond* (Scrisori de pe lună) și *Beiträge zur Charakteristik, Geschichte, Geographie und Reformation der Lunianer* (Contribuții la caracteristica, istoria, geografia și reforma lunianilor).

Cel mai important poet german al Banatului, Nikolaus Lenau (1802–1850) s-a născut la Csatád (Lenauheim). A dus o veritabilă existență de nomad. Ca un alt exotic lord Byron a colindat Ungaria, Austria, Germania și chiar Statele Unite (1832). Pesimismul său monoton răzbate atât în cele două volume de versuri, *Gedichte* (Poezii — 1832) și *Neuere Gedichte* (Noi poezii — 1838), cât și în masivele sale poeme epice cu substrat filosofico-istoric sau lirico-dramatic: *Faust* (1836), *Savonarola* (1837), *Albigenzii* (1842) și *Don Juan* (1844). Deși sporadic, în întreaga operă lirică a lui Nikolaus Lenau revin obsesiv motive tematice, potențate de peisajul bănățean al copilăriei sale.

Primii comedianți profesioniști sunt semnalați în Banat încă din anul 1740. Reprezentația teatrală inaugurală a avut loc la Timișoara (1753). În anul respectiv, se pare, stagiunea teatrală a durat șase luni. În anul 1761, teatrul german din Timișoara obține un sediu permanent într-o clădire construită de comunitatea sârbească. Joseph Hesenhut devine directorul acestui teatru, după desființarea companiei de spectacole a Gertrudei Bodenburg, din care făcuse parte. Cu trupa sa de teatru, acesta întreprinde turnee în Ungaria, dar și în alte localități din Banat. În repertoriu figurau mai ales comedii, care erau pe gustul publicului mai puțin instruit și doar arareori tragedii (*Hoții, Roland, Samson cel puternic*). Tot din motive financiare și de popularitate, pe scena teatrului timișorean s-au montat și numeroase operete sau spectacole de balet, mult apreciate de spectatorii autohtoni. Calendarul teatral din Gotha, referindu-se la stagiunea teatrală timișoreană din anii 1790–1791, menționează aproximativ 60 de spectacole, din care 21 de operete, 21 de comedii și doar 8 drame, respectiv 7 tragedii. Întrucât clădirea teatrului din Timișoara a fost modernizată (1795), în anul următor, 1796, s-a montat opera *Flautul fermecat* de Mozart, care, ulterior, a fost reprezentată cu succes și la Sibiu.

La Oravița, teatrul german debutează în condiții mai modeste. După primul spectacol, consemnat în anul 1763, activitatea teatrală locală s-a desfășurat în sura stației de poștă, până când teatrul a fost dotat cu o clădire adecvată, în anul 1817. Edificiul teatrului din Oravița a supraviețuit până în zilele noastre și, actualmente, este cea mai veche sală de spectacole din țară.

Un punct al proiectului Societății pentru cultivarea limbii maghiare care își găsește până la urmă împlinirea este întemeierea *teatrului* permanent în limba maghiară în Transilvania. Reprezentații teatrale de amatori au loc în secolul al XVIII-lea fie în cadru școlar, fie în mediu nobiliar. Teatrul școlar din instituțiile de învățământ catolice, iezuite sau piariste se desfășoară în limba latină, singura excepție în mediul catolic fiind așa-numitele „misterii" anuale de la Șumuleu Ciuc în limba maghiară. În colegiile reformate de la mijlocul secolului apar și reprezentații în limba maghiară, cu piese traduse din franceză sau germană, având un mai pronunțat caracter laic. Spectacole teatrale și muzicale de răsunet în epocă au loc în castelul episcopului Adam Patachich la Oradea, precum și în case ale unor familii aristocratice din Cluj. În 1791–1792, 35 de studenți ai Colegiului reformat din Aiud organizează o *Societate teatrală* cu reprezentații în limba maghiară la Aiud, Târgu Mureș, Turda și Deva.

După aceste antecedente, în 11 noiembrie 1792, se inaugurează la Cluj, într-o sală închiriată în casa Rhédei, activitatea primei trupe profesioniste de teatru permanent în limba maghiară. Obținând sprijinul dietei din 1794–1795 și mecenatul unor familii aristocratice, în primul rând al lui Miklós Wesselényi senior, această trupă desfășoară, timp de trei decenii, stagiuni anuale la Cluj și turnee în 20 de orașe din Transilvania, concomitent cu constituirea unor trupe similare la Satu Mare și Baia Mare. Pe un teren cumpărat încă în 1802, din fonduri adunate prin donații și cu sprijinul Consiliului orășenesc, în cele din urmă se inaugurează la 12 martie 1821 clădirea teatrului permanent de limbă maghiară la Cluj, moment de referință esențial în evoluția acestei instituții de însemnătate crucială în dezvoltarea culturii moderne maghiare din Transilvania.

VELCULESCU, Cătălina, *Cărți populare și cultură românească*, București, 1984.

VELCULESCU, Cătălina, GURUIANU, V., *Povestea țărilor Asiei. Cosmografie românească veche*, cu ilustrații de Mihaela Dumitru, București, 1997.

VELCULESCU, Cătălina, ZGRAON, Florentina, *„Alexandria" în manuscrise românești inedite*, în RITL 38,1990, 1–3, p. 315–329; 39,1991, 3–4, p. 307–322.

VELEA, Marin, *Colindele religioase*, București, 1993

VLĂDUȚIU, Ion, *Etnografie românească. Istoric. Cultură materială. Obiceiuri*, București, 1973.

VOINESCU, Teodora, *Radu Zugravu*, București, 1978.

VORNICESCU, Nestor Severineanu, *Arhimandritul Leon Asachi; Relațiile sale cu Rusia și cu Austria în cursul anilor 1787–1821*, în MMS 38, 1962, 3–4, p. 213–242.

– *Despre Bucoavnele, Abecedarele și cărțile noastre vechi de citire*, în MO 28,1976, 5–6, p. 438–454.

VUIA, Iulian, *Școlile românești bănățene în sec. XVIII*, Sebeș, 1896.

VULCĂNESCU, Romulus, *Etnografia, știința culturii populare*, București, 1966

– *Măștile populare*, București, 1970.

– *Fenomenul horal*. București, 1995.

ZMEU, Ioana, *Un manuscris românesc despre „Chipurile împăraților turcești" atribuit popei Flor*, în „Valori bibliofile" 2, București, 1983, p. 187–191.

ZUB, Alexandru, *Sur la causalité historique dans l'œuvre de Démètre Cantemir*, în „Dacoromania" 2,1974, 2, p. 172–183.

– *Early Enlightenment and Causality with Dimitrie Cantemir*, în *Enlightenment and Romanian Society*, ed. by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980, p. 168–180.

– *Sur la modernité de l'historiographie roumaine au XVIIIe siècle*, în RESEE 18, 1980, 2, p. 345–355.

ȚĂRILE ROMÂNE ÎNTRE MEDIEVAL ȘI MODERN. FORMAREA ȘI AFIRMAREA NAȚIUNII ROMÂNE ȘI A CONȘTIINȚEI NAȚIONALE

1. Noțiuni preliminare

Revoluția franceză a introdus *națiunea* în circuitul politic, conferindu-i înțelesurile semantice ale noii ere. Ca formă politică, ea se substituia regatului, deoarece — sub egida Rațiunii — introducea egalitatea juridică între oameni, transformați din *supuși* în *cetățeni*. Exclamația generalului Kellerman, în timpul luptei de la Valmy — „*Vive la Nation!*" — (care, după expresia lui Goethe, „a deschis o eră nouă în istoria lumii") — definea o realitate existentă, deja, istoricește constituită, căreia-i conferea doar accepțiunea nouă, modernă, pe care Revoluția o legitimase.

Existența națiunilor și a mișcărilor naționale la începutul secolului al XIX-lea reliefează faptul că *schimbările* se produseseră deja la nivelul mentalităților și al sensibilităților, devenind fapte de cultură, cărora filologii, lingviștii și istoricii le-au dat forme de expresie corespunzătoare. Dincolo de elementele de generalitate comune, termenii care definesc fenomenul național caracterizează conștiința națională și sentimentul național, acei care au în vedere și disting fenomenele de coerență socială, bazate pe faptele istorice au fost create și există în toate limbile, au caracterul lor specific în raport cu împrejurările apariției și evoluției din fiecare țară. De aceea, cercetarea fenomenului național — situat în contextul general în care a fost creat și asupra căruia a acționat, influențându-l — se refuză unei scheme generale. Fiecare națiune reprezintă o individualitate ce presupune o anumită structură mentală, care nu poate fi judecată independent de celelalte structuri constituite ale societății. Federico Chabod, cunoscut teoretician al fenomenului național contemporan, își începe analiza întreprinsă asupra ideii de națiune unitară cu sintagma: „*Dire senso di nazionalità significa dire senso de individualità storica*".

În lipsa unei scheme cu pretenții de generalitate, istoricii au propus *modele zonale* sau *tipologii*, în care pot fi încadrate procesele de dezvoltare a națiunilor europene. Departe de a fi desăvârșită, tipologia reliefează totuși anumite trăsături comune, de regularitate, reflectând, totodată, diferențierile ce caracterizează diversitatea fenomenului național.

Dacă în cercetarea proceselor de formare a națiunilor generalizările, tiparele nu sunt posibile, termenii care desemnează și definesc fenomenele naționale au și ei un caracter particular, propriu; nu pot să fie înlocuiți printr-o terminologie străină. Deși această

diversitate a fost recunoscută, fiind subliniată nevoia de disociere și de diferențiere, de adoptare chiar a unei tipologii speciale în cercetarea fiecărui fenomen național particular, s-a căzut totuși de acord, în istoriografia consacrată problemei asupra existenței unor elemente de generalitate. Cea mai importantă este aceea în conformitate cu care națiunile, în totalitatea lor, reprezintă un produs al epocii burgheze, capitaliste. Această trăsătură, urmărind analiza fenomenelor particulare, nu exclude diversitatea; dimpotrivă, o presupune. Această diversitate este generată și accentuată de condițiile deosebite în timp și în spațiu în care s-a efectuat trecerea spre noul regim.

De acord cu această problemă fundamentală privind periodizarea fenomenului național și admițând ideea continuității, a *sintezei istorice*, pe care o reprezintă națiunea, istoricii — unii dintre aceștia, cel puțin — admit existența unei *națiuni medievale*. J. Huizinga însuși se pronunță în sensul unei interpretări nuanțate a conceptului de *natio* în perioada evului mediu. Faptul, fără să șteargă diferențele în raport cu *națiunea modernă* (a cărei sferă este incomparabil mai largă), reliefează fenomenul de continuitate istorică. Firesc, a fost acceptată și ideea unei *conștiințe naționale medievale*, care a evoluat spre forme moderne (în unele state europene — Rusia, Franța, Anglia, Castilia), aceasta ar fi precedat formulării unei doctrine a națiunii. În istoriografia noastră problema a fost pusă de Gh. I. Brătianu, fiind reluată apoi în lucrări mai recente.

În 1789, se admite în sensul notat mai sus, marea majoritate a țărilor nu posedau conștiința națională (în accepțiunea modernă a termenului, cu încărcătura semantică conferită de Revoluția franceză). Vreme de aproape 200 de ani aceste țări (popoare) au suferit influența ideilor democrate a forțelor economice moderne (în rândul acestora, fără a se face disocierile de rigoare, sunt menționate Germania, Italia, țările Europei Centrale și cele din Balcani). În aceste spații, cele două procese: formarea unei conștiințe naționale și constituirea unei ideologii bazată pe doctrina europeană post 1789 a națiunii (care a stat la baza mișcărilor naționale) s-au dezvoltat în același timp, influențându-se unul pe altul.

La popoarele care dispuneau de o structură de stat proprie, emergența conștiinței naționale a fost mult ușurată. Existența instituțiilor reprezentative și a vieții comunitare au întărit considerabil conștiința apartenenței la o unitate sau entitate națională.

Pe planul istoriei universale, formarea națiunilor și a conștiinței naționale se situează — *grosso modo* — în perioada Renașterii. Procesul, desfășurat în condiții deosebit de complexe, proprii lumii moderne, este legat inseparabil de intrarea în scenă a burgheziei, cu întregul convoi de transformări pe care le comportă și le însoțește. În estul și sud-estul Europei, procesul se desfășoară mai târziu în timp față de Occident. Decalajul nu se regăsește însă și în apariția și în difuziunea filosofiei Luminilor, care este concomitentă, aproape.

Când Luminile dominau gândirea politică în Europa, procesul de formare a națiunilor — început în perioada Renașterii — în Occident atinge sfârșitul. Faza finală a procesului se întâlnește doar cu ideologia Luminilor. În sud-estul Europei însă, ca urmare a decalajului de care am amintit, asistăm la o integrare concomitentă a două fenomene, cu egală

importanță în afirmarea pe plan istoric a burgheziei și a capitalismului modern: *formarea națiunii*, pe de o parte, *acțiunea filozofiei Luminilor*, pe de alta. Această sincronie *sui generis* reface, în parte, handicapul generat de decalajul procesului de dezvoltare. Sub impactul Luminilor și, apoi, sub cel al ideilor Revoluției, asimilate de noile sinteze naționale, se va realiza o nouă bază de plecare pentru dezvoltarea generală a capitalismului în țările continentului european. Fără fuziunea celor două fenomene, diferențele dintre cele două lumi nu ar fi putut să fie depășite, iar accelerarea ritmului dezvoltării, la una dintre țările sud-estului european, cel puțin, nu s-ar fi putut realiza. Atenuarea și depășirea decalajului în dezvoltarea istorică, realizate pe planul cel mai general, nu exclude deosebirile și particularitățile generate de starea de „pregătire a terenului" în care sunt cuprinse condițiile de natură economică și socială, culturală și ideologică, un anumit stadiu de dezvoltare culturală și o anumită conștiință prenațională cu caracter etnic. Acestea explică decalajele cronologice privind formarea conștiinței naționale și receptarea ideilor Luminilor de la o țară la alta. În cazul românesc, între Lumini și cristalizarea conștiinței naționale a existat nu numai o simplă concomitență, ci o relație de eficiență, limpede observabilă.

Spre deosebire de maniera în care, în unele istoriografii, a fost abordat raportul *națiune-conștiință națională*, fără să fie înlăturate deplin confuziile generate de contemporaneizarea unor procese sau fenomene care s-au petrecut în evul mediu, într-o lume altfel organizată, cu alte repere și reprezentări mentale, istoriografia noastră a găsit sintagmele care definesc reprezentările asupra identității proprii în cele două etape ale istoriei: *conștiința etnică, de neam*, pentru lumea evului mediu, și *conștiința națională* pentru epoca modernă, când s-a format națiunea, această *sinteză, rezultantă a totalității istorice*. Una, cea de a doua, decurge din cealaltă, completând-o cu valorile noi ale Veacului Luminilor și ale Revoluției franceze, în raport cu opțiunile noi, burgheze.

Formarea și dezvoltarea conștiinței identității românești în cele două etape ale sale trebuie urmărite și analizate *procesual*, fără cezură.

Evoluția spre național, transformarea conștiinței de neam în conștiință națională s-a realizat treptat, valorile celei dintâi fiind încorporate, căpătând sensuri noi în cuprinsul celei de-a doua. Deosebirile dintre cele două forme ale conștiinței sunt, în fond, deosebirile care separă barajul de idei și de mentalități al oamenilor care aparțin celor două lumi: feudală și burgheză. De la caracterul pur constatativ al identității, sub impactul ideologiei Veacului Luminilor și al Revoluției se trece la o activă luptă politică ce dă expresie unor noi opțiuni, exprimă un alt orizont mental, urmărește redimensionarea societății în raport cu realitățile și nevoile fiecărui popor. Conștiința unității de origine devine conștiința unității de interese. Conștiința etnică devine panromânism, prag necesar pentru trecerea spre unificarea politică de mai târziu.

În cuprinsul noului climat în care se crează arsenalul nou, burghez, doctrina unei caste, a nobilimii, se transformă în ideologia unei clase, doritoare să-și asigure controlul asupra societății. Transformările s-au produs în același timp, atât în filosofia socială, cât și în conștiința maselor, în majoritatea țărilor europene, sub impactul ideilor Revoluției

și al evenimentelor legate de războaiele napoleoniene. Țările Române nu au rămas în afara acestor influențe.

2. Premisele economice, social-istorice ale formării națiunii române

Pentru a desprinde particularitățile care disting națiunea română și pentru a înțelege caracterul sintezei istorice realizate prin acumularea, decantarea și conexiunea unor importante fenomene și procese aparținând *întregii istorii*, trebuie să ne raportăm la *premisele* din care — în epoca modernă — s-a născut și s-a modelat substanța națională a organismului etnic. Importanța acestor premise în constituirea unității românești — teritoriale, etnice, economice și spirituale — atât de puternic manifestate de-a lungul istoriei, a fost de mult observată și analizată de istorici sau de oameni de cultură. În *Cugetările* sale, scrise la 1853, Alecu Russo, unul din cei mai lucizi observatori ai epocii de regenerare, făcea următoarele constatări în acest sens: „Ideea unității române, înainte de a fi propovăduită de scriitorii români ai veacului acestui de deșteptare, au fost în inima căpitanilor și a domnilor viteji și în neobosita muncă și străduință a țăranilor ... mișcarea literară veni mai târziu, în urma atâtor străduințe eroice făcute în Țara Românească și Moldova pentru necurmarea tradițiunilor istorice".

Același adevăr — rostit cu exaltarea romantică ce-i domina spiritul — îl afirma și N. Bălcescu, în 1850, în celebrul său *Mers al revoluției în istoria românilor*. Unitatea națională, consemnează el, „chezășuirea libertății poporului", „trupul lui trebuincios ca sufletul să nu piară" a fost „visarea iubită a voievozilor noștri cei viteji, a tuturor bărbaților noștri cei mari, care întrupară în sine individualitatea și cugetarea poporului spre a o manifesta lumii. Pentru dânsa ei trăiră, munciră, suferiră și muriră...". Cercetarea istorică ulterioară a confirmat adevărul acestor rostiri. Istoria românilor, se poate spune, este istoria năzuințelor, a tendințelor spre unitate, materializate în 1918, când România s-a constituit în granițele sale etnice, naționale.

Teritoriul de formare, vatra de locuire a poporului român și a națiunii — cel puțin în cadrul particular al istoriei românești (dar nu numai) a avut un rol deosebit de important și a contribuit la procesul de formare a națiunii române. Un istoric, punând în lumină raportul de interdependență dintre existența poporului român și pământul pe care îl locuiește, a considerat, cu temei, că „istoria poporului român este adânc împlântată în geografia lui". Valabilă pe plan general, observația definește, mai exact, legătura organică între om și pământ, între istoria și geografia poporului român.

Destinul istoric al poporului român a fost influențat, într-o manieră pe care istoria a înregistrat-o, atât de configurația propriului pământ, cât și de așezarea în spațiul geografic european. Varietatea deosebită a peisajului, proporționalitatea marilor unități de relief și armonia existentă în distribuirea acestuia au reprezentat trăsături aflate în strâns raport cu existența unei anumite desfășurări a existenței umane. Unitatea geografică, dispoziția reliefului și specificul mediului au influențat unitatea teritorială a poporului. În egală

măsură, acești factori au avut consecințe și asupra constituirii profilului spiritual al poporului român. Peisajul românesc, variat și echilibrat, a contribuit la modelarea unei anumite structuri psihice. Idealul omului de omenie, caracterizant pentru spațiul românesc pe planul moralei practice, care presupune toleranță, blândețe și un acut sentiment al umanului, este, în parte, un produs al mediului, cristalizat — așa cum pe drept s-a remarcat — „într-o lungă confruntare cu violența și neumanul".

Din cele mai îndepărtate timpuri în spațiul geografic care a devenit al românilor s-a format o vastă și adânc structurată unitate culturală, căreia i-au corespuns permanent o unitate etnică. Această unitate etnico-culturală s-a sprijinit pe o unitate geografică, având în centrul său inima naturală a Transilvaniei, care a pulsat mereu viață tracică, geto-dacică, daco-romană și apoi românească.

Relieful (generos și simetric repartizat) a înlesnit menținerea unor legături continui și durabile a oamenilor din întreg spațiul etnic; pădurea și muntele au oferit hrană și adăpost în vremurile de cumpănă, care nu au lipsit în istoria poporului român. Carpații, prin toate caracteristicile lor, nu au despărțit niciodată pe autohtoni; au constituit o adevărată *axă*, *o coloană vertebrală*, care a menținut și a întărit unitatea poporului. Străbătând teritoriul românesc ei alcătuiesc, împreună cu Apusenii, *zidurile* cetății transilvane, considerată, pe drept, elementul central al acestui pământ, nucleul său, „inima pământului românesc ca și a națiunii române".

În al doilea rând, *așezarea în spațiul geografic european* a influențat, într-o manieră importantă, istoria românilor, sporind considerabil, în anumite momente, interdependențele dintre factorii interni și externi în devenirea istorică a poporului român și în destinele națiunii.

Prin „poarta invaziilor" — spațiul cuprins între curbura Carpaților, Dunăre și Marea Neagră — s-au scurs populațiile migratoare, atrase de bogățiile Bizanțului sau ale Romei. Spre stăpânirea gurilor Dunării și spre ieșirea la Marea Neagră au tins feudalii poloni și maghiari (și pentru îndeplinirea „misiunii apostolice" de a-i reconverti pe „schismatici"), țarii Rusiei, apoi cu scopul de a controla drumurile comerciale de importanță europeană, de a-și spori forța economică și politică, poziția strategică. După căderea Poloniei, în secolul al XVIII-lea, în cuprinsul noului raport de forțe și al noului curs al „problemei orientale", Țările Române s-au aflat în centrul conflictelor politice și militare care au confruntat cele trei imperii limitrofe (otoman, țarist și hasburgic), în care au fost atrase și interesate și alte puteri europene. La începutul secolului al XIX-lea, după expresia lui Talleyrand, Dunărea devine „centrul de gravitație al lumii". Principatele, bulevardul de trecere al oștilor țariste în drum spre Constantinopol, au reprezentat mereu „nu numai prada, dar și moneda de schimb a învingătorilor". Ocupațiile militare prelungite, luptele purtate pe teritoriile românești, le-au secătuit resursele. La acestea s-au adăugat rapturile teritoriale ale vecinilor mai puternici (Transilvania, Banatul și apoi Bucovina au fost anexate la Imperiul habsburgic în 1699 și, respectiv, în 1775; pentru scurtă vreme (1718–1739), Oltenia a suferit aceeași soartă, iar partea din Moldova cuprinsă între Prut și Nistru (Basarabia) a fost anexată Imperiului țarist în 1812).

Ca urmare a importanței lor strategice, Principatele au devenit un fel de placă turnantă în planurile politice care vizau sud-estul Europei, iar soarta lor a reprezentat o veritabilă „piatră de încercare" a sistemului de relații între marile puteri angajate sau interesate în „problema orientală".

Pornind de la constatările preliminare notate mai sus, la care trebuie adăugată și izolarea populației romanice prin masiva așezare a slavilor la sud de Dunăre, se înțeleg mai bine factorii care au concurat la unitatea poporului român încă de la începutul formării sale în cuprinsul Romaniei sud-dunărene. Legăturile populației care, alături de conștiința genezei comune, era unită prin limbă, tradiții, organizare și credință, nu izvora dintr-o pornire abstractă, pur spirituală; era generată, firesc, de nevoia de supraviețuire, printr-o continuă închegare și afirmare a personalității proprii, într-o lume înconjurătoare ostilă, deseori. În închegarea acestor legături — începute încă înainte de formarea poporului român, continuate, adâncite și pluralizate în cursul întregii vieți istorice — *romanitatea* a reprezentat elementul important care i-a particularizat pe români. „Sigiliul Romei" i-a distins și i-a separat.

Înlesnit și de configurația geografică, contactul oamenilor de pe întregul pământ, care a alcătuit vatra strămoșească a poporului român, a fost intens și continuu; despărțirea politică de mai târziu, determinată de legile proprii feudalismului sau de vrăjmășiile din afară, nu au alterat unitatea limbii, a tradițiilor, a însușirilor spirituale, create în cursul unei vieți milenare, cu rădăcini adânci în civilizația tracă. Dintotdeauna românii au știut că aparțin aceluiași popor. Conștiința de neam a fost alimentată continuu de distincțiile specifice care i-au particularizat, i-au individualizat (limba, portul, obiceiurile, credința, cultura, numele de *român*, cu care s-au denumit), de omogenitatea structurilor sociale, politice pe întreg teritoriul strămoșesc. Când s-au constituit statele feudale de-sine-stătătoare, distincte din punct de vedere politic (după ce în secolul al XIII-lea Transilvania a fost cucerită de feudalii maghiari, fapt ce a avut o influență negativă, întrerupând procesul firesc de fuziune, de concentrare a teritoriilor românești), *unitatea*, realizată într-o atât de îndelungată evoluție, nu a putut să dispară; ea s-a întărit în cursul evului mediu, adăugându-și valori noi, prin cristalizarea conștiinței de neam și a celei a genezei, mereu mai explicit manifestată, alături de convingerea românilor că alcătuiesc un corp unitar, pe ambele versante ale Carpaților.

Dacă teritoriul, configurația geografică, au înlesnit supraviețuirea, au menținut unitatea poporului român și, apoi, a națiunii române, alții au fost factorii determinanți, care au întreținut mereu trează ideea comunității de neam, au cimentat, în cursul dezvoltării istorice, coeziunea poporului. Acești factori, prin evoluție, interacțiune, interdependențele proprii, au contribuit la conturarea profilului națiunii române și la cristalizarea și afirmarea conștiinței naționale.

În primul rând, cadrul natural, mediul geografic, a reprezentat bază pentru dezvoltarea *comunității de viață economică*. Procesul de constituire a națiunii nu poate fi înțeles decât prin analiza condițiilor materiale obiective care l-au precedat, prin reliefarea premiselor economice pe care s-a sprijinit.

Legăturile îndelungate, continui și durabile, schimbul permanent și intens de mărfuri între Transilvania și cele două țări românești extracarpatice, mai ales, generat de *caracterul complementar al economiei*, a dus de timpuriu la realizarea unei unități economice *sui generis*, peste granițele politice impuse. Această unitate își găsește expresie în *piața unică*, ale cărei trăsături sunt incipiente în secolul al XV-lea. Nevoile schimbului de mărfuri au determinat o strânsă interdependență economică. Însemnătatea comerțului între cele trei țări românești, realizat mai cu seamă prin mijlocirea Brașovului, Sibiului și al Bistriței, este atestat de numeroase căi de comerț care l-au deservit, de organizarea și funcționarea schimbului de mărfuri, de varietatea, volumul și valoarea apreciabilă a produselor, de masiva participare a locuitorilor și a negustorilor munteni, moldoveni și transilvăneni, cât și de informațiile documentare, numeroase și consistente. În cadrul acestui schimb, Brașovul a reprezentat un pivot în jurul căruia au gravitat și unde s-au întâlnit interesele românilor de pretutindeni. Populațiile așezate de feudalitatea maghiară la granița cu ținuturile românești extracarpatice (sașii și secuii) au trebuit, firesc, să-și orienteze preocupările în direcțiile tradiționale, impuse de nevoile și legăturile existente între membrii blocului etnic compact românesc.Această unitate economică, ale cărei premise sunt prezente atât de devreme în istoria noastră, se va dezvolta puternic în perioada de trecere spre capitalism. Așa cum vom constata și mai departe, fenomenele demografice și cele economice, întregul șir de implicații determinate de transformările structurale din sânul societății românești au dat un puternic impuls procesului de constituire a comunității românești în acțiune.

Conștiința unității a fost puternic întreținută de *necesitatea luptei comune pentru apărarea independenței*. Această necesitate nu decurge numai din unitatea spirituală a poporului, ci, în egală măsură și din considerente strategice, generate de particularitățile istorico-geografice. Intervențiile domnilor moldoveni în Transilvania și în Țara Românească, a celor munteni în provincia de peste munți și în Moldova, politica unora dintre principii Transilvaniei, prezența secuilor alături de români în marile lupte pentru independență, dincolo de rațiunile lor etnice și politice, au izvorât și din existența interdependenței strategice dintre cele trei provincii românești.

Unirea înfăptuită de Mihai Viteazul în 1600 a reprezentat expresia cea mai înaltă a acestei lupte. Deși efemeră, neputând depăși limitele și adversitățile timpului, fiind sprijinită pe o puternică manifestată solidaritate de neam (curent afirmată în epocă) a întărit conștiința de sine a poporului român, a creat puternice temeiuri unității politice și conștiinței naționale. A reprezentat un important moment de referință în lupta pentru unitatea națională de mai târziu.

În legătură cu cele notate mai sus, trebuie să fie reținut și rolul jucat în desăvârșirea procesului ce-l urmărim de posesiunile pe care domnii Moldovei și ai Țării Românești le-au avut peste Carpați, în Transilvania (Amlașul, Făgărașul, Ciceiul, Cetatea de Baltă, Rodna, Ungurașul). Devenite, cele mai multe, centre ale spiritualității neamului, aceste posesiuni au întreținut și ele osmoza elementului românesc.

Un alt factor care a întreținut unitatea și a întărit coeziunea poporului a fost circulația, *transferul continuu al populației românești de o parte și de alta a Carpaților*, și, mai cu seamă, din Transilvania, adevărat rezervor uman, care a propulsat mereu energii românești în cele două principate extracarpatice. Un cercetător al acestui important proces demografic, strâns legat și de configurația pământului românesc, a constatat că, la fel ca în atmosferă, între zonele de înaltă și de joasă presiune, între regiunile românești inegal populate s-a tins permanent să se realizeze un echilibru. Acest fenomen, asemănător cu cel al vaselor comunicante, explică nu numai unitatea, dar și rezistența poporului român în fața atâtor primejdii, puterea de asimilare în organismul său a unor populații străine. În acest sens, în afara legăturilor permanente, întreținute de necesitățile economice și de ocupațiile pastorale, de *transhumanță*, se cer amintite deplasările de populație românească la sud și la est de Carpați în perioada ocupării Transilvaniei de către regalitatea maghiară. Versanții munților au devenit centre de concentrare demografică românească. Satele de *ungureni* (locuitori veniți din Transilvania), care se înșiră de-a lungul Carpaților, pe întreaga lor întindere, reprezintă și astăzi o vie mărturie. Tradiția istorică a descălecatului exprimă veridic acest îndelungat și important proces, în cursul căruia ideea unității etnice a fost o realitate mereu vie. În anumite epoci, în secolul al XVIII-lea mai cu seamă, în împrejurările create de instituirea stăpânirii habsburgice asupra Transilvaniei, de Unirea cu Biserica Romei, de răscoala lui Horea, precum și în timpul Revoluției de la 1848 — în anumite momente — exodul românilor la sud și la est de Carpați — spre *Țară* (noțiune cu care era desemnat teritoriul românesc extracarpatic) a atins proporții impresionante.

Direcția de gravitație a migrației românești, în acord și cu succesiunea capitalelor în cele două Principate, reprezintă, totodată, un răspuns dat acelora care susțin teoria cu privire la migrația românilor din sudul Dunării. Liniile principale de direcție ale migrației au fost nu de la sud către nord, ci, dimpotrivă, din Transilvania spre sud și spre est de Carpați, în Principatele care și-au păstrat mereu ființa de stat și autonomia și în care relațiile sociale se realizau în cuprinsul unui sistem mai puțin dur decât în acel specific feudalismului transilvan, sprijinit pe „Unio trium nationum", în cadrul căruia românii erau marginalizați sub raport social, politic și religios. Din aceste considerente, aici solidaritatea etnică — ce va căpăta dimensiuni, naționale, în condițiile realităților moderne — s-a manifestat mereu, cu mai multă acuitate și forță. Sistemul politic transilvan al celor trei națiuni politice dominante și al celor patru religii recepte, prin presiunea exercitată asupra românilor a avut drept revers consolidarea conștiinței de neam. Prin politica lor, regii unguri, Habsburgii apoi au căutat să disloce blocul etnic unitar românesc. Asemenea măsuri — care încep din secolul al XV-lea încă — pledează în sensul existenței sentimentului ancestral al unității și al solidarității românești.

3. Factorii care au favorizat emergența și cristalizarea conștiinței naționale la români

Din enumerarea de mai sus se desprinde faptul că fenomenul complex al *conștiinței de neam* se sprijină, practic, pe *totalitatea* formelor istoriei, fiind o expresie a acestei totalități și, totodată, o sinteză *sui generis* a identității. În stadiile succesive de dezvoltare ale istoriei, acestea au evoluat de la forma elementară, spontană, a simplei conștiințe de sine, spre forma mai evoluată, caracteristică veacurilor XV–XVII, în cadrul căreia este limpede afirmată conștiința unității neamului și a destinului său istoric. *Conștiința națională*, forma superioară a conștiinței de neam, în formele sale moderne de înțelegere și de expresie, s-a format și a evoluat — tot într-un timp îndelungat desăvârșindu-se sub imperiul transformărilor structurale și al evenimentelor din secolul al XVIII-lea, sub influența Luminilor (în ultimul pătrar al acestui veac), asimilând ideile Revoluției franceze. Perfecta ei înflorire este atestată prin raportul limpede stabilit cu conștiința europeană.

Unitatea românească medievală, adevărul se cere subliniat, nu reprezintă doar expresia unei stări de spirit, izvorâtă din geografia pământului românesc, dintr-o evoluție social-politică asemănătoare sau identică, dintr-o comunitate economică, bazată pe complementaritate, din sistemul de alianță politico-militar, născut și dezvoltat din nevoi și opțiuni comune ș.a. Într-o formă sau alta, unitatea se regăsește pretutindeni; temeiurile sale au existat și s-au dezvoltat dincolo de hotarele politice, s-au manifestat pe toate treptele duratei. Istoricul, acel avizat mai cu seamă, o constată fără efort în toate manifestările vieții, în toate formele trăirii, de la un capăt la altul al pământului românesc, dincolo și dincoace de Carpați, unde au rezistat și s-au dezvoltat nervurile unității.

De obicei, conștiința identității etnice este raportată la anumite fapte sau evenimente pe care istoria le-a înregistrat și ni le-a păstrat. Ele nu exprimă adesea decât manifestări individuale, limitate la grupurile elitare. Reflexul stărilor de spirit generale, firesc, sunt mai puțin sau deloc consemnate. Faptele se cer reevaluate în acord cu noile deschideri oferite de istoriografie. Această reevaluare ne ajută să distingem mai bine Unirea din 1600, a cărei idee nu a fost spontan zămislită în mintea lui Mihai Viteazul, „restitutor Daciae". De asemenea, apare mai limpede impactul extraordinar al actului în posteritatea politică și spirituală românească; aceasta se va dezvolta sub semnul identității și a planurilor de unitate. Cum, pe drept, tot A. Russo a remarcat în *Cugetările* sale, scrise în spiritul care a dominat epoca regenerării, „cu cât vom deslusi mai bine șirul faptelor românești de la început, cu atât mai bine vom încredința că ai noștri s-au luptat pentru ideea unității mai înainte chiar de a fi singura idee fecundă și adevărat sublimă în literatură".

Conștiința de neam însă, exprimată în forma cea mai limpede de ideea unității, nu poate să fie redusă doar la această sferă, este drept, superioară. Ea poate fi desprinsă, în mod egal, dintr-o gamă largă de manifestări și sensibilități ale epocii.

Timpul istoric în care s-a cristalizat conștiința națională (desăvârșită apoi la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea) a fost secolul al XVIII-lea. În această epocă, identitatea românească — aflată pe calea de a deveni națională — a

fost puternic subliniată. Un cercetător francez, Alain Guillermou, apreciind realitățile „vârstei de aur" a vechii culturi românești, consideră că, în deșteptarea conștiinței istorice a românilor, Unirea cu Biserica Romei a reprezentat o condiție „de permisie", nu „de producție". Aceasta se realizase înainte, prin acțiunea forțelor interne românești. Drept urmare, în Țările Române, notează el, au existat „des Lumières avant les Lumières". Așadar, istoria formării conștiinței naționale la români a început cu mult înainte de epoca Luminilor, dezvoltându-se independent de orice contact cu mișcarea Luminilor. În contextul unei adevărate „revoluții culturale", operată în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în cuprinsul căreia istoriografiei i-a revenit un rol important, cultura românească s-a angajat în marile curente ale vremii. Marii cărturari ai *„vârstei de aur"*, prin opera lor, au contribuit la transformarea conștiinței populare a unității neamului și a originii lui romane în conștiință istorică. Din stadiul existent, din fapt de conștiință colectivă, problema unității și a originii romane a devenit problemă de cultură, problema centrală a culturii românești din epocă.

Marii cronicari și istorici ai timpului (Gr. Ureche, Miron Costin, stolnicul C. Cantacuzino) realizează pentru prima oară sinteza între fondul conștiinței autohtone a unității și a romanității și argumentarea științifică a originii latine a limbii și a poporului român. Încununarea acum a aspirațiilor de unitate culturală — efortul în acest sens este continuu cu începere din secolul al XVI-lea — și împlinirea pe care o reprezintă traducerea integrală a *Bibliei* în 1688, victoria limbii române literare ș.a. sunt efecte ale conștiinței naționale și, totodată, contribuie decisiv la întărirea acesteia.

Unitatea culturală care a precedat, vreme îndelungată, actul politic, *conștiința romanității*, atât de limpede formulată și argumentată în secolul al XVIII-lea, alcătuiesc o însemnată bază a *conștiinței naționale*, care se va moderniza prin însușirea conceptelor iluminate, prin intermediul cărora opțiunile românești se vor pune de acord, integrându-se în *spiritul epocii*. Culturalizarea, fie și în limite confesionale, a ideii unității, precede politizarea ei de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Ceea ce o întreagă tradiție culturală a creat prin acțiunea forțelor instinctive ale unității — unitatea de cultură — devenea astfel element conștient de gândire românească care, în secolele care au urmat, a cucerit treptat masele largi. Factorului cultural i s-au adăugat ceilalți factori determinanți în evoluția istorică a secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea.

Așadar, în cazul românesc cel puțin nu impactul Luminilor a dus la transformarea calitativă care a înlesnit trecerea spre stadiul superior al conștiinței naționale. Procesul — influențat, firește, de realitățile noii lumi, aflate în plin proces de redimensionare — își are rădăcinile în realitățile intime ale istoriei românești. Transformările veacului au îmbogățit conștiința identității etnice, conștiința de neam, acordând-o la valorile spațiului european și universal, spre care năzuia prin disponibilitățile sale proprii. Însă, tot ceea ce definea conștiința națională în sens modern poate fi regăsit *in nuce* în formele de expresie ale conștiinței de neam al românilor, de la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Transformările pe care le avem în vedere s-au efectuat într-un timp îndelungat, sub impactul proceselor și a fenomenelor — adevărate *revoluții*, care au afectat și au modificat

structurile economice, sociale și cele mentale, ideologia epocii. Moștenirea acumulată, decantată în acord cu noile realități, capătă dimensiuni, o altă pondere; opțiunea unității — inclusiv a celei politice, prin care se îndreaptă obiectiv întreaga dezvoltare devine tot mai mult condiție a existenței.

În această epocă, de adânci prefaceri pe plan economic, social, politic și cultural, plină de evenimente grave, de amenințări și primejdii, formele definitive ale conștiinței naționale s-au inslatat în straturi sociale mai largi. Treptat, idealul național este politizat. Început în secolul al XVIII-lea, acest proces se va desăvârși în cel de-al XIX-lea, numit pe drept „secol al naționalităților". Societatea românească parcurge, treptat, un ciclu unitar de modelare a conștiințelor și de creare a solidarităților în sens național.

Transformările la care ne-am referit, proprii *perioadei de trecere* de la lumea feudală la cea capitalistă, creează premise și impun practicile economice și sociale, precum și mentalitățile lumii noi. Fără să fie uniforme în ritm, desfășurare și profunzime, evenimentele, fenomenele și procesele istorice care dau expresie acestor transformări (acestea nu sunt stânjenite, în desfășurarea lor, de hotarele politice trasate arbitrar între provinciile românești) sunt ireversibile, înscriindu-se pe *durata lungă* a istoriei.

Dezvoltarea relațiilor de schimb și adaptarea economiei la condițiile pieței, constituirea pieței interne, a celei naționale, creșterea numărului satelor, a târgurilor și a orașelor, noile funcții ale acestora, sporirea populației sătești și orășenești, diferențierea acesteia, noua compoziție a boierimii, sporirea ponderii burgheziei și a îndeletnicirilor burgheze, locul ocupat în societate de comerț și de meșteșuguri ș.a. conferă societății românești un aspect dinamic, complex. Sunt stabilite noi raporturi și rânduieli; modernizarea devine o preocupare firească; cad bariere, dispar obiceiuri și forme vechi, fiind înlocuite cu practici noi; particularismele feudale se atenuează sub presiunea formelor noi de viață, care promovează unitatea, omogenizarea. Oamenii sunt scoși din obiceiurile rutinare ale societății feudale și aruncați — literalmente — într-o lume nouă, sprijinită pe alte practici și valori, în care se lucrează rațional, se produce pentru schimb, se circulă mai mult, în alte condiții și cu alte înlesniri, în care sunt create relații întinse, în care se construiește, se gândește ș.a.

Această viață nouă, mai trepidantă, transpare din toate documentele vremii: oamenii vând și cumpără, schimbul devine o îndeletnicire obișnuită. Perfecționarea și dezvoltarea sa solicită noi rânduieli administrative și financiare. *Libertatea*, al cărei sens tot mai larg și mai general, devine o condiție a vieții noi, a existenței.

Reglementări noi, administrative și sociale, înlocuiesc practicile vechi dictate de *obiceiul pământului*. Eliberarea țăranilor — chiar în formele limitate conferite de hrisoavele lui Constantin Mavrocordat (1746 și 1749) sunt consecințe ale noii stări de lucruri și premise importante ale noului mod de viață. Actul a avut importante consecințe asupra mentalului epocii — asupra celui țărănesc, mai ales. Legea scrisă, organizarea societății civile prin intermediul „codurilor", reprezintă importante aspecte ale înnoirii, condiții — deliberat acceptate — ale înscrierii în spiritul european.

În cuprinsul acestui proces general și complex se realizează o dublă integrare: a provinciilor românești în cuprinsul pieței naționale. Noile relații, sprijinindu-se pe moștenirea anterioară, capătă valori superioare, economice și spirituale, promovând opțiuni și solidarități de factură nouă, modernă, națională, în acord cu spiritul care domnește în epocă. În egală măsură, se realizează o integrare europeană în realitățile economice, politice și spirituale ale continentului. Lumea românească adoptă modelul *Europei luminate*. Europa, la rândul ei, descoperă această lume și valorile sale.

Transformările la care ne referim au fost condiționate, strâns legate, obligatoriu promovate și însoțite de ridicarea nivelului cultural, de răspândirea științei de carte, necesare spiritului și întreprinderilor moderne. O răspândire care nu mai poate fi limitată la nivelul elitelor se extinde la straturile de jos ale poporului, îl face (pe acesta) apt să se apropie de înțelegerea și practicarea noilor relații, să recepteze sensul ideilor generoase vehiculate de *secolul luminilor* și de cel al *naționalităților*.

Dezvoltarea pieței interne, organizarea, intensificarea și regularizarea relațiilor de schimb, întărirea legăturilor tradiționale cu Transilvania și multiplicarea lor, începutul procesului de integrare în circuitul internațional și stabilirea unor relații constante au creat și au întărit un complex organic de legături — economice, mai ales — cu implicații adânci de natură socială, politică și spirituală, naționale. Accesul mai larg la știința de carte și răspândirea cuvântului scris au avut drept rezultat întărirea conștiinței de sine. Cartea de învățătură religioasă sau laică promovează limba și istoria naționale. Consolidarea noilor stări de spirit (care promovau unitatea în forma lor ultimă) a fost accelerată sub presiunea forțelor potrivnice cu care a fost confruntată societatea românească în evoluția sa.

Gravele amenințări din afară au generat și au întreținut o puternică și constantă mișcare de afirmare a personalității și identității proprii. Așezarea geografică în spațiul european și-a dovedit, încă o dată, vulnerabilitatea. Redimensionarea strategică și politică a hărții Europei, modificarea raportului de forțe, au avut profunde și grave implicații asupra teritoriilor românești, situate în această zonă de sensibilă interferență. În expansiunea lor, la adăpostul formulei privind eliberarea creștinilor de sub dominația Porții, Imperiul pravoslavnic al țarilor și Austria apostolică, treptat, au înglobat, în cuprinsul stăpânirii lor, întinse teritorii românești, înainte sub stăpânirea sau dependența Porții (Transilvania, Banatul, Bucovina, Oltenia, Basarabia). Cele două principate, care au izbutit să-și păstreze ființa de stat și autonomia (pentru care, paradoxal, suzeranitatea otomană devenise o pavăză împotriva expansiunii imperiilor creștine, în contextul complicat al evoluției „problemei orientale"), au rezistat acestei uriașe presiuni și amenințări. Teritoriile lor, străbătute mereu de armatele beligerante, au fost teatru de operații militare și, totodată, obiect de schimb sau de compensații pentru învingători. Numai între 1769 și 1829, Moldova și Țara Românească au fost teatrul a cinci războaie, suferind 24 de ani de ocupații militare. Impuși la grele sarcini administrative și fiscale, locuitorii au fost martori ai rapturilor săvârșite pe seama pământurilor țării, au suferit consecințele acestora.

Aflat în defensivă, pentru a-și menține pozițiile în Principate, Imperiul otoman a introdus aici *regimul politic fanariot*, expresia cea mai dură a dominației politice a Porții,

știrbindu-le grav autonomia. Consecințele negative au fost considerabile. Făcând abstracție de elementele de progres (acestea, fără să aparțină de esența regimului, au existat totuși), de contraponderea pe care suzeranitatea Porții a opus-o tendințelor expansioniste ale Austriei și ale Rusiei (în cadrul echilibrului politic și strategic european) regimul fanariot a afectat puternic interesele materiale, sentimentele și personalitatea autohtonilor. Drept urmare, a fost activizată rezistența internă, fiind sporită proporțional tendința de afirmare a identității proprii, în spiritul ideilor noi, impuse de Iluminism și, apoi, de Revoluția franceză — *națiunea, patria, libertatea* devin noțiuni cărora li se conferă sensurile moderne.

Corabia românească plutea, egal amenințată, între Scyla Crucii și Charibda Semilunii.

Pericolele din afară se asociau celor din lăuntru. Masiva invazie de elemente străine — aceasta a continuat și după înlăturarea regimului fanariot — au provocat o reacție corespunzătoare pe linia națională. În această vreme, în Transilvania, ocupația austriacă, cu toate rigorile sale (menținerea românilor la periferia societății, trecerea la Biserica Romei, lăsând la o parte factorii care au generat-o și limitele în care s-a realizat), a produs o reacție generală și a avut consecințe asupra întregii lumi românești, contribuind la întărirea solidarității de factură națională. Reacția, diversă sub raportul condițiilor de manifestare, a fost mai consistentă în direcția firească de afirmare a identității, a personalității proprii. Migrația românească la sud și la est de Carpați, într-un sens care era de acord cu un vechi și stabil fenomen românesc, care a îmbrăcat acum proporții impresionante, cultivând vechea solidaritate i-au sporit și i-au diversificat înțelesurile, îndreptând atenția asupra realităților din Transilvania.

Din cauze care au decurs din aceste împrejurări, *sentimentul național* al românilor, format acum în cuprinsul larg al transformărilor sociale mentale care au modificat aspectul societății românești nu este legat de concepte generale, abstracte; exprimă realitatea practică, nemijlocită. Reprezintă o reacție în fața pericolelor care amenințau pământul, cultura, poporul, tradiția și credința. „Față de o ocârmuire pământeană — așa cum, pe drept, s-a apreciat — ostilitatea ar fi îmbrăcat numai un aspect social și politic; față de una străină ea a devenit, inevitabil, națională". Ideologia vremii, alimentată de Iluminism și de ideile Revoluției franceze, a oferit sensurile corespunzătoare reacției și opțiunilor românești.

Unirea cu Biserica Romei (dincolo de urmările sale pozitive, de europenizarea, cu toate consecințele sale) prin scoaterea unei părți a românilor din „internaționala ortodoxă", a dislocat unitatea religioasă românească, provocând o reacție puternică. Rezistenței ortodoxe din Transilvania, îndreptată mai ales împotriva ideii de schimbare în credință și obiceiuri, promovată de străini, decât a dezacordului doctrinar, i s-a adăugat acțiunea concentrată de solidaritate din Principate. Este singura etapă în care se mai manifestă *solidaritatea ortodoxă*. În noile condiții, consecințele se adaugă, într-o manieră pozitivă, procesului general de solidarizare națională a lumii românești.

Intelectualii din Transilvania au apărat Unirea nu ca o practică religioasă; au situat cerințele naționalității, cele etnice, înaintea religiei. Au încercat să creeze o armonie între tradiția rurală, ortodoxă a pământului lor natal și dinamismul intelectual al Europei, să

dea astfel naștere unei entități noi, să definească conceptul de națiune română în spiritul apusean, sprijinindu-se pe ideea de latinitate și pe tradiția autohtonă. În acțiunea politică pe care a întreprins-o, Inochentie Micu, sprijinindu-se pe sinteza cantemiriană, a cuprins conceptul de națiune în sens modern la întreaga națiune, conferindu-i suportul romanității și al dreptului natural.

Intelectualii români care au reprezentat și au susținut Unirea au menținut intactă individualitatea națională. I-au conferit un nou suport. Au respins, fără rezerve, încercările Curții de la Viena sau a iezuiților de a-i atrage pe români mai aproape de dogmă și de riturile romane. „O asemenea comportare paradoxală, reliefată, pe de o parte, prin mândria față de Unire, privită ca o întoarcere spre originile romane și pe de alta prin refuzul de a face Biserica Unită însăși mai romană, păstrându-i caracterul românesc, sugerează o concepție etnică culturală a națiunilor care ne apropie de accepțiunea modernă a termenului" (Keith Hitchins).

Dacă Biserica ortodoxă din Principate și din Transilvania, menținându-se în liniile tradiționale, a conservat naționalitatea, în noile și dramaticele împrejurări ale veacului, Unirea cu Biserica Romei a îngăduit contactul strâns cu Europa Luminilor și valorificarea modernă a moștenirii etnice românești, în lumina cerută de spiritul veacului.

În veacul Luminilor, deplasându-se în același sens național, românii din Principate luptă pentru existența statului românesc, pentru un nou statut juridic internațional care să-i asigure acestuia ființa și stabilitatea. Cei din Transilvania luptă pentru naționalitate, pentru recunoașterea ei în accepțiunea modernă a termenului. Ambele obiective se completau, se întregeau, serveau interesele națiunii în întregul ei, aveau finalitate românească, națională; dădeau expresie unei conștiințe în acord cu deschiderile noi, moderne.

Așa cum s-a constatat, în zona europeană în care era situat spațiul românesc, elementele constitutive ale conștiinței naționale au preexistat difuziunii masive a Luminilor occidentale, care datează din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Spre deosebire de Occident, unde filosofia Luminilor întâlnește procesul de sfârșit al formării națiunilor, în zona Europei de sud-est, în care se încadrează Țările Române, formarea națiunilor și acțiunea filosofiei Luminilor se desfășoară concomitent, ca urmare a decalajului care a întârziat apariția structurilor naționale. Din cauza evoluției economice și sociale diferite, aici pe primul plan au trecut luminile nobiliare și reformele „de sus".

Trebuie reținut și faptul că, în Transilvania (ca și în Principate, de altfel) asemenea celorlalte țări ale Europei Răsăritene, Iluminismul, spre deosebire de forma pe care o îmbracă în țările Occidentului european, de cosmopolitismul acestuia, este un amestec de legi naturale și raționalism, elementul național reprezentând nota particulară, distinctivă. În dezacord cu iluminiștii țărilor din Apus, care negau trecutul, pe care-l considerau inferior, promovând constituirea unei societăți viitoare bazate pe rațiune și știință, pentru cei din Țările Române — unde națiunea era împărțită sub stăpâniri sau dominații diverse — trecutul de glorie era apreciat drept superior prezentului.

Iluminiștii români nu puteau fi de acord cu obiectivele politicii absolutismului luminat, care urmărea ca, prin educație, supușii să poate deveni servitori credincioși ai statului

habsburgic. În accepțiunea lor (în acest sens erau îndreptate și eforturile activității ce o desfășurau) efectul culturalității poporului trebuia să fie emanciparea națională.

Formarea conștiinței naționale a fost un proces natural, rezultat dintr-o lungă evoluție, în condiții istorice specifice, care ar fi fost desăvârșit oricare ar fi fost natura influențelor străine. Rodul acestor influențe a fost important în legătură cu lărgirea orizontului politic românesc în secolul al XIX-lea. În Transilvania, ca urmare a realităților pe care le servea, Iluminismul suferea un proces de „democratizare", schimbând direcția inițiativelor culturale spre societate, spre masele acesteia. Preocupările activității politice sunt îndreptate, firesc, spre interior, au în vedere îmbunătățirile situației sociale a românilor și modificarea statutului juridic al națiunii, înțeleasă în sensul ei modern. Acțiunile în această direcție, inițiate de I. Micu, continuate și extinse de Școala Ardeleană, sunt semnificative, desfășurându-se într-un mediu social deosebit.

Conștiința națională a românilor din Transilvania nu s-a constituit numai prin acțiuni inițiate „de sus". Ea se definește, se cristalizează, se potențează în strânsă legătură cu realitățile interne, cu situația de marginalizare creată populației românești, cu asuprirea exercitată de nobilimea maghiară sau de patriciatul săsesc, în raport cu dominația străină, în general, care întărește sentimentul apartenenței la comunitatea românească. În Principate, gândirea și acțiunea politică a boierimii rămâne elitară, nobiliară. Dând expresie unei limpezi conștiințe naționale, ele sunt îndreptate, exclusiv, aproape spre exterior, au în vedere respectarea statutului juridic internațional, recunoașterea autonomiei. Ideile și preceptele iluministe sunt folosite pentru a insera problema românească în problematica politică europeană, pentru a face din ea o problemă internațională. Oamenii politici români le adaugă argumente de natură să-i confere credibilitate și circulație continentale. Doctrina lor a rămas elitară nu pentru că era „de clasă" — ea corespundea interesului național — ci pentru că (nu numai la noi) politica reprezenta apanajul unei elite.

Elementul care a dominat și a impus maniera de desfășurare a acțiunii politice a fost situația deosebită a celor trei țări române; aceasta a solicitat abordări și strategii diferite. Cele două acțiuni s-au completat, însă, au întregit, au sporit potențialul național românesc, au întărit conștiința apartenenței la întreg. Pentru Principate, Transilvania a rămas *laboratorul* în care s-a format doctrina politică românească; pentru românii din Transilvania independența și suveranitatea *Țării* (a Principatelor) întărea credința în viitor, sporindu-le puterea de rezistență. Într-o vreme în care interdependențele erau atât de multiple și de strânse, în care comunicarea între cele trei ținuturi românești era diversificată pe atâtea planuri, când existența și lupta naționalităților primesc justificări noi, acțiunea politică națională nu putea să rămână izolată. Era urmărită, înțeleasă, susținută de *națiunea* care-și definește profilul, își afirmă existența. Întreaga istorie a secolului al XIX-lea, în complexitatea manifestărilor sale, pledează în favoarea acestei constatări.

Conștiința romanității a reprezentat un catalizator, care a îngăduit sinteza în care s-a materializat națiunea română. *Supplex Libellus Valachorum* din 1791, mișcarea care l-a generat și întreaga acțiune care i-a urmat, reprezintă o ilustrare a evoluției în acest sens. Documentul, se poate admite, este nu *atât actul de naștere a națiunii române*, cât începutul

ascensiunii mature și conștiente a acesteia. Răscoala din 1784 a reliefat suportul social al mișcării naționale din Transilvania. Prin intermediul ei, Europa a verificat dimensiunile sociale ale mișcării naționale românești în întregul ei. *Școala Ardeleană*, prin activitatea-i îndelungată și complexă în domeniul culturii, situând fenomentul național românesc în cadrul în care se acorda cu filosofia Luminilor a întărit curentul democratic al mișcării naționale. Beneficiarul a fost poporul român, națiunea în întregul ei.

În Principate, modificarea structurilor sociale, accelerarea transformărilor în sens burghez au impus lărgirea mișcării naționale; aceasta cuprinde noi pături, creează noi solidarități. Definirile patriei, ale patriotului și ale cetățeanului sunt reluate cu un nou bagaj semantic, cu cel al Revoluției franceze. Masele, poporul, asociate mereu intră în scenă, se afirmă puternic în Revoluția din 1821. Aceasta — și ea — marchează un alt prag în evoluția mișcării naționale și a conștiinței naționale românești: intrarea națiunii în vârsta împlinirilor mature.

Perioada cuprinsă între revoluțiile din 1821 și 1848, când națiunea ajunge la maturitate, posedând o limpede afirmată conștiință, se caracterizează prin instituționalizarea culturii naționale, expresie înaltă a acestei conștiințe. Generației de la 1848, care urmează generației iluminismului, i-a revenit misiunea de a defini bazele teoretice ale mișcării naționale moderne, într-o epocă în care, în societatea românească, se făcea trecerea de la didacticismul iluminist la noua sensibilitate a romantismului. Ca și în cazul Iluminismului, valorile apusene ale romantismului și ale liberalismului nu pot fi regăsite, în accepțiunea lor vest-europeană, în spațiul românesc. Liberalismul românesc are un caracter colectivist. Libertățile, fără să fie refuzate individului, trebuie să fie acordate colectivității. Acesta este reflexul firesc al servituții politice împotriva căreia se pronunța mișcarea națională. De asemenea, în atitudinea față de istorie, din aceleași rațiuni politice ale momentului, romantismul românesc se situa pe o poziție similară cu iluminismul. Primele opere ale istoriografiei moderne, ale lui M. Kogălniceanu și N. Bălcescu, sunt semnificative cu privire la aceste trăsături.

Omogenizarea societății românești, sub raportul conștiinței identității, în epoca istorică în care s-a constituit națiunea și s-a cristalizat conștiința națională, organicitatea dezvoltării sale sunt mai limpede reliefate de fenomenul care a fost numit *transculturație*. Deplasarea succesivă a centrului de greutate a locului de elaborare a zestrei spirituale românești, deoparte și de alta a Carpaților este o dovadă peremptorie a acestei organicități în dezvoltarea spiritualității neamului.

După instituirea regimului fanariot, Principatele nu s-au mai putut dezvolta pe linia „secolului de aur". Moștenirea culturală, ideologică și politică a marelui veac al XVII-lea, filtrată prin sinteza cantemiriană, este preluată de Transilvania, în condițiile specifice ale secolului al XVIII-lea. Amplificată în viziunea și prin activitatea Școlii Ardelene, această moștenire este restituită din nou Principatelor, în împrejurările largii deschideri realizată de Revoluția națională din 1821. Fenomenul, prin el însuși, subliniază faptul că, sub raportul conștiinței etnice, omogenizarea societății românești a reprezentat o realitate înainte ca națiunea, în accepțiunea modernă a termenului, să se fi constituit.

Larga deschidere spre național de după 1821 nu este doar o consecință a revoluției. Nu aceasta a provocat starea de lucruri care i-a succedat. Revoluția a impulsionat, a direcționat, a limpezit idei, concepții, stări de spirit, atitudini, orientări politice, viziunea asupra lumii și a realității, care existau deja. Revoluția a deschis porți, a limpezit perspectiva spre direcția națională — o direcție spre care se îndrepta Europa în totalitatea sa. *Explozia națională*, care a urmat revoluției, rapiditatea cu care s-au impus și s-au instituționalizat principiile noi, moderne, naționale, în epoca premergătoare Revoluției de la 1848 — epocă de puternică afirmare a spiritualității naționale — când a fost constituită cultura națională, în toate articulațiile sale — reprezintă o limpede probă în acest sens.

În societatea românească, în care cultura, limba română sunt instituționalizate, *conștiința națională*, axată pe realitățile sociale și politice ale vremii, devine un veritabil motor al dezvoltării istorice. Panromânismul, formarea unui stat românesc unitar și independent, este integrat în arsenalul luptei politice.

Dimensiunile conștiinței naționale, însemn al maturității naționale, aveau să fie reliefate în împrejurările Revoluției de la 1848, când această componentă a organismului național a fost mai puternică decât celelalte — economice și sociale — acționând decisiv pentru împlinirea obiectivelor naționale.

Națiunea română s-a afirmat acum în plenitudinea formelor sale. „Primăvara popoarelor" a situat-o statornic în „calendarul lumii", după expresia lui Jules Michelet.

REPERE CRONOLOGICE

1711 apr. 15/26 Încheierea Păcii de la Satu Mare între Curtea de la Viena și reprezentanți ai nobilimii din Transilvania, după înfrângerea mișcării insurecționale a curuților condusă de Francisc al II-lea Rákóczi.

<După 1711> Curtea de la Viena va încadra Principatul Transilvaniei și Partium în sistemul Imperiului habsburgic.

1711 iul. 11/22 Prin Pacea de la Vadul Hușilor, în urma înfrângerii armatelor rusești la Stănilești, Poarta otomană a redobândit controlul asupra bazinului Mării Negre, recucerind Azovul, cu grele consecințe pentru Principatele Dunărene.

1711 sept. 26/oct. 7 Nicolae Mavrocordat, numit a doua oară domn în Moldova, inaugurează regimul fanariot în Principatul de la Est de Carpați.

1711 nov. 8/19 Nicolae Mavrocordat ocupă scaunul domnesc de la Iași.

1712 Armata imperială și cea locală din Transilvania sunt subordonate Comandamentului militar habsburgic unic de la Sibiu.

1712 nov. 19 La stăruința lui Carol al XII-lea, regele Suediei, Poarta otomană a declarat din nou război Rusiei.

<1713–1718> Cetatea Hotin și un însemnat teritoriu învecinat din pământul Moldovei devine raia sub stăpânire otomană.

1714 Pentru cunoașterea puterii economice a Principatului Transilvaniei, Curtea de la Viena începe efectuarea unor conscripții generale de evidență a dărilor.

<1715–1716> Dimitrie Cantemir elaborează în Rusia scrierea: *Incrementa atque decrementa aulae Othomanicae*, operă științifică de mare valoare, tipărită în Occident în mai multe ediții (1734–1745).

1715 dec. 25/ian. 5 Nicolae Mavrocordat, mutat din domnia Moldovei în scaunul Țării Românești, inaugurează și aici regimul fanariot.

1716 Dimitrie Cantemir termină de scris în Rusia *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, însoțită de o valoroasă hartă a Principatului, operă tipărită ulterior în Germania și Rusia.

<1716–1718> Desfășurarea războiului austro-turc în apropierea, dar și pe teritoriul Țărilor Române.

<1716–1722> Sub Nicolae Mavrocordat încep lucrările de zidire a Mănăstirii Văcărești – București, întrerupte și reluate apoi în 1719.

1716 aug. 25/sept. 5 Nicolae Mavrocordat, speriat de știrile despre sosirea grabnică a unui „podghiaz" (regiment) austriac la București, părăsește Capitala, îndreptându-se spre Giurgiu.

1716 aug. 31/sept. 11 Nicolae Mavrocordat, cu sprijin otoman și de la tătari, se reîntoarce la București, pedepsindu-i pe boierii uneltitori, partizani ai austriecilor, și pe mitropolitul Antim.

1716 sept. <sfârșit> Antim Ivireanul, fostul mitropolit al Țării Românești, caterisit pentru ostilitatea față de Nicolae Mavrocordat și legăturile sale cu Habsburgii, este ucis de ostenii otomani, care-l duceau în exil.

1716 oct. 13 Orașul Timișoara este eliberat de sub stăpânirea otomană de armata imperială comandată de principele Eugeniu de Savoia.

1716 nov. 14/25 Nicolae Mavrocordat este luat prizonier de detașamentul austriac al căpitanului Dettine von Pivoda și dus în prizonierat la Sibiu.

1716 nov. 21/dec. 2 Pentru a-și păstra autoritatea asupra Țării Românești, Poarta otomană l-a numit caimacam pe Ioan Mavrocordat, recunoscut apoi ca domn.

<1717–1727> Construirea șoselei din dreapta Oltului, numită „Via Carolina", în cinstea împăratului Carol al VI-lea, prin eforturile inginerului Friedrich Schwanz von Springfels.

<1717–1723> Dimitrie Cantemir scrie, în Rusia, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, subliniind unitatea de neam a românilor, romanitatea și continuitatea lor pe teritoriul de formare.

1717 ian. 10 Detașamentul austriac al căpitanului Francisc (Ferentz) Ernaut din Lorena, care a încercat să-l captureze pe Mihai Racoviță, domnul Moldovei, cu sprijinul boierilor din Țara de Sus, este nimicit de tătari în luptele de pe dealurile Cetățuicii și Hlincei.

1717 febr. 24 Ioan Mavrocordat încheie o convenție la Sibiu cu generalul Steinville, care se obligă – primind o subvenție de 100 de pungi de bani – să retragă podgheazurile austriece stabilite la sud de Carpați, domnul recunoscând stăpânirea Habsburgilor în Oltenia.

1717 mart. Era încheiată cronica munteană anonimă, *Istoria Țării Românești de la octombrie 1688 până la martie 1717*, redactată într-o izbutită formă literară.

1717 sept. 23 Boierii ostili lui Ioan Mavrocordat cer ajutor Imperiului habsburgic pentru eliberarea Țării Românești de sub dominația otomană.

1718 Savantul transilvănean Samuel Köleseri publică la Cluj lucrarea *Auraria Romano-Dacica*.

<1718–1729> Vornicul Radu Popescu alcătuiește ultima mare cronică internă, *Istoriile domnilor Țării Românești*, dedicată lui Nicolae Mavrocordat.

1718 febr. Un puternic incendiu pustiiește centrul orașului București și clădirile vechii Curți Domnești.

1718 mart. 16 Memoriul înaintat Curții de la Viena, în numele boierilor din Muntenia și Oltenia de Radu Golescu, Ilie Știrbei și Ioan Avramie, cerând așezarea Țării Românești sub autoritatea imperialilor, cu păstrarea datinilor.

1718 iul. 10/21 Încheierea Tratatului de pace de la Passarowitz (azi Požarevac), prin care Poarta otomană cedează Imperiului habsburgic Banatul și Oltenia.

1718 <după iul. 10/21> Carol al VI-lea s-a intitulat, după Pacea de la Passarowitz, „prinţip al Valahiei dincoace de Olt" sau al „Chezaricestii Valahii".

1718 <după iul. 10/21> Ia ființă Comisia Neoaquistică pentru administrarea teritoriilor obținute de la Poarta otomană.

1718 <după iul. 10/21> Controlul direct asupra vieții interne a Olteniei a fost exercitat de generalul conte Stephan von Steinville desemnat „principatus Valachiae cisalutanae supremus director".

1718 iul. 27 Curtea de la Viena, prin Convenția de comerț și navigație încheiată cu Poarta, își rezervă dreptul de a numi reprezentanți în Imperiul otoman (consuli, viceconsuli, dragomani) pentru susținerea intereselor ei economice.

1718 sept. 13/24 Nicolae Mavrocordat se întoarce din prizonieratul din Transilvania.

1719 Banatul, cucerit de armatele Habsburgilor, este transformat în domeniu imperial al statului și subordonat direct Curții de la Viena.

1719 sept. 15 Generalul Steinville încredințează administrația civilă a Olteniei boierilor: Grigore Vlasto, Staico Bengescu, monahul Dosithei (Dumitrașco) Brăiloiu și Constantin Strâmbeanu sub conducerea banului Gheorghe Cantacuzino.

1720 febr. 11/22 Gheorghe Cantacuzino este numit de Curtea de la Viena ban al Olteniei, dar sub autoritatea directorului Principatului și comandant al trupelor imperiale din Transilvania, generalul Steinville.

1720–1721 Prin efectuarea conscripției din această vreme este schimbat în Transilvania sistemul de impunere prin introducerea *unităților de calcul* în locul *porților*.

1721 Edificarea bisericii de lemn din Surdești – Maramureș, reprezentativă pentru arhitectura tradițională românească.

1722 Conscripția contribuabililor din Oltenia înfăptuită în timpul directoratului generalului Hugo Damian von Virmond.

1723 Ia ființă Societatea comercială din Timișoara, pentru dezvoltarea schimburilor economice spre Marea Adriatică.

1723 Reforma fiscală a lui Nicolae Mavrocordat privind plata dărilor cu ruptoare, o sumă fixă pentru contribuabili, plătibilă în patru sferturi pe an.

1724 oct. 30 Ioanichie, arhimandritul din Pogoniana, termină zidirea Bisericii Stavropoleos – București, lăcaș reprezentativ din trecutul orașului.

1725 Părțile Vestice ale Transilvaniei (*Partium*), organizate în comitatele Sătmar și Bihor, sunt subordonate Consiliului Locumtenențial de la Buda, acum înființat.

1726 Nicolae Roset, fost mare logofăt, Ion Dediu fost mare vistier și alți boieri care se socoteau asupriți de Nicolae Mavrocordat s-au refugiat în Moldova și Transilvania.

1727 sept. 14 Gheorghe Cantacuzino este înlocuit din funcția de ban al Olteniei cu generalul Johann Georg Schramm von Ottenfels, președinte al Administrației civile.

1728 iun. 4 Inochentie Micu este propus a fi episcop unit de Făgăraș.

1729 febr. 25 Inochentie Micu, numit episcop unit de Făgăraș, declanșează lupta de emancipare națională a românilor ardeleni.

1730 mai 6 Inochentie Micu primește un loc în Dieta Transilvaniei.

1730 sept. 3/14 Nicolae Mavrocordat, răpus de molima ciumei, este înhumat în ctitoria sa, Mănăstirea Văcărești.

1730 sept. 3/14 Constantin Mavrocordat, fiul principelui decedat, ales domn al Țării Românești de către boieri, este acceptat de Poartă în schimbul plății a 2 000 de pungi de bani, dați „în taină și pe față".

1730 sept. 11 Inochentie Micu este confirmat ca episcop unit de Făgăraș.

1730 sept. 17/28 Declanșarea la Poartă a revoluției lui Patrona Halil, a lui Murlü ș.a. a dus la înlocuirea forțată a sultanului Ahmed al III-lea, a altor dregători, ca și a domnului Țării Românești, Constantin Mavrocordat.

1730 oct. 6/17 Numirea lui Mihai Racoviță ca domn al Țării Românești, sprijinit de conducătorii revoltei de la Constantinopol.

1732 După comitatele Sătmar și Bihor, acum cele ale Maramureșului, Crasnei, Solnocului de Mijloc, Chioarului, Zarandului și Aradului sunt desprinse de Transilvania, în întregime sau parțial, și trecute în subordinea Consiliului Locumtenențial de la Buda.

1732 apr. 9 În memoriul adresat Curții de la Viena, Inochentie Micu, episcop unit, cere respectarea drepturilor clerului, acordate de Diploma Leopoldină.

1733 Conscrierea confesională organizată de Curtea de la Viena înregistrează 85 857 familii ale românilor greco-catolici, întrecând numeric pe ale celorlalte patru religii recepte.

1735 Ultima conscripție a contribuabililor din Oltenia efectuată în timpul celui din urmă director al provinciei, generalul Franz Paul conte de Wallis.

1735 apr. 27 Izbucnește răscoala condusă de Pero Seghedinaț din Pecica, înfrântă la Păduroni, iar căpetenia ei ucisă prin tragerea pe roată.

1736 mart. 16/27 Declanșarea ostilităților dintre Rusia și Imperiul otoman, marcând începutul Războiului austro-ruso-turc (1736–1739).

1736 mai Inochentie Micu cere, în memoriul înaintat Dietei Transilvaniei, drepturi egale ale românilor uniți cu ale națiunilor privilegiate, actul fiind respins însă de Dietă.

1737 Inochentie Micu mută sediul Episcopiei unite a românilor la Blaj, desfășurând un amplu program în folosul clerului și al enoriașilor săi.

1737–1738 Răscoala țărănimii din Banat împotriva administrației și a stăpânirii Habsburgilor.

<1737–1738> Grigore al II-lea Ghica, apreciat ca iscusit diplomat de către demnitarii otomani, a fost însărcinat de Poartă să inițieze tratativele de pace cu Rusia.

1737 iul. 12 Imperiul habsburgic, pe baza Convenției militare încheiate cu Rusia (1736 dec. 29/1737 ian. 9) intră în război împotriva Porții otomane, urmărind să cucerească și Principatele Dunărene.

1737 iul. <înainte de 17/28> Constantin Mavrocordat se retrage la Oltenița, trecând apoi Dunărea la Turtucaia, după intrarea trupelor austriece în țară.

1737 iul. Trupe ale imperialilor, sub comanda generalului Franz Paul von Wallis, director al administrației Habsburgilor în Oltenia, după ce au pătruns în Argeș și Câmpulung, s-au îndreptat spre București, pe care l-au ocupat scurt timp (iul. 17/28).

1737 iul. 31 Boierii din Țara Românească se așază sub protecția Casei de Austria, după pătrunderea trupelor imperialilor.

1737 aug. 5/16 – oct. 3/14 Congresul de pace austro-ruso-otoman de la Nemirov, deși eșuat, reprezintă prima conferință internațională care a dezbătut problema neatârnării Principatelor Dunărene, propusă de Rusia, dar respinsă de Imperiul habsburgic.

1737 sept. 28 Memoriul înaintat Dietei Transilvaniei de Inochentie Micu în numele „națiunii române", cerând să-și exercite jurisdicția și asupra românilor neuniți este respins de Dietă.

1737 oct. 29/nov. 9 După atacurile întreprinse de trupe otomane și tătărești asupra Bucureștilor și retragerea detașamentelor austriece, Constantin Mavrocordat adresează locuitorilor Olteniei o proclamație, cerându-le să se depărteze de imperiali.

1737 nov. În urma insucceselor armatelor Imperiului habsburgic, acestea au pierdut cea mai mare parte din Oltenia.

1738 mai 31/iun. 11 Un cutremur de pământ produce distrugeri și degradări lăcașurilor și clădirilor civile din București, Iași și Brașov.

1739 sept. 3/14 Constantin și Dimitrie, fiii lui Antioh Vodă Cantemir și Constantin Cantacuzino, fiul fostului domn Ștefan Cantacuzino, ofițeri superiori în armata rusă, însoțesc trupele feldmareșalului Münnich la Iași.

1739 sept. 7/18 Prin Pacea de la Belgrad, care a pus capăt războiului ruso-austro-otoman, Imperiul habsburgic a fost obligat să restituie Oltenia, readusă în hotarele Țării Românești.

1739 sept. 16 Convenția încheiată la Iași de feldmareșalul Münnich cu reprezentanții stărilor din Moldova, prin care recunoștea autonomia țării sub protecția Rusiei și garanta privilegiile boierilor și clerului.

1739 oct. 13/24 După retragerea armatelor feldmareşalului Münnich din Moldova, Grigore al II-lea Ghica reocupă scaunul de la Iaşi.

1741 febr. 7/18 Hrisovul lui Constantin Mavrocordat, o „Constituţie" a Ţării Româneşti, acordă scutiri de dări categoriilor privilegiate, desfiinţează văcăritul şi pogonăritul, hotărăşte plata contribuabililor în patru sferturi, apoi a cislei, stabilind şi obligaţiile ţărănimii faţă de stăpânii de pământ.

1741 mart. 17 Dispoziţiile primite de Constantin Mavrocordat de la cancelaria marelui vizir Hadji-Ahmed Paşa, să detecteze cele mai „aşteptate" ştiri ce interesau Poarta şi să organizeze „peste tot" o reţea de agenţi informatori.

1742 Radu Tempea încheie lucrarea *Istoria sfintei biserici a Şcheilor Braşovului*, de mare interes pentru trecutul românilor scheeni şi privind sprijinul acordat de domnitorii români lăcaşului.

1743 În *Supplex Libellus* Inochentie Micu amplifică revendicările privind drepturile românilor uniaţi cu ale celorlalte naţiuni şi confesiuni din Principatul Transilvaniei.

1743 Ion Neculce încheie *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Dabija vodă până la a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat*, operă reprezentativă pentru limba şi cultura veche românească, precedată de *O samă de cuvinte*, care cuprinde 46 de istorioare, în parte cu un conţinut real.

1744 Răzvrătirea împotriva Unirii cu Roma condusă de călugărul Visarion Sarai a determinat o puternică agitaţie în rândul ţărănimii supusă exploatării.

1746 mart. 1 Constantin Mavrocordat, împreună cu clerul înalt şi boierimea din sfatul ţării, hotărăşte eliberarea din dependenţă faţă de stăpâni a *rumânilor* fugiţi de pe moşiile acestora, care se întorc în Ţara Românească.

1746 aug. 5 Constantin Mavrocordat desfiinţează *rumânia*, ţăranii dependenţi fiind eliberaţi de legătura personală faţă de stăpânul moşiei, pământul rămânând însă pe seama boierilor sau a mănăstirilor cărora aceştia erau obligaţi să le plătească 10 taleri dacă proprietarul nu le dădeau libertatea de bună voie.

1749 apr. 6 Constantin Mavrocordat hotărăşte că vecinii nu sunt robi, ci săteni fără pământ, datori să lucreze 24 de zile pe an stăpânului de moşie, astfel că ţăranii aserviţi din Moldova erau eliberaţi din dependenţă personală faţă de proprietarii laici şi clerici, dobândind statutul oamenilor liberi cu învoială.

1750 Curtea de la Viena întreprinde în Principatul Transilvaniei marea conscripţie fiscală, pentru a supune la dări întreaga masă contribuabilă.

1750 Grigore al II-lea Ghica termină de zidit mănăstirea şi spitalul Pantelimon din Bucureşti.

1750 Traducerea în limba română, direct din franceză, a *Cugetărilor* lui Oxenstierna constituie un moment însemnat din drumul străbătut de cultura românească spre valorile lumii europene moderne.

1751 După 35 de ani de la instituirea guvernatorului militar în Banat este introdusă administraţia civilă cu preşedinţi subordonaţi Camerei Aulice de la Viena.

1751 mai 7 Inochentie Micu este obligat să renunţe la funcţia sa de episcop unit.

1754 La Topliţa <oraşul Hunedoara> se construieşte un cuptor pentru topit fierul cu o capacitate de 1200 de tone anual.

1754 oct. 21 Se deschid primele şcoli din Blaj, important centru de cultură şi al renaşterii naţionale a românilor de la nord de Carpaţi.

1757 Dimitrie Eustatievici, dascălul şcolii româneşti din Şcheii Braşovului, alcătuieşte prima *Gramatică românească*, tipărită ulterior.

1758 Ultima năvălire în Moldova a tătarilor din Bugeac, când este devastată o însemnată parte din ţară.

1759–1761 Revolta ţăranilor sub conducerea călugărului Sofronie din Cioara-Hunedoara, pornită din Zarand şi care s-a extins în Zlatna, Câmpeni, Abrud, cuprinzând valea Mureşului, a Târnavelor, în Pământul Crăiesc şi în Ţara Făgăraşului împotriva unirii cu Roma şi pentru recunoaşterea deplină a libertăţii cultului ortodox.

1761 În urma introducerii reformelor administrative în Transilvania pentru promovarea absolutismului şi centralismului s-a renunţat la convocarea Dietei.

1761 Generalul Adolph von Buccow, guvernator al Transilvaniei, întreprinde o crunta represiune împotriva locuitorilor ortodocşi din comitatul Sibiului, Făgăraşului, Braşovului şi din Munţii Apuseni, dărâmând şi arzând mănăstirile, pedepsind pe cei ce-şi manifestau protestul din rândul celor 127 712 de familii româneşti ortodoxe.

1762 Logofătul Gheorgachi întocmeşte la Iaşi *Condica de obiceiuri de ceremonial vechi şi noi din domniile fanariote*, în timpul lui Grigore Callimachi.

1762–1770 Palatul episcopal din Oradea, cel mai amplu edificiu baroc din Transilvania, a fost clădit de Franz Anton Hillebrand.

1762 apr. 15 Decret imperial pentru înfiinţarea unităţilor grănicereşti, fiind constituite regimentele I de la Orlat şi II de la Năsăud.

1764 febr. Răscoala populaţiei din Bucureşti împotriva abuzurilor capuchehaialei Iordache Stavrache l-a determinat pe domnul Constantin Racoviţă să-şi pună capăt zilelor, temându-se de o reacţie a Porţii (febr. 7).

1765 Împotrivirea nobilimii, a patriciatului orăşenesc, a Dietei şi a Universităţii Săseşti faţă de înscrierea unei părţi a ţărănimii din Transilvania în regimentele de graniţă cunoaşte forme protestatare, ca cele de la Bistriţa

1765 mai 24 Răscoala locuitorilor şi a „rufeturilor" – breslelor – din Bucureşti împotriva dărilor grele şi a abuzurilor dregătorilor din camarila lui Ştefan Vodă Racoviţă, trei participanţi fiind ucişi de arnăuţii din slujba domnului.

1765 nov. 2 Prin decret al Mariei Tereza este instituit Marele Principat al Transilvaniei, provincie nesupusă altui regat.

1766 Grigore al III-lea Alexandru Ghica înființează, la confluența Bahluiului cu Jijia, o manufactură de postav la Chiperești, Iași.

1766 Grigore al III-lea Alexandru Ghica reorganizează Școala domnească din Iași ca o „Academie a învățăturilor și epistimiilor".

1768 sept. 22 Inochentie Micu se sfârșește în exil, la Roma, fără a fi văzut împlinite idealurile românilor, revendicările sale constituind obiective ale luptei naționale din deceniile următoare.

1768 sept. 25/oct. 6 Izbucnirea războiului ruso-turc, care s-a desfășurat în bună măsură pe teritoriul Principatelor Dunărene.

1769 Prin legea urbarială – *Certa puncta* – robota țărănimii iobage era fixată la patru zile pe săptămână cu brațele și trei zile cu vitele, iar pentru jeleri – țăranii săraci – la două zile.

1769 Regimentele de graniță au îndeplinit și diferite activități economice pentru extinderea suprafețelor de cultură, regularizarea și îndiguirea unor cursuri de apă, amenajări de drumuri și poduri, așa cum relevă rapoarte ale regimentului II Năsăud pentru valea Rodnei.

1770 apr. 16 În memoriu, adresat de reprezentanții Moldovei Ecaterinei a II-a privind viitorul principatului se cerea ca și teritoriul dintre Nistru și Dunăre „Basarabia" (de fapt Bugeacul ocupat de tătari) să fie realipit „pe veci" la țara lor.

1771 Apariția la Timișoara a primului periodic tipărit pe teritoriul țării noastre „Temeswarer Nachrichten".

1772 iul.24/ aug. 4 – 1773 mart. 22 În memoriul adresat de boierii munteni delegațiilor la Congresul de pace de la Focșani, strămutat apoi la București, sunt semnalate abuzurile Porții și ale domnilor fanarioți și se cerea Unirea Principatelor și independența lor.

1772 aug. 6/17 La începutul lucrărilor Congresului de la Focșani, de pregătire a păcii dintre ruși și otomani, boierii din amândouă principatele cereau fie protecție de la una din puterile aflate în conflict cu Poarta, fie unirea lor într-un singur stat.

1772–1773 Recensăminturi ale populației Moldovei efectuate de administrațiile militare ruse de ocupație.

1773 iun. Iosif al II-lea, coîmpăratul habsburgic, vizitează Transilvania.

1774 Dieta Transilvaniei, întrunită la cererea Mariei Tereza pentru a statua drepturile națiunilor politice – și ale românilor –, nu le recunoaște acestora statutul de a patra națiune politică în Principat.

1774 *Recensăminturi ale populației din Moldova și Țara Românească* efectuate de administrația militară rusă de ocupație.

1774 Dumitrache medelnicerul întocmește în Țara Românească *Istoria evenimentelor din Orient cu referință la principatele Moldova și Valahia din anii…*

1774 iul. 10/21 Tratatul de Pace de la Kuciuk Kainargi dintre Rusia și Imperiul otoman statuează dreptul Rusiei de a interveni în favoarea Principatelor Dunărene.

1774 aug. 31 – oct. Zona de nord a Moldovei este ocupată de detașamentele austriece comandate de generalul Gabriel Spleny.

1774 sept. *Hat-i-șerif*-ul Înaltei Porți, care confirmă vechile privilegii ale Principatelor Dunărene și limitează monopolul Imperiului otoman.

1775 ian. 4 Memoriu cuprinzând protestul românilor față de ocuparea Bucovinei de către Austria Habsburgilor.

1775 mai 7 – 1777 oct. 1 Negocieri austro-turce și convențiile încheiate pentru anexarea Bucovinei și „jurământul de credință" cerut locuitorilor de către imperiali

1776 Banul Mihai Cantacuzino întocmește *Istoria politică și geografică a Țării Românești de la cea mai veche a sa întemeiere până la anul 1774* (tradusă în limba greacă și tipărită la Viena în 1806)

1776–1779 Episcopul Chesarie al Râmnicului tipărește *Mineiele*, în prefețele cărora se referă la originea și trecutul poporului român.

1776 ian. Alexandru Ipsilanti reorganizează Academia Domnească din București în spirit iluminist.

1777 oct. 1 Grigore al III-lea Alexandru Ghica este asasinat în casele Beilicului din Iași de trimisul Porții.

1778 Apariția primei opere istorice a Școlii Ardelene: *Brevis historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanae seu ut quidem barbaro vocabulo appelant Valachorum, ab initio usque ad seculum XVIII*, a lui Samuil Micu.

1778 iun. 6 Cu acceptul Curții de la Viena, confruntată cu dificultăți financiare, domeniile Coroanei din Banat, scoase la licitație, sunt încorporate la Ungaria și reorganizate apoi în comitatele: Timiș, Torontal și Caraș (1779).

1778 aug. 23 Manolache Bogdan, marele vornic aflat în fruntea grupării boierilor din Moldova potrivnici domniei lui Constantin Moruzi, și marele spătar Ioan Cuza sunt judecați în Divan și condamnați la moarte pentru „trădare de patrie"; Iordache Darie Dărmănescu, adept al francmasoneriei, este închis la Ocnă.

1779 Horea – Nicula Urs Vasile – locuitor din Arada, satul Albac, însoțit de Cloșca – Ion Oargă – din Cărpinișul Câmpenilor, de Dumitru Todea Buta și Gavrilă Onu întreprind prima călătorie la Viena pentru a prezenta Curții imperiale plângerile iobagilor din satele de pe Arieș.

1779 mart. 21 În cadrul Convenției de la Ainali-Kavak a fost reconfirmat dreptul Rusiei de a înființa un consulat în Principatele Române.

1779 dec. 7 Serghei Lazarevici Laskarev este numit de către Ecaterina a II-a consul general al Rusiei în Principatele Dunărene, cu sediul la București.

1780 Orașul Cernăuți capătă dreptul de a organiza un târg anual – iarmarocul de Sf. Petru – ce reunea comercianți din numeroase state.

1780 Apariția culegerii de legi a lui Alexandru Ipsilanti, *Pravilniceasca Condică*.

1780 <oct.–nov.> O nouă deputăție țărănească în frunte cu Horea se află la Viena, arătând abuzurile funcționarilor administrativi.

1780 dec. 1 Poarta otomană recunoaște numirea lui S.L. Lașkarev în calitate de consul general al Rusiei în Principatele Române, cu sediul la București (dec. 24).

1781 Pe Pământul Crăiesc se instituie concivilitatea românilor cu sașii, în anul următor fiind date de Curtea din Viena noi dispoziții pentru stabilirea egalității dintre cele două etnii.

1782 Administrația provinciei Bucovina stabilește măsuri pentru limitarea și ușurarea dependenței dăcașilor față de stăpâni; în 1783 au fost dezrobiți țiganii, în spiritul reformelor iosefine.

1782 Sub administrația austriacă din Bucovina se introduce „Pravila de codru" privind reglementarea tăierii și exploatării masei lemnoase și protejarea pădurilor.

1782 <mart.-apr.> Horea, Cloșca și alți trei țărani prezentau la Viena a treia petiție a iobagilor de pe Arieșul Mare privitor la abuzurile săvârșite pe domeniu și în Comitat.

1782 mai 24 Restrângerea ultimelor libertăți ale locuitorilor moți din Munții Apuseni prin sistemul arendării veniturilor din bogățiile subsolului de aici au condus la „tumultul" din târgul de primăvară de la Câmpeni, prevestitor al Răscoalei.

1782 iun. 3 Stephan Ignaz Raicevich este numit secretar aulic și agent imperial în Principate de Curtea de la Viena.

1782 nov. 19 Ivan Ivanovici Severin este numit consul general al Rusiei la București în locul lui Lașkarev, post ocupat în febr. anul următor.

1783 Împăratul Iosif al II-lea vizitează din nou Transilvania, urmărind să desființeze șerbia din această provincie a imperiului, hotărâre întâmpinată cu o reacție promptă a Cancelariei aulice ungaro-transilvane.

<1783–1817> În Bucovina iau ființă puncte de exploatare minieră la: Iacobeni, Cârlibaba, Fundul Moldovei, Pojorâta, Vatra Moldoviței ș.a. pentru extragerea fierului, plumbului, galenei argintifere ș.a.

1783 nov. 26 Prin ordin a Curții de la Viena este realizată noua împărțire administrativă a Transilvaniei, fiind lichidate vechile districte ce defineau teritoriile națiunilor politice.

1783 <sfârșit> – 1784 <apr.> Cea de-a patra călătorie a lui Horea și a deputăției țărănești la Viena.

1784 Rusia înființează viceconsulatul de la Iași, aici fiind numit maiorul Ivan Lavrentievici Selunski.

1784 apr. 1 Horea, primit în audiență de împăratul Iosif al II-lea, prezintă petiția cu revendicările locuitorilor din Munții Apuseni.

1784 mai 11 Prin ordonanța guvernamentală se introduce limba germană în administrația de stat a Principatului Transilvaniei în locul limbii latine.

1784 <iun.-iul.> Tulburările produse în Principatul Transilvaniei de mișcarea țăranilor din comitatele Zarand, Turda, Cluj ș.a. pentru înscrierea în unitățile de grăniceri conform hotărârii Curții de la Viena de organizare a conscripției militare, întâmpinată cu opoziție de nobilime.

1784 <aug.> Tulburările produse de conscripția militară în comitatul Hunedoarei, în părțile Hațegului și Zarandului au fost violente, implicând reacții drastice ale Guberniului.

1784 aug. 25 Frederic al II-lea cel Mare, regele Prusiei, interesat în Problema Orientală, l-a numit consilier și apoi consul la Iași pe silezianul Ernst-Friedrich König.

1784 oct. 28 În timpul târgului de toamnă de la Brad gruparea țărănească constituită în Zarand hotărăște continuarea acțiunilor pentru conscrierea militară.

1784 oct. 31 Adunarea de la biserica din Mesteacăn a țăranilor din Zarand stabilește ca aceștia să se îndrepte către cetatea Alba Iulia pentru a primi arme și a deveni militari în slujba Curții de la Viena.

1784 nov. 1 Incidentul de la Curechiu provocat de slujbașii nobiliari hotărâți să oprească pe țărani să se îndrepte spre Alba Iulia.

1784 <nov.> Declanșarea răscoalei țăranilor iobagi din Zarand, condusă de Crișan, originar din Vaca, de lângă Brad, care a slujit ca militar într-un regiment din Transilvania. Răscoala cuprinde părțile Hunedoarei, Hațegului, către Alba Iulia.

1784 <nov.-dec.> Sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan ș.a. căpitani, aria răscoalei din Zarand se extinde în comitatul Aradului, în Bihor, Turda, Cluj, Alba Iulia, în teritoriul domeniilor nobiliare și în regiunea minieră a Munților Apuseni.

1784 nov. 4 La hotarele satului Blăjeni, la izvoarele Crișului Alb, Horea ia jurământul primilor căpitani ai cetelor de răsculați.

1784 nov. 6–7 Lângă Deva are loc confruntarea răsculaților cu nobilii refugiați în oraș.

1784 nov. 11 Ultimatul țărănesc, notificat la Șoimuș, lângă Mureș, și adresat comitatului Hunedoara unit cu al Zarandului și nobilimii cerea desființarea statutului nobilimii din Transilvania, expresie a caracterului ofensiv al răscoalei.

1784 nov. 21 Armistițiile încheiate între armata imperialilor și răsculați s-au dovedit înșelătoare, cum constata Horea la întâlnirea de la Câmpeni cu viceccolonelul Schultz.

1784 nov. 28–29 Luptele de la Brad, Râmeț, Valea Lupșei, favorabile răscoalei țăranilor din Transilvania.

1784 dec. 7 La Mihăileni, în Zarand, ultima grupare țărănească este înfrântă de trupele imperiale, Horea și Cloșca retrăgându-se în pădurea Scorușetului, în Munții Gilăului.

1784 dec. 27 Horea și Cloșca sunt prinși în urma acțiunilor autorităților militare și transportați la Alba Iulia, unde sunt încarcerați.

1785 <ian. sfârșit> Crișan este prins și întemnițat, punându-și însă capăt zilelor.

1785 febr. 28 Horea și Cloșca, condamnați la moarte de o comisie de anchetă instituită de imperiali, sunt executați prin tragere pe roată la marginea cetății Alba Iulia.

1785 aug. 22 Ca urmare a răscoalei țărănești românești din Transilvania, Curtea de la Viena, obligată să reia reforma socială, a desființat în Principat dependența țăranilor șerbi de domnii de pământ.

1785 oct. Alexandru Mavrocordat „Deli Bey" promulgă *Soborniceseul hrisov* în Moldova.

1786 În Bucovina este pus în aplicare regulamentul școlar privind etatizarea și laicizarea învățământului, ca și obligația tuturor copiilor între 7 și 13 ani de a urma cursul primar, măsuri parțial anulate în 1793, 1804 și apoi.

1786 În Bucovina se instalează primele două fierăstraie pentru producerea cherestelei.

1786–1787 Rusia înființează viceconsulate la Ismail și Chilia, pe teritoriul otoman.

1787 Ianache Văcărescu tipărește în Tipografia Episcopiei Râmnicului *Gramatica românească*.

1787 La recensământul organizat în Principatul Transilvaniei populația românească număra peste un milion de locuitori, întrecând pe celelalte națiuni adunate laolaltă.

<1787–1791> Desfășurarea unui nou război austro-ruso-turc pe teritoriul Principatelor Dunărene și în Dobrogea.

1788 ian. Cete de ieniceri se revoltă la Iași, producând dezordini în timpul războiului austro-ruso-turc.

<1788–1794> Ianache Văcărescu scrie *Istoria Othomanicească*, în exilul de la Nicopole.

1788 apr. 8/19 Alexandru Ipsilanti este luat prizonier la Iași în înțelegere cu comandamentul trupelor imperiale și petrece apoi patru ani în refugiu în Austria.

1788 mai La numirea lui Manole Giani Ruset, adus în scaunul de la Iași de oști otomane, locuitorii se băjenesc, boierii și mazilii refugiindu-se în Bucovina și apoi în Polonia.

1788 sept. 8/19 Detașamentele otomane de la Hotin sunt înfrânte de armatele unite ale Austriei și Rusiei.

1789 mart. 19 Nicolae Mavrogheni dă o circulară către locuitorii din Moldova, unde pătrunsese cu oștile sale împotriva unor detașamente austriece, cerându-le să se supună otomanilor și aliaților lor.

1789 sept. 22 Armata marelui vizir Hasan Pașa, la care s-a alăturat și oastea lui Nicolae Mavrogheni, suferă înfrângeri din partea trupelor rusești și austriece la Mărtinești și Râmnicu Sărat.

1790 Divanul Țării Românești solicită în memoriul înaintat Curților de la Viena și Sankt Petersburg desființarea raialelor: Turnu, Giurgiu și Brăila și stabilirea hotarului cu Imperiul otoman pe cursul continuu al Dunării.

1790 febr. 18 Apariția la Iași a primului periodic publicat pe teritoriul Principatelor „Courier (sic) de Moldavie", editat în tiparnița de campanie a armatei ruse de ocupație.

1790 sept. 30 Nicolae Mavrogheni, retras la sud de Dunăre în urma atacurilor armatelor habsburgice, dușmănit de noul vizir Hasan Pașa, este executat din porunca acestuia.

1791 Memoriul *Supplex Libellus Valachorum* înaintat Curții de la Viena reactualizează programul revendicărilor lui Inochentie Micu de recunoaștere a drepturilor politice ale națiunii române din Principatul Transilvaniei.

1791 mai 10/22 Congresul de la Șistov (azi Svistov), la care a participat ca mare dragoman al Porții și Alexandru Moruzi, viitorul domn al Moldovei, încheie pacea dintre Imperiul habsburgic și cel otoman.

1791 dec. 29/1792 ian. 9 Prin tratatul de pace de la Iași între Curtea de la Sankt Petersburg și Poartă se stabilește granița europeană dintre cele două imperii pe cursul inferior al Nistrului.

1792 Alexandru Mavrocordat „Firaris" – Fugarul, refugiat în Rusia, este numit „principe al Imperiului" și i s-a propus să conducă provincia „Moldova Nouă" dintre Nistru și Bug.

1792–1793 Rezistența la înrolarea în armată în timpul declanșării războaielor împotriva Franței republicane se transformă în părțile Hunedoarei și Hațegului într-o puternică mișcare revendicativă.

1792–1808 Vasile Balș, căpitan districtual al Bucovinei, inițiază și susține unele reforme pentru păstrarea individualității provinciei.

1793 Față de încercările mișcării nobiliare din Transilvania de a dizolva granița militară, noul împărat Francisc al II-lea a dispus păstrarea și supunerea ei unor reforme structurale care au adus servicii imperiului.

1795 Amfilohie Hotiniul tipărește, la Iași, manualele *De obște gheografie* și *Elementi aritmetice arătate firești*.

1795–1809 și **1811–1834** Neconvocarea Dietei Transilvaniei duce la abandonarea proiectelor de reforme din Principatul Transilvaniei de către cabinetele imperiale.

1795 apr. 25 Mihai Suțu, pentru a spori veniturile visteriei, a așezat în slobozii din Moldova 2 000 de „raiale" – locuitori aduși din Bucovina.

1795 sept. 5 – 1796 mart. 30 Emil Gaudin, trimis al Franței la București, îndeplinea misiuni consulare în secret.

1796 febr. 8 Constantin Stamati, originar din Constantinopol, este desemnat consul general al Republicii Franceze în Principatele Dunărene.

1796 dec. Charles Flüry, numit consul general al Republicii Franceze la București.

1797 Casa de Austria înființează o Agenție consulară la Galați.

1797 nov. 19 Joseph Louis Parant numit viceconsul al Republicii Franceze la Iași.

1799 febr. 18 Constantin Hangerli, acuzat de Poarta otomană că duce o politică duplicitară, a fost mazilit și ucis la București din ordinul demnitarilor de la Stambul.

1800–1801 Atacuri devastatoare ale detașamentelor lui Osman Pazvantoglu, pașă de Vidin, în Oltenia, la Craiova, Calafat, Cerneți ș.a. locuri.

1802 iun. 20 – aug. 18 Alexandru Suțu, domnul Moldovei, este numit și caimacam în Țara Românească după fuga în Transilvania a lui Mihai Suțu și a boierimii, amenințați de atacurile pazvangiilor.

1802 iun. 23 Reprezentanții boierimii refugiați la Brașov se adresează în numele „națiunii valahe" împăratului Francisc al II-lea, cerând sprijin și protecție față de „jugul" domnilor greci protejați de Poartă.

1802 sept. 16/28 Sultanul Selim al III-lea acordă Țării Românești *hatt-i-şeriff*-ul în care era stabilită domnia la șapte ani, fixând și cuantumul haraciului la 619 pungi de galbeni anual.

1802 sept. 26/oct. 8 Sultanul Selim al III-lea acordă Moldovei un *hatt-i-şeriff* similar, dar cu plata unui haraci mai scăzut, de numai 135 pungi de galbeni și 445 piaștri anual.

1803 Republica Franceză, sub Consulatul lui Bonaparte, numește la Galați, ca subcomisar pentru relațiile economice, pe comerciantul Martin.

1803 ian. 17 Poarta îl recunoaște pe Francis Summerers ca însărcinat cu afaceri al Marii Britanii în Principate, cu sediul la București.

1806 iul. 23 Baronul Charles Frédérich Reinhard este numit de Franța Imperială a lui Napoleon I în fruntea misiunii diplomatice din Principate cu sediul la Iași.

1806 nov. 11/23 În urma ordinului țarului Alexandru I, armata rusă a generalului Michelson trece Nistrul în Moldova, patru zile după aceasta Poarta declarând război Rusiei.

1807 aug. 12/24 Încheierea armistițiului ruso-otoman la Slobozia privind evacuarea trupelor țariste din Principatele Române, fapt neîndeplinit. Ostilitățile reîncep în mart. 1809.

1808 Publicarea în „Calendarul" de la Buda a primelor fragmente din *Hronica românilor*... a lui Gheorghe Șincai.

1809 febr. 25/mart. 9 – mart. 22/apr. 3 Tratative de pace eșuate, la Iași, între ruși și otomani.

1810–1811 Catagrafiile civile și bisericească ale Țării Românești efectuate în timpul administrației militare ruse de ocupație.

1810 apr. 15 Rusia face cunoscută cabinetelor de la Paris și Viena anexarea Principatelor Române, nerecunoscută de nici o putere europeană.

1811 oct. 19/31 – dec. 31/1812 ian. 12 Desfășurarea tratativelor de pace ruso-otomane de la Giurgiu, strămutate apoi la București.

1811 dec. 31/1812 ian. 12 Deschiderea lucrărilor Congresului de pace de la București.

1812 Ion Budai-Deleanu încheie versiunea definitivă a poemului satiric *Țiganiada*, prima operă din literatura română modernă.

1812 Petru Maior tipărește la Buda cea mai însemnată operă istorică a Școlii Ardelene, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*.

1812 mai 16/28 La București, în Hanul Manuc, se încheie Tratatul de pace dintre reprezentanții Porții otomane și ai Rusiei, prin care se cedează teritoriul dintre Prut și Nistru către țariști.

1812 iul. 23 Amiralul Pavel V. Ciceagov emite la București Regulamentul organizării temporare a Basarabiei sub conducerea lui Scarlat Sturdza, primul și ultimul român numit guvernator civil al provinciei.

1812 aug. 27/sept. 8 Ioan Gheorghe Caragea este înscăunat la București, cheltuind pentru aceasta 8 000 de pungi de bani (4 000 000 lei).

1812 aug. 27/sept. 8 Scarlat Callimachi ocupă domnia la Iași pentru șapte ani, în condițiile dramatice ale cedării Basarabiei de către Poarta otomană Rusiei.

1812 oct. 2/14 Isac Ralet, Constantin Crețulescu, Constantin Bălăceanu, Barbu Văcărescu ș.a. patru boieri din Țara Românească se hotărăsc să înființeze „o soțietate" pentru buna cârmuire a statului.

1812–1819 În raporturile economice cu Poarta otomană, Țara Românească a înregistrat un deficit de 7 202 500 de piaștri sub incidența „prețurilor de monopol".

1813 În domnia lui Scarlat Callimachi, sprijinitor al culturii și științelor, Gheorghe Asachi inaugurează un curs de pregătire a inginerilor hotarnici, în lb. română, promovând învățământul academic în limba națională.

<1813–1821> Păstoria lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, mitropolit al Basarabiei, cu sediul la Chișinău.

1813 apr. 17 Înființarea Eparhiei Chișinăului și Hotinului.

1813 iun. 17 Înlocuirea lui Scarlat Sturdza din funcția de guvernator civil al Basarabiei.

1813–1814 Țara Românească este pustiită de molima devastatoare a ciumei, adusă de la Istanbul, care, de-a lungul a mai bine de un an, a produs 70 000 de victime.

1814 Dionisie Eclesiarhul începe alcătuirea *Hronografului Țării Românești*.

1814 mai 31 Înființarea Tipografiei eparhiei de la Chișinău.

1815–1816 Aplicând o politică fiscală înrobitoare, Ioan Gheorghe Caragea a încasat 16 000 000 piaștri de la 16 000 „liude" – unități de birnici.

1815 ian. Incursiunile prădalnice ale cetelor otomane de la Ada Kaleh – adalîii – au produs grave suferințe și distrugeri populației din județele Dolj și Mehedinți.

1816 La București are loc o conspirație pentru detronarea domnului Ioan Gheorghe Caragea, pusă la cale de supusul austriac Mihail Gross din Hărman (scaunul Brașovului), în complicitate cu alți nouă supuși austrieci, un rus și un francez.

1816–1818 Prin străduința lui Ioan Gheorghe Caragea este alcătuit și tipărit primul codice de legi din Țara Românească – *Codicele Caragea*.

1816 dec. 27 La inițiativa și sub îndrumarea lui Gheorghe Asachi este pusă în scenă prima piesă de teatru înfățișată în limba română, idila *Mirtil și Hloe*, după Jean-Pierre Claris, cavaler de Florian.

1817 La stăruința lui Scarlat Callimachi este alcătuit primul codice de legi din Moldova – *Codicele Callimachi.*

1817 Nefiind în bune raporturi cu boierimea Țării Românești, Ioan Gheorghe Caragea i-a îndepărtat din București la moșiile lor pe vistierul Constantin Filipescu, pe stolnicul Constantin Bălăceanu și pe logofătul Grigore Ghica.

1818 Dionisie Fotino tipărește la Viena, în limba greacă, valoroasa operă: *Istoria vechii Dacii, cea numită acum Transilvania, Valahia și Moldova.*

1818 Orașul Chișinău este declarat centru administrativ al Basarabiei, la propunerea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni.

1818 apr. 27–29 Cu prilejul vizitei țarului Alexandru I la Chișinău este promulgat noul regulament de administrare a Basarabiei – Așezământul constituirii „regiunii Basarabia".

1818 mart. 24/apr. 5 Dascălul ardelean Gheorghe Lazăr inaugurează la Școala domnească de la Sf. Sava – București cursurile de treaptă înaltă în limba română.

1818 sept. 29/oct. 11 Ioan Gheorghe Caragea părăsește în fugă Țara Românească, transportându-și averea în 36 de care în trecere prin Transilvania, Austria, Elveția și apoi în Italia.

1818 nov.4/16 – 1821 ian. 19/31 Ultimul domn fanariot numit la București, Alexandru Suțu, se sfârșește în scaun.

1819 Revolta locuitorilor din Tătărași-Iași și a orășenilor, în fruntea cărora s-au pus vlădica Veniamin Costachi și unii boieri, împotriva abuzurilor dregătorilor din camarila lui Scarlat Vodă Callimachi.

1819 ian. 5/14 Statuarea de către Poartă a numirii domnilor din Principate numai din familiile: Callimachi, Moruzi și Suțu – două ramuri.

1819 iun. 12/24 Mihail Suțu, ultimul principe fanariot numit în scaunul Moldovei, își va încheia domnia doi ani mai târziu, când s-a refugiat în Basarabia.

1819 aug. 15 Apariția la Sankt Petersburg a *Bibliei* în limba română după textul tipărit în 1795 la Blaj și expediat din Basarabia de mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni.

1820 Date statistice atestă că suprafețe cultivate cu cartofi în zonele economice ale graniței militare depășeau pe cele însămânțate cu grâu și porumb, totalizând 11 371 de iugăre.

1820 Teodor Racoce, căpitan român bucovinean, publica la Cernăuți *Chrestomatiicu românesc*, prima crestomație tipărită în Principate.

<1820 – 1821 început> Mihai Suțu, domnul Moldovei, partizan al Eteriei, va încuviința înființarea în fiecare târg a unor comitete grecești de sprijinire a insurecției în sprijinul lui Alexandru Ipsilanti.

DOMNI ȘI GUVERNATORI ÎN ȚĂRILE ROMÂNE (1711–1821)

Cronologia domniilor fanariote*

Moldova	**Țara Românească**
Nicolae Mavrocordat (1711 sept. 26 – 1715 dec. 25)	
Mihai Racoviță (1715 dec. 25 – 1726 sept. 26)	Nicolae Mavrocordat (1715 dec. 25 – 1716 nov. 14; dus în prizonierat la Sibiu) Ioan Mavrocordat (1716 nov. 21 – 1719 febr. 23) Nicolae Mavrocordat (1719 mart. – † 1730 sept. 3; ⊕ m-rea Văcărești)
Grigore al II-lea Ghica (1726 sept. 26 – 1733 apr. 5)	Constantin Mavrocordat (1730 sept. – oct. după 4) Mihai Racoviță (1730 oct. 6 – 1731 oct. 13) Constantin Mavrocordat (1731 oct. 13 – 1733 apr. 5)
Constantin Mavrocordat (1733 apr. 5 – 1735 nov. 16)	Grigore al II-lea Ghica (1733 apr. 5 – 1735 nov. 6)
Grigore al II-lea Ghica (1735 nov. 16 – 1739 sept. 3) Ocupația militară rusă: generalul Münnich (1739 sept. 3 – oct.)	Constantin Mavrocordat (1735 nov. 16 – 1741 sept. înainte de 5)

Abrevieri: a. – ante; c. – circa; p. – post; † – data morții; ⊕ – înmormântat.

Listele de domni din Țara Românească și Moldova au fost redactate de C. Bălan.

* Apud I. Ionașcu, *Domnii din Moldova și Țara Românească până la 1859*, în vol. *Documente privind istoria României. Introducere*, I, București, 1956, p. 485–496 (Anexa I); *Voievozii, vicevoievozii, principii și guvernatorii Transilvaniei*, p. 497–507 (Anexa II); *Anii de domnie ai regilor Ungariei*, p. 508–510 (Anexa III).

Grigore al II-lea Ghica
(1739 oct. – 1741 sept. 13)
Constantin Mavrocordat
(1741 sept. – 1743 iul. 20)
Caimacami: Sandu Sturdza;
C. Razu vornic, Constantin v. spăt.;
T. Paladi vist.; Aristarh spăt. (1743 sept.)
Ioan Mavrocordat (1743 iul. 20 – 1747 mai)
Grigore al II-lea Ghica (1747 mai – 1748 apr.)
Constantin Mavrocordat (1748 apr. –
1749 aug. 20)
Constantin Racoviță
(1749 aug. 20 – 1753 iun. 22)
Caimacam: Iordache Stavrache
(1749 aug. 20 – dec. 7)

Matei Ghica (1753 iun. 22 – 1756 febr. 8)

Constantin Racoviță
(1756 febr. 8 – 1757 mart.)
Scarlat Ghica (1757 febr. – 1758 aug.)
Ioan Teodor Callimachi (Calmașul)
(1758 aug. – 1761 mai, înainte de 28;
† la Constantinopol 1780)
Grigore Callimachi (1761 mai,
înainte de 26 – 1764 mart. 18)

Grigore al III-lea Alexandru Ghica
(1764 mart. 18 – 1767 ian. 25)

Grigore Callimachi (1767 ian. 23 –
1769 iun. 3; ucis la Constantinopol la
28 aug. 1769)

Constantin Mavrocordat
(1769 iun. 18 – † dec. 4 la Iași)
Ocupația militară rusă
(1769 sept. 27 – 1774 sept.)

Mihai Racoviță (1741 sept. – 1744 iul.;
1744 iul. – 1748 apr.)

Grigore al II-lea Ghica (1748 apr. –
† 1752 aug. 23; ⊕ m-rea Pantelimon)

Matei Ghica (1752 aug. 24 – 1753 iun.)
Constantin Racoviță (1753 iun. –
1756 febr. 8)
Constantin Mavrocordat (1756 febr. 8 –
1758 aug.)

Scarlat Ghica (1758 aug. – 1761 iun. 5)

Constantin Mavrocordat (1761 iun. 5 –
1763 mart. 9)
Constantin Racoviță (1763 mart. 9 –
† 1764 ian. 26; ⊕ Mitropolia București)
Ștefan Racoviță (1764 ian. 26 –
1765 aug. 18)
Scarlat Ghica (1765 aug. 18 –
† 1766 dec. 2; ⊕ Bis. Sf. Spiridon Nou)
Alexandru Scarlat Ghica
(1766 dec. 2 – 1768 oct. 17)

Grigore al III-lea Alexandru Ghica
(1768 oct. 17 – 1769 nov. 5)

Ocupația militară rusă (1769 nov. 5 –
1774 iul. 10)
Manuel (Emanuel) Giani-Ruset
(1770 sfârșit mai, iun. – oct.)

Grigore al III-lea Alexandru Ghica
(1774 sept. 28 – 1777 oct. 1;
ucis de turci în Casele „Beilicului" din Iași;
⊕ Bis. Sf. Spiridon)
Constantin Moruzi
(1777 sept. 30 – 1782 mai 29)
Alexandru Mavrocordat (Deli Bei =
Prințul nebun) (1782 mai 28 – 1785 ian. 1)

Alexandru Mavrocordat (Firaris = Fugarul)
(1785 ian. 1 – 1786 dec. 3; fuge în Rusia)

Alexandru Ipsilanti (1787 dec. – 1788 apr. 8)
Manole (Emanuel) Giani-Ruset (1788 mai –
1791 dec. 29)
Ocupația militară rusă (1788 oct. –
1791 dec. 29; Pacea de la Iași)
Ocupația militară austriacă (1789 nov. 4 –
1791 iul. 24)

Alexandru Moruzi (1792 mart. – dec. 30)
Mihai Suțu (1792 dec. 30 – 1795 apr. 25)

Alexandru Callimachi (1795 apr. 25 –
1799 mart. 7)

Constantin Ipsilanti (1799 mart. 7 –
1801 iun. 28)

Alexandru Suțu (1801 iun. 28 –
1802 sept. 19)

Caimacami: Iordache Canta log. și alți boieri
(1802 sept. 19 – oct. 28)
Alexandru Moruzi (1802 sept. 19 –
1806 aug. 12)
Scarlat Callimachi (1806 aug. 12 – oct.)

Alexandru Ipsilanti (1774 sept. 15 –
1782 ian. 4)

Nicolae Caragea (1782 ian. 5 –
1783 iul. 6)
Mihai Suțu (1783 iul. 6 –
1786 mart., înainte de 26)

Nicolae Mavrogheni (1786 mart. 26 –
1790 iun. 8; ucis de turci 1790 sept.)

Mihai Suțu (1791 mart. – 1793 ian.)

Alexandru Moruzi (1793 ian., înainte de 4 –
1796 aug. 17)

Alexandru Ipsilanti (1796 aug. 17 – nov. 22)
Constantin Hangerli (1797 nov. 22 – 1799
febr.; ucis de turci la București la
18 febr. 1799)
Alexandru Moruzi (1799 febr. 28 –
1801 oct. 8)
Mihai Suțu (1801 oct. 8 – 1802 mai 19)
Alexandru Suțu, caimacam (era domn în
Moldova) (1802 iun. 20 – aug. 18)
Constantin Ipsilanti (1802 aug. 8 –
1806 aug. 12)
Alexandru Suțu (1806 aug. 12 – oct. 1)

Constantin Ipsilanti (1806 oct. 3 –
1807 mai 19)

Alexandru Moruzi (1806 oct. 5, data de numire a firmanului – 1806, dec. (efectiv); nominal până în 1807 mart.)	
Caimacam: Iordache Ruset-Roznovanu (1806 dec.)	Alexandru Suţu, numit, dar nu ocupă tronul (1806 dec. 16)
	Constantin Ipsilanti (1807 iul. 27 – aug. 16)
Ocupaţia militară rusă (1806 nov. 7, *de facto* – 1812 mai 16, Pacea de la Bucureşti)	Ocupaţia militară rusă (1806 nov. 17 – 1812 mai 16, Pacea de la Bucureşti)
Alexandru Hangerli (1807 mart. 7 – iul. 24, numit de către Poartă, nu ocupă domnia)	
Scarlat Callimachi (1807 iul. 24 – 1810 iun. 1, numit de către Poartă, nu ocupă domnia)	
	Administraţia generalului Prozorovski (1807 aug. 16 – 1808 febr. 18)
	Caimacam (1808 febr. 18 – sept. 6)
	Comitetul de cinci (1808 sept. 6 – 1809 mart.)
	Administraţia generalului Engelhart, vicepreşedinte al Divanului (1808 mart. – 1812 mart.)
Scarlat Callimachi (1812 aug. 27 – 1819 iun. 20)	Ioan Gheorghe Caragea (1812 aug. 27 – 1818 sept. 29)
	Alexandru Suţu (1818 nov. 3 – †1821 ian. 19)
Mihai Suţu (1819 iun. 12, data firmanului – 1821 mart. 29)	

Guvernatorii Transilvaniei*

István WESSELÉNYI	2 mai 1710 – 31 mart. 1713
Zsigmond KORNIS	31 mart. 1713 – 15 dec. 1731
István WESSELÉNYI	15 dec. 1731 – iul. 1732
Franz Anton von WALLIS	iul. 1732 – iul. 1734
Johann HALLER	2 dec. 1734 – 18 oct. 1755
Franz Wenceslav von WALLIS	dec. 1755 – 6 iul. 1758
László KEMÉNY	6 iul. 1758 – 7 mai 1762
Adolf Nikolaus von BUCCOW	7 mai 1762 – 18 mai 1764
(În mai-oct. 1763 episcopul Jozsef Antal Bajtay, ca preşedinte al Guberniului)	
Andreas HADIK	21 iul. 1764 – 20 oct. 1767
Karl C. O'DONNEL	14 dec. 1767 – 28 nov. 1770
Maria-Joseph AUERSPERG	31 ian. 1771 – 6 iul. 1774
Samuel BRUKENTHAL	6 iul. 1774 – 9 ian. 1787
György II BÁNFFY	9 ian. 1787 – 5 iul. 1822

Generalii comandanţi ai Comandamentului General al Armatei Cezaro-Crăieşti din Transilvania**
(1711–1821)

Stephan conte STEINVILLE	1710–1720
Damian Hugo conte von VIRMOND	1720–1722
Lothar Joseph Georg conte von KÖNIGSEGG	1722–1726
Karl baron von TIGE	1726–1729
Franz Paul conte von WALLIS	1729–1737
Johann Georg principe LOBKOWITZ	1737–1741
Theobald conte von CZERNIN	1741–1747
Otto Ferdinand Abensberg conte TRAAUN	1747–1748
Joseph conte PLATZ	1748–1749
Maximilian Ulisses conte BROWNE DE CAMUS	1749–1751
Joseph conte BERNES	1751
Franz Wenzel conte von WALLIS	1751–1760
Johann Baptist conte SERBELLONI	1760–1761
Adolf Nikolaus baron von BUCCOW	1761–1764
Andreas conte HADIK	1764–1767
Karl Claudius conte O'DONNEL	1767–1771

Lista guvernatorilor ......

* Apud Rolf Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei. 1691–1774*, Sibiu, 1943; Helmut Klima, *Guvernatorii Transilvaniei. 1774–1867*, Sibiu, 1943.

** Apud Eugen von Friedenfels, Joseph Bedeus von Scharberg, *Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19 Jahrhundert*, II. *1848–1858*, Viena, 1877, p. 364–366, coroborat cu Const. von Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, vol. 12, Viena, 1864, p. 229–231.

Johann Franz baron PREISS	1771–1784
Dominik conte FABRIS	1784–1788
Johann Cristiani baron RALL	1788–1789; 1790
Friedrich Wilhelm principe HOHENLOHE	1789–1790
Joseph Anton conte MITTROWSKY-NEMISCHL	1790–1806
Vinzenz conte KOLOWRAT-LIEBSTEINSKI	1806–1811
Joseph baron STIPSICZ	1811–1814
Michaël baron KIENMAYER	1814–1820

Comisarii supremi provincial din Transilvania
(după anul numirii)*

Samuel KERESZTESSI	1691
Contele István KORNIS	1712
János THOROCZKAI	1737
Contele Antal KORNIS	1749
Pál BOGATHI	1760
Contele Miklos BETHLEN	1762
Contele Johann NEMES	1772
Baron Wolfgang BÁNFFY	1777
Contele Sándor BETHLEN	1789
Baron Andreas ROSENFELD	1793
Contele Gabriel HALLER	1812
Baron Johann JOSIKA	1816
Baron Joseph BRUKENTHAL	1820

Președinții Exactoratului Provincial din Transilvania
(Contabilitatea provincială)**

Contele Mihály TELEKI	1741
Contele László KEMENY	1746
Baron Martin SEEBERG	1759
Contele Johann NEMES I.	1772
Baron Wolfgang BÁNFFY	1777
Contele Wolfgang KEMENY	1778
Contele Lájos TELEKI	1793
Daniel Klein von STRAUSSENBURG	1819

* Apud Eugen von Friedenfels, Joseph Bedeus von Scharberg, *Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19 Jahrhundert*, II. *1848–1858*, Viena, 1877, p. 348.

** J.C. Eder, *Anleitung zur Kenntnis von Siebenbürgen*, Sibiu, 1824, p. 95, apud Eugen von Friedenfels, Joseph Bedeus von Scharberg, *Beiträge zur Zeitgeschichte Siebenbürgens im 19 Jahrhundert*, II. *1848–1858*, Viena, 1877, p. 432.

Guvernatorii Banatului (1716-1778) *

Guvernatorii militari și civili ai Banatului

Claude Florimond MERCY D'ARGENTEAU	1716–1734
Johann Andreas von HAMILTON	1734 – 9 ian. 1738
Wilhelm Reinhard von NEIPPERG	18 febr. 1738 – 14 sept. 1739
August Jakob Heinrich von SUCCOW	14 sept. 1739 – 12 mart. 1740
Franz Anton Leopold von ENGELSHOFEN (între 1740–1742 a deținut funcția cu titlu interimar)	1740 – 25 sept. 1751

Președinții Administrației Banatului:

Franz Anton Leopold von ENGELSHOFEN	oct. 1751 – 18 nov. 1753
Don Francesco Ramon conte VILLANA PERLAS	29 dec. 1753–1768
Karl Ignaz conte de CLARY-ALDRINGEN	1769–1774
Joseph conte BRIGIDO VON BRESOWITZ	3 mai 1774–1777
Pompeo conte BRIGIDO VON BRESOWITZ	1777–1778

* Apud Costin Feneșan, *Administrație și fiscalitate în Banatul imperial 1716–1778*, Timișoara, 1997.

Oltenia sub austrieci*

„Prinţip al Valahiei dincoace de Olt"	**Ban al Olteniei**	**Directori supremi**
Carol al VI-lea împărat romano-german (1718–1739)	Gheorghe Cantacuzino beizadea (1719 febr. 22 – 1726 sept. 17)	Stephan conte von Steinville (1719–1720 oct. 21)
		Damian Hugo conte von Virmond (1721 iun. 14 – 1722 apr. 20)
	Preşedinţi ai administraţiei	Lothar Joseph Georg conte von Königsegg (1722 sept. 26 – ante 1725 aug. 15)
	General Johann Georg Schramm von Ottenfels (1726–1728)	Karl baron von Tige (1725 aug. 15–ante 1730 mart. 7)
	General-maior Cacyka baron von Olbranovics (1728–1732)	Franz Paul conte von Wallis (1730 mart. 7–1737)
	Colonel Johann Heinrich baron Dietrich von Dieden (1732–1733)	
	Colonel Mauritius Sallhausen (1733–1737)	

Lista demnitarilor din Oltenia sub stăpânire austriacă a fost redactată de P. Cernovodeanu.

* Apud Constantin Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austriaci*, vol. I–III, Bucureşti, 1913–1944; Alexandru Vasilescu, *Oltenia sub austriaci. 1716–1739*, vol. I, *Istoria politică a Olteniei sub austriaci*, Bucureşti, 1929; Şerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă. 1718–1739*, ed. îngrijită de Gh. Lazăr, Bucureşti, 1998.

Guvernatorii Bucovinei*

General Gabriel SPLENY, guvernator militar (1774–1778)
General Karl von ENZENBERG, guvernator militar (1778–1786)
Von BECK, guvernator civil şi căpitan districtual (1786–1792)
Vasile BALŞ, guvernator civil şi căpitan districtual (1792–1808)
Johann von PLATZER, guvernator civil şi căpitan districtual (1808–1817)
Anton von STRATKERHEIM, guvernator civil şi căpitan districtual (1817–1823)

Guvernatorii civili şi militari ai Basarabiei**

Scarlat STURDZA, guvernator civil	23 iul. 1812 – 17 iun. 1813
Ivan Marcovici HARTINGH, guvernator militar (din 1812) şi civil (din 1813)	17 iun. 1813 – ian. 1816
KALAGHEORGHE, guvernator civil (deţinea totodată şi postul de guvernator civil al Ekaterinoslavului)	22 febr. 1816 – 30 dec. 1817
Constantin CATACAZI, guvernator civil	30 dec. 1817 – 26 aug. 1825

Rezidenţii imperiali ai Basarabiei

Aleksei Nikolaevici BAHMETEV, general-locotenent, guvernator militar al Podoliei, rezident imperial	21 mai 1816 – 25 iul. 1820
Ivan Nikitici INZOV, general-locotenent, guvernator militar al Novorusiei, rezident imperial	25 iul. 1820 – 28 iun. 1823

* Apud Mihai Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, vol. I *(1774–1862)*, Bucureşti, 1993, p. 117 şi 125.

** Apud Dinu Poştarencu, *O istorie a Basarabiei în date şi documente (1812–1940)*, Bucureşti–Chişinău, 1998, p. 7, 10 şi 159.

LISTE CRONOLOGICE ALE IERARHILOR BISERICII (1711–1821)

Ierarhii Bisericii Ortodoxe Române[1]

Mitropolia Ungrovlahiei

ANTIM IVIREANUL, fost la Râmnic, ales la 28 ian. 1708, aprobare patriarhală la 21 febr., înscăunat la 22 febr. 1708 – sept. 1716, înlăturat, ucis, iar rămășițele sale aruncate în râul Tundja, lângă Adrianopol, după sept. 1716.

MITROFAN, fost de Nissa, sept. 1716 – retras în 1719 – † înainte de 29 aug. 1720.

DANIIL, fost la Buzău, 19 aug. 1719 – † 11 dec. 1731.

ȘTEFAN, fost la Buzău, începutul lui ian. 1732 – † 23 sept. 1738.

NEOFIT CRETANUL, fost al Mirelor, ales la 7 nov. 1738 – † 16 ian. 1753.

FILARET (I) MIHALITZIS, fost la Buzău, vara anului 1753 – † prima jumătate a anului 1760.

GRIGORIE (II), 28 iul. 1760 – † 18 sept. 1787. Înlocuit cu GRIGORIE (III) SOCOTEANU, fost la Râmnic, 26 iun. 1770 – oct. 1771 – † 28 dec. 1777.

COSMA POPESCU, fost la Buzău, ales la 26 sept. 1787, aprobarea patriarhală la 8 oct. 1787, înscăunat la 10 oct. 1787 – † 3 sept. 1792.

FILARET (II), fost la Râmnic, ales la 6 sept. 1792, înscăunat la 24 sept. 1792, retras la 25 sept. 1793 – † 1794.

DOSITEI FILITTI, fost la Buzău, ales la 25 sept. 1793, aprobare patriarhală la 5 oct., înscăunat la 11 oct. 1793 – 15 ian. 1810, înlăturat de țarul Rusiei, retras în dec. 1812 – † 14 dec. 1826.

GAVRIIL BĂNULESCU, exarh al Bisericilor din Țara Românească și Moldova, numit de țarul Rusiei la 27 mart. 1808, retras după Pacea de la București din 16 mai 1812, apoi mitropolit al Basarabiei – † 30 mart. 1821.

IGNATIE (Bababos), din Lesbos, fost de Arta, numit de țarul Rusiei la 22 nov. 1809, venit la București în febr. 1810, părăsește scaunul în aug. 1812 – † 31 aug. 1828, la Pisa.

Locțiitor: Iosif al Argeșului, aug. – dec. 1812.

NECTARIE, fost la Râmnic, ales la 16 dec. 1812, înscăunat la 18 ian. 1813 – retras în apr. 1819 – † 13 sept. 1825.

DIONISIE LUPU, ales la 1 mai 1819, aprobarea patriarhală din 9 mai, înscăunat la 20 mai 1819 – părăsește scaunul patriarhal în apr./mai 1821 – † 7 febr. 1831.

[1] Apud Mircea Păcurariu, în *Enciclopedia de istorie a României*, București, 2002, p. 602–643.

Episcopia Râmnicului – Noul Severin

DAMASCHIN DASCĂLUL, fost la Buzău, 1708 (între 22 febr. și 14 apr.) – † 5 dec. 1725.
ȘTEFAN, ipopsifiu, ales în sept. 1726, confirmat de împăratul Austriei Carol al VI-lea la 15 oct. 1726, înscăunat în mart.1727 la Craiova, dar nehirotonit – † 20 aug. 1727.
INOCHENTIE, ales în sept. 1727, confirmat de același împărat la 11 mai 1728, hirotonit spre sfârșitul anului 1728 la Belgrad, înscăunat tot la sfârșitul anului 1728 – † 1 febr. 1735.
CLIMENT, ales la 28 iun. 1735, confirmat de același împărat la 1 oct. 1735, înscăunat la Craiova în 1735, hirotonit la Belgrad 12 apr. 1737, retras la 8 mai 1748 – † 31 ian. 1753.
GRIGORIE SOCOTEANU, ales la 8 mai 1748 – retras la 21 mai 1764, mai târziu mitropolit – † 28 dec. 1777.
PARTENIE, ales la 21 mai 1764 – † sfârșitul anului 1771.
CHESARIE, vicar (arhimandrit), sfârșitul anului 1771 – 26 dec. 1773; ales episcop la 26 dec. 1773, hirotonit la 12 ian. 1774 – † 9 ian. 1780.
FILARET, fost „mitropolit" al Mirelor ales în 1780 (înainte de 3 mart.) – 6 sept. 1792, apoi mitropolit.
NECTARIE, ales la 8 sept. 1792, hirotonit la 26 sept. 1792 – 16 dec. 1812, apoi mitropolit.
GALACTION, ales la 25 ian. 1813, hirotonit la 26 ian. 1813 – retras la 12 apr. 1824 – † 20 apr. 1838.

Episcopia Buzăului

IOASAF, ales la 14 apr. 1708 – † vara anului 1716.
DANIIL, ales la 1 oct. 1716 – 19 aug. 1719, apoi mitropolit.
ȘTEFAN, ales la 14 sept. 1719 – începutul lui ian. 1732, apoi mitropolit.
MISAIL, ales la 8 ian. 1732 – 14 oct. 1739, plecat în Rusia – † Kiev, înainte de 20 dec. 1740.
Locțiitor: arhimandritul Sofronie, egumenul mănăstirii Argeș, nov. 1739 – sfârșitul anului 1740.
METODIE, ales la 2 ian. 1741 – † 23 mart. 1748.
FILARET MIHALITZIS, 24 mart. 1748 – iun./iul. 1753, apoi mitropolit.
ANTIM, vara anului 1753 – retras 31 aug. 1756.
RAFAIL, 12 apr. 1757 – retras 4 sept. 1763 – † după 1770.
COSMA POPESCU, ales la 30 sept. 1763 – 9 oct. 1787, apoi mitropolit.
DOSITEI FILITTI, ales la 11 oct. 1787 – 25 sept. 1793, apoi mitropolit.
COSTANDIE FILITTI, ales la 18 oct. 1793, hirotonit la 30 oct. 1793, înlăturat la 27 iul. 1819 – † 8 sept. 1827.
GHERASIM RĂTESCU, 27 (29) iul. 1819 – retras la Căldărușani, în ian. 1824, demisionat oficial la 31 mart. 1825 – † 19 ian. 1844.

Episcopia Argeșului

IOSIF, ales la 18 oct. 1793, întărit de patriarhul ecumenic la 17 nov. 1793, învestit la 13 dec. 1793 – † 27 oct. 1820.
ILARION GHEORGHIADIS, ales la 1(20) nov. 1820, hirotonit la 21 nov. 1820 – mai 1821, retras la Brașov.

Mitropolia Moldovei

GHEDEON (II), fost la Rădăuți, 1708 (între 1 aug. și 17 oct.) – † 1722 (după 5 nov.).
GHEORGHE (IV), fost la Roman, sfârșitul anului 1722 (atestat 16 ian. 1723) – † 1729 (după 24 dec.).
ANTONIE, fost la Rădăuți, începutul anului 1730 – oct. 1739, retras în Rusia, mitropolit de Cernigov, apoi de Bielgorod – † 2 iun. 1748.
NICHIFOR, fost mitropolit de Sidis, sfârșitul anului 1739 sau începutul anului 1740 – retras 27 oct. 1750 – † 14 febr. 1751.
IACOB PUTNEANUL, fost la Rădăuți, 13 nov. 1750 – retras ian./febr. 1760 (înainte de 20 febr.) – † 15 mai 1778.
GAVRIIL CALLIMACHI, fost mitropolit al Salonicului, 15 apr. 1760 – † 20 febr. 1786.
LEON GHEUCĂ, fost la Roman, 2 mart. 1786 – † 1788 (sfârșitul lunii dec.).
Locțiitori: episcopii Antonie al Romanului și Iacob Stamati al Hușilor, 1789.
Exarh (*locțiitor*): arhiepiscopul rus Ambrozie Serebrenicov, fost al Ecaterinoslavului și Poltavei, sfârșitul anului 1789 – începutul anului 1792, numit de Sinodul Bisericii Ruse – † 13 oct. 1792.
GAVRIL BĂNULESCU-BODONI, hirotonit la 26 dec. 1791 ca episcop de Cetatea Albă și Bender, numit mitropolit al Moldovei de Sinodul Bisericii Ruse la 10 febr. 1792 – apr. 1792, retras în Rusia.
IACOB STAMATI, fost la Huși, ales la 21 iun. 1792 – † 11/12 mart. 1803.
VENIAMIN COSTACHI, fost la Huși și Roman, ales la 18 mart. 1803 – 20 febr. 1808, retras la Neamț.
„Vechil": Gherasim Clipa al Romanului, din 25 mart. 1808 – mai 1808.
GAVRIL BĂNULESCU-BODONI, numit exarh al Bisericilor din Țara Românească și Moldova de țarul Rusiei (27 mart. 1808), instalat la Iași la 22 mai 1808; conduce efectiv Mitropolia Moldovei până după Pacea de la București (16 mai 1812); retras în Rusia; mitropolit al Basarabiei din 1813 – † 30 mart. 1821.
VENIAMIN COSTACHI, a doua oară, oct. 1812 – vara anului 1821 (sept.?).

Episcopia Romanului

PAHOMIE, ian. 1707 (hirotonit la 18 ian.) – retras după 2 nov. 1713 – † 1724 la Kiev.
SAVA (III), fost la Huși, 1713 (înainte de 20 dec.) – începutul anului 1718 (ultima atestare în 19 sept. 1717).
GHEORGHE, 1718 (înainte de 20 apr.) – sfârșitul anului 1722, apoi mitropolit.
ATANASIE, 1723 (înainte de 23 febr.) – c. 1730 (după 17 apr. 1729).
DANIIL, c. 1730 (înainte de 20 mart. 1731) – c. începutul anului 1733.
ATANASIE, a doua oară, c. 1733, înainte de 1 apr. – începutul anului 1734.
GHEDEON, fost la Huși, începutul anului 1734 – † a doua jumătate a anului 1743.
TEOFIL, fost la Huși, a doua jumătate a anului 1743 – † 1 sept. 1747.
IOANICHIE, 15 sept. 1747 – † 15 ian. 1769.
LEON GHEUCA, ales la 2 febr. 1769 – începutul lunii mart. 1786, apoi mitropolit.
IACOB (Grecul), 1 mart. 1786 – † 25 oct. 1786.
ANTONIE, ales la 19 iul.1787 – † 17 mai 1796.

VENIAMIN COSTACHI, fost la Huşi, ales la 1 iun. 1796 – 18 mart. 1803, apoi mitropolit.

GHERASIM CLIPA-BARBOVSCHI, fost la Huşi, ales la 25 mart. 1803 – † 15 mart. 1826. Înlocuit necanonic cu arhiereul Meletie (mai târziu Stavropoleos, zis Burdujanul), 12 oct. 1821 – jumătatea anului 1822, înlăturat, mai târziu locţiitor de mitropolit.

Episcopia Rădăuţilor

CALISTRU, 1708 (între 1 aug. şi 17 oct.) – retras în mai 1728 – † înainte de 15 ian. 1730.

ANTONIE, 1728 (înainte de 25 iun.) – sfârşitul anului 1729, apoi mitropolit.

MISAIL (II), sfârşitul anului 1729 (documentar 31 ian. 1730) – retras la începutul anului 1735 – † 1751 (după 20 apr.) – în schimnicie Mina.

VARLAAM, fost la Huşi, febr. 1735 – vara anului 1745 – † înainte de 21 sept. 1745.

IACOB PUTNEANUL, 11 aug. 1745 – 13 nov. 1750, apoi mitropolit.

DOSOFTEI HERESCU, ales la 13 nov. 1750. La 12 dec. 1781 sediul s-a mutat la Cernăuţi (instalat la 30 ian./10 febr. 1782); la 4 apr. 1783 primeşte titlul de „episcop al Bucovinei" sau „episcop exempt al Bucovinei" – † 22 ian./2 febr. 1789.

DANIIL VLAHOVICI, numit la 23 apr. 1789, hirotonit la 15 iul. 1789 la Carloviţ (Karlowitz), instalat la Cernăuţi la 14/25 oct. 1789 – † 20 aug. 1822.

Episcopia Huşilor

SAVA, înainte de 19 ian. 1709 – 1713 (înainte de 20 dec.), apoi la Roman.

IOREST, 1713 (înainte de 20 dec.) – c. sfârşitul anului 1727.

GHEDEON, c. 1728 (documentar la 20 mai 1728) – începutul anului 1734, apoi la Roman.

VARLAAM (II), iun. 1734 – începutul anului 1735, apoi la Rădăuţi.

TEOFIL, 1735 (între 30 ian. şi 6 mart.) – a doua jumătate a anului 1743, apoi la Roman.

IEROTEI, c. a doua jumătate a anului 1743 – retras la 10 mai 1752 – † 1753.

INOCHENTIE, ales la 17 mai 1752 – † 1 oct. 1782.

Locţiitor: episcopul Leon Gheuca al Romanului, 20 nov. 1769 – toamna anului 1770, când Inochentie a fost plecat într-o misiune în Rusia.

IACOB STAMATI, ales la 9 dec. 1782, hirotonit la 10 dec. şi înscăunat la 18 dec. 1782 – 21 iun. 1792, apoi mitropolit.

VENIAMIN COSTACHI, ales la 26 iun. 1792, hirotonit la 27 iun. 1792 – 1 iun. 1796, apoi episcop la Roman şi mitropolit.

GHERASIM CLIPA-BARBOVSCHI, ales la 2 iun. 1796, hirotonit la 3 iun. – 25 mart. 1803, apoi la Roman.

MELETIE LEFTER, ales la 27 mart. 1803 – 26 mai 1826, apoi episcop la Roman şi mitropolit.

Arhiepiscopia Chişinăului

(dependentă de Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române)

GAVRIIL BĂNULESCU-BODONI, fost arhiepiscop al Poltavei, mitropolit al Kievului, exarh al Bisericilor din Ţara Românească şi Moldova; numit de ţarul Rusiei la 21 aug. 1813 – † 30 mart. 1821.

DIMITRIE SULIMA, din 1811 episcop-vicar „de Tighina şi Cetatea Albă", numit episcop la 18 iun. 1821, iar la 11 iul. 1821 „arhiepiscop al Chişinăului şi Hotinului" – † aug. 1844.

Mitropolia Proilaviei

IOANICHIE, 1715 (înainte de 29 sept.) – retras în 1743.

CALINIC (II), sept. 1743 (hirotonit la 24 sept.) – retras în 1748; la 16 ian. 1757 ales patriarh ecumenic – † 1791 la Zagora în Tesalia.

FILOTEI, 28 sept. 1748 – înlăturat în 1751.

DANIIL, fost la Sidis, 1751 – † începutul anului 1773.

IOACHIM, sept. 1773 – 1780.

CHIRIL, apr. 1781 – retras c. 1789 – † după 1801 la Dubăsari.

PARTENIE, febr. 1793 – 30 nov. 1810 (în 1806 locţiitor de patriarh ecumenic), apoi mitropolit al Dramei, în Grecia.

CALINIC (III), dec. 1810 – c. 1813.

CALINIC (IV), apr. 1813 („mitropolit al Dristrei şi Proilavului") – mart. 1821, apoi mitropolit al Didimotihului.

ANTIM (al Dristrei şi Proilavului), fost al Didimotihului, mart. 1821 – în 1828, retras la Silistra – † la Odessa.

Eparhia s-a desfiinţat înainte de 7 iul. 1828.

Episcopia Hotinului (sufragană Mitropoliei Proilaviei)

AMFILOHIE, 1767 – 1770 – † c. 1800.

Eparhia a fost desfiinţată înainte de 10 ian. 1771.

Mitropolia Dristrei (Silistra), grecească, subordonată Patriarhiei Ecumenice, dar cu jurisdicţie şi peste credincioşii români din Dobrogea

IEROTEI COMNEN, înainte de 27 oct. 1711 – † 1719 la Bucureşti.

SERAFIM, înainte de 1720/21 – după mart. 1724.

CALINIC (I), înainte de 8 ian. 1732.

CONSTANDIE, înainte de 1739.

VARTOLOMEU, numit la 11 dec. 1739 – după 12 apr. 1757.

CHIRIL (I), 1764.

PARTENIE, înainte de 24 mart. 1777 – după 7 mai 1779.

CHIRIL (II), înainte de ian./febr. 1780.

CALINIC (II), înainte de 4 ian. 1784 – după 11 oct. 1787.

CHIRIL (III), era în 1812 la Bucureşti, ca „fost episcop" de Silistra.

CALINIC (III), ales în apr. 1813 ca „mitropolit al Dristrei şi Proilavului" (cu reşedinţa la Brăila) – mart. 1821, apoi mitropolit al Didimotihului, în Grecia – † 29 mai 1832, la Târgovişte.

Mitropolia Ardealului

Suprimată de Habsburgi în martie 1701.

Reînfiinţată ca Episcopie, în 1761, cu sediul la Sibiu.

DIONISIE NOVACOVICI, episcop al Budei, numit de Conferința Ministerială din Viena episcop al Ardealului la 17 iul. 1759, instalat la Brașov la 4 sept. 1761; și-a stabilit reședința la Rășinari – demisionat la 1 oct. 1767 († 8 dec. 1767).
Ioan Georgevici al Caransebeșului și Vârșețului, numit la 7 oct. 1768; n-a venit în Transilvania.
SOFRONIE CHIRILOVICI, numit de Viena episcop la 12 ian. 1770 (hirotonit la Carloviț la 27 mai 1770); instalat la Sibiu la 30 iul. 1770 – la 24 aug. 1774 numit episcop de Buda; în 1781 numit ca episcop la Timișoara († 28 febr. 1786).
Vicar: protopopul Ioan Popovici din Hondol (jud. Hunedoara), 1774–1784.
GHEDEON NICHITICI, numit la 6 nov. 1783 (hirotonit la Carloviț la 9 mai 1784), instalat la Sibiu la 1 iul. 1784 – † 17 nov. 1788.
Vicar: protopopul Ioan Popovici din Hondol, 1788–1789.
GHERASIM ADAMOVICI, numit de împărat la 31 mart. 1789 (hirotonit la Carloviț la 10 iun. 1789), instalat la Sibiu la 2/13 sept. 1789 – † 13 apr. 1796.
Vicari: protopopul Ioan Popovici din Hondol, 1796 – †1805; protopopul Nicolae Huțovici din Hunedoara, 1805 – 1811.
VASILE MOGA, numit de împărat la 21 dec. 1810 (hirotonit la Carloviț la 23 apr. 1811), instalat la Cluj la 29 iun./11 iul. 1811, stabilit însă la Sibiu – † 17 oct. 1845.

Episcopia Muncaciului și Maramureșului

SERAFIM, episcop în Maramureș, ales în 1711 (hirotonit în Moldova) – arestat în primăvara anului 1714, întemnițat la Hust, eliberat în 1715, arestat din nou la 9 apr. 1717.
Andrei din Cosău, ales episcop în primăvara anului 1715, nerecunoscut.
DOSOFTEI TEODOROVICI, episcop în Maramureș, ales în 1718 (hirotonit în Moldova), cu reședința în Uglea – † c. 1739.
GAVRIL din Bârsana, episcop în Maramureș, arestat în 1739.

Mitropolia apoi Episcopia Timișoarei

CONSTANTIN, mitropolit, numit de patriarhul de Ipek, c. 1704 – † 1712.
IOANICHIE VLADISLAVIEVICI, numit de patriarhul de Ipek ca mitropolit, în 1713 (hirotonit la 20 dec. 1713), recunoscut numai ca episcop în 1722 – † 8 oct. 1727.
NICOLAE DIMITRIEVICI, hirotonit pentru Caransebeș la 4 dec. 1725, mutat la Timișoara în febr. 1726 ca vicar al lui Ioanichie; ales „mitropolit" al Timișoarei la 21 sept. 1728 – † 25 iun. 1744.
Administrator: ieromonah Sinesie Jivanovici, 1744–1745.
GHEORGHE POPOVICI, fost mitropolit la Niș, recunoscut la 24 febr. 1745 – † 1 sept. 1757.
Administrator: protosinghelul Arsenie Radivoievici, 1757–1759.

Episcopi:

VICHENTIE IOANOVICI VIDAC, între 1759 – 5 iun. 1774, apoi mitropolit de Carloviț († 18 febr. 1780).
MOISE PUTNIC, între 1774 – 10 iun. 1781, apoi mitropolit de Carloviț († 30 iun. 1790).
SOFRONIE CHIRILOVICI, între 3 iun. 1781 – † 28 febr. 1786.

PETRU PETROVICI, între 21 iul. 1786 – † 23 dec. 1800.
ȘTEFAN AVACUMOVICI, între 30 iul. 1801 – † 25 iun. 1822.

Episcopia Caransebeșului și Vârșețului

La Caransebeș:
MOISE STANOIEVICI (hirotonit la Ipek la 21 dec. 1713), confirmat numai la 18 apr. 1722 – † 10 apr. 1724.
NICOLAE DIMITRIEVICI (hirotonit la 4 dec. 1725) – mutat la Timișoara, ca vicar, în febr. 1726.
MAXIM NESTOROVICI, ales în febr. 1726, confirmat la 1 mai 1726 – † 1738.
EFTIMIE DAMIANOVICI, 1738 – sfârșitul anului 1739 sau începutul anului 1740.
ISAIA ANTONOVICI al Aradului, 24 iun. 1741 – 17 iul. 1748, când este ales mitropolit de Carloviț († 22 ian./2 febr. 1749).
IOAN GEORGEVICI, ales înainte de 21 iul. 1749 – 27 aug./7 sept. 1769, ales mitropolit de Carloviț († 12/23 mai 1773). Mitropolitul Ioan Georgevici conduce ca „administrator" episcopia din 1769, iar din 18 iun. 1773 Vichentie Ioanovici Vidac, episcopul Timișoarei; din 1774 mitropolit de Carloviț.

La Vârșeț:
VICHENTIE POPOVICI, ales la 25 iun. 1774, confirmat la 24 aug. 1774 (hirotonit la 4 oct. 1774), instalat la Vârșeț la 8 febr. 1775 – † 16 dec. 1785.
IOSIF IOANOVICI ȘACABENT, ales la 22 mai 1786, instalat la Vârșeț la 28 oct. 1786 – † 19/31 dec. 1805.
PETRU IOANOVICI VIDAC, ales la 30 mai 1806, instalat la 23 nov. 1806 – † 9/21 dec. 1818.
Administrator: arhimandrit Sinesie Radivoievici, 1816–1829.

Episcopia Aradului

IOANICHIE MARTINOVICI, numit la 19 nov. 1710 – † 25 oct. 1721.
SOFRONIE RAVANICIANIN, ales în dec. 1722 – † iun. 1726.
VICHENTIE IOANOVICI, ales la 11 sept. 1726 – la 4 febr. 1731 ales mitropolit la Belgrad-Carloviț († 6 iun. 1737).
ISAIA ANTONOVICI, ales la 29 nov. 1731, confirmat la 15 dec. 1731, înscăunat în 1732 (din 24 iun. 1741 conduce și Eparhia Caransebeșului) – 27 iul. 1748 ales mitropolit de Carloviț († 22 ian./2 febr. 1749).
PAVEL NENADOVICI, vine la Arad în dec. 1748 – la 14 iul. 1749 ales mitropolit de Carloviț, conduce în continuare și Eparhia Aradului ca administrator († 15 aug. 1768).
SINESIE JIVANOVICI, ales în 1751, recunoscut la 3 aug. 1751, înscăunat la 1 sept. 1751 – † 14 mart. 1768.
Administrator: episcopul Moise Putnic al Novisadului, 1768 – 1770.
PAHOMIE CNEJEVICI, ales în iun. 1770 – † 8/19 mai 1783.
Administrator: arhimandrit Pavel Avacumovici de la mănăstirea Bezdin, mai 1783 – apr. 1784.
PETRU PETROVICI, numit la 29 oct. 1783, instalat la 1 mai 1784 – la 21 iul. 1786 ales episcop al Timișoarei.

Administrator: arhimandrit Teodosie Ioanovici de la Hodoș-Bodrog, iul. – dec. 1786.
PAVEL AVACUMOVICI, ales în dec. 1786 – † 1/12 aug. 1815.
Sinesie Radivoievici, ales la 11 iun. 1816, neconfirmat.
Administratori: arhimandrit Antonie Brancovici de la mănăstirea Hopovo, 16 aug. 1815 – 15 dec. 1815, înlăturat de împărat; arhimandrit Procopie Bolici de la mănăstirea Racovaț, numit de împărat, 4 iul. 1816 – aug. 1818; Iosif Putnic, aug. 1818 – dec. 1828, când este ales episcop la Timișoara.

Episcopia Oradiei

PETRU HRISTOFOR, c. 1708 – c. 1712.
Bihorul ajunge sub jurisdicția episcopilor de Arad, care aveau vicari sau „exarhi" la Oradea-Velența:
Arsenie, c. 1714 – după 1727.
Ioan, protopopul Oradiei, după 1727 – c. 1735.
Ignatie, c. 1736.
Petru Novacovici Briștul, protopop în Velența, întemnițat în 1743.
Ieromonah *Metodie*, „episcopesc namestnic", înainte de 1755 – c. 1770.
Ioan Miatovici, protopopul Oradiei, c. 1770 – înlăturat în 1776.
Arhimandrit *Ghenadie Turovici*, „exarh", 1776 – înlăturat de împărat la 25 iul. 1783.
Teodor Arsici, protopopul Oradiei-Velența, 1783 – 1793.
Pe baza rezoluțiilor imperiale din 28 febr. 1792 și 2 ian. 1793 se înființează un Consistoriu în Oradea-Velența în frunte cu un președinte (vicar), dependent tot de Episcopia Aradului:
Protopop *Teodor Arsici*, 24 aug. 1793 – începutul anului 1805.
Protopop *Mihail Manuilovici*, 13 apr. 1805 – sfârșitul anului 1828, apoi episcop de Vârșeț, iar din 1833 la Timișoara.

Biserica Greco-Catolică (Unită cu Roma)

Episcopia Blajului (de Alba Iulia – Făgăraș)

ATANASIE ANGHEL, fost mitropolit ortodox de Alba Iulia, numit episcop unit la 19 mart. 1701, rehirotonit la 25 mart. 1701, instalat la Alba Iulia la 25 iun. 1701 – † 19 aug. 1713.
„Directori" (locțiitori de episcop): Iosif Bardia, 1713 – † 1716; Gheorghe Régai, 1716 – 1723.
La 4 oct. 1716 Curtea din Viena mută reședința episcopiei la Făgăraș. Episcopia este recunoscută de papă la 3 febr. 1721 prin Bula *Ratione congruit*.
IOAN GIURGIU PATACHI, propus la 9 ian. 1715, recunoscut la 23 dec. 1715, iar de papă la 15 iun. 1721, instalat în Făgăraș la 6 aug. 1723 – † 21 oct. 1727.
„Directori": Adam Fitter, 15 aug. 1728 – sfârșitul anului 1729; Gheorghe Régai, 1729 – 1731; Emerik Görgei, 1731 – 1732.
INOCHENTIE MICU, propus la 4 iun. 1728, numit la 25 febr. 1729, confirmat la 11 sept. 1730, hirotonit în 25 oct. 1730 la Muncaci, instalat la Făgăraș la 28 sept. 1732 – părăsește eparhia în iul. 1744, mergând la Viena și apoi la Roma; renunță la scaunul episcopal la 7 mai 1751 († 22 sept. 1768, Roma).
La 31 aug. 1737 scaunul episcopal este mutat de la Făgăraș la Blaj.
Vicari: Nicolae Pop din Balomir, 25 aug. 1747 – 15 mai 1748; Petru Pavel Aron, 1747 – 1752.
PETRU PAVEL ARON, propus la 4 nov. 1751, numit la 28 febr. 1752, confirmat la 9 apr. 1753, hirotonit la 21 aug. 1754, instalat la Blaj la 12 nov. 1754 – † 9 mart. 1764.
ATANASIE REDNIC, propus la 30 iun. 1764, numit în toamna anului 1764, confirmat la 15 mai 1765, hirotonit la Muncaci, instalat la 13 nov. 1765 – † 2 mai 1772.
GRIGORE MAIOR, propus la 15 aug. 1772, numit la 27 oct. 1772, hirotonit la Viena la 23 apr. 1773, instalat în vara anului 1773 – retras la 12 aug. 1782 († febr. 1785).
IOAN BOB, propus la 21 aug. 1782, numit la 21 oct. 1782, confirmat la 15 dec. 1783, hirotonit la Blaj la 6 iun. 1784, instalat la 11 iul. 1784 – † 2 oct. 1830.

Episcopia Oradiei

Meletie Covaci, vicar cu rang de episcop, pentru românii uniți, al episcopului romano-catolic de Oradea, 1748 – † 11 apr. 1775.
Înființată în 1776, recunoscută de papa Pius al VI-lea la 16 iun. 1777 prin Bula *Indefessum personarum*.
MOISE DRAGOȘ, vicar din 17 nov. 1775, numit episcop la 26 iul. 1776, confirmat la 23 iun. 1777, hirotonit și instalat la Oradea la 9 nov. 1777 – † 16 apr. 1787.
IGNATIE DARABANT, numit la 8 apr. 1788, confirmat la 3 febr. 1789, hirotonit la Blaj la 13 mart. 1790, instalat la 19 apr. 1790 – † 31 oct. 1805.
SAMUIL VULCAN, numit la 25 oct. 1806, hirotonit la Blaj la 7 iun. 1807, instalat la 11 iun. 1807 – † 25 dec. 1839.

Episcopii catolici din Moldova*

Joannes Damascenus Lubienieckí Ordinis Praedicatorum, 1711
Adrianus Skierunski cum Ordinis Minorum, 1715
Josephat Parysievisc Ord. Min., 1717
Thomas Zaleski Ord. Praedicatorum, 1733
Stanislaus Raymundus Jazierski Ord. Praedicatorum, 1738
Franciscus Candidus Assalinski Ord. Min., 1775 la Kiev
Dominicus Petrus Karwosseski, sfințit la Bacău, 1752, † 30 sept. 1789 la Sniatin
Bonaventura Carenzi Ord. Min., 1808, mutat la episcopatul Civitatis Plebis în Umbria, la 1814
Bonaventura Berardi Ravennas Ord. Min., 20 mart. 1815 † 13 apr. 1818 la Iași. A fost primul episcop de Bacău
Philippus Paroni Romanus Ord. Min., 1818

---

* Apud Ioan Sabău, *O nouă listă a episcopilor catolici din Moldova*, în RI 29, 1943, p. 235–242.

Biserica Romano-Catolică*

Arhiepiscopia de Alba Iulia

ILLYÉS IV András	19 ian. 1696 – 20 sept. 1712.
Restaurația catolică:	
MÁRTONFI György III	18 febr. 1713 – † 5 sept. 1721.
MENYÁNSZKY László III	6 mart. 1722, nu a fost recunoscut.
ANTALFFY János V	13 mart. 1724 – † 10 iun. 1728.
SORGER Gergely	25 febr. 1729 – † 16 sept. 1739.
KLOBUSICZKY Ferenc VII	21 apr. 1741 – 13 mai 1748.
SZTOIKA Zsigmond II Antal	25 apr. 1749 – 23 ian. 1759.
BATTHYÁNY József I	13 mai 1759 – 22 mai 1760.
BAITAY József II Antal	5 oct. 1760 – 3 oct. 1772.
MANZADOR Piusz	3 oct. 1772 – † 30 aug. 1774.
KOLLONITZ László IV	27 oct. 1774 – 25 iun. 1780.
BATTHYÁNY Ignác I	28 iun. 1780 – † 17 nov. 1798.
MÁRTONFFY József III	14 mart. 1799 – † 3 mart. 1815.
RUDNAY Sándor	25 sept. 1815 – 28 iul. 1819.
SZEPESSY Ignác III	20 sept. 1819 – 25 mai 1827.

Bisericile reformate**

Episcopia Calvină de Cluj

VESZPRÉMI István	1690 – 1713
KOLOZSVÁRI István	1713 – 1717
SOÓS Ferenc	1717 – 1720
VÁSÁRHELYI MOLNÁR István	1720 – 1728
BONYHAI Simon György	1728 – † 19 sept. 1737
SZIGETI Gyula István	1737 – 1740
DEÁKI Fülöp József	1740 – 1748
PFELSÖTZI LUKÁCS János	1748 – 1749
BOROSNYAI LUKÁCS János	1749 – † 9 febr. 1760
SZATMÁRI PAP Zsigmond	1760
VERESTÖI György	1760 – 1765
ZÁGONI ARANKA György	1765 – † 9 iun. 1767
DESI LÁZÁR György	1767 – 1773
CSERNÁTONI VAJDA Péter	1773 – 1782
EPERJESI Zsigmond	15 aug. 1782 – † 14 nov. 1793
KERESZTES Máte	14 nov. 1793 – † 4 dec. 1795

* Apud Jakubinyi György, *Romániai katolikus, Erdélyi Protestáns és izraelita vallási Archontológia* (Arhontologia confesiunilor catolice din România, protestanti și izraelită din Transilvania), Alba Iulia, 1998.

** Apud Jakubinyi...

ABACS (ABATS) János	4 dec. 1795 – † 5 aug. 1815
BODOLA János	5 aug. 1815 – † 6 ian. 1836

Biserica Evanghelică de Confesiune Augustană (*Luterană*, cu sediul la Biertan)

Georg KRAUSS	1711 – † 5 aug. 1712.
Lukas GRAFFIUS	1712 – † 30 oct. 1736.
Georg HANER	1736 – † 15 dec. 1740.
Jakob SCHUNN	1741 – † 10 iul. 1759.
Georg Jeremias HANER	7 aug. 1759 – † 9 mart. 1777.
Andreas FUNK	1 iun. 1778 – † 23 dec. 1791.
Jakob Aurelius MÜLLER	1792 – † 13 oct. 1806.
Daniel Georg NEUGEBOREN	17 dec. 1806 – † 11 febr. 1822.

Biserica Unitariană (sau *Antitrinitariană*, cu sediul la Cluj)

ALMÁSI Gergely Mihály	6 nov. 1692 – † 23 mart. 1724.
PÁLFI Zsigmond	1724 – 1737.
SZENTÁBRAHÁMI Lombárd Mihály	24 aug. 1737 – † 31 mart. 1758.
AGH István	mai 1758 – † 22 ian. 1786.
LÁZÁR István	22 aug. 1786 – † 9 oct. 1811.
KÖRMÖCZI János	7 iul. 1812 – † 13 dec. 1836.

Moldova
Marii rabini (hahambașa)*

NAFTALI (I) COHEN din Ostrog, 1719
BEȚALL, fiul lui Ishayahu, nepotul lui Naftali Cohen 1724– nov.1743
IȚHAC, fiul lui Bețall Cohen post. nov. 1743– după 5 aug.1768
MORDECHAI, fiul lui Mosche Chaim după 5 aug. 1768, confirmat în 1777 mart. – 24 iun.1791
NAFTALI (II), fiul lui Ițhac Cohen din 1784 iun. Recunoscut de autoritățile militare de ocupație ruse (1788–1791), întărit de Mihai Suțu în mai 1793; mai 1793– 3 mart.1809
YSHAYAHU, fratele lui Naftali Cohen după 3 mart. 1809 – 11 sept. 1834
Desființarea hahambășiei: 11 sept. 1834

Țara Românească
Mari staroști (vechili de hahambașa din Moldova)

ȚVI (I), fiul profesorului rabi Haim Nisim	m. 10 apr. 1732
ȚVI (II), fiul învățătorului rabi Klonimos	m. 10 apr. 1743

* Tabel inedit redactat de Paul Cernovodeanu, apud *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, vol. II_1 (red. Mihai Spilemann), București, 1988; vol. II_2 (ed. Lya Benjamin, M. Spielmann și S. Stanciu), București, 1990; vol. III_{1-2} (ed. Ladislau Gyémánt și Lya Benjamin), București, 1999; I. Kara și Stela Cheptea, *Inscripții ebraice*, Iași, 1994.

MORDECHAI, fiul învățătorului rabi Țvi	m. 15 aug. 1748
ȘIMON, fiul învățătorului Iacov Isahar	m. 30 dec. 1759
YSHAYAHU, fiul lui Bețall Cohen, hahambașa din Moldova	m. 25 iun.1763
PILAT (Pelet), negustor povarnagiu	1763–1783
IOSIF SIMON	7 oct. 1783– 10 ian. 1787
DAVID, învățat	2 dec. 1792– 1812
HAIM HERSH	1813–1817
MOSHE, fiul învățătorului David	1819–1829
HERSH, tatăl lui Israil Barat	1829–1834
Desființarea marii năroștii:	1834

Șefii rabini ai Transilvaniei*

Iosif REISZ AUERBACH	1742 – 1750.
Jonathan TREBITSCH	1752.
Salom ZELIG ben Saul COHEN (KOHN)	1754 – 1757.
Jochanan ben IZSAK	1758 – 1760.
Benjamin Jehosua ZEEB (ZEV) WOLF	1764 – 1777.
Mozes ben Samuel LEVI MARGOLIOTH (MOCHIACH)	1778 – † 1817.
Jakob ben MOZES	1818.
Menachem Jakob Jozsef ben Josua MENDEL	1818 – † 1823.

* Apud Jakubinyi...

LISTA ILUSTRAȚIILOR*

Fig. 1 *Transilvania, Moldova, Valahia și Bulgaria.* Trieste, 1748–1755, de T. C. Lotter (hartă la Cabinetul de Hărți de la Biblioteca Academiei Române = BAR).

Fig. 2 Detaliu din Harta Olteniei a lui Friederich Schwanz (1723) (după *Călători străini,* IX, pl. [1]).

Fig. 3 Țărani din Moldova (sec. XVIII; după o foto din Colecția I. Chindriș-Cluj).

Fig. 4 Detaliu din acvarela lui Luigi Mayer (1794), înfățișând femei spălând rufe în Dâmbovița (din Colecțiile Cabinetului de Stampe, BAR).

Fig. 5 Detaliu din acvarela lui Luigi Mayer (1794), înfățișând un pescar cu năvodul în Dâmbovița (din Colecțiile Cabinetului de Stampe, BAR).

Fig. 6 Țărancă româncă din Transilvania (sec. XVIII; după o foto din Colecția I. Chindriș-Cluj).

Fig. 7 Orășeancă săsoaică (sec. XVIII; după o foto din Colecția I. Chindriș-Cluj).

Fig. 8 Orășean sas (sec. XVIII; după o foto din Colecția I. Chindriș-Cluj).

Fig. 9 Țărănci românce din Banat (sec. XVIII; după o foto din Colecția I. Chindriș-Cluj).

Fig. 10 Lăutar țigan din Transilvania (sec. XVIII; după o foto din Colecția I. Chindriș-Cluj).

Fig. 11 Notabil sas (sec. XVIII; după o foto din Colecția I. Chindriș-Cluj).

Fig. 12 Mănăstirea Mihai Vodă cu casele domnești din incintă, acvarelă de Luigi Mayer (1794; din Colecțiile Cabinetului de Stampe, BAR).

Fig. 13 Casa Drugănescu din Stoenești-Dâmbovița (sec. XVIII; din Colecțiile Cabinetului de Stampe, BAR).

* Autorii aduc mulțumiri specialiștilor de la Biblioteca Academiei Române, Secția de Manuscrise, Cabinetul de stampe, Cabinetul de Hărți, de la Catalog și Fișierul Computerizat, de la Sala de lectură nr. 1, precum și de la Muzeul Național de istorie, Secția numismatică, ca și posesorilor de Colecții private, I. Chindriș – Cluj și C. Șerban – București, pentru solicitudinea arătată în ilustrarea acestui volum.